ΑΒ 4053

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΓΙΩΡΓΟΣ Δ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ: Γ. ΣΚΛΗΡΟΣ - Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ (1907-1930)

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα (Ν. 5343/32, άρθρο 202, παράγρ. 2).

Περιεχόμενα

Τόμος Α'

Ευχαριστίες . . . . . δ'

Διευκρίνηση . . . . . ε'

Προλεγόμενα . . . . . ς'

1 Η παρουσία του επαναστατημένου ελληνισμού στις μελέτες του Γ. Σκληρού 1

1 Στις σελίδες του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (1907) 1

2 Η Επανάσταση του 1821 και η αρθρογραφία των δημοτικιστών στο *Νουμά*, 1907-1909. Το «Ζήτημα της Ανατολής» (1909). Ο Αλ. Δελμούζος και η ανάλυση του Σκληρού για το '21: Αθεϊκά Βόλου - Δίκη του Ναυπλίου (1911-14) 9

3 Στις σελίδες των *Συγχρόνων προβλημάτων του ελληνισμού* (1919) 27

2 Από τα *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*, στην *Κοινωνικήν σημασίαν της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*: οι «ενδιάμεσες» μαρξιστικές αναγνώσεις του '21 και η επιλογή του Κορδάτου 45

3 Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 στο έργο του Κορδάτου, 1924 - μέσα δεκαετίας '30 63

1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις 63

2 Η κριτική ανάλυση των αιτίων του 1821. Ο σχηματισμός του ελληνικού έθνους 73

3 Η διεξαγωγή και η κατάληξη του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων 105

4 Η υποδοχή της ανάλυσης του Καρδάτου για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 (1924 - μέσα δεκαετίας '30): κρίσεις, επικρίσεις και λοιπές αντιδράσεις. Άλλες μαρξιστικές προσεγγίσεις του '21 118

1 Από το *Εμπρός* και το Ν. Καζάζη, στα Μαρασλειακά και τον απόηχό τους (1924-26) 118

2 Από τον Κ. Παπαρρίγη και τον Π. Πικρό, στον Π. Κανελλόπουλο και το Δ. Ζωγράφο (1924-26) 154

3 Από τον Απ. Δασκαλάκη στο Γ. Ζεύγο. Η ανάγνωση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 από το Σ. Μάξιμο (1927-34) 179

Τόμος Β'

5 Ο Γ. Σκληρός για τη συγκρότηση και την πορεία της ελληνικής κοινωνίας: η κοινωνική και η πολιτική διάσταση 213

1 Στις σελίδες του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (1907) 214

2 Η κριτική ανάλυση του Γ. Σκληρού και η αρθρογραφία των δημοτικιστών στο *Νουμά*, 1907-1909 223

3 Στο «Ζήτημα της Ανατολής» (1909). Το μεσοδιάστημα έως το 1919 255

4 Στα *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* (1919) 274

6 Ο Γ. Σκληρός για τη συγκρότηση και την πορεία της ελληνικής κοινωνίας: η ιδεολογία, η γλώσσα και η εκπαίδευση, ο πολιτισμός 295

7 Οι Έλληνες σοσιαλιστές «διαβάζουν» την κοινωνία τους, 1907-1919/20 326

8 Η συγκρότηση και η πορεία της ελληνικής κοινωνίας στο έργο του Καρδάτου, 1919 - μέσα δεκαετίας '30. Οι σύγχρονες κριτικές των αναλύσεών του - άλλες μαρξιστικές απόψεις 352

1 Εισαγωγικά 352

2 Η ανάλυση, οι σύγχρονές της κριτικές - άλλες μαρξιστικές απόψεις 359

Επιλεγόμενα: ψηφίδες σε μία μελλοντική σύνθεση 405

Πηγές και βιβλιογραφία 408

Ευχαριστίες

Τη Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, επιβλέπουσα της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής της διατριβής μου, οφείλω να ευχαριστήσω θερμά για την εμπιστοσύνη που έδειξε από την πρώτη στιγμή στο πρόσωπό μου, για την πίστη της στις ικανότητές μου, για τις συμβουλές της, καθώς και για όσα υλικά από την προσωπική βιβλιοθήκη της πρόθυμα και απλόχερα μου διέθεσε· επίσης, τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής, Αλκη Ρήγο και Γιάννη Γιανουλόπουλο.

Για τις διευκολύνσεις που μου προσέφεραν στην άνετη πρόσβαση ορισμένων πηγών, απαραίτητων στην έρευνά μου, ευχαριστώ την κ. Αικατερίνη Γεωργιάδου-Κατσουλάκη, τον κ. Μ.Μ. Παπαϊωάννου, τους Βάσια Τσοκόπουλο και Ζήση Συνοδινό· επίσης, το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής, της Μπενακείου Βιβλιοθήκης, της Bibliothèque national (Παρίσι) και του Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Αμστερνταμ).

Στο Μιχάλη Ψαλιδόπουλο είμαι υπόχρεος για τις προειδοποιήσεις του όσον αφορά τους σκοπέλους που απαντά κανείς όταν εκπονεί μία διδακτορική διατριβή. Οφείλω, επίσης, να μνημονεύσω τα πολλαπλά οφέλη που αποκόμισα κατά τα έτη 1990-1992 από την παρακολούθηση των μεταπτυχιακών σεμιναρίων του Τομέα Νεοελληνικής Κοινωνίας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, ψυχή των οποίων υπήρξε ο Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος.

Ο Τάκης Λαζαρίδης θα απολαμβάνει παντοτινά της αμέριστης ευγνωμοσύνης μου, ως ο πρωταρχικός υπαίτιος του ενδιαφέροντός μου για το έργο του Γ. Σκληρού και για τη μελέτη του ελληνικού μαρξισμού. Ολόψυχα ευχαριστώ, από τούτη τη θέση, τη Νίκη Σταματοπούλου για την ευγενική κίνησή της στο ξεκίνημα της προσπάθειάς μου· την Αρτεμι και το Δημήτρη, τέλος, για τη συμπαράστασή τους.

Διευκρίνηση

Οι παρένθετες στο κείμενο της διατριβής ενδείξεις της μορφής *βλ. παραπάνω, κεφ. 4.1 // σημ. 41*, καλούν τον αναγνώστη να ανατρέξει όχι στην ίδια τη σημείωση, αλλά στο σημείο του κεφαλαίου όπου υπάρχει η συγκεκριμένη παραπομπή.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Από πολύ νωρίς ο Γεώργιος Σκληρός αναγνωρίστηκε -συμπληρωματικά είτε εναλλακτικά- ως ο εισηγητής, πρόδρομος ή πρωτεργάτης του μαρξισμού, του ιστορικού υλισμού ή της αντικειμενικής κοινωνιολογίας στην Ελλάδα.[1] Μιλώντας, βέβαια, κανείς εν προκειμένω περί *εισαγωγής* του μαρξισμού στην Ελλάδα, οφείλει να έχει πάντοτε υπόψη την προειδοποίηση του Μιχάλη Περίδη για το δηλωτικό τούτης της λέξης: αυτό που είτε εισήχθη στη χώρα, είτε του οποίου ο Σκληρός υπήρξε προπομπός της ανάπτυξης, «κάπου αλλού είχε πρωτομελετηθεί» με τρόπο πρωτότυπο και μετρούσε ήδη, τη στιγμή που περνούσε τα σύνορα της Ελλάδας με όχημα το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, πολλές «κατά μάκρος και πλάτος» αναλύσεις. Το εισαχθέν προϊόν, λοιπόν, κατά κάποιον τρόπο συνιστούσε «μια τριακοστήν έκτη διακλάδωση» του αυθεντικού.[2]

Παραταύτα, έστω και ως υπερ-τριακοστό παρακλάδι του ευρωπαϊκού μαρξιστικού στοχασμού, η παρέμβαση του Γ. Σκληρού αποδείχτηκε από τα πράγματα πως, έμμεσα τουλάχιστον, προξένησε γενικότερο αντίκτυπο και ήσκησε ευρύτερη επίδραση -ο υπολογισμός του μεγέθους της είναι θέμα συζητήσιμο, αλλά και αδιάφορο εδώ-, με συνέπεια η συμβολή του να μην καταγράφεται μόνο στο ιστορικό της ανάπτυξης του ελληνικού μαρξισμού. Στο γύρισμα του αιώνα, το επίπεδο του θεωρητικού στοχασμού, των ιδεολογικών επεξεργασιών στην Ελλάδα είναι χαμηλό· ανάλογη εμφανίζεται και η συνολική εικόνα της νεοελληνικής διανοητικότητας. Τουλάχιστον, έτσι γίνεται αντιληπτή η κατάσταση από πολλούς διανοητές εκείνων των χρόνων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Σκληρός μπορεί νόμιμα να αναχτεί ή, καλύτερα, να «προβιβαστεί» από πρόδρομος του ελληνικού μαρξισμού σε πρόδρομο της ίδιας της ελληνικής σκέψης, σε έναν από τους σκαπανείς της σύγχρονης ελληνικής διανοητικότητας. Όταν, λοιπόν, ο Ιορδάνης Ιορδανίδης, νεκρολογώντας το Σκληρό, εκτιμούσε πως υπήρξε «ένας από τους προδρομικούς αντιπροσώπους της νεοελληνικής σκέψεως»,[3] εξέφραζε κάτι που υπερέβαινε την απλή, δημόσια διατύπωση μίας φιλοφρόνησης από σεβασμό στον εκλιπόντα.

Η «προδρομικότητα» του Σκληρού, όπως διαγράφεται στην παραπάνω συλλογιστική του Ιορδανίδη, είχε κοινωνικές προδιαγραφές: επικαθορίστηκε, θα λέγαμε, από τις μεταλλαγές, τις εξελίξεις έστω, που έλαβαν χώρα στα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της Ελλάδας από τις αρχές του αιώνα και πέρα, ιδιαίτερα, από το Μεγάλο Πόλεμο και έπειτα. Όπως έχει υποστηριχτεί,

> [η] πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα και ο Μεσοπόλεμος είναι για την Ελλάδα η εποχή που ολοκληρώνεται ο σχηματισμός του καπιταλιστικού συστήματος. Οι παραγωγικές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας δεν βρίσκονται, βέβαια, στο επίπεδο ανάπτυξης των ευρωπαϊκών οικονομιών, έχουν, ωστόσο, αποκτήσει ολοκληρωμένα τα χαρακτηριστικά τους.[4]

Με αυτά τα δεδομένα, «[η] διαδικασία ολοκλήρωσης του κοινωνικού συστήματος», σύμφωνα πάντοτε

με την ίδια ανάλυση, θα γεννήσει «και τις πρώτες τάσεις συνολικής κατανόησής του˙ το κλασσικό έργο του Γ. Σκληρού είναι χαρακτηριστικό από αυτή[ν] την άποψη». Σε αυτή τη συνάφεια, η συμβολή του Σκληρού με το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, καταρχήν, και την αρθρογραφία του στο *Νουμά*, έπειτα, στα πλαίσια της συζήτησης που το βιβλίο του προκάλεσε στο χώρο των δημοτικιστών, έφερε και το στίγμα της συνύφανσης της κληρονομιάς δύο ετερόκλητων ιστορικών πραγματικοτήτων. Από τη μία μεριά υπήρχε η *αντήχηση* του ελληνικού φιάσκου του 1897˙ από την άλλη, η *εμπειρία* της ρωσικής Επανάστασης του 1905.

Στο Σκληρό, όμως, δεν πιστώνεται μόνο η εισαγωγή του μαρξισμού στην Ελλάδα, αλλά και η ερμηνεία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 ως αστικής επανάστασης. Η θέση αυτή, που παρουσιάστηκε εν πολλοίς συνυφασμένη με την προαναφερθείσα εισαγωγή, αξιολογείται μεν ως ρηξικέλευθη, ωστόσο η καινοτομία των συναφών αναλύσεων του Σκληρού στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* και αλλού συνήθως αποτιμάται κάπως στενόχωρα, αν επιτρέπεται να εκφραστούμε έτσι. Απ' όσο γνωρίζουμε, έχει παραβλεφθεί μία διάσταση της προσφοράς του πολύ σπουδαιότερη από την υπόδειξη καθαυτή της αστικότητας του Εικοσιένα και, γι' αυτό, υπερβαίνουσα τα όρια της Ελλάδας. Η σημαντικότερη καινοτομία του «εισηγητή του μαρξισμού στην Ελλάδα» αφορά τη σύλληψή του πως οι ρίζες της καχεξίας ή κακοδαιμονίας της ελληνικής κοινωνίας του καιρού του έπρεπε να αναζητηθούν στη δομή του ελληνικού αστισμού και, ως εκ τούτου, στη γενεαλογία του, σημαντικός κόμβος της οποίας ήταν το 1821˙ στον καθορισμό της ιδιοσυστασίας του, των εσωτερικών διαφοροποιήσεών του˙ στην εύρεση των οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών και πολιτισμικών πλευρών της κοινωνικής ταυτότητας κάθε μερίδας του, αλλά και όλων των άλλων στρωμάτων ή τάξεων της κοινωνίας.

Εχοντας πάντοτε ακριβή επίγνωση των εξαιρετικών ανεπαρκειών που χαρακτηρίζουν τις οικείες, συγκεκριμένες αναλύσεις του Σκληρού, η πρωτοποριακότητα της εν λόγω σύλληψής του καθίσταται σαφέστερη αν αναλογιστούμε τα παρακάτω λόγια του Πέρρυ Αντερσον, που αναφέρονται στον ιστορικό Αντόνιο Γκράμσι, στο μελετητή δηλαδή του Risorgimento: «ήταν ο πρώτος μαρξιστής που ανήγαγε τα εθνικά χαρακτηριστικά της δικής του κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας [: της Ιταλίας] πίσω στις ιδιαίτερες μορφές, [...], της αστικής επανάστασης που την είχαν προαναγγείλει».[5] Φυσικά, δεν υπονοούμε πως ο Σκληρός είχε τη θεωρητική συγκρότηση ή την ιστορική κατάρτηση του Γκράμσι˙ συνολικά ήταν διανοούμενος και μελετητής πολύ μικρότερου βεληνικούς από το μεγάλο Ιταλό μαρξιστή -αν μπορούμε να το πούμε με αυτόν τον τρόπο, δεδομένου ότι ίσως και η απλή απόπειρα για οποιαδήποτε μεταξύ τους σύγκριση στερείται νοήματος, όχι μόνο λόγω διαφοράς μεγέθους, αλλά και ως τέτοια. Πάντως, εμφανίζεται μία δομική ομοιότητα στη θέση του Γκράμσι μέσα στον ευρωπαϊκό και παγκόσμιο μαρξισμό και σε αυτή του Σκληρού στον ελληνικό σοσιαλισμό και μαρξισμό. Αν ο πρώτος υπήρξε στην εποχή του ο πλέον «ιστορικός» από τους μαρξιστές στοχαστές με διεθνή εμβέλεια, ο δεύτερος, από τη μεριά του, στα στενόχωρα ελληνικά πλαίσια, υπήρξε ο σταθερότερα προσανατολισμένος στη νεοελληνική ιστορία διανοητής του ελληνικού μαρξισμού και του ελληνικού σοσιαλισμού, έως την εμφάνιση του Γιάννη Κορδάτου στην κονίστρα της ιστοριογραφίας.

Η καινοτομία που προαναφέρθηκε είναι σημαντική, παρόλους τους περιορισμούς που συναρτώνται με τις (αν)ικανότητες του συγγραφέα, δηλαδή του Σκληρού, αλλά και με όσους ενυπάρχουν σε κάθε ερασιτεχνική, εκλαϊκεμένη κοινωνιολογικο-ιστορική πράξη. Η σημαντικότητα της καινοτομίας που συζητούμε δείχνεται και από τα συναφή ενδιαφέροντα της ιστοριογραφίας και των κοινωνιολογικών μελετών πολλών εθνών, και ιδίως κρατών όπως η Γερμανία και η Ιταλία, για τα οποία αμφισβητήθηκε το κατά πόσο οι αστικές τάξεις τους είχαν δημιουργήσει κουλτούρα στα χνάρια της κληρονομιάς του Διαφωτισμού, ενώ, από πολιτική άποψη, είχαν δειχτεί απρόθυμες είτε αδύναμες να οικοδομήσουν πραγματικά φιλελεύθερες κρατικές δομές.[6]

Ο «εισηγητής του μαρξισμού στην Ελλάδα» υπήρξε, όπως έχει εξακολουθητικά επισημανθεί από την πρόσφατη έρευνα, πνευματικό τέκνο του Γκεόργκι Πλεχάνοφ, του κοινώς θεωρούμενου

ως «θεωρητικού πατέρα» ή απλώς «πατέρα» του ρωσικού μαρξισμού. Οι εργασίες του τελευταίου *Ο σοσιαλισμός και η πολιτική πάλη* (1883), *Οι διαφορές μας* (1885) και η φημισμένη, κλασική θα λέγαμε, φιλοσοφική μελέτη *Η εξέλιξη της μονιστικής αντίληψης της ιστορίας* (1895), διαπαιδαγώγησαν την πρώτη γενιά των Ρώσων μαρξιστών. Ισως δε θα ήταν υπερβολικό να ισχυριστούμε κάτι ανάλογο αναφορικά με το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* και τα άρθρα του Σκληρού «Στους δημοτικιστάς» και «Διαλεκτικός υλισμός (οικονομικός, ιστορικός υλισμός)», δημοσιευμένα και τα δύο στο *Νουμά* (το Νοέμβριο του 1907 και τον Ιανουάριο του 1908 αντίστοιχα), ιστορικο-θεωρητικό το πρώτο, καθαρά θεωρητικό το δεύτερο και, μάλιστα, αντιγραφή οικείων αναπτύξεων της πλεχανοφικής *Μονιστικής αντίληψης*.

Η φράση μας «κάτι ανάλογο», δεν υπονοεί πως οι παραπάνω εργασίες του Σκληρού διαπαιδαγώγησαν κυριολεκτικά την πρώτη «φουρνιά» των Ελλήνων μαρξιστών· μάλλον μεταφράζεται σε διαπαιδαγωγητική επίδραση, προσέλκυση διανοουμένων -πιθανότατα δημοτικιστών χωρίς εξαίρεση- στο «σύστημα του μαρξισμού», όπως θα έλεγε και ο ίδιος το συγγραφέας του *Κοινωνικού μας ζητήματος*· ή, εν γένει ενστάλαξη, παροδική είτε μόνιμη, ορισμένων μαρξιστικών και, συνολικότερα, σοσιαλιστικών ανησυχιών. Οπως έγραψε ο Κορδάτος, νεκρολογώντας το Σκληρό, η έκδοση της μικρής μελέτης του τού 1907, η συζήτηση που αυτή πυροδότησε στις στήλες του *Νουμά*, καθώς και οι συμβολές του συγγραφέα της στην τελευταία, έδωσαν

> αφορμήν εις πολλούς διανοουμένους μας να καθωρίσουν καλύτερα την στάσιν των απέναντι των κοινωνικών προβλημάτων [της Ελλάδος] και με επιστημονικώτερα επιχειρήματα να κρίνουν την κοινωνικήν εξέλιξιν.[7]

Υπό αυτήν την έννοια, ο «εισηγητής του μαρξισμού στην Ελλάδα» θα μπορούσε να ονοματιστεί και «πατέρας» του.

Ενας από αυτούς που δέχτηκαν, κατά δική τους ομολογία, την επίδραση στην οποία μόλις αναφερθήκαμε ήταν και ο ίδιος ο Κορδάτος· ένας διανούμενος που, σύμφωνα με μία ταξινόμηση, κατατάσσεται, μαζί με ένα σύνολο μαρξιστών διανοητών από το Γεώργιο Γεωργιάδη ισαμε τον Παντελή Πουλιόπουλο, σε εκείνους οι οποίοι οδηγούμενοι από έναν «[αρχικά] εγκεφαλικό επαναστατισμό [...] στο κίνημα», κατέληξαν «σε διεισδυτικότατες αναλύσεις της [ελληνικής] κοινωνίας».[8]

Αν, όμως, ο Γεώργιος Σκληρός υπήρξε ο «Ελληνας Πλεχάνοφ», τότε ποια παρομοίωση θα ταίριαζε στο Γιάννη Κορδάτο, από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες του ελληνικού μαρξισμού, αλλά και του κομμουνιστικού κινήματος; Ηδη από το 1927, μέσα από τις στήλες του φιλολογικού φύλλου *Φραγκέλιο* του συγγραφέα και σατιρογράφου Νίκου Βέλμου, ο Κορδάτος αναγορεύεται, από τον τακτικό συνεργάτη του περιοδικού Αν. Δρίβα, σε « *Καούτσκη* [sic] της Ελλάδος».[9] Ο χαρακτηρισμός, μάλλον ξεχασμένος σήμερα και ίσως ακατανόητου πνεύματος για πολλούς, αποδεικνύεται εξαιρετικά εύστοχος. Οχι, βέβαια, με την έννοια ότι η περίπτωση του Κορδάτου έμοιαζε με αυτήν του, κατά Λένιν, «αποστάτη Κάουτσκυ», δηλαδή του εντέλει «αντι-Λένιν» (δανειζόμαστε τον όρο των Μπεργκουνιού και Μανέν), του ανθρώπου που έφθασε να «εκπροσωπεί την πιο βαθειά και οξυδερκή σημασιοδότηση της εναντίωσης στο λενινισμό η οποία χαρακτηρίζει με τρόπο ξεκάθαρο είτε περιπλεγμένο, βίαιο είτε συγκαλυμμένο όλα τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα»[10] αλλά με εκείνη (την έννοια), σύμφωνα με την οποία ο Κορδάτος ήταν ένας χαλκέντερος μαρξιστής μελετητής και αναλυτής της ελληνικής κοινωνίας, της πολιτικής ζωής, των ιδεών κ.λπ., μα και ένας θεωρητικός του μαρξισμού: κοντολογής, μία φυσιογνωμία του ελληνικού μαρξισμού και κομμουνισμού πληθωρική και ηγεμονική, ένας μαρξιστής πολυπράγμων και ακάματος όπως ο Καρλ Κάουτσκυ.

Εχοντας μελετήσει προσεκτικά το έργο του μεσοπολεμικού Κορδάτου είμαστε πεπεισμένοι πως και ο ίδιος αυτό ακριβώς επιδίωκε: να καταστεί ο «Καούτσκη της Ελλάδος», ο «πάπας»

τρόπον τινα του μαρξισμού και του επαναστατικού κινήματος στη χώρα μας,* συμβάλλοντας με το σύνολο του έργου του στην αποκρυστάλλωση του ελληνικού μαρξισμού, κατά το παράδειγμα του Βοημού διανοητή, ο οποίος σε μία άλλη εποχή είχε μορφοποιήσει ή, μάλλον, συστηματοποιήσει το μαρξισμό ως τέτοιον στα χρόνια της Β' Διεθνούς. Σε ένα άλλο επίπεδο, ο Κορδάτος είχε θέσει ως στόχο να γίνει ο νέος Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο Παπαρρηγόπουλος της Αριστεράς, ο κόκκινος Παπαρρηγόπουλος. «Το τρόπαιο [...] του Παπαρρηγόπουλου», γράφει κάπου ο Μ.Μ. Παπαϊωάννου, «δεν τον άφηνε να ησυχάσει [...]».[11]

Από μία *ορισμένη*, το υπογραμμίζουμε διπλά, σκοπιά, ο συσχετισμός Κορδάτου - Κάουτσκυ παρουσιάζει και πολιτικές αναλογίες, δεδομένου μάλιστα ότι ο πρώτος κάποια στιγμή θα θεωρηθεί από τους ιθύνοντες του Κομμουνιστικού Κόμματος ως «κεντριστής» -και κατόπιν, ως γνωστόν, θα καταγραφεί ως «τροτσκιστής». Αυτά τα ζητήματα συνθέτουν μία άλλη υπόθεση με την ιδιαίτερη σημασία της τόσο όσον αφορά το ΚΚ, όσο και τον ίδιο τον Κορδάτο, η οποία όμως δε θα μας απασχολήσει εδώ.

Απεναντίας, πιο σπουδαία είναι η καταρχήν αναγνώριση των δύο ρευμάτων που, όπως έχει υποστηριχτεί, συγκροούστηκαν στον εντός και περί το ΚΚΕ χώρο της μεσοπολεμικής μαρξιστικής και κομμουνιστικής Αριστεράς, πέρα από τις «πολιτικές επωνυμίες» του «σταλινικού», του «ρεφορμιστή», του «τροτσκιστή» και τις παρόμοιες. Από τη μία πλευρά υπήρξαν εκείνοι που με «μετρημένη στοχαστικότητα» αναζητούσαν την πραγματική, ουσιαστική σύνδεση των εργατικών και λαϊκών μαζών με το μαρξισμό. Η ομάδα του άλλου ρεύματος, με «έναν ασύμμετρο προς τις δυνατότητές της ακτιβισμό», επιζητούσε μία στείρα καθαρότητα και μία προοπτικά αναποτελεσματική οργανωτικότητα, άρτια κατά τα επιφαινόμενα. Το πρώτο ρεύμα -πάντοτε κατά την ίδια ανάλυση- υπήρξε το περιβάλλον όπου έδρασε και συνέγραψε ο μεσοπολεμικός Κορδάτος, όπως και οι Σεραφείμ Μάξιμος, Κώστας Σκλάβος και Τάσος Χαϊνόγλου.[12]

Οπως προαναφέρθηκε, ο Κορδάτος φιλοδόξησε να καταστεί τόσο ο Ελληνας Κάουτσκυ -με την έννοια που προσδιορίσαμε-, όσο και ο κόκκινος Παπαρρηγοπουλος· και τα κατόρθωσε. Το πρώτο ήδη στην περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως αποδεικνύεται και από τις εναντίον του ομοβροντίες από το συνονόματό του Ζεύγο, έπειτα από τη γνωστή επέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς στο ΚΚΕ και την ακόλουθη επιλογή του κόμματος αυτού να ξεκαθαρίσει με σαρωτικό τρόπο τα πράγματα που σχετίζονταν με την αλλοτινή πολιτικο-ιδεολογική κατάστασή τόσο του ίδιου, όσο και του περιβάλλοντος γύρω από αυτό. Αλλά και προτύτερα είχαν αρθρωθεί αμφισβητήσεις, χλιαρές όμως, για τη «μαρξιστικότητα» του Κορδάτου, προκειμένου να πληγεί το γόητρο και η φήμη του ως διανοητή και συγγραφέα. Ο Μάξιμος, λ.χ., στις αρχές του 1928 θα γράψει πως

> τα έργα του Κορδάτου δεν χαρακτηρίζονται ούτε για τη μεθοδολογία τους ούτε ακόμα και για την επιστημονική τους εμβρίθεια μα ούτε και κατά τη γνώμη μας είναι μαρξιστική ανάλυση της ελληνικής ιστορίας, επειδή τονίζουνε τον «οικονομικό παράγοντα».[13]

Ενδιαφέρουσα επισήμανση για τον «Καουτσκη της Ελλάδος», μόνο και μόνο αν σκεφτεί κανείς πως το 1929 ο Κ. Κορς στη, γνωστότερη ως *Αντι-Κάουτσκυ*, μελέτη του *Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας*, που ήταν απάντηση στην ομότιτλη εργασία του Καρλ Κάουτσκυ, θα ισχυριστεί πως ο αρχηγέτης της Β' Διεθνούς δεν είχε ποτέ του κατανοήσει τη σκέψη του Μαρξ, όντας απλώς ένας οπαδός του εξελικτιμού, και μάλιστα του χυδαίου.[14] (Δεν υπαινισσόμαστε, εδώ, κανενός είδους παραλληλισμό ούτε μεταξύ των κρινομένων, ούτε, πολύ περισσότερο, ανάμεσα στους [επι]κριτές· απλώς καταγράφουμε ένα γοητευτικό παιγνίδι της «τύχης».)

* Ο Καρλ Κάουτσκυ στην εποχή του, όπως είναι γνωστό, αποκαλείτο από πολλούς «πάπας του σοσιαλισμού».

Το δεύτερο, να καταστεί δηλαδή ο νέος, κόκκινος Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο Κορδάτος το κατόρθωσε έπειτα από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο -έχοντας από πριν, όμως, ρίξει τις βάσεις. Εγινε, έτσι, ο θεμελιωτής της μαρξιστικής ιστοριογραφικής «παράδοσης» στην Ελλάδα,[15] συμβάλλοντας, παράλληλα, στην ανάπτυξη της κοινωνικής κριτικής.

Σήμερα, η μελέτη του έργου του Σκληρού έχει να επιδείξει αξιοσημείωτα επιτεύγματα, ίσως όμως όχι και τόσα πολλά από ποσοτικής πλευράς· παραμένουν, άλλωστε, ακόμα αρκετές ανεξερεύνητες περιοχές αυτού του έργου, από τις οποίες τη διερεύνηση ορισμένων θα αποπειραθούμε στη διατριβή μας. Οι συμβολές των Κωστή Μοσκώφ, Αλέξη Αργυρίου, Λουκά Αξελού και της Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου (βλ. στο κυρίως σώμα της διατριβής, πολλ., καθώς και στη βιβλιογραφία, στο τέλος), εκεί γύρω στο '70 και στα πρώτα χρόνια της λεγόμενης μεταπολίτευσης, αποτέλεσαν τις πρώτες προσπάθειες για συστηματική επιστημονική προσέγγισή του μέσα στην ιστορική συνάφειά του. Η τελευταία από τους προαναφερθέντες, καταπιάστηκε μονιμότερα με τη μελέτη του Σκληρού, συνέχισε και προώθησε την έρευνα γύρω από το έργο, αλλά και τη ζωή του. Στις παραπάνω συμβολές, να προσθέσουμε και τις μεταγενέστερες των Παναγιώτη Νούτσου, Χρίστου Τέζα και Γρηγόρη Καραφύλλη (βλ. στο κυρίως σώμα της διατριβής, πολλ., καθώς και στη βιβλιογραφία).

Βέβαια, και ο ίδιος ο Κορδάτος, από τα μεσοπολεμικά χρόνια ακόμα, έγραψε πολλά για το Γ. Σκληρό και το έργο του· ωστόσο, δεν το μελέτησε με σύστημα και ιδιαίτερη αυστηρότητα. Το 1944, πάλι, ο Δημήτριος Τσάκωνας (βλ. σημ. 1) έδειξε ενδιαφέρον για την περίπτωση του «εισηγητή του μαρξισμού στην Ελλάδα». Εκανε δημόσια γνωστό πως προετοίμαζε την έκδοση των «Απάντων» του Σκληρού, η οποία θα περιλάμβανε, όπως άλλωστε είναι και ο κανόνας σε τέτοιες περιπτώσεις, εκτενή και κατατοπιστική εισαγωγική μελέτη για τη ζωή και την πνευματική παραγωγή του. Το σχέδιο αυτό δεν ευοδώθηκε· τα άπαντα του Σκληρού κυκλόφορησαν, όπως είναι γνωστό, το 1976 με επιμέλεια του Λ. Αξελού, σημειώνοντας μάλιστα και εκδοτική επιτυχία, αφού τον επόμενο κιόλας χρόνο βγήκαν σε δεύτερη έκδοση -και ενώ λίγα χρόνια πριν, το σύνολο σχεδόν του υλικό που περιλάμβαναν είχε κυκλοφορήσει αυτοτελώς, σε ξεχωριστούς τόμους.

Οσον αφορά την έρευνα του κορδατικού έργου, μετρημένη σε απόλυτους όρους, κινείται στα αυτά περίπου μεγέθη με εκείνη που αφορά το έργο του Σκληρού· σε σχετικούς όμως όρους, υπολείπεται κατά πολύ, αφού και ο όγκος του έργου του Κορδάτου είναι τεράστιος και οι χώροι στους οποίους επεκτάθηκε ποικίλοι. Οι πρώτες προσπάθειες για προσεκτική μελέτη ορισμένων πτυχών της συγγραφικής παραγωγής του προήλθαν λίγο έπειτα από το θάνατο (1961) του μαρξιστή διανοητή, από τον κύκλο του Φιλολογικού Ινστιτούτου «Γιάνης Κορδάτος», κυρίως από τους Μ.Μ. Παπαϊωάννου και Δήμο Μέξη. Δεν είχαν όμως άμεση συνέχεια. (Προσθέτουμε και τη συμβολή του Θ. Παπαδόπουλου ως επιμελητή ορισμένων επανεκδόσεων και ανατυπώσεων βιβλίων του Κορδάτου, και ιδίως ως συντάκτη των αρκετά κατατοπιστικών εισαγωγικών σημειωμάτων στις επανεκδόσεις της *Κοινωνικής σημασίας της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* [μορφή του 1946] και της *Εισαγωγής εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* [1930].) Τελευταία, εντούτοις, το ενδιαφέρον γύρω από αυτήν φαίνεται να αναθερμαίνεται. Ετσι, σήμερα η κορδατική έρευνα, σε ένα πρώτο, ειδικό επίπεδο μελέτης καταγράφει στο ενεργητικό της (α) μία ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, που εκπονήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο από τη Ζωή Σπανάκου, για το πώς πραγματεύτηκε ο μεσοπολεμικός Κορδάτος την έννοια της ιστορικής νομοτέλειας·[16] (β) τη μελέτη του Κώστα Σταμάτη για τον Κορδάτο ως μαρξιστή και θεωρητικό του δικαίου. Σε ένα ευρύτερο ερευνητικό πεδίο υπάρχουν κυρίως οι συμβολές των Φίλιππου Ηλιού και του Παν. Νούτσου. (Για τις βιβλιογραφικές μνείες τούτης της παραγράφου, βλ. στο κυρίως σώμα της διατριβής, πολλ., καθώς και στη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος· όσον αφορά το Μ.Μ. Παπαϊωάννου, βλ. και σημ. 11).

Στην παρούσα διατριβή θα καταπιαστούμε με την ανασυγκρότηση των απόψεων, των διαδρομών τους ακριβέστερα, του Γεωργίου Σκληρού και του μεσοπολεμικού Γιάννη Κορδάτου για την Επανάσταση του 1821 και την κοινωνία, το κράτος που αναδύθηκε από αυτήν και πορεύτηκε μέσα στο χρόνο και στο χώρο. Δε θα συγκρίνουμε τις συγκεκριμένες αναλύσεις τους, πράγμα που άλλωστε θα

ήταν μάλλον αδόκιμο, με δεδομένες τις μεταξύ τους δομικές διαφορές, αλλά και τις διαφορές του εσω-ελληνικού και εξω-ελληνικού περιγύρου, των εποχών κατά τις οποίες αυτές διαμορφώθηκαν. Φυσικά, τα νήματα που τις συνδέουν θα αναγνωριστούν και θα καταγραφούν.

Από ένα παιγνίδι της ιστορίας ο φυματικός Σκληρός θα σβήσει, στα περίχωρα του Καϊρου, στα τέλη του 1919, λίγες μόνο μέρες πριν ο σχεδόν τριαντάχρονος Κορδάτος απολυθεί από το στρατό και ριχτεί ολόψυχα στην πολιτική μάχη, αλλά και στην ιστορική και κοινωνική έρευνα (βλ. σημ. 4 του κεφ. 2). Τέλη 1919 - αρχές 1920: ο ένας «φεύγει», ο άλλος «έρχεται». Αυτό το «πηγαινέλα» συμπίπτει σχεδόν με το σταυροδρόμι των δύο εποχών: τέλος του Μεγάλου Πολέμου, επισφράγιση του «ρήγματος» στο διεθνές εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα. Ο Σκληρός «φεύγει» την εποχή που εξαφανίζεται και τυπικά η κλασική σοσιαλδημοκρατία -λες και τον τράβηξε αυτή στον τάφο κι όχι η αρρώστια- μέσα στο πνεύμα της οποίας είχε ανατραφεί· ο Κορδάτος «έρχεται» με τον τριτοδιεθνισμό, στον οποίο και θα πιστέψει, με τον τρόπο του, σε όλη τη ζωή του. Σαν να το θέλησε η «μοίρα» και να μην τους άφησε να «συναντηθούν», προκειμένου να φαίνονται ξεκάθαρα οι διαφορές που προαναφέραμε.

Κατά συνέπεια, η μελέτη μας θα αρθρωθεί καταρχήν σε δύο αυτοδύναμα, έως ένα σημείο, επίπεδα προσέγγισης που αναφέρονται ακριβώς στις απόψεις του Σκληρού και του Κορδάτου για το '21 και τη νεοελληνική κοινωνία. Οσον αφορά τον τελευταίο, σημειώνουμε πως δε θα μας απασχολήσει ειδικά ως μελετητής του αγροτικού ζητήματος, αφενός, και του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος, αφετέρου: τις θεματικές αυτές περιοχές τις προσεγγίζουμε συνοπτικά και εντεταγμένες στην συνολικότερη ενότητα των απόψεων και αναλύσεών του για την εξέλιξη των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων της ελληνικής κοινωνίας. Σε ένα τρίτο επίπεδο, πιο σύνθετο, θα παρουσιαστούν αφενός ορισμένες άλλες σοσιαλιστικές ή, ειδικότερα, μαρξιστικές απόψεις εκείνης της εποχής πάνω στα θέματα που μας ενδιαφέρουν, και, αφετέρου, οι αντηχήσεις που προκάλεσαν στην ελληνική κοινωνία του καιρού τους οι υπό εξέταση απόψεις του Σκληρού και του Κορδάτου. Το υλικό παρουσιάζεται με την κύρια έμφαση να δίνεται στη διερεύνηση της λογικής συνοχής των ερμηνειών και των ερμηνευτικών σχημάτων, του μετασχηματισμού τους, καθώς και στην αποκάλυψη, όσο τούτο είναι δυνατό, των θεωρητικών - ιδεολογικών, πολιτικών και άλλων αφετηριών ή προϋποθέσεών τους.

Η παρουσίαση των επεξεργασιών και αναλύσεων του Γεωργίου Σκληρού και του Γιάννη Κορδάτου δομείται πάνω σε ένα θεματο-χρονολογικό άξονα: ανασυγκρότηση των απόψεων ενός εκάστου για το '21, πρώτα, και τη νεοελληνική κοινωνία κατόπιν (κεφάλαια 1, 3 και 5-6, 8 αντίστοιχα), καθώς αυτές διατυπώνονται στη ροή του χρόνου και των κοινωνικών εξελίξεων. Οι αντηχήσεις που προαναφέρθηκαν επιλέχτηκε να ενσωματωθούν στα οικεία κεφάλαια· μόνη εξαίρεση, λόγω της πολυμορφίας, του εύρους, του χρονικού απλώματός τους και των πολιτικών και άλλων επιπλοκών ορισμένων από αυτές -με δύο λόγια εξαιτίας της ιδιαιτερότητάς τους- οι αντηχήσεις στις αναλύσεις του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση, που παρουσιάζονται και ταξινομούνται σε ξεχωριστό κεφάλαιο -στο 4ο. Σε ιδιαίτερο, επίσης, κεφάλαιο (στο 2ο) καταγράφονται οι μαρξιστικές προσεγγίσεις του '21 στο διάστημα από την έκδοση των *Συγχρόνων προβλημάτων του ελληνισμού*, όπου και η πληρέστερη συναφής ανάλυση του Σκληρού, έως τη δημοσίευση της *Κοινωνικής σημασίας της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* από τον Κορδάτο. Η καταγραφή αυτή στοχεύει διπλά: πρώτον, στη διερεύνηση της επίδρασης που τυχόν είχαν, ως κληρονομιά, οι αναλύσεις του Σκληρού για την Επανάσταση είτε σε παρεμφερείς με τη δική του προσπάθειες, είτε στην ελληνική μαρξιστική συνείδηση γενικότερα· δεύτερον, στην ανίχνευση προσεγγίσεων που επέδρασαν στη διαμόρφωση της ανάλυσης του Κορδάτου για το '21. Εναν παρόμοιο στόχο με αυτόν του 2ου κεφαλαίου εξυπηρετεί, τέλος, το 7ο κεφάλαιο της διατριβής, όπου παρουσιάζονται αναλύσεις της Ελλάδας των ετών 1900-20 από τους σοσιαλιστές εκείνης της εποχής.

Διευκρινίζουμε εξαρχής, και νομίζουμε άλλωστε πως η ανάλυσή μας δεν οδηγεί σε άλλο συμπέρασμα, πως δεν ακολουθούμε κάποιου είδους προσέγγιση του ιστορικού υλικού, όπου

οι κάθε λογής αναπαραστάσεις των μεμονομένων είτε των συλλογικών υποκειμένων γίνονται κατανοητές μόνο με τους γλωσσικούς ή εννοιολογικούς όρους που εκφέρονται, απογυμνωμένες από την κοινωνική πραγματικότητα που τα περιβάλλει (τα εν λόγω υποκείμενα). Ο εντοπισμός των διαπλοκών ανάμεσα στον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο και στο «λόγο» -τις αναλύσεις και τις ερμηνείες- των διανοητών που θα παρουσιάσουμε βρίσκεται μόνιμα και σταθερά μέσα στους στόχους μας. Ωστόσο, οφείλουμε να ομολογήσουμε πως από τη μία θεματική ενότητα στην άλλη το αποτελέσμα, κάθε φορά, της προσπάθειάς μας παρουσιάζει μερικές ανομοιομορφίες. Ως ένα βαθμό, οι ανομοιομορφίες αυτές εξηγούνται από τις ιδιαιτερότητες κάθες θεματικής ενότητας· από εκεί και πέρα πρέπει να αποδοθούν σε δική μας ανεπάρκεια.

Η διατριβή μας έχει ένα αντικείμενο. Το αντικείμενο συνίσταται στις αναλύσεις και προσεγγίσεις δύο Ελλήνων μαρξιστών, ενός των αρχών του αιώνα και ενός μεταγενέστερου -του οποίου εν προκειμένω μας ενδιαφέρει η μεσοπολεμική «φάση». Το αντικείμενο αυτό συνθέτουν μία σειρά από στοιχεία που αποτελούν τον πυρήνα του ερευνητικού υλικού μας: τα οικεία κείμενα των δύο «πρωταγωνιστών» της ανά χείρας μελέτης. Το αντικείμενό μας *υπήρξε* για εκείνους που το παρήγαγαν μία προσπάθεια.

Η δική μας προσπάθεια εμφανίζει μία ταυτότητα συγγενική με αυτό που *υπήρξε* τότε το αντικείμενό της. Ο Σκληρός και ο Κορδάτος μελέτησαν, με τα μέσα και τα εργαλεία που ο καθένας είχε στη διάθεσή του ή επέλεξε, το νεοελληνικό γίγνεσθαι και όρισαν τα νήματα που συνέδεαν τις διάφορες φάσεις του από το '21 και πέρα. Στόχοι τους: η κατανόηση της κοινωνίας τους· ο μέσα σε αυτήν προσδιορισμός της θέσης που κατείχαν ως διανοητές και πολιτικά υποκείμενα· η θεμελίωση του αιτήματος της κοινωνικής αλλαγής, στη βάση της προσεκτικής μελέτης και κριτικής των όρων της κοινωνικής ζωής. Εμείς, τοποθετώντας τον εαυτό μας στην ίδια πνευματική (μαρξισμός -όπως και αν οριστεί) και πολιτική (σοσιαλισμός -με την ευρεία έννοια) μειοψηφία με εκείνους, θέτουμε ανάλογους στόχους. Ως εκ τούτου, επιθυμώντας να γνωρίσουμε τη δική τους προσπάθεια, τα άλλοτε υποκείμενα της σοσιαλιστικής / μαρξιστικής ανάλυσης της ελληνικής κοινωνίας μετατρέπονται σε αντικείμενα ενός εγχειρήματος με στόχους ανάλογους προς τους δικούς τους.

Κατά κάποιο τρόπο, λοιπόν, αναπαράγουμε· φυσικά, τούτη η αναπαραγωγή δε μεταφράζεται σε μίμηση των προτύπων, αλλά σε απόπειρα για βαθύτερη γνώση από τα επιτεύγματα, τα αδιέξοδα και τα διλήμματά τους. Κάτι σαν αυτο-κριτική· όχι βέβαια όπως εκείνη μέσα στους *τοίχους των διαφόρων κομματικών γραφείων, κατά τη διάρκεια νυσταλέων «συνελεύσεων»*, αλλά αυτο-κριτική πιο στοχαστική και γόνιμη. «[Η] επαναστατική σκέψη δεν μπορεί να περιοριστεί στην κριτική της ευρύτερης κοινωνίας, αλλά απαιτείται επιπλέον η αυτο-κριτική».[17]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Από τις πρώτες συναφείς «αναγνωρίσεις», μεταξύ άλλων, βλ. Αμίλκα [;], «[Γ. Σκληρού:] *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), 40 (Ιούλ.-Σεπτ. 1919), σ. 159: «Ο κ. Σκληρός είναι ο εισηγητής της *αντικειμενικής κοινωνιολογίας* [υπογρ. του σ.] στην Ελλάδα˙ *Herkner - Καλιτσουνάκι*,* σ. 200, υποσ.: «[... του Γ. Σκληρού,] του προδρομικού αντιπροσώπου [της] επιστημονικής αντικειμενικής κοινωνιολογικής σκέψεως εν Ελλάδι»˙ από τις μεταγενέστερες, βλ. Δημ. Γρ. Τσάκωνα, «Γεώργιος Σκληρός (Κωνσταντινίδης)», π. *Αρχείον Κοινωνιολογίας και Ηθικής*, 1 (Ιαν.-Μάρτ. 1944), σ. 38: «[Με την έκδοσιν του βιβλίου του Σκληρού *Το κοινωνικού μας ζητήματος*, δ]ια πρώτην φοράν εισάγεται, σοβαρώτατα επιστημονικώς θεμελιωμένη, η υλιστική αντίληψις της Ιστορίας εν Ελλάδι [...]»˙ Ε.Π. Παπανούτσου, «Εισαγωγή», στο: *Νεοελληνική φιλοσοφία*, επιμέλεια: Ε.Π.Π., τ. Β', (Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», αρ. 36), Εκδοτικός Οίκος Ι.Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1956, σ. 20: «Της επιστημονικής κοινωνιολογίας με κατεύθυνση προς τον ιστορικό υλισμό και τη διαλεκτική του Karl Marx εισηγητής στη χώρα μας είναι ο Γεώργιος Σκληρός [...]»˙ αλλά και Π.Α. Κουτρέλη,** *Οι άθεοι μαλλιαροί και οι συνήγοροι αυτών (Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Συνοδικοί Επίσκοποι και Αεροπαγίτης Αντωνακάκης) αποκαλυπτόμενοι και θεατρινιζόμενοι*, Τυπογραφείον Π. Παπαδάκη, Αθήνα 1929, σ. 11: «[...] *Το κοινωνικόν πρόβλημα* [sic] του εν Ελλάδι Προδρόμου του *Ιστορικού υλισμού* [υπογρ. του σ.] Σκληρού [...]». Προσθέτουμε πως ο γνωστός φιλελεύθερος δημοσιογράφος και δημοσιολόγος Γεώργιος Βεντήρης, στην κλασική ιστορική μελέτη του (1931) για την Ελλάδα κατά τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα μας, σημείωνε πως ο Σκληρός ήταν «[ο] επιφανέστερος Νεοέλλην κοινωνιολόγος» (*Η Ελλάς του 1910-1920*, 2η έκδοση, τ. Α', Ικαρος, Αθήνα 1970, σ. 28 υποσ. 1). Σημειωτέον πως ο ίδιος ο Σκληρός, στον πρόλογό του στα σχεδόν επιθανάτια *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* τόνιζε με καμάρι πως υπήρξε ο εισηγητής της αντικειμενικής κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Δεν επρόκειτο για κομπορρημοσύνη, αλλά για παρηγοριά εμπρός στο φυσικό τέλος που πλησίαζε˙ για ανακουφιστικό λόγο που απηύθυνε στον εαυτό του για τις κακοτυχίες που τον είχαν βρει στη ζωή και σε μεγάλο βαθμό του είχαν περιορίσει τη δημιουργική δράση.
Ο προσδιορισμός του Σκληρού ως «εισηγητή του μαρξισμού στην Ελλάδα», με όχημα -φυσικά- το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* και την επακόλουθη αρθρογραφία του στο *Νουμά* (1907-09), ισοδυναμεί αυτόματα και με την ακόλουθη παραδοχή: έως τότε -και πιο συγκεκριμένα στον ύστερο 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού- δεν είχε λάβει χώρα καμμία μεταλαμπάδευση, εκτός από ψήγματα, του «σώματος» των μαρξικών και μαρξιστικών ιδεών στην ελληνική κοινωνία (σχετικά με τις παραμέτρους αυτού του θέματος, βλ. την πραγμάτευσή του από τον Αντώνη Λιάκο, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», π. *Ο Πολίτης*, 67-68 [Οκτ.-Δεκ. 1984], σ. 4-9).

2. Βλ. Μ. Περίδη, «Γ. Σκληρού: *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 1 (Ιούλ.-Αύγ. 1920), σ. 41-42.

* Βλ. σημ. 31 του κεφ. 4.2.

** Ο περιώνυμος αρχηγός της Χριστιανικής Ενώσεως Σωματείων˙ βλ. παρακάτω, κεφ. 4.1, II.

3. Ι. Ιορδανίδης, «Ο Γ. Σκληρός απέθανε», π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), 41 (Οκτ.-Δεκ. 1919), σ. 281· και παρακάτω, σ. 282: «Και ο Σκληρός απ' την άποψη της [ηθικο-κοινωνικής] ολοκληρώσεως [της ελληνικής κοινωνίας] στάθηκεν ο πρώτος ισόρροπος νεοέλληνας, ο προδρομικός αντιπρόσωπος του τύπου, που τείνει να πάρη η φυλή ύστερα απ' τις δυό επαναστάσεις, τη γλωσσική [: φούντωμα του δημοτικιστικού κινήματος, εκπαιδευτική μεταρρύθμιση] και την ηθικο-κοινωνική [: κίνημα του 1909 στο Γουδί και τα επακολουθήσαντα]». Επισημαίνουμε πως ο Ι. Ιορδανίδης τοποθετεί το Σκληρό πλάι στο Γιάννη Ψυχάρη και, ανάλογα, τη συμβολή του πρώτου δίπλα από την προσφορά του δεύτερου.

4. Βάσιας Τσοκόπουλος, «Επιλογή σπουδών και παραγωγικές δυνάμεις: μία περιοδολόγηση (1830-1930)», στον τόμο *Πανεπιστήμιο: ιδεολογία και παιδεία*, τ. Β', Αθήνα 1989, σ. 496.

5. Perry Anderson, *English Questions*, Verso, Λονδίνο 1992, «Foreword», σ. 3. Οι Αντερσον και Tom Nairn, ως γνωστόν, βασίστηκαν στην κληρονομιά του ιστορικού Γκράμσι, καθώς και στην ανάγνωση της αντίληψής του για την «ηγεμονία», προκειμένου να ερμηνεύσουν την κρίση και ό,τι αντιλαμβάνονταν ως αρρώστια της Μεγάλης Βρετανίας (το λεγόμενο *brake-up* και τα συναφή με αυτό ζητήματα).

6. Για τις περιπτώσεις της γερμανικής και της ιταλικής ιστοριογραφίας, βλ. αντίστοιχα Geoff Eley, «Liberalism, Europe, and the bourgeoisie, 1860-1919», στο: David Blackburn και Richard J. Evans (επιμ.), *The German Bourgeoisie: Essays on the Social History of the German Middle Class from the Late Eighteenth to Early Twentieth Century*, Routledge, Λονδίνο 1991, σ. 293-317· Raffaele Romanelli, «Political debate, social history and the Italian *borghesia*», π. *Journal of Modern History* (Σικάγο), 63:4 (Δεκ. 1991), σ. 717-739, ιδίως σ. 717-720.

7. Π. Χαλκός [= Γιάννης Κορδάτος], «Γ. Σκληρός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19 Ιαν. 1920, σ. 2· ο θάνατος του Σκληρού αποτιμάται ως «μεγάλη απώλεια».

8. Αλκης Ρήγος, «Ιδιοτυπίες του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και δυνατότητες πρόσληψης των μαρξιστικών ιδεών», π. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* (Ρέθυμνο), 1 (Νοέμβρ. 1989), σ. 89.

9. Α[ναστάσιος] Δ[ρίβας], «Η ουσία ενός βιβλίου προλεταριακής φύσεως», π. *Φραγκέλιο*, 18 (16 Απρ. 1927), σ. 4. Η κατακλείδα του κειμένου, το οποίο γράφεται με αφορμή την έκδοση της μελέτης του Κορδάτου *Αρχαίες θρησκείες και χριστιανισμός*, έχει ως εξής: «Τόσο κατέχει [ο Κορδάτος] την άποψή του δια μέσου της οποίας ερευνά και ζει τα ανθρώπινα πράγματα, ώστε δε διστάζουμε να τον ονομάζουμε *Καούτσκη* [υπογρ. του σ.] της Ελλάδος. Στον τόπο μας είνε ένας από τους πιο μεγάλους εμπνευστές της προλεταριακής υπόθεσης». Προτύτερα, επίδοξος διεκδικητής της κορυφής του ελληνικού σοσιαλισμού και μαρξισμού υπήρξε αναμφίβολα ο Γ.Α. Γεωργιάδης, ο «έλληνας θεωρητικός του επιστημονικού σοσιαλισμού» με τη «γνωστή μεθοδικότητα» κατά το *Νουμά* (τχ. 764 [15 Ιουλ. 1922], σ. 20, στήλη «Φιλολογική και κοινωνική ζωή», τμήμα «Περιοδικά»). Η ιδεολογικο-πολιτική περιθωριοποίησή του, λίγο έπειτα από την αποχώρησή του από το Σοσιαλιστικόν Εργατικόν Κόμμα, του στέρησε τη δυνατότητα να το επιτύχει.

10. Alain Bergounioux και Bernard Manin, *La social-démocratie, ou, Le compromis*, πρόλογος: Jacques Droz, εκδ. Presse universitaires de France, Παρίσι 1979, σ. 76.

11. Μ.Μ. Παπαϊωάννου, «Ο Γιάννης Κορδάτος και η ιστορία του αγροτικού κινήματος», εισαγωγή στο: Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, 4η έκδοση, πρόλογος: Γιάννης Ιμβριώτης, επιμέλεια: Μ.Μ.Π., Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973, σ. 20.

12. Βλ. Αγγελου Γ. Ελεφάντη, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, 2η έκδοση, (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σ. 108-111.

13. Σ. Μάξιμος, «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», π. *Σπάρτακος*, [α'] 1 (Ιαν. 1928), σ. 11. Στα μέσα του προηγούμενου χρόνου ο Μάξιμος είχε εκφράσει παρόμοια γνώμη, με αφορμή όσα έγραφε ο Κορδάτος προλογίζοντας μία έκδοση του *Κομμουνιστικού μανιφέστου* σε δική του μετάφραση και επιμελημένη από τον ίδιο. Βλ. Σ. Μάξιμου, « *Το κομμουνιστικό μανιφέστο*, μετάφρ. Ι. Κορδάτου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 2 Ιουλ. 1927, σ. 3· επίσης, την απαντητική επιστολή του Κορδάτου «Γύρω από τη 'μετάφραση' του *Κομμουνιστικού μανιφέστου*» και την ανταπάντηση του πρώτου «Και πάλι το *Μανιφέστο*», *στο ίδιο*, 3 και 4 Ιουλ. 1927 αντίστοιχα, σ. 3. Από μία αποστροφή της ανταπάντησης του Μάξιμου συνάγεται ότι ο Κορδάτος είχε ήδη κατορθώσει να λογαριάζεται ως «πάπας» -ή κάτι ανάλογο- του ελληνικού μαρξισμού και κομμουνισμού. Η εν λόγω φράση έχει ως εξής: «Ο φίλος Ι[ωάννης] Κ[ορδάτος] πρέπει να ξαίρει [sic] ότι όπως ήρθανε τα πράγματα κάθε δική του πρόχειρη και ελαττωματική εμφάνιση αντανακλά σ' όλο το [επαναστατικό, κομμουνιστικό] κίνημα».

14. Βλ. Karl Korsch, *L'Anti-Kautsky, ou, La conception matérialiste de l'histoire*, μετάφραση από τα γερμανικά: Alphé Marchadier, έκδ. Champ Libre, Παρίσι 1973, ιδίως σ. 123-155.

15. Βλ. «An interview with Kostis Moskoff» (taken by Alexandros Kittroeff and Vasias Tsokopoulos in September 1985, in Thessaloniki), π. *Journal of the Hellenic Diaspora* (ΗΠΑ), XIV:3-4 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1987), σ. 79-81.

16. Η μελέτη του Γιάννη Σωτ. Νοτάρη με τον έως ένα βαθμό παραπλανητικό τίτλο *Το Μακεδονικό ζήτημα όπως το είδε ο «Γιάνης» Κορδάτος* (Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννενα 1985), δεν πρέπει να συμπεριληφθεί εδώ. Δεν πρόκειται για μονογραφία, όπως μπορεί κανείς να παρασυρθεί και να υποθέσει από την ανάγνωση του τίτλου: συνιστά εργασία η οποία εν πολλοίς εκθέτει το πώς ο ίδιος ο συγγραφέας της «βλέπει», υπό το πρίσμα των γεωπολιτικών ανακατατάξεων που συνδέονταν με τον πάλαι ποτέ «άξονα Αθήνας - Σόφιας», το Μακεδονικό, με αφορμή κάποια πράγματα που είχε γράψει ο Κορδάτος στη δεκαετία του '50 για την ιστορία του ζητήματος.

17. Roger S. Gottlieb, «Series editor's preface», στου ίδιου, *Marxism, 1844-1990: Origins, Betrayal, Rebirth*, (Revolutionary Thought / Radical Movements), Routledge, Νέα Υόρκη 1992, σ. xii.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΜΕΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΓΡΑΠΤΑ ΤΟΥ Γ. ΣΚΛΗΡΟΥ

Οι απόψεις του Σκληρού για την Επανάσταση του 1821 βρίσκονται διατυπωμένες μέσα στο πρώτο κιόλας έργο του, το βιβλιαράκι που εκδόθηκε στο 1907 στην Αθήνα με τίτλο *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*· επίσης, στην εκτενέστερη μελέτη του *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*, η οποία τυπώθηκε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου το 1919 και αποτέλεσε το κύκνειο άσμα του συγγραφέα.[1] Επιπλέον, υπάρχουν τρία άρθρα του Σκληρού όπου βρίσκονται διατυπωμένες απόψεις για το θέμα αυτό, χωρίς όμως να έχουν γραφεί ως κείμενα όπου θίγεται αποκλειστικά το ζήτημα της Επανάστασης. Πρόκειται για τα κείμενα: (α) «Στους δημοτικιστάς», (β) «Το κοινωνικό μας ζήτημα. Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», (γ) «Το ζήτημα της Ανατολής».[2] Τα δύο πρώτα από αυτά εντάσσονται στη συζήτηση που έλαβε χώρα, μέσα από τις στήλες του περιοδικού *Ο Νουμάς*, για το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Το τρίτο, δημοσιευμένο και αυτό στο *Νουμά*, δεν είναι απαντητικό κείμενο του Σκληρού προς στους εθνικιστές επικριτές του, μα αυτόνομο μελέτημα, συμπληρωματικό όσων είχε γράψει στο βιβλίο του. Το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* και τα άρθρα που αναφέρθηκαν πιο πάνω αποτελούν μιάν ενότητα, όχι μόνο λόγω της χρονολογικής τους γειτνίασης, μα και διότι στα *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* ο Σκληρός έχει κάνει πλέον μία μεθοδολογική στροφή (θεωρία των «τριών παραγόντων»).

1.1. Στις σελίδες του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (1907)

I

Στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* η θεματική του βιβλίου γύρω από την ελληνική ιστορία περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά, αν εξαιρεθούν όσα παρατίθενται για το γλωσσικό ζήτημα, την Επανάσταση του 1821 και ό,τι προηγήθηκε αυτής (Βυζάντιο και Τουρκοκρατία) ως προϋποθέσεις ανάλυσης του 1821. Μάλιστα, όλα αυτά (Βυζάντιο, Τουρκοκρατία και Επανάσταση) συνθέτουν ένα υλικό «ελληνικών

παραδειγμάτων», το οποίο χρησιμεύει στο Γεώργιο Σκληρό ως απόδειξη της ερμηνευτικής ικανότητας της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, αλλά, ταυτόχρονα, και ως απόδειξη της σύνδεσης των γεγονότων της ιστορίας του ελλαδικού χώρου με τη γενικότερη πορεία του ευρωπαϊκού κόσμου (από την εποχή του Μεσαίωνα, της φεουδαρχίας, στην αστική εποχή, στην επικράτηση του κεφαλαιοκρατισμού).[3] Έτσι, το ότι δεν εμφανίζονται στη μελέτη του Σκληρού για το 1821 τα ονόματα των πρωταγωνιστών, ούτε καν αυτό του Καποδίστρια, δεν είναι κάτι το δυσεξήγητο. Οπως επίσης δεν είναι αξιοπερίεργη και η απουσία της ιστόρησης της πορείας του ελεύθερου Ελληνικού κράτους στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Από τη μία πλευρά, η ίδια η πραγμάτευση του ξεσηκωμού των Ελλήνων δίνει το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε το νεοσύστατο Κράτος, έτσι που να μην είναι απολύτα απαραίτητη η περαιτέρω ιστορική αναφορά. Από την άλλη, το γεγονός ότι η μελέτη του Σκληρού έχει γραφεί πριν από το 1909 αφαιρεί το ειδικό βάρος που θα είχαν θέματα της ελληνικής ιστορίας του 19ου αιώνα, όπως αυτό της λεγόμενης «ανορθωτικής» περιόδου του Τρικούπη, της ήττας του 1897 και των συνεπειών της κ.ά.

Ο Σκληρός υποστηρίζει πως η Ελληνική Επανάσταση του 1821 είναι ένα γεγονός το οποίο τοποθετείται στην κορυφή μίας διαδικασίας διττής, οικονομικής ανάπτυξης αφενός, και ιδεολογικής ανάτασης των πνευματικών ανθρώπων του ελληνισμού, αφετέρου. Την ίδια στιγμή επισημαίνει, παραπέμποντας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και στον τρόπο που η κοινωνία αυτή ενσωματώθηκε στην οθωμανική, πως η Επανάσταση, μολονότι αστική στην ουσία της, είχε χαρακτηριστικά αντιφατικά, χαρακτηριστικά που περιπλέχτηκαν με ιδιάζοντα τρόπο. Γράφει ο Σκληρός: «ο χαρακτήρ τον οποίον έφερεν η επανάστασις ήτο αρκετά συγκεχυμένος. *Κατά βάθος ήτο αστική επανάστασις*, προκληθείσα υπό της πρωτοφανούς οικονομικής ευεξίας των έσω και έξω αστικών στοιχείων, της αφυπνίσεως του εθνικού φρονήματος ιδίως εις τας ανεπτυγμένας αστικάς τάξεις και τους λογίους του έθνους».[4]

Ομως, ποιό ήταν το στοιχείο εκείνο που προσδιόριζε το χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 ως «συγκεχυμένον»; Σύμφωνα με τον ίδιο το Σκληρό, «οι έλληνες κηρύξαντες την επανάστασιν εν ονόματι των 'μεγάλων παραδόσεων της Ελλάδος' κυρίως διανοητικώς και ψυχολογικώς έτεινον προς τας πλησιεστέρας βυζαντινο-χριστιανικάς παραδόσεις, με τας οποίας είχον άμεσον ψυχολογικήν σχέσιν».[5] Δηλαδή, την «κατά βάθος» αστική Επανάσταση του 1821 περιέβαλλε μία ιδεολογία, γιατί αυτό εννοείται με την «ψυχολογικήν σχέσιν»,[6] η οποία θα μπορούσε να κατανοηθεί *και* ως αριστοκρατική. Τα παρελθοντικά ιδεώδη είχαν παρεισφρήσει στο σώμα της αστικής ψυχολογίας των επαναστατημένων Ελλήνων. Αιτία αυτού του φαινομένου ήταν, κατά το συγγραφέα της μελέτης, το ότι ο ελληνισμός υποχρεώθηκε να αντλεί ένα σημαντικό κομμάτι των αναφορών του από το πλέον κοντινό για εκείνον παρελθόν, το οποίο θεωρείται πως δεν ήταν άλλο από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Ο Σκληρός υπονοεί πως το Βυζάντιο έδωσε στην αστική αντίληψη για εθνική αποκατάσταση το χαρακτηριστικό της αυτοκρατορικής ιδέας, δηλαδή του οικουμενικού κράτους-φύλακα του πολιτισμού που θα στηριζόταν στην κυριαρχική θέση του ελληνικού στοιχείου. Ωστόσο, αυτή η συνάφεια, που θα επαναλαμβάνεται στα μετέπειτα έργα του Σκληρού, δεν ερμηνεύτηκε ποτέ επαρκώς και κατέστη ένας γρίφος που τον ταλάνιζε. Το ερώτημα, λοιπόν παραμένει: γιατί επέδρασε αυτό κι όχι ένα άλλο παρελθόν; Πάντως, ο Σκληρός θεωρεί πως, κατά την εποχή της Επανάστασης, οι Ελληνες ήσαν πιο κοντά στο Βυζάντιο, απ' ότι στο αρχαιοελληνικό πνεύμα. Παρεπόμενο αυτής της κυριαρχης παρουσίας του Βυζαντίου στην επαναστατημένη Ελλάδα ήταν ο πόθος για τη σύστασης ενός Ελληνικού κράτους στα όρια της άλλοτε αυτοκρατορίας. (Βέβαια, ένας παρόμοιος πόθος, μολονότι είναι μία ιδέα που αντλεί την ύπαρξή της από το βυζαντινό παρελθόν, δε συνιστά κατ' ανάγκην άμεση «διανοητική και ψυχολογική τάση» προς τις παραδόσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: μπορούσε να αφορά μόνο το θέμα της έκτασης των υπό απελευθέρωση εδαφών.) Από την άλλη μεριά πάλι, η κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας στην Επανάσταση περιορίζεται -πάντα κατά την άποψη του

Σκληρού- μόνο στην τόνωση της εθνικής υπερηφάνειας και του αισθήματος υπεροχής των Ελλήνων έναντι των Τούρκων λόγω της καταγωγής τους, ως απογόνων «της αρχαίας κλεινής Ελλάδος».[7]

Για το συγγραφέα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*,[8] το Βυζάντιο ήταν μία κοινωνία φεουδαρχική, ένα «καθαρώς φεουδαλο-αριστοκρατικόν κατασκεύασμα», όπως γράφει με φανερή αποστροφή, μία κοινωνία βίας, απολυταρχίας και σκοταδισμού, η οποία φθάρηκε και κατόπιν υποτάχτηκε σε έναν ακμαίο και σφριγλό λαό, τους Τούρκους. Η τουρκική κατάκτηση αποτιμάται από το Σκληρό αρνητικά, ως ένα είδος παράτασης του Μεσαίωνα. Με την πτώση του Βυζαντίου στους Τούρκους «ήρχισαν μακροί αιώνες δουλείας, στασιμότητος ή μάλλον οπισθοδρομήσεως εν συγκρίσει με την πρώην κατάστασιν και με αυτούς ακόμη τους λοιπούς ευρωπαϊκούς λαούς, οι οποίοι επίσης εστέναζον υπό τον ζυγόν της ιδίας αριστοκρατίας, αν και ουχί εις τοιούτον βαθμόν».

Τα παραπάνω λόγια του Σκληρού δεν προσδιορίζουν επακριβώς τα συστατικά της οπισθοδρόμησης που σήμαινε η τουρκική κατάκτηση. Σε ένα πρώτο επίπεδο φαίνεται πως η οπισθοδρόμηση συνδέται με την ένταση της καταπίεσης. Σε ένα δεύτερο, νοείται ως ανάσχεση μίας πορείας η οποία προσδιορίζεται ως η «περαιτέρω ομαλή εξέλιξις του ελληνικού Βυζαντίου». Το μέλλον ενός Βυζαντινού κράτους που θα είχε αντισταθεί στους Τούρκους (η κατά την άποψη του Σκληρού ομαλή εξέλιξη) θα ήταν, πιθανότατα, ταυτόσημο με αυτό της τσαρικής Ρωσίας ή της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, και όχι ανάλογο με εκείνο των αναπτυγμένων δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Αυτή η γνώμη του Σκληρού επιτρέπει να αντιληφθούμε τη σχετικότητα του χρησιμοποιούμενου όρου «οπισθοδρόμησις» συγκριτικά με την πραγματικότητα της οθωμανικής κοινωνίας. Ο Σκληρός, κάνοντας λόγο για την εξέλιξη των κοινωνιών, εξετάζει τα πράγματα σε όρους ταχυτήτων, ρυθμών, σύμφωνα με τους οποίους η κάθε κοινωνία πλησιάζει προς το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς. Γράφοντας, λοιπόν, πως με την υποταγή του Βυζαντίου στους Τούρκους επήλθε «στασιμότης ή μάλλον οπισθοδρόμησις», δεν αναφέρεται στα ουσιαστικά δεδομένα μίας κοινωνίας, λ.χ. μία «πτώση» προς ένα καθεστώς λιγότερο εξελιγμένο από άποψη παραγωγικών σχέσεων, μα σε σχετικότητες, όπως αυτές συνάγονται από τη σύγκριση των ρυθμών της εξέλιξης προς τον αστικό πόλο έλξης.

Η *«στέρησις» των Ελλήνων από την αριστοκρατία τους*[9] *συνιστά για το νερό φοιτητή της* Ιένας μία ιδιόρρυθμη συνέπεια της κατάκτησης: ένα τμήμα της βυζαντινής αριστοκρατίας κατευθύνθηκε έξω από την οθωμανική επικράτεια, ενώ η μερίδα που παρέμεινε, είτε συμφιλιώθηκε, είτε συγχωνεύτηκε με τον κατακτητή. Το φαινόμενο αυτό είχε ως αποτέλεσμα, κατά τη γνώμη του Σκληρού, την δημοκρατικοποίηση του κλήρου: αφού οι κληρικοί δεν μπορούσαν πλέον να έχουν ως σύμμαχο μία ομόθρησκη αριστοκρατία, αρωγό στην επιβολή της εξουσίας τους, ήλθαν σε στενότερη (εν συγκρίσει με το βυζαντινό παρελθόν) σχέση του με τον ελληνικό λαό.[10] Ο Σκληρός καταλήγει στο συμπέρασμα περί δημοκρατικοποίησης, διότι φρονεί πως η «μη συμφιλίωσις» του ορθόδοξου κλήρου με τον αλλόθρησκο κατακτητή μετατρέπει τον κλήρο σε συμπάσχοντα του τυραννούμενου λαού και, έτσι, τον δημοκρατικοποιεί.

Πρέπει ωστόσο εδώ να επισημανθεί και τούτο: ίσως ο Σκληρός γράφοντας για το πλησίασμα κλήρου και λαού, που στην αντίληψή του επέφερε τη δημοκρατικοποίηση του πρώτου, να μην εννοεί την Εκκλησία συνολικά, μα τον κατώτερο κλήρο, τους ιερείς των χωριών που βρίσκονταν σε άμεση επαφή με την ορθόδοξη αγροτική μάζα και τους καημούς της. Κοντολογής, ενδέχεται να παραπέμπει στη λεγόμενη «λαϊκότητα» της Ορθόδοξης Χριστιανοσύνης. Συγκρίνοντας το σχετικό με τη δημοκρατικοποίηση χωρίο του *Κοινωνικού μας ζητήματος* με το αντίστοιχο των *Συγχρόνων προβλημάτων του ελληνισμού*, βλέπουμε ότι στο δεύτερο, ύστερα από την κατά λέξη σχεδόν (πρέπει να ληφθεί υπόψη και η μεταβολή στη γλώσσα, από την καθαρεύουσα του πρώτου βιβλίου στη δημοτική του τελευταίου) παράθεση όσων είχε γράψει στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, επεξηγεί τη θέση του κάνοντας λόγο για «λαϊκή και δημοκρατική ψυχή» του ελληνικού κλήρου.[11] Αν και δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα πως ο Σκληρός και στο *Κοινωνικό μας ζήτημα* είχε την άποψη πως η δημοκρατικοποίηση αφορούσε μόνο τους κατώτερους ιερωμένους, και ότι απλώς παρέλειψε τις

απαραίτητες διευκρινίσεις, η πιθανότητα να συμβαίνει κάτι τέτοιο δεν είναι αμελητέα, αν μάλιστα συνυπολογιστεί το ότι ο Σκληρός είχε εκ πεποιθήσεως εχθρική στάση απέναντι σε κάθε επίσημη Εκκλησία.

Πρόκειται, λοιπόν, για μία εκδοχή της δημοκρατικοποίησης με άξονα αναφοράς ακριβώς τη «λαϊκότητα» της Ορθοδοξίας. Ομως, οφείλουμε να τονίσουμε εδώ -όσον αφορά τη λογική συνοχή του σκεπτικού του Σκληρού- πως ο διαχωρισμός των κατώτερων ιερωμένων από την Εκκλησία ως σύνολο, δεν αιτιολογεί αυτόματα τη διαπίστωση της δημοκρατικοποίησης. Διότι η δημοκρατικοποίηση δεν μπορεί να εξαντληθεί στον αφουγκρασμό των λαϊκών πόθων, παρά συνδέεται άρρηκτα με τις αστικές ιδέες και τον, συνακόλουθο αυτών, ριζοσπαστισμό, πράγματα που δεν αποτελούν στοιχεία τα οποία χαρακτήριζαν την ιδεολογία ή την πρακτική του ελληνοθρόδοξου κατώτερου, έστω, κλήρου την εποχή της Τουρκοκρατίας.

Η «στέρησις» των Ελλήνων από την αριστοκρατία τους προβάλλεται από το Σκληρό και για την αιτιολόγηση μίας θέσης σημαντικότερης για το ερμηνευτικό σχήμα του από αυτή της δημοκρατικοποίησης. Κατά το συγγραφέα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, η ανυπαρξία ελληνικής αριστοκρατίας, αντίπαλης του τουρκικού φεουδαρχισμού, πιστοποιεί αναντίρρητα την αστικότητα του νέου ελληνισμού. (Το πλέον σημαντικό όμως αποτέλεσμα της «στερήσεως» του ελληνισμού από την αριστοκρατία του, η μη μονοπώληση δηλαδή των στρατιωτικών ζητημάτων από μια κλειστή τάξη -γεγονός που επέτρεψε τη μαζική εισχώρηση του αγροτικού στοιχείου στον ένοπλο αγώνα- παρέμεινε μία πλευρά του θέματος η οποία δεν ήλκησε την προσοχή του Σκληρού.) Εχει υποστηριχτεί πως ο τρόπος με τον οποίο ο Σκληρός πραγματεύεται τον αφανισμό της παλαιάς βυζαντινής φεουδαρχίας από τους Τούρκους συγκροτεί μία μήτρα ερμηνείας, η οποία παραπέμπει στο «'ap[p]auvrissement du sang' που προκαλεί η καταστροφή των πιο εξελιγμένων κοινωνικών τμημάτων της φυλής».[12] Κάτι τέτοιο όμως δε φαίνεται στις διατυπώσεις του Σκληρού. Ισως ο γνώμη αυτή στηρίζεται στον ισχυσμό του τελευταίου πως η ανυπαρξία «ιθαγενούς» αριστοκρατίας στη σύγχρονη Ελλάδα απήλλαξε την κοινωνία από τον «άνωθεν» έλεγχο και τους Ελληνες αστούς από μία σύγκρουση που, κατά κάποιο τρόπο, θα τους είχε διδάξει την αποστροφή προς τα παρελθοντικά ιδεώδη. Εδώ, πράγματι υπάρχουν ίχνη φυλετισμού, εντούτοις η γνώμη που προαναφέρθηκε είναι μάλλον υπερβολική.

II

Ερχόμενος κανείς, τώρα, στην Επανάσταση του '21, πρέπει να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* προσεγγίζεται το ζήτημα των δυνάμεών της. Ο Σκληρός υπακούοντας, προδήλως, στην οικονομία του χώρου, περιγράφει το γενικό πλαίσιο, όπως έχουμε ήδη δει παραπάνω, και δεν προβαίνει σε καμμία διερεύνηση, έστω στοιχειώδη, των κοινωνικών συσχετίσεων που έπονται από αυτό. Δε γράφει δηλαδή σχεδόν τίποτα για την ταξική διάρθρωση του επαναστατημένου ελληνισμού, τον ψυχισμό και τη νοοτροπία των διαφορετικών τμημάτων που τον συνέθεταν, εκτός από μία αόριστη φράση για «αρχοντικά πολεμικά ημιφεουδαλικά στοιχεία»[13] που ηγήθηκαν, μαζί με τον κλήρο, του επαναστατικού κινήματος των Ελλήνων. Αφιερώνει εντούτοις αρκετές γραμμές στο διεθνή περίγυρο.[14] Ο Σκληρός γράφει για την επίδρασή του, τόσο στο επίπεδο των οικονομικών δεδομένων, όσο και σε αυτό των ιδεών.

Οσον αφορά το πρώτο, σημειώνει πως η οικονομική ανάπτυξη που συντελείτο στον ευρωπαϊκό χώρο, με κυρίαρχο φαινόμενο την αύξηση του ρόλου της βιομηχανίας στην παραγωγή, δημιούργησε στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το αίτημα της οικονομικής, δηλαδή κεφαλαιοκρατικής, προόδου των υποτελών λαών που την συνέθεταν.

Σχετικά με το δεύτερο επίπεδο, δηλαδή τον τομέα των ιδεών, τονίζει την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης, που στο πνευματικό επίπεδο δημιούργησε την επιθυμία των υπόδουλων λαών για εθνική αποκατάσταση. Πρόκειται για απόψεις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, διότι διαγράφουν το

περίγραμμα ενός πλαισίου μετάβασης διαφόρων γεωγραφικών περιοχών (όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία) που έχουν καθυστερημένη σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη οικονομική εξέλιξη, από τη φεουδαρχία στον κεφαλαιοκρατισμό. Το σχήμα αυτό προσδίδει στη μετάβαση του Οθωμανικού κράτους (όχι βέβαια αυτούσιου, αλλά κατακερματισμένου σε νέες εθνικές κρατικές οντότητες) στον κεφαλαιοκρατικό κόσμο την έννοια της «ενσωμάτωσης», συνιστά δε μία σύλληψη που κατά βάθος *βρίσκεται σε αντίθεση με τη γενικότερη αντίληψη του συγγραφέα περί σταδίων κοινωνικής* ανάπτυξης. Ο Σκληρός, λοιπόν, θεωρεί ότι η δύναμη, τόσο της οικονομικής εξέλιξης, όσο και των ριζοσπαστικών ιδεών, ήταν τόσο μεγάλη ώστε, «κάθε επανάστασις λαού την εποχήν εκείνην κατ' ανάγκην έπρεπε να φέρη, εν μέρει τουλάχιστον, αστικόν χαρακτήρα».[15] Τούτη η διπλή δυναμική της εξέλιξης (στην οικονομία και στις ιδέες) είχε εντούτοις και τον αντίποδά της, την Ιερή Συμμαχία, τις συνασπισμένες δηλαδή αντιφιλελεύθερες δυνάμεις. Ο Σκληρός εκτιμά πως οι δυνάμεις αυτές, την εποχή που ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση, ήσαν ισχυρές και επικρατούσε, κατά συνέπεια, διεθνώς ένα κλίμα «αριστοκρατικής τρομοκρατίας», αρνητικό για την ευόδωση της *ελληνικής υπόθεσης*.

Η συνύπαρξη των αντίρροπων αυτών τάσεων στην τότε Ευρώπη καθόριζε, σύμφωνα με το συγγραφέα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, και τις δυνατότητες του γενικότερου προσανατολισμού του ελληνικού επαναστατικού κινήματος, που, όπως επισημαίνεται, «ηδύνατο να φέρη ή αριστοκρατικόν ή αστικόν χαρακτήρα».[16] Δηλαδή, να εκδηλωθεί είτε ως κίνημα προς ανάκτηση της εξουσίας από μία ελληνική αριστοκρατία, είτε ως αστική εξέγερση που επιδιώκει την αποδέσμευση από τα φεουδαρχικά δεσμά και την εξασφάλιση των αστικών πολιτικών και άλλων ελευθεριών. Οι παράγοντες που εμφανίζονται στο *Κοινωνικό μας ζήτημα* ως αποτρεπτικοί του πρώτου ενδεχομένου *είναι η ανυπαρξία ελληνικής αριστοκρατίας και, κατά κύριο λόγο, η οικονομική ανάπτυξη* των Ελλήνων μέσα και έξω από την οθωμανική κοινωνία. Όσον αφορά, τώρα, τη σωτηρία της Επανάστασης από τους «όνυχας της αριστοκρατικής τρομοκρατίας» του Μέττερνιχ, ο Σκληρός θα σημειώσει την ευεργετική συνεισφορά της αρχαιοελληνικής αίγλης (εννοώντας το κλίμα συμπάθειας στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη για την ελληνική υπόθεση), καθώς και «διάφορα περιστατικά», όπως τα γράφει, τα οποία όμως δεν κατονομάζονται (μάλλον υπονοεί ανακατατάξεις στους σχεδιασμούς της διεθνούς πολιτικής).

Το σχήμα, λοιπόν, που ο Σκληρός χρησιμοποιεί στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* για να ερμηνεύσει την *Επανάσταση του 1821 συνοψίζεται στα ακόλουθα: α) η Επανάσταση ήταν αποτέλεσμα* της αστικού τύπου οικονομικής ανάπτυξης του ελληνικού στοιχείου μέσα και έξω από το Οθωμανικό κράτος και των ευρύτερων ευρωπαϊκών εξελίξεων· β) η Επανάσταση θεμελιώθηκε ιδεολογικά στο εθνικό φρόνημα των Ελλήνων αστών· και γ) στα αστικά στοιχεία της ιδεολογίας της Επανάστασης προστέθηκαν άλλα, εξαιτίας του βάρους της παράδοσης, τα οποία είχαν αριστοκρατική υφή, πράγμα που προσέδοσε στο επαναστατικό κίνημα χαρακτήρα συγκεχυμένο. Δύο ήσαν τα κύρια στοιχεία που πέτυχε η ανάλυση του Σκληρού για το '21 στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*: «Το πρώτο, να καταδείξει τον αστικό αντιφεουδαρχικό χαρακτήρα της επανάστασης, παραμερίζοντας όμως το θεμελιακό *εθνικοαπελευθερωτικό άξονα, δηλαδή την κύρια αντίθεση, ή και τις πολύπλοκες ιδιαιτερότητες του* κοινωνικού της περιεχομένου, και το δεύτερο, τον σκεπασμένο αντιδραστικό χαρακτήρα κάθε μεγαλοϊδεατισμού».[17]

Ποια ήταν όμως η κατάληξη της Επανάστασης; Η απάντηση του Σκληρού στο ερώτημα τούτο είναι λογική συνέπεια της περί «συγχύσεως» θέσης του: ο ελληνικός λαός κατέστη μεν πλέον «καθαρά αστικός» από αντικειμενική άποψη (ίδρυση σύγχρονου αστικού κράτους κ.λπ.), ταυτόχρονα όμως τα ιδεώδη του «έφερον αριστοκρατικήν υπόστασιν»,[18] πράγμα που επέτρεψε να γίνει αποδεκτή με ενθουσιασμό, κατά τη γνώμη του Σκληρού, η βαυαρική δυναστεία και η αριστοκρατία της. *Ωστόσο*, «η αστική πραγματικότης» και το «αστικόν πνεύμα του λαού» -που κατά κάποιο τρόπο ο Σκληρός θεωρεί πως βρίσκονται εν υπνώσει με τα παρελθοντικά ιδεώδη στην επιφάνεια- ανέτρεψαν τη βαυαροκρατία και τον αριστοκρατισμό της.[19] Ο Σκληρός, λοιπόν, εκτιμά πως το 1821

κατοχύρωσε την αντικειμενική διάσταση της αστικότητας της νεοελληνικής κοινωνίας, δίχως όμως να επιφέρει και οριστική ιδεολογική ρήξη με τα αριστοκρατικά ιδεώδη του παρελθόντος. Ο καθαρμός της αστικής ιδεολογίας προβάλλει έτσι ως ζητούμενο, γίνεται συστατικό ενός αγώνα που αρχίζει, σύμφωνα πάντα με τη γνώμη του Σκληρού, με την πάλη ενάντια στην απόλυτη μοναρχία, τον αγώνα υπέρ των συνταγματικών ελευθεριών κ.λπ., και φτάνει έως το κίνημα του δημοτικισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* [Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1907], *Εργα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Λουκάς Αξελός, Επικαιρότητα, Αθήνα 1976, σ. 109 επ. *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* [Εκδοση του συγγραφέως με την επιμέλεια των 'Γραμμάτων', Αλεξάνδρεια 1919], *στο ίδιο*, σ. 213 επ., ιδίως σ. 220 επ.

2. Για το πρώτο άρθρο, βλ. *στο ίδιο*, σ. 363-374 [= π. *Ο Νουμάς*, 268 (4 του Νοέβρη 1907), σ. 1-4]. Για το δεύτερο, *στο ίδιο*, σ. 387-411 [= π. *Ο Νουμάς*, 291 (13 του Απρίλη 1908), 292 (20 του Απρίλη 1908) και 293 (27 του Απρίλη 1908), σ. 1-3, 1-3 και 2-4]. Για το τρίτο, *στο ίδιο*, σ. 412-430 [= π. *Ο Νουμάς*, 360 (4 του Οχτώβρη 1909), 362 (18 του Οχτώβρη 1909), 363 (25 του Οχτώβρη 1909) και 364 (1 του Νοέβρη 1909), σ. 1-3, 1-2, 6-7 και 2-3].

3. Των «ελληνικών παραδειγμάτων» (βλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 109 επ.) προηγούνται τα «ευρωπαϊκά» (βλ. *στο ίδιο*, σ. 106-108) και πριν από αυτά έχει προταχτεί ένα θεωρητικό κεφάλαιο για τα (γενικά) στάδια της «κοινωνικής αναπτύξεως» (βλ. *στο ίδιο*, σ. 90 επ.).

4. *Στο ίδιο*, σ. 114 (η υπογρ. του σ.).

5. *Στο ίδιο*, σ. 114-115.

6. Εκφράσεις που περιέχουν τη λέξη «ψυχολογία» (ή διάφορα παράγωγά της) βρίσκει κανείς συχνότατα στα γραπτά του Σκληρού. Η εκάστοτε σημασία που της δίδεται από το συγγραφέα δεν είναι πάντοτε ευκρινής: άλλοτε σημαίνει την ιδεολογία, άλλοτε τις πολιτικές πεποιθήσεις κ.λπ. (βλ. Χρίστου Α. Τέζα, «Το πρόβλημα 'βάση' - 'εποικοδόμημα' στη σκέψη του Γ. Σκληρού [*Το κοινωνικόν μας ζήτημα*]», π. *Δωδώνη* [Ιωάννινα], μέρος τρίτο, Κ' [1991], σ. 53-54). Πιθανότατα (όπως γράφει και ο Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 53 υποσ. 7), η χρήση του εν λόγω όρου συνιστά δάνειο του Σκληρού από τον Πλεχάνοφ -ας μη λησμονούμε πως ο δεύτερος υπήρξε πνευματικός διδάσκαλος του πρώτου· πρβλ. Georgi[i] Valentinovich Plekhanov, *The Development of the Monist View of History*, μετάφραση από τα ρωσικά: Andrew Rothstein, στο: *Selected Philosophical Works*, τ. Α', εισαγωγή: V. Fomina, 3η έκδοση, Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ - Ινστιτούτο Φιλοσοφίας, Progress Publishers, Μόσχα 1977, σ. 621-625 και κυρίως σ. 631.

7. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 114.

8. Βλ. Γ. Σκληρού, ό.π., σ. 109-111, απ' όπου και τα παραθέματα που ακολουθούν.

9. Ο Σκληρός, βέβαια, δεν εννοεί πως με την τουρκική κατάκτηση εξαφανίζονται τα ελληνικά αριστοκρατικά στοιχεία στο Οθωμανικό κράτος, αλλά ότι δεν υπάρχει συγκροτημένος ελληνικός φεουδαρχισμός να αντιπαλέψει τον καινούργιο κυρίαρχο φεουδαρχισμό, όπως λ.χ. την εποχή της λατινοκρατίας.

10. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 111.

11. Βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*, ό.π., σ. 215. Πρβλ. *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π.

12. Κωστής Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Καστανιώτης, Αθήνα ²1985, σ. 222.

13. Γ. Σκληρός, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 114. Το κενό αυτό θα συμπληρωθεί ύστερα από δύο χρόνια, στο «Ζήτημα της Ανατολής».

14. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 112-114.

15. *Στο ίδιο*, σ. 114. Με τη φράση αυτή ο Σκληρός εξηγεί γιατί ο «πονηρός Μέττερνιχ αμέσως υποπτεύθη την ελληνικήν επανάστασιν», που ασφαλώς αποτελεί και δική του αντίληψη. Η αναφορά του στον «εν μέρει τουλάχιστον αστικό χαρακτήρα» δεν αποδυναμώνει τον ισχυρισμό για την ισχύ της φοράς της εξέλιξης, αλλά αποτελεί ενισχυτικό στοιχείο, διότι υπονοεί πως κάθε επαναστατικό κίνημα, ακόμα και ένα μη αστικό, αναγκάζεται πλέον να υιοθετεί αστικά συνθήματα και ιδέες, όπως, λ.χ., η πατρίδα, η ισονομία, η ελευθερία κ.λπ.

16. *Στο ίδιο*, σ. 113.

17. Λουκάς Αξελός, «Γ. Σκληρός (1878-1919): η ζωή, το έργο και η εποχή του»,* εισαγωγή στο: Γ. Σκληρός, *Εργα*, ό.π., σ. 42.

18. Γ. Σκληρός, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 116.

19. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 118.

* Στο εξής, *Αξελος*.

1.2. Η Επανάσταση του 1821 και η αρθρογραφία των δημοτικιστών στο *Νουμά*, 1907-1909. Το «Ζήτημα της Ανατολής» (1909). Ο Αλ. Δελμούζος και η ανάλυση του Σκληρού για το '21: Αθεΐκά Βόλου - Δίκη του Ναυπλίου, 1911-14

Η συζήτηση στο *Νουμά*, μαχητικό φιλολογικό και λογοτεχνικό περιοδικό του δημοτικισμού, γύρω από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* ξεκίνησε, ως γνωστό, με το κείμενο του Αλέξανδρου Δελμούζου «Στους δημοτικιστάς» (στέλνεται από τη Γερμανία, όπου βρίσκεται ο Δελμούζος από το 1902). Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό δύο περίπου μήνες ύστερα από την κυκλοφορία του βιβλίου του Σκληρού. Ο αρθρογράφος, παρουσιάζοντας το βιβλίο του φίλου του, αποφεύγει να εκφράζεται ο ίδιος για πολλά από τα θέματα που θίγονται εκεί: προτιμά να δίνει το λόγο στον ίδιο τον συγγραφέα. Έτσι, αναφερόμενος στην Επανάσταση του 1821, παραθέτει απλώς ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Μόνο για το Βυζάντιο γράφει την προσωπική του γνώμη, η οποία ωστόσο δεν είναι παρά η έκφραση της σύμπτωσής του με το Σκληρό: «μας [το] δείχνει [...]», διαπιστώνει ο Δελμούζος, «στην αληθινή μορφή του, ως φεουδαλο-αριστοκρατικόν κατασκεύασμα».[1] Η αναφορά του Δελμούζου στην Ελληνική Επανάσταση δεν παρουσιάζει, λοιπόν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού απουσιάζει κάθε δική του επιχειρηματολογία ή ανάπτυξη -το αντίθετο συμβαίνει με τα γλωσσοεκπαιδευτικά θέματα. Σημειωτέον πως ο ενθουσιασμός του Δελμούζου για το μελέτημα του Σκληρού δε σημαίνει και την εκ μέρους του ουσιαστική αποδοχή της μαρξιστικής αντίληψης της ιστορίας ή της σοσιαλιστικής πολιτικής.

Η Επανάσταση απασχόλησε τους συζητούντες στο *Νουμά* δημοτικιστές, ιδιαίτερα τους εθνικιστές επικριτές του Σκληρού. Μολονότι ένας από τους τελευταίους, ο Στέφανος Ραμάς (ψευδώνυμο του Μάρκου Τσιριμώκου, αξιωματικού τότε του Πολεμικού Ναυτικού), υποστήριξε πως, αφού οι οπαδοί της δημοτικής «κλωτσοπάτησαν μιά πρόληψι βαθύρριζη, σαν τη γλωσσική [...] έχουν τα προσόντα να κλωτσοπατήσουν και άλλες προλήψεις, ως που να φτάσουν στην ανατίμησι όλων των τιμημάτων, αν είναι ανάγκη να φτάσουν ως τα εκεί»,[2] οι εθνικιστές δημοτικιστές δεν επέδειξαν την ελάχιστη διάθεση να προβούν σε κάποια «ανατίμησι», δηλαδή (επ)αναθεώρηση, των καθιερωμένων αναγνώσεων του 1821 προς την κατεύθυνση της ανάλυσης που ο Σκληρός είχε εγκαινιάσει με το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Το αντίθετο μάλιστα: η «ομάδα» αυτή των συζητητών επιδεικνύει «μιά ισχυρή προσήλωση στην εθνική παράδοση και το εθνικό παρελθόν». Ένα από τα παρεπόμενα τούτης της πρόσδεσης είναι «ο ερεθισμός που έχει προκαλέσει σ' όλους [τους εθνικιστές] η ανάλυση που κάνει ο Σκληρός για την Ελληνική Επανάσταση κι ο χαρακτηρισμός της ως αστικής».[3]

Η πεισματική άρνησή τους να αποδεχτούν την αστικότητα της Επανάστασης που πρότεινε ο Σκληρός συγχρωτίζεται με τη ευρύτερη αντίληψη αυτού του κύκλου των δημοτικιστών περί «εθνικής συνέχειας» και του ρόλου που αποδίδουν στο «λαό». Από την άλλη πλευρά, αυτή των σοσιαλιστών που μετέχουν στο διάλογο, ο Κώστας Χατζόπουλος θα έλθει σε συνεπικουρία του Σκληρού σε αυτό το θέμα, υποστηρίζοντας την ανάλυση του τελευταίου για την Ελληνική Επανάσταση. Βέβαια, ο Χατζόπουλος δεν υπερασπίζεται μόνο την περί 1821 άποψη του Σκληρού, ούτε πάλι συμμετέχει στο διάλογο εξαιτίας αυτού του θέματος. Όμως, μόνος αυτός από τους σοσιαλιστές δημοτικιστές της συζήτησης θα αναφερθεί στο '21, ανασκευάζοντας ορισμένες επικρίσεις που εκτοξεύτηκαν ενάντια στην ανάλυση του Σκληρού για τα αίτια της Επανάστασης.

I

Προτού εμφανιστεί κάποιο κριτικό σχόλιο για την αστικότητα της Επανάστασης στις στήλες του *Νουμά*, ο Σκληρός δημοσίευσε το άρθρο «Στους δημοτικιστάς». Πρόκειται για ένα κείμενο με

διδακτική μορφή, με το οποίο ο συγγραφέας του *Κοινωνικού μας ζητήματος* επιδίωκε να καταστήσει πιο κατανοητά όσα είχε γράψει στο βιβλίο του. Γι' αυτό, θέματα που σχετίζονταν με το 1821 είχαν, φυσικώ τω λόγω, τη θέση τους μέσα στο άρθρο. Η μορφή του δημοσιεύματος έχει ως εξής: τίθενται ερωτήματα τα οποία ακολουθούνται από δύο απαντήσεις. Η μία απάντηση είναι «μεταφυσική» και η άλλη «διαλεκτική». Με αυτόν τον τρόπο παρέχεται, κατά την κρίση του Σκληρού, μία τυποποίηση των δύο βασικών μεθόδων, «μεταφυσικής» και «διαλεκτικής», ανάλυσης των φαινομένων. Ο Σκληρός φυσικά υιοθετεί τις δεύτερες. Στην τελευταία ερώτηση του κειμένου, η οποία έχει τη διατύπωση «ποιά είναι η αιτία της σημερινής ανωμάλου καταστάσεως της Ελλάδας;», η «διαλεκτική» απάντηση αρχίζει με την επισήμανση πως η μελέτη της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας απαιτεί παρακολούθηση της ιστορικής πορείας των Ελλήνων, τουλάχιστον από τη βυζαντινή εποχή και έπειτα· και συνεχίζει: «Εδώ [μέσα στην ιστορική κίνηση] θα καταλάβουμε πώς το φεουδαλικό στην αρχή ελλ[ηνικό] κράτος κατάντησε στον καιρό της δουλείας *'ημιφεουδαλικό'* [υπογρ. δική μας], ύστερα ανέπτυξε πλούσια αστικά στοιχεία τα οποία μας έδωκαν κυρίως την επανάσταση, και κατόπιν *την αστική Ελλάδα* [υπογρ. του σ.] [...]».[4] Η απόδοση στο Οθωμανικό κράτος, από το Σκληρό, της ιδιότητας, για πρώτη και τελευταία φορά, του «ημιφεουδαλικού», έστω εντός εισαγωγικών, είναι ένα θέμα που πέρα από κάθε αμφιβολία χρειάζεται διερεύνηση, ακόμα και άν η σχέση του με τον ξεσηκωμό του 1821 είναι μόνο έμμεση -τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης.

Για να ανακαλυφθεί τι εννοούσε ο Σκληρός με την έκφραση «ημιφεουδαλικό [κράτος]», η πρώτη δυνατή σκέψη είναι μήπως ο χαρακτηρισμός έχει την ίδια έννοια με εκείνη των «ημιφεουδαλικών στοιχείων», για τα οποία, όπως είδαμε και παραπάνω, είχε γράψει πιο πριν στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Κάτι τέτοιο είναι απίθανο. Ο Σκληρός τότε έκανε λόγο για τους Ελληνες κοτζαμπάσηδες και όχι για τους Τούρκους τιμαριώτες, και προφανώς το ότι τους προσήφθη τούτος ο χαρακτηρισμός σχετίζεται με την αντίληψη του συγγραφέα περί εξαφάνισης της παλαιάς βυζαντινής αριστοκρατίας. Ο κοτζάμπασης ήταν «ημιφεουδάλος», δηλαδή αριστοκρατικό στοιχείο, όχι όμως αριστοκράτης. Αυτή η έννοια της ημιφεουδαλικότητας δεν μπορεί να γενικευτεί, να χαρακτηρίσει το οθωμανικό καθεστώς, διότι ο Σκληρός δεν τη χρησιμοποιεί για τους Τούρκους κυριάρχους.

Μία δεύτερη σκέψη είναι μήπως ο χαρακτηρισμός αυτός χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ένα φεουδαρχικό καθεστώς που φθίνει, ένα καθεστώς στο εσωτερικό του οποίου αρχίζει να αναδύεται η αστική κοινωνία. Και αυτή η προσέγγιση δεν είναι περισσότερο πιθανή από την προηγούμενη, διότι τότε δεν έχει θέση εκείνο το «ύστερα» που ακολουθεί στη φράση και δηλώνει ότι η διαδικασία της αστικής ανάπτυξης έπεται χρονολογικά της (συνεπεία της τουρκικής κατάκτησης) «ημιφεουδαλοποίησης» του Βυζαντίου. Το ενδεχόμενο κάποιας απροσεξίας στην έκφραση δεν αποτελεί ισχυρό επιχείρημα ενάντια στην ορθότητα του παραπάνω απορριπτικού συλλογισμού. Αν δεχτούμε πως πρόκειται για κάποια αβλεψία, τότε δεν μπορεί να εξηγηθεί γιατί ο Σκληρός επανέρχεται συνεχώς στο ζήτημα της «στασιμότητος ή μάλλον οπισθοδρομήσεως» (ο Σκληρός δεν είναι ποτέ σαφής στη χρήση των δύο αυτών χαρακτηρισμών, τη σχετικότητα των οποίων ήδη εντοπίσαμε). Η περίπτωση, λοιπόν, λάθους στο λόγο πρέπει να απορριφθεί και, μαζί με αυτήν, ο αρχικός συλλογισμός.

Υστερα από τις διαπιστώσεις των δύο παραγράφων που μόλις προηγήθηκαν δε μένει παρά μία μόνο δυνατή έννοια της έκφρασης «ημιφεουδαλικό κράτος». Αυτή συναρτάται με την περί «ασιατισμού» αντίληψη του Σκληρού, πράγμα που με τη σειρά του παραπέμπει στο τρόπο που ο συγγραφέας του *Κοινωνικού μας ζητήματος* εννοεί το φεουδαρχισμό. Σε αυτό το σημείο, βοηθεί πολύ να υπενθυμιστεί τι ο Ενγκελς εννοούσε όταν κάποτε είχε γράψει για τον «τουρκικό ημιφεουδαλισμό». Ο επιστήθιος φίλος του Μαρξ, σε μία από τις τελευταίες επιστολές του προς αυτόν (22 Δεκεμβρίου 1882), χαρακτήριζε το οθωμανικό καθεστώς ως «τουρκικό ημιφεουδαλισμό».[5] Τέσσερα χρόνια πριν, το 1878, ο Ενγκελς είχε επισημάνει στο *Αντι-Ντύρινγκ* πως οι Τούρκοι επέβαλαν στα εδάφη που κατέκτησαν «ένα είδος γαιοκτημονικού φεουδαλισμού».[6] Από τα συμφρα-

ζόμενα εξάγεται το συμπέρασμα πως αυτό το καθεστώς ο Φρ. Ενγκελς το θεωρούσε ενδιάμεσο τύπο στην ασιατική κοινωνία και τη φεουδαρχία. Τούτη η μορφή οικονομικοκοινωνικής οργάνωσης είναι ο «τουρκικός ημιφεουδαλισμός», ένα καθεστώς ατελούς, ανολοκλήρωτου φεουδαρχισμού.

Ίχνη του σκεπτικού του Ενγκελς διακρίνονται και στη θεώρηση του Σκληρού, μολονότι ο τελευταίος δε γνώριζε τις σχετικές απόψεις του πρώτου. Πρέπει εντούτοις να επισημανθεί πως μεταξύ των αντιλήψεων του Ενγκελς, αλλά και του Μαρξ φυσικά, περί φεουδαρχισμού και ασιατισμού, και των αντίστοιχων του Σκληρού, υπάρχει μεγάλη απόσταση. Αιτία, το ότι ο Σκληρός δεν ασχολείται σοβαρά με την έννοια του τρόπου παραγωγής και έτσι δεν μπαίνει στον κόπο να καθορίσει τα συστατικά στοιχεία καθενός από αυτούς.

Οσον αφορά το φεουδαρχισμό, είναι φανερό πως στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, αλλά και σε μεταγενέστερα κείμενα, η χρήση του όρου ταιριάζει περισσότερο σε αυτό που σήμερα προσδιορίζεται με τον όρο «παραδοσιακή κοινωνία», παρά στην ειδικά φεουδαρχική μορφή.[7] Σε τούτο το πλαίσιο, ο «ασιατισμός» γίνεται αντιληπτός από το Σκληρό ως μία ειδική έκφανση του φεουδαρχισμού. Αυτό φαίνεται έμμεσα στις σχετικές αναφορές που υπάρχουν στις σελίδες του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, αλλά γίνεται πλέον ξεκάθαρο στην απάντηση του Σκληρού στον Π. Πετρίδη -στο πλαίσιο της συζήτησης των Παύλου Πετρίδη, Γ. Σκληρού και Παύλου Γνευτού για τη «μανταλιτέ» των Νεοελλήνων- το 1914: ασιατισμός σημαίνει κτηνώδης φεουδαρχία, φεουδαρχισμός βαλτωμένος, ακίνητος, τυραννικός.[8] Ο ημιφεουδαλισμός, λοιπόν, του άρθρου «Στους δημοτικιστάς» δεν μπορεί παρά να είναι ακριβώς αυτό, η εκδοχή του φεουδαρχισμού στην Ασία, στην Ανατολή. Το ότι ο Σκληρός δεν κάνει ουσιαστική διάκριση μεταξύ φεουδαρχίας και ασιατικής κοινωνίας, όπως ο Ενγκελς, εξηγεί και δύο ακόμα πράγματα: αφενός το γιατί στην έκφραση «ημιφεουδαλικό κράτος» ο πρώτος όρος είναι εντός εισαγωγικών και, αφετέρου, το ότι δεν κάνει πλέον άλλη χρήση του όρου σε επόμενα κείμενα, όποτε αναφέρεται στο Οθωμανικό κράτος.

Τον Ιανουάριο του 1908 ο *Νουμάς* φιλοξενεί το άρθρο του Πέτρου Βλαστού «Η φυλή»,[9] όπου ο συγγραφέας του επιχειρεί μία συνολική ανασκευή της μαρξιστικής αντίληψης της ιστορίας και της με βάση αυτήν ελληνικής ιστορίας. Ο Βλαστός προτείνει μία φυλετική ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης η οποία είναι εμπνευσμένη από το έργο του ντε Γκομπινώ *Δοκίμιο για την ανισότητα των ανθρώπινων φυλών* [1853-55]. Κύριος μηχανισμός της ιστορίας θεωρείται η καθαρότητα του αίματος που τρέχει στις φλέβες κάθε λαού και η φυλετική ανισότητα, παράγοντες που καθορίζουν την ακμή ή την παρακμή των εθνοτήτων. Με βάση τα παραπάνω, ο Βλαστός εξειδικεύει τη γενικότερη σύλληψή του σε σχέση με τον ελλαδικό χώρο, συντάσσει το δικό του «ελληνικό παράδειγμα», όπως είχε κάνει και ο Σκληρός στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο πως ο αγγλοθρεμμένος Βλαστός επηρεάστηκε και από το ρατσιστικό πνεύμα των κυριάρχων κύκλων του βρετανικού ιμπεριαλισμού. Δεν αποκλείεται, επιπλέον, να είχε διαβάσει, ή ακούσει έστω, τις απόψεις του γνωστού Βρετανού ρατσιστή ιστορικού Εντουαρντ Ωγκάστας Φρήμαν.

Η παρακμή του Βυζαντίου, σύμφωνα με το συντάκτη του άρθρου, οφειλόταν στην ανάμειξη του αίματος της «Ρωμιοσύνης» με άλλα αίματα, χαλασμένα και ακάθαρτα. Η αποτυχία των σταυροφόρων να τονώσουν με άριο αίμα την Αυτοκρατορία, έκαμε την πτώση αναπόφευκτη. Στα χρόνια όμως της Τουρκοκρατίας, ένας λαός με υψηλό δείκτη καθαρότητας, οι Αρβανίτες, ενίσχυσαν το αίμα της «Ρωμηοσύνης»[10] και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις της αναγέννησής της. Οπως σημειώνει ο Βλαστός, οι φυλετικά καθαροί και ορεσίβιοι Αρβανίτες «κάνανε την επανάσταση [του 1821] και θεμελιώσανε το λεύτερο βασίλειο», αφού «Αρβανίτες είταν οι Σπετσιώτες κ' οι Υδραίοι κ' οι Σουλιώτες κ' οι μεγάλοι κλέφτες».[11]

Στο Βλαστό απαντά, υπερασπίζοντας το μαρξισμό του Σκληρού, ο Μάρκος Ζαβιτζιάνος, ο οποίος ωστόσο ελέγχει τη γενικότερη φυλετική θεώρηση του Βλαστού, χωρίς να αναφερθεί ειδικά στις θέσεις του για την Ελληνική Επανάσταση του 1821.[12]

Αν ο Βλαστός απέφυγε την απευθείας αναφορά στην ανάλυση του Σκληρού για την Επανάσταση, ο Στέφανος Ραμάς με το άρθρο του «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια»[13] επιχειρεί μία βίαιη επίθεση εναντίον των απόψεων του Σκληρού για το 1821. Αρχικά αμφισβητεί τη δυνατότητα γενικεύσεων της κοινωνιολογίας και εν συνεχεία στηλιτεύει το συνολικό εγχείρημα του Σκληρού, τη μεταφορά δηλαδή της μαρξιστικής ερμηνείας των ιστορικών φαινομένων στην ελληνική ιστορία, τονίζοντας πως η μεταχείριση της ελληνικής ιστορίας από το Σκληρό αποτελεί ένδειξη «τόλμης ανεπιστημονικής», καθώς και «εφαρμογής νόμου!!! καμωμένου με το έτσι θέλω». Θεμελιώνει δε ο Ραμάς αυτή τη γνώμη στον ισχυρισμό πως ο Σκληρός θεωρεί «ως ίδια αίτια τους παράγοντες της Γαλλικής κοινωνίας προ της Γαλλικής Επαναστάσεως και της Ελληνικής προ του Ελληνικού αγώνα». Επιπλέον, θέλοντας να δώσει έμφαση στις διαπιστώσεις του, ο Ραμάς δε θα διστάσει να παραλληλήσει το Γ. Σκληρό με έναν χημικό που, μολονότι διενεργεί δύο ξεχωριστά πειράματα με διαφορετικά υλικά, προσδοκά από αυτά τα ίδια αποτελέσματα.

Επειτα από αυτήν τη σκληρή κριτική, ο αρθρογράφος παραθέτει τη δική του γνώμη για τον ξεσηκωμό των Ελλήνων το 1821. Πρόκειται για μία ερμηνεία ιδιαίτερα απλή, που συνοψίζεται στα εξής: οι κλέφτες που πολεμούσαν ανέκαθεν τους Τούρκους για να μπορούν ελεύθεροι να αναπνέουν «τον αέρα του βουνού», ισχυροποιήθηκαν με τον καιρό, και όταν έφθασε «η κατάλληλη ώρα», την οποία «δημιούργησε κι όλας κάποιος παράξενος Βολταίρος Αλής Τεπελενλής», κατέβηκαν από τα όρη στους κάμπους και ξεσήκωσαν τους ραγιάδες ενάντια στους Τούρκους. Πίσω από την Επανάσταση υπήρχε μονάχα «[η] καταλάγαρη [...] ευγενικιά πατριωτική ιδέα [...] η πιο φιλελεύθερη ιδέα [...]: Το ξεσκλάβωμα ενός λαού από τα νύχια της τούρκικης σκλαβιάς». Ο Ραμάς, όχι μόνο δεν αναφέρεται γενικά σε τάξεις, μα ούτε καν αστοί, λ.χ., ως ξεχωριστά πρόσωπα, ως διανοούμενοι, δεν εμφανίζονται στην ερμηνεία του. Υπάρχουν μόνο στρατιωτικοί στο ρόλο του κινητήρα της Επανάστασης· η πατρότητα και η λειτουργικότητα των πατριωτικών ιδεών αποδίδονται στους κλέφτες, ενώ ο Αλή πασάς χρήζεται Βολταίρος.

Η πρώτη απάντηση στο Ραμά ήλθε στα τέλη Μαρτίου 1908, ένα μήνα ύστερα από τη δημοσίευση του άρθρου του, από τον Κώστα Χατζόπουλο με το κείμενο «Στην ουσία!»[14] Η υπεράσπιση του Σκληρού από το Χατζόπουλου είναι μαχητική και ιδιαίτερα επιθετική προς το Ραμά. Ο αρθρογράφος, έχοντας την πρόθεση να αποκρούσει τη βάση της ανάλυσης του Ραμά για την ελληνική ιστορία (δηλαδή την εντελώς χωριστή από τα διεθνώς τεκτενόμενα εξέτασή της), στην αρχή θα γράψει για τη γενικότερη μήτρα της κεφαλαιοκρατικής εξέλιξης.

Στη συνέχεια, έρχεται να εξετάσει όσα ο Ραμάς είχε αναπτύξει γιά την Επανάσταση του '21 εναντίον του Σκληρού. Ο Χατζόπουλος αναρωτιέται για την πρόθεση της κριτικής του Ραμά προς το Σκληρό. Κατά τη γνώμη του, δεν πρόκειται για απλή διαφωνία γύρω από το 1821, μα για μετάθεση της συζήτησης στο επίπεδο των ατομικών πόθων. Και σα να μην έφτανε τούτο, συνεχίζει, ο Ραμάς διαστρεύλώνει όσα γράφονται στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* περί του '21. Θεωρεί μάλιστα πως διαστρέφονται σε τέτοια έκταση, που αμφιβάλλει για την καλοπιστία των προθέσεων της κριτικής του Ραμά, καθώς και για την ειλικρίνειά του, και ομολογεί πως δε φανταζόταν τον αντίπαλό του να πέφτει «σε τέτοια παραλλάγματα και σοφιστείες και μικρολογικά τερτίπια».[15]

Ο Χατζόπουλος επισημαίνει πως πουθενά από τα γραφόμενα του Σκληρού δεν μπορεί να συναχτεί το συμπέρασμα του Ραμά σχετικά με την υποτιθέμενη κοινότητα αιτίων Γαλλικής και Ελληνικής Επανάστασης, και φέρνει ως απόδειξη τους ποικίλους λόγους στους οποίους ο Σκληρός αποδίδει το ξέσπασμα του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων. Θα τονίσει, ωστόσο, ότι αναλογία «εσωτερική» μεταξύ των δύο επαναστάσεων υπάρχει και συνίσταται στην κοινότητα δύο παραγόντων: α) Τη φεουδαρχική πίεση· Σουλτάνος και Αλή πασάς (ο Χατζόπουλος τον κατατάσσει στις δυνάμεις του φεουδαρχισμού, ελέγχοντας το Ραμά για την παρομοίωσή του με το Βολταίρο) από τη μία μεριά, Λουδοβίκοι από την άλλη. β) Τους ιδεολόγους της αστικής τάξης· Ρήγας Φεραίος και άλλοι λόγιοι στην ελληνική περίπτωση, Ρουσσώ και Βολταίρος στη γαλλική. Η ανασκευή των απόψεων του

Ραμά εκ μέρους του Χατζόπουλου θα τελειώσει με την αντίκρουση της άποψης του πρώτου σχετικά με τους φορείς της φιλελεύθερης ιδεολογίας κατά το 1821. Γράφει, λοιπόν, ο γνωστός λογοτέχνης, απευθυνόμενος στον εθνικιστή συνομιλητή του: οι φαναριώτες και οι προύχοντες δεν ήσαν από την αρχή υπέρ του Αγώνα και, βέβαια, «δε διαπνέονταν από την 'καταλάγαρη ευγενικιά πατριωτική ιδέα', που ο απόγονός τους [: ο Ραμάς] υποβάνει με τόσο αλαφρή ιστορική συνείδηση».[16]

Τον Απρίλιο του 1908 δημοσιεύεται στο *Νουμά*, σε τρεις συνέχειες, το άρθρο του Σκληρού «Το κοινωνικό μας ζήτημα. Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'». Πρόκειται για μία συνολική απάντηση του Σκληρού στις επικρίσεις των εθνικιστών δημοτικιστών, στην οποία φυσικά δεν παραλείπεται να δοθεί απάντηση και στην «αντιλογία» του Ραμά γύρω από το 1821. Ο Κώστας Χατζόπουλος βέβαια έχει ήδη υπερασπιστεί, αποτελεσματικά μάλιστα, τις θέσεις του Σκληρού. Ο τελευταίος όμως αισθάνθηκε -προδήλως- την ανάγκη μίας απάντησης που θα ήταν πληρέστερη από εκείνη του «καλού του φίλου Βασιλικού». Οπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, η απάντησή του στο Στέφανο Ραμά, το μαχητικότερο, αναφορικά με το 1821, από τους εθνικιστές αντιπάλους του στη συζήτηση του *Νουμά*, δόθηκε στο γνωστό σύντονο ύφος που είχε ήδη υιοθετήσει ο Κώστας Χατζόπουλος.

Ο Σκληρός συμμερίζεται τα ερωτηματικά του Χατζόπουλου σε σχέση με τις προθέσεις των επικρίσεων του Ραμά. Αναγνωρίζει στον αντίπαλό του το δικαίωμα να είναι δριμύς απέναντί του, σημειώνει όμως πως μία κριτική ναι μεν μπορεί να εμπεριέχει σκληρότητα, «μα βάση της εξάπαντος πρέπει νάχη την 'ευσυνειδησία'». Σπεύδει δε να συμπληρώσει σχετικά με τη γνώμη του Ραμά για την υποτιθέμενη συσχέτιση Γαλλικής και Ελληνικής Επανάστασης στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* πως «και μωρό παιδί αν διάβαζε το βιβλίο μου δε θα έκανε τέτοια *κολοσσιαία* [υπογρ. δική μας] 'στρεύλωση».[17] Κατά το Σκληρό, όσα γράφονται στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* για την Ελληνική Επανάσταση είναι απόλυτα διαυγή (προς απόδειξη αντιγράφει χωρία από το βιβλίο), και «μόνο [ένα] συγκεχυμένο πνεύμα [όπως ο Ραμάς] μπορούσε να μην το αντιληφθή και να ανακατώση Βολταίρους με αληπασάδες (! ενώ: Βολταίρος - Ρήγας Φεραίος, Αλή-πασάς - Λουδοβίκος!), Ρουσσώ με καρυοφύλλια και παρόμοιες δευτερολογίες».[18]

Βλέπουμε ότι ο Σκληρός, «διορθώνοντας» το σχήμα αντιστοίχησης προσώπων του Ραμά, συμφωνεί εν μέρει με το Χατζόπουλο, που και αυτός (όπως είδαμε παραπάνω) είχε κάνει κάτι παρόμοιο. Η διαφορά του πρώτου με το δεύτερο είναι η εξής: ενώ ο Χατζόπουλος τοποθετεί τον Αλή αντίκρυ στο Σουλτάνο και σε όλους μαζί τους Λουδοβίκους της Γαλλίας, ο Σκληρός τον φέρνει σε αντιστοιχία με ένα Λουδοβίκο, ο οποίος όμως, από παραδρομή μάλλον, δεν προσδιορίζεται. Μπορούμε ωστόσο να τον ανακαλύψουμε. Το γεγονός πως ο Σκληρός δε βάζει δίπλα από το Λουδοβίκο του, και απέναντι από τον Αλή, το Σουλτάνο, ένα δηλαδή σύμβολο οικείο, λόγω συντοπιότητας, με τον Τεπελενλή, σημαίνει ότι δε θεωρεί πως ο πασάς αυτός των Ιωαννίνων ήταν μία μορφή της φεουδαρχικής αντίδρασης (όπως φρονεί, αντίθετα, ο Χατζόπουλος με το Σουλτάνο του και την ανιστορική άθροιση των Γάλλων βασιλιάδων του). Τί ήταν λοιπόν ο Αλή πασάς κατά τη γνώμη του Σκληρού, ποιός Λουδοβίκος τού ταιριάζει; Με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε πως πρόκειται για τον Λουδοβίκο ΙΑ'.[19] Διότι είναι μία σύγκριση που ο Σκληρός θα κάνει στα *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* και, με βάση όσα γράψαμε πιο πάνω, η σύγκριση αυτή ισχύει και στο άρθρο για το οποίο γίνεται λόγος τώρα: ο Σκληρός θεωρεί πως ο Αλής ήταν ένας ηγεμόνας που προσπάθησε να κτυπήσει τον αρχοντικό τοπικισμό.

Ο Σκληρός εκμεταλλεύεται την ευκαιρία που προσφέρει η απάντηση στο Στέφανο Ραμά και διατυπώνει ορισμένες σκέψεις γύρω από την Επανάσταση. Πρόκειται για γνώμες που εμβαθύνουν την ανάλυσή του και οι οποίες δεν είχαν βρει τη θέση τους στα «ελληνικά παραδείγματα» του *Κοινωνικού μας ζητήματος* δύο περίπου χρόνια πριν, προφανώς λόγω της ιδιαιτερότητας των στόχων του βιβλίου, καθώς επίσης και της στενότητας χώρου. Καταρχήν, ο Σκληρός αντιδιαστέλλει το 1821 στο 1789 ως προς την ουσιαστική του διάσταση. Γράφει ότι η Επανάσταση στην Ελλάδα δεν ήταν «κατ' εξοχήν κοινωνική επανάσταση», σαν τη Γαλλική, μα «κατά βάθος μόνον» αστική, και

συμπληρώνει: Δεν υπάρχει αμφιβολία πως την επανάσταση τη χάλκευσαν *κυρίως* τα νιόβγαλτα [...] εμπορικά στοιχεία και το ζωντανό *αστικό πνεύμα*, που φύσησε τότε στο έθνος απ' τις αστικές επαναστάσεις της δυτικής Ευρώπης».[20]

Ο Σκληρός κάνει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για το χαρακτήρα του 1821. Σε ένα σημείο του άρθρου διαπιστώνει πως «ημιφεουδάλοι άρχοντες, κληρικοί και αστοί εμάχονταν [στην Επανάσταση] μαζί».[21] Πρόκειται για επανάληψη παρόμοιας φράσης του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, η οποία ωστόσο πλαισιώνεται τώρα και από τις συναφείς διευκρινίσεις. Στο βιβλίο, απλώς εννοείτο πως τα ημι-φεουδαρχικά στοιχεία επιδίωκαν την ανασύσταση του Βυζαντινού κράτους,[22] εκεί όπου τα αστικά ενεργούσαν για την ίδρυση μίας σύγχρονης εθνικής οντότητας, χωρίς μάλιστα να υπάρχει επαρκής διερεύνηση του θέματος. Τώρα, όμως, πρόκειται για κάτι διαφορετικό, που δεν αφορά τον, σύμφωνα με τα γραφόμενα στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, «επισήμως φυλετικόν, εθνικόν» χαρακτήρα της Επανάστασης, μα την πραγματική εθνική διάστασή της.

Στην απάντηση του Σκληρού προς το Στέφανο Ραμά, η οριοθέτηση του «εθνικού» γίνεται σε δύο επίπεδα. Αρχικά, με τη σύγκριση Ελληνικής και Γαλλικάς Επανάστασης καταδεικνύεται ότι το «συγκεχυμένον» της πρώτης δεν είχε μόνο τη διάσταση του βάρους της βυζαντινής παράδοσης, μα και τους γενικότερους όρους της τότε κοινωνίας. Ο Σκληρός γράφει για την Επανάσταση του '21: «Πρώτα ο εθνικός, φυλετικός της χαρακτήρας».[23] Το δεύτερο επίπεδο αναφοράς στην εθνική διάσταση συναρτάται με τις ταξικές διαπλοκές του επαναστατημένου ελληνισμού. Ο Σκληρός προβαίνει σε μία στοιχειώδη κάλυψη των ελλείψεων του βιβλίου του σε σχέση με το ζήτημα του ταξικού αναγλύφου του ελληνισμού.

Ενδιαφέρον, από τη σκοπιά αυτή, παρουσιάζει η ακόλουθη συλλογιστική του μαρξιστή διανοητή: η συνύπαρξη των ετερόκλητων, τουλάχιστον, τμημάτων του υπόδουλου ελληνισμού κάτω από τη σημαία του επαναστατικού αγώνα «εξηγείται εύκολα», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «αν λάβη κανείς υπ' όψη την *ξενική δουλεία*, που δεν άφησε να γεννηθεί χάσμα και *φανερό σχίσμα* μεταξύ των κοινωνικών μας τάξεων στα συμφέροντα και ιδεώδη. Γι' αυτό βλέπουμε απ' το ένα μέρος *αστούς* να συμμερίζονται τα *φεουδαλικά βυζαντινά ιδεώδη* και απ' το άλλο ημιφεουδάλους *κοτσαμπάσιδες* να ξεσπαθώνουν *υπέρ αστικής 'πατρίδος και ελευθερίας!'*»[24]

Ο Σκληρός αποδίδει τον εθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης στον ξένο ζυγό. Οχι, όμως, μόνο στην απλή ανάγκη αποτίναξής του, έτσι ώστε να επιτευχτούν οι στόχοι ενός αστικού, σύμφωνα με το Σκληρό, κινήματος σαν την Ελληνική Επανάσταση, μα πρωταρχικά σε μία ειδική επίδρασή του στους υπόδουλους Ελληνες. Αποδίδεται, λοιπόν, στο ελληνικό στοιχείο της Οθωμανικού κράτους μία ταξική ρευστότητα, η οποία επέτρεψε σε ομάδες με αντίθετους ταξικούς προσδιορισμούς και προσανατολισμούς να συμπράξουν στο πλαίσιο του επαναστατικού αγώνα. Η θεώρηση αυτή, που αποτελεί εξέλιξη όσων ο γράφονται στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* γύρω από τον αφανισμό της βυζαντινής αριστοκρατίας, θα λάβει αργότερα μία νέα μορφή (όπως θα δούμε όταν φθάσουμε στη εξέταση του πώς εμφανίζεται το '21 στο τελευταίο έργο του Σκληρού, τα *Σύγχρονα προβλήματα* -μία πρώτη διατύπωση αυτής της νέας μορφής εμφανίζεται στο «Ζήτημα της Ανατολής»).

Ο Ραμάς επανέρχεται στην επίκριση της αντίληψης του Σκληρού για την ιστορία και στο άρθρο του «Τέλος χωρίς συνέχεια»[25] αφιερώνει μία παράγραφο στις απόψεις του Σκληρού για την ελληνική ιστορία. Προσάπτοντας στον αντίπαλό του το ψόγο της προκρούστειας λογικής, χρησιμοποιώντας όμως τώρα γλώσσα ηπιότερη, γράφει: «[...] ο κ. Σκληρός, εφαρμόζοντας τη δομένη θεωρία [: μαρξιστική], που θέλει όλες τις κοινωνικοπολιτικές μεταβολές σαν αποτέλεσμα πάλης συμφερόντων και πάλης τάξεων, διαρρύθμισε -που δε θα πει μεταρρύθμισε, αλλά προσήρμοσε με τη θεωρία του τα γεγονότα- την ελληνική ιστορία, ώστε να βρει αστική την επανάσταση του εικοσιένα [...]».[26] Βέβαια, ο Σκληρός στο *Κοινωνικό μας ζήτημα* δεν αναφέρθηκε σε «γεγονότα» της ελληνικής ιστορίας, μα έκανε μία συνολική προσέγγιση του θέματος, με κεντρικό φυσικά άξονα την παρουσίαση της Επανάστασης του 1821 ως «κατά βάθος» αστικής. Ωστόσο, ο Ραμάς φαίνεται να μην ανέχεται καν αυτήν την τόσο γενική αναφορά του Σκληρού στον ταξικό χαρακτήρα του 1821.

Ομως, ο αφορισμός του για τον «Προκρούστη» Σκληρό δε συνοδεύεται από καμμία εξήγηση του γιατί είναι εντελώς ασύμβατη, από άποψη αρχής όπως αφήνει να εννοηθεί, η μαρξιστική θεώρηση της ιστορικής εξέλιξης με την Ελληνική Επανάσταση -τουλάχιστον με αυτήν, αν όχι με ολόκληρη την ιστορία του ελλαδικού χώρου.

Ο Κώστας Χατζόπουλος, που πίστευε πως «ύστερα απ' το στερνό άρθρο [: 'Οι "σοσιαλιστάδες" στους "νατσιοναλίστες" '] του Σκληρού»[27] περίττευε κάθε συζήτηση με το Ραμά, αναλαμβάνει και πάλι να τον αντικρούσει, πράγμα που το θεωρεί «θλιβερή ανάγκη», με το άρθρο «Συνέχεια δίχως τέλος».[28] Ο τίτλος αυτός σαφώς υποκρύπτει ειρωνεία, αφού είναι αναστροφή του αντίστοιχου του Ραμά και υπαινιγμός για τη (θεωρούμενη ως) αδιόρθωτη εμμονή του να επιστρέφει σε θέματα που, κατά τη γνώμη του Χατζόπουλου, έχουν αποσαφηνιστεί. Το ύφος του άρθρου είναι οξύτατο. Ο Χατζόπουλος δείχνει ενοχλημένος επειδή ο Ραμάς με το τελευταίο κείμενό του επανέρχεται στη διαστρεύλωση των θέσεων του Σκληρού για το '21, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο πως τις απαντήσεις που ήδη έλαβε, δεν τις λογάριασε καθόλου.

Επιπλέον, δεν πείθεται από τη σχετικά ευπρεπισμένη γραφή του «Τέλος χωρίς συνέχεια». Ο Ραμάς προς το τέλος του άρθρου του δε δίστασε να απειλήσει τους σοσιαλιστές συνομιλητές του με την αστυνομία, και τούτο δεν πέρασε απαρατήρητο από το Χατζόπουλο.[29] Ο τελευταίος παρατηρεί, σε σχέση με το 1821, ότι στο «Τέλος χωρίς συνέχεια» ο Στέφανος Ραμάς στρέφεται εναντίον του Σκληρού επαναλαμβάνοντας παλαιότερες κατηγορίες στις οποίες απάντηση έχει δώσει «εδώ κ' ένα χρόνο ο ίδιος ο Σκληρός σ' ένα μακρύ άρθρο[30] του, που ο Ραμάς δε βρήκε λόγια ναπολογηθεί». Και καταλήγει: «Το στοιχειωδέστερο λοιπόν χρέος ήταν για το Ραμά, αφού θέλησε να ξαναγυρίσει στο ίδιο θέμα, να πάσχιζε να εξηγήσει ουσιαστικά την αντίθετη ιδέα του γι' αυτό κι όχι να προβάλει [ο Ραμάς] ξανά με την ίδια αναπόδεικτη κατηγόρια».[31] Πράγματι, όπως είδαμε πιο πάνω, ο Ραμάς στο τελευταίο άρθρο του επανήλθε γυμνός από άποψη νέων επιχειρημάτων στην αντιδικία που είχε με το Σκληρό για το χαρακτήρα του '21.

Ενας άλλος εθνικιστής δημοτικιστής ο οποίος μέσα από τις στήλες του *Νουμά* θίγει το ζήτημα της Επανάστασης είναι ο Αριστοτέλης Πουλημένος, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου στης Λειψίας (Ιούλιος του 1908). Πέντε μήνες ύστερα από τη δημοσίευση του «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'» του Σκληρού και μισό χρόνο πριν από το «Τέλος χωρίς συνέχεια» του Ραμά, φιλοξενείται στο *Νουμά* το πρώτο μέρος μίας σειράς από πέντε άρθρα (έξη, αν συνυπολογιστεί η απάντηση στο Χατζόπουλο) του Πουλημένου με το γενικό τίτλο «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός».[32] Εκεί, διατυπώνονται οι απόψεις του αρθρογράφου για την Επανάσταση (αναφορές υπάρχουν και σε άλλα σημεία), και ασκείται κριτική στο Σκληρό.

Η πρώτη κιόλας φράση της «πραγματείας», όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος ο Πουλημένος, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός» αφορά την Επανάσταση του 1821 ως σημείο εκκίνησης της ενοποίησης της ελληνικής φυλής. Κάνοντας μία αναδρομή στην πρό του 1821 ιστορική διαδρομή του ελληνισμού, ο Αρ. Πουλημένος δείχνει τον απέραντο θαυμασμό του για την αρχαία Ελλάδα και την αποστροφή του για το Βυζάντιο (κράτος με ανήθικη υπόσταση, άσπλαχνος φοροεισπράκτορας και κοινωνία οικονομικά κατεστραμμένη, σύμφωνα με τον Πουλημένο), «που η ιστορία κρίνει με αυστηρότητα». Η τουρκική κατάκτηση επήλθε ως «[η] των καιρών και των πραγμάτων λογική ακολουθία» και αποτέλεσε έναν ηθικό καθαρμό του ελληνισμού από τα προγονικά αμαρτήματα, κάνοντας έτσι δυνατή την αναγέννηση του έθνους, δηλαδή την Επανάσταση. Εύκολα μπορεί κανείς να αναγνωρίσει εδώ συγγένειες με την άποψη που πρέσβευε μία μερίδα των Ελλήνων λογίων του προηγούμενου αιώνα, άποψη σύμφωνα με την οποία η συνεύρεση των ελληνικών πληθυσμών με άλλους λαούς ήταν μία διαδικασία «δοκιμασίας της ελληνικής αντοχής».[33]

Ο Πουλημένος φρονεί ότι η ιστορική εξέλιξη όλων των λαών έχει πνευματικά κίνητρα. «Είναι αδύνατο», γράφει, «εις όποιον με σκέψη επισκοπεί τη ζωή της ιστορικής ανθρωπότητος να παραγνωρίση τον ηθικό Νόμο που κυβερνά της Ιστορίας το βασίλειο».[34] Σε αντίθεση

με τους Ραμά και Βλαστό, δέχεται την ύπαρξη αντιμαχόμενων κοινωνικών τάξεων, έχοντας όμως μία οπτική ηθική, διαφορετική από την ευρύτητα της μαρξιστικής θεώρησης.[35]

Ο Πουλημένος αμφισβητεί πως το 1821 ήταν αστική επανάσταση, εκφράζει δε και αντιρρήσεις για την αστικότητα των Ελλήνων που διαβιούσαν υπό τον οθωμανικό ζυγό. Αφετηρία των συλλογισμών του είναι ένα «στένεμα» της έννοιας της αστικής τάξης στα όρια της βιομηχανικής αστικής τάξης. Χρησιμοποιεί ένα απόσπασμα από το *Sozialismus und soziale Bewegung* του Βέρνερ Ζόμπαρτ, όπου γράφεται πως η αστική τάξη είναι «ο εκπρόσωπος» (die Vertreterin) του κεφαλαιοκρατικού οικονομικού συστήματος, «ο αντίθετος πόλος» (der Gegenpol) του προλεταριάτου, για να αναρωτηθεί στη συνέχεια: «τί γυρεύει η λέξις αστική επανάστασις εις τον αγώνα της ελληνικής νεκραναστάσεως».[36] Η απάντηση που ο ίδιος δίνει είναι η ακόλουθη: αφού επί Τουρκοκρατίας δεν υπήρχαν προλετάριοι, δεν υπήρχε και αστική τάξη, άρα ούτε το 1821 μπορεί να ήταν επανάσταση μίας ανύπαρκτης τάξης. Έτσι, κατά τον Πουλημένο, η χρήση του επιθέτου «αστικός» προκειμένου για πρόσωπα και καταστάσεις που αφορούν την Ελληνική Επανάσταση είναι ένας «αναχρονισμός» που διαπράττει ο Σκληρός.

Το παραπάνω σκεπτικό θα μπορούσε να αποτελέσει απαρχή για ένα γόνιμο προβληματισμό γύρω από την αστικότητα, όχι μόνο γενικά, μα και σε σχέση με την ελληνική ιστορία. Ο Πουλημένος, όμως, δε δείχνει να διαθέτει το κατάλληλο θεωρητικό οπλοστάσιο και δεν αποτολμά κάτι τέτοιο. Έτσι κι αλλιώς, ο παραπάνω συλλογισμός του φαίνεται πως κατέχει συμπληρωματικό ρόλο στο σώμα των αντιρρήσεών του για την ερμηνεία της Ελληνικής Επανάστασης από το Σκληρό. Η παραπομπή στο Ζόμπαρτ μοιάζει να υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να δοθεί κύρος στη γενικότερη κριτική του, γι' αυτό και ο Κώστας Χατζόπουλος, που δεν «κατάλαβε γρυ» από όσα έγραψε ο Πουλημένος, ίσως δεν έχει άδικο όταν γράφει με έμφαση πως ο αντίπαλός του «αραδιάζει [...] δίχως κανένα ειρμό και λόγο τι είπε ο Λασσάλ και τι λέει ο Βέρνερ Σόμπαρτ [sic]».[37]

Η ουσία της διαφωνίας του Πουλημένου με το Σκληρό σε σχέση με την Επανάσταση θα αποκαλυφθεί σε ένα άλλο σημείο της κριτικής του: στην επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Η απόρριψη της μεταλαμπάδευσης των ιδεών της Πατρίδας και του Εθνους από τη Δυτική Ευρώπη στους επαναστατημένους Ελληνες δηλώνεται από τον Πουλημένο με τρόπο ιδιαίτερα υπερβολικό και ύφος ρητορικότατο: «Η ιδέα της πατρίδας, ο ελληνικός δηλαδή εθνισμός, είναι βέβαια από *καταβολής κόσμου* ανεξάρτητος από κάθε ξένην επίδρασι, έχει τις ρίζες εις την ψυχήν του Ελληνος, και δεν χρειάζεται 'μεγάλη οικονομική ακμή' για να τον ξυπνήση».[38]

Η άποψη του Πουλημένου, τον φέρνει πλησίον του Ραμά, ενώ η ηθικοκεντρική αντίληψή του για την ιστορική εξέλιξη (λ.χ. ο εξαγνισμός μέσω της Τουρκοκρατίας), κοντά στο Βλαστό, με τη διαφορά, βέβαια, πως εκεί που ο τελευταίος βάζει ως καθοριστικό στοιχείο τη φυλή, ο Πουλημένος θέτει τις ηθικές αρχές. Ο Βλαστός την εθνική ζωτικότητα τη μετρά με την καθαρότητα του αίματος της φυλής, ενώ ο Πουλημένος με την αποδοχή των υψηλών ιδεών από το έθνος. Η οποιαδήποτε δράση του κοινωνικού παράγοντα έχει, για τον Πουλημένο, περιορισμένο πλαίσιο. Σε κάθε περίπτωση δε, «τα κοινωνικά ζητήματα παύουν να υπάρχουν όταν φθάση κανείς τα όρια της εθνικής οντότητος».[39] Αυτός είναι και ο ουσιαστικός λόγος που ο Πουλημένος δεν μπορεί να αποδεχτεί την ανάλυση του Σκληρού για την Επανάσταση του '21.

Στην αρθρογραφία του Πουλημένου απήντησαν, από το «σοσιαλιστικό στρατόπεδο», οι Φώτος Πολίτης και Κ. Χατζόπουλος. Εντούτοις, όπως και στην περίπτωση του Πέτρου Βλαστού, ο έλεγχος των απόψεων του Πουλημένου δεν περιέλαβε και κάποια ειδική αναφορά στην Ελληνική Επανάσταση -παρότι ο Πουλημένος είχε αφιερώσει ένα ολόκληρο άρθρο στην ανασκευή της θέσης του Σκληρού για την αστικότητα του '21, αποπειρώμενος έτσι να εκφράσει πληρέστερα την αντίρρηση των εθνικιστών δημοτικιστών.[40] Ο Πουλημένος με στην αρθρογραφία του είχε θίξει πολλά θέματα, τόσο θεωρητικά, όσο και απτόμενα της σύγχρονης πολιτικής, έτσι που αυτά ήλκησαν περισσότερο την προσοχή των Πολίτη και Χατζόπουλου.

Σε αυτό το σημείο, πριν προχωρήσουμε στο Σκληρό και στη μελέτη του «Το ζήτημα της Ανατολής», θα ήταν χρήσιμο να ανοίξουμε μία παρένθεση, κάνοντας ένα μικρό άλμα στο χρόνο και στο χώρο, και να αναφερθούμε σύντομα στο, μάλλον μικρό, βιβλίο *Το κοινωνικό ζήτημα στη νεώτερη Ελλάδα* που ο Πουλημένος εξέδωσε στη Λειψία (στη γερμανική γλώσσα) το 1913. (Το βιβλίο αυτό, ασφαλώς, δεν τιτλοφορείται έτσι τυχαία. Είναι σαφής η πρόθεση του συγγραφέα του να δηλώσει πως γράφει το δικό του *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, το οποίο είναι φυσικά και αναιρετικό του πρωτότυπου.) Εδώ, ο επικριτής του Σκληρού, καθώς σημειώνει ο Δαμιανός Κυριαζής σε μία κριτική παρουσίαση του εν λόγω έργου,[41] θα επαναλάβει τις απόψεις του για την ελληνική ιστορία, όπως τις είχε εκθέσει μέσα από τις στήλες του *Νουμά*. Έτσι, θα επιτεθεί εκ νέου στην ανάλυση που ο Σκληρός είχε κάνει στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* για την Ελληνική Επανάσταση.

Στο προαναφερθέν βιβλίο, ο Σκληρός, σύμφωνα με την εκτίμηση του Κυριαζή, «με τη φωτισμένη, μαρξιστική σκέψη του, κατάλαβε πρώτος τη μεγάλη σημασία της επανάστασης και προσπάθησε να [...] δώση σε λίγα λόγια μιά συνθετική εξήγησή της». Και μολονότι πολλά πράγματα «δεν [τα] απόδειξε», έδειξε το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να κινηθεί από δω και πέρα η επιστημονική ιστορική έρευνα. Ο Αριστοτέλης Πουλημένος, με τη σειρά του, καταθέτει και αυτός υπό μορφή βιβλίου τη δική του «εξήγηση [για] την ελληνική επανάσταση ως πηγή της κοινωνικής [...] εξέλιξης» της νέας Ελλάδας. Και η εξήγηση αυτή, σύμφωνα με την παρουσίαση του Κυριαζή, δε φαίνεται να διαφοροποιείται από αυτά που είχε γράψει, λίγα χρόνια πρίν, στην πολεμική του εναντίον του Σκληρού. Εξακολουθεί, λοιπόν, να θεωρεί την αλυσίδα που, κατά τη γνώμη του, συνδέει τη νεώτερη Ελλάδα με την αρχαία ως το λόγο που οδήγησε στην εκδήλωση του Εικοσιένα.

Οσον αφορά την κριτική που ο Πουλημένος ασκεί στο εξηγητικό σχήμα του Σκληρού (και κλείνουμε με αυτο την παρένθεσή μας), ο Κυριαζής αναφερει μόνο πως εκτιμά ότι η θέση του Σκληρού καταγράφει την Επανάσταση του 1821 ως «μισοφεουδαλική», για να την ειρωνευτεί στη συνέχεια, θέτοντας το ερώτημα «πού τον βρήκε [ο Σκληρός] αυτόν τον επιστημονικό όρο, και αν μπορή να γίνη υποδιαίρεση του φεουδαλισμού και σε τρίτα, τέταρτα και πέμπτα». Βλέπουμε, αν ο Δαμιανός Κυριαζής είναι ακριβής σε τούτο το σημείο, πως ο Αρ. Πουλημένος αδυνατεί να προβεί σε μία γόνιμη κριτική αποτίμηση της ανάλυσης του Σκληρού, και δεν αναπτύσσει κανενός είδους ουσιατικό προβληματισμό γύρω από τον «ημιφεουδαλισμό», μα αρκείται στην ειρωνία (που στην προκειμένη περίπτωση δηλώνει θεωρητική ανεπάρκεια). Αποδεικνύεται, έτσι, για άλλη μία φορά, όπως στην περίπτωση Ζόμπαρτ που είδαμε πιο πάνω, πως δεν είναι ιδιαίτερα ικανός στη χρήση ορισμένων ερμηνευτικών και κριτικών (επιστημονικών) εργαλείων, δικαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την επίκριση του Κ. Χατζόπουλου περί «αραδιάσματος».

II

Στο «Ζήτημα της Ανατολής», η Ελληνική Επανάσταση γίνεται αντικείμενο ανάλυσης με έναν τρόπο που περιέχει νέα στοιχεία ανάγνωσης. Αρχικά, ο Σκληρός επαναλαμβάνει τις ήδη γνωστές από το βιβλίο του απόψεις για το Βυζάντιο και την τουρκική κατάκτηση η οποία ήλθε και συνέχισε, κατά κάποιο τρόπο, το βυζαντινό φεουδαρχισμό. Αναφερόμενος στην κατάσταση που διαμορφώθηκε στο νέο Οθωμανικό κράτος σκιαγραφεί μία μήτρα, όπου οι διάφοροι λαοί της αυτοκρατορίας συσχετίζονται με μία οικονομική λειτουργία. Από τη μία μεριά βρίσκονται οι Τούρκοι, οι οποίοι είναι οι μεγάλοι φεουδάρχες και οι κάτοχοι των πιο εύφορων γαιών. Από την άλλη, οι χριστιανικοί λαοί, οι οποίοι όμως δε συγκροτούν ένα ενιαίο σύνολο: διότι οι μεν Σλάβοι, Βλάχοι και (χριστιανοί) Αλβανοί διαβιούν ως επί το πλείστον στα μεσόγεια και ασχολούνται στη γεωργία και στην κτηνοτροφία, ενώ οι Ελληνες και οι Αρμένιοι ζουν κύρια σε παράλιες πόλεις, δραστηριοποιούνται

στο εμπόριο και τις χρηματιστικές εργασίες, και «επομένως έχουνε μεγαλύτερη οικονομική και κοινωνική αστική εξέλιξη»[42] από τους πρώτους.

Στο πλαίσιο αυτού του γενικού σχήματος, ο Σκληρός θεωρεί ότι το ελληνικό στοιχείο, συνδυάζοντας την αστική υπόσταση με την ανώτερη μόρφωση και τη σπουδαιότερη ιστορική παράδοση, ήταν το πλέον προωθημένο κοινωνικά. Έτσι καταλήγει στον ισχυρισμό πως «η *θέση* του Ελληνισμού σε όλο το διάστημα της δουλείας και στον καιρό της επανάστασης, σαν υποδούλου πιεζομένου, είτανε θέση εκτάκτως *επαναστατική*. Ολη η ψυχολογία της ρωμιοσύνης δεν μπορούσε επομένως παρά να είτανε φιλελεύτερη, ριζοσπαστική, επαναστατική».[43] Επιπλέον, προς ενδυνάμωση της άποψής του, αναφέρεται στο Ρήγα και παραθέτει απόσπασμα από το *Θούριο*.

Οι αντιστοιχήσεις που γίνονται στο «Ζήτημα της Ανατολής» μεταξύ των εθνοτήτων του Οθωμανικού κράτους και ορισμένων οικονομικών λειτουργιών, είναι ένα ενδιαφέρον πλαίσιο, που παρουσιάζει όμως κάποια προβλήματα (ιδιαίτερα δε η θεώρηση του ελληνισμού), τα οποία δε σχετίζονται με την αναπόφευκτη σχηματοποίηση κάθε ανάλογης αφαίρεσης, μα με συγκεκριμένες ανεπάρκειες. Ο Σκληρός, μολονότι παρατηρεί πως οι εθνοοικονομικές συναρτήσεις του αποτελούν ένα «γενικό σχήμα»,[44] αποφαίνεται πως «μικρές εξαιρέσεις υπάρχουν βέβαια, αλλά δεν παίζουνε σπουδαίο ρόλο». Η ισχύς, δηλαδή, του σχήματος απολυτοποιείται. Αναμενόμενο επακόλουθο της απολυτοποίησης είναι η σύγχυση που επιφέρει η εξίσωση «Ελληνας ίσον αστός».

Ο Σκληρός κατασκευάζει ένα γενικό ερμηνευτικό πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο οι Ελληνες, στα χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας, αποτελούσαν την αστική τάξη της οθωμανικής κοινωνίας και είχαν την ανάλογη «ψυχολογία». Κατά κάποιο τρόπο, οι Ελληνες θεωρούνται ως ένα αστικό έθνος. Η άποψη αυτή θυμίζει μία γνώμη του Ενγκελς, ο οποίος στον πρόλογο της ιταλικής έκδοσης του *Κομμουνιστικού μανιφέστου* το 1893 έγραφε πως η Ιταλία υπήρξε «το πρώτο καπιταλιστικό έθνος».[45] Εντούτοις, πρόκειται για διαφορετικές προσεγγίσεις. Ο Ενγκελς αναφερόταν σε μία συνολική δυναμική των Ιταλών κατά την εποχή που έδυε ο Μεσαίωνας και ανέτελε ο σύγχρονος κόσμος, και βέβαια η έκφραση «καπιταλιστικό έθνος» δε σήμαινε ταξική ομοιογένεια αυτού του έθνους, μα μία διάρθρωση που είχε συγκεκριμένο προσανατολισμό.

Ο Σκληρός, αντίθετα, φθάνει στη σύνδεση του «Ελληνα» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τον «αστό» μέσω της παραγκώνισης των ταξικών διαφοροποιήσεων. Στο «Ζήτημα της Ανατολής» δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στις κοινωνικές διαφοροποιήσεις του επαναστατημένου ελληνισμού. Ετσι, η σχέση «Ελληνας ίσον αστός» δε σημαίνει εδώ πως υπάρχει ένα τμήμα του ελληνισμού, κοινωνικά διακριτό από τα υπόλοιπα, που με το δυναμισμό του στο οικονομικό και πνευματικό επίπεδο προσδιορίζει το σύνολο, μα πως κάθε Ελληνας Οθωμανός υπήκοος είναι, λιγότερο ή περισσότερο, αστός -με δεδομένη, βέβαια, την ασάφεια που ο όρος «αστός» έχει όταν χρησιμοποιείται από το νεαρό σπουδαστή της Ιένας.

Η κατά κάποιο τρόπο υπερταξική θεώρηση του τουρκοκρατούμενου, καθώς και του επαναστατημένου, ελληνισμού η οποία υπάρχει στο «Ζήτημα της Ανατολής» μπορεί να εξηγηθεί διπλά. Καταρχήν, γίνεται εύκολα αντιληπτό πως συνιστά ένα περαιτέρω βήμα του Σκληρού πάνω σε παλαιότερους δρόμους. Η διαδρομή έχει ως αφαιτηρία την αντίληψή του για τις συνέπειες της εξαφάνισης της ελληνικής (βυζαντινής) αριστοκρατίας (στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*), περνά από την άποψή του περί ανυπαρξίας *φανερού σχίσματος* ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις του ελληνισμού (στο άρθρο «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'»), και καταλήγει στη μήτρα που υπάρχει στη μελέτη «Το ζήτημα της Ανατολής». Η πορεία αυτή θα μπορούσε να αποκληθεί «εσωτερική», διότι φαίνεται να υπακούει στους όρους της σκέψης του διανοητή (για την Ελληνική Επανάσταση), όπως αυτοί εκφράστηκαν αρχικά στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Υπάρχει εντούτοις και μία άλλη διάσταση που, κατ' αναλογία, δύναται να προσδιοριστεί ως «εξωτερική» (πρόκειται σαφώς για καθαρά τυπικούς διαχωρισμούς) και σχετίζεται με τα δεδομένα της εποχής που γράφτηκε το «Ζήτημα της Ανατολής».

Ερέθισμα για τη μελέτη υπήρξε για το Σκληρό το κίνημα των Νεοτούρκων· τούτο φαίνεται εύκολα, με μία απλή ανάγνωση ορισμένων χωρίων του κειμένου.[46] Ένα από τα αποτελέσματα της νεοτουρκικής κίνησης σε σχέση με τα ελληνικά πράγματα ήταν και το ότι επιταχύνθηκαν οι προσπάθειες των ηγετικών τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας για ορθολογικοποίηση της εθνικής ιδεολογίας.[47] Το πνεύμα που κυριαρχεί στο «Ζήτημα της Ανατολής» δεν είναι ξένο προς τις διεργασίες αυτές· «μιά τέτοια εκλογίκευση της 'εθνικής ιδεολογίας' φαίνεται να προσπαθεί και ο ίδιος ο Σκληρός στο πολύμορφο και αντιφατικό του 'Ζήτημα της Ανατολής'».[48]

Η παραπάνω επιδίωξη του Σκληρού, βέβαια, δεν κινείται σύμφωνα με τους όρους της αστικής ιδεολογίας, μα του σοσιαλισμού. Πρόκειται ωστόσο για ένα σοσιαλισμό πατριωτικής ροπής και όχι επαναστατικό. Έτσι, η εθνική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης αναδύεται στην οικεία προβληματική του Σκληρού ως απαραίτητη βάση για τις λοιπές σκέψεις του, οι οποίες αφορούν τα βαλκανικά ζητήματα της εποχής του. Βέβαια, ο Σκληρός, ως μαρξιστής, συνδέει την εθνικότητα του 1821 με την αστικότητα του ελληνισμού. Ο τρόπος όμως της σύνδεσης, όπως επιχειρείται στο «Ζήτημα της Ανατολής», καταδεικνύει σύγχυση, ανεπάρκεια του Σκληρού στη χρήση των εννοιών και των όρων, δεδομένα που καταλήγουν σε ένα αποτέλεσμα που εμπεριέχει ένα στοιχείο ειρωνείας. Ο Σκληρός, στην προσπάθειά του να θεμελιώσει πληρέστερα την αστική, δηλαδή ταξική, βάση του εθνικού στοιχείου ενός αστικού κινήματος, όπως ήταν κατά τη γνώμη του το 1821, καταλήγει στην άρνηση αυτής της ταξικότητας, αντιμετωπίζοντας τους Ελληνες υπηκόους του Οθωμανικού κράτους υπερταξικά.

Ο δρόμος που ο Σκληρός επέλεξε για να παρουσιάσει στο «Ζήτημα της Ανατολής» την εθνική διάσταση του 1821 ήταν αναπόφευκτο να οδηγήσει, λόγω των προβλημάτων που επισημάνθηκαν στην παράγραφο που προηγήθηκε, σε αντιφατικές επιμέρους εκτιμήσεις. Είδαμε πως ο Σκληρός, γράφοντας για την «ψυχολογία» του υπόδουλου ελληνισμού, παρατηρούσε ότι «δεν μπορούσε [...] παρά να είτανε φιλελεύτερη, ριζοσπαστική, επαναστατική». Οι ιδιότητες αυτές της ιδεολογίας του ελληνικού στοιχείου θα έπρεπε να αγκαλιάζουν το σύνολο του ελληνισμού, αφού μάλιστα ο Σκληρός τον θεωρεί ενιαίο αστικό σώμα. Εντούτοις, κάτι τέτοιο δε συμβαίνει: τα παραπάνω ιδεολογικά στίγματα αποδίδονται στο «ελληνικό πνεύμα», μία έννοια που σαφώς δεν περικλείει αναγκαστικά όλο τον ελληνισμό. Πράγματι, ο Σκληρός σπεύδει να διατυπώσει διευκρινίσεις προς αυτή την κατεύθυνση. Δηλώνει πως δεν είχαν όλοι οι Ελληνες «την ευρύτητα της δημοκρατικής πνοής του Ρήγα και των λίγων φωτισμένων οπαδών του» και «το μεγαλύτερο μέρος του Εθνους την ελευθερία την περιώριζε στην εθνική ανεξατησία των Ελλήνων από το ζυγό των Τούρκων».[49] Είναι φανερό πως με τη θέση αυτή κλονίζεται, ή μάλλον απαλύνεται, η απολυτότητα της εξίσωσης «Ελληνας ίσον αστός».

Η εξήγηση του Σκληρού πως το φαινόμενο αυτό είναι φυσιολογικό, επειδή ανέκαθεν στα επαναστατικά κινήματα οι μεγάλες λαϊκές μάζες δεν μπόρεσαν να σταθούν στο ύψος των ηγετικών μειοψηφειών, δεν είναι επαρκής. Οχι βέβαια διότι ως πρόταση, παρμένη χωριστά, δεν είναι αληθής, όπως εξάλλου και η διαπίστωσή του για την περί ελευθερίας αντίληψη *του μεγαλυτέρου μέρους του Εθνους*, μα γιατί δεν μπορούν να συγκροτήσουν ένα συμπαγές, αρραγές σώμα παρατηρήσεων (με δεδομένο τον αρχικό υπερταξικό, και απόλυτο, προσδιορισμό του ελληνισμού στην εθνοοικονομική μήτρα του Σκληρού).

Το αυτό πρόβλημα εμφανίζεται και στην αιτιολόγηση του Σκληρού του πως «οι Ελληνες εταύτισαν τη χριστιανική ιδέα με την Ελληνική»:[50] και εδώ η εξήγηση που δίνεται παραπέμπει σε κοινωνικές διαφοροποιήσεις του ελληνισμού που έχουν αποσιωπηθεί. Το ρήμα αυτό είναι το πλέον κατάλληλο για να εκφραστεί η υπερταξικότητα της προσέγγισης του Σκληρού, η οποία δεν είναι όμως και αταξική (πράγμα που θα φανεί καλύτερα στα *Σύγχρονα προβλήματα*), μα υποδηλώνει τις προτεραιότητές του αναφορικά με αυτά τα στοιχεία που ο ίδιος θεωρεί κοινό τόπο του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού. Εντούτοις, παραμένει το γεγονός πως στο «Ζήτημα της Ανατολής»,

η σύνδεση του «αστικού» και του «εθνικού» στην Επανάσταση του '21 είναι κάπως αδέξια και έχει ώς αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ρήγματος μεταξύ του γενικού και του επιμέρους.

III

Αρχίσαμε τούτο το κεφάλαιο, για την Επανάσταση του 1821 μέσα στη συζήτηση στο *Νουμά*, αναφερόμενοι στον Αλέξανδρο Δελμούζο και το αρθράκι του «Στους δημοτικιστάς», το οποίο αποτέλεσε το έναυσμα του διαλόγου μέσα από τις σελίδες του μαχητικού αυτού εντύπου του δημοτικισμού. Με το Δελμούζο, πάλι, θα κλείσουμε το κεφάλαιό μας αυτό, κάνοντας, όμως, ένα μικρό πήδημα στο χώρο και το χρόνο: θα μεταβούμε στο Βόλο των αρχών της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα, όταν ξεσπούν τα περίφημα Αθεϊκά.[51]

Με αφορμή ένα επεισόδιο που δημιουργήθηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1911 μεταξύ του Μητροπολίτη Δημητριάδος Γερμανού και της δασκάλας Χριστάκου, κατά την επίσκεψη του πρώτου στο Ανώτερον Παρθεναγωγείον Βόλου, ξεκινά μία έντονη επίθεση, από ποικιλώνυμους κύκλους της βολιώτικης κοινωνίας, εναντίον της σοβαρής και πρωτοποριακής εκπαιδευτικής εργασίας που γινόταν τότε στο προαναφερθέν σχολείο, διευθυντής του οποίου ήταν ο Δελμούζος.

Στις επιθέσεις πρωτοστατούν ο Δεσπότης Γερμανός* και ο εκδότης του *Κήρυκος* Δημοσθένης Κούρτοβικ. Ωμως, οι κρούσεις δεν περιορίζονται μόνο στο Παρθεναγωγείον. Στρέφονται και κατά του Εργατικού Κέντρου της πόλης (ΕΚΒ), το οποίο ο τοπικός παλαιοκομματισμός είχε αποτύχει να χειραγωγήσει, και επομένως έπρεπε να χτυπηθεί. Επιπλέον, μεταξύ ΕΚΒ και Ανωτέρου Παρθεναγωγείου λειτουργούσε ένας δίαυλος επικοινωνίας: ο Δελμούζος και ο Δ. Σαράτσης (ιδρυτής του σχολείου) συνεργάζονταν με το Κέντρο, κάνοντας μαθήματα στους εργάτες, στο «Λαϊκό Πανεπιστήμιο» που αυτό είχε καθιερώσει. Δημιουργείται, έστι, ένας ανεμοστρόβιλος καταδιώξεων και επεισοδίων** κατά των «αθέων», των «μαλλιαρών», των «σοσιαλιστών», «αναρχικών» και «μασόνων», και στο τέλος, δώδεκα άτομα, μεταξύ τους και ο Δελμούζος, παραπέμπονται σε δίκη, η οποία και θα γίνει τρία χρόνια αργότερα στο Ναύπλιο (πρόκειται φυσικά για τη λεγόμενη Δίκη του Ναυπλίου).

Πώς, τώρα, συσχετίζονται όλα αυτά με το Σκληρό και την ανάλυσή του για την Ελληνική Επανάσταση του 1821; Η απάντηση είναι απλή: ο Δελμούζος, απολογούμενος στη Δίκη του Ναυπλίου θα αναφερθεί στο ζήτημα, όταν θα τονίσει τη ρήξη του με τις ιδέες του *Κοινωνικού μας ζητήματος* και θα αποκυρήξει το Σκληρό, πιθανότατα «στην προσπάθειά του να απαλλαγεί από ένα δυσμενές στοιχείο που ίσως επιβάρυνε την ήδη δύσκολη θέση του».[52] Πρόκειται, δηλαδή, μόνο για μία τακτική αποκύρηξη; Οχι, διότι ο Δελμούζος, από τότε που εγκαθίσταται στην Ελλάδα (αρχές 1908) αποστασιοποιείται από τις αντιλήψεις του Σκληρού. Ο αρχικός ενθουσιασμός που του προξένισε το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* ξεφτίζει γρήγορα, και πιθανόν στην ταχύτητα της[53] απομάκρυνσής του από το Σκληρό να συνετέλεσε και η διακοπή της επαφής των δύο ανδρών.

Ο Δελμούζος, λοιπόν, στην απολογία του[54] αναφέρει πως όταν το ΕΚΒ τον προσκάλεσε εγγράφως να κάνει μαθήματα σε εργάτες, αυτός δέχτηκε. Ετσι πραγματοποίησε τρεις διαλέξεις: μία για τον εθνικό ύμνο και δύο για το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* του Σκληρού. «Εις το βιβλίον αυτό», λέει ο Δελμούζος στους δικαστές, «εξετάζεται, εκτός των άλλων, και η ιστορία του Βυζαντιακού και του νέου Ελληνισμού από σοσιαλιστικής απόψεως και αποδεικνύεται η μεγάλη κοινωνική και εθνική σημασία της ενώσεως και αναπτύξεως των εργατικών τάξεων». Αμέσως μετά δηλώνει πως στις διαλέξεις στο ΕΚΒ επέκρινε «διάφορα σημεία» του βιβλίου του Σκληρού, και

* Είναι ο ίδιος ιερωμένος που αργότερα εισηγήθηκε τον αφορισμό του Κορδάτου (βλ. κεφ. 4.1, II).

** Θύμα ενός τέτοιου επεισοδίου έπεσε και ο, φοιτητής τότε, Κορδάτος (βλ. κεφ. 4.1, II // σημ. 29).

ιδιαίτερα την αντίληψη του συγγραφέα για το 1821, δηλαδή το ότι ο Σκληρός, «περιορίζων την ιστορικήν εξέλιξην των οικονομικών μόνον παραγόντων, παραδέχεται ως το κατ' εξοχήν αίτιον της Ελληνικής επαναστάσεως την οικονομικήν ανάπτυξιν της αστικής τάξεως».

Κατά το Δελμούζο, μία τέτοια αντίληψη ήταν μονομερής και έτσι ανέλαβε την ανασκευή της μπροστά στο εργατικό ακροατήριό του. Στην προσπάθειά του αυτή κινήθηκε προς δύο κατευθύνσεις χρήσης παραδειγμάτων. Πρώτον, αναφέρθηκε σε πλούσιους αστούς (ως άτομα ή ομάδες), οι οποίοι τήρησαν αρχικά αρνητική στάση στην Επανάσταση, αλλά αργότερα «ηναγκάσθησαν να υποκύψουν εις την θέλησιν και την βίαν του εξεγερθέντος λαού». Σύμφωνα με το Δελμούζο, παρόμοια φαινόμενα αποδείκνυαν πως η Ελληνική Επανάσταση δεν μπορούσε να αποδοθεί μόνο σε οικονομικά αίτια, όπως υποστήριζε ο Σκληρός στο βιβλίο του. Δεύτερον, εξήρε, με παραδείγματα παρμένα από τη δημοτική ποίηση και τη λαϊκή αφηγηματογραφία, τα «ηθικά ελατήρια» και την «δύναμιν της ζωντανής παραδόσεως» που επενέργησαν στον ξεσηκωμό του 1821, στοιχεία τα οποία, όπως λέει χαρακτηριστικά ο Δελμούζος, «παρορώνται εν των βιβλίω [του Σκληρού]». Αντιπαρέθεσε, δηλαδή, ο Δελμούζος στην ανάλυση του Σκληρού την «εθνική ψυχή» του Ελληνα, η οποία διαρκώς τον πρόσταζε να αποτινάξει τον τουρκικό ζυγό, ώστε να επανακτήσει αυτά που πάντα του ανήκαν.

Η απάντηση στις παραπάνω απόψεις του Δελμούζου θα έλθει δέκα χρόνια αργότερα, στα 1924, από το Γιάννη Κορδάτο. Οπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο (βλ. 4.1, I, II σποραδικά, και ιδίως IV), ο μαρξιστής ιστορικός, υπερασπιζόμενος τόσο τη δική του ανάλυση για το 1821, όσο και εκείνη του Σκληρού, θα ελέγξει αυστηρά το Δελμούζο για το ότι επέκρινε την αντίληψη του -μακαρίτη πλέον- Γ. Σκληρού για την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Α. Ντέλου [= Δελμούζος], «Στους δημοτικιστάς» [= π. *Ο Νουμάς*, 257 (19 του Τρυγητή 1907), σ. 1-4], στον τόμο: Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*,* (Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη: Στοχαστική Πεζογραφία, αρ. 33), Ερμής, Αθήνα 1976, σ. 3-14 (το παράθεμα από τη σ. 4). Πρβλ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 109, 114-115.

2. Στέφανος Ραμάς, «Οι δημοτικισταί και το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» [= π. *Ο Νουμάς*, 263 (30 του Σεπτέβρη 1907), σ. 3-5], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 22.

3. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση στο *Νουμά*», εισαγωγή στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. πδ'. Οι εθνικιστές δημοτικιστές της συζήτησης στο *Νουμά* που έθιξαν, με αφορμή την ανάλυση του Σκληρού στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, το ζήτημα του Εικοσιένα ήσαν οι Ραμάς, Βλαστός και Πουλημένος. Από αυτούς, μόνο ο Ραμάς διαμένει στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στην Αθήνα. Οι άλλοι δύο βρίσκονται στο εξωτερικό: ο μεν Βλαστός στο Καράτσι, ο δε Πουλημένος στη Λειψία (ο τελευταίος, ωστόσο, κάποια στιγμή, και ενώ η συζήτηση προχωρεί, επιστρέφει στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κέρκυρα.) Από την άλλη μεριά, των σοσιαλιστών συζητητών, ο Κ. Χατζόπουλος, που τις απόψεις του για την Ελληνική Επανάσταση θα παρουσιάσουμε σε αυτό το κεφάλαιο, ήταν εγκατεστημένος στη Γερμανία. Εκεί, βρισκόταν επίσης ο Σκληρός, καθώς και οι Μάρκος Ζαβιτζιάνος και Φώτος Πολίτης, τους οποίους μνημονεύουμε εν παρόδω πιο κάτω. Βλ. *στο ίδιο*, σ. λα'-λγ', λε'-μγ', μζ'-ν'.

4. Γ. Σκληρός, «Στους δημοτικιστάς», *ό.π.*, σ. 373.

5. Βλ. «[Ιστορικά προηγούμενα του τουρκικού ημιφεουδαλισμού]», στην ανθολογία: Καρλ Μαρξ - Φρήντριχ Ενγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό ζήτημα*, εισαγωγή - μετάφραση - επιμέλεια: Παναγιώτης Κονδύλης, (Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αρ. 9), Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 453-454.

6. Βλ. «[Τουρκικός 'φεουδαλισμός']», στο: Μαρξ - Ενγκελς, *ό.π.*, σ. 439.

7. Βλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 90-91.

8. Βλ. Γ. Σκληρού, «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη» [= «Ανατολική-ασιατική ή δυτική-ευρωπαϊκή μανταλιτέ; Απάντηση Γ. Σκληρού», π. *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρεια), IX:1 (Ιαν.-Μάρτ. 1914), σ. 77-82], *Εργα*, ό.π., σ. 437, 438 και 440.

9. Βλ. Ερμονα [= Πέτρος Βλαστός], «Η φυλή» [= π. *Ο Νουμάς*, 279 (20 του Γενάρη 1908), σ. 1-6], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 77-92.

* Στο εξής, *Δημοτικισμός*.

10. Ο Βλαστός προσεγγίζει το νέο ελληνισμό μέσω της σύλληψης της «Ρωμιοσύνης», η οποία εντούτοις δεν ταυτίζεται με τη «Ρωμηοσύνη» (με ήτα) της Ορθόδοξης Εκκλησίας (για την αντίληψη της τελευταίας, βλ. π[ρωτοπρεσβύτερου] Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, *Τουρκοκρατία: οι Ελληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, [Αίπος, αρ. 3], Ακρίτας, Νέα Σμύρνη ²1989, σ. 32-38, 68-72). Η γνώμη του Βλαστού για τη συμβολή των Αλβανών στον αποκαθαρμό του ελληνικού αίματος μπορεί να ενταχτεί στην ευρύτερη οικογένεια από «ιδιόρρυθμες εθνοφυλετικές θεωρίες» που εξύφανε η ελληνική διανόηση «για χάρη» αυτού του μικρού βαλκανικού λαού (βλ. Ελλης Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 187-189).

11. Ερμονας, *ό.π.*, σ. 84.

12. Ο Σκληρός σχεδίαζε να αντικρούσει το Βλαστό, μα τελικά δεν κατάφερε να γράψει *κάτι επ' αυτού*. Βλ. *τη σταλμένη από την Ιένα επιστολή του τής 14ης Απριλίου* προς το Δημήτρη Ταγκόπουλο, στην Αθήνα, «Από το αρχείο του *Νουμά*», π. *Ο Νουμάς*, 783 (Ιούλ.-Αύγ. 1924), σ. 250-251 [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 306-308].

13. Βλ. Ραμά, «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια» [= π. *Ο Νουμάς*, 284 (24 του Φλεβάρη 1908) σ. 5-6], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 110-114. Τα παραθέματα που ακολουθούν είναι από τις σελίδες 111, 112 και 113.

14. Βλ. Πέτρου Βασιλικού [= Κ. Χατζόπουλος], «Στην ουσία!» [= π. *Ο Νουμάς*, 289 (30 του Μάρτη 1908), σ. 2-4], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 137-142.

15. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 141 και 142 (το παράθεμα από τη σ. 142). Σημειώνουμε πως το ύφος του Ραμά, το οποίο έντονα κατακρίνει εδώ ο Χατζόπουλος, δεν αφορά μόνο το θέμα του πώς ο ίδιος, ο Ραμάς δηλαδή, αντιλαβμάνεται την προσέγγιση του Σκληρού στο 1821. Αποτελεί απλώς ορισμένη έκφραση (ίσως την πλέον ακραία λόγω της ανειλικρίνειας που, όχι εντελώς άδικα, της καταλογίζει ο Χατζόπουλος), της γενικότερης τροπής της συζήτησης. Ο Γ. Καλογιάννης παρατηρεί πως «[η συζήτηση,] ενώ ξεκίνησε σαν φιλική ανταλλαγή απόψεων και αλληλοσυμπλήρωμα ιδεών ομοφρόνων αρθρογράφων, εξελίσσεται σε μαχητική αντιπαράθεση ιδεολογικών αντιπάλων, που παραμερίζουν εντελώς τη συμφωνία τους για τη γλώσσα· το γλωσσικό ζήτημα γίνεται πολιτικό και κοινωνικό πρόβλημα»· Γ.Χ. Καλογιάννης, *Ο 'Νουμάς' και η εποχή του (1903-1931): γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 134. Η επισήμανση του σ. ισχύει και αναφορικά με την πολεμική των σοσιαλιστών και εθνικιστών δημοτικιστών για το χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης.

16. Π. Βασιλικός, *ό.π.*, σ. 141-142.

17. Γ. Σκληρός, «Το κοινωνικό μας ζήτημα. Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλιστες'», *ό.π.*, σ. 394 και 395.

18. *Στο ίδιο*, σ. 396-397.

19. Βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*, ό.π., σ. 226.

20. Γ. Σκληρού, «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», *ό.π.*, σ. 395 (οι υπογρ. του σ.).

21. *Στο ίδιο*, σ. 396.

22. Βλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 114.

23. Γ. Σκληρός, «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», *ό.π.*, σ. 395.

24. *Στο ίδιο*, σ. 396 (οι υπογρ. του σ.).

25. Βλ. Στ. Ραμά, «Τέλος χωρίς συνέχεια» [= π. *Ο Νουμάς*, 343 (10 του Μάη 1909), σ. 1-3], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 224-230.

26. *Στο ίδιο*, σ. 225.

27. Βλ. στη σταλμένη από το Μόναχο επιστολή της 24ης Μαΐου 1908 του Χατζόπουλου προς το Γιαννιό, που βρισκόταν τότε στην Πόλη, στο: Νίκος Γιαννιός (επιμ.), «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου προς το σοσιαλιστή Νίκο Γιαννιό και τη γυναίκα του Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού», π. *Νέα Εστία*, [α'] 724 (1 Σεπτ. 1957), σ. 1271 [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», 13, σ. 311]. Σε άλλη επιστολή του, σταλμένη από το Νταχάου στις 29 Μαΐου 1909, που απευθυνόταν στο Δημήτρη Ταγκόπουλο τούτη τη φορά, ο Χατζόπουλος χαρακτηρίζει το «Τέλος χωρίς συνέχεια» ως «τη νέα πανταχούσα του Ραμά»· βλ. «Ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου στον ιδρυτή του *Νουμά*», π. *Ο Νουμάς*, [α'] 786 (Οκτ. 1929), σ. 4 [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 313]· πρβλ. «Συνέχεια δίχως τέλος» (βλ. επόμενη σημ.), σ. 240.

28. Βλ. Βασιλικού, «Συνέχεια δίχως τέλος» [= π. *Ο Νουμάς*, 350 (28 του Θεριστή 1909) και 351 (5 του Αλωνάρη 1909), σ. 1-2 και 3-4], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 239-246.

29. Βλ. Ραμά, *ό.π.*, σ. 230, και Π. Βασιλικού, *ό.π.*, σ. 246· επίσης, στην επιστολή που μνημονεύεται στη σημ. 27 αυτού του κεφαλαίου. Ανάλογη απειλή με του Ραμά είχε εκτοξευτεί από το Δραγούμη εναντίον του Χατζόπουλου. Βλ. Ιδα [= Ιων Δραγούμης], «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας» [= π. *Ο Νουμάς*, 271 (25 του Νοέβρη 1907), σ. 3-6], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 53· επίσης, το σχολιασμό της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. νθ', για αυτές τις απειλές.

30. Το «Τέλος χωρίς συνέχεια» δημοσιεύτηκε το Μάιο του 1909 και το «μακρύ άρθρο» του Σκληρού, το «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», τον Απρίλο του 1908, δηλαδή «ένα χρόνο» πριν το πρώτο.

31. Π. Βασιλικού, «Συνέχεια δίχως τέλος», *ό.π.*, σ. 239

32. Βλ. Α. Πουλημένου, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός. α) Ιστορική εισαγωγή» [= π. *Ο Νουμάς*, 311 (28 του Σεπτέβρη 1908), σ. 5-7], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 174-180. (Τα παραθέματα που ακολουθούν είναι από τις σ. 175 και 176.)

33. Βλ. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 184.

34. Πουλημένος, *ό.π.*, σ. 176.

35. Ο Πουλημένος δηλώνει οπαδός του σοσιαλισμού του κράτους. Βλ. Α. Πουλημένου, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός. δ) Τι είναι κοινωνισμός» [= π. *Ο Νουμάς*, 328 (25 του Γενναρη 1909), σ. 2-4], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 192.

36. Πουλημένος, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός - Ι», *ό.π.*, σ. 177 (η υπογρ. του σ.).

37. Π. Βασιλικός, «Τα παλιά της σχωρεμένης» [= π. *Ο Νουμάς*, 349 (21 του Θεριστή 1909), σ. 2-4], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 236.

38. Πουλημένος, *ό.π.*, 177-178 (η υπογρ. δική μας). Σε μία απάντησή του στον Κώστα Χατζόπουλο, ο Πουλημένος γράφει πως «η σημερινή Ελλάς είναι έθνος νεογέννητο» («Η Ελλάς και ο κοινωνισμός. [Απάντηση στον κ. Π. Βασιλικό]» [= π. *Ο Νουμάς*, 342 (3 του Μάη 1909), σ. 6-7], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 220). Δεν πρόκειται για αντίφαση με τη ρήση περί του προκατακλυσμιαίου χαρακτήρα του ελληνικού εθνισμού, διότι ο Πουλημένος αναφέρεται στην εμφάνιση της τελευταίας μορφής του και όχι στον ελληνικό εθνισμό καθαυτόν.

39. Πουλημένος, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός - Ι», *ό.π.*, σ. 177.

40. Από τους αντιπάλους των σοσιαλιστών είδαμε πως για την Ελληνική Επανάσταση έγραψαν οι Ραμάς, Βλαστός και Πουλημένος. Ο Ιων Δραγούμης, η σημαντικότερη ασφαλώς μορφή των εθνικιστών, δεν ασχολήθηκε με το θέμα. Ωστόσο, όταν πλέον είχε λήξει η συζήτηση και είχε ήδη ξεκινήσει στο *Νουμά* η δημοσίευση του «Ζητήματος της Ανατολής», φιλοξενείται στο περιοδικό η τρίτη προκήρυξή του «στους ξεσκλαβωμένους και στους αξεσκλάβωτους Ελληνες», διακόπτοντας τη συνέχεια του άρθρου του Σκληρού. Εκεί, υπάρχει αναφορά και στο 1821: ο ξεσηκωμός των Ελλήνων αποδίδεται στο ξύπνημα της θύμησης της παλαιάς κυριαρχίας τους, τότε που ήκμαζε το «Ρωμαϊκό Ανατολικό κράτος». Βλ. «Στρατός και άλλα» [= π. *Ο Νουμάς*, 361 (11 του Οχτώβρη 1909), σ. 5-11], στο: *Ιων Δραγούμης και πολιτική πεζογραφία*, εισαγωγή - επιμέλεια: Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, (Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», αρ. 39), Εκδοτικός Οίκος Ι.Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1957, σ. 31-32.
Παρεκβατικά, να πούμε πως στις στήλες του *Νουμά* είχε φιλοξενηθεί και η άποψη του Γιάννη Ψυχάρη για τα αίτια του Εικοσιένα, λίγους μήνες πριν αρχίσει η συζήτηση με αφορμή το βιβλίο του Σκληρού. Βλ. «Ο Σολωμός», π. *Ο Νουμάς*, [α'] 242 (8 του Απρίλη 1907), σ. 1-3 (η αναφορά στο '21 στις σ. 1-2).

41. Βλ. Δ[αμιανού] Κ[υριαζή], «A. Poulimenos, *Die soziale Frage in [Neu-]Griechenland*, Λιψία 1914,* 127 σελ., 8°», π. *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 5 (1915), αρ. 3-4, σ. 318-322, ιδίως σ. 320-321, απ' όπου και τα παραθέματα που ακολουθούν. (Καθόσον δε γνωρίζουμε από αυτοψία το βιβλίου του Αριστοτέλη Πουλημένου, αναγκαστικά βασιζόμαστε στη βιβλιοκρισία του Κυριαζή. Για τη συγγραφική δραστηριότητα του πρώτου στη Γερμανία, βλ. πρόχειρα Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. λγ' υποσ. 3.)

42. Γ. Σκληρός, «Το ζήτημα της Ανατολής», *ό.π.*, σ. 417.

43. *Στο ίδιο*, σ. 418 (οι υπογρ. του σ.).

* Η σωστή χρονολογία έκδοσης είναι *1914*.

44. *Στο ίδιο*, σ. 417.

45. Βλ. Fr. Engels, «To the Italian reader», μετάφραση από τα ιταλικά: David Forgacs, στο: Karl Marx - Frederick Engels, *Collected Works*, έκδοση με κοινή φροντίδα των Οίκων: Lawrence and Wishart Λονδίνου, International Publishers Νέας Υόρκης και Progress Publishers Μόσχας, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μαρξισμού - Λενινισμού της Μόσχας, τ. 27, Progress Publishers, Μόσχα 1990,* σ. 366.

46. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 423 επ. Το «Ζήτημα της Ανατολής», αν και δημοσιεύεται έπειτα από το κίνημα στο Γουδί, δεν το μνημονεύει. Αρα, συνετάχθη προτού εκδηλωθεί η κίνηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου (Αύγουστος του 1909). Αναλυτικότερα πάνω στη χρονολόγηση του «Ζητήματος της Ανατολής», βλ. κεφ. 5.3, I.

47. Για το θέμα του εκσυγχρονισμού της εθνικής ιδεολογίας, βλ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά*, ό.π., σ. 199-258.

48. *Αξελός*, σ. 48. Πρβλ. κεφ. 5.1 // σημ. 22, και 5.3 // σημ. 17.

49. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 418.

50. *Στο ίδιο*, σ. 419.

51. Για τα Αθεϊκά του Βόλου και τη Δίκη του Ναυπλίου, βλ. Μιχάλη Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τ. Α', Γαβριηλίδης, Αθήνα 1985, σ. 261-277· Καλογιάννη, *ό.π.*, σ. 182-183, 201-202· Γιάνη Κορδάτου, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 2η έκδοση ξαναδουλεμένη και συμπληρωμένη, Π.Δ. Καραβάκος, Αθήνα 1956 (ανατυπώσεις: Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972 κ.λπ.), σ. 135-147· Νίτσας Κολιού, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο 'Εργάτης' του Βόλου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988, σ. 209 επ.

52. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο: σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση* (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 29 υποσ.

53. Δεν υπάρχουν ενδείξεις, που έστω να υποψιάζουν, για την ύπαρξη μεταξύ τους αλληλογραφίας· βλ. *στο ίδιο*, σ. 28-29.

54. Βλ. Α.Π. Δελμούζου, *Απολογία ενώπιον των εφετών Ναυπλίου*, Απόσπασμα εκ των στενογραφημένων πρακτικών της εν Ναυπλίω δίκης (16-27 Απριλίου), Συνεργατική Τυπογραφική Ενωσις, Αθήνα 1915, σ. 6-7 [= *Η Δίκη του Ναυπλίου (16-28 Απριλίου 1914)*, στενογραφημένα πρακτικά, Αθήνα 1915 (ανατύπωση: Διόνυσος, Αθήνα 1976), σ. 305-306]. (Ολα τα παραθέματα που ακολουθούν είναι από τις προαναφερθείσες σ. του Δελμούζου.)

* Στο εξής, *MECW*.

1.3. Στις σελίδες των *Συγχρόνων προβλημάτων του ελληνισμού* (1919)

I

Στα *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* η Επανάσταση του 1821 δε χρησιμεύει στο Σκληρό απλά ως ένα «ελληνικό παράδειγμα», όπως στο πρώτο βιβλίο του, το οποίο υποβοηθά την έκθεση των γενικότερων αντιλήψεών του για την ιστορία και την εξέλιξη των κοινωνιών. Αντίθετα, μαζί με τις υπόλοιπες περιόδους του νεοελληνικού βίου συνιστά ένα από τα πέντε «ιστορικοκοινωνιολογικά κεφάλαια» εκείνου του μέρους του βιβλίου που τιτλοφορείται ως «Η νεώτερη ιστορία μας από κοινωνιολογική άποψη».[1]

Προτού περάσουμε στην παρουσίαση της ανάλυσης του 1821 όπως αυτή αναπτύσσεται μέσα στις σελίδες των *Συγχρόνων προβλημάτων*, υπενθυμίζουμε τη μεθοδολογική στροφή που έχει πλέον σημειωθεί εκ μέρους τους Σκληρού.[2] Πρόκειται, βέβαια, όπως ήδη σημειώθηκε στις εισαγωγικές παρατηρήσεις αυτού του μέρους της διατριβής μας, για τη θεωρία του τών «τριών παραγόντων της κοινωνικής ζωής», μία οπτική η οποία επαναφέρει στο προσκήνιο «τη συζήτηση για τους 'ιστορικούς παράγοντες' [...] που αναπτύχθηκε στην ευρωπαϊκή σοσιαλιστική σκέψη του τέλους του προηγούμενου και των αρχών του εικοστού αιώνα».[3]

Σε τούτο το σημείο, μία μικρή παρέκβαση κρίνεται σκόπιμη, διότι η καινούργια μεθοδολογική οπτική γωνία του Σκληρού, αφορά, στην εφαρμογή της «ιστορικοκοινωνιολογικής» μελέτης της νεοελληνικής ζωής, κυρίως την Ελληνική Επανάσταση και τα συναφή με αυτήν θέματα. Η προβληματική του Σκληρού γύρω από τις (ας τις πούμε) «νέες» εξηγητικές συνιστώσες της ιστορικής εξέλιξης, οι οποίες δρουν ως «βοηθητικοί» παράγοντες του οικονομικού, αποσκοπεί στην πληρέστερη ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων. Ιδιαίτερα, εκείνων των κοινωνικών διεργασιών που σχετίζονται με χρονικά διαστήματα του παρελθόντος, όπου, σε αντίθεση με την εποχή του κεφαλαιοκρατισμού, εξωοικονομικοί παράγοντες φαίνονταν, στο Σκληρό, πως είχαν αυτόνομη, μα ωστόσο υποδεέστερη του οικονομικού, συμβολή στη διαμόρφωση της πορείας των κοινωνιών.

Ετσι, πλάι στον «οικονομικό» παράγοντα (σημαντικότερη εκδοχή του «κοινωνιολογικού» παράγοντα -άλλη εκδοχή είναι ο «γεωγραφικός») κάνει την εμφάνισή του ο «φυλετικός», ο οποίος σχετίζεται με τα διαχρονικά ψυχοδιανοητικά χαρακτηριστικά ενός λαού, και ο «ιστορικός», στον οποίο συνοψίζονται διάφορα τυχαία και εξωγενή γεγονότα της πορείας του. Οι θεωρητικές αυτές προτάσεις παρουσιάζουν πολλά προβλήματα, διότι, πέρα των άλλων λόγων, υπάρχουν αρκετές συγχύσεις καθώς και ασαφείς οριοθετήσεις των συλλογισμών του. Αυτά όμως τα θέματα δεν μπορούν να συζητηθούν εδώ, σε τούτη τη σύντομη παρένθεση που πρέπει να κλήσει σε αυτό το σημείο.[4]

Πώς, όμως, η προσέγγιση της νεοελληνικής ιστορίας από το Σκληρό ξεδιπλώνεται στο τελευταίο βιβλίο του, υπό το πρίσμα των νέων δοξασιών του. Η σκιά των δύο πρόσθετων παραγόντων, του «φυλετικού» και του «ιστορικού», βαραίνει εξαρχής. Μία σειρά από χαρακτηριστικά, κατά το Σκληρό, γνωρίσματα της συμπεριφοράς και του τρόπου σκέψης της ελληνικής «φυλής», θα αποδοθούν σε όρους «φυλετικού παράγοντα». Ο κατάλογος των ιδιοτήτων της «φυλής» που συντάσσει ο μαρξιστής διανοητής καταγράφει, ως επί το πλείστον, αρνητικές ιδιότητες, όπως η «τερατώδη[ς] αγάπη στο ψεύδος» και η «ακατανίκητη ανάγκη [του Ελληνα] να εξιδανικεύει καθετί ελληνικό».[5] Εντούτοις, υπάρχουν καταγεγραμμένες, πλάι στα «σπουδαία», «ολέθρια» και «τρομερά» «ελαττώματα της φυλής μας», και θετικές ιδιότητες: για παράδειγμα, η «μεγάλη ζωτικότης και αφάνταστη ικανότης [της φυλής] στη βιοπάλη».[6]

Το σύνολο των χαρακτηριστικών που προσμετρά ο Σκληρός στους Νεοέλληνες αντιπαραβάλλεται με τα αντίστοιχα γνωρίσματα που είχαν, πάντα κατά τη γνώμη του, οι αρχαίοι πρόγονοί τους. Τα «ελαττώματα» χρεώνονται στο Βυζάντιο και στην τουρκική κατάκτηση. Αυτή τελευταία μάλιστα, «εκορύφωσε σε μεγάλο βαθμό το κακό [το οποίο υπήρχε στο Βυζάντιο] με τις

ασιατικές αντιλήψεις της».[7] Ο «ιστορικός» παράγοντας τώρα, αναφορικά με το Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία, επιστρατεύεται από το Σκληρό για να δοθούν εξηγήσεις σε μία σειρά φαινομένων και καταστάσεων. Στην αρχή, το εξελληνισμένο Βυζάντιο (δηλαδή το Βυζάντιο από τον 7ο περίπου αιώνα και πέρα) αντιστοιχίζεται με «τις απόλυτες μοναρχίες της Ευρώπης, που κατώρθωσαν να υποτάξουν τους ατίθασους φεουδάρχες και τις αστικές κομμούνες στην παντοδύναμη κεντρική εξουσία τους».[8]

Στη συνέχεια, η τουρκική κατάκτηση εμφανίζεται από το Σκληρό ως η επίδραση του «ιστορικού» παράγοντα (ο οποίος παραμορφώνει την εξέλιξη των κοινωνιών), με την οποία ανακόπτεται η ομαλότητα της πορείας του ελληνισμού. Αν στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* ο Σκληρός έδειχνε κάπως διστακτικός (ή τουλάχιστον όχι τόσο σαφής) στην απόφασή του για το αν η τουρκική κατάκτηση σήμαινε «στασιμότητα» ή «οπισθοδρόμησιν» του βυζαντινού χώρου, τώρα, εμφανώς κλίνει προς τη δεύτερη άποψη, στην οποία μάλιστα προστίθεται και μία ουσιαστικότερη κοινωνική διάσταση -εξακολουθεί βέβαια να θεωρεί το Βυζάντιο «άθλιο». Έτσι, εκφράζει τη γνώμη πως «αν το Βυζάντιο δεν υπέκυπτε σε ξένους κατακτητάς», δηλαδή αν δεν επενέβαινε ο «ιστορικός παράγων» υπέρ των Τούρκων ή οποιωνδήποτε άλλων υποψήφιων κατακτητών, τότε «θα γινότανε κάτι τι ανάλογο, αν όχι ακριβώς το ίδιο, με εκείνο που συνέβηκε στις ευρωπαϊκές κοινωνίες».[9] Υπενθυμίζουμε πως στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, ως παράδειγμα της πιθανής εξέλιξης ενός συμπαγούς Βυζαντίου ο Σκληρός είχε επιλέξει την τσαρική Ρωσία και την αυτοκρατορία των Αψβούργων, κρατικά μορφώματα «φεουδαλοαστικά» κατά τη γνώμη του. Τώρα, αντικαθίστανται από τις «ευρωπαϊκές κοινωνίες», έκφραση που χωρίς αμφιβολία παραπέμπει στη Δυτική Ευρώπη.

Αυτή η αναβάθμιση του Βυζαντίου δεν είναι εντελώς άσχετη με το ότι στο τελευταίο βιβλίο του Σκληρού ο ελληνισμός φέρεται εισερχόμενος στην κονίστρα της Τουρκοκρατίας ιδιαίτερα ενισχυμένος: μέσα στο οθωμανικό κοινωνικό μόρφωμα οι Ελληνες είναι «ένας *αστικός* υπόδουλος λαός, με μεγάλη *μικροαστική* αγροτική και επαγγελματική πλειονοψηφία».[10] Τούτη η εκτίμηση σχετίζεται άμεσα με την ήδη γνωστή άποψη του Σκληρού περί «στερήσεως» του ελληνισμού από την αριστοκρατία του. Θυμίζουμε σε αυτό το σημείο πως στο «Ζήτημα της Ανατολής» είχε διατυπωθεί μία μήτρα για την οικονομική δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (όπου οι λαοί της ζευγαρώνονταν με μία δραστηριότητα), στο οποίο οι Ελληνες κατείχαν τη θέση του «αστού». Αυτό επαναλαμβάνεται τώρα και στα *Σύγχρονα προβλήματα*. Αποφεύγεται εντούτοις να δηλωθεί η ακριβής χρονική περίοδος κατά την οποία έλαβε χώρα η, ας την πούμε, αστοποίηση του ελληνισμού στην οθωμανική επικράτεια.

Συνοπτικά, «με δυό [...] λόγια», ο Σκληρός διατυπώνει την άποψή του για «την κοινωνιολογική υπόσταση του έθνους [...] στη εποχή της Τουρκοκρατίας» με την ακόλουθη πρόταση: « *Λαός αστικός* [οι Ελληνες] πια στο σύνολό του, χωρίς φεουδαρχική, αριστοκρατική τάξη, με κλήρο λίγο-πολύ λαϊκό και εθνικό στα φρονήματά του, και με σύστημα διοικητικό λαϊκό σχεδόν, με αρκετή εσωτερική ελευθερία και αυτονομία, που μπορούσε κανείς να πη ελεύθερα πως απολετούσε για την Τουρκία ένα κράτος εν κράτει!»[11] (Με τις σκέψεις του Σκληρού γύρω από την αστικότητα του έθνους εκφράζεται η συμβολή, η «εργασία του κοινωνιολογικού παράγοντος».)

Απόρροια της παραπάνω αντίληψης αποτελεί η αναγόρευση όλων των προ του 1821 ελληνικών εξεγέρσεων, (που αποτύγχαναν μόνο και μόνο επειδή οι Ελληνες δε διέθεταν ακόμα «αρκετές δυνάμεις»), σε μικρογραφίες της Επανάστασης που αποδείκνυαν την «αστική ζωτικότητα» του έθνους. Εντούτοις, ο Σκληρός θα εκτιμήσει παράλληλα πως αν και ο υπόδουλος στους Τούρκους ελληνισμός είχε αστική υπόσταση, «ιδιαίτεροι ιστορικοί λόγοι», η οθωμανική κακοδιοίκηση, η προσκόλληση στη θρησκεία κ.ά., συνετέλεσαν στο να μην αντιστοιχεί η αστική ουσία του σε μία πολιτισμική παραγωγή ανάλογη με εκείνη των δυτικοευρωπαίων αστών, παρά να δίνει πίστη σε πεπαλαιωμένα, αναχρονιστικά ιδεώδη -εδώ διαπιστώνεται επέμβαση του «ιστορικού παράγοντα».[12]

Παραταύτα, ο ελληνισμός δεν ακινητοποιήθηκε εντελώς, ούτε αποτελματώθηκε. Με τη «βαθμιαία» οικονομική ανάπτυξη του έθνους και την επαφή με τη Δύση απαλύνθηκαν τα αρνητικά

αποτελέσματα της δράσης του «ιστορικού παράγοντος» και δόθηκε στους Ελληνες υποκόους του Οθωμανικού κράτους η δυνατότητα «να αλλάξουν λιγάκι το μυαλό του[ς] και να ευρύνουν τους στενούς πνευματικούς και κοινωνικούς ορίζοντάς του[ς]».[13] Στην επικοινωνία του υπόδουλου ελληνισμού με το δυτικό κόσμο αποδίδει ο Σκληρός και το συνεχή επαναστατικό αναβρασμό των Ελλήνων. Παρότι στο μυαλό του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού βάραιναν τα παρελθοντικά ιδεώδη και η σκέψη του ακολουθούσε σε απόσταση τον δυτικο-ευρωπαϊκό πολιτισμό, ο Ελληνας ραγιάς ήταν, κατά την κρίση του Αιγυπτιώτη μαρξιστή, «ευκίνητος», σε αντίθεση με τους λοιπούς βαλκανικούς λαούς της Αυτοκρατορίας, οι οποίοι εμφανίζονταν «ήσυχοι» και «βαρυκίνητοι».

Ο Σκληρός στο πρώτο βιβλίο του κωδικοποίησε τους «θετικούς παράγοντες» που έκρινε πως συνετέλεσαν στην έκρηξη της Επανάστασης του 1821. Αυτοί ήταν: «1) [η] οικονομική ανάπτυξις, 2) [η] αφύπνισις [της] εθνικής ή αστικής συνειδήσεως, 3) η ύπαρξις ωρισμένων εμπείρων ή ικανών προς πολεμικάς επιχειρήσεις στοιχείων, [και] 4) [η] βοήθεια ή συμπάθεια έξωθεν».[14] Στα *Σύγχρονα προβλήματα* επανεμφανίζεται η παραπάνω καταγραφή, ελαφρώς μόνο τροποποιημένη. Ο Σκληρός, τώρα, γράφει για πέντε «λόγους» που συνέβαλαν στην επαναστατικοποίηση των Ελλήνων της οθωμανικής κοινωνίας, λόγους που τοποθετούνται στο γενικότερο πλαίσιο της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία ακολουθούσε πορεία αντίθετη, τάχα, από εκείνη της υπόλοιπης Ευρώπης: «Ενώ προ πολλού», τονίζει ο Σκληρός, «όλα τα ευρωπαϊκά κράτη περάσανε από το *αποκεντρωτικό φεουδαρχικό* σύστημα στη *συγκεντρωτική απόλυτη μοναρχία*, [...], η Τουρκία βρέθηκε άξαφνα στις αρχές του 19ου αιώνος σε ένα τέλειο αποκεντρωτικό, φεουδαρχικό σύστημα [...]».[15] Οι πέντε «λόγοι» που αναφέραμε πιο πάνω είναι: (α) η επαφή ενός τμήματος του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού με τις ευρωπαϊκές αστικές ιδέες και η ανακάλυψη της αρχαιοελληνικής σκέψης· (β) η επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης και η επαναστατική οργάνωση των Ελλήνων (Φιλική Εταιρεία)· (γ) η οικονομική ανάπτυξη· (δ) η αντιστασιακή παράδοση του αρματολισμού στη Στερεά Ελλάδα και η αυτονομιστική τού κοινοτικού συστήματος στην Πελοπόννησο· και (ε) ο φιλελληνισμός και η αρχαιολατρεία των Ευρωπαίων. Γίνεται εύκολα αντιληπτή η ταυτότητα της κωδικοποίησης του *Κοινωνικού μας ζητήματος* με αυτήν των *Συγχρόνων προβλημάτων*: οι «λόγοι» 1 και 2 είναι ο «θετικός παράγων» 2· οι «λόγοι» 3, 4 και 5, είναι οι «θετικοί παράγοντες» 1, 3 και 4 αντίστοιχα.

Τα νέα στοιχεία που παρουσιάζει το σχήμα των πέντε «λόγων» εντοπίζονται στον πρώτο και στον τέταρτο από αυτούς. Πρώτον, αναβαθμίζεται ο ρόλος των αρχαιοελληνικών ιδεωδών σε σχέση με τη διαμόρφωση της συνείδησης των Ελλήνων που επαναστάτησαν (σε παλαιότερες αναλύσεις του ο Σκληρός θεωρούσε πως η ανακάλυψη του αρχαιοελληνικού πολιτισμού ήταν φαινόμενο μεταγενέστερο του '21). Δεύτερον, γίνεται μία αναφορά στο Ρουμελιώτικο αρματολισμό και στην τοπική αυτοδιοίκηση στην Πελοπόννησο και στον ελληνικό νησιωτικό χώρο, μέσω της οποίας προστίθενται δύο καινούργια δεδομένα στη γενική επεξηγηματική μήτρα του Σκληρού για την Ελληνική Επανάσταση: 1) Το κοινοτικό σύστημα θεωρείται κιβωτός του ελλαδικού αστισμού, ένα σύστημα «που αιώνες διαφύλαξε ξυπνό το αυτόνομο αστικό πνεύμα της φυλής».[16] 2) Η διοίκηση των κοινοτικών υποθέσεων εκ μέρους των προυχόντων θεωρείται πως ήταν άλλες φορές αυταρχική και άλλες πιο δημοκρατική, όμως πάντοτε, εκτιμάται, υπήρχε η «συγκατάθεση [...] του λαού».[17]

Οσον αφορά, τώρα, τον αρματολισμό, οι άνθρωποι που κινούνταν σε αυτόν το χώρο, οι κλέφτες και οι αρματολοί, μόλο που εκτιμάται πως «δεν είχαν καθαρή αστική ψυχολογία» και διακατέχονταν από «αορίστους [: μη αστικές - πατριωτικές] τάσεις ελευθερίας», υπολογίζεται ότι προσέφεραν, με τη δυναμικότητά τους, πολύτιμες υπηρεσίες στο έθνος και συνέβαλαν στη διατήρηση της θέλησης για σύγκρουση με τους Τούρκους.[18] Τόσο ο αρματολισμός, όσο και ο κοινοτισμός, θεωρούνται από το Σκληρό όχι ως οργανικά μέρη της οθωμανικής διοίκησης, μα ακριβώς το αντίθετο: αποτελούσαν την άρνηση, τάχα, του κρατικού μηχανισμού της Αυτοκρατορίας. Ετσι, δεν είναι παράδοξο το ότι διατυπώνεται η γνώμη πως ο ελληνικός αρματολισμός και το κοινοτικό

σύστημα είχαν διαμορφώσει «ένα κράτος εν κράτει μέσα στην Τουρκία»,[19] εξασφαλίζοντας δι' αυτής της οδού «σχεδόν μισή ανεξαρτησία για ένα μέρος του ελληνικού έθνους».

Στα *Σύγχρονα προβλήματα* ο Σκληρός, προσπαθώντας να δώσει μία παραστατική εικόνα των δυνάμεων που έδρασαν κατά την Ελληνική Επανάσταση, προχωρεί στην κατασκευή μίας ερμηνευτικής δομής με την οποία οριοθετούνται γεωγραφικά, οικονομικά και ιδεολογικά - πολιτικά οι συνισταμένες του επαναστατημένου ελληνισμού. Γίνεται αναφορά σε τρεις χώρους του ελληνικού τοπίου, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν, κατά το συγγραφέα, διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής ανάπτυξης και προσφέρονται ως ένα είδος τυποποίησης της κοινωνιολογίας της Επανάστασης. «Τρία ήσαν, ως γνωστόν», γράφεται στο βιβλίο, «τα τμήματα του επαναστατημένου ελληνισμού: Τα Νησιά, ο Μωριάς και η Ρούμελη. Καθένα από τα τρία αυτά τμήματα είχε και τα ιδιαίτερα γνωρίσματά του, και από άποψη γεωγραφική και από άποψη τρόπου εργασίας και ζωής και από άποψη επομένως χαρακτήρος ανθρώπων και ιδεών».[20]

Τα «Νησιά» του παραπάνω τριπτύχου, δηλαδή η Υδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά, συγκροτούσαν, σύμφωνα με την άποψη του Σκληρού, το πλέον αστικό κομμάτι του ελληνισμού που ξεσηκώθηκε το '21 ενάντια στους Τούρκους. Απολάμβαναν τα αγαθά μίας αυξημένης αυτονομίας από την τουρκική διοίκηση και στις αρχές του 19ου αιώνα οι καραβοκύρηδες αυτών των τριών μικρών νησιών είχαν στην κατοχή τους τεράστια πλούτη, αποτέλεσμα της προστασίας που παρείχε στα εμπορικά πλοία τους η χρήση της ρωσικής σημαίας. Τα φρονήματα των Νησιωτών ήταν φιλελεύθερα και πατριωτικά: «ως έμποροι και ναυτικοί», σημειώνει ο Σκληρός, «ως άνθρωποι κοσμογυρισμένοι δεν μπορούσε παρά να είναι οι πιο ανανεπτυγμένοι [...] και οι πιο γνήσιοι αστοί, απ' όλους τους τότε έλληνας».[21] Ησαν υποστηρικτές του αστικού φιλελευθερισμού (γίνεται σύνδεση αυτής της κλίσης με τη «συναιτερική» και τάχα «δημοκρατική, λαϊκή» βάση των εμποροναυτικών επιχειρήσεών τους), οι λιγότερο τοπικιστές των υπολοίπων Ελλήνων, το δε «εθνικό», δηλαδή το επαναστατικό, πρόγραμμά τους σκόπευε στη δημιουργία «μιά[ς] ενιαία[ς] μεγάλη[ς] Ελλάδα[ς], [με] μιά ενιαία κεντρική Κυβέρνηση, με φιλελεύθερο συνταγματικό αστικό πολίτευμα».[22]

Ο Σκληρός εκφράζει τη γνώμη πως στα τρία αυτά νησιά που πρωτοστάτησαν στον αγώνα για την ανεξαρτησία υπήρχε ένα γενικό, ισχυρό αστικό περιβάλλον (οικονομικό και ιδεολογικό), έτσι που και αυτοί ακόμα οι υδραίοι προύχοντες, μολονότι εκπρόσωποι ενός ολιγαρχικού συστήματος το οποίο ίσχυε στο νησί τους, «δεν είχαν την στενότητα της αντιλήψεως των προυχόντων άλλων ελληνικών μερών [: υπαινιγμός για τους Μωραΐτες]», μα, όλως αντιθέτως, διακρινόταν σε αυτούς ένα «γνήσιο αστικό πνεύμα».[23]

Το ξεσήκωμα των κατοίκων των «Νησιών» για την ανατροπή της τουρκικής κυριαρχίας ήταν αναμενόμενο, καθώς έκρινε ο Σκληρός, να λάβει χώρα ως αποτέλεσμα των οικονομικών και ιδεολογικών δεδομένων των τριών νησιωτικών κοινοτήτων, της Υδρας, των Σπετσών και των Ψαρών. Εδώ, πρέπει να σημειωθεί πως η τότε εμπορική - ναυτιλιακή κρίση θεωρείται ως το ιδιαίτερο οικονομικό αίτιο που συνέβαλε αποφασιστικά στον επαναστατικό αναβρασμό στα «Νησιά». Για την κρίση αυτή σημειώνεται: «βάρυνε ιδίως το λαό [: ναύτες], που πρώτος γιαυτό και επαναστάτησε».[24] Είναι η πρώτη φορά που σε κείμενο του Σκληρού η συμβολή του οικονομικού παράγοντα στη διαμόρφωση του επαναστατικού κλίματος στον ελλαδικό χώρο εμφανίζεται μέσα από τη μορφή της οικονομικής κρίσης, δηλαδή της πτώσης των οικονομικών δραστηριοτήτων (στη συγκεκριμένη περίπτωση πιστοποιείται το ξάνοιγμα των νησιωτικών κοινωνιών στην Ευρώπη και οι διαπλοκές με το παγκόσμιο κεφαλαιοκρατικό σύστημα). Το γεγονός αυτό, η απόδοση δηλαδή στη ναυτιλιακή κρίση ενός αποφασιστικού ρόλου σχετικά με το 1821, δεν είναι κάτι που έρχεται σε διάσταση με τα γραφόμενά του περί «αφάνταστου βαθμού υλικής ευημερίας» και «πρωτοφανούς οικονομικής ευεξίας».[25] Διότι η κρίση, ως φάση του οικονομικού κύκλου, εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, το οποίο σε σχέση με την πρότερη οργάνωση της παραγωγής σε φυσική και κλειστή βάση εμφανίζεται ως πρόοδος και άνοδος.[26]

Αφού, λοιπόν, τα «Νησιά» συνιστούσαν τον κατεξοχήν αστικό χώρο του επαναστατημένου ελληνισμού και ήσαν ένα είδος προπυργίου του αστισμού, ήταν αναμενόμενο, για το Σκληρό, στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο να εκδηλωθούν με τον ανάλογο τρόπο και να γίνουν οι προμαχώνες του φιλελευθερισμού και των συνταγματικών ιδεών. Στην Υδρα, γράφει ο Σκληρός, που ήταν το «στήριγμα» των μορφωμένων ετεροχθόνων, «εσχηματίσθηκε το '*ευρωπαΐζον*' φιλελεύθερο '*πολιτικό*' κόμμα, που τόσον το εκτιμούσε η δημοσία γνώμη της Ευρώπης», και το οποίο, «φυσικώ τω λόγω [...] έκλινε περισσότερο στην Αγγλία, την τότε κλασσική χώρα των συνταγματικών και πολιτικών ελευθεριών», γι' αυτό κιόλας «το κόμμα αυτό εξελίχθηκε μοιραίως αργότερα στο '*αγγλικό*' λεγόμενο κόμμα».[27] Αυτός ο πολιτικός χώρος αποτέλεσε το σύνδεσμο της ελληνικής υπόθεσης με τη Δύση. Καίτοι αδύναμος από άποψη ποσοτική, είχε τεράστιο ιδεολογικό βάρος και οι ιδέες του κυριάρχησαν, σύμφωνα με το συγγραφέα, πάνω σε όλους τους επαναστατημένους Ελληνες.

Τέλος, ως σημαντική επιτυχία του «κόμματος» αναφέρεται η επίτευξη των δανείων από τους Αγγλους χρηματιστές, πράγμα καθοριστικό για τον Αγώνα, όχι μόνο στο επίπεδο του εξωτερικού ενδιαφέροντος για την κατάληξη της ελληνικής περιπέτειας, γεγονός που επισημαίνει ο Σκληρός, μα και στο μέτωπο της εσωτερικής πάλης, ένα σημείο που διαφεύγει της προσοχής του: διότι η δανειοδότηση επέτρεψε στους οπαδούς της κεντρικής διοίκησης, δηλαδή στους φιλελεύθερους, να εξασφαλίσουν για όσο υπήρχαν τα χρήματα των δανείων την υποστήριξη των Ρουμελιωτών οπλαρχηγών στην πάλη τους ενάντια στους Μωραΐτες και τον τοπικισμό. (Ο Σκληρός φρονεί ότι η υποστήριξη των Στερεοελλαδιτών οφειλόταν στο «κύρος» του Μαυροκορδάτου.)[28]

Υστερα από τα «Νησιά», ο Σκληρός θα αναφερθεί στην Πελοπόννησο,[29] το «Μωρηά» όπως προτιμά να γράφει, μία γεωγραφική και κοινωνική ενότητα που συνιστούσε την αρνητική εκδοχή του νησιωτικού κόσμου, αφού ήταν «αντίθετο[ς] [: ο Μωρηάς] σόλα με τα Νησιά». Η Πελοπόννησος ήταν το γεωργικό κέντρο της Επανάστασης. Οι «κατώτερες και μεσαίες ιδίως τάξεις» της αγαπούσαν την ηρεμία της αγροτικής ζωής και καταγίνονταν σχεδόν αποκλειστικά με τις καλλιέργειές τους και το σταφιδεμπόριο. Αν και άπειροι στην πολεμική τέχνη, οι Πελοποννήσιοι γεωργοί τελικά έμαθαν να μάχονται και έγιναν «πιο πολεμικοί», μα χωρίς να μπορέσουν, όπως με έμφαση αναφέρει ο Σκληρός, «εν συνόλω να παραβληθούν [...] στη στρατιωτική αγριότητα και ανδρεία με τους πολυπληθείς και πολεμοχαρείς ορεινούς πολεμιστάς της Ρούμελης». Οσον αφορά τις πολιτικές πεποιθήσεις τους, έρρεπαν «μάλλον» προς το μοναρχισμό. Η τάση αυτή εκτιμάται ως φυσιολογική, καθόσον ο Σκληρός πιστεύει ότι έτσι συμβαίνει παντού με τους χωρικούς. Η διοίκηση στο «Μωρηά» ήταν οργανωμένη με βάση το κοινοτικό σύστημα, στην κορυφή του οποίου στέκονταν οι προεστοί ως ηγέτες της λαϊκής αγροτικής μάζας και διαμεσολαβητές με τις οθωμανικές αρχές που έδρευαν στην Τριπολιτσά.

Από άποψη φρονημάτων, οι Πελοποννήσιοι ήσαν τοπικιστές και συνεπώς διακατέχονταν από «χωριστικό πνεύμα». Ανάλογες ήσαν και οι επιδιώξεις τους στην Επανάσταση: σε αντίθεση με το συγκεντρωτισμό που ζητούσαν οι Νησιώτες, «ο Μωρηάς ξεχώριζε πάντοτε τον εαυτό του από την άλλη Ελλάδα και δεν ήθελε ούτε ο ίδιος να ανακατωθή σε ξένες δουλειές, ούτε και οι άλλοι, ρουμελιώτες και νησιώτες, να του επιβάλλουν τα συστήματά τους. [...] [Η στάση αυτή] έβλαψε την επανάσταση και εμπόδισε την ομαλή λειτουργία μιάς ενιαίας σταθερής κυβερνήσεως».

Καθώς τα «Νησιά» αντιστοιχήθηκαν με ένα φιλελεύθερο και συνταγματικό «κόμμα», έτσι και για το «Μωρηά», ο Σκληρός με έναν ανάλογο τρόπο θα τον συσχετίσει με ένα άλλο «κόμμα», το «μωραϊτικο». Επιπλέον, «όπως το νησιώτικο *εμπορικό κόμμα* έκλινε φυσικώ το λόγω προς την Αγγλία, έτσι και το μωραϊτικο *αγροτικό κόμμα* δεν μπορούσε παρά να κλίνη στη Ρωσσία!» Διότι οι αγροτο-μοναρχικές τάσεις που εξέφραζε, «ανταπεκρίνοντο καλύτερα στο μοναρχικό, δεσποτικό, θρησκευτικό μεγαλείο της Ρωσσίας».[30] Γράφει επίσης ο Σκληρός ότι αρχικά το «κόμμα» αυτό ήταν δύο «κόμματα»: το «πολιτικό των προυχόντων» και το «στρατιωτικό των οπλαρχηγών».[31] Το πρώτο εξέφραζε το παραδοσιακό αρχοντολόι της Πελοποννήσου, αυτούς δηλαδή που ισαμε την Επανάσταση

διοικούσαν. Το δεύτερο μία νέα ομάδα διεκδικητών της εξουσίας: όσους διακρίνονταν στα «πολεμικά γεγονότα» και δεν ήσαν, βέβαια, γόνοι προυχοντικών οικογενειών.

Τα δύο «κόμματα» ανταγωνίζονταν το ένα το άλλο, ταυτόχρονα δε, αντιπάλευαν τους Νησιώτες και τους Στερεοελλαδίτες. Εντέλει, όμως -σημειώνει ο Σκληρός-, πρυτάνευσε το πνεύμα διαφοροποίησης των Πελοποννησίων από τους υπόλοιπους Ελληνες και ο παραδοσιακός μωραϊτικος τοπικισμός, «τάσεις δηλαδή φεουδαρχικές, κοτσαμπασίστικες, αντίθετες με την έννοια συγκεντρωτικού, ευνομουμένου αστικού κράτους».[32] Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα δύο «κόμματα», «στρατιωτικό των οπλαρχηγών» και «πολιτικό των προυχόντων», συστοιχήθηκαν και διαμόρφωσαν το «μωραϊτικο κόμμα», τον πρόδρομο του «ρωσσικού κόμματος».

Η τελευταία ενότητα του τριπτύχου είναι η «Ρούμελη», «η κλασσική χώρα των αρματωλών και κλεφτών»,[33] όπως χαρακτηρίζεται από το Σκληρό. Μία περιοχή άνευ αστικού τύπου δραστηριότητες, ακατάλληλη για αγροτικές καλλιέργειες, που διέφερε τόσο από τα «Νησιά», όσο και από το «Μωρηά». Η διάπλαση του ρουμελιώτικου τοπίου προβάλλεται ως ο καθοριστικότερος *παράγοντας στη διαμόρφωση των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων* του χώρου αυτού και στην ψυχολογία των ανθρώπων που τον κατοικούσαν. Το «απίθασο» του τόπου συσχετίζεται με το σκληροτράχηλο των Στερεοελλαδιτών πολεμιστών. Ταυτόχρονα επισημαίνεται και μία άλλη, ας την πούμε «εξωτερική», διάσταση του γεωγραφικού χώρου, η αμεσότερη -σε σχέση με Νησιώτες και Μωραϊτες- επαφή του πληθυσμού της «Ρούμελης» με τους Τούρκους και τους Αλβανούς. Επιπλέον, φυσικό επακόλουθο αυτών των δεδομένων ήταν το ότι η κύρια ενασχόληση των Ρουμελιωτών συνίστατο στην αρπαγή των αρματολικιών και η άσκηση του πολέμου προς ίδιον όφελος˙ επίσης, το ότι στη «Ρούμελη» δεν υπήρχε τοπικισμός σαν και αυτόν που διακατείχε τους Μωραϊτες, παρά ένα ατομικιστικό πνεύμα, το οποίο αναπτυσσόταν αυστηρά σε προσωπική βάση γύρω από κάθε οπλαρχηγό.

Εύλογα ο Σκληρός καταλήγει να αποδώσει στη «Ρούμελη» τον εύγλωττο χαρακτηρισμό «κλασσική χώρα του *επαμφοτερισμού*» και να παρατηρήσει πως μεταξύ των Ρουμελιωτών στρατιωτικών αρχηγών δεν εκδηλωνόταν «καμμιά σοβαρή τάση για ενιαία δράση, για κοινή συνεννόηση εναντίον του κοινού εχθρού. Κάθε οπλαρχηγός και αρματωλός ήταν πανίσχυρος στον τόπο του, όπου δεν άφινε τους άλλους να ανακατωθούν, αλλά και ο ίδιος ή δεν έκαμνε τίποτε μπροστά στον εχθρό ή περιωρίζετο σε καμιά προσωπική ανδραγαθία χωρίς γενικώτερα αποτελέσματα».[34]

Εγινε μολαταύτα κατορθωτό να πραγματοποιηθούν ορισμένες συνεννοήσεις και συντονισμοί ενεργειών: οι Ρουμελιώτες, «αχαρακτήριστοι» καθώς ήσαν και έχοντας κατά νου μόνο το στενότερα προσωπικό συμφέρον, ήταν αναμενόμενο να επηρεάζονται από τους άλλους, γι' αυτό «σε ορισμένες στιγμές εβοήθησαν [...] το νησιώτικο κόμμα στις συγκεντρωτικές εθνικές τάσεις του και εν συνόλω δεν έφεραν τόσα εμπόδια, όσα οι μωραϊτες, στη διοργάνωση και λειτουργία των Κεντρικών εθνικών κυβερνήσεων».[35] Η επίτευξη αυτής της υποστήριξης αποδίδεται (επισημάνθηκε και πιο πάνω, όταν γινόταν λόγος για τα «Νησιά») στο «μεγάλο κύρος» του Μαυροκοδράτου.

Στο τέλος της παρουσίασης του χώρου της «Ρούμελης», ο Σκληρός αναφέρει πως «από το ανταρτικό, κλέφτικο, ακαθόριστο κοινωνικώς, ρουμελώτικο πνεύμα», ξεπήδησε αργότερα «το *γαλλικό λεγόμενο κόμμα*», το οποίο με τη σειρά του «καστάλαξε στο τέλος σε ένα *' εθνικό κόμμα'*».[36] Οπως και στις δύο άλλες περιπτώσεις, των «Νησιών» και του «Μωρηά», έτσι και για τη «Ρούμελη», ο Σκληρός προβαίνει στη συνήθη αντιστοίχηση κοινωνικών δεδομένων κάθε χώρου και πολιτικής έκφρασης. Αυτή τη φορά εντούτοις, για τη γαλλική κλίση του ρουμελιώτικου πνεύματος δε δίνει εξηγήσεις. Πιθανόν διότι στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει η δυνατότητα εύκολων συσχετισμών, οι οποίοι μάλιστα να συνοδεύονται και από εκφράσεις που τονίζουν τη φυσικότητα ή το μοιραίο της διασύνδεσης -όπως συνέβη με τις αντιστοιχίες: εμπορικό κόμμα - Αγγλία και γεωργικό κόμμα - Ρωσία.

Η ύπαρξη διαφορών στα οικονομικά - κοινωνικά και ιδεολογικά - πολιτικά χαρακτηριστικά κάθε σκέλους του σχήματος Νησιά-Μωριάς-Ρούμελη,[37] δε θεωρείται ως ένδειξη κάποιου ουσιαστικού ταξικού διαχωρισμού μεταξύ «Νησιών», «Μωρηά» και «Ρούμελης»: «η διαφορά

μεταξύ των διαφόρων αυτών [κοινωνικών] ρευμάτων και κομμάτων», υποστηρίζει ο Σκληρός, «δεν ήταν κατά βάθος μεγάλη όπως συμβαίνει στα διάφορα κοινωνικά και πολιτικά κόμματα των ευρωπαϊκών κρατών». Σπεύδει δε αμέσως να διευκρινίσει πως τα ρεύματα αυτά «δεν *ήσαν ξεχωριστές κοινωνικές τάξεις* με διαφορετικές ιστορικές παραδόσεις, με μεγάλη διαφορά στον πολιτισμό, στη μόρφωση και στην ιδεολογία τους. Ηταν μιά και η αυτή μεγάλη *αστική τάξη* του ελληνικού λαού, με τις διαφορετικές μόνον *αποχρώσεις της*, αναλόγως του είδους της εργασίας του καθενός: ναυτικού, εμπόρου, γεωργού, πολεμιστού, ανθρώπου των γραμμάτων και της πολιτικής».[38] Ηδη, πριν αναφερθεί στο τρίπτυχο Νησιά-Μωριάς-Ρούμελη έγραφε ότι «ο [ελληνικός] λαός ανήκε σε μιά μόνον τάξη: *την αστική*».[39]

Οι δύο παραπάνω φράσεις αντιστοιχούν σε διαφορετικές μεταξύ τους θέσεις, αν η δεύτερη από αυτές εννοηθεί κυριολεκτικά. Διότι άλλο είναι ο ισχυρισμός πως οι κοτζαμπάσηδες, οι καραβοκυραίοι και οι οπλαρχηγοί συναποτελούσαν την αστική τάξη των Ελλήνων (πρώτη φράση), και άλλο ότι όλοι οι Ελληνες ήσαν αστοί (δεύτερη φράση). Πρέπει ωστόσο να θεωρειθεί βέβαιο ότι η δεύτερη έκφραση είναι μία από τις πολλές απρόσεκτες διατυπώσεις του Σκληρού, μέσω της οποίας δηλώνεται η γνωστή εξίσωση «Ελληνας ίσον αστός». Αρα, αν παραβλεφθεί το γράμμα της έκφρασης, η δεύτερη θέση μπορεί να γίνει συμβιβαστή με την πρώτη. Μπορούμε, λοιπόν, τώρα να ιχνηλατήσουμε ευκολότερα την άποψη του συγγραφέα των *Συγχρόνων προβλημάτων* για την ταξική διαστρωμάτωση των δυνάμεων του ελληνισμού που έδρασαν το 1821.

II

Η θέση πως τα «Νησιά», ο «Μωριάς» και η «Ρούμελη» ήσαν ουσιαστικά αστικοί χώροι, με διαφορετικό, απλά, βαθμό καθαρότητας ή αυθεντικότητας, αποτελεί μία νέα οπτική των πραγμάτων. Φυσικά, εύκολα γίνεται αντιληπτή η σχέση τούτης της προσέγγισης με εκείνη που πρωτοδιατυπώθηκε στο «Ζήτημα της Ανατολής», σύμφωνα με την οποία οι Ελληνες (και σε δεύτερο επίπεδο οι Αρμένιοι) εκπροσωπούσαν γενικά, το αστικό, προωθητικό στοιχείο της οθωμανικής κοινωνίας. (Αυτή η τελευταία άποψη συνδέεται με τη σειρά της με τη γνωστή θέση περί των αποτελεσμάτων που επέφερε στον ελληνισμό η, συνεπεία της οθωμανικής κατάκτησης, «στέρησίς» του από την αριστοκρατία του.) Ομως, ο ισχυρισμός περί του ουσιαστικά κοινού ταξικού υποβάθρου καραβοκυραίων, προεστών και οπλαρχηγών, συγγενεύει περισσότερο με την αντίληψη του Σκληρού για το «συγκεχυμένο» χαρακτήρα του 1821. Και ακριβώς το ιδεολογικό στοιχείο είναι αυτό που του χρησιμεύει στην τεκμηρίωση της άποψης αυτής.

Ολα τα «ρεύματα» και τα «κόμματα» του επαναστατημένου ελληνισμού, τα οποία ήσαν «αστικά», δε διακρίνονταν από κάποια «κατά βάθος» διαφοποιημένη «ψυχολογία». Αντίθετα, «όλα είχαν κοινό το αίσθημα της θρησκείας, της φυλής και της πατρίδος και κοινό το μίσος εναντίον του αλλοθρήσκου και αλλοφύλου εχθρού. Τα ίδια ιδανικά της αρχαίας Ελλάδος, τα ίδια ονειροπολήματα για τα κλέη του Βυζαντίου, τον ίδιο σεβασμό για τον κλήρο, την ίδια πίστη στη θαυματουργό δύναμη της θρησκείας, τις ίδιες επιθυμίες για τη δημιουργία μιάς νέας Ελλάδας, που να στηρίζεται στην ορθοδοξία, στην ελευθερία, στην καλλιέργεια των γραμμάτων και στη πραγματοποίηση των μεγάλων εθνικών ιδανικών».[40] Διακρίνεται στα παραπάνω λόγια του Σκληρού μία σχετική ισορροπία των συστατικών στοιχείων της επαναστατικής «ψυχολογίας» (κατά το ένα μέρος φιλελεύθερα, κατά το άλλο βυζαντινά).

Ακριβώς αυτή η ισορροπία των αντικρουόμενων, όπως δέχεται ο ίδιος ο Σκληρός, δεδομένων, και συνεπώς το υποτιθέμενο κοινό σε όλους φρόνημα, συνιστούν το θεμέλιο στο οποίο στηρίζεται η κοινή (πάντοτε «κατά βάθος») ταξική υπόσταση κοτζαμπάσηδων, καραβοκυραίων και οπλαρχηγών. Η θέση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τις γενικότερες θεωρητικές παραδοχές του Σκληρού για την καθοριστική επίδραση του οικονομικού παράγοντα στη διαμόρφωση της «ψυχολογίας»

των κοινωνικών ομάδων. Τούτο συμβαίνει όχι διότι αυτές οι γενικές αρχές και η άποψη περί της του «μικτού» (αριστοκρατικού και αστικού) ή «συγκεχυμένου» χαρακτήρα του 1821 είναι ασυμβίβαστες αυτές καθαυτές, μα επειδή οι προτάσεις που προκύπτουν από την ανάλυση των γενικών αρχών, και οι θέσεις που εκπηγάζουν από την περί «συγκεχυμένου» αντίληψη, βρίσκονται σε διάσταση.[41]

Ο Σκληρός, παρουσιάζοντας τα τρία «τμήματα του επαναστατημένου ελληνισμού», προέβη σε μία σειρά διαπιστώσεων οι οποίες βρίσκονται σε προφανή αντίφαση με την άποψή του για τη «μεγάλη αστική τάξη του ελληνικού λαού» και τις συνακόλουθη εκτίμησή του περί σύμπτωσης φρονημάτων. Πώς, λ.χ., οι Μωραΐτες προύχοντες και οπλαρχηγοί που διακατέχονταν από «φεουδαρχικές» και κοτζαμπασίστικες» τάσεις, οι οποίες έρχονταν σε αντίθεση «με την έννοια [του] συγκεντρωτικού, ευνομουμένου αστικού κράτους», μπορούν τώρα να θεωρηθούν αστοί; Πώς οι Ρουμελιώτες κλέφτες και αρματωλοί, που δε διακρίνονταν για τις «ανώτερες εθνικές βλέψεις» τους, συμπεριλαμβάνονται σε αυτούς που «είχαν κοινό το αίσθημα [...] πατρίδος» και μοιράζονταν τα «ίδια ιδανικά της αρχαίας Ελλάδας»; Η τοποθέτηση ότι «όπως και αν έχη το πράγμα, και τα τρία τμήματα του επαναστατημένου Ελληνισμού έκαναν ό,τι μπόρεσαν για να εξασφαλίσουν την ελευθερία της Ελλάδος»,[42] δεν μπορεί να καταμετρηθεί ως εύστοχη απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα. Διότι, πέρα από το αληθές ή μη αυτής της άποψης, η εξήγηση που δίδεται αντιφάσκει με τα όσα λίγο πριν ο ίδιος ο συγγραφέας έγραφε περί του διαφορετικού τρόπου που στα «Νησιά», το «Μωρηά» και τη Ρούμελη» αντιλαμβάνονταν την «ελευθερία της Ελλάδος».

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από το σφάλμα του να θεωρηθούν οι κοτζαμπάσηδες (για παράδειγμα) ως αστοί, διαπιστώνονται αντιφάσεις μεταξύ των όσων ανατύσσει ο Σκληρός στο τρίπτυχο Νησιά - Μωριάς - Ρούμελη και των συμπερασμάτων που ακολουθούν. Αναφορικά με τα τελευταία, ο Σκληρός δείχνει να κλίνει προς μία ιδιότυπα εθνοκεντρική ερμηνεία της Επανάστασης του 1821. Ίσως, διακατεχόμενος από την αγωνία μίας πιθανής υποσκέλισης του αστικού παράγοντα στο ερμηνευτικό σχήμα της Επανάστασης, βρήκε προσφορότερη την εκδοχή περί «αποχρώσεων» της «αστικής τάξης του ελληνικού λαού», μία μήτρα όπου οι διάφορες «κοινωνικές τάξεις του έθνους»[43] μετατρέπονται σε μέλη μίας μεγάλης αστικής τάξης - οικογένειας.

III

Από την ίδια σκοπιά, του «συγκεχυμένου» χαρακτήρα, προσεγγίζεται στα *Σύγχρονα προβλήματα* και η «ιδεολογία του πρώτου μάρτυρος της επαναστασεώς μας»,[44] που δεν είναι άλλος από το Ρήγα. Μία δεκαετία πριν, στο «Ζήτημα της Ανατολής», ο *Θούριος* είχε προβληθεί ως τυπικό δείγμα του «φιλελεύτερου και δημοκρατικού φρονήματος» του ελληνικού πνεύματος, ως ένα στιχούργημα στο οποίο αποτυπωνόταν η επίδραση της οθωμανικής τυραννίας και οι επαναστατικές αστικές ιδέες.[45] Τώρα, ο Σκληρός περιλαμβάνει αυτό το έργο στα υλικά εκείνα που αποδεικνύουν το ορθό της εκτίμησής του περί του «συγκεχυμένου» χαρακτήρα της ιδεολογίας του 1821.

Παραθέτοντας επιλεγμένα αποσπάσματα από το ποίημα του Βελεστινλή,[46] διαπιστώνει ότι το επαναστατικό κάλεσμα του ποιητή είναι δισυπόστατο: από τη μία μεριά, προσκλητήριο για το ξέσπασμα μίας κοινωνικής επανάστασης των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εναντίον του σουλτανικού απολυταρχισμού, και από την άλλη, έκκληση στο όνομα του «σταυρού», στο θρησκευτικό συναίσθημα των χριστιανών υποδούλων. Κατά το Σκληρό, η συνύπαρξη αυτή των αστικών ιδεωδών με τα θρησκευτικά, είναι δείγμα μίας «τέτοια[ς] σύγχυση[ς,] [που] ποτέ δε θα την έκαμνε ένας οπαδός οιουδήποτε επαναστατικού κόμματος της Ευρώπης, όπου έχουν ωρισμένες, ξεκαθαρισμένες ιδέες για κάθε πράγμα».[47]

Η ερμηνεία του Σκληρού για τις αντιφάσεις του *Θουρίου* θα αποτελέσει την αφορμή για να του ασκηθεί, έπειτα από μία πενταετία, αυστηρή κριτική από το νεοεμφανιζόμενο τότε ιστορικό

συγγραφέα Γιάννη Κορδάτο. Ο τελευταίος θα ισχυριστεί πως όταν στο ποίημά του ο Φεραίος καλεί όλους τους λαούς, χριστιανικούς και μη, της οθωμανικής κοινωνίας να επαναστατήσουν, αλλά ταυτόχρονα τους προτρέπει να ορκιστούν στο Σταυρό, τούτο είναι μόνο επιφανειακά αντιφατικό. Γι' αυτό, και τα συναφή συμπεράσματα του Σκληρού σχετικά με την αστικότητα της ιδεολογίας του 1821, είναι αποτέλεσμα δογματικής σκέψης, η οποία, μάλιστα, «ασφαλώς νοθεύει εις την περίπτωσιν αυτήν την μαρξικήν μέθοδον της υλιστικής αντιλήψεως της ιστορίας».[48]

Εκτιμάται, επιπρόσθετα, πως αυτά τα ορίσματα του Αιγυπτιώτη μαρξιστή δε δείχνουν κατανόηση της οθωμανικής παραγματικότητας, ιδιαίτερα δε του πόσο «ο τουρκικός απολυταρχισμός ήτο συνυφασμένος με τον τουρκικόν θρησκευτικόν φανατισμόν».[49] Έτσι, οι απόψεις που καταγράφηκαν στα *Σύγχρονα προβλήματα* για το *Θούριο* του Ρήγα, θα δώσουν στον Κορδάτο το έναυσμα για μία συνολικότερη κριτική της θέσης του Σκληρού για το χαρακτήρα της ιδεολογίας της Επανάστασης, την οποία συνοψίζει στα εξής: «Ο Σκληρός, παραδεχόμενος 'συγκεχυμένα' τα ιδανικά της επαναστάσεως πλανάται, διότι εις καμμίαν εθνικήν επανάστασιν, και εις αυτάς ακόμη τας *κοινωνικάς*, δεν επέρχεται τελεία εξουδετέρωσις των παλαιών προλήψεων περί πολιτεύματος, θρησκείας, γάμου κ.τ.λ».[50]

Την ίδια στάση που ο Σκληρός κράτησε έναντι του *Θουρίου*, θα επιφυλάξει και στην εξέταση της ιδεολογίας και των προσδοκιών των Φιλικών. Έτσι, θεωρεί πως και στη Φιλική Εταιρεία, που συνεστήθη «ως γνωστόν, *από απλούς εμπόρους αστούς*»,[51] είχε παρεισφύσει η «σύγχυσις» μεταξύ «πατρίδος» και «σταυρού». Ως απόδειξη των ισχυρισμών του προβάλλει δύο δεδομένα: πρώτον, τη διαδικασία μύησης ενός Φιλικού στη βαθμίδα του «συστημένου», όπου στους σχετικούς όρκους συνυπήρχε η «παρτίς» με τη «θρησκεία», και δεύτερον, την επιλογή της Μολδοβλαχίας ως χώρου ενάρξης της Επανάστασης.[52] Οσον αφορά το πρώτο, η συλλογιστική την οποία ξετυλίγει ο Σκληρός καθίσταται ελάχιστα πειστική, όχι μόνον εξαιτίας της ενδογενούς αξιολογητικής αδυναμίας της που εντόπισε και ο Κορδάτος, μα και διότι η τόσο αποσπασματική αναφορά του δε συγκροτεί κατά κανένα τρόπο ισχυρό επιχείρημα, μέσω του οποίου να καταδεικνύεται αναντίρρητα κάποια σύγχυση των ιδεών στη Φιλική Εταιρεία (τούτο δε, άσχετα από το αν κάτι τέτοιο πράγματι συνέβαινε), μίας οργάνωσης με ευρύτατο πεδίο δραστηριοτήτων και πολλαπλούς τρόπους έκφρασης.[53]

Οσον αφορά το δεύτερο δεδομένο, την «παράδοξη απόφαση των Φιλικών να αρχίσουν την επανάσταση από το Δουναβή», ο Σκληρός θέτει το ερώτημα: γιατί έγινε κάτι τέτοιο, δεδομένου ότι «οι Ελληνες δεν μπορούσαν να ήσαν αγαπητοί στον εντόπιο αλλόφυλο πληθυσμό, γιατί πολύν καιρό τον διοικούσαν και τον εκμεταλλεύοντο ως ανώτερη κυβερνητική και κυριαρχούα τάξη»;[54] Η απάντηση που δίνει είναι πως η Φιλική Εταιρεία θεωρούσε την προς την ελληνική υπόθεση υποστήριξη του πληθυσμού των «παραδουναβίων χωρών» απόλυτα εφικτή: η Εταιρεία «έδινε μεγάλη σημασία στο θρησκευτικό παράγοντα και στη εξάρτηση των μερών εκείνων από το πατριαρχείο και τους Ελληνας ηγεμόνες [...]», λησμονώντας πως η Επανάσταση του '21 ήταν πρώτιστα «εθνικό και κοινωνικό κίνημα» και όχι «θρησκευτικό».[55] Εδώ ο Σκληρός εκφεύγει, προφανώς ακουσίως, του προηγούμενου πλαισίου αναφοράς, δηλαδή της διερεύνησης για τη «σύγχυσιν» των αντιλήψεων της Φιλικής Εταιρείας, καθόσον, η επιρροή του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης στις «παραδουνάβιες χώρες», την οποία μνημονεύει, δεν ήταν αναγκαστικό να περιορίζεται μόνο στη θρησκευτική διάσταση.

Στα *Σύγχρονα προβλήματα* γίνεται μία απόπειρα να ερμηνευτεί η κατάληξη του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων, ο οποίος άρχισε το 1821. Στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, ο Σκληρός (όπως έχουμε δει πιο πάνω) έγραψε, πραγματοποιώντας ένα άλμα πάνω από την καποδιστριακή περίοδο, ότι οι Ελληνες δέχτηκαν με ενθουσιασμό τη Βαυαροκρατία. Θεώρησε δε αυτή την υποτιθέμενη εκδήλωση ως δείγμα του ουτοπιστικού αριστοκρατικού πνεύματος που υπήρχε στην ιδεολογία του 1821, που στη συνέχεια όμως προσέκρουσε στην «αστική πραγματικότητα» της

νεοελληνικής κοινωνίας. Τώρα, στο τελευταίο βιβλίο του, ο Σκληρός θα πλησιάσει πιο κοντά στην ιστορική πραγματικότητα και θα διαφοροποιήσει τη γνώμη του πάνω σε αυτό το θέμα.

Τον κύριο άξονα της ερμηνείας του για τα αποτελέσματα της Επανάστασης του 1821 συνιστούν αφενός τα πολιτειακά κείμενα του Αγώνα, και η «ψυχολογία» των Ελλήνων αφετέρου. Στην αρχή εξακοντίζονται αυστηρότατες επικρίσεις[56] προς τους «άκριτους», «συντηρητικούς» και «ρουτινιέρηδες» ιστορικούς -δεν κατονομάζεται κανείς-, οι οποίοι « *ζητούν το τέλειο στη ζωή* και πάσχουν από την *ψύχωση της ησυχίας* [οι υπογρ. του σ.]», επειδή κατηγορούν το δημοκρατικό πνεύμα των Συνταγμάτων της Επανάστασης και υποστηρίζουν πως σε έναν απαίδευτο λαό, όπως οι Ελληνες του 1821, ταίριαζαν πολιτεύματα αυταρχικού τύπου. Ο Σκληρός, με αυτή τα όσα γράφει, επιδιώκει δύο πράγματα. Πρώτον, να απορριφθούν οι απόψεις εκείνες που, εκφράζοντας «ευσεβείς πόθους» και «υποκειμενιστική ουτοπικότητα», υποστηρίζουν πως η μετάβαση από τη δημοκρατικότητα των επαναστατικών πολιτευμάτων στον καποδιστιακό (και μετέπειτα στον οθωνικό) αυταρχιασμό συνιστούσε μία φυσιολογική, και συνεπώς καθ' όλα αποδεκτή, εξέλιξη. Δεύτερον, να δώσει στο ζήτημα αυτό, αντί των παραδοσιακών ερμηνειών, μία «κοινωνιολογική» εξήγηση, η οποία δε θα παραβλέπει τα «περίπλοκα ελατήρια» που κινούν τους νόμους της κοινωνικής ζωής.

Η εκδοχή του Σκληρού στο ποιά ήταν η κατάληξη της Επανάστασης του 1821 (δηλαδή στο πώς από «ελεύθερο αστικό πνεύμα»[57] Ελλήνων, το οποίο αποτυπώθηκε από την αρχή σχεδόν του Αγώνα στο Σύνταγμα της Επιδαύρου, φτάνει κανείς στην αποδοχή των διευρυμένων εξουσιών του Κυβερνήτη), αποκρυσταλλώνεται στην αποδοχή της θέσης πως ο ελληνικός λαός (όταν επαναστάτησε, αλλά και αργότερα, στο ελεύθερο Ελληνικό κράτος) ήταν πολιτικά απαίδευτος. Γράφει, μάλιστα, πως «οι άνθρωποι της επαναστάσεως ήσαν πολιτικώς απαιδαγώγητοι και είχαν χαρακτήρα ατίθασο με ατομικιστικές, χωριστικές και τοπικιστικές τάσεις».[58]

Σε τούτο το σημείο, ο Σκληρός συμφωνεί με αυτούς που επικρίνει. Το χρησιμοποιεί όμως για να διαφοροποιηθεί στη συνέχεια. Κατ' αυτόν, δεν υπήρχε καμμία ανάγκη επιβολής αυταρχικού καθεστώτος σε έναν τέτοιο λαό, επειδή αλλιώς θα επικρατούσε τάχα αναρχία και χάος. Αντίθετα, εκτιμά ότι ένα πολιτικό καθεστώς που στηρίζεται στις πολιτικές ελευθερίες αναγκάζει τους λαούς να κινητοποιηθούν, τους παιδαγωγεί. Και στην περίπτωση των Ελλήνων, η διαδικασία αυτή λειτούργησε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Οι Ελληνες, γράφει ο Σκληρός, έχοντας την «ψυχολογία» που αναφέρθηκε μόλις πριν και, επιπλέον, εξαιτίας ατελειών που υπήρχαν στο Σύνταγμα της Επιδαύρου (συμπεριλαμβανομένης και της αναθεώρησης του Αστρους), οι οποίες ενέτειναν τις ήδη υπάρχουσες διχογνωμίες και έριδες, έφθασαν σε ένα σημείο όπου η «πείρα» των εμφυλίων συγκρούσεων, τους χάους και της πολυαρχίας, τους «εδίδαξε» τον τρόπο «να διορθώσουν [...] τα πράγματα»:[59] να αναλάβει την εκτελεστική εξουσία ένα πρόσωπο έμπειρο και ικανό, ένα πρόσωπο που θα ενέπνεε σεβασμό και εμπιστοσύνη στον ελληνικό λαό, ο οποίος, «το μόνο που γύρευε, και πολύ δίκαια, ήταν να λάβη και αυτός κάποιο μέρος στην διοίκηση του τόπου, *ως νομοθετική τουλάχιστον εξουσία*».[60] Αρα, οι Ελληνες δε ζήτησαν αυταρχισμό, μα απλώς να βάλουν μία τάξη στις πολιτικές υποθέσεις τους. Ο Καποδίστριας όμως «έκρινε αλλοιώτικα» και με τη «στραβή του πολιτική» έστρεψε την Ελλάδα προς τα πίσω.

Ο Σκληρός, λοιπόν, έδωσε μία εξήγηση για την κατάληξη του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων, η οποία πράγματι, σύμφωνα και με τις προθέσεις του, αξιοποιούσε «κοινωνιολογικά» τα ιστορικά δεδομένα και ήταν συνεκτική. Παρουσιαζόταν, όμως, για μία ακόμα φορά στα *Σύγχρονα προβλήματα*, μία ασυνέπεια σε σχέση με προηγούμενες παρατηρήσεις του. Είδαμε ότι κεντρική θέση στην εκδοχή του Σκληρού για την κατάληξη της Επανάστασης κατέχει η άποψή του για τον «ατίθασο» χαρακτήρα των αγωνιστών του '21, τις «χωριστικές» και «τοπικιστικές» τάσεις τους. Εντούτοις, όταν αναλύονταν τα τρία τμήματα του επαναστατημένου ελληνισμού, το μεν πρώτο γνώρισμα αποδίδονταν στους Ρουμελιώτες κλέφτες και αρματολούς, τα δε υπόλοιπα στους Μωραϊτές. Επιπλέον, ο Σκληρός είχε τονίσει ευκρινέστατα ότι τα «Νησιά», με τη βοήθεια των ρουμελιώτικων όπλων «εν συνόλω επέβαλον τις ιδέες τους και το σύστημά τους στην επανάσταση».[61] Αυτές

ακριβώς οι «ιδέες» και «σύστημα» των «Νησιών» είναι πράγματα, σύμφωνα με τις απόψεις του ίδιου του συγγραφέα, ακριβώς αντίθετα με τον «ατίθασο» χαρακτήρα, τις «χωριστικές» και «τοπικιστικές». Εδώ, βέβαια, εντοπίζεται ένα κενό στους ισχυρισμούς του Σκληρού, ο οποίος δε δίνει απάντηση στο πώς από το (ας το πούμε) «*σύστημα των Νησιών*» *πραγματοποιήθηκε* η μετάβαση στο «σύστημα του Μωριά», το οποίο σαφέστατα υπονοεί η φράση για το χαρακτήρα και τις τάσεις των ανθρώπων της Επανάστασης.

Τέλος, ας αναφέρουμε πως ο Σκληρός στο βιβλίο του τάσσεται με την άποψη περί επταετούς διάρκειας της Επανάστασης (στα παλαιότερα κείμενά του δεν απαντώνται μνείες σε τούτο το ζήτημα). Έτσι, στο κεφάλαιο των *Συγχρόνων προβλημάτων* όπου παρουσιάζεται «Η επαναστατική περίοδος» του νέου ελληνισμού, η ανάλυσή του διακόπτεται στο έτος 1827, όταν συνεκλήθη η Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας και εκλέχτηκε (3 Απριλίου 1827, ΣΤ' Ψήφισμα) ο Καποδίστριας Κυβερνήτης με διευρυμένες εξουσίες (ο Καποδίστιας έλαβε στο Λονδίνο την πρόσκληση, την οποία και αποδέθχηκε, στα μέσα Αυγούστου). Κατ' αναλογία, το κεφάλαιο που ακολουθεί (φέρει τον τιτλο «Η δεσποτική περίοδος») αρχίζει ακριβώς με την έλευση (8 Ιανουαρίου 1928) του νεοεκλεγέντος ηγέτη στην ξεσηκωμένη Ελλάδα.[62]

Η άποψη αυτή, σύμφωνα με την οποία ο επαναστατικός αγώνας του 1821 θεωρείται πως λήγει στα τέλη του 1827 και, κατά συνέπεια, τοποθετεί την ίδρυση του Ελληνικού κράτους στις αρχές του 1828, όταν καταφθάνει στη χώρα ο Κυβερνήτης, δεν ευσταθεί, διότι διαγράφει πλήρως μία ολόκληρη φάση (1828-1830) της Επανάστασης. Επιπρόσθετα, και αυτό είναι το σπουδαιότερο, ερμηνεύει εντελώς υποκειμενικά, αποκλειστικά από τη σκοπιά των Ελλήνων, τη διαδικασία ίδρυσης του νέου κράτους και της συνακόλουθης ένταξής του στο διεθνές διακρατικό σύστημα. (Πάντως πρόκειται για την τότε κυρίαρχη ιστοριογραφική άποψη πάνω στο ζήτημα της διάρκειας της Επανάστασης.) Έτσι, μόνο η 3 Φεβρουαρίου 1830, όταν με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου δε δύναται πλέον το Οθωμανικό κράτος (δεσμευμένο έναντι των Δυνάμεων από τη Συνθήκη της Αδριανούπολης, Σεπτέμβριος του 1929) να μην αναγνωρίζει την ελληνική ανεξαρτησία, μπορεί να εκληφθεί ως η ημερομηνία τερματισμού της Επανάστασης που ξεκίνησαν το 1821 οι Έλληνες, επιζητώντας την ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας.[63]

IV

Αν και στα *Σύγχρονα προβλήματα* το 1821 δεν προσεγγίζεται από ιστορική άποψη, μα από κοινωνιολογική, μέσα από τις σελίδες αυτού του βιβλίου έγινε προσπάθεια, όπως εύστοχα παρατηρούσε το 1920 ο Αριστοτέλης Σίδερις, βουλευτής και ηγετική φυσιογνωμία του Σοσιαλεργατικού Κόμματος (ΣΕΚΕ), να δοθεί για πρώτη φορά στην Ελλάδα η «ιστορία» της Ελληνικής Επανάστασης εκεί που μέχρι τότε δεν υπήρχε παρά η «μυθιστορία» της. Διότι, όπως εξηγεί στη συνέχεια, οι Ελληνες ιστορικοί «ακοινωνιολόγητοι», «αφιλοσόφητοι» και «προκατειλλημένοι» καθώς ήταν, διατείνονταν πως η Επανάσταση του 1821 ήταν ένα μοναδικό στον κόσμο φαινόμενο, που είχε επιπλέον και τη θεϊκή εύνοια, φόρτωναν όλες τις επιλήψιμες καταστάσεις τους Τούρκους, ενώ, παραγκωνίζοντας τα κοινωνικά δεδομένα, δεν παρέλειπαν να βάλλουν κατά του δημοκρατικού χαρακτήρα των επαναστατικών πολιτευμάτων.[64] Συνεπώς, «όλοι έμεναν ικανοποιημένοι με τις ταπεινές πατριδολογίες λόγων και συγγραμμάτων (Λάμπρος, Καρολίδης, Σωτηριάδης) και αντιγραφές και πολυγνωμίες χωρίς δημιουργική γνώμη (Σαρίπολος)».[65]

Ο Σκληρός, εξοπλισμένος με τη θεωρία της πάλης των τάξεων, «το μαρξικό αυτό κλειδί της ιστορίας», καθώς λέει και ο Σίδερις, αντιτάχτηκε στις καθιερωμένες ερμηνείες και με πενιχρά μέσα, (όπως δυνατότητα πρόσβασης σε πρωτογενή υλικά, βιβλιογραφία κ.λπ.), στοιχειοθέτησε ένα καινούργιο εξηγητικό σχήμα της Επανάστασης, άνοιξε τους ορίζοντες της έρευνας σε νέες κατευθύνσεις. Οσον αφορά την ποιότητα των προτάσεών του, την ευστοχία τους, επι-

γραμματικά μπορεί να λεχτεί ότι στα *Σύγχρονα προβλήματα*, οι σπουδαίες αναλύσεις για το 1821 συνυπάρχουν με αφελείς, το λιγότερο, συνθέσεις, που όμως καταδεικνύουν με σαφήνεια ένα πράγμα: την αγωνία του στοχαστή να αποδείξει ότι η Επανάσταση του 1821 ήταν αστική, να ανατρέψει την καθιερωμένη σκέψη, καθώς και την κοπιώδη προσπάθεια να μάθει και ο ίδιος την ιστορία που διηγείται, ακόμα και σε πείσμα των θεωρητικών παραδοχών του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 155, και Αμίλκα [;], «[Γ. Σκληρού:] *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», *ό.π.*, σ. 160. Από τα εν λόγω πέντε ομοσκεπή κεφάλαια, τα τέσσερα καλύπτουν το χρονικό διάστημα από την ύστερη Τουρκοκρατία έως το 1915, ενώ το άλλο, το οποίο και προτάσσεται, αναφέρεται στις καταβολές («φυλετικές», «ιστορικές», «κοινωνιολογικές») της νεοελληνικής ταυτότητας. Για την μετά το 1915 εποχή υπάρχει ξεχωριστό μέρος, όπου τα «σύγχρονα γεγονότα [εξετάζονται] από καθαρώς κοινωνιολογική άποψη» (βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*).

2. Σαφή δείγματα των νέων θεωρητικών αναζητήσεων του Σκληρού έχουμε στην πρώτη γραφή της εισαγωγής για τη δεύτερη αναθεωρημένη και συμπληρωμένη έκδοση του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (έκδοση που έμεινε μόνο σχέδιο, αφού τον πρόλαβε ο θάνατος). Βλ. Γ. Σκληρού, «Εισαγωγή εις το *Κοινωνικό μας ζήτημα*» [= π. *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρεια), IX:3-4 (Ιούλ.-Δεκ. 1914), σ. 343-358], *Εργα*, ό.π., σ. 456, 464-465.

3. Σύμφωνα με την επισήμανση του Παναγιώτη Νούτσου (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β' (1907-25), μέρος α', (Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αρ. 35), Γνώση, Αθήνα 1991, σ. 467-468.

4. Για τους «τρεις παράγοντες», βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 163 και 175-184. Ο Γιαννιός, παρουσιάζοντας το βιβλίο του Σκληρού στο *Νουμά*, αν και αποφεύγει να πάρει σαφή θέση υπέρ του συγκεκριμένου τρόπου που ο συγγραφέας «συμπληρώνει» το μαρξισμό, εκφράζει τη γνώμη πώς «αν το βιβλίο του μεταφραστεί σε ξένες γλώσσες, οι σοφοί του Μαρξισμού θα βρουν πολλές σκέψεις πρωτοειπομένες, που πιθανόν να τις αναγνωρίσουν άξιες για να συμπληρώσουνε μερικές τρυπούλες του μαρξιστικού κάστρου» (Ν. Γιαννιός, «[Γ. Σκληρού:] *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», π. *Ο Νουμάς*, 664 [28 Δεκ. 1919], σ. 858). Ο Μιχάλης Περίδης, αντίθετα, έγραψε ότι ο Σκληρός, «επηρεασμένος από τον τρόπο με τον οποίο παρουσίασε ο πόλεμος τους λαούς και τις πολιτικές εκδηλώσεις τους, ξεχώρισε δίπλα στον *οικονομικό παράγοντα* (που είναι ο γνώμων στην υλιστική εξήγηση της ιστορίας) και δυό άλλους που ονομάζει *φυλετικό* και *ιστορικό*. Εδώ ο Σκληρός έπαθε από μιά λογική ασυνέπεια. Του διέφυγε ολωσδιόλου ότι, τους δύο συμπληρωματικούς παράγοντες που ξεχωρίζει αυτός, η μαρξιστκή θεωρία τους γνωρίζει και τους δίνει σημασία, αλλά τους θεωρεί ως παράγωγους του οικονομικού στοιχείου και τους ανάγει σ' αυτόν» (Μ. Περίδης, «Γ. Σκληρού: *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», *ό.π.*, σ. 46 [οι υπογρ. του σ.]· πρβλ. επιστολή του Ενγκελς προς το Β. Μπόργκιους [25 Ιαν. 1894], στη συλλογή: Marx - Engels, *Selected Correspondence*, μετάφραση: I. Lasker, επιμέλεια: S.W. Ryazanskaya, 3η αναθεωρημένη έκδοση / 4η εκτύπωση, Progress Publishers, Μόσχα 1982, σ. 441-443).

5. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 200.

6. *Στο ίδιο*, σ. 202.

7. *Στο ίδιο*, σ. 203.

8. *Στο ίδιο*, σ. 213. Ο Σκληρός καταλήγει στο συμπέρασμα τούτο, διότι θεωρεί πως ο βυζαντινός συγκεντρωτισμός και ο ευρωπαϊκός απολυταρχισμός του 16ου αι. ήσαν ομοιότυπα καθεστώτα.

9. *Στο ίδιο*.

10. *Στο ίδιο*, σ. 214 (οι υπογρ. του σ.).

11. *Στο ίδιο*, σ. 215 (η υπογρ. του σ.). Σχετικά με την εκτίμηση του Σκληρού για τον κλήρο, υπενθυμίζουμε πως στα *Σύγχρονα προβλήματα* η θεωρία της δημοκρατικοποίησης υπάρχει, παρότι δε χρησιμοποιείται η λέξη (αντικαθίσταται με τον όρο λαϊκότητα).

12. «Τόση είναι η δύναμη καμιά φορά», γράφει ο Σκληρός, «των ιστορικών παραδόσεων και του *ιστορικού παράγοντος* στη ζωή των εθνών και κοινωνιών!» *στο ίδιο*, σ.217 (η υπογρ. του σ.).

13. *Στο ίδιο*.

14. Γ. Σκληρός, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 112.

15. Βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 220-225 (το παράθεμα από τη σ. 225, οι υπογρ. του σ.).

16. *Στο ίδιο*,σ. 222.

17. *Στο ίδιο*, σ. 214.

18. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 222.

19. *Στο ίδιο*, σ. 218.

20. *Στο ίδιο*, σ. 233. (Η σειρά παράθεσης των τριών χώρων εκφράζει αξιολόγηση, βλ. *στο ίδιο*, σ. 236 και 238.) Βέβαια, «τα Νησιά [: Υδρα, Σπέτσες και Ψαρά], ο Μωρηάς και η Ρούμελη» δεν αποτελούσαν τα μόνα «τμήματα του επαναστατημένου Ελληνισμού». Ο Σκληρός συχνά κάνει χρήση της έκφρασης «επαναστατημένος ελληνισμός», εννοώντας εκείνο το τμήμα που βγήκε νικηφόρο (και έφερε ταυτόχρονα το κύριο βάρος των πολεμικών επιχειρήσεων) μέσα από τον Αγώνα, δηλαδή το «νοτιοδυτικό» ελληνισμό.

21. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 234.

22. *Στο ίδιο*.

23. *Στο ίδιο*.

24. *Στο ίδιο*.

25. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 221, και *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 114.

26. Η ορθότητα ή το εσφαλμένο της άποψης του Σκληρού για το βαθμό και τον τύπο της οικονομικής ανάπτυξης στον ελλαδικό χώρο είναι ένα άλλο θέμα. Εδώ γίνεται λόγος για τη συνέπεια των ισχυρισμών του μεταξύ τους και όχι σε σχέση με τα πράγματα. Αν συνέβαινε το τελευταίο, τότε θα έπρεπε να αναγνωριστεί η αλήθεια της άποψής του για την εμποροναυτιλιακή κρίση και το λάθος στην εικόνα που είχε σχηματίσει για το εύρος της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης στον ελλαδικό χώρο.

27. Βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 235-236 (οι υπογρ. σ.).

28. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 239-240.

29. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 236-238, απ' όπου και τα παραθέματα που ακολουθούν. Σε ένα σημείο (σ. 238), ο Σκληρός αναφέρεται στις καυχησιές του Κολοκοτρώνη «'ότι έκαμε τους [δειλούς και ησύχους] μωραΐτες [χωρικούς] να μη φεύγουν μπροστά στον Τούρκο'». Πρόκειται, δίχως αμφιβολία για αντιγραφή από την ιστορία του Σπ. Τρικούπη· πρβλ. *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Εκδοσις δευτέρα, επιθεωρηθείσα και διορθωθείσα, Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος τυπογραφίας Ταϋλόρου και Φραγκίσκου, τ. Δ', Λονδίνο 1862, σ. 10, όπου και διαβάζουμε: «Δύο ήσαν, έλεγε [ο Κολοκοτρώνης], τα κατορθώματά του επί του αγώνος· συνείθισε τους χωρικούς της Πελοποννήσου να μη φεύγωσι βλέποντες Τούρκους και νικώμενοι να μη προσκυνώσι». Σημειώνουμε πως όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η *Ιστορία* του Τρικούπη υπήρξε το βασικό ανάγνωσμα, το κύριο βοήθημα του συγγραφέα των *Συγχρόνων προβλημάτων* στη γνωριμία του με τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης, όπως και με ορισμένα ζητήματα σχετικά με τον Καποδίστρια.

30. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 238 (οι υπογρ. του σ.).

31. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 237.

32. *Στο ίδιο.*

33. *Στο ίδιο*, σ. 238.

34. *Στο ίδιο*, σ. 239 (η υπογρ. του σ.).

35. *Στο ίδιο*, σ. 240.

36. Βλ. *στο ίδιο* (οι υπογρ. του σ.).

37. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 248-251, το «Σχεδιάγραμμα Α'», που φέρει τον εύγλωττο τίτλο: «Κοινωνική υπόσταση και ψυχολογία της Ελλην. Επαναστάσεως του 1821». Εκεί, παρατίθενται συνοπτικά τα κύρια γνωρίσματα των «Νησιών», του «Μωρηά» και της «Ρούμελης»: η «κοινωνική σύσταση» κάθε «τόπου» και η «κοινωνιολογική σημασία» της, οι «πολιτικές τάσεις» των κατοίκων αυτών των περιοχών, η σχέση τους με το εξωτερικό (διασπορά και Μεγάλες Δυνάμεις), το ποιά ήταν «η δράση των τριών κομμάτων» κατά την Επανάσταση κ.λπ.

38. *Στο ίδιο*, σ. 241 (οι υπογρ. του σ.).

39. *Στο ίδιο*, σ. 229 (η υπογρ. του σ.).

40. *Στο ίδιο*, σ. 241.

41. Με αυτήν ακριβώς την έννοια πρέπει να διαβαστεί η γνώμη του Χρ. Τέζα (αν και διατυπώνεται με βάση τα δεδομένα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, ισχύει γενικότερα) πως «στο ερώτημα αν υπάρχει ή όχι αντίφαση» μεταξύ των γενικών αρχών του Σκληρού και των προσεγγίσεών του στην ελληνική (κυρίως) ιστορία («σχεδιασμός της ιστορίας»), η απάντηση «δεν μπορεί παρά να είναι εν μέρει θετική» (βλ. Τέζα, «Το πρόβλημα», *ό.π.*, σ. 64).

42. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 242.

43. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 221. Στον όρο *τάξη* αποδίδεται εδώ η έννοια της επαγγελματικής ομάδας.

44. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 231.

45. Βλ. Γ. Σκληρού, «Το ζήτημα της Ανατολής», *ό.π.*, σ. 418.

46. Στο «Ζήτημα της Ανατολής», ο Σκληρός αντιγράφει τους στίχους 45-47 του *Θουρίου*, χρησιμοποιώντας, κατά την άποψη του *Αξελού*, σ. 49 υποσ., όχι την ανατύπωση του Χριστόφορου Περραιβού (Κέρκυρα 1798), μα κάποια παραλλαγή -δεν αποκλείεται, εντούτοις, ο Σκληρός να παραθέτει τους στίχους από μνήμης. Αντίθετα, στα *Σύγχρονα προβλήματα*, όπως παρατίθενται οι στίχοι αυτοί, συμφωνούν με την έκδοση Περραιβού. Από τα υπόλοιπα αποσπάσματα του ποιήματος που αντιγράφει ο Σκληρός στο βιβλίο του, μόνο οι στίχοι 85-86 διαφέρουν από την έκδοση του 1798 (η «πατρίδα» στη θέση της «Ελλάδας»), ενώ οι στίχοι 21-22, 117-118 και 121-124 συμφωνούν. Βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 230-231· πρβλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Θούριος*, στον τόμο: *Ρήγας*, εισαγωγή - επιμέλεια: Λεάνδρος Ι. Βρανούσης, (Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10), Αετός, Αθήνα 1953, σ. 391-393.

47. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 231. Τούτη η παρατήρηση του Σκληρού μάρτυρεί την εν πολλοίς σχηματική αντίληψή του αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των αστικών επαναστατικών κινημάτων.

48. Ι.Κ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, (Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 20), Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1924, σ. 64. Στο επόμενο βιβλίο του, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, τ. Α', Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1925, σ. 108 υποσ., ο Κορδάτος γράφει πως «ο Γ. Σκληρός ([στα] *Σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*) πέφτει έξω στις κρίσεις του για τα σχέδια του Ρήγα», διότι «φαίνεται πως δε διάβασε, ούτε είχε υπ' όψη του όλη τη σχετική βιβλιογραφία».

49. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, σ. 63-64.

50. *Στο ίδιο*, σ. 64-65 (η υπογρ. του σ.).

51. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 221 (η υπογρ. του σ.).

52. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 229-230 και 231-232 αντίστοιχα. Η αναφορά του Σκληρού στον όρκο των «συστημένων», καθώς και η σχετική περικοπή που τη συνοδεύει, φαίνεται πως αντιγράφονται από την *Ιστορία* του Σπ. Τρικούπη, ό.π., τ. Α', 1860, σ. 10.

53. Σημειωτέον, οι περίπλοκες τελετουργίες ένταξης είτε ανόδου στην ιεραρχία μίας μυστικής επαναστατικής εταιρείας αποτελούσαν συνηθισμένη πρακτική στις συνωμοτικές οργανώσεις των αρχών του 19ου αιώνα (βλ. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, μετάφραση από τα αγγλικά: Μαριέτα Οικονομοπούλου, Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σ. 157), άν και πρέπει να τονιστεί πως η δομή της Φιλικής Εταιρείας πράγματι ακολουθούσε ένα πρότυπο εκκλησιαστικό, παρά μασονικό, την ίδια στιγμή βέβαια που είχε οργανωθεί με βάση την εμπειρία των μελών του ιδρυτικού κύκλου της ως ελευθεροτεκτόνων (βλ. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μετάφραση από τα αγγλικά: Α. Ξανθόπουλος, Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ²1984, σ. 59 υποσ. 10).

54. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 231.

55. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 232.

56. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 242-243.

57. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 243.

58. *Στο ίδιο*, σ. 245.

59. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 246.

60. *Στο ίδιο*, σ. 247 (η υπογρ. του σ.).

61. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 233.

62. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 246-247 και 252. Στον υπότιτλο του κεφαλαίου για τη «δεσποτική περίοδο» αναγράφεται ως εναρκτήρια χρονολογία της εν λόγω περιόδου το έτος *1818* αντί του ορθού *1828* (βλ. *στο ίδιο*, σ. 252)· στα «Περιεχόμενα», *στο ίδιο*, σ. 580, υπάρχει η ορθή χρονολογία).

63. Βλ. Αλ.Ι. Δεσποτόπουλου, «Παράγοντες, διάρκεια, φάσεις και ιδιομορφία της Ελληνικής Επαναστάσεως», στο συλλογικό έργο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*,* τ. ΙΒ' (1821-32), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 11· του ίδιου, *Μελέτες πολιτικής ιστορίας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1989, σ. 77, 80-81.

64. Βλ. Α.Δ. Σίδερι, «Γ. Σκληρού: *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», π. *Μαύρος Γάτος*, Α':9-10 (Φεβρ.-Μάρτ. 1920), σ. 132. (Η βιβλιοπαρουσίαση του Σίδερι δημοσιεύτηκε και στο *Ριζοσπάστη*, φύλλο 23ης Φεβρ. 1920, σ. 2.) Τα παραθέματα που ακολουθούν είναι από τη σ. 133.
Υποσημειώνουμε πως από τους διανοούμενους που έγραψαν κριτικά σημειώματα (ή παρουσιάσεις) για το βιβλίο του Σκληρού, μόνον ο Σίδερις στάθηκε στην ανάλυση του συγγραφέα για το Εικοσιένα. Ο

* Στο εξής, *ΙΕΕ*.

Παύλος Πετρίδης, ωστόσο, στο «φιλολογικό» ετήσιο μνημόσυνο του «αλησμόνητου» Σκληρού μίλησε με εμφανή θαυμασμό για όσα ο συγγραφέας των *Συγχρόνων προβλημάτων* έγραψε γύρω από την «παράξενη προσωπικότητα» του Αλή πασά. Βλ. [Παύλου Πετρίδη], *Γεώργιος Σκληρός (Γεώργιος Η. Κωνσταντινίδης), (1879-1919)*, Τυπογραφείον του Εμπορίου, Αλεξάνδρεια 1930 (ανάτυπο από την εφ. της Αλεξάνδρειας *Τα Νέα*, φ. 22ας Δεκ. 1920 / 5 Ιαν. 1921), στην τελευταία σ. του κειμένου (το φυλλάδιο δε φέρει σελιδαρίθμηση).

65. Σίδερις, *ό.π.*, σ. 133. Ισως η μη μνημόνευση του ονόματος του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου δε συνιστά τυχαία παράλειψη εκ μέρους του σ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠΟ ΤΑ *ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ*, ΣΤΗΝ *ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΝ ΣΗΜΑΣΙΑΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821*: ΟΙ «ΕΝΔΙΑΜΕΣΕΣ» ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ '21 ΚΑΙ Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΚΟΡΔΑΤΟΥ

Ο σοσιαλιστής Κώστας Καραμούζης, όταν πλέον σταδιοδρομούσε στο *Ελεύθερον Βήμα* ως Κώστας Αθάνατος, σε μία σύντομη βιβλιοκρισία για την *Κοινωνικήν σημασίαν της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, που δημοσιεύτηκε λίγες μόλις ημέρες ύστερα από την κυκλοφορία του βιβλίου, έγραφε για το ζήτημα της προσέγγισης του 1821 από την «κοινωνιολογικήν» άποψη: «Ο μακαρίτης ιατρός της Αιγύπτου Γ. Σκληρός μάς έδωσε πρώτος νύξιν. Και ο κ. Κορδάτος επήρε το θέμα και το ολοκλήρωσε».[1] Ανεξάρτητα από το αν κατόρθωσε πράγματι να φέρει εις πέρας την ολοκλήρωση του «θέματος», οπωσδήποτε αυτή ήταν η στόχευση του Γ. Κορδάτου: να προσκομίσει έναν όγκο πραγματολογικού υλικού που θα στήριζε επιστημονικά, με τα δεδομένα της ιστορίας, την άποψη ότι η Επανάσταση του 1821 ήταν αστική. Διότι ο Σκληρός δεν είχε προνοήσει για βιβλιογραφικές παραπομπές στα έργα του, ώστε, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Κορδάτου, «να είνε δυνατός ο έλεγχος επί των διατυπωμένων γνωμών και κρισεών του».[2] Ωστόσο, η προσπάθεια για επιστημονική θεμελίωση της άποψης για την αστικότητα του '21 είχε, από τη φύση της, πολιτική διάσταση: λ.χ., η συσχέτιση της οικονομικής καθυστέρησης, ή της λεγόμενης «εξάρτησης», του Ελληνικού κράτους από τη Μεγάλη Βρετανία με τους όρους ωρίμανσης και διεξαγωγής του επαναστατικού αγώνα το 1821.

Πέρα, όμως, από την ανίχνευση αιτιακών σχέσεων μεταξύ των δεδομένων του 1821 και των εσωτερικών προβλημάτων του νεοελληνικού κράτους, υπήρχε και το πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, της διαδικασίας της εθνικής ολοκλήρωσης: το γεγονός πως η Ελλάδα την επαύριον της λήξης του Μεγάλου Πολέμου συνέχιζε να βρίσκεται στην τροχιά του αλυτρωτισμού αποτελούσε μία δίοδο επικοινωνίας των αναγνώσεων του 1821 και της τρέχουσας πραγματικότητας. Η Μικρασιατική Εκστρατεία και ο συνακόλουθος εθνικός αναβρασμός συνδέονταν άμεσα με το μεγαλοϊδεατισμό, αυτό *το κομβικό σημείο όλων των αποχρώσεων της τότε κυριαρχης ιδεολογίας, ώστε στους υποστηρικτές* της μικρασιατικής επιχείρησης η προσπάθεια εκείνη φάνταζε ως η συνέχεια των όσων το 1821 δεν αποτελούσε παρά μονάχα το πρελούδιο. Τούτη η σύζευξη του απελευθερωτικού προτάγματος της Ελληνικής Επανάστασης με τις μεγαλοϊδεατικές προσδοκίες ήταν αποδεκτή και προπαγανδιζόταν από ένα ευρύ φάσμα διανοουμένων και πολιτικών οι οποίοι είχαν σοσιαλιστικές προσλαμβάνουσες.

Για τους κομμουνιστές, που πορεύονταν μοναχικά, καθότι δεν ήσαν κοινωνοί του μεγαλοϊδεατικού οράματος, και συνεπώς εναντιώνονταν στη μικρασιατική περιπέτεια και στην εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων στα Βαλκάνια, η προβολή της δικής τους αντιπατριωτικής δέσμης ιδεών έφερνε, μεταξύ άλλων, στο προσκήνιο την ιδαίτερη ανάγνωσή τους για την Ελληνική Επανάσταση -δίχως ωστόσο να καταστεί ποτέ κεντρική επιλογή για συστηματική μελέτη. Ο Γ.

Κορδάτος, από την πρώτη κιόλας στιγμή, δεν έκρυψε την επιδίωξη να συναρτήσει την οπτική του για το 1821 με τα προβλήματα, εσωτερικά και εξωτερικά, του νεοελληνικού κράτους. Επί τούτου μάλιστα έγραψε στις τελευταίες παραγράφους της μελέτης του για τον κοινωνικό χαρακτήρα του 1821, στο κεφάλαιο για το «Συμπέρασμα» που αποκομίζει κανείς μελετώντας «υλιστικά» την Επανάσταση των Ελλήνων.[3]

Το ζήτημα του χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης φαίνεται πως απασχολούσε τους Ελληνες μαρξιστές ή μαρξίζοντες διανοουμένους τουλάχιστον από τις αρχές του 1920. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κώστα Αθάνατου, είχε δημιουργηθεί ένας «όμιλος» που εξήταζε «το μέγα τούτο ζήτημα» και ο οποίος, μάλιστα, συνεδρίαζε τα βράδυα στην αίθουσα της Διεύθυνσης του *Ριζοσπάστη*.[4] Παρεπιμπτόντως, η τότε άποψη του ίδιου του Καραμούζη / Αθάνατου για την Ελληνική Επανάσταση, όπως διατυπώθηκε εν παρόδω από τον ίδιο σε μία δημόσια εκδήλωση, στις αρχές του 1919, της Ενώσεως προς Μελέτην του Επιστημονικού Σοσιαλισμού, ήταν πως το 1821 είχε εθνικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με μία, πιθανότατα συνταγμένη από τον ίδιο, δημοσιογραφική κάλυψη -με κάπως γριφώδες ύφος σε αρκετά σημεία- των εισηγήσεων της εκδήλωσης που προαναφέρθηκε, ο Καραμούζης υποστήριξε, όπως αναφέρεται, πως ο «Ελληνικός λαός [...], με ακαθόριστα οικονομικά συμφέροντα, με μη διακεκριμένας τάξεις [...] απέβλεπεν αποκλειστικώς εις την γενικήν γραμμήν της αποκτήσεως φυλετικής [: εθνικής] ελευθερίας»· αυτής της ελευθερίας «την οποίαν και αυτός ο Marx [sic]», καθώς φέρεται να εκτίμησε ο ομιλητής, «θεωρεί ως απαραίτητον προϋπόθεσιν της πάλης των τάξεων [...]».[5] Ωστόσο, ο Καραμούζης συμπλήρωσε, μεταξύ άλλων, πως η πολιτική στο ζήτημα των δανείων είχε ως αποτέλεσμα να σχετιστούν, με υποδουλωτικούς όρους, οι Ελληνες με «τας [τότε] κεφαλαιοκρατικάς τάσεις» (όπως γράφεται).

Οπως και να έχει το πράγμα αναφορικά με τον προαναφερθέντα «όμιλον», το 1921 τρία από τα επιφανέστερα στελέχη του ΣΕΚΕ, οι Αρ. Σίδερις, Γεώργιος Α. Γεωργιάδης και Ευάγγελος Παπαναστασίου,[6] δημοσίευσαν ισάριθμα άρθρα όπου έθιγαν, ο καθένας από τη δική του σκοπιά, το ζήτημα της Ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται για τα κείμενα «Εκατό χρόνια τώρα» του Σίδερι, «*Η εθνική Επανάστασις του 1821 και ο σοσιαλιστικός αγών*» του Γ.Α. Γεωργιάδη και, τέλος, η μελέτη[7] «Τα Βαλκάνια από του 15. αιώνος εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα», του Ευ. Παπαναστασίου. Τα τρία κείμενα επιχειρούν μία χρήση του ιστορικού παρελθόντος προς υποστήριξη συγκεκριμένων κομμουνιστικών προτάσεων που αφορούν τις σύγχρονες καταστάσεις (αντικρούοντας αντίπαλες εντυπώσεις που κυριαρχούν) και προτείνουν λύσεις σε προβλήματα της νεοελληνικής ζωής. Ο Σίδερις, για παράδειγμα, ρίχνει τη ματιά του στην άσχημη οικονομική κατάσταση των αγροτών, οι οποίοι, καθώς εκτιμά, εκατό χρόνια μετά το Εικοσιένα «ευρίσκονται ίσως και εις χειροτέραν ακόμη θέσιν ή επί Τουρκοκρατίας», στενάζοντας κάτω από μία διπλή, γαιοκτημοτική και κεφαλαιοκρατική, «δουλείαν».

Υπάρχουν βέβαια σημαντικές υφολογικές διαφορές μεταξύ των τριών κειμένων: και μόνο το γεγονός του εντύπου και της χρονικής στιγμής της δημοσίευσης μας υποψιάζουν για αυτές. Τα άρθρα των Σίδερι και Γεωργιάδη φιλοξενούνται σε κομμουνιστικά φύλλα, τη στιγμή μάλιστα που εορτάζεται η εκατοστή επέτειος της Επανάστασης, ενώ η μελέτη του Ευ. Παπαναστασίου δημοσιεύεται αργότερα και όχι σε κομματικό έντυπο, αλλά σε ένα νέο τότε περιοδικό ακαδημαϊκών προδιαγραφών, το *Αρχείον* του Δ. Καλιτσουνάκι, το οποίο γρήγορα καθιερώθηκε ως ένα από τα εγκυρότερα βήματα διαλόγου των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα. Ο *Ριζοσπάστης*, εφημερίδα η οποία βρισκόταν εκείνο τον καιρό «υπό τον έλεγχον της Κεντρικής Επιτροπής του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος», καθώς δηλωνόταν στην επικεφαλίδα της, ως έντυπο καθημερινής κυκλοφορίας που απευθυνόταν κατά κύριο λόγο σε εργατόκοσμο, προσδιόριζε ένα εξαιρετικά στενό, από άποψη έκτασης και γλώσσας, πλαίσιο για ένα κύριο άρθρο, όπως εκείνο του Αρ. Σίδερι, το οποίο είχε, επιπρόσθετα, αντι-επετειακό χαρακτήρα.

Στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν*, το πλαίσιο ήταν κάπως διαφορετικό. Ως μηνιαία έκδοση, απευθυνόταν με άλλους όρους στο αναγνωστικό κοινό, το οποίο πρέπει να αποτελούσαν περισσότερο διανοούμενοι, παρά εργάτες. Εχοντας αυστηρότερες υφολογικές προδιαγραφές από το *Ριζοσπάστη* και διαθέτοντας περισσότερο χώρο από μία εφημερίδα, η *Κομμουνιστική Επιθεώρησις* προσέφερε κάποιες προϋποθέσεις για τη φιλοξενία μίας σχετικά προσεγμένης κοινωνιολογικής προσέγγισης του 1821, όπως εκείνη του Γεωργίου Γεωργιάδη. Για ένα περιοδικό όπως το *Αρχείον* του Καλιτσουνάκι δε χρειάζεται να ειπωθούν πολλά: αποτελούσε το ευνοϊκότερο περιβάλλον για μία εκτενή μελέτη, όπως το πόνημα του Παπαναστασίου για τα Βαλκάνια και το Ανατολικό ζήτημα.

I

Εξαιρετικά σύντομη είναι η αναφορά του Σίδερι στο, ούτως ή άλλως, βραχύ άρθρο του «Εκατό χρόνια τώρα», κείμενο που στοχεύει στην άρθρωση ενός λόγου γύρω από τη γωνία από την οποία ο σύγχρονος υποψιασμένος Ελληνας οφείλει να αφουγκράζεται τα μηνύματα του '21, ενός λόγου διαφορετικού από εκείνον που διατυπώνουν «οι αστοί πανηγυρισταί της 25 Μαρτίου» στην απόπειρά τους «να συγκινήσουν τας μάζας με το αίσθημα της φυλετικής και θρησκευτικής αντιθέσεως». Οι λιγοστές φράσεις του άρθρου που επικεντρώνουν στο 1821 μπορούν να συνοψιστούν ως εξής. Ο Σίδερις είναι της γνώμης πως η Επανάσταση ήταν ένας αγώνας εθνικός (την «εσήκωσε το Εθνος»), όπου «η αστική τάξις» κινητοποίησε το θρησκευτικό αίσθημα των Ελλήνων και το ταξικό μίσος του υποτελούς στον αγά κολλήγου. Εξεράγη, δε, εξαιτίας της «συμφεροντολογία[ς] των [Ελλήνων] μικροαστών και των εμπόρων της εποχής», οι οποίοι ήλεγχαν την οικονομική ζωή του Οθωμανικού κράτους.[8]

Τούτη ακριβώς η φράση περί «συμφεροντολογίας», που βέβαια παραπέμπει σε ταξικά συμφέροντα, παρερμηνεύτηκε (και αυτό είναι ενδεικτικό τού πώς τότε οι μη εξοικειωμένοι με το μαρξισμό διανοούμενοι αδυνατούσαν να παρακολουθήσουν τις «υλιστικές» αναλύσεις), όταν στην εβδομαδιαία τότε εφημερίδα *Νέα Ελλάς* (που εκδιδόταν από τον «Κοινωνιολόγο» Θαλή Κουτσούπη) δημοσιεύτηκε κριτικό σημείωμα όπου γραφόταν πως ο Σίδερις (δεν κατονομάζεται ρητά, όμως γίνεται εύκολα αντιληπτό πως περί αυτού γίνεται λογός) υποστήριξε, τάχα, με το άρθρο του τής 25ης Μαρτίου ότι «οι Ελληνες του 21 [...] έκαμαν την επανάστασιν χάριν 'αρπαγής!» και ότι θα «ήτο καλύτερον να μείνουν οι Τούρκοι μέχρις ότου έλθουν οι προλετάριοι δια να σώσουν τον κόσμον δια την γενικής επαναστάσεως». Για να ακολουθήσει στη συνέχεια το ειρωνικό ερώτημα: «Αλλά που να ξέρουν οι Ελληνες του 1821 την μέλλουσαν γέννησιν του Μπεναρόγια, του Σίδερη, του Πετσοπούλου δια να περιμένουν;»[9]

Ακόμα και έπειτα από μία φευγαλέα ματιά στο άρθρο του Αριστοτέλη Σίδερι, εύκολα διαπιστώνεται πως η οπτική του για την Ελληνική Επανάσταση συμπλέει με το γενικό περίγραμμα του Σκληρού σε σχέση με το 1821. Είναι εύλογο να υποθέσουμε πως ο Σίδερις δεν έχει κοιτάξει τα της Επανάστασης με ιδιαίτερη σπουδή. Ας μη λησμονούμε, επίσης, πως και στη βιβλιοκρισία του για τα *Σύγχρονα προβλήματα* (μνημονεύτηκε ήδη παραπάνω, κεφ. 1.3, IV) δεν εκφέρει κρίσεις που υποδηλώνουν προσωπική εντρύφηση με τη θεματική του 1821. Το ίδιο διαπιστώνεται και από μία παλαιότερη, πριν από την έκδοση της μελέτης του Σκληρού, αναφορά του για την Επανάσταση. Το 1918, όταν ο ηγείτο μίας ομάδας σοσιαλιστών η οποία επρόκειτο να συμμετάσχει, με κυβερνητικές δαπάνες, στη Διασυμμαχική Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη του Λονδίνου (Φεβρουάριος 1918),[10] κυκλοφόρησε μία μπροσούρα αυτής της αντιπροσωπείας, όπου προβάλλονταν οι απόψεις της για τους όρους της ειρήνης στα Βαλκάνια.[11]

Στο φυλλάδιο εκείνο, του οποίου το κύριο, αν όχι αποκλειστικό, βάρος της σύνταξης δίχως αμφιβολία έπρεπε να έφερε ο Αρ. Σίδερις, οι εισαγωγικές παρατηρήσεις του

δεύτερου κεφαλαίου, «Summary of the Eastern Question», καλύπτουν την κατάρρευση του Βυζαντίου, την Τουρκοκρατία και τα εθνικά κινήματα των υπόδουλων λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκεί εκφράζεται η άποψη πως οι Ελληνες, χάρη στην οικονομική ανέλιξή τους, την επαφή με τη Δύση και τη συνακόλουθη πνευματική ανάταση, μπόρεσαν να κάνουν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας «αξιοθαύμαστη χρήση της αυτονομίας που είχαν πετύχει στις κοινοτητές τους». Ετσι, όταν η συγκυρία συνέζευξε ευνοϊκά τις «ευεργετικές επιδράσεις» της Γαλλικής Επανάστασης και την «παρακμή της οθωμανικής εξουσίας», ξέσπασε η εξέγερση των Ελλήνων, οι οποίοι διακήρυξαν πλέον ένοπλα τη θέληση «να αψηφήσουν τον κατακτητή τους».[12] Παραπέρα, επισημαίνεται, και είναι ενδιαφέρον, πως η Ελληνική Επανάσταση «δεν σκόπευε μόνο στην εθνική αποκατάσταση των Ελλήνων, μα παρότρυνε όλους τους υποτελείς λαούς της Τουρκίας σε ένα γενικό ξεσηκωμό».[13] Οι παραπάνω ιστορικές εκτιμήσεις είναι φανερό πως βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το γενικό εξηγητικό σχήμα του 1821 που ο Σκληρός είχε πρωτοδιατυπώσει στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Ωστόσο, οι ιδαίτερες αποχρώσεις απόδοσης εκείνου του σχήματος φέρνουν στο νου την ανάλυση του Σκληρού στο τελευταίο βιβλίο του, το οποίο όταν η εν λόγω μπροσούρα για το Ανατολικό ζήτημα είδε το φως της δημοσιότητας δεν είχε ακόμα εκδοθεί.

Ο Γεώργιος Γεωργιάδης, τώρα, με το άρθρο του για την Επανάσταση και το «σοσιαλιστικόν αγώνα», θα επιχειρήσει την ανατομία της νεοελληνικής κοινωνίας: θα δώσει έμφαση στην εξωτερική πολιτική την επαύριον της λέξης του πολέμου, μέσω μίας σχετικά εκτενούς ερμηνευτικής προσέγγισης του 1821, που χρησιμεύει ως βάση για την τεκμηρίωση (τούτο μαρτυρεί άλλωστε και ο τίτλος του άρθρου) των ορισμάτων και των προτάσεών του για τα σύγχρονα πράγματα. Ο συντάκτης του κειμένου αφήνει να εννοηθεί πως οι συναφείς με την Ελληνική Επανάσταση εκτιμήσεις που διατυπώνει έχουν προκύψει από μελέτη των πηγών[14] και δεν αποτελούν στερεότυπες κρίσεις με τετριμμένες αναφορές στην ταξική πάλη.

Τα γραφόμενα από το Γεωργιάδη δείχνουν να επαληθεύουν αυτούς τους υπαινιγμούς, μολονότι την ίδια στιγμή μαρτυρούν πως η οποιαδήποτε επαφή με τις πηγές δεν έγινε συστηματικά, ή ακολουθώντας ένα κάπως αυστηρό πρόγραμμα μελέτης. Παραταύτα, η μάλλον εξαντλητική, στο πλαίσιο ενός σχετικά σύντομου επετειακού άρθρου, αναφορά στα δεδομένα τις Επανάστασης είναι αξιοπρόσεκτη. Σημείο εκκίνησης αποτελεί η διαπίστωση πως «αι επαναστάσεις, αδιάφορον αν χαρακτηρίζωνται ως εθνικαί ή κοινωνικαί, εις το βάθος πάντοτε περιέχουν την σύγκρουσιν των οικονομικών συμφερόντων των διαφόρων κοινωνικών τάξεων».[15] Το 1821 εγγράφεται ακριβώς μέσα σε αυτό το γενικό περίγραμμα, δηλαδή η Επανάσταση συνιστά εξειδικευμένη περίπτωση της πιο πάνω γενικής θεώρησης.

Κατά το Γεωργιάδη, η Επανάσταση του 1821 ήταν ένα κίνημα απότοκο της σύμπτωσης των δραστηριοτήτων των δύο πόλων του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού: του αστικού και του αγροτικού. Από τη μία πλευρά, οι Ελληνες, «λαός εμποροεσιτικός κατ' εξοχήν», κατόρθωσαν να δημιουργήσουν «ιδιαιτέραν ζωήν», δηλαδή κεφαλαιοκρατικούς όρους, εντός των οθωμανικών οπισθοδρομικών δομών. Συνεπεία αυτής της οικονομικής, άνθισης ανήλθε και το πνευματικό επίπεδο όλων, όσοι απασχολούνταν στη σφαίρα του εμπορίου: μία ολόκληρη «τάξις των διανοουμένων ηγετών του Ελληνικού λαού» ξεπήδησε μέσα από την «εμπορικήν τάξιν».

Από την άλλη μεριά, όσοι Ελληνες της οθωμανικής κοινωνίας ήσαν αγρότες, εξαιτίας της άγριας εκμετάλλευσής τους εκ μέρους των Τούρκων γαιοκτημόνων, που τους πίεζαν αφόρητα «μη δυνάμενοι να συναγωνισθώσι τους Ελληνας εις τα αστικά κέντρα», αντέταξαν την ένοπλη διαμαρτυρία τους σε αυτή την κατάσταση. Μέσα από την αντίστασή τους δημιουργήθηκε «μία ειδική τάξις ανδρών» που ως ενασχόληση είχε τη σύγκρουση με τους Τούρκους, ενώ την ίδια ώρα, εξαιτίας της αντίστασης, διαμορφωνόταν σε όλο το φάσμα του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού μία ατμόσφαιρα κατάλληλη για να εγκολπώσουν τα ανατρεπτικά μηνύματα που επεξεργάζονταν οι Ελληνες αστοί στις πόλεις, ένα κλίμα πρόσφορο «δια την αναγέννησιν του εθνικού αισθήματος» στην ύπαιθρο χώρα.[16]

Οταν, λοιπόν, οι περιστάσεις έγιναν ευνοϊκές για τη σύμπτωση αυτών των δύο κινήσεων (αστικής ανάπτυξης και έντασης αγροτικής διαμαρτυρίας), «οι Ελληνες αστοί και οι διάφοροι τοπάρχαι (κοτζαμπάσηδες) είδον ότι ηδύνατο να χρησιμοποιήσουν την πολεμικήν πείραν των αγροτών και να δημιουργήσουν μίαν ιδιαιτέραν οργάνωσιν [: ελληνικό κράτος]».[17] Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η Επανάσταση του '21 έγινε, και «καλή ή κακή [...] ήτο μία ανάγκη οικονομική και πολιτική απέναντι της Τουρκικής κυριαρχίας».[18]

Κατά τη γνώμη του συντάκτη του άρθρου, οι κοτζαμπάσηδες συνιστούσαν τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης. Τούτο, αν και δε δηλώνεται ευκρινώς, υπονοείται παντού. (Σε ένα μόνο σημείο γίνεται λόγος για «αστούς κοτζαμπάσηδες», με τρόπο όμως που, μένοντας κανείς μονάχα σε αυτή τη φράση, θα μπορούσε να υποθέσει ότι ο Γεωργιάδης ομιλεί για μία μερίδα των κοτζαμπάσηδων.) Σε μεταγενέστερο ωστόσο κείμενό του (όταν πλέον είχε αποχωρήσει από το Σοσιαλεργατικό Κόμμα και μαζί με το Σίδερι και άλλα πρώην στελέχη του κόμματος συνέπηξαν την Εργατικήν Σοσιαλιστικήν Ενωσιν της Ελλάδος -βλ. και σημ. 51 του κεφ. 8.2), όπου επιχειρεί μία ανατομία της μετά το 1922 ελληνικής κοινωνίας και συνάμα παραπέμπει στην ανάλυσή του για 1821 του Μαρτίου του 1921, κάνει λόγο για την τάξη «των ευγενών κοτζαμπάσηδων», τους οποίους και θεωρεί ως ένα από τα τμήματα «των καθυστερημένων οικονομικώς στρωμμάτων της αστικής τάξεως».[19] (Η απόδοση στους κοτζαμπάσηδες της αστικής ιδιότητας έγινε αργότερα, το 1924, αντικείμενο επικρισης[20] εκ μέρους του Κορδάτου.)

Οσον αφορά τους όρους διεξαγωγής του επαναστατικού αγώνα των υπόδουλων Ελλήνων, ο Γεωργιάδης θα χρησιμοποιήσει το ακόλουθο σχήμα κοινωνικής αντίθεσης: από τη μία μεριά τοποθετούνται αστοί και κοτζαμπάσηδες, από την άλλη το μεγάλο πλήθος των «στρατιωτών-αγροτών». Οι πρώτοι, εκμεταλλεύτηκαν οικονομικά τη διεξαγωγή του πολέμου: αποκόμισαν κέρδη μέσω ατασθαλιών, οι οποίες επεκτάθηκαν και στην έπειτα της ίδρυσης του ελεύθερου κράτους εποχή, με τη χρήση της κρατικής μηχανής προς ίδιον όφελος. «[Ε]ίνε γνωστός ο τρόπος», παρατηρεί ο Γεωργιάδης, «της δημιουργίας κεφαλαίου δια της συνδρομής του Κράτους». Την ίδια στιγμή, ο αγροτικός κόσμος, που «εθυσιάσθη εντελώς» για την απελευθέρωση της πατρίδας, καταβαραθρώθηκε οικονομικά· μάλιστα με τέτοιο τρόπο, που «η δουλοπαροικία των γεωργών εσυνεχίσθη και πάλιν εις την ελευθέραν Ελλάδα, με την διαφοράν ότι οι Τούρκοι γαιοκτήμονες αντεκατεστάθησαν από Ελληνας»,[21] εφόσον οι κοτζαμπάσηδες ενίσχυσαν σημαντικά τη θέση τους στο νέο κοινωνικό μόρφωμα (συγκριτικά με την πρότερη κατάσταση) και ήσαν οι κατεξοχήν κερδισμένοι από τον αγώνα που είχε προηγηθεί.

Από την ανασυγκρότηση του σχήματος του Γεωργιάδη για την Ελληνική Επανάσταση συνάγεται το συμπέρασμα πως οι εκτιμήσεις του, αν και εμφανίζουν εφαπτόμενα σημεία με τις αντίστοιχες του Σκληρού στα *Σύγχρονα προβλήματα*, συνθέτουν το πλέγμα των προτάσεών του για την κατανόηση του '21 με διαφορετικό τρόπο. Ουσιαστικά, ο Γεωργιάδης εμβάθυνε προσεκτικότερα από τον εκλιπόντα Σκληρό στα ιστορικά γεγονότα και μπήκε στον πειρασμό να παρουσιάσει ένα υπόδειγμα ανάγνωσης της Επανάστασης στο οποίο κυριαρχούν οι λεπτές διασυνδέσεις των διάφορων φαινομένων. (Από αυτή τη σκοπιά ξεχωρίζει η περίπτωση της συσχέτισης οικονομικής [αστικής] εξέλιξης και αγροτικής διαμαρτυρίας.)

Να σημειωθεί, επίσης, πως μία από τις κατευθυντήριες γραμμές στο άρθρο του Γεωργιάδη, η επεξεργασία της θέσης πως «το έργον της εθνικής επαναστάσεως» μπορεί να θεωρηθεί «τερματισθέν», συνεπαγόταν τη θεμελίωση, μέσω της επιστημονικής διερμήνευσης των ιστορικών δεδομένων της χώρας, της δυνατότητας ανάληψης εργατικής δράσης υπέρ της άμεσης έλευσης του *σοσιαλισμού στην Ελλάδα*. *Πρόκειται για την επίσημη πολιτική γραμμή τότε στο Σοσιαλεργατικό* Κόμμα σκόπευση που υιοθετείται και από τον Κορδάτο στην *Κοινωνικήν σημασίαν*.[22] Για αυτό, άλλωστε, μπορεί να υποστηριχτεί[23] πως «οι πολιτικές θέσεις» του παραπάνω έργου του Γιάννη Κορδάτου πρωτοεκφράζονται στη μικρή μελέτη του Γεωργιάδη, η οποία γράφηκε με αφορμή τα εκατό χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης.

Υποσημειώνουμε, προτού ανασυνθέσουμε τις απόψεις του Ευάγγελου Παπαναστασίου για το 1821, πως ο Κ.Δ. Καραβίδας την ίδια εποχή με τους Γεωργιάδη και Σίδερι έγραφε στο «εορταστικόν», για την εκατοστή επέτειο του 1821, τεύχος της *Πολιτικής Επιθεωρήσεως* πως «η ερμηνεία» που «εδόθη προσφάτως» για την Ελληνική Επανάσταση «εκ μέρους των παρ' ημίν σοσιαλιστών» (σύμφωνα με την οποία το 1821 ήταν οικονομική υπόθεση «της εν γεννέσει τότε τάξεως των εμπόρων και των αστών»), αν και περιέχει «δόσιν αληθείας», ήταν παραταύτα «στενωτέρα των γεγονότων».[24]

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε επακριβώς ποιά κείμενα είχε κατά νου ο Καραβίδας όταν συνέτασε τις παραπάνω γραμμές. Ασφαλώς, δεν αναφερόταν στο άρθρο του Αρ. Σίδερι στο *Ριζοσπάστη*, καθόσον τούτο δημοσιεύτηκε έπειτα από το δικό του. Ισως να υπονοεί το κείμενο του Γ.Α. Γεωργιάδη, το οποίο μπορούσε να είχε διαβάσει, αφού τα τεύχη της *Κομμουνιστικής Επιθεωρήσεως* κυκλοφορούσαν στις αρχές κάθε μήνα. Δεν αποκλείεται, επίσης, να γνώριζε τη βιβλιοκρισία του Σίδερι για τα *Σύγχρονα προβλήματα*. Πιθανότατα όμως είχε υπόψη του το ίδιο το βιβλίο του Σκληρού, και όταν γράφει για τη «σοσιαλιστική» άποψη περί '21 που διατυπώθηκε «προσφάτως», μάλλον συνδυάζει την ανάλυση του Σκληρού με εκείνη του Γεωργιάδη ή του Σίδερι (στη βιβλιοκρισία), ή και με τις δύο μαζί.

Πάντως, αυτό που πρέπει να επισημανθεί σχετικά με την επίκριση του Καραβίδα είναι πως και ο ίδιος δείχνει να έχει μία στενή αντίληψη για τη «σοσιαλιστική» οπτική για το Εικοσιένα: λ.χ., η παρατήρησή του (ως ένδειξη των περιορισμών στη «σοσιαλιστική» ανάγνωση) πως «εν τη Χερσαία Ελλάδι τον πόλεμον έκαμαν οι αρματωλοί και οι καπεταναίοι», αποτελεί απτή απόδειξη του ότι δεν έχει διαβάσει με προσοχή τα σχετικά κείμενα. Ούτε στο Γεωργιάδη, όπως είδαμε, ούτε όμως και στο Σκληρό υπάρχει κάποια στενότητα αυτού του τύπου. Οφείλουμε εντούτοις να τονίσουμε πως η κριτική του Κ.Δ. Καραβίδα στη «σοσιαλιστική» ανάλυση γίνεται παράλληλα με την αυστηρή επίκριση των καθιερωμένων αναγνώσεων της Επανάστασης, οι οποίες στα μάτια του φαίνονται σαν πατριωτικά συναξάρια που απαριθμούν «[τας] λαμπράς κατά των Αγαρηνών νίκας». Δηλαδή, ο Καραβίδας αναζητεί έναν «τρίτο δρόμο» (θα μπορούσαμε να πούμε) στην προσέγγιση του 1821, πέρα από την πεπετημένη της πατριδοκάπηλης, επίσημης ιστοριογραφίας, αλλά και μακρυά από την καινοφανή, τότε, σοσιαλιστική προσέγγιση.

Στη μελέτη του Ευάγγελου Παπαναστασίου για το Ανατολικό ζήτημα, το θέμα της Επανάστασης του 1821 τίθεται σε διαφορετική, απ' ότι στους μέχρι τότε μαρξιστές διανοουμένους, βάση. Με στόχο να εξηγήσει την ορθότητα της επιλογής των κομμουνιστών να εργαστούν για τη σύσταση της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας, της μόνης «πραγματική[ς] απαρχή[ς] της οριστικής λύσεως του Ανατολικού ζητήματος»,[25] ο Ευ. Παπαναστασίου κάνει μία ιστορική αναδρομή της πορείας των βαλκανικών λαών από την οποία δε λείπει, βέβαια, και η εξέταση της Ελληνικής Επανάστασης.

Προτού προχωρήσουμε στο πώς είδε ο συντάκτης της μελέτης το 1821, είναι απαραίτητο να δώσουμε επιγραμματικά το γενικότερο πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετεί την έκρηξη του αγώνα των Ελλήνων. Ο Παπαναστασίου ορίζει ένα χώρο, που ουσιαστικά εκτείνεται από τη Δυτική Ευρώπη ισαμε τη Νοτιοανατολική Ασία, ο οποίος αποτελεί ένα πεδίο ζωτικής δράσης του ευρωπαϊκού κεφαλαιοκρατισμού, της «εξαγωγή[ς] ωργανωμένης ευρωπαϊκής δυνάμεως υπό μορφήν κεφαλαίου».[26] Η κατάσταση αυτή διαδέχτηκε την από το απότατο παρελθόν επισυμβαίνουσα «ανατολικήν ροπήν», δηλαδή την αδιάκοπη μετατόπευση, λόγω υλικών δυσπραγιών, ασιατικών λαών «προς την Δύσιν» (φαινόμενο, του οποίου η τελευταία πράξη παίχτηκε με την εγκατάσταση των Τούρκων στην Ευρώπη, και έκτοτε άρχισαν σιγά-σιγά να δημιουργούνται οι όροι, συνεπεία της αυγής του δυτικοευρωπαϊκού κεφαλαιοκρατισμού, για αντιστοφή του ρεύματος). Ενα από τα αποτελέσματα που έχει η «κίνησις» των ευρωπαϊκών κεφαλαίων προς την Ανατολή είναι η ώθηση των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου στην αγκάλη των εθνικισμών, οι οποίοι έτσι εμφανίζονται σε μία περίοδο που η «αστικοποίησις» των υπό οθωμανικό έλεγχο Βαλκανίων είναι «ασήμαντος».[27]

Αυτα τα στοιχεία συγκροτούν το περιβάλλον μέσα στο οποίο ο Ευάγγελος Παπαναστασίου εντάσσει την Ελληνική Επανάσταση. Ο ελλαδικός χώρος που, κατά τη γνώμη του, «δεν εγνώρισε ποτέ κυριολεκτικώς φεουδαρχικόν σύστημα», έφθασε στη διεκδίκηση της ανατροπής της οθωμανικής κυριαρχίας «υπό την οδηγίαν της αστικής [...] τάξεως, και από μερικά υπολείμματα φεουδαρχίας -τους κοτζαμπάσηδες».[28] Ευνοϊκή συγκυρία στην εκδήλωση του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων αποτέλεσε η γενικευμένη παρακμή του Οθωμανικού κράτους κατά το δέκατο ένατο αιώνα, «τον αιώνα του καπιταλισμού» και την εποχή «της συνταράξεως των λαών από τας καλουμένας φιλελευθέρας Γαλλικάς ιδέας».[29] Η γέννηση του πατριωτικού φρονήματος των Ελλήνων, με την εγκατάλειψη της ονομασίας «Ρωμηός» και το μετασχηματισμό της «φαντασίας» του λαού σε εθνικισμό, έθεσε σε ενέργεια «εν μεγάλο υποκειμενικό ελατήριον», ούτως ώστε ο ελληνικός λαός «να λάβη μέρος σύσσωμος» στην «'εθνικήν' επανάστασιν».[30] Η Επανάσταση του 1821 πέτυχε, όπως σημειώνει ο Παπαναστασίου, διότι μολονότι εξερράγη την εποχή της παντοδυναμίας της Ιερής Συμμαχίας, η Αγγλία, από το 1826 και έπειτα, έκρινε συμφερότερο το διαμελισμό του οθωμανικού μορφώματος και επέλεξε να θέσει στην τροχιά της το υπό ίδρυσιν νεοελληνικό κράτος.

Στοιχεία από την ανάλυση του Ευάγγελου Παπαναστασίου (στη μορφή της αυτοτελούς έκδοσης του 1922) επηρέασαν εξαρχής τον Κορδάτο, ιδιαίτερα εκείνα που συσχετίζονταν με τους γενικότερους όρους εξέλιξης του Ανατολικού ζητήματος. Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, μάλιστα, ο τίτλος του πρώτου κύκλας κεφαλαίου του βιβλίου, «Η επιδρομή του ισλαμισμού εκ της Ασίας προς την Ευρώπην», παραπέμπει απευθείας στην «ανατολικήν ροπήν». Επιπλέον, τα δάνεια του Κορδάτου από τον πρώην (το 1924) συντροφό του στο ΣΕΚΕ Παπαναστασίου ανιχνεύονται και στο επόμενο έργο του, τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, στα κεφάλαια που πραγματεύονται το Ανατολικό ζήτημα κατά τον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα αντίστοιχα, ενώ αναγνωρίσιμη είναι επίσης η παρουσία των απόψεων του δεύτερου και στη μελέτη του πρώτου για το Βελεστινλή, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*.

II

Εκτός όμως από τους Σίδερι, Γεωργιάδη και Ευάγγελο Παπαναστασίου, στο διάστημα που μεσολάβησε από την έκδοση των *Συγχρόνων προβλημάτων* και το βιβλίο του Κορδάτου για την κοινωνική σημασία του 1821, τις απόψεις τους για το Εικοσιένα κατέθεσαν και ο Δημήτρης Πουρνάρας, ανταποκριτής τότε του *Ριζοσπάστη* στη γαλλική πρωτεύουσα (όπου σπούδαζε στη Σχολή Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών), καθώς και ο ψευδώνυμος «Γάιος» (πίσω από αυτό το όνομα κρύβεται κάποιο πρόσωπο από την ηγεσία του ΣΕΚΕ, πιθανότατα ο Μάξιμος).

Ο πρώτος από τους δύο, ο Πουρνάρας, γράφει για την Επανάσταση στο πλαίσιο ενός άρθρου,[31] το οποίο δημοσιεύεται με αφορμή το τραγικό τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας, το ξεκλήρισμα των ελληνικών πληθυσμών από τη γη της Ιωνίας. Ο αρθρογράφος επιτίθεται με οργή ενάντια σε όσους εξέθρεψαν την ολέθρια «Πανελλήνιον Ιδέα» (όπως προτιμά να ονομάζει τη Μεγάλη Ιδέα) από τότε που ιδρύθηκε το Ελληνικό κράτος. Η συλλογιστική του οικοδομείται κατ' αντιγραφήν της ανάλυσης του Σκληρού στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* σχετικά με τις δύο «οδούς» (ως «δρόμοι» αναφέρονται από τον Πουρνάρα) τις οποίες είχε να επιλέξει ο ελληνισμός, αφότου κατέκτησε την ελευθερία του από τους Τούρκους: την «οδόν» του παρελθόντος (Μεγάλη Ιδέα κ.λπ.) από τη μία μεριά, και την «οδόν» της εξέλιξης (κατά το πρότυπο των δυτικοευρωπαϊκών λαών) από την άλλη.[32] Ωστόσο, όπως θα δείξουμε ευθύς αμέσως, η παρουσία του Σκληρού στο άρθρο δεν περιορίζεται μόνο σε ό,τι αφορά το γενικό άξονα πάνω στον οποίο αναπτύσσει ο Πουρνάρας το σκεπτικό του· ανιχνεύεται και στην ανάλυσή του για το 1821.

Η ανάγνωση της Επανάστασης από το συντάκτη του άρθρου (που προτάσσεται των υπόλοιπων παρατηρήσεών του, χρησιμεύοντας έτσι ως ιστορικό υπόβαθρο των σκέψεων που ακολουθούν)

συνοψίζεται στο συμπέρασμα πως η Ελλάδα «δεν εγνώρισε αστικήν επανάστασι κατά του φεουδαρχισμού, καθόσον ο φεουδαλισμός δεν υπήρξε καν στο έδαφός της ως εθνικός παράγων». Και τούτο, διότι ναι μεν στην «Ελληνική γη» επικρατούσε «όπως παντού αλλού προ του 19ου αιώνα» ο φεουδαρχισμός, όμως το φεουδαρχικό αυτό καθεστώς δεν είχε εθνικό, δηλαδή ελληνικό χαρακτήρα, παρά ήταν ένας φεουδαρχισμός «ξένος, τουρκικός». Μπορεί κανείς σε αυτό το σημείο εύκολα να υποψιαστεί την προϋπόθεση πάνω στην οποία ο Πουρνάρας στηρίζει τις παραπάνω εκτιμήσεις του. Δεν είναι άλλη από την εξαφάνιση, συνεπεία της τουρκικής κατάκτησης, των βυζαντινών φεουδαρχών ως διακριτής κοινωνικής τάξης. Πρόκειται, βέβαια, για ένα συλλογισμό που μας είναι γνώριμος, αφού θυμίζει μεμιάς την περίφημη «στέρησιν» του Σκληρού για την οποία έχουμε κάνει λόγο σε προηγούμενα κεφάλαια.

Αλλά η παρουσία του μακαρίτη Σκληρού γίνεται αισθητή και παραπέρα: (α) τόσο η παρατήρηση πως η ανυπαρξία ελληνικής φεουδαρχίας συνέτεινε ώστε «το μέγιστο μέρος τού υπό ξένον ζυγόν ελληνικού πληθυσμού» να μη γνωρίσει «σχεδόν κοινωνικάς τάξεις, όπως τας εννοούμε από του 19ου αιώνα και έκτοτε», (β) όσο και η εκτίμηση ότι οι παραπάνω λόγοι είχαν ως αποτέλεσμα «η πάλη του Εθνους κατά του φεουδαλισμού που το εξεμεταλλεύετο» να συγχωνευτεί «με τας εθνικάς προσπαθείας υπέρ ανεξαρτησίας», δεν μπορούν παρά να φέρνουν στο νου τις σχεδόν με τα ίδια λόγια διατυπωμένες, κατά τη διάρκεια της συζήτησης στο *Νουμά*, φράσεις του φοιτούντος στην Ιένα νεοφώτιστου μαρξιστή για τον «εθνικό χαρακτήρα» του αγώνα ενάντια στους Τούρκους και τη σημασία της «ξενικής δουλείας» στη μη διαμόρφωση «φανερού σχίσματος» στις κοινωνικές τάξεις των τουρκοκρατούμενων Ελλήνων.[33]

Εντούτοις, όσο εύκολα διακρίνεται ο επηρεασμός του Δημήτρη Πουρνάρα από το Γ. Σκληρό στα παραπάνω θέματα, το ίδιο εύκολα διαπιστώνεται πως τα τελικά συμπεράσματα του πρώτου δε συμφωνούν με εκείνα του δεύτερου. Διότι ο εκ Παρισίων γράφων Πουρνάρας απορρίπτει την εκδοχή πως το Εικοσιένα ήταν αστικό κίνημα. Ο Πουρνάρας, που απ' ότι φαίνεται είχε ως μοναδική (ή τουλάχιστον κύρια) πηγή το Σκληρό, αναδιαμορφώνει το συμπέρασμα του τελευταίου αναφορικά με τη σχέση του «εθνικού» με το «αστικό».

Ο Σκληρός είχε αποδεχτεί, όπως έχουμε ήδη δει, πως ο τουρκικός ζυγός προσέδωσε εθνική διάσταση 1821, δε θεωρούσε όμως πως αυτό το δεδομένο ανέτρεπε το ουσιαστικά αστικό υπόβαθρο της Επανάστασης. Ο Πουρνάρας, αντίθετα, δεν τονίζει απλώς το στοιχείο του «εθνικού», μα εκτιμά πως αυτό απορροφά εντελώς τη διάσταση του αγώνα ενάντια στο φεουδαρχισμό: «[...] η πάλη [του ελληνικού έθνους] ενάντια στο [τουρκικό] φεουδαρχικό καθεστώς δεν εξελισσόταν καθόλου σε πάλη των τάξεων, αλλά σε πάλη του έθνους ολόκληρου υπέρ της ανεξαρτησίας του».[34] Η αξία που έχει η διατύπωση αυτής της άποψης δεν έγκειται τόσο στην ερμηνεία, αυτή καθαυτή, που προτείνει για το 1821, όσο στο ότι μας δίνει ένα απτό παράδειγμα χρήσης των υλικών του Σκληρού, η οποία όμως οδηγεί σε ένα αναπάντεχο (ή μήπως όχι;) αποτέλεσμα: την αμφισβήτηση πως το 1821 έλαβε χώρα μία αστική επανάσταση.

Ο «Γάιος», με τη σειρά του, για τον οποίο υποψιαζόμαστε πως πρόκειται για το Σεραφείμ Μάξιμο, θα αφιερώσει, το 1924,[35] στην Επανάσταση του 1821 δύο παραγράφους από το άρθρο του «Ενώπιον της καταστάσεως». Ο συντάκτης του κειμένου δεν κινείται αυστηρά μέσα στο γενικό πλαίσιο των αναπτύξεων του Σκληρού για την Επανάσταση. Συγκαταλέγει στους Ελληνες *αστούς τους οπλαρχηγούς* («*καπεταναίους και αγωνιστάς*»), *όσον αφορά όμως τους* «Κοντσαμπάσηδες», η ταξική τους υφή παραμένει αδιευκρίνιστη. (Αναφέρεται μόνο πως τα «απομεινάρια» τους συγκροτούν τα σύγχρονα «καθυστερημένα αστικά και μικροαστικά στοιχεία»). Επίσης, αποφαίνεται πως «η Επανάστασις του 1821 είναι Επανάστασις αστική περιβληθείσα εθνικόν και απελευθερωτικόν χαρακτήρα συνεπεία της Τουρκικής κυριαρχίας». Και τούτο, διότι η «διακαής επιθυμία» της ελλήνων εμπόρων να δημιουργήσουν δικό τους, ανεξάρτητο κράτος και να αποκτήσουν «οικονομικήν ελευθερία» προσέκρουε στην «Εθνική υποδούλωση», και συνεπώς το πρώτιστο καθήκον για την κατάκτηση αυτής της ελευθερίας ήταν η αποτίναξη της «Τουρκικής τυραννίας». Επειδή παραταύτα η

εμπορική τάξη δεν ήταν σε θέση να φέρει μόνη αυτή σε πέρας μία τέτοια επιχείρηση, προσέτρεξε στη «βοήθεια των Καπετανέων και των παπάδων» για να κινητοποιήσει το λαό.

Αποτέλεσμα του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων ήταν, ο μεν λαός να κερδίσει τυπική, «νομική», ελευθερία, η δε αστική τάξη «ελευθερίαν πραγματικήν» (προφανώς ως πραγματική εννοείται η οικονομική ελευθερία). Αναφορικά, τώρα, με το εσωτερικό μέτωπο της ελληνικής αστικής τάξης, την ηγεμονία κατέκτησαν οι οπλαρχηγοί και οι κοτζαμπάσηδες διότι ήσαν ισχυρότεροι από την εμπορική μερίδα της αστικής τάξης, η οποία δε διέθετε ούτε κοινωνική δύναμη, ούτε αίγλη, ούτε στέρεα οικονομική βάση. (Παρακάτω, θα μας δοθεί η ευκαιρία να διαπιστώσουμε πως το σκεπτικό αυτό το απαντάμε και στην *Κοινωνικήν σημασίαν*.)

Με αφορμή τη διάκριση του «Γάιου» μεταξύ «νομικής» ελευθερίας που κέρδιζε ο λαός έπειτα από την Επανάσταση του 1821, και «πραγματικής» που εξασφαλίζουν οι αστοί για τους εαυτούς τους, να σημειωθεί πως παρόμοια ορολογία είχε χρησιμοποιηθεί, σε ανύποπτο χρόνο, και από το *Νουμά*. Στα τέλη Ιουλίου του 1919, με στόχο να αντικρουστεί η πρόσφατα εκπεφρασμένη γνώμη του Αρχιεπισκόπου Αθηνών πως η Ελληνική Επανάσταση ήταν έργο της Εκκλησίας, δημοσιεύεται στο *Νουμά* ένα σχόλιο, όπου υποστηρίζεται πως το Εικοσιένα ήταν αστική επανάσταση. Συντάκτης του σχολίου πιθανότατα είναι ο Πάνος Ταγκόπουλος, γιός του εκδότη του περιοδικού Δημήτρη Π. Ταγκόπουλου (ο Π. Ταγκόπουλος ήταν οπαδός του ΣΕΚΕ)· πάντως, οπωσδήποτε το έγραψε κάποιος από την τότε διευθυντική ομάδα του περιοδικού, την λεγόμενη «Συνομοσπονδία», με επικρατέστερο -έπειτα βέβαια από τον προαναφερθέντα- τον Κώστα Παρορίτη. Ειδικότερα, όσον αφορά τη θέση που προβάλλεται μέσα από το σημείωμα για το χαρακτήρα της Επανάστασης, δηλώνεται ορθά-κοφτά πως το '21 υπήρξε

> μιά αστική επανάσταση κατά του τουρκικού δεσποτισμού, που την κάμανε, όπως και τη γαλλική του 1789, οι αστοί, τραβώντας προς το μέρος τους και τα κατώτερα στρώματα του λαού με το αγκίστρι των πολιτικών ελευθεριών.[36]

Αποτέλεσμα του επαναστατικού αγώνα, όπως διευκρινίζεται ευθύς παρακάτω, ήταν οι αστοί να αποκομίσουν «όλα τα ουσιαστικά ωφελήματα της ελευθερίας», τη στιγμή που «στο λαό απόμεινε μοναχά το είδωλο των πολιτικών ελευθεριών που δεν είτανε σε θέση να τις μεταχειριστεί». Φυσικά, αυτό που ο σχολιογράφος του *Νουμά* όρισε ως «ουσιαστικά ωφελήματα» της ελευθερίας είναι η «πραγματική» ελευθερία για την οποία ομίλησε αργότερα ο «Γάιος»· κατ'αναλογία, το «είδωλό» της αντιστοιχεί στη «νομικήν» ελευθερία.

Κλείνοντας αυτό το μικρό χρονικό άλμα από τον Απρίλιο του 1924 στο καλοκαίρι του 1919, και από την *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν* στο *Νουμά*, να προσθέσουμε πως το σχόλιο του τελευταίου πάνω στην Ελληνική Επανάσταση έδωσε λαβή σε έναν αναγνώστη από την πρωτεύουσα της Μαγνησίας, τον «εργάτη» -όπως υπογράφει- Σταύρο Φωτεινό, να στείλει μία επιστολή, όπου υπερθεματίζει και αναπτύσσει παραπέρα τη συλλογιστική του *Νουμά*.[37] Ο Φωτεινός δε θεωρεί απλώς, καθώς είχε υποστηριχτεί στο προγενέστερο σχόλιο του *Νουμά*, πως το Εικοσιένα το έκαναν οι αστοί, όπως οι αστοί έκαναν και τη Γαλλική Επανάσταση -σύμφωνα πάντα με τη γνώμη του σχολιογράφου του περιοδικού-, μα προχωρεί πιο πέρα: ισχυρίζεται πως η ίδια η Επανάσταση του 1821 ήταν όπως η Γαλλική του 1798· με άλλα λόγια, παρουσιάζει το '21 ως επανάσταση κοινωνική. Έτσι, ο «Έλληνας ραγιάς» εξομοιώνεται με το «Γάλλο Δουλοπάροικο» (με κεφαλαίο δέλτα), ενώ στους ευγενείς και στον κλήρο της προεπαναστατικής Γαλλίας αντιστοιχίζεται ο «Τούρκος Αφέντης» (με κεφαλαίο άλφα). Σύμφωνα με την ευγλωττη δήλωση του ίδιου του συντάκτη της επιστολής: «Διαφορά θέσης, διαφορά σκλαβιάς μεταξύ Ελληνα ραγιά και γάλλου δουλοπάροικου δεν μπορεί να υπάρχει».

Η αστική, τώρα, ηγεσία του επαναστατικού αγώνα αιτιολογείται, αν και με κάπως ηθικίζουσα χροιά, από οικονομική ακμή των Ελλήνων αστών μέσα στους κόλπους της οθωμανικής

κοινωνίας. Τέλος, ο επιστολογράφος παραδέχεται πως ο ελληνικός κλήρος, μολονότι ειλικρινής στην πάλη του ενάντια στους Τούρκους και συναδελφωμένος με λαό και αστική τάξη, έλαβε μέρος στον Αγώνα έχοντας άλλες επιδιώξεις από εκείνες των αστών: αναπωλούσε την επιστροφή στις παλαιές δόξες του Βυζαντίου. Οσον αφορά την κατάληξη του επαναστατικού αγώνα, στο σημείο αυτό η θέση του *Νουμά* γίνεται ανεπιφύλακτα αποδεκτή από το Φωτεινό.

III

Στα χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από τα *Σύγχρονα προβλήματα* έως την *Κοινωνικήν σημασίαν*, την άποψή του για τον Αγώνα θα καταθέσει και ο Κορδάτος. Ενα επετειακό κείμενό του για το Εικοσιένα δημοσιεύτηκε την 25η Μαρτίου 1924, λίγο πριν δηλαδή από τη δημοσίευση του άρθρου του «Γαΐου» στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν*, ως ανυπόγραφο κύριο άρθρο του *Ριζοσπάστη*. Εκεί ο Κορδάτος, με την εκ των υστέρων, λόγω της έκδοσης του βιβλίου του, γνώριμη εκφορά του λόγου του, συμπέραινε για την Επανάσταση του '21 πως «ήτο καθαρώς κίνημα *αστικόν* [υπογρ. του σ.]», ο «επίλογος των υλιστικών όρων της εποχής εκείνης, της μεγάλης αναπτύξεως της αστικής τάξεως (καραβοκυραίων και πραματευτάδων)». Για τη στάση των «δεσποτάδων» και των κοτζαμπάσηδων αποφαινόταν ότι «αρνητικώς [...] υπεστήριξαν το κίνημα, διότι περεσύρθησαν πιστεύσαντες εις τον θρύλον της 'Μεγάλης Δυνάμεως' [: τσαρική Ρωσία], η οποία 'θα' ενίσχυε τον αγώνα κατά των Τούρκων».[38] Το ύφος του κειμένου, όπου δεν παραλείπεται να σημειωθεί πως «η εργατική τάξις της Ελλάδος θα κάμη και αυτή την Επανάστασίν της» όπως οι «αστοί» το '21, προϊδεάζει επακριβώς για όσα θα περιέχονταν στις σελίδες της *Κοινωνικής σημασίας* που επρόκειτο σύντομα να εκδοθεί.

Αρχικά, ο Κορδάτος σχεδίαζε τη συγγραφή μίας ογκώδους *Σύγχρονης ιστορίας* της Ελλάδας με ευρείες αναλύσεις και πλούσια παράθεση στοιχείων, κατά το πρότυπο του πρώτου (και μοναδικού) τόμου της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* του (κυκλοφόρησε το 1925) και της πεντάτομης *Ιστορίας της νεώτερης Ελλάδας* (εκδόθηκε μεταπολεμικά, μεταξύ των ετών 1957 και 1958, λίγα χρόνια πριν από το θάνατό του).[39] Επειδή όμως, όπως ο ίδιος ο Κορδάτος λογάριαζε, «για μιά τέτοια δουλειά» απαιτείτο «καιρός πολύς και προ παντός ησυχία και ανενόχλητη απασχόληση», οι αρχικές στοχεύσεις του δεν ευοδώθηκαν. Ο μαρξιστής διανοητής περιορίστηκε στη συγγραφή ενός μικρού βιβλίου, «δοκιμίο εργασίας» το χαρακτηρίζει, που τιτλοφορήθηκε *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* και βγήκε στο εμπόριο περί τις αρχές του Ιουνίου του 1924. Ο λόγος, συνεπεία του οποίου εντέλει ο Κορδάτος μετέθεσε για αργότερα το μείζον σχέδιό του, συνίστατο, όπως γράφει ο ίδιος, στο ότι του ήταν «άγνωστο», εξαιτίας της τότε «επαναστατικής περιόδου» που διήνυε, κατά την κρίση του, η Ελλάδα, πότε θα εξασφάλιζε την πρέπουσα προς συγγραφήν «ησυχία».

Σε τούτο το σημείο, οφείλουμε να σημειώσουμε πως μεταξύ ετών 1919 και 1921, όταν εκδόθηκε το βιβλίου του Σκληρού και γράφηκαν τα κείμενα των τριών επιφανών στελεχών του ΣΕΚΕ, και του έτους 1924, πολλά είχαν αλλάξει στην ελληνική κοινωνία. Στην αρχή του κεφαλαίου επισημάνθηκε πως, πέρα από τις εγγενείς ανεπάρκειες της προσέγγισης του Σκληρού στο 1821, για τους κομμουνιστές οι ανάγκες της μοναχικής αντιπατριωτικής και αντιεθνικιστικής δράσης τους την επομένη του Μεγάλου Πολέμου, στις σύνθήκες της Μικρασιατικής Εκστρατείας, έκαναν να φαίνεται απαραίτητη η επαφή με την ελληνική ιστορία, την Ελληνική Επανάσταση, πέρα από τις κατευθύνσεις του Σκληρού. Ο τελευταίος, εκτός των άλλων, χρεωνόταν με έναν έντονο βενιζελισμό.

Σε αυτό τα πλαίσια οι προσπάθειες των Γ.Α. Γεωργιάδη και Ευ. Παπαναστασίου για μία πιο προωθημένη, σε σύγκριση με το Σκληρό, ανάγνωση της Ελληνικής Επανάστασης ήταν ενδιαφέρουσες. (Η περίπτωση του Σίδερι συνιστά μία περιστασιακή αναφορά στο '21: και αργότερα, ως πανεπιστημιακός, δε θα ασχοληθεί με θέματα που άπτονται της προ της ιδρύσεως του

Ελληνικού κράτους εποχής.) Εντούτοις, οι απόπειρες αυτές δεν είχαν συνέχεια, ενώ από μία άποψη η συνεισφορά τους δεν προχώρησε πέρα από το κοινωνιολογικό - ιστορικογραφικό υπόδειγμα των *Συγχρόνων προβλημάτων*. Διότι μολονότι καταθέτουν αξιοπρόσεκτες σκέψεις, δεν υπερβαίνουν τα όρια χρήσης του υλικού μίας προσωπικής βιβλιοθήκης, έστω και καλά ενημερωμένης -μολονότι οι αναλύσεις τους είναι ομολογουμένως ευφυείς. Φυσικά, διαβάζοντας κανείς τόσο το κείμενο του Γ.Α. Γεωργιάδη, όσο και εκείνο του Ευ. Πανανάστασίου, αποκομίζει την εντύπωση ότι οι συντάκτες τους είναι βιβλιογραφικά (ο καθένας από την γωνία υπό την οποία προσεγγίζει τα της Επανάστασης), αρτιότερα ενημερωμένοι απ' ό,τι ο Σκληρός και επιπλέον μεθοδικότεροι στη μελέτη τους.

Ωστόσο, η διαφορά αυτή δεν αρκεί για να υπερκεραστεί ο κοινός τόπος που επισημάνθηκε πιο πάνω. Μία προσφορά στη μαρξιστική προβληματική για το 1821 σαν αυτή των Γεωργιάδη και Παπαναστασίου, αν κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου ήταν, μέχρις ενός σημείου, επαρκής, για την περίοδο του νεοελληνικού βίου που εγκαινιάστηκε με την καταστροφή του 1922 καθίστατο ***ελλιπής***. Οταν *μετά το '22 τερματίστηκε* ο ελληνικός μεγαλοϊδεατισμός, όχι όμως με την πραγμάτωση του οράματος, μα με το οριστικό σβήσημο τού ονείρου της «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», μέσα από τα συντρίμμια άνθισε ένας χώρος ανάπτυξης των πολιτικών και επιστημονικών ιδεών με προφανή στόχευση τον επαναπροσδιορισμό της χαμένης αυτοσυνειδησίας των Ελλήνων και την ανιχνεύση της θέσης της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό μεταπολεμικό σκηνικό.

Η μαρξιστική οπτική, με δεδομένη και την εισόδο του ΣΕΚΕ στην πολιτική ζωή, δεν εξαιρείτο από αυτές τις αναζητήσεις. Για ένα μάλιστα νεοπαγές φαινόμενο, όπως το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, αποκτούσε ιδιαίτερη σπουδαιότητα. Ο Κορδάτος στον «Επίλογο» της *Κοινωνικής σημασίας* δεν αφήνει ουδεμία αμφιβολία πως, για να ανταποκριθεί ακριβώς στις προκλήσεις αυτής της διαμορφούμενης κατάστασης, επισπεύδει τη δημοσίευση της μελέτης του για το '21. Είναι, λοιπόν, σαφές ότι για τους κομμουνιστές το νέο περιβάλλον ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης με τον αναπροσαρμοζόμενο αστικό κόσμο απαιτούσε αυστηρότερη επιστημονική θεμελίωση των αναλύσεών τους.

Πέραν όμως των όσων επισημάνθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, ποιά ήταν τα ιδιαίτερα εκείνα στοιχεία που βάρυναν στην επιλογή του θέματος που πραγματεύεται ο Γιάννης Κορδάτος στο πρώτο ιστορικό βιβλίο του; Αναμφίβολα (αυτό επιβεβαιώνεται από το έργο που ακολούθησε) ο πρώτος λόγος ανήκε στην αγάπη του συγγραφέα για το 1821. Από την άλλη μεριά, η επιλογή αυτού του αντικειμένου ειδικά για την πρώτη ουσιαστικά -προηγείται η μπροσούρα *Η κατήχηση των χωρικών*, με το ψευδώνυμο Πέτρος Χαλκός-, εκδοτική εμφάνιση του Κορδάτου παρείχε τις εγγυήσεις την πρόκληση που ο ίδιος ο συγγραφέας του βιβλίου επιδίωκε να συνοδεύσει την είσοδό του στην αρένα της ιστοριογραφίας.

Ισως θεωρείτο φυσιολογικότερο για έναν μαρξιστή να εγκύψει στη μελέτη της οικονομίας της νεώτερης Ελλάδας, όπως άλλωστε έπραξαν όλοι σχεδόν οι σημαίνοντες μεσοπολεμικοί μαρξιστές διανοούμενοι: λ.χ., οι Γ.Α. Γεωργιάδης, Σ. Μάξιμος, Παντελής Πουλιόπουλος, Α.Δ. Σίδερις, Κώστας Σκλάβος. Ομως, αυτή η θεματική ενότητα, που ούτως ή άλλως δεν ήλκησε ποτέ την ιδιαίτερη προσοχή του Κορδάτου,[40] το 1924 δεν αποτελούσε την προσφορότερη εκλογή. Διότι η, κλασική πλέον, μελέτη του Γεωργιάδη *Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι*, που είχε εκδοθεί από το Σοσιαλεργατικό Κόμμα τρία χρόνια πριν και είχε ως θέμα τη μελέτη της οικονομικής και κοινωνικής δομής της σύγχρονης Ελλάδας, κάλυπτε αυτή την περιοχή του επιστημονικού ενδιαφέροντος. Επιπλέον, οι νεώτερες εξελίξεις του οικονομικού βίου ήσαν αντικείμενο αρθρογραφίας των Γ.Α. Γεωργιάδη, Σ. Μάξιμου, Α.Δ. Σίδερι και Κ. Σκλάβου, κυρίως, και εν πάση περιπτώσει, δεν προσφερόταν πραγματολογικό υλικό ικανό να στηρίξει επαρκώς τη συγγραφή μίας ευρύτερης μελέτης όπως εκείνη του Γεωργιάδη -δεν είναι τυχαίο, από αυτή την άποψη, το γεγονός πως η *Εισαγωγή εις*

την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας, το μοναδικό βιβλίο οικονομικής ιστορίας του Κορδάτου, βγήκε στις αρχές της δεκαετίας του '30.

Από την οικονομική θεματολογία, μόνο το αγροτικό ζήτημα, επί του οποίου μάλιστα ο Κορδάτος θεωρείτο ως ο «ειδικός» στους κόλπους του ΣΕΚΕ, θα μπορούσε να ελκύσει το ενδιαφέρον του για μία μείζονα εργασία. Ο Κορδάτος όμως προτίμησε την Ελληνική Επανάσταση, και όσον αφορά το αγροτικό περιορίστηκε στη δημοσίευση δύο μελετών, σχετικά εκτεταμμένων (βλ. παρακάτω, σημ. 6 του κεφ. 8.1).

Επιπλέον, υπήρχε και κάτι άλλο εν σχέσει με το 1821: δεν ήταν μόνο η έλλειψη *κάποιου «κριτικού νου»* που, όπως έγραφε ο Παρορίτης[41] το 1922, χρειαζόταν για να «εξηγήση το χαρακτήρα και την αληθινή σημασία της ελληνικής επανάστασης», χρησιμοποιώντας τη «μέθοδο» του ιστορικού υλισμού, μα και το ότι, ακόμα και στο χώρο των ακαδημαϊκών ιστορικών και των παραδοσιακών ιστορικών συγγραφέων, τα γενικότερα συνθετικά έργα για την Ελληνική Επανάσταση ήσαν είδος εν ανεπαρκεία. Μόνον οι Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Παύλος Καρολίδης είχαν κάνει κάτι επί τούτου, και αν υπολογίσει κανείς πως ο δεύτερος ακολουθούσε πιστά τα χνάρια του πρώτου αναμασώντας τις κατευθύνσεις του, ουσιαστικά μόνο η προσφορά του Παπαρρηγόπουλου μετρούσε.[42]

Συνεπώς, στα 1924 μία μελέτη για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 προσήλκυε, εκ των πραγμάτων, το ενδιαφέρον του φιλίστορος κοινού. Αν μάλιστα ήταν γραμμένη με το «φακό» του ιστορικού υλισμού, η πρόκληση ήταν εξασφαλισμένη. Πράγματι, η *Κοινωνική σημασία* σημείωσε εκδοτική επιτυχία «πρωτοφανή»,[43] αφού «ύστερα από λίγους μήνες τρεις χιλιάδες αντίτυπα από το βιβλίο αυτό της πρώτης εκδόσεως πωληθήκανε».[44] Ταυτόχρονα, προκάλεσε και ένα «θόρυβο», το εύρος και την ένταση του οποίου ούτε ο συγγραφέας της, που είχε επιδιώξει την πρόκληση, δεν ανέμενε. Το επόμενο έτος από την κυκλοφορία του βιβλίου, θα γράψει με ολοφάνερη έκπληξη: «Δε φανταζόμουνα [...] πως η μελέτη μου θα έπεφτε σαν μπόμπα ανάμεσα στον ελληνικό δασκαλισμό».[45]

Η έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* και της δίδυμής της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* μπορεί να εκληφθεί ως το καταληκτικό σημείο -ή ως ένδειξη «ωρίμανσης»- μίας ολόκληρης φάσης μαρξιστικών προσεγγίσεων του Εικοσιένα, η οποία (φάση) εν πολλοίς συνταυτίζεται με τη συνολική ανάπτυξη των μαρξιστικών αναλύσεων της ελληνικής κοινωνίας. Εναρκτήριο σημείο της φάσης υπήρξε, φυσικά, το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*· τα *Σύγχρονα προβλήματα* συνετέλεσαν κατά πολύ στην «ωρίμανσή» της· προσεγγίσεις όπως εκείνες των Γεωργιάδη και Ευ. Παπαναστασίου προετοίμασαν το κλείσιμο του κύκλου, πράγμα που συντελέσθηκε με τη δημοσίευση των βιβλίου του Κορδάτου στα 1924-25. Επιπλέον, η έκδοση των δύο εργασιών του μαρξιστή ιστορικού σηματοδότησε την απαρχή των επιστημονικών αναγνώσεων της Ελληνικής Επανάστασης. Το γεγονός αυτό έφερε εξ αντικειμένου έναν διπλά συγκρουσιακό χαρακτήρα: αφενός, σύγκρουση με τις πατριδοκάπηλες αναγνώσεις του Αγώνα που, ρηχές και προπαγανδιστικές, επενεργούσαν δραστικά στην κοινή συνείδηση και στις συλλογικές παραστάσεις· αφετέρου, με τις ιστοριογραφικές τοιαύτες, όπως του Παπαρρηγόπουλου, οι οποίες στόχευαν στην παραγωγή εθνικής συνείδησης.[46] Ο «θόρυβος» της «μπόμπας» που «έπεσε» ή «πούσκασε» δεν ήταν παρά αποτέλεσμα της ενέργειας που απελευθερώθηκε προς κάθε κατεύθυνση με την ενηλικίωση, αν επιτρέπεται να το πούμε έτσι, της επιστήμης της ιστορίας στην Ελλάδα -ασχέτως αν η «άνδρωση» άργησε κάπως να επισυμβεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Αθ[άνατος], «Ι.Κ. Κορδάτος: *Η κοινωνική σημασία [της Ελληνικής Επαναστάσεως] του [18]21* - μελέτη», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 10 Ιουν. 1924, σ. 2 (στη στήλη «Βιβλιοκριτικές»).

2. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., «Εισαγωγή», σ. ιδ'.

3. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 163 επ.· επίσης τη «Βα διωρθωμένη» έκδοση: Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1927, σ. 172 επ. Οι αναφορές αυτές, μαζί με ολόκληρο το κεφάλαιο («Συμπέρασμα»), αφαιρούνται από την επόμενη έκδοση του έργου (1946, και όλες οι έκτοτε ανατυπώσεις). (Στο εξής όποτε γίνεται λόγος για κάποια έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας*, πέραν της πρώτης, θα υπάρχει, για διευκόλυνση, χρονολογική ένδειξη μέσα σε παρένθεση.)

4. Βλ. Κ. Αθ[άνατου], *ό.π.* Ο Αθάνατος δεν αναφέρει χρονολογία. Μπορεί όμως να προσδιοριστεί ένα προς τα πίσω όριο για τις συνεδριάσεις, όταν γράφει πως δεν είναι σε θέση να θυμηθεί αν ο Κορδάτος έπερνε μέρος σε αυτές: η αποστροφή σχετικά με το «αν τότε ακόμη ο κ. Κορδάτος είχε φανή», υπονοεί την αφετηρία των εμφανίσεων του Κορδάτου στην πολιτική κονίστρα. Αυτό το τελευταίο έγινε στις αρχές του 1920, έπειτα από την απόλυσή του «[εκ] των τάξεων του στρατού», όπου υπηρετούσε, ως έφεδρος αξιωματικός, στη στρατιωτική δικαιοσύνη (βλ. την αναγγελία, «Απόλυσις του κ. Κορδάτου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 5 Ιαν. 1920, σ. 1). Πάντως, ανεξάρτητα από το αν ο Κορδάτος συμμετείχε ή όχι στις μνημονευθείσες από τον Αθάνατο συνεδριάσεις, το ενδιαφέρον τού πρώτου για τη σπουδή της νεοελληνικής ιστορίας πρέπει να άρχισε να εκδηλώνεται εκείνη περίπου τη χρονική περίοδο: «Από χρόνια», δηλώνει ο Κορδάτος στα μέσα του 1925, «μ' έχουν τραβήξει οι ιστορικές έρευνες και προ πάντων η μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας» (Κορδάτος, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π.· «Πρόλογος» [Ιούλιος 1925], σ. V).

5. [Κ. Καραμούζης;], «Μία ενδιαφέρουσα συζήτησις περί του πολιτεύματος εν Ελλάδι», π. *Νεοελληνική Επιθεώρησις*, 56 (15 Μαρτ. 1919), σ. 127. Την περικοπή που παραθέτουμε ακολουθεί η φράση (έπειτα από κόμμα [,]): «και αναφέρει εις απόδειξιν το παράδειγμα της Πολωνίας [: η εξέγερση του 1863]». Εδώ, δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρο ποιός είναι αυτός ο οποίος «αναφέρει»: ο Μαρξ, του οποίου την αναφορά προσκομίζει ως ενισχυτική της άποψής του ο ομιλητής ή ο τελευταίος, που, αγνοώντας τη σχετική γνώμη του Μαρξ, επιλέγει από μόνος του το πολωνικό «παράδειγμα»; Οπως και να 'χει πάντως το ζήτημα, η άποψη των Μαρξ, Ενγκελς και, ακολούθως, του Λένιν για την πολωνική εξέγερση του 1863 ήταν πως, παρότι ηγούντο αυτής οι αριστοκράτες, είχε εξαιρετική σημασία για το ευρωπαϊκό δημοκρατικό κίνημα, καθόσον (α) στρεφόταν ενάντια στον τσαρικό απολυταρχισμό· (β) η ενδεχόμενη επιτυχία της αναμενόταν να *επιδράσει ευεργετικά στο γερμανικό ρεπουμπλικανικό και δημοκρατικό αγώνα*. Βλ. ενδεικτικά Κ. Marx και Fr. Engels, «For Poland», μετάφραση από τα γερμανικά: Barrie Selman, *MECW*, τ. 24, 1989, σ. 296-297· Β.Ι. Λένιν, *Για το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών*, Εκδόσεις Προγκρές, Μόσχα 1984, σ. 43-44.
Αξιοσημείωτο είναι πως μία γνώμη του Λένιν για την πολωνική εξέγερση του 1863 θα επικαλεστεί

-μεταξύ άλλων- αργότερα και ο Γιάννης Ζεύγος για να χτυπήσει τη θέση του Κορδάτου πως το '21 ήταν αστική επανάσταση· βλ. στο άρθρο του «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της Επανάστασης του 1821» (βλ. σημ. 53 του κεφ. 4.3), σ. 28.

6. Οι Σίδερις και Γεωργιάδης ήσαν μέλη, μαζί με τον Αβραάμ Μπεναρόγια, του «Εκπαιδευτικού Τμήματος» του Σοσιαλεργατικού Κόμματος, ενός οργάνου ιδεολογικής και πολιτικής επιμόρφωσης των μελών του κόμματος. Ο πρώτος, είχε οριστεί υπεύθυνος για «την σοσιαλιστικήν θεωρίαν» και ο δεύτερος για «το πρόγραμμα του κόμματος». Βλ. «Το μορφωτικόν έργον του Κόμματός μας: ο κανονισμός του Εκπαιδευτικού Τμήματος» [εφ. *Εργατικός Αγών*, αρ.φ. 161, 29 Νοεμβρ. 1920], στη συλλογή: ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τ. Α' (1918-24), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα ²1974, σ. 175. Ο Γεωργιάδης την εποχή εκείνη κατείχε επίσης τη θέση του Διευθυντή της *Κομμουνιστικής Επιθεωρήσεως*.

7. Για το πρώτο άρθρο, βλ. εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Μαρτ. 1921, σ. 1. Για το δεύτερο, βλ. π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Α':3 (Μάρτ. 1921), σ. 80-82· η ανάλυση του Γεωργιάδη για το 1821 βρίσκεται, σε περιληπτική μορφή, και στη μελέτη του, που κυκλοφόρησε αργότερα την ίδια χρονιά, *Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι*, (Κομμουνιστικαί Μελέται), Εκδοτικό Τμήμα [του] Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος της Ελλάδος (Κομμουνιστικού), Αθήνα 1921, σ. 29-30. Για το τρίτο, βλ. π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 1:Β'-Δ' (Οκτ.-Δεκ. 1921), σ. 175-196. Το μελέτημα του Ευαγγέλου Παπαναστασίου κυκλοφόρησε, θεωρημένο εκ νέου και συμπληρωμένο, το επόμενο έτος σε ανάτυπο με τον τίτλο *Τα Βαλκάνια εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα* (Γαννιάρης και Σία, Αθήνα 1922)· βλ. τη βιβλιοπαρουσίαση του Δημητρίου Καλιτσουνάκι, π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 2:Δ' (Οκτ.-Δεκ. 1922), σ. 500-501· δυστυχώς, δεν μπόρεσαμε να εντοπίσουμε αντίτυπο αυτής της έκδοσης· συνεπώς, αναγκαστικά όλες οι αναφορές θα γίνουν με βάση την πρώτη μορφή της μελέτης.

8. Βλ. Α.Δ. Σίδερι, «Εκατό χρόνια τώρα», *ό.π.*

9. Βλ. Φ., «Ο *Ριζοσπάστης* και η Ελληνική Επανάστασις», εφ. *Νέα Ελλάς*, αρ.φ. 2360, 4 Απρ. 1921, σ. 4. Κατά πάσα πιθανότητα, συντάκτης του κειμένου είναι ο φιλελεύθερος πολιτευτής και δημοσιολόγος Γ.Σ. Φραγκούδης, του οποίου μελέτη -με αφορμή τα εκατό χρόνια της Επανάστασης- δημοσιευόταν σε συνέχειες εκείνες τις μέρες στην εφημερίδα υπό το γενικό τίτλο «1821-1921». Βλ. αρ.φ. 2358, 21 Μαρτ. 1921, σ. 1, αρ.φ. 2359, 28 Μαρτ. 1921, σ. 2 [: «Το Ελληνικόν Βασίλειον κατά την διαρρεύσασαν εκατονταετίαν»], και αρ.φ. 2360, 4 Απρ. 1921, σ. 1-2 [: «Ο παλαιός κομματισμός, ο οδηγών τον ελληνισμόν εις τον όλεθρον. Ο Τρικούπης και ο Βενιζέλος»].
Η ανοικειότητα της ελληνικής, εν προκειμένω, διανόησης με τη ρητορεία και τα σχήματα του μαρξισμού εκτεινόταν ακόμα και στα υψηλότερα και στα, από ορισμένες απόψεις, νεωτερικά στρώματά της. Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, λ.χ., σε ομιλία του στη φιλολογική λέσχη του «Παρνασσού» το Φεβρουάριο του 1930 και με θέμα τη «Φιλοσοφία της παιδείας», έκρινε, υπό το πρίσμα ενός ακραίου πλατωνικού ιδεαλισμού, την ιστορικοϋλιστική ανάλυση της Επανάστασης του 1821, δηλαδή τις συναφείς αναπτύξεις του Κορδάτου, ως εξής: Επρόκειτο για κομμουνιστική παραβίαση της αλήθειας από μία «ανιστορική» -μολονότι αυτοαποκαλούμενη ακριβώς το αντίθετο- θεωρία που παρουσιάζει «το δράμα της νέας ελληνικής δημιουργίας [: Εικοσιένα], [...], ως ένα απλούν οικονομικόν γεγονός». Τούτο δε συνιστά παρά συγκεκριμένη έκφραση στο χώρο της ιστορικής ερμηνείας του ουσιώδους χαρακτηριστικού του ιστορικού υλισμού να υποβιβάζει, όπως υποστηρίζεται, τα πάντα σε σχέσεις «αριθμών»· βλ. Ιω.Ν. Θεοδωρακόπουλου, «Φιλοσοφία της παιδείας», π. *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Β':1 ([Ιαν.-Μάρτ.] 1930), ιδίως σ. 28-30. Ο Κορδάτος,

όχι άδικα, εξέλαβε τον ισχυρισμό του υφηγητή, τότε, Θεοδωρακόπουλου ως συνώνυμο του ότι «οι κομμουνισταί εις την Ελλάδα (δηλαδή εγώ[, ο Κορδάτος]) διδάσκουν ότι η Ελληνική Επανάστασις του 1821 είταν μιά απλή εμπορική επιχείρησις» (Γιάννης Κ. Κορδάτος, «Η πολιτική της φιλοσοφίας», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 10:Α' [Ιαν.-Μάρτ. 1930], σ. 67).

10. Βλ. Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών (Θεσσαλονίκης), *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης, 1909-1918*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989, σ. 218-228, και ιδίως Γεωργίου Β. Λεονταρίτη, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφραση από τα αγγλικά: Σαράντης Αντίοχος, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 171-205.

11. Βλ. [A.D. Sideris, A. Couriel και P. Dimitratos], *The Eastern Question: The Socialist Solution*, πρόλογος: Arthur Henderson, εκδ. G.S. Vellonis, Λονδίνο 1918.

12. *Στο ίδιο*, σ. 8.

13. *Στο ίδιο*, σ. 9.

14. Βλ. Γ.Α. Γεωργιάδη, «Η εθνική Επανάστασις του 1821 και ο σοσιαλιστικός αγών», *ό.π.*, σ. 81, όπου διαβάζουμε: «Η μελέτη των εγγράφων της επαναστάσεως μας δείχνει [...]»· «Η *Ιστορία του τακτικού στρατού*, γραφείσα από ένα[ν] αγωνιστήν του 1821, τον Βυζάντιον, παρέχει [...]»· «η μελέτη των εγγράφων τών δημοσιευομένων εις τας ιστορίας των ενδόξων οικογενειών, είνε αρκετά χαρακτηριστικά [...]».

15. *Στο ίδιο*, σ. 80.

16. Βλ. *στο ίδιο*.

17. *Στο ίδιο*, σ. 81.

18. Γ.Α. Γεωργιάδης, «Η εθνική Επανάστασις του 1821 και ο σοσιαλιστικός αγών», *ό.π.*, σ. 82.

19. Βλ. Γ.Α. Γεωργιάδη, «Απέναντι της καταστάσεως», εφ. *Νέα Εποχή* (Θεσσαλονίκη), αρ.φ. 1, 1 Ιαν. 1924, σ. 6-7· στην *Πάλη των τάξεων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 30, οι κοτζαμπάσηδες ανακηρύσσονται αναπάντεχα «[στρατιωτικοί και πολιτικοί ;] αντιπρόσωποι της αστικής τάξεως».

20. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1924), ό.π., σ. 164 υποσ., όπου γράφεται πως «κακώς και επιπολαίως» συμπεριλαμβάνει ο Γ.Α. Γεωργιάδης στην αστική τάξη τους κοτζαμπάσηδες. Το παράδοξο είναι ότι ο Κορδάτος δεν αναφέρει τίποτε για το Σκληρό, ο οποίος στα *Σύγχρονα προβλήματα* είχε διατυπώσει ανάλογες εκτιμήσεις.

21. Βλ. Γ.Α. Γεωργιάδη, «Η εθνική Επανάστασις του 1821 και ο σοσιαλιστικός αγών», ό.π., σ. 81.

22. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 82. Πρβλ. Δήμου Ν. Μέξη, *Ο ιστορικός Γιάνης Κορδάτος και το έργο του*,* Μπουκουμάνης, Αθήνα 1975, σ. 85-86.

* Στο εξής, *Μέξης*.

23. Βλ. Βάσια Τσοκόπουλου, «Ενα κόμμα γράφει την ιστορία του: σκέψεις πάνω στην ιστορία του ΚΚΕ», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, νέα περ., 16:3 (Μάρτ. 1990), σ. 80.

24. Βλ. Κ.Δ. Καραβίδα, «Ρήγας ο Φερραίος και η πολιτική οργάνωσις της Ανατολής», π. *Πολιτική Επιθεώρησις*, 3η περ., 41 (20 Μαρτ. 1921), σ. 660.

25. Ευ. Παπαναστασίου, *ό.π.*, σ. 196.

26. *Στο ίδιο*, σ. 180.

27. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 182.

28. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 184. Ο Κορδάτος θα γράψει, το 1924, σχετικά με τη γνώμη *του Παπαναστασίου για την ανυπαρξία ελληνικής φεουδαρχίας πως, παρότι χρησιμοποιεί* (ο Παπαναστασίου) «εις την εξέτασιν του θέματός του την μαρξικήν μέθοδον», δέχεται «εσφαλμένως» ότι «ο τούρκος Κατακτητής [το κεφαλαίο του σ.] αφήρεσε την οικονομικήν και κοινωνικήν υπόστασιν της βυζαντινής φεουδαρχίας» (βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 36 [ο σ. παραπέμπει στην έκδοση του 1922 της μελέτης του Παπαναστασίου]).

29. Βλ. Ευ. Παπαναστασίου, ό.π., σ. 181.

30. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 185.

31. Βλ. Δημήτρη Πουρνάρα, «Το μέγα δίλημμα του Ελληνικού λαού μετά τας καταστροφάς της Πανελληνίου Ιδέας», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Β':11-12 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1922), σ. 423-425 (η ανάλυση για το 1821 στη σ. 423). Τις απόψεις που εκτίθενται στο παραπάνω άρθρο του Πουρνάρα τις συναντάμε, σε συνοπτικότερη μορφή, και σε ένα άλλο κείμενο του ίδιου που δημοσιεύτηκε, σχεδόν ταυτόχρονα με το προηγούμενο, στο περιοδικό των φιλοκομμουνιστών συγγραφέων της Γαλλίας. Βλ. Démétre Pou[r]naras, «La Genèse, l'Evolution et la fin du Panhellénisme», π. *Clarté* (Παρίσι), 2η περ., 24 (1 Νοεμβρ. 1922), σ. 567.

32. Βλ. Πουρνάρα, *ό.π.*, σ. 423-424. Πρβλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 115-118.

33. Βλ. Γ. Σκληρού, «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», *ό.π.*, σ. 395, 396, και κεφ. 1.2, II // σημ. 23-24.

34. Pou[r]naras, *ό.π.*

35. Βλ. Γαΐου [= Σ. Μάξιμος;], «Ενώπιον της καταστάσεως», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':4 (Απρ. 1924), σ. 128-136 (η αναφορά στο 1821 στη σ. 130). (Το άρθρο αναδημοσιεύεται στην ανθολογία *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Β': μέρος β', [Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αρ. 36], 1992, σ. 257-275 -η αναφορά στο '21, σ. 262-263.) Με αυτό το κείμενο ο «Γάιος» απαντά στο «Απέναντι της καταστάσεως» του Γεωργιάδη (βλ. παρακάτω, σημ. 19).

36. Τρίτο σχόλιο στη στήλη «Φαινόμενα και πράγματα», π. *Ο Νουμάς*, 638 (29 Ιουν. 1919), σ. 438. (Το κείμενο αρχίζει από την προηγούμενη σ., 437.)

37. Βλ. Σταύρου Φωτεινού, «Ελληνική και Γαλλική Επανάσταση», π. *Ο Νουμάς*, 643 (3 Αυγ. 1919), σ. 523-524 (στη στήλη «Η κοινή γνώμη»).

38. Βλ. [Ι.Κ. Κορδάτου], «1821-1924», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Μαρτ. 1924, σ. 1. Πρβλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 22, 47-48, 54, 150, και 152 υποσ.

39. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. α' [= 168+1] του «Επιλόγου».

40. Οπως παρατηρεί ο καθηγητής Λάζαρος Θ. Χουμανίδης, «ο Ι. Κορδάτος εδημοσίευσε σειράν εργασιών, αίτινες όμως αφεώρων εις την Ιστορίαν και την Κοινωνικήν τοιαύτην και την Φιλοσοφίαν και ουχί εις την Οικονομίαν, μολονότι ούτος εχρησιμοποίησε ιστορικόν οικονομικόν υλικόν» («Η εξέλιξις της οικονομικής επιστήμης εν Ελλάδι», π. *Σπουδαί* [Πειραιάς], ΚΔ':4 [Οκτ.-Δεκ. 1974], σ. 923).

41. Βλ. Κώστα Παρορίτη, «Γ. Χαριτάκη: *Η εκατονταετηρίς της Ελληνικής Επαναστάσεως*», π. *Ο Νουμάς*, 757 (15 του Μάρτη 1922), σ. 82 (πρβλ. του ίδιου, «Αδ. Αδαμαντίου: *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 1919», π. *Ο Νουμάς*, 677 [28 Μαρτ. 1920], σ. 195). Δίκαια ο συντάκτης διατυπώνει την ανάγκη μίας «κριτικής ιστορίας» και επισημαίνει ότι στο χώρο αυτής της επιστήμης (στην τότε Ελλάδα) δε διακρίνεται παρά «άγονη, στείρα, Ακαδημαϊκή πολυμάθεια».

42. Βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές: ιστορικό και κριτικό σχεδίασμα», π. *Νέα Εστία*, [δ'] 377 (15 Φεβρ. 1943), σ. 236· [ζ'] 380 (1 Απρ. 1943), σ. 437-439· [ι'] 383 (15 Μαΐου 1943), σ. 616-617. Ο Παπαρρηγόπουλος είχε αφιερώσει στην πρώτη μορφή, αυτής του σχολικού εγχειριδίου, της *Ιστορίας του Ελληνικού Εθνους* [Αθήνα 1853] το πέμπτο, και τελευταίο, μέρος στην Ελληνική Επανάσταση και στα μέχρι το 1852 γεγονότα. Στην πεντάτομη εκδοχή του έργου (2η έκδ. «επιθεωρηθείσα», Αθήνα 1886-1887) τα κεφάλαια Ε'-Η' του ΙΔ' και ολόκληρο το ΙΕ' βιβλίο αναφέρονται στο 1821 και στα προ αυτού θέματα με τα οποία συναρτάται. Ο δεύτερος τόμος (Αθήνα 1892) της *Ιστορίας του ΙΘ' αιώνος* του Καρολίδη ασχολείται αποκλειστικά με την Επανάσταση. Ο ιστορικός αυτός επανέρχεται στο ίδιο θέμα σε ένα μικρό μέρος του πρώτου τόμου (Αθήνα 1922) της *Συγχρόνου ιστορίας των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*. Εδώ, δεν πρέπει να συγκαταλεχτούν οι Επαμεινώνδας Κυριακίδης (*Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού*, τ. Α', Αθήνα 1892) και Γεώργιος Ασπρέας (*Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1928*, τ. Α', Αθήνα 1922), διότι για τον μεν πρώτο η αναφορά στο '21 έχει εισαγωγική σημασία, ο δε δεύτερος, λίγα πράγματα γράφει σχετικά, και μάλιστα εντελώς πληροφοριακά (βλ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, [ζ'] 380, σ. 439· [ι'] 383, σ. 618, για Κυριακίδη και Ασπρέα αντίστοιχα).

43. Βλ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, [ια'] 385 (15 Ιουν. 1943), σ. 804.

44. Ι.Κ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., «Πρόλογος (Βας εκδόσεως)», σ. 5. Ο πρόλογος αυτός φέρει ως χρόνο σύνταξης τον Ιανουάριο του 1925, όταν σχεδιαζόταν η ανατύπωση της 1ης έκδοσης, η οποία λόγω των πολιτικών συνθηκών (βλ. και στο κεφάλαιο που ακολουθεί) πραγματοποιήθηκε εντέλει το 1927. Τούτο σημαίνει ότι η πρώτη έκδοση είχε εξαντληθεί εντός ενός, το πολύ, εξαμήνου (βλ. και *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π.), επιτυχία αληθινά «πρωτοφανής» με τα μέτρα της τότε εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΟΡΔΑΤΟΥ, 1924 - ΜΕΣΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ '30

3.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* [1924, ²1927] και η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* [1925, αφιερωμένη στη μνήμη του δολοφονημένου από ληστές στη Μαύρη Θάλασσα ηγετικού στελέχους του ΣΕΚΕ Δημοσθένη Λιγδόπουλου] είναι οι σημαντικότερες μεσοπολεμικές εργασίες του Γ. Κορδάτου με επίκεντρο το 1821. Τα προαναφερθέντα έργα αποδίδουν όχι μόνο την οπτική του συγγραφέα έναντι της Επανάστασης, μα και το περίγραμμα του τρόπου που αντιλαμβάνεται (καθώς φαίνεται σε άλλες μελέτες της περιόδου στην οποία αναφερόμαστε) την εξέλιξη του νεοελληνικού βίου.

Πλάι στις εργασίες αυτές, αναφορικά με το '21, στέκεται και το βιβλίο του Κορδάτου για την *Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας στο 1821* [1930, αφιερωμένο στη «γυναίκα» του], το οποίο, όπως φανερώνει και ο τίτλος του, εξιστορεί «την επανάσταση που έγινε στο 1821 στα χωριά του Βόλου, στο Τρίκκερι και στο Βελεστίνο».[1] Με την εκπόνηση αυτής της εργασίας ο Κορδάτος τιμά την ευρύτερη περιοχή της ιδιαίτερης πατρίδας του, γράφοντας για τον επαναστατικό αγώνα «στα μέρη εκείνα», ένα θέμα με το οποίο κανένας, καθώς λέγει, ίσαμε τότε «ούτε μεγάλος, ούτε μικρός ιστορικός» είχε καταπιαστεί. Συλλέγοντας δημοσιευμένο και αδημοσίευτο υλικό και περνώντας «από το κόσκινο της κριτικής την τοπική παράδοση»,[2] «κατέστρωσε» ένα βιβλίο που ομοιάζει περισσότερο με ιστορική διήγηση ενός μαχητικού σοσιαλιστή δημοτικιστή, παρά με ιστορικό μελέτημα. Στο αυτό πλαίσιο, της τοπικής δηλαδή ιστορίας, εντάσσονται και οι μικρές μελέτες «Το αρματωλίκι του Πηλίου» (1930), όπου ασχολείται με τους «Μπασντεκαίους», και «Το Εικοσιένα στις Κυκλάδες» (1931).[3]

Εκτός από τα παραπάνω έργα, πρέπει ακόμα να μνημονευτεί και το πόνημα του Κορδάτου για το Βελεστινλή, το οποίο τιτλοφορείται *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του* (1931). Δεν πρόκειται «βέβαια» για κάποια βιογραφία του θρυλικού Ελληνα επαναστάση, αφού, όπως εύγλωττα επισημαίνεται από η μεριά του συγγραφέα, «οι τέτοιες μελέτες είναι δουλειά εκείνων που βλέπουν την ιστορία σαν δημιούργημα των 'μεγάλων ανδρών'», παρά για μία ανατομία των διαδικασιών ανάπτυξης «του ρωμέικου και του βαλκανικού εθνικισμού στην πρώτη περίοδο της γένεσης και ανάπτυξής του» με επίκεντρο το πρόσωπο και το έργο του Ρήγα.[4]

Οφείλουμε επίσης να αναφέρουμε τα βιβλία *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός* [1927, με αφιέρωση στον Ι. Σοφιανόπουλο] και *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* [1930], στα οποία θίγονται και θέματα που άπτονται της Ελληνικής Επανάστασης. Στο πρώτο, διερευνάται, μεταξύ άλλων, η σχέση του προεπαναστατικού ελληνικού αστισμού

με τις πνευματικές ζυμώσεις της Δύσης και, επιπλέον, το γλωσσικό ζήτημα στο Εικοσιένα» (κεφάλαια 1, 2[.1] και στην αρχή του 2[.2]), ενώ το πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου συνιστά ένα άκρως ενδιαφέρον αδρογράφημα της οικονομικής εξέλιξης ελληνικών πληθυσμών από τη βυζαντινή εποχή έως τα χρόνια της Επανάστασης.[5] Τέλος, υπάρχει και το αρθράκι «Το Εικοσιένα», δημοσιευμένο το 1931 με αφορμή τους επίσημους, κρατικούς εορτασμούς της προηγούμενης χρονιάς, του 1930, για την «εκατονταετηρίδα» της ελληνικής ανεξαρτησίας.[6] Το εξαιρετικά συντόμο αυτό κείμενο του Κορδάτου (μόλις κάτι παραπάνω από δύο σελίδες) παρουσιάζει ενδιαφέρον αντιστρόφως ανάλογο της βραχύτητάς του, διότι παρέχει μία συμπυκνωμένη αποτύπωση του ερμηνευτικού σχήματός του για την Επανάσταση.

Πέραν των έργων και μελετών που έως τώρα παρατέθηκαν, αναφορές, είτε άμεσες είτε έμμεσες, του Κορδάτου στην Ελληνική Επανάσταση και σε συναφή με αυτήν θέματα απαντώνται και σε πάμπολλα άλλα κείμενά του, όπως άρθρα, λήμματα εγκυκλοπαιδικά, βιβλιοκρισίες. Ωστόσο, δεν κρίνεται σκόπιμο να φορτωθεί η εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου με την παράθεσή τους, μα επιλεκτικά θα γίνεται μνεία στη ροή του κειμένου, κάθε φορά που εξετάζονται ζητήματα της οικείας θεματογραφίας και η σχετική παραπομπή δύναται να προσδώσει μία χροιά που δεν υπάρχει, ή δεν εμφανίζεται τόσο έντονα, στα βιβλία και τα άρθρα για τα οποία έγινε λόγος σε τούτη την παράγραφο.

Όπως ήδη σημειώθηκε στο κεφάλαιο που προηγήθηκε, η πρώτη έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας* πραγματοποιήθηκε στα μέσα του 1924 και τα αντίτυπά της εντός ενός εξαμήνου περίπου είχαν ήδη εξαντληθεί, έτσι ώστε από τις αρχές του 1925 να έχουν ξεκινήσει οι ετοιμασίες για το τύπωμα μίας δεύτερης έκδοσης. Η προσπάθεια όμως αυτή δεν ευοδώθηκε, και το βιβλίο του Κορδάτου επανακυκλοφόρησε μόλις το 1927. Σημειώνει σχετικά ο εκδότης της *Κοινωνικής σημασίας*, Γεώργιος Ι. Βασιλείου: «Το πολύκροτο αυτό βιβλίο του κ. Κορδάτου είχα ετοιμασθή να το ξανατυπώσω εις *δευτέραν έκδοσιν* [η υπογρ. στο πρωτότ.] από τας αρχάς Ιανουρίου 1925, αλλ' επειδή άρχισε τότε η καταδίωξις του συγγραφέως του και αργότερα η Παγκαλική Δικτατορία το κατέσχε και απηγόρευσε την κυκλοφορία του, μόλις σήμερα, ύστερα από δύο χρόνια, κατορθώνεται η ανατύπωσίς του».[7]

Η έκδοση του 1927 αριθμήθηκε αρχικά ως δεύτερη, «Έκδοσις Βα διωρθωμένη, με επίλογο του Ανατόλ Φρανς», «από σκοπιμότητα»,[8] καθώς εξηγεί ο Κορδάτος στην επόμενη, ουσιαστικά αναθεωρημένη, μορφή του έργου που κυκλοφόρησε το 1946. Επειτα όμως από την κυκλοφορία της έκδοσης του 1946, η οποία υπολογίστηκε ως τέταρτη, «4η έκδοση, ξανακοιταγμένη και συμπληρωμένη», εκείνη του 1927 πήρε θέση τρίτης έκδοσης, και η κατασχεμένη το 1925 από την παγκαλική δικτατορία θεωρήθηκε έκτοτε ως η δεύτερη έκδοση του βιβλίου.

Στη μορφή του 1927, το κύριο σώμα (εξαιρούμε φυσικά το κείμενο του Φρανς, ομιλία «σ' ένα μεταπολεμικό Συνέδριο των Γάλλων Δημοδιδασκάλων» που παραθέτει ο Κορδάτος στο τέλος) της μελέτης είναι σχεδόν πανομοιότυπο με εκείνη του 1924. Ο συγγραφέας, μολονότι αναγνωρίζει πως «μερικά σημεία» από την πρώτη έκδοση θα έπρεπε να διασαφηνιστούν, «μιά που οι νεοέλληνες είναι τόσο απροσανατόλιστοι και αφιλοσόφητοι ώστε να χρειάζεται και για την πιο απλούστερη ιδέα ανάλυση», καταλήγει εντέλει στην απόφαση να επιφέρει στο επανεκδιδόμενο έργο του μονάχα οριακές «διορθώσεις και προσθήκες», καθόσον μεγαλύτερη επέμβαση θα προσέδιδε «νέα όψη στο βιβλίο» με αποτέλεσμα να «χάση την *ιστορική του σημασία* [υπογρ. του σ.]».[9] Ας παρακολουθήσουμε από κοντά, μία προς μία, αυτές τις «διορθώσεις και προσθήκες» του Κορδάτου στο αρχικό κείμενο, οι οποίες, πέρα από ελάχιστες φραστικές μεταβολές, για τις οποίες δεν αξίζει να γίνει λόγος, είναι ευάριθμες.

Πρώτα, διαγράφεται η επίκριση του συγγραφέα για τη γνώμη του Ευάγγελου Παπαναστασίου περί ανυπαρξίας ελληνικής αριστοκρατίας (φεουδαρχίας) κατά την Τουρκοκρατία.[10] Επειτα, σε μία προϋπάρχουσα υποσημείωση προστίθεται μία νέα πρόταση, με την οποία ο αναγνώστης παραπέμπεται για περισσότερες πληροφορίες «δια τα αίσχη του κλήρου κατά την περίοδον της τουρκο-

κρατίας», στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*. Το αυτό, παραπομπή στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, γίνεται και σε άλλη μία περίπτωση που αφορά τη «μεγαλυτέραν ανάπτυξιν» των σχετικών με τη Φιλική Εταιρεία ζητημάτων, όπου προστίθεται μία ξεχωριστή υποσημείωση για αυτόν ακριβώς το λόγο.[11]

Σε ένα άλλο σημείο πάλι, όπου υπάρχουν εκτιμήσεις για τη σχέση των «Δεσποτάδων» με την Επανάσταση, προστίθεται μία φράση του Κορδάτου όπου, παρεπιπτόντως, αναφέρεται πως ο Παλαιών Πατρών Γερμανός κατηγορούνταν «ως 'ταραξίας και γυναικάς'».[12] Ακόμη, να σημειώσουμε πως υπάρχει και μία διόρθωση στον Ασπρέα, που στην πρώτη έκδοση είχε περάσει απαρατήρητη.[13] Επιπλέον, αποκαθίσταται το ορθόν της τιτλοφόρησης του έργου του Πλάτωνα *Πολιτεία*. Το λάθος τούτο έχει ένα μικρό ιστορικό, εμπλέκεται δε σε αυτό και ο μακαρίτης Σκληρός.[14] Στην «Εισαγωγή εις το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» ο Αιγυπτιώτης μαρξιστής μνημόνευε το εν λόγω έργο του αρχαίου φιλοσόφου ως *Δημοκρατία*, αποδίδοντας αβασάνιστα έτσι στη ελληνική τον τίτλο κάποιας ξένης, προφανώς, έκδοσης του Πλάτωνα (Republique κ.λπ.). Ο Κορδάτος, παραφράζοντας το Σκληρό στο σημείο αυτό, και χωρίς να παραπέμπει, αναπαρήγε το ατόπημα, ούτως ώστε στην πρώτη έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας* να επανεμφανίζεται η *Πολιτεία* ως *Δημοκρατία*. Το σφάλμα διορθώνεται το 1927, δίχως όμως να υπάρξει συμπλήρωση με την απαραίτητη παραπομπή στο κείμενο του Σκληρού.[15]

Τέλος, ας καταγράψουμε και την εξάλειψη ενός καθαρά τυπογραφικού σφάλματος της πρώτης έκδοσης. Εκεί, δεν υπήρχε πρόλογος του συγγραφέα, παρά μόνο ένα αχρονολόγητο κείμενο στο τέλος του βιβλίου (ακολουθούσε το κεφαλαίο «Συμπέρασμα»), το οποίο έφερε τον τίτλο «Επίλογος» και ήταν υπογεγραμμένο από τον Κορδάτο. Εντούτοις, αν και έπετο της 168ης σελίδας του βιβλίου, ακολουθούσε ιδιαίτερη σελίδωση, και μάλιστα με τους ελληνικούς αριθμούς *α'* και *β'*. Ιδίου τύπου σελιδαρίθμηση έφερε και η «Εισαγωγή» του Κορδάτου, η οποία, σημειωτέον, ξεκινούσε από τον αριθμό *γ'*. Αυτό, καθώς και το ότι το περιεχόμενο το φερόμενου ως «Επιλόγου» έδειχνε για πρόλογισμα του έργου, είναι τα δύο στοιχεία που συνηγορούν στο ότι το κείμενο που είχε τυπωθεί στο τέλος του βιβλίου δεν ήταν παρά ο πρόλογος του Κορδάτου, ο οποίος από αβλεψία των υπευθύνων της έκδοσης είχε καταχωρηθεί ως «Επίλογος». Πράγματι, στην έκδοση του 1927, το ίδιο ακριβώς κείμενο τιτλοφορείται ως «Πρόλογος (Αης εκδόσεως)», συμπληρώνεται μάλιστα και η παράλειψη της ημερομηνίας σύνταξης, 10 Μαΐου 1924, του κειμένου. Επιπλέον, στην πρώτη παράγραφο, ο αρχικός τίτλος του μεγάλου έργου που σχεδίαζε να τυπώσει ο Κορδάτος, από *Σύγχρονη ιστορία* έχει διορθωθεί σε *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, συγχρονίζοντας έτσι στο σημείο αυτό τον πρόλογο με την πραγματικότητα της εν τω μεταξύ έκδοσης του άλλου βιβλίου του Κορδάτου.[16]

Στα τέλη του 1925[17] κυκλοφόρησε ο μοναδικός τόμος (ο πρώτος) του έτερου σημαντικού έργου του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση, της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*. Από όσα καταγράφονται στον «Πρόλογο» του βιβλίου φαίνεται πως η έκδοσή της επισπεύτηκε εξαιτίας των σφοδρών επιθέσεων που δέχτηκε η *Κοινωνική σημασία*. Πιθανότατα, η αναπάντεχη επιτυχία του πρώτου έργου του συνετέλεσε επίσης στην επιτάχυνση της δημοσίευσης. Σημειώσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι ο Κορδάτος τύπωσε τη σύντομη *Κοινωνικήν σημασίαν* το 1924, υπακούοντας σε μία πολιτική ανάγκη της τότε εποχής, όπως τουλάχιστον εκείνος τη συνελάμβανε, ενώ ο αρχικός σχεδιασμός του ήταν η έκδοση μίας πολύτομης μελέτης που θα ξεκινούσε με την Επανάσταση και θα εκτεινόταν έως τις αρχές του αιώνα, δηλαδή η συγγραφή της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*. Τώρα, με τη σειρά της, και η έκδοση αυτού του τελευταίου βιβλίου υπαγορεύεται από τα πράγματα. Ο Κορδάτος εκτίμησε πως ήταν ανάγκη να «ξαναμιλήσει», όπως γράφει, το γρηγορότερο, να δώσει απαντήσεις στην «ελληνική προχειρολογία» που «οργίασε» επιτιθέμενη στην πρώτη μελέτη του, και να βάλει «τα πράγματα στη θέση τους».[18]

Το κύριο σώμα της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* ακολουθεί λίγο-πολύ από άποψη δομής τη διάταξη της ύλης του προηγούμενου βιβλίου, ταυτόχρονα όμως ορισμένες παραφωνίες που εμφανίζονταν στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, αναφορικά με τη λογικότητα στη διαδοχή των πραγματευομένων θεμάτων, τώρα διορθώνονται. Τα κεφάλαια Τέταρτο, Πέμπτο, Εκτο, Εβδομο, Ογδοο

και Ενατο (τελευταίο) της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* αντιστοιχούν στα κεφάλαια Δεύτερο, Τρίτο, Πέμπτο, Εβδομο, Ογδοο, Ενατο, Δέκατο, Ενδέκατο και Δωδέκατο (τελευταίο, αν δεν υπολογιστεί το κεφάλαιο με τίτλο «Συμπέρασμα») της *Κοινωνικής σημασίας*.

Τα θέματα που εξετάζονται στα κεφάλαια Πρώτο: «Η επιδρομή του ισλαμισμού εκ της Ασίας προς την Ευρώπην», Τέταρτο: «Τα προνόμοια του κλήρου και της αριστοκρατίας» και Εκτο: «Ρήγας Φεραίος» της τελευταίας, στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* ενσωματώνονται σε ευρύτερες ενότητες διαπραγμάτευσης (κεφάλαια Πρώτο: «Το Δημόσιο Δίκαιο στον καιρό της Τουρκοκρατίας», Δεύτερο: «Ο ελληνικός φεουδαρχισμός», Τρίτο: «Τα πρώτα εθνικά κινήματα»). Ας σημειώσουμε, τέλος, πως η «Εισαγωγή» της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* διαφοροποιείται, στο μεγαλύτερο μέρος της, από το θεματολογικό πλαίσιο της αντίστοιχής της στην *Κοινωνικήν σημασίαν*. Ενώ η «Εισαγωγή» της τελευταίας συνιστά μία συνοπτική έκθεση της αντίληψης του γράφοντος περί ιστορικού υλισμού και για τη συμβολή του μαρξισμού στην κατανόηση της εξέλιξης των κοινωνιών, στην άλλη, το ενδιαφέρον εστιάζεται σε δύο σημεία: την ανάδυση του κεφαλαιοκρατικού κόσμου στην Ευρώπη (*με μία ματιά στην παράλληλη πορεία των φιλοσοφικών ιδεών*) αφενός, και στην πραγμάτευση του θέματος της μορφοποίησης των εθνών αφετέρου.

Η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* είναι ένα βιβλίο περίπου πέντε φορές ογκωδέστερο[19] (αν εκτός από τις περισσότερες σελίδες συνυπολογιστεί και το μεγαλύτερο σχήμα του) από την *Κοινωνικήν σημασίαν*. Ως εκ τούτου, αυτό το «δύσχρηστο», καθώς θα έλεγε και ο ίδιος ο Κορδάτος, και επιπλέον ακριβό βιβλίο εξ αντικειμένου μάλλον δεν απευθυνόταν, όπως η *Κοινωνική σημασία*, πρώτιστα στη «νεολαία (φοιτητές, σπουδαστές κλπ.)», ή στους «διδασκάλους και [τους] εργάτες»,[20] παρά σε ένα ευρύτερο κοινό διανουμένων, αν και ο Κορδάτος εξακολουθούσε να «προορίζει» το νέο βιβλίο του, καθώς και το παλαιότερο, «για τη νεολαία που σπουδάζει».[21]

Μέσα στις πλέον των τετρακοσίων σελίδων του τόμου στοιβάζεται ένα πρωτογενές υλικό (έγγραφα, επιστολές, μαρτυρίες πρωταγωνιστών κ.λπ.), με το οποίο ο Κορδάτος προσπαθεί να τεκμηριώσει όσο το δυνατόν πληρέστερα τις θέσεις του, ούτως ώστε να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του με εκείνους οι οποίοι αμφισβήτησαν έντονα τις απόψεις που αρχικά διατύπωσε συνοπτικά το 1924, στο άλλο βιβλίο του. Εδώ εντοπίζεται μία κύρια αδυναμία του συγγραφέα: να δαμάσει το ογκώδες υλικό του εκλέγοντας με προσοχή τί θα μπει και πού (ώστε να επιτύχει το καλύτερο αποτέλεσμα από την άποψη της επαρκούς στήριξης των θέσεών του), δίχως να κουράζει τον αναγνώστη με συνεχείς πελαγοδρομήσεις. Η αφροντισιά σε τούτο το θέμα είναι εμφανής στο βιβλίο, αν και υπάρχουν τμήματά του αρκούντως προσεγμένα. Παραταύτα, από εκδοτικής απόψεως η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* υπερτερεί κατά πολύ της *Κοινωνικής επαναστάσεως*. Ο τόμος τυπογραφικά είναι αρτιότερος, διαθέτει αναλυτικό πίνακα περιεχομένων, ευρετήριο ονομάτων και θεμάτων, ενώ υπάρχει καταγεγραμμένη και η βασική βιβλιογραφία.

Τέλος, όσον αφορά τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στα δύο βιβλία, να σταθούμε στο ζήτημα της γλώσσας. Η *Κοινωνική σημασία* είναι συντεταγμένη σε απλή καθαρεύουσα. Η επιλογή αυτή αιτιολογείται από τον ίδιο το Γιάννη Κορδάτο ως εξής: «Οσον αφορά τη γλώσσα, μιά που δεν είχα τα υλικά μέσα να εκδώσω εγώ το βιβλιαράκι αυτό αναγκάσθηκα να υποκύψω στον κ. Εκδότη μου -που προτιμά την καθαρεύουσα. Ακόμα όμως -δεν το κρύβω- και για έναν άλλο λόγο προτίμησα την καθαρεύουσα. Ο φοιτητικός και επιστημονικός κόσμος δεν έχει βγάλη ακόμα το κούφιο γλωσσικό δόντι του -την καθαρεύουσα- και πολλές φορές δεν διαβάζει ένα χρήσιμο βιβλίον αν είνε γραμμένο στη γλώσσα του λαού, από γλωσσική πρόληψη».[22]

Από τους δύο λόγους που προτάσσει ο Κορδάτος, αυτός βέβαια που βάρυνε περισσότερο ήταν ο δεύτερος, αφού έτσι κι αλλιώς η επιλογή των τότε διανοουμένων κομμουνιστών (για τον ίδιο ακριβώς λόγο της ευρύτερης απήχησης των απόψεών τους) ήταν να γράφουν σε καθαρεύουσα (*άλλοι σε απλούστερη, άλλη σε πιο λόγια εκδοχή*), παρόλο που ήσαν οπαδοί της επιβολής της δημοτικής ως επίσημης κρατικής γλώσσας και ως γλώσσας διδασκαλίας σε κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης (το ίδιο συναντάται και στα επίσημα έγγραφα του ΣΕΚΕ).

Η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* όμως βρίσκεται στον αντίποδα, από γλωσσική σκοπιά, της πρώτης μελέτης του. Ο ίδιος ο Κορδάτος στον «Πρόλογο» του βιβλίου σημειώνει ότι έγραψε «στη γλώσσα του λαού», δηλαδή «όσο το δυνατό απλά», χωρίς όμως να ακολουθήσει μία ορισμένη «σχολή γλωσσική».[23] Ωστόσο, η γλώσσα αυτού του έργου είναι μία τέτοια μορφή δημοτικής, η οποία «φέρνει» κατά τι προς το ύφος του *Νουμά* (του Παρορίτη ιδίως) και, συνεπώς, θα μπορούσε να αποκαλεστεί ψυχαρίζουσα. Ο συγγραφέας ορισμένους γλωσσικούς ακροβατισμούς τούς χαρακτηρίζει «απροσεξίες» οι οποίες πρέπει να λογιστούν ως απότοκες της πίεσης υπό την οποία συνετάχθη το κείμενο, καθόσον αυτό έγινε «σε περίοδο καταδιώξεων και τρομοκρατίας», και ως εκ τούτου το χειρόγραφο έμεινε γλωσσικά αδούλευτο.[24] Εδώ βέβαια μπορεί να τεθεί το ερώτημα τί απέγινε η εμμονή του «κ. Εκδότη» του, του Γεωργίου Βασιλείου, στην καθαρεύουσα; Μετέβαλε εν γένει γνώμη, ή μήπως η εκδοτική επιτυχία τού 1924 έκανε ισχυρότερη τη διαπραγματευτική θέση του συγγραφέα; Διακινδυνεύοντας μία απάντηση, θα λέγαμε πως πιθανότερο είναι το δεύτερο.

Μένει ωστόσο ακόμα να εξεταστεί αν πράγματι ο Κορδάτος δεν ακολουθεί ενσυνείδητα το ανεπιμέλητο γλωσσικό ύφος της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*. Φρονούμε πως, ίσα-ίσα, αυτό ακριβώς συμβαίνει, όπως εξάλλου δείχνει και ένα μεγάλο τμήμα της επόμενης συγγραφικής παραγωγής του Κορδάτου, το οποίο έχει γραφεί σύμφωνα με τις υφολογικές προδιαγραφές του παραπάνω έργου.[25] Εντούτοις, είναι αναντίρρητο πως στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* υπάρχουν γλωσσικοί τύποι, γραμματικοί και συντακτικοί, που ξενίζουν αρκετά και οι οποίοι πρέπει να αποδοθούν στην ένταση εξαιτίας των περιστάσεων για τις οποίες ομιλεί ο συγγραφέας, παρά σε συνειδητές επιλογές του.

Η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* δεν ευτύχησε εκδοτικά όπως το αδελφό βιβλίο της, η *Κοινωνική σημασία*, το οποίο γνώρισε στα μεσοπολεμικά χρόνια μία επανέκδοση και, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κορδάτου θα ξανατυπωνόταν, αν ο ίδιος είχε το χρόνο να ξανακοιτάξει και να συμπληρώσει εκ νέου την αρχική μορφή.[26] Οσον αφορά το πρώτο από τα προαναφερθέντα βιβλία, δεν κατορθώθηκε να εκδοθεί ολοκληρωμένο. Στο τέλος του πρώτου (και μοναδικού) τόμου της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, διαβάζουμε πως «θα ακολουθήσει ο Β' τόμος (περίοδος 1832-1864)».[27] (Αυτό μας κάνει να υποθέσουμε ότι ένας τρίτος τόμος θα έπετο, αρχίζοντας από τη βασιλεία του Γεωργίου Α'). Ο Κορδάτος ουδέποτε έβγαλε από σκοπού του τήν αποπεράτωση και το τύπωμα του δεύτερου τόμου. Οταν το 1927 βγαίνει στο εμπόριο το βιβλίο του *Αρχαίες θρησκείες και χριστιανισμός*, ο Β' τόμος της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* συμπεριλαμβάνεται στα έργα εκείνα του συγγραφέα για τα οποία ανακοινώνεται πως είναι «έτοιμα προς εκτύπωσιν».[28]

Αργότερα, πάλι, λίγο πριν εκπνεύσει η τρίτη δεκαετία του αιώνα, ο Κορδάτος θα γράψει (απαντώντας στους «ανυπόμονους» αναγνώστες του, οι οποίοι, αποστέλλοντας γράμματα στον ίδιο και στον εκδότη Γ. Βασιλείου, ζητούν να μάθουν πότε θα κυκλοφορήσει ο Β' τόμος) στα με ημερομηνία Δεκεβρίου 1929 «Προλεγόμενά» του στην *Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*: «[...] ο δεύτερος τόμος της *Ν[εοελληνικής] Π[ολιτικής] Ι[στορίας]* είνε έτοιμος, περιμένω όμως να βρω εκδότη, γιατί ένα μεγάλο βιβλίο, από χίλιες απάνω κάτω σελίδες, δεν είναι εύκολο σήμερα να βγη, γιατί στοιχίζει πολλά, και οι εκδότες μας τα φέρνουν στενά».[29] Η αναφορά στις χίλιες σελίδες, ίσως να σημαίνει πως ο Κορδάτος είχε επιδοθεί σε εξαντλητική συλλογή υλικού για την περίοδο της βαυαροκρατίας και την οθωνική εποχή, και βέβαια είχε δίκιο για τις εκδοτικές δυσκολίες που παρουσίαζε το τύπωμα ενός τέτοιου τόμου. Οσον αφορά, τώρα, το τρίτο μέρος του έργου, υπάρχει μία μνεία της ανέκδοτης μορφής του στη «Βιβλιογραφία» της μικρής μελέτης *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*,[30] δίχως ωστόσο περαιτέρω διευκρινήσεις σχετικά με το αν πρόκειται για τελειωμένο χειρόγραφο, λιγότερο ή περισσότερο επεξεργασμένο κ.λπ.

Ο Κορδάτος, λοιπόν, δεν κατόρθωσε να πραγματοποιήσει την επιθυμία του να τυπώσει στα χρόνια του μεσοπολέμου ολοκληρωμένη τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, καθώς επίσης το ίδιο έγινε και με άλλα συναφή εκδοτικά σχέδιά του, όπως, για παράδειγμα, η δημοσίευση μίας μελέτης

για τη Φιλική Εταιρεία.[31] Ομως, μολονότι η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* (δηλαδή ο πρώτος τόμος της) δεν έμελλε, όπως εγράφη, «να προκαλέση ακόμη ευρυτέραν συζήτησιν» από εκείνη που πυροδότησε το μικρό «δοκίμιο εργασίας» του 1924, και παρότι αρχικά «ανά τον επιστημονικόν κόσμον της πρωτευούσης» δημιουργήθηκε αίσθηση[32] με την έκδοσή της, η σπουδαιότητα του έργου αυτού για την κατανόηση των απόψεων του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση είναι, δίχως αμφιβολία, μεγαλύτερη από εκείνη της *Κοινωνικής σημασίας*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γιάνη Κ. Κορδάτου, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας στο 1821*, Πίνδαρος Α. Παπαγεωργιάδης, Αθήνα 1930 (ανατύπωση: Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, όπου το αρχικό *στο 1821* του πρωτότυπου τίτλου έχει διορθωθεί σε *το 1821*), «Προλεγόμενα», σ. 7.

2. Βλ. *στο ίδιο.*

3. Βλ. Γιάννη Κ. Κορδάτου, «Το αρματωλίκι του Πηλίου», π. *Θεσσαλικά Χρονικά*, Α' (1830-1930), σ. 87-93 (πρβλ. *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 69, 77, 85-86, 114, 152-156). Η εκτίμηση για τη φιλολαϊκότητα του Μήτρου Μπασντέκη διαφέρει από το βιβλίο στο άρθρο (βλ. σ. 114 και σ. 91 αντίστοιχα). Στο δεύτερο, ο Κορδάτος είναι σαφώς ευνοϊκότερος, παρόλο που τα δύο κείμενα ήσαν χρονολογικά πλησίον το ένα του άλλου -προηγήθηκε το βιβλίο και ακολούθησε το άρθρο. Στο πρώτο, μάλιστα, διαβάζουμε τα ακόλουθα: «Για τους Μπαστεκαίους και το αρματολίκι του Πηλίου ίσως δημοσιέψω ξεχωριστή μελέτη στα *Θεσσαλικά Χρονικά* που πρόκειται να βγούν» (*Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 69 υποσ. 1). Για το άλλο άρθρο, βλ. του ίδιου, «Το Εικοσιένα στις Κυκλάδες», π. *Κυκλάδες* (Σύρος), 14 (Νοέμβρ. 1931), σ. 161-162 (πρβλ. *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 43 υποσ.). Αναδημοσιεύτηκε, άτιτλο και άνευ μνείας του εντύπου από το οποίο σταχυολογήθηκε (απλώς παρατίθεται κάτω από τη φράση: «Αξιαι λόγου είναι και αι πληροφορίαι που μας δίδει ο κ. Ι. Κορδάτος δια την ιστορίαν της Σύρου κατά το 21»), στον τόμο: Κωνσταντίνος Γ. Γερασιμίδης (έκδ.), *Το πανόραμα της Σύρου*, επιμέλεια: Ευάγγελος Μονογυιός, Τυπογραφείον εφημ. 'Κήρυξ των Κυκλάδων', Σύρος 1933, σ. 12-14 (στην ανατύπωση του Εμμ. Κ. Γερασιμίδη, Αθήνα 1987, σ. 16-18).

4. Βλ. Γιάννη Κ. Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Τύποις «Κωνσταντινουπόλεως», Αθήνα 1931, «Πρόλογος», σ. 3. Το βιβλιαράκι αυτό των 90 περίπου σελίδων αποτελεί ανατύπωση του ομότιτλου άρθου του συγγραφέα στο *Αρχείον* του Καλιτσουνάκι· βλ. π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 11:Β' (Απρ.-Ιούν. 1931), σ. 205-288.

5. Βλ. Γιάνη Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός: κοινωνιολογική μελέτη του γλωσσικού*, Μπουκουμάνης, Αθήνα ²1974 (από την 1η έκδοση, Εκδοτική Εταιρεία «Αθηνά» - Α.Ι. Ράλλης και Σία, Αθήνα 1927), σ. 11-71. (Η αφιέρωση στον Ι. Σοφιανόπουλο δεν υπάρχει στην έκδοση του Μπουκουμάνη). Του ίδιου, *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*,* (Βιβλιοθήκη Κοινωνικών και Οικονομικών Ερευνών, αρ. 1), Αλέξ. Ν. Κολολός, Αθήνα 1930, σ. 5-8.

6. Βλ. Γιάννη Κορδάτου, «Το Εικοσιένα», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 1 (Φεβρ. 1931), σ. 13-15.

7. «Σημ[είωσις] του Εκδότου», στο: Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., σ. 6 (κάτω από τον πρόλογο του σ. για τη «Βαν έκδοσιν»). Η σημείωση του Βασιλείου

* Στο εξής: Κορδάτου, *Εισαγωγή*.

έχει χρόνο σύνταξης τον Ιανουάριο του 1927. Η αναφορά του στην *καταδίωξιν του συγγραφέως* παραπέμπει στις δικαστικές διώξεις ηγετών και μελών του ΚΚΕ, οι οποίες επακολούθησαν της υιοθέτησης του συνθήματος για «Ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη» από το Γ' Εκτακτο Συνέδριο (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1924) του κόμματος.

8. Βλ. Γ.Κ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, 4η έκδοση ξανακοιταγμένη και συμπληρωμένη, Π. Καραβάκος, Αθήνα 1946, «Πρόλογος» [20 Νοεμβρ. 1945], σ. 6 (βλ. και επανεκδόσεις Επικαιρότητας, με εισαγωγή Θανάση Χ. Παπαδόπουλου, σ. 17.) Η έκδοση του 1946 ήταν αφιερωμένη στην ΕΠΟΝ. Στη σελίδα που μεσολαβεί μεταξύ του ψευδότιτλου και του «Προλόγου», διαβάζουμε την ακόλουθη «Αφιέρωση»: «Οι προηγούμενες εκδόσεις τούτης μου τής μελέτης διαβάστηκαν πιο πολύ από τους φοιτητές, σπουδαστές και μαθητές γυμνασίων, γι' αυτό χρέος μου θεωρώ ν' αφιερώσω τη νέα της έκδοση στην πιο προχωρημένη μερίδα της σπουδάζουσας νεολαίας μας, τους ΕΠΟΝΙΤΕΣ [τα κεφαλαία του σ.], που με τους αγώνες τους, τις θυσίες τους και το αίμα τους μέσα στα χρόνια 1941-1945 στάθηκαν πρόμαχοι στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης και μας υπόσχονται αύριο να γίνουν οι οικοδόμοι του νεοελληνικού πολιτισμού». (Η παραπάνω «Αφιέρωση» δεν υπάρχει στις επανεκδόσεις της Επικαιρότητας.)

9. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., «Πρόλογος (Βας εκδόσεως)», σ. 6. Οπως έχει σημειωθεί και πιο πάνω, τούτος ο πρόλογος φέρει ως ημερομηνία σύνταξης τον Ιανουάριο του 1925, άρα είναι ο πρόλογος του συγγραφέα για την κατασχεμένη έκδοση του 1925. Το γεγονός ότι το 1927 δεν εμφανίζεται προλογικό σημείωμα ειδικά για εκείνη την έκδοση, παρά προτάσσεται το εν λόγω κείμενο του 1925, σημαίνει πως ουσιαστικά η μορφή με την οποία εκδόθηκε το βιβλίο το 1927 είναι η ίδια με εκείνου που κατασχέθηκε το 1925. Οφείλουμε βέβαια να λάβουμε υπόψη ότι στο μεταξύ έχει κυκλοφορήσει η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* (τέλη 1925), και συνεπώς ορισμένες προσθήκες στην *Κοινωνικήν σημασίαν* του 1927, με τις οποίες ο αναγνώστης παραπέμπεται στο παραπάνω βιβλίο του Κορδάτου, δεν ήταν φυσικά δυνατόν να περιέχονταν στη μορφή που επρόκειτο να βγει στο εμπόριο στα μέσα περίπου του 1925.

10. Βλ. Κορδάτου, ό.π., σ. 44· πρβλ. *Η κοινωνική σημασία*, σ. 36· βλ και παραπάνω, 2, I // σημ. 27. Η επίκριση όμως υπάρχει μέσα στις σελίδες της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, ό.π., σ. 81 υποσ. 1, όπου η θέση του Ευ. Παπαναστασίου ελέγχεται εκτός από «εσφαλμένη» και ως «πρόχειρη». Τούτο μας επιτρέπει να θεωρήσουμε, σχεδόν με βεβαιότητα, πως στην έκδοση του 1925 στο σημείο αυτό ο Κορδάτος δεν θα είχε κάνει οποιαδήποτε «διόρθωση».

11. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., σ. 52 υποσ. 2, και 67 υποσ. 1· πρβλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 45 και 59 αντίστοιχα. Στην υποσημείωση της σ. 67 αναφέρεται ο δεύτερος τόμος («μέρος Β'») του έργου, ο οποίος -ως γνωστό- δεν εκδόθηκε. Πρόκειται ασφαλώς περί τυπογραφικού λάθους, αν και ο Κορδάτος αλλού (*Εισαγωγή*, ό.π., σ. 27 υποσ. 1) παραπέμπει στο συνεχώς υπό έκδοση β' μέρος της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*. Το ότι πρόκειται περί λάθους, συνάγεται εύκολα από το ότι τα περί Φιλικής Εταιρείας θέματα αποτελούν αντικείμενο που εξετάζεται στον πρώτο τόμο του εν λόγω βιβλίου (βλ. *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 180 επ.).

12. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., σ. 55 υποσ· πρβλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 47-48 υποσ. (Ο Κορδάτος έχει ήδη σημειώσει αυτήν την, παραγματική ή υποτιθέμενη, κλίση τού εν λόγω ιεράρχη προς το λεγόμενο «ασθενές φύλο» στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 242.

13. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., σ. 101 υποσ. 1· πρβλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 93 υποσ. 1. (Εχει στο μεταξύ προηγηθεί η αναφορά του λάθους του Ασπρέα στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 244 υποσ. 1.)

14. Βλ. Φίλιππου Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1989, σ. 51-52 υποσ.

15. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. η', και Γ. Σκληρού, «Εισαγωγή εις το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», ό.π., σ. 447· πρβλ. *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., σ. 15. Σημειώνουμε πως στην ίδια σελίδα (η'), στην υποσημείωση 1, αναφέρεται ο «Καρλάιλ» ως «ένας από τους σπουδαιοτέρους αρχηγούς» της θεωρίας των «μεγάλων ανδρών». Στην έκδοση του 1927, *ό.π.*, σ. 14 υποσ. 1, ο αναγνώστης παραπέμπεται και στην ελληνική μετάφραση των *Ηρώων* του Σκώτου στοχαστή, η οποία είχε στο μεταξύ κυκλοφορήσει. (Για την ακρίβεια, το βιβλίο αυτό εκδόθηκε το 1924 παράλληλα με αυτό του Κορδάτου, και μάλιστα, από τον ίδιο Οίκο.)

16. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., σ. 7-8· πρβλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. α' [= 168+1] και β' [= 168+2].

17. Βλ. τα ανυπόγραφα σχόλια για την έκδοση του βιβλίου, «Μία τολμηρά ιστορική συγγραφή», και «[Ι. Κ. Κορδάτου:] *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*», εφ. *Αθηναϊκή*, 1 Δεκ. 1925, σ. 5 (το πρώτο στη στήλη «Επί των ζητημάτων»).

18. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., «Πρόλογος», σ. V.

19. Με απλή τυχαία δειγματοληψία από τις σελίδες των δύο πρώτων βιβλίων του Κορδάτου προέκυψαν οι εκτιμήσεις που ακολουθούν. Μία σελίδα της *Κοινωνικής σημασίας* (έκδοση 1924) έχει μέσο αριθμό γραμμών κειμένου 25 (τ.σφ.= 1,4) με μέσο πλήθος λέξεων ανά γραμμή 7,6 (τ.σφ.= 0,16), συν μέσο αριθμό γραμμών υποσημειώσεων 8 (τ.σφ.= 1,64). Οι αντίστοιχες εκτιμήσεις για τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* είναι: 27 (τ.σφ.= 1,24), 10 (τ.σφ.= 0,15) και 1 (τ.σφ.= 1,43). Καθίσταται εμφανές πως το δεύτερο βιβλίο είναι όχι μόνο πιο ογκώδες γενικά, μα και πλουσιώτερα υπομνηματισμένο. (Δεν εκρίθη σκόπιμο να παρατεθούν εδώ αναλυτικά τα στοιχεία των δύο δειγματοληψιών.)

20. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., «Επίλογος», σ. α' [= 168+1].

21. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., «Πρόλογος», σ. XV.

22. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., «Επίλογος», σ. β' [= 168+2]. Το απόσπασμα αυτό ακολουθεί, ως κατακλείδα, η φράση: «Τα *Είδωλα* του Ροϊδη έκαμαν γλωσσική προπαγάνδα κατά πολύ μεγαλύτερην από πολλά άρθρα του Ψυχάρη». Ο αναγνώστης εύκολα διαπιστώνει πως ο «Επίλογος» έχει συνταχτεί σε δημοτική γλώσσα.

23. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., «Πρόλογος», σ. XV.

24. Βλ. *στο ίδιο*.

25. Το έργο του Κορδάτου δεν παρουσιάζει γλωσσική ομοιογένεια. Τούτο εξηγείται από διάφορους λόγους, είναι δε ένα θέμα το οποίο θα πραγματευθούμε, μαζί με τις απόψεις του πάνω στα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα, σε επόμενο κεφάλαιο.

26. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1946), ό.π., σ. 6, όπου γράφει: «Από χρόνια τώρα δεν υπήρχε ούτε ένα αντίτυπο [της *Κοινωνικής σημασίας*] στα βιβλιοπωλεία και είχα πολλές προτάσεις από εκδότες να την ξανατυπώσω. Είχα όμως στο νου μου να την ξανακοιτάξω και να κάνω μερικές συμπληρώσεις κ' επειδή δεν είχαν τον καιρό ανέβαλλα».

27. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 423.

28. Βλ. Κορδάτου, *Αρχαίες θρησκείες και χριστιανισμός*, (Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 35), Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1927, σ. 2· πρβλ. *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός* (έκδοση Ράλλη), σ. 2.

29. Βλ. Κορδάτου, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 18. Στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο σημειώνει πως «ακόμα και 'πρώην' πρωθυπουργοί πέρασαν από τον εκδότη Βασιλείου και ρώτησαν 'πότε επί τέλους ο Κορδάτος θα βγάλει το δεύτερο τόμο της Ιστορίας του'», για να καταλήξει αμέσως μετά, αφού διαβεβαιώσει πρώτα τον αναγνώστη πως ο ίδιος δεν ξιππάζεται από τέτοια περιστατικά: «[...] το ξέρω δα, πως ο λόγος που με διαβάζουν είναι γιατί τα βιβλία μου έχουν *δοκουμέντα άγνωστα* [υπογρ. του σ.] και πληροφορίες που δεν μπορούν να βρουν στις φυλλάδες του Ασπρέα και του Καρολίδη». Με την έκφραση «πρώην πρωθυπουργοί» ο Κορδάτος πιθανότατα υπονοεί τον Αλ. Παπαναστασίου ή/και το Γεώργιο Καφαντάρη.

30. Βλ. Κορδάτου, *Εισαγωγή*, ό.π., «Βιβλιογραφία», σ. 97.

31. Βλ. Κορδάτου, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 10.

32. Βλ. (ανυπόγραφο), «[Ι.Κ. Κορδάτου:] *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*», ό.π.

3.2. Η κριτική ανάλυση των αιτίων του 1821. Ο σχηματισμός του ελληνικού έθνους

Στην *Κοινωνικήν σημασίαν της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* ο Κορδάτος παρατηρεί σε ένα σημείο του τέταρτου κεφαλαίου της: «Ο [ελληνικός] λαός πρέπει να γνωρίζει ότι δεν είνε 'προνομιούχος' ή ο 'περιούσιος' λαός του κόσμου, αλλ' ότι η ιστορία του είνε όμοια με την ιστορίαν των άλλων λαών». Τούτη η (ας την πούμε) σύσταση, μεθερμηνευόμενη αναφορικά με το παρελθόν, σημαίνει πως «διήλθεν και αυτός από όλους τους μεγάλους σταθμούς της ιστορικής εξελίξεως από τους οποίους διήλθον και οι άλλοι λαοί. Η μεσαιωνική μας ιστορία παρουσιάζει δια την αριστοκρατικήν μας τάξιν (φεουδαρχίαν), τόσον επί Βυζαντινής εποχής όσον και κατόπιν, την αυτήν βάρβαρον όψιν απέναντι των καταπιεζομένων μαζών (δουλοπαροίκων) και μικροχωρικών, την οποίαν μας εμφανίζει η ιστορία του Μεσαίωνος των άλλων ευρωπαϊκών Κρατών».[1]

Η παραπάνω, κάπως μακροσκελής, μα χρήσιμη παράθεση των λόγων του συγγραφέα της «πολύκροτης» *Κοινωνικής σημασίας* επιτρέπει να αντιληφθούμε την ιδιαίτερη οπτική γωνία από την οποία θα επιχειρήσει, όχι μόνο στο προαναφερθέν βιβλίο, να αναγνώσει τα δεδομένα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, καθώς και το πώς θα εμβαθύνει σε αυτά. Υπό το πρίσμα αυτό θα οικοδομεί σταδιακά, σελίδα με σελίδα, στην *Κοινωνικήν σημασίαν* και στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, το ερμηνευτικό σχήμα του για το 1821, ενώ τα συναφή συμπεράσματα θα καταστούν μία συνεκτική, όχι όμως και ολότελα απαράλλακτη, δέσμη κατευθυντήριων γραμμών σε όσες από τις επόμενες μελέτες του, είτε βραχείες είτε εκτενείς, έχουν ως αντικείμενο θέματα της νεοελληνικής ζωής.

Σε πρώτη φάση, προτού διαπραγματευτεί τα της οργάνωσης και διεξαγωγής του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων το 1821, το κύριο μέλημα του Κορδάτου εστιάζεται στην ιχνηλάτηση των ταξικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων τμημάτων των Ελλήνων κατά την εποχή της τουρκικής κυριαρχίας. Επιδιώκει δηλαδή να προσδιορίσει τις «υλιστικές», καθώς θα έλεγε και ο ίδιος, συνθήκες ύπαρξής τους και, επιπρόσθετα, να ανιχνεύσει τα ιδεολογικά συμφραζόμενα αυτών των συνθηκών. Σε τούτο το σημείο, πριν πούμε ο,τιδήποτε για το πλάσιμο του ταξικού αναλύφου του προεπαναστατικού ελληνισμού από τον Κορδάτο, καλό θα ήταν να παρατεθεί, αν και αυτό μπορεί να κριθεί ως άκαιρο, ο προβληματισμός του γύρω από το ζήτημα της διαμόρφωσης των εθνών (και της εκδήλωσης των εθνικισμών) στη εποχή του κεφαλαιοκρατισμού· επίσης, να καταγραφούν εκ μέρους μας, προτρέχοντας πιθανόν, μερικές κατ' αρχήν διαπιστώσεις πάνω σε προβλήματα που προκύπτουν (θα συζητηθούν αναλυτικότερα παρακάτω) από τον τρόπο που ο έλληνας μαρξιστής προσεγγίζει τη λόγος θεματική ενότητα για την οποία μιλούμε.

I

Φυλλομετρώντας κανείς την *Κοινωνικήν σημασίαν* εύκολα διαπιστώνει πως ο συγγραφέας της δεν καταπιάνεται με το θέμα του σχηματισμού του νεο-ελληνικού έθνους, πολύ περισσότερο, δεν καταθέτει μία θεωρία για αυτό. Αντίθετα, περιορίζεται στη στηλίτευση της καθιερωμένης αστικής αντίληψης περί «έθνους» και «εθνικού», η οποία, κατά τον Κορδάτο, προτείνει την ηθική ερμηνεία της ιστορίας, παρακάμπτοντας την κυριαρχία του «υλιστικού» παράγοντα. Βεβαία, συνδέει το «εθνικό» με την «οικονομικήν θέσιν» της αστικής τάξης, δίχως ωστόσο να προχωρεί παραπέρα. Εν πάσει περιπτώσει, δεν εγκύπτει διόλου στο ζήτημα της μορφοποίησης του ελληνικού έθνους. Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* αντίθετα, αφενός μεν αφιερώνει το δεύτερο τμήμα (από τα τρία συνολικά) της «Εισαγωγής» του στην ανάπτυξη μίας θεωρίας περί εθνών και εθνικισμού, αφετέρου, οι ταξικοί διαχωρισμοί των τμημάτων του ελληνισμού πέρνουν μέσα στις σελίδες του βιβλίου μία άλλη μορφή (συγκριτικά με όσα είχαν γραφεί από τον ίδιο στην *Κοινωνικήν σημασίαν*) υπό την

σκέπη των ορισμάτων της νέας θεωρητικής πρότασης του Κορδάτου. Η αιτία της εξέλιξης αυτής του Κορδάτου εντοπίζεται εύκολα.

Οταν έγραφε το πρώτο βιβλίο, την *Κοινωνικήν σημασίαν*, η στην ελληνική γλώσσα βιβλιογραφία δεν περιλάμβανε σχεδόν καμμία μαρξιστική εργασία γύρω από αυτά τα θέματα.[2] Ούτε, καθώς επίσης δείχνεται από τα πράγματα (το ότι δηλαδή δεν ασχολήθηκε με το ζήτημα του έθνους), ήταν σε γνώση των συναφών αναζητήσεων, οι οποίες έλαβαν χώρα στους κόλπους του διεθνούς σοσιαλιστικού κινήματος και απασχόλησαν τα κοφτερότερα μυαλά του.[3] Στο μεσοδιάστημα, όμως, από την έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας* μέχρι την κυκλοφορία της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, έκανε την εμφάνισή του από το εκδοτικό του ΚΚΕ ένα βιβλιαράκι εκατόν επτά σελίδων, το οποίο πραγματευόταν με βάση το «μαρξισμό» τα περί έθνους. Πρόκειται για τη μελέτη *Το εθνικό ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού*, που συντάκτης της ήταν ένας ισαμε τότε άγνωστος στο ελληνικό κομμουνιστικό κοινό μπολσεβίκος «καθηγητής», όπως τον αναφέρει ο Κορδάτος, ονόματι Μπρόιντο. Η μελέτη μεταφράστηκε στα ελληνικά, διότι κατά τη γνώμη των κύκλων του Κομμουνιστικού Κόμματος (ως ένας εκ των επιμελητών της έκδοσης φέρεται ο Παντελής Πουλιόπουλος, Γενικός Γραμματέας τότε του ΚΚΕ) μπορούσαν από εκεί να αλιευτούν επιχειρήματα χρήσιμα στην προπαγάνδιση της τακτικής του ελληνικού ΚΚ πάνω στο λεγόμενο «εθνικό», δηλαδή «για την κρατική ανεξαρτησία της Μακεδονίας και της Θράκης».[4]

Ακριβώς αυτή η έκδοση θα παρακινήσει το συγγραφέα της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* να προβάλλει μέσα από τις σελίδες της «Εισαγωγής» του, αντιγράφοντας το Μπρόιντο (είτε περαπέμποντας σε κείνον, είτε παραφράζοντάς τον), μία θεωρία για τη γέννηση και εξέλιξη των εθνών και των εθνικισμών.[5] Οι θέσεις του Κορδάτου, ή για να είμεθα ακριβείς του Μπρόιντο όπως τις παραθέτει ο πρώτος, μπορούν να συνοψιστούν ως εξής. Πρώτον, το εθνος είναι ένα ιστορικό φαινόμενο, το οποίο χρωστά την ύπαρξή του στον κεφαλαιοκρατισμό. Τόσο η γέννησή του, όσο και ο θάνατός του, συμβαδίζουν με τις τύχες του συστήματος αυτού. Δεύτερον, ο εθνικισμός είναι η πολιτική που προτάσσει η «μπουρζουαζία» για να στρέψει τις «λαϊκές μάζες» του ενός έθνους εναντίων των «λαϊκών μαζών» των υπόλοιπων εθνών.

Παράλληλα, ο Κορδάτος υιοθετεί τη διάκριση που εντοπίζεται από το «ρώσσο καθηγητή» μεταξύ «αμυντικού» και «επιθετικού» εθνικισμού. Οπως θα δούμε πιο κάτω, τούτο το σχήμα θα ασκήσει σημαντική επίδραση στον τρόπο που ο Κορδάτος θα αντιλαμβάνεται, από δω και πέρα, τη διαδικασία ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Διότι πλέον, καθώς η διαδικασία κυοφορίας του ελληνικού έθνους έρχεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του, επαναδιατυπώνονται ορισμένες πλευρές των αρχικών προσεγγίσεων.

Ποιά οδό, όμως, θα ακολουθήσει ο Κορδάτος προκειμένου να αναπαραστήσει το ταξικό τοπίο του ελληνισμού κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας; -απόπειρα που ως στόχο έχει τη συγκρότηση ενός συνεκτικού υποδείγματος, ικανού να εξηγήσει «υλιστικά» την έκρηξη του 1821. Η προσπάθεια του Κορδάτου έχει ως σημείο εκκίνησης τη γενική θεώρηση του οθωμανικού φεουδαρχισμού και την εντός αυτού τοποθέτηση των διαφορετικών τμημάτων των ελληνόφωνων υποκόων του Οθωμανικού κράτους. Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, διερευνούνται εν συντομία οι μεταβολές που επέφερε στη βυζαντινή κοινωνία η οθωμανική κατάκτηση και διαπιστώνεται η συνέχεια ανάμεσα στα δύο κοινωνικά μορφώματα. Η κοινωνική και οικονομική υπόσταση «της Βυζαντινής φεουδαρχίας (κλήρου και αριστοκρατίας)» εκτιμάται πως διατηρήθηκε έπειτα από την πτώση του Βυζαντίου· ο Τούρκος κατακτητής εκ των πραγμάτων εξωθήθη στο να προβεί σε « *υποχωρήσεις* [υπογρ. του σ.] απέναντι των τέως κυβερνουσων ταξεων του Βυζαντίου» και εντέλει «προσηρμόσθη» στο νεο περιβαλλον.[6] Η σκοπιμότητα των παραπάνω εκτιμήσεων του Κορδάτου είναι εύλογη: αποσκοπεί στο να καταδείξει ότι η οθωμανική κοινωνία δεν αποτελεί κάποιο μελανό σημείο που έπεται ενός ένδοξου, λαμπρότατου παρελθόντος, εν προκειμένω του Βυζαντίου.

Οσον αφορά το τελευταίο, το Βυζάντιο, από τις πρώτες κιόλας αράδες του βιβλίου του ο Κορδάτος καταφέρεται με μήνιν εναντίον του, μόλο που αναγνωρίζει πως ο βυζαντινός

φεουδαρχισμός είχε «ελαφροτέραν κάπως μορφήν»[7] του Δυτικού. Από τούτη τη διαπίστωση μπορεί να συναχτεί το συμπέρασμα πως και ο τουρκικός φεουδαρχισμός, λόγω της συνέχειας οθωμανικής και βυζαντινής κοινωνίας, ήταν για τον Κορδάτο «ελαφρότερος» από τη δυτικοευρωπαϊκή φεουδαρχία. Στο βιβλίο δεν αναφέρεται ρητά κάτι τέτοιο.[8] Ομως, στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* καταγράφεται επακριβώς αυτή η ιδιοτήτα,[9] ενώ, επιπλέον, ο οθωμανικός φεουδαρχισμός αναγνωρίζεται πως «είτανε ελαφρότερος [και] από το βυζαντινό»,[10] χωρίς όμως αυτή η παραδοχή να αποτελεί «πιστοποιητικό καλής διαγωγής στον *Τουρκικόν απολυταρχισμό*».

Σε ό,τι αφορά τη γνώμη του Κορδάτου πάνω στο αν η τουρκική κατάκτηση επέφερε οπισθοδρόμηση ή όχι στη βυζαντινή κοινωνία, καμμία σχετική νύξη δεν καταγράφεται στην *Κοινωνικήν σημασίαν*. Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* δηλώνεται πως το Οθωμανικό κράτος, «με την καθαρή γεωργικοκοινωνικοστρατιωτική του μορφή»,[11] βρισκόνταν σε προχωρημένο «βαθμό οπισθοδρομικότητας» από την «άποψη [της] εθνικής οικονομίας».[12] Δεν προβαίνει εντούτοις σε σύγκριση με την πρότερη κατάσταση. Τούτο θα το πράξει στη μελέτη *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, όπου, εξετάζοντας φευγαλαία τις «κοινωνικές τάξεις» κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, θα σημειώσει χαρακτηριστικά: «Είν' αλήθεια, και δεν το παραβλέπουμε, πως η τουρκική κατάχτηση οπισθοδρόμισε ακόμα περισσότερο τις παλαιές βυζαντινές επαρχίες και σταμάτησε την ιστορική τους εξέλιξη». Αμέσως, όμως, σπεύδει να συμπληρώσει πως οφείλουμε «να [μη] δίνουμε 'υπερβολική' σημασία στο γεγονός αυτό, μα πρέπει να το σχετίζουμε με όλη την ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης».[13] Αν κάποιος αναγνώστης της εποχής, διαβάζοντας τα οικεία χωρία από την *Κοινωνικήν σημασίαν*, αποκόμιζε την εντύπωση πως ο Κορδάτος χαρίζεται στους Τούρκους (ορισμένοι, καθώς θα δούμε σε επόμενο κεφαλαίο αυτό ακριβώς κατάλαβαν), τώρα δεν μπορεί βάσιμα να υποστηριξει κάτι τέτοιο.

Ουσιαστικά, παρατηρείται μία βαθμιαία μετατόπηση στην αξιολόγηση του Ελληνα μαρξιστή για το κοινωνικό μόρφωμα που διαδέχτηκε τον άλλοτε βυζαντινό χώρο (πράγμα το οποίο φέρνει στο νου την αντίστοιχη διαδρομή του Σκληρού στο ίδιο θέμα). Σιγά-σιγά διατυπώνει ολοένα και πιο αρνητικές κρίσεις για το γενικότερο αποτέλεσμα που είχε η οθωμανοποίηση των Βαλκανίων. Μάλιστα, στη μικρή μελέτη του *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, στο πρώτο (εισαγωγικό) κεφάλαιο, όπου διερευνάται «Η καταγωγή του ελληνικού καπιταλισμού», θα εκτιμήσει πως η επικράτηση των Τούρκων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη έδωσε «ολότελα νέα μορφή κοινωνικοοικονομική μορφή στις χώρες που είταν πριν κάτω απ' την κυριαρχία της βυζαντινής φεουδαρχίας». Θέτοντας φραγμούς στην έως τότε οικονομική κυριαρχία των «Ιταλικών Δημοκρατιών», οι νέοι επικυρίαρχοι σταμάτησαν την εμπορική κίνηση. Έτσι, οι Τούρκοι «με την καθυστερημένη κοινωνική τους οργάνωση εμπόδισαν την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη που άρχισεν στη Νότια Βαλκανική από το 14ο αιώνα».[14] Η ουσιαστική διάσταση τούτων των παρατηρήσεων, καθώς και εκείνης που παρατέθηκε λίγο πριν γύρω από την ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης, βρίσκεται στη σημασία που αποδίδεται στο γενικότερο, βαλκανικό -τουλάχιστον- πλαίσιο των διεργασιών πλαίσιο εντός του οποίου θα τοποθετηθεί και η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Στη μελέτη *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του* ο Κορδάτος θα αναπτύξει πληρέστερα αυτήν ακριβώς τη θεώρηση.

Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, η παρουσίαση του ταξικού τοπίου του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού ξεκινά κάπως ανάποδα: πρώτα σκιαγραφούνται οι διαδικασίες που οδηγούν, κατά την εκτίμηση του συγγραφέα, στη διαμόρφωση ελληνικής αστικής τάξης (Κεφάλαιο Β': «Αι οικονομικαί συνθήκαι της προεπαναστατικής περιόδου»)· έπειτα απαριθμούνται «Τα προνόμια του κλήρου και της αριστοκρατίας» (Κεφάλαιο Δ'), περιγράφεται δηλαδή η κοινωνική κατάσταση της «ελληνικής φεουδαρχίας». Ανασυγκροτώντας όμως κανείς τις σχετικές ιδέες του Κορδάτου, οφείλει να δώσει αντίθετες προτεραιότητες όσον αφορά τη σειρά παρουσίασης. Εξάλλου, και ο ίδιος ο συγγραφέας, αντιλαμβανόμενος προφανώς το αδόκιμο του να προτάσσεται αυτό που έπεται και να ακολουθεί εκείνο που προηγείται, στο επόμενο έργο του πραγματεύτηκε πρώτα τα του «ελληνικού φεουδαρχισμού» (Κεφάλαιο Β') και κατόπιν τα του «ελληνικού αστισμού» (Κεφάλαιο Δ').

Σε προηγούμενη παράγραφο είδαμε πως ο Κορδάτος στην *Κοινωνικήν σημασίαν* διατύπωσε τη γνώμη ότι η οθωμανική διοίκηση δεν κατέστρεψε την οικονομική και κοινωνική βάση της βυζαντινής φεουδαρχίας: η Εκκλησία απέσπασε φεουδαρχικού τύπου προνόμια και η ιδιοκτησία της δεν εθίγη.[14] Έτσι, «ο κλήρος» παρέμεινε «σχεδόν υπό την προτέραν του μορφήν ως φεουδαρχική οργάνωσις». Ο Κορδάτος απορρίπτει την άποψη πως ο ελληνορθόδοξος κλήρος είχε «δημοκρατικήν διοργάνωσιν» και διαπνεόταν από «δημοκρατικάς ... ιδέας», γνώμη την οποία, καθώς γράφει, «δέχεται και ο Γ. Σκληρός». Επισημαίνει, προς απόδειξη του ανυπόστατου των παραπάνω εκτιμήσεων, πως ο ελληνικός κλήρος δεν υπήρξε «αθώα περιστερά» κατά την Τουρκοκρατία, «διότι υπάρχουν *αφορισμοί* [υπογρ. του σ.] άνευ αρχής και τέλους κατά των χριστιανών, καθώς επίσης και ποιναί πάσης φύσεως επιβληθείσαι κατά των πτωχών χωρικών και κοινοτήτων».

Εντούτοις παραδέχεται πως «ο ελληνικός κλήρος [...] δεν διέπραξεν όσα κακουργήματα διέπραξεν κατά τον μεσαίωνα ο κλήρος της Δυτικής Ευρώπης».[15] Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* η διαφοροποίηση της Ορθοδοξίας από τον Καθολικισμό πάνω στο ζήτημα της διάπραξης «κακουργημάτων» αποδίδεται στην επίδραση εξωτερικών παραγόντων: Σημειώνεται ότι ναι μεν «η *Ορθοδοξία δεν έχει την 'Ιερά της Εξέτασή'* [υπογρ. του σ.]», δίχως άλλο όμως, εκτιμά, θα την αποκτούσε «αν η Βυζαντινή αυτοκρατορία δε βρισκότανε ανάμεσα στην Ανατολή και [τη] Δύση και δεν έπεφτεν στα 1453».[16] Στο αυτό πνεύμα γράφει και στη μελέτη *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του* πως «η Ανατολική Εκκλησία» από «αιτίας ολότελα ανεξάρτητες από τη θέλησή της» δεν κατόρθωσε «να οργανώση την *Ιερά Εξέτασή* [υπογρ. του σ.] της».[17] Είναι φανερό πως υπάρχει κάποια σύγχυση στον Κορδάτο, αφού ταυτίζει την Ορθοδοξία με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Εύκολα θα μπορούσε κανείς να του αντιτείνει πως η Ορθοδοξία ούτε στην τσαρική Ρωσία, παρόλη την αντιδραστικότητα του εκκλησιαστικού μηχανισμού, δε συγκρότησε ιεροεξεταστικούς μηχανισμούς.

Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, ο τρόπος με τον οποίον ο συγγραφέας της αναλύει τα σχετικά με τον «φεουδαρχικόν κλήρον» θέματα, παρουσιάζει μερικά κενά. Επιπλέον, ο αναγνώστης αποκομίζει την εντύπωση πως ο Κορδάτος, κατατροπώνοντας τον κλήρο, επιτίθεται στη χριστιανική θρησκεία. Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* θα δηλωθεί πως ο «καθαυτό» κλήρος είναι οι «κατώτεροι» ιερωμένοι και πως όποτε γίνεται λόγος γενικά για τον «κλήρο», με τον όρο αυτό εννοείται η «Ιεραρχία».[18] Εισαγέται, λοιπόν, η διάκριση μεταξύ «ανώτερων» και «κατώτερων» κληρικών (η οποία έλλειπε ουσιαστικά από την πρώτη εργασία του για το 1821), την οποία συναντάμε έκτοτε και στην επόμενη πνευματική παραγωγή του συγγραφέα. Επιπλέον, όσον αφορά το ζήτημα της θρησκείας, στον «Πρόλογο» του παραπάνω βιβλίου, ο Κορδάτος διευκρινίζει εξαρχής πως το έργο «δεν είτανε γραμμένο με *θέση* αντιθρησκευτική, ούτε έθιγε δογματικά ζητήματα». Απλά «τόνιζε», έπειτα «από ιστορική ανάλυση, τον αντιδραστικό ρόλο του κλήρου [: της Εκκλησίας ως οργανωμένου φεουδαρχικού μηχανισμού] στον καιρό του 21».[19]

Στο ίδιο βιβλίο, πάλι, αναφερόμενος στις ιδέες που εκπροσωπούσε η Εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία, θα αναγνωρίσει πως μέσα στο εκκλησιαστικό σώμα υπήρχαν και «μεταρρυθμιστικά» πνεύματα, οι κινήσεις των οποίων, βέβαια, δεν καρποφόρησαν.[20] Ο εκκλησιαστικός οργανισμός (η «ελληνική παπαδοκρατία») παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας φεουδαρχικός, άρα ξένος προς τις αστικές ιδέες, τις επιστήμες κ.λπ. Ήταν όχι μόνο απρόθυμος να επαναστατήσει ενάντια στους Τούρκους, μα επιπλέον έφερνε και προσκόμματα. Επομένως, δεν υπήρξε, κατά την κρίση του Κορδάτου, καμμία σχεδόν[21] προσφορά της Εκκλησίας στην προετοιμασία του 1821. Η ουσία της θεώρησης του «ελληνικού κλήρου» από τον Κορδάτο αποδίδεται γλαφυρότατα με τα ακόλουθα λόγια του:

> [Η Εκκλησία] τόσον επί Βυζαντινοκρατίας όσον και επί Τουρκοκρατίας, υπήρξεν *εξ ίσου με τους Τούρκους μπέηδες και αγάδες τυραννικός και σκληρός φεουδάρχης των ελλήνων χωρικών*. Στα *τετρακόσια χρόνια* της σκλαβιάς ο ανώτερος

> κλήρος, εκτός από την εσχάτην διαφθοράν και την *σιμωνίαν* που τον διέκρινε και τον εχαρακτήριζεν, υπήρξεν απέναντι των πτωχών χωρικών πράγματι η *«κιβωτός»* του εθνικού (Βυζαντινού) *απολυταρχισμού*.[22]

II

Εκτός από την Εκκλησία, στην *Κοινωνικήν σημασίαν* οι Φαναριώτες και οι κοτζαμπάσηδες καταγράφονται από τον Κορδάτος ως τα δύο έτερα συστατικά μέρη της «ελληνικής φεουδαρχίας» κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Για τους πρώτους, γράφει πως προέρχονται από από τις αριστοκρατικές οικογένειες της Πόλης που δεν αποδήμησαν στο εξωτερικό μετά την Αλωση, παρά προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο σουλτανικό περιβάλλον. Οι γόνοι αυτών ακριβώς των οικογενειών στελέχωναν την ανώτερη διοικητική υπαλληλία του Οθωμανικού κράτους. Ετσι διαμορφώθηκε εκείνη η ομάδα του ελληνικού στοιχείου της Κωνσταντινούπολης που έγινε γνωστή με την ονομασία «Φαναριώται». Πρόκειται για τους «ευγενείς του Γαλατά», πολλοί εκ των οποίων, όπως σημειώνει ο Κορδάτος,

> όχι μόνον υπηρέτησαν και εβοήθησαν τους Σουλτάνους εις τα κατακτητικά των σχέδια, αλλά και ειργάσθησαν ως *τούρκοι* πραγματικοί δια την εξυπηρέτησιν των σχεδίων του τουρκικού φεουδαρχισμού και απολυταρχισμού εις βάρος των άλλων λαών της Βακανικής και [της] Ευρώπης.[23]

Η στάση του συγγραφέα απέναντι τους είναι σαφώς αρνητική, ωστόσο είναι οι κοτζαμπάσηδες το τμήμα εκείνο του «ελληνικού φεουδαρχισμού» το οποίο συγκεντρώνει, μαζί με τον «κλήρο», τα ισχυρότερα πυρά της κριτικής του Κορδάτου. Στο πρόσωπο του κοτζάμπαση, ο συγγραφέας της *Κοινωνικής σημασίας* αναγνωρίζει το αντίστοιχο του Ευρωπαίου φεουδάρχη, την ελληνική αρχοντική τάξη, η οποία, κατέχοντας «κατ' ουσίαν» την πολιτική εξουσία «εις τας περισσοτέρας επαρχίας του Κράτους», καταπιέζει σκληρά τους «ομοεθνείς» της αγροτικούς πληθυσμούς.[24]

Παρόλο που ο Κορδάτος αναγνωρίζει τον τουρκικό φεουδαρχισμό ως «ελαφρότερο» του βυζαντινού και του δυτικοευρωπαϊκού, είναι ιδιαίτερα αυστηρός με τους Ελληνες κοτζαμπάσηδες, οι οποίοι ήσαν, κατά την κρίση του, σχεδόν ό,τι χειρότερο υπήρχε στην οθωμανική κοινωνία. Καθώς σημειώνει και ο ίδιος (σε βιβλιοκρισία που φιλοξένησε το περιοδικό *Διανόηση*) πάνω σε αυτό το ζήτημα, μπορεί «ο Τουρκικός φεουδαρχισμός [να] ήταν κάπως ελαφρότερος από τον βυζαντινό και δυτικό, αλλά υπάρχουν μαρτυρίες, για τις οποίες δε χωρεί καμμιά αμφισβήτηση, πως οι Ελληνες κοτζαμπάσηδες ήταν τρις χειρότεροι από τους Τούρκους».[25] Εκτιμήσεις σαν την παραπάνω δε διατυπώνονται με σαφήνεια στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, εμφανίζονται, ωστόσο, συχνά στο μεταγενέστερο έργο του συγγραφέα. Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, λ.χ., δανείζεται τα λόγια του περιηγητή Θόρτον για να χαρακτηρίσει τους κοτζαμπάσηδες ως τους μεγαλύτερους εχθρούς των Ελλήνων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Αλλού, πάλι, γράφει πως ο «κοτσαμπασιδισμός» συνιστούσε την «πιο στεγνή και ωμή μορφή του φεουδαρχισμού».[26] Τέλος, ας σημειωθεί πως δεν είναι λίγες οι φορές που ο Κορδάτος χρησιμοποιεί τον όρο «κοτζαμπασιδισμός» ως συνώνυμο του «φεουδαρχισμού» εν γένει.

Σύμφωνα με όσα έγραψε ο Κορδάτος στην *Κοινωνικήν σημασίαν* πάνω στο ζήτημα της «ελληνικής φεουδαρχίας» στα πλαίσια του Οθωμανικού κράτους, αυτή, η «ελληνική φεουδαρχία», αποτελείτο από τρία τμήματα: τον κλήρο, τους Φαναριώτες και τους κοτζαμπάσηδες. Αυτό το σχήμα, στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* υφίσταται μία τροποποίηση. Ο Κορδάτος προσθέτει στις τάξεις του «ελληνικού φεουδαρχισμού» τον κλεφταρματολισμό. Στο πρώτο βιβλίο του για το 1821 μόλις που είχε αναφερθεί στο «θεσμό» του αρματολισμού, τονίζοντας απλώς πως αυτός εξυπηρετούσε την καταδίωξη των ληστών και ότι οι αρματολοί συνιστούσαν ένα είδος «επαγγελματιών

ανταρτών».[27] Τώρα, προσδίδεται στον αρματολισμό ο χαρακτήρας «στρατιωτικοκοινωνικής λειτουργίας του φεουδαρχισμού»· συνεπώς θεωρείται ένας κλασικός θεσμός του φεουδαρχισμού, μέσω του οποίου επιτελείται η τήρηση της δημόσιας ασφάλειας στις κοινωνίες όπου το έργο αυτό *είναι «υποχρέωση των φεουδαρχών»*.[28]

Ο Κορδάτος, λοιπόν, συνυπολογίζει πλέον αυτόν το μηχανισμό στις δυνάμεις του «ελληνικού φεουδαρχισμού». Παραδέχεται, εντούτοις, πως επειδή αρματολισμός και ληστεία ήσαν συγκοινωνούντα δοχεία και, επιπρόσθετα, τόσο ο «κλέφτης» όσο και ο διώκτης του (ο αρματολός) συγκρούονταν συχνά με τον «τουρκικόν απολυταρχισμόν» και με τον «ελληνικό κοτζαμπασιδισμό», οι κλέφτες και οι αρματολοί «καλοτυχιζόντανε» από το φτωχό ελληνικό αγροτικό λαό που διήγε βίο σκληρό, τυραννούμενος από τον «τούρκο μπέη» και το «ρωμιό κοτζάμπαση».[29]

Δεν είναι ωστόσο μόνο η ένταξη του κλεφταρματολισμού στο σώμα του «ελληνικού φεουδαρχισμού» η μοναδική διαφορά στο θέμα αυτό μεταξύ των δύο βιβλίων του Κορδάτου. Διότι η ένταξη αυτή συνοδεύεται και με μία σειρά παρατηρήσεων που αφορούν τις υπόλοιπες τρεις ομάδες (κλήρο, Φαναριώτες και κοτζαμπάσηδες), οι οποίες εξαρχής, από την *Κοινωνικήν σημασίαν*, είχαν προσδιοριστεί ως συστατικά μέρη της «ελληνικής φεουδαρχίας». Οσον αφορά τον κλήρο, έχουμε ήδη σημειώσει τη διευκρίνιση του Κορδάτου περί «Ιεραρχίας».

Σχετικά με τους Φαναριώτες τώρα, φρονεί πως αποτελούν «τα πιο επάνω στρώματα της [ελληνικής] αριστοκρατίας», ήσαν η «μεγαλοαριστοκρατία» των Ελλήνων[30] και επιπλέον, «η Διοικητική αριστοκρατία του τουρκικού Κράτους».[31] Οι κοτζαμπάσηδες, με τη σειρά τους, αποτελούσαν την «επαρχιακήν αριστοκρατίαν»,[32] και μαζί με τους τοπικούς «Δεσποτάδες» συγκροτούσαν την «επαρχιακή φεουδαρχική ολιγαρχία».[33] Είναι φανερό πως ο Κορδάτος επιχειρεί μία πλαστικότερη σμίλευση του ταξικού αναγλύφου της «ελληνικής φεουδαρχίας» στους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Ας σημειωθεί, παράλληλα, πως στην «επαρχιακή φεουδαρχική ολιγαρχία» δε *συγκαταλέγονται οι αρματολοί. Αυτό δε συνιστά κάποια παράλειψη του συγγραφέα.* Απεναντίας, παραδεχόμενος μία κάποια λαϊκότητα στη «νέα» (πλέον) συνιστώσα του «ελληνικού φεουδαρχισμού», αποφεύγει να συμπαρατάξει πλήρως το μηχανισμό του κλεφταρματολισμού με την επαρχιακή «παπαδοκρατία» και τον «κοτζαμπασιδισμό». Γι' αυτό και όποτε ο Κορδάτος κάνει πλέον λόγο για «ελληνική φεουδαρχία», «ελληνικό φεουδαρχισμό», «φεουδαρχικά στοιχεία» κ.λπ., εννοεί τον (ανώτερο) κλήρο, τους Φαναριώτες και τους κοτζαμπάσηδες.

Οσον αφορά τους αρματολούς, ο Κορδάτος διατυπώνει τη γνώμη πως εμπλέκονταν μεν στις λειτουργίες του φεουδαρχισμού, ωστόσο «γινόντανε» μαζί τους «το ίδιο» που συνέβαινε και μεταξύ κοτζαμπάσηδων και «αστών» (οι οποίοι ήσαν μία «κατώτερη τάξη» εμπρός στα μάτια των πρώτων): οι προύχοντες περιφρονούσαν τους αρματολούς, οι οποίοι με τη σειρά τους τούς μισούσαν.[34] Η οριοθέτηση διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα στον κλεφταρματολισμό, ως φεουδαρχική λειτουργία, με τα υπόλοιπα τμήματα που απαρτίζουν τον «ελληνικό φεουδαρχισμό», χρησιμεύει στον Κορδάτο ως βάση για να εξηγήση τη διεργασία εκμετάλλευσής του από την «αστική τάξη»: η τελευταία, προσπάθησε να διευρύνει τη σημασία της εναντίωσης του κλέφτη και του αρματολού στον κοτζάμπαση, εμφυσώντας στην παραπάνω στάση τα εθνικά ιδεώδη και τη δική της κλίμακα αξιών.[35] Με τα έτερα τμήματα του «ελληνικού φεουδαρχισμού», όμως, ακολούθησε διαφορετική τακτική: εκείνη της παραπλάνησης.

III

Πέρα από τις δυνάμεις της «ελληνικής φεουδαρχίας», το άλλο τμήμα του υπόδουλου στους Τούρκους ελληνισμού το οποίο εξετάζει ο Κορδάτος στις εργασίες του για το 1821 (και τα συναφή θέματα) είναι η «αστική τάξη», ο «ελληνικός αστισμός». Αντίθετα, η πλειοψηφία του ελληνικού στοιχείου, οι αγρότες, δε γίνονται αντικείμενο αυτόνομης εξέτασης: μόνο στο έκτο μέρος του

πρώτου κεφαλαίου της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, όπου δίνεται μία αδρή σκιαγραφία του «τουρκικού φεουδαρχισμού», γράφονται συστηματικότερα λίγα στοιχεία για αυτούς. Εν πολλοίς, στα έργα του Κορδάτου οι Ελληνες αγρότες παρίστανται ως «πτωχός λαός», «δουλοπάροικοι», «πτωχοί χωρικοί», «μικροχωρικοί», «καταπιεζόμεναι μάζαι», «κατώτερος λαός», «χωριάτες» και ποικίλες άλλες ονομασίες ανάλογου τύπου, οι οποίες καταδεικνύουν πως ετεροπροσδιορίζονται μέσω του κλήρου και των κοτζαμπάσηδων. Η εξήγηση για την απουσία της προεπαναστατικής ελληνικής αγροτικής τάξης από τη οπτική του Κορδάτου στα ιστορικά έργα της εποχή που εξετάζουμε είναι απλή. Η τάξη αυτή είχε, κατά τη γνώμη του, έναν παθητικό -από ιστορική άποψη- ρόλο: δεν ήταν παρά υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τους σκοπούς και τα σχέδια των «ανώτερων» τάξεων, αστών και «φεουδαρχών».[36]

Ας επανέλθουμε όμως στην παρακολούθηση των βήματα του Κορδάτου στην εξέταση εκείνων των προεπαναστατικών οικονομικών διεργασιών, οι οποίες επέτρεψαν -κατά τη γνώμη του- να αναφυηθεί η ελληνική αστική τάξη. Οι φράσεις από το *Κομμουνιστικό μανιφέστο*, που αντιγράφονται ως μότο στο δεύτερο κεφάλαιο της *Κοινωνικής σημασίας*, προϊδεάζουν για τον τρόπο με τον οποίο ο συγγραφέας του βιβλίου θα εμβαθύνει στα δεδομένα τής από τα μέσα του 18ου μέχρι τις αρχές 19ου αιώνα οικονομικής (αστικής) ανάπτυξης, η οποία συντελείτο «εις την τότε υπόδουλον Ελλάδα»: «Η νεωτέρα αστική τάξις», παραθέτει ο Γιάννης Κορδάτος από το *Μανιφέστο*, «είνε προϊόν μιάς μακράς εξελίξεως, μιάς ολόκληρης σειράς επαναστάσεων στους τρόπους της παραγωγής και στα μέσα της συγκοινωνίας. Σε κάθε διαδοχικό βαθμό της αναπτύξεώς της, η αστική τάξη πραγματοποίησε μίαν ανάλογη *πολιτική πρόοδο* [υπογρ. του Κ.] ... . [Ο] ρόλος της αστικής τάξεως στην ιστορία υπήρξε από τ[ου]ς πιο επαναστατικούς».[37] Αυτή ακριβώς η οπτική των Μαρξ και Ενγκελς, η οποία συνδέει τις οικονομικές, κεφαλαιοκρατικού τύπου επαναστάσεις στο εσωτερικό της φεουδαρχικής κοινωνίας με τον πολιτικό ρόλο της αστικής τάξης, θα υιοθετηθεί από τον Κορδάτο στη μελέτη αντίστοιχων μετασχηματισμών· μετασχηματισμών οι οποίοι έφεραν στο προσκήνιο της ιστορίας τον «ελληνικό αστισμό».

Με την ευκαιρία της αναφοράς που έγινε μόλις πριν στο *Κομμουνιστικό μανιφέστο*, ας προσθέσουμε και κάτι ακόμα σε τούτο το σημείο: το ενθουσιώδες ύφος του μικρού αυτού «ευαγγελίου» των απανταχού κομμουνιστών, τα φραστικά σχήματα με τα οποία οι Μαρξ και Ενγκελς χαιρέτιζαν τη νίκη του αστικού κόσμου επί της φεουδαρχίας, είναι ακριβώς το ύφος που διακρίνεται στα γραπτά, πάνω στο ίδιο θέμα, που συνέταξε ο Κορδάτος κατά τη συγγραφική περίοδό του που εδώ μας απασχολεί.

Καθώς αναφέρθηκε και πιο πάνω, στην *Κοινωνικήν σημασίαν* ως εκκίνηση των αστικού τύπου μετασχηματισμών στον οθωμανικό χώρο (αποτέλεσμα των οποίων υπήρξε ο σχηματισμός και η ισχυροποίηση του εντός της οθωμανικής κοινωνίας ελληνικής αστικής τάξης) λαμβάνεται το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, λόγω της ώθησης που προσέδοσε στην ελληνική ναυτιλία η προστασία της ρωσικής σημαίας έπειτα από τη Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774). Τούτο το χρονικό ορόσημο αφορά τη (θεωρούμενη) ακμή (το «take off» ή την «απογείωση» που θα έλεγε και ο Κωστής Μοσκώφ) της ελληνικής αστικής τάξης μέσα στο Οθωμανικό κράτος.

Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* ο παραπάνω μετασχηματισμός, πάντα χρονολογημένος από τα μέσα του 18ου αιώνα και έπειτα, τοποθετείται μέσα σε ένα χρονολογικά διευρυμένο (προς τα πίσω) πλαίσιο και δηλώνεται σχετικά πως από τα μέσα του 17ου αιώνα «και δώθε», «στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα» σημειώνεται «ό,τι είχε γίνει από πολλά χρόνια πριν στη Δυτική Ευρώπη», δηλαδή η ανάπτυξη των εμπορευματικών σχέσεων, ανάπτυξη η οποία θα γιγαντωθεί από το τέλος του 18ου αιώνα και ύστερα.[38] Σε τούτη την περίπτωση προσδιορίζονται οι απαρχές εκείνων των διεργασιών που οδήγησαν στην ακμή για την οποία μιλήσαμε μόλις πριν. Το όριο των μέσων του 17ου αιώνα θα μετατοπιστεί στα μεταγενέστερα έργα του Κορδάτου κατά μία πεντηκονταετία προς τα εμπρός, σταθεροποιούμενο στις αρχές του επόμενου, δέκατου όγδοου, αιώνα.[39]

Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, ο εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας «ελληνικός αστισμός μονοπωλεί» το ενδιαφέρον του Κορδάτου, έτσι που σχεδόν τίποτε δε γράφεται για την οικονομική ανέλιξη του παροικιακού ελληνισμού, θέμα το οποίο, ενταγμένο στη μελέτη του «ελληνικού αστισμού», θίγεται στο επόμενο έργο του συγγραφέα, τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*. Εκεί, αν και το κύριο βάρος της ανάλυσης του Κορδάτου συνεχίζει, όπως και στο πρώτο βιβλίο του πάνω στο 1821, να επικεντρώνεται στις διεργασίες σχηματισμού της αστικής τάξης «στο εσωτερικό» (δηλαδή εντός της οθωμανικής κοινωνίας), αναγνωρίζεται μολαταύτα η ταχύτερη ανάπτυξη του δραστηριοποιημένου εκτός των οθωμανικών συνόρων ευρισκομένου ελληνισμού: «οι έλληνες του εξωτερικού», γράφει ο Κορδάτος, «και στην εποχή του [Ρήγα ακόμη] είχανε μεγάλες δυνάμεις, οικονομικές προ πάντων, μα δε συνέβαινε το ίδιο και στους έλληνες του εσωτερικού. Στην Τουρκοκρατουμενη Ελλάδα δεν είχε δυναμώσει ακόμα καλά η αστική τάξη -έξω από τα Νησιά και το Πήλιο- και ο φεουδαρχισμός είχε μεγάλη δύναμη κ' είτανε η κρατούσα κοινωνική τάξη».[40] Σταδιακά, όμως, η σημασία της οικονομικής ακμής των Ελλήνων «στο εξωτερικό» κατακτά θεμελιακή θέση στην περί του 1821 ανάγνωση του Κορδάτου -θα δούμε το ζήτημα αυτό αναλυτικότερα σε επόμενη παράγραφο αυτού του κεφαλαίου.

Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, τώρα, ο Κορδάτος παρουσιάζει συνοπτικά την ακμή της ναυτιλίας στα «τρία ιστορικά Νησιά», Υδρα, Σπέτσες και Ψαρά, ιδίως έπειτα από την κρίση του βενετικού θαλασσίου εμπορίου και την «αδράνειαν» του γαλλικού εμπορικού ναυτικού. Κατόπιν, περιδιαβαίνοντας το ελλαδικό τοπίο, μας πληροφορεί, εξίσου συνοπτικά, για την ανάπτυξη της παραγωγής και την πρόοδο της «βιομηχανίας», «υπό την τότε βεβαίως μορφήν της»,[41] σε Πελοπόννησο, Ηπειρο, Στερεά και Θεσσαλία (στο Πήλιο κυρίως). Τα στοιχεία που προσκομίζει στο βιβλίο του ο Κορδάτος, για να μορφοποιήσει την εικόνα της οικονομικής άνθισης των Ελλήνων, είναι λιγοστά, τα περισσότερα μάλιστα από δευτερογενείς ή φιλολογικές πηγές. Επίσης, κατά την εύγλωττη παρατήρηση του Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «ελάχιστα τυχαία και πενιχρότατα στοιχεία»[42] παραθέτει για την οικονομία και στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, μόλο που το πραγματολογικό υλικό έχει πλουτιστεί κάπως, συγκριτικά με εκείνο του προηγούμενου βιβλίου του (ορισμένες νέες πηγές, αναφορά στη Μακεδονία κ.λπ.). Το ίδιο, ανεπαρκής δηλαδή παρουσία οικονομικών στοιχείων, ισχύει και όσον αφορά τη μελέτη του *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*.

Στην *Κοινωνική σημασίαν*, οι οικονομικές εξελίξεις ερμηνεύονται ως πιστοποίηση των μετασχηματισμών που έλαβαν χώρα στον ελλαδικό κόσμο της οθωμανικής κοινωνίας. Γράφουμε «ελλαδικό», διότι, όπως είδαμε σε προηγούμενη παράγραφο, ο Κορδάτος, στο πιο πάνω βιβλίο του, εντοπίζει την εμπορική, ναυτιλιακή και βιομηχανική άνθιση των Ελλήνων σε ένα γεωγραφικό χώρο ιδιαίτερα περιορισμένο, λίγο ευρύτερο από τα σύνορα του πρώτου ελεύθερου Ελληνικού κράτους. Ακριβώς αυτός ο χώρος, «η τότε υπόδουλος Ελλάς», σύμφωνα με τα λόγια του,

> εισήλθεν εις μίαν νέαν περίοδον, διακρινομένην από την ανάπτυξιν του εμπορίου και της ναυτιλίας. Η νέα αυτή περίοδος παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά μιάς *μεταβολής*, *μεταμορφώσεως* εις την τότε φεουδαρχικήν οικονομίαν. Από την φεουδαρχικήν οικονομίαν του μεσαίωνος εγεννήθη μία νέα κοινωνική τάξις, η *αστική* (μπουρζουαζία) δια τον ίδιον λόγον και δια τας αυτάς αιτίας που και εις την Ευρώπην από τους δουλοπαροίκους του Μεσαίωνος εγεννήθησαν οι αστοί των πρώτων κοινοτήτων (της Γαλλίας, Ιταλίας κ.λπ.) κι' από αυτούς πάλιν η νεωτέρα αστική τάξις.[43]

Το γενικότερο πνεύμα της παραπάνω διαπίστωσης δεν αίρεται από τις όποιες μετατοπίσεις που παρατηρούρούνται στις απόψεις του συγγραφέα σε μεταγενέστερες εργασίες της περιόδου που εξετάζουμε, όπως λ.χ. η αύξηση του ειδικού βάρους της παροικιακής ελληνικής αστικής τάξης στις διεργασίες που προετοίμασαν το 1821. Επιπλέον, ούτε η «πενιχρότητα», που ορθά διέγνωσε ο Μ.Β.

Σακελλαρίου, του οικονομικής φύσης πραγματολογικού υλικού το οποίο προσκομίζει στις εργασίες του ο Κορδάτος, κλονίζει αναπόδραστα (στις γενικές γραμμές της βέβαια) την εκτίμηση πως τα αμέσως πριν την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης χρόνια συνιστούν μία περίοδο σημαντικών μετασχηματισμών στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στο χώρο της «υποδούλου» ή «τουρκοκρατούμενης Ελλάδος».

IV

Η οικονομική ακμή του «ελληνικού αστικού» επέφερε, σύμφωνα με τον Κορδάτο, και τη σύγκρουση της «νέας» αυτής τάξης με την «ελληνική φεουδαρχία» και τους εκφραστές της. Οι Ελληνες αστοί, που σχεδόν πάντα μνημονεύονται ως «καραβοκυραίοι» ή «καραβοκύρηδες», «εφοπλισταί»), «έμποροι» και «πραματευτάδες» ή «πραγματευτάδες»,[44] ενδυναμωμένοι πλέον οικονομικά, αναδεικνύονται ως ξεχωριστή, και υπολογίσιμη, τάξη πλάι στους προεστούς και τους κληρικούς. Σε όσες κοινότητες η εμπορική και ναυτιλιακή ανάπτυξη είχε επιφέρει τη διάσπαση της «φεουδαρχικής οικονομίας», οι αστοί, ως διακριτή από τις άλλες τάξη, διεκδικούν και αποκτούν «πολιτικά δικαιώματα», τα οποία έως τότε ήσαν αποκλειστικά μονοπωλούμενα από τις δυνάμεις της «ελληνικής φεουδαρχίας».[45] Εκτιμάται μάλιστα πως η ανάδυση αυτής της «νέας τάξης», της αστικής, στη σκηνή της ελληνικής ιστορίας δεν ήταν ανώδυνη: ο φθόνος των κοτζαμπάσηδων απέναντί της δημιούργησε σε αρκετές περιπτώσεις πραγματικές συνθήκες εκδήλωσης ενός «ταξικού αγώνα» ανάμεσα στην «παλιά» φεουδαρχία και την άρτι ανδρωθείσα «ελληνική μπουρζουαζία».[46] Πάντως, κατά την άποψη του Κορδάτου, ένα πεδίο στο οποίο έγινε εμφανέστατη η γέννηση και η δυναμική της «νέας τάξης» ήταν εκείνο των ιδεών και του πολιτισμού.

Για τον Ελληνα μαρξιστή ιστορικό και στοχαστή ουδεμία αμφιβολία υπάρχει πως σε αυτόν ακριβώς το χώρο, της πνευματικής παραγωγής, μπορεί να πιστοποιηθεί, με τρόπο ανεπίδεκτο αμφισβήτησης, η σύγκουση των δύο κόσμων: του «ελληνικού αστισμού» από τη μία πλευρά, και της «ελληνικής φεουδαρχίας» από την άλλη. Την υλική ακμή της ελληνικής αστικής τάξης ακολούθησε, «ως *αποτέλεσμα αναπόφευκτον*», η πνευματική αναγέννηση, η καλλιέργεια « *των Γραμμάτων και των επιστημών*». Σειρά από «κατώτερα και ανώτερα σχολεία» ιδρύονται στα κέντρα όπου ήκμαζε το εμπόριο και η «βιομηχανία». Εμφανίζεται επίσης πλήθος διδασκάλων, συγγραφέων επιστημονικών και φιλοσοφικών βιβλίων, ανθρώπων με αξιόλογο μορφωτικό έργο.[47] Ενάντια στις κατευθύνσεις της παραπάνω πνευματικής αναμόρφωσης στράφηκε, πράγμα αναμενόμενο για τον Κορδάτο, η «ελληνική φεουδαρχία» με κύριο εκφραστή το Πατριαρχείο. Στην *Κοινωνικήν σημασίαν* η εναντίωση της Εκκλησίας στη διάδοση των επιστημών, των μαθηματικών και της φυσικής πρώτιστα, δεν απασχολεί το συγγραφέα του βιβλίου. Στα μετέπειτα ωστόσο έργα του θα επιληφθεί του θέματος, αδράχνοντας την ευκαιρία για μία ολομέτωπη επίθεση ενάντια στην «ελληνική φεουδαρχία» και τη «Μεγάλη Εκκλησία», στα μάτια της οποίας οι επιστήμες ταυτίζονταν με την «αθεΐα».[48] Ισως η πλέον εύγλωττη φράση του Κορδάτου για το πώς εκτιμούσε τη σχέση των «ελλήνων φεουδαρχών» με τα «γράμματα και τις επιστήμες» είναι μία αποστροφή από το πόνημά του *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, όπου δηλώνεται: «Οι Φαναριώτες και οι Δεσποτάδες δεν είταν μοναχά εκμεταλλευτές και γδύστες, μα και *φωτοσβέστες*».[49]

Ενα ιδιαίτερο πεδίο της σύγκρουσης ανάμεσα στην ελληνική αστική τάξη και την «ελληνική φεουδαρχία» πριν την έκρηξη της Επανάστασης ήταν αυτό της γλώσσας. Πρόκειται για ένα θέμα το οποίο αρχικά, κατά παράδοξο τρόπο, θίγεται στο τελευταίο κεφάλαιο της *Κοινωνικής σημασίας* αντί για το Τρίτο, όπου και εξετάζονται τα συναφή με την πνευματική κίνηση ζητήματα. Τούτη η ανορθοδοξία στην ομαλή ροή του κειμένου αποκαθίσταται στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, καθώς εκεί το θέμα συζητείται παράλληλα με τις υπόλοιπες διαστάσεις των πνευματικών επιδόσεων του «ελληνικού αστισμού». Οσον αφορά τώρα την ουσιαστική πλευρά του θέματος, η

ανάλυση του Κορδάτου ξεκινά από την πεποίθησή του πως με το γλωσσικό ζήτημα στα προ του 1821 χρόνια έχουμε ένα φαινόμενο ανάλογο με εκείνο της Δυτικής Ευρώπης, όταν από την Αναγγένηση και ύστερα «οι πνευματικοί [...] ηγέται [της αστικής τάξης] κατήργησαν τα *λατινικά* [υπογρ. του σ.] από επίσημον γλώσσαν της λογοτεχνίας και της επιστήμης, χρησιμοποιούντες την γλώσσαν του λαού».[50] Η υπόθεση για την επιβολή της δημοτικής, «της γλώσσης του λαού», υπέρ της οποίας κινητοποιήθηκαν, σύμφωνα με την έκφραση του Κορδάτου, οι «διανοητικώτεροι και προοδευτικώτεροι αρχηγοί της αστικής τάξεως»,[51] με προεξέχουσα μορφή τον Κοραή, συνιστά μία σημαντική εκδήλωση των «νέων ιδεών» που κομίζει στην «υπόδουλον Ελλάδα» η νεαρή ελληνική αστική τάξη, καθώς επίσης και ένα πεδίο συγκρούσεων όπου πιστοποιούνται οι ταξικές αντιθέσεις μέσα στο σώμα του ελληνισμού.

Η αντίδραση που αντέταξαν στους υποστηρικτές της «λαϊκής γλώσσης» οι «λογιώτατοι» και η Εκκλησία θεωρείται ως αντίσταση ενάντια στο αστικό πνεύμα. Παράλληλα, επισημαίνεται πως το γεγονός ότι οι θιασώτες του λογιωτατισμού αποκαλούσαν τη δημοτική είτε «γλώσσαν των [μ]πακάληδων», είτε γλώσσα των «καραβοκύρηδων» ή των «παρεπιδήμων πραγματευτάδων», δείχνει ανάγλυφα πως η «διάστασις» μεταξύ της ελληνικής αστικής τάξης και του «κλήρου και [των] ευγενών» κατέστη πλέον «εμφανής». Η αντιπαράθεση των προαναφερθέντων μερίδων των Ελλήνων στο ζήτημα της γλώσσας χαρακτηρίζεται από τον Κορδάτο ως «φαινόμενον κοινωνικόν», μέσω του οποίου εκδηλώνεται «η πάλη των τάξεων»,[52] ή όπως δηλώνεται σε μία επικεφαλίδα της μελέτης του *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, «πάλη φεουδαρχισμού και αστισμού με σημαία τη γλώσσα».[53] Στην «πάλη» αυτή ο Κορδάτος διέκρινε (α) από τη μία μεριά, το βαθύτερο περιεχόμενο του αγώνα της ελληνικής αστικής τάξης για ουσιαστικές γνώσεις (φιλολογικές και επιστημονικές) και δημιουργική αξιοποίηση του «καιρού» ο οποίος «χανόντανε για τους υπερσυντέλικους και τους παρακειμένους», (β) από την άλλη, την παράλληλη αγωνία των πνευματικών εκπροσώπων του «φεουδαρχισμού» εμπρός σε μία διεργασία η οποία απειλούσε το «σχολαστικισμό», την «αμάθεια» και τη «θρησκοληψία».[54] Για αυτούς ακριβώς τους λόγους, «την εποχήν εκείνην», όπως δηλώνει ο Κορδάτος το 1926 στην εφημερίδα *Δημοκρατία*, ο αγώνας για τη δημοτική γλώσσα «είταν ένα [πραγματικό] κοινωνικό κίνημα».[55]

Οι απαρχές της «πνευματικής κινήσεως» που εκδηλώθηκε στον ελληνικό κόσμο, συνεπεία της οικονομικής ακμής του «ελληνικού αστισμού», τοποθετούνται από τον Κορδάτο στις αρχές του 17ου αιώνα. Εδώ δημιουργείται ένα πρόβλημα αναφορικά με τα γραφόμενα στην *Κοινωνικήν σημασίαν* σε σχέση με τη χρονική συνάρτηση μεταξύ της υλικής ακμής της ελληνικής αστικής τάξης και της συνακόλουθης πνευματικής αναγέννησης. Οπως ήδη γνωρίζουμε, ο Κορδάτος στο παραπάνω βιβλίο του έκανε λόγο μόνο για την ακμή του «ελληνικού αστισμού», την οποία και τοποθετούσε στην μετά τα μέσα του 18ου αιώνα περίοδο. Ετσι, η πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού εμφανίζεται να προηγείται της άνθισης του εμπορίου, της ναυτιλίας και της «βιομηχανίας», ενώ θα έπρεπε, κατά το συγγραφέα, να συμπορεύονται. Αυτό το ασύμπτωτο δεν αίρεται, ακόμα και αν θεωρήσουμε πως στο μυαλό του Κορδάτου, ήδη από τότε που έγραφε την πρώτη εργασία του για το 1821, υπήρχε, αλλά δεν καταγράφηκε, ο εντοπισμός των απαρχών της ανάδυσης του «ελληνικού αστισμού» στα μέσα του 17ου αιώνα (όπως τουλάχιστον το χρονολογικό αυτό σημείο πρωτοπροσδιορίστηκε στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, καθόσον αργότερα μετακινήθηκε πενήντα έτη μπροστά): εξακολουθεί παραταύτα να εμφανίζεται ένα χάσμα μισού αιώνα.

Ας μη νομιστεί πως εδώ κάνουμε μετρήσεις με το υποδεκάμετρο, πράγμα που εξορισμού στερείται νοήματος όταν πρόκειται για προσδιορισμούς ορίων σε κοινωνικές διεργασίες. Το θέμα είναι ουσιαστικότερο, διότι σχετίζεται με το πώς ο Κορδάτος συνθέτει το γενικό εξηγητικό σχήμα του για την Επανάσταση του Εικοσιένα. Εχουμε διαπιστώσει πως στην *Κοινωνικήν σημασίαν* σχεδόν αγνοείται η δράση του εξωοθωμανικού «ελληνικού αστισμού» και η ανάλυση του συγγραφέα επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στην ελληνική αστική τάξη του «εσωτερικού», για την οποία από το επόμενο κιόλας βιβλίο του αναγνωρίζει ότι καθυστέρησε, συγκριτικά με τον παροικιακό

ελληνισμό, να πορευτεί το δρόμο της εξέλιξης και της οικονομικής ανάπτυξης. Την ίδια στιγμή, είναι υποβιβασμένη και η σημασία των ευρωπαϊκών πνευματικών επιρροών στο εσωτερικό της οθωμανικής κοινωνίας.

Ωστόσο, η σπουδαιότητα ακριβώς αυτών των δύο διαστάσεων (ανάπτυξη «στο εξωτερικό» και επίδραση της Δύσης) θα καταδειχτεί από όσα γράφει ο ίδιος ο Κορδάτος παρουσιάζοντας τα επιτεύγματα της «προεπαναστατικής πνευματικής κινήσεως» των Ελλήνων στο «πολύκροτο» βιβλίο του. Σημειώνουμε ενδεικτικά πως εκεί το μοναδικό παράδειγμα πνευματικής δραστηριοποίησης του ελληνισμού πριν από τα μέσα του 17ου αιώνα το οποίο αναφέρει ο Κορδάτος δεν είναι άλλο από το «λεγόμενον *Φλαγίννειον Φροντιστήριον*»[56] της Βενετίας, δηλαδή ένα ίδρυμα εκτός της οθωμανικής επικράτειας. Επίσης, αναγνωρίζεται έμμεσα ότι η αναγγένηση των «γραμμάτων και των επιστημών» στους κόλπους του ελληνικού κόσμου ήταν αποτέλεσμα της συμβολής κυρίως των δραστηριοποιημένων «στο εξωτερικο» ελληνικών πληθυσμών (δηλαδή εκείνου του τμήματος της ελληνικής αστικής τάξης στο οποίο δε δόθηκε σημασία στο βιβλίο, όταν παρουσιάζονταν τα δεδομένα της οικονομικής εξέλιξης): ο Κορδάτος παραθέτει απόσπασμα από την *Ιστορίαν της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Ηλία Βουτιερίδη, όπου ο τελευταίος τονίζει ακριβώς το ρόλο που διαδραμάτισε η «εις την ξένην» εμπορική ανάπτυξη των Ελλήνων στην υπόθεση της πνευματικής «αφυπνίσεως».[57]

Από τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* και έκτοτε, στις εργασίες που ακολουθούν, απο-καθίσταται η συνέπεια μεταξύ των διαπιστώσεων σχετικά με την «πνευματική αναγέννηση» πράγματα και της καθαρά οικονομική ανάλυσης του συγγραφέα: αφενός αποδίδεται, σταδιακά, μεγαλύτερη σημασία στον «ελληνικό αστισμό» του «εξωτερικού», αφετέρου αναγνωρίζεται ευκρινώς η αυτόνομη πνευματική επιρροή του δυτικοευρωπαϊκού κόσμου στην οθωμανική κοινωνία. Αναφορικά με το τελευταίο είναι χαρακτηριστικά τα όσα γράφονται στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* και στο *Δημοτικισμό και λογιωτατισμό*[58] για τις απόπειρες «για θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις», οι οποίες έλαβαν χώρα από τις αρχές του 17ου αιώνα. Εκεί, καταγράφεται η επίδραση που είχε για τμήματα του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού η «επαφή με τη Δύση» σε μία περίοδο που «η αστική τάξη [στο εσωτερικό] ακόμα είτανε στα σπάργανα της ανάπτυξής της», καθώς και η σπουδαιότητα των επιδράσεων που ασκήθηκε από «τους Ελληνες αστούς του εξωτερικού» σε ομοεθνείς τους, οι οποίοι διαβιούσαν μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[59]

V

Καθώς είδαμε πιο πάνω, ο Κορδάτος εστίασε την προσοχή του σε μία σειρά πνευματικών και ιδεο-λογικών εκδηλώσεων, οι οποίες κατά τη γνώμη του εξέφραζαν το δυναμισμό και την αυτοπεποίθηση της οικονομικά ανθούσης ελληνικής αστικής τάξης κατά τα αμέσως προηγούμενα από το 1821 έτη. Ανάμεσα σε αυτές τις εκφάνσεις του «ελληνικού αστισμού» θα ξεχωρίσει το έργο ενός ανθρώπου, στο οποίο βρίσκει κανείς συμπυκνωμένα «τα ιδανικά και τας ιδέας της Ελληνικής Επαναστάσεως»: αυτός ο άνθρωπος δεν είναι άλλος από το Ρήγα Φεραίο, «ένας από τους γνησιωτέρους αντιπροσωπευτικούς τύπους της τότε αστικής τάξεως».[60]

Αν και ο Κορδάτος υιοθετεί εξαρχής τη γνώμη πως ο Κοραής ήταν «ο πολυμαθέστερος όλων των Ελλήνων» και παραδέχεται πως ο έλληνας στοχαστής των Παρισίων ήταν ο «επισημότερος» διανοητικός εκπρόσωπος της τότε ελληνικής αστικής σκέψης, «ο πιο μεγάλος διανοούμενος της ρωμέικης μπουρζουαζίας», του οποίου «το κύρος [...] κανένας δεν μπορεί να το κλονίσει», και, επιπλέον, ο άνθρωπος που ζητούσε επίμονα «το ξεπάστρεμμα του κοτζαμπασιδισμού και του φαναριωτισμού» και «σοβαρές μεταρρυθμίσεις» στην εκκλησιαστική ζωή,[61] ήταν, ωστόσο, η μορφή του Βελεστινλή εκείνη που ήλκησε περισσότερο το ενδιαφέρον του μαρξιστή συγγραφέα και, ακόμα, το έργο του λεγόμενου «πρωτομάρτυρα» αυτό στο οποίο διέκρινε την πληρέστερη έκφραση των επαναστατικών ιδεών της ελληνικής αστικής τάξης.

Αυτό συμβαίνει, διότι κατά τον Κορδάτο το έργο του Κοραή, μολονότι κορυφαίο από ιδεολογική άποψη, δε συνδεόταν άμεσα με τον ξεσηκωμό του 1821, ενώ ο ίδιος ως «άνθρωπος του γραφείου», ο οποίος «ποτές του δε βγήκε στο δρόμο», δεν ένοιωθε «μέσα του καλά τη ζωτικότητα της αστικής τάξης».[62] Ο Φεραίος, αντίθετα, ήταν άνθρωπος της δράσης και βρισκόταν εγγύτερα στις κοινωνικές διεργασίες του οθωμανικού κόσμου, τις οποίες και αφουγκραζόταν. Η παραπάνω διάκριση, ανάμεσα στους δύο επιφανέστερους εκπροσώπους του «ελληνικού αστισμού» (διάκριση η οποία λανθάνει μεν στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, καθίσταται όμως εμφανέστατη από το επόμενο βιβλίο του Ελληνα μαρξιστή ιστορικού συγγραφέα και ύστερα), έχει ιδιαίτερη σημασία αναφορικά με το πώς ο Κορδάτος προσεγγίζει την Επανάσταση του 1821. Διότι, βλέποντας στο έργο του Ρήγα Φεραίου την τυπικότερη έκφραση «από το τότε επικρατούν *αστικόν πνεύμα* της Ελληνικής Επαναστάσεως»,[63] και αναγορεύοντάς τον έπειτα σε «επίσημο διαλαλητή του ελληνικού εθνικισμού», αργότερα και σε «πρόδρομο του νεοελληνικού ιμπεριαλισμού»,[64] οι ερμηνείες που κάθε φορά έδινε για αυτό το έργο έπαιζαν καθοριστικό ρόλο, εν μέρει σε συνδυασμό και με τις αναλύσεις του για τη Φιλική Εταιρεία, στη συνολικότερη εκτίμησή του για το 1821.

Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε παρακολουθώντας τις σχετικές με το Βελεστινλή εκτιμίσεις του Κορδάτου, ξεκινώντας την περιήγησή μας από το έκτο κεφάλαιο, «Ρήγας Φεραίος (1757-1798)», της *Κοινωνικής σημασίας*, διατρέχοντας εν συνεχεία το έκτο μέρος, «Ρήγας Βελεστινλής (Φεραίος)», του τρίτου κεφαλαίου, «Τα πρώτα εθνικά κινήματα», της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, στεκόμενοι έπειτα για λίγο στις πρώτες παραγράφους του τέταρτου κεφαλαίου, «Στις παραμονές της Επανάστασης», του βιβλίου *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, για να καταλήξουμε στο μελέτημα *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ρίχνοντας παράλληλα μία ματιά και σε ορισμένα σημεία ενός άρθρου του τού '33 με τίτλο «Η ιδέα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας».[65] Ωστόσο, προτού αρχίσουμε την πορεία μας στα προαναφερθέντα γραπτά του Κορδάτου, κρίνουμε αναγκαίο να εξετάσουμε διεξοδικότερα ένα θέμα το οποίο έχουμε ήδη σημειώσει ακροθιγώς στην αρχή τούτου του κεφαλαίου: το σχήμα «αμυντικός» - «επιθετικός» εθνικισμός.

Τη διάκριση του εθνικισμού σε «αμυντικό» και «επιθετικό» ο Κορδάτος την αντιγράφει στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* από το Μπρόιντο.[66] Κατά το «ρώσσο καθηγητή», ως «αμυντικός» ορίζεται εκείνος ο εθνικισμός, ο οποίος εκδηλώνεται «απομέρους της μπουρζουαζίας» ενός έθνους που δεν είναι ακόμα από πολιτική και οικονομική άποψη αξιόμαχο και, συνεπώς, δε δύναται να αντιπαρατεθεί δυναμικά με άλλα, αντίπαλα, έθνη. Στην περίπτωση αυτή ο εθνικισμός παίρνει τη μορφή «της εντάσεως της εργασίας της μπουρζουαζίας για την διαφύλαξη από μέρους όλου του 'λαού' της 'εθνικής συνειδήσεώς του', της θρησκείας του, των εθνικών του εθίμων και οδηγεί στην παγίωση της ιδιομορφίας, της στενότητος και της απομονώσεως απ' όλον τον κόσμον». Με άλλα λόγια, ο «αμυντικός εθνικισμός» χαρακτηρίζει, κατά το Μπρόιντο, μία περίοδο προπαρασκευής της εθνικής συνείδησης.

Ο παραπάνω τύπος εθνικισμού λίγο-πολύ αντιστοιχεί, και τούτο φαίνεται κυρίως στα ιστορικά παραδείγματα που παραθέτει στη συνέχεια ο Μπρόιντο, σε αυτό που στη σύγχρονη επιστημονική γλώσσα θα ονομάζαμε «πρώιμο εθνικισμό», και μάλιστα στην ιδιαίτερη εκείνη όψη του που έδινε το κύριο βάρος στα πολιτισμικά στοιχεία ως συνεκτικά συστατικά του «έθνους» -δηλαδή, στη μορφή με την οποία εκδηλώθηκε σε λαούς, όπως αυτοί της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης και της Βαλκανικής Χεσρονήσου, που είτε δεν είχαν ένα κοινό κρατικό παρελθόν, είτε διαβιούσαν μαζί με άλλες εθνότητες μέσα σε ευρύτερα κρατικά σύνολα (η περίπτωση των «δευτερογενών» εθνικισμών).[67] Επανερχόμενοι στο βιβλιαράκι του Μπρόιντο και τους ορισμούς του για τα δύο είδη εθνικισμού, συμπληρώνουμε πως κατ' αυτόν το επόμενο στάδιο για έναν εθνικισμό με «αμυντικό» χαρακτήρα αποτελεί ο «επιθετικός εθνικισμός», δηλαδή η εκδήλωση ενεργούς δράσης ενός έθνους εναντίον κάποιου άλλου.

Ο Κορδάτος, λοιπόν, αποδεχόμενος την ανάλυση του σοβιετικού συγγραφέα, θα θεωρήσει πως η πνευματική αναγεννήση η οποία παρατηρήθηκε «στους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας» ως αποτέλεσμα της βαθμιαίας ισχυροποίησης της ελληνικής αστικής τάξης, δεν ήταν παρά ένα «κλασσικό παράδειγμα» εκδήλωσης της «αμυντικής» μορφής του εθνικισμού «στη δική μας ιστορία».[68] Δηλαδή, η μορφωτική δράση των διανοητικών εκπροσώπων της αστικής τάξης, η ενασχόλησή τους με τις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά, καθώς και η «πάλη» για τη γλώσσα, όλα αυτά εμπίπτουν, κατά τον Κορδάτο, στην κατηγορία των εκδηλώσεων του «αμυντικού εθνικισμού» της ελληνικής αστικής τάξης κατά τη διάρκεια των προεπαναστατικών χρόνων. Εναντί αυτών των εκδηλώσεων, το έργο του Βελεστινλή σηματοδοτεί το πέρασμα της ελληνικής «μπουρζουαζίας» από την πρώτη φάση του εθνικισμού της στη δεύτερη, αυτή του «επιθετικού εθνικισμού».

Από την άλλη μεριά, τώρα, οι δυνάμεις οι οποίες αντιτάθηκαν στον «ελληνικό αστισμό», στην προσπάθεια αυτής της τάξης να προωθήσει τις νέες ιδέες της Δύσης στον υπόδουλο ελληνισμό, ενδύονται αυτόματα το χαρακτήρα των αντεθνικών δυνάμεων, έστω και αν ο όρος «εθνικός» σηματοδοτηθεί με καθαρά ιδεαλιστικό περιεχόμενο -αντίθετο δηλαδή από αυτό που του προσέδωσε ο ίδιος ο Κορδάτος. Από αυτή την άποψη το ενδεικτικότερο παράδειγμα είναι η Εκκλησία: οι λυσσώδεις αντίδρασεις (που ο Κορδάτος χρέωσε στο παθητικό του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης) στις «μωροσοφίες» της Δύσης, δηλαδή στις προόδους των επιστημών, των γραμμάτων και στα δημοκρατικά ιδεώδη, αποκτούν, έπειτα από την υιοθέτηση της οπτικής του Μπρόιντο, την έννοια εκδηλώσεων οι οποίες στρέφονταν ενάντια στον ελληνικό εθνι(κι)σμό. Στη στάση αυτή ο Κορδάτος δε διακρίνει κάποιο είδος διεθνισμού, αλλά ένα δεδομένο που συμπληρώνει την εικόνα της Μεγάλης Εκκλησίας ως οπισθοδρομικής δύναμης, δύναμης κρούσης του «ελληνικού φεουδαρχισμού».

Επειτα από τη μικρή αυτή παρένθεση γύρω από τα δύο είδη εθνικισμών, η οποία θα μας φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη και πιο κάτω, ας προχωρήσουμε στην ανασυγκρότηση του ερμηνευτικού σχήματος του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση του 1821, έχοντας ως οδηγό, όπως υποσχεθήκαμε, την προσέγγισή του στο έργο του Ρήγα Φεραίου. Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, καθώς αναφέρθηκε και πρωτύτερα, εκτιμάται πως οι «εκκλήσεις» του *Θουρίου*, δηλαδή το κάλεσμα του «πρωτομάρτυρα» προς όλους τους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για «εξέγερσιν [...] κατά του απολυταρχισμού» και οι διαρκείς αναφορές του σε ιδεώδη όπως η Ελευθερία, η Αδελφότητα, η Ισότητα και η Δικαιοσύνη, απηχούσαν το «αστικόν πνεύμα» της Επανάστασης το οποίο επικρατούσε «τότε», κατά τις παραμονές της έκρηξης του αγώνα των Ελλήνων προς αποτίναξη του τουρκικού ζυγού.[69] Επίσης, στη *Νέαν Πολιτικήν Διοίκησιν* μπορεί κανείς χωρίς δυσκολία να αναγνωρίσει «τας *δημοκρατικάς* (αστικάς) *ιδεάς* του Ρήγα [οι υπογρ. του σ.]» καθώς και την επίδραση των γαλλικών επαναστατικών παραδόσεων. Διαπιστώνεται όμως στη συνέχεια πως στις ιδέες του Φεραίου συμβιούν με το γαλλικό δημοκρατισμό και οι «προπάτορες», δηλαδή οι αρχαίοι πρόγονοι, καθώς και το Βυζάντιο. Το τελευταίο εντούτοις, φρονεί ο Κορδάτος, εμφανίζεται όχι με την πραγματική διάστασή του, ως «τυραννικόν καθεστώς», παρά με τη μορφή της «θρησκείας» και της «πατρίδος».[70]

Με αυτό το τελευταίο, την «πατρίδαν», ίσως ο Κορδάτος εννοεί την παμβαλκανική διάσταση του οράματος του Ρήγα, το γνωστό σχέδιό του για τη ίδρυση της «Ελληνικής Δημοκρατίας». Πιθανολογούμε αυτή τη σχέση, διότι ο συγγραφέας της *Κοινωνικής σημασίας* δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός σε τούτο το σημείο, αφού δεν προχωρεί πέρα από την αποδοχή του προαναφερθέντος σχεδίου ως δικαιολογημένου, και αιτιολογεί αυτή την κρίση του αναφέροντας το ότι οι Ελληνες στα τέλη του 18ου αιώνα αποτελούσαν -λόγω οικονομικής ευημερίας- τον πλέον κατάλληλο για επανάσταση λαό των Βαλκανίων.

Μία άλλη διαπίστωση του Κορδάτου αφορά την επίδραση του Βυζαντίου, μέσα από τους δρόμους της θρησκείας, στις ιδέες του Ρήγα. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται μέσω του ερωτήματος σχετικά με το αν υπάρχουν ή όχι αντιφάσεις στο *Θούριο*, όταν ο Βελεστινλής, ενώ αρχικά

παρακινεί όλους τους λαούς, Χριστιανούς και Μουσουλμάνους, που τυραννούνται από το Οθωμανικό κράτος να ξεσηκωθούν ενάντια στην αδικία, στη συνέχεια τους καλεί να πάρουν όρκο «επάνω στον Σταυρόν».[71] Ο Κορδάτος δέχεται την ύπαρξη της παραπάνω αντίφασης. Την ίδια στιγμή όμως τονίζει πως αυτή είναι ιστορικά προσδιορισμένη από τους όρους σύγκρότησης του οθωμανικού συστήματος, από το σημαίνοντα ρόλο που είχε η θρησκεία ως θεμελιώδης συντεταγμένη της δομής της οθωμανικής κοινωνίας.[72] Κατά συνέπεια, η παρουσία του «Σταυρού» με κανένα τρόπο δεν αποτελεί, στα μάτια του Κορδάτου, ένδειξη αλλοίωσης του «αστικού πνεύματος» το οποίο εξέφραζε ο *Θούριος*: ο πηρύνας της σκέψης του «πρωτομάρτυρα» Ρήγα βρίσκεται ακριβώς στις επιρροές του από το γαλλικό επαναστατισμό και δημοκρατισμό.

Στο σημείο αυτό δίνεται η ευκαιρία στο συγγραφέα του βιβλίου να καταγράψει ορισμένες σημαντικές, σε συνάρτηση με τη σύνθεση της ερμηνευτικής πρότασής του για το 1821, παρατηρήσεις «περί της επιδράσεως της παραδόσεως». Ο Κορδάτος στηρίζει αυτές τις παρατηρήσεις του σε συναφείς αναλύσεις που εμφανίζονται στο μαρξικό έργο. Συγκεκριμένα, μνημονεύει την περίφημη φράση της *18ης Μπρυμαίρ* για τον «εφιάλτη» της παράδοσης στο μυαλό των ζωντανών, καθώς και μία, λιγότερο ίσως γνωστή, αποστροφή από τον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης (1867) του Α' τόμου του *Κεφαλαίου*, όπου ο Μαρξ, κάνοντας λόγο για τις ξεπερασμένες μορφές παραγωγής οι οποίες εξακολουθούν να επιβιώνουν στην οικονομική ζωή, καταλήγει στην αποφθεγματική ρήση για τον «mort [qui] est saisit le vif!»[73] Έχοντας για πυξίδα τα λόγια του Γερμανού στοχαστή, αναπτύσσει ορισμένες σκέψεις θεωρητικής υφής για τη «δύναμιν» της παράδοσης και την «ολιγωρία» του ανθρώπινου νου να παρακολουθήσει «αυτομάτως» και στο ακέραιο τους μετασχηματισμούς της κοινωνίας. Δε θα επεκταθούμε περισσότερο σε αυτές τις γενικές απόψεις· θα περιοριστούμε στις συγκεκριμένες θέσεις που διατυπώνονται αναφορικά με την Ελληνική Επανάσταση.

Καθώς επισημάνθηκε και λίγο πριν, ο Κορδάτος τονίζει τη σημασία του θρησκευτικού παράγοντα στον τρόπο με τον οποίο ήταν δομημένη η οθωμανική κοινωνία. Επιπλέον, επειδή στην επιτυχία ενός οποιουδήποτε επαναστατικού αγώνα συμβάλλει αποφασιστικά «η επιτυχής διάγνωσις της ψυχολογίας του λαού»,[74] το θρησκευτικό συναίσθημα δεν ήταν δυνατόν να παραγκωνιστεί στην περίπτωση του 1821. Ο Κορδάτος στο σημείο αυτό θα προχωρήσει πιο πέρα από την απάντηση στο ερώτημα σχετικά με το αν ο «Σταυρός», η ύπαρξη της παράδοσης, στις «εκκλήσεις» του *Θουρίου* ακυρώνουν ή νοθεύουν την αστικότητα και τη δημοκρατικότητα του κηρύγματος του Ρήγα. Δηλώνει, λοιπόν, έμμεσα μεν, σαφέστατα δε (κριτικάροντας την ίδια στιγμή το Γ. Σκληρό), πως «οι αστοί του 21» έπρεπε να επιδιώξουν τη συνεργασία με τα φεουδαρχικά στοιχεία, να προβούν δηλαδή σε «υποχωρήσεις ή μάλλον ωρισμένους πολιτικούς ελιγμούς» ώστε να στεφθεί με επιτυχία ο επαναστατικός αγώνας έναντι των Τούρκων, και όχι «να βαδίζουν και να ενεργούν» με μοναδικό μπούσουλα «την 'γραμματικήν' της Γαλ[λικής] Επαναστάσεως».[75]

Κοντολογής, οι Έλληνες αστοί όφειλαν, αν επιθυμούσαν σοβαρά την ευόδωση του επαναστατικού εγχειρήματός τους, να εκτιμήσουν ρεαλιστικά την κοινωνική κατάσταση που είχαν εμπρός τους. Για αυτό το λόγο ο Κορδάτος θεωρεί πως η Φιλική Εταιρεία, η ελληνική μυστική οργάνωση που προπαρασκεύασε τον επαναστατικό αγώνα του 1821, αν και ήταν μία συνωμοτική αδελφότητα με γαλλικές επαναστατικές προσλαμβάνουσες, επιδίωξε τη σύμπραξη των ελληνικών φεουδαρχικών στοιχείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην υπόθεση του 1821. Για να πετύχει τον παραπάνω το στόχο, τον «προσηλυτισμόν των [Ελλήνων] φεουδαρχών» (οι οποίοι λόγω της κοινωνικής θέσης τους εξέφραζαν «προς τον γαλλικόν δημοκρατισμόν μίσος και αντιπάθειαν»), και μέσω αυτών τα τμήματα των λαϊκών στρωμάτων που τους ακολουθούσαν, η Εταιρεία αναγκάστηκε να συλλάβει και να ενεργοποιήσει ένα σχέδιο «εξαπάτησής» τους, ούτως ώστε να «παρασυρθούν» και να συμμετάσχουν στην Επανάσταση. Διέδωσε, λοιπόν, ψευδώς πως πίσω από την υπόθεση της ελληνικής εξέγερσης κρύβεται η Ορθόδοξη, μοναρχική και συντηρητική Ρωσία.[76]

Η αυτού του είδους αιτιολόγηση της συμμετοχής των «ελλήνων φεουδαρχών» στην αστική Επανάσταση του 1821 κατέχει κεφαλαιώδη σημασία στο εξηγητικό σχήμα του Κορδάτου. Η άποψή

του αυτή αναφορικά με τον απώτερο στόχο της καλλιέργειας των φημών περί ρωσικής συνδρομής του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων, ξέφευγε από την τότε κοινά αποδεκτή θέση[77] πως τούτες οι διαδόσεις αποσκοπούσαν στην κάμψη των αντιρρήσεων όσων ήσαν επιφυλακτικοί, ή απαισιόδοξοι, αναφορικά με την επικαιρότητα ενός επαναστατικού αγώνα. Η διαφορά των δύο ερμηνειών εντοπίζεται χωρίς δυσκολία: η άποψη που φέρει ως αποδέκτες των φημών για ρωσική συμπαράσταση τους (θεωρούμενους) δύσπιστους Ελληνες, έχει ως πεδίο αναφοράς ένα ευρύτερο πλήθος Ελλήνων χωρίς, κατ' ανάγκην, κοινωνικούς ή ταξικούς προσδιορισμούς. Εδώ, κριτήριο δεν είναι το αν κάποιος που εκφράζει επιφυλάξεις για την Επανάσταση είναι θέσει αντίθετός της, ή απλώς εκτιμά πως οι συνθήκες για την ευόδωσή της είναι ακόμα ανώριμες, αλλά μόνον αυτό τούτο το γεγονός της αντίθεσης ή των δισταγμών. Τον Κορδάτο, απεναντίας, ενδιαφέρει πρώτιστα το κίνητρο (που ανάγεται φυσικά σε κοινωνικούς όρους) της στάσης απέναντι στην έναρξη της επανάστασης.

Πάντως, η οπτική του Κορδάτου και η άλλη στην οποία μόλις αναφερθήκαμε δεν είναι αναγκαστικά αμοιβαία αποκλειόμενες. Μπορούν να συνυπάρξουν, και με διαφορετικές μάλιστα μεταξύ τους διαπλοκές.[78] Ανεξάρτητα, τώρα, από τη βασιμότητα ή το ανυπόστατο της άποψής του, είναι σημαντικό ότι ο Κορδάτος συνέλαβε πως οι Ελληνες αστοί που επεξεργάστηκαν το σχέδιο του ξεσηκωμού αδυνατούσαν να κινητοποιήσουν μόνοι τους τις λαϊκές μάζες, έναν παράγοντα του οποίου η συμβολή ήταν απαραίτητη, αλλά όχι αυτονόητα δεδομένη, για την επιτυχή έκβαση του επαναστατικού αγώνα. (Πράγματι, από όσα κινήματα ξέσπασαν στην Ευρώπη τις δύο πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα και τα οποία είχαν προετοιμαστεί από μυστικές αδελφότητες καρμποναρικού τύπου, μόνο η Ελληνική Επανάσταση κατέληξε νικηφόρα, και τούτο οφειλόταν εν μέρει στην πλατειά κινητοποίηση των αγροτικών μαζών.)[79]

Συγκεφαλαιώνοντας, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι ο Κορδάτος ήταν της γνώμης πως στην αστική Επανάσταση του 1821, έναν αγώνα που «ήτο 'απελευθερωτικός' στρεφόμενος εναντίον ξένου ζυγού», και όπου οι «επαναστατήσαντες αστοί [...] *κατ' αρχήν* [υπογρ. του σ.] εστρέφοντο κατά της τουρκικής φεουδαρχίας και απολυταρχίας», η επιρροή της «παραδόσεως», εν προκειμένω του θρησκευτικού παράγοντα (και με ό,τιδήποτε αυτός συναρτάτο), ήταν δεδομένη[80] Για τους μεν κοτζαμπάσηδες, τους Φαναριώτες και την Εκκλησία, διότι η ίδια τους η θέση στην οθωμανική κοινωνία και η «παράδοσις» ήταν συγκοινωνούντα δοχεία. Για τον δε πολύ λαό, τους ελληνικούς αγροτικούς πληθυσμούς, διότι, όπως όλα τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, δεν είχε «ιδίαν» ταξική συνείδηση και, ως εκ τούτου, δεν ήταν σε θέση να αντιληφθεί επαρκώς τις ιδέες της «φωτισμένης» μειοψηφίας που συνέλαβε το σχέδιο της Επανάστασης του Εικοσιένα. Στους Ελληνες αστούς, τέλος, η «παράδοσις» παρίσταται από πολιτικό υπολογισμό και η τάξη αυτή φέρεται[81] ως η «προοδευμένη μειοψηφία» με «[τας] ξεκαθαρισμένας ιδέας» που «προσπαθεί να τας επιβάλλει» στα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

VI

Σε αυτό το σημείο είμαστε πλέον σε θέση να αποπειραθούμε την ανασύνθεση της ερμηνευτικής μήτρας του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση του 1821, όπως αυτή καταγράφεται μέσα στις σελίδες της *Κοινωνικής σημασίας*. Το Εικοσιένα, λοιπόν, κατά τη γνώμη του συγγραφέα του βιβλίου, εκδηλώθηκε ως η απαίτηση της ελληνικής αστικής τάξης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για κοινωνική άνοδο και κατάληψη της πολιτικής εξουσίας σε ένα δικό της κράτος.

Η διατύπωση αυτού του αιτήματος προϋποθέτει -κατά τον Κορδάτο πάντοτε- την άνδρωση της αστικής τάξης, πράγμα που επιτυγχάνεται στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν φθάνει σε μεγάλη «υλικήν ακμήν», και συνεπώς ικανοποιείται ο «αντικειμενικός όρος μιάς Επαναστάσεως». Η ελληνική αστική τάξη βρίσκεται πλέον σε θέση να οδηγηθεί προς τη σύλληψη της ιδέας του επαναστατικού αγώνα και να υιοθετήσει έτσι «τα δόγματα» της Γαλλικής Επανάστασης που είχαν

διαχυθεί σε όλη την Ευρώπη. Ετσι, ικανοποιείται και «ο υποκειμενικός όρος» που είναι απαραίτητος για το ξέσπασμα της Επανάστασης.

Η ελληνική αστική τάξη, συνεπώς, ισχυροποιημένη οικονομικά και ευρισκόμενη «εις υπερτάτην ακμήν» αφενός, και έχοντας εγκολπωθεί (ούσα η μοναδική κοινωνική τάξη των ελλήνων που εκπληρούσε τις προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο) τις γαλλικές δημοκρατικέςεπαναστατικές ιδέες αφετέρου, ζητεί την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού, ο οποίος ορθωνόταν ως «το μεγαλύτερον και ανυπέρβλητον εμπόδιον» στο δρόμο της προς την εξουσία. Στην πάλη για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας, η ελληνική αστική τάξη εξαναγκάστηκε από τα πράγματα να ζητήσει τη συνδρομή των «ελλήνων φεουδαρχών» (μίας αντίπαλης προς αυτήν κοινωνικής τάξης, θέσει ασυγκίνητης από τα δημοκρατικά ιδεώδη) στην επανάσταση που η ίδια σχεδίασε και προπαρασκεύασε, πράγμα το οποίο επετεύχθη μέσα από τον ελιγμό της αναληθούς διάδοσης για υποστήριξη του αγώνα από τη Ρωσία των τσάρων.

Με τα όσα γράψαμε στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο, γίνεται εύκολα αντιληπτό πως στην *Κοινωνικήν σημασίαν* ο Κορδάτος δε θέτει υπό αμφισβήτηση την εθνική διάσταση του Εικοσιένα. Μέσα στις σελίδες του βιβλίου επανειλημμένα χαρακτηρίζει την Επανάσταση «'εθνική'», θέτοντας, όπως βλέπουμε, τον όρο αυτόν εντός εισαγωγικών.[82] Μία μάλιστα από τις φορές αυτές, σε υποσημείωση στην «Εισαγωγή» κιόλας του βιβλίου, δηλώνει με έμφαση πως «η Επανάστασις του 21 *πρέπει* [υπογρ. δική μας] να λέγεται 'Εθνική', προς διάκρισιν αυτής από τας *Κοινωνικάς Επαναστάσεις* [υπογρ. του σ.], όπως «[η] Αγγλική (1648-87), [η] Γαλλική (1789) [και η] Ρωσσική (1917)». (Συμπληρώνει δε, ευθύς αμέσως, πως η διαφορά μεταξύ των δύο παραπάνω τύπων επαναστάσεων, κοινωνικών και εθνικών, είναι πως οι κοινωνικές επαναστάσεις αποσκοπούν στην «εκ των κάτω» ανατροπή της δικτατορίας των κυριάρχων τάξεων, ενώ οι άλλες μόνο την «κατάλυσιν» του ξένου ζυγού, και συνεπώς για τις πρώτες η εθνική ανεξαρτησία είναι εκ των ών ουκ άνευ.)

Δεν είναι, ωστόσο, μόνον αυτός ο λόγος που επιβάλλεται, κατά τη γνώμη του, ο παραπάνω χαρακτηρισμός. Διότι, όπως ο ίδιος έχει εξηγήσει λίγες γραμμές πριν από την πιο πάνω επισήμανσή του, τα εθνικά κινήματα είναι παράγωγα της οικονομικής ιδιοσυστασίας των διαφόρων αστικών τάξεων. Αναφερόμενος δε ειδικότερα στα «'εθνικά' κινήματα» των λαών «της Ανατολής», κατηγορία στην οποία ασφαλώς υπονοεί πως εμπίπτει και η ελληνική περίπτωση, γράφει πως οι πληθυσμοί των περιοχών αυτών ακολουθούν ασυνείδητα τις ντόπιες αστικές τάξεις, οι οποίες ζητώντας, στο όνομα του λαού, την εθνική ανεξαρτησία των υποδουλωμένων «εις τους ξένους» χωρών τους, προωθούν τα ιδιαίτερα ταξικά συμφέροντά τους.[83]

Ο Κορδάτος, λοιπόν, όταν κάνει χρήση του όρου «εθνικός», προκειμένου να χαρακτηρίσει τον αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία, την Ελληνική Επανάσταση, του προσδίδει ένα συγκεκριμένο οικονομικό και πολιτικό περιεχόμενο, χωρίς, ωστόσο, να ασχολείται με το ζήτημα του σχηματισμού του ελληνικού έθνους. Το περιεχόμενο αυτό είναι ακριβώς το κοινό σημείο των εθνικών αγώνων που ακολούθησαν την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης.

Ενα τσιτάτο του Λένιν, από τη μπροσούρα *Σοσιαλισμός και πόλεμος* -όπως διαπιστώνεται-, το οποίο παρατίθεται ως μότο στο έβδομο κεφάλαιο, «Η Επανάστασις», της *Κοινωνικής σημασίας*, διαφωτίζει επαρκώς το θέμα που συζητούμε. Εκεί, ο ηγέτης του '17, προσδιορίζοντας τα γνωρίσματα της εποχής την οποία εγκαινίασε η Γαλλική Επανάσταση, σημειώνει ότι μέχρι το 1871, χρονιά της Κομμούνας του Παρισιού, οι «πόλεμοι» που επικρατούσαν ήταν του τύπου της « *εθνικής* [υπογρ. του Κ.] απελευθερώσεως», η δε σημασία τους συνίστατο «[στην] καταστροφή της απολυταρχίας, της φεουδαρχίας, και *προ παντός* [του] *ξένου ζυγού* [υπογρ. του Κ.]».[84]

Οπως είδαμε πιο πάνω, η Ελληνική Επανάσταση, κατά τον Κορδάτο, ταιριάζει απόλυτα με το πνεύμα των «πολέμων» που περιέγραφε ο Λένιν: ήταν εξέγερση και κατά της τουρκικής τυραννίας, του ξένου δυνάστη, και πάλη που στρεφόταν ενάντια στο φεουδαρχισμό. Η διαπλοκή των δύο αυτών διαστάσεων της Επανάστασης ήταν, σύμφωνα με τον Κορδάτο, τέτοια που, για όσο καιρό

το πρωτεύον από τη μεριά των εξεγερμένων ήταν η νίκη επί των Τούρκων στα πεδία των μαχών, η πάλη του αστισμού με το φεουδαρχισμό στο ελληνικό στρατόπεδο υπολάνθανε, εκδηλωνόταν μονάχα περιστασιακά ή τοπικά. Οταν, όμως, εν ευθέτω χρόνο, οι Ελληνες έφθασαν σε ένα σημείο όπου μπορούσαν πια να θεωρούν ως «γεγονός τετελεσμένον» την αποτίναξη του ξένου ζυγού, δηλαδή να πάρουν κάποιες ανάσες ελευθερίες που τους τόνωναν την πίστη για την ευτυχή έκβαση του Αγώνα, τότε, οι μεταξύ τους κοινωνικές συγκρούσεις ξέσπασαν, εκδηλώθηκε «η πάλη της αστικής τάξεως και των φεουδαρχών».[85]

Αυτά σημείωνε η γραφίδα του Κορδάτου στην *Κοινωνικήν σημασίαν*. Στο επόμενο βιβλίο του, επανερχόμενος στο ίδιο θέμα -ας μας συγχωρέσει ο αναγνώστης τούτη την παρέκβαση-, θα τονίσει: «η Επανάσταση του 1821 «πήρε και *κοινωνική μορφή* [υπογκρ. του σ.]», αφού πρώτα εξαπλώθηκε ως εθνικό κίνημα και «εγκρέμισε τον ξένο ζυγό». Το Εικοσιένα δεν ήταν μεν κοινωνική επανάσταση (θέση ήδη γνωστή), όμως «πήρε και χαρακτήρα κοινωνικόν όταν άρχισε, ύστερα από το διώξιμο των Τούρκων να διαμορφώνεται σε 'καθεστώς', Κράτος».[86] Η παραπάνω γνώμη, *συμπληρωματική όσων είχαν ήδη επισημανθεί στα 1924 επί του αυτού ζητήματος*, αυτή καθαυτή, θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως ένδειξη του ότι η Επανάσταση του 1821 δε συνελήφθη εξαρχής από την αστική τάξη, όπως ταυτόχρονα ισχυριζόταν με πείσμα ο ίδιος ο Κορδάτος, ως κίνημα με κοινωνικό (αστικό, αντιφεουδαρχικό) προσανατολισμό. Εντούτοις, ο Κορδάτος δεν εγκαταλείπει την άποψή του περί ξεγελάσματος των «ελλήνων φεουδαρχών». Τουναντίον μάλιστα, τη συμπληρώνει, ενισχύοντας την ερμηνεία του για την ανάγκη που υπήρχε, λόγω του τουρκικού ζυγού, να προταχτεί, σε μία πρώτη φάση, η εθνική διάσταση του Αγώνα.[87] Αρα, στο σημείο αυτό δεν απομακρύνεται από τις αρχικές κρίσεις του.

Μένει, πλέον, να δοθεί μία εξήγηση για τα εισαγωγικά που συνοδεύουν τους χαρακτηρισμούς της Επανάστασης του Εικοσιένα ως εθνικής. Ο Κορδάτος με αυτή την κίνηση δεν επιδιώκει να υποβαθμίσει τη σπουδαιότητα αυτών των επιθετικών προσδιορισμών, αλλά απλώς να τους διαχωρίσει από τις τρέχουσες, παραδοσιακές συλλήψεις περί «εθνικού». Δηλαδή, να σηματοδοτήσει τον όρο «εθνικός» με ένα άλλο περιεχόμενο, πέρα από την καθιερωμένη άποψη που ήθελε τις ιδέες να είναι οι κινητήριες δυνάμεις της κοινωνικής εξέλιξης, μακριά από τη φόρτιση που προσέδιδαν σε αυτόν τον επιθετικό προσδιορισμό οι «πανεπιστημιακοί δάσκαλοι» και οι «μουτζουρογράφοι» της ιστορίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η κυρίαρχη αντίληψη περί «εθνικού» συγκάλυπτε την ταξική διάσταση που ο Κορδάτος επιθυμούσε να προτάξει.

Ο έλεγχος ο οποίος ασκείται στον Ανδρεάδη για αυτό ακριβώς το θέμα είναι ενδεικτικός από αυτή την άποψη. Ο Κορδάτος δεν επιλέγει συμπτωματικά το πρόσωπο του «κ. καθηγητή» για να βάλει ενάντια σε όσους αναβιβάζουν τους «ιδεαλιστικούς» και «ηθικούς» παράγοντες (ένας από αυτούς είναι και το «έθνος» στην παραδοσιακή προσσέγγισή του) σε πρωταρχικούς ρυθμιστές «της ανθρωπίνης ιστορίας».[88] Ο Α.Μ. Ανδρεάδης ήταν ένας επιστήμονας ο οποίος έδινε προσοχή στον οικονομικό παράγοντα, και μάλιστα ο πρώτος στην Ελλάδα που προέβαλε ως ζήτημα υψίστης σημασίας για την επιστημονική έρευνα στην ιστορία τη συστηματική μελέτη των οικονομικών μεγεθών. Αυτό όμως δεν τον εμπόδιζε να θεωρεί πως οι ιδέες είναι οι κινητήριες δυνάμεις της κοινωνίας, και η Ελληνική Επανάσταση εκδήλωση της λεγόμενης «αρχής των εθνικοτήτων».

Ο Κορδάτος, λοιπόν, ασκεί δριμύτατη κριτική για την παραπάνω γνώμη του Α.Μ. Ανδρεάδη, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, πως οι ιδέες δεν είναι διιπετείς, «δεν κατεβαίνουν από τον ουρανόν, αλλά ανεβαίνουν μέσα από το οικονομικόν συγκρότημα μιάς περιόδου». Αρα, προσθέτουμε ερμηνεύοντας το πνεύμα του συγγραφέα, το «εθνος», όπως η και «αρχή των εθνικοτήτων», συνοδεύονται από υλικούς καθορισμούς, πράγματα που δεν ήταν όμως δεδομένα στη σκέψη όσων προσέφευγαν στη χρήση αυτών των όρων.[89] Επρεπε, λοιπόν, να διακρίνεται η διαφορετικότητα της δικής του, «υλιστικής» οριοθέτησης για τον εθνικό χαρακτήρα, και έτσι επέλεξε τα εισαγωγικά ως δηλωτικά αυτής της μεταλλαγής στη νοηματοδότηση του όρου. Τα εισαγωγικά θα διατηρηθούν και στο επόμενο

βιβλίο του συγγραφέα, όχι όμως σε όλες τις περιπτώσεις, ενώ στα έργα που θα ακολουθήσουν, η πρακτική αυτή εγκαταλείπεται.

Από τα παραπάνω συνάγεται πως όταν κανείς αναφέρεται στο πώς ο Κορδάτος αντιλαμβάνεται, στην *Κοινωνικήν σημασίαν* του 1924, την αστικότητα του Εικοσιένα ή την εθνική διάστασή του, οφείλει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός στις διατυπώσεις του. Έτσι, εκτιμήσεις του τύπου «ο Κορδάτος [...] μπήκε στην αρένα της ιστοριογραφίας με την παρατραβηγμένη θέση [...] ότι η επανάσταση του 21 είχε πρώτα απ' όλα αστικό χαρακτήρα»,[90] έχουν αμφίβολη εγκυρότητα, στο βαθμό που το τί ακριβώς εννοούν είναι κάτι το οποίο επιδέχεται ποικίλες, και φυσικά αντικρουόμενες, ερμηνείες.

Τέλος, ας σημειωθούν, αναφορικά με το γενικό σχήμα ερμηνείας της Επανάστασης, όπως αυτό υπάρχει στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, οι εκ των υστέρων διατυπωμένες απόψεις του ίδιου του συγγραφέα γύρω από αυτό το ζήτημα. Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* ο Κορδάτος θα σημειώσει:

> Η βασική ιδέα στο βιβλίο μου *Η κοινωνική σημασία της [Ελληνικής] Επανάστάσεως του [18]21* είναι ότι η σχηματισθείσα ελληνική αστική τάξη είτανε ο «φορέας» του εθνικισμού, μαζί της δε τράβηξε και τα λαϊκά στρώματα, ενώ η φεουδαρχία (τσιφλικάδες, κλήρος κ.λπ.) είτανε αντίθετη σε κάθε ιδέα εθνεγερσίας.[91]

Μερικά χρόνια αργότερα θα γράψει σχετικά, στα «Προλεγόμενα» της *Επανάστασης της Θεσσαλομαγνησίας*, πως σε «κείνο» το βιβλίο του, την *Κοινωνικήν σημασίαν*, υποστήριξε «πως το Εικοσιένα είταν ένα *εθνικό κίνημα*», το οποίο όμως δεν εξέφραζε το σύνολο του λαού που επαναστάτησε (πράγμα που δέχεται η παραδοσιακή, επίσημη ιστοριογραφία), μα ένα κίνημα του οποίου

> εμψυχωτής και οργανωτής [...] ήταν η *μεσαία*, η αστική τάξη, που πήρε μαζί της και τα φτωχά λαϊκά στρώματα [: κατώτερη τάξη]. Η ανώτερη τάξη (φεουδαρχία), δηλαδή οι Κοτσαμπάσηδες, οι Φαναριώτες της Πόλης και ο ανώτερος Κλήρο, ούτε είχαν εθνική συνείδηση, ούτε θέλησαν την Επανάσταση.[92]

Από τις δύο αυτές εκτιμήσεις του συγγραφέα της *Κοινωνικής σημασίας* προβάλλουν ξεκάθαρα (κάνοντας φυσικά αφαίρεση από τα μεταγενέστερα, πρόσθετα στοιχεία που είναι ενσωματωμένα: αναφορά σε εθνικισμό και εθνική συνείδηση) οι κύριες συνιστώσες του ερμηνευτικού σχήματος του Κορδάτου, όπως το αναπλάσαμε μόλις πιο πάνω. Και μάλιστα, σε συνδυασμό με τη σημασία που η χρήση του επιθέτου «εθνικός», ως συνοδευτικός προσδιορισμός του Αγώνα του 1821, είχε στο παραπάνω έργο του συγγραφέα.

Η ερμηνευτική μήτρα του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση του 1821, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει έμμεσα και από τα αποσπάσματα που που μόλις πριν παραθέσαμε, δεν υφίσταται αλλαγές στα έργα της περιόδου που εξετάζουμε: τα δεδομένα της φυσιογνωμίας παραμένουν τα ίδια με εκείνα που καθορίσαμε λίγο πιο πάνω. Μπορεί βέβαια να μην παρατηρούνται μεταβολές στον πυρήνα της ανάλυσης του Κορδάτου για το 1821, υπάρχουν όμως διαφορές ή συμπληρώσεις που αφορούν τα στοιχεία τα οποία πλαισιώνουν τα γενικό ερμηνευτικό σχήμα του. Ορισμένα από αυτά τα στοιχεία θα παρουσιάσουμε τώρα, με όσο το δυνατό συνοπτικότερο (όχι όμως και εις βάρος της ουσίας) τρόπο. Το πλέον σημαντικό εξ αυτών ήταν το αποτέλεσμα που είχε η νέα οπτική γωνία (συνεπεία της υιοθέτησης της ανάλυσης του Μπρόιντο για τη διαμόρφωση των εθνών) από την οποία ο Κορδάτος θα βλέπει τα δεδομένα της Ελληνικής Επανάστασης: οι διεργασίες, «αντικειμενικές» και «υποκειμενικές» που προετοιμάζουν το ξέσπασμα της Επανάστασης είναι ακριβώς εκείνες οι διεργασίες που γενούν και το ελληνικό έθνος, ένα έθνος που πριν από

αυτές ήταν ανύπαρκτο. Η διάσταση αυτή, που δεν υπήρχε στην *Κοινωνική σημασία*, καθίσταται πλέον, από τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* και έκτοτε, κεντρική όσον αφορά τις επεξεργασίες του Κορδάτου (φυσικά όχι μόνο σε ό,τι αφορά το 1821).

Δε θα επεκταθούμε περισσότερο σε τούτο το ζήτημα, πλευρές του οποίου άλλωστε έχουμε ήδη θίξει· αρκούμαστε μόνο στην επισήμανση του ότι, ως αποτέλεσμα ακριβώς αυτής της οπτικής, ο Κορδάτος αναπτύσσει ορισμένες ενδιαφέρουσες σκέψεις αναφορικά με τα πριν το '21 εκραγείσες εξεγέρσεις των Ελλήνων (λ.χ. του 1770 στην Πελοπόννησο), στις οποίες επικολλάται η ονομασία «πρώτα εθνικά κινήματα».[93] Παράλληλα, εξίσου σημαντική είναι η αύξηση του ειδικού βάρους που αποκτά στην ανάλυση του Κορδάτου η οικονομική ακμή του ελληνισμού στον ευρύτερο βαλκανικό και ανατολικομεσογειακό (και φυσικά στον ευρωπαϊκό) χώρο, πέρα από το στενά καθορισμένο γεωγραφικό πλαίσιο της *Κοινωνικής σημασίας*. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικό το τι γράφει στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* σχετικά με το όραμα του Ρήγα να ιδρύσει την «Ελληνική Δημοκρατία» του. Η ιδέα αυτή ενός βαλκανικού κράτους (προϊόντος μίας παμβαλκανικής εξέγερσης) που θα έπαιρνε το όνομα «ελληνικό» ήταν, κατά τον Κορδάτο, η έκφραση των συνθηκών οι οποίες τότε επικρατούσαν στη Χερσόνησο του Αίμου, του γεγονότος, δηλαδή, πως «η ελληνική αστική τάξη είτανε η *πρωτοπορία* στους εθνικούς απελευθερωτικούς αγώνες της Βαλκανικής».[94]

Η σημασία της εκτίμησης αυτής δε διακρίνεται με την πρώτη ματιά. Ούτως ή άλλως, στο προαναφερθέν βιβλίο του Κορδάτου δεν αναπτύσσεται πλήρως αυτή η σφαιρικότερη προσέγγιση του 1821: έχουμε μόνο μερικά ψήγματα που πιστοποιούν την ύπαρξή της. Θα χρειαστεί να φθάσουμε στην έκδοση της μελέτης *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του* για να γίνει κατανοητό τί εννοούμε. Εκεί, ο Κορδάτος θα προσπαθήσει, συνοψίζοντας και συστηματοποιώντας παλαιότερες ιδέες του αφενός, και αναπτύσσοντας νέες αφετέρου, να δώσει το διάγραμμα μίας πιο ολοκληρωμένης ερμηνείας για το Εικοσιένα, μίας ερμηνείας που θα έχει παν-βαλκανικά σημεία αναφοράς και βαθύτερη διείσδυση στις διεργασίες του ιστορικού γίγνεσθαι.

Επειτα από την παρουσίαση του βαλκανικού οράματος του Ρήγα στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ο Βελεστινλής εξακολουθεί να λογίζεται από τον Κορδάτο, όπως είχε γραφεί λίγα χρόνια πριν στην *Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ο «επίσημος διαλαλητής του ελληνικού εθνικισμού»[95] του προστίθεται όμως και μία επιπλέον ιδιότητα: αυτή του προδρόμου του ελληνικού ιμπεριαλισμού. Κατά την εκτίμηση του συγγραφέα της μελέτης, ο Ρήγας δεν ήταν «ολότελα *ειλικρινής* [υπογρ. του σ.]», όσον αφορά το παμβαλκανικό ιδεώδες του, διότι το απελευθερωτικό πρόταγμα που ευαγγελιζόταν συνοδευόταν από την επιθυμία να αφομοιωθούν οι λαοί των Βαλκανίων από τους Ελληνες.[96] Επιπλέον, παρατηρεί πως ο Ρήγας δε θα μπορούσε να ήταν «διεθνιστής» (είναι πρόδηλο πως ο Κορδάτος έχει κατά νου το λεγόμενο «προλεταριακό διεθνισμό»), δηλαδή να τοποθετήσει τον εαυτό του, με βάση τα δεδομένα της εποχής του, «πάνω από τις εθνότητες της Βαλκανικής».[97]

Ο Κορδάτος παραβλέπει πως ο εθνικισμός των αρχών του 19ου αιώνα είχε έντονα διεθνιστική απόχρωση,[98] η οποία παρέπεμπε στη fraternite της Γαλλικής Επανάστασης. Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποστηριχτεί πως στην «Ελληνική Δημοκρατία» του Φεραίου υπάρχει, καθώς επισημαίνει ο Λ. Βρανούσης, ένα «πρότυπο» που «προβάλλει σαν *πανανθρώπινο ιδανικό* [υπογρ. του σ.]».[99] Αρα, το πορτραίτο ενός Βελεστινλή «διεθνιστή» και συνάμα «[όχι] πάνω από τις εθνότητες» δεν αποκλείεται, από λογική τουλάχιστον άποψη. (Ο Λ. Βρανούσης, συγκεκριμένα, εκφράζει σχετικά με το θέμα αυτό διαφορετική άποψη: πως η «προσπάθεια» του Ρήγα είχε *υπερεθνικό χαρακτήρα.*)

Ο Κορδάτος, ωστόσο, συνδέοντας μάλλον άκομψα τις επιδιώξεις της ελληνικής αστικής τάξης (όπως βέβαια τις καθόριζε ο ίδιος) με τα προσωπικά οράματα του Φεραίου, κατέληξε στο συμπέρασμα που αναφέραμε πιο πάνω. Ετσι, κατά τον Κορδάτο, στον «πρωτομάρτυρα» Ρήγα διακρίνεται μία αφομοιωτική σκόπευση, η οποία δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η έκφραση της

ηγεμονικής θέσης που κατείχε η ελληνική αστική τάξη μέσα στη διαδικασία της αποσύνθεσης του οθωμανικού φεουδαρχισμού και της συνακόλουθης ενδυνάμωσης του κεφαλαιοκρατισμού.

Το περιεχόμενο της «πρωτοπορίας» της ελληνικής αστικής τάξης στο βαλκανικό αστισμό δεν είναι πλέον δηλωτικό μόνο ενός χρονικού προβαδίσματος (όπως θα ήταν δυνατό να εκληφθεί η ανάλογη αναφορά στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*), μα αποκτά ένα συγκεκριμένο ποιοτικό χαρακτήρα: Η ελληνική αστική τάξη, ο «ρωμέικος αστισμός», εκπληρούσε όλες τις αντικειμενικές προϋποθέσεις ώστε να ασκεί « *κηδεμονία* επάνω στη νεαρή αστική τάξη όλης της Βαλκανικής».[100] Μάλιστα, όπως θα γράψει ο Κορδάτος δύο χρόνια αργότερα στο άρθρο του «Η ιδέα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας», ο πόθος της παμβαλκανικής κυριαρχίας της (που ενεγράφη στο όραμα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» του Φεραίου) ενισχύονταν και από το γεγονός πως «οι ρωμιοί ήταν σκόρπιοι σ' όλη τη Βαλκανική και Μεσόγειο», και «εξόν από ωρισμένες επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδας, δεν αποτελούσαν μεγάλους όγκους, ούτε την πλειοψηφία του άλλου πληθυσμού».[101]

Ορίζεται, λοιπόν, ένα ευρύ πλαίσιο δράσης του ελληνικού, «ρωμέικου» αστισμού, ένα πεδίο πλατύ όσο ο βαλκανικός και ο ανατολικομεσογειακός χώρος, και φυσικά ανάλογου τύπου μέτρα.[102] Συνεπώς, η σπουδαιότητα που είχε αποδοθεί αρχικά στην οικονομική ανάπτυξη του «ελληνικού αστισμού» στον ελλαδικό χώρο, τώρα μετριάζεται. Ας υπενθυμίσουμε εδώ πως στο πρώτο βιβλίο του ο Κορδάτος είχε ως κύριο σημείο αναφοράς την οικονομική πρόοδο των Ελλήνων σε μία ιδιαίτερα στενή περιοχή, εκείνη της «τότε υποδούλου Ελλάδος».

Αργότερα, αυτό το πεδίο διευρύνθηκε («τουρκοκρατούμενη Ελλάδα») κάπως και συνάμα δόθηκε περισσότερο βάρος στον ελληνισμό που ήκμαζε «στο εξωτερικό». Μολαταύτα, το επίκεντρο συνέχιζε να είναι ο ελλαδικός (από τη Μακεδονία και κάτω) αστισμός. Διότι, σύμφωνα με τη γνώμη του Κορδάτου, η ύπαρξη σχετικά ισχυρής αστικής τάξης «στο εσωτερικό» ήταν όρος εκ των ών ουκ άνευ για την έκρηξη μίας αστικής και εθνικής επανάστασης, όπως αυτή του 1821. Οι «Έλληνες που ζούσαν στο εξωτερικό», γράφει σχετικά στο βιβλίο του *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, όσο και αν ήσαν εμποτισμένοι από τις αστικές ιδέες, «δεν μπορούσαν να κάνουν τους ραγιάδες 'φιλευλεύθερους'»[103] δίχως να υπάρχουν οι κατάλληλες υλικές προϋποθέσεις.

Κοντολογής, για να χρησιμοποιήσουμε το καθιερωμένο κομμουνιστικό λεξιλόγιο, για να γίνουν οι ιδέες του απανταχού ευρισκόμενου «ελληνικού αστισμού» υλική δύναμη, έπρεπε απαραίτητα να δημιουργηθεί «στο εσωτερικό» δυναμική αστική τάξη. Είναι φανερό πως αυτή η συλλογιστική τώρα εξασθενεί, καθόσον το πεδίο αναφοράς για τον «ελληνικό αστισμό» του «εσωτερικού» εκτείνεται πλέον σε ολόκληρη τη Βαλκανική, όπου μάλιστα κατέχει και ηγεμονική θέση: κατά κάποιο τρόπο η «ρωμέικη μπουρζουαζία» καθίσταται βαλκανική αστική τάξη. Αν και, κατά τη γνώμη του Κορδάτου, η «σερβοκροάτικη» ή «σέρβικη μπουρζουαζία» (της οποίας το εθνικό στρατηγείο τοποθετείται στη Βιέννη των Αψβούργων), υπήρξε ως ένα βαθμό ανταγωνιστική προς τη «ρωμέικη», εκτιμάται πως οι «αντικειμενικές ιστορικές συνθήκες» που επικρατούσαν στην οθωμανική κοινωνία στις αρχές του προηγούμενου αιώνα έκαναν εφικτή, αν όχι αναγκαία, την ενότητα της «βαλκανική[ς] μπουρζουαζία[ς] στο σύνολό της» -τουλάχιστον σε μία πρώτη φάση. Ο «εχτρός» του βαλκανικού αστισμού, όπως επισημαίνεται, ήταν κοινός για όλες τις συνιστώσες του: από κοινωνική άποψη ήσαν εν γένει οι «φεουδάρχες» και από πολιτική η οθωμανική κυριαρχία, η «Τουρκιά».[104]

Οσον αφορά την τελευταία διάσταση, το ότι δηλαδή η ύπαρξη του Οθωμανικού κράτους απότελεί ανάχωμα στην εξέλιξη της αστικής ανάπτυξης στη Βαλκανική Χερσόνησο, διαπιστώνεται πως η πατρότητα της εκτίμησης του Κορδάτου ανήκει στο Φρειδερίκο Ενγκελς. Πράγματι, σε ένα σημείο της μελέτης του, ο πρώτος γράφει: «Μέσα στην τούρκικη αυτοκρατορία καμιά ασφάλεια για τις οικονομικές συναλλαγές δεν υπήρχε. Η ατομική ιδιοκτησία δεν είταν ασφαλισμένη».[105] Εύκολα εξακριβώνεται πως η παραπάνω αποστροφή συνιστά παράφραση μίας πρότασης από τη μελέτη του Ενγκελς για την «Εξωτερική πολιτική του ρωσικού τσαρισμού».[106]

Το εύλογο ερώτημα που αμέσως ανακύπτει από αυτή την διαπίστωση είναι αν, και κατά πόσο, ο Κορδάτος επηρεάστηκε, αναφορικά με τη διεύρυνση της οπτικής του σχετικά με την Επανάσταση από τις απόψεις του Γερμανού στοχαστή, όπως αυτές καταγράφονται στην προαναφερθείσα μελέτη του. Αναμφίβολα υπάρχει επίδραση, όμως κατά τη γνώμη μας είναι έμμεση, διότι δεν πιστεύουμε πως ο Κορδάτος όταν έγραφε για το Ρήγα και την εποχή του γνώριζε από πρώτο χέρι το κείμενο του Ενγκελς. Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, στο δωδέκατο κεφάλαιο που έχει τίτλο «Το 'Ελληνικόν ζήτημα' εις τα διπλωματικά παρασκήνια της Ευρώπης», ο Κορδάτος παραθέτει ως μότο ένα μικρό απόσπασμα από το εν λόγω μελέτημα του Ενγκελς, απόσπασμα που σχολιάζει την (εκτιμώμενη ως) θρασυδειλία και πανουργία της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής. Η ίδια φράση, μεταγραμμένη σε δημοτική γλώσσα, παρατίθεται και σε μία υποσημείωση του επόμενου βιβλίου του συγγραφέα.

Παραταύτα, τίποτα δε δείχνει πως ο Κορδάτος έχει διαβάσει το κείμενο του Φρήντριχ Ενγκλες.[107] Το ίδιο ισχύει, επιπλέον, και για τη μελέτη *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*. Δεν υπάρχουν ενδείξεις πως ο συγγραφέας της έχει κοιτάξει την εργασία του Γερμανού στοχαστή. Υποψιαζόμαστε πως η παράφραση την οποία εντοπίσαμε οφείλει την ύπαρξή της σε ένα άρθρο του Σεραφείμ Μάξιμου για την Ελληνική Επανάσταση, το οποίο δημοσιεύτηκε το καλοκαίρι του 1930. Εκεί, ο αρθρογράφος παρουσίαζε[108] ακριβώς την άποψη του Ενγκελς από την «Εξωτερική πολιτική του ρωσικού τσαρισμού», η οποία παραφρασμένη έκανε την εμφάνισή της, ένα χρόνο αργότερα, στην εργασία του Κορδάτου.

Πάντως, ανεξάρτητα από το τί ακριβώς είχε διαβάσει ο Κορδάτος, και μόνο το ότι έλαβε υπόψη του τη συγκεκριμένη παρατήρηση του Ενγκελς, αρκεί για να πιστοποιηθεί η παρουσία μίας κάποιας επίδρασης της συλλογιστικής του Γερμανού στοχαστή· επίδραση που εντοπίζεται στη μορφοποίηση της διευρυμένης οπτικής του Κορδάτου, αναφορικά με τη δημιουργία των επαναστατικών προϋποθέσεων στη Βαλκανική, όπως αυτή η οπτική αναπτύσσεται μέσα από τις σελίδες της μελέτης για το Ρήγα. Κλείνοντας αυτή την παράγραφο και αυτό το κεφάλαιο, 3.2, να σημειώσουμε, πως ο Κορδάτος, προσδίδοντας παμβαλκανική διάσταση στον ελληνικό αστισμό, δεν υποτίμησε το κομμάτι εκείνο που ήταν δραστηριοποιημένο εκτός του βαλκανικού χώρου. Αντίθετα μάλιστα, θεώρησε πως, αδυνατώντας να «στερεώσει» τη θέση του στην Ευρώπη, έστρεψε το βλέμμα στην αναζήτηση εθνικής εστίας,[109] και συνεπώς, συμπληρώνουμε εμείς, ήλθαν και συνταίριαξαν οι επιδιώξεις του με εκείνες του βαλκανικού ελληνικού εθνικισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 39.

2. Στα 1924-25 δημοσιεύτηκαν στα ελληνικά (βλ. Π. Νούτσου [επιμ.], *Η σοσιαλιστική σκέψη*, Β'-β', ό.π., σ. 228 και 411) δύο κείμενα τριών μπολσεβίκων ηγετών, τα οποία πραγματεύονταν το «εθνικό ζήτημα»: (α) το βιβλιαράκι *Το εθνικό ζήτημα και ο κομμουνισμός* [1924] των Ε. Πρεομπραζένσκι και Ν. Μπουχάριν, και (β) ένα ομότιτλο άρθρο του Στάλιν στο *Ριζοσπάστη*, *φ.* 23ης και 24ης Φεβρ. 1925, *σ. 1 και 2 αντίστοιχα* (ίσως πρόκειται για τμήμα της γνωστής εργασίας του του 1912-13). Επειδή δεν έχουμε δει τα παραπάνω κείμενα, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν ο Κορδάτος συμπεριέλαβε στα βιβλία του, ορισμένες ιδέες από εκεί. Πάντως, αν ο τίτλος 'Το εθνικό ζήτημα και ο κομμουνισμός' ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο του παραπάνω βιβλίου και άρθρου, τότε μπορεί κανείς βάσιμα να υποθέσει πως τα εν λόγω κείμενα προσεγγίζουν ένα συγκεκριμένο πεδίο του θέματος «εθνικό ζήτημα», και για την ακρίβεια αυτό της «αυτοδιάθεσης», από την άποψη της κομμουνιστικής πολιτικής. Αρα, μάλλον δε θα περιείχαν θεωρητικές αναπτύξεις για τη διαμόρφωση και εξέλιξη των εθνών.

3. Για μία συνοπτική παρουσίαση των απόψεων -για το «τί είναι έθνος» και το «εθνικό ζήτημα»- ορισμένων διακεκριμμένων στελεχών του σοσιαλδημοκρατικού ή κομμουνιστικού κινήματος της εποχής εκείνης, καθώς επίσης και των Μαρξ και Ενγκελς, βλ. Michael Loewy, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα», μετάφραση από τα αγγλικά: Δήμος Βεργής, π. *Τετράδια*, 8 (Ανοιξη 1984), σ. 37-55, και Μαξίμ Ροντενσόν, «Ο μαρξισμός και το έθνος», μετάφραση από τα γαλλικά: Ανδρέας Πανταζόπουλος, π. *Ο Πολίτης*, [α'] 116 (Δεκ. 1991), σ. 24-34.

4. Βλ. Ανδρόνικου Χαϊτά, «Λίγα λόγια», προλογικό σημείωμα στο: [Μπρόιντο], *Το εθνικό ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού*, μετάφραση: Α'.Χ., επιμέλεια: Α.Χ. και Π. Σαρκάτος [= Πουλιόπουλος], Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1925, *σ. γ'-στ'* (το παράθεμα από τη σ. γ').
Σχετικά με το έτος έκδοσης, σημειώνουμε πως στο εξώφυλλο αναγράφεται το 1933, ενώ στη σ. α', κάτω από τον ψευδότιτλο, το 1925, που είναι και η ορθή χρονολογία. Αναφορικά, τώρα, με την ταυτότητα του συγγραφέα της μελέτης, κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον Γκ.Ι. Μπρόιντο (1885-1956), ο οποίος την περίοδο 1921-23 διετέλεσε αναπληρωτής του Λαϊκού Επιτρόπου των Εθνοτήτων του Σοβιετικού κράτους, έλαβε δε μέρος στην οργάνωση του Κομμουνιστικού Πανεπιστημίου των Εργαζομένων της Ανατολής, του γνωστού ως KUTV (Kommunistitseskii Universitet Trudyashchikhsya Vostoka), ίδρυμα στο οποίο κατείχε τη θέση του Πρύτανη έως το 1926. (Ο Χαϊτάς ήταν «κούτβης», μαθήτευσε δηλαδή στη σχολή στελεχών του KUTV.)

5. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 14-23. Πρβλ. [Μπρόιντο], *ό.π.*, ιδίως σ. 12, 15, 19-22 και 29-32. Μία βραχύτερη παρουσίαση της άποψης του Μπρόιντο περί «έθνους» επαναλαμβάνεται στη μελέτη *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 11 υποσ. 2.

6. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 35-36.

7. *Στο ίδιο*, σ. 16. Για περισσότερα γύρω από τις εκτιμήσεις του Κορδάτου πάνω στη βυζαντινή κοινωνία και την εξέλιξή της, βλ. Γ. Κορδάτου, *Η κομμούνα της Θεσσαλονίκης, (1342-1349)*, Κοραής, Αθήνα 1928 (ανατύπωση: Επικαιρότητα, Αθήνα 1975 κ.λπ.), σ. 9-21· *του ίδιου Τα τελευταία χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1975 (1η έκδοση: Α.Ι. Ράλλης, Αθήνα 1931), σ. 13-31.

8. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 52-54, όπου προσδιορίζονται και οι «υλιστικές αιτίες» του φαινομένου. Ο Μ.Β. Σακελλαρίου είχε βρει αυτήν «την ερμηνεία της ηπιότητας και ελαφρότητας του τουρκικού φεουδαρχισμού συγκριτικά με τον ευρωπαϊκό» ως «πρωτότυπη και σωστή» (βλ. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές», *ό.π.*, [ια'] 385 [15 Ιουν. 1943], σ. 806).

9. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 44.

10. *Στο ίδιο*, σ. 52 υποσ. 4 (η υπογρ. του σ.).

11. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 54, και υποσ. 2 της ίδιας σ.

12. Κορδάτος, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός* (έκδοση Μπουκουμάνη), σ. 18.

13. Βλ. Κορδάτου, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 5.

14. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 34.

15. Βλ. *Στο ίδιο*, σ. 45 υποσ. 1.

16. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 62.

17. Βλ. Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 59.

18. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 61 υποσ. 1. Σε άλλο σημείο του βιβλίου, η αναφορά του συγγραφέα στο ρόλο των «'ιερέων'» εντός της «φεουδαρχικής κοινωνίας» συνοδεύεται από την ακόλουθη σημείωση: « *Ιερείς* [υπογρ. του σ.], εννοούμε τον ανώτερο κλήρο, πέρνουμε τη λέξη με τη[ν] πιο πλατειά της σημασία» (*στο ίδιο*, σ. 75 υποσ. 2).

19. Βλ. *στο ίδιο*, σ. V-VI. Για τις απόψεις του Κορδάτου (κατά την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε) περί του χριστιανισμού ως κινήματος αφενός, και ως επίσημης θρησκείας αφετέρου, βλ. Ζωής Σπανάκου, *Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας στο μεσοπολεμικό έργο του Γιάνη Κορδάτου*,* ανέκδοτη διδ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1991, σ. 334-336. Από τα κείμενα του ίδιου του συγγραφέα, βλ. (α) [Κορδάτου], «Ο χριστιανισμός και ο κομμουνισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Δεκ. 1922, σ. 1, (β) το επίσης ανυπόγραφο «Η γένεση του χριστιανισμού», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Δεκ. 1924, σ. 1, και (γ) το βιβλίο *Αρχαίες θρησκείες και χριστιανισμός*, ό.π., σποραδικά.

* Στο εξής, *Σπανάκου*.

20. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 144-148· επίσης, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 20-24.

21. Το μοναδικό θετικό αποτέλεσμα που είχαν, κατά την εκτίμηση του Κορδάτου, τα προνόμια που παραχώρησαν οι Τούρκοι στο Πατριαρχείο ήταν το ότι «οι χριστιανοί προφυλαχτήκανε πολύ από το να βιαστούνε να αλλαξοπιστήσουνε» (Κορδάτος, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 58).

22. Ι.Κ. Κορδάτος, «Κομμουνισμός και σωβινισμός: απάντησις εις τον *Ελεύθερον Τύπον*», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 15 Ιαν. 1925, σ. 1 (οι υπογρ. του σ.). Όταν γράφονταν αυτές οι γραμμές η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* δεν είχε κυκλοφορήσει ακόμα.

23. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, σ. 41 (η υπογρ. του σ.).

24. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 37 επ.

25. Γ. Κορδάτου, « *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, υπό Δ.Λ. Ζωγράφου (Αθήναι, 1921-24, τόμοι 1-3)», π. *Διανόηση*, [1] (Φεβρ. 1925), σ. 14.

26. Βλ. αντίστοιχα Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 81 (πρβλ. *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 59-60), και *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 47.

27. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 55-56 υποσ., 86 υποσ. 1.

28. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 84 υποσ. 3, και 82 αντίστοιχα.

29. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 84-85.

30. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 80.

31. *Στο ίδιο*, σ. 82 υποσ. 1.

32. *Στο ίδιο*.

33. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 80.

34. Βλ. Κορδάτου, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 52.

35. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., 83 υποσ. 6.

36. Βλ. ενδεικτικά Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 66 υποσ. 1, όπου, μεταξύ άλλων, γράφεται: «*Ο κατώτερος* [υπογρ. του σ.] λαός μέχρι της 20 Μαρτίου 1821 ούτε είδησιν είχε περί του ετοιμαζομένου κινήματος».

37. *Στο ίδιο*, σ. 19. Από τυπογραφική αβλεψία, ασφαλώς, το μότο φέρει μόνο την υπογραφή του Μαρξ και έτσι αν ο αναγνώστης του Κορδάτου δε γνώριζε το κείμενο, δεν

μπορούσε να αντιληφθεί πως επρόκειτο για φράσεις του *Μανιφέστου*. Το ίδιο λάθος -παράλειψη του ονόματος του Ενγκελς- παρατηρείται ακόμα μία φορά στο βιβλίο, στο μότο της «Εισαγωγής» (βλ. *στο ίδιο*, σ. γ'), παρόλο που λίγο παραπάνω, όταν η ίδια αποστροφή από το *Κομμουνιστικό μανιφέστο* παρατίθεται κάτω από τον τίτλο του βιβλίου, αναφέρονται τα ονόματα και των δύο συγγραφέων. Τα προαναφερθέντα σφάλματα αναπαράγονται και στην επόμενη έκδοση του βιβλίου, βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., σ. 1, 9 και 27. Στην τελευταία περίπτωση (σ. 27), η οποία αφορά το μότο που αντιγράφουμε στο κείμενο, έχουν γίνει μόνο δύο γλωσσικές μικροδιορθώσεις.

38. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 138-139 (τα παραθέματα από τη σ. 138).

39. Στο βιβλίο του Κορδάτου *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 24, διαβάζουμε: «Από τις αρχές του 18ου αιώνα αρχίζει και στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα ο φεουδαρχισμός να κλονίζεται και να παίρνει τη θέση του ο αστισμός». Στη μελέτη, πάλι, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 5, στην πρώτη κιόλας πρόταση, σημειώνεται: «Από την αρχή του 18ου αιώνα αρχίζει να σημειώνεται μιά σημαντική αλλαγή στην οικονομία της Βαλκανικής. Ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής ολοένα κι' αλλάζει. Μιά καινούργια τάξη χρόνο με το χρόνο αναπτύσσεται και παίρνει την οικονομική πρωτοβουλία μέσα στα εμπορικά σταυροδρόμια όλης της Βαλκανικής. Η καινούργια αυτή τάξη είνε η μπουρζουαζία (αστική τάξη)».

40. Κορδάτος, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 112.

41. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 27. Στη σελίδα 26 αποδίδεται στη Δημητσάνα ο χαρακτηρισμός του «βιομηχανικού κέντρου». Στο *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 27, ως «εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα» καταγράφονται το Μέτσοβο, το Ζαγόρι, οι Καλλαρύτες και το Συρράκο. Στη μελέτη, τέλος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 57, τα Αμπελάκια μνημονεύονται ως «το μεγαλύτερο βιομηχανικό κέντρο της τοτινής εποχής».
Αναφορικά, τώρα, με την «τότε μορφήν» της βιομηχανίας, στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 120 υποσ. 1, ο Κορδάτος γράφει: «Βιομηχανία: εννούμε τη χειρότεχνία» (πρβλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 26, όπου ο όρος «χειροτεχνία» χρησιμοποιείται ως ισοδύναμο της «βιομηχανίας»). Ως «χειροτεχνία» αποδιδόταν τότε στα ελληνικά η λέξη «Manufaktur» (βλ. ενδεικτικά Μαρξ και Ενγκελς, *Το κομμουνιστικό μανιφέστο*, πρόλογος: Αριστοτέλης Σίδερης, [μετάφραση: Αντώνης Δούμας], Σοσιαλιστικόν Εργατικόν Κόμμα της Ελλάδος - Εκδοτικό Τμήμα των Νεολαιών, αρ. 10, Αθήνα 1919, σ. 32.) Ο ίδιος ο Κορδάτος, στη δική του μετάφραση -στα 1927- του *Μανιφέστου*, αποδίδει ως «χειροτεχνία» τη λέξη «Manufaktur», όλες τις φορές που η τελευταία εμφανίζεται στο γερμανικό πρωτότυπο. Βλ. Καρλ Μαρξ και Φρίν. Εγγελς [sic], *Το κομμουνιστικό μανιφέστο*, εισαγωγή - μετάφραση - επιμέλεια: Γιάννης Κ. Κορδάτος, (Πολιτική και Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, αρ. 6), Ακαδημαϊκόν, Αθήνα 1927, σ. 34 (τρεις φορές), 35, 69, 71· πρβλ. Marx και Engels, *Manifest der kommunistischen Partei*, Dietz Verlag, Βερολίνο 1987, σ. 11-12 (τρεις φορές), 13, 57, 58.
Η απόδοση της «Manufaktur» (μανουφακτούρα) ως «χειροτεχνία» είναι προβληματική, καθόσον δεν μπορεί να γίνει η διάκριση της πρώτης με τη «Handwerk» (χειροτεχνία). Η «Manufaktur» διαφέρει ουσιωδώς από τη «Handwerk», αφού αποτελεί έναν ξεχωριστό, πιο εξελιγμένο από την τελευταία, τύπο οργάνωσης της παραγωγής(βλ. Karl Marx, *Das Kapital*, τ. Α', στο: Marx - Engels, *Werke*, Ινστιτούτο Μαρξισμού - Λενινισμού της ΚΕ του ΕΣΚΓ, Dietz Verlag, Βερολίνο 1986, τ. 23, σπορα-

δικά, ιδίως σ. 356-358), αν και αρχικά η πρώτη διέφερε από τη δεύτερη μόνο ποσοτικά (βλ. *στο ίδιο*, σ. 341).

42. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 808.

43. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 29 (οι υπογρ. του σ.). Η τελευταία αποστροφή του παραθέματος («από τους δουλοπαροίκους [...] αστική τάξις») συνιστά παράφραση από το *Κομμουνιστικό μανιφέστο*. Βλ. Marx και Engels, *Manifesto of the Communist Party*, μετάφραση από το γερμανικό πρωτότυπο του 1848: Samuel Moore (με επιμέλεια του Φρ. Ενγκελς), στο: *MECW*, τ. 6, 1984, σ. 485, όπου διαβάζουμε: «Από τους δουλοπάροικους του Μεσαίωνα ξεπήδησαν οι αυτόνομοι πολίτες των πρώτων πόλεων. Από αυτόν τον πληθυσμό των πόλεων αναπτύχτηκαν τα πρώτα στοιχεία της αστικής τάξης». Πρβλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 138 υποσ. 1, όπου τσιτάρεται αυτούσια η εν λόγω αποστροφή του *Μανιφέστου*.

44. Ενίοτε αναφέρονται και ως «βιομήχανοι», τούτο όμως συμβαίνει σπανιότατα· βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 50· *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 39. Επιπλέον, σε ένα σημείο της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, ό.π., σ. 156 υποσ. 1, οι ιδιοκτήτες των «εργαστηρίων» αναφέρονται ως «εργοστασιάρχες».

45. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 22-23.

46. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 140-141· επίσης, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 47, όπου δηλώνεται πως όταν «η *νέα τάξη* [υπογρ. του σ.], (η μπουρζουαζία), άρχισε να ανακατεύεται στα κοινοτικά», τότε ακριβώς «άρχισε [και] η πάλη των τάξεων» μεταξύ της ελληνικής αστικής τάξης και της «ελληνικής φεουδαρχίας». (Πρβλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 133.)

47. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 141-144· *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 31-33· *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 26-28· *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 55-60· *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 53 επ. Τα παραθέματα είναι από την *Κοινωνικήν σημασίαν*, σ. 31-32 (οι υπογρ. του σ.).

48. Βλ. ενδεικτικά Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 144, και *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 30 επ.

49. Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 58.

50. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 156. Πρβλ. *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 148149.

51. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 160.

52. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 157 υποσ. 1, και 158 υποσ. 1.

53. Βλ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 28.

54. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 28 επ., και *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 148-160. Η αποστροφή που παραθέτουμε περί «υπερσυντέλικων» κ.λπ. είναι από τη σ. 156 του πιο πάνω βιβλίο του Κορδάτου.

55. Βλ. «Οι συκοφάνται της λαϊκής γλώσσης. Η δημοτική είνε η αλήθεια και η ζωή. Ομιλούν οι κ.κ. Ηλ. Βουτιερίδης, Δ. Σαράτσης, ο ποιητής Ρήγας Γκόλφης και ο Ιω. Κορδάτος», εφ. *Δημοκρατία*, 8 Φεβρ. 1926. Περισσότερα για τις απόψεις του Κορδάτου για το δημοτικισμό σε επόμενο κεφάλαιο, όπου θα παρουσιαστούν οι γλωσσοεκπαιδευτικές αναλύσεις και προσεγγίσεις του Ελληνα μαρξιστή.

56. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 32 (η υπογρ. του σ.).

57. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 33-34 υποσ.

58. Βλ. παραπάνω, σημ. 20.

59. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 146 και υποσ. 1 της ίδιας σ.

60. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 60.

61. Βλ. με τη σειρά: (α) *στο ίδιο*, σ. 157 (η αποστροφή δεν είναι του σ., μα παρατίθεται από αυτόν)· (β) *Νοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 151-152· (γ) Γιάννης Κ. Κορδάτος, «Ο πραγματικός Κοραής (1748-1833)», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 1 (Ιούν. 1933), σ. 1· (δ) *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 40· (ε) Βλ. «Οι συκοφάνται της λαϊκής γλώσσης», ό.π.

62. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 199.

63. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 61.

64. Βλ. Κορδάτου, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 61, και *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 82 αντίστοιχα.

65. Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε στο π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 6 (Νοέμβρ. 1933), σ. 145-150, με υπογραφή Π. Χαλκός.

66. Βλ. [Μπρόιντο], *ό.π.*, σ. 31-2.

67. Για μία ανάλυση του τύπου των εθνικισμών στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα της ευρωπαϊκής ηπείρου, βλ. Ivan T. Berend, «The cultural identity of Central and Eastern Europe», π. *The New Hungarian Quarterly* (Βουδαπέστη), 107 (Φθινόπωρο 1987), σ. 26-36. Για το διαχωρισμό των εθνικισμών σε «πρωτότυπους» και «δευτερογενείς», βλ. πρόχειρα Παντελή Ε. Λέκκα, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, αρ. 13), Ε.Μ.Ν.Ε. - π. 'Μνήμων', Αθήνα 1992, σ. 80-82.

68. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 20. Παρεπιπτόντως, ας σημειωθεί πως στα έργα που έπονται της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* ο Κορδάτος παύει να αναφέρει τους όρους «αμυντικός» ή «επιθετικός» προκειμένου για τον ελληνικό εθνικισμό, προτιμώντας απλώς τη λέξη «εθνικισμός» (για την ακρίβεια, αναφέρεται μία φορά στον «επιθετικό εθνικισμό», στη μελέτη του *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 29 υποσ. 1). Εντούτοις, η εγκατάλειψη αυτή στο φραστικό επίπεδο δε συνοδεύεται και από την απόρριψη του σχήματος του Μπρόιντο. Ο Κορδάτος εξακολουθεί να χωρίζει τον ελληνικό εθνικισμό, και τους εθνικισμούς εν γένει, στις δύο φάσεις που προβλέπει το υπόδειγμα «αμυντικός - επιθετικός εθνικισμός», χωρίς όμως να κάνει πλέον χρήση της συγκεκριμένης ορολογίας.

69. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 61-63.

70. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 65.

71. Βλ. Ρήγα, *ό.π.*, σ. 391 (στίχ. 22). Πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 393 (στίχ. 109, 123).

72. Ταυτόχρονα, καθώς είδαμε, ασκεί αυστηρό έλεγχο στις σχετικές εκτιμήσεις του Σκληρού (βλ. κεφ. 1.3, III // σημ. 48-49).

73. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 162 υποσ. 1, όπου διαβάζουμε: «Ο Μαρξ αποκαλεί την *παράδοσιν* [υπογρ. του σ.] 'εφιάλτην επί του εγκεφάλου των ζώντων'. Εις τον πρόλογον δε του πολυκρότου και κλασσικού έργου του *Το Κεφάλαιον* (Λονδίνον 1867) επίσης γράφει: 'υποφέρομεν όχι μόνο εκ μέρους των ζώντων, αλλά και εκ μέρους των νεκρών. Ο νεκρός είνε πιασμένος από τον ζωντανόν ...'». Πρβλ. K. Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, στο: *MECW*, τ. 11, 1979, σ. 103· Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, μετάφραση από τα γερμανικά: Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σ. 15. (Ας προσεχτεί πως ο Κορδάτος στην παραπάνω υποσημείωση αναφέρει τον τόπο σύνταξης του «Προλόγου», που ήταν το Λονδίνο, με τρόπο που θα μπορούσε να εκληφθεί ως ο τόπος της πρώτης έκδοσης του Α' τόμου του *Κεφαλαίου*, ο οποίος ήταν το Αμβούργο.)

74. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 65.

75. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 64.

76. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 47-49, 53-54, 56-57, 134 υποσ. 1, 150-151 (οι αποστροφές για το «δημοκρατισμόν» και τον «προσηλυτισμόν» στις σ. 47-48 και 54 αντίστοιχα). Μέσα στο σχέδιο «εξαπάτησης» των «φευδαρχών» ο Κορδάτος εντάσσει και την ατελέσφορη προσπάθεια των Φιλικών να πείσουν τον Καποδίστρια να αποδεχτεί την ηγεσία του Αγώνα, καθώς και την εκλογή στην παραπάνω θέση, έπειτα από την άρνηση του τελευταίου, του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ενέργεια η οποία, κατά την κρίση πάντοτε του συγγραφέα, «έπεισε πλέον τους Κοτσαμπάσηδες της Ελλάδος, και ιδία της Πελοποννήσου, ότι πραγματικώς *ηυνόει η Ρωσσία το Κίνημα των Φιλικών* [υπογρ. του σ.], και ετάχθησαν ανεπιφυλάκτως οι περισσότεροι, καθώς και ο κλήρως, υπό τας διαταγάς του Υψηλάντου» (*στο ίδιο*, σ. 67). Η γνώμη του Κορδάτου για την επιλογή αυτή ήταν πως ο πρίγκηπας δεν αποτελούσε το καταλληλότερο πρόσωπο να ηγηθεί του Αγώνα (βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 191 υποσ. 2). Με τη ευκαιρία της αναφοράς στη Φιλική Εταιρεία, σημειώνουμε πως στην *Κοινωνικήν σημασίαν* ο Κορδάτος τής αφιερώνει το πέμπτο κεφάλαιο, το οποίο επιγράφεται και με το όνομάς της. Πρόκειται για μία επιπλέον

ανορθοδοξία στη δομή του βιβλίου, αφού το σχετικό με το Ρήγα Φεραίο κεφάλαιο, ενώ θα έπρεπε να προηγείται, ακολουθεί. Η παρατυπία δε διορθώνεται στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*.

77. Βλ. ενδεικτικά επ' αυτού Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Ζ', Εκδόσεις Χαρ. Μπούρα, Αθήνα χ.χ., σ. 410-411.

78. Βλ. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, ό.π., σ. 157-159.

79. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 64 (*όπου και τα παραθέματα*), 66 υποσ. 1, και σημ. 76 αυτού του κεφαλαίου.

80. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 65.

81. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 47-48 (όλα τα παραθέματα από τη σ. 47). Σε γενικές γραμμές, το ερμηνευτικό σχήμα του Κορδάτου στην *Κοινωνική σημασία* πλησιάζει το αντίστοιχο του «Γαΐου» (βλ. κεφ. 2, ΙΙ).

82. Βλ. *στο ίδιο*, σ. δ'-ε' υποσ., 30, 33, 44, 49, 66 υποσ. 1, 72, 79, 83 υποσ. 1, 134 υποσ. 1, και 148. Η μόνη φορά που παραλείπονται τα εισαγωγικά είναι στη σχετική αναφορά της υποσημείωσης στη σ. 134 («Δι' αυτό οι Φιλικοί εις την Εθνικήν εξέγερσιν του 21 [...]»), πράγμα το οποίο προφανώς οφείλεται σε αβλεψία (βλ. και *Η κοινωνική σημασία* [1927], ό.π., σ. 142 υποσ. 1, όπου η παράλειψη των εισαγωγικών επαναλαμβάνεται). Παρόμοια χρήση εισαγωγικών είχε κάνει και ο Ευάγγελος Παπαναστασίου, «Τα Βαλκάνια», *ό.π.*, σ. 182-186. Οι Γ.Α. Γεωργιάδης και «Γάιος», αντίθετα, δεν ακολούθησαν (στα άρθρα τους που είδαμε στο 2, Ι και ΙΙ αντίστοιχα) αυτή την πρακτική.

83. Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα που αναπτύσσει ο Κορδάτος έχει βέβαια τη σημασία του και ισχύει, με τις απαραίτητες προσαρμογές, για την Ελληνική Επανάσταση. Παρ*αταύτα, δεν έχει το εύρος εφαρμογής που φαντάζεται* ο Έλληνας μαρξιστής, ή, καλύτερα, είναι υπεραπλουστευτικό. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Ινδίας που αναφέρει (μνημονεύεται επίσης και η Αίγυπτος), ο εθνικισμός της, προτού εκδηλωθεί ως αστικό εκσυγχρονιστικό κίνημα, πέρασε από τη φάση της παραδοσιακής «εθνικής» αντίστασης των γαιοκτημόνων και των αγροτών (βλ. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 186-187, και του ίδιου, *The Age of Capital, 1848-1875*, επανέκδοση, Cardinal, Λονδίνο 1989, σ. 150-153).

84. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 67. Πρβλ. Λένιν, *Σοσιαλισμός και πόλεμος*, Εκδόσεις Προγκρές, Μόσχα 1984, σ. 8. Με την ευκαιρία της μνημόνευσης της παραπάνω μπροσούρας του Λένιν, σημειώνουμε πως από αυτήν είναι παρμένα και τα μότο των κεφαλαίων Ε': «Φιλική Εταιρία», και [ΙΓ']: «Συμπέρασμα», της *Κοινωνικής σημασίας*. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 46 και 148· πρβλ. Λένιν, *ό.π.*, σ. 7-8 και 10 αντίστοιχα. Στο πρώτο απόσπασμα, γίνεται λόγος για εκείνους τους πολέμους που, παρόλη τη φρικαλεότητα η οποία τους διέκρινε, «ήσαν συγχρόνως παράγοντες προόδου», καθόσον συνέτειναν στην κατάρρευση των βάρβαρων δεσποτισμών «της Ευρώπης, της Ρωσσίας και της Τουρκίας». Στο δεύτερο, παρατίθεται η εκτίμηση πως ο κεφαλαιοκρατισμός που άλλοτε, παλεύοντας τη φεουδαρχία, «υπήρξεν ελευθερωτής των Εθνών» και συντελεστής «προόδου», τώρα πια έχει καταστεί «στοιχείον αντιδράσεως». Είναι ολοφάνερο πως οι απόψεις αυτές του Λένιν, που αντιγράφονται από τον Κορδάτο και οι οποίες παραπέμπουν στην έννοια του «εθνικού - απελευθερωτικού πολέμου», φωτίζουν παραπέρα το θέμα που εδώ συζητούμε (και όχι μόνον αυτό).

85. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 131.

86. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 322 και 325 αντίστοιχα.

87. Βλ. ενδεικτικά Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 39-40 («Οι ιστορικές συνθήκες ήταν τέτοιες [...] να μη φτάσουν τα πράματα στα άκρα»).

88. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 148-149 υποσ., όπου παρατίθεται και μία γνώμη του Ανδρεάδη για το 1821. Πρβλ. Α.Μ. Ανδρεάδη, «Η οικονομική διοίκησις της Ελλάδος επί Τουρκοκρατίας», Διάλεξις γενομένη εν τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, μετάφραση: Ν.Π. [;], π. *Παναθήναια*, τ. ΙΗ' [Απρ.-Σεπτ. 1909], [β'] τχ. 31ης Μαΐου, σ. 142.
Ας σημειώσουμε πως ο Κορδάτος, στην τελευταία πρόταση της υποσημείωσης που μνημονεύσαμε πιο πάνω, καταφέρεται ενάντια και στην άποψη του Αβροτέλη Ελευθερόπουλου για τα αίτια της ιστορικής εξέλιξης, χαρακτηρίζοντας τα επιχειρήματά του «εντελώς σαθρά». Προφανώς, εννοεί τα όσα ο Ελληνας καθηγητής υποστήριζε στη μελέτη του «Η υλιστική θεωρία της ιστορίας κατά Κάρολον Μαρξ» [= π. *Επιθεώρησις Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, Α' (1908), αρ. 2, σ. 153-162]. Βλ. και Κορδάτου, *ό.π.*, «Εισαγωγή», σ. ιβ' υποσ. 2· πρβλ. παρακάτω, 4.1, II // σημ. 62-68.
Σημειωτέον, επ' ευκαιρία, πως ο Κορδάτος εντέλει, καθώς πιθανολογούσε και ο ίδιος, «ηπατάτο», τουλάχιστον εν μέρει, σχετικά με την ιδιότητα που είχε «ο εκ των ιδικών μας σοφών», «Δόκτωρ Α. Ελευθερόπουλος». Ο τελευταίος, δεν ήταν «έκτακτος καθηγητής της φιλοσοφίας εις Γερμανικόν Πανεπιστήμιον», μα κάτι παραπλήσιο: υφηγητής της παραπάνω επιστήμης στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης όταν δημοσιευόταν το προαναφερθέν άρθρο του, και καθηγητής πλέον, από το 1915, του ίδιου ιδρύματος όταν κυκλοφόρησε η *Κοινωνική σημασία*. Γι' αυτό και στην επόμενη έκδοση του βιβλίου αντί για «Γερμανικόν Πανεπιστήμιον» γράφεται «Ελβετικόν Πανεπιστήμιον» (βλ. *Η κοινωνική σημασία* [1927], ό.π., «Εισαγωγή», σ. 19 υποσ. 2.)

89. Σημειώνουμε ότι ο Κορδάτος αναφέρεται γενικά στη σχέση των ιδεών με την κοινωνική εξέλιξη και όχι στις ειδικές συνθήκες που αφορούν την «εθνική ιδέα». Τούτο θα το κάνει στη *Νεοελληκή πολιτική ιστορία*, όπου μεταφέρει, από το προηγούμενο βιβλίο του, την κριτική των απόψεων του Α.Μ. Ανδρεάδη, μεταπλασμένη όμως φραστικά, υπό την επίδραση της ανάλυσης του Μπρόιντο (βλ. *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 18-19 υποσ.).

90. Παύλος Ν. Τζερμιάς, *Μαρξισμός και ιστοριογραφία στην Ελλάδα: μία κριτική θεώρηση*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1987, σ. 128.

91. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 25 υποσ. Η εκτίμηση αυτή συμπληρώνεται από την ακόλουθη φράση: «Αυτά έγραψεν ο Σκληρός, και πιο αναλυτικά και συστηματικά εγώ στο παραπάνω βιβλίο μου, και πιο πλατειά και ντοκουμενταρισμένα σε τούτο μου το βιβλίο».

92. Βλ. Κορδάτου, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 8 (οι υπογρ. του σ.)· πρβλ. του ίδιου, «Το Εικοσιένα», *ό.π.*, σ. 13-14. Στην περικοπή που παραθέτουμε, στο σημείο όπου γράφεται «η *μεσαία*, η αστική τάξη», το κόμμα (,) έχει προστεθεί από εμάς. Από τα συμφραζόμενα διαπιστώνεται, με τρόπο που δεν επιδέχεται αμφισβήτησης, πως ο Κορδάτος αναφέρεται στην αστική τάξη ως «μεσαία τάξη» μίας φεουδαρχικής κοινωνίας (όπως ήταν κατ' αυτόν η οθωμανική) και όχι σε κάποια «μεσαία αστική τάξη». Συνεπώς λείπει πράγματι, από αβλεψία τυπογραφική, ένα κόμμα.

93. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 86 επ. Στην υποσ. 7 της σ. 89 υπάρχει η ακόλουθη διαπίστωση αναφορικά με το κίνημα του 1770, η οποία παραταύτα παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον: «Ενώ στο εξωτερικό», γράφει ο Κορδάτος, « το κίνημα [υπογρ. του σ.] το οργάνωναν οι έμποροι, στην Πελοπόννησο θα το εχτελούσαν οι Φεουδάρχες [...]. [...] Αλλοιώτικα όμως σκεφτόντανε οι έλληνες έμποροι της Ρωσσίας κι' αλλοιώτικα οι κοτζαμπάσηδες του Μωριά [...]».
Πρέπει πάντως να επισημάνουμε πως στα «πρώτα εθνικά κινήματα» παραδόξως κατατάσσεται και «Η ανταρσία του Διονυσίου Σκυλοσόφου», για την «ιστορική ενότητα του κεφαλαίου», την ίδια στιγμή που, από την πρώτη κιόλας πρόταση της παραγράφου, αναγνωρίζεται πως δεν πρόκειται για εθνικό κίνημα. Η εξήγηση του Κορδάτου ουσιαστικά είναι ακατανόητη. Ο Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 807, αντίθετα, θεωρεί πως το παράδοξο είναι το ότι ο Κορδάτος «μνημονεύει απλώς» την «επανάσταση» του Διονυσίου για την ενότητα του κεφαλαίου, και στη συνέχεια εκφράζει την απορία: «Γιατί όμως δεν είναι εθνικό [αυτό το] κίνημα;» Κατά το Σακελλαρίου, το ότι δε συμπεριλαμβάνονται στα εθνικά κινήματα και οι πριν από το 18ο αι. εξεγέρσεις συνιστά «πρωτοφανή αυθαιρεσία» εκ μέρους του Κορδάτου. Πρόκειται βέβαια για μία επίκριση η οποία βασίζεται στη διαφορετική περί έθνους αντίληψη του αρθρογράφου από εκείνη του Κορδάτου.

94. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 117 (η υπογρ. του σ.).

95. Κορδάτου, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 61.

96. Βλ. Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 82.

97. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 86.

98. Βλ. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, ό.π., σ. 175

99. Βλ. Βρανούση, *ό.π.*, *σ.* 112.

100. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 25 (η υπογρ. του σ.).

101. Χαλκός, *ό.π.* (βλ. σημ. 65), σ. 146.

102. Μία σκιαγράφηση αυτού του πλαισίου έκανε ο Κορδάτος στο πρώτο κεφάλαιο της *Εισαγωγής*, ό.π., *σ.* 5-8.

103. Βλ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 24.

104. Βλ. Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 26. Εδώ εντοπίζει ο Κορδάτος και τη ρίζα του σχεδίου της Βαλκανικής Ομοσπονδίας, ιδέα που δεν προχώρησε τελικά, διότι, για μία σειρά λόγους, ο «ιστορικός ρόλος» της αστικής τάξης των Βαλκανίων εκληρώθηκε με τη δημιουργία «Εθνικών Εστιών» (βλ. Χαλκού, *ό.π.*, σ. 145-146).

105. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 9.

106. Βλ. Ενγκελς, «Η εξωτερική πολιτική του ρωσσικού τσαρισμού» (απόσπ.), στην ανθολογία: Μαρξ - Ενγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό ζήτημα*, ό.π., σ. 473-474, όπου διαβάζουμε: «Πράγματι, η τουρκική κυριαρχία, όπως και κάθε ανατολική, είναι

ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική κοινωνία· όση υπεραξία κερδίζεται δεν είναι σίγουρη από τα χέρια αρπακτικών σατραπών και πασάδων· λείπει ο πρώτος βασικός όρος της αστικής προσεδοφόρας δραστηριότητας: η ασφάλεια του προσώπου και της ιδιοκτησίας του εμπόρου».

107. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, σ. 137, όπου διαβάζουμε: «Η Ρωσσική Διπλωματία ενδιαφέρεται μόνον δια πολέμους οι οποίοι αναγκάζουν τας συμμάχους της να βαστάζουν το κυριώτερον βάρος ... Ο τσαρισμός διεξάγει πολέμους δια λ)σμόν του μόνον εναντίον ωρισμένων ασθενεστέρων εθνών ως η Τουρκία και η Περσία'. [Υπογραφή:] ΦΡ. ΕΓΚΕΛΣ [sic]». Βλ. και *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 364 υποσ.· πρβλ. Engels, «The foreign policy of Russian tsardom», *MECW*, τ. 27, 1990, σ. 17.* Από την αντιπαραβολή των κειμένων φαίνεται πως η πρώτη πρόταση του μότο, αυτή πριν από τα αποσιωπητικά, είναι παράφραση και όχι ακριβής απόδοση της πρωτότυπης μορφής.
Και στα δύο βιβλία του Κορδάτου δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν πως ο γνώριζε το περιεχόμενο της μελέτης του Ενγκελς: π.χ., στα δύο κεφάλαια της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, όπου εξετάζεται το Ανατολικό ζητήμα, μάταια θα αναζητήσει κανείς ενδείξεις, που να υποψιάζουν έστω, για ενδεχόμενο δάνειο του Κορδάτου από το κείμενο του Ενγκελς. Επιπλέον, στην υποσημείωση του παραπάνω βιβλίου, όπου παρατίθενται τα λόγια του Ενγκελς, δεν υπάρχει παραπομπή (στα μότο των κεφαλαίων της *Κοινωνικής σημασίας* ούτως ή άλλως αναγράφονται μόνο οι συγγραφείς), και μάλιστα δείχνει να αγνοεί τον ακριβή τίτλο και το θέμα του κειμένου του επιστήθειου φίλου του Κ. Μαρξ. Συνεπώς, ο Κορδάτος αντιγράφει τα λόγια του Ενγκελς όχι απευθείας από το κείμενο του τελευταίου, μα από κάπου αλλού.

108. Βλ. Σ. Μάξιμου, «Τα αίτια του Εικοσιένα», π. *Πειθαρχία*, 1:36 (22 Ιουν. 1930), σ. 24.

109. Βλ. Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 10.

* Παραπέμπουμε, τούτη τη φορά, στην έκδοση των *Απάντων* και όχι στον τόμο της προηγούμενης σημείωσης, διότι η παράγραφος που μας ενδιαφέρει δεν περιλαμβάνεται στα αποσπάσματα της μελέτης του Ενγκελς που υπάρχουν στην επιμελημένη από τον Π. Κονδύλη ανθολογία.

3.3. Η διεξαγωγή και η κατάληξη του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων

Ο Κορδάτος πραγματεύεται στην *Κοινωνικήν σημασίαν* τα θέματα που σχετίζονται με τη διεξαγωγή της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 με αξιοπρόσεκτη φειδώ, μάλλον περισσότερη από αυτή που θα ανέμενε κανείς έστω και για ένα «δοκίμιο εργασίας», όπως ήταν το βιβλίο του. Παραταύτα, η σκιαγραφήση της πορείας του Αγώνα πετυχαίνεται ως στόχος. Με τη γλαφυρότητα του λόγου, την ένταση και τις εναλλαγές στην απόχρωση των χαρακτηρισμών, τη διεισδυτικότητα των παρατηρήσεών του, κατορθώνει, ανεξάρτητα από τις εμφανέστατες ατέλειες, να δώσει τα στοιχεία εκείνα τα οποία συμπληρώνουν τη θεώρησή του για τα αίτια του 1821. Παράλληλα, το ιστορικό υλικό της εποχής, ή μάλλον όσο από το υλικό αυτό τού ήταν πρόχειρο εκείνη τη στιγμή, θα χρησιμοποιηθεί για να τεθούν από το συγγραφέα οι βάσεις για τις μελλοντικές προσεγγίσεις του πάνω σε θέματα της νεοελληνικής ζωής.

Διεξοδικότερη και πιο αναλυτική είναι η παρουσίαση των τεκταινόμενων του Αγώνα στο επόμενο βιβλίο του, τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, όπου, καθώς θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, παρατηρούνται ορισμένες διαφοροποιήσεις, μάλιστα καθόλου ασήμαντες ή υποδεέστερες. Τα δύο προαναφερθέντα έργα του μαρξιστή ιστορικού δεν είναι φυσικά τα μόνα που πραγματεύονται τη διεξαγωγή της Ελληνικής Επανάστασης. Υπάρχει και η *Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, στην οποία όμως δε θα σταθούμε, διότι από τη σκοπιά της γενικής ανασύστασης τως αναλύσεων του Κορδάτου για την πορεία και την κατάληξη της Επανάστασης δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Θα περιοριστούμε στην *Κοινωνικήν σημασίαν* και στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ενώ περιθωριακά θα γίνουν αναφορές και σε άλλα γραπτά του Γιάννη Κορδάτου.

I

Σύμφωνα με όσα σημειώνει ο Κορδάτος στην *Κοινωνικήν σημασίαν* και τη *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, οι αντιθέσεις που υπολάνθαναν μέσα στο στρατόπεδο των Ελλήνων επαναστατών πήραν σάρκα και οστά από την πρώτη κιόλας στιγμή της εκδήλωσής της. Τα συντηρητικά στοιχεία που είχαν «παρασυθρεί» από τη Φιλική Εταιρεία εξέφρασαν εξαρχής τις ιδιαίτερες προσδοκίες που έτρεφαν σε σχέση με 1821. Η προκήρυξη «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος», με την οποία σηματοδοτήθηκε η έναρξη του Αγώνα στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες, ήταν κατά τον Κορδάτο ένα αδιάσυστο τεκμήριο που πιστοποιούσε το «γνήσιον *αστικόν* αίσθημα»[1] αυτών που οργάνωσαν τον ελληνικό ξεσηκωμό. Οι ενέργειες, όμως, του Αλέξανδρου Υψηλάντη,[2] (στο πρόσωπο του οποίου είχε εκφραστεί η πολιτική των Φιλικών για «παραπλάνησιν» των «φεουδαρχών») εκτιμάται ότι υπαγορεύτηκαν από τις ιδιαίτερες φεουδαρχικές καταβολές του. Η επιχείρηση της Μολδοβλαχίας, κατά την άποψη του μαρξιστή συγγραφέα, πήρε την μορφή ενός αγώνα ο οποίος στόχευε στην αλλαγή φρουράς στους ηγετικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης, χωρίς εντούτοις να θιχτούν οι φεουδαρχικές δομές της Αυτοκρατορίας. Δηλαδή, να αντικαταστήσουν οι Ελληνες τους Τούρκους στην άσκηση της εξουσίας.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Κορδάτο, ο Υψηλάντης έθεσε σε εφαρμογή το παλαιό φαναριώτικο σχέδιο υποσκέλισης της τουρκικής κυριαρχίας, και έτσι, παρεκλίνοντας από τους στόχους της ελληνικής αστικής τάξης απέτυχε να εξασφαλίσει την υποστήριξη των πληθυσμών των Ηγεμονιών· οι τελευταίοι στράφηκαν, δικαιολογημένα κατά την άποψή του, ενάντια στην Ελληνική Επανάσταση. Να σημειώσουμε μόνο πως στην *Κοινωνικήν σημασίαν* η φαναριώτικη διάσταση στην τροπή που θεωρείται ότι πήρε η Επανάσταση στις Ηγεμονίες απλώς υπονοείται. Ετσι, δεν είναι εύκολα διακριτή από τον μη επαρκώς ενημερωμένο αναγνώστη του Κορδάτου. Αντίθετα, στο επόμενο βιβλίο του, ο Κορδάτος προτάσσει ακριβώς αυτή τη διάσταση, αναφερόμενος στην επίδραση που ήσκησαν στον μοναρχικών

κλίσεων -κατά την κρίση του συγγραφέα- Υψηλάντη τα «φαναριώτικα στοιχεία που τον περιστοιχίζανε». Επίδραση, η οποία οδήγησε την επιχείρηση στη Μολδοβλαχία, σε συνδυασμό με τον αφορισμό του Πατριάρχη και την αποκήρυξη του κινήματος από τον τσάρο, σε αποτυχία, «παρ' όλα τα φούμαρα και τις πομπώδικες προκηρύξεις»[3] που πλαισίωσαν την εκδήλωσή της.

Το ρήγμα που σημειώθηκε, σύμφωνα με την ανάλυση του Κορδάτου, λόγω της τακτικής του Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, με τους αρχικούς στόχους της Επανάστασης, ήταν μόνο μία από τις πλευρές με τις οποίες εμφανίστηκε η διάσταση αστικών και φεουδαρχικών δυνάμεων μέσα στον Αγώνα. Διότι ανάλογης υφής ρήγμα εντοπίζεται από τον Ελληνα μαρξιστή και στο ελλαδικό σώμα του επαναστατημένου ελληνισμού: «Η [υπό της Φιλικής Εταιρείας] δι' απατηλών μέσων επιτευχθείσαν συμμαχία», παρατηρεί ο Κορδάτος στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, «των φεουδαρχικών στοιχείων μετά των αστικών [...] δεν ήτο δυνατόν να παραμείνει αδιατάρακτος».[4] Το «συντηρητικόν φεουδαρχικόν πνεύμα» μέσα στην Επανάσταση εκδηλώθηκε μία σειρά ενεργειών που διακρίνονταν από χωριστικές τάσεις και τοπικισμό.[5] Αρχικά, λόγω της πρωτεύουσας σημασίας που είχε η πάλη κατά του ξένου ζυγού, των Τούρκων, η αντίδραση των «φεουδαρχών» στον αστικό κόσμο (κύριοι εκπρόσωποι του τελευταίου θεωρούνται οι Νησιώτες) και την Κεντρική Κυβέρνηση υπέβοσκε, όταν όμως διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες, τότε ανήλθε στην επιφάνεια, και οι «φεουδάρχες» διεκδίκησαν δυναμικά την εξουσία. Ετσι, ξέσπασαν οι εμφύλιες έριδες μέσα στην Επανάσταση.

Οι διαμάχες αυτές, τονίζει με έμφαση ο Κορδάτος, ήσαν «κοινωνικοί αγώνες», δηλαδή «αγώνες τάξεων» οι οποίες υπεράσπιζαν διαφορετικά και αντιτιθέμενα συμφέροντα, και όχι προσωπικές διαφορές, όπως ισχυρίζονται οι ιστορικοί που «κακομεταχειρίζονται την αλήθειαν».[6] Επιπλέον, παρατηρεί πως οι εμφύλιοι «πάντοτε είχον την μορφήν αντιθέσεων μεταξύ Πελοποννησίων και της άλλης Ελλάδος».[7] Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Κορδάτου πως η γεωγραφική «σύνθεσις» της Πελοποννήσου, το ότι δηλαδή είναι χερσόννησος αποκομμένη από το σώμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, της δίνει τη δυνατότητα, σε συνδυασμό με συνθήκες κλειστής οικονομίας (στην αρχαιότητα η δουλοκτησία και στα νεώτερα χρόνια ο φεουδαρχισμός), «ν' αποτελέση μίαν ανεξάρτητον και αυτάρκη επαρχίαν», πράγμα που επιτρέπει την ανάπτυξη ενός αχαλίνωτου τοπικιστικού πνεύματος.[8] Οι παραπάνω απόψεις του μαρξιστή συγγραφέα (περί ταξικής φύσης των προσωπικών ανταγωνισμών στην Επανάσταση και ύπαρξης οικονομικών αιτίων όπισθεν του πελοποννησιακού τοπικισμού) συνθέτουν τις γενικές σταθερές πάνω στις οποίες αναπτύσσονται οι αναλύσεις του για την εξέλιξη του Αγώνα. Ωστόσο, όπως θα δειχτεί ευθύς αμέσως, ο τρόπος με τον οποίον αρχικά, στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, γίνεται αντιληπτό και εφαρμόζεται το πιο πάνω σχήμα είναι αρκετά διαφορετικός από ό,τι θα ακολουθήσει έπειτα, δηλαδή από τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* και ύστερα.

Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, μέσα στο πλαίσιο ορισμού του «μωραϊτισμού» θα μπορούσε να ερμηνευτεί, με τα κατάλληλες συνοδευτικές διευκρινήσεις, και η συμπεριφορά των Πελοποννήσιων οπλαρχηγών, οι οποίοι εκδήλωναν μεν χωριστικές τάσεις, χωρίς ωστόσο να αποτελούν μία ομάδα κοινωνικά ταυτόσημη με αυτή των συντοπιτών τους προεστών. Ο Κορδάτος όμως δεν αξιοποιεί αυτή τη δυνατότητα που του παρέχεται. Απεναντίας, η στατική και εξαιρετικά πολωτική αντίληψή του για τη διάταξη των κοινωνικών δυνάμεων μέσα στην Επανάσταση δεν του επιτρέπει να αποδόσει έναν αυτόνομο ρόλο στους λεγόμενους «στρατιωτικούς», μα ούτε και να υπεισέλθει στα ενδότερα αναφορικά με το ζήτημα των ταξικών διαφοροποιήσεων πέρα από το γενικό σχήμα «αστοί» - «φεουδάρχες».

Η αδυναμία του αυτή φαίνεται ξεκάθαρα στα όσα γράφει για τις δύο εμφύλιες συρράξεις. Θα περίμενε κανείς από τον Κορδάτο να ασχοληθεί εκτενώς με το θέμα αυτό. Τουναντίον όμως, στην *Κοινωνικήν σημασίαν* η εξιστόρηση των γεγονότων των δύο μεγάλων πολεμικών συγκρούσεων μέσα στην Επανάσταση δεν καταλαμβάνει παρά ελάχιστο χώρο,[9] για την ακρίβεια μόλις κάτι περισσότερο από μία σελίδα. Για τον πρώτο εμφύλιο, μάλιστα, γράφονται επτά αράδες όλες κιό-

λες, οι οποίες -επιπρόσθετα- δίνουν μία ολότελα στρευλωμένη εικόνα της σύγκρουσης. Αξίξει να αντιγράψουμε εδώ το σχετικό χωρίο: «Έπειτα από διαπραγματεύσεις», σημειώνει ο Κορδάτος, «και συζητήσεις παρασκηνιακάς -προ του εξωτερικού κινδύνου που δεν είχεν εκλείψει- οι Πελοποννήσιοι ηναγκάσθησαν να υποχωρήσουν και ν' αναγνωρίσουν την σχηματισθείσαν *Κεντρικήν Κυβέρνησιν* [υπογρ. του σ.], η οποία ευρίσκετο υπό την επιρροήν των Νησιωτών και των Ρουμελιωτών (Γ. Κουντουριώτης, Ι. Κωλλεττης) (1824)».

Είναι φανερό πως ο Κορδάτος αναφέρεται στην τελική φάση του πρώτου εμφύλιου πολέμου, και έχει αυθαίρετα διαγράψει (η μικρή έκταση του βιβλίου δεν προσφέρεται ως διακαιολογία για αυτό) όλο το προηγούμενο ιστορικό της σύγκρουσης, καθώς επίσης έχει αποσιωπήσει και το ότι στην κυβερνητική παράταξη μετείχαν ενεργά και αρκετοί μωραΐτες προύχοντες, με προεξέχουσες μορφές τους Ζαΐμη και Λόντο. Ο Κορδάτος γνωρίζει αυτά τα πράγματα, αφού με μία απλή μόνο ανάγνωση του Παπαρρηγόπουλου,[10] ο καθένας μπορεί να τα πληροφορηθεί (σε γενικές γραμμές βέβαια). Συνεπώς, οι παραλείψεις του είναι σκόπιμες. Διαστρέφουν, μάλιστα, ακόμα περισσότερο την αλήθεια, όταν την ίδια στιγμή που αποκρύπτεται η συμμετοχή των Ζαΐμη και Λόντου στην ηγεσία των κυβερνητικών του Κουντουριώτη κατά τον πρώτο εμφύλιο, τα πρόσωπα αυτά καταγράφονται ως αρχηγοί, όπως και ήσαν πράγματι, των μετέπειτα κινήσεων ενάντια στους κυβερνητικούς, δηλαδή ως πρωτοστατούντες στην έκρηξη της δεύτερης εμφύλιας σύρραξης.

Ο Κορδάτος, λοιπόν, σε αυτό το σημείο, αδυνατώντας να συνταιριάξει πλήρως τα δεδομένα της ιστορίας, κόβει και ράβει ανεπίτρεπτα το ιστορικό υλικό με τον πλέον βολικό για αυτόν τρόπο. Αυτό, ωστόσο, δεν αναιρεί τη δυνατότητα του να δοθεί μία συνεπής ταξική ερμηνεία, όπως επιδιώκει ο Κορδάτος, των εμφύλιων συγκρούσεων των Ελλήνων κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Αντίθετα, προσδιορίζει τα όρια του ίδιου του συγγραφέα στην εφαρμογή (στη συγκεκριμμένη χρονική στιγμή) της δικής του γενικής θεώρησης των πραγμάτων. Στην *Κοινωνικήν σημασίαν* ο Κορδάτος καταλήγει σε μία χοντροκομμένη παρουσίαση της ιστορίας των εμφυλίων. Ενώ από τη μία μεριά, καταγράφει ως ουσία στην αντίθεση των κυβερνητικών -δηλαδή των οπαδών του ενιαίου εθνικού κράτους, του κράτους του νόμου- με τους αντιπάλους τους -τούς θιασώτες του τοπικισμού (αντίθεση που γενικά εκφράζεται με τη διαπάλη «μεταξύ Πελοποννησίων και της άλλης Ελλάδος»)-, από την άλλη, δεν αναγνωρίζεται καμμία πολυπλοκότητα στις εκδηλώσεις αυτής της διαμάχης. Το ξεπέρασμα του «χωριστικού πνεύματος» στην Επανάσταση (όσο, φυσικά, μπόρεσε να ξεπεραστεί), αποδίδεται σε κάποια μονοδιάστατη πάλη -την οποία ανεπιτυχώς προσπαθεί να τεκμηριώσει ο Κορδάτος- των κυβερνητικών ενάντια στους «φεουδάρχες».

II

Οι εμφανείς αδυναμίες της *Κοινωνικής σημασίας* αναφορικά με την ανασύσταση και ερμηνεία, εκ μέρους του συγγραφέα, των κοινωνικών συγκρούσεων των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, έγιναν αμέσως αντιληπτές από τον Κορδάτο, ο οποίος από το επόμενο κιόλας βιβλίο του προβαίνει σε μία σειρά διευκρινήσεων και επαναδιατυπώσεων (χώρια από τις συμπληρώσεις στο καθαρά ιστορικό μέρος, δηλαδή στην παρουσίαση περισσότερου υλικού) επί του θέματος. (Στη συνειδητοποίηση του προβλήματος που υπήρχε στην *Κοινωνικήν σημασίαν* συνετέλεσαν ασφαλώς και ορισμένα από τα σχόλια που διάφοροι αρθρογράφοι δημοσίευσαν σε εφημερίδες και περιοδικά. Οι κριτικές, και εν γένει οι αντιδράσεις που επακολούθησαν της έκδοσης του «δοκιμίου εργασίας» του Κορδάτου παρουσιάζονται αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο της διατριβής.)

Καταρχήν, σε τόνο εμφανώς απολογητικό (και εν μέρει ένοχο απέναντι στην προηγούμενη, όχι και τόσο σαφή, παρουσίαση της «υλιστικής» θέσης πάνω στο ζήτημα των εμφυλίων του 1821), ο Κορδάτος θα διευκρινίσει, στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, πως η διδασκαλία του ιστορικού υλισμού και του λενινισμού για την ταξική πάλη δεν προτείνει την ερμηνεία των

κοινωνικών συγκρούσεων με βάση «την αριθμητική και στατιστική», την ψυχρή δηλαδή καταμέτρηση και ένταξη των ανθρώπων σε κοινωνικές παρατάξεις που αντιστοιχούν στα ταξικά συμφέροντά τους. Κατά δεύτερο λόγο, κάθε κοινωνική τάξη διαιρείται σε επιμέρους ομάδες, ενώ οι πολιτικές εκφράσεις των διαφόρων τάξεων ή των τμημάτων κάθε τάξης δεν καθορίζονται από μία αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία με τις τάξεις αυτές ή τα τμήματα των τάξεων.[11]

Ο Κορδάτος, λοιπόν, αφήνοντας πίσω του τή στατική προσέγγιση της ταξικότητας που παρατηρήσαμε στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, αποδέχεται την πολυχρωμία των ταξικών σχέσεων μέσα στην Ελληνική Επανάσταση, και έτσι η ανασύσταση του ιστοριογραφικού τοπίου γίνεται πλαστικότερη. Καταρχήν, ορίζει την ύπαρξη μίας «αριστοκρατίας» της ελληνικής αστικής τάξης σύμφωνα με το μοντέλο της λεγόμενης «εργατικής αριστοκρατίας».[12] Πρόκειται για «τα πιο επάνω» στρώματα της αστικής τάξης, τα οποία διακρίνονται από συντηρητικότητα και αντιδραστικότητα και, ως εκ τούτου, φέρνουν εμπόδια στην περάτωση του ιστορικού ρόλου της ελληνικής αστικής τάξης, ρόλο που η τάξη αυτή, σύμφωνα με τον Ελληνα μαρξιστή, κλήθηκε να εκπληρώσει με την Επανάσταση του 1821. Παραπέρα, η ιδιαίτερη θέση της «αστικής αριστοκρατίας» εντός του σώματος της ελληνικής αστικής τάξης καθορίζει και τις δυνατότητες αυτής της ομάδας για συγκλίσεις με τον κοτζαμπασιδισμό.

Από αυτό το τελευταίο, εύκολα διακρίνεται πως ο Κορδάτος εισάγει δειλά, ή καλύτερα αμυδρά, την έννοια της «ιθύνουσας τάξης» του επαναστατημένου ελληνισμού,[13] μία διάκριση που έστω και αν είναι ακόμα ανεπεξέργαστη και πρωτόλεια, δεν παύει παραταύτα να είναι και σημαντική. Η διαφοροποίηση εντούτοις του Κορδάτου από τη στατική ταξική ανάλυση της *Κοινωνικής σημασίας* δεν εξαντλείται στην «αστική αριστοκρατία»: παράλληλα, εμφανίζονται και άλλες ομαδοποιήσεις, όπως οι ολιγαρχικοί, οι δημοκρατικοί, οι Πελοποννήσιοι στρατιωτικοί, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζεται και η σημασία των προσωπικών συγκρούσεων μέσα στο πλαίσιο της πάλης «για το 'αρχηγιλίκι'».[14] Φυσικά, όλες αυτές οι κατηγοριοποιήσεις λειτουργούν ως στοιχεία του κύριου κορμού της ταξικής αντίθεσης μέσα στην Επανάσταση. Οπως σημειώνει και ο ίδιος ο Κορδάτος επ' αυτού, τα διάφορα κόμματα, ομάδες και παρατάξεις της εποχής εκείνης «αντιπροσώπευαν κυρίως *δύο κοινωνικές τάξεις*. Τους αστούς και τους κοτζαμπάσηδες».[15] Βλέπουμε, δηλαδή, πως το βασικό σχήμα της *Κοινωνικής σημασίας* δεν εγκαταλείπεται από άποψη αρχής. Γίνεται όμως πιο ευέλικτο, και ως εκ τούτου παύει να απορροφά την πολυμορφία του ταξικού τοπίου.

Οπως είναι αναμενόμενο, βάσει των όσων εκτέθηκαν στις δύο τελευταίες παραγράφους, ο Κορδάτος θα επανατοποθετήσει (συγκριτικά με την εικόνα που είχε δοθεί στην *Κοινωνικήν σημασίαν*) ορισμένα από στοιχεία του σκηνικού των εμφυλίων της Επανάστασης. Το πιο σημαντικό στις αλλαγές αυτές αποτελεί η εμφάνιση των, Μωραϊτών ως επί το πλείστον, στρατιωτικών ως αυτόνομης δύναμης μέσα στο συνολικό πλαίσιο των εμφύλιων αντιθέσεων και συγκρούσεων. Η παραπάνω ομάδα, που ως αρχηγό είχε μία χαρισματική προσωπικότητα, τον «παμπόνηρο», «μιλιταριστή» και «μεγάλο καταφερτζή» Κολοκοτρώνη,[16] συνέθετε έναν πόλο ο οποίος διακρινόταν τόσο από τον «ελληνικό αστισμό», όσο και από τον κοτζαμπασηδισμό, με τον οποίο (κοτζαμπασηδισμό) όμως, κατά την άποψη του Κορδάτου, συγγένευε, καθόσον και οι δύο αυτές «μεγάλες φατρίες» συναποτελούσαν την ευρύτερη «παράταξη» του «κόμμα[τος] των Φεουδαρχών».[17] Η διαφορά των δύο «φατριών» (οι οποίες κινούνται, εν γένει, εντός του πεδίου του «μωραϊτισμού») συνίσταται, πάντα κατά το συγγραφέα, στο εξής: οι δεύτεροι, οι κοτζαμπάσηδες, συγκροτούν την, ας την πούμε έτσι, καθαυτό φεουδαρχία, το παραδοσιακό αρχοντολόι, ενώ οι πρώτοι, οι στρατιωτικοί, είναι ένα στρώμα λαϊκής, ταπεινής προέλευσης (έως τότε συνήθως στην υπηρεσία των κοτζαμπάσηδων), το οποίο αποκτά δύναμη μέσω των πολεμικών αναγκών του Αγώνα (άρα και τους όρους αυτονόμησής της από τον κοτζαμπασηδισμό) και χρησιμοποιεί αυτή την ισχύ πολιτικά. Κοινό σημείο των δύο «φατριών», ο στενός ορίζοντας που τις διακρίνει, δηλαδή οι χωροδεσποτικού τύπου

επιδιώξεις τους και η εναντίωσή τους στη δημιουργία ενός σύγχρονου συγκεντρωτικού εθνικού κράτους.

Η εικόνα, λοιπόν, που ο Κορδάτος συνθέτει πλέον για τις συγκρούσεις στο εσωτερικό της Ελληνικής Επανάστασης μεταβάλλεται αισθητά από τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* και έπειτα. Γίνεται πιο πλαστική, λιγότερο άκαμπτη, μολονότι δεν εκλείπουν οι αυθαιρεσίες και οι προχειρότητες. Ενδεικτικότερο παράδειγμα της προσεκτικότερης ματιάς του συγγραφέα συνιστά η πραγμάτευση των θεμάτων του πρώτου εμφυλίου, όπως αυτή αρθρώνεται στο προαναφερθέν βιβλίο του. Με τη συγκριτική ανάγνωση του οικείου χωρίου από τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*[18] και του αντίστοιχου από την *Κοινωνικήν σημασίαν* (το οποίο σχολιάστηκε πιο πάνω), δείχνεται πειστικά η διαφορά μεταξύ του ανεπαρκούς αρχικού στατικού ταξικού σχήματος του Κορδάτου και της μετέπειτα διεισδυτικότερης ανάλυσής του.

III

Δύο ειδικότερα, θα λέγαμε, θέματα, τα οποία συνδέονται με τις συγκρούσεις στο εσωτερικό της Ελληνικής Επανάστασης και χρειάζονται κάποιο σχολιασμό είναι: (α) η αναφορά του Κορδάτου στη στάση των Στερεοελλήδιτών, και (β) η άποψή του για τη διάρκεια και τις φάσεις του Αγώνα.

Σχετικά με το πρώτο, στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, απ' αφορμή την ατυχή για τους Μωραΐτες κατάληξη του δεύτερου εμφυλίου (όπου οι Πελοννήσιοι συντρίφτηκαν από τα Ρουμελιώτικα κυβερνητικά στρατεύματα), ο Κορδάτος βρίσκει την ευκαιρία να αναφερθεί, με ένα φρασεολόγιο το οποίο παραπέμπει απευθείας στο μακαρίτη Γεώργιο Σκληρό, στη στάση των Ρουμελιωτών, δηλαδή του αρματολισμού, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Σημειώνει, λοιπόν, πως τα στοιχεία αυτά, μην έχοντας «ακριβή συνείδησιν του αγώνος», καθόσον «ο καθένας απ' αυτούς [: τους Ρουμελιώτες] εθεώρει Ελλάδα το Αρματολίκι του», δεν έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γενικότερη πορεία του Αγώνα, αλλά συντάσσονταν ο καθένας με όποια παράταξη (μηδέ εξαιρουμένων και αυτών των Τούρκων ακόμα) νόμιζε πως θα ικανοποιήσει καλύτερα τις φιλοδοξίες του. Έτσι, με την επέμβαση του «πολιτικωτάτου» Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, τα «εμπειροπόλεμα και συνεπώς πολύτιμα στοιχεία της Ρούμελης» στήριξαν εν γένει τους αστούς, και με αυτόν τον τρόπο προσέφεραν σημαντική υπηρεσία στην υπόθεση της Επανάστασης.[19]

Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, τίποτα από όσα ο Κορδάτος λέει για τους Ρουμελιώτες δε θυμίζει το αντιγραφέν, πάνω σε αυτό το ζήτημα, από το Σκληρό λεξιλόγιο. Αν και οι απόψεις του δε διαφοροποιούνται ουσιαστικά, η παρουσία τους κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 γίνεται (στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*) δυσδιάκριτη (αυτό δεν αφορά τους πολιτικούς εκφραστές τους, λ.χ. τον Κωλέττη), και τούτο διότι ο Κορδάτος τους θέτει ολοκληρωτικά στη σκιά της «αστικής παράταξης», των Νησιωτών.[20] Πιθανόν τούτο να οφείλεται όχι τόσο στην υπερεκτίμηση της σπουδαιότητας των τελευταίων, μα στην απαξία της προσκόλλησης του ηγέτη τους Ιωάννη Κωλέττη στη «γαλλική πολιτική»[21] σε μιαν εποχή κατά την οποία «τα αστού» αυτής της πολιτικής δεν είχαν πέραση, καθόσον «η άκρα δεξιά του γαλλικού αστισμού μαζί με τα φεουδαρχικά στοιχεία διοικούσε [τότε] τη Γαλλία», με αποτέλεσμα «ο γαλλικός δημοκρατισμός» και είναι παροπλισμένος, ή «νεκρωμένος και αποκαμωμένος», όπως ευγλωττα σημειώνει ο Κορδάτος. (Σε αντίθεση με την Αγγλία, προς την οποία είχαν στραφεί οι Νησιώτες, την, σύμφωνα με τον Έλληνα μαρξιστή, «μόνη Ευρωπαϊκή χώρα δύναμη που μπορούσε να υποστηρίξει τον ελληνικόν αγώνα»,[22] αφού μία ανεξάρτητη Ελλάδα θα γινόταν αφενός μεν υποστηρικτής των αγγλικών συμφερόντων στη Μεσόγειο, αφετέρου δε «πελάτης καλός» της βιομηχανίας της.)

Αναφορικά με το δεύτερο θέμα που σημειώσαμε παραπάνω, το ζήτημα δηλαδή της διάρκειας και των περιόδων της Ελληνικής Επανάστασης, ο Κορδάτος στην *Κοινωνικήν σημασίαν* διακρίνει

στην Επανάσταση, με σημείο αναφοράς το συσχετισμό δυνάμεων εντός του ελληνικού στρατοπέδου, μία φάση που εκτείνεται «μέχρι του 1827», κατά τη διάρκεια της οποίας η ελληνική αστική τάξη «κυριαρχεί απολύτως» έναντι των στοιχείων του φεουδαρχισμού. Αυτή η κυριαρχία επιβεβαιώνεται, κατά την εκτίμηση του συγγραφέα, από τη δημοκρατικότητα των Πολιτευμάτων εκείνης της περιόδου, εφόσον, όπως με έμφαση επισημαίνεται, «το εκάστοτε *επίσημον πολιτειακόν* [υπογρ. του σ.] καθεστώς δεν είναι τίποτ' άλλο παρά η έκφρασις των πολιτικών ιδεών της κυβερνώσης τάξεως».[23] (Εν παρόδω, ας σημειωθεί πως ο Κορδάτος, κατά το παράδειγμα του Σκληρού, επικρίνει με δριμύτητα όσους, από μοναρχικές πεποιθήσεις ορμώμενοι, κατέκριναν τον φιλελεύθερο χαρακτήρα των επαναστατικών Πολιτευμάτων, είτε υποστήριζαν, για να δικαιολογήσουν την καποδιστριακή ή την οθωνική αυταρχική πολιτική, πως ο επαναστατημένος λαός διακατεχόταν από μοναρχικά φρονήματα.)[24]

Η αναφορά του Κορδάτου στην μέχρι την μέχρι το 1827 περίοδο του Αγώνα ως εποχής κυριαρχίας των αστικών στοιχείων δε συνιστά κάποια περιοδολόγηση, όπως από πρώτη ματιά μπορεί κανείς να υποθέσει, της Ελληνικής Επανάστασης, για την οποία (περιοδολόγηση) άλλωστε βασικό κριτήριο θα έπρεπε να είναι η γενικότερη πορεία της επιχείρησης προς τη δημιουργία ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους.[25] Ο Κορδάτος εξετάζει το ζήτημα μέσα σε μία ευρύτερη προοπτική, η οποία υπερβαίνει το χρονικό ορίζοντα του επαναστατικού αγώνα, κάτι που το συναντάμαι και στην επόμενη εργασία του για την Επανάσταση, τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*. Για αυτόν το λόγο, ως διάδοχη περίοδος ορίζεται η εποχή επικράτησης του κοτζαμπασηδισμού, με αρχή το πέρας της προηγούμενης και τέρμα το 1844.

Ωστόσο, εντοπίζεται εδώ ένα πρόβλημα όσον αφορά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Στην *Κοινωνικήν σημασίαν* ο Κορδάτος, κάνοντας λόγο για το μέχρι το 1827 χρονικό διάστημα, χρησιμοποιεί την έκφραση «κατά τα πρώτα έτη της Επαναστάσεως», δίχως όμως να δίνει σε κανένα σημείο του βιβλίου, μία σαφή ένδειξη για το ποιά είναι τα επόμενα «έτη», δηλαδή να πληροφορεί τον αναγνώστη σχετικά με τη χρονική στιγμή που, κατά την άποψή του, λήγει ο επαναστατικός αγώνας των Ελλήνων. Τούτη, μάλιστα, η ασάφεια μετατρέπεται σε αξεδιάλυτη σύγχυση, αν συνυπολογίσει κανείς και μία γνώμη του συγγραφέα που διατυπώνεται σε ανύποπτο χρόνο, περίπου στην αρχή της μελέτης, σύμφωνα με την οποία η Ελληνική Επανάσταση κατέληξε «έπειτα από επταετείς αγώνας εις την απελευθέρωσιν του μεγαλυτέρου τμήματος της τότε υποδούλου Ελλάδος».[26] Εδώ, πέρα από τον κακό υπολογισμό αναφορικά με τη διάρκεια του Αγώνα (στην περίπτωση που η σχετική αναφορά στην πιο πάνω πρόταση συνδέεται όντως με το ζήτημα της λήξης της Επανάστασης), εύλογα δημιουργείται το ερώτημα: και τότε ποιά είναι τα υπόλοιπα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, που λογικά πρέπει να ακολουθούν «τα πρώτα έτη»; Είναι φανερό πως γι' αυτά δεν περισσεύει χώρος.

Στο θέμα αυτό, της διάρκειας του '21, ο Κορδάτος δεν είναι ιδιαίτερα σαφής ούτε στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*. Εντούτοις, εκεί τοποθετεί τη λήξη της οπωσδήποτε μετά την άφιξη του Καποδίστρια στην Ελλάδα,[27] δίχως όμως να προσδιορίζεται επακριβώς ένα ορισμένο χρονικό σημείο. Οπως σημειώθηκε και στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο, η οπτική του αναφορικά με τα τεκταινόμενα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης εκτείνεται μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1840· αρα, δεν τον απασχολεί ιδιαίτερα ο επακριβής καθορισμός της λήξης του επαναστατικού αγώνα, καθόσον το βάρος δίνεται στις κοινωνικές διεργασίες που βρίσκονται εν εξελίξει. Παραταύτα, αν πρέπει να οπωσδήποτε να γράψουμε κάτι πιο συγκεκριμένο πάνω σε αυτό το ζήτημα (αναφορικά πάντα με τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*), μπορούμε να πούμε πως στο προαναφερθέν βιβλίο το πέρας της Ελληνικής Επανάστασης φαίνεται να τοποθετείται είτε το Φεβρουάριο του 1830, με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου, είτε τον Ιούνιο του 1832, οπότε υπεγράφη η Συνθήκη (ή η «Σύμβαση», όπως προτιμά να την αποκαλεί ο Κορδάτος) του Καλεντέρ Κιόσκ.[28]

Πάντως, όπως και αν έχει αυτή η υπόθεση, το σημαντικό από την ανάλυση του Κορδάτου (και στα δύο βιβλία του για την Επανάσταση) είναι το ότι κατά την άποψή του το 1827 συνιστά την απαρχή της υποχώρησης των αστικών στοιχείων από την ηγεσία του επαναστατικού αγώνα. Η αστική τάξη, γράφει στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, δέχεται «το πρώτον [εναντίον της] πλήγμα»[29] με την εκλογή του Καποδίστρια στη θέση του Κυβερνήτη.

Κατά τον Κορδάτο, η επιλογή του Καποδίστρια σηματοδοτήθηκε από την ανάγκη εξεύρεσης συμβιβαστικής λύσης μεταξύ αστικών και φεουδαρχικών στοιχείων στο πρόβλημα της ηγεσίας της Επανάστασης. Οι Μωραΐτες κοτζαμπάσηδες αρνούνταν επίμονα να αποδεχτούν οποιαδήποτε αρχή με εξωπελοποννησιακή προέλευση, και συνεπώς ο Αγώνας «διέτρεχεν» μεγάλο, θανάσιμο κίνδυνο «να εκφυλισθή και να κατασταλή οικτρώς» εξαιτίας αυτής τους της στάσης.[30] Η προέλαση και οι επιτυχίες του «Ιμπραΐμη», καθώς εξηγεί ο Κορδάτος στη *Νεολληνική πολιτική ιστορία*,[31] έδωσαν την ευκαιρία στον ηττημένο (στους εμφυλίους) «φεουδαρχισμό» να σηκώσει κεφάλι. Τα αστικά στοιχεία, αν και πέτυχαν στην Τροιζήνα να επικρατήσουν για μία ακόμα φορά, δεν μπορούσαν να επιβληθούν πλήρως, ούτε διέθεταν ένα δικό τους πρόσωπο που να μην είχε «κατατριφτεί», ένα πρόσωπο με «πανελλήνιο κύρος», ικανό να ηγηθεί του Αγώνα στις δύσκολες εκείνες περιστάσεις.[32] Για αυτόν το λόγο, εμπρός στο αλυσιτελές τούτο πρόβλημα (της εξεύρεσης ενός εμπνευσμένου ηγέτη) που εγκυμονούσε ανυπέρβλητες δυσκολίες για το μέλλον της Επανάστασης, κυρίως εξαιτίας του Ιμπραΐμ, ο οποίος απειλούσε με στραγγαλισμό τον Αγώνα, οι αστοί αποφάσισαν να παραδώσουν την εκτελεστική εξουσία σε ένα πρόσωπο το οποίο θα ήταν αποδεκτό και από την άλλην πλευρά, από τον «φεουδαρχισμό». Και αυτό το πρόσωπο, βέβαια, δεν ήταν άλλο από τον πρώην Υπουργό των τσάρου, Ιωάννη Καποδίστρια.

Σύμφωνα με τον Κορδάτο, τα αστικά στοιχεία συγκατένευσαν στην επιλογή του συγκεκριμένου ανδρός, διότι «δεν εγνώριζον τον δεσποτικόν χαρακτήρα του Καποδιστρίου και ούτε *ίσως εφαντάζοντο ότι αι [...] μοναρχικαί ιδέαι του θα τον έφερον αμέσως αντιμέτωπον προς την* θέλησίν των».[33] Αντίθετα, μάλιστα, εκτιμούσαν -σύμφωνα με το μαρξιστή ιστορικό- πως θα σεβόταν τα φιλελεύθερα Πολιτεύματα των Εθνοσυνελεύσεων, και φυσικά αυτό της Τροιζήνας, το Σύνταγμα που καλείτο να εφαρμόσει και το οποίο ήταν το πλέον δημοκρατικό από τα Πολιτεύματα του Αγώνα. Σε τούτο το σημείο, πρέπει να σχολιάσουμε εν τάχει τη γνώμη του Κορδάτου αναφορικά με τις προσδοκίες των αστών από τον Καποδίστρια. Η εκτίμησή του πως «δεν εγνώριζον τον δεσποτικόν χαρακτήρα [του]» έρχεται σε αντίθεση με όσα ο ίδιος υποστήριζε σχετικά με την επιθυμία των Φιλικών να δώσουν την αρχηγεία της Εταιρείας τους στόν Καποδίστρια, ώστε να διασκεδαστούν οι ενδοιασμοί και οι αντιδράσεις των φεουδαρχικών στοιχείων όσον αφορά τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση. Εξάλλου, πρόκειται για ιδιαίτερα απλοϊκή και πρόχειρη εξήγηση. Τουναντίον, η άποψή του για πιθανή κακή εκτίμηση, εκ μέρους των αστικών στοιχείων, των δυνατοτήτων του Καποδίστρια, ως Κυβερνήτη, να αντιταχτεί «άμεσα» τόσο σε αυτούς, όσο και στο συνταγματικό πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο είχε κληθεί να κυβερνήσει, αποτελεί ασφαλώς μία αρτιότερη απόπειρα ερμηνείας.

Ο Καποδίστριας, ως κεφαλή της Ελληνικής Πολιτείας, επικρίνεται σφοδρά από τον Κορδάτο. Ωστόσο, σε τούτο το κεφάλαιο δε θα επεκταθούμε περισσότερο σε θέματα που σχετίζονται με το πρόσωπο του Κυβερνήτη, αρκούμενοι μόνο στην επισήμανση πως η κύρια μομφή που εξακοντίζει ο Κορδάτος κατά του Καποδίστρια αφορά τον υπέρμετρα εγωιστικό τρόπο με τον οποίο άσκησε την πολιτική του. Μία πολιτική τυραννική, η οποία τον έφερε σε σύγκρουση τόσο με τα αυτόχθονα αστικά στοιχεία, τους Νησιώτες, όσο και με τους προεστούς της Πελοποννήσου. Οι τελευταίοι, εντούτοις, δηλαδή οι κοτζαμπάσηδες, κατά την εκτίμηση του Κορδάτου βγήκαν ισχυροποιημένοι από τη σύγκρουση αυτή, ενώ οι αστοί αποδυναμωμένοι. Έτσι, «το πρώτον πλήγμα» που δέχτηκαν τα αστικά στοιχεία της Επανάστασης με την εκλογή του Κυβερνήτη ολοκληρώθηκε, μετατράπηκε σε «ήτταν της αστικής τάξεως», και κατά συνέπεια σε «επικράτησιν των φεουδαρχικών (μοναρχικών) στοιχείων».[34] Ο «ελληνικός αστισμός», παρόλο που εξήλθε νικητής από δύο μείζονες εμφύλιες

συρράξεις και στη συνέχεια επιβλήθηκε εκ νέου στο φεουδαρχισμό (έπειτα από μια πρόσκαιρη ανάταση του τελευταίου στο μεσοδιάστημα από το δεύτερο εμφύλιο έως την Δ' Εθνοσυνέλευση), στην Τροιζήνα δεν κατόρθωσε να ξερριζώσει την κοινωνική του υπόσταση· τον νίκησε, μα δεν τον εξόντωσε. *Ως εκ τούτου, με τη συνδρομή των δυσχερών συνθηκών της Επανάστασης, επισημαίνει* ο μαρξιστής ιστορικός, «τα φεουδαρχικά στοιχεία» έφθασαν «ως το σημείο να σηκώσουν και πάλι κεφάλι και να μη λογαριάζουν το Σύνταγμα της Τροιζήνας»,[35] δηλαδή να περιφρονούν αυτό το σύμβολο, κατά τον Κορδάτο, της ηγεμονίας του «αστισμού» στην Ελληνική Επανάσταση.

Τα «βαθύτερα αίτια» της νίκης, εντέλει, των «φεουδαρχών» επί των αστικών στοιχείων ιχνηλατούνται από τον Κορδάτο μέσα στις ιδιαίτερες συνθήκες διεξαγωγής του Αγώνα και αναλύονται ως εξής:[36] ο επαναστατικός αγώνας ενάντια στους Τούρκους επέφερε τεράστια οικονομική ζημία στον αστισμό του περορισμένου ελληνικού χώρου, όχι μόνον εξαιτίας του κόστους του καθαυτού, αλλά, και κυρίως για αυτό, διότι στραγγάλισε το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο. Λ.χ., μέσα σε μία κατάσταση όπου «ο κατώτερος λαός εμαστίζετο από πείναν, ασθενείας [και] ανεργίαν», ήταν φυσικό επακόλουθο «το εμπορικόν κεφάλαιον» να πάψει να έχει «πλέον ευρείς ορίζονας δράσεως» στο μικρό τμήμα της Ελλάδας που επρόκειτο να απελευθερωθεί. (Δεν είναι δύσκολο να διαπιστωθεί πως οι παραπάνω απόψεις του Κορδάτου συγκλίνουν με όσα ο Γεωργιάδης και ο ψευδώνυμος «Γάιος» είχαν υποστηρίξει,[37] για το ίδιο ζήτημα, στα άρθρα τους που είχαν φιλοξενηθεί στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν*.) Συνεπεία, λοιπόν, της κρίσης που επέφερε ο πόλεμος εναντίον των Τούρκων, οι αστοί επλήγησαν όσον αφορά το οικονομικό τους υπόβαθρο, δηλαδή τους όρους της αναπαραγωγής τους ως τάξης, και μαζί με αυτό έχασαν και «την κοινωνικήν των επιρροήν» την οποία είχαν στα προεπαναστατικά χρόνια.

Η ανάλυση του Κορδάτου αναφορικά με τα αίτια της παρακμής και αποδυνάμωσης της ελληνικής αστικής τάξεις, φαινόμενο που κατά την εκτίμησή του άρχισε να εκδηλώνεται έπειτα από την *Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας, παραμένει ουσιαστικά αναλλοίωτη στα κείμενα της περιόδου* μας. Στις λίγες φορές που δίνεται στον Ελληνα μαρξιστή η ευκαιρία να θίξει αυτό το ζήτημα, επαναλαμβάνει εν πολλοίς τις γνωστές αιτιάσεις του πάνω σε αυτό. Για παράδειγμα, σε συνέντευξη που παραχωρεί στον Κ. Μπαστιά, τονίζει: «Η αστική μας τάξις, η οποία ωργάνωσε, προετοίμασε, ηγάσθη της εθνικής επαναστάσεως του [18]21, εξηντλημένη από τους επταετείς αιματηρούς αγώνας, υπέστη μίαν αποσυνθετικήν οικονομικήν κρίσιν. Ηναγκάσθη να συνθηκολογήση με τα φεουδαρχικά (κοτζαμπάσηδες) αντιδραστικά στοιχεία».[38] Συμπληρώνει, όμως, στη συνέχεια -και αυτό είναι ένα νέο δεδομένο, τουλάχιστον όσον αφορά τη σαφήνεια και την κατηγορηματικότητα με την οποία δηλώνεται- πως ένας επιπλέον συντελεστής αυτής της ήττας ήταν και η περιορισμένη έκταση της Ελλάδας που απελευθερώθηκε. Μία μικρή διαφοροποίηση του Κορδάτου, όσον αφορά το βάθος της ήττας του ελληνικού αστισμού, θα παρατηρηθεί το 1930, στο πλαίσιο της προώθησης της σύλληψής του περί «ιμπεριαλισμού του ελληνικού καπιταλισμού». Ο Ελληνας μαρξιστής θα εκτιμήσει[39] πως η υποχώρηση των αστών υπέρ των κοτζαμπάσηδων συνδυάστηκε, λόγω της ίδρυσης αναξάρτητου Ελληνικού κράτους και του «αντιχτύπου» που είχε αυτό το γεγονός στα άλλα βαλκανικά έθνη, με την «ως ένα σημείο» πραγματοποίηση των ιμπεριαλιστικών ονείρων της ελληνικής αστικής, δηλαδή της κυριαρχίας της στο Βαλκανικό και Ανατολικομεσογειακό χώρο, στην περιοχή που άλλοτε κάλυπτε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Από την άλλη πλευρά του λόφου, δηλαδή από τη μεριά των κοτζαμπάσηδων, ο Κορδάτος εκτιμά πως την ίδια στιγμή που λάβαινε χώρα η αποδιάρθρωση των όρων ύπαρξης του «αστισμού», «η τάξις των φεουδαρχών ισχυροποιούσε τον οικονομικόν της οργανισμόν» με τη διευρύνση της γαιοκτησίας της (επωφελούμενη από την αποχώρηση των Τούρκων αξιωματούχων)· επίσης, εξαγοράζοντας την υποστήριξη των πιο πολλών και «ονομαστοτέρων» καπεταναίων, εξασφάλισε εντέλει «αποκλειστικώς» και την πολιτική εξουσία.[40] Αυτούς τους τελευταίους, μάλιστα, τους «στρατιωτικούς», ο Κορδάτος στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* τους αξιολογεί ως δεκανίκι του «φεουδαρχισμού», των κοτζαμπάσηδων, καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα (και εδώ εντοπίζεται μία

διαφοροποίηση συκριτικά με το προηγούμενο βιβλίο του), και είναι εύγλωττα τα όσα σημειώνει για τον αρχηγό τους, τον Κολοκοτρώνη: «Ο αυτοδίδακτος αυτός στρατηγός του Εικοσιένα», παρατηρεί ο Ελληνας μαρξιστής ιστορικός,

> πνέμα ξυπνό, στάθηκε ο επισημότερος εκδηλωτής της στρατοκρατίας [...]. Χωρίς τον Κολοκοτρώνη, οι κοτζαμπάσηδες δε θα μπορούσαν στην πρώτη ορμή του αστισμού ν' ανθέξουν. Η ταχτική του Κολοκοτρώνη, [...], σόλους τους εμφύλιους σπαραγμούς, εφύλαξε και έσωσε τα προνόμια του κοτζαμπασιδισμού.[41]

Η Ελληνική Επανάσταση, λοιπόν, κατά την ανάλυση του Κορδάτου, κατέληξε, μέσω και μίας σειράς έξωθεν επεμβάσεων, στην ίδρυση ενός λιλιπούτειου Ελληνικού κράτους, εντός του οποίου, μολονότι «απήλλαξε τον ελληνικόν λαόν από τον τουρκικόν ζυγόν», τον αποδέσμευσε μονάχα «εν μέρει [...] και από τον *φεουδαρχισμόν*».[42]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 68 (η υπογρ. του σ.). Ο Κορδάτος δεν αναφέρεται ευκρινώς στο θέμα του ποιός ή ποιοί ήσαν οι συντάκτες της προκήρυξης. Σε υποσημείωση της παραπάνω σελίδας του βιβλίου αφήνει απλώς τη δυνατότητα να εννοηθεί ότι ήταν συλλογικό έργο, χωρίς όμως να αποσαφηνίζει παράλληλα αν είχε κάποια συμμετοχή και ο Υψηλάντης. Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 203, αν και δεν αναφέρει κάτι που να αφορά ακριβώς αυτήν την προκήρυξη (ο Κορδάτος, παραπέμποντας στο Φιλήμονα, κάνει λόγο για την προκήρυξη του πρίγκηπα «προς το έθνος της Μολδαυίας»), γίνεται φανερό πως θεωρεί ότι και αυτή, όπως και οι υπόλοιπες του Αλέξ. Υψηλάντη, συντάχτηκε από τους Φιλικούς του περιβάλλοντός του. Για την ακρίβεια, συντάκτης της ήταν ο Γ. Κοζάκης-Τυπάλδος, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται και η συμμετοχή άλλων επιτελών του Αλ. Υψηλάντη, καθώς, φυσικά, και του ίδιου. Βλ. Αλ.Ι. Δεσποτόπουλου, *Μελέτες πολιτικής ιστορίας*, ό.π., σ. 92.

2. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 67-71, και *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, ό.π., σ. 200 επ., ιδίως σ. 204-205.

3. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 205 και 207 αντίστοιχα. Να σημειώσουμε, ωστόσο, πως ο Κορδάτος περιβάλλει με συμπάθεια το πρόσωπο του Αλέξανδρου Υψηλάντη, το οποίο θεωρεί περισσότερο θύμα των περιστάσεων, παρά θύτη.

4. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 79.

5. Βλ. ενδεικτικά *στο ίδιο*, σ. 79-89, 129-134, και *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 254 επ.

6. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 87.

7. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 86.

8. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 81 υποσ. 1, σε συνδυασμό με τη ανάλογη παρατήρηση της σ. 151, καθώς και αυτή της σ. 134, αναφορικά με τις οικονομικές συνθήκες που διακρίνουν το «*φεουδαρχικόν* καθεστώς» από το «*αστικόν*». Βλ. επίσης *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 263-264.

9. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 83-84.

10. Βλ. Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., σ. 519 επ. Οι Ζαΐμης και Λόντος ανήκαν στο λεγόμενο «αχαϊκό κόμμα», δηλαδή στην «εκσυγχρονισμένη», λόγω των εμπορικών σχέσεών της με τη Δύση, μερίδα των γαιοκτημόνων της Πελοποννήσου. Βλ. Ιωάννη Γιαννόπουλου, «Η Επανάσταση κατά το 1823», στο συλλογικό έργο: *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', σ. 307.

11. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 208 υποσ. 2, 264-269, 270 υποσ. 3.

12. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 198-199, 208 (και υποσ. σ. 208-209), 231. Μέσα στο πλαίσιο της επισήμανσης διαφοροποιήσεων της αστικής τάξης εντάσσονται (α) η σύντομη αναφορά του συγγραφέα για τη στάση των Κυκλαδιτών «κατολικών», οι οποίοι, κατά την άποψή του, εναντιώθηκαν στην Επανάσταση ακριβώς για να υπερασπίσουν τα αστικά συμφέροντά τους (βλ. *στο ίδιο*, σ. 235 υποσ. 1· επίσης, το άρθρο του «Το Εικοσιένα στις Κυκλάδες», *ό.π.*), (β) ο εντοπισμός τάσεων -«αριστερά», «κέντρο», «δεξιά»- στο εσωτερικό της Φιλικής Εταιρείας, με κριτήριο την ορμητικότητά ή, από την αντίθετη όψη, την επιφυλακτικότητά κάθε Φιλικού πάνω στο θέμα της ανάληψης άμεσης και ευρείας επαναστατικής δραστηριότητας (βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 199-200).

13. Για αυτήν την «ιθύνουσα τάξη», βλ. τις σύντομες αλλά διεισδυτικές παρατηρήσεις του Ν. Σβορώνου, *Επισκόπηση νεοελληνικής ιστορίας*, μετάφραση από τα γαλλικά: Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, 8η έκδοση, Αθήνα 1984, σ. 54-55.

14. Βλ. ενδεικτικά Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 262.

15. *Στο ίδιο*, σ. 265 (η υπογρ. του σ.).

16. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 257, 258, 341.

17. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 266.

18. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 291 επ.

19. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 83 υποσ. 1, και 84-86. Πρβλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 239-240. Εύκολα διακρίνεται η συνάφεια των όσων γράφονται από τον Κορδάτο με τα λόγια του Σκληρού, στα σημεία που γίνεται αναφορά στο Μαυροκορδάτο και στους οπλαρχηγούς που συνεννοούνταν με τους Τούρκους «όταν δεν εγίνοντο τα χατήρια τους». Οσον αφορά το Μαυροκορδάτο, βλ. κεφ. 1.3, Ι // σημ. 28· σχετικά με τους δεύτερους, τα ακόλουθα είναι χαρακτηριστικά: «Ο Καραϊσκάκης, ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος, ο Βαρνακιώτης, ο Ισκος, ο Ράγκος, ο Γώγος και άλλοι [...]», γράφει ο Κορδάτος· «Οδυσσεύς, Καραϊσκάκης, Βαρνακιώτης, Ισκος, Ράγκος, Γώγος, κτλ. κτλ.», σημείωνε ο Σκληρός (πρβλ. Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία*, ό.π., τ. Β', 1861, σ. 263, 302-304, 306). Η συνάφεια των χωρίων είναι εμφανέστατη.

20. Βλ. ενδεικτικά Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 323.

21. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 341.

22. *Στο ίδιο*, σ. 335.

23. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 134· πρβλ. *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 313-314· γενικότερα για την περί κράτους αντίληψη του μεσοπολεμικού Κορδάτου, βλ. Κώστα Μ. Σταμάτη, *Ο νομικός Γιάνης Κορδάτος: απόψεις φιλοσοφίας δικαίου και κράτους στο έργο του*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σ. 39-44.

Οπως διαπιστώνεται από τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., το υπόβαθρο των αντιλήψεων του μαρξιστή ιστορικού για την ουσία του κράτους έχει διαμορφωθεί, κατά πρώτο λόγο, υπό την επίδραση των αναλύσεων του Ενγκελς, στις οποίες άλλωστε προστρέχει. Συγκεκριμένα, το πρώτο κομμάτι -το εκτενέστερο- των λόγων του Γερμανού στοχαστή και επαναστάτη που αντιγράφει εκεί ο Κορδάτος είναι από το τέλος της «Εισαγωγής» του Ενγκελς στην τρίτη γερμανική έκδοση του *Εμφύλιου πολέμου* του Μαρξ. Το δεύτερο -το βραχύτερο- είναι μία φημισμένη αποστροφή από τις τελευταίες σελίδες της *Καταγωγής*· πρβλ. Fr. Engels, «Introduction [to Karl Marx's *The Civil War in France*]», *MECW*, τ. 27, σ. 190· του ίδιου, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, στο: *MECW*, τ. 26, σ. 269. Καθώς φαίνεται, οι περικοπές του Ενγκελς αντιγράφονται από το *Κράτος και επανάσταση* του Λένιν, καθόσον στο τέλος των παραθεμάτων (σ. 313), υπάρχει η ακόλουθη παραπομπή του Κορδάτου: «Κύτα και το πολύκροτο βιβλίο του Λενίν [sic]: *Κράτος και επανάσταση* (ελλην. μτφ. Α. Δούμα, Εκδοτικό Τμήμα Ελλην. Ομοσπονδίας Εργατικού Κόμματος Αμερικής, Νέα Υόρκη 1923)». Πράγματι, στο *Κράτος και επανάσταση* παρατίθενται τα εν λόγω αποσπάσματα του Ενγκελς (πρβλ. ελλ. έκδοση Θεμελίου [Μαρξιστική Σκέψη, αρ. 12], Αθήνα 1975, σ. 156-157 και 66 αντίστοιχα).

24. Βλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 95-96, 102, και *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 311-312· πρβλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 242-243, καθώς και τη σχετική αναφορά μας παραπάνω, κεφ. 1.3, III // σημ. 56.

25. Βλ. Αλ.Ι. Δεσποτόπουλου, *ό.π.*, σ. 78 επ.· του ίδιου, «Παράγοντες», *ό.π.*

26. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 30. Το πιθανότερο είναι πως εδώ ο συγγραφέας ακολουθεί το Σκληρό (βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις μας, κεφ. 1.3, III). Για επταετή διάρκεια του Αγώνα κάνει λόγο (εν παρόδω) και σε ένα κείμενό του τού 1993, το άρθρο - απάντηση στο Ζεύγο «Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του μαρξισμού» (στη σ. 185· για τα πλήρη στοιχεία του άρθρου, βλ. σημ. 66 του κεφ. 4.3).

27. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 423, όπου γίνεται αναφορά στην «τελευταία περίοδο του Εικοσιένα». Αν και τούτη η αποστροφή δεν είναι καθαυτή διαφωτιστική, αν συνδυαστεί με όσα προηγούνται, εξάγεται το συμπέρασμα πως ο Κορδάτος εννοεί το μετά την Τροιζήνα χρονικό διάστημα.

28. Στην περίπτωση που συμβαίνει το δεύτερο, πράγμα που το νομίζουμε πιο πιθανό, ο Κορδάτος προσμετρά στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και την περίοδο εκείνη (από το Φεβρουάριο του 1830 και ύστερα) κατά την οποία αποπερατώνονται και παγιώνονται τα αποτελέσματά της (βλ. Αλ.Ι. Δεσποτόπουλου, «Παράγοντες», *ό.π.*).

29. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 135.

30. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 97.

31. Βλ. Κορδάτου, *Νοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 299 επ.

32. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 304. Η τριβή των ηγετών των Ελλήνων, εξαιτίας των εμφύλιων ερίδων, ήταν πράγματι ένα στοιχείο που συντέλεσε στην επιλογή του Καποδίστρια (βλ. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας*, ό.π., σ. 94).

33. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π. Πρβλ. *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 377.

34. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 135.

35. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 304.

36. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 299, 304, 379, 422-423, και *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 135-136 (απ' όπου και οι σχετικές αποστροφές που ακολουθούν).

37. Βλ. κεφ. 2, I και II. Δε θα διακινδυνεύαμε πολύ να αποδειχτούμε άστοχοι αν υποστηρίζαμε ότι η άποψη του Κορδάτου δείχνει να έχει ως πηγή έμπνευσης αποκλειστικά τον δεύτερο. Εκτός από την εξόφθαλμη συνάφεια που παρατηρείται στο σημείο της άποψης του Κορδάτου όπου γίνεται λόγος για το πώς οι αστοί «έχασαν την οικονομικήν των υπόστασιν» (βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ.135˙ πρβλ. Γαΐου [;], «Ενώπιον της καταστάσεως», *ό.π.*, σ. 130˙ δεν πρέπει να λησμονούμε πως ο «Γάιος» γράφει για «εμπόρους», καθότι στους «αστούς» συγκαταλέγονταν, κατά τη γνώμη του, και οι καπετανέοι).
Υπάρχει και ένα ακόμα χωρίο στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, όπου τα σχόλια του Κορδάτου πάνω στο ίδιο ζήτημα, την κατάληξη της Ελληνικής Επανάστασης, φέρνουν στο νού το γραπτό του «Γαΐου». Στη σ. 164 του βιβλίου του Κορδάτου γράφεται: «Η 'ελευθερία' την οποίαν επηγγέλλοντο οι αστοί του 21 υπήρξεν άγνωστος θεότης δια την μεγάλην πλειοψηφίαν του εργαζομένου λαού, [...], με μόνην την διαφοράν ότι ήλλαξε κυρίαρχον, δηλαδή απέκτησε μόνον *νομικήν* [υπογρ. του σ.] ελευθερίαν». Για το ίδιο θέμα ο «Γάιος» συμπέραινε: «Ο Ελληνικός λαός εκέρδισε *ελευθερίαν νομικήν* [υπογρ. του σ.]».

38. Ι. Κορδάτου, «Κοινωνικόν το πεδίον της κρίσεως. Αγώνες δεξιάς και αριστεράς. Αξιωματικοί δημοκρατικοί και ιδεολόγοι», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, [β'] 2 Νοεμβρ. 1926, σ. 1. Αλλη μία μνεία για την υποχώρηση της *αστικής* τάξης στην Επανάσταση του 1821 υπάρχει στο βιβλίο *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 71.

39. Βλ. Κορδάτου, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 8.

40. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π.

41. Κορδάτος, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 423. Μπορεί κανείς να διακρίνει εδώ έναν τόνο υπερβολικό, εκ μέρους του συγγραφέα, όσον αφορά το ρόλο της προσωπικότητας στην ιστορία. Δε θα συζητήσουμε τώρα το ζήτημα αυτό, θα μας απασχολήσει όμως σε επόμενο κεφάλαιο, απ' αφορμή ορισμένων επικρίσεων.

42. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 163-164 (η υπογρ. του σ.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΡΔΑΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 (1924 - ΜΕΣΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ '30): ΚΡΙΣΕΙΣ, ΕΠΙΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΟΙΠΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ. ΑΛΛΕΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ '21

4.1. Από το *Εμπρός* και το Ν. Καζάζη, στα Μαρασλειακά και τον απόηχό τους (1924-26)

Ησυχα ήταν τα πράγματα το μεσημέρι της 13ης Αυγούστου 1924, ημέρα Τετάρτη, στο Βασιλικό Κήπο των Αθηνών, προς τη μεριά της Λεωφόρου Αμαλίας, χωρίς «επισκέπτας και περιπατητάς», όταν εφάνη ένας άνδρας που «εβάδιζεν ανύποπτος». Ενας άλλος άνδρας, μπροστά από τον πρώτο, ακουμπώντας στον κορμό ενός δέντρου άρχισε ξαφνικά να κάνει νοήματα προς το μέρος του περιπατητή. Ο τελευταίος, συλλογιζόμενος πως τα εν λόγω νεύματα ήσαν κάλεσμα προς αγαπημένο πρόσωπο («οτι πρόκειται περί ερωτοδουλειάς») το οποίο ερχόταν πίσω του, προσπέρασε το δέντρο και τον άγνωστο μη δίνοντας σημασία. Ωστόσο σε λίγο, και ενώ συνέχιζε να βηματίζει αμέριμνος «αισθάνεται [αίφνης] ένα χτύπημα εις τον τράχηλο» από σιδερένια γροθιά και χάνει «προς στιγμήν την ισορροπίαν του».

Ο Γιάννης Κορδάτος, διότι αυτός ήταν ο άνδρας που δέχτηκε την επίθεση, καταλαβαίνει πως τα νοήματα του ανθρώπου από το δέντρο δεν απευθύνονταν σε ερωμένη, μα σε συνεργό που καιροφυλακτούσε με σκοπό να του επιτεθεί. Η αστοχία του κτυπήματος (σύμφωνα με τους γιατρούς οι οποίοι εξέτασαν αργότερα τον Κορδάτο, αν «κατεφέρετο ολίγον αριστερώτερα και προς τα άνω, θα ήταν θανατηφόρο»), καθώς και η τυχαία διέλευση από εκεί, εκείνη ακριβώς τη στιγμή, του καθηγητή του Πανεπιστημίου κ. Κατσαρά υιού, έσωσαν τη ζωή του Κορδάτου. Οι δράστες δεν αποτόλμησαν, βλέποντας τον κ. καθηγητή να σπεύδει να βοηθήσει τον πληγέντα Διευθυντή του *Ριζοσπάστη*, να ξανακτυπήσουν το θύμα τους και τράπηκαν σε φυγή.[1]

Είχε αυτή η δολοφονική απόπειρα κάποια σχέση με το ότι ο Κορδάτος λίγο καιρό πριν είχε εκδόσει το «πολύκροτο» βιβλίο του για την κοινωνική σημασία του 1821; Μήπως, δηλαδή κάποιοι θερμοκέφαλοι αντικομμουνιστές συνέλαβαν αυτό το σχέδιο ως «απάντηση» στο θρασύ «αρχικομμουνιστήν» (όπως τον αποκαλούσαν ορισμένοι πολέμιοι του) που τόλμησε να θίξει και να χλευάσει αυτάρεσκα ό,τι οι ίδιοι θεωρούσαν «ιερό και όσιο»; Δεν είμαστε σε θέση να απαντήσουμε με βεβαιότητα ούτε θετικά, ούτε αρνητικά στα παραπάνω ερωτήματα, ωστόσο, αποκομίσαμε την εντύπωση πως σε αυτήν την απόπειρα εναντίον ενός ανθρώπου με πολλαπλές ιδιότητες, ο Κορδάτος Διευθυντής του *Ριζοσπάστη*, ο Κορδάτος ηγετικό στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος και ο Κορδάτος συγγραφέας της *Κοινωνικής σημασίας*, η τελευταία από τις

παραπάνω, δηλαδή εκείνη του εικονοκλάστη Κορδάτου, ήταν ακριβώς αυτή που έδωσε την αφορμή, που έστρεψε την προσοχή ειδικά σε αυτό το πρόσωπο.

Στην ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος (Σοσιαλεργατικού [Κομμουνιστικού] Κόμματος), η οποία δημοσιεύεται την μεθεπομένη της επίθεσης και αναφέρεται ακριβώς σε αυτήν,[2] δεν υπάρχει φανερή σύνδεση των δύο γεγονότων. Η Κεντρική Επιτροπή αναρωτιέται για τα κίνητρα αυτών που όπλισαν τους επίδοξους δολοφόνους του Κορδάτου (για τους οποίους υποπτεύεται ότι «δεν είναι δυνατόν παρά εκεί, εις το εγκληματικόν στρατόπεδον της μπουρζουαζίας, να ευρίσκωνται»), και απορεί για την επιλογή του ως στόχου· διότι, όπως δηλώνεται, «είνε γεγονός αναμφισβήτητον, ότι ούτε προσωπικάς διαφοράς είχε ποτέ ο σ[ύντροφος] Κορδάτος, ούτε πολυτάλαντος είνε» -με αυτό το τελευταίο εννούνται οι ύποπτες δοσοληψίες και ο χαφιεδισμός. Το «αποτυχόν έγκλημα» χαρακτηρίζεται «πράξις πολιτική», πρελούδιο μιάς γενικότερης επίθεσης εναντίον του «φτωχού εργαζομένου Λαού». Αποτελεί, σύμφωνα με μία εύγλωττη αποστροφή της ανακοίνωσης, την «απαρχή της εκτελέσεως του μισαρού έργου του φασισμού, εις τον οποίον η κατακρημνιζομένη εκ του εγκληματικού θρόνου της Ελληνική κεφαλαιοκρατία κατέφυγε δια να στηριχθή».

Η αναφορά αυτή στο «φασισμό», πέρα από τη γενικότερη πολιτική σημασία έχει, δίνει τη δυνατότητα, υπαινικτικά έστω, να πιθανολογηθεί πως στην επιλογή του προσώπου του Κορδάτου ως υποψήφιου θύματος ενός δολοφονικού σχεδίου (ή, αν στόχος ήταν ο τραυματισμός, πράγμα που δεν μπορεί να αποκλειστεί, μιάς ενέργειας εκφοβισμού), βάρυνε και η ιδιότητα του συγγραφέα της *Κοινωνικής σημασίας*. Οπως θα δούμε αναλυτικότερα ευθύς αμέσως, οι (ας τις ονομάσουμε) «έξαλλες» επιθέσεις εναντίον του βιβλίου του από μερίδα του αθηναϊκού τύπου είχαν πράγματι έναν φασίζοντα χαρακτήρα. Σημειώνουμε ενδεικτικά πως οι ιδέες που εξέφραζε ο καθηγητής Νεοκλής Καζάζης, η χαρακτηριστικότερη μορφή από όλους όσοι μπήκαν στο χορό και έβαλαν με μανία κατά της *Κοινωνικής σημασίας*, ήσαν ιδέες που αντιπροσώπευαν, όπως εύστοχα παρατηρεί ένας μελετητής, «έναν οντολογικό, ουσιοκρατικό και τελεολογικό εθνικισμό» με ολιστικό χαρακτήρα, έναν εθνικισμό του οποίου το ανορθωτικό όραμα για την Ελλάδα σήμαινε «ένα στρατόπεδο [...] εξόντωσης της μη συμμορφούμενης προς τις επιταγές του ολιστικού κράτους [...] ελευθεριάζουζας σκέψης».[3] Ισως, θα μπορούσε κανείς να προσθέσει, να αρκούσε ο εγκλεισμός των διαφωνούντων σε άσυλα φρενοβλαβών, δεδομένου ότι ο Καζάζης τους θεωρούσε ανισόρροπους.

Σε ένα άλλο επίπεδο, πέρα από τα όρια της καθαρά εθνικιστικής έξαρσης και ρητηρικής, ο λόγος του καθηγητή Καζάζη, ως τυπικός λόγος της «έξαλλης» κριτικής εναντίον του Κορδάτου, δεν είναι παρά η εξίσου τυπική εκδήλωση αυτού του είδους της «οργής», η οποία, συνιστά τη συναισθηματική βάση της κοινωνικοπολιτικής τάξης που γίνεται αντιληπτή από ηθική σκοπιά· η εξίσου τυπική έκφραση ενός από τους τρόπους[4] με τον οποίον η κοινωνία υπερασπίζεται οποιαδήποτε από τα (επονομαζόμενα) «ιερά και οσιά της». Οπως θα δούμε, οι «έξαλλες» ομοβροντίες εναντίον του Κορδάτου, μολονότι πολιτικές στη βάση τους, εκδηλώθηκαν κύρια με μία έντονα ηθικίζουσα (και ως εκ τούτου άκαμπτη) φρασεολογία. Ανάλογα, μάλιστα, αντιμετώπισαν και τις απόψεις του ίδιου του Κορδάτου: χωρίς να αρνούνται την πολιτική επικινδυνότητά τους, προέταξαν το «ψυχοφθόρο» και «μιασματικό» μικρόβιο που υποτίθεται πως τις διακατείχε.

I

Οι πρώτες βίαιες, φραστικές εν πρώτοις, αλλά χωρίς να αποκλείουν (το αντίθετο μάλιστα) την ανάγκη περαιτέρω ενεργειών (που εμπίμπτουν στο χώρο του κρατικού, δηλαδή αστυνομικού, πειθαναγκασμού), επιθέσεις ενάντια στο βιβλίο του Γιάννη Κορδάτου *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* βλέπουν το φως της δημοσιότητας λίγες μόλις μέρες έπειτα από την κυκλοφορία του στο εμπόριο. Το *Σκριπ* και το *Εμπρός*, δύο από τις εφημερίδες

που θα βρεθούν στις επάλξεις του αγώνα ενάντια στον «μαλλιαροκομμουνισμόν», φιλεξενούν δύο επιστολές οι οποίες καταφέρονται εναντίον του Κορδάτου και του βιβλίου του για το 1821.[5]

Οι απόψεις που αναπτύσσει ο επιστολογράφος του *Εμπρός*, ο οποίος υπογράφει με το αρχικώνυμο «Ν.Β.», δίνουν μία πρώτη γεύση όσων θα επακολουθήσουν. Ο συντάκτης της επιστολής δηλώνει την αγανάκτησή του για όσα διάβασε στη μελέτη «κάποιου 'συντρόφου' Κορδάτου ονόματι» που εκδόθηκε «δαπάναις της κομμουνιστικής παρέας», και της οποίας, μελέτης, η κύρια θέση συνοψίζεται στην άποψη πως τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης ήσαν «καθαρώς υλιστικά!». Ο άγνωστος επιστολογράφος διαδηλώνει την αποστροφή του για «όλην αυτήν την επαισχυντον προπαγάνδαν», η οποία βεβηλώνει ό,τι ιερότερο και υγιέστερο έχει η ελληνική ψυχή, με το να υποστηρίζει πως «η Επανάστασις του 1821 υπήρξε και αυτή 'πάλη των τάξεων', όπως είνε και όλων των σιτιζομένων σήμερον από το κομμουνιστικόν ταμείον αεργων,[6] ότι ο Πατριάρχης Γρηγόριος ποτέ δεν υπήρξε Εθνομάρτυς, ότι η πίστης των πατέρων μας εις την θρησκείαν δεν υπήρξε ποτέ, ότι ο αγών προς την εθνικήν μας ελευθερίαν δεν συνδέετο με κανέν ευγενές ιδεώδες». Μολονότι όμως εκτιμάται πως η επιχειρηματολογία του Κορδάτου ανατρέπεται «ευκολώτατα», ο ίδιος αποφεύγει να κάνει κάτι τέτοιο. Αρκείται απλώς στο να επικαλεστεί το Γουσταύο Λε Μπον και την αντιδημοκρατική κοινωνικοψυχολογική θεωρία του περί «άλογου όχλου», ως απόδειξη, τάχα, για το πόσο επιπόλαιες είναι οι θέσεις του Κορδάτου στην *Κοινωνικήν σημασίαν*. (Η μνεία του Λε Μπον μπορεί φυσικά να εκληφθεί ως ένδειξη για το είδος των πεποιθήσεων του «Ν.Β.»)

Από την παραπάνω συνοπτική ανασύσταση του περιεχομένου της επιστολής που δημοσίευσε το *Εμπρός*, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι δεν ασκείται μία κριτική ουσίας στην ανάλυση του Κορδάτου για το 1821. Πράγματι, ο επιστολογράφος δεν ενδιαφέται για τον επιστημονικό έλεγχο (*με όσο πλάτος μπορεί να θεωρηθεί πως έχει αυτός ο όρος*) της *ανάλυσης του Κορδάτος*, αλλά αγωνιά για την καταστροφική, από πολιτική και ηθική σκοπιά, επίδραση που κατά την πεποίθησή του θα έχει η διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών και απόψεων μέσα στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας. Η *Κοινωνική σημασία* είναι απλώς ένα σημείο αναφοράς για τη σήψη που είναι συνυφασμένη με τον κομμουνισμό, ένα κινήμα του οποίου «όλη η προσπάθεια συνίσταται», καθώς γράφει χαρακτηριστικά ο «Ν.Β.», στο «να αποσπάση το άτομον από την οικογένειαν πρώτον, από την θρησκείαν έπειτα, και, τρίτον, από την ιδέαν της πατρίδος, να πνίξη εις την ψυχήν του κάθε ευγενές αίσθημα και να αναπτύξη εις τον άνθρωπον τα χυδαιότερα πρωτόγονα ένστικτα του κτήνους [...]».

Από αυτήν ακριβώς την οπτική γωνία εξετάζεται το βιβλίο του Κορδάτου: συγκαταλέγεται και αυτό στα μέσα της ψυχοφθόρου και μιασματικής κομμουνιστικής δραστηριότητας. Ευνόητο είναι, λοιπόν, το ότι ο επικριτής του Κορδάτου καλεί, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει στην πράξη, «το Κράτος [...] ξυπνήση, να αντιδράση κατά της προπαγάνδας, να οργανώση αυτό τας αστικάς τάξεις». Ταυτόχρονα, προτρέπει τους δημοσιογράφους «του αστικού τύπου» να μην χαρίζουν «την δημοσιότητα της κυκλοφορίας των εις τα εξαμβλώματα της κομμουνιστικής ιδεολογίας». Καλεί δηλαδή το δημοσιογραφικό κόσμο να θάψει μέσα στη λήθη την *Κοινωνικήν σημασίαν*· αλλιώς, *όσοι λειτουργοί του δε συμορφωθούν με τη σύστασή του, μετατρέπονται σε ακούσιους αρωγούς* και συνεργούς του κομμουνισμού, δηλαδή καθίστανται συνένοχοι.

Το πλαίσιο που διαγράψαμε πιο πάνω, αυτό δηλαδή εντός του οποίου ο ανώνυμος «Ν.Β.» επιτέθηκε στον Κορδάτο, είναι ακριβώς αυτό μέσα στο οποίο θα κινηθεί και όλη αυτή η ομάδα των επικριτών του Κορδάτου: είναι οι επικρτές που ως χαρακτηριστικό γνώρισμά τους είχαν την εξαλλοσύνη. Ο Νεοκλής Καζάζης, όπως είπαμε και πιο πάνω, ήταν η τυπικότερη περίπτωση αυτής της ομάδας και η σχετική αρθρογραφία του φωτίζει μερικές ιδιαίτερες πτυχές του κοινωνικού περιγύρου και της επίδρασης που αυτός είχε στην ομάδα των «έξαλλων». Στις αρχές Ιουλίου του 1924, ένα μήνα περίπου μετά την έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας*, το *Εμπρός*, η ίδια εφημερίδα[7] που δημοσίευσε την οργίλη επιστολή του «Ν.Β.», φιλοξενεί τώρα στις στήλες της δύο άρθρα του

(πρώην) καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Νεοκλή Καζάζη, με θέμα την ανάπτυξη του «Μπολσεβικισμού» στην Ελλάδα.[8]

Ας ξεκινήσουμε με όσα ο αρθρογράφος αυτός γράφει για το βιβλίο του Κορδάτου και τα οποία καταλαμβάνουν σχεδόν το μισό (και κάτι παραπάνω) από το δεύτερο άρθρο του για τον «Μπολσεβικισμόν». Ο Καζάζης αρχίζει την αναφορά του στο περιεχόμενο της μελέτης του Κορδάτου πληροφορώντας τους αναγνώστες πως, εδώ και λίγες μέρες του «κατηγγέλθη» τόσο από γνωστούς, όσο και από επιστολές αγνώστων (αν πράγματι είναι ακριβές αυτό το τελευταίο, τότε έχουμε να κάνουμε με ένα ρεύμα αγανάκτησης εναντίον της *Κοινωνικής σημασίας*, το οποίο επιζητεί έκφραση), η ύπαρξη αυτού του βιβλίου. Στη συνέχεια, αφού πρώτα κάνει κάποιες παρατηρήσεις για τις οποίες θα μιλήσουμε πιο κάτω, παρουσιάζει τις απόψεις που ο Κορδάτος ανέπτυσε στο βιβλίο του, χρωματισμένες φυσικά με τον τρόπο που ο ίδιος τις είχε εννοήσει, ή μάλλον παρανοήσει.

Ο γηραιός καθηγητής δείχνει κεραυνοβολημένος από τις πρώτες κιόλας απόψεις που ο Κορδάτος παραθέτει στην *Κοινωνική σημασίαν*: ότι δηλαδή το Βυζάντιο ήταν κράτος φεουδαρχικό *και βρισκόταν σε δεινή οικονομική κατάσταση όταν κατέρρευσε, έτσι που η τουρκική κατάκτηση να* έλθει ως ανακούφηση για τις αγροτικές μάζες της Αυτοκρατορίας· επίσης, από τον ισχυρισμό του συγγραφέα της μελέτης πως αυτές οι λαϊκές μάζες δεν έβλεπαν ως καταστροφικό των ερχομό των Τούρκων. Προχωρόντας πιο κάτω, θα υποστηρίξει πως ο Κορδάτος ερμηνεύει την Ελληνική Επανάσταση όχι ως αποτέλεσμα της δράσης «του Ελληνικού λαού ήκιστα ενδιαφερομένου να εξεγερθή κατά των πασσάδων», αλλά ως «έργον»: (α) της λεγομένης αστικής τάξεως», η οποία πλουτίζοντας από το εμπόριο, τη ναυτιλία και την εκμετάλλευση και αυτών ακόμα των Τούρκων, φθάνει σε μία κατάσταση όπου επιδιώκει πλέον «την εαυτής χειραφέτησιν και ανεξαρτησίαν»· (β) «της τιμαριωτικής ορθοδόξου Εκκλησίας»· και (γ) «ελαχίστων διανοουμένων».

Εύκολα διαπιστώνεται πως ο Καζάζης παρερμηνεύει την άποψη του Κορδάτου σε κρίσιμα σημεία, και δεν αποκλείεται αυτό να οφείλεται στο ότι ίσως δεν είχε πρόλαβει να διαβάσει προσεκτικά την *Κοινωνική σημασίαν*. Οπως και να έχει πάντως αυτό το ζήτημα, γεγονός αδιαμφισβήτητο είναι πως ο Καζάζης δείχνει ενοχλημένος από κάθε γραμμή, αν όχι από κάθε λέξη, αυτού του βιβλίου (όπως και αν την καταλαβαίνει). Οσον αφορά, για παράδειγμα, τις κρίσεις του Κορδάτου για διάφορα σημαίνοντα πρόσωπα που σχετίζονται με την Επανάσταση, κάνει σαφές ότι δε δέχεται πως ο Ρήγας θα μπορούσε να ήταν εκπρόσωπος της αστικής τάξης, ούτε πως ο Αλ. Υψηλάντης «είχε φεουδαρχικάς ιδέας». Φυσικά, ούτε λόγος να γίνεται για την μαρτυρικότητα του Γρηγορίου του Ε', ή για το εάν ο Καποδίστριας «ήταν [ή όχι] υπηρέτης της δεσποτικής Ρωσσίας».

Με όσα εκτέθηκαν στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο προκύπτει πως η κριτική, αυτή καθαυτή, του Νεοελλή Καζάζη στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ωστόσο, η πολεμική του ενάντια στο βιβλίο, μας παρέχει τη δυνατότητα να εντοπίσουμε ορισμένες συνάφειες μεταξύ των αντιδράσεων στις οποίες προσδόσαμε την ονομασία «εξαλλες» και των κοινωνικών δεδομένων εκείνης της εποχής στην Ελλάδα. Ο Καζάζης, όπως σημειώθηκε, διατύπωσε τις εντυπώσεις που αποκόμισε διαβάζοντας τη μελέτη του Κορδάτου σε ένα τμήμα από το δεύτερο άρθρο του για τον «Μπολσεβικισμόν εν Ελλάδι». Στο υπόλοιπο, καθώς επίσης και στο πρώτο άρθρο, μπορούν να ιχνηλατηθούν οι συνάφειες για τις οποίες μιλήσαμε. Εξάλλου, ούτε ο ίδιος ο αρθρογράφος κατέβαλε την οποιαδήποτε προσπάθεια να τις αποκρύψει -το αντίθετο μάλιστα.

Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα με τη σειρά, ξεκινώντας, όπως και ο ίδιος ο Ν. Καζάζης στο πρώτο άρθρο του, από τις γενικότερες επικρίσεις του εναντίον του μαρξισμού και του κομμουνισμού. Κατά το γηραιό καθηγητή, ο μαρξισμός και ο κομμουνισμός αποτελεί μία «νέα [...] θρησκεία του ανθρωπίνου γένους» που επιχειρεί την αποδιοργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας και την εκτροπή της στην ανηθικότητα και να την βυθίσει στον βόρβορο της κτηνωδίας. Μία «θρησκεία», η οποία έχει για θεό της το προλεταριάτο και επίκεντρο το στομάχι, δηλαδή τις πλέον χαμερπείς ορέξεις του ανθρώπου. Και αυτή η μολυσματική «θρησκεία» ευδοκιμεί όπου και όποτε «ο πολιτισμός συγχέεται μετά της βαρβαρότητος», όταν οι κοινωνίες διέπονται από κρίσεις

οι οποίες φέρνουν στην επιφάνεια ό,τι πιο πρωτόγονο κρύβει η ανθρώπινη φύση -και ένας τέτοιος πρωτογονισμός είναι, κατά την κρίση του Νεοκλή Καζάζη, ο κομμουνισμός. Ο Καζάζης βλέπει τον κόσμο που ζει ως ένα σύνολο από συντρίμμια, ένα κόσμο εκπεσμού και ηθικής καταρράκωσης. Και δίνει την εικόνα αυτού που στα μάτια του συνιστά μία βιβλική καταστροφή του σύγκαιρού του, μεταπολεμικού κοινωνικού τοπίου (ας μη ξεχνάμε πως βρισκόμαστε λίγα χρόνια μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου) με τα λόγια που φέρουν εντονότατη συγκινησιακή φόρτιση. «Εξεμηδενίσθησαν οι χαρακτήρες», παρατηρεί· και συνεχίζει: «Εξασθένισις της βουλήσεως, αλκοολισμός, υλόφρων απαισιοδοξία, αναρχία, [...]», για να καταλήξει με ένα εκπληκτικό παραλήρημα: «Ηρωολατρεία, υλιστική αντιλήψις της ιστορίας. Εκκεντρικότης, δαιμονοπληξία, επιληψία, φανατισμός, φετιχισμός, πνευματικός ευνουχισμός, ηθική σύφιλις».

Αν παραβληθούν τα όσα λέει ο Ν. Καζάζης για το μαρξισμό ως «θρησκεία του Προλεταριάτου, του Στομάχου» κ.λπ. στον «Μπολσεβικισμόν εν Ελλάδι» (πρώτο άρθρο) με παλαιότερα γραπτά του, τότε διαπιστώνεται πως το γενικό περίγραμμα της κριτικής του ενάντια σε αυτήν τη θεωρία δεν έχει ουσιαστικά μεταβληθεί, συγκριτικά με εκείνο που είχε ο ίδιος διαγράψει περίπου μισό αιώνα πριν, όταν έγραφε για τον «κοινωνισμό» στη Γερμανία.[9] Το νέο δεδομένο, και έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο εντοπισμός του, σε σχέση με την παλαιότερη ανάλυσή του είναι πως ο Καζάζης έχει πλέον χάσει την πίστη του στον κοινοβουλευτισμό.

Η αναδίπλωση αυτή είχε πρωτοεκδηλωθεί στην αρθρογραφία του γηραιού καθηγητή προτού κυκλοφορήσει η *Κοινωνική σημασία* του Κορδάτου, τουλάχιστον από τα τέλη του 1923 και τις αρχές του 1924, όπως δείχνεται και από σχετικά δημοσιεύματά του.[10] Ωστόσο, ο κλονισμός αυτός της εμπιστοσύνης του Καζάζη στον κοινοβουλευτισμό, αν και από την αρχή τον κάνει να στρέφεται προς αντιδημοκρατικές λύσεις, απέχει αρκετά από το «ξέσπασμα» του Ιουλίου του 1924 και τη σύνδεση του κομμουνισμού με την παρακμή, δηλαδή αυτό που ο ίδιος θεωρεί παρακμή, του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος. Η *Κοινωνική σημασία*, λοιπόν, φαίνεται πως είναι η σταγόνα που ξεχειλίζει το ποτήρι της ανοχής, η σπίθα που πυροδοτεί την έκρηξη. Η «ύβρις» που αποκρυσταλλώνεται σε αυτό το μικρό βιβλίο συνιστά την πιστοποίηση, στα μάτια του Καζάζη και των ομοφρόνων του, πως αν τα πράγματα συνεχίσουν ως έχουν, τότε τίποτα δεν θα μείνει όρθιο από τον κόσμο στον οποίο πιστεύουν.

Πέραν όμως από το γενικό στοιχείο της «κρίσης» της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που τροφοδοτεί την επίθεση του Καζάζη (και φυσικά όσων είχαν προηγηθεί, καθώς και όσων θα ακολουθήσουν στο ίδιο κλίμα) ενάντια στον ελληνικό κομμουνισμό και τον Κορδάτο, υπάρχουν και δύο ιδιαίτερες πτυχές αυτής της εναντίωσης. Αυτές, όπως προβάλλονται από τον Καζάζη, δίνουν την ευκαιρία να γίνει καλύτερα κατανοητός ο θόρυβος που ξεσήκωσε η έκδοση της *Κοινωνικής σημασία*, μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες του καλοκαιριού του 1924. Ο Καζάζης τονίζει: πρώτον, αυτό που ο ίδιος συλαμβάνει ως την προδοτική υπόσταση του ελληνικού κομμουνισμού, και δεύτερον, ένα σύνολο γεγονότων που χαρακτηρίζονται ως προσπάθεια του τελευταίου να αλώσει, ή έστω να διαβρώσει, τη δημόσια εκπαίδευση. Στο δεύτερο άρθρο περί «Μπολσεβικισμού», οι αναφορές του Καζάζη στα ζητήματα αυτά αποτελούν την «εισαγωγή» του στην επίκριση του βιβλίου του Κορδάτου και, φυσικά, τις αποδείξεις, μαζί με την έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας*, για το «ότι ο Μπολσεβικισμός εγκατέστη εν Ελλάδι».

Οσον αφορά το πρώτο θέμα, τούτο σχετίζεται με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο Καζάζης φρονεί πως για το «μικρασιατικόν δράμα» και της «Θράκης η εγκατάλειψις», καθώς και για τα επακόλουθά τους (η «αναρχία» και η υπονόμευση της ιεραρχίας στο στρατό, η «κοινωνική απειθαρχία» κ.λπ.), είναι τα αποτελέσματα της κομμουνιστικής δράσης στην Ελλάδα. Εχει την πεποίθηση πως οι κομμουνιστές, με την αντιπατριωτική προπαγάνδα τους, έδρασαν διαλυτικά μέσα στους κόλπους του στρατεύματος που βρισκόταν στο μικρασιατικό μέτωπο, επενδύοντας τις ελπίδες για την επικράτησή τους στη νίκη του Μουσταφά Κεμάλ επί των Ελλήνων, συντέλεσαν όχι λίγο στην εθνική καταστροφή. Στην έκρυθμη κατάσταση που διαμορφώθηκε έπειτα από «την ολοσχερήν

κατάρρευσιν των εθνικών δυνάμεων» και την «ατίμωσιν της Ελλάδος», οι κομμουνιστές της Ελλάδας αρχίζουν την προπαρασκευή για την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος της χώρας, κάτι που αν επιτευχτεί θα ισοδυναμεί, κατά την εκτίμηση του Καζάζη, με την επικράτηση «της αναρχίας και του εγκλήματος».

Σε σχέση με το άλλο ζήτημα, την απόπειρα του ελληνικού κομμουνισμού να καταλάβει τη δημόσια εκπαίδευση, ο Καζάζης δείχνει να πιστεύει πως εκεί βρίσκεται μία σημαντική δύναμη κρούσης του «μπολσεβικισμού». «Προ τινων ημερών», εξομολογείται ο επικριτής του Κορδάτου, «ωμολόγει εις εμέ ανώτερος λειτουργός της Εκκλησίας, έμπιστος του Μητροπολίτου Αθηνών, εν των γραφείων της Μητροπόλεως: *'Εν των Υπουργείω των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως ελοχεύει ο εθχρός'*. Επιβεβαίωσε μοι τούτο και ο Μητροπολίτης».

Το ενδιαφέρον στο σημείο αυτό δεν περιορίζεται στην άποψη της ελληνικής Εκκλησίας. Αυτό που εξάγεται από την παραπάνω μαρτυρία του Καζάζη προς τους αναγνώστες του είναι (ανεξάρτητα, μάλιστα, από την ακρίβεια της πληροφορίας για τη γνώμη του «εμπίστου» και την επιβεβαίωση του «Μητροπολίτου»· όπως θα δούμε πιο κάτω, η Εκκλησία πράγματι αυτό πίστευε) η πεποίθηση πως η εκπαίδευση έχει μεταβληθεί, ή τείνει να μεταβληθεί, σε άντρο του «μπολσεβικισμού», σε σημαντικό ιμάντα προώθησης των κομμουνιστικών σχεδίων στην Ελλάδα. Η άποψη αυτή, την οποία συμμερίζονταν και πολλοί άλλοι, βάλλει κατευθείαν ενάντιον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και της λεγόμενης «τριανδρίας» των Γληνού, Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη, οι οποίοι ήσαν η ψυχή της. (Οι προσωπικής υφής βολές των πολέμιων του δημοτικισμού είχαν κύριο στόχο τούς Γληνό και Δελμούζο. Ο τελευταίος, λιγότερο ριζοσπαστικός από τον πρώτο, συνέχιζε να «πληρώνει» την παλαιά κλίση του προς το σοσιαλισμό του Σκληρού, καθώς και τα Αθεϊκά του Βόλου.) Οταν, μάλιστα ο Καζάζης δηλώνει (στο δεύτερο πάντα άρθρο για τον «Μπολσεβικισμόν εν Ελλάδι») με ολοφάνερη την έκπληξη ότι, καθώς τον πληροφόρησαν (δε διευκρινίζει ποιοι), ο Κορδάτος φέρεται «προπαρασκευαζόμενος υπό των εν τω Υπουργείω των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως *ομοϊδεατών* [του]! [υπογρ. δική μας] δια την εν τω Πανεπιστημίω έδρα της Φιλοσοφίας της Ιστορίας!», οπωσδήποτε φωτογραφίζεται η «τριανδρία», αν όχι συγκεκριμένα ο Γληνός (επ' αυτού βλ. και παρακάτω). Ο τελευταίος, είχε υπάρξει δάσκαλος του Κορδάτου στο Ελληνογερμανικό Λύκειο του Γιαννίκη στη Σμύρνη και έκτοτε μία φιλική σχέση συνέδεε τους δύο άνδρες.[11]

Τα περί πανεπιστημιοποίησης του Κορδάτου, λοιπόν, δείχνουν αληθοφανή, μολονότι η πληροφορία αυτή ηχεί κάπως περίεργα και δεν αποκλείεται να είναι συκοφαντία που είχε για στόχο να πλήξει το Γληνό, ή μάλλον την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στο πρόσωπό του. Αν πράγματι, παρόλ' αυτά, υπήρχε τέτοια πρόθεση, αυτή δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί άμεσα, καθόσον ο Κορδάτος δεν κατείχε διδακτορικό δίπλωμα. Επρεπε λοιπόν πρώτα να το αποκτήσει, και τούτο οπωσδήποτε ήθελε κάποιο χρόνο. Αυτό το τελευταίο μάς κάνει να αναρωτηθούμε μήπως η πληροφορία του Καζάζη ήταν ορθή μεν κατά την ουσία, όσον αφορά την ύπαρξη σκέψεων για πανεπιστημιοποίηση του Κορδάτου, ανακριβής όμως στη διάστασή της αναφορικά με το *σε ποιό* πανεπιστήμιο θα γινόταν ο διορισμός του. Μήπως, δηλαδή, δε γινόταν λόγος για το Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά για αυτό της *Θεσσαλονίκης* που η Κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου είχε ήδη διακηρύξει την απόφασή της να προχωρήσει στη σύστασή του.[12]

Οπου πάντως και αν βρίσκεται η αλήθεια, ο *Ριζοσπάστης* (πιθανότατα ο ίδιος ο Κορδάτος), την επομένη της δημοσίευσης του δεύτερου άρθρου του Καζάζη για τον «Μπολσεβικισμό», σε σχόλιο με το οποίο λοιδορείται ανελέητα ο αρθρογράφος - καθηγητής του *Εμπρός*, θα αναφερθεί στην «είδηση» για την πανεπιστημιοποίηση. Εκεί σημειώνεται, ανάμεσα στα άλλα, πως «το ανοητότερον πάντων του γεραρού και στρηρού της αρλουμπολογίας θεράποντος εκκαθαρισθέντος καθηγητού, είνε η επιμονή του να διορίση τον σ[ύντροφον] Κορδάτον καθηγητήν εις το Πανεπιστήμιον, και συγκεκριμμένως εις την Εδραν της Φιλοσοφίας της Ιστορίας».[13]

Σε αυτό το σημείο, είναι η κατάλληλη στιγμή για να αναπλάσουμε, όσο πιο σύντομα γίνεται, το γενικό κλίμα εντός του οποίου ξεσπά η λυσσαλέα αντίδραση ενάντια στο βιβλίο του Κορδάτου. Τα δεδομένα στα οποία θα σταθούμε, μας τα έχει ήδη δώσει ο Καζάζης: Μικρασιατική Καταστροφή αφενός, εκπαιδευτικές διαδικασίες αφετέρου. Το πολλαπλό σοκ που υπέστη η ελληνική κοινωνία έπειτα από τον ενταφιασμό της Μεγάλης Ιδέας, καθώς και η πολύμορφη κρίση, οικονομική, κοινωνική και πολιτική, που επέφερε στη χώρα η καταστροφή στη Μικρασία, συγκροτούν πλέον τα συνολικά δεδομένα που καθορίζουν τον ελληνικό κοινωνικό βίο.

Μία σειρά από ανακατατάξεις δρομολογούνται[14] όσον αφορά τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις: επαναπροσδιορίζονται οι μεταξύ τους διαχωριστικές γραμμές υπό το βάρος της καινούργιας κατάστασης (κοινωνική ένταση, συγκρούσεις, προβλήματα στο στρατό κ.λπ.). Οι συνθήκες ευνοούν τη στροφή προς τον αυταρχισμό[15] (και στο ιδεολογικό επίπεδο), ενώ την ίδια στιγμή κάνει την εμφάνισή του και το φάντασμα του κομμουνισμού. Εδώ, θα αναπτύξουν δραστηριότητα όχι μόνο οι παραδοσιακά συντηρητικοί, οι φιλομοναρχικοί, μα και τμήματα από τον αντίπαλο, βενιζελικό, χώρο: «ακόμη και οι πιο φωτισμένοι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της περιόδου ακολουθούν ιδεολογικά τις αυξανόμενες αυταρχικές τάσεις και φοβίες της νέας αστικής τάξης».[16] Η εποχή, λοιπόν, που διαμορφώνεται στη χώρα εκείνη την περίοδο αρχίζει να χαρακτηρίζεται ολοένα και περισσότερο από την αναζωπύρωση των μικροαστικών αισθημάτων και ιδεοληψιών. Και οι πιο απλές εκδηλώσεις του αστικού δημοκρατισμού ή ριζοσπαστισμού σιγά-σιγά, ή μάλλον όχι και τόσο αργά, αρχίζουν να ταυτίζονται με τον κομμουνισμό. (Η νεοπλασία «μαλλιαροκομμουνισμός», που κάνει την εμφάνισή της στο δεύτερο μισό του 1924 με αφορμή την έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας*, σε μία εποχή μάλιστα που το ΚΚΕ δεν έχει απαγκιστρωθεί ακόμα εντελώς από τη γραφή της καθαρεύουσας, είναι τυπικό παράδειγμα αυτού του είδους, όχι τόσο άκακο ή διασκεδαστικό φαίνεται εκ πρώτης όψεως.)

Μέσα σε αυτό το πλέγμα από συγκρούσεις, αναζητήσεις και αναπροσαρμογές, το εκπαιδευτικό σύστημα θα καταστεί πεδίο κρούσης του συντηρητισμού, αντιβενιζελικού και βενιζελικού: ας συγκρατήσουμε μονάχα το γεγονός πως η εφημερίδα *Εστία*, που πρωτοστατεί στις επιθέσεις ενάντια στη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση (και βάλλει με μένος εναντίον της *Κοινωνικής σημασίας* και χρησιμοποιεί το όνομα του Κορδάτου για να πλήξει το Δελμούζο κ.λπ.) ανήκει στο βενιζελικό χώρο. Αυτό φυσικά δεν είναι παράδοξο. Ας μη λησμονούμε πως βρισκόμαστε σε μία περίοδο κατά την οποία «συντελείται η οριστική διαμόρφωση 'οργανικών διανοουμένων' τόσο για τον αστισμό, όσο και για την εργατική τάξη».[17] Συνεπώς, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ο δημοτικισμός, η «τριανδρία», θα μπουν στο στόχαστρο των συντηρητικών δυνάμεων της ελληνικής κοινωνίας, και μάλιστα σε συνθήκες αυξανόμενης έντασης και πόλωσης.

Η έκβαση αυτής της πάλης πρόκειται να κρίνει πολλά, γι' αυτό και θα επιστρατευτεί από τους συντηρητικούς το φάντασμα του κομμουνισμού στο χώρο των σχολίων και του Πανεπιστημίου. Η αγωνία που εκφράζει ο Καζάζης είναι άκρως δηλωτική. Απευθυνόμενος σε ένα κοινό το οποίο κινείται στο χώρο της «εθνικοφροσύνης» (ο όρος αλιεύεται από το πρώτο άρθρο του περί «Μπολσεβικισμού εν Ελλάδι»), κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για τους θρασείς κομμουνιστές (ή φιλοκομμουνιστές) που δρουν στο χώρο του υπουργείου της Παιδείας· για τους κομμουνιστές που τολμούν, όπως ο Κορδάτος, να εκδίδουν ασεβή βιβλία στα οποία χλευάζονται τα «ιερά και όσια» του έθνους, και οι οποίοι ενδέχεται να εποφθαλμιούν και πανεπιστημιακές έδρες. Συνάμα, δίνει και το μέτρο για το πώς πρέπει να αντιμετωπιστούν αυτά τα φαινόμενα: ο αντίλογος των «εθνικοφρόνων» δεν πρέπει να γίνει με όρους διαλόγου, αντιπαράθεσης απόψεων, πειθούς, κριτικής κ.λπ., αλλά να εκδηλωθεί με την καταστολή, με την αστυνομία. Όπως επιγραμματικά είχε πει ο Φίλιππος Ηλιού σε μία διάλεξή του εδώ και κάμποσα χρόνια, για τον Καζάζη και όσους ευρίσκονταν στην ίδια με αυτόν όχθη, «κομμουνισμοί και υλισμοί, όλα αυτά, είναι ψιλά γράμματα και περιθωριακές υποθέσεις. Η ιστορία είναι ποιός έχει το Υπουργείο [της] Παιδείας και ποιός διευθύνει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση». Ο Κορδάτος και το φάσμα του κομμουνισμού, λοιπόν,

«δεν χρησιμοποιούνται τόσο για να χτυπηθεί ο κομμουνισμός ή ο υλισμός, όσο για να χτυπηθεί η τριανδρία που εδρεύει στο Υπουργείο [της] Παιδείας».[18]

Η κομμουνιστική πλευρά αρχικά αντιμετώπισε τον Καζάζη, και ό,τι αυτός εξέφραζε, ανάλαφρα, διακωμωδώντας τις απόψεις που είχε δημοσιοποιήσει στο *Εμπρός*. Ο *Ριζοσπάστης*, με το σχόλιό του «Δασκαλικό ντελήριο», σαρκάζει άγρια τον Καζάζη (έχουμε ήδη πάρει μία γεύση, ένα δείγμα γραφής από αυτό το σχόλιο), θεωρώντας πως έχει απέναντί του αποκλειστικά τα φληναφήματα και τις ανόητες φλυαρίες ενός ηλικιωμένου πρώην καθηγητή του Πανεπιστημίου. Σύντομα όμως «θα καταλάβει [...] πως τα 'δασκαλικά ντελήρια' του Καζάζη ήταν πολύ πιο επικίνδυνα απ' όσο τα είχε ειρωνευτεί».[19]

Πράγματι, οι εξελίξεις θα αποδείξουν πως το παραλήρημα του Καζάζη δεν ήταν μεμονομένη περίπτωση. Υπενθυμίζουμε πως στα μέσα του επόμενου μήνα, του Αυγούστου του 1924, έλαβε χώρα η αποτυχημένη απόπειρα εναντίον του Κορδάτου, με στόχο είτε τη ζωή του, είτε να προειδοποιήσει τρομοκρατώντας. Και όπως έχει ήδη σημειωθεί, είναι αδύνατο να αποφύγει κανείς να μην κάνει σκέψεις περί πιθανής σύνδεσης αυτής της ενέργειας με το γενικότερο κλίμα που διαμόρφωσαν οι σκληρές επιθέσεις του *Σκριπ* και του *Εμπρός* εναντίον της *Κοινωνικής σημασίας* και του Κορδάτος προσωπικά. Ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν ο Νεοκλής Καζάζης, τελειώνοντας το δεύτερο άρθρο του περί «Μπολσεβικισμού εν Ελλάδι», παρατηρούσε για τις προδοτικής -κατ' αυτόν- φύσεως ευθύνες του ελληνικού κομμουνισμού αναφορικά με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την «ελληνικήν αποψίλωσιν» της Θράκης: «Επρωτοστάτησε μεταξύ των άλλων αλητηρίων και ο μπολσεβίκος *Ριζοσπάστης*, ού ο αρχισυντάκτης [: διευθυντής] ο συγγραφεύς του βιβλίου»· για καταλήξει ευθύς αμέσως με το ποικιλότροπα ερμηνευόμενο ερώτημα: «Αλλ' έως πότε θα περιοριζώμεθα *μόνον εις λόγους και θρηνωδίας* [υπογρ. δική μας] κατά των υπαιτίων της εθνικής σκοτοδίνης;»

Δεν είναι, λοιπόν, απίθανο μία από τις δυνατές απαντήσεις στο παραπάνω ερώτημα να ήταν και η απόπειρα της 13ης Αυγούστου. Ωστόσο, αν για τα ελατήρια της συγκεκριμένης ενέργειας δεν μπορεί να αποφανθεί κανείς με σιγουριά, υπήρξαν άλλες που ασφαλώς ήρθαν ως απαντήσεις στο αίτημα του Καζάζη για ανάληψη πρακτικής δράσης ενάντια στον ελληνικό κομμουνισμό· το ίδιο ισχύει και όσον αφορά την προτροπή του «Ν.Β.» για οργάνωση των «αστικών τάξεων». Την ημέρα ακριβώς που δημοσιευόταν το δεύτερο άρθρο του Καζάζη στο *Εμπρός* για τον «Μπολσεβικισμόν», στις 7 Ιουλίου 1924, ξεκινούν, στην αίθουσα του συνδέσμου των Φίλων του Λαού, οι εργασίες του «Συνεδρίου της Ιδιοκτησίας», ενός σώματος το οποίο συγκρότησε η Ενωσις Ιδιοκτησίας. (Η σύμπτωση στις ημερομηνίες σύγκλησης του Συνεδρίου και δημοσίευσης των δύο άρθρων του Καζάζη δεν στερείται ασφαλώς εσωτερικής διασύνδεσης.) Εκεί, σύμφωνα με όσα γράφει ο Καζάζης[20] σε ένα άρθρο με το οποίο προβαίνει στον απολογισμό των εργασιών του Συνεδρίου, διαδηλώθηκε (υπό τη σκιά των πρόσφατων εξελίξεων και μέσα στο κλίμα έντασης που πυροδότησε η έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας*) η ανησυχία των ομιλητών για το μέλλον της ιδιοκτησίας στην Ελλάδα, σε μία περίοδο κατά την οποία η «Μέγαιρα του Κοινοβουλευτισμού» εκτρέφει τον «αλήτη», «πολιτικό επαγγελματία» και «κομπογιαννίτη» ελληνικό κομμουνισμό. (Ο φασιστικός, ή έστω φασίζων, προσανατολισμός της παραπάνω διασύνδεσης κομμουνισμού και κοινοβουλευτισμού είναι προφανέστατος.)

Είναι πλέον σαφές πως τώρα βγαίνουν στην επιφάνεια οι πραγματικοί λόγοι όσων είχαν σφοδρά οχληθεί, είτε δίκαια είτε χωρίς λόγο, από την κομμουνιστική δράση στη χώρα. Λόγοι που δεν αφορούν βέβαια αυτή καθαυτή την ηθική κ.τ.λ., αλλά τους κινδύνους που απειλούν την ιδιοκτησία, δηλαδή την αστική, ιδιωτική ιδιοκτησία. Οπως το θέτει και ο ίδιος ο Καζάζης στον απολογισμό του, το πρόβλημα εστιάζεται στην απήχηση του κομμουνισμού, διότι ο τελευταίος προτείνει ως «θεραπεία» του «κοινωνικού οργανισμού», ως «προσφορώτατον θεραπευτικόν φάρμακον, την απαλλοτρίωσιν της ιδιοκτησίας, μεταβιβαζομένης από των κτηματιών εις τους ακτήμονας».

Δε γνωρίζουμε το εύρος της απήχησης του Συνεδρίου του Ιουλίου του 1924, που φαίνεται να ήταν μάλλον σχετικά περιορισμένη· αυτή όμως του επόμενου είναι αρκετά εντυπωσιακή. Στις 23 Απριλίου 1925 αρχίζει τις εργασίες του[21] το «Εθνικόν Συνέδριον προς καταπολέμησιν των εχθρών και διαφθορέων της Θρησκείας, της Γλώσσης, της Οικογενείας, της Ηθικής, της Ιδιοκτησίας, της Εθνικής Συνειδήσεως και της Πατρίδος». Το εν λόγω Συνέδριο οργανώνεται από την εθνική Εταιρεία Ο Ελληνισμός, πρόεδρος της οποίας ήταν ο γνώριμός μας Καζάζης (βλ. σημ. 8), και έρχεται ως αποκορύφωμα μίας σειράς μεμονομένων και, έως τότε, ασυντόνιστων ενεργειών, οι οποίες στέφονταν ενάντια στον κομμουνισμό, το δημοτικισμό και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Αν και το «Εθνικόν Συνέδριον» του Απριλίου του 1925 βαδίζει, από ιδεολογική άποψη, στα χνάρια του «Συνεδρίου της Ιδιοκτησίας», συνιστά μία αρκετά διαφορετική περίπτωση από το τελευταίο (ωστόσο, εκείνο του Ιουλίου του 1924 ήταν το πρόπλασμα για τη διοργάνωση του «Εθνικού Συνεδρίου»). Δεν είναι ένα στενό σώμα, όπως εκείνο του προηγούμενου καλοκαιριού, αλλά ένα σώμα που συστείνεται με αποκλειστικό στόχο να συσπειρώσει ευρείες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις, ώστε να συσκεφθούν και να αποφασίσουν για τα μέτρα που πρέπει να προωθηθούν κατά των Ελλήνων κομμουνιστών και για την εύρεση τρόπων για να ανατραπεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Οι οργανώσεις και τα ιδρύματα που δηλώνουν συμμετοχή στο Συνέδριο του Απριλίου του 1925 είναι 69 στον αριθμό. Μεταξύ αυτών διακρίνονται «τα παραδοσιακά οχυρά [των] συντηρητικών διανοουμένων»,[22] όπως η Αρχαιολογική Εταιρεία, η Εταιρεία των Φίλων του Λαού και ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. Ανάμεσα στις επαγγελματικές ή υπαλληλικές ενώσεις που συμμετέχουν είναι και η Γενική Συνομοσπονδία των Επαγγελματιών της Ελλάδος, ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, ο Ιατρικός Σύλλογος της ίδιας πόλης, ο Σύλλογος Υπαλλήλων Εθνικής Τραπέζης και η Ενωσις Λειτουργών Μέσης Εκαπαιδεύσεως. Το παρόν στο Συνέδριο δίνουν και διάφοροι πολιτιστικοί και ηθικοθρησκευτικού σύλλογοι ή όμιλοι, όπως λ.χ. ο Πειραϊκός Σύνδεσμος, ενώ αντιπροσωπεία στέλνει και η Εκκλησία (ο ίδιος ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος απηύθυνε χαιρετισμό), η οποία και υποδέχεται με ανακούφιση και χαρά τη σύγκλιση του Συνεδρίου.[23] Τέλος, παρούσα είναι και η επίσημη Πολιτεία, αφού ο υπουργός της Παιδείας Ι. Μανέτας παρευρίσκεται στην έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου και χαιρετίζει τους μετέχοντες σε αυτό.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως το «Εθνικόν Συνέδριον» διαμορφώνεται ως ένας πόλος συσπείρωσης και ανασύνταξης, ως τόπος συνάντησης των συντηρητικών και υπερσυντηρητικών πνευματικών δυνάμεων της Ελλάδας με τις αντίστοιχες κοινωνικές και πολιτικές. Ετσι, μέσα από την «εθνικοσυνεδριακή», θα λέγαμε, διαδικασία, «καθηγητές πανεπιστημίου, πολέμιοι της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, παραδοσιακοί διανοούμενοι και εκπαιδευτικοί βρίσκουν πλέον ισχυρά ερείσματα σε εκπροσώπους [των] κυριάρχων μεσοαστικών και αστικών στρωμάτων [της ελληνικής κοινωνίας]».[24]

Είπαμε και προτύτερα πως το Συνέδριο αυτό είχε ευρεία απήχηση. Τούτο, άλλωστε, φανερώνεται και από το πλήθος όσων συμμετείχαν. Δεν πρέπει εντούτοις να αποδοθεί και υπερβολική σημασία στο Συνέδριο καθαυτό και στις εξαλλοσύνες του. Καταρχήν, ένα τμήμα του ίδιου του αστικού κόσμου (για την ακρίβεια από τον αριστερό βενιζελικό χώρο) αντέδρασε με ειρωνίες σε αυτό, καθώς επίσης και οργανώσεις σαν την Φοιτητική Συντροφιά και τη Διδασκαλική Ομοσπονδία.[25] Ταυτόχρονα, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ακόμα και η Εκκλησία, ένας τόσο ισχυρός παραδοσιακός και συντηρητικός οργανισμός, ο οποίος μετείχε στις εργασίες του Συνεδρίου, λίγους μήνες πριν είχε αποφύγει να φθάσει στα άκρα, να αφορίσει τον Κορδάτο και το βιβλίο του, διαλέγοντας ηπιότερες μορφές αντιπαράθεσης με την εξάπλωση των κομμουνιστικών ιδεών στην Ελλάδα (αυτό το θέμα θα εξεταστεί αναλυτικά παρακάτω).

Αν όμως επιβάλλεται να λαμβάνουμε όλα αυτά υπόψη μας και να μην υπερεκτιμάμε τις εξαλλοσύνες και τις μισαλοδοξίες του Συνεδρίου, δεν επιτέπεται, από την άλλη μεριά, και να υποτιμάμε τα ρεύματα που εκφράζονταν μέσω αυτού. Οι δυνάμεις, για παράδειγμα, που εκμεταλλεύτηκαν την έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας* στην πάλη τους ενάντια στην «τριανδρία»

του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Εκπαιδεύσεως, και την ανέμιζαν σαν παντιέρα του κομμουνιστικού κινδύνου, μετέχουν ενεργά στο Συνέδριο, ή εν γένει στο κλίμα που οδηγεί σε αυτό. Λίγες εβδομάδες αργότερα θα αρπάξουν την ευκαιρία, με τα Μαρασλειακά, για να ξεκαθαρίσουν μία και καλή τους λογαριασμούς τους με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (άσχετα αν δεν το κατορθώνουν μεμιάς).

Ας γυρίσουμε, όμως, πίσω στο δεύτερο μισό του 1924. Είπαμε και πριν, δανειζόμενοι τα λόγια του Χ. Νούτσου, πως το ΚΚΕ αρχικά δεν εκτίμησε ως σοβαρό τον κίνδυνο που σοβούσε πίσω από τα παραληρήματα του Καζάζη· γρήγορα, όμως, θα τον αντιλαμβανόταν. Πράγματι, οι εχθροί της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης δε θα χάσουν την ευκαιρία να εμπλέξουν το όνομα του Κορδάτου στη διαμάχη τους με τους Γληνό και Δελμούζου (κατά κύριο λόγο), φέρνοντας το ΚΚΕ στην άχαρη και οχληρή γι' αυτό θέση να τονίζει συνεχώς (πρόκειται για μία συνεχή απολογία, τρόπον τινά) το χάσμα που χωρίζει τους Έλληνες κομμουνιστές από τους υποστηρικτές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Διότι οι τελευταίοι παρουσιάζονταν, δόλια, από τους αντιπάλους τους ως κομμουνιστές. Σε αυτήν την (κατά την εύστοχη φράση του Χ. Νούτσου) «σκόπιμη σύγχυση», η συντηρητική βενιζελική εφημερίδα *Εστία* ανακατεύει[26] και την *Κοινωνικήν σημασίαν* του Κορδάτου, προσπαθώντας να αποδείξει το δήθεν κομμουνισμό του Δελμούζου. Η αντίδραση του *Ριζοσπάστη*, πιθανότατα προερχόμενη από τον ίδιο τον Κορδάτο, όταν θα εκτιμήσει πως η κατάσταση έχει φτάσει στο απροχώρητο (δημιουργώντας σύγχυση στο λαό για το ποιά είναι η κομμουνιστική πολιτική, δηλαδή η πολιτική του ΚΚΕ, στα ζητήματα της εκπαίδευσης), θα είναι φραστικά βίαιη.

Σε ανυπόγραφο σχόλιό του[27] που αφορά την *Εστία*, την οποία και χαρακτηρίζει «αντιδραστική», ο *Ριζοσπάστης* διαπιστώνει πως το όλο εγχείρημα είναι προϊόν πλαστογραφίας και κακοποίησης της αλήθειας, αφού «κατά τρόπον κακόπιστον [η *Εστία*] αναφέρει το βιβλίον του σ[υντρόφου] Κορδάτου *Η κοινωνική σημασία της Ελλ. Επαναστάσεως* δια ν' αποδείξη τον κομμουνισμόν όχι του σ[υντρόφου] Κορδάτου, αλλά του κ. Δελμούζου». Η πλαστογραφία και η παραχάραξη της αλήθειας, συνεχίζει ο η εφημερίδα του ΚΚΕ, συνίσταται στο ότι παραβλέπεται πως στο βιβλίο του Κορδάτου «υπάρχει μία ολόκληρος υποσημείωσις[28] [...] δια την ιδεαλιστικήν και ουτοπιστικήν δελμουζικήν αρλουμπολογία σχετικώς με τα αίτια της Επαναστάσεως του 21». Και καταλήγει: «Αλλ' η *Εστία* δεν έχει ούτε εντροπήν, ούτε αναγνωρίζει όρια εις τους χυδαίους γλωσσαμυντορικούς και πατριδοκάπηλους αγώνας της». (Συντάκτης του σχολίου πρέπει να είναι ο Κορδάτος, όπως δείχνει η όλη φρασεολογία και, ειδικά, η έκφραση για τη «δελμουζικήν αρλουμπολογίαν»).

II

Αν, φυσικά, οι χωρίς «όρια» αγώνες των υπερασπιστών των «ιερών και οσίων» ήσαν μόνο φραστικοί, μόνο ασκήσεις ύφους που ικανοποιούσαν το συντηρητισμό κάποιων, τότε δε θα υπήρχε σοβαρό πρόβλημα. Πίσω όμως από τη σταδιακή ταύτιση, εκ μέρους των εχθρών της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, του δημοτικισμού με τον κομμουνισμό (η οποία αποκρυσταλλώνεται στο νεολογισμό «μαλλιαροκομμουνισμός») αρχίζει πλέον να διακρίνεται μία επικίνδυνη ροπή προς τον αυταρχισμό, επικίνδυνη ακριβώς διότι δεν περιορίζεται μόνο στα λόγια.

Μία από τις πρώτες έμπρακτες εκδηλώσεις (αν και όχι επιτυχής) αυτής της ροπής είναι και η υπόθεση του επικρεμάμενου αφορισμού του Κορδάτου από την Εκκλησία. Η όλη υπόθεση έμοιαζε σαν μία επανάληψη, υπό άλλες βέβαια συνθήκες, των «μεσαιωνικών ημερών» του Βόλου, που και ο ίδιος Κορδάτος, φοιτητής τότε, είχε γευτεί, όταν μία καλοκαιρινή μέρα, ξημερώματα, του 1911 «ο ειρηνοδίκης, ο αστυνόμος και κουστωδία από χωροφύλακες» εισέβαλλαν στο σπίτι του «για να συλλάβουν την αθεΐα, τον αναρχισμό, τη μαλλιαροσύνη και τη μασσωνία».[29] Ο *Ριζοσπάστης* θα κάνει λόγο για «μεσαιωνικά αίσχη» και για αναβίωση του ιεροεξεταστικού κλίματος των σκοτεινών

αιώνων, εκτιμώντας πως «οι ρασοφόροι [...] τολμούν χάρις εις τας πολιτικάς εισηγήσεις μερικών κτηνανθρώπων και ανισορρόπων, ΑΠΟΦΕΥΓΟΝΤΕΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΝ ΣΥΖΗΤΗΣΙΝ, να μεταχειρισθούν τον αφορισμόν ως όπλον των μεσαιωνικών των αντιλήψεων και του φαρισαϊσμού των».[30] Την ίδια στιγμή εφιστά την προσοχή όσων Ελλήνων διανοουμένων εξακολουθούν να «διατηρούν κάποιαν φλόγαν φιλελευθερισμού» στο ότι «έχουν την στοιχειώδη υποχρέωσιν να διαμαρτυρηθούν».[31]

Οπως ήταν αναμενόμενο, η Εκκλησία και διάφοροι κύκλοι γύρω από αυτήν (ως επί το πλείστον σύλλογοι ηθικοθρησκευτικού προσανατολισμού), ήδη μπλεγμένοι στην πάλη ενάντια στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είχαν θορυβηθεί από την κυκλοφορία της *Κοινωνικής σημασίας* και σκέπτονταν διάφορους τρόπους αντιμετώπισης της φθοροποιού, κατ' αυτούς, επίδρασής του στις λαϊκές μάζες. Στις κινήσεις αυτές πρωτοστατεί η Χριστιακή Ενωσις Σωματείων (ΧΕΣ) του Π.Α. Κουτρέλη, ένας συνδυασμός διαφόρων συλλόγων (θρησκευτικών, επαγγελματικών κ.ά.), η οποία στις 16 Οκτωβρίου 1924 καταθέτει στην Ιερά Σύνοδο Υπόμνημα, με το οποίο ζητείται από αυτήν να αποφασίσει στην επικείμενη συνεδρίασή της (που μεταξύ των θεμάτων της περιλαμβανόταν και το βιβλίο του Κορδάτου) τη λήψη δραστικών μέτρων κατά του Κορδάτου, αλλά και εναντίον του Γληνού και του Δελμούζου.[32] Μάλιστα, οι δύο τελευταίοι γίνονται αντικείμενο οξύτερων επικρίσεων απ' ό,τι ο Κορδάτος, ο οποίος παραταύτα εισπράτει το βαρύτερο κοσμητικό που απαντάται στο Υπόμνημα, καθόσον θεωρείται πως «δεν είναι ειμή *απλούς οχετός παροχετεύσεως* [...] του ηθικού βορβόρου τού τόσον αφθόνως εκχεομένου από των καρδιών των Γληνών και των Δελμούζων».[33] Η κύρια αγωνία των συντακτών του Υπομνήματος είναι η πάσει θυσία ανακοπή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, και για αυτό οι Δελμούζος και Γληνός βρίσκονται στο επίκεντρο της επίθεσης της ΧΕΣ. Ενα ακατάσχετο υβρεολόγιο εξαπολύεται εναντίον τους, γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστούν ως διεφθαρμένα (στην κυριολεξία) και έκφυλα άτομα, ενώ με άλλες συκοφαντίες ή σκόπιμες διαστροφές των γραπτών του Κορδάτου καταδεικνύεται, τάχα, ο κομμουνισμός τους. Ας ξεκινήσουμε από αυτό το τελευταίο, το οποίο άλλωστε βρίσκεται μέσα στη θεματική της διατριβής μας.

Στο Υπόμνημα της ΧΕΣ γίνεται μεθοδική προσπάθεια να παρουσιαθούν οι Δελμούζος και Γληνός σαν οι συντεταγμένοι «ομοϊδεάται» του Κορδάτου εντός του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Εκπαιδεύσεως, και συνεπώς το πρόβλημα της (θεωρούμενης ως) βλάσφημης *Κοινωνικής σημασίας*, του κομμουνισμού που επιζητεί να ανατρέψει τα πάντα και αυτό της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης να παρουσιαστούν ως ενιαία, αν όχι ταυτόσημα. Στο πνεύμα σημειώνεται πως ο Κορδάτος «επικαλούμενος εις επίρρωσιν της γνώμης του ότι τα αίτια της Ελλ. Επαναστάσεως του 1821 είνε υλιστικά τον Γληνόν, δεν λησμονεί και τον *Δελμούζον* [υπογρ. στο πρωτότ.] 'δια τον ρόλον που έπαιξεν [ούτος] εις την γλωσσοεκπαιδευτικήν μεταρρύθμισην 1908-[19]20'».[34]

Εδώ, έχουμε να κάνουμε με μία χονδροειδέστατα επιλεκτική χρήση των γραπτών του Κορδάτου. Διότι, ναι μεν πρόταση που παρατίθεται στο Υπόμνημα όντως υπάρχει στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, όμως, πέρα από το ότι αυτή καθαυτή δε δηλώνει καμμία κρίση (ούτε αρνητική, ούτε θετική) για το Δελμούζο, στην υποσημείωση απ' όπου αυτή αποσπάται, ο Κορδάτος κάθε άλλο παρά σύμφωνος παρουσιάζεται με την άποψη του Δελμούζου για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 (όπως αυτή εκφράστηκε στη Δίκη του Ναυπλίου). Ισα-ίσα, που η γνώμη του τελευταίου ελέγχεται αυστηρά, ενώ αμφισβητείται ευθέως ακόμα και το αν ήταν τότε ο Δελμούζος, την εποχή των Αθεϊκών, σοσιαλιστής. Αυτές οι ξεκάθαρες και ανεπίδεκτες παρερμηνείας επικρίσεις του συγγραφέα της *Κοινωνικής σημασίας* ενάντια στον «παιδαγωγό Αλ.Π. Δελμούζο» (όπως αναφέρεται από τον Κορδάτο σε ένα σημείο) αγνοούνται: αντ' αυτού, από μία εκτεταμένη υποσημείωση -στην *Κοινωνικήν σημασίαν*- 38 αράδων απομονώνεται μία ουδέτερη πρόταση, για να υποστηριχτεί ακριβώς το αντίθετο από αυτό που ολόκληρο το υπόλοιπο κείμενο της υποσημείωσης δηλώνει. Η διαστρέβλωση είναι πρόδηλα σκόπιμη και επελέγη ίσως διότι το σημείο αυτό του βιβλίου είναι το μοναδικό που προσφέται για μία τέτοια επιδίωξη, δηλαδή για την απόδειξη του δεσμού που δήθεν συνέχει τον κομμουνιστή Κορδάτο και το μεταρρυθμιστή της εκπαίδευσης Δελμούζο.

Στο απόσπασμα από το Υπόμνημα που παρατέθηκε αμέσως παραπάνω βλέπουμε πως εμπλέκεται και το όνομα του Δημ. Γληνού. Ωστόσο, ο ισχυρισμός πως ο Κορδάτος επικαλείται γνώμη του Γληνού περί της «υλιστικότητας» των αιτιών της Ελληνικής Επανάστασης δε συνοδεύεται από κάποια σχετική περικοπή, όπως στην περίπτωση του Δελμούζου (έστω και με διαστρεύλωση των λεγόμενων του Κορδάτου). Τον ίδιο ισχυρισμό βρίσκουμε και στο λογίδιο με το οποίο ο Κουτρέλης συνόδευσε την επίδοση του Υπομνήματος στην Ιερά Σύνοδο, όπου και λέει πως ο Κορδάτος «επικαλείται την μαρτυρίαν ενός σοφού (;), του Γληνού», όσον αφορά το ζήτημα των «υλιστικών» αιτίων του 1821.[35] Ποιά νά' ναι τάχα αυτή η «μαρτυρία» του Γληνού, την οποία επικαλείται, κατά τον Κουτρέλη, ο μαρξιστής ιστορικός; Το μόνο σημείο της *Κοινωνικής σημασίας* όπου απαντάται το όνομα του Γληνού είναι και πάλι, όπως στην περίπτωση του Δελμούζου, μία υποσημείωση.[36] Εκεί, ο Κορδάτος, αφού παραθέτει την άποψη του Ενρίκο Φέρρι πως η μέθοδος του ιστορικού υλισμού έχει πια καταξιωθεί στην κοινωνιολογία, προτρέπει τον αναγνώστη του να ρίξει μία ματιά στο τεύχος Α'-Β' (του 1916) του περιοδικού *Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, στην κλασική πλέον μελέτη του Αλ. Παπαναστασίου «Ο εθνικισμός», καθώς «και [εις τας] εις [την] σελίδα 250 συζητήσεις περί του *οικονομικού* [υπογρ. του σ.], και ιδία [την] γνώμην [των] Δ. Γληνού, Γ. Καφαντάρη [και] Δαμ[ιανού] Κυριαζή». Αυτή η λεπτομέρεια, ολωσδιόλου άσχετη (και χρονολογικά αν το πάρει κανείς) με την ανάλυση του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση, ξεθάβεται για να χρησιμεύει στην επίθεση τόσο εναντίον του Γληνού, όσο και του ίδιου του Κορδάτου.

Η προμνημονευθείσα περίπτωση είναι τόσο εκπληκτική, που εύλογα αναρωτιέται κανείς μήπως ο Κουτρέλης εννοούσε κάτι άλλο: λ.χ. πως ο Κορδάτος διέδιδε προφορικά τα σχετικά μρ τη «μαρτυρίαν» του Γληνού. Δεν πρόκειται εντούτοις για κάτι τέτοιο, αλλά ακριβώς για την επισημανθείσα περικοπή από την υποσημείωση της μελέτης του Κορδάτου. Διότι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ίδιου του Κουτρέλη, τον Ιούνιο του 1924, στη Γενική Συνέλευση της ΟΕΧΣ (βλ. σημ. 32) «ελέχθη ότι ο Κορδάτος *εν τω* υβριστικωτάτω παντός ιερού και οσίου *βιβλίω του*, [...], προς επίρρωσιν της γνώμης του, ότι τα αίτια της επαναστάσεως είνε υλιστικά, επικαλείται την *μαρτυρίαν του Γληνού*».[37]

Τελειώνοντας με τη συσχέτιση Κορδάτου - Γληνού, όπως αυτή παρουσιάζεται στο έγγραφο της ΧΕΣ, να σημειώσουμε πως επαναφέρεται το ζήτημα της πανεπιστημοποίησης του Κορδάτου και, τη συνεργεία του Καζάζη, ο Κορδάτος φέρεται ως ο «προστατευόμενος» του Γληνού.[38] Βλέπουμε, λοιπόν, (α) τόσο από τον τρόπο που παρουσιάζεται ο Κορδάτος ως υποστηρικτής του Δελμούζου, (β) όσο και από τον τρόπο που ο Γληνός, με τη σειρά του, φέρεται ως υποστηρικτής του πρώτου, τη δολιότητα των μέσων που η ιδεολογική και κοινωνική αντίδραση του καθαρολογισμού προσπαθούσε να εξυφάνει το περίεργο, αλλά χρήσιμο σε αυτήν, υβρίδιο του «μαλλιαροκομουνισμού». Παραφράζοντας το Μ. Τριανταφυλλίδη, μπορούμε να πούμε πως το έγγραφο της ΧΕΣ συνιστά χαρακτηριστική περίπτωση μίας ιδεολογικής μυθολογίας, του «μαλλιαροκομμουνισμού», με στόχο να κατασκευαστεί από μικρά ψεματάκια το τεράστιο εκείνο ψέμα που θα πνίξει μεμιάς τόσο την αλήθεια του δημοτικισμού, όσο και την αλήθεια του κομμουνισμού.

Το βιβλίο του Κορδάτου αυτό καθαυτό είναι αντικείμενο του δεύτερου τμήματος του Υπομνήματος μνήματος της ΧΕΣ, με επικεφαλίδα «Το βιβλίον του Κορδάτου». Σε αυτό, σταχυολογούνται διάφορες επίμαχες φράσεις («μικρόν *απάνθισμα* [η υπογρ. στο πρωτότ.] της χυδαιότητος και ασεβείας του περιεχομένου του περί ού πρόκειται βιβλίου») από την *Κοινωνικήν σημασίαν*, με τις οποίες μάλιστα ο Κουτρέλης φροντίζει να διανθίσει την προσφώνησή του προς την Ιεραρχία κατά την επίδοση του εγγράφου. Οπως εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς με μία απλή ανάγνωση, οι περισσότερες από τις αποστροφές αυτές αφορούν την Εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία, όπως και τη θρησκεία γενικά. Οι λίγες που απομένουν δεν είναι παρά ορισμένες κρίσεις του Κορδάτου για την ιστοριογραφία και τη διανόηση στην Ελλάδα, καθώς και η άποψή του για το ρόλο των «υλιστικών» αιτίων στο ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821.[39]

Αυτή η διάρθρωση δείχνει πως η πρόθεση της ΧΕΣ είναι να παρουσιάσει τον Κορδάτο όχι ως ιστορικό, αλλά ως υβριστή της Εκκλησίας και της ορθόδοξης πίστης. Να παρουσιαστεί, δηλαδή, ο συγγραφέας της μελέτης ως βλάσφημος και ηθικά κατάπτυστο πρόσωπο. Φυσικά, για να επιτευχτεί αυτό, δε λείπουν και οι λαθροχειρίες (πιστοποιούνται χωρίς δυσκολία από την αντιπαραβολή των φράσεων που έχουν σταχυολογηθεί, καθώς και μερικών ερμηνευτικών, δήθεν, σχολίων που τις συνοδεύουν, με την ακριβή μορφή των αντίστοιχων αποστροφών στο πρωτότυπο κείμενο του Κορδάτου). Δύο από αυτές, οι πιο κραυγαλέες, αφορούν τα ακόλουθα ζητήματα: (α) να δημιουργηθεί η εντύπωση πως ο συγγραφέας της *Κοινωνικής σημασίας* λοιδορεί το θεσμό του γάμου και τη θρησκεία εν γένει, και ότι συνεπώς πρόκειται για άτομο εμποτισμένο από τη διαφθορά, και (β) να παρουσιαστεί ο Κορδάτος ως εχθρός και πολέμιος ειδικά της ορθόδοξης πίστης (την απώτερη σκοπιμότητα αυτής της κίνησης θα τη δούμε λίγο πιο κάτω). (Να προσθέσουμε πως επειδή στο κείμενο του Υπομνήματος δεν αναφέρονται οι σελίδες του βιβλίου του Κορδάτου απ' όπου έχουν παρθεί οι διάφορες φράσεις που παρατίθενται στο δεύτερο μέρος του εγγράφου αυτού, ο έλεγχος της ακριβούς απόδοσής τους, για όσους Συνοδικούς θα το επιθυμούσαν, θα απέβαινε μάλλον δυσχερής.)

Οσον αφορά το πρώτο θέμα, στο έγγραφο της ΧΕΣ παρατίθεται, εντός εισαγωγικών, ως προερχόμενη από τη μελέτη του Κορδάτου, η περικοπή που ακολουθεί: «.... Δεν επέρχεται τελεία εξουδετέρωσις των *παλαιών προλήψεων θρησκείας, γάμου κ.λπ.*»[40] Η φράση αυτή υπάρχει στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, στο σημείο όπου ο Κορδάτος ελέγχει την αντίληψη του Σκληρού για τα «συγκεχυμένα» ιδανικά του 1821 (έχουμε κατ' επανάληψη αναφερθεί στο θέμα) και, μεταξύ άλλων, σημειώνει: «[...] εις καμμίαν εθνικήν επανάστασιν, και εις αυτάς ακόμη τας *κοινωνικάς* [υπογρ. του σ.], δεν επέρχεται τελεία εξουδετέρωσις των παλαιών προλήψεων *περί* [υπογρ. δική μας] πολιτεύματος, θρησκείας, γάμου κ.τ.λ.»[41] Είναι προφανές πως ο Κορδάτος δε γράφει πως η θρησκεία ή ο γάμος είναι παλαιές προλήψεις, όπως θέλει να εμφανίσει το Υπόμνημα, διαγράφοντας αυθαίρετα το *περί* που υπογραμμίσαμε· απλώς κάνει λόγο για προλήψεις των ανθρώπων πάνω σε θέματα που αφορούν τη θρησκεία, το θεσμό του γάμου και το πολίτευμα. Τούτο το τελευταίο διαγράφεται επίσης από την περικοπή, όπως αυτή υπάρχει στο Υπόμνημα, διότι χάλαγε ασφαλώς την όλη εντύπωση που επιθυμούσε να περάσει η ΧΕΣ στην Ιεραρχία. Στην λογίδιό του, μάλιστα, κατά την επίδοση του Υπομνήματος, ο Κουτρέλης υπήρξε ακόμα πιο προκλητικός στο θέμα που συζητούμε, απ' ό,τι το ίδιο το έγγραφο.

Θέλοντας πρόδηλα να προκαταλάβει το ακροατήριό του, ηλέκτρισε την ατμόσφαιρα, παρουσιάζοντας την επίμαχη φράση του Κορδάτου ακόμα πιο παραχαραγμένη. Ο τελευταίος φέρεται σαν να έχει υποστηρίξει επί λέξει πως «η θρησκεία και ο γάμος είνε προλήψεις», έτσι ώστε να του δοθεί (του Κουτρέλη) στη συνέχεια η ευκαιρία να επαναλάβει ότι ο Ελληνας μαρξιστής στο «σκανδαλώδες» βιβλίο του χαρακτηρίζει «την θρησκείαν και τον γάμον [...] ως παλαιάς προλήψεις».[42]

Η δεύτερη κραυγαλέα περίπτωση λαθροχειρίας που αναφέρθηκε παραπάνω, η παρουσίαση του Κορδάτου ως εχθρού ειδικά της Ορθοδοξίας, αποδεικνύεται από την αυθαίρετη επέμβαση σε μία αποστροφή της *Κοινωνικής σημασίας* για τη «δύναμιν της παραδόσεως» που αντιστέκεται στην εξέλιξη των κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων. Εκεί, κατά την πραγμάτευση του θέματος, ο Κορδάτος σε κάποια στιγμή θα θελήσει να δώσει ένα παράδειγμα της παραπάνω «δυνάμεως». Θα αναφερθεί,[43] λοιπόν, στην « *αργήν* [υπογρ. του σ.] μεταβολήν των θρησκευτικών πεποιθήσεων μεταξύ των ατόμων και ομάδων» και θα σημειώσει: «Ενώ ο καθολικισμός και ο ορθόδοξος χριστιανισμός ανταποκρίνονται *μάλλον* [υπογρ. δική μας] εις παλαιούς τρόπους παραγωγής, εις περασμένας κοινωνικάς καταστάσεις, εκ των οποίων και εγενήθησαν, εν τούτοις όμως εξακολουθούν να συγκρατούνται και να μη αλλάζουν περιεχόμενο, έξω από μικράς τινας μεταρρυθμίσεις». Πώς διασκευάζεται τώρα η παραπάνω πρόταση στο Υπόμνημα; Ως εξής: «Ο *ορθόδοξος* [υπογρ. δική μας] Χριστιανισμός *ανταποκρίνεται εις περασμένας κοινωνικάς καταστάσεις* [η υπογρ. στο

πρωτότ.] και εξακολουθεί να μη αλλάζη περιεχόμενον έξω από μικράς τινας μεταρρυθμίσεις».[44] Η παραχάραξη είναι και εδώ εξώφθαλμη.

Πρέπει, εντούτοις, με αφορμή την παρουσίαση του Κορδάτου ως εχθρού και πολέμιου της ορθόδοξης πίστης, να επισημανθεί (και με αυτό θα κλείσουμε την αναφορά μας στο Υπόμνημα που κατέθεσε η ΧΕΣ στην Ιεραρχία) πως δίδεται ακριβώς μία τέτοια εικόνα του συγγραφέα της *Κοινωνικής σημασίας* για να είναι δυνατόν να προταθεί στην διοίκηση της Εκκλησίας τόσο η καταδίκη του Κορδάτου (αλλά και του Γληνού και του Δελμούζου) με βάση τον Καταστατικό Νόμο της Εκκλησίας της Ελλάδος, όσο και το να πιέσει η Ιεραρχία την Πολιτεία να ασκηθεί εναντίον του δίωξη με βάση την προστασία που παρέχουν το Σύνταγμα και ο ποινικός νόμος της χώρας στην ορθόδοξη πίστη, την επίσημη θρησκεία του Ελληνικού κράτους.[45]

Τέλος, να σημειώσουμε πως η ΧΕΣ άρχισε να εκδίδει, πιθανότατα αμέσως μετά την απόφαση της Ι. Συνόδου να μην αφορίσει τον Κορδάτο, άλλα να τον πολεμήσει με πνευματικά μέσα, μία (μάλλον) εβδομαδιαία εφημερίδα, το *Νέον Εθνοφύλακα* (η ονομασία παραπέμπει ασφαλώς στο παλαιότερο επίσημο όργανο της Εκκλησίας *Εθνοφύλαξ*). Σύμφωνα με τον Κορδάτο[46] το εν λόγω έντυπο έβγαινε με «με την οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Συνόδου», πράγμα διόλου απίθανο, και ήταν «γεμάτ[ο] από χυδαιότητες και βρισιές εναντίο [τ]ου». Επιπλέον, όπως μας λέει πάλι ο Κορδάτος, τη «φυλλάδα [αυτή] την ανατύπωσε η 'Ιερά' Μητρόπολις Αθηνών σε βιβλιαράκι και με έξοδά της μοιράστηκε και στο τελευταίο χωριό». Απ' όσα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε (από σχετικές αναφορές σε διάφορα φυλλάδια της ΧΕΣ), το εν λόγω έντυπο διέκοψε την έκδοσή του σύντομα, πιθανόν πριν από το «Εθνικόν Συνέδριον» του Απριλίου - Μαΐου 1925, ή λίγο αργότερα.

Την παραδειγματική τιμωρία του Κορδάτου από την Εκκλησία δεν επιζητούσαν μόνο διάφορες οργανώσεις ηθικο-θρησκευτικού κυρίως προσανατολισμού, όπως αυτές που συγκροτούσαν την ΧΕΣ (και πριν από αυτήν την ΟΕΧΣ), αλλά και κύκλοι μέσα στην ίδια τη διοίκηση της Εκκλησίας. Κύρια φυσιογνωμία του αγώνα εντός της Εκκλησίας για καταδίκη, δηλαδή αφορισμό, του Κορδάτου ήταν ο Δεσπότης Δημητριάδος Γερμανός, ο οποίος είχε διακριθεί και στα Αθεϊκά του Βόλου ως διώκτης του Εργατικού Κέντρου, του Δελμούζου και λοιπών (βλ. κεφ. 1.2, ΙΙΙ). Ο ιεράρχης αυτός δραστηριοποιήθηκε ποικιλότροπα εναντίον του, επίσης Μάγνητα, Κορδάτου και, μεταξύ άλλων, «έβγαλε», όπως μας πληροφορεί ο Κορδάτος, «και τοπική φυλλάδα ([με τίτλο] *Η Φωνή του Εθνους*) 'χάριν των πατρίων', που απασχολήθηκε ξεχωριστά με τον 'άθεον και αρχικομμουνιστήν Κορδάτον'!»[47] Είναι, επιπλέον, ο ίδιος ο Δημητριάδος αυτός που θα εισηγηθεί στην Ιερά Σύνοδο τον αφορισμό του Ελληνα μαρξιστή και θα καταθέσει, μάλιστα, προσχέδιο του σχετικού κειμένου. Ας παρακολουθήσουμε το θέμα αυτό από πιο κοντά.[48]

Στις 3 Οκτωβρίου 1924 συνέρχεται σε τακτική συνέλευση[49] η Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία αποτελεί, καθώς μας πληροφορεί ο Αρχιμανδρίτης Στράγκας, την «κατά σειράν ιστορικήν» Ζ' Ιεραρχία. Η Σύνοδος αυτή, καταπιάνεται ευθύς αμέσως με την εξέταση της υπόθεσης του βιβλίου του Κορδάτου και με τα συναφή γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα. Επειτα από πρόταση του Δεσπότη Κορινθίας Δαμασκηνού, ορίζεται το θέμα συζήτησης με τίτλο «Περί της ηθικής καταστάσεως της κοινωνίας και της θέσεως της Εκκλησίας επί των συγχρόνων κοινωνικών προβλημάτων», στο οποίο εντάσσεται, ανάμεσα σε άλλα, και το ζήτημα που εδώ μας απασχολεί. Παράλληλα, ορίζεται πενταμελής επιτροπή εισήγησης για το παραπάνω θέμα, την οποία στελεχώνουν, εκτός από τον προαναφερθέντα Δεσπότη, οι ακόλουθοι Μητροπολίτες: Σύρου Αθανάσιος, Καλαβρύτων Τιμόθεος, Τριφυλίας Ανδρέας και Ηλείας Αντώνιος. Επειτα από την παρέλευση ενός δεκαπενθημέρου, στις 20 ή 21 του παραπάνω μήνα,[50] λαμβάνει χώρα η συζήτηση σχετικά με την *Κοινωνικήν σημασίαν* του Κορδάτου. Η διαδικασία ξεκινά με την ανάγνωση του Υπομνήματος της ΧΕΣ, το οποίο λίγες ημέρες πριν, στις 16 Οκτωβρίου, είχε επιδοθεί στην Ιεραρχία από τον Πρόεδρο της οργάνωσης Π. Κουτρέλη.

Αμέσως μετά,[51] το λόγο παίρνει ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Γερμανός, για να αναπτύξει το σκεπτικό του γύρω από την πρόταση αφορισμού που εισηγείται. Σύμφωνα με το *Pr-*

Ριζοσπάστη ο Γερμανός είχε έρθει σε συνεννόηση με «τον Πρόεδρον της 'Ενώσεως Ιδιοκτησίας' φαυλοκράτην και παλαιοκομματικόν κ. Χριστομάνον», ενώ ως ενεχόμενος στον όλο σχεδιασμό κατονομάζεται και ο Γ. Κονδύλης. Ο τελευταίος, μάλιστα, φέρεται ως υποστηρικτής της άποψης πως τα ηνία της Εκκλησίας πρέπει να πάρει ο Δημητριάδος Γερμανός, διότι ο τότε Αρχιεπίσκοπος δε διέθεται την κατάλληλη πυγμή και ήταν (πάντα σύμφωνα με όσα η εφημερίδα αποδίδει στην Κονδύλη) ενδοτικός και ήπιος. Πέρα από τους προαναφερθέντες, αναμεμειγμένοι στην υπόθεση του αφορισμού (ελπίζοντας να αποκομίσουν πολιτικές ωφέλειες) φέρονται από την εφημερίδα του ΚΚΕ και ο υποναύαρχος (και πολλές φορές υπουργός) Ανδρέας Χατζημιχάλης, ο μετέπειτα καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μιχαήλ Βολωνάκης, εν, παράλληλα καταγράφονται και οι εφημερίδες *Εστία*, *Σκριπ*, *Χρόνος* και *Ελεύθερος Τύπος* ως πλαισιώνουσες «την χορείαν των Δεσποτάδων». Πάντως, όπως και αν έχει το ζήτημα του παρασκηνίου για την επίτευξη του αφορισμού του συγγραφέα της *Κοινωνικής σημασίας*, γεγονός είναι πως η σχετική πρόταση κατατίθεται προς συζήτηση από τον Δημητριάδος Γερμανό.

Η συλλογιστική του εν λόγω ιεράρχη είναι απλή και, τολμάμε να πούμε, ωμή· συνιστά ένα εκπληκτικό μνημείο υπερσυντηρητισμού και σκοταδισμού, το οποίο επαναφέρει στο προσκήνιο (στο βαθμό που είχε ποτέ αποσυρθεί από αυτό) την παλιά έχθρα της Ορθοδοξίας προς την επιστημονική γνώση και πρόοδο.[52] Κατά το Γερμανό,[53] στην εργασία του Κορδάτου αποτυπώνεται ένας μεγάλος κίνδυνος για την Εκκλησία, διότι φέρνει στο φως πράγματα που είναι αναγκαίο να παραμένουν «εν κρυπτώ». Ο Δεσπότης του Βόλου δε στέκεται στην αλήθεια ή στο ψεύδος των απόψεων του συγγραφέα, αλλά επιτίθεται συνολικά στην επιστήμη και στην επιστημονική έρευνα, και στους κινδύνους που αυτή κυοφορεί για την Εκκλησία. «Με την δύναμιν και την πειστικότητα της Επιστήμης», θα τονίσει στην αγόρευσή του αναφερόμενος στο βιβλίο του Κορδάτου, «υπονομεύει τα ιερά θεμέλια της ιεράς ημών πίστεως». Για να καταλήξει στη συνέχεια: «Η Επιστήμη πάντοτε υπήρξε πολέμιος απηνής της ιεράς ημών Εκκλησίας, αλλά το βδελλυρόν τούτον βιβλίον υπερβάλλει παν μέχρι τούδε γνωστόν εις αντιθρησκευτικάς δοξασίας». Με άλλα λόγια, ο Ελληνας μαρξιστής επιβάλλεται να τιμωρηθεί, διότι υπερέβη το πλαίσιο ανοχής που, κατά την κρίση του Γερμανού, η Εκκλησία έχει ορίσει αναφορικά με τη φύσει εχθρική προς αυτήν «Επιστήμη».

Το σχέδιο αφορισμού που ο εν λόγω Μητροπολίτης υποβάλλει για έγκριση έχει ως εξής (αντιγράφουμε από το *Ριζοσπάστη*)·

> Οι τη καθ' Ημάς Αγιωτάτη Αποστολική και Ορθοδόξω Εκκλησία της Ελλάδος ιερώτατοι Μητροπολίται, προ του μεγέθους του σκανδάλου εκ της αναγνώσεως του υπό τον τίτλον *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως [του 1821]*, έκδοσις Φιλοσοφικής [και Κοινωνιολογικής] Βιβλιοθήκης [του] Γ. Βασιλείου, βιβλίου, ούτινος συγγραφεύς τυγχάνει επιφανής της Εκκλησίας πολέμιος και εχθρός, προ πολλού, της κοινωνίας και της ορθοδόξου ημών πίστεως, ο *υπηρετών τα σχέδια του διαβόλου* [υπογρ. δική μας] Ιωάννης Κορδάτος, όστις και από των της ενταύθα εκδιδομένης εφημερίδος *Ριζοσπάστης* ρίπτει καθημερινώς ιοβόλα βέλη κατά της κοινωνίας και της θρησκείας, αποφαινόμεθα άνωθεν του ιερού θυσιαστηρίου:
> Καταραμένος είη ο συγγραφεύς του ανωτέρω βιβλίου Ιωάννης Κορδάτος, η Εκκλησία και το Γένος ημών έχει αυτόν μεμισημένων και επισωρρεύομεν κατ' αυτού τας παλαιοτάτας αράς, ως μέλος σεσηπώς έχει η Εκκλησία ημών, αποκεκομμένον τούτον της καθαράς και υγιαινούσης χριστιανικής ολομελείας, ως ενάντιος δε των ηθικών και πολιτικών όρων της Εκκλησίας και της κοινωνίας *αφωρισμένος υπάρχει* και *κατηραμένος* και *ασυγχώρητος* και *άλυτος μετά θάνατον και των αιώνων υπόδικος* [οι υπογρ. στην εφ.] αναθέματος και τυμπανιαίος, αι πέτραι, τα ξύλα και ο σίδηρος λυθείησαν, αυτός ουδαμώς, σχισθείσα η γη καταπίη αυ-

τὸν, οὐχ ὡς τὸν Δαθὰν καὶ Αβειρὼν,* ἀλλὰ τρόπον δή τινι παραδόξῳ, ὡς θαῦμα καὶ παράδειγμα, κατάξει Κύριος αὐτὸν τῷ ψύχει, τῷ πυρετῷ, τῇ ἀνεμοφθορίᾳ καὶ τῇ ὠχρᾷ· γεννηθήτω καὶ ἡ γῆ, ἡ ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ σιδηρᾶ καὶ γρανιτώδης, κατηραμένος, ἀσυχγώρητος καὶ ἄλυτος νὰ ἦ καὶ ὁστις ἀναγιγνώσκει τὸ εἰρημένον βδελλυρὸν σύγγραμμα καὶ δὲν ρίψῃ αὐτὸ εἰς τὴν πυράν.

Σύμφωνα με το δημοσιογραφικό όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος, οι Ιεράρχες δέθχηκαν καταρχήν ευνοϊκά την πρόταση του Μητροπολίτη του Βόλου και «μόνον ο Δεσπότης Σύρου εφάνη σκεπτικός». Δυστυχώς, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν πράγματι εκδηλώθηκε αρχικά ένα τέτοιο, σε γενικές γραμμές ομόθυμο κλίμα, αφού ο Αρχιμανδίτης Στάγκας τηρεί νεκρική σιγή στο σημείο αυτό. Εντούτοις, είναι γεγονός πως ο Σύρου Αθανάσιος, μέλος της εισηγητικής επιτροπής, έλαβε πρώτος το λόγο και εξέφρασε επιφυλάξεις για τη σκοπιμότητα του αφορισμού. Τόνισε πως ο ενδεδειγμένος τρόπος καταπολέμησης των βιβλίων που εκφράζουν απόψεις ενάντιες σε αυτές της Εκκλησίας είναι η συγγραφή άλλων, τα οποία θα αναιρούν τα πρώτα. «Φρονῶ», λέει ο Μητροπολίτης Σύρου σε ένα σημείο του λόγου του, «ὅτι τὰ μόνα ὅπλα, δι' ὧν δύνανται νὰ καταστείλωσι τὰς ρυπαρὰς ἰδέας, θὰ ἦτο ἡ ὑπαρξις κατ' ἐπισκοπὰς περιοδικῶν, ἐν οἷς κατὰ Σάββατον νὰ γίνωνται δημοσιεύματα συγχρονισμένα. Ἡ παραπομπὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Κορδάτου εἰς τὰ δικαστήρια ἢ ὁ ἀφορισμὸς αὐτοῦ ζημίαν θὰ φέρωσι· τὰ μόνα ὅπλα εἶναι ἡ δύναμις τοῦ γραπτοῦ καὶ προφορικοῦ λόγου».[54]

Στη συζήτηση που ακολουθεί, διαμορφώνονται δύο τάσεις: μία διαλλακτική και μία ακαμπτη. (Οι συνομαδώσεις αυτές εκδηλώνονται κατά τη συζήτηση των Συνοδικών για το τί θα περιέχει η εγκύκλιος που θα εκδόσει η Εκκλησία για την κομμουνιστική δράση, καθώς και για το αν θα υπάρχουν και περαιτέρω μέτρα, δηλαδή προσφυγή στα δικαστήρια και την αστυνομία.) Στη δεύτερη τάση ανήκουν όλοι όσοι επιδιώκουν τη λήψη αποφασιστικών μέτρων, δηλαδή τη δικαστική δίωξη του Κορδάτου για όσα έγραψε στο βιβλίο του. Στην ομάδα αυτή ανήκουν Μητροπολίτες όπως ο συνονόματος του Δημητριάδος Δεσπότης Μονεμβασίας, ο Καλαβρύτων Τιμόθεος και ο Ναυπακτίας Αμβρόσιος. (Δυστυχώς, λόγω της εκλεκτικότητας του Αρχιμανδίτη Στράγκα όσον αφορά τα πρακτικά της συζήτησης δε γνωρίζουμε αν υπήρξαν και εντελώς αδιάλλακτοι Ιεράρχες, δηλαδή ανένδοτοι υποστηρικτές του αφορισμού. Τούτο ισχύει και για τον Δημητριάδος. Κράτησε έως το τέλος τη στάση του υπέρ του αφορισμού, ή όχι; Υποχώρησε, και αν ναί, πόσο; Αυτά είναι ερωτήματα στα οποία δεν μπορούμε να δώσουμε απάντηση.)

Στην άλλη τάση, τη διαλλακτική, περιλλαμβάνονται, εκτός από τον Σύρου, Μητροπολίτες όπως ο Τρίκκης Πολύκαρπος και ο Χαλκίδος Γρηγόριος, αλλά και αυτός ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος, του οποίου η συμβιβαστική διάθεση φαίνεται να έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στο να περάσει η ήπια άποψη για την αντίδραση στο βιβλίο του Κορδάτου. Οι λόγοι που ο κάθε Ιεράρχης αυτής της κατηγορίας τάσσεται υπέρ της εξευγενισμένης (ας την πούμε έτσι) αντίδρασης της Εκκλησίας έναντι του Κορδάτου διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση. Για την ακρίβεια, εκτείνονται από την ωμά ρεαλιστική και υπολογιστική λογική του Τρίκκης Πολύκαρπου, ο οποίος επισημαίνει (υπαινισσόμενους τους πολιτικούς συσχετισμούς) πως «τα πάντα ρει», έως την έντονα φιλοκοινωνιστική αντίληψη του Μητροπολίτη Χαλκίδος Γρηγόριου, ο οποίος αναφέρεται στην εγκατάλειψη του «εργάτη» από την Εκκλησία, και δε διστάζει να επικαλεστεί την ανεκτική (κατά την ομολογία και του ίδιου του Αρχιεπισκόπου) πολιτική των «Σοβιέτ», δηλαδή του Σοβιετικού κράτους, απέναντι στην Εκκλησία ως επιχείρημα που συνηγορεί στην αποφυγή της ρήξης με τους κομμουνιστές.[55]

* Βιβλικά πρόσωπα. Μαζί με τον Κορέ ηγήθηκαν, στην έρημο, διακοσίων πενήντα αρχόντων που στασίασαν ενάντια στο Μωυσή. Ο Θεός τιμώρησε τους τρεις, ανοίγοντας τη γη, που κατάπιε αυτούς και τις οικογένειές τους. Τους διακόσιους πενήντα τους κατέκαψε από τον ουρανό. Βλ. Αριθμ. ις' 1-35.

Η τελική απόφαση της Ιεραρχίας[56] προβλέπει την ανάθεση στον Δρα της Θεολογίας Παναγιώτη Τρεμπέλα την αναίρεση του βιβλίου του Κορδάτου με τη σύνταξη σχετικής μελέτης, η οποία ωστόσο έπρεπε να αναφέρεται κυρίως σε θρησκευτικά θέματα και όχι ειδικά στον Κορδάτο· επίσης, να εκδοθεί μία εγκύκλιος «περί της αθεϊστικής κινήσεως». Οσον αφορά την προσφυγή στη συνδρομή της Πολιτείας, αποφασίστηκε απλώς να επιστηθεί στην Κυβέρνηση το πρόβλημα στο χώρο της εκπαίδευσης. Τέλος, σχετικά με τις διάφορες καταγγελίες για τη δράση διαφόρων προσώπων, να ζητηθεί από τους καταγγέλοντες να βασίζονται επί συγκεκριμένων γεγονότων, καθώς και το να αποφεύγουν τις αναφορές στο παρελθόν. (Αυτή η τελευταία απόφαση συνιστά ευθεία αποδοκιμασία του τρόπου που η ΧΕΣ με το Υπόμνημά της, το γεμάτο από παρελθοντολογία, αοριστολογίες και συκοφαντίες -κατά τις εκτίμησεις της επίσημης Εκκλησίας- εναντίον του Δελμούζου και του Γληνού, ζητούσε να κινηθεί η Εκκλησία εναντίον τους.)

Επειτα από μερικούς μήνες, τον Απρίλιο του 1925, δημοσιεύεται στο επίσημο έντυπο της Εκκλησίας της Ελλάδος η εγκύκλιος που αναφέρθηκε πιο πάνω, ενώ λίγο αργότερα, στα τέλη του επόμενου μήνα, κυκλοφορεί και η «αναιρετική μελέτη» του θεολόγου Τρεμπέλα. Η εγκύκλιος, που απευθύνεται «[εις] τους Ελληνας εργάτας», δεν παρουσιάζει κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη σκοπιά τούτης της διατριβής. Περιοριζόμαστε, λοιπόν, στη σημείωση πως το έγγραφο αυτό δεν αναφέρεται καθόλου στον Κορδάτο ή το βιβλίο του, μα απλώς εφιστά την προσοχή του εργατικού κόσμου στην φύλαξή του από τις κομμουνιστικές ιδέες (η λέξη «κομμουνισμός» απουσιάζει από το κείμενο, δίχως εντούτοις να μην καταλαβαίνει κανείς πως για αυτόν γίνεται συνεχώς λόγος). Επιπλέον, καταθέτει τις προτάσεις - αντίδοτα της Εκκλησίας για τη βελτίωση της διαβίωσης των ανθρώπων και την αποτροπή του κοινωνικού αναβρασμού.[57]

Σημειωτέον πως για τη στάση της Εκκλησίας έναντι του «εργατικού ζητήματος» είχε ήδη, στα μέσα του προηγούμενου Ιουλίου, δημοσιευτεί στο περιοδικό *Εκκλησία*, εξαιτίας του θορύβου που δημιουργήθηκε από την *Κοινωνικήν σημασίαν* που τότε μόλις είχε κυκλοφορήσει, ένα σχετικό κείμενο. Συγκεκριμένα, επρόκειτο για ένα κύριο άρθρο, συντάκτης του οποίου ήταν ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, διευθυντής του περιοδικού, καθηγητής της Θεολογικής Σχολής και γνωστός επικριτής του σοσιαλισμού από παλαιότερες μελέτες του.[58] Σε ένα σημείο του κειμένου διαβάζουμε:

> Τινές των εργατών, εν τη κομμουνιστική των μέθη, εις την οποίαν εξώθησαν και και εν τη οποία διακρατούσιν αυτούς οι εκμεταλλευόμενοι την ταλαίπωρον «εργατιάν» αρχικομμουνισταί, επιτίθενται και κατά του κλήρου, ως συμμάχου της κεφαλαιοκρατίας δι' ύβρεων ανηκούστων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Παπαμιχαήλ συγκαταλέγει στους «αρχικομμουνιστάς» και τον Κορδάτο. Αλλωστε, είναι εμφανές -ακριβώς λόγω του ότι το κείμενο του Παπαμιχαήλ γράφεται με αφορμή την έκδοση της μελέτης του Κορδάτου, πως ο διευθυντής της *Εκκλησίας* γράφει ό,τι γράφει, διότι εκτιμά πως η *Κοινωνική σημασία* δίνει τροφή για να ενταθεί η παραδοσιακά αντικληρικαλιστική στάση των κομμουνιστών. Με άλλα λόγια, ο Παπαμιχαήλ θα είχε παρατηρήσει, ή θα του είχε διαμηνυθεί, πως το άρτι εκδοθέν βιβλίο του «εκμεταλλευομένου» την «'εργατιάν'» «αρχικομμουνιστού» Κορδάτου το χρησιμοποιούσαν οι εργάτες κομμουνιστές ως βοήθημα για να κτυπούν την Εκκλησία, ίσως και τη χριστιανική θρησκεία ακόμα.

Το βιβλίο που ο Παναγιώτης Τρεμπέλας είχε αναλάβει να συντάξει με εντολή της Ιεράς Συνόδου εκδίδεται, όπως είπαμε, στα τέλη Μαΐου. Οι επίσημοι εκκλησιαστικοί κύκλοι καλωσορίζουν φυσικά το γεγονός και γράφουν πως η νεοεκδοθείσα μελέτη είναι «έκθεσις λαμπρά και ζωηρά [με] επιχειρήματα αδρά και πειστικώτατα», που κύριο χαρακτηριστικό της είναι η «βαθυτάτη και επιστημονική γνώσις των εξεταζομένων ζητημάτων», καθώς και η «ειλικρινής αναζήτησις της αληθείας και [η] ακαταμάχητος πειθώ».[59] Υστερα από την παρέλευση λίγων ημερών από την έκδοση της «αναιρετικής μελέτης» του Τρεμπέλα, η Ι. Σύνοδος θα εκδόσει εγκύκλιο[60] απευθυνόμενη στους

κατά τόπους Μητροπολίτες, τους οποίους πληροφορεί για την έναρξη των αποστολών αντιτύπων του αρτι εκδοθέντος *Ιστορικού υλισμού*, και τους καλεί να φροντίσουν ώστε να διανεμηθούν αυτά «καταλλήλως τοις λογίοις της καθ' Υμάς Ι[εράς] Μητροπόλεως».

Η μελέτη του Παναγιώτη Τρεμπέλα είναι μία εργασία γραμμένη σε ήπια γλώσσα και δεν έχει, πράγμα αναμενόμενο άλλωστε, καμμία σχέση ούτε με τη λασπολογία του Κουτρέλη, ούτε με τα παραληρήματα του Νεοκλή Καζάζη (οι οποίοι αντιμετώπισαν, μαζί και ο «Ν.Β.», το βιβλίο ως καθαρό προϊόν κομμουνιστικής προπαγάνδας)· κατ' ουσίαν, ωστόσο, δε λέει διαφορετικά πράγματα απ' ό,τι εκείνοι. Οσον αφορά το πρόσωπο του Κορδάτου, ο Τρεμπέλας, παρόλο που είναι επικριτικός απέναντί του, του φέρεται με ευγένεια, ασφαλώς κατ' επιταγήν της Εκκλησίας και μέσα στο πνεύμα της απόφασης της Ιεράς Συνόδου. Η αβροφροσύνη αυτή, μάλιστα, εκδηλώνεται εξαρχής, όταν αποκαλεί τον Κορδάτο «αξιότιμον συγγραφέα». Φυσικά, δε λησμονεί ποτέ πως πρέπει να αντιπαρατεθεί στον ιστορικό υλισμό, για τον οποίο γνωρίζει, κατά πώς δηλώνει ο ίδιος, «πόσον επικίνδυνος καθίσταται [...] προς πάντας τους πνευματικούς παράγοντας της ανθρωπίνης ιστορίας, μηδ' αυτής της θρησκείας και της ηθικής εξαιρουμένης».[61]

Το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος από τον όγκο της μελέτης δεν έχει σχέση με την ιστορία που είχε συγγράψει ο Κορδάτος, αλλά, όπως δηλώνει και ο τίτλος, με θεωρητικά ζητήματα. Πρόκειται για μία κριτική του ιστορικού υλισμού, ή για να είμεθα ακριβείς για ό,τι ο Τρεμπέλας νομίζει πως είναι ο ιστορικός υλισμός (που ταυτίζεται αβίαστα με το μαρξισμό), η οποία γράφηκε με αφορμή το «συγγράμμα» του Κορδάτου. Από τις εβδομήντα έξη σελίδες καθαρού κειμένου του βιβλίου, δύο αντιστοιχούν στα εισαγωγικά σχόλια και άλλες εξήντα πέντε στον ιστορικό υλισμό/μαρξισμό· για την ιστορία του Κορδάτου μένουν μόλις εννέα σελίδες, που όμως μειώνονται σε επτά, αν αφαιρέσει κανείς την απλωμένη περίληψη του περιεχομένου της *Κοινωνικής σημασίας*.

Η περί μαρξισμού και ιστορικού υλισμού βιβλιογραφία του Τρεμπέλα είναι πενιχρότατη. Ο συγγραφέας αγνοεί σχεδόν παντελώς όχι μόνο το έργο των Μαρξ και Ενγκελς, αλλά και των νεώτερων σημαντικών μαρξιστών, όπως λ.χ. του Πλεχάνοφ. Επιπλέον, η σχετική βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί είναι ολοκληρωτικά προσαρμοσμένη στα φτωχά ελληνικά εκδοτικά δεδομένα. Ομως, και εντός αυτού του πλαισίου έχουν παραλειφθεί σημαντικές δημοσιεύσεις που έχουν άμεση συνάφεια με τη θεματική της μελέτης του εντολοδόχου θεολόγου, όπως λ.χ. η μελέτη του Φέρρι «Ο σοσιαλισμός και οι θετικές επιστήμες», στην οποία άλλωστε παρέπεμπε (καθώς έχουμε δει) και ο ίδιος ο Κορδάτος στην *Κοινωνικήν σημασίαν*. (Δεν πρέπει κανείς να αποκλείσει, κάθε άλλο μάλιστα, το ενδεχόμενο οι παραλείψεις αυτές να είναι σκόπιμες -αφού ο Τρεμπέλας γνωρίζει όλη τη σχετική βιβλιογραφία από τις παραπομπές της *Κοινωνικής σημασίας*- και όχι απλώς προϊόντα άγνοιας ή φυγοπονίας.)

Στην κριτική και τα επιχειρήματα του Τρεμπέλα ενάντια στον ιστορικό υλισμό δε θα σταθούμε αναλυτικά. Αναφέρουμε μόνο πως πρόκειται για μία ιδιαίτερα αφελή επίκριση, η οποία στοχεύει στο να αναιρέσει την υποτιθέμενη παραδοχή του ιστορικού υλισμού πως «ο άνθρωπος κατάγεται εκ του κτήνους». Υπάρχει εντούτοις στο θεωρητικό μέρος της μελέτης μία εμβόλιμη αναφορά στον Κορδάτο, την οποία αξίζει να δούμε, εν συντομία, από πιο κοντά.[62] Σχετίζεται με δύο σημεία της «Εισαγωγής» της *Κοινωνικής σημασίας* (σ. η'-θ' και ιβ'-ιδ' υποσ.), όπου ο μαρξιστής ιστορικός προσπαθεί, με διατύπωση προβληματική και ενίοτε ατυχή, να εξηγήσει τη μαρξιστική αντίληψη για τον «άνθρωπο», σε αντιδιαστολή με τις ανθρωπολογικές απόψεις των ιδεαλιστών και των ουτοπιστών στοχαστών. Σε ένα σημείο μάλιστα της προσπάθειάς του εμπλέκει και το γνωστό Ελληνα φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Αβροτέλη Ελευθερόπουλο, του οποίου και παραποιεί μία τοποθέτηση περί ιστορικού υλισμού. Ο Τρεμπέλας αντιλαμβάνεται την διαστρέβλωση, καθώς και τη δυσκολία του Κορδάτου να εκφράσει επακριβώς την άποψη του για τον «άνθρωπο», και τον ελέγχει.[63] Επειδή όμως δεν κατανοεί τι υπονοεί ο Κορδάτος, χάνει την ευκαιρία να διορθώσει δημιουργικά τον αντίπαλό του. Στην περίπτωση, συγκεκριμένα, της παραποίησης των λεγόμενων του Ελευθερόπουλου εκ μέρους του Κορδάτου, ενώ ορθά επισημαίνει το γεγονός,

καταλήγει αυθαίρετα στο συμπέρασμα πως οι διεστρευλωθείσες αντιλήψεις του πρώτου περί ιστορικού υλισμού εκπροσωπούν, τάχα, «πλήρως την υλιστικήν αντίληψην της ιστορίας, ως διετύπωσεν αυτήν ο ορθόδοξος Μαρξισμός».

Ο Τρεμπέλας, αφού περατώνει, έπειτα από μία διαδρομή 65 σελίδων, την ενασχόλησή του με «τας απόψεις τας φιλοσοφικάς», δηλαδή με τον ιστορικό υλισμό και την υποτιθέμενη κτηνοκεντρική ανθρωπολογική αντίληψή του, προχωρεί «εις τα ιστορικά δεδομένα» της *Κοινωνικής σημασίας* και παραθέτει μία σειρά από «γενικάς παρατηρήσεις επί του έργου του Κορδάτου».[64] Σχεδόν όλες οι «γενικές», όπως τις θέλει ο θεολόγος συγγραφέας της «αναιρετικής μελέτης», «παρατηρήσεις» από το αυτό θέμα: το αν αυτοί που θεωρούνται από τον Κορδάτο «αστοί» είναι πράγματι τέτοιοι και όχι «πρόκριτοι» ή «φεουδάρχαι». Όσον αφορά θέματα όπως ο ουσιαστικός ρόλος της Εκκλησίας στην Τουρκοκρατία, η αντίθεσή της στην επιστήμη (σημείο στο οποίο εμμένει ο Κορδάτος), το ποιόν των κοτζαμπάσηδων κ.λπ., αποφεύει επιμελώς να τα θίξει. Ο Τρεμπέλας διατυπώνει τη γνώμη πως ο συγγραφέας της *Κοινωνικής σημασίας* «δεν μας αποδεικνύει πως οι εφοπλισταί των νήσων απετέλουν τάξιν αστικήν και δεν ήσαν μέρος της φεουδαρχικής, όπως την λέγει, οργανώσεως».[65] Και προς ενδυνάμωση του ισχυρισμού του πως αυτοί πρέπει να καταταχτούν στην τάξη που ο Κορδάτος καταγράφει ως φεουδαρχική, παραπέμπει στην ανάλυση του τελευταίου πάνω στο ζήτημα της πάλης αστών - φεουδαρχών μέσα στις κοινότητες. Αν τελικά, λέει ο Τρεμπέλας, οι καραβοκύρηδες έγιναν δεκτοί στο διοικητικό σύστημα του φεουδαρχισμού (όπως υποστήριζε ο Κορδάτος, προβάλλοντας αυτό το δεδομένο ως ένδειξη της αυξανόμενης ισχύος τους), τότε γιατί άραγε να μη θεωρηθούν και αυτοί φεουδάρχες και μέλη της τάξης των προκρίτων; Ιδιαίτερα, μάλιστα, συνεχίζει ο συγγραφέας της μελέτης, όταν αποθήκευαν «εις υπόγεια και στέρνας» σωρούς από «χρυσού και [...] αργύρου», ποσότητα δηλαδή χρήματος με την οποία «θα ηδύναντο ολοκλήρους τας εκτάσεις των νήσων αυτών να εξαγοράσωσι και εις ίδια μεταβάλωσι τσιφλίκια;»[66] Όσον αφορά, τώρα, τη στάση των «έξω της Ελλάδος» ομογενών, αναρωτιέται ποιά οικονομικά, εμπορικά συμφέρονται είχαν αυτοί, «που μακράν της Ελλάδος ανέπνεον ελευθέρως» να εμπλακούν στην περιπέτεια ενός επαναστατικού αγώνα.

Στη συνέχεια, ο Τρεμπέλας θα σχολιάσει τη γνωστή εκδοχή του Κορδάτου περί «παραπλανήσεως», σύμφωνα με την οποία τα φεουδαρχικά στοιχεία του ελληνισμού έλαβαν μέρος στην επανάσταση, όπως και στην προπαρακευή της, διότι πίστευαν πως θα τους συνέτρεχε η τσαρική Ρωσία. Ο θεολόγος επικριτής του Κορδάτου απορρίπτει την εξήγηση αυτή, με έναν τρόπο, ωστόσο, που ισοδυναμεί με αποδοχή των επικρίσεων του Κορδάτου γυρω από την ενδοτικότητα της Εκκλησίας και το συμφιλιωτικό με την τουρκική εξουσία πνεύμα του κοτζαμπασηδισμού. Παρατηρεί σχετικά πως ο ελληνικός κλήρος ήταν σε συνεχή επαφή με το Πατριαρχεία της Κωνσταντινούπολης, απ' όπου ο Γρηγόριος Ε' προειδοποιούσε από ενωρίς «το ποίμνιον αυτού, πολιτικώτατα, περί των τρομερών κινδύνων, οίτινες επεκρέμαντο τοιούτου τινός παρατόλμου κινήματος»,[67] δηλαδή από μία επανάσταση ενάντια στην τουρκική εξουσία. Το επιχείρημα αυτό ο Τρεμπέλας το συνδυάζει με την αρνητική πείρα που είχαν αποκομίσει οι Ελληνες από τους Ρώσους «κατά το πρόσφατο παρελθόν» (εννοεί τα Ορλωφικά), όταν οι τελευταίοι τους είχαν εγκαταλείψει στο έλεος των Τούρκων.

Είναι εντυπωσιακό πως ο κριτικός του Κορδάτου (άθελά του ίσως) για να αντικρούσει την άποψη του Ελληνα μαρξιστή περί «παραπλάνησεως», δείχνει ουσιαστικά τον ελληνικό κλήρο τοποθετημένο ενάντια στην Επανάσταση του 1821, δηλαδή έρχεται και συναντά σε αυτό το σημείο τον πυρήνα του σκεπτικού του Κορδάτου, για να διαφοροποιηθεί αμέσως μετά, όσον αφορά το φλοιό του προαναφερθέντος σκεπτικού, στο τελικό συμπέρασμά του: οι κληρικοί δεν παραπλανήθηκαν, διότι ήταν καχύποπτοι έναντι της Ρωσίας. Τούτη η περίεργη ανασκευή καταλήγει σε μία ακόμα πιο ουσιαστική αποδοχή της αντίληψης του Κορδάτου για την απροθυμία των «ελλήνων φεουδαρχών» (όπως τους έλεγε) να κινηθούν προς ανατροπή της οθωμανικής κοινωνικής δομής. «[Ε]άν όντως φεουδαρχικόν ενέπνεε πνεύμα τους ήρωας της Επαναστάσεως», λέει ο Τρεμπέλας, «υπήρχε καιρός *να συνθηκολογήσωσι μετά της Πύλης και να δηλώσωσιν εγκαίρως*

πίστην και υποταγήν, όπως έπραξαν οι κοτζαμπάσηδες και ο κλήρος της Θεσσαλίας και της βορείου Στερεάς».[68]

Οι τελευταίες[69] από «[τας] γενικάς παρατηρήσεις» του εντεταλμένου κριτικού του Κορδάτου εστιάζονται *στο ζήτημα των ιδεών· τόσο στο επίπεδο των ατόμων, όσο και από τη σκοπιά* της γενικότερης επίδρασης των δυτικών αντιλήψεων στον ελληνικό χώρο. Αναφορικά με το τελευταίο, θεωρεί πως η μετάγγιση των δυτικών ιδεών στον ελλαδικό χώρο είναι αποσυνδεδεμένο από οικονομικούς όρους. Σημειώνει χαρακτηριστικά πως το αν οι νησιώτες είχαν μάλλον φιλελεύθερα και δημοκρατικά φρονήματα, οφειλόταν όχι στο ότι ήσαν αστοί, όπως ισχυριζόταν ο Κορδάτος, αλλά διότι «λόγω του επαγγέλματος αυτών ευρίσκοντο εις συχνήν προς την Δύσιν επικοινωνίαν και ήτο επόμενον να επηρεασθώσιν από τας εκεί κυριαρχούσας ιδέας».

Η παραπάνω συλλογιστική, αυτή καθαυτή αντιφατική, δεν απαντά στην ουσία της σκέψης του Κορδάτου πάνω σε αυτό το ζήτημα, σύμφωνα με την οποία τόσο η δημιουργία, όσο και η διάδοση ή πρόσληψη των ιδεών είναι μία ιστορικά προσδιορισμένη διαδικασία. Η σκέψη του θεολόγου Τρεμπέλα δε λειτουργεί με εργαλεία τις κοινωνικοταξικές συλλογικότες, πάνω στη βάση των οποίων δούλευε ο Κορδάτος. Τούτο φαίνεται και στο άλλο ζήτημα που προαναφέραμε: των ιδεών στο επίπεδο των ατόμων. Ο Τρεμπέλας θεωρεί πως ο Κορδάτος «περιπίπτει εις αληθινήν σύγχυσιν» όταν εκλαμβάνει διάφορα μεμονωμένα άτομα, όπως οι Κοραής, Κωλέττης, Μαυροκορδάτος και Σπ. Τρικούπης, διότι όλοι αυτοί ουδεμία σχέση είχαν με το εμπόριο ή τη βιομηχανία. Επομένως, κατά τον Τρεμπέλα πάντα, δεν μπορούν να θεωρηθούν αστοί: η θέση τους βρίσκεται αλλού, «[εις] την λογίαν τάξιν, τους διανοουμένους του Ελληνικού έθνους». Για να ενισχύσει μάλιστα την άποψή του περί της υποτιθέμενης «συγχύσεως» του Κορδάτου σκαρώνει ένα ρητορικό ερώτημα. «Το σύνθημα 'ελευθερία και ισότης'», παρατηρεί αρχικά, αποτελεί «το έμβλημα» των σοσιαλιστών και των κομμουνιστών. Σημαίνει τούτο άραγε, αναρωτιέται στη συνέχεια, πως έχει κανείς το δικαίωμα να *αποκαλέσει αστούς «τους εργάτας και τους σοσιαλιστάς δια την ιδεολογία αυτών ταύτην[;]»*

III

Με την αναφορά μας στον *Ιστορικόν υλισμόν* του Τρεμπέλα βρισκόμαστε, όπως είπαμε και πιο πάνω, στα τέλη Μαίου 1925· εποχή, δηλαδή, κατά την οποία έχει ξεσπάσει ο θόρυβος για τον «κομμουνισμόν εις το Διδασκαλείον» (όπως αρέσκονταν να λένε τότε και να γράφουν οι πατριδοκάπηλοι και οι υπερασπιστές του γλωσσαμυντορισμού), τουτέστιν τα λεγόμενα Μαρασλειακά, και διεξάγεται σφοδρός πόλεμος μεταξύ καθαρολόγων και γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Τα γεγονότα είναι λίγο-πολύ γνωστά.[70] Να θυμίσουμε εδώ μόνο την αρχή τους. Τρεις δάσκαλοι, οι Ι. Γεννηματάς, Χ. Δημητρακόπουλος και Κ. Κάρμας, έρχονται σε ρήξη με τον Αλέξανδρο Δελμούζο, διεθυντή του Μαράσλειου Διδασκαλείου, για θέματα παιδαγωγικής φύσης και απομακρύνονται από το ίδρυμα (μέσα Μαΐου). Η κρίση εκκολαπτόταν επί ένα μήνα περίπου και, βοηθούντος του κλίματος που δημιουργεί το ήδη γνωστό μας «Εθνικόν Συνέδριον» (βλ. παραπάνω, Ι), εκδηλώνεται προσλαμβάνοντας χαρακτήρα (πλάι στον καθαρά προσωπικό που είχε εξαρχής) ιδεολογικό και και πολιτικό: τα εθνικά και πατριωτικά ιδεώδη ενάντια στον «κομμουνισμόν» που είχε, δήθεν, εισαχτεί από το Δελμούζο στο Μαράσλειο. Το κόκκινο πανί είναι η καθηγήτρια του Μαράσλειου Ρόζα Ιμβριώτη, οι απόψεις της οποίας πάνω στη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας *ερεθίζουν υπέρμετρα τους συντηρητικούς* και καταγράφονται ως «κομμουνισμός». Ξεκινά, λοιπόν, ένας χρονικά μακρύς κύκλος συγκρούσεων: φιλολογικών, ιδεολογικών, πολιτικών· διαξάγονται ακόμα ανακρίσεις επί ανακρίσεων. Κοντολογής, παίζεται η τύχη της μεταρρύθμισης στην εκπαίδευσης, αλλά και πολιτικά παιγνίδια. (Ουσιαστικά, η υπόθεση των Μαρασλειακών ακολουθεί τα σκαμπανεβάσματα της πολιτικής εκείνης της περιόδου -κυβερνητικές εναλλαγές και αλλαγές

υπουργών Παιδείας.) Στην υπόθεση των Μαρασλειακών εμπλέκεται και η *Κοινωνική σημασία*, και από αυτή τη σκοπιά μάς ενδιαφέρει εδώ ο σχετικός θόρυβος για τον «κομμουνισμόν εις το Διδασκαλείον».

Ο Δελμούζος θα κατηγορηθεί από τους «τρεις» πως σε συνεδρία του Διδασκαλείου υποστήριξε ότι «η οδός» που Κορδάτος ακολουθεί στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, δηλαδή η αντίληψή του για την ιστορία και η συναφής μέθοδος ανάλυσης που εφήρμοζε, «είνε μάλλον επιτυχής και συγχρονισμένη».[71] Ο Δελμούζος θα αποκρούσει τον ισχυρισμό ως μύθευμα, σημειώνοντας τα ακόλουθα: «Το βιβλίο του κυρίου Κορδάτου το χαρακτήρισα στη συνεδρία εκείνη ' *αστεία προσπάθεια και ανάξια λόγου, τελείως αντιεπιστημονική*', και επρόσθεσα ότι 'στην υλιστική αντίληψη της Ιστορίας, έτσι χοντροκομμένη, με μόνον δηλ. παράγοντα τους οικονομικούς όρους, δεν ακολουθεί σήμερα κανείς σοβαρός ερευνητής στην Ιστορική Επιστήμη'».[72] Για να ενισχύσει, μάλιστα, την ανασκευή των εναντίον του κατηγοριών, υπενθυμίζει την κριτική που στη Δίκη του Ναυπλίου είχε ασκήσει στο Σκληρό και την ανάλυσή του για το 1821 ως αστικής επανάστασης (βλ. κεφ. 1.2, III)· επιπρόσθετα, παραπέμπει στην ίδια την *Κοινωνικήν σημασίαν* (στην υποσημείωση που αναφέραμε πιο πάνω, και η οποία είχε παραχαραθεί από τον Κουτρέλη και τη ΧΕΣ), όπου ο Κορδάτος σχολιάζει επικριτικά εκείνη την τοποθέτηση του Δελμούζου. Τέλος, για να καταστήσει ακόμα πιο σαφή την απόσταση που χωρίζει τη αντίληψή του για την ιστορική εξέλιξη από εκείνη του Κορδάτου, ο γνωστός παιδαγωγός θα αναπτύξει τη δική του θέση, σε αντιδιαστολή με εκείνη του Κορδάτου, για τον «εθνισμό», δηλαδή για το έθνος και την εθνική συγκρότηση. Χωρίς να απορρίπτει τη σημασία των οικονομικών παραγόντων στη διαμόρφωση της ιστορικής εξέλιξης και των εθνών, θα προτείνει μία σύλληψη του «έθνους» που έχει τη βάση της στην ιδέα του λεγόμενου «πολιτισμικού έθνους» (Kulturnation).[73]

Η *Κοινωνική σημασία*, όμως, δε χρησιμοποιήθηκε μόνο στις κατηγορίες των «τριών» εναντίον του Δελμούζου, αλλά κυρίως και σε αυτές που εκτόξευσαν ενάντια στη Ρόζα Ιμβριώτη. Η Ιμβριώτη, που είχε ριζοσπαστικές παιδαγωγικές αντιλήψεις, με το μάθημά της πάνω στην ιστορία επιδίωκε «να γνωρίσουν», όπως δήλωνε η ίδια ενάμιση και πλέον χρόνο έπειτα από τα Μαρασλειακά, «τα παιδιά τους νόμους και τη γένεση της σημερινής κοινωνίας» και να κατανοήσουν «την έννομη πορεία» της.[74] Τέτοιες απόψεις εύκολα γίνονταν αντικείμενο παρεξήγησης (στην καλύτερη περίπτωση) από τους συντηρητικούς οπαδούς της καθαρολογίας· συνεπώς καταγράφονταν συλλήβδην ως «κομμουνισμός». Ετσι έγινε και με την περίπτωση της Ρόζας Ιμβριώτη. Οταν τόλμησε να φέρει προς συζήτηση, για τις ανάγκες τού μαθήματος της, την *Κοινωνικήν σημασίαν*, η ενέργεια εκλήφθη ως καθαρή ιεροσυλία, ως πράξη αντεθνική.

Ας μη λησμονούμε ούτε στιγμή πως το βιβλίο του Κορδάτου θεωρείτο από τους ομοϊδεάτες των «τριών» ως έργο κομμουνιστικής προπαγάνδας. Επομένως, ενασχόληση με αυτό μέσα στο σχολείο ισοδυναμούσε, στα μάτια όσων σκέπτονταν όπως τα προαναφερθέντα πρόσωπα, με τη διανομή προκηρύξεων του Κομμουνιστικού Κόμματος. Οι «τρεις», λοιπόν, κατηγορούν την Ιμβριώτη (και συνάμα χτυπούν το Δελμούζο, τον οποίο παρουσιάζουν να υποθάλπει τον «κομμουνισμόν» της Ιμβριώτη) πως υποστήριξε ότι στο μάθημά της εξετάζει την Ελληνική Επανάσταση «από τη βασική άποψη ότι είναι [...] αποτέλεσμα της αστικής τάξεως της Ελλάδος, επηρεασθείσης από ανάλογη κίνηση της Δύσεως, και, επομένως, δεν είναι αποτέλεσμα της γενικής του έθνους εξεγέρσεως».[75]

Το αληθές ή όχι των ισχυρισμών των τριών διδασκάλων δεν είναι κάτι που θα μας απασχολήσει εδώ. Αυτό που πρέπει να κρατήσουμε, από τη δική μας οπτική γωνία, είναι το ανακάτεμα που φέρνει στη συγκεκριμένη συγκυρία η άποψη του Κορδάτου για την Επανάσταση του '21 ως έργο της αστικής τάξης· τοποθέτηση που εκλαμβάνεται από μερίδα της ελληνικής κοινωνίας ως αντεθνική, ανετρεπτική και επικίνδυνη. Οφείλουμε ωστόσο να επισημάνουμε (πέρα από την αλήθεια ή τη συκοφαντία των λεγομένων των «τριών») πως από την επίθεση των πολέμιων της μεταρρύθμισης στους Δελμούζο, Ιμβριώτη κ.ά. με αφορμή τα Μαρασλειακά, δε λείπουν και οι κακότεχνες παρεξηγήσεις, ή οι διαστρεβλώσεις με επίκεντρο το βιβλίο του Κορδάτου. Για παράδειγμα, στην

έκθεση της επιτροπής που θα συσταθεί (στελεχωμένη από γνωστούς συντηρητικούς και υπέρμαχους της καθαρεύουσας) τον Απρίλιου του 1926, με στόχο τη διαξαγωγή ανακρίσεων για τα Μαρασλειακά, περιέχεται και η επιστολή - μαρτυρία κάποιας «Κας Τ.», η οποία και καταθέτει πως από συνομιλίες της «κηδεμονευομένης» της με συμμαθήτριές της, αντιλήφθηκε ότι

> ότι εις το μάθημα της Ιστορίας [: ενν. το μάθημα της Ιμβριώτη] διδάσκονται [τα παιδιά] ότι η Ελληνική Επανάστασις είχεν ως ελατήριον μόνον τον πλουτισμόν ωρισμένων προσώπων και ουχί την απελευθέρωσιν της Πατρίδος μας από τους Τούρκους. *Ηρώτησα τότε ποίος τα λέγει αυτά και μου απήντησαν «η ιστορία του Κορδάτου»*, την οποίαν εις το μάθημα τους ανέπτυσσον.[76]

Η χοντροκομμένη, καθόλα τετριμμένη αυτή ερμηνεία του περιεχομένου της *Κοινωνικής σημασίας* χρησιμοποιήθηκε, από τον Δ. Λάμψα (Πρόεδρο του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου όταν προτωεκδηλώθηκαν τα Μαρασλειακά) στο πόρισμα των ανακρίσεων που διενήργησε με εντολή του υπουργου της Παιδείας, σαν συνδετικός κρίκος ανάμεσα στα πραγματικά γεγονότα και τις καταγγελίες των «τριών» δασκάλων. Ο Λάμψας εκτίμησε πως οι τρεις «δημοδιδάσκαλοι» εξέλαβαν στραβά την κατάσταση, νομίσαντες πως οι θέσεις «του κομμουνιστού Κορδάτου», του οποίου το βιβλίο -η *Κοινωνική σημασία*- «έχει γίνει γνωστόν εις ευρυτάτους κύκλους», ήσαν και οι προσωπικές θέσεις της ίδιας της Ιμβριώτη. «Ο Κορδάτος, *σκέπτονται*», *σημειώνει* ο Λάμψας, καταγράφοντας τους εικαζόμενους συλλογισμούς των «τριών», «αποδίδει την Επανάστασιν εις την αστικήν τάξιν. Α[ρα] και η κ. Ιμβριώτου [θεωρεί] την αστικήν τάξιν ως πρωτεργάτριαν της Επαναστάσεως. Ο Κορδάτος υποστηρίζει ότι το ωθήσαν την αστικήν τάξιν εις την Επανάστασιν ελατήριον ήτο η οικονομική της βουλιμία. Ωρισμένως, συλλογίζονται, το αυτό θα θεωρεί και η κ. Ιμβριώτου».[77]

Ο ανακριτής Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου στέκεται και προσωπικά στο περιεχόμενο του βιβλίου του Κορδάτο, μα η ενασχόληση του αυτή δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρουν. Υποσημειώνουμε μόνο δύο πράγματα. Πρώτον, Οσον αφορά τον ιστορικό υλισμό, δεν τον λογαριάζει για επιστημονική μέθοδο, διότι, όπως λέει, δεν είναι αναγνωρισμένος πουθενά από τους επιστήμονες. Δεύτερον, τη θέση του Κορδάτου πως το '21 ήταν αστική επανάσταση την *απορρίπτει, αντιπροτείνοντας πως ήταν έργο των οπλαρχηγών.*

Τέλος, στην εμπλοκή της *Κοινωνικής σημασίας* στα Μαρασλειακά θα παρέμβει και ο πολιτευτής Ευστράτιος Κουλουμβάκης, πρωταγωνιστική φυσιογνωμία εκείνη την εποχή στην πάλη κατά του «μαλλιαροκομμουνισμού». (Ο Κουλουμβάκης είχε ήδη στο ενεργητικό του πολλές περγαμηνές ως πολέμαρχος του αντιδημοτικισμού.) Ο Λάκων πολιτευτής, στις αρχές του 1926, μέσα στη δίνη του απόηχου των Μαρασλειακών και των σφοδρών συγκρούσεων (ιδεολογικών και πολιτικών) για το ζήτημα της στελέχωσης της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, θα επαναφέρει στο πεδίο της μάχης δύο θέματα που ήδη έχουμε αναφέρει: (α) την περίφημη υπόθεση της φημολογούμενης πανεπιστημιοποίησης του Κορδάτου, και (β) την υποτιθέμενη, από μέρους του μαρξιστή ιστορικού, επίκληση της γνώμης του Δημήτρη Γληνού, προς ενδυνάμωση της επιχειρηματολογίας του για την αστικότητα του Εικοσιένα. Σε άρθρο του, στα μέσα περίπου του Ιανουαρίου του 1926, όπου γίνεται προσπάθεια να αποδειχτεί πως η Δημοκρατική Ενωσις του Αλ. Παπαναστασίου έχει ταυτόσημους πολιτικούς στόχους με το (όπως το αναφέρει) *Μαρξικόν Αρχείον* (ενν. την κομμουνιστική σέκτα των «αρχειομαρξιστών», που εξέδιδε το περιοδικό *Αρχείον Μαρξισμού*), ο Κουλουμβάκης θα καταφερθεί και εναντίον του Κορδάτου με τα ακόλουθα λόγια:

> Ο διαβόητος Κορδάτος, ο ανήκουστος και καπηλικός υβριστής του 1821, ρητώς διαβεβαιώνει ότι συμφωνεί μετ' αυτού ο κ. Γληνός. Και διεκδικεί ο Κορδάτος την θέσιν του καθηγητού της Φιλοσοφίας της Ιστορίας εν των Πανεπιστημίω της

Θεσσαλονίκης, θέσιν την οποίαν επίσης διεκδικεί γύναιόν τι [: η Ιμβριώτη] μαλλιαρώτατον και ηθικώς αχαλίνωτον![78]

Ο ίδιος, πάλι, που με την πυκνή αρθογραφία του στο *Εμπρός* εκείνη την περίοδο βάλλει κατά πάντων, θα αναφερθεί εκ νέου στον Κορδάτο ύστερα από λίγο. Σε άρθρο του που δημοσιεύεται την 1η του επόμενου μήνα, εκφράζεται με οργή, αν όχι με φρίκη, η υποψία, ή μάλλον η βεβαιότητα, πως οι «μαλλιαροί» φιλοδοξούν να καταστήσουν τον Κορδάτο έναν από τους «νέους Παπαρρηγόπουλους», αποπέποντας τον εθνικό ιστοριογράφο από το βάθρο του. Οι «μικροί και αμαθείς άνθρωποι [που] κραυγάζουν [...] περί προοδευτικής εξελίξεως», διαπιστώνει ο Κουλουμβάκης, ζητούν νεοελληνικές μεταφράσεις των έργων του Ζαμπέλιου, του Φιλήμονα και άλλων ιστορικών συγγραφέων· όμως, συμπληρώνει στη συνέχεια, «περί της μνημειώδους εθνικής καυχήσεως, της ιστορίας του Κων. Παπαρρηγοπούλου, ουδέν λέγουν, διότι θα την αντικαταστήσουν με τα ιστορικά έργα του Κορδάτου, της Ρόζας [Ιμβριώτη], της Γαλατείας [Καζαντζάκη]».[79]

IV

Διαπιστώσαμε ότι εκδηλώθηκε μία σειρά ποικίλων έντονων αντιδράσεων και επικρίσεων από διανοούμενους και παράγοντες της κοινωνικής ζωής απ' αφορμή την κυκλοφορία της *Κοινωνικής σημασίας*: οι κρίσεις του άγνωστου επιστολογράφου του *Εμπρός* «Ν.Β.», το οργίλο ξέσπασμα του καθηγητή Καζάζη, η δράση του Κουτρέλη και της ΧΕΣ, την υπόθεση του αφορισμού του Κορδάτου κ.λπ. Ποιά ήταν η απάντηση σε όλα αυτά εκ μέρους του Κορδάτου; Πώς απήντησε, αν απήντησε, σε ό,τι τον έψεξαν; Πώς εκτίμησε το όλο κλίμα της εξαλλοσύνης που εκδηλώθηκε εξαιτίας της μελέτης του; Με ποιό τρόπο σχολίασε άλλες κρίσεις που ακούστηκαν για τις απόψεις του περί του Εικοσιένα μέσα στο γενικότερο κλίμα των Μαρασλειακών (λ.χ. του Δελμούζου και του Λάμψα).

Η πρώτη κίνηση από τη μεριά του Κορδάτου υπήρξε η επιστολή-απάντησή του στις επικρίσεις του «Ν.Β.», το μοναδικό αυτοτελές σχόλιό του με αφορμή συγκεκριμένο εναντίον του κείμενο. Η επιστολή του «Ν.Β.» στο *Εμπρός* δε διέφυγε της προσοχής του Κορδάτου, ο οποίος, μάλιστα, θεώρησε σκόπιμο να μην την αφήσει ασχολίαστη. Αυθημερόν συντάσσει μία εξαιτερικά σύντομη απαντητική επιστολή προς την παραπάνω εφημερίδά, η οποία και δημοσιεύται την επομένη, 12 Ιουνίου 1924.[80] Ο Κορδάτος, έμμεσα πλην σαφώς, επισημαίνει πως η κριτική του «Ν.Β.» δεν ήταν ούτε καλόπιστη, ούτε επιστημονική, αλλά ένα κατασκεύασμα από εκείνα που διακρίνονται από «αμάθειαν» και «βδελοπουλισμόν» (για το Βδελόπουλο, απ' όπου και ο παραπάνω όρος, βλ. παρακάτω, IV // σημ. 85). Οι κριτικές για την *Κοινωνικήν σημασίαν*, δηλώνει ο Κορδάτος, είναι ευπρόσδεκτες από τον ίδιο, μόνον όταν πληρούν τους κανόνες της επιστημονικότητας και της καλής πίστης, πράγμα, όμως, που δε συμβαίνει με το κείμενο του «Ν.Β.»

Το οπλοστάσιο του ανώνυμου επιστολογράφου, σημειώνει ειρωνικά στη συνέχεια, για τις ανάγκες τις αντίκρουσης του βιβλίου, εξοπλίστηκε «με ολίγην σάλτσαν θρησκείας, γλώσσης, πατριωτισμού και εις το τέλος με Γουστάβ Λεμπόν, ως είδός τι μαϊντανού». Ο Κορδάτος, επίσης, αντιλαμβανόμενος μάλλον πως η επιστολή του «Ν.Β.» είναι το πρανάκρουσμα ισχυρότερων αντιδράσεων, οι οποίες πρόκειται να ακολουθήσουν στο αυτό μήκος κύματος, προσθέτει πως το βιβλίο του δεν έχει τίποτε να φοβηθεί από την οργή που «πιθανόν» θα προκαλέσει στο «διδασκαλισμό» και από τις συναφείς αντιδράσεις «των ευνούχων του πνεύματος». Οι θέσεις που αναπτύσσονται σε αυτό είναι ικανοποιητικά τεκμηριωμένες και, ως εκ τούτου, οι οποίες εκ μέρους τους προσπάθειες για «ανασκευήν» ή «δυσφήμισιν» δεν το αγγίζουν. Τέλος, ο Κορδάτος δεν παραλείπει να σχολιάσει το σημείο της επιστολής του «Ν.Β.», όπου ο τελευταίος έγραφε πως η

Κοινωνική σημασία είχε εκδοθεί με έξοδα του Κομμουνιστικού Κόμματος, υπαινιγμός για τον καθαρά προπαγανδιστικό -κατά τον επιστολογράφο επικριτή του Κορδάτου- χαρακτήρα της μελέτης. Ο μαρξιστής ιστορικός υπενθυμίζει πως το βιβλίο του εκδόθηκε από τον οίκο του Γ. Βασιλείου και, μάλιστα, εξομολογείται στους αναγνώστες του *Εμπρός* πως ο ίδιος καλοπληρώθηκε από τον εκκότη του.

Ο Κορδάτος σχολίασε τόσο συνολικά, όσο και κατά περίπτωση τις εναντίον του «έξαλλες» αντιδράσεις (καθώς και τις κρίσεις των Δελμούζου και Λάμψα) στον «Πρόλογο» της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* του, καθώς και στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας του *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, στο τμήμα που επιγράφεται «Ο σύγχρονος δημοτικισμός και η Αντίδραση». Ας παρακολουθήσουμε από πιο κοντά αυτά του τα σχόλια.

Για τον Κορδάτο[81] δεν υπάρχει αμφιβολία πως τα «κομμουνιστικά» (όπως τα λέει), αποτελούν πλέον την αιχμή του δόρατος της «Αντίδρασης», παίρνοντας τη θέση που άλλοτε είχαν τα «μαλλιαρικά-γλωσσικά» και, αργότερα, τα «αθεϊκά». Εκτιμά ότι αυτή η εξέλιξη φανερώνει το «φόβο» της «Αντίδρασης» εμπρός στην κοινωνική εξέλιξη, ένα συναίσθημα που την ωθεί στο «ξόρκισμα» του φαντάσματος του κομμουνισμού: είναι ο «πόλεμος» που στήθηκε «με τα πιο συκοφαντικά και κακόπιστα επιχειρήματα ενάντια σε κάθε προοδευτική εκδήλωση».[82] Σε αυτόν τον πόλεμο, κατά τον Κορδάτο, πρωτοστάτησε η Εκκλησία, που, συνεπικουρούμενη από τους Καζάζη, Κουτρέλη, Τρεμπέλα κ.λπ., ξεκίνησε εναντίον του μία πραγματική σταυροφορία. Πρόκειται για την «πολεμική» που ο μαρξιστής ιστορικός χαρακτηρίζει «καλογερική» και στην οποία απαξιοί να δώσει απάντηση, αφού εκτιμά πως δεν μπορεί να γίνει με αυτή την πλευρά «συζήτηση σοβαρή». Εκφράζει ωστόσο κρίσεις οι οποίες αφορούν πρόσωπα που έδρασαν στον περιβάλλοντα χώρο της Εκκλησίας, και συγκεκριμένα τους Καζάζη, Κουτρέλη και Τρεμπέλα.

Για τον πρώτο από τους προαναφερθέντες, του οποίου η αρθρογραφία στο *Εμπρός* θεωρείται από τον Κορδάτο «αμανές»,[83] λέει πως ναί μεν όσα έγραφε στα άρθρα του για τον «Μπολσεβικισμόν εν Ελλάδι» δεν ήταν παρά «φλυαρίες», «ψευτιές» και «φαντασιοπληξίες», εντούτοις, ήταν πράγματα με «σημασία», καθόσον -όπως εκτιμάται- άρθρωναν «τις αντιδραστικές και συντηρητικές αντιλήψεις της μεγάλης μερίδας της αστικής τάξης, που ιδεολογικά την αντιπροσωπεύει ο Καζάζης με τον Κουλουμβάκη, Τ[η]μελή, Χατζιδάκη και Σία».[84] Οσον αφορά, τώρα, τον Παναγιώτη Κουτρέλη, τον Πρόεδρο της ΧΕΣ, ο Κορδάτος θα αρκεστεί απλώς να τον συγκρίνει με το λεγόμενο Βδελόπουλο,[85] έναν ημιπαράφρονα λαϊκό ιεροκύρηκα της προπολεμικής Αθήνας. Τέλος, για τον Τεμπέλα,[86] θα εκτιμήσει πως «άδιακα κόπιασε» να'αναιρέσει μαρξισμό και δαρβινισμό, δύο θεωρίες που στέκουν ορθές και ακατανίκητες σα γρανιτένιοι βράχοι. Με άλλα λόγια, «άνθρακες [...] ο θυσαυρός», όπως γράφει χαρακτηριστικά ο μαρξιστής ιστορικός.

Ο Κορδάτος, πάντως, δε θα επεκταθεί στην ανασκευή της επιχειρηματολογίας του θεολόγου Παν. Τρεμπέλα. Αρκείται στο χλευασμό της, λέγοντας πως πρόκειται για «θεολογικές παπαρδέλλες», για επιχειρήματα που στο χώρο τις κριτικής φαντάζουν όπως «τα καρυοφύλλια στην σύγχρονη πολεμική τέχνη». Κοντολογής, συγκροτούν ένα μουσιακό θεωρητικό οπλοστάσιο. Τα λίγα ωστόσο που ο Τρεμπέλας παρατήρησε για το καθαρά ιστορικό μέρος του βιβλίου του -της *Κοινωνικής σημασίας*- ο Κορδάτος τα αφήνει ασχολίαστα. Εκφράζει μονάχα τη γνώμη πως η κατεύθυνση έρευνας που δόθηκε από την Εκκλησία στον Τρεμπέλα (συντάξη μίας εργασίας στην οποία θα αποφεύγεται όσο το δυνατόν περισσότερο η αναφορά στην ιστορία) διακρίνεται από την υποκρισία των εκκλησιαστικών κύκλων, οι οποίοι προσπάθησαν έτσι να παρακάμψουν ένα επώδυνο για αυτούς αντιδραστικό παρελθόν.

Η εντύπωση του Κορδάτου από το «Εθνικόν Συνέδριον» του 1925 θα αποτυπωθούν σε δύο βιβλία του: στο ένα εν παρόδω, στο άλλο διεξοδικότερα. Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* διαβάζουμε μόνο ένα σύντομο σχόλιο[87] για τη «σαβούρα» που συναθροίστηκε και έκανε το Συνέδριο, μία διοργάνωση η οποία «έδειξε όχι μοναχά αντιδραστικότητα, αλλά και πτωχοπροδρομισμό». Εξίσου δηκτικός θα είναι ο Κορδάτος πάνω σε αυτό το θέμα και στη μελέτη

του *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*· μόνο που εδώ θα προσθέσει και το κοινωνικό στίγμα όσων είχαν μαζευτεί στο «Εθνικόν Συνέδριον» του 1925. Το Συνέδριο παρομοιάζεται σαν μία θλιβερή και επικίνδυνη μασκαράτα από αξιολύπητες, μα και συνάμα αδιστακτες φιγούρες. «Γνωστοί *οικοπεδοφάγοι κληρικοί, που ρήμαξαν τα οικόπεδα της μονής Πετράκη*», «γνωστοί πατριδοκάπηλοι και όργανα ξένων πρεσβειών», «πασίγνωστοι ραμολήδες του Πανεπιστημίου» και «τρανοί θεομπαίχτες και κατεργαρέοι», γράφει ο Κορδάτος,[88] πήγαν στο «Εθνικόν Συνέδριον» για να μιλήσουν για το «έθνος», να εξυμνήσουν την καθαρεύουσα και να πουν ένα σωρό «ανοησίες» με ύφος σοβαρό, ανακατεύοντας, κατά τη μόδα, τον κομμουνισμό με το δημοτικισμό. Ο μαρξιστής ιστορικός εκτιμά πως αυτό ακριβώς το κλίμα οδηγεί, αμέσως μετά, στη δημιουργία των Μαρασλειακών, όταν -κατά πως λέει- με αφορμή την *Κοινωνικήν σημασίαν* αρχίζει η ομοβροντία των αντιδραστικών και των καθαρολόγων εναντίον της μεταρρύθμισης στην εκπαίδευση.

Τα βέλη όμως της σκληρής κριτικής του Κορδάτου θα δεχτεί και ο Δ. Λάμψας,[89] ο Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, που, όπως είδαμε πιο πάνω, είχε κάνει ανακρίσεις για τα Μαρασλειακά και εξέδοσε και σχετικό πόρισμα («φεφτάς» [sic], κατά τον Κορδάτο, με το οποίο ο Λάμψας «έλυσε τον τετραγωνισμό του κύκλου!»). Το σύνολο σχεδόν των παρατηρήσεων του Κορδάτου αφορούν την ανασκευή του ισχυρισμού του ανακριτή-προέδρου πως το γεγονός ότι ο ιστορικός υλισμός δεν είναι αναγνωρισμένος πουθενά ως μέθοδος επιστημονική, ισοδυναμεί με το ότι πράγματι δεν είναι ένα εργαλείο της επιστημονικής έρευνας. Δε θα υπεισέλθουμε στην επιχειρηματολογία του Κορδάτου, αφού έτσι θα ξεστρατίζαμε από τη θεματική της διατριβής. Σημειώνουμε, μόνο, πως αυτή κινείται, όπως εύκολα υποψιάζεται κανείς, στον άξονα της προσκόμισης παραδειγμάτων και άλλων άλλοτε μη αναγνωρισμένων μεθόδων ή ιδεών από το χώρο της ιστορίας των επιστημών.

Εν σχέσει, τώρα, με την πεποίθηση του Λάμψα πως η Ελληνική Επανάσταση ήταν έργο των οπλαρχηγών και όχι αστική επανάσταση, ο Κορδάτος παρατηρεί[90] πως αν ο Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου συμβουλευόταν «και τις 'επίσημες' ακόμα ιστορίες», αν, για παράδειγμα, «διάβαζε τον Παπαρρηγόπουλο» και έβλεπε «ποιός είτανε ο ρόλος των αρματολών», τότε δε θα εκστόμιζε τέτοιες «ιστορικές ψευτιές». Τα ιστορικά ντοκουμέντα, συνεχίζει ο Κορδάτος, διαψεύδουνε το Λάμψα σε αυτό το σημείο. Το συμπέρασμα του συγγραφέα της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* στο θέμα αυτό διατυπώνεται διαζευτικά ως εξής: είτε ο Πρόεδρος του Ε.Σ. «δεν σκαμπάζει από ιστορία», είτε την «πλαστογραφεί» με αυτόν τον τρόπο, «δίνοντας εξετάσεις» για το «δίπλωμα - κράχτη της Εκπαιδευτικής Αντίδρασης».

Τέλος, δε θα μείνουν ασχολιάστες οι περιπτώσεις της μαρτυρίας της «Κας Τ.» αφενός και των άρθρων του Δελμούζου στη *Δημοκρατία* αφετέρου. Οσον αφορά την πρώτη, στέκεται στην εντύπωση που δημιουργεί η μαρτυρία για την άποψή του σχετικά με τις αιτίες του 1821, ότι αυτός, τάχα, υποστήριξε πως οι αστοί έκαναν την Επανάσταση για να πλουτίσουν. Εξοργισμένος ο Κορδάτος θα σημειώσει[91] πως η «'ιστορία'» του (όπως ανέφερε την *Κοινωνικήν σημασίαν* η «Κα Τ.») «δε λέει τέτοιες ανοησίες» και πως από πουθενά δεν μπορεί να εξαχτεί ένα τόσο χοντροκομμένο συμπέρασμα. «Αυτό είναι μία βλακεία», συνεχίζει στο ίδιο οργίλο ύφος, «που φυσικά τη χαρίζω στους πάτρωνές της», δηλαδή στην τριμελή επιτροπή που έκανε τις σχετικές ανακρίσεις· και καταλήγει επισημαίνοντας: αυτό που απλώς υποστήριζε στο βιβλίο του ήταν ότι οι Ελληνες αστοί, λόγω της ταξικής θέσης τους, εμφορούνταν από τα ιδανικά της απελευθέρωσης και ήσαν εξ αντικειμένου επαναστάτες και προοδευτικοί.

Αναφορικά με το Δελμούζο, ο Κορδάτος στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*[92] περιορίζεται στη διαπίστωση πως με την όλη στάση του απ' αφορμή τα Μαρασλειακά επιχειρεί να εξωραΐσει το αστικό καθεστώς. Ο Δελμούζος, γράφει ο Κορδάτος, ο άλλοτε επικριτής του αστισμού, τώρα έχει στραφεί προς το μυστικισμό και τον υπερσωβινισμό. Η επίκριση του μεγάλου παιδαγωγού για την «οδό» του Κορδάτου δε σχολιάζεται από το δεύτερο, και τούτο αποφεύγεται, μάλλον διότι υπήρχε ήδη σχετική επίκριση του Κορδάτου: πρόκειται για τη γνωστή μας

υποσημείωση από την *Κοινωνικήν σημασίαν* που είχε παραποιήσει ο Κουτρέλης και η ΧΕΣ. Εχει ήδη αναφερθεί πως ο Δελμούζος, απαντώντας στους «τρεις» πάνω στο ζήτημα του αν δέχεται ή όχι την «υλιστική» ερμηνεία για το 1821, επανέλαβε περικοπή από την απολογία του στη Δίκη του Ναυπλίου, όπου και κατέκρινε την ανάλογη άποψη του Σκληρού. Αυτή ακριβώς η επίκριση του Δελμούζου ήταν και το αντικείμενο της κριτικής του Κορδάτου στην προαναφερθείσα υποσημείωση. Επομένως, υπήρχε ως προς αυτό το θέμα δεδομένη απάντηση του Ελληνα μαρξιστή, ο οποίος έκρινε σκόπιμο να μην την επαναλάβει. Ποιά ήταν όμως αυτή η απάντηση; (Υπενθυμίζουμε ότι ο Δελμούζος είχε αντικρούσει τη θέση πως το Εικοσιένα ήταν αστική επανάσταση λέγοντας [α] ότι δεν πήραν εξαρχής μέρος στον αγώνα όλοι οι αστοί, και [β] ότι έπρεπε να λογιστεί και η παράδοση ως αίτιο της Επανάστασης.)

Η απάντηση του Κορδάτου στην «περίφημη» υποσημείωση της *Κοινωνικής σημασίας*, στέκεται μόνο στον πρώτο ισχυρισμό του Δελμούζου, καθόσον το ζήτημα της παράδοσης εξετάζεται από το συγγραφέα διεξοδικότερα σε άλλα σημεία του βιβλίου (βλ. κεφ. 1.2, III // σημ. 45-46, και ιδίως κεφ. 3.2, V // σημ. 72-74). Γράφει, λοιπόν, ο Κορδάτος πάνω στο ζήτημα αυτό, πως ο Δελμούζος «ισχυρίσθη» ότι

> η εις στα υλιστικά αίτια απόδοσις της Επαναστάσεως καταρρέει εκ του γεγονότος ότι *αστοί* τινες κατά την εποχήν της επαναστάσεως αντετάχθησαν κατ' αυτής. Ο Δελμούζος δεν ονομάζει ποίοι και πού ήσαν αυτοί δια να δύναται κανείς να ελέγξη τον ισχυρισμόν του.[93]

Στη συνέχεια, θα αξιολογήσει τον ισχυρισμό του Δελμούζου ως «μονομερή» και «μη σοβαρό» και επισημαίνει, φέρνοντας και παραδείγματα: το κριτήριο για χαρακτηρισμούς σε παρόμοιες περιπτώσεις δεν μπορεί να είναι η αρνητική ή θετική στάση ορισμένων· πρέπει επίσης να έχει κανείς υπόψη του πως οι επαναστάσεις δε γίνονται από τις πλειοψηφίες των τάξεων που επαναστατούν, αλλά, κάθε φορά, από μία «προοδευμένη» μειοψηφία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. «Μπράβοι απεπειράθησαν χθες να δολοφονήσουν τον διευθυντήν μας», εφ. *Ριζοσπάστης*, 14 Αυγ. 1924, σ. 1. (... *κ. Κατσαρά, υιού:* πρόκειται για τον παθολόγο Ιωάννη Κατσαρά, καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Αθήνας, γιο του Μιχαήλ Κατσαρά, επίσης καθηγητή -της νευρολογίας- στην Ιατρική Σχολή.) Βλ., επιπλέον, στο φύλλο της επομένης τα ανυπόγραφα σχόλια «Οι 'άγνωστοι'» και «Γελοίαι κατηγορίαι γελοίων υποκειμένων» (σ. 1, στη στήλη «Από την άποψίν μας»). Στο πρώτο, εκφράζεται η βεβαιότητα πως οι δράστες της απόπειρας «ουδέποτε θα ανακαλυφθούν». Στο δεύτερο, ο σχολιογράφος αναφέρει πως «δια να καλυφθή και εξουδετερωθή η κολοσσιαία», όπως εκτιμά, «εντύπωσις» από την απόπειρα κατά του Κορδάτου, «εσκηνοθετήθη» από τους Ράλλη, Σοφούλη και το συντάκτη του *Ελευθέρου Τύπου* Γιαννόπουλο μία «είδησις» περί ξενοκίνητης κομμουνιστικής προπαγάνδας.
Την είδηση της απόπειρας μετέδωσαν και άλλες εφημερίδες. Βλ. τα ακόλουθα ανυπόγραφα ρεπορτάζ: «Επίθεσις κατά κομμουνιστού», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 14 Αυγ. 1924, σ. 3· «Δολοφονική επίθεσις κατά του Διευθυντού του *Ριζοσπάστη*», εφ. *Η Βραδυνή*, 13 Αυγ. 1924, σ. 6· «Δολοφονική απόπειρα κατά του Διευθυντού του *Ριζοσπάστου*», εφ. *Δημοκρατία*, 14 Αυγ. 1924, σ. 6· «Δολοφονική επίθεσις κατά του Διευθυντού του *Ριζοσπάστου*», εφ. *Εθνος*, 13 Αυγ. 1924, σ. 3· το με τον ίδιο τίτλο ρεπορτάζ στο *Σκριπ*, 14 Αυγ. 1924, σ. 1. Την είδηση ανέγραψε επίσης και η βολιώτικη εφ. *Η Θεσσαλία* (βλ. το σχετικό λακωνικό τηλεγράφημα στο φ. της 13ης Αυγ. 1924, σ. 2, στήλη «Εσωτερικαί ειδήσεις»).
(*Η διαφορά μίας μέρας που παρατηρείται στη μετάδοση της είδησης εξηγείται από την ώρα, 12 το μεσημέρι, που έλαβε χώρα το συμβάν: όσες εφημερίδες ήταν απογευματινές -κυκλοφορούσαν στις 2 μ.μ.- πρόλαβαν και την τύπωσαν αυθημερόν· οι πρωϊνές κατ' ανάγκην έγραψαν σχετικά την επομένη.*)

2. Βλ. «Επί της δολοφονικής αποπείρας. Ανακοίνωσις της Κ. Επιτροπής προς τα μέλη του Κόμματος και τον Εργαζόμενον Λαόν», εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 Αυγ. 1924, σ. 1.
(*Η ανακοίνωση αυτή δεν περιλαμβάνεται στην έκδοση των Επίσημων κειμένων* του ΚΚΕ.) Στη σύνταξη του παραπάνω κειμένου έχει, ασφαλώς, συνεισφέρει και ο ίδιος ο Κορδάτος, αφού ήταν τότε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής (της λεγόμενης «τριμελούς») του ΚΚ, μαζί με τους Σ. Μάξιμο και Θωμά Αποστολίδη.

3. Γιώργος Κόκκινος, «Νεοκλής Καζάζης (1849-1936): εθνική ιδεολογία, πολιτική φιλοσοφία, φιλοσοφία της ιστορίας», π. *Θεωρία και Κοινωνία*, 6 (Ιαν. 1992), σ. 192 και 193. Ο «δεξιός» εθνικιστικός λόγος που εκφέρει ο Καζάζης, και οι όσοι από τους επικριτές του Κορδάτου κινούνται στην ίδια γραμμή πλεύσης με αυτόν, είναι ακριβώς η μορφή του εθνικισμού που εμφανίζεται ιστορικά στον ύστερο 19ο αι., με χαρακτηριστικό γνώρισμα την αποδεύσμευσή του από τη δημοκρατική, ριζοσπαστική παράδοση της Γαλλικής Επανάστασης. Πρόκειται για έναν πολιτικό εθνικισμό της Δεξιάς, ο οποίος διεκδικεί -σύμφωνα με τα λόγια του Χόμπσμπαουμ- το «μονοπώλιο του πατριωτισμού», οριοθετώντας ο,τιδήποτε βρίσκεται πέρα από αυτόν στο χώρο της προδοσίας. Στις «ακραίες εκφράσεις» αυτού ακριβώς του τύπου εθνικισμού ανιχνεύονται οι

«ιδεολογικοί προπάτορες» του μεσοπολεμικού φασισμού. Βλ. E.J. Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875-1914*, επανέκδοση, Cardinal, Λονδίνο 1989, σ. 143 και 144.

4. Βλ. Peter Lyman, «The politics of anger: on silence, ressentiment, and political speech», π. *Socialist Review* (San Francisco Bay Area), 57 (Μάιος-Ιούν. 1981), σ. 62.

5. Βλ. Ν.Β. [;], «Η Επανάστασις του 1821 και η κομμουνιστική βεβήλωσις», εφ. *Εμπρός*, 11 Ιουν. 1924, σ. 1· επίσης την επιστολή του δικηγόρου Σ. Αγγελούδη στην εφημερίδα *Σκριπ* της 8ης Ιουν. 1924. Την ύπαρξη της επιστολής Αγγελούδη τη γνωρίζουμε έμμεσα, από τη σχετική καταχώριση στη βιβλιογραφία που έχει συντάξει η Ζωή Σπανάκου στη διατριβή της (βλ. *Σπανάκου*, σ. 495). Επειδή, όμως, δεν παρατίθενται όλες οι παραπεμπτικές ενδείξεις, υποθέτουμε πως έχει αντιγραφεί από το αρχείο του Κορδάτου. Καθόσον, δε, τυχαίνει ορισμένες εγγραφές να είναι ανακριβείς, πρέπει να δεχτούμε με κάποια μικρή επιφύλαξη την ορθότητα της ημεριομηνίας δημοσίευσής της.

6. Η άποψη αυτή αναμασά την παλιά «αστική μυθολογία» που, όπως λέει ο Χόμπσμπαουμ, βλέπει την οργανωμένη εργατική δραστηριοποίηση ως «όχλους των ηλιθίων και των παραπλανημένων, υποκινούμενους από αγκιτάτορες, οι οποίοι δε θα μπορούσαν κατ' άλλον τρόπο να κερδίσουν μία άνετη διαβίωση» (Hobsbawm, *The Age of Capital*, ό.π., σ. 260).

7. Φαίνεται πως υπήρξαν στο μεταξύ δημοσιεύματα στο *Σκριπ* εναντίον του Κορδάτου και της *Κοινωνικής σημασίας*. Ο *Ριζοσπάστης*, σε σχόλιό του τής 8ης Ιουλίου (βλ. παρακάτω, σημ. 13), σημείωνε: «Μετά τους διαφόρους 'δασκάλους' του *Σκριπ* που έπαθαν ντελήριο εξ αφορμής του νεοεκδοθέντος [...]». Δε γνωρίζουμε σε τί ακριβώς αναφέρεται η εφημερίδα του ΚΚΕ, καθόσον δεν μπορέσαμε να βρούμε τα φύλλα του *Σκριπ* για εκείνη την περιόδο.

8. Βλ. Ν. Καζάζη, «Ο Μπολσεβικισμός εν Ελλάδι» (δύο άρθρα), εφ. *Εμπρός*, 6 και 7 Ιουλ. 1924, σ. 1. Ο Νεοκλής Καζάζης ήταν καθηγητής της Εγκυκλοπαίδειας του Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (πρύτανης του ιδρύματος κατά το ακαδ. έτος 1902-03) και καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στην ίδια Σχολή, ως αντικαταστάτης (δύο φορές) του Νικόλαου Γουναράκη. Επίσης, ήταν τέκτονας και Πρόεδρος, από το 1894 έως το θάνατό του, της εθνικής Εταιρείας Ο Ελληνισμός. Για τον Καζάζη, βλ. Γ. Κόκκινου, *ό.π.*, σ. 185-212, ιδίως σ. 186-201· για τον Καζάζη ως οικονομολόγο, βλ. Μιχάλη Ψαλιδόπουλου, *Η κρίση του 1929 και οι Ελληνες οικονομολόγοι*, (Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, [αρ. 12]), Ιδρυμα Ερευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989, σ. 143-145.

9. Βλ. Ν. Καζάζη, «Ο κοινωνισμός εν Γερμανία», π. *Παρνασσός*, [β'] Β':ΙΑ' (Νοέμβρ. 1878), σ. 840-869.

10. Βλ. Ν. Καζάζη, «Η κοινωνιστική αντίληψις της ιστορίας», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 3:Β'-Γ' (Απρ.-Σεπτ. 1923), σ. [160+]27 [= 187]. Βλ. επίσης τα άρθρα του για την «κρίσιν του κοινοβουλευτισμού», εφ. *Εμπρός*, 5 έως 11 Φεβρ. 1924. Εκεί ως θεραπεία από την «κρίσιν» προτείνεται η καθιέρωση ενός εκλογικού συστήματος, *σύμφωνα με το οποίο οι εκλογείς θα είναι διαχωρισμένοι σε τρεις κατηγορίες*: «επιστήμονες», «κεφαλαιούχοι» και «εργάται». Το σύστημα αυτό περαπέμπει στη λεγόμενη «ψηφοφορία των τριών τάξεων» που ίσχυε στην Πρωσία (βλ. Norman Stone, *Europe Transformed, 1878-1919*, 4η έκδοση, [The Fontana History of Europe], Fontana Press, Λονδίνο 1988, σ. 167).
Με την ευκαιρία της μνημόνευσης της μελέτης του Καζάζη ατο *Αρχείον* του Καλιτσουνάκι, υποση-

μειώνουμε πως ο Κορδάτος την είχε ευρωνευτεί σκληρά, χαρακτηρίζοντάς τη «σωστή επιστημονική γρονθοπατινάδα». Βλ. Πέτρος Χαλκός [= Γιάννης Κορδάτος], «'[Η] κοινωνι[στι]κή αντίληψις της ιστορίας', υπό Ν. Καζάζη. Μελέτη δημοσιευμένη στο τεύχος Β'-Γ' (τόμος 3) του *Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* του κ. Δ. Καλιτσουνάκι», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':1 (Ιαν. 1924), σ. 30-31. (Το να γνώριζε αυτή την εναντίον του κριτική ο Καζάζης, και πολύ περισσότερο πως πίσω από το όνομα Χαλκός κρυβόταν ο Κορδάτος, είναι ένα ενδεχόμενο που πρέπει να αποκλειστεί.) Προσθέτουμε πως ο *Νουμάς* σε ανύποπτο χρόνο (τχ. 729 [27 Μαρτ. 1921], σ. 153, στη στήλη «Φαινόμενα και πράγματα») είχε αποκαλέσει τον Καζάζη «βρυκόλακα της πατριδοφαφλαταρίας»· η ευστοχία του χαρακτηρισμού επιβεβαιώθηκε πλαίρια το καλοκαίρι του 1924.

11. Βλ. την αυτοβιογραφία του, *Μέξη*, σ. 163, 166, και Νίκου Κουχ. [;], «Επιλεγόμενα», στο: Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (από το 1453 ως το 1966)*, πρόλογος: Κώστας Βάρναλης, τ. Β', Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1962, σ. 812, 814.

12. Ο ίδιος ο Κορδάτος, πάντως, σχολίασε την απόφαση αυτή αρνητικά, εκτιμώντας ότι το νέο πανεπιστημιακό ίδρυμα «θα εκθρέψει νέας λεγεώνας θεσιθηρών και αμαθών» (Ι. Κ[ορδάτος], «Το νέον πανεπιστήμιον», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10 Ιουλ. 1924, σ. 1).

13. Βλ. «Δασκαλικό ντελήριο», εφ. *Ριζοσπάστης*, 8 Ιουλ. 1924, σ. 1 (στη στήλη «Από την άποψίν μας»).

14. Βλ. Αθανάσιου Βερέμη, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την Αντεπανάσταση του 1923 ως την ανατροπή του Πάγκαλου», στο συλλογικό έργο: *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ' (1913-41), 1978, σ. 271-296, ιδίως σ. 281-285.

15. Βλ. Αλκη Ρήγου, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935: κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, πρόλογος: Νίκος Σβορώνος, (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 170-175.

16. Σύμφωνα με τη διαπίστωση του Αλ. Ρήγου, *ό.π.*, σ. 173.

17. Χαράλαμπος Νούτσος, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία: όψεις του Μεσοπολέμου*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1990, «Εισαγωγή», σ. 14. Για την προβληματική των «διανοουμένων» και το περίγραμμα των συναφών διεργασιών στην Ελλάδα στις αρχές του αιώνα, βλ. Panagiotis Noutsos, *Le marxisme européen: une theorie en construction*, παράρτημα αρ. 43 του π. 'Δωδώνη' (μέρος τρίτο), Ιωάννινα 1989, σ. 83-92· πρβλ. Π. Νούτσου, «Εισαγωγή» στην ανθολογία *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Β'-α', ό.π., σ. 22-32.

18. Αναφερόμαστε στη διάλεξη με θέμα «Γιάννης Κορδάτος: η ιστοριογραφική πρόκληση» που έδωσε ο Φ. Ηλιού στις 6 Μαρτίου 1988 στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Ο ίδιος ο Κορδάτος είχε γράψει πως για τον Καζάζη, «μπολσεβικισμός και ιστορικός υλισμός και ιμπεριαλισμός είναι ένα και το αυτό (Χαλκός, *ό.π.*, σ. 31).

19. Σύμφωνα με μία επισήμανση του Χ. Νούτσου, *ό.π.*, σ. 171.

20. Βλ. Ν. Καζάζη, «Η τραγωδία της ιδιοκτησίας», εφ. *Εμπρός*, 15 Ιουλ. 1924, σ. 1.

21. Βλ. Χ. Νούτσου, *ό.π.*, σ. 71-73· για περισσότερα, Εταιρείας Ο Ελληνισμός, *Πρακτικά γενικών συνελεύσεων - ψηφίσματα* του Α' «Εθνικού Συνεδρίου», Τύποις Στυλ. Γαληνάκη, Αθήνα 1925.

22. Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σ. 72.

23. Βλ. το σχόλιο στο π. *Εκκλησία*, Γ':17 (25 Απρ. 1925), σ. 135 (στη στήλη «Χρονικά»). Το περιοδικό ήταν το επίσημο έντυπο βήμα της Εκκλησίας της Ελλάδος.

24. Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σ. 73.

25. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 74.

26. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 170.

27. Βλ. «Ξεπερνά κάθε όριο», εφ. *Ριζοσπάστης*, 18 Νοεμβρ. 1924, σ. 1 (στη στήλη «Από την άποψίν μας»).

28. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 153-154. (Η υποσημείωση αυτή θα μας απασχολήσει ξανά: βλ. παρακάτω, II // σημ. 34.)

29. Βλ. Γιάννη Κορδάτου, «Μεσαιωνικές μέρες», π. *Ο Νουμάς*, 471 (17 Μαρτ. 1912), σ. 168-170· το παράθεμα από τη σ. 168. (Το κείμενο αυτό του Κορδάτου έχει σκαρωθεί με τη μορφή περιπεκτικού λαϊκού διηγήματος.) Για το ίδιο επεισόδιο, βλ. και Γιάννη Κ. Κορδάτου, «Αθεϊκά Βόλου», λήμμα στο *Σοσιαλιστικόν εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν της φιλοσοφίας της κοινωνιολογίας και της πολιτικής*,* τ. Α', Ακαδημαϊκόν Βιβλιοπωλείον, Αθήνα [1928], σ. 68.

30. «Οι μαύροι χρόνοι της 'Ιεράς Εξετάσεως' αναζούν», εφ. *Ριζοσπάστης*, 28 Οκτ. 1924, σ. 2 (τα κεφαλ. στο πρωτότ.). *...ανισορρόπων*: ο υπαινιγμός είναι για τον Παναγιώτη Κουτρέλη, Πρόεδρο της Χριστιανικής Ενώσεως Σωματείων.

31. «Μεσαιωνικά αίσχη», εφ. *Ριζοσπάστης*, 28 Οκτ. 1924, σ. 1 (στη στήλη «Από την άποψίν μας»).

32. Βλ. Π.Α. Κουτρέλη, *Το Υπόμνημα της Χριστιανικής Ενώσεως Σωματείων περί του (ανατρεπτικού της Θρησκείας, της Πατρίδος, του Κράτους, της Οικογενείας και της Ηθικής) βιβλίου του αρχικομμουνιστού Κορδάτου και των αθεϊστών των σχολείων και η απόφασις της Ιεραρχίας περί αμφοτέρων*, Εκδόσεις 'Νέου Εθνοφύλακος', [αρ. 1;], Αθήνα 1924. Αποσπάσματα από το λόγο που εκφώνησε ο Κουτρέλης κατά την επίδοση του Υπομνήματος περιέχονται στο: «Οι μαύροι χρόνοι», *ό.π.*, σ. 1-2 (το τμήμα με ιδιότιτλο «Αι αερολογίαι του Υπομνήματος»). Το πλήρες κείμενο της «προφορικής» αυτής «εισηγήσεως» δημοσιεύεται στο *Σκρίπ*, 27 Οκτ. 1924, σ. 2, με τίτλο «Το αθεϊστικόν ζήτημα προ της Ιεραρχίας της Ελλάδος: εν κακοήθες αντιθρησκευτικόν βιβλίον» [= Κουτρέλης, *ό.π.*, «Αντί προλόγου», σ. 3-6].
Η ΧΕΣ αποτελεί μετεξέλιξη (μάλλον διεύρυνση) της Ορθοδόξου Ενώσεως Χριστιανικών Σωματείων (ΟΕΧΣ) με μέλη, σύμφωνα με τις υπογραφές που φέρει το Υπόμνημα, τους ακόλουθους δέκα

* Στο εξής, *Σοσιαλιστικόν Λεξικόν* Ακαδημαϊκού.

συλλόγους: Ανάστασις του Ελληνισμού, Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, Ιωάννης ο Βαπτιστής, Εθνικός Πολιτικός Σύλλογος (η ιδιαίτερη οργάνωση του Κουτρέλη), Α' Γεωργικός Σύνδεσμος Αθηνών, Ενοριακός Σύνδεσμος Ρέντη, Συνεταιρισμός Αμοργίνων, Σύνδεσμος Σκυρίων, Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Σιδηρωτών και, τέλος, Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ασπροπύργου. Για την ΟΕΧΣ και τη δράση της κατά το πρώτο εξάμηνο του 1924, βλ. Π.Α. Κουτρέλη, *Λόγος (εν τω Εθνικώ Συνεδρίω) επί της καταπτώσεως του θρησκευτικού αισθήματος*, Εκδόσεις 'Νέου Εθνοφύλακος', αρ. 3, Αθήνα 1925, σ. 16-22.

33. Κουτρέλης, *Το υπόμνημα της ΧΕΣ*, ό.π., σ. 19-20.

34. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 13 (τα εσωτερικά εισαγωγικά δηλώνουν το κείμενο του Κορδάτου). Πρβλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 154 υποσ. (βλ. και παραπάνω, I // σημ. 28).

35. Βλ. Κουτρέλη, *ό.π.*, «Αντί προλόγου», σ. 5 (το ερωτηματικό στο πρωτότ.)

36. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, «Εισαγωγή», σ. ια'-ιβ'. Σχετικά με το Φέρρι, ο Κορδάτος αναφέρεται στη μελέτη «Ο σοσιαλισμός και οι θετικές επιστήμες», η οποία είχε δημοσιευτεί, σε μετάφραση Παστία Γιατσόπουλου, στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν* του 1923, σε δώδεκα συνέχειες (μία σε κάθε τεύχος).

37. Κουτρέλης, *Λόγος*, ό.π., σ. 21 (οι υπογρ. δικές μας).

38. Βλ. Κουτρέλη, *Το Υπόμνημα της ΧΕΣ*, ό.π., σ. 11-13. (Στη σ. 12 παρατίθενται αποσπάσματα από επιστολή του Καζάζη).

39. Πρβλ. το «απάνθισμα» του Κουτρέλη με Κορδάτου, *ό.π.*, σ. γ'-δ' (για «συγγραφείς» και «φιλοπατρίαν»), ε' (για «βατράχους»), ιβ'-ιδ' (για *Θεία Πρόνοια* και «μανδαρίνους»), 34-35 υποσ. (για εκκλησιαστική περιουσία), 45 υποσ. 1 (για «κακουργήματα»), 64-65 (για «προλήψεις»), 72 (για Γρηγόριο Ε'), 162-163 και υποσ. σ. 162 (για «νωθρότητα» κ.λπ.), β' [= 168+2] (για ευχή Κορδάτου).

40. Κουτρέλης, *ό.π.*, σ. 11 (οι υπογρ. στο πρωτότ.).

41. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 64-65.

42. Βλ. Κουτρέλη, *ό.π.*, «Αντί προλόγου», σ. 4, 5.

43. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 162-163.

44. Κουτρέλης, *ό.π.*, σ. 10-11.

45. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 23. Το κύριο συνταγματικό «πάτημα» του Κουτρέλη και της ΧΕΣ αποτελεί το σημείο εκείνο του Συντάγματος (στο άρθρο 14 του Συντάγματος του 1864/911 και, αργότερα, στο άρθρο 16 του δημοκρατικού Συντάγματος του 1927) που «κατ' εξαίρεσιν», αναφορικά με την απαγόρευση της λογοκρισίας, προνοεί για τη δυνατότητα κατάσχεσης δημοσιευμάτων «ένεκα προσβολής κατά της χριστιανικής θρησκείας» (βλ. στον τόμο: *Τα ελληνικά Συντάγματα*, επιμέλεια: Λουκάς Αξελός, εισαγωγή: Αλ. Σβώλου, «Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος», Στοχαστής, Αθήνα ²1972, σ. 129, 148, 171).

46. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., «Πρόλογος», σ. VI.

47. *Στο ίδιο.*

48. Τις πληροφορίες για τη συζήτηση στην Ι. Σύνοδο γύρω από τον αφορισμό του Κορδάτου αντλούμε από: (α) το ρεπορτάζ «Οι μαύροι χρόνοι», *ό.π.*, σ. 1 (ιδίως τα τμήματα που επιγράφονται «Η αγόρευσις του Αγίου Δημητριάδος» και «Το σχέδιον του αφορισμού»), (β) τα αποσπάσματα από τα πρακτικά της συζήτησης, όπως δημοσιεύονται στο: Αρχιμανδίτης Θεόκλητος Α. Στράγκας, *Εκκλησίας Ελλάδος ιστορία εκ πηγών αψευδών, 1817-1967*, τ. Β', Αθήνα 1970, σ. 1291 επ. (Σημειώνουμε πως η πρόταση αφορισμού του Δημητριάδος, καθώς και το προσχέδιο του κειμένου του αφορισμού που ο ίδιος συνέθεσε, δεν περιλαμβάνονται, για λόγους ευνόητους, στο Στράγκα.)

49. Βλ. Στράγκα, *ό.π.*, σ. 1291.

50. Η πρώτη ημερομηνία προκύπτει έμμεσα, από τα λόγια του Αρχιεπισκόπου Αθηνών στο σημείο που η Ι. Σύνοδος περνά να συζητήσει το επόμενο ζήτημα από εκείνο του Κορδάτου και του κομμουνισμού (βλ. *στο ίδιο*, σ. 1300). Η δεύτερη, αναγράφεται στο με ημερομηνία 27 Οκτωβρίου 1924 έγγραφο του Αρχιμανδρίτη Θεόκλητου Παναγιωτόπουλου, Α' Γραμματέα της Ι. Συνόδου, προς τη ΧΕΣ, με το οποίο πληροφορεί την οργάνωση για την απόφαση της Ιεραρχίας πάνω στην υπόθεση Κορδάτου (βλ. Κουτρέλης, *ό.π.*, σ. 8).
Η εντύπωση που επικρατούσε την εποχή εκείνη σχετικά με τη συζήτηση στην Ιεραρχία για τον αφορισμό του Κορδάτου ήταν πως το θέμα απασχόλησε αλλεπάλληλες συνεδριάσεις της Ιεραρχίας. Τούτο όμως δεν είναι ακριβές, αφού η απόφαση πάρθηκε αυθημερόν. Η εντύπωση αυτή, όμως, δημιουργήθηκε μάλλον εξαιτίας τού ότι η Εκκλησία απέφυγε να δώσει δημοσιότητα στο θέμα. Πάντως, ο ίδιος ο Κορδάτος διατήρησε και αργότερα αυτή την αρχική εντύπωση περί πολλών συνεδριάσεων. Βλ. Γιάννη Κορδάτου, «Εισαγωγικό σημείωμα», στο συλλογικό έργο: Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ - Ινστιτούτο Φιλοσοφίας, *Η θεωρία του ιστορικού υλισμού*, μετάφραση από τα ρωσικά: Γιάννης Δεστούνης, επιμέλεια: Τάσος Βουρνάς, Τυποεκδοτική, Αθήνα 1956 [ανατύπωση: Γνώσεις, Αθήνα χ.χ.], σ. 15, όπου και διαβάζουμε: «Υστερα από πολλές συνεδριάσεις η Ι. Σύνοδος ανάθεσε στο θεολόγο Π.Ν. Τρεμπέλα [...]».

51. Βλ. «Οι μαύροι χρόνοι», *ό.π.*

52. Για την παραδοσιακά καχύποπτη και εχθρική στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας προς τις επιστήμες, βλ. Vasilios N. Makridis, «Science and the Orthodox Church in 18th and early 19th century Greece: sociological considerations», π. *Balkan Studies* (Θεσσαλονίκη), 29 (1988), αρ. 2, σ. 265-282.

53. Βλ. «Οι μαύροι χρόνοι», *ό.π.*

54. Βλ. Στράγκα, *ό.π.*, σ. 1292.

55. Στον Κορδάτο χρωστάμε την εικόνα πως η αποτροπή του αφορισμού του οφείλεται στη στάση του Αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου και του Μητροπολίτη Κοζάνης Ιωακείμ (βλ. τη σχετική παρατήρηση του Κορδάτου στη συντεταγμένη από τον ίδιο βιβλιογραφία του, *Μέξη*, σ. 168, και Νίκου Κουχ., *ό.π.*, σ. 815). Οσον αφορά τον πρώτο, η εικόνα αυτή είναι σωστή, υπό την έννοια πως το κύρος της αρχιεπισκοπικής θέσης του Χρυσόστομου βάρυνε αποφασιστικά προς

τη λήψη της τελικής απόφασης. Στο σκέλος, ωστόσο, που αφορά τον Κοζάνης η εικόνα δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού ο εν λόγω ιεράρχης δε μετείχε στη σύνθεση της Ι. Συνόδου της Ζ' Ιεραρχίας (για τα μέλη της, βλ. Στράγκα, *ό.π.*, σ. 1291). Ασφαλώς, στη δημιουργία και διάδοση της εντύπωσης πως ο Ιωακείμ συνέβαλε στη αποτροπή του αφορισμού του Κορδάτου, έπαιξε (καταρχήν) ρόλο η νεωτεριστική δράση του στο χώρο της εκκλησιαστικής ζωής κατά τη δεκαετία του '30. Ο ίδιος ο Κορδάτος, λ.χ., στη μελέτη του *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 65-66, γράφει: «[...] ο Μητροπολίτης Κοζάνης Ιωακείμ, σε άρθρο που δημοσίεψε στην εφημ. *Πατρίς* (30.1.31) με τον τίτλο 'Η μεταρρύθμισις της Εκκλησίας μας' δέχεται όχι μονάχα τη γνώμη μου πως η *Επανάσταση του Εικοσιένα* [υπογρ. του σ.] είταν αστικό κίνημα, μα, κι' ακόμα, πως πριν το Εικοσιένα την τουρκοκρούμενη Ελλάδα καταπίεζε η ολιγαρχία των τζακιών και του ανώτερου κλήρου. Να τι λέει ακριβώς ο 'νεωτεριστής' Δεσπότης: [...]» (ακολουθεί περικοπή από το άρθρο του Κοζάνης). Δεν πρέπει, φυσικά, να λησμονούμε και τη μετέπειτα συμμετοχή του Ιωακείμ στην Εθνική Αντίσταση, ενέργεια που αναδρομικά λειτούργησε έτσι ώστε να φανεί ακόμα πιο πειστική η υποτιθέμενη εικόνα για την οποία μιλούμε. Ο *Μέξης*, σ. 870, για παράδειγμα, όχι μόνο δέχεται τη σχετική παρατήρηση από το βιβλιογραφικό σημείωμα του Κορδάτου ανεπιφύλακτα (αφού αντιγράφει την περικοπή χωρίς να το δηλώνει), αλλά προσθέτει μετά το όνομα του Κοζάνης και την επεξήγηση: «ο ιεράρχης της εθνικής αντίστασης».

56. Βλ. Στράγκα, *ό.π.*, σ. 1295-1296, 1300.

57. Βλ. «Εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου προς τους Ελληνας εργάτας», π. *Εκκλησία*, Γ':15-16 (16 Απρ. 1925), σ. 113-116. (Το έγγραφο έχει αρ. πρωτοκ. 838/1318 και φέρει ημερομηνία 10 Απριλίου 1925· αναδημοσιεύεται από το Στράγκα, *ό.π*, σ. 1296-1299.)

58. Βλ. Γ[ρηγορίου] Π[απαμιχαήλ], «Η Ορθόδοξος Εκκλησία και το εργατικόν ζήτημα», π. *Εκκλησία*, Β':8 (19 Ιουλ. 1924), σ. 57-58 (η περικοπή που ακολουθεί είναι από τη σ. 58). Ο Παπαμιχαήλ, ως επικριτής του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού, συνηγορούσε υπέρ του «χριστιανικού σοσιαλισμού», τον οποίον εννοούσε ως κεφαλαιοκρατισμό στη βάση της ταξικής συνεργασίας.

59. Βλ. την παρουσίαση «Π.Ν. Τρεμπέλα, *Ο ιστορικός υλισμός 'εξ απόψεως φιλοσοφικής*, Μελέτη απολογητική, εντολή της Ιεράς Συνόδου συνταχθείσα, Αθήναι 1925», π. *Εκκλησία*, Γ':21 (23 Μαΐου 1925), σ. 168 (στη στήλη «Νέα Βιβλία»). Στο ίδιο τεύχος (σ. 165, στη στήλη «Χρονικά») υπάρχει και ένα τηλεγραφικό, άτιτλο σχόλιο για το ίδιο βιβλίο. Το πόνημα του Τρεμπέλα δεν πρέπει να ικανοποίησε ιδιαίτερα, ίσως και καθόλου, τους σκληροπυρηνικούς εκκλησιαστικούς ή/και παρα-εκκλησιαστικούς κύκλους. Ο Π.Α. Κουτρέλης, για παράδειγμα, σε ένα βιβλιαράκι του τού 1929, γράφει πως η μελέτη του Τρεμπέλα «παν άλλο ή αναίρεσις του βιβλίου του Κορδάτου ήτο» (*Πού φαίνεται και πού είνε ο Κομμουνισμός*, Τυπογραφείον Π. Παπαδάκη, Αθήνα 1929, σ. 22 υποσ. 3· στην ίδια σ., η *Κοινωνική σημασία* χαρακτηρίζεται «λίβελλος» που στρέφεται «κατά της Ελλ. Επαναστάσεως»). Αν και η παραπάνω εκτίμηση του Κουτρέλη διατυπώνεται σε μία εποχή κατά την οποία έχει επέλθει ρήξη ανάμεσα στη ΧΕΣ και την επίσημη Εκκλησία, την οποία η πρώτη θεωρεί διαβρωμένη από τον κομμουνισμό, δεν υπάρχει κανένας ιδιαίτερος λόγος να μην πιστέψουμε πως ίσχυε και όταν εκδιδόταν η «αναιρετική μελέτη» του Τρεμπέλα, εποχή που η ΧΕΣ συνέπλεε με την επίσημη Εκκλησία.

60. Βλ. Στράγκα, *ό.π.*, σ. 1295 υποσ. 1. (Το έγγραφο έχει αρ. πρωτοκ. 1000/1393 και ημερομηνία 26 Μαΐου 1925.)

61. Τρεμπέλας, *Ο ιστορικός υλισμός* (βλ. σημ. 59 για πλήρεις ενδείξεις), σ. 6.

62. Για πληρέστερη ανάλυση επ' αυτού, βλ. *Σπανάκου*, σ. 401-406 (και τις σημ. στις σ. 428-431). Βλ. επίσης, για την αντίληψη του Ελευθερόπουλου περί ιστορικού υλισμού και τις σχετικές επικρίσεις του Κορδάτου, Γρηγόρη Καραφύλλη, *Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία: όψεις των ευρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική σκέψη, τέλη 19ου - αρχές 20ού αι.*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 64 και 65. Αξίζει να ειπωθεί, επ' ευκαιρία, πως το σημείο όπου ο Κορδάτος πραγματεύεται το ζήτημα της «ελευθέρας βουλήσεως» του ανθρώπου αποτελεί παράφραση ανάλογων σημείων από δύο κείμενα του Σκληρού. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., «Εισαγωγή», σ. η'-θ' πρβλ. Γ. Σκληρού, «Εισαγωγή εις το *Κοινωνικό μας ζήτημα*», *ό.π.*, σ. 449· του ίδιου, «Μεθοδολογία: υποκειμενική και αντικειμενική κοινωνιολογία» [= π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), 41 (Οκτ.-Δεκ. 1919), σ. 198-204], *Εργα*, ό.π., σ. 554. (Τα οικεία χωρία στις παραπάνω σελίδες των κειμένων του Αιγυπτιώτη στοχαστή σχεδόν συμπίπτουν στη διατύπωση.)

63. Βλ. Τρεμπέλα, *ό.π.*, σ. 31-33 υποσ.

64. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 72.

65. *Στο ίδιο*, σ. 74.

66. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 75.

67. *Στο ίδιο*, σ. 79.

68. *Στο ίδιο.*

69. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 79-80 (απ' όπου και τα παραθέματα που ακολουθούν).

70. Για τα Μαρασλειακά, την προϊστορία και τα παρεπόμενά τους, βλ. Χ. Νούτσου, *ό.π.*, σ. 19-105.

71. Βλ. «Τα του Μαρασλείου και Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Το καθήκον και η στάσις της Διοικήσεως. Συνέντευξις με τον κ. Δελμούζον και κ. Γληνόν. Τα άρθρα του στη *Δημοκρατία*. Απάντησις εις τα καταγγελόμενα κ.λπ.», π. *Διδασκαλικόν Βήμα*, 32 (14 Ιουν. 1925), σ. 3 (από το Γ' τμήμα του κειμένου, με ιδιότιτλο «Η απάντηση εις τα καταγγελόμενα») -οι υπογρ. έχουν απαλειφθεί. Το παραπάνω δημοσίευμα αποτελεί αναδημοσίευση (α) άρθρων του Δελμούζου από την εφ. *Δημοκρατία* (6-9 Ιουνίου 1925), (β) επιστολής του από την εφ. *Εστία* (4 Ιουνίου 1925). (Το παράθεμα που αντιγράφουμε εδώ, καθώς και το αμέσως επόμενο, είναι από την επιστολή.) Πρόκειται για ακριβώς αυτά τα κείμενο που σε λίγο θα κυκλοφορήσουν και αυτοτελώς, με τίτλο *Μαράσλειο και ζωή* (Εκδοτική Εταιρεία «Αθηνά» - Α.Ι. Ράλλης και Σια, Αθήνα 1925).

72. *Στο ίδιο* (η υπογρ. στο π.).

73. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 6-8 [= «Ε. Εθνισμός και ανθρωπισμός»]· για το «πολιτισμικό έθνος», βλ. πρόχειρα Berend, «The cultural identity of Central and Eastern Europe», *ό.π.*, σ. 26-29. Η αντίληψη αυτή περί «εθνισμού», ο οποίος ορίζεται σε σχέση με πνευματικές αξίες,

σε αντιδιαστολή με τον «εθνικισμό» που έχει οικονομικές - υλικές ρίζες, θα υιοθετηθεί από πολλούς φιλελεύθερους διανοούμενους της εποχής (λ.χ. ο Π. Κανελλόπουλος), στην πάλη τους ενάντια στο μαρξισμό γενικά και στους Ελληνες εκπροσώπους του ειδικότερα (βλ. Δημήτρη Τζιόβα, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σ. 58 επ.).

74. Βλ. Ρόζας Ιμβριώτη, «Η ιστορική επιστήμη στο σχολείο», π. *Αναγέννηση*, [α'] Α':4 (Δεκ. 1926), σ. 208, 209 (οι υπογρ. της σ. έχουν απαλειφθεί).

75. Από το Υπόμνημα των «τριών», όπως παρατίθενται στο *Μαράσλειο και ζωή*, ό.π., σ. 46. Πρβλ. Χ. Δημητρακόπουλου, Κ. Κάρμα και Ι. Γεννηματά, *Ο κομμουνισμός εις το Μαράσλειον: «Εις απάντησιν του κ. Α. Δελμούζου»*, Αναδημοσίευσις εκ του 'Εμπρός', (6-7 Ιουνίου 1925), Τυπογραφικά Καταστήματα 'Ακροπόλεως', Αθήνα 1925, σ. 12. Εδώ, όμως, τα *αποδιδόμενα λόγια στην Ιμβριώτη παρουσιάζονται με μία «χαρακτηριστική παραλλαγή»*, όπως σημειώνει ο Δελμούζος, *ό.π.*, σημ. *. Παρεπιπτόντως, να σημειώσουμε πως οι «τρεις» φέρουν επίσης το Δελμούζο να έχει ισχυριστεί πως αυτός εμύησε το Σκληρό στο σοσιαλισμό. Μία τέτοια αντιστροφή της πραγματικότητας (αφού ήταν ο δεύτερος αυτός που προσήλκησε τον πρώτο στις σοσιαλιστικές ιδέες) από μέρους του Δελμούζου μας φαίνεται απίθανη, πέρα από το ότι είναι εντελώς αναίτια. Πρόκειται μάλλον για ψευδολόγημα που επιστρατεύεται στην προσπάθειά τους να επιβαρύνουν τη θέση του Δελμούζου. Εξάλλου, ο γνωστός παιδαγωγός παραδεχόταν την επίδραση που ο Σκληρός είχε ασκήσει επάνω του όταν τον πρωτογνώρισε στη Γερμανία, καθώς και την οφειλή του απέναντί του όσον αφορά τη γνωριμία του με το σοσιαλισμό. Βλ. Αλ. Δελμούζου, «Γράμμα σ' ένα φίλο μου. Πώς έγινα δάσκαλος», *Μελέτες και πάρεργα*, τ. Β', Αθήνα 1958, σ. 441-443· πρβλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση στο *Νουμά* (1907-1909)», *ό.π.*, σ. λδ'-λε'· επίσης, *Βιογραφικαί σημειώσεις του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρύσανθου του από Τραπεζούντος, 1881-1949*, επιμέλεια: Γεώργιος Ν. Τασούδης, Αθήνα 1970, σ. 56.

76. Από την έκθεση της ανακριτικής επιτροπής των Π. Θεοδωρόπουλου, Α. Παπαζαχαρίου και Σπ. Καλλιάφα (εφ. *Εμπρός*, [β'] 31 Μαΐου 1926), όπως υπάρχει στο: *Τα Μαρασλειακά*, Εκθεσις Γεωργίου Αντωνακάκη (Αεροπαγίτου), Αθήνα 1926, σ. 72-73. Παρατίθεται επίσης στο: Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 189 ύποσ. 44. Σημείωση: Ο Κορδάτος γράφει (στην ίδια σ. υποσ. 43) για την έκθεση των «Παναγιωτίδη, Θεοδωρόπουλου, Κα[λ]λιάφα κ[αι]λ[οιπώ]ν» που δημοσιεύεται στις 30 και 31 Μαΐου στο *Εμπρός*. Εδώ υπάρχει (α) μία μικρή ανακρίβεια και (β) μία παράλειψη. Πρώτον, η έκθεση αυτή ήταν των Θεοδωρόπουλου, Παπαζαχαρίου και Καλλιάφα. Ο Γ. Παναγιωτίδης, διευθυντής του Διδασκαλείου έπειτα από την απόλυση του Δελμούζου, είχε συντάξει άλλη έκθεση, της οποίας αποσπάσματα είχαν δημοσιοποιηθεί στο *Εμπρός* και στην *Καθημερινή* στις 20 Μαΐου 1926 (βλ. Χ. Νούτσου, *ό.π.*, σ. 94 και υποσ. 219 της ίδιας σελίδας). Δεύτερον, η έκθεση των Θεοδωρόπουλου κ.λπ. είχε και τρίτη συνέχεια στο *Εμπρός*, την 1η Ιουνίου (βλ. *στο ίδιο*, σ. 95 υποσ. 221).

77. Βλ. «Ολόκληρος η έκθεσις του κ. Λάμψα δια το θορυβώδες ζήτημα του Μαρασλείου», π. *Διδασκαλικόν Βήμα*, 34 (28 Ιουν. 1925), σ. 3.

78. Βλ. Ευστρατίου Γ. Κουλουμβάκη, «Το ζήτημα του μαλλιαρισμού. Προς ένωσιν και του Τύπου», εφ. *Εμπρός*, 19 Ιαν. 1926, σ. 1. Θέση του αρθρογράφου είναι πως η δημοτική αποτελεί το προσωπείο του κομμουνισμού. Ο Κουλουμβάκης επιδείκνυε αξιοσημείωτη εμμονή στην πάλη κατά των «μαλλιαροκομμουνιστών»· γι' αυτό και ο Νίκος Βέλμος στο *Φραγκέλιο* του θεώρησε

πως του ταίριαζε η παροιμία «Αδουλος δουλιά δεν έχει, το βρακί του λει και δένει» (τχ. 1 [25 Δεκ. 1926], σ. 3, στήλη «Κλειδωνας»).

79. Βλ. Ε.Γ. Κουλουμβάκη, «Οι δύο πολιτικοί αρχηγοί απέναντι του μαλλιαρισμού», εφ. *Εμπρός*, 1 Φεβρ. 1926, σ. 1 (Οι «δύο πολιτικοί αρχηγοί» είναι οι Καφαντάρης και Μιχαλακόπουλος, στους οποίους επιτίθεται ο Κουλουμβάκης, εξαιτίας της στάσης τους στο γλωσσικό ζήτημα.)

80. Βλ. Ι. Κορδάτου, «Audiatur et altera pars» (επιστολή), εφ. *Εμπρός*, 12 Ιουν. 1924, σ. 2 (στη στήλη «Κοσμική κίνησις»). Στην επιστολή, ο Κορδάτος μας πληροφορεί πως το βιβλίο του, την πρώτη κιόλας εβδομάδα της κυκλοφορίας του, πούλησε 400 περίπου αντίτυπα.

81. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., «Πρόλογος», σ. XIII. Πρβλ. *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 181 επ.

82. Κορδάτος, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. V.

83. *Στο ίδιο*, σ. VI.

84. Βλ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 184-185. *...Χατζιδάκης*: πρόκειται, βέβαια, για το γνωστό γλωσσολόγο. *... Τημελής*: εννοεί τον Π.Γ. Τημελή, αντιπρόεδρο της ΧΕΣ, προερχόμενο από την οργάνωση Ανάστασις του Ελληνισμού (βλ. Κουτρέλη, *ό.π.*, σ. 27).

85. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., όπου διαβάζουμε: «[...] ο δε εν Χριστώ συνάδελφος του κλεινού Βδελοπούλου κ. Κουτρέλης [...]».

86. Βλ. *στο ίδιο*, σ. VII. Αργότερα, ο Κορδάτος, «Εισαγωγικό σημείωμα», *ό.π.*, θα σημειώσει ότι «όλα όσα γράφει ο κ. Τρεμπέλας είναι προχειρολογήματα που απευθύνονται στους 'πτωχούς τω πνεύματι'. Δείχνουν, δηλαδή, αμάθεια και τίποτ' άλλο».

87. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. XII υποσ. *.

88. Βλ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 185 υποσ. 40.

89. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. VII-X.

90. Βλ. *στο ίδιο*, σ. IX-X.

91. Βλ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 189 υποσ. 44.

92. Βλ. *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. XIV-XV' πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 25 υποσ. 2.

93. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 153-156 υποσ. (η υπογρ. του σ.).

4.2. Από τον Κ. Παρορίτη και τον Π. Πικρό, στον Π. Κανελλόπουλο και το Δ. Ζωγράφο (1924-26)

I

Η «έξαλλη» κριτική για της *Κοινωνικής σημασίας* και ο συναφής ανεμοστρόβιλος που ξεσήκωσαν οι συντηρητικοί και δεξιοί εθνικιστικοί κύκλοι της ελληνικής κοινωνικής ζωής ενάντια στη θέση του Κορδάτου πως το Εικοσιένα ήταν επανάσταση αστική, δεν υπήρξε ο μοναδικός τύπος «υποδοχής» του βιβλίου. Μεταξύ άλλων, εκδηλώθηκε και η γνώμη της εκ διαμέτρου αντίθετης πλευράς, δηλαδή αυτής των κομμουνιστών. Το σχετικό υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας είναι δύο αναγγελίες έκδοσης του βιβλίου, καθώς και δύο βιβλιοπαρουσιάσεις της *Κοινωνικής σημασίας*, γραμμένες από δύο γνωστούς κομμουνιστές λογοτέχνες, τους Κώστα Παρορίτη και Πέτρο Πικρό (ψευδώνυμα των Λεωνίδα Σουρέα και Ι. Γεναρόπουλου αντίστοιχα).

Στις 3 Ιουνίου 1924, δημοσιεύεται, μέσα σε πλαίσιο, στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης* πρωτοσέλιδη παρουσίαση - αναγγελία έκδοσης της *Κοινωνικής σημασίας* του Κορδάτου. Μία άλλη παρουσίαση - αναγγελία, σχεδόν ταυτόσημη την πρώτη, εμφανίζεται τον ίδιο μήνα στο έτερο κομματικό έντυπο του Σοσιαλεργατικού Κόμματος την *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν*.[1] Στα ανυπόγραφα αυτά κείμενα, που μπορούν να εκληφθούν ως η επίσημη κομμουνιστική άποψη για το βιβλίο του Κορδάτου, η έκδοση της μελέτης του μαρξιστή ιστορικού εκλαμβάνεται, και προβάλλεται, ως εξαιρετικό γεγονός. «Το βιβλίο αυτό απολετεί *μίαν εξαίρεσιν* [η υπογρ. στο πρωτότ.]», γράφεται. Και τούτο, διότι δεν έρχεται να προστεθεί στους σωρούς από τα ογκώδη συγγράμματα της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, δε συμπορεύεται με τις καθιερωμένες ηρωϊκές ερμηνείες της Ελληνικής Επανάστασης, δίνοντας «μιά ψεύτικην ιστορία» του Αγώνα, αλλά αντίθετα αποκαθηλώνει τα εθνικά είδωλα, αποκαθάρει την ιστορική αφήγηση και ερμηνεία «από [τα] 'ηρωϊκά κατορθώματα' και από [τους] 'Εθνομάρτυρας' και [την] φιλοπατρίαν». Με άλλα λόγια, τονίζεται πως η εργασία του Κορδάτου αναλύει «πλατειά» τα αίτια του Εικοσιένα, εξετάζοντας τα γεγονότα «με το φακό του ιστορικού υλισμού».

Από τα παραπάνω, είναι φανερό πως η κομμουνιστική πλευρά υποδέχεται με έκδηλο ενθουσιασμό την έκδοση της *Κοινωνικής σημασίας*, επειδή φρονεί πως 'προσκομίζει κάτι εντελώς καινούργιο και ανατρεπτικό στο σύνολο των υφιστάμενων ηρωοκεντρικών ερμηνειών για την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Παράλληλα, όμως, βλέπει ότι με το βιβλίο του Κορδάτου εγκαινιάζεται η ελληνική κομμουνιστική παρουσία στο χώρο της ελληνικής επιστήμης. «Είνε», σημειώνεται στην αναγγελία - παρουσίαση της *Κομμουνιστικής Επιθεωρήσεως* για τη μελέτη του Κορδάτου, «το πρώτο βιβλίο της ιδικής μας σοσιαλιστικής φιλολογίας επάνω σε θέματα καθαρώς ελληνικού περιβάλλοντος», και αυτός είναι ένας παραπάνω λόγος που «πρέπει να διαβασθή και από εργάτας και φοιτητάς».

Την ίδια πάνω-κάτω περίοδο με τις αναγγελίες στο *Ριζοσπάστη* και στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν* δημοσιεύεται στο *Νουμά* και η βιβλιοπαρουσίαση του Κώστα Παρορίτη για την *Κοινωνικήν σημασίαν*. Ο γνωστός λογοτέχνης υποδέχεται περιχαρής την έκδοση του έργου του Κορδάτου, αναπτύσσοντας τις γνώμες του για το γεγονός, στη χαρακτηριστική γι' αυτόν ψυχαρίζουσα δημοτική, την ενίοτε τόσο δηλητηριώδη. Παραπάνω (βλ. 2, III // σημ. 41), μας είχε δοθεί η ευκαιρία να δούμε πως ο Παρορίτης είχε επανειλημμένα εκφράσει την απογοήτευσή του από την ελληνική ιστοριογραφία, η οποία είχε αγνοήσει το Σκληρό και την προσφορά του στην ανάγνωση των αιτίων της Ελληνικής Επανάστασης. Η κυκλοφορία της *Κοινωνικής σημασίας* θα σημάνει το τέλος της απογοήτευσης του Παρορίτη· απογοήτευση που, όπως θα δούμε, ήταν ευρύτερη και αφορούσε την όλη κατάσταση της ελληνικής διανόησης.

Ο Παρορίτης κατατάσσει την *Κοινωνικήν σημασίαν* του Κορδάτου σε εκείνες τις προσπάθειες που, προσφέροντας «υγιεινή τροφή» στο ελληνικό πνεύμα, συμβάλλουν στη διασώσή του από την ολοκληρωτική πνευματική απονέκρωση. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, το «Ρωμαίικο μυαλό» για πολλά χρόνια έχει πάψει να λειτουργεί, έτσι που θα νόμιζε κανείς πως τίποτα σπουδαίο δεν πρέπει να αναμένει από την ελληνική σκέψη. Το «μυαλό» αυτό έχει χάσει τη στράτα του, αναφωνεί ο Παρορίτης, τρεφόμενο συστηματικά από το «κολοκυθόζουμο της εφημεριδογραφίας» και το «φασουλόζουμο της κοινοβουλευτικής ρητορείας». Η «Ελληνική διανοητικότητα», στέκει *στείρα και παροπλισμένη, σε μία κατάσταση «αποκολοκύνθωσης», έχοντας χάσει από εμπρός της την* «Αλήθεια».[2] Μέσα σε αυτό το τέλμα, συνεχίζει ο κριτικογράφος, η μελέτη του Κορδάτου ξεχωρίζει ως μία νέα «καλή προσπάθεια», πλάι στον Ψυχάρη με το *Ταξίδι* του, στο Σκληρό με το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* κ.λπ., για να σωθεί η Ελλάδα «από το ρεζίλεμα του πνευματικού ευνουχισμού και του διανοητικού θανάτου».[3]

Με το βιβλίο του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση, εκτιμά ο γνωστός λογοτέχνης, εξέρχεται στο φως η ιστορική αλήθεια για το Εικοσιένα και διαλύεται η καθιερωμένη μυθιστορηματική ερμηνεία της, η οποία άλλωστε δε στόχευε -κατά τον γράφοντα, πάντα- παρά μόνο στην κολακεία ταπεινών εθνικών αισθημάτων αφενός, και στη θεωρήση των Ελλήνων ως ενός λαού μοναδικού μέσα στην οικουμένη αφετέρου. «Το βιβλίο του Κορδάτου», διαπιστώνεται,[4] «έρχεται, *ύστερα από εκατό χρόνια πατριωτικής φαφλαταρίας, να βάλη τα πράματα στη θέση τους*». Και συμπληρώνει ο Παρορίτης πως είναι πραγματική ντροπή για την ελληνική ιστοριογραφία το ότι αυτή την εργασία δεν την επιτέλεσε ένας επαγγελματίας ιστορικός, παρά ένας άνθρωπος της δικηγορίας, της δημοσιογραφίας και της πολιτικής.

Ο Κ. Παρορίτης θα δεχτεί ανεπιφύλακτα τα συμπεράσματα και τις θέσεις του Κορδάτου, συνεπαρμένος από την εικονοκλαστική δύναμη του βιβλίου. Δεν λείπουν όμως και οι επικριτικές παρατηρήσεις πάνω δουλειά του συγγραφέα.[5] Δέχεται, έτσι, πως σε ορισμένα σημεία ο Κορδάτος δεν στηρίζει επαρκώς την απόδειξη των συλλογισμών του. Επιπλέον, ότι το βιβλίο έχει πολλούς «δημοσιογραφισμούς», πράγμα που αντιβαίνει την «επιστημονική υφή» ενός τέτοιου έργου. Ακόμη, δεν του διαφεύγει πως και η γλώσσα του Κορδάτου δεν είναι δουλεμένη όσο θα έπρεπε.

Πέρα ωστόσο από όλα αυτά, οφείλουμε να επισημάνουμε πως δεν είναι η καθαρά ιστορική διάσταση της *Κοινωνικής σημασίας* το θέμα στο οποίο εστιάζει την προσοχή του ο Παρορίτης. Ουσιαστικά τον ενδιαφέρει να προβάλει γενικά τη δύναμη του ιστορικού υλισμού ως μεθόδου επιστημονικής επεξεργασίας του ιστορικού υλικού και, ταυτόχρονα, να επισημάνει την αφερεγγυότητα των ιδεαλιστικών ερμηνειών των κοινωνικών φαινομένων και της ιστορικής εξέλιξης. Όπως φαίνεται εξάλλου και από την παρουσίαση της θεματικής του βιβλίου που κάνει ο Παρορίτης, αυτό που μας καλεί να συγκρατήσουμε δεν είναι παρά το ότι όσοι αντιτάχτηκαν στην Επανάσταση (σύμφωνα με την ανάλυση του Κορδάτου), το έκαναν διότι όλοι οι άνθρωποι δρουν με βάση την «αντίληψη τω[ν] συμφερόντων τους». Διότι, «στο άπλετο φως που χύνει ο προβολέας του Ιστορικού Υλισμού, [και] όχι πια ο αφηρημένος πατριωτισμός, όπως διδάσκει η από καθέδρας Ιστορία, [...] *η συνείδηση της κοινωνικής τάξης του καθενός* [είναι] *που* [...] *ρυθμίζει όλη τη δράση του* [ανθρώπου], δίχως καμιάν άλλη ιδεαλιστικώτερη σκέψη».[6]

Στο εγκωμιαστικό κείμενο του Παρορίτη για την *Κοινωνικήν σημασίαν*, δε θα αγνοηθεί και το ζήτημα της γλώσσας της μελέτης του Κορδάτου, θέμα το οποίο ο αρθρογράφος διαλέγει για να κλείσει την παρουσίασή του. Δεν πρόκειται για την παρατήρηση του Παρορίτη για τον όχι και τόσο δουλεμένο λόγο του Κορδάτου, αλλά για ένα άλλο θέμα: της μορφής της γλώσσας, το ότι ο Κορδάτος είχε επιλέξει τη γραφή σε καθαρεύουσα, αντί της δημοτικής. Ο Παρορίτης, μαχητικότατος δημοτικιστής, δεν του συγχωρεί επ' ουδενί τρόπω αυτή την επιλογή: εκφράζει, λοιπόν, την απορία του πώς ένα επαναστατημένο μυαλό όπως ο Κορδάτος παρέμεινε δέσμιο αυτής της απονεκρωμένης παράδοσης. Στο σημείο αυτό ο Παρορίτης είναι τόσο απόλυτος και ανυποχώρητος

(πραγματικά πιστός στο πνεύμα του *Νουμά*), που δε συζητά καν τις αιτιάσεις που ο ίδιος ο Κορδάτος προέβαλε αναφορικά με την επιλογή της (απλής) καθερεύουσας (βλ. κεφ. 3.1 // σημ. 22). Έτσι, με θλίψη θα δηλώσει πως αν η γλώσσα της *Κοινωνικής σημασίας* ήταν η δημοτική, τότε *το βιβλίο αυτό θα γινόταν κλασικό, όπως το ψυχαρικό Ταξίδι.*

Το άλλο κριτικό σημείωμα κομμουνιστή συγγραφέα για την *Κοινωνικήν σημασίαν* δημοσιεύτηκε, όπως είπαμε, από έναν επίσης λογοτέχνη, τον Πέτρο Πικρό, συγγραφέα των *Χαμένων κορμιών*, στις αρχές Δεκεμβρίου 1924.[7] Το κείμενο του Πικρού μοιάζει μορφολογικά πολύ με εκείνο του Παρορίτη. Φανατικός δημοτικιστής και αυτός, ο Πικρός υιοθετεί μία γραφή επιθετική, πιο επεξεργασμένη όμως από εκείνη της βιβλιοκρισίας του συγγραφέα του *Κόκκινου τραγουδιού*· μία γραφή που σε ορισμένα σημεία καταλήγει να γίνεται σωστή άσκηση λογοτεχνικού ύφους. Φυσικά, τα δύο κείμενα μοιάζουν και στο περιεχόμενο, μολονότι πρέπει να επισημάνουμε πως το δεύτερο, του Πικρού, καθόσον δημοσιεύεται αρκετό χρόνο έπειτα από την κυκλοφορία του βιβλίου του Κορδάτου, ενσωματώνει και καυστικά σχόλια του γράφοντος για τις «έξαλλες» επιθέσεις που εκείνο δέχτηκε απ' όταν βγήκε στο εμπόριο.

«Επιτέλους!», αναφωνεί στην αρχή κιόλας του σημειώματός του ο Πικρός, να «κι' ένα βιβλίο απ' όπου το φως της επιστήμης και της αλήθειας χύνεται άπλετο σ' ένα ζήτημα που κανείς απ' τους νεοέλληνες δεν είχε την τόλμη να τ' αντικρύσει δίχως υστεροβουλία, δίχως πάθος και, προ παντός, δίχως φόβο, όπως [το αντίκρυσε] ο ιστορικός *μας* [υπογρ. δική μας] συγγραφέας Γιάννης Κορδάτος». Ο νεαρός λογοτέχνης εντοπίζει την τεράστια σημασία της έκδοσης της *Κοινωνικής σημασίας* στο ότι ο Κορδάτος ερευνά με αντικειμενικότητα και χωρίς μεροληψία το ιστορικό υλικό· για αυτόν ακριβώς το λόγο φέρει επάξια το όνομα του «Επιστήμονα», αφού ως αποκλειστικούς στόχους του έθεσε την ανεύρεση της αλήθειας και την εξυπηρέτηση της ιστορικής επιστήμης. Και αντεπεξήλθε, λέει ο Πικρός, ο Κορδάτος στο δύσκολο *αυτό έργο, διότι είχε ως οδηγό την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, πράγμα που του επέτρεψε να* πετύχει πολλά, εκεί όπου άλλοι ιστορικοί συγγραφείς, με καλή μεν πίστη, αλλά κινούμενοι πέρα από τον ιστορικό υλισμό, δε θα πετύχαιναν τόσο ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Ο Κορδάτος, συνεχίζει ο Πικρός,[8] «τα ιστορικά του αίτια [...] δεν ψάχνει να τα βρει μέσα στο συγχυσμένο χώρο του ονείρου και της φαντασίας». Φυσικά, δεν παραμερίζει -κατά την εκτίμηση του κριτικογράφου- από την ανάλυσή του τα παραπάνω στοιχεία -«το όνειρο, [τ]η φαντασία, [...] τ' ανθρώπινα ιδανικά»-, τα αντιλαμβάνεται όμως με έναν διαφορετικό τρόπο από τον καθιερωμένο: τα πλησιάζει ως έχουν, δηλαδή ως «εντυπώσ[ε]ις του υλικού κόσμου, κατοπτρισμένες στο ανθρώπινο μυαλό, το κατ' εξοχήν υλικό όργανο» του ανθρώπου. Η δουλειά ενός ιστορικού όπως ο Κορδάτος, προσθέτει ο Πικρός, είναι καθόλα ανάλογη με εκείνη του χημικού, του φυσιολόγου ή του αρχιτέκτονα: επιστημονική εργασία που ερευνά τους νόμους της εντός της υλικής πραγματικότητας.

Ερευνώντας, λοιπόν, ο Κορδάτος στην *Κοινωνικήν σημασίαν* υπό αυτό το πρίσμα, της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, τα της Επανάστασης, όλα τα γεγονότα και οι καταστάσεις που οδήγησαν σε αυτήν -υποστηρίζει ο Πικρός- μπαίνουν σε μία σειρά και «εξονυχίζονται πάντα πάνου στην αυτή επιστημονική βάση». Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αλήθεια για το Εικοσιένα ξεπροβάλλει περίλαμπρη: η *Κοινωνική σημασία* δε μεροληπτεί, ούτε αποσιωπά το ρόλο της μίας ή της άλλης κοινωνικής ομάδας· η ιστορία που μας παρουσιάζει -κατά τον Πικρό πάντα- είναι «αντικειμενική κι' αδέκαστη».

Σχετικά με τη γλωσσική επιλογή του Κορδάτου, ο συγγραφέας των *Χαμένων κορμιών*, θα *επικρίνει*[9] και αυτός το μαρξιστή ιστορικό, όπως προηγούμενως το είχε κάνει ο συνάδελφός του Παρορίτης. Ομως, σε αντίθεση με τον τελευταίο (που επέμεινε σε αυτό το σημείο, δίδοντας στη δημοτική γλώσσα μία αυταξία αδιαπραγμάτευτη), δεν το κάνει, καθώς λέει, από μία «προκατάληψη για τη δημοτική γλώσσα», μα καθαρά για λόγους «οφαιλημότητα[ς]» (sic). Διότι, όπως εξηγεί στη συνέχεια, το βιβλίο του Κορδάτου, αν και επιστημονικό, απευθύνεται στις λαϊκές

μάζες που δίψούν για γνώση και μάθηση. Επομένως, η επιλογή της δημοτικής κρίνεται απόλυτα απαραίτητη. Απευθύνεται, λοιπόν, προς τον Κορδάτο, με την έκκληση να μην «παραγνωρίσει» το ζήτημα τούτο σε μία μελλοντική, δεύτερη έκδοση του βιβλίου του.

Ο νεαρός κομμουνιστής λογοτέχνης έκρινε,[10] επιπλέον, τις «έξαλλες» αντιδράσεις που προκάλεσε η κυκλοφορία της *Κοινωνικής σημασίας*. Ο Πικρός δηλώνει πως η κυκλοφορία της μελέτης του Κορδάτου ήρθε και έπεσε σαν «μιά γερή πετριά μέσα στη λασπιάρικη βάλτα της πρόληψης και της ημιμάθειας», ούτως ώστε ήταν αναμενόμενο «να προκαλέσει το συχαμένο κακάρισμα των συχαμένων βατράχων που προκάλεσε».[11] Τα δηλητηριώδη βέλη του Πικρού θα πέσουν πυκνά εναντίον των διανοουμένων αυτών που έβαλαν σύσσωμοι κατά της *Κοινωνικής σημασίας*: των «τάχατες διαβασμένων» και «τάχατες διανοουμένων», που η μόνη τους προσφορά στη χώρα συνίσταται στο ότι «πότησαν» το λαό με την πρόληψη και τον «νάρκωσαν» με την αμάθεια (κατονομάζει τους Χατζιδάκι, Καζάζη και Εξαρχόπουλο).* Παράλληλα, θα χλευάσει άγρια, για την «ταραχή» που προκάλεσε το βιβλίο του Κορδάτου, το μεγαλοϊδεατικό «ημίμαθο και σοσιαλιστικό λογιοτατισμό της χώρας[12] -δε μας λέει κάτι διευκρινιστικό για το ποιές αντιδράσεις έχει κατά νού· «αυτόν ακριβώς που χρόνια αλάκερα τώρα, πιπιλίζει σα λαστιχένιο ρογοβύζι την περιφήμη 'Μεγάλη Ιδέα' και παίρνει κάθε τόσο την Πόλη μεσ' απ' τον καφενέ, με του ναργιλέ το μαρκούτσι στο χέρι, έτσι που τομολογεί κι αυτός ο Παλαμάς».**

Εδώ, είναι η καταλληλότερη στιγμή για να τεθεί προς απάντηση το ερώτημα που ακολουθεί: Μπορεί να θεωρηθεί πως τα κείμενα που μόλις παρουσιάστηκαν, οι δύο αναγγελίες, καθώς και οι κριτικές των Κώστα Παρορίτη και Πέτρου Πικρού, εκφράζουν έγκυρα το κλίμα υποδοχής της *Κοινωνικής σημασίας* από την κομμουνιστική πλευρά; Αναμφίβολα ναι, δίχως όμως τούτη η παραδοχή να σημαίνει τίποτε περισσότερο από το ότι αυτό που γίνεται εν γένει ανεπιφύλακτα αποδεκτό από την κομμουνιστική πλευρά είναι ο «σκληρός πηρύνας» της ανάλυσης του Κορδάτου για το '21: το ότι, δηλαδή, το 1821 ήταν επανάσταση αστική, στην οποία η ελληνική αστική τάξη έπαιξε τον εξ αντικειμένου «προοδευτικό» ρόλο της, εκπλήρωσε την «ιστορική αποστολή» της.

Οφείλουμε, πάντως, σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε και τούτο: στο Γ' Εκτακτο Συνέδριο του Σοσιαλεργατικού Κόμματος, το λεγόμενο και «συνέδριο της μπολσεβικοποίησης» (26 Νοεμβρίου έως 3 Δεκεμβρίου 1924), ο Κορδάτος έρχεται σε ρήξη (όχι πλήρη ακόμα) με το κόμμα του, διαφωνώντας με τη γραμμή του πάνω στο λεγόμενο «εθνικό ζήτημα», δηλαδή στην κομμουνιστική δράση υπέρ της «αναξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης». Παράλληλα, στο ίδιο Συνέδριο αρθρώνονται από την εκκολαπτόμενη νέα ηγεσία του ΚΚΕ μία σειρά από «ενστάσεις» και αντιρρήσεις που «επικεντρώνονται στον τρόπο εργασίας του Κορδάτου»,[13] δηλαδή, στις αναλύσεις του πάνω στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Οι «ενστάσεις» αυτές, ιδεολογικές κατά βάθος, οπωσδήποτε στο πώς η νέα ηγετική γενιά του (πλέον) ΚΚΕ, η «γενιά της μπολσεβικοποίησης», αντικρύζει εφεξής την εργασία του Κορδάτου για το 1821. Παρόλ' αυτά, τίποτε δε δείχνει πως η όποια εντονότερη επι-κριτική προ-διάθεση φθάνει έως το σημείο να αμφισβητηθεί αυτό που πριν ονομάσαμε «σκληρό πυρήνα» της ανάλυσης του μαρξιστή ιστορικού για την Ελληνική Επανάσταση.

* Ο (ύστερος) Γ. Χατζιδάκις και ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Νικόλαος Εξαρχόπουλος ήσαν σφοδροί εχθροί της δημοτικής γλώσσας και της μεταρρύθμισης στην εκπαίδευση. Ο Εξαρχόπουλος, μάλιστα, θα «διακριθεί» αργότερα στη δίωξη του καθηγητή Κακριδή, στη γνωστή, επαίσχυντη υπόθεση που έμεινε στην ιστορία ως Δίκη των τόνων.

** ... *κι αυτός ο Παλαμάς*: ο Πικρός παραφράζει εδώ τους δύο τελευταίους στίχους από το τρίτο στιχούργημα των *Σατυρικών Γυμνασμάτων* του Παλαμά. Οι εν λόγω στίχοι έχουν ως εξής: *Από τον καφενέ στην Πόλη μπαίνει* [: ο Ρωμηός] / *του Ναργιλέ κρατώντας το μαρκούτσι.*

Τούτο θα συμβεί (όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, κεφ. 4.3) έπειτα από μία δεκαετία, στα 1933, όταν πολλά από τα μέλη της «γενιάς της μπολσεβικοποίησης» (όπως, για παράδειγμα, οι Μάξιμος, Πουλιόπουλος, Σκλάβος) θα έχουν από καιρό αποπεμφτεί ή αποχωρήσει από τις τάξεις του ΚΚΕ. Η «γενιά της μπολσεβικοποίησης» δεν ασχολήθηκε με την Επανάσταση του 1821, αντίθετα απ' ό,τι έκανε αργότερα η διορισμένη από την Κομμουνιστική Διεθνή (ΚΔ) ηγεσία του ΚΚΕ. Ετσι, το πεδίο αυτό ήταν ολότελα ελεύθερο* για τον Κορδάτο επί μία δεκαετία, ανεξάρτητα από τη διακύμανση των σχέσεών του με το ΚΚΕ κατά την ίδια περίοδο. Υπάρχουν εντούτοις δύο γνώμες, διατυπωμένες στα 1925 από ισάριθμα ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ, σχετικά με το 1821, τις οποίες και παρουσιάζουμε ευθύς αμέσως.

Η πρώτη από αυτές ανήκει στον Ανδρόνικο Χαϊτά και επαναφέρει το, ήδη γνωστό μας, ζήτημα της «δημοκρατικοποίησης» του κλήρου επί Τουρκοκρατίας, θέμα που είχε τεθεί από το μακαρίτη Σκληρό, ο οποίος και επικρίθηκε αυστηρά για αυτή του τη θέση από τον Κορδάτο στην *Κοινωνικήν σημασίαν*. Ο Χαϊτάς, λοιπόν, μεταφράζοντας την εργασία του Μπρόιντο *Το εθνικό ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού* (βλ. κεφ. 3.2 σποραδικά), θα προσθέσει στο σημείο όπου συζητείται το τί είναι ο «αμυντικός εθνικισμός» την ακόλουθη διεκρινιστική υποσημείωση για τον έλληνα αναγνώστη: «Δίχως αμφιβολία, το φαινόμενο της στενής σύνδεσης του κλήρου με το 'λαό' που παρατηρείται στην εξέλιξη της χώρας προ της Επαναστάσεως του 21, είνε μια ανάλογη μορφή κιαυτή της εκδήλωσης του αμυνομένου ελληνικού εθνικισμού».[14] Εύκολα διαπιστώνει κανείς πως η παραπάνω γνώμη του Χαϊτά σχετικά με το ρόλο του κλήρου στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων πριν το 21, βρίσκεται σε διάσταση με την πεποίθηση του Κορδάτου πάνω στο ίδιο θέμα. Οπως έχουμε δει, ο τελευταίος, στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, δήλωνε κατ' επανάληψη πως (α) τα εθνικά ιδεώδη των Ελλήνων διαμορφώθηκαν αποκλειστικά από την αστική τάξη, (β) τα ιδεώδη αυτά δεν τα συμμεριζόταν η «ελληνική φεουδαρχία», δηλαδή οι κοτζαμπάσηδες, οι Φαναριώτες και η Εκκλησία (ο κλήρος).

Παρόμοιας υφής είναι και η δεύτερη γνώμη, η οποία διατυπώνεται από τον Κώστα Σκλάβο: αναφέρεται και αυτή στο ρόλο της Εκκλησίας στη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης. (Η άποψη του Σκλάβου προηγείται, στη διατύπωσή της, χρονικά εκείνης του Χαϊτά. Αρα, η γνώμη του τελευταίου δεν αποκλείται να ενέχει επιρροές από αυτή του πρώτου.) Ο Σκλάβος, σε ένα σημείο της δεύτερης συνέχειας της (ημιτελούς) εργασίας του «Θρησκεία και πολιτική», θα αναφερθεί στο ρόλο που -κατά την εκτίμησή του- διαδραμάτισε το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης στην προπαρασκευή των όρων για την Επανάσταση του 1821. Εκεί,[15] υποστήριζε πως η Μεγάλη Εκκλησία υπήρξε, από την επαύριον της πτώσης της Κωνσταντινούπολης, η κιβωτός της «ελληνικής εθνικότητος» και το συντονιστικό κέντρο της «εθνικής δράσεως» των Ελλήνων κατά των Τούρκων επικυριάρχων. Κατά τη γνώμη του αρθρογράφου, το Πατριαρχείο είχε «δυσυπόστατη οντότητα», αφενός θρησκευτική και αφετέρου εθνική - πολιτική. (Στο σημείο αυτό διακρίνεται, κατά την άποψή μας, μία ιδιότυπη ανάγνωση της τοποθέτησης του Σκληρού για το «συγκεχυμένον» χαρακτήρα του 1821.)[16]

Λογική συνέπεια της παραπάνω συλλογιστικής είναι, φυσικά, η αποσύνδεση της Επανάστασης από την αστική τάξη: «Το πατριαρχείο, ήταν, λοιπόν», δηλώνει ο Σκλάβος, «η οργάνωση εκείνη που εγαλούχησε και ανέθρεψε την Επανάσταση του 21». Η «τεραστία ανάπτυξη της ελληνικής μπουρζουζίας» θα μετατοπιστεί στα μετεπαναστατικά χρόνια, έπειτα από τη δημιουργία του ελεύθερου Ελληνικού κράτους. Στην ίδια περίοδο θα τοποθετηθεί επίσης και ο ενστερνισμός, από την αστική τάξη, των εθνικών ιδεών που εξέθρεψε το Πατριαρχείο, οι οποίες έκτοτε θα

* Μόνον ο Μάξιμος, όταν πλέον βρίσκεται εκτός ΚΚΕ, θα δημοσιεύσει, στα 1930, ένα μικρό δοκίμιο για το 1821 (βλ. κεφ. 3.2, VI // σημ. 108· περισσότερα για τις απόψεις που αναπτύσσει ο Μάξιμος στο προαναφερθέν δοκίμιο, βλ. κεφ. 4.3, III).

καταστούν -κατά τον αρθρογράφο- το ιδεολογικό αποκρυστάλλωμα των επεκτατικών τάσεων της ελληνικής αστικής τάξης.

Η ερμηνευτική μήτρα του Σκλάβου για την Ελληνική Επανάσταση, σχήμα το οποίο αντιτίθετο πλήρως στην ερμηνεία που προέβαλλε η *Κοινωνική σημασία*, ελέγθηκε από τον Κορδάτο στο επόμενο βιβλίο του, τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*. Εκεί, σε μία υποσημείωσή του, ο μαρξιστής ιστορικός θα παρατηρήσει σχετικά: «Ο Κ. Σκλάβος [...,] [ε]πηρεασμένος από τις αστικές φυλλάδες και από άγνοια της ιστορικής πραγματικότητας, κατέληξε [...] στο πρόχειρο και λανθασμένο συμπέρασμα ότι το 'Πατριαρχείον ... εγαλούχησε και ανάθρεψε την Επανάσταση του 21'. Τίποτ' απ' αυτά. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο γένηκε πραγματικά το 'εθνικό κέντρο' της ελληνικής αστικής τάξης ύστερα από το 21 [...]».[17] Αμέσως μετά, ο Κορδάτος παροτρύνει το Σκλάβο να κοιτάξει την *Εισαγωγήν εις το ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον* [1911] του Βαμβέτσου, για περισσότερα πάνω στο ρόλο του Πατριαρχείου κατά την εποχή του Αγώνα.

Από τα παραπάνω, μας επιτρέπεται άραγε να αναθεωρήσουμε την άποψη πως η «γενιά της μπολσεβικοποίησης» δεν αμφισβήτησε το «σκληρό πυρήνα» της ερμηνείας του Κορδάτου για τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης; Ασφαλώς όχι. Στην περίπτωση του Χαΐτά, η διαφορετική γνώμη του, σε σύγκριση με εκείνη του Κορδάτου, αφορά απλώς ένα επιμέρους ζήτημα. Επιπλέον, δεν προβάλλεται και ως τέτοια, δηλαδή, ως διαφορά του με τον Κορδάτο. Τούτο ισχύει πολύ περισσότερο για την περίπτωση του Σκλάβου, ο οποίος, εκφράζοντας την άποψή του για το 1821, δεν ξεφουλκεί κατά της (καταφανώς αντίθετης με τη δική του) ανάλυσης της *Κοινωνικής σημασίας*.

Η γνώμη του Σκλάβου είναι πρόδηλα αυστηρά προσωπική. Διότι, αν εξέφραζε κάποιες ευρύτερα προερχόμενες ενστάσεις κατά της ανάλυσης του Κορδάτου, τότε ασφαλώς θα μπορούσε άνετα να ασκήσει ονομαστικά κριτική στον συγγραφέα της *Κοινωνικής σημασίας*. Η θέση του διευθυντή της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης* που κατείχε (από τον Ιανουάριο του 1925), καθώς και εκείνη του μέλους της Εκτελεστικής Επιτροπής (δηλαδή του Πολιτικού Γραφείου) του ΚΚΕ, του επέτρεπαν φυσικά να καταφερθεί εναντίον του «σκληρού πυρήνα» της ανάλυσης του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση. Αφού κάτι τέτοιο όχι μόνο δεν έγινε, αλλά επιπλέο ούτε καν μνημονεύτηκε το όνομα του Κορδάτου, τούτο είναι επαρκής απόδειξη για το ότι δε συνέτρεχαν και οι λόγοι για μία παρόμοια ενέργεια. Συμπέρασμα: η κρίση των σχέσεων του Κορδάτου με τη «γενιά της μπολσεβικοποίησης», μπορεί να έκανε τη δεύτερη πιο καχύποπτη όσον αφορά τις αναλύσεις του Κορδάτου συνολικά (άρα και την ανάλυσή του για το Εικοσιένα), ωστόσο η ανάγνωση της Ελληνικής Επανάστασης από τον Κορδάτο, στις γενικές βέβαια γραμμές της, παρέμεινε αποδεκτή.

II

Μία άλλη, πέραν της κομμουνιστικής, κατηγορίας κριτικών και σημειωμάτων για την *Κοινωνικήν σημασίαν*, αλλά και για τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, είναι εκείνες που, χωρίς να συντάσσονται από κομμουνιστικές γραφίδες, δε διακρίνονται από προκατάληψη για την ανάλυση του Κορδάτου. Δηλαδή, δεν αντιμετωπίζουν τις απόψεις του για το 1821 ως αντεθνικές, προδοτικές ή επικίνδυνες και, οπωσδήποτε, αναγνωρίζουν -όποιες και αν είναι οι διαφωνίες τους είτε με συγκεκριμένες θέσεις του Κορδάτου, είτε με τον ιστορικό υλισμό- πως οι τοποθετήσεις του Ελληνα μαρξιστή ιστορικού έχουν θέση, τη δικής τους θέση, μέσα στην επιστήμη της χώρας. Πρόκειται για την κατηγορία αυτή των -τονίζουμε, μη προερχόμενων από την κομμουνιστική όχθη- κριτικών, τις οποίες μπορούμε να χαρακτηρίσουμε (χρησιμοποιώντας τα λόγια του Κορδάτου) «ευσυνείδητες και αντικειμενικές»,[18] σε αντιδιαστολή με εκείνες που καταγράψαμε ως «εξαλλες».

Η πρώτη, χρονικά, των «ευσυνείδητων και αντικειμενικών» κριτικών της *Κοινωνικής σημασίας* και της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* υπήρξε το σημείωμα του

Κώστα Αθάνατου (Καραμούζη), δημοσιευμένο στο *Ελεύθερον Βήμα*, στις 10 Ιουλίου 1924.[19] Οπως ήδη έχουμε δει (στην αρχή του κεφαλαίου 2), ο Καραμούζης υποδέχτηκε θερμά την κυκλοφορία της *Κοινωνικής σημασίας*, εκτιμώντας πως ο Κορδάτος, με αυτή τη μελέτη του, συμπληρώνει και ολοκληρώνει την ανάλυση του μακαρίτη Σκληρού για τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Ο κριτικογράφος δεν υπεισέρχεται στο περιεχόμενο, στη θεματική του νεοεκδοθέντος τίτλου, αλλά περιορίζεται στον τονισμό της σημασίας που η έκδοση αυτή έχει για τα επιστημονικά δεδομένα της Ελλάδας. Είναι ένα έργο, γράφει, του οποίου «ο προορισμός [...] είνε να μείνη μνημειώδες», και τούτο διότι εξετάζει ολοκληρωμένα και μεθοδικά το «κοινωνιολογικόν μέρος» της Ελληνικής Επανάστασης, το οποίο για χρόνια είχε παραμείνει «άθικτον» από την καθιερωμένη ιστοριογραφία. Αντιλαμβανόμενος, μάλιστα, πως το τόλμημα αυτό του Κορδάτου ενδεχομένως κάνει την «αστική κριτική» να «εκμανή» και να μην αντιμετωπίσει το βιβλίο ως έργο επιστημονικό, ο Καραμούζης συστείνει: «Ας γίνομεν, επί τέλους, αντικειμενικοί»· και εξηγεί: «Ανεξαρτήτως της πολιτικής και των αντιλήψεων του *Ριζοσπάστη*, υπάρχει και η επιστημονική πλευρά, την οποίαν δεν διακαιούται να παραβλέψει κανείς».

Υστερα από ένα μήνα και κάτι από τη δημοσίευση του σύντομου σημειώματος του Κώστα Καραμούζη, την επομένη ακριβώς της δολοφονικής απόπειρας του Κορδάτου, ο Κωστής Μπαστιάς θα ασχοληθεί με την *Κοινωνικήν σημασίαν* από τις στήλες της *Δημοκρατίας*.[20] Οπως προδικάζει και ο τίτλος, «'Ο ιστορικός υλισμός'», του σημειώματος του Μπαστιά, το συντάκτη του απασχολεί αποκλειστικά η επιστημονική μέθοδος, υπό το πρίσμα της οποίας εγράφη η εργασία του Κορδάτου. Πράγματι, ο Μπαστιάς εκφράζει την άποψή του για τον ιστορικό υλισμό γενικά και, παράλληλα, αξιολογεί το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο ο Κορδάτος οικοδόμησε το ερμηνευτικό σχήμα του για το '21. Ο κριτικός του Κορδάτου δηλώνει εξαρχής πως παραδέχεται την καθοριστική συμβολή του ιστορικού υλισμού όσον αφορά την κατανόηση των φαινομένων της ιστορίας *και αποδέχεται την πρωτοκαθεδρία του οικονομικού παράγοντα «εις τας περισσοτέρας εκδηλώσεις* της ζωής».

Από αυτή, λοιπόν, τη σκοπιά ο Μπαστιάς γράφει ότι συμφωνεί «μέχρι ενός σημείου» και με τις επικρίσεις που ο Κορδάτος εκτόξευσε, στο βιβλίο του, εναντίον της παραδοσιακής ελληνικής ιστοριογραφίας, ως αγνοούσας τον ιστορικό υλισμό. (Εκφράζει εντούτοις κάποιες ενστάσεις για την «αυστηρότητα» ή τη «σκληρότητα» των λόγων του μαρξιστή ιστορικού πάνω σε αυτό το ζήτημα, καθώς και μία επιφύλαξη όσον αφορά τον Παπαρρηγόπουλο. Ο τελευταίος, λέει, συνέγραψε σε μία εποχή κατά την οποία ο ιστορικός υλισμός δεν ήταν ακόμα αποκρυσταλλωμένη «θεωρία»· επιπλέον, ήταν και κριτικός: δεν αγνόησε στο έργο του «παντελώς» τον οικονομικό παράγοντα.) Στη συνέχεια, όμως, προστίθεται πως αν δίκαια οι παραδοσιακή Ελληνες ιστορικοί «ελέγχονται δια μίαν αναμφισβήτητον πλάνην των», το ίδιο δίκαια οφείλει κανείς να επισημάνει πως «ο κ. Κορδάτος περιπίπτει εις την εκ διαμέτρου αντίθετον» εκτροπή: ερμηνεύει «τα πάντα» με εργαλείο τον ιστορικό υλισμό.

Σύμφωνα με το Μπαστιά, ο ιστορικός υλισμός, μέσω της προβολής του ρόλου που έχει ο οικονομικός παράγοντας στη διαμόρφωση των ιστορικών φαινομένων, είναι μόνο μία, κοντά σε άλλες, από τις μεθόδους που τίθενται στη διάθεση του ιστορικού και του μελετητή της κοινωνικής ζωής. Συνεπώς, ο αποκλειστικός περιορισμός του ερευνητή στον ιστορικό υλισμό συνιστά «ακρότητα», ένα σύμπτωμα το οποίο ο κριτικογράφος διακρίνει στον Κορδάτο. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα να εκτιμηθεί από τον Μπαστιά ότι η θέση του Κορδάτου, στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, πως «μόνον λόγοι καθαρώς οικονομικοί, υλικοί, υπήρξαν τα βαθύτερα αίτια της Επαναστάσεως», είναι «εκδοχή [...] εξαιτερικά τολμηρή, διότι αποκλείει όλα τα βαθύτερα ψυχολογικά αίτια, τα ουδόλως εξαρτώμενα από τον οικονομικό παράγοντα». Κοντολογής, προσάπτει στον Κορδάτο την κατηγορία μίας κάποιας μενομέρειας στην ανάγνωση των ιστορικών γεγονότων. Πάντως, η επίκριση αυτή δεν αλλοιώνει τη συνολικά θετική εικόνα του Μπαστιά για το βιβλίο, η έκδοση του οποίου, μάλιστα, χαιρετίζεται ως ένας καλός οιωνός «προς [την] δημιουργίαν μιας φιλολογίας ιστορικής κριτικής,

η οποία τόσον ελλείπει από την πατρίδα μας», ως η απαρχή για τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος για γόνιμο επιστημονικό διάλογο και έλεγχο.

Στη μονομέρεια της ανάλυσης του Κορδάτου εστιάζει το φακό της κριτικής του και ο καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στην Ανωτάτη Σχολή Εμπορικών Σπουδών (της μετέπειτα ΑΣΟΕΕ) Δημήτριος Καλιτσουνάκις, στη δική του βιβλιοκρισία της *Κοινωνικής σημασίας*, δημοσιευμένη στο επιστημονικό περιοδικό που ο ίδιος εξέδιδε, το γνωστό *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*.

Ο Καλιτσουνάκις, εν σχέσει με τον ιστορικό υλισμό, προβαίνει στην επισήμανση μίας λεπτής διάκρισης μεταξύ «μεθόδου» και «ουσίας» της κοινωνικής εξέλιξης. Γράφει, πως αν ο ιστορικός υλισμός λογιστεί ως «μέθοδος», καθώς δηλώνει εδώ κι εκεί ο Κορδάτος στο βιβλίο του,[21] τότε δεν πρέπει κανείς να τον δέχεται και να τον εφαρμόζει «ως *ουσίαν* [υπογρ. του σ.] της όλης εξελίξεως και ουχί ως μέθοδον», όπως κάνουν «οι φανατικοί ακόλουθοι και υποστηρικταί [του]», οι «υπερμαρξισταί», οι οποίοι και αποδέχονται τη «μέθοδο» του ιστορικού υλισμού «ανεπιφύλακτα και άνευ αλληλεπιδράσεως επ' αυτής άλλων αιτίων», πέραν των οικονομικών.[22]

Ο Καλιτσουνάκις, λοιπόν, συγκαταλέγοντας τον Κορδάτο στους «υπερμαρξιστάς», θεωρεί πως είναι μονόπλευρος στις αναλύσεις του και, ως εκ τούτου, «παρασύρεται πολύ [...] από του να βλέπη πανταχού υλικά και μόνα αίτια».[23] Στη συνέχεια, διατυπώνει τη γνώμη πως παρόλο που «είναι ίσως βέβαιον» ότι όλες οι επαναστάσεις υποκινούνται και σχεδιάζονται από τους «ολίγους», ακόμα και αν γίνει αποδεκτό πως αυτοί οι «ολίγοι» κινούνται από «ελατήρια» υλικά σε τελευταία ανάλυση, ούτε τότε επιτρέπεται να δεχτεί κανείς πως αυτή η συνθήκη αφορά και του «πολλούς» που λαμβάνουν μέρος στις επαναστάσεις. Και προσθέτει: «Εννοείται ότι τούτο ισχύει περισσότερον εις τας εθνικάς επαναστάσεις -οία και η Ελληνική του 21».[24]

Τέλος -εν σχέση με τη μονομέρεια πάλι- ο κριτικός του Κορδάτου από νωρίς εφιστά την προσοχή του τελευταίου σε μία επιστολή του Ενγκελς της 25ης Ιανουαρίου 1894 (πρόκειται για τη γνωστή επιστολή προς τον Μπόργκιους), όπου ο επιστήθιος φίλος του Μαρξ έδινε ένα πλαίσιο της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, το οποίο αξιολογείται από τον καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας της ΑΣΕΣ ως προσπάθεια για μία «καλυτέραν διατύπωσιν», δηλαδή λιγότερο δογματική και μονόπλευρη, των «ιδεών» του ιστορικού υλισμού.[25] Τούτο το πλαίσιο, όπως το αντιλαμβάνεται ο κριτικός του Κορδάτου, προτείνεται προς τον Ελληνα μαρξιστή ως αφαιτηρία για μία επανεκτίμηση των βασικών μεθοδολογικών προϋποθέσεων του για την ανάγνωση της ιστορίας.

Φυσικά ο Καλιτσουνάκις, παρόλες τις επιφυλάξεις του για τον τρόπο εργασίας του Κορδάτου, υποδέχεται με ευχαρίστηση την έκδοση του βιβλίου της *Κοινωνικής σημασίας*, το οποίο μάλιστα συνιστά θερμά ως ανάγνωσμα σε όλους τους διανοουμένους. Η βιβλιοκρισία του Καλιτσουνάκι κλείνει με μία προσπάθεια να στηρίξει τον Κορδάτο στη διαγραφόμενη περιπέτεια του αφορισμού και εν γένει έναντι του όλου κλίματος που αμφισβητεί πλήρως την επιστημονικότητα της *Κοινωνικής σημασίας*, κατατάσσοντάς την στα προπαγανδιστικά έργα του κομμουνισμού. Γράφει, λοιπόν, ο καθηγητής της ΑΣΕΣ:

> Δεν το αποκρούω το βιβλίον, διότι γνωρίζω τον συγγραφέα του προσωπικώς και πιστεύω αληθινά μέσα μου πως ό,τι έγραψε και ό,τι παρέλειψε να γράψη το επίστευε πράγματι και το δεύτερον δεν εγνώριζε. Διαυτό, αι ιδέαι του, καίτοι ανατρεπτικαί πολλών ριζωμένων ήδη αντιλήψεων, είναι συζητήσιμοι και δεν πρέπει με άλλα μέσα (αφορισμού;) να πολεμούνται, παρά με την προσαγωγήν στοιχείων, δεδομένων και αληθινής κριτικής κρίσεως των πραγμάτων, με την μέθοδον την οποίαν έκαστος θεωρεί ορθοτέραν κατά συνείδησιν.[26]

Η αναφορά του Καλιτσουνάκι στις παρατηρήσεις - συστάσεις του Ενγκελς (στην επιστολή του προς τον Μπόργκιους) αναφορικά με το πώς πρέπει κανείς να αντιλαμβάνεται τη

σημαντικότητα του οικονομικού παράγοντα στην κοινωνική ανάλυση, χωρίς να περιπίπτει στη δογματικότητα, θα δώσει στον Κορδάτο τη αφορμή να απαντήσει σε όσους, καλή τη πίστει, τον έψεξαν για μονομέρεια και μονόπλευρη εξέταση των γεγονότων της Επανάστασης. Ετσι, σε μία μακροσκελή υποσημείωσή του στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*[27] θα ισχυριστεί, παραπέποντας (α) στη γνωστή επιστολή του επιστήθιου φίλου του Μαρξ προς το Γιόζεφ Μπλοχ (β) στον πρόλογό του στη γερμανική έκδοση του 1883 του *Κομμουνιστικού μανιφέστου*,[28] πως είχε υπόψη του όταν έγραφε το βιβλίο του τις σχετικές επισημάνσεις του Ενγκελς. Επιπλέον, θα διευκρινίσει ότι και ο ίδιος με αυτό ακριβώς «το νόημα», δηλαδή της σε «τελευταία ανάλυση» καθοριστικότητας, εφήρμοσε την ιστορική υλιστική μέθοδο. «Αυτό κάναμε», εξηγεί, «και στη μελέτη μας για τα αίτια της Επανάστασης του '21». Απέδωσε, δηλαδή, τα «αίτια» του ξεσηκωμού στον οικονομικό παράγοντα, μόνο 'σε τελευταία ανάλυση'. «Οσο για τους άλλους 'υποκειμενικούς' κι' 'αντικειμενικούς' παράγοντες», προσθέτει ο Κορδάτος, «όχι μονάχα τους αναφέρουμε, αλλά και τους υπολογίζουμε και τους αναλύουμε, πράγμα [όμως] που δεν πρόσεξε ο Καλιτσουνάκις, γι' αυτό και λέει πως βλέπουμε μονόπλευρα ωρισμένα γεγονότα».

Στις αρχές Νοεμβρίου του 1924 θα δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* εκτενέστατο κριτικό σημείωμα για την *Κοινωνικήν σημασίαν* του Κορδάτου, από ένα συντάκτη που έως σήμερα παραμένει άγνωστος, καλυπτόμενος πίσω από το ψευδώνυμο «Επιστημολόγος».[29] Η βιβλιοκρισία αυτή φιλοδοξεί να προβάλει ένα υπόδειγμα κριτικής της μελέτης του Κορδάτου, ενός καθαρά επιστημονικού ελέγχου των συλλογισμών και των θέσεών του για το Εικοσιένα, πέρα από το αγοραίο ύφος των κριτικών των «στηλών των εφημερίδων» (εννοεί, ασφαλώς, τις «έξαλλες» κριτικές), και, φυσικά, πέρα από τη «ριφθείσα» πρόταση για αφορισμό, ένα μέτρο το οποίο ο συντάκτης του σημειώματος αξιολογεί ως «τερατώδη μεσαιωνισμόν, ανάξιον των χρόνων καθ' ούς ζώμεν».

Ο αυστηρός, αλλά ευπρεπής έλεγχος του «Επιστημολόγου» για το ερμηνευτικό σχήμα της *Κοινωνικής σημασίας*, αρθρώνεται πάνω στη βάση μίας, μάλλον παράδοξης, μεθοδολογικής παραδοχής. Ο συντάκτης του σημειώματος, αποδέχεται μεν τη σπουδαιότητα της «μεθόδου» του ιστορικού υλισμού στην επιστημονική ερμηνεία των ιστορικών εξελίξεων, ωστόσο, φρονεί πως είναι ανεπαρκής (λόγω της αποκλειστικής και μονομερούς, κατά την πεποίθησή του, έμφασής της στον οικονονικό παράγοντα) ως «μέτρον και γνώμων όλων των ιστορικών γεγονότων του *παρελθόντος* [υπογρ. του σ.]». Ο ιστορικός υλισμός συνιστά μεν το κύριο εργαλείο επιστημονικής έρευνας του σύγχρονου, μεταπολεμικού (δηλαδή Μεσοπολεμικού) κόσμου, αλλά προκειμένου περί παλαιότερων ιστορικών εποχών, όπως η Τουρκοκρατία, η χρήση της επίμαχης «μεθόδου», του ιστορικού υλισμού, «ούτε υγιής είνε, ούτε ασφαλής»: διότι -καθώς εξηγεί ο κριτικογράφος- «[τότε] *δεν υπήρχε συνείδησις τάξεων* [υπογρ. του σ.]».

Η γραμμή αναίρεσης, εκ μέρους του ψευδώνυμου «Επιστημολόγου», της ερμηνείας του Εικοσιένα ως έργου «των αστών επιδιωκόντων ιδιοτελείς σκοπούς» (με αυτά τα λόγια αποδίδεται από τον κριτικό του Κορδάτου η θέση της *Κοινωνικής σημασίας* αναφορικά με τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης) περιστρέφεται γύρω από ένα σημείο: το ενιαίο εθνικό φρόνημα του υπόδουλου ελληνισμού, το οποίο και θεωρείται ως η κύρια αιτία για το ξέσπασμα της Επανάστασης. Κατά τον κριτικογράφο, το εθνικό αίσθημα των Ελλήνων και ο πόθος τους για απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό εκδηλώνονται την επαύριον κιόλας της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, πράγμα που αποτυπώνεται «[σ]τους θρύλους δια την Πόλιν, την Αγίαν Σοφίαν* και τα άλλα θρησκευτικά και εθνικά παλλάδια», καθώς και στην εθνική και

* Πιθανόν αυτή η αναφορά έδωσε το κέντρισμα ώστε να ασχοληθεί ο Κορδάτος (στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*) με την ανασκευή της, τότε γενικά αποδεκτής, άποψης πως ο «Θρήνος της Αγια-Σοφιάς» ήταν στιχούργημα σύγχρονο της Αλωσης. Περισσότερα πάνω σε αυτό το ζήτημα στο κεφάλαιο 4.3 που ακολουθεί, απ' αφορμή κάποια σχόλια του Απόστολου Δασκαλάκη και την επανενασχόληση του Κορδάτου με το «Θρήνο».

απελευθερωτική κατήχηση που συντελείτο, καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, στα «σχολεία» και «εις τα κρησφύγετα των μοναστηρίων και των εκκλησιών». Αυτό ακριβώς το σώμα των ζωντανών εθνικών παραδόσεων ήταν, κατά τον «Επιστημολόγο», το εφαλτήριο της εθνικής αναγέννησης του '21, και όχι η, όπως τη χαρακτηρίζει, «άνω ποταμών» θέση του Κορδάτου πως η Επανάσταση έγινε από τους αστούς, οι οποίοι ως στόχο είχαν θέσει την ικανοποίηση των ιδιαίτερων οικονομικών συμφερόντων τους και την κατάκτηση της εξουσίας.

Υπό αυτό το πρίσμα, δηλαδή την παραδοχή πως η Επανάσταση του '21 ήταν απότοκη μίας συνεχούς, αδιάληπτης και αρραγούς εθνικής παράδοσης και εθνικής συνείδησης, ο κριτικός του *Ελευθέρου Βήματος* δεν αποδέχεται και τις κρίσεις του Κορδάτου αναφορικά με τους Φαναριώτες, τους κοτζαμπάσηδες και τον κλήρο. Δεν πρόκειται, ισχυρίζεται, για τμήματα του ελληνισμού τα οποία συνεργάστηκαν με τους Τούρκους ή δεν επιδίωξαν την ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας, όπως υποστηρίζει ο Κορδάτος, οικοδομώντας στο σημείο τούτο «μέγα μέρος της πολεμικής του και της θεωρίας του». Αντίθετα: ήσαν μερίδες του ενιαίου ελληνικού εθνικού κορμού που, εξαιτίας της ιδιαίτερης θέσης τους μέσα στην οθωμανική κοινωνία, είχαν την υποχρέωση, χάριν του συμφέροντος των Ελλήνων, να βρίσκουν λεπτές ισορροπίες μεταξύ του φλογερού εθνικού φρονήματος, που αποζητούσε την αποτίναξη του ξένου ζυγού, και των απερισκεψιών που θα μπορούσαν να αποβούν μοιραίες για την εθνική υπόθεση της, από όλους, ποθούμενης απελευθέρωσης.

Τέλος, ο κριτικός του Κορδάτου τον χρεώνει με επιλεκτική χρήση του ιστορικού υλικού και με ανακρίβειες (δεν αναφέρεται, παραταύτα, κάτι συγκεκριμένο). Ταυτόχρονα, εκφράζει τη διαπίστωσή του πως σε πολλά σημεία της *Κοινωνικής σημασίας* ο συγγραφέας της πετυχαίνει, «δι' εφυών συσχετισμών» γεγονότων και κειμένων», τη συναγωγή αληθοφανών συμπερασμάτων. Με άλλα λόγια, πως η στήριξη των απόψεών του βασίζεται εν πολλοίς σε τεχνάσματα, τα οποία ο επιμελής κριτικός του βιβλίου οφείλει να ανακαλύψει και να αναιρέσει.

Από τα παραπάνω προκύπτει -έχουμε τη γνώμη, ολοφάνερα- πως ο «Επιστημολόγος» απορρίπτει συνολικά την ερμηνεία του Κορδάτου για το Εικοσιένα, όπως αυτή προβάλλεται από το μαρξιστή ιστορικό στην *Κοινωνικήν σημασίαν*. Ωστόσο, δε συμμερίζεται τις πεποιθήσεις της «εξαλλης» αντικορδατικής κριτικής. Αντίθετα, παρατηρεί ότι κατά τη γνώμη του «η πρόθεσις του συγγραφέως [: του Κορδάτου] δεν [...] αποτελεί έγκλημα καθοσιώσεως». Προσθέτει, δε, πως η σύγκρουση στο επίπεδο των «ιδεών» και των «θεωριών» στο χώρο της ιστορίας, η οποία πρέπει να εννοείται αποκλειστικά επιστημονικά, δεν μπορεί παρά να αποφέρει ως «κέρδος» την εύρεση της «ιστορική[ς] αλήθεια[ς]».

Στις στις αρχές του 1925, στο *Αρχείον* του Καλιτσουνάκι, δημοσιεύεται η μελέτη του Αβροτέλη Ελευθερόπουλου «Τρόπος και νόμος της εξελίξεως των εθνών», όπου ο γνωστός Ελληνας φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, με μία εκτενή υποσημείωσή του, αναφέρεται στην *Κοινωνικήν σημασίαν* του Κορδάτου. Το ύφος των παρατηρήσεων του Ελευθερόπουλου είναι απόλυτα σύμφωνο με αυτό των κριτικών της ανάλυσης του Κορδάτου για το 1821, που ο ίδιος ο Ελληνας μαρξιστής θεωρούσε ως «ευσυνείδητες και αντικειμενικές». Πρέπει εντούτοις να σημειωθεί πως ο Κορδάτος είχε αντίθετη άποψη επί τούτου: συμπεριέλαβε τα σχόλια του Ελευθερόπουλου στις εκδηλώσεις αυτές που εξέφραζαν το «θλιβερό κατάντημα της ελληνικής Επιστήμης», όπου «σοβαροφανείς κύριοι, όπως μάλιστα ο υφηγητής [: διάβ. καθηγητής] της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης κ. Ελευθερόπουλος, καταπιάνονται στον έλεγχο της ιστορικο-υλιστικής μεθόδου με πρόθεση να την πλαστογραφήσουν, ή χωρίς να ξέρουν ή να έχουν διαβάσει ούτε μια γραμμή από τη θεωρία αυτή».[30]

Ο Κορδάτος, λοιπόν, διακρίνει προκατάληψη και κακοβουλία στην κριτική θεώρηση του ιστορικού υλισμού εκ μέρους του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης, για αυτό και διαχωρίζει την περίπτωσή του από εκείνες των Μπαστιά, «Επιστημολόγου» κ.ά., κατατάσσοντας τον Ελευθερόπουλο στους κακεντρεχείς κριτικούς του.[31] Ομως, αυτή η κατηγοριοποίηση του

Ελευθερόπουλου, που λογική συνεπαγωγή της είναι η ταύτιση της κριτικής του με εκείνης του Καζάζη, δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια. Οπως θα διαπιστώσουμε ευθύς αμέσως, το ύφος των κριτικών σχολίων του Ελευθερόπουλου με αφορμή την *Κοινωνικήν σημασίαν* είναι ανάλογο με *εκείνο των σημειωμάτων των* Καλιτσουνάκι, Μπαστιά και «Επιστημολόγου». Επιπλέον, αναγνωρίζεται η χρησιμότητα του ιστορικού υλισμού ως «μεθόδου» που έχει εφαρμογή στις κοινωνικές επιστήμες.

Στον Ελευθερόπουλο, λαβή για να εκφραστεί, όπως γράφει ο ίδιος, «ολίγον εκτενέστερον όσον αφορά το σύγγραμμα του Κορδάτου»,[32] έδωσαν οι εναντίον του αυστηρότατες επικρίσεις του μαρξιστή ιστορικού στην *Κοινωνικήν σημασίαν* (αλλού, έχουμε κάνει σχετικές νύξεις). Ο Ελευθερόπουλος εντοπίζει ως κύρια αδυναμία της ανάλυσης του Κορδάτου αυτό που ο ίδιος ονομάζει «συγχρονιστικήν παράθεσιν»: δηλαδή το ότι ο Κορδάτος συνδέει αμφιμονοσήμαντα («συγχρονικώς») τα πνευματικά, ηθικά κ.ά. δεδομένα της κοινωνικής ζωής με την οικονομική κατάσταση, αποκομίζοντας έτσι για τον εαυτό του την εντύπωση πως με αυτή την έκθεση των γεγονότων αποκαλύπτει ποιά από αυτά είναι αίτια και ποιά αποτελέσματα των αιτίων. Ομως, κατ' αυτόν τον τρόπο -λέει ο Ελευθερόπουλος- δεν μπορεί να αποδώσει το ζητούμενο, την εξήγηση της ιστορικής εξέλιξης. Κατά τον Ελληνα καθηγητή, τα οικονομικά δεδομένα ενεργούν, εν γένει, ως ερεθίσματα των πνευματικών, και με αυτόν τον τρόπο παράγεται η ιστορική κίνηση. Τόσο τα πρώτα, όσο και και δεύτερα, θεωρούνται από τον Ελευθερόπουλο μη αναγώγιμα το ένα στο άλλο, συνεπώς εξίσου αυθύπαρκτα και αυτοτελή.

Ο κριτικός του Κορδάτου θα εφαρμόσει την πιο πάνω τη συλλογιστική στο «κύριον ζήτημα» της μελέτης του μαρξιστή ιστορικού: «η Εθνική επανάστασις», γράφει, παρουσιάζοντας τη θέση του Κορδάτου, «ήτο το έργον της οικονομικής αναπτύξεως της αστικής τάξεως· [...] οι φεουδαρχικοί και ο κλήρος ήσαν κατά της επαναστάσεως». Και παρατηρεί: «Καλώς έχει, αλλά τι σημαίνει [αυτό]; Σημαίνει όχι το αληθές της υλιστικής απόψεως της ιστορίας, αλλά ότι τα *χρήματα είναι ανάγκη προς πραγματοποίησιν του ιδεώδους*».[33] *Στη συνέχεια, θα επισημάνει πως το* να προσδίδεται, όπως κάνει ο Κορδάτος, στη στάση που είχαν έναντι του ξεσπάσματος της Επανάστασης τα διαφορα τμημάτων των Ελλήνων χαρακτήρας ταξικός ή οικονομικού συμφέροντος δεν είναι ορθό, διότι έτσι παραβλέπονται οι ψυχολογικές συνιστώσες που δρουν σε κάθε εθνικό επαναστατικό αγώνα.

Για τον Ελευθερόπουλο, η φύση των εθνικών προγραμμάτων κάθε συναφούς επαναστατικής δράσης είναι τέτοια που ενέχει και «εσωτερικές», εντός δηλαδή του έθνους που επαναστατεί, οικονομικές συγκρούσεις· όμως τούτο δε σημαίνει πως η καταπολέμηση, από το εθνικό πρόγραμμα, της οικονομικής υπόστασης διαφόρων τμημάτων του επαναστατημένου έθνους (εν προκειμένω της «ελληνικής φεουδαρχίας» του Κορδάτου) κατατάσσει ό,τι εκφράζει αυτούς τους οικονομικούς χώρους ως ενάντιους ή αντίθετους με την εθνική απελευθέρωση. Αμέσως μετά, και χωρίς τούτο να συνδέεται με τις παραπάνω διαπιστώσεις του, ο Ελευθερόπουλος θα αναφερθεί στον Ελληνα μεγαλέμπορο Αργέντη, αναρωτόμενος γιατί άραγε ένας τόσο πλούσιος άνθρωπος ενεπλάκη στην Επανάσταση του 1821, αφού δεν είχε, φυσικά, να κερδίσει τίποτα από μία τέτοια ενέργεια.

Τέλος, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης θα θίξει, σε σχέση με την Ελληνική Επανάσταση, το ζήτημα της αυτόνομης παρουσίας των ιδεών και των αισθημάτων ως αιτίων της ιστορικής κίνησης. Θα εκφράσει την εκτίμηση πως ο Κορδάτος δεν παίρνει υπόψη την ίδια του τη σύσταση / διαπίστωση πως δεν πρέπει να γίνεται υποτίμηση της παράδοσης. Συνάμα θα καταθέσει, πλάγια, και τη δική του, ιδεοκεντρική εξηγητική πρόταση για το 1821, ως απότοκου του «εκ φύσεως» εθνικού αισθήματος των Ελλήνων· αίσθημα το οποίο και αντιπαραβάλλεται στη σύνδεση του *φιλελευθερισμού με τον αστισμό που είχε κάνει ο Κορδάτος στο βιβλίο του.*[34]

Πάντως, ο Ελευθερόπουλος, παρόλο που φρονεί ότι όλοι οι ισχυρισμοί του Κορδάτου αίολοι και ατεκμηρίωτοι, αναγνωρίζει -κλείνοντας την υποσημείωσή του- πως με την *Κοινωνικήν σημασίαν* ο Ελληνας μαρξιστής επέδειξε την «ευφυίαν» του, την οποίαν όμως δε χρησιμοποίησε κατάλληλα. Είναι «κρίμα», γράφει ο Ελευθερόπουλος για τον Κορδάτο, που «δεν μετεχειρίσθη την

'μέθοδον' του ιστορικού υλισμού επιστημονικώς, μόνον ως ευριστικήν αρχήν, δια να έχη στάσιν αντικειμενικήν»[35] απέναντι στην ιστορία.

Η απάντηση του Κορδάτου στον Ελευθερόπουλο θα έρθει μέσα από τις σελίδες της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* και θα επικεντρώσει σε δύο σημεία: (α) στη σημασία των αντικειμενικών συνθηκών ως καθοριστικού παράγοντα των συλλογικών πράξεων· και (β) στη φυσικότητα του εθνικού αισθήματος των Ελλήνων. Οσον αφορά το πρώτο ζήτημα, ο Κορδάτος, παίρνοντας αφορμή από την αναφορά του επικριτή του στον Αργέντη, τονίζει πως η σημασία του οικονομικού παράγοντα σε σχέση με την Ελληνική Επανάσταση δεν αφορά τα «ατομικά ελατήρια» του καθενός, αλλά τις συνθήκες αυτές που αντικειμενικά υπάρχουν και οι οποίες διαμορφώνουν το πλαίσιο κάθε ενιαίας ταξικής δράσης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση του 1821 πρόκειται για «μιά ισχυρή μειοψηφία στην αρχή» Ελλήνων αστών, που, συλλαμβάνοντας και προωθώντας το σχέδιο της Επανάστασης, ενήργησαν «με ταξικό πνεύμα».[36]

Σχετικά με το δεύτερο ζήτημα, ο Κορδάτος απαντά στον Ελευθερόπουλο μέσω ερωτήσεων. Στις δύο πρώτες, διατυπώνει την απορία γιατί άραγε αυτό το «εκ φύσεως» αίσθημα δεν εκδηλώθηκε (α) όταν κατέρρεε το Βυζάντιο και οι Βυζαντινοί επιθυμούσαν τον ερχομό των Τούρκων, και (β) όταν ξεσπούσε η Ελληνική Επανάσταση, οπότε άλλοι αντιτάχτηκαν στον ξεσηκωμό, ενώ άλλοι τον πρόδωσαν. Με την τρίτη ερώτηση, θα δώσει έμμεσα τη δική του απάντηση στο γιατί το εθνικό αίσθημα των Ελλήνων δεν ήταν, όπως υποστήριξε ο Ελευθερόπουλος, έμφυτο, αλλά ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένο: διότι αυτό το αίσθημα -λέει ο Κορδάτος- είχε ταξική βάση και, συνεπώς, δεν υπήρξε αποδεκτό από όλους τους Ελληνες.

Με δύο σύντομα, ανυπόγραφα ευνοϊκά σχόλια - αναγγελίες κυκλοφορίας υποδέχτηκε τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* του Κορδάτου η αντιβενιζελική εφημερίδα *Αθηναϊκή*, την 1η Δεκεμβρίου του 1925.[37] Τα σημειώματα αυτά, αν και λόγω της φύσης τους δεν υπεισέρχονται στο σχολιασμό ιδιαίτερων θεμάτων (μεθοδολογικών ή ιστορικού περιεχομένου) σε σχέση με το βιβλίο, αποτυπώνουν εμφανώς μία θετική στάση έναντι της όλης προσπάθειας του μαρξιστή ιστορικού να ανατρέψει την παραδοσιακή ιστορική αντίληψη για την ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Εξίσου θετικά αποτιμάται και το «ιδιάζον», όπως το λέει η εφημερίδα, «της συγγραφής του κ. Ι. Κορδάτου» να τεκμηριώνει τις απόψεις του σε δεδομένα της ίδιας της πραγματικότητας· αναγνωρίζεται, με άλλα λόγια, ότι η ιστορική εργασία του Κορδάτου δεν είναι ιδεολογική και, επιπλέον, ότι διευρύνει το πεδίο αξιοποίησης του πραγματολογικού υλικού.

Λίγο αργότερα από τα σχόλια της *Αθηναϊκής*, στα μέσα Ιανουαρίου 1926, θα δει το φως της δημοσιότητας άλλο ένα κριτικό σημείωμα, αυτή τη φορά στην εφημερίδα *Δημοκρατία*, για τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, σημείωμα το οποίο υπογράφεται από το δημοσιογράφο και φιλόλογο Ιωάννη Δημάρατο.[38] Ο συντάκτης του κειμένου στοχεύει, όπως είχε κάνει προηγουμένως και ο «Επιστημολόγος», στο να διαγράψει τα όρια εντός των οποίων οφείλει να κινηθεί κάθε ευσυνείδητη κριτική του Κορδάτου. Διότι, όπως σημειώνει, γύρω από τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού έχει δημιουργηθεί στην Ελλάδα πλήθος από «παρανοήσεις και παρεξηγήσεις» που είναι «άξιαι» μόνο «οπισθοδομικών ανθρώπων». Ολα αυτά όμως πρέπει να ξεπεραστούν, όπως πρέπει και να ανακοπεί ο «υπέρμετρος ζήλος» όλων αυτών που, αγνοώντας τις νέες μεθόδους στην ιστορική έρευνα και κριτική, επιτίθενται στον Κορδάτο.

Κατά την άποψη του Δημάρατου, υπάρχει ένα νέο πνεύμα στο χώρο της ιστορίας και τούτο είναι η συμβολή της επιστημονικής έρευνας στη βελτίωση της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου. Οι εργασίες του Κορδάτου, εντάσσονται σε αυτό το πνεύμα, καθώς επίσης και στην «κάποιαν τάσιν» που παρατηρείται -κατά το Δημάρατο- τελευταία στις ιστορικές μελέτες στην Ελλάδα· τάση που ωθεί προς την κατεύθυνση υιοθέτησης των σύγχρονων μεθόδων της επιστημονικής έρευνας και αξιολόγησης. Συνεπώς, η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, λέει ο Δημάρατος, πρέπει να κριθεί μόνο από επιστημονική άποψη, και τούτο είναι άσχετο από το γεγονός πως Κορδάτος διατυπώνει θέσεις που είναι ανάγκη να καταπολεμηθούν αποτελεσματικά.

Οι αντιρρήσεις του Δημάρατου για τη μέθοδο εργασίας του Ελληνα μαρξιστή συνοψίζονται στην εκτίμηση πως «ο κ. Κορδάτος αναγνωρίζει μόνον ωφελιμιστικόν χαρακτήρα εις την επιστήμην». Τούτο, κατά το συντάκτη του σημειώματος, τον εξωθεί στην περιφρόνηση κάθε άλλου επιστήμονα που πρεσβεύει διαφορετικές από τον ίδιο αντιλήψεις για τους σκοπούς της επιστήμης. Κοντολογής, ο Κορδάτος «κάμνει την αξιοθρήνητον σύγχυσιν επιστήμης και πολιτικής ιδεολογίας». Τέλος, από τη ιστορική θεματική του κρινόμενου βιβλίου, ο Δημάρατος θα επιλέξει να σχολιάσει την πραγμάτευση των ζητημάτων του κλήρου. Κατά την κρίση του, ο Κορδάτος προσεγγίζει το θέμα της αντιδραστικότητας της Εκκλησίας έχοντας κατά νού το παπικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο η Εκκλησία επενέβαινε άμεσα στην κοινωνική ζωή. Αυτή η οπτική, όμως, για το Δημάρατο είναι εσφαλμένη, καθόσον δίνεται (εκ μέρους του Κορδάτου) μεγάλη έκταση σε μία υπόθεση με μικρότερη σημασία· όπως σημειώνει σχετικά, «η επίδρασις του ορθοδόξου κλήρου δεν είναι τόσον σοβαρά εις ημάς, ούτε και υπολογίσιμος η τυχόν αντίδρασίς του εν σχέσει προς τα συμβαίνονται εν Ευρώπη».

Ενα άλλο κριτικό σημείωμα για το δεύτερο βιβλίο του Κορδάτου πάνω στο 1821, ήταν αυτό του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1926, στη γερμανική γλώσσα, στα *Βυζαντινά και Νεοελληνικά Χρονικά* του καθηγητή Νίκου Βέη (πρόκειται για μία από τις πρώτες δημοσιεύσεις του Κανελλόπουλου σε ελληνικό επιστημονικό περιοδικό). Η βιβλιοκρισία του νεαρού, τότε, διδάκτορα της Χαϊδελβέργης, παρουσιάζει μία ιδιαιτερότητα που επιτρέπει τη μη κατηγοριοποίησή της. Από τη μία μεριά, απορρίπτεται εντελώς η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ενώ από την άλλη, μία σειρά από κύριες και αιρετικές θέσεις της ανάλυσης του Κορδάτου (αναφορικά με τον κλήρο, τους κοτζαμπάσηδες κ.λπ.) γίνονται πλήρως αποδεκτές.

Το μεγαλύτερο μέρος της κριτικής του νεαρού Κανελλόπουλου αφιερώνεται στην αναίρεση του ιστορικού υλισμού, με σημείο αναφοράς τα γραφόμενα από τον Κορδάτο στην «Εισαγωγή» της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*: από τις οκτώ (ουσιαστικά) σελίδες του κειμένου, μόλις λίγες αράδες στο τέλος αφιερώνονται στην ιστορική θεματική του κρινόμενου έργου. Πρόθεση του συντάκτη της κριτικής, αναφορικά με την ενασχόλησή του με τη θεωρία, είναι να αρθρώσει μία αποτελεσματική ανασκευή της μαρξιστικής αντίληψης της ιστορίας, μία ανασκευή σύγχρονη και όχι όπως εκείνες που, όπως του Τρεμπέλα, είχαν ως σημεία αναφοράς πεπαλαιωμένα θεωρητικά οπλοστάσια.[39] Στις λεπτομέρειες τις αντίκρουσης, από το νεαρό διδάκτορα, της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας δε θα εισέλθουμε. Θα σταθούμε,[40] μόνο σε δύο από τα ζητήματα που θίγει και τα οποία συνδέονται άμεσα με την εξηγητική μήτρα του Κορδάτου για το 1821. Το πρώτο από αυτά αφορά τον κεφαλαιοκρατισμό. Ο Κανελλόπουλος, κρίνοντας τις σχετικές απόψεις του Κορδάτου (τις οποίες όμως δεν πρόσεξε όσο θα έπρεπε), αντιλέγει (στηριζόμενος στο Μαξ Βέμπερ, τον οποίον εντούτοις παρερμηνεύει) πως ο κεφαλαιοκρατισμός δεν είναι ένα νέο φαινόμενο, αλλά έχει απλώς μία σύγχρονη περίοδο πλάι στις παλαιότερες, μία σύγχρονη φάση που συνδέεται με τον ατομικισμό και το φιλελευθερισμό των νεώτερων χρόνων.[41]

Το δεύτερο ζήτημα αναφέρεται στο «έθνος»:[42] σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο, το «έθνος» δε συνδέεται με τον κεφαλαιοκρατισμό, όπως διατεινόταν ο Κορδάτος στη μελέτη του. Ως παράδειγμα, μάλιστα, της μη ύπαρξης συσχετισμού μεταξύ «έθνους» και κεφαλαιοκρατισμού, θα φέρει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η αρχαία αυτοκρατορία της Ρώμης, σημειώνει, που ήταν κοινωνία κεφαλαιοκρατική (τάχα) και επεκτατική, δε συγκροτείτο σε εθνική βάση. Επιπλέον, παρατηρεί πως «ο ιστορικός υλισμός, και μαζί με αυτόν ο Κ[ορδάτος], συγχέουν το έθνος με τον 'εθνικισμό'». Αυτό, όμως, όπως επισημαίνεται στη συνέχεια, είναι σφάλμα: διότι, ενώ η ουσία του πρώτου είναι πνευματική, αυτή του δεύτερου είναι υλική· το «έθνος» και ο «εθνικισμός» δε συγγενεύουν παρά μόνο κατ' όνομα.

Από τα παραπάνω δύο σημεία της θεωρητικής ανάλυσης του Κανελλόπουλου προκύπτει εμφανώς πως η Επανάσταση του 1821 δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή από αυτόν ως αστική, όπως υποστήριζε δηλαδή στο βιβλίο του ο Κορδάτος. Παράλληλα, μέσω της απόρριψης της μαρξιστικής αντίληψης (όπως παρουσιάζεται από τον Κορδάτο) για την ιστορική εξέλιξη, ο Κανελλόπουλος δε

δέχεται φυσικά και το γενικότερο πορίσμα του μαρξιστή ιστορικού, ότι, δηλαδή, πρέπει με τη δράση των εργατών (κυρίως) να ανατραπεί το αστικό καθεστώς, όπως η αστική τάξη στο παρελθόν γκρέμισε τη φεουδαρχία. Παρόλ' αυτά, όπως έχουμε ήδη πει, ο νεαρός Κανελλόπουλος αποδέχεται μία σειρά από αναλύσεις του Κορδάτου που κατέχουν θεμελιώδη σημασία στην ερμηνευτική μήτρα του για το '21.[43]

Καταρχήν, ο Κανελλόπουλος αναγνωρίζει πως το γραπτό του Κορδάτου προδίδει εργατικότητα και ενθουσιασμό, πράγματα «που δε θα περίμενε κανείς από έναν οπαδό του ιστορικού υλισμού». Το θεωρεί επίσης αποκαλυπτικό γεγονότων που δεν είχαν απασχολήσει έως τότε πολλούς στο χώρο της ιστορίας· ή, αν τους είχαν απασχολήσει, τότε ο Κορδάτος μπορεί να μην είναι ο πρώτος που ομιλεί για αυτά, είναι όμως ο πρώτος που διώχνει τις προκαταλήψεις και αποκαθιστά τις διαστρευλώσεις. Ο Κανελλόπουλος αποδέχεται τις αναλύσεις της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* για το ρόλο του ανώτερου κλήρου, των Φαναριωτών και των κοτζαμπάσηδων πριν και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, ενώ αποτιμά ως ιδιαίτερα θετικά δύο πράγματα: (α) το ότι ο Κορδάτος εξυψώνει το Ρήγα Φεραίο σε θέση επιφανέστερη από εκείνη που του είχε ορίσει «η εθνική ιστοριογραφία», και (β) το ότι αποκαλύπτει το «σωστό Καποδίστρια, [...] τον άνθρωπο που δε διακατεχόταν από την *ελληνική ιδεολογία της ελευθερίας*,* αλλά από τις αρχές της Ιερής Συμμαχίας». Ο κριτικός του Κορδάτου δε θα παραλείψει να δηλώσει πως για όλα όσα ο μαρξιστής ιστορικός έφερε στο φως, «αξίζει το ευχαριστώ μας». Συμπλωρώνει όμως πως λυπάται, επειδή όλες αυτές οι αλήθειες (για τους κοτζαμπάσηδες, τον Καποδίστρια κ.λπ.), αντί να τοποθετηθούν σε ένα «ευρύ και όμορφο πλαίσιο», εξυπηρετούν την υποστήριξη «μία[ς] χαμηλού επιπέδου πνευματική[ς] ιστορική[ς] αντίληψη[ς]** που δεν έχει τίποτα να κάνει με την πραγματική ιστορία».

Στη βιβλιοκρισία του Κανελλόπουλου για τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* δεν υπήρξε απάντηση ή σχόλια από τη μεριά του Κορδάτου. Ωστόσω, μία δριμύτατη κριτική του Ελληνα μαρξιστή (από τις σελίδες της *Αναγέννησης* του Γληνού) για τη μικρή μελέτη του Κανελλόπουλου *Κριτική του ιστορικού υλισμού* (κυκλοφόρησε από τον «Ελευθερουδάκη» στις 'Επιφυλλίδες', Α':Θ' [Απρ. 1928]) δίνει έως ένα βαθμό (στα σημεία όπου η μελέτη του τελευταίου συγκλίνει με την προγενέστερη ανασκευή του τού ιστορικού υλισμού, στο περιοδικό του Ν. Βέη) μία απάντηση στην εν λόγω βιβλιοκριτική.[44] Δε θα σταθούμε στην επιχειρηματολογία του Κορδάτου, που αφορά άλλωστε καθαρά θεωρητικά ζητήματα. Αρκούμαστε μόνο να επισημάνουμε πως ο Κορδάτος είδε με δυσπιστία, καχύποπτα, την προσπάθεια του Κανελλόπουλου να αρθρώσει ένα σοβαρό αντιμαρξιστικό λόγο και τον κατέταξε στην ίδια κατηγορία με τον Καζάζη, αξιολογώντας τη διαφορά στη στάση τους έναντι του μαρξισμού ως επιφανειακή.

Για να μη διαρραγεί η ενότητα της παρουσίασης, θα κάνουμε ένα χρονικό άλμα προς τα εμπρός προκειμένου να καταγραφεί το πώς ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος έβλεπε την ανάλυση του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 έπειτα από περίπου μία δεκαετία. Βρισκόμαστε στα 1934, όταν στον ειδικό τόμο της *Εγκυκλοπαιδείας* του Πυρσού για την Ελλάδα δημοσιεύεται η συμβολή του Κανελλόπουλου, καθηγητή πλέον της έκτακτης αυτοτελούς έδρας της Κοινωνιολογίας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, για τη νεοελληνική κοινωνία. Εκεί, και συγκεκριμμένα στο πρώτο τμήμα του λήμματος που συνεισφέρει (φέρει ιδιότιτλο «Η εθνική νεοελληνική κοινωνία»),[45] γίνεται λόγος για τον Κορδάτο και την προσφορά του στην ανάγνωση της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο Κανελλόπουλος ξεκινά την αναφορά του στην εθνική συγκρότηση της νεοελληνικής κοινωνίας ορίζοντας την «εθνικήν ενότητα» (γενικά) ως κάτι το «εσώτατον» και το «λογικώς

* Η υπογρ. δική μας. Η φράση αυτή είναι χαρακτηριστική για την (ιδεοκεντρική) οπτική από την οποία ο Κανελλόπουλος βλέπει τα ιστορικά πορίσματα του Κορδάτου.

** Ο Κανελλόπουλος εννοεί τον ιστορικό υλισμό.

ασύλληπτον», διότι τα κύρια στοιχεία της, γλωσική και φυλετική κοινότητα, κοινότητα παραδόσεως κ.λπ., δεν αρκούν για την εμφάνιση του εθνικού φαινομένου. Συνεπώς, ο ορισμός αυτού του φαινομένου -λέει ο Κανελλόπουλος- είναι πέρα από τη λογική, η «πηγή» του είναι «άλογος». Με άλλα λόγια, ο μηχανισμός που μεταφράζει μία σειρά από ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα σε συνείδηση έθνους για ένα λαό είναι ανεξιχνίαστος.

Αυτή εντούτοις η οπτική του Κανελλόπουλου δε στέκει εμπόδιο στην αποδοχή των πορισμάτων των ιστορικών μελετών του Κορδάτου αναφορικά με το '21 -τουναντίον, μάλιστα. Ο καθηγητής της Νομικής Σχολής, αφού σημειώσει (α) πως κατά την Τουρκοκρατία, αλλά και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, δεν υπήρχε «εθνική ενότητα» των Ελλήνων, διότι «αι μεγάλαι μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων διαφοραί» δεν επέτρεπαν κάτι τέτοιο, (β) πως ο Ρήγας ήταν «διερμηνεύς της φιλελευθέρας ιδεολογίας», στρεφόμενος ενάντια στη σουλτανική τυραννία, και (γ) ότι ενάντια σε τέτοιου είδους κηρύγματα αντιτάχτηκαν, συνασπισμένοι με το σουλτάνο, όσοι Ελληνες, κληρικοί και μη, συγκροτούσαν έως τότε την οικονομικά και «εν πολλοίς» πολιτικά *κυρίαρχη τάξη, θα αναγνωρίσει σε όλα αυτά την οφειλή του προς τον Κορδάτο.* Γράφει, λοιπόν, σχετικά: «Πάντα ταύτα, [...] συστηματικώς ανέπτυξε κυρίως ο *Ι. Κορδάτος* [η υπογρ. στο πρωτότ.] εις τα έργα του *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως* και *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*», συμπληρώντας πως ούτε όμως παλαιότεροι συγγραφείς τα είχαν «πλήρως» αποσιωπήσει. Στη συνέχεια, από τις παρατηρήσεις του Κανελλόπουλου για τη διεξαγωγή της Επανάστασης και τους εμφυλίους πολέμους κατά τη διάρκειά της, φαίνεται πως και εκεί στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στον Κορδάτο: αποδέχεται, για παράδειγμα, πως ήταν ακριβώς ο Αγώνας και η «απότομος ανάπτυξις» της ελληνικής αστικής τάξης (αναφέρεται μάλλον στα μετεπαναστατικά χρόνια) που *διαμόρφωσαν την εθνική συγκρότηση της νεοελληνικής κοινωνίας.*

III

Την τελευταία ομάδα κριτικών ή σχολίων (της έως το 1926 περιόδου) για την *Κοινωνικήν σημασίαν* ή τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* συναποτελούν τέσσερα κείμενα ή κομμάτια από κείμενα με κοινό σημείο τους την πλήρη απόρριψη της ανάγνωσης του '21 από τον Κορδάτο· μίας *απόρριψης που εκφράζεται από τη θέση της μη αποδοχής του ιστορικού υλισμού, έστω και ως ενός* απλού εργαλείου, κοντά σε άλλα, που διαθέτει ο ιστορικός. Η ομάδα αυτή διαφοροποιείται από τις «εξαλλες» κριτικές του Κορδάτου, καθόσον υιοθετεί κόσμιο ύφος και φαίνεται να δέχεται το διάλογο με τον αντίπαλο, ή το δικαίωμά του να εκφράζει ελεύθερα τη γνώμη του.

Εντούτοις, υπάρχουν και σημάδια που δείχνουν πως τα όρια μεταξύ αυτής της κατηγορίας από τους «εξαλλους» δεν είναι τόσο σαφή, από πολιτική τουλάχιστον άποψη, όσο δείχνουν από πρώτη ματιά. Οταν, για παράδειγμα, ο Δ.Λ. Ζωγράφος θεωρεί πως κάθε άλλη άποψη για τον Καποδίστρια πέρα από την ηρωοποιημένη και αγιοποιημένη δική του εικόνα, δεν είναι, κατά δική του υπογράμμιση, παρά *« βέβηλος αναρχία»*,[46] *τότε εύλογα αναρωτιέται κανείς:* Μήπως η κοσμιότητα αυτή του ύφους είναι επίπλαστη; Ή, πόσο εύκολα υποτροπιάζει στην «εξαλλοσύνη»; Οταν μάλιστα δηλώνεται[47] πως «η ιστορία είναι η Δικαιοσύνη [με κεφαλαίο Δ] η κρίνουσα το Παρελθόν [με κεφαλαίο Π]» και πως η «διαστροφή» της (: διάβ. όποιος έχει άλλη γνώμη) «όχι μόνον αντιτίθεται εις την Δικαιοσύνην, αλλ' αποβαίνει και ηθικόν αδίκημα προς τας μέλλουσας γενεάς», τότε γεννιέται βάσιμα η υποψία ότι πολύ εύκολα, αφενός η αφηρημένη αυτή «Δικαιοσύνη» του «Παρελθόντος» φθάνει να αποδίδεται στις αίθουσες των δικαστηρίων, και το «ηθικόν αδίκημα» αφετέρου, μετατρέπεται σε πολιτικό ή εθνικό. (Οι παραπάνω υποψίες είναι αποσυνδεδεμένες από *το συγκεκριμένο πρόσωπο που εξέφρασε αυτές τις απόψεις· αναφέρονται απλώς στην κοινωνική* δυναμική.)

Τα δύο πρώτα κείμενα από αυτά που θα παρουσιαστούν εδώ είναι μία βιβλιογραφική επισκόπηση του 1924, δημοσιευμένη στην εφημερίδα *Σκριπ*, και ένα άρθρο, απ' αφορμή την *Κοινωνικήν σημασίαν*, κάποιου Ιω. Μαιναλιώτη, στον *Ελεύθερον Τύπον*.[48] Στο πρώτο από αυτά, ο συντάκτης του επικεντρώνει την αναφορά του στην *Κοινωνικήν σημασίαν* στο ζήτημα της «αμεροληψίας», από την οποία «πολύ απέχει» -καθώς εκτιμά- η ανάλυση του Κορδάτου. Κατά τον γράφοντα, και μόνο το γεγονός πως ο Κορδάτος «διατείνεται» ότι η Επανάσταση του 1821 ήταν «έργον των αστών», παραγνωρίζοντας από σκοπού -όπως τονίζει- το θετικό ρόλο του κλήρου στη μόρφωση των Ελλήνων και στην καλλιέργεια «της πίστεως του ελληνικού λαού επί την ανάκτησιν της ελευθερίας του», αρκεί για να πιστοποιηθεί η μεροληπτικότητα του μαρξιστή ιστορικού.

Ο Μαιναλιώτης, επιπλέον, εστιάζει την κριτική του και στην απόρριψη, εκ μέρους του Κορδάτου (με σημείο αιχμής έναν ισχυρισμό του καθηγητή Ανδρέα Ανδρεάδη), της αντίληψης πως τα εθνικά επαναστατικά κινήματα μπορούν να ερμηνευτούν με βάση μία αυθύπαρκτη «αρχή των εθνικοτήτων» (βλ. κεφ. 3.2, VI // σημ. 88-89). Ο αρθρογράφος του *Ελευθέρου Τύπου* θα αντιπροτείνει στην ιστορική - κοινωνική αντίληψη περί «εθνικότητας» του Κορδάτου την άποψή πως η εθνική ιδέα είναι φυλετικά εγγεγραμμένη στο ανθρώπινο είδος. Σύμφωνα και με τα δικά του λόγια, «η ιδέα των εθνικοτήτων είνε ιδέα απορρέουσα από τα στοιχεία της φυλετικότητας, που είνε και αυτά στοιχεία θετικά εις την ανθρώπινην φύσιν, όπως η ιδέα της Ελευθερίας [με κεφαλαίο Εψιλον] είνε η γενική αρχή της ανθρωπίνης οντότητος, ρυθμίζουσα όλας τας μορφάς των κοινωνιών»· και καταλήγει σημειώνοντας πως η «αρχή των εθνικοτήτων» είναι «η διεθύνουσα δύναμις της διαμορφώσεως από τον άνθρωπον των οικονομικών όρων κάθε κοινωνίας και εποχής».

Το τρίτο κείμενο, είναι ένα χωρίο από τη μελέτη του γνωστού ιστορικού συγγραφέα Τάκη Κανδηλώρου για τη δράση της Φιλικής Εταιρείας.[49] Στην αρχή της εν λόγω εργασίας του, όπου γίνεται επισκόπηση και αξιολόγηση πηγών και βοηθημάτων για την επαναστατική οργάνωση της Οδησσού, ο Κανδηλώρος θα αναφερθεί και στην *Κοινωνικήν σημασίαν* του Κορδάτου, την οποία εξαρχής χαρακτηρίζει «προπαγανδιστικόν έργον», «διασύρον ανηκούστως το έργον της Φ[ιλικής] Ε[ταιρείας] και των αγωνιστών του 1821». Διότι, όπως εξηγεί στη συνέχεια, ο Κορδάτος υποστηρίζει τη βέβηλη -όπως τη θεωρεί- άποψη ότι την Εταιρεία «ίδρυσαν αι αστικαί τάξεις, των κοτζαμπασίδων [sic] και κληρικών αφ' ενός, και των εμπόρων και εφοπλιστών αφ' ετέρου, άνευ γνώσεως δηλ. του Ελληνικού λαού, δια να τον καταπιέσουν, διαδεχόμενοι τους Τούρκους». (Η αλήθεια -κατά το συγγραφέα- είναι πως οι αρματολοί κατήχησαν το λαό στην Εταιρεία, ενώ οι υπόλοιπες τάξεις παρασύρθηκαν, όχι όμως συνολικά, αλλά σε ατομικό επίπεδο.) Για τον Κανδηλώρο, το «καίριον σφάλμα» του Κορδάτου συνίσταται στην παραχάραξη των γεγονότων της ιστορίας. Κανείς, συνεχίζει, δεν αμφισβητεί στον οποιονδήποτε το δικαίωμα να κρίνει τα ιστορικά γεγονότα όπως εκείνος νομίζει· όμως, μόνο τα γεγονότα· όχι «πλάσματα της φαντασίας», όπως έκανε ο Κορδάτος, με στόχο την προπαγανδιστική διδαχή.

Στην εκτίμηση του Κανδηλώρου για την υποτιθέμενη άποψη του Κορδάτου αναφορικά με το ποιοί ίδρυσαν τη Φιλική Εταιρεία (εύκολα διαπιστώνεται πως η γνώμη αυτή του Κανδηλώρου είναι ασύστατη και μάλιστα τόσο πολύ, που αναρωτιέται κανείς αν ο επικριτής του Κορδάτου είχε διαβάσει καν την *Κοινωνικήν σημασίαν*), υπήρξε ως απάντηση ένα δηκτικότατο σχόλιο από τη μεριά του Κορδάτου στην *Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*.[50] Σε μία υποσημείωση των «Προλεγομένων» του, ο μαρξιστής ιστορικός, ολοφάνερα εξοργισμένος, θα παρατηρήσει: «Μερικοί [...] καταντούν και γελοίοι μ' αυτά που γράφουν, κρίνοντας τα βιβλία μου. Γράφουν ό,τι τους κατέβη». Αφού αναφέρει δυο λόγια για ένα σχόλιο της *Εστίας* (δεν παραθέτει ημερομηνία δημοσίευσης), έρχεται στον Κανδηλώρο και σε αυτά που είχε γράψει για το τί υποστηριζόταν στην *Κοινωνικήν σημασίαν* σε σχέση με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας. «Ο καταφαντασίαν ιστορικός», σημειώνει ο Κορδάτος, «ή δεν σκαμπάζει γρι από ιστορία ή είναι ηλίθιος. Εγώ μιλώ για ΜΙΑ [τα κεφαλαία του σ.] αστική τάξη, γιατί πολλές *αστικές* [υπογρ. του σ.] τάξεις δεν υπάρχουν». Θα συμπληρώσει, τέλος, πως η θέση που υποστήριξε για τη Φιλική Εταιρεία ήταν

ότι αυτή οργανώθηκε από τους Ελληνες αστούς, μία θέση που τον διαφοροποιεί -όπως ισχυρίζεται- από την καθιερωμένη ιστοριογραφία και προσδίδει πρωτότυπη χροιά στην ανάλυσή του για την Επανάσταση του 1821.

Το τέταρτο, και τελευταίο, κείμενο είναι μία κριτική του Ζωγράφου, του γνωστού συγγραφέα μελετών πάνω σε αγροτικά θέματα. Η κριτική αυτή, που γράφεται με αφορμή τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, συγκροτεί έναν αντίλογο στην άποψη του Κορδάτου για το πρόσωπο του Καποδίστρια. Δεδομένου πως έως τώρα λίγα μόνο πράγματα έχουμε αναφέρει για το πώς είδε τον πρώτο αρχηγό του Ελληνικού κράτος ο μαρξιστής ιστορικός, θα ήταν αναχρονισμός να παρουσιαστεί η κριτική του Ζωγράφου πάνω σε αυτό το ζήτημα. Τούτο, θα γίνει σε επόμενο κεφάλαιο, αφού αναφερθούμε λεπτομερώς στις απόψεις του Κορδάτου για τον Καποδίστρια· τώρα, θα περιοριστούμε στην παρουσίαση της οπτικής του Ζωγράφου σε σχέση με την ιστορική γραφή του Κορδάτου.

Το γενικό πλαίσιο του επικριτή του Κορδάτου είναι αυτό ενός ανθρώπου που ερμηνεύει την ιστορία μέσα από την ηρωοποίηση της εθνικής ιδεολογίας και ο οποίος, κατά συνέπεια, «δονείται εξ αγανακτήσεως»[51] όταν διαβάζει μία εικονοκλαστική ανάγνωση του ιστορικού παρελθόντος, όπως αυτή του Κορδάτου. (Από αυτή την άποψη, η επιλογή του προσώπου του Καποδίστρια είναι μία από τις επιλογές -ίσως η πλέον πρόσφορη- που είχε ένας επικριτής του Κορδάτου με αντιλήψεις ανάλογες του Ζωγράφου. Θα μπορούσε κάλλιστα αντί για τον Κυβερνήτη να είχε επιλεγεί ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε', ο Αλ. Υψηλάντης κ.ά.) Για το Ζωγράφο, ο Κορδάτος είναι ο «ακάθεκτος, αλλά και εκτρεπόμενος κοινωνιστής» που δε δείχνει κανένα σεβασμό στις ηρωικές και μαρτυρικές μορφές της ιστορίας ενός λαού, αναζητώντας την εύρεση ή δημιουργία κηλίδων εκεί που όλοι αναγνωρίζουν το φωτινό, θερμό και ζωογόνο Ηλιο.[52] Ως εκ τούτου, ο Κορδάτος, υψώνοντας «την Σημαίαν της *ιστορικοϋλιστικής θεωρίας* [υπογρ. του σ.]», έχει την εντύπωση πως κρίνει όλα τα κακώς κείμενα της ελληνικής κοινωνίας, λησμονώντας όμως πως «αι ΥΒΡΕΙΣ [τα κεφαλαία του σ.] δεν είναι ούτε επιστήμη, ούτε ιστορική αλήθεια [...]».[53]

Τέλος, κατά τη γνώμη του κριτικογράφου, η εργασία του Κορδάτου βρίθει από ιστορικές ανακρίβειες και παραποιήσεις της αλήθειας, επάνω στις οποίες και στηρίζεται το οικοδόμημά του. Ωστόσο, το παράδειγμα που επιλέγει ως χαρακτηριστικό αυτών των ανακριβειών είναι μάλλον ατυχές, αλλά -όπως θα διαπιστώσουμε- ενδεικτικό των ορίων του άκαμπτου ηρωοκεντρικού πλαισίου με βάση το οποίο κρίνει τον Κορδάτο.

Συγκεκριμένα, ο Ζωγράφος διαλέγει[54] την αναφορά του Κορδάτου στο διαβόητο Θανάση Βάγια. Πρόκειται για ένα θέμα περιθωριακό για τον Κορδάτο που, με τη σχετική αναφορά του ήθελε απλώς να δώσει ένα παράδειγμα ποταπού ανθρώπου, αποδεκτού από τον Καποδίστρια. Ο Ζωγράφος θα σημειώσει, ορθά, ότι ο Βάγιας δεν είχε οριστεί επί Καποδίστρια διευθυντής της γεωργικής σχολής στην Τύρινθα, ούτε ήταν πατέρας της Βασιλικής, της ερωμένης του Αλή πασά, όπως έγραφε ο Κορδάτος:[55] αντίθετα, υπήρξε υπεύθυνος επιστασίας στη σχολή, και φυσικά δεν είχε συγγενική σχέση με τη Βασιλική. Ο Ζωγράφος, όμως, γνώστης των αγροτικών ζητημάτων της χώρας, διαλέγοντας αυτή την (όπως είπαμε) περιθωριακή αναφορά Κορδάτου, και, επιπλέον, διορθώνοντάς τον σε ένα ζήτημα που μάλλον θα το έψαχνε μόνο ένας βιογράφος του Βάγια, χάνει την ευκαιρία να εξετάσει επακριβώς το πως ο Κορδάτος αξιολογεί και ελέγχει το υλικό που χρησιμοποιεί. Για την ακρίβεια, μάλιστα, πέφτει και ο ίδιος σε ένα λάθος ανάλογο με αυτό του κρινόμενου μαρξιστή συγγραφέα, αφού δεν ερευνά την πηγή της ανακρίβειας τού. Διότι τότε θα διαπίστωνε ότι το λάθος αναπαράγεται εν μέρει από το Βαυαρό ελληνιστή και φιλέλληνα Φρειδερίκο Τηρς (Θείρσιο) και εν μέρει από τον καθηγητή Παύλο Καρολίδη· θα του δινόταν επίσης η ευκαιρία να διαπιστώσει πώς ο Κορδάτος αξιοποιεί ή δεν αξιοποιεί άλλες πηγές της μελέτης του.[56]

Δώθηκε τόση έκταση στο σημείο αυτό της κριτικής του Ζωγράφου, διότι, όπως είπαμε και πιο πάνω, είναι ενδεικτικό των ακρότατων της καθαρά ιδεολογικής σκοπιάς από την οποία κρινόταν ο Κορδάτος από ένα συνάδελφό του ερασιτέχνη ιστορικό. Πράγματι, τούτη η διάσταση,

των ορίων, φαίνεται ξεκάθαρα από το ότι ο Ζωγράφος στην (όχι και τόσο επιστημονικά αυστηρή) διόρθωση του Κορδάτου σε σχέση με το Βάγια, προσθέτει και την (εντελώς αυθαίρετη) γνώμη του πως η μνήμη αυτού του διαβόητου συνεργάτη του Αλή πασά έχει αποκατασταθεί από την ιστορία. Ο ισχυρισμός αυτός αποδεικνύει ανάγλυφα την ακαμψία του ηρωολατρικού ιδεολογικού πλαισίου του Ζωγράφου· πλαισίου που δε λειτουργεί μόνον όσον αφορά προσωπικότητες του εθνικού πανθέου, όπως αυτή του Καποδίστρια, αλλά φαίνεται να απορροφά κάθε τι που θα μπορούσε να αμαυρώσει το εθνικό μεγαλείο και, κατά συνέπεια, γίνεται πιο κλειστό στις κριτικές εκτιμήσεις που προέρχονται από τρίτους (όπως ο Κορδάτος).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. «Γιάννη Κορδάτου: *Η κοινωνική σημασία της Ελλ[ηνικής] Επαναστάσεως του [18]21*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 3 Ιουν. 1924, σ. 1· «Γιάννη Κορδάτου: *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':6 (Ιούν. 1924), στην εσωτερική πλευρά του οπισθόφυλλου. (Ολες οι περικοπές που ακολουθούν είναι από το περιοδικό.)

2. Βλ. Κώστα Παρορίτη, «Ι.Κ. Κορδάτου: *Η κοινωνική σημασία της Ελλην[ικής] Επαναστάσεως του 1821* (Εκδότης Γ.Ι. Βασιλείου) Αθήναι», π. *Ο Νουμάς*, 782 (Μάιος-Αύγ. 1924), σ. 214.

3. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 215.

4. *Στο ίδιο*.

5. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 217.

6. *Στο ίδιο*, σ. 216 (η υπογρ. του σ. -αμέσως μετά την υπογρ., έχουμε αφαιρέσει ένα κόμμα [,]).

7. Βλ. Πέτρου Πικρού, « *Η κοινωνική σημασία της Ελλ[ηνικής] Επανάστασης του 1821*, [του] Γιάννη Κορδάτου (έκδοση Βασιλείου)», εφ. *Ριζοσπάστης*, 7 και 8 Δεκ. 1924, σ. 5 και 3 αντίστοιχα. Επιπλέον, ο Πικρός, την πρωτοχρονιά του 1925, επισκοπώντας στην εφημερίδα του ΚΚΕ τη βιβλιοπαραγωγή της περασμένης χρονιάς, θα καταγράψει ως «σημαντικότερο γεγονός», όπως σημειώνει η Σπανάκου, την «έκδοση του συγγράμματος τού Γ. Κορδάτου» (βλ. *Σπανάκου*, σ. 496, το σχόλιο που συνοδεύει την καταχώρηση του κειμένου του Πικρού «Μιά ματιά στα περασμένα: η πνευματική παραγωγή του 1924»).

8. Βλ. Πικρού, *ό.π.* ([α'] 7 Δεκ.).

9. *Στο ίδιο* ([β'] 8 Δεκ.).

10. Βλ. *στο ίδιο* ([α'] 7 Δεκ.).

11. Πρβλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., «Εισαγωγή», σ. ε', όπου διαβάζουμε τα προφητικά λόγια που ακολουθούν: «[...] θα *ταράξωμεν τα λιμνάζοντα νερά* των 'πατρίων', θα κτυπήσωμεν τας επικρατούσας προλήψεις, θα γκρεμίσωμεν είδωλα και θα αποκαλύψωμεν το ψεύδος το οποίον, μαζύ με τόσας πλάνας, φωλιάζει μέσα εις τα συγγράμματα των ιστορικών μας. Αλλ' αδιαφωρούμεν δια *τας 'κραυγάς' των βατράχων* αυτών της πατριδοκαπηλίας» (οι υπογρ. δικές μας). Επ' ευκαιρία, να σημειώσουμε πως τόσο τα συγκεκριμένα αυτά λόγια του Κορδάτου, όσο και τα υπόλοιπα παρόμοια σημεία της «Εισαγωγής» του, δείχνουν να

έχουν ως πρότυπο τις ανάλογες παρατηρήσεις του Σκληρού στην «Εισαγωγή» του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, ό.π, σ. 82.

12. Ο Πικρός μάλλον αναφέρεται σε αντιδράσεις κάποιων σοσιαλιστών ή σοσιαλιζόντων διανοουμένων. Δεν είμαστε όμως σε θέση να γνωρίζουμε αν είχε υπόψη του ορισμένα συγκεκριμένα δημοσιεύματα ή αν, αντίθετα, υπονοούσε προφορικές επικρίσεις. Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε τούτο: υποψιαζόμαστε πως αφορμή για το σχόλιο αυτό ίσως να έδωσε μία αιχμή του Γιαννιού, σε άρθρο του στον *Ελεύθερον Τύπον*, κατά του Κορδάτου και των Ελλήνων κομμουνιστών. Εκεί, ο γνωστός Ελληνας σοσιαλιστής σχολιάζοντας τις επικρίσεις των κομμουνιστών για τους σοσιαλιστές και τον ηγέτη του διεθνούς σοσιαλισμού Εμιλ Βαντερβέλντε (με αφορμή το πέρασμά του από την Ελλάδα), μεταξύ άλλων, έγραφε: «Οι κομμουνιστές 'διανοούμενοι', οι συγγράφοντες περί των αιτίων της Επαναστάσεως του 21, δεν κατορθώνουν να ανεύρουν μερικάς αληθείας όπως αποστομώσουν τους σοσιαλιστάς; 'Η μήπως οι 'διανοούμενοι' αυτοί δεν έχουν καμμίαν πίστην εις τα βιβλία των και εις τα επιχειρήματά των;» (Ν. Γιαννιός, «Βαντερβέλντε», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 17 Σεπτ. 1924, σ. 1). Είναι γνωστό πως ο Γιαννιός συμμεριζόταν τα μεγαλοϊδεατικά σχέδια του Βενιζέλου, άρα περιλαμβάνεται στους σοσιαλιστές που, όπως ισχυριζόταν Πικρός, «πιπίλιζαν» τη Μεγάλη Ιδέα.

13. Βλ. Π. Νούτσου, «Εισαγωγή», στην ανθολογία: *Η σοσιαλιστική σκέψη*, Β'-β', ό.π., σ. 98 και 99.

14. «Σ[ημείωση του] Μ[εταφραστή]», στο: [Μπρόιντο], *Το εθνικό ζήτημα*, ό.π., σ. 32.

15. Βλ. Κ. Σκλάβου, «Θρησκεία και πολιτική», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, [β'] Ε':4 (Απρ. 1925) σ. 109.

16. Ο Σκλάβος παραθέτει ως απόδειξη αυτής της διττότητας το, όπως το λέει, «πολυθρύλητο δίστυχο» από το *Θούριο* του Ρήγα: *για του Χριστού την πίστη την αγία, / για της πατρίδος την ελευθερία* .... Υπενθυμίζουμε πως πρόκειται ακριβώς για το σημείο αυτό του ποιήματος του Ελληνα επαναστάτη, στο οποίο είχε αναφερθεί ο Σκληρός στα *Σύγχρονα προβλήματα* (βλ. κεφ. 1.3, III // σημ. 46-50), θέλοντας να καταδείξει τη «συγκεχυμένη» και «μικτή» ιδεολογία της Ελληνικής Επανάστασης, μία άποψη που, όπως κατ' επανάληψη έχουμε πει, επικρίνεται στην *Κοινωνικήν σημασίαν*.

17. Κορδάτος, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 169 υποσ.

18. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., «Πρόλογος (Βας Εκδόσεως)», σ. 5. Σημειώνουμε πως ο Κορδάτος αναφέρεται μόνο σε βιβλιοκρισίες της *Κοινωνικής σημασίας*. Ακόμα, την κριτική κάποιου «Σ. Χαρμίδη στα *Νιάτα*», που μνημονεύει, δεν εστάθη δυστυχώς δυνατό να την ανακαλύψουμε. Πρόκειται ασφαλώς για το συριανό περιοδικό *Τα Νιάτα*, συνεργάτης του οποίου ήταν και ένας *Παύλος* Χαρμίδης· βλ. Κώστα Γ. Τσικνάκη, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1915-1936): καταγραφή*, (Ιστορικό Αρχείο Νεολαίας, αρ. 5), Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 214-217.

19. Για τα πλήρη στοιχεία του σημειώματος αυτού, βλ. σημ. 1 του κεφαλαίου 2.

20. Βλ. Κωστή Μπαστιά, «'Ο ιστορικός υλισμός'», εφ. *Δημοκρατία*, 14 Αυγ. 1924, σ. 2 (στη στήλη «Κριτικά σημειώματα»). Ο Μπαστιάς δηλώνει την πρόθεσή του να

συγκρίνει την οπτική του Κορδάτου με εκείνη του Καρλάυλ στους *Ηρωες* (βιβλίο που κυκλοφόρησε σχεδόν ταυτόχρονα με αυτό του Ελληνα μαρξιστή, από τον ίδιο εκδοτικό οίκο), «διότι αμφότερα εξυπηρετούν», όπως εξηγεί, «δύο αντιτιθέμενας φιλοσοφικάς ακρότητας». Ετσι, αναγγέλει πως στο «αυριανόν» του σημείωμα θα παρουσιάσει το έργο του Σκώτου στοχαστή και θα συγκρίνει τα δύο βιβλία. Η υπόσχεση αυτή, όμως, του Μπαστιά προς τους αναγνώστες του πραγματοποιήθηκε μόνο κατά το ήμισυ: έγραψε μεν για τους *Ηρωες*, δίχως όμως να επιχειρήσει και τη σύγκριση.

21. Αναλυτικά για την αντίληψη του μεσοπολεμικού Κορδάτου περί του ιστορικού υλισμού ως «μεθόδου» της ιστορίας, καθώς και για τα εννοιολογικά προβλήματα που προκύπτουν από την εκ μέρους του όχι και τόσο ακριβή χρήση διάφορων όρων, βλ. *Σπανάκου*, σ. 141 επ. Για την ιστορική θεωρία του Κορδάτου, βλ. επίσης Π. Νούτσου, «Γιάννης Κορδάτος: μια 'γρηγορούσα' συνείδηση της Αριστεράς», εφ. *Η Αυγή*, 8 Ιουν. 1986, σ. 20˙ πρβλ. την αγγλική απόδοση του ίδιου κειμένου, πλουτισμένου με βιβλιογραφικές παραπομπές, στο: Panagiotis Noutsos, *The Origins of Greek Marxism: An Introduction*, παράρτημα αρ. 34 του π. 'Δωδώνη' (μέρος τρίτο), Ιωάννινα 1987, σ. 35-39.

22. Βλ. Δ. Καλιτσουνάκι, «Κορδάτου Ιωαν.: *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Εκδοτικός Οίκος Γ. Βασιλείου, Αθήναι 1924», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 4:Γ' (Ιούλ.-Σεπτ. 1924), σ. 380. Παρεπιπτόντως, να σημειώσουμε πως ο Καλιτσουνάκις διατυπώνει στο σημείωμά του την εύστοχη παρατήρηση πως θα ήταν ορθότερο να είχε επιλέξει ο Κορδάτος για το βιβλίο του τον τίτλο «Τα κοινωνικά αίτια» ή, ακόμα πιο καλά, «Τα οικονομικά αίτια της Ελληνικής Επαναστάσεως» (*στο ίδιο*, σ. 379).

23. *Στο ίδιο*, σ. 382. Ως παράδειγμα μίας τέτοιου τύπου «εκτροπής» του Κορδάτου, ο κριτικογράφος φέρει τη μεταχείριση που ο πρώτος επιφύλαξε στον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε' (βλ. *στο ίδιο*, σ. 381-382), για τον οποίο εκφράζει και τη γνώμη πως τον «αδικεί το βιβλίο». Πράγματι, ο Κορδάτος ήταν οξύς έναντι του Γρηγορίου, στο πρόσωπο του οποίου τυποποίησε το αντίστοιχο του Ρήγα στο χώρο της «ελληνικής φεουδαρχίας» (βλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 71-76, ιδίως σ. 76). Ο μαρξιστής ιστορικός και στα υπόλοιπα έργα του, όποτε του δυνόταν η ευκαιρία, επετίθετο βίαια ενάντιον του Πατριάρχη (βλ. ενδεικτικά *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 117-118, 164-168, 214-227˙ *Δημότικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 33-38˙ «Το Εικοσιένα», *ό.π.*, σ. 14-15˙ *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., σ. 68-74). Γι' αυτό και ο Κορδάτος συνδέθηκε ανεξίτηλα με την αποηρωοποίηση του Πατριάρχη αυτού, ελεγχόμενος ίσαμε τις μέρες μας για αυτό το «ανοσιούργημα» από όσους θεωρούσαν και θεωρούν το Γρηγόριο «μάρτυρα» (βλ. ενδεικτικά [ανυπόγραφο], «Η αλήθεια για τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε'», εφ. *Ενοριακή* [Πειραιάς], αρ.φ. 119, 25 Μαρτίου 1993, σ. 1).
Με την ευκαιρία της αναφοράς μας στο δίπολο Ρήγας - Γρηγόριος Ε' που υπάρχει στα έργα του Κορδάτου (και το οποίο πλαισιώνεται με τις μορφές των Κοραή και Καποδίστρια, αντίστοιχα), να προσθέσουμε πως με αυτό το αντιθετικό σχήμα εκφράστηκε, όπως σημειώνει ο Φ. Ηλιού, το «ετερόκλητα» δομημένο «εθνικό πάνθεο» της κυρίαρχης ιδεολογίας, ένα «πνεύμα» που αποτυπώθηκε ανάγλυφα (κυριολεκτικά) «στο κέντρο της πρωτεύουσας και εμπρός στο Πανεπιστήμιο, [σ]τα αντιθετικά ζεύγη [αγαλμάτων]: Γρηγόριος Ε' - Καποδίστριας, Ρήγας - Κοραής» (βλ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού*, ό.π., σ. 22). Πρόκειται για αυτό ακριβώς το ιδεολογικό μόρφωμα που ο Κορδάτος επιθυμεί να κτυπήσει (βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 118 υποσ., όπου γίνεται αναφορά στο «δίδυμο» Γρηγορίου Ε' - Ρήγα που είναι στημένο έξω από το Πανεπιστήμιο).

24. Καλιτσουνάκις, *ό.π.*

25. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 380. Πρβλ. «Engels to W. Borgious in Breslau», *ό.π.*, σ. 441 και 442.

26. Καλιτσουνάκις, *ό.π.*, σ. 383.

27. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 29-30 υποσ. (απ' όπου και όλα τα παραθέματα). Παρεπιπτόντως, ας σημειωθεί πως λίγο αργότερα ο Κορδάτος θα επανέλθει ξανά στο ζήτημα της «μονομέρειας». Ωστόσο, αυτή τη φορά απευθύνεται στους κακόπιστους «'κριτικούς'» του, αυτούς που, όπως λέει, δεν του «συγχωρούν» το ότι ερμηνεύει τα κοινωνικά φαινόμενα μέσω του ιστορικού υλισμού και που «ολοένα κοπανίζουν» πως οι ιστορικές εργασίες του είναι μονόπλευρες. Ενάντια, λοιπόν, σε αυτούς τους επικριτές του, που «ερμηνεύουν όπως τους κατέβει» τον ιστορικό υλισμό, θα επιστρατεύσει τον Πλεχάνοφ, παραθέτοντας εκτενέστατα αποσπάσματα από τα *Βασικά*, όπως τα γράφει, αποδίδοντας από γαλλική μετάφραση, *προβλήματα του μαρξισμού*, όπου ο Ρώσος φιλόσοφος απαντά σε ανάλογες επικρίσεις, για τη δήθεν στενά οικονομική αντίληψη του μαρξισμού όσον αφορά τα ιστορικά και κοινωνικά δρώμενα. Βλ. Κορδάτου, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., «Προλεγόμενα», σ. 11-17˙ πρβλ. G.V. Plekhanov, *Fundamental Problems of Marxism*, στο: *Selected Philosophical Works*, τ. Γ', εισαγωγή: A. Maslin, μετάφραση από τα ρωσικά: V. Yeryomin, Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ - Ινστιτούτο Φιλοσοφίας, Progress Publishers, Μόσχα 1976, σ. 155-159 σποραδικά.
Επίσης, για άλλη μία αντίκρουση των εναντίον του κατηγοριών για «μονομέρεια», βλ. Ι.Κ. Κορδάτου, «Οι επικριτές του μαρξισμού», π. *Αναγέννηση*, Α':5 (Ιαν. 1927), σ. 264.

28. Πρβλ. (α) επιστολή του Φρ. Ενγκελς στο Γιόζεφ Μπλοχ (21-22 Σεπτ. 1890), στο: Marx - Engels, *Selected Correspondence*, ό.π., σ. 394 και 395, (β) Fr. Engels, «[Preface to the 1883 German edition of the *Manifesto of the Communist Party*]», *MECW*, τ. 26, 1990, σ. 118-119. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ πως ο Κορδάτος εξέλαβε εσφαλμένα πως η επιστολή του Ενγκελς που μνημονεύει ο Καλιτσουνάκις ήταν αυτή προς τον Μπλοχ, γι' αυτό και παρέθεσε στην υποσημείωσή του περικοπή από αυτήν. Το λάθος αυτό, όμως, δεν είναι ουσιαστικό, αλλά απλώς σφάλμα ταυτοποίησης, δεδομένου ότι και στις δύο επιστολές ο Ενγκελς αναπτύσσει ταυτόσημες απόψεις. Πάνω σε αυτό το ζήτημα, βλ. και όσα γράφει η *Σπανάκου*, σ. 192 σημ. 61, επισημαίνοντας την ανακρίβεια του Κορδάτου. Ας προστεθεί ότι ο Κορδάτος αντελήφθη αργότερα πως πρόκειται για διαφορετικές επιστολές. Βλ. Γιάνη Κορδάτου, «Ενας νέος 'κριτικός' του ιστορικού υλισμού», π. *Αναγέννηση*, Β':11-12 (Ιούλ.-Αύγ. 1928), σ. 527 υποσ. *** (η δεύτερη από τις δύο χρονολογίες, *1895*, η οποία βέβαια αναφέρεται στο χρόνο σύνταξης της επιστολής του Ενγκελς προς τον Μπόργκιους, είναι λανθασμένη -πρόκειται ασφαλώς για τυπογραφικό λάθος-, αφού η ορθή είναι *1894*).

29. Βλ. Επιστημολόγου, «Κομμουνισμός και επιστήμη: ένα βιβλίον υπό αφορισμόν», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 6 Νοεμβρ. 1924, σ. 3.

30. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., «Πρόλογος (Βας Εκδόσεως)», σ. 5-6.

31. Ενδέχεται αυτή η -δυσεξήγητη, κατά την κρίση μας- πλήρως απορριπτική στάση του Κορδάτου έναντι του Ελευθερόπουλου να έχει τις ρίζες της στην (όχι και τόσο ακριβή) εκτίμηση του Καλιτσουνάκι πως ο γνωστός Ελληνας στοχαστής απέκρουε «υπερμέτρως» τον ιστορικό υλισμό, δίχως να τον αποδεχέται ούτε ως «μέθοδο». Βλ. Ερρίκου Herkner [sic], *Το εργατικόν ζήτημα*, Κατά την έκτην γερμανικήν έκδοσιν, αυξηθείσαν μεν υπό του συγγραφέως,

διασκευασθείσαν δε και εν τισί συμπληρωθείσαν υπό Δημητρίου Καλιτσουνάκι, τ. Β',* Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκη και Μπαρτ, Αθήνα 1920, σ. 232 υποσ. 1.

32. Α. Ελευθερόπουλος, «Τρόπος και νόμος της εξελίξεως των εθνών» [= π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 5:Α' (Ιαν.-Μάρτ. 1925), σ. 1-18], *Κοινωνικαί τάξεις και κοινωνικά κόμματα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Θ.Α. [;], Διεθνής Επικαιρότητα, Αθήνα 1972, σ. 63 υποσ.

33. *Στο ίδιο*, σ. 64 υποσ.

34. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 65 υποσ.

35. *Στο ίδιο*, σ. 66 υποσ.

36. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 24 υποσ.

37. Βλ. «Μία τολμηρά ιστορική συγγραφή», και «[Ι.Κ. Κορδάτου:] *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*», *ό.π.*

38. Βλ. Ι.Φ. Δημάρατου, «Σύγχρονος επιστήμη και κριτική», εφ. *Δημοκρατία*, 17 Ιαν. 1926, σ. 3.

39. Βλ. Panajiotis C. Canellopoulos, «J.K. Kordatos, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, I Bd., Athen, G.J. Basiliou, 1925, XXII + 432 S., 8°», π. *Byzantinisch- Neugriechische Jahrbuecher* (Αθήνα), 5 (1926), σ. 246-247. Πρβλ. Κορδάτου, *ό.π.*, «Πρόλογος», σ. VII: «[...] τα επιχειρήματά του [: του Π. Τρεμπέλα] έχουν την ίδια αξία που έχουν σήμερα τα καρυοφύλλια στην σύγχρονη πολεμική τέχνη. [...] Τα 'θεολογικά' ντουφέκια είναι άχρηστα πια και έχουν μόνο αρχαιολογική αξία».

40. Για μία επιγραμματική παρουσίαση της κριτικής αυτής του Κανελλόπουλου στον ιστορικό υλισμό, μαρξισμό και κομμουνισμό, βλ. *Σπανάκου*, σ. 435 σημ. 47.

41. Βλ. Canellopoulos, *ό.π.*, σ. 251· πρβλ. Max Weber, *Η επιστήμη ως επάγγελμα - Κριτική της θεωρίας του Stammler - Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, εισαγωγή - μετάφραση - επιμέλεια: Μιχάλης Γ. Κυπραίος, Παπαζήσης, Αθήνα 1989, σ. 233 επ. σποραδικά. Η παρερμηνεία συνίσταται στο εξής: ενώ ο μεγάλος Γερμανός κοινωνιολόγος ομιλεί περί μορφών κεφαλαιοκρατισμού ανά τις διάφορες ιστορικές περιόδους, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος κάνει λόγο για περιόδους του κεφαλαιοκρατισμού. Ακόμα, ο Κανελλόπουλος, που δε διακρίνει τον κεφαλαιοκρατισμό ως σύστημα από τον κεφαλαιοκρατισμό ως τύπο παραγωγικής οργάνωσης (πράγμα που κάνει ο Βέμπερ), δεν πρόσεξε ότι ο Κορδάτος παραδεχόταν, στα βήματα του Μπρόιντο, την ύπαρξη κεφαλαιοκρατικών τάσεων στο απώτερο παρελθόν. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, «Εισαγωγή», σ. 15-16· πρβλ. [Μπρόιντο], *ό.π.*, σ. 10-12.

42. Βλ. Canellopoulos, *ό.π.*, σ. 252-253 (το παράθεμα που ακολουθεί είναι από τη σ. 252).

* Στο εξής, *Herkner - Καλιτσουνάκις*.

43. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 253-254 (απ' όπου και οι περικοπές που ακολουθούν).

44. Βλ. Κορδάτου, «Ενας νέος 'κριτικός' του ιστορικού υλισμού», *ό.π.*, σ. 525-530. Του κειμένου του Κορδάτου προηγείται (σ. 509-524) άλλη κριτική πάνω στο ίδιο ζήτημα, η οποία υπογράφεται από το Στρατή Σωμερίτη και έχει τίτλο «Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταϊσμός». Να προσθέσουμε, ακόμα, πως αργότερα ο Κανελλόπουλος αποκήρυξε την εργασία του στις 'Επιφυλλίδες' (τούτο ισοδυναμεί και με αποκήρυξη σημείων από τη βιβλιοκρισία του), ωστόσο, αρνήθηκε να απαντήσει στις κριτικές των Κορδάτου και Σωμερίτη, διότι, όπως εκτιμούσε, τα κείμενά τους στερούνταν «επιστημονικού ήθους» (βλ. Π.Κ. Κανελλόπουλου, *Κάρολος Μαρξ*, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, Αθήνα 1931, σ. 149 υποσ. 1).

45. Βλ. Παναγ. Κ. Κανελλόπουλου, «Η σύγχρονος ελληνική κοινωνία», λήμμα στη *Μεγάλην Ελληνικήν Εγκυκλοπαίδειαν*,* τ. Ι' (Ελλάς), Πυρσός, Αθήνα 1934, σ. 859 και 860 (απ' όπου και οι περικοπές που ακολουθούν).

46. Δημ. Λ. Ζωγράφος, «Ο ιστορικός υλισμός και ο Καποδίστριας», π. *Ελληνική Επιθεώρησις*, 219 (Ιαν. 1926), σ. 14.

47. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 7.

48. Βλ. Χρ. Αγ. [;] , «Βιβλιογραφική επιθεώρησις του 1924», εφ. *Σκριπ*, 1 Ιαν. 1925, σ. 3· Ιω. Μαιναλιώτη, «Η πλάνη του κομμουνισμού: δια την πάλην των τάξεων», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 24 Ιουλ. 1924, σ. 1.

49. Βλ. Τάκη Χ. Κανδηλώρου, *Η Φιλική Εταιρία, 1814-1821*, Τύποις Ν.Δ. Φραντζεσκάκη & Σια, Αθήνα 1926, σ. 21-22 (απ' όπου και τα παραθέματα που ακολουθούν).

50. Βλ. Κορδάτου, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, ό.π., σ. 11-12 υποσ. (τα παραθέματα που ακολουθούν είναι από τη σ. 11).

51. Ζωγράφος, *ό.π.* Στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 380 υποσ. 1, ο Κορδάτος, αναφερόμενος στους μεταγενέστερους «θαυμαστές» του Καποδίστρια, έγραφε: «Ενας απ' αυτούς [...] είναι και ο Δ.Λ. Ζωγράφος, που στην τρίτομη ιστορία της Ελλ. Γεωργίας 'αγωνίζεται' να παρουσιάσει τον Κ[αποδίστρια] 'πατέρα' των φτωχοαγροτών. Οι προσπάθειές του όμως δεν στηρίζονται στην ιστορική πραγματικότητα».
Υπενθυμίζουμε (βλ. σημ. 25 του κεφ. 3.2) ότι ο μαρξιστής ιστορικός, αρκετούς μήνες πριν από την έκδοση του βιβλίου του, είχε δημοσιεύσει κριτικό σημείωμα για την εν λόγω μελέτη του Ζωγράφου στο βραχύβιο αριστερό περιοδικό *Διανόηση* (για τη φυσιογνωμία του εντύπου, βλ. Χριστίνας Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στον Μεσοπόλεμο: τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς, 1924-1936*, ανέκδοτη διδ. διατρ., [Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 1988, τ. Α', σ. 34-37). Ο Ζωγράφος, απ' ό,τι φαίνεται, δεν είχε υπόψη του την κριτική του Κορδάτου.

52. Βλ. Ζωγράφου, *ό.π.*.

53. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 8.

* Στο εξής, *Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού*.

54. *Στο ίδιο*, σ. 13.

55. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 378-379 υποσ.

56. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 120 υποσ. 1, 124, απ' όπου φαίνονται οι πηγές του Κορδάτου πάνω στο συζητούμενο θέμα· πρβλ. Π. Καρολίδη, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών Λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τ. Α', εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Βιτσικουνάκη, Αθήνα 1922, σ. 260· Fr. Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce et de moyens d'arriver à sa restauration*, τ. Α', εκδ. F.A. Brockhaus, Λειψία 1823, σ. 35. Ο Τηρς αναφέρει το Βάγια ως «père de Vassiliki» και γράφει πως ήταν «à la tête de l'administration de la ferme modèle». Ο Καρολίδης, από την πλευρά του, παραθέτοντας τα γραφόμενα του Τηρς για το Βάγια, λέει για «πατέρα της Βασιλικής» και «διευθυντήν της προτύπου γεωργικής σχολής», χωρίς να σχολιάσει τις πληροφορίες αυτές του Βαυαρού φιλέλληνα (όπως, αντίθετα, συνήθιζε να κάνει σε άλλες περιπτώσεις), πράγμα που σημαίνει πως τις δεχόταν για αληθινές. (Για να είμαστε ακριβείς, ο Καρολίδης μετέτρεψε το Βάγια σε διευθυντή, αφού ο Τηρς τον ανέφερε ως «επικεφαλής της διεύθυνσης», πράγμα που δεν αντιβαίνει στην αλήθεια, αφού ο Βάγιας για ένα διάστημα ασκούσε έκτακτα διευθυντικά καθήκοντα.) Οσον αφορά τις άλλες πηγές που αναφέρουμε, ο Ζωγράφος θα μπορούσε να είχε σχολιάσει το ότι ο Κορδάτος παρέβλεψε, για παράδειγμα, το Μακρυγιάννη (στον οποίο υπάρχουν πολλές παραπομπές στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*), που ανέφερε το Βάγια με την ιδιότητα του επιστάτη και, παράλληλα, μνημόνευε τη Βασιλική, χωρίς όμως να την παρουσιάζει ως κόρη του. Βλ. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή: Γιάννης Βλαχογιάννης, (Βιβλιοθήκη Ελλήνων και Ξένων Συγγραφέων, αρ. 87-90), Γαλαξίας, 3η έκδοση, Αθήνα 1971, σ. 315-316.

4.3. Από τον Απ. Δασκαλάκη στο Γ. Ζεύγο. Η ανάγνωση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 από το Σ. Μάξιμο (1927-34)

I

Στα 1927, ο Απόστολος Δασκαλάκης, πρώην επιφυλλιδογράφος ιστορικών θεμάτων σε αθηναϊκές εφημερίδες, ο οποίος είχε μεταβεί στη Γαλλία για να σπουδάσει ιστορία (αργότερα, το 1939, έγινε καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών· από το 1953 έως το 1955 διετέλεσε και πρύτανης του ιδρύματος· επίσης, κατά τη διάρκεια της Κατοχής πρωτοστάτησε στη δίωξη του συναδέλφου του καθηγητή Κακριδή, στη γνωστή υπόθεση της Δίκης των τόνων), θα εκδόσει στο Παρίσι το βιβλίο *Τα αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, ένα έργο - απάντηση στην ανάλυση του Κορδάτου για το '21. Η φιλοδοξία αυτής της προσπάθειας ήταν να κατασκευαστεί ένα υπόδειγμα εθνικής ή, καλύτερα, εθνικά αποδεκτής ανάγνωσης της Επανάστασης, κατά το παράδειγμα των δύο (έως τότε) εργασιών του Κορδάτου πάνω στην ίδια θεματική, οι οποίες και θεωρούνταν ως τυπική ιστορικοϋλιστική ανατομία του Εικοσιένα.

Ο νεαρός Δασκαλάκης (είναι μόλις είκοσι πέντε ετών, όταν εκδίδει το παραπάνω βιβλίο), λοιπόν, θα υποστηρίξει[1] πως η Επανάσταση του '21 υπήρξε ένα κίνημα με φυλετικό χαρακτήρα, μοναδική σχεδόν περίπτωση στην οικουμένη «αμιγώς» φυλετικού αγώνα, που καμμία αναλογία δεν παρουσιάζει ούτε με κινήματα κοινωνικά, όπως η Γαλλική Επανάσταση, ούτε όμως και με άλλους αγώνες για ανεξαρτησία, όπως αυτός των Αμερικανών. Οι Ελληνες, κατά το Δασκαλάκη, υπήρξαν καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας ένα συμπαγές σώμα μέσα στο Οθωμανικό κράτος, μία αρραγής εθνοφυλετική μάζα που δεν είχε καμμία επαφή με τους Τούρκους κυρίαρχους και δε δέχτηκε την παραμικρότερη επίδραση από αυτούς. Επομένως, Ελληνες και Τούρκοι είχαν διαφορετική πνευματικότητα, θρησκεία, κοινωνική και πολιτική υπόσταση· δεδομένα που ήταν εγγεγραμμένα στη φυλετική ιδιοσυστασία του καθενός και στα οποία βρίσκονται τα βαθύτερα αίτια[2] για την οργάνωση και την επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο Δασκαλάκης προβαίνει σε ένα διαχωρισμό ανάμεσα στα «αίτια» και στους «παράγοντες» της Ελληνικής Επανάστασης, όπως άλλωστε δηλώνει και ο τίτλος του βιβλίου του. Ως «αίτια», ορίζονται ακριβώς όλα αυτά τα στοιχεία που συνθέτουν τη (μοναδική και απαράλλακτη) φυλετική υπόσταση των Ελλήνων: θρησκεία, έθιμα, παραδόσεις, οικογενειακές δομές, η έμφυτη αγάπη της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας κ.λπ. Τα «αίτια», λοιπόν, που λογίζονται ως έχοντα «ηθικήν» φύση, συνιστούν τους εσώτερους λόγους του ξεσπάσματος της Επανάστασης, που κατά το συγγραφέα είναι ο πλήρης φυλετικός διαχωρισμός Ελλήνων και Τούρκων μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, διαχωρισμός που καθιστούσε αδύνατη τη συνύπαρξή τους. Στους «παράγοντες», τώρα, της Επανάστασης ο Δασκαλάκης περιλαμβάνει όλα τα εξωφυλετικά δεδομένα της κοινωνικής ζωής (λ.χ., η οικονομική ευημερία και η επίδραση άλλων ιστορικών γεγονότων, όπως η Γαλλική Επανάσταση) που -κατά τη γνώμη του- συνέτειναν στη δυναμική εκδήλωση των φυλετικών προδιαθέσεων των Ελλήνων και στην εκπλήρωση των στόχων που τα (πάντοτε ζωντανά) «αίτια» έθεταν για το ελληνικό έθνος.

Οπως συνάγεται από τα παραπάνω, ο Δασκαλάκης δεν αγνοεί τη σημασία του οικονομικού στοιχείου και των κοινωνικών δεδομένων στην προετοιμασία και τη διεξαγωγή της Ελληνικής Επανάστασης, τους αποδίδει όμως δευτερεύοντα ρόλο, αφού τον πρωταρχικό έχουν τα πνευματικά στην ουσία τους και φυλετικά εγγεγραμμένα «αίτιά» του. Οσον αφορά, μάλιστα την οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και τη δημιουργία αστικής τάξης (όρος που τίθεται πάντα εντός εισαγωγικών), θα παρατηρήσει, επικρίνοντας τον ιστορικό υλισμό, αλλά ουσιαστικά τον Κορδάτο:

> Η ανάδειξις «αστικής τάξεως» εν τη Τουρκοκρατουμένη Ελλάδι και η εις τόσον ευρείαν κλίμακα οικονομική ευημερία κατά τους τελευταίους προεπαναστατικούς χρόνους, έδωκαν αφορμήν εις απόπειραν εφαρμογής της θεωρίας του «ιστορικού υλισμού» επί της Ελληνικής επαναστάσεως. Κατά την θεωρίαν αυτήν, η επανάστασις του 1821 είναι αποκλειστικόν έργον της «αστικής τάξεως», η οποία, αφού εθησαύρισεν, ησθάνθη την ανάγκην να εκδιώξη τους Τούρκους, δια ν' ασφαλίση τους θησαυρούς της και να κηδεμονεύση αύτη της ομοεθνούς της λαϊκής τάξεως. Η θεωρία αυτή είναι εκτός πάσης πραγματικότητος, στερείται και του ελαχίστου ίχνους αληθείας. Τον υλιστικόν παράγοντα, εις τον οποίον ανέκαθεν δίδει σημασίαν η δημοσιονομική επιστήμη, σήμερον δεν αγνοεί η κοινωνιολογία, αλλ' είναι μακράν, πολύ μακράν τού να παραδεχθή αυτόν ως μόνον και αποκλειστικόν συντελεστήν της ιστορίας. Η ανθρώπινη φύσις είναι συνυφασμένη με τα ιδανικά, και από της πλέον μακρυνής εποχής, [...], η ιδέα της πατρίδος, η θρησκευτική πεποίθησις και το ένστικτον της ελευθερίας υπήρξαν αφορμαί μεγάλων θυσιών και μεγάλων μεταβολών εν τω κόσμω. Επί πλέον, η ιδιοφυία, ο «προσωπικός παράγων», είναι αδύνατον ν' αγνοηθή από οιονδήποτε κοινωνιολόγον σοβαρώς εγκύψαντα εις την παγκόσμιον ιστορίαν.[3]

Για το Δασκαλάκη, η συμβολή του οικονομικού παράγοντα στην Επανάσταση είναι καθαρά τεχνική, δηλαδή λογίζεται μόνο ως δυνατότητα προσφοράς υλικών μέσων για τη διεξαγωγή του αγώνα· συνάμα, η «οικονομική ευημερία» αποτιμάται μόνο σε όρους πλούτου και όχι κοινωνικών σχέσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αντικρούει τις αντίστοιχες αντιλήψεις του Κορδάτου. Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, ο συγγραφέας της είχε επισημάνει[4] πως η μέθοδός του διαφέρει από εκείνη των άλλων *συγγραφέων που στέκονται στα οικονομικά δεδομένα, ακριβώς στο δεν αποδίδει σε αυτά τεχνική* απλώς σημασία, αλλά τα εξετάζει «από απόψεως κοινωνιολογικής», από τη σκοπιά των κοινωνικών σχέσεων των ανθρώπων και της διαπλοκής τους με τις ιδέες και τις πεποιθήσεις τους.

Η οπτική του Δασκαλάκη όσον αφορά το ρόλο της ελληνικής αστικής τάξης στην προετοιμασία της Επανάστασης διαφοροποιείται, λοιπόν, ουσιαστικά από την αντίστοιχη του Κορδάτου. Μάλιστα, ο πρώτος θα αντιστρέψει και το γνωστό σχήμα του δεύτερου, σύμφωνα με το οποίο οι αστοί της Φιλικής Εταιρείας παρέσυραν στη δίνη του ξεσηκωμού τους την «ελληνική φεουδαρχία», η οποία λόγω της ταξικής θέσης της ήταν αρνητική στη ανάληψη επαναστατικής δράσης. Έτσι, ο Δασκαλάκης θα ισχυριστεί ότι, παρόλο που οι αστοί είχαν πράγματι υψηλό εθνικό φρόνημα, δεν ήσαν το κατάλληλο τμήμα του ελληνισμού για να πρωτοστατήσει σε έναν επαναστατικό αγώνα εναντίον των Τούρκων· και τούτο, διότι ο πλούτος που είχαν επισωρεύσει τους έκανε συντηρητικούς στις επιλογές τους και απρόθυμους εμπρός στην προοπτική ενός πολέμου και των συμφορών που θα τον ακολουθούσαν. Κατά την γνώμη του συγγραφέα, δεν ήταν οι αστοί που παραπλάνησαν, με το μύθο της ρωσικής βοήθειας, τους κοτζαμπάσηδες, ώστε να εισέλθουν στη Φιλική Εταιρεία· αντίθετα, οι «λαϊκοί ήρωες», όπως ο Παπαφλέσσας και ο Οικονόμου έφεραν προ τετελεσμένων γεγονότων την ρέπουσα προς το συντηρητισμό «πλουτοκρατίαν» (αστική και δημογεροντική). Έτσι έχουν τα πράγματα, τονίζει ο Δασκαλάκης, και συνεπώς -αναρωτιέται- «πού, λοιπόν, εις καλής πίστεως κοινωνιολόγος, εις οιανδήποτε ιδεολογικήν παράταξιν και αν ανήκει, ανευρίσκει τον 'υλιστικόν παράγοντα' εις την Ελληνικήν επανάστασιν, και πώς εις ευσυνείδητος ιστορικός δύναται να εξηγήση την απελευθέρωσιν των Ελλήνων ως 'έργον της αστικής τάξεως';»[5]

Τα Αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 είναι, όπως ήδη έχουμε πει, ένα βιβλίο με το οποίο ο Δασκαλάκης απαντά στην ανάλυση του Κορδάτου για το 1821· εντούτοις, ο μαρξιστής ιστορικός απουσιάζει, κατά κάποιον τρόπο, από το βιβλίο ή, ακριβέστερα, λείπουν οι απευθείας αναφορές του συγγραφέα προς αυτόν και οι παραπομπές στα έργα του (δηλαδή στην *Κοινωνικήν σημασίαν* και τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*). Ο νεαρός Δασκαλάκης, κάθε φορά

που σχολιάζει ή επιχειρεί την ανασκευή συγκεκριμένων θέσεων του Κορδάτου, αποφεύγει να συνδιαλεχτεί με αυτόν, να τον κατονομάσει και να παραπέμψει τον αναγνώστη του εκεί όπου οφείλει. Αντίθετα, αποδίδει αφηρημένα τις τοποθετήσεις αυτές που επικρίνει στην «άποψη» που ο «ιστορικός υλισμός» πρεσβεύει για την Ελληνική Επανάσταση και τη συναφή με αυτήν θεματική. Η πρακτική αυτή του συγγραφέα, που δυσκολεύει ασφαλώς τον αναγνώστη του στην αντιπαραβολή των όσων ο ίδιος αποδίδει στον Κορδάτο με ό,τι ο τελευταίος πράγματι είχε γράψει, προδίδει όχι τόσο περιφρόνηση, όσο πονηριά και σκοπιμότητα, πράγμα που μπορεί να αποδειχτεί πολλαπλά. Θα καταγράψουμε εδώ μόνο την πιο κραυγαλέα από τις περιπτώσεις που καταδεικνύουν τη σκοπιμότητα αυτή, περίπτωση που αποτέλεσε και την αφορμή για ένα σχόλιο του Κορδάτου.

Καταρχήν, ο Δασκαλάκης, στο «Παράρτημα ΙΙ» του έργου του, όπου συντάσσει βιβλιογραφία του 1821, καταχωρίζει και την *Κοινωνικήν σημασίαν* του Κορδάτου,[6] η οποία είναι και η μοναδική φορά που το όνομα του Ελληνα μαρξιστή υπάρχει τυπωμένο στις σελίδες του βιβλίου. Κατά δεύτερο λόγο, δε μνημονεύεται η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, παρόλο που ο Δασκαλάκης την είχε διαβάσει, και μάλιστα είχε αποπειραθεί να ανασκευάσει την εκεί παρατιθέμενη επιχειρηματολογία του Κορδάτου πάνω στο ότι ο «Θρήνος της Αγια - Σοφιάς» (συγκεκριμένα η επικρατέστερη από τις παραλλαγές του) ήταν κατά πολύ μεταγενέστερος της πτώσης της Κωνσταντινούπολης.[7] (Το ζήτημα του «Θρήνου» σχετίζεται με το κατά πόσο αυτό το στιχούργημα ήταν αποδεικτικό της ύπαρξης «εθνικής συνείδησης» στους «Ελληνες» του 15ου αιώνα, άρα και απόδειξη για τη «ζωτικότητα» του έθνους, ή όχι.) Εδώ φαίνεται ο αδιαμφισβήτητα σκόπιμος εξοβελισμός του Κορδάτου από το βιβλίο.

Ο συγγραφέας των *Αιτίων* θα προβάλει μία σειρά από αντεπιχειρήματα στη συλλογιστική του Κορδάτου, χωρίς όμως να δηλώνει σε ποιόν ανήκει η «αστήρικτος» γνώμη που επιχειρεί να ανασκευάσει, πού τη διάβασε και ποιά είναι ακριβώς η τεκμηρίωση που τη συνοδεύει. Ετσι, χωρίς να παραπέμπει στο κείμενο του Κορδάτου, αναπαράγει, μέσα από την αναιρετική προσπάθειά του, τα επιχειρήματα του μαρξιστή ιστορικού διαστρευλωμένα σε αρκετά σημεία τους και χωρίς να δίνει στον αναγνώστη την ευχέρεια του ελέγχου μέσω της αντιπαραβολής.

Οπως είπαμε και πιο πάνω, τα όσα έγραψε ο Δασκαλάκης για το «Θρήνο» έδωσαν λαβή στον Κορδάτο να αναφερθεί στο βιβλίο του πρώτου. Πράγματι, το Σεπτέμβριο του 1928, ο Κορδάτος, σε άρθρο του, θα επαναλάβει την γνωστή άποψή του για το στιχούργημα αυτό (η συμπληρωμένη επιχειρηματολογία που παρουσιάζει τώρα είναι πιο προωθημένη) και θα γράψει, εμφανώς περιφρονητικά, για το Δασκαλάκη, με σημείο αναφοράς την προσπάθεια του τελευταίου να ανασκευάσει τη συλλογιστική του για το «Θρήνο»: «Ενας κάποιος *Απ. Δασκαλάκις* [sic], που έγραψε κι' όλας ένα ολόκληρο βιβλίο για ν' *αναιρέσει* τον Κορδάτο με την ιδέα να τσιμπολογήσει το βραβείο της περίφημης *Ακαδημίας*, γράφει ό,τι του κατέβει. Αρες μάρες κουταμάρες, όπως όλοι δα οι κριτικοί μου».[8] Ο Κορδάτος δε θα σχολιάσει, στο εν λόγω άρθρο ή και αλλού, περισσότερο την αναιρετική προσπάθεια του Δασκαλάκη, απαξιώντας, όπως είναι φανερό, να ασχοληθεί πιο πολύ με αυτές τις (όπως τις θεωρούσε) «κουταμάρες».

Η επανενασχόληση του μαρξιστή διανοητή με το «Θρήνο» έγινε αφορμή για μία πολλαπλώς ενδιαφέρουσα φιλική ανταλλαγή γνωμών και μεταξύ κάποιου Ε. Δημητρίου, που σχολίασε την επιχειρηματολογία του Κορδάτου, και του τελευταίου, ο οποίος και ανταπήντησε στον πρώτο.[9] Δε θα επεκταθούμε στην παρουσίαση αυτού του διαλόγου, διότι τότε θα ξεσταρτίζαμε κατά πολύ από τη γραμμή πλεύσης μας. Θα επισημάνουμε μόνο πως ο Δημητρίου, παρόλο που γενικά βρίσκει άστοχη την, εκ μέρους του Κορδάτου, συνδέση του «Θρήνο» αφεαυτού με τις επιδιώξεις της ελληνικής αστικής τάξης για ιδεολογική επίδραση επί των μαζών, θα γράψει (και τούτο αποτελεί την κατακλείδα του άρθρου του): «[...] οφείλω να ομολογήσω πως έρευνες όμοιες μ' αυτές που μας χαρίζει ο κάθε τόσο ο Κ[ορδάτος], κι' όταν ακόμα δεν καταλήγουνε σε λαμπρές και πολύτιμες αλήθειες, σαν αυτές της *Εθνικής Επανάστασης του 1821* [: *Η κοινωνική σημασία*] προάγουν το προλεταριάτο, γιατί το συνηθίζουνε να ψάχνει έξω από το παραδεδεγμένο, το επίσημο,

ψευδοακαδημαϊκό, που πολλές φορές δεν είνε παρά μία παγίδα της Κεφαλαιοκρατίας. Κι' από την πλευρά τούτη, ο Γιάννης Κορδάτος είναι πολύ τίμιος».

Την ίδια χρονιά, αλλά λίγο αργότερα, που είδε το φως της δημοσιότητας η μελέτη του Απόστολου Δασκαλάκη και, επιπλέον, από τον ίδιο εκδοτικό οίκο του Παρισιού, θα εκδοθεί άλλο ένα έργο -απάντηση στην ανάλυση του Κορδάτου για το 1821, από τον Τάκη (Παναγιώτη) Πιπινέλη τούτη τη φορά, το γνωστό πλέον διπλωμάτη που τότε ήταν υποπρόξενος της Ελλάδας στην Πόλη του Φωτός. Με το βιβλίο του αυτό, που τιτλοφορείται *Πολιτική ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ο Πιπινέλης φιλοδόξησε να δώσει μία κριτική εκτίμηση του Εικοσιένα, η οποία, ενσωματώνοντας σημαντικά κομμάτια από τις συναφείς θέσεις του Κορδάτου (που αναγνωρίζονται και ως προσφορά στη νεοελληνική ιστοριογραφία), θα ανέτρεπε τα πολιτικά συμπεράσματα με τα οποία ο μαρξιστής ιστορικός είχε συσχετίσει την ανάλυσή του, αντικαθιστώντας τα με τα δικά του. (Το εγχειρήμα προσομοιάζει με εκείνο του Κανελλόπουλου, το οποίο όμως αναπτύχτηκε, καθώς δείξαμε, σε πολύ μικρότερη από άποψη έκτασης κλίμακα από αυτή του Πιπινέλη.)

Ο ίδιος ο Πιπινέλης θα προσδιορίσει το ιστοριογραφικό στίγμα του, τις ιστοριογραφικές συντεταγμένες του, δηλαδή τις κοσμοθεωρητικές αναγωγές της οπτικής του έναντι του ιστορικού παρελθόντος, στο άτιτλο προλογικό σημείωμα που προτάσσεται στο βιβλίο του. Μεταξύ άλλων, θα σημειώσει πως τα γεγονότα του παρελθόντος κάθε λαού δε χάνονται καθώς αυτός προχωρεί στην ιστορική πορεία του, αλλά τουναντίον εγγράφονται στη συλλογική συνείδησή του, πιθανόνατα σε βιολογική βάση: κατ' αυτόν τον τρόπο το παρελθόν υπάρχει πάντοτε ζωντανό μέσα σε κάθε έθνος. Επιπλέον, λέει ο συγγραφέας, το παρελθόν αυτό ενσωματώνεται στους σιδερένιους νόμους της αναγκαιότητας που διέπουν την εθνική ζωή κάθε λαού και έτσι συμβάλλει στη χάραξη της πορείας του. Η εγγραφή αυτή ανανεώνεται συνεχώς, αφού το ίδιο το παρελθόν εμπλουτίζεται αδιάληπτα με στοιχεία από το παρόν, καθώς αυτό γίνεται παρελθόν, και ως εκ τούτου το σώμα των εγγραφών βαίνει ογκούμενο και μεταβαλόμενο συν τω χρόνω. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Πιπινέλης θα δηλώσει:

> Πολλοί θέλουν να σπάσουν τα δεσμά αυτού του παρελθόντος. Εγώ [όμως] νομίζω ότι είνε σοφώτερον να τα μελετήσουν. Δεν περιφρονώ την ενθουσιώδη δημιουργικήν φαντασιοπληξίαν όσων αισθάνονται την ανάγκην να λυτρωθούν των αλύσσεων αυτών, να δημιουργήσουν νέα πράγματα, να χαράξουν νέας κατευθύνσεις. Αλλ' αισθάνομαι πόσον εναντία προς την ουσίαν της ιστορίας είνε η προσπάθεια αυτή. [...] Διότι εκείνο το οποίον υπάρχει μέσα [...] [σ]το παρεθλόν [κάθε έθνους], δεν είνε μία νεκρά απότύπωσις περασμένων αναμνήσεων. Είνε μία ζώσα δύναμις κοινωνικής ζωής [...].[10]

Η αναφορά του Πιπινέλη σε αυτούς που επιχειρούν να διαρρήξουν τα «δεσμά» του παρελθόντος, ώστε να «χαράξουν νέας κατευθύνεις» κ.λπ., είναι πασιφανές πως υπονοεί τον Κορδάτο και τους κομμουνιστές που αποδέχονται την ανάλυσή του για την Επανάσταση του 1821. Το συνδηλωτικό φυσικά αυτού του υπαινιγμού είναι πως ο ίδιος δε θα ακολουθήσει την κομμουνιστική ανάγνωση του 1821 στα πολιτικά συμπεράσματά της.

Πράγματι, ο συγγραφέας, παρόλο που στη δική του ανατομία της Επανάστασης θα συμπορευτεί σε πολλά σημεία με τον Κορδάτο, θα καταλήξει στο εκ διαμέτρου αντίθετο πολιτικό αιτούμενο. Ούτως ή άλλως, όπως παρατηρεί εν παρόδω και ο Αρ. Καμπάνης, κρίνοντας τον πρώτο τόμο της *Ελληνικής Επαναστάσεως* του Δ.Α. Κόκκινου, «ο κ. Πιπινέλης έγραψε την πολιτική Ιστορία της Επαναστάσεως ξεκινώντας από μιά [πολιτικής φύσης] προϋπόθεση αντίθετη προς την προϋπόθεσι του κ. Κορδάτου».[11] Κατά τον Πιπινέλη, λοιπόν, ως συμπέρασμα από το στοχασμό του πάνω στον Αγώνα δε συνάγεται κανενός είδους «χάραξη νέας κατευθύνσεως», δηλαδή το πόρισμα του Κορδάτου για την αναγκαιότητα μίας σοσιαλιστικής επανάστασης στη χώρα με

επικεφαλής την εργατική τάξη, αλλά, αντίθετα, η επιστροφή της βασιλείας και η εγκαθίδρυση ενός μοναρχικού καθεστώτος με λαϊκά ερίσματα, του μόνου καθεστώτος που είναι σε θέση να προστατεύσει το «λαό» από την εκμετάλλευση της «ολιγαρχίας» και της «πλουτοκρατίας».

Οπως σημειώθηκε και παραπάνω, ο «εν Παρισίοις» υπηρετών διπλωμάτης σε πολλά σημεία της ανάλυσής του για το Εικοσιένα (που είναι και τα κυριώτερα) συμπλέει με τον Κορδάτο. Για την ακρίβεια, εμπνέεται από την ανάλυση του τελευταίου, πράγμα άλλωστε που δε διστάζει καθόλου να το παραδεχτεί.[12] Ο Πιπινέλης, λοιπόν, γράφει[13] πως στα χρόνια της Τουρκοκρατίας δημιουργήθηκε μεταξύ κυριάρχων και υποτελών ένα «αγροτικόν πρόβλημα», το οποίο και εκφράστηκε με τη διαίρεση της οθωμανικής κοινωνίας σε αλληλομισούμενες τάξεις: τους «δουλοπάροικους» και την «αγροτικήν ολιγαρχίαν». Ομως, η αντίθεση αυτή δεν εξαντλήθηκε αποκλειστικά μέσα στο πλαίσιο ενός διαχωρισμού μεταξύ υποτελών λαών και κυριάρχων Τούρκων· υπήρχαν και οι κοτζαμπάσηδες, τμήμα και αυτοί της «αγροτικής ολιγαρχίας», με διαμορφωμένη ιδιαίτερη «συνείδησιν τάξεως», οι οποίοι και ήσαν συνταυτισμένοι με την τουρκική εξουσία και διαχωρισμένοι από τον απλό ελληνικό αγροτικό λαό. Σημειώνει, μάλιστα, πως συνιστά «αβλεψία» το να μην βλέπει κανείς άλλη αντίθεση πέρα από αυτή μεταξύ του Τούρκου με τον Ελληνα, για να προσθέσει αμέσως επ' αυτού, σχολιάζοντας τη συμβολή του Κορδάτου:

> Ούχ' ήττον, όμως, δέον να ομολογηθή ότι κυρίως χάρις εις την υπερβολικήν, και εν πολλοίς μονόπλευρον ανάπτυξιν του θέματος τούτου υπό του κομμουνιστού Κορδάτου εις τα δύο σχετικά έργα του, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* και *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 18[21]*, απεδόθη η δεούσα προσοχή εις την άποψιν ταύτην του ζητήματος, η οποία εκινδύνευσε να χαθή μέσα εις τον εθνικόν ρωμαντισμόν της κλασσικής ελληνικής ιστοριογραφίας, διερχομένης συχνάκις μετ' αδιαφορίας το θέμα. Από της απόψεως αυτής -και από άλλων πολλών- το έργον του Κορδάτου ήτο άξιον περισσοτέρας, της ής έτυχε παρά πολλών, *δικαιοσύνης* [υπογρ. δική μας].[14]

Μαζί, τώρα, με τους κοτζαμπάσηδες, κατά τον Πιπινέλη, έστεκε ο ανώτερος κλήρος και οι Φαναριώτες: όλοι, από κοινού σχημάτιζαν την «ολιγαρχίαν» των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σαφώς διακριτή από το «λαόν». Στο παραπάνω σχήμα, εύκολα αναγνωρίζεται η συνάφειά του με τις διακρίσεις που ο Κορδάτος είχε κάνει στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* (της οποίας τη δομή έχει ουσιαστικά αντιγράψει ο Πιπινέλης) όσον αφορά τις εσωτερικές συνομαδώσεις του «ελληνικού φεουδαρχισμού» σε «διοικητική αριστοκρατία», «επαρχιακή φεουδαρχική ολιγαρχία», «επαρχιακή αριστοκρατία» κ.λπ.

Οσον αφορά την αστική τάξη, ο Ελληνας υποπρόξενος, αφού διαπιστώσει τη μεγάλη ακμή της στα προεπαναστατικά χρόνια, επισημαίνει πως έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην Επανάσταση. Ωστόσο, και εδώ εντοπίζεται η κύρια διαφωνία του με τον Κορδάτο, παρόλο που δέχεται την ύπαρξη «συνδέσμου» μεταξύ της ανάπτυξης της ελληνικής εθνικής συνείδησης και της οικονομικής προόδου της αστικής τάξης, θεωρεί πως η διαμόρφωση της πρώτης δεν οφειλόταν κύρια στη δεύτερη.[15] Διότι, όπως γράφει, η διαμόρφωση των εθνικών συνόλων διέπεται, κατά πρώτο λόγο, από τις κλιματολογικές συνθήκες κάθε τόπου, τη βιολογική υπόσταση των πληθυσμιακών συνόλων καθεμιάς περιοχής και τις παραδόσεις που βιώνουν αυτοί οι πληθυσμοί. Επιπλέον, θα τονίσει πως το σφάλμα του ιστορικού υλισμού συνίσταται ακριβώς στο ότι θεωρεί τα οικονομικά δεδομένα ως τους μόνους σταθερούς παράγοντες που επιδρούν στην ανθρώπινη ιστορία.

Τέλος, δεν αναγνωρίζει καμμία αναγκαστική εσωτερική σχέση μεταξύ της οικονομικής ανόδου των αστών ως ταξικού συνόλου και του αιτήματος για ελεύθερο και κυριάρχο ελληνικό κράτος. Δεν υφίσταται, λοιπόν, σχέση μεταξύ της Επανάστασης του 1821 και της αστικής τάξης ως τάξης, παρά μόνο με τους αστούς ως άτομα. Διότι, όπως εξηγεί ο Πιπινέλης, «η λειτουργία της

αστικής τάξεως *ως τάξεως* [υπογρ. του σ.]» αποτυπώνεται στο φόβο της για της κοινωνικές αναταραχές και τις πολεμικές περιπέτειες και, ως εκ τούτου, «το εμπόριον [: η αστική τάξη] συσπειρούται εξ ενστίκτου γύρω από παν καθεστώς νόμιμον, είτε εθνικόν, είτε μη, το οποίον, όπως εξασφαλίζει την 'ομαλότητα' μιάς κανονικής εξασκήσεως της κρατικής εξουσίας».[16]

II

Το 1927, όπως ξέρουμε, ήταν η χρονιά που κυκλοφόρησε η «Βα διωρθωμένη [έκδοσις]» της *Κοινωνικής σημασίας* «με επίλογο του Ανατόλ Φρανς». Η έκδοση τούτη δεν απασχόλησε την κριτική, πράγμα αναμενόμενο άλλωστε, αφού ήταν πανομοιότυπη (ουσιαστικά) με την πρώτη, εκείνη του 1924. Μόνο ο Γ. Νικολης, στέλεχος του ΚΚΕ, θα γράψει το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς στο *Ριζοσπάστη* δύο σημειώματα, ελέγχοντας (ορθά) τον Κορδάτο για μία παρερμηνεία ενός χωρίου του *Ουτοπικού και επιστημονικού σοσιαλισμού* του Ενγκελς για το ρόλο της «μεγαλοφυΐας» (και εν γένει της προσωπικότητας), την οποία και ανακάλυψε διαβάζοντας το κείμενο της επανέκδοσης του βιβλίου (φυσικά, η παρατυπία του Κορδάτου υπήρχε και στην πρώτη έκδοση, αλλά ισαμε τότε είχε περάσει απαρατήρητη).[17] Το ύφος του Νικολη είναι ειρωνικό και χρησιμοποιεί την επισήμανση αυτής της «τσαπατσουλιάς», όπως γράφει στο δεύτερο κείμενό του, για να δείξει πως ο «Γ[ιάννης] Κ[ορδάτος] ούτε καν σκαμπάζει από διαλεκτική, μαρξισμό και τα άλλα, εν ονόματι των οποίων ομιλεί και εις επίμετρον συγγράφει».

Ο Νικολης περιορίζεται αυστηρά στο θέμα της «μεγαλοφυΐας» και δε διατυπώνει καμμία αναφορά, κρίση ή επίκριση εν σχέσει με την ιστορική θεματική του βιβλίου, πράγμα που θα μας επέτρεπε να έχουμε μία εκπεφρασμένη άποψη εκ μέρους του ΚΚΕ για την ανάλυση του 1821 από τον Κορδάτο. Η σιωπή αυτή, σε συνδυασμό και με τη γενικότερη σιωπή εκ μέρους αυτού του κόμματος πάνω σε αυτό το ζήτημα, μάλλον δείχνει πως αυτό που ονομάσαμε «σκληρό πυρήνα» της ανάλυσης του Κορδάτου εξακολουθεί να γίνεται αποδεκτό από τη μεριά του Κομμουνιστικού Κόμματος.

Πρέπει εντούτοις να σημειωθεί πως η παρέμβαση του Νικολη δεν είναι αυστηρά επιστημονικής υφής (αν και άψογη από αυτή την άποψη): έχει ένα ορατό πολιτικό υπόστρωμα, στο οποίο αντανακλάται η σύγκρουση του Κορδάτου με το Κομμουνιστικό Κόμμα, υπό το τότε πρόσφατο δεδομένο της διαγραφής του πρώτου από κόμμα αυτό· διαγραφή που επικυρώθηκε, έπειτα από μία περίοδο διάστασης και αναμονής, από το Γ' (τακτικό) Συνέδριο του ΚΚΕ, την άνοιξη του 1927.[18] Αυτή η διάσταση προβάλλει ανάγλυφα στο υστερόγραφο του Νικολη στο πρώτο σημείωμά του. Εκεί, γράφονται επί λέξει τα ακόλουθα:

> Και στη δεύτερή του έκδοσή του, ο Κορδάτος επιμένει να γράφη ο «Εγγελς» και όχι ο «Ενγκελς» (που είναι η πραγματική γραφή). Χάριν της αληθείας, πρέπει να σημειώσουμε ότι την ευθύνη δεν τη φέρνει ο κ. Κ[ορδάτος], αλλά ο Σίδερις, ο οποίος δεν εφρόντισε να μάθη την πραγματική γραφή στον κ. Κορδάτο, όταν, μεταφράζοντας το έργο *Η καταγωγή της οικογενείας*[, *της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*], του εγνώριζε και την ύπαρξη του Ενγκελς.

Ο Νικολης, προσδίδει πολιτικό χαρακτήρα σε ένα δεδομένο των τότε τυπογραφικών πραγμάτων στην Ελλάδα (αναφορικά με το οποίο, επιπλέον, δεν ήταν και εντελώς ειλικρινής).[19] Διότι το ευφεύρημα της απόδοσης της πατρότητας της υποτιθέμενης εμμονής του Κορδάτου να συνεχίζει «να γράφη ο 'Εγγελς'» στον Αριστοτέλη Σίδερι, σκοπεύει, δίχως αμφιβολία, στην υπόδειξη του μαρξιστή ιστορικού ως αποστάτη του επαναστατικού κινήματος και του κομμουνισμού. Η υπονοούμενη δήθεν μαθητεία του κοντά στο μεταρρυθμιστή πρώην ηγέτη και βουλευτή του ΣΕΚΕ αυτό ακριβώς υποδηλώνει. Εξάλλου, εκείνη την εποχή ο Κορδάτος ήταν καταγεγραμμένος στους

«κεντριστές» του ΚΚΕ[20] και, συνεπώς, έπειτα από τη διαγραφή του από τον κομματικό οργανισμό έπρεπε να δηλώνονται ευκρινώς οι μεταξύ τους αποστάσεις.[21] Ωστόσο, επειδή η διάσταση του Κορδάτου με το πρώην κόμμα του δεν ήταν, παρά τη διαγραφή του, ολοσχερής, η κριτική του ΚΚΕ ήταν χαμηλότονη, όπως φαίνεται και από τα σημειώματα του Νίκολη. Τα πράγματα θα αλλάξουν εντελώς λίγα χρόνια αργότερα.

Στα τέλη του 1926, τώρα, στο περιοδικό *Αναγέννηση* που εξέδιδε ο Δημήτρης Γληνός, ξεκίνησε μία συζήτηση με θέμα τους «κοινωνικούς νόμους»,[22] συζήτηση στην οποία έλαβε μέρος και ο Κορδάτος. Την ίδια περίπου περίοδο και στο ίδιο έντυπο, η Ρόζα Ιμβριώτη, στον απόηχο των Μαρασλειακών δημοσίευσε σειρά μελετών της για τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στο σχολείο. Τα άρθρα αυτά πυροδότησαν αντιδράσεις: μία δεύτερη συζήτηση ανοίχτηκε στην *Αναγέννηση*, στη οποία αναμείχτηκε και ο Κορδάτος, παρέχοντας υποστήριξη στην Ιμβριώτη.

Τον Απρίλιο, λοιπόν, του 1927 ο Κορδάτος θα δεχτεί τις επικρίσεις του Β. Δεδούση,[23] ο οποίος ξιφουλκούσε εναντίον των απόψεων της γνωστής παιδαγωγού. Ο Δεδούσης, μεταξύ άλλων, θα αναφερθεί και στην Ελληνική Επανάσταση, εξετάζοντας την «πράξη», όπως λέει, του ιστορικού υλισμού, δηλαδή το κατά πόσο δύναται να ερμηνεύει τα «ιστορικά φαινόμενα» με αμεροληψία, συνέπεια έναντι του εαυτού του και μοναδικό γνώμονα την αλήθεια. Τα ερωτήματα, λοιπόν, στα οποία ο ιστορικός υλισμός καλείται να απαντήσει αναφορικά με το 1821 είναι αν η Επανάσταση ξέσπασε επειδή οι Τούρκοι ασκούσαν επί των Ελλήνων πίεση οικονομική, αν στον οθωμανικό ζυγό αντιστάθηκαν «οι 'μεγαλοαστοί'» και αν οι Ελληνες μυούνταν στην Επανάσταση επειδή «τους έταζαν παράδες»; (Τα ερωτήματα αυτά συνόψιζαν, υποτίθεται, τις θέσεις του Κορδάτου για την Επανάσταση.)

Η απάντηση του αρθρογράφου στα παραπάνω ερωτήματα δηλώνεται με άλλα ερωτήματα, τα οποία τίθενται παράλληλα, αλλά διαζευκτικά με τα πρώτα: δεν ήταν η πίεση που εξώθησε τους Ελληνες στην Επανάσταση οικονομικής, αλλά ηθικής φύσης· δεν ήταν οι «πλούσιοι» που αντιστάθηκαν, στους Τούρκους, μα η κλεφτουριά, οι «χωρικοί» και οι «εργάτες»· τέλος, οι Ελληνες, όταν έδιναν τον όρκο του Φιλικού, ορκίζονταν «στη θρησκεία και στη λευτεριά» και στην τελευταία, στην ελευθερία δηλαδή, περιέχονταν περιπεπλεγμένες οι κάθε είδους ελπίδες των υποδούλων για ένα καλύτερο μέλλον, άρα και τα όνειρά τους για τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασής τους (εδώ εντοπίζεται, κατά το Δεδούση, η συμβολή του οικονομικού παράγοντα). Το συμπέρασμα του επικριτή του Κορδάτου, ο οποίος, αμελήσαμε να πούμε, έχει εκ πρωιμίου δηλώσει πως τα αίτια των ιστορικών πράξεων είναι και «ηθικοπνευματικά» και οικονομικά, αποκρυσταλλώνεται στα ακόλουθα: όταν ιστορικός υλισμός δεν αποδέχεται ή υποβιβάζει όλα όσα ο ίδιος θεωρεί ως «πραγματικότητες» τις ιστορικής εξέλιξης, δηλαδή τα ηθικά υποστρώματα των ανθρώπινων ενεργειών, τότε αποδεικνύεται πως είναι ένας μεροληπτικός κριτής της ιστορίας που δεν τον ενδιαφέρει η αλήθεια και, ως εκ τούτου, δεν είναι και «επιστήμη» (όπως είχε ισχυριστεί ο Κορδάτος).

Το 1928, το επόμενο έτος από αυτό που είχαμε σταθεί μόλις πριν, είναι η χρονιά της επανεμφάνισης του Νεοκλή Καζάζη, ο οποίος εκδίδει μία μικρή μελέτη με τον άκρως δηλωτικό τίτλο *Ο μαρξισμός: εθνικός κίνδυνος*. Παρόλο που το όνομα του Κορδάτου δεν αναγράφεται πουθενά στο βιβλίο, υπάρχουν δύο σημεία[24] όπου φωτογραφίζεται η ανάλυσή του για την Επανάσταση, παρουσιαζόμενη μέσα από τους διαδρόμους της σκέψης του συγγραφέα.

Πράγματι, στο τέταρτο κεφάλαιο της μελέτης, το οποίο τιτλοφορείται «Ιστορικός Υλισμός», ο Καζάζης παρουσιάζει, μεταξύ άλλων, και την κομμουνιστική ανάγνωση του 1821, ή σύμφωνα με τα δικά του λόγια, «την μαρξικήν [διάβ. μαρξιστική] περί της ελληνικής παλιγγενεσίας ιδεολογίαν», η οποία και φαντάζει στα μάτια του σαν να έχει εξέλθει «από φρενοκομικού θεραπευτηρίου». Εύκολα διαπιστώνεται πως η έκθεση που ακολουθεί συνιστά μία ξαναδουλεμένη και επαυξημένη μορφή όσων ο Καζάζης είχε γράψει πριν από μία τετραετία στο *Εμπρός*, στο δεύτερο άρθρο του για τον «Μπολσεβικισμόν εν Ελλάδι», για την *Κοινωνικήν*

σημασίαν (φαίνεται, πάντως, από το σημείο που αναφέρει τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, πως στο μεταξύ διάβασε και τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*). Αυτό είναι το ένα από τα δύο σημεία του βιβλίου του Καζάζη στο οποίο φωτογραφίζεται η άποψη του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση. Το άλλο εντοπίζεται στην αρχή της «Εισαγωγής» του (στην οποία είναι ενσωματωμένο το πρώτο άρθρο του για τον «Μπολσεβικισμόν»): ο συγγραφέας δίνει μία πρόγευση της εκτενέστερης παρουσίασης που θα κάνει παρακάτω, στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου του. Το σημείο, λοιπόν, αυτό δεν παρουσιάζει κανένα ενδιαφέρον, πράγμα όμως που ισχύει και για το άλλο στο οποίο αναφερθήκαμε αρχικά, δεδομένου ότι ο Καζάζης αρκείται στην επανάληψη των ήδη γνωστών του απόψεων για την *Κοινωνικήν σημασίαν*. Ως εκ τούτου, περιττεύει και η περαιτέρω αναφορά στο θέμα.

Απ' ό,τι είδαμε και πιο πάνω, τα έτη 1927-28 ήταν, εν συγκρίσει με τα προηγούμενα, εξαιρετικά φτωχά (από την άποψη της ποσότητας) σε αναφορές στην ανάλυση του 1821 από τον Κορδάτο ή σε αποτιμήσεις της, πράγμα άλλωστε αναμενόμενο: μετά τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, θα περάσει μία ολόκληρη πενταετία έως ότου ο Κορδάτος δημοσιεύσει ένα ακόμα βιβλίο για το Εικοσιένα, την *Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*. Ωστόσο, η νέα αυτή εργασία δε θα τραβήξει την προσοχή της κριτικής. Από όσο γνωρίζουμε, μόνο ο δημοσιογράφος και ιστορικός συγγραφέας Κώστας Καιροφύλλας έγραψε για αυτήν δύο λόγια στο περιοδικό *Νέα Εστία*, το καλοκαίρι του 1930, ενώ ένα άλλο διακεκριμμένο μέλος της δημοσιογραφικής οικογένειας, ο Μιχαήλ Ροδάς, είχε κι αυτός δημοσιεύσει νωρίτερα ένα κριτικό σημείωμα στο *Ελεύθερον Βήμα*.[25]

Ο πρώτος, στο εξαιρετικά βραχύ κείμενό του, έβρισκε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα τη μελέτη του Κορδάτου. Παράλληλα όμως έκρινε πως ζημίωνε κατά πολύ, όπως όλα τα έργα του Ελληνα μαρξιστή, από το γεγονός πως «ο ιστορικός Κορδάτος» εμμένει να συνυπάρχει με «τον κομμουνιστήν Κορδάτον». Η επιλογή αυτή προσδίδοντας, κατά τον κριτικογράφο, χροιά προπαγανδιστική στις εργασίες του Κορδάτου, τον «αδικεί» ως ιστορικό μελετητή. Επομένως, η *Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας*, μία κατά τα άλλα αξιολογότατη μελέτη, επισκιάζεται από την προαναφερθείσα εμμονή του Κορδάτου να μη διαχωρίζει στις έρευνές του τον ιστορικό από τον κομμουνιστή.

Το άλλο κριτικό κείμενο, του Ροδά, είναι ουσιαστικά μία περιληπτική παρουσίαση του περιεχομένου της μελέτης του Κορδάτου, χωρίς ο συντάκτης του να παίρνει θέση επί της πραγμάτευσης και των αναλύσεων του συγγραφέα. Πάντως, η συνολική εικόνα του Ροδά για το βιβλίο του Κορδάτου, όπως φαίνεται από το κλείσιμο του σημειώματος, είναι θετική. Ενδιαφέρον, τέλος, έχει, και γι' αυτό αξίζει να την παραθέσουμε, η γενική εντύπωση που ο πολιτικά φιλελεύθερος (έχει κάποια σημασία αυτό) Ροδάς έχει αποκομίσει για τον Κορδάτο ως ιστορικό, και ιδιαίτερα ως ιστορικό της Ελληνικής Επανάστασης. Γράφει, λοιπόν, σχετικά, στη δεύτερη παράγραφο της βιβλιοπαρουσίασης:

> Ο συγγραφεύς [της εργασίας] είνε γνωστό από προηγούμενα ιστορικά του έργα ότι δεν είναι εθνικιστής. Παίρνει ως βάσι τον ιστορικό υλισμό και καταλήγει εις το συμπέρασμα πάντοτε [sic] ότι η επαναστατική κίνησι κατεπολεμήθη από τους κοτζαμπάσηδες και τους τιτλούχους κληρικούς. Υπάρχουν πολλά γεγονότα που δικαιολογούν αυτή την κατηγορία, εκτός από τον εθνοεπαναστατικό αγώνα της Πελοποννήσου.

Αν όμως το παραπάνω βιβλίο του Κορδάτου πέρασε -ως φαίνεται- σχεδόν απαρατήρητο από το μάτι της κριτικής, δε συνέβη το ίδιο και με την αμέσως επόμενη μελέτη του με αντικείμενο έρευνας από τη θεματική ενότητα της Ελληνικής Επανάστασης, την εργασία του *Ο Ρήγας Φερραίος και η εποχή του*, για την οποία γράφηκαν αρκετά κριτικά σημειώματα σε αριστερά και σοσιαλιστικά -κύρια- έντυπα της εποχής. Ωστόσο, προτού παρουσιάσουμε το σχετικό υλικό, ας αναφερθούμε επιγραμματικά σε τέσσερα κείμενα των ετών 1927-32 που σχετίζονται με τις

θέσεις του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση ή εκφράζονται γνώμες για τις συναφείς αναπτύξεις του.

Το πρώτο από αυτά (τα παίρνουμε με χρονολογική σειρά αντίστροφη από εκείνη της δημοσίευσής τους) υπογράφεται από τον καθηγητή του της Παλαιογραφίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης Αντώνιο Σιγάλα και δημοσιεύτηκε με τίτλο «Το 'Εικοσιένα' στις Κυκλάδες» στο συριανό φιλολογικό περιοδικό *Κυκλάδες* στις αρχές του 1932.[26] Στο παραπάνω κείμενο σχολιάζεται το ομότιτλο σύντομο άρθρο του Κορδάτου στο ίδιο περιοδικό (βλ. κεφ. 3.1, σημ. 3), όπου ο μαρξιστής ιστορικός είχε διατυπώσει την άποψη πως οι καθολικοί των Κυκλάδων, και ιδιαίτερα οι Συριανοί, είχαν πάρει εχθρική στάση έναντι της Επανάστασης του 1821. Αυτήν τη θέση θα επιχειρήσει να ανασκευάσει με το άρθρο του ο Συριανός και καθολικός Σιγάλας, υπερασπιζόμενος τους ομόδοξους συμπατριώτες του τών χρόνων του Αγώνα, παρόλο που εξαρχής σημειώνει πως το κίνητρο που γράφει δεν είναι η υπεράσπιση των καθολικών, αλλά η αποκατάσταση της αλήθειας. (Με την ευκαιρία, υπενθυμίζουμε ότι το αρθράκι του Κορδάτου στις *Κυκλάδες* συμπεριελήφθη, ευνοϊκά σχολιασμένο, στον τόμο *Το πανόραμα της Σύρου* [1933] του Κωνσταντίνου Γερασιμίδη· βλ. κεφ. 3.1, σημ. 3.)

Το δεύτερο από τα τέσσερα κείμενα είναι μία μικρή δοκιμή του δημοσιογράφου, ποιητή, φιλολόγου και μελετητή Αριστου Καμπάνη (μαχητικός δημοτικιστής, σοσιαλιστής άλλοτε· αργότερα, ιδεολογικός εκφραστής της 4ης Αυγούστου) για την ιστοριογραφία της Επανάστασης, κείμενο που δημοσιεύτηκε στα μέσα του 1931 στην εβδομαδιαία οικονομική επιθεώρηση *Εργασία*.[27] Στο σημείωμά του αυτό ο Καμπάνης θα επισημάνει το μεγάλο κενό που υπάρχει στη νεοελληνική ιστοριογραφία αναφορικά με την Ελληνική Επανάσταση, η εικόνα της οποίας εξακολουθεί να κινείται ακόμα στη σφαίρα «του θρύλου»· όχι κατ' ανάγκην του «θρύλου» που γεννά «η αγνή μυθοπλαστική φαντασία του Λαού», αλλά εκείνου που κατασκευάζει το συμφέρον και η «προκατάληψις» όλων όσοι κινούνται στο χώρο της πολιτικής και είναι μέτοχοι του πλέγματος των συγγενικών ή άλλων σχέσεων με τις οικογένειες που πρωταγωνίστησαν στην Επανάσταση. Με βάση αυτά τα δεδομένα, ο Καμπάνης θα αναφερθεί στην ανάλυση του Κορδάτου για το '21 επισημαίνοντας: για όσο διάστημα η κοινωνική ιστορική έρευνα και μελέτη της Επανάστασης δεν προχωρεί, αλλά παραμένει αγκιστωμένη στους Σάθα και Παπαρρηγόπουλο, οι «προπαγανδιστικές εργασίες του κ. Κορδάτου» θα έχουν πέραση, καθώς και ο αντίποδάς τους, δηλαδή οι «πατριωτικές, ηρωολατρικές ή θεοφώτιστες λογοτεχνικές εργασίες των άλλων [ιστορικών του συρμού]».

Το επόμενο από τα δημοσιεύματα είναι μία κριτική του βενιζελικού πολιτικού, διπλωμάτη και ιστορικού συγγραφέα Λέοντος Μακκά για το βιβλίο του Πέτρου Πικρού *Η αυγή του αστικού πολιτισμού*, κείμενο που δημοσιεύτηκε, όπως και εκείνο του Καμπάνη (όμως, ένα χρόνο πριν από αυτό), στην *Εργασίαν*, της οποίας ο Μακκάς ήταν και ένας εκ των τριών διευθυντών.[28] Ο Μακκάς, στην αρχή του σημειώματός του διαπιστώνει -με έκδηλη απορία- πως ο μαρξισμός έχει φθάσει στο σημείο να κάνει «θραύσιν» στους Ελληνες διανοουμένους, ιδίως σε όσους, επιθυμώντας να μη δείχνουν καθυστερημένοι, επιτίθενται άκριτα σε κάθε τι κοινά παραδεκτό. Κατόπιν, αναφέρεται στην περίπτωση της ανατομίας της Ελληνικής Επανάστασης από τον Κορδάτο, την οποία και εκλαμβάνει ως θλιβερό παράδειγμα, για την ακρίβεια το πιο θλιβερό, της τάσης της ελληνικής διανόησης για αντικομφορμισμό. Γράφει, λοιπόν, επ' αυτού: «Και οσάκις μεν επί τέλους ο κ. Κορδάτος είνε ο επικαλούμενος την υλιστικήν θεωρίαν δια να εξηγήση την ελληνικήν Επανάστασιν, το πράγμα είνε, δι' όλους μας, τόσον σόλοικον και τόσον προκλητικώς απίθανον, ώστε και δεν έχει -αυτό καθ' εαυτό- σημασίαν». Για να συμπληρώσει στη συνέχεια, κλείνοντας την παρένθεση της αναφοράς του στον Κορδάτο, πως στην περίπτωση του συγκεκριμένου προσώπου έχει κανείς να κάνει με έναν ιστορικό που «εμπνέεται» ξεκάθαρα από τα «πολιτικά [του] φρονήματα» και πεποιθήσεις. Μοναδικός κανόνας των ιστορικών συνθέσεών του δεν είναι, κατά το Μακκά, παρά η δυσφήμιση των ελληνικών παραδόσεων και η παραγνώριση των δεδομένων της

πραγματικότητας, έτσι ώστε να εξυπηρετείται με κάθε τρόπο ο απώτερος στόχος του: να «υπονομεύση την ελληνικήν 'μπουρζουαζίαν'!»

Τέλος, έχουμε μία κριτική του (γνωστού μας, από τη συζήτηση στο *Νουμά*, επικριτή του Σκληρού) Στέφανου Ραμά, για το βιβλίο του Κορδάτου *Αρχαίες θρησκείες και Χριστιανισμός*, η οποία δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία* το 1927. Σε ένα σημείο της πρώτης παραγράφου της βιβλιοκρισίας του, ο Ραμάς εκφράζει με δύο λόγια (κυριολεκτικά, σχεδόν) και την αξιολογική κρίση του για τα δύο προηγούμενα του κρινόμενου έργου βιβλία του Κορδάτου, την *Κοινωνικήν σημασίαν* και τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*. Πρόκειται, γράφει, για παρερμηνείες τις ιστορίας που δηλώνουν μονάχα το θρίαμβο της «απλοποιημένη[ς] έννοια[ς] του ιστορικού υλισμού».[29] Με άλλα λόγια, απορρίπτει συνολικά το ερμηνευτικό σχήμα του μαρξιστή ιστορικού για την Ελληνική Επανάσταση.

Πέντε κριτικά σημειώματα γράφηκαν απ' αφορμή την μέλετη του Κορδάτου για το Βελεστινλή, ορισμένα από τα οποία υπήρξαν επικριτικά όσον αφορά το πώς ο μαρξιστής ιστορικός χειρίστηκε μεθοδολογικά την ιστορική προσωπικότητα, και συγκεκριμένα αυτή του Ρήγα.[30] Το πρώτο από αυτά τα κείμενα υπογράφεται από τον Πάνο Παπά (άλλοτε στέλεχος της Ομοσπονδίας των Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδος [ΟΚΝΕ]) και φιλοξενείται στις σελίδες των *Πολιτικών Φύλλων*,[31] περιοδικό που εξέδιδε ο σοσιαλιστής πολιτευτής Ι.Π. Μελάς. Η βιβλιοκρισία του Παπά αναλώνεται εξολοκλήρου σε επιμέρους παρατηρήσεις ή διορθώσεις, καθώς και σε παρατηρήσεις για τη γενική δομή του βιβλίου (που ως επί το πλείστον είναι εύστοχες), ενώ απουσιάζουν τα σχόλια πάνω στη γενική εξηγητική μήτρα για την Ελληνική Επανάσταση, όπως αυτή αρθρώνεται στη μελέτη.[32] Ως εκ τούτου, προσπερνάμε τις παρατηρήσεις αυτές, συγκρατώντας μόνο τα παρακάτω.

Πρώτον, κύρια σκόπευση του Παπά είναι να δείξει πως ο Κορδάτος δεν είναι στην πραγματικότητα ένας μαρξιστής ιστορικός (η έμφαση δίνεται στο πρώτο), αλλά μάλλον «πολύγραφος μαρξιστοφανής» συγγραφέας, που απλώς προβάλλει με «αξιώσεις μαρξιστή ιστορικού». Δεύτερον, ο κριτικός του Κορδάτου δεν αποδέχεται τη θέση του τελευταίου πως ο Ρήγας ήταν «πρόδρομος του νεοελληνικού ιμπεριαλισμού». Εντούτοις, η απόρριψη αυτής της άποψης δε συνδέεται με τη λογική της απόληξη, όπως αυτή υπάρχει στη μελέτη του Κορδάτου, ότι δηλαδή το πρόγραμμα της ελληνικής αστικής τάξης που οργάνωσε την Επανάσταση του 1821 ήταν η κυριαρχία στον ανατολικομεσογειακό χώρο μέσω της επιβολής των Ελλήνων στους λοιπούς λαούς της Βαλκανιακής και της αφομοίωσής τους. Συνεπώς, το τροποποιημένο, συγκριτικά με τις παλαιότερες αναλύσεις του, εξηγητικό σχήμα του συγγραφέα για το 1821 μένει, όπως προείπαμε, ασχολίαστο.

Η δεύτερη βιβλιοκρισία της μελέτης του Κορδάτου για το Ρήγα δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία* και είχε συνταχτεί από τον, εικοσιπεντάχρονο τότε, Νίκο Ανδριώτη.[33] Ο κριτικογράφος υποδέχεται την έκδοση της μελέτης σχεδόν με ενθουσιασμό. Αν και συνιστά επιφυλακτικότητα στη βεβιασμένη συναγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τη δράση του Ρήγα -σύσταση ταυτόχρονα γενική, προς όλους, και ειδική, προς τον Κορδάτο- εκτιμά θετικά την προσπάθεια του μαρξιστή ιστορικού. Επιπλέον, φαίνεται να συμφωνεί και με το χειρισμό της προσωπικότητας του Ρήγα από τον Κορδάτο. Οσον αφορά, τώρα, την εξήγηση της επαναστατικής διαδικασίας που οδήγησε στην Επανάσταση του 1821, ο Ανδριώτης μάλλον δεν αντιλαμβάνεται τις μεταβολές που έχουν επέλθει στην κρινόμενη μελέτη, εν σχέσει με τις παλαιότερες αναπτύξεις του θέματος από τον Κορδάτο· τουλάχιστον δεν τις επισημαίνει,[34] αλλά απλώς παρατηρεί πως «οι γνωστές απόψεις του σ[υγγραφέα] για τον ταξικό χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης και για τον αντιδραστικό ρόλο του κλήρου και των μεγάλων γαιοκτημόνων» ενισχύονται «με νέα δοκουμέντα».

Το αν από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα πως ο Ανδριώτης αποδέχεται την ανάλυση του Κορδάτου για το 1821 είναι ένα ερώτημα που δεν μπορεί να απαντηθεί επακριβώς: ο ίδιος δεν επεκτείνεται σε αυτό το ζήτημα, δηλώνοντας ρητά την απροθυμία του να συζητήσει τις «γνωστές» απόψεις του Κορδάτου. Φαίνεται, πάντως, πως οι θέσεις του μαρξιστή συγγραφέα για

τον κλήρο και τους κοτζαμπάσηδες πριν και κατά του '21 γίνονται αποδεκτές από τον Ανδριώτη, τουλάχιστον ως θέσεις, όπως και στην περίπτωση των Κανελλόπουλου και Πιπινέλη, όπου η αποδοχή αυτή δε συνεπιπτε και με την παραδοχή των προοπτικών που τους είχε προδώσει ο Κορδάτος. Χαρακτηριστικό είναι από αυτήν την άποψη το ότι ο Ανδριώτης καλοδέχεται ορισμένα νέα στοιχεία στη μελέτη του Κορδάτου για την «αντεπαναστατική», όπως τη λέει, δράση του Γρηγορίου Ε', σημειώνοντας, την ίδια στιγμή, πως η αποστροφή ενός Πατριάρχη, του ηγέτη δηλαδή της Εκκλησίας, προς τις πολιτικές και φιλοσοφικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης ήταν αναμενόμενη. (Συμπληρώνει, ωστόσο, πως το αν ο Γρηγόριος ο Ε' εντέλει μεταστράφηκε ή όχι υπέρ της Επανάστασης, είναι ακόμα ένα ζήτημα υπό έρευνα, ανοικτό.)

Στο γεωπόνο Βασίλη Πάνου, μαρξιστή διανοούμενο που μετείχε στην κίνηση των Πρωτοπόρων, και ίσως μέλος και του ΚΚΕ (παλαιότερα ενδέχεται να είχε διέλθει από το ΣΕΚΕ· κατόπιν δραστηριοποιήθηκε στο χώρο του αγροτικού κινήματος και εκλέχτηκε, το Μάιο του 1925, στη διοίκηση της Αγροτικής Συνομοσπονδίας Ελλάδος· στις εκλογές του 1926 κατήλθε ως υποψήφιος στην Αττικοβοιωτία με το συνδυασμό της Δημοκρατικής Ενώσεως), ανήκει ένα άλλο κριτικό σημείωμα με αφορμή την εργασία του Κορδάτου για το Ρήγα. Η κριτική μάλιστα αυτή θα δημιουργήσει και ένα σχετικό θόρυβο στον κύκλο των αριστερών διανοουμένων που ήσαν συσπειρωμένοι γύρω από το «μηνιαίο όργανο της προχωρημένης διανόησης» *Πρωτοπόροι* (περιοδικό της κίνησης των Πρωτοπόρων, που πήρε και νομική μορφή με την ίδρυση της Ενωσης των Πρωτοπόρων της Ελλάδας), αφού ο Κορδάτος, λύνοντας τη σιωπή που, όπως θα δηλώσει, είχε επιβάλει στον εαυτό του αναφορικά με τις απαντήσεις που χρωστούσε στους ποικιλώνυμους κριτικούς του, θα απαντήσει εξίσου σκληρά και ειρωνικά στον Πάνου. Στην αντιδικία Πάνου - Κορδάτου θα επέμβει η συντακτική επιτροπή των *Πρωτοπόρων*, συνιστώντας στα αντιμαχόμενα μέρη να υπερβούν στη διαφωνία τους τους προσωπικούς τόνους (η επιτροπή επιπλήττει τον Κορδάτο για το ύφος της απάντησής του στον Πάνου), ενώ παράλληλα θα τους προτείνει να συζητήσουν «στο καθαρά επιστημονικό επίπεδο» το θέμα «ποιά είναι η θέση του υποκειμένου στην Ιστορία». Την πρόσκληση αυτή αποδέχτηκε ο Πάνου, ο οποίος και αρθρογράφησε σχετικά, όχι όμως και ο Κορδάτος· έτσι η ανταλλαγή γνωμών των δύο αντιδίκων επάνω στο εν λόγω θέμα δεν πραγματοποιήθηκε.[35]

Οι κριτικές παρατηρήσεις στο σημείωμα του Πάνου στην πραγματικότητα ελάχιστα σχετίζονται με το περιεχόμενο της μελέτης του Κορδάτου για το Βελεστινλή. Για την ακρίβεια, με επίκεντρο την πραγμάτευση του Κορδάτου όσον αφορά το πρόσωπο του Ρήγα, ο αρθρογράφος, αμφισβητώντας την ορθότητα των αντιλήψεων του συγγραφέα πάνω στο ζήτημα του «ανθρώπου» και της «υποκειμενικής» διάστασης στην ιστορία, επιτίθεται συνολικά στο τρόπο με τον οποίο ο μαρξιστής ιστορικός συνθέτει τα πραγματολογικό δεδομένα στα διάφορα ιστορικά έργα του. Επίσης, διαπιστώνει πως η προσφορά του στην επιστήμη είναι αυστηρά ιστοριοδιφικής φύσης, δηλαδή περιορίζεται στη σύναξη και παράθεση υλικού. Ετσι, προσάπτεται στον Κορδάτο η κατηγορία πως η μέθοδός του δεν είναι η υλιστική διαλεκτική, αλλά ένας στείρος και «νεκρός» αντικειμενισμός. Κατά τον Πάνου μάλιστα οι ρίζες αυτού του τρόπου θεώρησης της ιστορίας πρέπει να αναζητηθούν πίσω στο Σκληρό και στην «μηχανική [του] αντίληψη» από την οποία, επηρεασμένος καταρχήν, δεν κατόρθωσε να απαλλαγεί στο τέλος ο Κορδάτος.

Χτυπητό παράδειγμα του στείρου αντικειμενισμού του τελευταίου συνιστά, κατά τη γνώμη του επικριτή του, το ερμηνευτικό σχήμα του για την Επανάσταση του '21. Η «ελληνική επανάσταση», σημειώνει ο Πάνου, «δεν είτανε μονάχα δημιούργημα των εξελιγμένων συνθηκών» -άποψη που συνοψίζει, κατά τον Πάνου πάντοτε, την εκδοχή του Κορδάτου για το 1821-, «αλλά και του γενικού συναγερμού που κατόρθωσε να ξεσηκώσει μιά προχωρημένη κοινωνική μερίδα, παρ' όλη την πανίσχυρη αντίδραση του κλήρου και της φεουδαρχίας».[36] Τέλος, ο Πάνου θα επισημάνει πως ο τρόπος με τον οποίο ο Κορδάτος προσεγγίζει και ερμηνεύει την ιστορία, είναι ακριβώς ο αντικειμενισμός της σοσιαλδημοκρατίας· παράλληλα, θα συνδυάσει την παραπάνω παρατήρηση με μία νύξη για τη συμβολή της προσωπικότητας στην πορεία της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ,

μία αναφορά με έκδηλα υπονοούμενα (ας μη λησμονούμε πως διανύουμε την εποχή όπου στη Σοβιετική Ρωσία παγιώνεται η προσωπολατρεία και ο σταλινισμός).

«Από συνήθεια δεν απαντώ στις κριτικές που γράφονται για τα βιβλία μου, γιατί είναι τόσες πολλές, όσες και οι ανοησίες και οι κακοπιστίες των 'κριτικών' μου. Η 'κριτική', όμως, του Πάνου, [...], με αναγκάζει ν' απαντήσω όχι για κανένα άλλο λόγο, αλλά γιατί δημοσιεύτηκε σε περιοδικό *δικό μας* [υπογρ. του σ.] και μπορούν να γεννηθούν ένα σωρό *παρανοήσεις* [υπογρ. δική μας]».[37] Με τα παραπάνω λόγια αρχίζει ο Κορδάτος το άρθρο - απάντηση στον Πάνου, ένα κείμενο που εμφορείται από ειρωνική διάθεση, αλλά, την ίδια στιγμή, εμφανής είναι και η οργή του συντάκτη του για τον «θρασύ» Πάνου που «τώρα τελευταία ντεμπουτάρει για προφέσσορας του μαρξισμού».[38] Ο Κορδάτος, στην απάντηση που δίνει στις επικρίσεις του Πάνου, θα απορρίψει την κατηγορία του τελευταίου πως οι ιστορικές μελέτες του διαπνέονται από μηχανικισμό, «νεκρό» αντικειμενισμό και ότι, επίσης, παραβλέπουν την υποκειμενική διάσταση στην ιστορική εξέλιξη. Δε θα παραλείψει ακόμα να σχολιάσει το σημείο εκείνο της κριτικής του Πάνου όπου ο τελευταίος τού απέδωσε μία ερμηνεία του 1821, η οποία παρουσιαζόνταν αυστηρά αντικειμενιστική και αντιδιαστελλόταν με αυτήν που, κατά τον αρθρογράφο, ήταν σύμφωνη με μία πραγματικά υλιστική και διαλεκτική προσέγγιση της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο Κορδάτος, λοιπόν, γράφει πως αυτά που ο Πάνου αντιδιέστειλε στην άποψη που παρουσίασε ως τη δική του «δεν είνε 'καινούργιες' ιδέες, αλλά πολύ 'παλιές' δικές μου», σημειώνοντας παράλληλα τη φράση «η αστική τάξη γράφω εγώ»[39] ακριβώς στο σημείο όπου ο Πάνου έκανε λόγο για «μια προχωρημένη κοινωνική μερίδα» (ο Κορδάτος παραθέτει την επίμαχη περικοπή, παρεμβάλοντας, ως σχόλιο δικό του, την παραπάνω φράση).

Το μεγαλύτερο ωστόσο ενδιαφέρον από την απάντηση του Κορδάτου στον Πάνου βρίσκεται σε ένα επεισόδιο που διηγείται ο πρώτος από μία συνάντησή του με το δεύτερο. Ο Κορδάτος, καταρχήν εκτιμά, από τα όσα γράφει (ή καλύτερα δεν γράφει) ο Πάνου στο κριτικό σημείωμά του, πως ο τελευταίος δεν είχε διαβάσει το βιβλίο του. Στη συνέχεια, διηγείται το επεισόδιο, σχολιάζοντας παράλληλα, για το οποίο μιλήσαμε πιο πάνω. Αναφέρει, λοιπόν, σχετικά:

> Ωστόσο, ο ίδιος τις προάλλες, πριν ακόμα δημοσιευθεί η κριτική του, κατά την πρώτη συγκέντρωση [του Συνδέσμου] των *Φίλων της Ρωσσίας* στο γραφείο του, με συνεχάρηκε για το βιβλίο μου πάνω στο Ρήγα Φεραίο και μ' εβεβαίωσε -άσχετο αν δεν το είχε διαβάσει- πως είναι η καλλίτερή μου μελέτη κ.λπ. Υστερα, «κάποιος λόγος» τον ανάγκασε να αλλάξει γνώμη. Αν ο Π[άνου] καταγινόταν *στα σοβαρά*, [...], να κρίνει το έργο μου, κανένας δεν θα μπορούσε να του πεί τίποτα. [...] Ο Π[άνου], όμως, προτίμησε να πει «εκ του προχείρου» την *ελεύθερη* γνώμη του, αραδιάζοντας δογματισμούς επί δογματισμών περί του πώς πρέπει να γράφεται η ιστορία.[40]

Από τα παραπάνω, είναι ολοφάνερο πως ο Κορδάτος υπαινίσσεται, ή έστω πιθανολογεί, ότι ο Πάνου δεν υπήρξε αυτόκλητος επικριτής του, αλλά τουναντίον έφερε εις πέρας μία διατεταγμένη εις βάρος του επίθεση. Εδώ είναι το κατάλληλο σημείο για να κάνουμε χρήση των «κρατουμένων» μας. Παρμένα όλα μαζί και σε συνδυασμό με τις αναφορές του Πάνου στη σοσιαλδημοκρατική οπτική της ιστορίας, στη σοσιαλιστική οικοδόμηση στην ΕΣΣΔ, καθώς και με την αναζήτηση των απαρχών του αντικειμενισμού, ο οποίος προσάπτεται στον Κορδάτο, δεν μπορούν παρά να μας οδηγήσουν σε μία διαπίστωση και, ακολούθως, σε δύο υποψίες.

Πρώτον, στην επισήμανση των ομοιοτήτων του πλαισίου της κριτικής του Πάνου με το αντίστοιχο του Ζεύγου (που θα εκδηλωθεί αρκετά αργότερα), (α) τόσο στο γενικό επίπεδο,

δηλαδή ότι ο Κορδάτος δεν είναι επαναστάτης μαρξιστής, αλλά ένας σοσιαλδημοκράτης που ακολουθεί το ρεφορμιστή Σκληρό κ.λπ., (β) όσο και στο ιδιαίτερο πεδίο που αφορά την Ελληνική Επανάσταση, δηλαδή ότι το '21 δεν ήταν έργο της αστικής τάξης, αλλά του «λαού» κ.λπ.[41] Δεύτερον, προκύπτει το ερώτημα αν υπήρχε στην πράξη της κριτικής του Πάνου κάποια ιδιαίτερη σκοπιμότητα. Μήπως το ΚΚΕ, για παράδειγμα, τον παρακίνησε να κοντράρει τον Κορδάτο; Κάτι τέτοιο δεν αποκλείται[42] το ίδιο, όμως, ισχύει και όσον αφορά την υποθετική σκέψη να ήταν ο Πάνου ένας αυτόκλητος επικριτής που ίσως διάλεξε τη σύγκρουση με ένα γνωστό πρόσωπο, όπως ο Κορδάτος, για να δημιουργήσει θόρυβο γύρω από το όνομά του, να αυτοπροβληθεί.

Εδώ όμως οφείλουμε να κάνουμε την παρακάτω διευκρίνηση: ακόμα και αν πράγματι στην πράξη του Πάνου υπήρχε «δάκτυλος» από τη μεριά του Κομμουνιστικού Κόμματος, δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως η περίοδος κατά την οποία εκδηλώνεται η ενέργεια του Πάνου είναι πολύ διαφορετική από εκείνη κατά την οποία ο Ζεύγος θα εξαπολύσει την επίθεσή του ενάντια στον Κορδάτο (και όχι μόνο). Στην πρώτη περίπτωση, το ΚΚΕ ακολουθούσε ακόμα μία πολιτική συνεργασίας με μία σειρά από εξωκομματικούς κομμουνιστές διανοούμενους ή διανοούμενους της αριστεράς εν γένει, πράγμα, άλλωστε, που αποτυπωνόταν και στην κίνηση των Πρωτοπόρων. Στη δεύτερη όμως έχει μεσολαβήσει μία στροφή 180 μοιρών πάνω σε αυτό το ζήτημα: απαιτεί πλέον τυφλή υποταγή· όποιος δεν ανήκει στο ΚΚΕ είναι εθχρός του· δεν υπάρχει πλέον χώρος για άλλη αριστερά πέρα από το ίδιο το Κομμουνιστικό Κόμμα.

Οι δύο τελευταίες βιβλιοκρισίες της μελέτης *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του* που μπορέσαμε να εντοπίσουμε δημοσιεύτηκαν αμφότερες τον Οκτώβριο του 1931: η πρώτη, στις συριανές *Κυκλάδες*, και υπογράφεται από το Βίκτορα Παπαδάκη, ένα από τα τρία μέλη της διεύθυνσης του περιοδικού (στη διευθύνση συμμετείχε και η ποιήτρια Ρίτα Μπούμη)· η δεύτερη ανήκει στο Νίκο Γιαννιό, το γνωστό σοσιαλιστή, και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Σοσιαλιστική Ζωή*, που εξέδιδε ο ίδιος.[43] Το σημείωμα των *Κυκλάδων* το προσπερνάμε, καθόσον είναι μία απλή παράθεση της θεματολογίας του βιβλίου και δε θίγει ζητήματα που να αφορούν την Ελληνική Επανάσταση: ο συντάκτης του κειμένου δηλώνει πως δεν είναι «αρμόδιος» να ελέγξει επιστημονικά το υλικό του Κορδάτου ή να του υποδείξει συμπληρώσεις. Ο Γιαννιός, αντίθετα, θα αναφερθεί στο εξηγητικό σχήμα του μαρξιστή ιστορικού για το 1821, γι' αυτό και το σημείωμα του, που είναι γενικά θετικό για το βιβλίο «του σ[υντρόφου] Κορδάτου»,* παρουσιάζει ενδιαφέρον. Καταρχήν, διατυπώνει την εκτίμηση πως «οι κρίσεις» του Κορδάτου στο εν λόγω βιβλίο, όπως αυτές για τη σχέση της προσωπικότητας του Ρήγα και των αντικειμενικών συνθηκών της εποχής που έζησε, δηλαδή η επαναστατική ταξική πάλη των Ελλήνων αστών με το φεουδαρχισμό, ή πως ο Φεραίος ήταν «πρόδρομος» του ελληνικού ιμπεριαλισμού, όλα αυτά, του «φαίνουνται [...] εξεζητημένες εις μαρξισμόν», την ίδια στιγμή που το πραγματολογικό υλικό της μελέτης «είνε πραγματικά πολύτιμο».[44]

Στις απόψεις του Κορδάτου, ο Γιαννιός θα αντιπροτείνει τη δική του γνώμη, την «ταπεινή», όπως γράφει, μα «μαρξιστική επίσης», καθώς ευθύς αμέσως συμπληρώνει. Σύμφωνα με αυτή τη γνώμη,[45] που ρέπει έκδηλα σε ένα λαϊκό, ριζοσπαστικό ηρωοκεντρισμό, ο Ρήγας δεν είναι ο εκπρόσωπος της αστικής τάξης, αλλά ένας «φίλος του φτωχού λαού» που κήρυτε την ισοπολιτεία· μία ηρωϊκή φιγούρα πέρα από την υπαρκτή τότε ταξική πάλη ανάμεσα στους αστούς και τους φεουδάρχες. Ηταν ένας αριστερός και ανθρωπιστής που «τον αγάπησαν οι λαϊκές μάζες και οι ριζοσπάστες αστοί» και ο οποίος αγωνίστηκε για την πραγματοποίηση του οράματος της εθνικής ανεξαρτησίας, αυτό δηλαδή που, κατά το Γιαννιό, «ποθούσαν λαός και αστοί».

* Ο σοσιαλιστής Γιαννιός, παρόλη την απέχθειά του προς τους κομμουνιστές, αποκαλεί τον Κορδάτο «σύντροφο» -όχι μόνο εδώ, αλλά και σε άλλα κείμενα του στο ίδιο περιοδικό- επειδή ο τελευταίος βρίσκεται εκτός ΚΚΕ.

Από τα παραπάνω, φαίνεται πως ο γνωστός σοσιαλιστής διανοούμενος θεωρεί την Ελληνική Επανάσταση εθνικοαπελευθερωτική, λαϊκή στη βάση της, χωρίς, βέβαια, να αρνείται και το ρόλο των αστών, των «ριζοσπαστών αστών» ιδιαίτερα. Ετσι, θα ελέγξει το Κορδάτο για τη θέση του πως το 1821 ήταν αστική επανάσταση, κινητοποιώντας επί τούτου και το κύρος των απόψεων του Μαρξ (στην πραγματικότητα πρόκειται για προσωπικές του αντιλήψεις που αποδίδονται αφηρημένα στο Γερμανό στοχαστή). Γράφει, λοιπόν, για το ζήτημα αυτό: «Πότε ο μαρξισμός διεκήρυξε πως οι λαϊκές μάζες πρέπει να ποθούν την εκμετάλλευση του έθνους από έθνους; Ο Μαρξ παρακινούσε τους υπόδουλους λαούς προς την εθνικήν ανεξαρτησία, που είνε ανάγκη ιστορική. Και μόνον ο σ[ύντροφος] Κορδάτος βρήκε πως η Επανάσταση του 21 είτανε έργο αστών!»[46]

III

Σε όλο το χρονικό διάστημα από το 1924, έτος της κυκλοφορίας της *Κοινωνικής σημασίας*, έως τα μέσα της επόμενης δεκαετίας, οπότε ο Ζεύγος άρχισε να διαμορφώνει και να αποτυπώνει στο χαρτί τη δική του αντίληψη (συνάμα και του Κομμουνιστικού Κόμματος) για την Ελληνική Επανάσταση, οι αναπτύξεις του Κορδάτου πάνω σε αυτό το θέμα παρέμεναν οι μόνες δημόσια γνωστές μαρξιστικές απόψεις. Κανένας άλλος μαρξιστής διανοούμενος δεν ασχολήθηκε με το 1821, όχι φυσικά γράφοντας τόμους για αυτό, σαν τον Κορδάτο, αλλά διατυπώνοντας νέες, διαφορετικές σκέψεις για το σημαντικό αυτό γεγονός της νεώτερης ελληνικής ιστορίας. Κανένας, εκτός από το Σεραφείμ Μάξιμο, ο οποίος το καλοκαίρι του 1930 δημοσιεύει στην *Πειθαρχίαν* ένα μικρό δοκίμιο με τίτλο «Τα αίτια του Εικοσιένα», με αφορμή σειρά άρθρων του Μακκά στην *Εργασίαν*.[47] Με τα άρθρα του εκείνα ο Μακκάς έδινε μία ψυχοφυλετική ερμηνεία της Επανάστασης, αλλά και της ιστορίας συνολικά, αποκλείοντας εντελώς την ύπαρξη και κοινωνικών αιτίων στο '21.

Στη μελέτη του Μάξιμου θεμελιακή θέση κατέχει η πρόταση πως η Επανάσταση του 1821 ήταν ένα εθνικό επαναστατικό κίνημα και όχι μία κοινωνική επανάσταση, αφού σ' αυτήν δεν ήρθαν αντιμέτωπες «τάξεις με τάξεις», αλλά όλες οι κοινωνικές τάξεις του επαναστατημένου ελληνισμού συσπειρώθηκαν σε έναν από κοινού αγώνα για «ανεξαρτησία εθνική, απαραίτητη προϋπόθεση ενός κάποιου πολιτισμού».[48] Εντούτοις, προσθέτει ο Μάξιμος, ο κοινωνικός χαρακτήρας της Επανάστασης, καθώς και οι οικονομικές διεργασίες που συνετέλεσαν στην εκδήλωσή της είναι δεδομένα αδιαμφισβήτητα. Τα αστικά στοιχεία ήσαν στο επίκεντρο της σύλληψης και της διοργάνωσης της Επανάστασης, απόδειξη, κατά το Μάξιμο, του κοινωνικού χαρακτήρα της. Επειδή όμως ο χαρακτήρας αυτός, με δεδομένη και την ύπαρξη του οθωμανικού ζυγού (που ήταν ταυτόχρονα, λέει ο Μάξιμος παραπέμποντας στον Ενγκελς, και απειλή στον παραγωγικό κύκλο του κεφαλαίου),[49] δεν μπορούσε παρά να εκδηλωθεί ως κίνηση για τη δημιουργία εθνικού κράτους. Επομένως, «η επανάστασι του 21 ήτανε εθνική μαζί και κοινωνική»,[50] δηλαδή ήταν κίνημα εθνικής ανεξαρτησίας που, ως τέτοιο, είχε αναγκαγκαστικά κοινωνικό χαρακτήρα.

Από ορισμένες παρατηρήσεις που ακολουθούν στο δοκίμιο του Μάξιμου, φαίνεται ότι ο μαρξιστής διανοούμενος εκτιμούσε πως η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατισμού στην οθωμανική κοινωνία ήταν τέτοια που η «ελληνική μπουρζουαζία», αδύναμη να τεθεί μόνη της επικεφαλής του εθνικού αγώνα, αναγκάστηκε να μοιραστεί τα επαναστατικά οράματά της με τους ομοεθνείς αντιπάλους της, τον κλήρο και τους κοτζαμπάσηδες. Και ακριβώς σε αυτόν τον ετερογενή συνδυασμό εντοπίζεται από το Μάξιμο η αιτία που εξακολουθούν να επιβιώνουν οι «υπερφυσικές» ερμηνείες της Επανάστασης και η συσκότιση της συμβολής που είχαν οι οικονομικές συνθήκες.

Από τα παραπάνω βέβαια φαίνονται ευκρινώς οι συνάφειες της ερμηνευτικής μήτρας του 1821 που επεξεργάστηκε ο Μάξιμος με το αντίστοιχο σχήμα του Κορδάτου, όπως αυτό είχε έως την εποχή που φιλοξενείτο το άρθρο σου πρώτου στην *Πειθαρχίαν*. Το ίδιο ευκρινείς είναι και οι αποκλίσεις, γι' αυτό και δε θα σταθούμε περισσότερο σε τούτο το σημείο. Να

θυμίσουμε μόνο πως το συνεκτικό στοιχείο που προσέφεραν σε μία ερμηνεία της Ελληνικής Επανάστασης οι παρατηρήσεις του Ενγκελς (στη μελέτη του για την εξωτερική πολιτική του τσαρισμού) για την εγγενή αντικεφαλοκρατική προσήμανση της οθωμανικής κοινωνίας, παρατηρήσεις που παραθέτονταν στο δοκίμιο του Μάξιμου, εκτιμήθηκε μάλλον δεόντος από τον Κορδάτο. Ο μαρξιστής ιστορικός, όπως έχουμε σημειώσει και αλλού, συναντήθηκε με τις παρατηρήσεις του Ενγκελς, πιθανότατα ως αναγνώστης του Μάξιμου, και ενσωμάτωσε τη συλλογιστική τους στη μελέτη του τού 1931 για το Ρήγα Φεραίο.

IV

Ο Γιάννης Ζεύγος (ψευδώνυμο του Γιάννη Ταλαγάνη), στα τέλη του 1933, εξαπολύει μετωπική επίθεση ενάντια στο Γιάννη Κορδάτο και το έργο του, η οποία, σε συνδυασμό με τις απαντήσεις του τελευταίου, καταγράφηκε στις ιδιάζουσες περιπτώσεις της ιστορίας του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος και του ελληνικού μαρξισμού. Ο Ζεύγος, έπειτα από την επέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς στην εσωκομματική ζωή του ΚΚΕ και τον απορρέοντα εξ αυτής διορισμό της ζαχαριαδικής ηγεσίας (Πολιτικό Γραφείο) στο κόμμα αυτό (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1931), είχε αρχίσει να αναδεικνύεται σε νεόκοπο θεωρητικό του ΚΚ στην καινούργια κατάσταση (στο Ε' Συνέδριο του ΚΚΕ, το Μάρτιο του 1934, θα εκλεγεί μέλος της Κεντρικής επιτροπής του Κόμματος). Σε σημαντικό βαθμό, η διαμόρφωση του προσωπικού ύφους του θα πλαστεί μέσα από τη σύγκρουσή του με τον Κορδάτο. Από αυτήν την πολεμική, θα απομονώσουμε εδώ το πεδίο που μας ενδιαφέρει σε τούτη την ενότητα της μελέτης μας, τη θεματική της Ελληνικής Επανάστασης.

Η κριτική του Ζεύγου στο ερμηνευτικό σχήμα του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 κατέχει θεμελιακή θέση στη συνολική πολεμική του, λόγω ακριβώς της θεμελιακότητας του ίδιου του θέματος εν σχέσει με το εγχείρημα που κλήθηκε να φέρει σε πέρας ο Ζεύγος, συγκρουόμενος με τον Κορδάτο. Η αλλαγή της επαναστατικής τακτικής του ΚΚΕ, μεταβολή απότοκη του διορισμού της νέας ηγεσίας, θέτει το καθήκον στο κόμμα αυτό για νέες επεξεργασίες και ιστορικές θεμελιώσεις.[51] Ο προσδιορισμός, από την περίφημη 6η Ολομέλεια (Ιανουάριος 1934), της «επικείμενης επανάστασης» ως επανάστασης με «αστικοδημοκρατικό» πρώτα «χαρακτήρα», που στην πορεία θα μετατραπεί, αργά ή γρήγορα, σε «σοσιαλιστική επανάσταση», απαιτούσε επανεκτίμηση του ρόλου και της θέσης της αστικής τάξης στη διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας.

Η νέα επαναστατική, λοιπόν, τακτική του Κομμουνιστικού Κόμματος (σύμφωνα με την προγενέστερη, δεν υπήρχε ζήτημα «αστικοδημοκρατικού» σταδίου) θα καθορίσει και τα πλαίσια της επαναανάγνωσης του 1821 από την πλευρά του κόμματος αυτού. Διότι, είναι πασιφανές πως οι σχετικές επεξεργασίες του Κορδάτου, πυρήνας των οποίων ήταν η θέση πως η αστική τάξη είχε προετοιμάσει και έπειτα ηγηθεί του '21, ότι, δηλαδή, η αστική επανάσταση στη χώρα είχε πραγματοποιθεί, δεν άφηναν και πολλά περιθώρια για χρησιμεύσουν ως ιστορική, επιστημονική θεμελίωση της νέας τακτικής.

Η κατεύθυνση που έπρεπε να ακολουθηθεί στο θέμα της Επανάστασης, ώστε να υπάρξει αρμονία της ιστορικής ανάλυσης με τη πολιτική πρόταση του ΚΚΕ, ήταν η «μείωση» του επαναστατικού ρόλου της αστικής τάξης στη σύλληψη και στη διεξαγωγή του Αγώνα. Μία τέτοια προσπάθεια, ασφαλώς, σήμαινε σύγκρουση με τον Κορδάτο, του οποίου τις θέσεις θα αναθεωρούσε. Ο Ζεύγος, λοιπόν, θα αναλάβει το καθήκον να δοθεί η νέα ερμηνεία του 1821. Στην προσπάθεια αυτή δεν αγνόησε και τις πραγματικές ανεπάρκειες, σχηματοποιήσεις, προχειρότητες κ.λπ. που υπήρχαν στις επεξεργασίες του Κορδάτου για το Εικοσιένα. Εντούτοις, η συνιστώσα που το δίχως άλλο βάρυνε περισσότερο ήταν η σύγχρονη πολιτική σκοπιμότητα.

Η ερμηνευτική μήτρα του Ζεύγου για την Ελληνική Επανάσταση προβάλλει, φυσικά, μέσα από την κριτική που ασκεί το μέλος του ΚΚΕ στο αντίστοιχο σχήμα του Κορδάτου. Ωστόσο, πέρα από αυτήν τη μάλλον θρυμματισμένη μορφή της, υπάρχει και διατυπωμένη σε θετική μορφή (δηλαδή όχι ως σειρά ανασκευών των θέσεων του Κορδάτου) σε ένα μικρό κείμενο, μόλις τριών σελίδων, δημοσιευμένο στους *Νέους Πρωτοπόρους* το 1935.[52] Ο Ζεύγος ισχυριζόταν πως ο τουρκικός φεουδαρχισμός δημιούργησε για τους Ελληνες μία σειρά από προβλήματα προς λύσιν, προβλήματα αστικοδημοκρατικής φύσης: το αγροτικό, το γλωσσικό, της εθνικής απελευθέρωσης, της πολιτειακής αναδιοργάνωσης κ.λπ. Στην επίλυση αυτών των προβλημάτων δεν πρωτοστάτησαν οι αστοί, αλλά οι λαϊκές μάζες. Οι αγρότες διαμόρφωσαν την κύρια επαναστατική δύναμη του ελληνισμού, αφού το αγροτικό πρόβλημα ήταν το πιο φλέγον. Η πάλη τους ενάντια στους γαιοκτήμονες καταπιεστές τους, είτε Τούρκους είτε Ελληνες, καθώς και εναντίον του κλήρου είχε φουντώσει καιρό πριν την έκρηξη της Επανάσταση και είχε λάβει μαζικό χαρακτήρα, γεγονός που αποτυπωνόταν στο «κίνημα των κλεφτών».

Το αντίστοιχο της αγροτικής πάλης ενάντια στους γαιοκτήμονες επιτελείτο, κατά την άποψη του Ζεύγου, και στον αστικό χώρο του ελληνισμού: ναύτες (το «νεαρό προλεταριάτο»), «μικροέμποροι», «εργάτες» και «φτωχοί διανοούμενοι» πάλευαν αδιάλλακτα ενάντια στους αστούς, δηλαδή τους καραβοκύρηδες και τους μεγαλεμπόρους. Αποτέλεσμα, ακριβώς, όλου αυτού του επαναστατικού πυρετού ήταν το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821: με αυτήν, οι λαϊκές μάζες πήραν την επίλυση των αστικοδημοκρατικών προβλημάτων της χώρας στα χέρια τους. Διότι, όπως γράφει ο Ζεύγος, οι αστοί, που κανονικά έπρεπε να ηγηθούν αυτής της προσπάθειας, δεν είχαν διάθεση να κάνουν κάτι τέτοιο· όντας ένα ενιαίο «μπλοκ» με τον κλήρο και τους κοτζαμπάσηδες, απολάμβαναν τα ευεργετήματα της τουρκικής εξουσίας και έτρεμαν την «επαναστατική πάλη». Αυτή είναι με δύο λόγια η ανάλυση της δυναμικής του 1821 από το Ζεύγο στο προαναφερθέν άρθρο.

Στο σχήμα του Ζεύγου, όπως έγινε φανερό από τα παραπάνω, θεμελιακό ρόλο στην ερμηνεία κατέχει η ταξική πάλη. Το στοιχείο αυτό τονίζεται ιδιαίτερα και, μάλιστα, ως το κρίσιμο ακριβώς στοιχείο που διαφοροποιεί την δική του διαλεκτική (κατά τον ίδιο, φυσικά) ανάλυση από την αντίστοιχη του Κορδάτου, η οποία θεωρείται μηχανιστική και αντικειμενιστική και ανίκανη, ως εκ τούτου, να συλλάβει τη διαλεκτικότητα της ιστορικής κίνησης (η συνάφεια με την κριτική του Πάνου είναι κάτι παραπάνω από εμφανής). Με επίκεντρο, λοιπόν, την ταξική πάλη, που στην πράξη γίνεται αντιληπτή αποκλειστικά ως λαϊκή πάλη, ο Ζεύγος θα επιχειρήσει να δώσει το δικό του εξηγητικό σχήμα για την Ελληνική Επανάσταση, ένα σχήμα ιστορίας «από τα κάτω», καταλήγοντας στις θέσεις και τα συμπεράσματα που μόλις εκθέσαμε.

Το Νοέμβριο του 1933, δημοσιεύεται στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* το άρθρο του Γιάννη Ζεύγου «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821»· όπως μαρτυρεί και ο τίτλος που φέρει αυτό το κείμενο, πρόκειται για την κριτική, εκ μέρους του Ζεύγου, του ερμηνευτικού σχήματος του Κορδάτου για την Ελληνική Επανάσταση. Στο άρθρο ο Ζεύγος επιχειρεί την ολοκληρωτική ανασκευή των θέσεων του Κορδάτου για το Εικοσιένα -και σε αυτή την προσπάθεια σημείο αναφοράς είναι η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*· ταυτόχρονα, ο Κορδάτος επικρίνεται σφοδρότατα για την γενικότερη αντίληψή του περί ιστορίας και ιστορικής εξέλιξης.

Ο Ζεύγος ξεκινά την ολομέτωπη επίθεσή στο Κορδάτο «σαν ιστορικό» του '21 καταμαρτυρώντας του πως η «μεθοδολογία» του είναι «οικονομι[στι]κή, αντικειμενιστική».[53] Ο Κορδάτος, γράφει ο Ζεύγος, δεν έχει μία ορθή, διαλεκτική αντίληψη για την ιστορία, αλλά μία αντίληψη μηχανιστική και μοιρολατρική. Σύμφωνα με αυτήν, η ιστορική κίνηση καθορίζεται από την εξέλιξη των «εργαλείων» (υπονοεί πως ο Κορδάτος περιορίζει τις παραγωγικές δυνάμεις στα «εργαλεία»), στην οποία παθητικά προσαρμόζονται τα κοινωνικά δεδομένα. Οι παραγωγικές σχέσεις και η ταξική πάλη, συνεχίζει, έχουν εξοβελιστεί από την ιστορική θεωρία και τη μεθοδολογία του Κορδάτου. Η γενική αντίληψη του Κορδάτου περί ιστορίας, στην περίπτωση της Ελληνικής Επανάστασης, εκτιμάται πως αποκρυσταλλώνεται στο «καλούπι» με το οποίο επιχειρεί να

προσεγγίσει το ζήτημα των «κινητήριων δυνάμεών» της. Ο Κορδάτος, λέει ο Ζεύγος, κυριαρχούμενος από τη μηχανιστική σύλληψη της ιστορικής κίνησης, προσπαθεί να αναλύσει τα της Επανάστασης μέσα από το καθαρά σχηματικό δίπολο επαναστάτες αστοί - αντεπαναστάτες φεουδάρχες, θέση της οποίας η «κοινωνική [...] έννοια» συνίσταται στο να «εξυμνήσει» και να «ηρωποιήσει» την ελληνική μπουρζουαζία.

Με άλλα λόγια, ο Ζεύγος διατείνεται πως ο Κορδάτος, ως γνήσιος ψευδομαρξιστής και εχθρός του επαναστατικού σοσιαλισμού, επιχειρεί να δώσει εύσημα στην ελληνική αστική τάξη, να της λαμπρύνει το παρελθόν, ευφευρίσκοντας πως υπήρξε τάξη επαναστατική ενάντια στο φεουδαρχισμό και παραβλέποντας, στην ίδια υπόθεση, τη δράση των λαϊκών μαζών. Επομένως, το ερμηνευτικό σχήμα του Κορδάτου για το Εικοσιένα θεωρείται αντεπαναστατικό· ή όπως συγκεκριμένα γράφει ο Ζεύγος: «μενσεβίκικο» και προκρούστειο, το οποίο, ακρωτηριάζοντας τα ιστορικά δεδομένα, λειτουργεί για το «συμφέρο [sic] της μπουρζουαζίας».[54]

Ο όρος «μενσεβίκικο», καθώς και η σχεδόν παράλληλη αναφορά του Ζεύγου στο ρωσικό 1905, στο Λένιν, στους μενσεβίκους, στον Τρότσκι, όπως και στις δύο επαναστάσεις του '17, αποκαλύπτει τόσο το πολιτικό υπόστρωμα, όσο και τα πολιτικά παρεπόμενα της κριτικής του. Από τα λίγα που γράψαμε πιο πάνω, σκιαγραφώντας την αλλαγή τακτικής στο ΚΚΕ, καθώς από την παρουσίαση των απόψεων του Ζεύγου (με βάση το άρθρο του στους *Νέους Πρωτοπόρους* του 1935) για την Ελληνική Επανάσταση, φάνηκε πως η συλλογιστική του Κομμουνιστικού Κόμματος για την «επικείμενη επανάσταση» μεταφέρθηκε πίσω στο χρόνο. Ωστόσο, η αναφορά του Ζεύγου στο «μενσεβίκικο σχήμα» του Κορδάτου, στο 1905 κ.λπ., δείχνει πως η προς τα πίσω μεταφορά της προαναφερθείσας συλλογιστικής, συνετελέστηκε από κοινού με την αντίθετης κατεύθυνσης (από το παρελθόν στο παρόν) μετακίνηση των ιστορικοπολιτικών συμφραζομένων της λενινιστικής προβληματικής που βρίσκεται πίσω από τη συλλογιστική αυτή. Να εξηγήσουμε τι ακριβώς εννοούμε.

Η συλλογιστική της «επικείμενης επανάστασης» ήταν τέκνο (γνήσιο ή νόθο, δεν έχει εδώ καμμία σημασία) της λενινιστικής προβληματικής πάνω στην εξουσία και την επαναστατική τακτική, όπως αυτή αναπήδησε μέσα από την εμπειρία της ρωσικής επανάστασης του 1905, καταγράφηκε στη μελέτη του Λένιν *Οι δύο τακτικές της σοσιαλδημοκρατίας στη δημοκρατική επανάσταση* [1905] και αποκρυσταλλώθηκε στο σύνθημα «δημοκρατική επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου και της αγροτιάς».[55] Το κλίμα ακριβώς μέσα από το οποίο αναπήδησε η παραπάνω προβληματική -δηλαδή η σύγκρουση με τους μενσεβίκους από τη μια μεριά και, από την άλλη, τον Τρότσκι και τη θεωρία της «διαρκούς επανάστασης»- μεταφέρεται από το Ζεύγο στο παρόν, και αναπόδραστα γίνονται οι αναμενόμενοι παραλληλισμοί. Έτσι, η ανάλυση της Ελληνικής Επανάστασης από τον Κορδάτο αντιστοιχίζεται (ως στάση στο χώρο της ελληνικής διανόησης) με τη στάση των μενσεβίκων κατά τη ρωσική επανάσταση του 1905, ενώ η κριτική του Ζεύγου στον αντίπαλό του παρομοιάζεται με την πάλη του Λένιν ενάντια στους μενσεβίκους: Κορδάτος, μενσεβίκοι και Τρότσκι, στην υπηρεσία της αστικής τάξης· Ζεύγος, ΚΚΕ, Λένιν και μπολσεβίκοι, στην υπηρεσία της προλεταριακής υπόθεσης και του λαού.

Επειτα από την παραπάνω ελαφρά λοξοδρόμηση, ας επιστρέψουμε στο κείμενο του Ζεύγου και στα κύρια σημεία της κριτικής του στην ανάγνωση της Ελληνικής Επανάστασης από τον Κορδάτο. Οπως είπαμε και παραπάνω, ο Ζεύγος προσάπτει στον Κορδάτο την κατηγορία πως ερμηνεύει το Εικοσιένα στη βάση του σχήματος επαναστατική αστική τάξη - αντεπαναστατική φεουδαρχία, ένα «νεκρό καλούπι», ανίκανο να συλλάβει την πολυμορφία των ταξικών σχέσεων.[56] Ο Κορδάτος, λοιπόν, εκτιμά ο Ζεύγος, «γελοιοποιεί το μαρξισμό», προσπαθώντας να ερμηνεύσει την Επανάσταση βασιζόμενος σε αυτό το σχήμα.

Οι σπουδαιότερες αντιρρήσεις του Ζεύγου για την ανάλυση του Κορδάτου είναι οι ακόλουθες. Πρώτον, ο Κορδάτος, εξαιτίας ακριβώς του απονεκρωμένου και μηχανιστικού θεωρητικού σχήματός του, του «καλουπιού» στο οποίο προσφεύγει, αντιλαμβάνεται μονοκόμματα τα συμφέροντα και τη δράση των διαφόρων τάξεων, εν προκειμένω της αστικής και των φεουδαρχών.

Ετσι δεν κατανοεί τη σημασία των διαστρωματώσεων στο εσωτερικό των παραπάνω κοινωνικών τάξεων. Επομένως, στην αντίληψή του είναι αδιανόητη η συμμετοχή φεουδαρχών σε ένα «εθνικοαπελευθερωτικό» επαναστατικό κίνημα, πράγμα όμως που «καθόλου δεν [το] αποκλείει» η «μαρξιστική μεθοδολογία». Ο Κορδάτος, καταλήγει ο Ζεύγος, αναγκάζεται (εξαιτίας της διάστασης του «καλουπιού» του από την πραγματικότητα και τη συνακόλουθη ερμηνευτική αδυναμία αυτής της μήτρας) να προσαρμόζει τη «ζωή [...] στο νεκρό του σχήμα, εφόσον με το σχήμα του αυτό αποδείχνεται πως η μπουρζουαζία ήταν η μοναδική επαναστατική τάξη».[57] Αποτέλεσμα αυτής της προσαρμογής είναι να τεθεί από τον Κορδάτο μία «γραμμή διαχωριστική» μεταξύ Ελλήνων αστών και φεουδαρχών, η οποία κατά το Ζεύγο δεν υπάρχει και είναι καθαρό αποκύημα του μυαλού του πρώτου. Καθώς γράφει και σε ένα μεταγενέστερο σημείωμα, έπειτα από ένα περίπου χρόνο, στο οποίο κρίνει τη *Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία* του Δανιηλίδη, «ο Κορδάτος ανακάλυψε πως η ελληνική μπουρζουαζία αγωνιζόταν ανέκαθεν ενάντια στα φεουδαρχικά στοιχεία».[58]

Η επισήμανση αυτή γίνεται σε συνδυασμό με την αναφορά στη «βεβαίωση» του Παντελή Πουλιόπουλου πως «η αστική τάξη έχει ξοφλήσει με τα φεουδαρχικά υπολείματα [sic]». Και οι δύο επισημάνσεις, για Κορδάτο και Πουλιόπουλο, που εκλαμβάνονται ως τυπικά δείγματα απόψεων από «'μαρξιστές' επιστήμονες της μπουρζουαζίας», αντιδιαστέλλονται με τη θέση που «ο μη 'μαρξιστής' κοινωνιολόγος της μπουρζουαζίας» Δανιηλίδης διατύπωνε στην εργασία του για την «αλληλοσύνδεση» Ελλήνων αστών και φεουδαρχών πριν την Επανάσταση. Ας σημειωθεί πως ο Πουλιόπουλος, στο γνωστό βιβλίο του *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;* [1934], όπου αντέκρουε την ανάλυση, και την εξαυτής συναγώμενη τακτική, της 6ης Ολομέλιας του ΚΚΕ για την ελληνική κοινωνία, προκειμένου να δείξει την ανιστόρητη βάση της ανάλυσης αυτής και των επιχειρημάτων του Ζεύγου προσωπικά, είχε επικαλεστεί, μεταξύ άλλων, τα πορίσματα από τις εργασίες του Κορδάτου:

> Ακόμα και λιγοστά μόνο από τα σχετικά στοιχεία που έχει συλλέξει ο *Γιάννης Κορδάτος* [υπογρ. του σ.] στα δυό έργα του *Κοινωνική σημασία της [Ελληνικής] Επανάστασης του [18]21* και *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* τόμ. 1., θα μπορούσανε να διδάξουνε πάρα πολλά στους σύγχρονους ανιστόρητους αστούς της «εθνικής παλιγγενεσίας» μας, μα περισσότερα στους πρωτοπόρους στρατηγούς της ελληνικής προλεταριακής επανάστασης, που αγνοούνε την αληθινή ιστορία της εθνικής ελληνικής επανάστασης.[59]

Ο δεύτερος αντιρρητικός ισχυρισμός του Ζεύγου στο άρθρο για τον Κορδάτο ως «ιστορικό της επανάστασης» συνίσταται στο ότι ο τελευταίος δε δίνει σημασία στη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στο Αγώνα, εξοστρακίζοντας τη θεμελιακή συμβολή τους στην Επανάσταση· που και που, προσθέτει, γράφει κάτι για τις κινήσεις τους, ωστόσο, ποτέ δεν αντιμετωπίζει τις πράξεις των μαζών ως βάση του επαναστατικού ρεύματος, παρά, αντίθετα, τις λογαριάζει για «ξεκάρφωτα, [με]μονωμένα επεισόδια». Ο Κορδάτος δεν εκτιμά, καθώς γράφεται, ούτε τη σπουδαιότητα που είχε το «αγροτικό ζήτημα» στο Εικοσιένα, ως ζήτημα ουσίας του επαναστατικού αγώνα, ούτε υπολογίζει το ρόλο που η «αγροτιά» διαδραμάτισε στην Επανάσταση.[60] Ταυτόχρονα, παρασιωπά και την «πολύτιμη κληρονομιά του [σύγχρονου ελληνικού] προλεταριάτου», τουτέστιν, τους ταξικούς αγώνες που οι «ναύτες των νησιών» (το «πριν-προλεταριάτο», καθώς γράφει σε ένα σημείο) έκαναν «ενάντια στους καραβοκυραίους».[61]

Τρίτον -εξακολουθεί ο Ζεύγος-, ο Κορδάτος, εκμηδενίζοντας την επαναστατική δράση των καταπιεζομένων μαζών, εξωραΐζει την επαναστατικότητα της αστικής τάξης. Σύμφωνα όμως με τον πρώτο, τέτοια επαναστατικότητα δεν εκδηλώθηκε ποτέ. Διότι, στα μεν αιτήματα της «αγροτιάς», που ζητούσε επίμονα επίλυση του «αγροτικού ζητήματος», η «μπουρζουαζία» δεν ακολούθησε το παράδειγμα της «γιακωβίνικης δικατατορίας», το μοίρασμα της γης, μα επέβαλε την

κρατικοποίησή της. Από την άλλη πάλι, όσον αφορά την πάλη των ναυτών, οι καραβοκύρηδες δε δίσταζαν να συμμαχούν με τους Τούρκους για να χτυπούν τον ταξικό αγώνα των πρώτων. Κατά το Ζεύγο, δεν υπήρχε ουσιαστική αντίθεση ανέμεσα στο ελληνικό αστισμό και το φεουδαρχισμό. Η αστική τάξη, «αποτελώντας βασικά μπλοκ με τους κοτζαμπάσηδες», δεν ήταν αντιμέτωπη με τους τελευταίους, αλλά με το «'αριστερό μπλοκ'» (ο όρος είναι δάνειο από το Λένιν) των λαϊκών δυνάμεων, οι οποίες αγωνίζονταν για «δημοκρατικό πολίτευμα», εκεί που οι πρώτοι πάλευαν να επιβάλλουν καθεστώς «ολιγαρχικό».[62]

Σε αυτό ακριβώς το ζήτημα, του πολιτεύματος, ο Κορδάτος θα δεχτεί και πάλι τα πυρά από το Ζεύγο. Ο τελευταίος θα του καταλογίσει πως θεωρεί το πολίτευμα της Επιδαύρου δημοκρατικό, ενώ αυτό απέκλειε «τις μάζες» από τα εκλογικά δικαιώματά τους και ήταν σύμφωνο με τις επιδιώξεις των «μεγαλοκαπεταναίων», οι οποίοι ήθελαν «πολίτευμα ολιγαρχικό, βασιλεία με περιορισμένο σύνταγμα». Στη συνέχεια, τον κατηγορεί πως δε χάνει την ευκαιρία να εξομοιώνει τις ηγετικές φυσιογνωμίες των Ελλήνων αστών με εκείνες της Γαλλικής Επανάστασης (υπαινιγμός για τη δόλια παροχή ευσήμων στην ελληνική «μπουρζουζία» εκ μέρους του Κορδάτου). «Δηλαδή», καταλήγει ο Ζεύγος επ' αυτού, ο Κορδάτος μάς λέει, τάχα, πως «Μαυροκορδάτος = Ροβεσπιέρρος».

Τέλος, ο επικριτής του Κορδάτου τον επιπλήττει και για την πραγμάτευση των ζητημάτων που συνέχονται με τις εξωτερικές πτυχές της Επανάστασης και ιδιαίτερα για όσα ο «'μαρξιστής'», δηλαδή ψευδομαρξιστής, «ιστορικός της μπουρζουαζίας» έγραφε για το ρόλο της Αγγλίας και τις ενέργειες του Μαυροκορδάτου στη διεθνή κονίστρα. Καταρχήν, επικαλούμενος αποσπασματικά την αυθεντία του Μαρξ πάνω στη γενική εικόνα της ευρωπαϊκής σκηνής -με σημεία αναφοράς τη Ρωσία, την Αγγλία και την προλεταριακή επανάσταση- κατά τις πρώτες δεκαετίες και τα μέσα του προηγούμενου αιώνα (αντιγράφει δύο οικεία χωρία από ισάριθμα άρθρα),[63] θα ισχυριστεί πως ο Κορδάτος ωραιοποιεί το ρόλο της Αγγλίας στην επίτευξη της ελληνικής ανεξαρτησίας, παράλληλα με την προβολή της σχετικής δράσης του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου.

Ο Κορδάτος, λοιπόν, διαπράττει εδώ -σύμφωνα με το Ζεύγο- ένα διπλό ατόπημα. Από τη μία μεριά, παρουσιάζει τη μεταστροφή της αγγλικής εξωτερικής πολιτικής, από το δόγμα της υπεράσπισης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη θέση υπέρ της ελληνικής ανεξαρτησίας, ως έργο του Μαυροκορδάτου, του ηγέτη της τότε «μπουρζουαζίας», ενώ αυτή η μεταστροφή οφειλόταν -κατά το Ζεύγο πάντα- «στη ζωτικότητα της επανάστασης, στους αγώνες των [λαϊκών] μαζών». Κατά δεύτερο λόγο, γράφοντας ό,τι γράφει για την πολιτική της ελληνικής αστικής τάξης έναντι της Αγγλίας, γίνεται «απολογητής της υποδουλωτικής πολιτικής της ελληνικής μπουζουαζίας», της πολιτικής που αυτή η τάξη εγκαινίασε «προτού ακόμη απελευθερωθεί [: η Ελλάδα; η μπουρζουαζία;] απ' τους Τούρκους.» Έτσι, ο Κορδάτος για μία ακόμα φορά συλλαμβάνεται από το Ζεύγο ως υπηρετών δουλικά τα ταξικά συμφέροντα της ελληνικής αστικής τάξης.[64]

Το γενικό (πολιτικό) συμπέρασμα που συνάγει ο Ζεύγος στο άρθρο του για τον Κορδάτο «σαν ιστορικό» του 1821 είναι, όπως εύκολα μπορεί να προβλέψει κανείς, πως η ανάλυση του τελευταίου για την Επανάσταση συνιστά μία άποψη αντιμαρξιστική, χρήσιμη για την κυριαρχία της αστικής τάξης και, για αυτόν ακριβώς το λόγο, εχθρική και επικίνδυνη για το προλεταριάτο και την υπόθεσή του. Σε πολλά σημεία του γραπτού του, όπως έχουμε ήδη δει, ο Ζεύγος επιστρέφει ξανά και ξανά, με κάθε ευκαιρία που θεωρεί ότι του προσφέρουν διάφορες τοποθετήσεις του Κορδάτου, σε παρόμοιες διαπιστώσεις. Μία ανάλογου τύπου διαπίστωση επιλέγει και για να κλείσει την ενασχόλησή του με τον Κορδάτο «σαν ιστορικό» της Ελληνικής Επανάστασης. «Κάθε συνειδητός εργάτης», γράφει στην τελευταία παράγραφο του άρθρου του, χωρίς να λείπει από το λόγο του μία δόση ειρωνείας, «κάθε [κομμουνιστής] διανοούμενος, θα συμφωνήσει απόλυτα πως ο Γ. Κ[ορδάτος], εξετάζοντας την επανάσταση του 1821, στέκεται σε ταξική βάση, μα όλοι εξ ίσου απόλυτα θα συμφωνήσουν πως η ταξική βάση του Γ. Κ[ορδάτου] είναι μπουρζουαζική, είναι η άποψη της αντίδρασης, της αντεπανάστασης».[65]

Οπως ήταν αναμενόμενο, η παραπάνω επίθεση του Ζεύγου (του ΚΚΕ ουσιαστικά) εναντίον του Κορδάτου, δεν ήταν δυνατόν να περάσει ασχολίαστη από την πλευρά του τελευταίου. Πράγματι, στα τέλη του 1933 ήρθε η απάντηση του Κορδάτου στο Ζεύγο με ένα άρθρο καταπέλτη, το οποίο δημοσιεύτηκε στη *Νέα Επιθεώρηση*.[66] Στο μεταξύ, ο επικριτής του Κορδάτου, συνεχίζοντας τις βολές του κατά του «'μαρξιστή' της μπουρζουαζίας», έχει δημοσιεύσει δύο επιπλέον εναντίον του άρθρα, στα οποία ο Κορδάτος στηλιτεύεται «σαν ιστορικός» του ελληνικού εργατικού κινήματος και «σαν οικονομολόγος» της αντεπαναστατικής εμπροσθοφυλακής αντίστοιχα. Επομένως, η απάντηση του Κορδάτου είναι εφ' όλης της ύλης: ξεκινά από την επίθεση του Ζεύγου πάνω στα ζητήματα θεωρίας (πρόκειται για το άρθρο στο τεύχος Οκτωβρίου του θεωρητικού περιοδικού του ΚΚΕ· βλ. παρακάτω, σημ. 52), στη συνέχεια περνά στις επικρίσεις του που αφορούν το Εικοσιένα, κατόπιν έρχεται στα περί του εργατικού κινήματος και, τέλος, καταλήγει στα «οικονομολογικά». Παράλληλα, επιχειρεί να δώσει και το γενικό στίγμα τις προσπάθειας του Ζεύγου.

Από όλη αυτή τη διαδρομή του Κορδάτου, θα σταθούμε εδώ σε ό,τι σχετίζεται με την Ελληνική Επανάσταση· ωστόσο, δεν θα παραλείψουμε να αναφερθούμε ακροθιγώς και σε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις του Κορδάτου, αυτές με τις οποίες σκιαγραφεί το γενικό κλίμα εντός του οποίου εκδηλώνεται η εναντίον του επίθεση. (Αλλες πτυχές της απάντησης του Κορδάτου, καθώς και οι αντίστοιχες επικρίσεις του Ζεύγου, τις οποίες οι πρώτες ήλθαν να αντικρούσουν, θα εκτεθούν σε επόμενο κεφάλαιο της διατριβής.)

Δύο λέξεις για τη γλώσσα της απάντησης στη *Νέα Επιθεώρηση* είναι μάλλον αναγκαίες. Καθώς μαρτυρείται και από τον τίτλο της, «Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του μαρξισμού», το ύφος του κειμένου προμηνύεται εξαιρετικά βίαιο, πέρα από την έως τότε γνωστή αμετροέπεια που χαρακτήριζε τις περισσότερες από τις πολεμικές του Κορδάτου. Η υποτροπή αυτή δεν είναι, βέβαια, άσχετη με το χώρο στον οποίο απευθύνεται τώρα ο Κορδάτο. Στην πραγματικότητα, ο τελευταίος υιοθετεί, στην αντιπαράθεσή του με το ΚΚΕ και το Ζεύγο προσωπικά, ακριβώς το γλωσσικό ιδίωμα που ο επίσημος κομμουνιστικός χώρος, το ΚΚΕ, χρησιμοποιεί στις συγκρούσεις του με τους (πολιτικούς) αντιπάλους, και ιδιαίτερα με όσους κινούνται στο χώρο της (εξωκομματικής) κομμουνιστικής αριστεράς.

Στο πλαίσιο της γλώσσας που χαρακτηρίζει το Κομμουνιστικό Κόμμα εκείνης της εποχής, το λεξιλόγιο, δηλαδή το υβρεολόγιο, που το κόμμα αυτό χρησιμοποιεί κάθε φορά που κάνει λόγο για τις πέραν αυτού κομμουνιστικές κινήσεις, είναι η πλέον ακραία εκδοχή του ήδη ακραίου κομματικού ιδιώματός του. Τούτο, φυσικά, δικαιολογείται από το γεγονός πως το ΚΚΕ θεωρεί αυτές τις ομάδες ως τον πιο επικίνδυνο και ύπουλο ταξικό εχθρό του. Ειδικά, πάντως, όσον αφορά την πολεμική Ζεύγου - Κορδάτου, δε θα πρέπει η βίαιη φρασεολογία και των δύο πλευρών ούτε να απολυτοποιηθεί, ούτε το μερίδιο που αναλογεί στο Ζεύγο να θεωρεί απλό παρακολούθημα της γενικότερης «διαλογικής» -θα λέγαμε- «τακτικής» του ΚΚ. Ως πολεμική, παρουσίασε μία εικόνα η οποία προβλέπεται συνήθως στις διαμάχες αυτού του είδους. «Η πολεμική», καθώς γράφει κάπου ο Πέρρυ Αντερσον,

> είναι ένας λόγος [discourse] της σύγκρουσης, του οποίου το [φραστικό] αποτέλεσμα εξαρτάται από μία λεπτή ισορροπία ανάμεσα στις απαιτήσεις της αλήθειας και στους πειρασμούς του θυμού, στο καθήκον να επιχειρηματολογήσουμε και στο ζήλο να εξάψουμε. Η ρητορική της επιτρέπει, ακόμα και ενισχύει, μία κάποια παραστατικότητα.[67]

Είναι αλήθεια, πάντως, ότι η αντιπαράθεση Ζεύγου - Κορδάτου, με υπαιτιότητα του πρώτου, έλαβε έναν έντονα προσωπικό χαρακτήρα· τούτο συνιστούσε, ασφαλώς, παρεκτροπή. Αυτό δεν παρατηρηθεί στη περίπτωση του Καζάζη και των «έξαλλων», των οποίων, βέβαια, η πολεμική ενάντια στον

Κορδάτο και την *Κοινωνικήν σημασίαν* ήταν άλλου τύπου σε σύγκριση με του Ζεύγου· και σε κάθε περίπτωση υπήρξε *ουσιαστικά* βιαιη και όχι απλώς *σκληρή*.

Στους «Παραχαράκτες» ο Κορδάτος αξιολόγησε σε γενικές γραμμές την όλη εναντίον του, εκ μέρους του Ζεύγου και του ΚΚΕ, επιχείρηση. Η εκτίμησή του για το το στίγμα της επίθεσης που δέχτηκε συνοψίζεται στα ακόλουθα: το Κομμουνιστικό Κόμμα, δουλικά υποταγμένο στην Κομμουνιστική Διεθνή, αποφάσισε να χτυπήσει ανελέητα όσους δεν είναι πρόθυμοι να αντιγράψουν την πρακτική του. Θεωρεί, λοιπόν, πως ο ίδιος είναι ένα από τα θύματα αυτής της νεοεγκαινιασθείσης τακτικής. Παράλληλα, συνεχίζει ο Κορδάτος στην απάντησή του, διάφοροι νεόκοποι θεωρητικοί του μαρξισμού - λενινισμού, όπως ο Ζεύγος, σπουδασμένοι «στη σχολή των επιγόνων του μαρξισμού», στο ΚUTV δηλαδή, και «λακέ[δε]ς των λακέδων του σιτιζόμενου [από την Κομμουνιστική Διεθνή] 'μπολσεβικισμού'»,[68] με την ορμή του νεοφώτιστου και του παντογνώστη, ανέλαβαν να φέρουν σε πέρας αυτή την κομματική αποστολή. Τέλος, όπως διαφαίνεται και από τον τίλτο του άρθρου, πιστεύει πως η επιχείρηση αυτή σπίλωσης που εξαπέλυσε το ΚΚΕ είναι συνυφασμένη με την πλαστογραφία των απόψεων των «θυμάτων» του και με την κατασυκοφάντησή τους. Συνεπώς, οι τέτοιου είδους αθλιότητες διαπερνούν ως νήμα και την στρεφόμενη εναντίον του επιχείρηση του Ζεύγου, από την οποία δεν εξαιρούνται, φυσικά, τα όσα του καταμηνύθηκαν «σαν ιστορικού» του 1821.

Με ποιά επιχειρηματολογία, όμως, ο Κορδάτος αντέκρουσε τα όσα του είχε καταμαρτυρήσει ο Ζεύγος στο άρθρο «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821». Πρώτα-πρώτα (δεν παραθέτουμε τα θέματα με τη σειρά που υπάρχουν στη απάντηση του Κορδάτου), αποκρούοντας τον ισχυρισμό πως στις αναλύσεις του για την Ελληνική Επανάσταση βγάζει έξω τη δράση των λαϊκών μαζών, καθώς και ότι αντιπαρέρχεται το ζήτημα της διανομής της γης στους χωρικούς, το «αγροτικό ζήτημα» κατά το Ζεύγο, θα θίξει πρώτα μία θεμελιώδη πτυχή του συνολικού σκεπτικού του επικριτή του, ανιχνεύοντας τις απώτερες αφαιτηρίες του συνολικής συλλογιστικής του. (Λέμε συνολικού, διότι οι ενστάσεις του Ζεύγου αναφορικά με το ρόλο που [δεν] έχουν οι λαϊκές μάζες στο ερμηνευτικό σχήμα του Κορδάτου για το Εικοσιένα, κατέχει θεμελιώδη σημασία στη συνολική εκ μέρους του απόρριψη του εν λόγω σχήματος.)

Σημειώνει, λοιπόν, ο Κορδάτος πως η όλη συλλογιστική του Ζεύγου εν σχέσει με την «ταξική διαφοροποίηση» στην Επανάσταση, καθώς και με την ύπαρξη «πολιτική[ς] συνείδηση[ς] στην αγροτιά», δεν είναι παρά αποτελέσματα του ότι, θέλοντας να προβληθεί στο κομματικό ακροατήριό του ως εμβριθής γνώστης του μαρξισμού - λενινισμού, «παίρνει τα *Απαντα* του Λένιν για τυφλοσούρτη». Με άλλα λόγια, λέει ο Κορδάτος, ο επικριτής του ερμηνεύει τα δεδομένα των Ελλήνων αγροτών του 1821 μέσα από ένα θεωρητικό σχήμα που διαμορφώθηκε σε στενή σύνδεση με τις συνθήκες της ρωσική αγροτιά και του '17. Ετσι, ζητεί να διορθώσει, σύμφωνα με το υπόδειγμα της μελλοντικής επανάστασης που φαντάζεται, «και τις επαναστάσεις που έγιναν εδώ και εκατό χρόνια!!»[69]

Οι παραπάνω επισημάνσεις του Κορδάτου, και ενώ έχει από πριν (α) δηλώσει, προς αναστροπή της «ασυναρτησιολογίας» του αντιπάλου του, πως η «κεντρική θέση» του για την Ελληνική Επανάσταση συνίσταται στο ότι αυτή «ήταν ένα εθνικοαστικό κίνημα», και (β)[70] χαρακτηρίσει ως «αθέμιτα» όσα υπαινίχτηκε ο Ζεύγος γράφοντας για το 1905, τον Τρότσκι κ.λπ., συνοδεύονται από πλήθος παραπομπών σε σελίδες της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, όπου γίνεται πραγμάτευση του ζητήματος της ταξικής διαφοροποίησης μέσα στην Επανάσταση και στη συμβολή των λαϊκών μαζών στις εμφύλιες συρράξεις. Για το «αγροτικό», πάλι, παραπέμπει εκ νέου σε σελίδες του ανωτέρω βιβλίου του· επιπλέον, αντιγράφει δύο περικοπές, όπου γίνεται μνεία στη δράση του Ν. Φλογαΐτη και στην προσπάθειά του να μοιραστεί σχεδόν δωρεάν η γη στους χωρικούς.[71]

Ο Ζεύγος, αναφερόμενος στην περίπτωση Φλογαΐτη, είχε παρουσιάσει στο άρθρο του μία φράση του Κορδάτου, αποκομμένη από τη διευκρινιστική υποσημείωση που τη συνόδευε, περί

του πρόωρου μίας τέτοιας «σοσιαλιστικής λύσης» του ζητήματος της γης, ως απόδειξη για το ότι ο Κορδάτος υπηρετούσε με τις ερμηνείες που έδινε τα ταξικά συμφέροντα της «μπουρζουαζίας» (η οποία δεν επιθυμούσε τη διανομή της γης στους ακτήμονες χωρικούς). Ο Κορδάτος βρίσκει, λοιπόν, την ευκαιρία, σημειώνοντας τούτη την επιλεκτική παρουσίαση της άποψής του (όπως φαίνεται και από τη σχετική υποσημείωση, ο Κορδάτος εννοούσε πως μία ίση και τελειωτική διανομή της γης δεν είναι δυνατή εντός του αστικού καθεστώτος), και ανταποδίδει το κτύπημα στον επικριτή του, χαρακτηρίζοντάς τον «ψευδολόγο» και εκτιμώντας πως ο μαρξισμός του είναι «μαρξισμός της κακής ώρας όχι με δυό εισαγωγικά [: υπαινιγμός για το «'μαρξιστής' Κορδάτος» του Ζεύγου], μα με εκατόν δυό».

Παραπέρα, ο Κορδάτος θα σημειώσει πως ο ισχυρισμός του Ζεύγου πως ο ίδιος εξομοίωνε τάχα το Μαυροκορδάτο με το Ροβεσπιέρο δεν είναι παρά άλλο ένα «χοντροκομμένο ΨΕΜΜΑ [τα κεφαλαία του σ.]» του «σαρανταψεύτη» Ζεύγου. Για τα όσα, πάλι, ο τελευταίος ανέπτυξε περί «'αριστερού μπλοκ'» και περί «μπλοκ» αστών και κοτζαμπάσηδων, καθώς και για την άποψή του για το Σύνταγμα της Επιδαύρου και τα περί «βασιλεία[ς] με περιορισμένο σύνταγμα», για όλα αυτά, ο Κορδάτος, με άκρως δηλητηριώδη γλώσσα, λέει: είναι πράγματα «ολότελα άγνωστα ίσαμε τώρα», τα οποία ο Ζεύγος «σερβίρει για ιστορικά γεγονότα και για περισπούδαστες κρίσεις». Ομως, συνεχίζει, δεν αποτελούν παρά «φληναφήματα» και «μπούρδες», που «θρασύτατα» εκφράζονται στο όνομα του μαρξισμού - λενινισμού, πλαστογραφώντας την ιστορία.[72] Στη συνέχεια, ο Κορδάτος απευθύνει μία σειρά ερωτήματα στο Ζεύγο, με τα οποία τον καλεί να προσδιορίσει κοινωνικά το «'αριστερό μπλοκ'», την ταξική θέση των «μεγαλοκαπεταναίων» καθώς και το πως δικαιολογεί τον ισχυρισμό του πως οι τελευταίοι ήταν ένα «μπλοκ» με τους κοτζαμπάσηδες, τη στιγμή που όλοι οι συγγραφείς του Αγώνα, Φιλήμων, Τρικούπης, Φρατζής, Σπηλιάδης κ.λπ. μαρτυρούν πως τα αστικά στοιχεία στο σύνολό τους ήσαν σε σύγκρουση, και πριν το '21 και κατά τη διάρκειά του, με τους κοτζαμπάσηδες. Τέλος, ο Κορδάτος θα καταγράψει και μία πλαστογράφηση της γνώμης του Παπαρρηγόπουλου αναφορικά με τη δημοκρατικότητα του Συντάγματος της Επιδαύρου.

Ο Ζεύγος, όπως έχουμε δει, στο άρθρο του για τον Κορδάτο «σαν ιστορικό» του Εικοσιένα, είχε εκφράσει την άποψη πως το παραπάνω Σύνταγμα δεν ήταν δημοκρατικό, όπως διατεινόταν ο Κορδάτος. Τη γνώμη του αυτή, ο αρθρογράφος τη στήριζε στο ότι κατά τις διατάξεις του εν λόγω «πολιτεύματος» αποκλείονταν από την άσκηση των κοινών οι «μάζες». Για να ενισχύσει, λοιπόν, τη θέση του έναντι εκείνης του Κορδάτου, επικαλέστηκε τη γνώμη του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, γράφοντας πως ο τελευταίος παρατηρούσε ότι το Σύνταγμα της Επιδαύρου δεν παραχωρούσε εκλογικά δικαιώματα στο λαό.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Ζεύγος αναφερόταν στον Παπαρρηγόπουλο, επικαλούμενος το κύρος του μεγάλου «μπουρζουά» ιστορικού έναντι του ψευδομαρξιστή, υπηρέτη της «μπουρζουαζίας» Κορδάτου, άφηνε να εννοηθεί πως ο Παπαρρηγόπουλος έγραφε ότι το Πολίτευμα της Επιδαύρου δεν ήταν δημοκρατικό, αλλά ολιγαρχικό. Ο Κορδάτος, θεώρησε πλαστογραφία της γνώμης του Παπαρρηγόπουλου αυτήν την αμφίσημη, ή καλύτερα ευκολοπαρεξηγήσημη, αναφορά του Ζεύγου στο τι ακριβώς έλεγε ο Παπαρρηγόπουλος. Επισήμανε, συνεπώς, το γεγονός, συμπληρώνοντας πως ο μεγάλος ιστορικός ίσα-ίσα ήταν κατά των δημοκρατικών πολιτευμάτων, γι' αυτό άλλωστε -γράφει ο Κορδάτος- και επέπληττε στην *Ιστορίαν* του το Μαυροκορδάτο για το ότι είχε συμβάλλει στη σύνταξη ενός πολιτεύματος που ήταν, καθώς εκτιμούσε, πολυαρχικό, αν όχι αναρχικό.[73]

Τέλος,[74] ο Κορδάτος θα σχολιάσει τις παρατηρήσεις του Ζεύγου για τις εκτιμήσεις του (του Κορδάτου) πάνω στην ευρωπαϊκή πολιτική της Αγγλίας και την έναντι αυτής στάση του Μαυροκορδάτου. Και σε αυτήν την περίπτωση θα απορρίψει τις επικρίσεις και τα συναφή συμπεράσματα του αντιπάλου του, λέγοντας πως όλα αυτά είναι κατασκευάσματα που φτιάχνονται με τη μέθοδο «των ψαλιδισμένων φράσων». Στη συνέχεια, παραμένοντας στο σχολιασμό της ίδιας δέσμης επικρίσεων του Ζεύγου, εντοπίζει ακόμα μία πλαστογραφία του Παπαρρηγόπουλου. Ο Ζεύγος, καθώς έχουμε ήδη δει, θεωρούσε πως η μεταστροφή της αγγλικής εξωτερικής πολιτικής υπέρ της ελληνικής

ανεξαρτησίας οφειλόταν «αποκλειστικά στη ζωτικότητα της επανάστασης, στους αγώνες των μαζών» Σε τούτο το σημείο, είχε επικαλεστεί τη σύμφωνη γνώμη του Παπαρρηγόπουλου. Ο Κορδάτος, αντιγράφοντας μία εκτενή συναφή περικοπή από την *Ιστορίαν* του τελευταίου, θα ισχυριστεί πως ο Ζεύγος πλαστογράφησε πάλι τις απόψεις του Παπαρρηγόπουλου.

Η αλήθεια είναι πως σε ένα άλλο σημείο του έργου του, λίγο παρακάτω από αυτό που αντέγραψε ο Κορδάτος, ο συγγραφέας της *Ιστορίας του Ελληνικού Εθνους* αποδίδει την αγγλική μεταστροφή (βρισκόμαστε στα 1823) στην ορμητικότητα του επαναστατικού αγώνα. Ωστόσο, λίγο πριν από την εν λόγω περικοπή, σχολιάζοντας την άσχημη κατάσταση του Αγώνα στα 1825, θα εκτιμήσει πως αν η Αγγλία δεν έπαιρνε την πρωτοβουλία για τη σύναψη του Πρωτοκόλλου του 1826, η Επανάσταση θα οδηγείτο με βεβαιότητα στην καταστροφή. Συνεπώς, υπάρχει πρόβλημα στη απόδοση της γνώμης του Παπαρρηγόπουλου από το Ζεύγο, μολονότι τούτο δε φαίνεται άμεσα από την περικοπή της *Ιστορίας* που ο Κορδάτος διάλεξε να αντιγράψει. Ουσιαστικά, το πρόβλημα σχετίζεται με τη γραμμική αντίληψη για την πορεία της επαναστατικής λαϊκής πάλης του '21 που φαίνεται να έχει ο Ζεύγος: δηλαδή, με την ευθύγραμμη, ολοένα και πιο δυνατή, επαναστατική ορμή των «μαζών», χάρη στην οποία στο τέλος η Ελλάδα κερδίζει την ανεξαρτησία της. Η αντίληψη αυτή φυσικά δεν έχει καμμία σχέση με τα όσα έγραφε για την εθνική δυναμική ο Παπαρρηγόπουλος με αφορμή την αγγλική εξωτερική πολιτική: αυτά συνιστούσαν απλώς μία περιοδολόγηση του Αγώνα.

Ο Κορδάτος, πάντως, αν και αστόχησε (μερικώς τουλάχιστον) όσον αφορά το τι αποδείκνυε το απόσπασμα που αντέγραψε από τον Παπαρρηγόπουλο, ταυτόχρονα εντόπισε και την ουσιαστική διάσταση της πλαστογραφίας του Ζεύγου. «Μα αμαθέστατε Ζεύγε», γράφει ο Κορδάτος, «και ο τελευταίος νεολαίος -κι' αυτός ο ανεπίδεχτος μαρξιστικής μόρφωσης Φίτσος- θα ξέρει πως όταν ο Παπαρρηγόπουλος, ο Τρικούπης, και κάθε άλλος αστός ιστορικός, μιλούνε για το λαό, δε δίνουν ταξικό περιεχόμενο στη λέξη (όρο) λαός, κι' ούτε αναγνωρίζουν στις λαϊκές μάζες δικαιώματα χειραφέτησης και ταξικής επικράτησης. Μήπως έχετε αντίρρηση;»[75]

Η ανταπάντηση του Ζεύγου στο «Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του μαρξισμού» θα έρθει λίγο αργότερα, στις αρχές του επόμενου έτους, με ένα άρθρο που δημοσιεύεται στο θεωρητικό όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος, το περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*.[76] Ο Ζεύγος είναι ιδιαίτερα οξύς με τον Κορδάτο, τον οποίο και περιλούζει με αιχμηρότατους χαρακτηρισμούς. Ανάμεσα στα άλλα, τον λέει «μεταμφιεσμένο 'μαρξιστή' ιστορικό», «ανίσχυρο μικροαστό που «ονειροπολεί σαν τη γεροντοκόρη»' επιπλέον, «αστοιχείωτο αναθεωρητή του Μαρξισμού» και «πολυμαθή εσκιτζή». Ταυτόχρονα, χαρακτηρίζει την ανωτέρω απάντηση στην πολεμική του ως «υστερικό παραλήρημα σαστισμένου μικροαστού», ενώ θεωρεί πως ειδικά το μέρος της απάντησης του Κορδάτου που περιστρέφεται γύρω από τη θεματική της Ελληνικής Επανάστασης έχει γραφεί με τη «λογική της σαστισμένης κότας». Η ανταπάντηση του Ζεύγου είναι μία εφ' όλης της ύλης προσπάθεια αντίκρουσης της απάντησης του Κορδάτου, καθόσον και η τελευταία ήταν μία συνολική απόπειρα αντίκρουσης των επιθέσεων του πρώτου.

Οπως μπορεί κανείς να μαντέψει, το μεγαλύτερο μέρος της ανταπάντησής του, ο Ζεύγος το αφιερώνει στο σχολιασμό των σχετικών με το Εικοσιένα ζητημάτων που ο Κορδάτος έθιγε στο δικό του κείμενο, δεδομένου πως και σε αυτό το τελευταίο η ίδια θεματική είχε καταστεί το επίκεντρο της «άμυνας και αντεπίθεσης» του Κορδάτου («Αμυνα και αντεπίθεση» ήταν ο υπέρτιτλος των «Παραχαρακτών»). Δε θα υπεισέλθουμε στις λεπτομέρειας των εν λόγω σχολίων του Ζεύγου, καθόσον τούτες δεν παρουσιάζουν τίποτα το καινούργιο: ο αντίπαλος του Κορδάτου περιορίζεται στην επανάληψη των πάγιων θέσεών του, αυτών δηλαδή που ανέπτυξε στο άρθρο «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821» και δεν απαντά επί της ουσίας στις κατηγορίες του Κορδάτου για παραχάραξη τόσο των δικών του απόψεων, όσο και των γνωμών τρίτων.

Από τα όσα γράφει ο Ζεύγος σε σχέση με την Ελληνική Επανάσταση και με σημείο αναφοράς την απάντηση του Κορδάτου, αρκεί να σημειώσουμε τα ακόλουθα δύο πράγματα. Πρώτον, όσον αφορά τα περί παραποίησης της γνώμης του Παπαρρηγόπουλου πάνω στο ζήτημα της

δημοκρατικότητας του Συντάγματος της Επιδαύρου, ο Ζεύγος αντιπαρέρχεται την καταγγελία του Κορδάτου παρατηρώντας, μεταξύ άλλων, πως «άλλο πράμα [είναι] το τι νόμιζε ο Παπαρρηγόπουλος σωστό κι' άλλο το τι διαπίστωνε σα γεγονός», ενώ, παράλληλα, δε θα αμελήσει να συστείσει ειρωνικά στον αντίπαλό του «να διαβάσει προσεχτικά» το έργο του μεγάλου ιστορικού, διότι έτσι θα αποκομίσει σημαντικά κέρδη.[77] Δεύτερον, θα σχολιάσει, ή καλύτερα θα αιτιολογήσει, με έναν μάλλον παράδοξο τρόπο το θόρυβο που είχε προκαλέσει η *Κοινωνική σημασία* τον καιρό που πρωτοεκδόθηκε. Λαβή για τούτο έδωσε στο Ζεύγο μία σχετική νύξη του Κορδάτου. Ο τελευταίος, έγραφε στους «Παραχαράκτες» πως το παραπάνω βιβλίο του, όταν είχε πρωτοβγεί στο εμπόριο, «προκάλεσε τον πόλεμο και τη λύσσα των διανοουμένων της άρχουσας τάξης», κάνοντας «τόσο θόρυβο, όσο κανένα άλλο ελληνικό βιβλίο στην τελευταία περίοδο».[78] Η επισήμανση αυτή, στόχευε στο να καταδειχτεί εξαρχής, εκ μέρους του βαλόμενου από το Ζεύγο Κορδάτου, με ένα μη επιδεχόμενο παρερμηνείας πειστήριο, πως η άποψη ότι ιστορική σύνθεσή του για την Ελληνική Επανάσταση εξυπηρετούσε τη «μπουρζουαζία» ήταν μία κρίση παντελώς ανυπόστατη.

Ο Ζεύγος, με τη σειρά του, στην ανταπάντησή του, θα σχολιάσει το γεγονός,[79] αναστρέφοντας την αποδεικτική συλλογιστική του Κορδάτου. «Για τα επαναστατικά, μαρξιστικά έργα», γράφει, «η μπουρζουαζία ποτέ δε σηκώνει ανοιχτό πόλεμο και θόρυβο». Επομένως, αν οι απόψεις του Κορδάτου ήταν επικίνδυνες για τη «μπουζουαζία», η τελευταία θα το έθαβε μέσα σε μία «συνωμοσία της σιωπής», όπως κάθε έργο επαναστατικής πνοής. «Η παρασιώπηση», συνεχίζει ο Ζεύγος, «του έργου κι' όχι τα ρεκλαμαρίζματά του» είναι η τακτική της «μπουρζουαζίας» απέναντι στα πραγματικά επαναστατικά έργα. Και δείχνοντας εξοργισμένος από το θράσος, όπως φαίνεται να το λογαριάζει, του Κορδάτου να θέλει να παρουσιάσει επαναστατικά εύσημα για το, κατά τον ίδιο (το Ζεύγο), ψευτομαρξιστικό βιβλίο του, θα αναφωνήσει: «Αρκετά κύριοι αναθεωρητές! Ξαίρουμε καλά πως η μπουρζουαζία προκαλεί 'τόσο θόρυβο' μόνο στα έργα που την εξυπηρετούν. Και τέτοια έργα 'Μαρξιστικά' στην Ελλάδα ήταν, ύστερα από κείνα του Γ. Σκληρού, τα έργα του Γ. Κ[ορδάτου]».

Ο Κορδάτος, πάλι, από την πλευρά του, θα σχολιάσει σε σύντομη επιστολή του προς τη *Νέα Επιθεώρηση*[80] την παραπάνω ανταπάντηση του Ζεύγου, χωρίς εντούτοις να προσθέτει κάτι διαφορετικό, όσον αφορά τα περί της Ελληνικής Επανάστασης, απ' όσα γνωρίζουμε. Να σημειωθεί μόνο πως εκτιμά ότι ο Ζεύγος απήντησε με «αοριστολογίες» και «μισοκακόμοιρα» στις λαθροχειρίες των γνωμών του Παπαρρηγόπουλου και των δικών του, και για τις οποίες είχε κάνει λόγο στο προηγούμενο κείμενό του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Απ.Β. Δασκαλάκη, *Τα αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Αγών, Παρίσι 1927, «Εισαγωγή», σ. 5-6.

2. Είναι ζήτημα προς έρευνα αν η κατ' αυτόν τον τρόπο ορισμένη «μοναδικότητα» της Επανάστασης, συμβαδίζει με μία γενικότερη στροφή του ελληνικού εθνι(κι)σμού προς κατευθύνσεις ολοκληρωτικές. (Είναι γνωστό πως η καθηγητοποίηση του Δασκαλάκη και η κυριαρχία του ιστοριογραφικού υποδείγματός του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών επέφερε ανασχαιτικά αποτελέσματα στην πρόοδο των ιστορικών σπουδών στη χώρα: ενδεικτικό παράδειγμα, η απόρριψη της διατριβής του, ακαδημαϊκού σήμερα, Μ.Β. Σακελλαρίου από τη Φιλοσοφική Σχολή του εν λόγω ιδρύματος.) Όπως παρατηρεί ο Δ. Τζιόβας, *έπειτα από το '22 ο ελληνικός εθνι(κι)σμός προσανατολίζεται στη* σύλληψη της ελληνικής ταυτότητας ως «προβλήματος διαφοράς», δηλαδή εκφράζεται ως προσπάθεια διάκρισης «από τα άλλα έθνη» και προβολής της «ελληνικής ιδιαιτερότητας (βλ. *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, ό.π., σ. 51), γεγονός που, κατά την άποψή μας, δεν αποκλείει και την ταυτόχρονη λειτουργία της παλαιότερης, «εσωστρεφούς» προβληματικής της νεοελληνικής ταυτότητας ως ζητήματος οργανικής «ενότητας και συνέχειας». Σύμφωνα, πάλι, με τον Κώστα Βεργόπουλο, από τα τέλη της δεκαετίας του '20 και ύστερα, η ταυτότητα του ελληνικού εθνι(κι)σμού ολοκληρώνεται εντός των συνθηκών της μεσοπολεμικής «εθνικής 'αυτάρκειας'» (*Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη: η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Εξάντας, [Αθήνα] 1978, σ. 139). Ίσως ο ερμητικά κλειστός εθνι(κι)σμός που προτείνει ο Δασκαλάκης να κυοφορείται εν μέσω των παραπάνω διεργασιών. Πάντως, εύκολα διαπιστώνεται πως η περί ελληνικού έθνους αντίληψη του τελευταίου συνιστά μία αναδίπλωση, σε σύγκριση με παλαιότερες θέσεις. Για παράδειγμα, ο Βλαστός, ο εθνικιστής και φυλετιστής επικριτής του Σκληρού, παραδεχόταν, καθώς είδαμε, τη συμβολή των Αρβανιτών στην ελληνική παλιγγενεσία και δε θεωρούσε πως οι Ελληνες, στο διάβα της ιστορικής πορείας τους έως τη σύγχρονη εποχή, παρέμειναν φυλετικά αναλλοίωτοι. Ο Δασκαλάκης, όμως, σε αυτό το ζήτημα είναι ολότελα άκαμπτος: ακόμα και τους Σουλιώτες, των οποίων η αρβανίτικη καταγωγή -τουλάχιστον- ήταν κοινός τόπος (βλ. ενδεικτικά Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, ό.π., σ. 296-297), τους θεωρεί αξιωματικά ως μία συνομάδωση «καθαρώς Ελληνικήν» (Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 68).

3. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 20.

4. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 28-29.

5. Βλ. Δασκαλάκη, *ό.π.*, σ. 21-22 (η περικοπή από τη σ. 22). Οι φράσεις του συγγραφέα μέσα στα εισαγωγικά υπονοούν, βέβαια, τον Κορδάτο.

6. Βλ. Δασκαλάκη, *ό.π.*, σ. 112.

7. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 10-11˙ πρβλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 22-23 *υποσ.* Για το ζήτημα της χρονολόγησης, καθώς και του υποτιθέμενου εθνικού

χαρακτήρα του «Θρήνου», βλ. το κριτικό σημείωμα -με αναφορά στις ενστάσεις του Κορδάτου στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*- του Αλέξη Πολίτη, «Της Αγίας Σοφιάς το τραγούδι», εφ. *Η Εποχή*, αρ.φ. 252, 27 Μαρτ. 1994, σ. 12-13. Το ζήτημα που έθιξε ο Κορδάτος αφορούσε ουσιαστικά τις αλλοιώσεις, φιλολογικές και ιδεολογικές, που επέφεραν στο λαογραφικό οι συλλογείς και εκδότες του· για το πρόβλημα αυτό, βλ. πρόχειρα Αλ. Πολίτη, *Ρομαντικά χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, αρ. 10), Ε.Μ.Ν.Ε. - π. 'Μνήμων', Αθήνα 1993, σ. 57-60.

8. Γιάννης Κορδάτος, «Ο 'Θρήνος' της Αγια - Σοφιάς και η 'εθνική συνείδηση' των Ελλήνων», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 1928, 9 (Σεπτ.), σ. 268 (οι υπογρ. του σ.). Η λέξη *κάποιος* που υπάρχει στην περικοπή φαίνεται να υποδηλώνει πως ο συγγραφέας των *Αιτίων* ήταν άγνωστος στον Κορδάτο. Εντούτοις, στην *Κοινωνικήν σημασίαν* υπάρχει μία υποσημείωση, όπου ο αναγνώστης, προκειμένου να πληροφορηθεί τα περί Μάνης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, προτρέπεται να συμβουλευτεί την «αξιόλογον ιστορικήν μελέτην του Α. Δασκαλάκη *Η Μάνη και η Οθωμ[ανική] Αυτοκρατορία (1853-1821)*, Αθήνα 1924,* δια το καθαρώς ιστορικόν, εννοείται, μέρος αυτής» (Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 80 υποσ. 2).** Ο Κορδάτος, λοιπόν, είτε έχει λησμονήσει το όνομα Απόστολος Δασκαλάκης (ενδεχόμενο μάλλον απίθανο), είτε, γνωρίζοντας περί ποίου πρόκειται, θέτει τη λέξη «κάποιος» πριν από την αναφορά του ονόματός του με στόχο να τον μειώσει (ακολουθώντας, ίσως, έτσι την πρακτική του επικριτή του, ο οποίος στο βιβλίο του απέφευγε την αναφορά σε αυτόν).

9. Βλ. Ε. Δημητρίου, «Ο 'Θρήνος της Πόλης'», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 1928, 10 (Οκτ.), σ. 306-310 (η περικοπή που ακολουθεί είναι από τη σ. 310)· Γιάννη Κορδάτου, «Ο 'Θρήνος της Πόλης' και η γένεσή του. (Απάντηση σε αντικριτική)», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 1928, 11 (Νοέμβρ.), σ. 344-347. Βλ. επίσης το ανυπόγραφο σχόλιο των *Ελληνικών Γραμμάτων* του Μπαστιά (αρ. 34 [1 Νοεμβρ. 1928], σ. 475, στη στήλη «Περιοδικά και εφημερίδες»), όπου καλωσορίζεται η «αντικριτική» του Δημητρίου, διότι, όπως γράφεται, «αποδεικνύει πόσο αφελείς είναι οι απόψεις του κ. Κορδάτου και αποδεικνύει [επίσης] πόσο κατήντησαν αφόρητες και για τους κομμουνιστές ακόμη οι περίφημες και αλλεπάλληλες αποκαλύψεις του κ. Ι. Κορδάτου, που έχει πάντα μίαν νέαν γνώμην περί παντός του επιστητού». Βέβαια, το τελευταίο συμπέρασμα δεν μπορεί να συναχτεί από την «αντικριτική» του Δημητρίου.

10. Βλ. Τάκη Ν. Πιπινέλη, *Πολιτική ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αγών, Παρίσι 1927, «[Πρόλογος]» (Παρίσι, 17 Αυγ. 1927), σ. 7-8. Τούτη η στάση του Πιπινέλη έναντι του «παρελθόντος» βρίσκεται ακριβώς στον αντίποδα αυτής που για το μαρξισμό είναι η ενδεδειγμένη όσον αφορά τους κομμουνιστές και τους κοινωνικούς επαναστάτες (βλ. ενδεικτικά Marx και Engels, *Manifesto of the Communist Party*, ό.π., σ. 499, και ιδίως Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, ό.π., σ. 106). Από την άλλη μεριά, η άποψή του για το «νόμο», αν και εμφανώς μυστικιστικής απόχρωσης, παρουσιάζει μία κάποια εξωτερική ομοιότητα με τη μαρξιστική αντίληψη (τουλάχιστον όπως την εξέφρασε ο Πλεχάνοφ) για το «νόμο» της «διανοητικής εξέλιξης» (βλ. Plekhanov, *The Development of the Monist View*, ό.π., σ. 519).

* Η ορθή χρονολογία εκδοσης είναι *1923*. Το σφάλμα αναπαράγεται και στην επόμενη έκδοση του βιβλίου· βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), σ. 88 υποσ. 2.

** Η σωστή αρίθμηση της υποσημείωσης είναι *1* και όχι *2*.

11. Αριστος Καμπάνης, «Το Εικοσιένα», π. *Εργασία*, 85 (15 Αυγ. 1931), σ. 857. (Το κείμενο δημοσιεύεται στη στήλη «Η κριτική του βιβλίου».)

12. Το βιβλίο του Τάκη Πιπινέλη είναι διάσπαρτο από αναφορές και παραπομπές στον Κορδάτο (από τις δεύτερες, το το σύνολο σχεδόν αφορά τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*), ενώ έκδηλη είναι και η εκτίμηση του συγγραφέα για τις δύο μεγάλες εργασίες του μαρξιστή ιστορικού με θέμα το 1821. Βλ. Πιπινέλη, *ό.π.*, σ. 16 υποσ. 3, 18-19, 35 υποσ. 3, 36 υποσ. 1, 43 υποσ. 1, 45 υποσ. 1, 49 υποσ. 1, 79, 83 υποσ. 1, 87 υποσ. 1-2, 92 υποσ. 1, 94 υποσ. 2, 95, 128, 133 υποσ. 2. Επιπλέον, και η *Κοινωνική σημασία* και η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* καταχωρίζονται στο βιβλιογραφικό σημείωμα του συγγραφέα (βλ. *στο ίδιο*, «Πηγαί», σ. 4).

13. Βλ. Πιπινέλη, *ό.π.*, σ. 18-27, 34-51, για κοτζαμπάσηδες και Φαναριώτες συν ανώτερο κλήρο αντίστοιχα.

14. *Στο ίδιο*, σ. 18-19.

15. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 84, 86-87, 89.

16. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 94. Οπως έχουμε ήδη δει, ο Κορδάτος, στη μελέτη του *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, υιοθέτησε τη σχεδόν ταυτόσημη συλλογιστική του Ενγκελς, η οποία όμως είχε ως βάση πως το οθωμανικό καθεστώς δεν παρείχε επαρκείς εγγυήσεις για την ασφαλή διεξαγωγή των δραστηριοτήτων των διαφόρων αστικών τάξεων που ζούσαν εντός του, ωθώντας έτσι τις εθνικές αστικές τάξεις σε επαναστατικές κινήσεις. Αντίθετα, ο Πιπινέλης φαίνεται να πιστεύει πως το καθεστώς αυτό παρείχε τα σχετικά εχέγγυα.

17. Βλ. Γιώργη Νίκολη, «Η *Κοινωνική σημασία της [Ελληνικής] Επαναστάσεως του 1821* και η σημασία των παραπομπών του Γιάννη Κορδάτου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10 Ιουλ. 1927, σ. 3· του ίδιου, «Τι πράγματι είπε για τη 'μεγαλοφυΐα' ο Φριντριχ Ενγκελς -εκείνος όμως δεν απήντησε», εφ. *Ριζοσπάστης*, 12 Ιουλ. 1927, σ. 3· πρβλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* (1927), ό.π., «Εισαγωγή», σ. 20* υποσ. (και *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., «Εισαγωγή», σ. ιγ' υποσ.)· Fr. Engels, *Socialism: Utopian and Scientific*, αγγλική μετάφραση του Edward Aveling, στο: *MECW*, τ. 24, σ. 287-288. Επίσης, βλ. *Σπανάκου*, σ. 406 επ.
Επ' ευκαιρία, να σημειώσουμε πως την παρατήρηση του Νίκολη για την παρερμηνεία του Κορδάτου επανέλαβε αργότερα και ο Ζεύγος, στην πολεμική του ενάντια στο δεύτερο. Ωστόσο, απέφυγε να μνημονεύσει την προγενέστερη κριτική του μακαρίτη πια Νίκολη (βρήκε τραγικό θάνατο το Φεβρουάριο του 1928, καταπλακωνόμενος από την οροφή του «Πανελληνίου»), ασφαλώς διότι ο Νίκολης κατόπιν προσχώρησε στην Αριστερή Αντιπολίτευση του ΚΚΕ. Βλ. Γ. Ζεύγου, «Ο Γ. Κορδάτος αντιπροσωπευτικός τύπος αναθεωρητή του Μαρξισμού - Λενινισμού», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Γ':1 (1 Ιαν. 1934), σ. 7· επίσης, του ίδιου, «Πρωτοχρονιάτικος μπουναμάς», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, 1934, 1 (Ιαν.), σ. 35-36 (στη στήλη «Τα περιοδικά μας»).

18. Βλ. «Απόφαση για το σ. Ι. Κορδάτο» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 18 Απρ. 1927], στο: ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τ. Β' (1925-28), ²1974, σ. 250.

* Ο Νίκολης παραπέμπει στη σ. 29. Ασφαλώς πρόκειται για τυπογραφικό σφάλμα.

19. Καταρχήν, ο τύπος *Εγγελς* εμφανίζεται στην έκδοση του 1927 μόνο μία φορά: στο σημείο όπου και εντοπίζεται η παρερμηνεία του Κορδάτου. Οπουδήποτε αλλού, το όνομα του Γερμανού στοχαστή γράφεται ως *Εγκελς*, τύπος που είναι και η αποκλειστική μορφή με την οποία βρίσκεται τυπωμένο το όνομα στην έκδοση του 1924 (άρα, ο Κορδάτος δεν «επιμένει να γράφη», όπως διατείνεται ο Νικολής). Κατά δεύτερο λόγο, ο τύπος *Εγγελς* δεν ήταν ασυνήθιστος και, ασφαλώς, η ύπαρξή και η χρήσή του δεν αφορά τον Κορδάτο, το Σίδερι ή οποιονδήποτε άλλο συγγραφέα, αλλά τους διορθωτές και τους τυπογράφους. Η γραφή *Εγγελς* προκύπτει αν μεταγραφεί στα ελληνικά το γερμανικό πρωτότυπο *Engels* κατά ψηφίο, αντί κατά φθόγγο: το *Engels* γίνεται *Ενγελς* και καπότιν *Εγγελς* (παρόμοια: Vikings - Βικιγγς). Το *Εγκελς*, πάλι, βγαίνει με τον ίδιο τρόπο, μόνο που το γράμμα *g*, μεταγραφόμενο ως φθόγγος, αποδίδεται με το δίψηφο *γκ* (παρόμοια: Vikings - Βικιγκς).
Ολ' αυτά τα γνώριζε ασφαλώς ο Νικολης. Λίγες ημέρες (τουλάχιστον δύο εβδομάδες) προτού δημοσιεύσει τα κείμενά του ενάντια στον Κορδάτο, είχε κυκλοφορήσει η μετάφραση του *Κομμουνιστικού μανιφέστου* από τον τελευταίο. Σε αυτήν παρατηρείται ένα πραγματικό αλαλούμ (κατά το κοινώς λεγόμενο) όσον αφορά την ελληνική μεταγραφή του ονόματος του *Engels*. Συγκεκριμένα: (α) ως *Ενγκελς* αποδίδεται τρεις φορές· (β) ως *Εγγελς* έντεκα, χωρίς να συνυπολογίζεται και εκείνη του εξωφύλλου, και (γ) είκοσι τρεις φορές αποδίδεται ως *Εγκελς*. Βλ. *Το κομμουνιστικό μανιφέστο* (μετάφρ. Κορδάτου), ό.π., σ. (α) 19 (υποσ.), 26, 89, (β) σ. 10 (δις), 11 (τρις), 11 (υποσ.), 21, 30, 35, 85, 86 και (γ) σ. 3, 5, 8 (δις), 8 (υποσ.), 10 (δις), 11 (δις), 13, 20, 22 (υποσ.), 75, 81, 84, 85, 86, 87, 90, 97, 101, 103, 105 (υποσ.).

20. Για παράδειγμα, βλ. «Εκθεση της δράσεως και εισήγηση του Πολ. Γραφείου επί της εσωτερικής καταστάσεως του Κόμματος στην Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής (20-25 Ιουλίου 1927)», εφ. *Ριζοσπάστης*, [α'] 28 Ιουλ. 1927, σ. 5, όπου και διαβάζουμε: «Το σύνθημα των δύο κινδύνων [: του εκ δεξιών και εξ αριστερών] ήταν το κοινό σύνθημα της Κεντριστικής τάσεως, εκπροσωπουμένης από τον σ[ύντροφο] Μ[άξιμο] και τον Γ. Κορδάτο».

21. Περίπου μία εβδομάδα πριν από τα σημειώματα του Νικολή είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος κριτικό σημείωμα του Μάξιμου (βουλευτής τότε του ΚΚΕ και μέλος του Πολιτικού Γραφείου του, ο οποίος είχε, όπως ο Κορδάτος, καταγραφεί ως «κεντριστής»), με αφορμή τη μετάφραση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, το οποίο ακολούθησε απάντηση του Κορδάτου και ανταπάντηση εκ μέρους του Μάξιμου. Εδώ, απλώς σημειώνουμε το γεγονός· περισσότερα επί της ουσίας, σε επόμενο κεφάλαιο.

22. Βλ. Π. Νούτσου (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Γ' (1926-55), (Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αρ. 37), 1993, «Εισαγωγή», σ. 173-177.

23. Βλ. Βασ. Δεδούση, «Απάντηση στον κ. Κορδάτο», π. *Αναγέννηση*, Α':8 (Απρ. 1927), σ. 483-484· πρβλ. Ι. Κορδάτου, «Και άλλη απάντηση», π. *Αναγέννηση*, Α':7 (Μάρτ. 1927), σ. 437-438 (πρόκειται για το κείμενο στο οποίο απαντά ο Δεδούσης).

24. Βλ. Ν. Καζάζη, *Ο μαρξισμός: εθνικός κίνδυνος*, έκδ. Εταιρείας Ο Ελληνισμός, Αθήνα 1928, σ. 5, 45-48. Τα παραθέματα που ακολουθούν είναι από τη σ. 45.

25. Βλ. Κ[ώστα] Κ[αιροφύλα], «Γιάννη Κορδάτου: *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας στο 1821*, Αθήναι 1930», π. *Νέα Εστία*, 83 (1 Ιουλ. 1930), σ. 613-614· Μιχ. Ροδά, « *Η επανάστασις του Πηλίου - 1821* (του κ. Κορδάτου)», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 6 Απρ. 1930, σ. 2.

26. Βλ. Αντ. Σιγάλα, «Το 'Εικοσιένα' στις Κυκλάδες», π. *Κυκλάδες* (Σύρος), 17-18 (Φεβρ.-Μάρτ. 1932), σ. 208-212.

27. Βλ. Αριστου Καμπάνη, «Ιστοριογραφία», π. *Εργασία*, 86 (22 Αυγ. 1931), σ. 885-886 (στη στήλη «Η κριτική του βιβλίου»)· όλα τα παραθέματα που ακολουθούν είναι από τη σ. 885.

28. Βλ. Λεόντος Μακκά, «Ιστορικός υλισμός και ελευθερία τέχνης», π. *Εργασία*, 30 (2 Ιουλ. 1930), σ. 23-24 (στη στήλη «Η πνευματική κίνησις»)· η αναφορά στον Κορδάτο, στη σ. 23.

29. [Στ.] Ρ[αμάς], «Ι.Κ. Κορδάτου: *Αρχαίες θρησκείες και Χριστιανισμός*», π. *Νέα Εστία*, 3 (15 Μαΐου 1927), σ. 186.

30. Βλ. *Σπανάκου*, σ. 412-413, 420-422.

31. Βλ. Πάνου Ν. Παπά, «'Ο ισκιος της ιστορίας'. Πάνω στο βιβλίο του Γιάνη Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήναι, Τύποις Κωνσταντινουπόλεως, 1931 (8°, σελ. 88)», π. *Πολιτικά Φύλλα*, Ε' (Μάιος 1931), σ. 18, 22. (Η φράση «ο ισκιος της ιστορίας» είναι του Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, ό.π., «Πρόλογος», σ. 3.) Ο Κορδάτος δεν έδωσε απάντηση στις παρατηρήσεις του Παπά, δείγμα μάλλον της γενικής ευστοχίας τους, παρά του ό,τι εκτίμησε πως ήσαν ανάξιες απάντησης από μέρους του. Εντούτοις, εξοργισμένος ασφαλώς από την κριτική του Παπά, «του τη φύλαγε». Ετσι, σε άρθρο που δημοσίευσε αργότερα, κατά τα τέλη του 1933, με θέμα τη Βαλκανική Ομοσπονδία, δεν έχασε την ευκαιρία να επισημάνει μία ιστορική ανακρίβεια που «κάποιος Π. Παπάς, ανιστόρητος 'ιστορικός'» είχε κάνει σε ένα άρθρο του (το οποίο, σημειωτέον, είχε δημοσιευτεί στα *Πολιτικά Φύλλα* μισό χρόνο πριν την κριτική του για το βιβλίο του Κορδάτου). Βλ. Π. Χαλκού [= Γιάννης Κορδάτος], «Η ιδέα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας», *ό.π.*, σ. 147 υποσ. 1· πρβλ. Πάνου Παπά, «Το ιστορικό της διαβαλκανικής ιδέας», π. *Πολιτικά Φύλλα*, Α' (Δεκ. 1930), σ. 22.

32. Βλ. Παπά, *ό.π.*, σ. 22 (οι υπογρ. έχουν απαλειφθεί).

33. Βλ. Ν[ίκου] Α[νδριώτη], «Γιάννη Κ. Κορδάτου: *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*», π. *Νέα Εστία*, 108 (15 Ιουν. 1931), σ. 666-667.

34. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 666.

35. Βλ. Β. Πάνου, «[Γιάννη Κ. Κορδάτου:] *Ο Ρήγας Φερραίος και η εποχή του*», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 5 (Ιούν. 1931), σ. 206-207· Γιάννη Κορδάτου, «Αντικριτική σε μιά κριτική», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 6 (Ιούλ. 1931), σ. 231-233· βλ. επίσης, Η Συντακτική Επιτροπή, «Η θέση μας», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 7 (Αύγ. 1931), σ. 297, και, στο ίδιο τεύχος, το κείμενο του Λουκή Φαρμάκη «Απ' αφορμή μιάς 'αντικριτικής'» (σ. 296-297). Βλ. ακόμα, Β. Πάνου, «Ο ρόλος της υποκειμενικότητος», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 8, 9 και 10 (Σεπτ., Οκτ. και Νοέμβρ. 1931), σ. 336-337, 384 και 387, 429-431 αντίστοιχα.

36. Βλ. Πάνου, «[Γιάννη Κ. Κορδάτου:] *Ο Ρήγας Φερραίος και η εποχή του*», *ό.π.*, σ. 206. Η αναφορά σε *προχωρημένη κοινωνική μερίδα*, αντί για *αστική τάξη*, μάλλον δεν ήταν, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω, τυχαία.

37. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 231. Τις υπογραμμίσεις στο κείμενο πρέπει να τις κρατήσουμε κατά νου, διότι θα μας χρησιμεύσουν πιο κάτω.

38. *Στο ίδιο.*

39. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 233. Η φράση για την αστική τάξη πρέπει να προστεθεί στα «κρατούμενα» που έχουμε.

40. *Στο ίδιο*, σ. 231-232 (οι υπογρ. του σ.). Η τελευταία υπογράμμιση του Κορδάτου παραπέμπει, με εμφανή τον υπαινιγμό, στον υπέρτιτλο της κριτικής του Πάνου, ο οποίος ήταν «Ελεύθερη γνώμη». Την υπογράμμιση αυτή πρέπει να την προσθέσουμε στα «κρατούμενά» μας.

41. Για παράδειγμα, η συνάφεια των δύο πλαισίων καταφαίνεται ξεκάθαρα από τη σύγκριση του κειμένου του Πάνου με το άρθρο του Ζεύγου που αναφέρουμε πιο πάνω στη σημ. 17 (ολόκληρο το κείμενο, σ. 6-11). Βλ. επίσης *Σπανάκου*, σ. 413, τις παρατηρήσεις της συγγραφέως για τις αποχρώσεις της προσωπολατρείας που διαφένονται στην αρθρογραφία του Πάνου για το «ρόλο της υποκειμενικότητας» και την πιθανή σύνδεση των θέσεών του με τις διεργασίες που επιτελούνταν εκείνη την εποχή στο ΚΚ της Σοβιετικής Ενωσης.

42. Σημειωτέον πως το 1930 ο Κορδάτος, στην *Εισαγωγήν*, ό.π., σ. 65-69, είχε ασκήσει κριτική στην πολιτική της Κομμουνιστικής Διεθνούς.

43. Βλ. [Βίκτορα] Π[απαδάκη], «Γιάννη Κ. Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή [του]*, Αθήνα 1931», π. *Κυκλάδες* (Σύρος), 13 (Οκτ. 1931), σ. 160· 'Σ[οσιαλιστική] Ζ[ωή]' [= Νίκος Γιαννιός], «Γιάννη Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 36 (Οκτ. 1931), σ. 364-365.

44. Βλ. 'Σ[οσιαλιστική] Ζ[ωή]', *ό.π.*.

45. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 365.

46. *Στο ίδιο.* Φυσικά, ο Γιαννιός γνωρίζει πολύ καλά πως και ο Σκληρός υποστήριξε ότι το '21 ήταν αστική επανάσταση (έστω και «κατά βάθος»), αλλά παρασιωπά το γεγονός, ασφαλώς διότι ο μακαρίτης μαρξιστής διανοητής πρέσβευε ένα σοσιαλισμό μετριοπαθή, σαν το δικό του. Να προσθέσουμε, ακόμα, πως αμέσως μετά την περικοπή που παραθέσαμε, ο Γιαννιός, κατά την προσφιλή συνηθειά του, δε θα αποφύγει να εκμεταλλευτεί την πραγμάτευση της αστικότητας της Ελληνικής Επανάστασης για να εξακοντίσει μία αιχμή ενάντια στους Ελληνες κομμουνιστές. Γράφει, λοιπόν, πως «ίσως για τους ίδιους 'μαρξιστικούς' λόγους» που ο Κορδάτος βάφτισε το 1821 αστική επανάσταση, «οι κομμουνιστές μας [...] έλαμψαν με την απουσία τους από την ανακήρυξη της Ελληνικής Δημοκρατίας!» Για να συμπληρώσει, αμέσως μετά, με ύφος που δείχνει απόλυτη αυτοπεποίθηση: «Ο Μαρξ, όμως, θα λάβαινε μέρος!»

47. Βλ. Σ. Μάξιμου, «Τα αίτια του Εικοσιένα», *ό.π.*, σ. 24-26· Λ. Μακκά, «Η φιλοσοφία της ιστορίας του Αγώνος», π. *Εργασία*, 17 έως 20 (3, 10, 17 και 24 Μαΐου 1930), σ. 17-18, 23-24, 24-25, 21-22 αντίστοιχα. Στο πρώτο άρθρο του Μακκά υπάρχουν και δύο αναφορές στο Σκληρό. Στην πρώτη από αυτές, αναπτύσσονται με συντομία οι απόψεις του Ελληνα μαρξιστή για την Ελληνική Επανάσταση, οι οποίες και χρησιμοποιούνται προς ενίσχυση της ιδιαίτερης ερμηνείας του αρθρογράφου. Αυτή η φαινομενική παραδοξότητα, πλήρης άρνηση της

συμβολής των κοινωνικών παραγόντων στην έκρηξη του Αγώνα και, την ίδια στιγμή, προσφυγή στις απόψεις του Σκληρού για το 1821, έχει την εξήγησή της. Ο Μακκάς, είναι φανερό, ομιλεί έχοντας κατά νου την ανάπτυξη του θέματος στα *Σύγχρονα προβλήματα*. Εκεί, υπενθυμίζουμε, ο Σκληρός είχε επεξεργαστεί τη θεωρία των «τριών παραγόντων της κοινωνικής ζωής» και ένας από αυτούς τους «παράγοντες» ήταν ο «φυλετικός» -δηλαδή οι παραδόσεις, οι νοοτροπίες κ.λπ.-, που κατέχουν σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία που δίνει για την Επανάσταση. Ο Μακκάς, λοιπόν, ουσιαστικά ανασυνθέτει αυτή την ερμηνεία, μεταθέτοντας το κέντρο βάρος στο «φυλετικό παράγοντα», ενώ στο Σκληρό τούτο βρίσκεται στον «κοινωνιολογικό», δηλαδή στα οικονομικά δεδομένα. Συνάμα, προσδίδει (ο Μακκάς) στον πρώτο μία εντελώς μεταφυσική ιδιοσυστασία, πράγμα όμως που δεν υπήρχε στο Σκληρό.

48. Βλ. Μάξιμου, *ό.π.*, σ. 24.

49. Βλ. *στο ίδιο*· πρβλ. Ενγκελς, «Η εξωτερική πολιτική του ρωσσικού τσαρισμού», *ό.π.*

50. Βλ. Μάξιμου, *ό.π.*, σ. 25.

51. Βλ. Φίλιππου Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας: σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου και Ζεύγου», π. *Αντί*, 2η περ., 46 (29 Μαΐου 1976), σ. 31-34, ιδίως σ. 32-33· «Απόφαση για την κατάσταση της Ελλάδας και τα καθήκοντα του Κόμματος» [εφ. *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 21 Ιαν. 1934], στο: ΚΚΕ, *ό.π.*, τ. Δ' (1934-40), [²]1975, σ. 18-26, ιδίως σ. 23-26. Επίσης, βλ. Π. Νούτσου, *ό.π.*, σ. 56-59.

52. Βλ. Γ. Ζεύγου, «Η επανάσταση του 1821: ο χαρακτήρας, οι κινητήριες δυνάμεις και τα προβλήματά της», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, Δ':3[-5] (Μάρτ.[-Μάιος] 1935), σ. 83-85. *Στο ίδιο*, σ. 86, βλ. και το κείμενο του ίδιου, «Η 'συμετοχή' του κλήρου, των αστών και των τσιφλικάδων στην εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση»· επιπλέον, βλ. *στο ίδιο*, σ. 81-82, το ανυπόγραφο κύριο άρθρο με τίτλο «Το 1821 και οι τωρινοί αγώνες», όπου δίνεται αναλυφα η προσέγγιση και χρήση του Εικοσιένα από τη σκοπιά των σύγχρονων πολιτικών αναγκών, καθώς και οι παρεπόμενες από αυτές αντιστοιχήσεις. Σε ένα σημείο, λ.χ., του κειμένου διαβάζουμε: «Είμαστε [: το ΚΚΕ] οι μοναδικοί κληρονόμοι και συνεχιστές των επαναστατικών αγώνων του Εικοσιένα»· και λίγο παρακάτω: «Ολες οι ένδοξες παραδόσεις του λαού μας ζουν μέσα στο σημερινό επαναστατικό κίνημα, [...], ενσαρκώνονται σ' αυτό [: στο ΚΚΕ], που κάτου [sic] απ' τη σημαία του Μαρξ - Λένιν, οδηγεί τη χώρα μας στην τελική απολύτρωση [...]».

53. Βλ. Γ. Ζεύγου, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Β':21 (1 Νοεμβρ. 1933), σ. 20-21. Στο αμέσως προηγούμενο τεύχος του περιοδικού (αρ. 20 [15 Οκτ.], σ. 19-25) είχε δημοσιευτεί το κείμενο του Ζεύγου «Ο 'Μαρξιστής' Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουζίας» (βλ. και *Σπανάκου*, σ. 413 επ., όπου παρουσιάζεται, μαζί με την κριτική του Ζεύγου, και η συναφής απάντηση του Κορδάτου), το οποίο ήταν μία πληρέστερη κριτική της μεθοδολογίας του Κορδάτου και της θεωρητικής συγκρότησής του, μία κριτική που επαναλαμβάνεται συνοπτικά, εν είδει εισαγωγής, στο προαναφερθέν άρθρο του για τον Κορδάτο και το '21. Στο παραπάνω κείμενο ο Ζεύγος, για να στηρίξει τις απόψεις του περί μηχανικισμού κ.λπ. του Κορδάτου, παίρνει ως υπόδειγμα τις συναφείς αναπτύξεις του τελευταίου στην «Εισαγωγή» της *Κοινωνικής σημασίας* (χρησιμοποιεί την έκδοση του 1927). Η ενέργεια αυτή είναι μάλλον σκόπιμη, δεδομένου ότι διαλέγει ένα προβληματικό φραστικά και ατελές κείμενο του Κορδάτου πάνω στον ιστορικό υλισμό (βλ. και κεφ. 4.1, II // σημ. 63), τη στιγμή που υπάρχουν σφαιρικότερες, προσεκτικότερες

και πιο πρόσφατες αναπτύξεις του ίδιου πάνω ίδιο θέμα (λ.χ. στην «Εισαγωγή» του επόμενου βιβλίου του, της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, άρθρα και κριτικά σημειώματα στην *Αναγέννηση* του Γληνού και στο αλεξανδρινό περιοδικό *Ερμής*). Φυσικά, στόχος αυτής της επιλογής - παρασιώπησης είναι η ευκολότερη και πιο εντυπωσιακή κατακεραύνωση του Κορδάτου (τούτο, από την άλλη, δε σημαίνει πως ορισμένες από τις παρατηρήσεις του Ζεύγου δεν είναι εύστοχες).

54. Ζεύγος, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», *ό.π.*, σ. 27.

55. Για μία σύντομη παρουσίαση της λενινιστικής σκέψης αναφορικά με αυτό το ζήτημα, βλ. Τζουζέπε Βάκα, *Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός*, μετάφραση από τα ιταλικά: Μυρσίνη Ζορμπά, Οδυσσέας, Αθήνα ²1985, σ. 148-154· John Ehrenberg, *The Dictatorship of the Proletariat: Marxism's Theory of Socialist Democracy*, Routledge, Νέα Υόρκη 1992, σ. 72-80. Πρβλ. Γ. Ζεύγου, *Γιατί η επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική;*, (Η Βιβλιοθήκη του Εργάτη, αρ. 2), Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1934, σ. 7-17, ιδίως σ. 10-15.

56. Βλ. Ζεύγου, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», *ό.π.*

57. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 28. Πράγματι, η θέση πως τα διάφορα εθνικά κινήματα της υφηλίου μπορούσαν να είναι μόνο κινήματα των απανταχού αστικών τάξεων, διαπερνούσε ως νήμα όλες τις αναλύσεις του Κορδάτου για το '21 (κατ' αντιδιαστολή, τούτο σήμαινε πως πουθενά οι φεουδάρχες ή τα φεουδαρχικά στοιχεία δεν είχαν εθνική συνείδηση, ούτε ανέπτυσσαν αυτόβουλα εθνική δράση). Ίσως η πιο αφοριστική διατύπωση τούτης της θέσης να είναι εκείνη του άρθρου «Το Εικοσιένα», *ό.π*, σ. 13, όπου και διαβάζουμε: «Σε καμιά χώρα του κόσμου ο εθνικισμός δεν παρουσιάστηκε σαν κίνημα του φεουδαρχισμού».

58. Γ. Ζ[εύγος], « *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία* (Δημοσθένη Δανιηλίδη, Αθήναι 1934)», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Γ':17 (1 Σεπτ. 1934), σ. 44.

59. Π. Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;* [1934], 4η έκδοση, Πρωτοπορίακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1980, σ. 82.

60. Βλ. Ζεύγου, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», *ό.π.*, σ. 28-29, 32· η φράση για τα «επεισόδια», από τη σ. 31.

61. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 30.

62. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 30-32.

63. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 33. Το πρώτο από τα δύο άρθρα από τα οποία αντιγράφει ο Ζεύγος, και το μόνο που μπορέσαμε να ταυτοποιήσουμε, είναι το κείμενο «Το πραγματικό πρόβλημα στην Τουρκία», δημοσιευμένο στη *New-York Daily Tribune*, στο φ. της 12ης Απριλίου 1853. Στην πραγματικότητα, η πατρότητά του ανήκει στον Ενγκελς, ωστόσο για πολύ καιρό αποδιδόταν στο Μαρξ. Βλ. στην ανθολογία *Η Ελλάδα, η τουρκία και το Ανατολικό ζήτημα*, ό.π., -στη σ. 111, το χωρίο που αντιγράφει ο Ζεύγος.

64. Βλ. Ζεύγου, *ό.π.*, σ. 34. Στην αξιολόγηση της προσωπικότητας του Αλ. Μαυροκορδάτου εκ μέρους των Ελλήνων μαρξιστών / κομμουνιστών ιστορικών αποτυπωνόταν συχνά, για λόγους ευνόητους, το ίχνος του ερμηνευτικού σχήματός τους για την Επανάσταση του 1821· βλ. πρόχειρα Χρήστου Λούκου, «Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στη μαρξιστική ιστοριογραφία», εφ. *Η Εποχή*, αρ.φ. 252, 27 Μαρτ. 1994, σ. 10.

65. Ζεύγος, *ό.π.*

66. Βλ. Γιάννη Κορδάτου, «Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του μαρξισμού», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 7 (Δεκ. 1933), σ. 179-187 (στις σ. 182-186, η απάντηση στην κριτική του Ζεύγου για τις απόψεις του περί του '21).

67. Perry Anderson, Νεκρολογία για τον Ε.Π. Τόμπσον, π. *London Review of Books* (Λονδίνο), 15:20 (21 Οκτ. 1993), στήλη «Diary», σ. 24. Ο ίδιος ο Αντερσον, όπως είναι γνωστό, είχε εμπλακεί σε μία μακροχρόνια και σκληρή πολεμική με τον Τόμπσον, με αφορμή το ερμηνευτικό σχήμα του πρώτου (και του T. Nairn) για την κρίση της Βρετανικής κοινωνίας και τη σύνδεση αυτής της κρίσης με την ταυτότητα του «εθνικού παρελθόντος» της τελευταίας.

68. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 179.

69. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 184 (οι υπογρ. του σ. έχουν απαλειφθεί).

70. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 180 και 182-183 αντίστοιχα (οι υπογρ. του σ. έχουν απαλειφθεί). Για τον εθνικό χαρακτήρα του 1821, σε άλλο σημείο της απάντησής του (στη σ. 184), ο Κορδάτος, με αιχμές ενάντια στην εμμονή του Ζεύγου να συγκρίνει διαρκώς την Ελληνική Επανάσταση με τα επιτεύγματα της Γαλλικής του 1789 και της Ρωσικής του '17, εξηγεί: «Ούτε η Ρούσικη Επανάσταση έχει καμμιά σχέση με το δικό μας Εικοσιένα. Ούτε η Γαλλική του 1789-1793 έχει τις ίδιες αναλογίες με τη δική μας. Στο δικό μας Εικοσιένα, εξόν που ο τούρκικος φεουδαρχισμός ήταν πολύ ελαφρότερος απ' το δυτικό, και οι ιστορικές συνθήκες διαφορετικές, πάντα εδέσποζε η *εθνική* [υπογρ. του σ.] μορφή του αγώνα [...]».

71. Βλ. *στο ίδιο*, 184· πρβλ. Ζεύγου, *ό.π.*, σ. 32, και *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 310 και υποσ. 1 της ίδιας σ. (Από τυπογραφική αβλεψία στο κείμενο του Κορδάτου η παραπομπή στην υποσημείωση γίνεται στη σ. *30*, αντί του σωστού *310*.) Οπως μπορεί κανείς να μαντέψει, η έκφραση «σοσιαλιστική λύση» μέσα στο κείμενο της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* είναι άστοχη. Αυτή ακριβώς την αστοχία προσπαθεί να διορθώσει η υποσημείωση που τη συνοδεύει (αυτή που αγνόησε ο Ζεύγος), όπου για αυτό και η εν λόγω έκφραση τίθεται εντός εισαγωγικών. Φυσικά, η «λύση» αυτή του Κορδάτου είναι παράδοξη, καθόσον μπορούσε απλώς να διαγράψει την προβληματική έκφραση.

72. Βλ. Κορδάτου, «Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του μαρξισμού», *ό.π.*, σ. 183 (οι υπογρ. έχουν απαλειφθεί).

73. Βλ. *στο ίδιο*· πρβλ. Παπαρρηγόπουλου, *ό.π.*, σ. 447.

74. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 185· πρβλ. Ζεύγου, *ό.π.* σ. 34, και Παπαρρηγόπουλου, *ό.π.*, σ. 574-575, 575-576, 577.

75. Κορδάτος, *ό.π.* (οι υπογρ. του σ. έχουν απαλειφθεί). Με τον πληθυντικό στο τελευταίο ερώτημα, ο Κορδάτος απευθύνεται, βέβαια, ειρωνικά στο Ζεύγο. *... ο ανεπίδεχτος μαρξιστικής μόρφωσης Φίτσος*: Ο Κορδάτος αναφέρεται στο δημοσιογράφο Τάκη Φίτσο, Γραμματέα της ΟΚΝΕ και διάδοχό του στη διεύθυνση του *Ριζοσπάστη*. Ο Φίτσος μπαινόβγαινε στις φυλακές, εξαιτίας των συνεχών διώξεων που υφίστατο η εφημερίδα· εκτελέστηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Ο Ασημάκης Πανσέληνος θυμόταν γι' αυτόν: «[...] από την πάστα των αγίων, μπήκε και βγήκε από τη φυλακή 25 χρόνια, και τέλος εκτελέστηκε, στον εμφύλιο πόλεμο, με το ίδιο πάντα σακάκι· *Τότε που ζούσαμε*, επιμέλεια: Γιώργος Βακιρτζής, Κέδρος, 22η έκδοση, Αθήνα 1992, σ. 214· βλ. και [Νίκου Βέλμου], «Ηρωες του 1921: Τάκης Φίτσος», π. *Φραγκέλιο*, [15] (25 Μαρτ. 1927), σ. 3.

76. Βλ. Γ. Ζεύγου, «Η απάντηση του 'μαρξιστή' της μπουρζουαζίας», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Γ':2 (15 Ιαν. 1934), σ. 8-14 (στις σ. 10-13, τα σχόλια του συγγραφέα για όσα έγραψε ο Κορδάτος αντικρούοντας τις προγενέστερες επικρίσεις του πρώτου αναφορικά με το ερμηνευτικό σχήμα του τού 1821). Οι φράσεις που ακολουθούν σταχυολγούνται από τις σ. 8 και 9.

77. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 11.

78. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 179.

79. Βλ. Ζεύγου, *ό.π.*, σ. 8.

80. Βλ. Γ. Κορδάτου, «Πάλι οι παραχαράχτες!», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 8 (Ιαν. 1934), σ. 250-251 (στη στήλη «Γράμματα στη *Νέα Επιθεώρηση*»). Η τελευταία φράση της επιστολής αυτής, «Και ούτε οι αστοιχείωτοι μπορούν να περάσουν για μαρξιστές, ούτε κι' οι κολοφωτιές για φανάρια», είναι παρόμοια με την κατακλείδα της «αυτοάμυνας» (όπως ήταν ο υπέρτιτλός της) του Κορδάτου ένταντι του Πάνου (βλ. Κορδάτου, «Αντικριτική σε μιά κριτική», *ό.π.*, σ. 233).

ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΓΙΩΡΓΟΣ Δ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ: Γ. ΣΚΛΗΡΟΣ - Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ (1907-1930)

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Περιεχόμενα Β΄ Τόμου

5 Ο Γ. Σκληρός για τη συγκρότηση και την πορεία της ελληνικής κοινωνίας: η κοινωνική και η πολιτική διάσταση 213

1 Στις σελίδες του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (1907) 214

2 Η κριτική ανάλυση του Γ. Σκληρού και η αρθρογραφία των δημοτικιστών στο *Νουμά*, 1907-1909 223

3 Στο «Ζήτημα της Ανατολής» (1909). Το μεσοδιάστημα έως το 1919 255

4 Στα *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* (1919) 274

6 Ο Γ. Σκληρός για τη συγκρότηση και την πορεία της ελληνικής κοινωνίας: η ιδεολογία, η γλώσσα και η εκπαίδευση, ο πολιτισμός 295

7 Οι Ελληνες σοσιαλιστές «διαβάζουν» την κοινωνία τους, 1907-1919/20 326

8 Η συγκρότηση και η πορεία της ελληνικής κοινωνίας στο έργο του Κορδάτου, 1919 - μέσα δεκαετίας '30. Οι σύγχρονες κριτικές των αναλύσεών του - άλλες μαρξιστικές απόψεις 352

1 Εισαγωγικά 352

2 Η ανάλυση, οι σύγχρονές της κριτικές - άλλες μαρξιστικές απόψεις 359

Επιλεγόμενα: ψηφίδες σε μία μελλοντική σύνθεση 405

Πηγές και βιβλιογραφία 408

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο Γ. ΣΚΛΗΡΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Τις απόψεις και αναλύσεις του Σκληρού για την υφή της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και για την ελληνική πολιτική τις συναντάμαι, όπως άλλωστε και εκείνες για την Επανάσταση του 1821, (α) αφενός στις σελίδες των βιβλίων του *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* και *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*, (β) αφετέρου σε διάφορα σημεία των άρθρων του «Στους δημοτικιστάς», «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'» και «Το ζήτημα της Ανατολής», κείμενα που ως γνωστόν δημοσιεύτηκαν στο *Νουμά* κατά τη χρονική περίοδο 1907-1909.

Πέρα από τα παραπάνω βιβλία και άρθρα, στα κείμενα του Σκληρού που υπάρχουν αναλύσεις, εκτιμήσεις ή απλώς αναφορές στα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής πολιτικής, πρέπει να προσθέσουμε και τα ακόλουθα. Αρχικά, μία γνώμη του για το παρόν της εργατικής κίνησης στην Ελλάδα, όπως τη μετέφερε ο Φώτος Πολίτης στον Κώστα Χατζόπουλο, σε επιστολή του, γραμμένη στις 16 Φεβρουαρίου 1909.

Παραπέρα, την απάντηση που ο Σκληρός έδωσε στον Π. Πετρίδη, στη συζήτηση για τη «μανταλιτέ» στην αλεξανδρινή *Νέα Ζωή*, στα 1914-15· σε αυτήν, υπάρχει ένα ενδιαφέρον χωρίο, όπου γίνεται λόγος για τις προϋποθέσεις και τις δυνατότητες μίας συνολικής, αστικής αναδιαμόρφωσης της ελληνικού κοινωνικού οργανισμού. Ακόμα, το δημοσιευμένο στο προαναφερθέν περιοδικό της Αιγύπτου «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», όπου υπάρχουν διάσπαρτες εκτιμήσεις για τη σύγχρονη πολιτική ζωή της Ελλάδας. Επιπλέον, την επιστολή που έστειλε από το Κάιρο ο Σκληρός στο Νίκο Γιαννιό, στα μέσα του 1915· σε αυτήν, ο Αιγυπτιώτης μαρξιστής αποκαλύπτει εν συντομία τη γνώμη του για την τακτική που οφείλει να ακολουθήσει το σοσιαλιστικό και εργατικό κίνημα της Ελλάδας.

Ορισμένες απόψεις του Σκληρού για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, για το Βενιζέλο, το γλωσσικό και το σοσιαλισμό, μας μεταφέρει ο Γιάννης Σταμνόπουλος σε ένα αρθράκι του (πρόκειται για νεκρολογία) στο *Νουμά*, αμέσως μετά το θάνατο του μαρξιστή διανοητή. Ο συντάκτης του άρθρου είχε κάνει «τρεις βίζιτες», όπως τις λέει, στο σπίτι του Σκληρού, λίγο προτού αυτός φύγει από τη ζωή, και από αυτές τις συναντήσεις, ανακαλεί στη μνήμη όσα είχε πει ο ετοιμοθάνατος συνομιλητής του, τα οποία και καταγράφει στο χαρτί. Τέλος, ο Γιάννης Κορδάτος μας πληροφορεί για τη θέση του Σκληρού, λίγο πριν πεθάνει, πάνω στο ζήτημα της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών και της διανομής τους στους αγρότες.[1]

Από τα παραπάνω, διαφαίνεται καθαρά πως το ζήτημα των βασικών, δομικών χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και αυτό της ελληνικής πολιτικής, δεν έγιναν αντικείμενο συστηματικής διερεύνησης εκ μέρους του Σκληρού στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από τη δημοσίευση του «Ζητήματος της Ανατολής» έως την έκδοση του τελευταίου βιβλίου του. Τούτο δε σημαίνει πως το ενδιαφέρον του Σκληρού για τα ζητήματα αυτά είχε ατονήσει όλο αυτό το

διάστημα· διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου είχαν δρομολογηθεί σημαντικότατες διαδικασίες τόσο στην εσωτερική κοινωνική και πολιτική σκηνή της Ελλάδας (κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, αργότερα η σύγκρουση του Βενιζέλου με τον Κωνσταντίνο κ.λπ.), όσο και διεθνώς (Βαλκανικοί Πόλεμοι και κατόπιν ο Μεγάλος Πόλεμος). Τουναντίον, ο συγγραφέας του *Κοινωνικού μας ζητήματος* σχεδίαζε να βγάλει μία νέα, αναθεωρημένη και συμπληρωμένη έκδοση του βιβλίου του, στην οποία, μεταξύ άλλων, θα αναλύονταν -σύμφωνα με το προλόγισμα της Σύνταξης της *Νέας Ζωής* σε προδημοσίευση αποσπάσματος από τη σχεδιαζόμενη νέα έκδοση- «από φιλοσοφ[ικ]ο-κοινωνιολογική άποψη τα μεγάλα γεγονότα της τελευταίας επαναστατικής και βενιζελικής εποχής».[2] Σύμφωνα και με τα όσα έγραφε ο ίδιος ο Σκληρός, ένα χρόνο πριν από το θάνατό του, σε επιστολή του προς το Γιαννιό, λογάριαζε να περιλάβει σε αυτή την καινούργια μορφή του βιβλίου του και «ένα σκίτσο» της πρόσφατης ιστορικής διαδρομής ελληνικής «εργατικής κινήσεως».[3]

Ομως, οι οικονομικές δυσκολίες του μαρξιστή διανοητή, καθώς και η άσχημη κατάσταση της υγείας του (έπασχε από φυματίωση, η οποία έμελλε να τον οδηγήσει στον τάφο), δεν του επέτρεπαν να αφιερώσει απερίσπαστα τις δυνάμεις του στη μελέτη των προαναφερθέντων «μεγάλων γεγονότων» (εκτός από αυτά που αφορούσαν το δημοτικισμό, την ελληνική ιδεολογία και «ψυχολογία»), θεματολογία με την οποία άλλωστε δεν καταπιάστηκε -απ' ό,τι φαίνεται- ούτε στις διαλέξεις που έδωσε στην Αίγυπτο,[4] στα χρόνια 1913-1918. Ο ίδιος ο Σκληρός θα διηγηθεί, στα τέλη Ιανουαρίου του 1919, σε ένα γράμμα του προς το Γιαννιό, ως εξής την αδυναμία του να περατώσει το όνειρό του για τη νέα, αναθεωρημένη έκδοση του *Κοινωνικού μας ζητήματος*:

> [...] ολοένα και εσχεδίαζα νέα κεφάλαια, εδιώρθωνα τα παλαιά, έδιδα ευρύτατες διαστάσεις στο έργο -στη φαντασία μου τουλάχιστο- ενώ η αρρώστεια και η ανημποριά από το άλλο μέρος δε μου επέτρεπε να πραγματοποιήσω τα σχέδια αυτά.[5]

Το τραγικό, λοιπόν, παιγνίδι που έπαιξε η μοίρα στο Σκληρό, δεν του επέτρεψε να καταγράψει στο χαρτί, και πολύ περισσότερο να δημοσιεύσει, τις νέες επεξεργασίες για την ελληνική κοινωνία και πολιτική που είχε κατά νού στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα, παρά μόνο λίγο πριν τον βρει ο θάνατος, με την έκδοση των *Συγχρόνων προβλημάτων*.

5.1. Στις σελίδες του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (1907)

Στην «Εισαγωγή» κιόλας του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, δηλαδή στις πρώτες σελίδες του βιβλίου, ο Σκληρός προβαίνει σε μία αρχική, πολύ γενική σκιαγράφηση της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Ο συγγραφέας της μελέτης, προκειμένου να δώσει στον αναγνώστη του το στίγμα της ιδιαίτερης -συγκριτικά με την έως τότε πεπατημένη- μεθόδου με την οποία προτίθεται να αναλύσει την κοινωνική ζωή και τις εκδηλώσεις της, κάνει μία σειρά από άμεσες είτε πλάγιες παρατηρήσεις - επισημάνσεις πάνω στην ελληνική κοινωνία.[6] Στη σκιαγράφηση αυτή, η κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της Ελλάδας ζωγραφίζεται από το Σκληρό με τα μελανότερα χρώματα.

Συνοπτικά, η εν λόγω εικόνα, αναδιατυπώνοντας το λόγο του συγγραφέα, έχει ως εξής. Το πολίτευμα δε λειτουργεί ικανοποιητικά, ενώ προβλήματα στην πολιτική και κοινωνική ζωή δημιουργεί και ο θρόνος· οι πολιτικοί άνδρες της χώρας είναι κηφήνες, ενώ δεν υπάρχει ένα κομματικό σύστημα με οργανωμένα πολιτικά σχήματα αρχών· οι πολίτες, πάλι, στερούνται κατασταλαγμένων πεποιθήσεων, με αποτέλεσμα να επικρατεί «αναρχία», δηλαδή κοινωνική ρευστότητα, αρρυθμία· επιπλέον, παντού βασιλεύει η «συναλλαγή» και η συνδιαλλαγή· τέλος, ο τύπος και η εκπαίδευση βρίσκονται σε άσχημη κατάσταση. Με άλλα λόγια, ο ελληνικός κοινωνικός οργανισμός «πάσχει από χρονίαν και ανίατον σχεδόν ασθένειαν» -κοινή διαπίστωση, κατά το Σκληρό, όλων των Ελλήνων-, βαυκαλιζόμενος μέσα σε έναν «ωκεανόν» ψευδών, απατηλών και μη πρακτικών αντιλήψεων και συμπεριφορών· καταστάσεων και δεδομένων, όλων απότοκων, αφενός του «βυζαντινισμού» και του «ασιατισμού» που κληρονόμησε η ελληνική κοινωνία από το προεπαναστατικό παρελθόν της, και αφετέρου της κακόγουστης μίμησης «των αρνητικών μόνον μερών της ευρωπαϊκής μπουρζοαζίας». Κοντολογής, κατά την άποψη του Σκληρού, η ελληνική κοινωνία μοιάζει να ζει μία σχεδόν δική της ζωή, αποκομμένη ή, ακριβέστερα, σε σύγκρουση με την πραγματικότητα που την περιβάλλει και την καθορίζει.

Περισσότερα για την κοινωνική δομή της Ελλάδας, καθώς και για την πολιτική (εσωτερική και εξωτερική), θα γράψει ο Σκληρός στο κυρίως σώμα της μελέτης του, και συγκεκριμένα στα κεφάλαια «Ελληνικά παραδείγματα», «Συμπέρασμα» και «Αναγκαία εξήγησις». Καταρχήν, με χαρακτηριστικά επαναλαμβανόμενες σχετικές δηλώσεις του, διαπιστώνει πως το κράτος το οποίο δημιούργησε η Ελληνική Επανάσταση ήταν αστικού χαρακτήρα, ο λαός αυτού του κρατικού μορφώματος ένας ξεκάθαρα αστικός λαός και, τέλος, η κοινωνική παραγματικότητα του νέου κράτους ήταν, επίσης, αστική. Ωστόσο, από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής του, η αστικότητα του ελληνικού κρατικού και κοινωνικού συνόλου που προέκυψε από την Επανάσταση, τέθηκε σε δοκιμασία. Οπως εξηγεί ο Σκληρός, η νεογέννητη ελληνική κοινωνία βρέθηκε εξαρχής σε ένα μεγάλο δίλημμα, δίλημμα που της υπαγόρευσε η ίδια η διαδικασία του τοκετού της: να ακολουθήσει «την οδόν της πραγματικότητος», ή τον αντίθετο δρόμο, «των 'μεγάλων ιστορικών παραδόσεων' και του 'ιστορικού διακίου'»;[7]

Η επιλογή της πρώτης «οδού» σήμαινε, σύμφωνα με το συγγραφέα, πως η νεαρή κοινωνία διαλέγει το δρόμο της «περισυλλογής», της διερεύνησης των δυνατοτήτων της, τη μεθοδική εργασία για την απαλλαγή της από κάθε τι παρελθοντικό, την ανασύνταξη και «διοργάνωση» όσων δυνάμεων διαθέτει με στόχο την ολόπλευρη, οικονομική, πνευματική και ηθική, ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, η επιλογή αυτή σήμαινε πρακτικότητα, αλήθεια, πορεία κοιτάζοντας προς τα εμπρός. Αντίστροφα, η επιλογή της άλλης «οδού» σήμαινε υπνωτισμό από ο,τιδήποτε παρελθοντικό και μεγαλόσχημο (νεκρανάσταση Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κ.λπ.), νεκρό και εξωπραγματικό, περιχαράκωση και οπισθοδρομικότητα, βάδισμα με συνεχώς στραμμένο το κεφάλι προς τα πίσω.

Από τις δύο αυτές «οδούς», λέει ο Σκληρός, επιλέχτηκε τελικά η δεύτερη, η συνώνυμη του ψεύδους, της απάτης[8] και της φαντασιοπληξίας. Στην αρχή της πορείας του νέου κράτους, συνεχίζει ο συγγραφέας, ο ελληνικός λαός δέχτηκε με ενθουσιασμό τον Οθωνα και τον αριστοκρατισμό που το καθεστώς του τελευταίου αντιπροσώπευε. Εντούτοις, ο βαυαρικός αριστοκρατισμός δεν μπορούσε να ριζώσει στο ελληνικό έδαφος, καθόσον ούτε «εντόπιος» αριστοκρατία υπήρχε, για να εγκολπωθεί και να στηρίξει τις απολυταρχικού - αριστοκρατικού τύπου «έξεις» του καθεστώτος του Οθωνα, ενώ, από την άλλη μεριά, έκαιγε πάντα ζωντανό «το αστικόν [...] πνεύμα του λαού». Η αστική τάξη της χώρας, λοιπόν, αρνούμενη να εξακολουθεί να «αυταπατάται» άλλο από τα μεγαλοφάνταστα οθωνικά αριστοκρατικά όνειρα, επιβάλλει έναν αστικό συνταγματικό χάρτη στα 1844,[9] πράγμα που, κατά την κρίση του Σκληρού, συνιστά σχεδόν ένα δεύτερο 1821. Εκτοτε, τα ηνία της χώρας αναλαμβάνει -σύμφωνα πάντοτε με την άποψη του συγγραφέα- η αστική τάξη, που εγκαινιάζει, κατ' αυτόν τον τρόπο, μία καινούργια περίοδο στην

ιστορία του Ελληνικού κράτους: από το 1844 και δώθε ξεκινά η εποχή της χωρίς όρια και άνευ ελέγχου διακυβέρνησης της χώρας από την «μπουρζοαζία».

Η εξήγηση για το ιδιαίτερο γνώρισμα (ανεξέλεγκτη εξουσία της αστικής τάξης) της «νέας» περιόδου, που για το Σκληρό είναι περίοδος «αρκετά παράδοξος και πρωτοφανής», βρίσκεται στην ανυπαρξία «άνωθεν» και «κάτωθεν» ταξικής αντιπολίτευσης στην κυριαρχία της αστικής τάξης στο κράτος και στην κοινωνία.[10] Συγκεκριμένα, από τη μία μεριά, το γεγονός πως δεν υπάρχει μία ελληνική αριστοκρατία, δηλαδή μία τάξη Ελλήνων ευγενών (βλ. την αντίληψη του Σκληρού περί «στερήσεως»), σημαίνει πως η αστική τάξη της Ελλάδας δεν «πιέζεται», ούτε «ελέγχεται» από τα «άνω»· δηλαδή, δεν εξαναγκάζεται στην αντιμετώπιση της σύγκρουσης με μία πρώην κυριαρχη (εξού και το «άνωθεν») τάξη με αντιτιθέμενα ή διαφοροποιημένα συμφέροντα. Από την άλλη, οι κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται κάτω από την αστική τάξη τη στιγμή που αυτή καθίσταται κυριαρχη (1844), οι κυριαρχούμενες (εξού και το «κάτωθεν») δηλαδή ομάδες, ο «κατώτερος λαός» κατά το λεκτικό του ίδιου του συγγραφέα, είναι ένα σύνολο με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, *«ασύντακτο» και βυθισμένο βαθειά μέσα στον ύπνο των «μεγάλων λέξεων»*. Αρα, αυτό το αμορφωποίητο κοινωνικό συνονθύλευμα δε συγκροτεί, στη δεδομένη χρονική στιγμή, έναν υπολογίσιμο ταξικό αντίπαλο για την άρτι αναρριχηθείσα στην εξουσία «ελληνική μπουρζοαζία». Συνέπεια, λοιπόν, των παραπάνω ήταν, κατά το συγγραφέα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, η «εύκολος κυριαρχία» των Ελλήνων αστών, η οποία με τη σειρά της επέφερε ένα γενικευμένο τέλμα στην κοινωνική, πολιτική και πνευματική ζωή της χώρας.

Σύμφωνα με τη γενικότερη αντίληψη του Σκληρού για το ρόλο της ταξικής πάλης στην κοινωνική πρόοδο, η πρώτη συνιστά την ωστική δύναμη της τελευταίας· αντίθετα, η έλλειψη *ταξικών συγκρούσεων (νοητών πρώτιστα στο πολιτικό επίπεδο)* θεωρείται συνώνυμη της ακινησίας, της διαφθοράς, της αποσύνθεσης («ασιατισμός»).[11] Η μη ύπαρξη, λοιπόν, «άνωθεν» και «κάτωθεν» ελέγχου της «ελληνικής μπουρζοαζίας», την εποχή που η τάξη αυτή αναλαμβάνει τα ηνία του κράτους και της κοινωνίας, καταλήγει σε μία συνολική κοινωνική διαφθορά. Η σιγουριά που ενέπνευσε η προαναφερθείσα έλλειψη ελέγχου στη αστική τάξη, της έδωσε τη δυνατότητα, λέει ο Σκληρός, να κυβερνά τη χώρα «λόγω μεν συνταγματικώς, πράγματι δε αρκετά απολυταρχικώς>. Ετσι, έκρυβε τις εξουσιαστικές ανάγκες της άλλοτε «όπισθεν φιλελευθέρου λαϊκού πολιτεύματος», και ενίοτε «όπισθεν μεγάλων ιστορικών παραδόσεων και πομπωδών λέξεων».[12]

Για τη εικόνα, τώρα, που παρουσιάζει το κοινωνικοταξικό τοπίο της Ελλάδας στη σύγχρονη εποχή, ο Σκληρός την προσδιορίζει, με βάση πρώτιστα το ιδιοκτησιακό κριτήριο ως προς τα μέσα της παραγωγής, ως εξής. Θεωρεί πως η δομή της ελληνικής κοινωνίας των ημερών του εμφανίζεται μέσα από τη στρωμάτωση του κοινωνικού οργανισμού σε τρεις ταξικές συνομαδώσεις· «πλουτοκρατία» στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, «μικρά» αστική τάξη παρακάτω και, τέλος, εργατική τάξη, προλεταριάτο.[13] Την πρώτη από αυτές τις τάξεις, ο Σκληρός τη διακρίνει σε δύο ομάδες: στην ευάριθμη «μεγάλη μπουρζοαζία» και στην πολυπληθέστερη αυτής, μολονότι «ολιγάριθμον» συγκριτικά με το σύνολο του «λαού», «μεσαία μπουρζοαζία». Στη «μεγάλη» αστική τάξη κατατάσσει τους κάθε λογής μεγαλοεπιχειρηματίες· στη «μικράν», τους εύπορους εν γένει βιομηχάνους, εμπόρους και κτηματίες, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος των λεγόμενων «ιστορικών οικογενειών». Αυτές οι δύο ομάδες, που συγκροτούν, όπως ειπώθηκε, την «πλουτοκρατίαν», ελέγχουν το πηδάλιο της κρατικής μηχανής και ρυθμίζουν τα κοινωνικά πράγματα της χώρας.

Την επόμενη τάξη στην ιεραρχία της ελληνικής κοινωνίας, τη μικροαστική, συνθέτουν -πάντοτε κατά το Σκληρό- τα χαμηλότερα στρώματα των ιδιοκτητριών τάξεων στο χώρο του εμπορίου, της βιοτεχνίας και της αγροτικής παραγωγής. Η τάξη αυτή, τονίζεται, αν και αποτελεί το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της χώρας, ελάχιστα συμμετέχει στη διακυβέρνησή της, πράγμα *«πρωτοφανές και παράδοξον» στην αντίληψη του συγγραφέα. Το προλεταριάτο, τώρα, είναι* ολιγάριθμο, βρίσκεται στην αρχή μόλις της ανάπτυξής του, η οποία και συμβαδίζει με τη γενικότερη βιομηχανική, εμπορική και ναυτιλιακή «πρόοδον», καθώς και με την «πρόοδον» της

«μεγάλης γεωργίας», δηλαδή με τη διαδικασία απαλλοτρίωσης των μικροϊδιοκτητών γης (συγκεντρωποίηση της γεωργικής παραγωγής και δημιουργία αγροτικού προλεταριάτου).

Τέλος, ο Σκληρός, εκτός από τις τρεις παραπάνω τάξεις, μνημονεύει και τα στρώματα *αυτά της ελληνικής κοινωνίας που, αν και στερούνται ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής,* δεν περιλαμβάνονται στο προλεταριάτο καθόσον δεν είναι χειρώνακτες, αλλά «αποζούν εκ της πνευματικής των εργασίας: υπάλληλοι, ελεύθεροι επαγγελματίες, καλλιτέχνες κ.ά. Ολες αυτές οι κατηγορίες ανθρώπων δεν κατατάσσονται από το συγγραφέα εξαρχής σε κάποια από τις προαναφερθείσες τάξεις της ελληνικής κοινωνίας, ούτε πάλι συγκροτούν ένα ξεχωριστό, ιδιαίτερο ταξικό σύνολο. Απλά, «κυμαίνονται» μεταξύ της κορυφής και της βάσης της κοινωνικής πυραμίδας, «αναλόγως της οικονομικής των καταστάσεως».

Οπως έχουμε ήδη δει, ο Σκληρός, από την «Εισαγωγή» κιόλας του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, θεωρούσε πως η πολιτική ζωή της χώρας βρισκόταν σε απερίγραπτα χαμηλό, πρωτόγονο επίπεδο, κυριαρχούμενη από συγκρούσεις προσωπικού, όχι ταξικού, χαρακτήρα. Συνάμα, κατ' επανάληψη τόνιζε την ευεργετική, ζωογόνο επίδραση που έχει η πάλη των τάξεων, οι μεταξύ τους κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις για τη συνολική πρόοδο ενός κοινωνικού οργανισμού. Ως εκ τούτου, η μοναδική λύση για την έξοδο της ελληνικής κοινωνίας από το βάλτο που την έρριξε η «πρωτοφανής» και «παράδοξος» -εξαιτίας της έλλειψης «άνωθεν» και «κάτωθεν» ελέγχου της εξουσίας της- μονοκρατορία της αστικής τάξης από το 1844 και ύστερα, είναι να ξεκινήσει «αμέσως» ο «πόλεμος» μεταξύ των τριών κοινωνικών τάξεων της χώρας. Κάθε τάξη να συνειδητοποιηθεί και να δημιουργηθούν πολιτικά κόμματα αρχών, δηλαδή ταξικά κόμματα, που μαχητικά θα συγκρούονται για την υπεράσπιση ή προώθηση των αντιπάλων ταξικών συμφερόντων τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εκτιμά ο Σκληρός, «ο σημερινός ελαστικός και άχρους βουλευτικός συρφετός, ο υπερασπίζων κυρίως τα ατομικά του συμφέροντα, θα μετατραπή εις φανατικούς *αντιπροσώπους ωρισμένων κοινωνικών τάξεων, υπευθύνων απέναντι ωρισμένης πολιτικής μερίδος*».[14]

Ο Σκληρός, εκ πρώτης όψεως, φαίνεται να εκμηδενίζει τη συμβολή του οικονομικού παράγοντα, της οικονομικής βάσης, στη θεραπεία της κοινωνικής νόσου που, καθώς έκρινε, μάστιζε την τότε Ελλάδα.[15] Ωστόσω, ο παράγοντας αυτός διατηρεί τη θεμελιακή σημασία του, δεδομένου ότι οι ελπίδες που ο συγγραφέας εναποθέτει στην ελληνική εργατική τάξη, ως πυροκροτητή της ταξικής πάλης στη χώρα, προϋποθέτουν απαραίτητα την αριθμητική μεγέθυνσή της, αποτέλεσμα -καθώς είδαμε στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο- της ανάπτυξης της βιομηχανίας, της συγκεντρωποίησης της γεωργικής παραγωγής κ.λπ.

Την «αρχή» στην πολιτική και κοινωνική αναβάπτιση της ελληνικής κοινωνίας είναι προορισμένη να κάνει, όπως σημειώνει ο Σκληρός, η εργατική τάξη της χώρας. Η τάξη αυτή, όντας «το υγιέστερον, γενναιότερον, φανατικώτερον και αδιαλλακτώτερον στοιχείον της [ελληνικής] κοινωνίας» και, ταυτόχρονα, «η πλέον πιεζομένη και αδικουμένη τάξις»,[16] δεν μπορεί παρά, εξαναγκαζόμενη από τα πράγματα, να κατακτήσει πρώτη την ταξική αυτοσυνείδησή της και να οργανώσει πολιτικά τον αγώνα της ενάντια στους αστούς. Καταλυτικό ρόλο στην επαναστατικοποίηση της εργατικής τάξης, δίνοντας «την πρώτην αρχικήν ώθησιν», θα παίξουν οι προοδευτικοί διανοούμενοι της ελληνικής αστικής τάξης, και πρώτιστα όσοι από τους δημοτικιστές στρέψουν τα όμματα προς τους εργάτες, διαμεσολαβώντας μεταξύ της επαναστατικής, σοσιαλιστικής θεωρίας και του προλεταριάτου.[17] (Ο Σκληρός αναπτύσσει τη συλλογιστική της λεγόμενης «από τα έξω» εισαγωγής της επαναστατικής συνείδησης στην εργατική τάξη. Για περισσότερα πάνω σε αυτό, καθώς και για τις απόψεις του για το δημοτικιστικό κίνημα, βλ. κεφ. 6, Ι.)[18] Κατόπιν, *προβλέπει ο Σκληρός, το παράδειγμα των εργατών θα ακολουθήσουν οι μικροαστοί,* ενώ η «πλουτοκρατία», τέλος, συρμένη από την τροπή των γεγονότων, θα αναγκαστεί να τερματίσει άρον-άρον τον εσωτερικό «ψευτοπόλεμόν» της (δηλαδή τις έως τώρα διεξαγώμενες σε προσωπική βάση πολιτικές αντιπαραθέσεις), για να οργανώσει την πάλη της στα νέα δεδομένα, στα δεδομένα που θα καθορίζονται πλέον από την πραγματική διάταξη των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων της χώρας.

(Από τα παραπάνω, γίνεται φανερό πως, κατά την άποψη του Σκληρού, η διαδρομή της συνειδητοποίησης και της οργάνωσης του αγώνα των κοινωνικών τάξεων μεταξύ τους είναι αντιστρόφως ανάλογη της θέσης τους στην κοινωνική ιεραρχία: πρώτοι θα αρχίσουν τον «πόλεμον» οι εργάτες, που βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας, και τελευταίοι θα μπουν σε αυτόν οι «πλουτοκράτες», που κατέχουν την κορυφή της.)

Εύκολα μπορεί κανείς να μαντέψει πως το αναμορφωμένο πολιτικό και κοινοβουλευτικό σκηνικό στο οποίο προσβλέπει ο Σκληρός θα είναι ένα, ας το πούμε, τρικομματικό σύστημα, ή καλύτερα το πολιτικό παιγνίδι, θα διεξάγεται από τρεις παίκτες, δεδομένου ότι κάθε τάξη της ελληνικής κοινωνίας θα έχει και το πολιτικό κόμμα της, το κόμμα που θα εκπροσωπεί τα ιδιαίτερα ταξικά συμφέροντα καθεμιάς. Συνεπώς, προβλέπεται -υποθετικά έστω- η δημιουργία τριών κομμάτων:[19] πρώτον, ένα κόμμα με χαρακτήρα συντηρητικό, τοποθετημένο στα «δεξιά» του πολιτικού φάσματος, το οποίο και θα υπερασπίζεται τα συμφέροντα της «πλουτοκρατίας»· δεύτερον, ένα μαχητικό κόμμα ριζοσπαστικών τάσεων που θα αντιπροσωπεύει τους εργαζόμενους και, φυσικά, θα καλύπτει τον «αριστερό» πολιτικό χώρο· τέλος, στο «κέντρο», ένα κόμμα μοκροαστικό, προσηλωμένο σε αρχές δημοκρατικές, προοδευτικές και φιλελεύθερες. Η διάταξη αυτή των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων δεν μπορεί παρά να συντελέσει στη βαθμιαία εξαφάνιση ή, ακριβέστερα, στο σταδιακό περιορισμό των δυσλειτουργιών της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της Ελλάδας.

Η ευεργετική εντούτοις επίδραση της εκδήλωσης του κοινωνικού «πολέμου» ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις της χώρας, δε θα περιοριστεί μοναχά σε ό,τι αφορά το εσωτερικό της, μα θα συντελέσει αποφαστιστά και στη ριζική βελτίωση της διεθνούς θέσης της. Οπως εξηγεί ο Σκληρός στην τελευταία ενότητα σκέψεών του στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* (τιτλοφορείται «Αναγκαία εξήγησις»), ο «εσωτερικός πόλεμος [των] τάξεων» θα εξαναγκάσει την κυρίαρχη αστική τάξη να απαγκιστρωθεί από τις «μικροφιλοτιμίες», τα «μικροσυμφέροντα» και τις ίντριγκες που απορροφούν καθετί που σχετίζεται με την άσκηση εξωτερικής πολιτικής, και, συνεπώς θα εξωθηθεί σε ρεαλιστική δράση. Ταυτόχρονα, θα λυθεί και το χρονίζων «μέγα στρατιωτικόν ζήτημα», δηλαδή το πρόβλημα της δημιουργίας σύγχρονης στρατιωτικής μηχανής.[20]

Δεν πρέπει κανείς να φοβηθεί, λέει ο Σκληρός, πως με την ανάπτυξη της ταξικής πάλης στο εσωτερικό της χώρας, αυτή δε θα είναι πλέον σε θέση να φέρει εις πέρας την «εθνικήν αποστολήν» της.[21] Διότι, ούτως ή άλλως, τόσα χρόνια ανυπαρξίας ταξικών αγώνων στη χώρα δεν προσκόμισαν κανένα θετικό αποτέλεσμα στο στρατιωτικό επίπεδο. Από την άλλη, συνεχίζει ο Σκληρός, η στρατιωτική οργάνωση των αναπτυγμένων χωρών, παρόλο που εκεί διεξάγεται από καιρό πάλη των κοινωνικών τάξεων, είναι αξιοθαύμαστη. Στην Ελλάδα, όσα υποστηρίζονται σχετικά με την εκπλήρωση της «εθνικής αποστολής», δηλαδή της απελευθέρωσης των αλύτρωτων Ελλήνων, δεν είναι παρά αερολογίες, «θεωρία» και «ακαδημαϊκή επιθυμία»· πράγματα ανίκανα να επιφέρουν την παραμικρή βελτίωση της κατάστασης όσον αφορά το ζήτημα της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης, αφού καθετί βαλτώνει μέσα στο βούρκο του «ψευτοπολέμου» των αστικών φατριών. Συνεπώς, καταλήγει ο Σκληρός, μόνο η άμεση έναρξη της σύγκρουσης των κοινωνικών τάξεων μπορεί να δώσει, επενεργώντας με τον τρόπο που προείπαμε, τη λύση στο στρατιωτικό πρόβλημα της χώρας, τουτέστιν, στο ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης της Ελλάδας.

Με την παραπάνω, ρηξικέλευθη συλλογιστική του, ο Σκληρός δεν αποτολμά μόνο την διατύπωση μίας άποψης που να είναι «πιο ορθολογική από τις κραυγές των πολυαρίθμων συντηρητικών οπαδών του εθνικισμού, αλλά, επιπλέον, φιλοδοξεί να συμφιλιώσει το κράτος με το έθνος».[22] Διατρίβοντας στο ζήτημα της «εθνικής αποστολής» της Ελλάδας, ο Σκληρός καταπιάνεται με αυτό που ο Βικέλας είχε ονομάσει «δίλημμα» μεταξύ «της εσωτερικής διαπλάσεως και της εξωτερικής πολιτικής», στο οποίο παλινδρομούσε «από της ιδρύσεως αυτού το μικρόν ελληνικόν κράτος».[23] Ο Σκληρός πραγματεύεται το εν λόγω «δίλημμα» στην «αναγκαίαν εξήγησιν» του βιβλίου του, με την προοπτική της υπέρβασης των μέχρι τούδε παλινωδιών, προτείνοντας την ορθολογικο-

ποίηση των εθνικών στόχων. Στο εγχείρημα αυτό, ο μαρξιστής φοιτητής της Ιένας βρίσκεται, όπως θα φανεί ευκρινέστερα και από σχετική παρέμβασή του στη συζήτηση στο *Νουμά*, στην προέκταση της τρικουπικής προσέγγισης πάνω στο ίδιο ζήτημα, και συγκεκριμένα στην προέκταση της διάκρισης που ο Χαρίλαος Τρικούπης είχε κάνει ανάμεσα σε «ουσία» και «εκδηλώσεις» της Μεγάλης Ιδέας.[24]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., κυρίως σ. 114-119, 122 επ.· *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 252-358· «Στους δημοτικιστάς», *ό.π.*, σ. 373-374· «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», *ό.π.*, σ. 390-391 και 397-411 σποραδικά· «Το ζήτημα της Ανατολής», *ό.π.*, σ. 412-414, 419-430· «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη», *ό.π.*, σ. 442-443· «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» [= π. *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρεια), Χ:1-2 (Ιαν.-Ιούν. 1915), σ. 31-46], *Εργα*, ό.π., σ. 474-476, 482, 492-493. Η επιστολή του Σκληρού στο Γιαννιό βρίσκεται δημοσιευμένη στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., «Επίμετρο», σ. 215-216. Για την επιστολή του Φ. Πολίτη στο Χατζόπουλο, βλ. [Λίνου Πολίτη (επιμ.)], «Ανέκδοτη αλληλογραφία Φώτου Πολίτη - Κ. Χατζόπουλου», π. *Νέα Εστία*, 332 (15 Οκτ. 1940), σ. 1305. Τέλος, βλ. Ι. Σταμνόπουλου, «Ο Σκληρός στα τελευταία του», π. *Ο Νουμάς*, 666 (11 Ιαν. 1920), σ. 29-31, καθώς και τη «Διόρθωση» του ίδιου, στο επόμενο φ. του περιοδικού, 667 (18 Ιαν. 1920), σ. 48 (στη στήλη «Η κοινή γνώμη»). Για την πληροφορία του Κορδάτου, βλ. κεφ. 5.4, V.

2. Από το προλογικό σημείωμα της *Νέας Ζωής*, στο: Γ. Σκληρού, «Εισαγωγή εις το *Κοινωνικό μας ζήτημα*», ό.π., σ. 444· βλ. και τη σχετική είδηση - σχόλιο στο περιοδικό του Γιαννιού *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 1 (Ιούλ. 1915), σ. 24 (στη στήλη «Τα ζητήματά μας»), όπου αναδημοσιεύεται τμήμα του παραπάνω σημειώματος.

3. Βλ. στο οικείο απόσπασμα της επιστολής της 2ας Δεκ. 1919 του Σκληρού προς το Γιαννιό, στο: Πλεχανόφσκης [= Ν. Γιαννιός], «Ανασκευή των ανακριβειών του Κορδάτου», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, [α'] 42 (Απρ. 1932), σ. 446. Η προαναφερθείσα επιστολή δημοσιεύεται ολόκληρη στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, «Επίμετρο», σ. 228.

4. Βλ. τον αναλυτικό κατάλογο των ομιλιών του Σκληρού στην Αίγυπτο που έχουν εντοπιστεί έως σήμερα από την ιστορική έρευνα, στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, «Παράρτημα», σ. 259-265.

5. Βλ. Ν. Γ[ιαννιού], «Β' έκδοση», προλογικό σημείωμα στο: Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, 2η έκδοση, Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου, Αθήνα 1922, σ. 5. (Η έκδοση αυτή είναι πιστή ανατύπωση του κειμένου του 1907.) Το απόσπασμα από το εν λόγω γράμμα του Σκληρού αναδημοσιεύεται, όπως περιέχεται στο παραπάνω σημείωμα του Γιαννιού, στο: Γ. Σκληρού, *Εργα*, ό.π., σ. 559-560. Ολόκληρη η επιστολή, με βάση το πρωτότυπο χειρόγραφο του συντάκτη της, δημοσιεύεται στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, «Επίμετρο», σ. 220-223.

6. Βλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, «Εισαγωγή», στο: *Εργα*, ό.π., σ. 81-83.

7. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 115-117.

8. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 118. Επίσης, βλ. κεφ. 1.1, II // σημ. 18.

9. Δεν υπάρχει ρητή αναφορά του Σκληρού στην επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, ούτε στο Σύνταγμα του 1844. Ωστόσο, είναι αναμφίλεκτο πως ακριβώς με αυτά συνδέει το τέλος του οθωνικού αριστοκρατισμού και τη συνακόλουθη ανάληψη του πηδαλίου της χώρας από την «ελληνικήν μπουρζοαζίαν». Η μόνη εναλλακτική θα ήταν να εννοούσε την έξωση του Οθωνα και την ψήφιση του Συντάγματος του 1864. Στο βαθμό που η αντίστοιχη τοποθέτηση του συγγραφέα στα *Σύγχρονα προβλήματα* (βλ. κεφ. 5.4, I // σημ. 12) θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αναδρομικά, ενισχύεται ο αποκλεισμός της προαναφερθείσας εναλλακτικής.

10. Βλ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 118-119.

11. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 88-89.

12. *Στο ίδιο*, σ. 119. Παρά την κάπως απλοϊκή, εκ μέρους του, θεώρηση του ζητήματος, ο Σκληρός αντιλαμβανόταν τη σπουδαιότητα της ταξικής πάλης όχι μόνο γενικά, δηλαδή αναφορικά με την εξέλιξη οποιασδήποτε κοινωνίας, αλλά και ειδικά σε σχέση με τον κεφαλαιοκρατισμό και τη δυναμική του. Στη μαρξική αντίληψη, πράγματι, ο ταξικός αγώνας των εργατών εκλαμβάνεται ως βαρύνουσας σπουδαιότητας παράγοντας, ο οποίος είναι δομικά συνδεδεμένος με τη δυναμική του ίδιου του κεφαλαίου (βλ. Fred Block, «The ruling class does not rule: notes on the Marxist theory of the state», στον τόμο: 'Socialist Review' Collectives [επιμ.], *Unfinished Business: Twenty Years of 'Socialist Review'*, [Haymarket], Verso, Νέα Υόρκη 1991, σ. 38).

13. Βλ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 123-124. Καθώς παρατηρεί ο Ανδρέας Μοσχονάς, από την *προπολεμική ελληνική μαρξιστική διανόηση, συμπεριλαμβανομένου και του Σκληρού, αντίθετα* απ' ό,τι στις μεταγενέστερες αναλύσεις της ελληνικής κοινωνίας, «υιοθετείται ένας διευρυμένος ορισμός της αστικής τάξης, έτσι ώστε να περιλαμβάνει το σύνολο των αστικών στρωμάτων». Τούτο, κατά τον προαναφερθέντα μελετητή, είχε ως αποτέλεσμα να χρησιμοποιείται «η έννοια της αστικής επανάστασης», τόσο γενικά, όσο και ειδικότερα, αναφορικά με το 1821, «χωρίς τον περιορισμό της επικράτησης του καπιταλισμού» (βλ. «Κοινωνική συνθετότητα και νεοελληνική κοινωνία: ερμηνευτικές προσεγγίσεις», στο: Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος [επιμ.], *Νεοελληνική κοινωνία: ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, [π. 'Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας',' Ειδική έκδοση αρ. 2], Κριτική, Αθήνα 1993, σ. 247 επ., ιδίως σ. 255-265 [τα παραθέματα από τη σ. 264]). Πράγματι, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, ο «περιορισμός» αυτός γενικά δεν υπάρχει, είτε δεν είναι εμφανής, ούτε στους Σκληρό και Κορδάτο, ούτε στους Γεωργιάδη, «Γάιο» και λοιπούς.

14. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 122.

15. Τη γνώμη αυτή διατυπώνει ο Χρ. Τέζας, «Το πρόβλημα», *ό.π.*, σ. 62.

16. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 124 και 125 αντίστοιχα.

17. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 126-128.

18. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 125.

19. Βλ. *στο ίδιο*. Αξίζει να σημειωθεί πως παλαιότερα ο Χαρίλαος Τρικούπης, στο περίφημο άρθρο του «Τίς πταίει;» (βλ. στο: *Ιων Δραγούμης και πολιτική πεζογραφία*, ό.π., σ. 173-174), φρονούσε πως, όταν το κοινοβουλευτικό πολίτευμα στη χώρα άρχιζε

να λειτουργεί εύρυθμα, γρήγορα την πολυαρχία στην πολιτική ζωή θα διαδεχόταν ένα δικομματικό σύστημα (υπονοούσε ένα συντηρητικό και ένα φιλελεύθερο κόμμα, σύμφωνα με το βρετανικό πρότυπο). Η άποψη του Σκληρού για ένα τρικομματικό σύστημα είναι ουσιαστικά η μαρξιστική (σχηματική φυσικά) επέκταση - μετασχηματισμός της φιλελεύθερης οπτικής του Τρικούπη πάνω στο ίδιο ζήτημα.

20. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 136-137.

21. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 133-136.

22. Thanos Veremis, «From the national state to the stateless nation, 1821-1910», στο: Martin Blinkhorn και Thanos Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Sage - ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 1990, σ. 20. Πρβλ. κεφ. 1.2, II // σημ. 47-48, και κεφ. 5.3, I // σημ. 17.

23. Δημήτριος Βικέλας, «Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Αναμνήσεις», π. *Εστία*, 398 (14 Αυγ. 1883), σ. 513· αναφέρεται από τη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 296 υποσ. 21.

24. Για την άποψη αυτή του Τρικούπη, βλ. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 270-271.

5.2. Η κριτική ανάλυση του Γ. Σκληρού και η αρθρογραφία των δημοτικιστών στο *Νουμά*, 1907-1909

Εκτός από τα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, η κοινωνικοπολιτική κατάσταση της σύγχρονης Ελλάδας ήταν μία άλλη θεματική ενότητα που απασχόλησε τους συζητούντες, απ' αφορμή το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, στο *Νουμά*. Οπως και στην προηγούμενη ενότητα, οι εθνικιστές δημοτικιστές αντιτάχτηκαν στις σχετικές αναλύσεις του Σκληρού, απορρίπτοντας τόσο την ανάλυση καθαυτή, όσο και τη δέσμη προτάσεων που υπέβαλε για την αναδιαμόρφωση και ορθοπόδηση της ελληνικής κοινωνίας. Σύμφωνα με την επισήμανση της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, από τα κείμενα των εθνικιστών στη συζήτηση συνάγεται πως για αυτούς, «τα βασικότερα στοιχεία της κοινωνίας, στην οποία αποβλέπουν [...], είναι τα εξής. Στο οικονομικό επίπεδο, η άρνηση της βιομηχανικής ανάπτυξης και η εμμονή στην αγροτική οικονομία. Στο πολιτικό, η απορριπτική στάση απέναντι στους δημοκρατικούς θεσμούς [...,] καθώς και η υιοθέτηση μιάς ολιγαρχικής μορφής εξουσίας».[1] Αυτή είναι η γενική εικόνα της εθνικιστικής άρνησης - αντιπρότασης που προέβαλαν οι αντίπαλοι του Σκληρού στη «σοσιαλιστική», κριτική εκτίμηση της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας.

Κοινός παρονομαστής των παραπάνω δύο κομβικών σημείων συνάντησης της εθνικιστικής επίκρισης, παρόλες τις διαφοροποιήσεις των συζητητών, προβάλλει ο αντιδυτικισμός, σε συνδυασμό με έναν νιτσεϊκής έμπνευσης ηρωολατρισμό και μεσσιανισμό. Ο Δραγούμης, για παράδειγμα, δεν αντιλέγει πως η βιομηχανική ανάπτυξη είναι ασύμφορη για τον τόπο, ούτε επιτίθεται στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Ωστόσο, απορρίπτει τις αξίες και τους ρυθμούς της βιομηχανικής Δύσης, ενώ από την άλλη, η αντίληψή του για τη λαϊκή κινητοποίηση που προσδοκεί, ώστε να αναπτερωθεί το έθνος, κάθε άλλο από δημοκρατική είναι: απλά, αφορά την από τα πάνω χειραγώγηση των μαζών από μία ομάδα εκλεκτών που τιμονεύουν τις κρατικές υποθέσεις. Οπως εύστοχα σημειώνει ο Κωστής Μοσκώφ, με την ποιητική ρητορική που τον διακρίνει, για τους εθνικιστές αντιπάλους του Σκληρού και των ομοϊδεατών του, «το αντικείμενο της [εθνικής] λυτρωτικής δράσης δεν [...] είναι το απτό έθνος», αφού την αναβάπτιση δεν την αναζητούν «στη ζωή και στους πόθους των ζωντανών προσώπων που απαρτίζουν την εθνική ολότητα», αλλά, αντίθετα, «σε μία λυτρωτική δύναμη [...] μακριά από τους ταπεινούς και τους καταφρονημένους, στην αγκαλιά ενός υπεράνθωπου ιδανικού, είτε άτομο είναι αυτό στη μορφή του, είτε ιδέα, είτε ομάδα».[2]

Τέλος, χαρακτηριστική είναι και η επίκληση της πραγμάτωσης των εθνικών πόθων, της απελευθέρωσης δηλαδή των αλύτρωτων Ελλήνων, ως της άμεσης, αδιαφιλονίκητης προτεραιότητας που καθιστά επικίνδυνη, αναβλητέα ή υποδεέστερη -ανάλογα με την ιδιαιτερότητα των επιμέρους προσεγγίσεων- την πρόταση του Σκληρού για ταχεία δράση προς την κατεύθυνση της πολιτικής οργάνωσης όλων των κοινωνικών τάξεων της χώρας και έναρξη του μεταξύ τους «πολέμου».[3] Εδώ, παρότι οι σχετικές με τη Μεγάλη Ιδέα θεμελιακές ασάφειες των παρελθόντων ετών έχουν πλέον μετριαστεί, καθόσον βρισκόμαστε σε μία εποχή όπου εμπρακτα πλέον διεκδικούνται εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (η Μακεδονία, σε πρώτη φάση), η πρόταξη των εθνικών στόχων συνεχίζει να λειτουργεί στη βάση της παραδοσιακά ορισμένης καθολικότητας, αταξικότητας, ή υπερταξικότητας, της Μεγάλης Ιδέας. Δηλαδή, λειτουργεί, όπως και παλαιότερα, ως «ένα άλλοθι, μία θαυματουργή γέφυρα των [εσωτερικών κοινωνικών] αντιθέσεων, μιά μετάθεση στο άδηλο μέλλον της λύσης [...] του συνόλου των ελληνικών προβλημάτων».[4] Μόνο που τώρα, η εθνικιστική αντίρρηση στο Σκληρό και τους υποστηρικτές του της συζήτησης στο *Νουμά* αποσκοπεί, συγκεκριμένα, στον εξοστρακισμό ή στην υποβάθμιση της προβληματικής γύρω από το «κοινωνικό ζήτημα».

I

Καθώς είδαμε αλλού, ο Αλέξανδρος Δελμούζος ήταν αυτός που προκάλεσε τη συζήτηση για το πρώτο βιβλίο του Σκληρού στο *Νουμά* του Δημήτρη Ταγκόπουλου, παρουσιάζοντας το εκτενώς στο αναγνωστικό κοινό του περιοδικού με το κείμενο «Στους δημοτικιστάς». Και, όπως έκανε στην περίπτωση της ανατομίας της Ελληνικής Επανάστασης από το Σκληρό, έτσι και την ανάλυση του συγγραφέα για την ελληνική κοινωνία και πολιτική την παρουσίασε ασχολίαστη: παρέθεσε οικεία χωρία από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, επεμβαίνοντας μόνο με τα απαραίτητα λόγια που χρειάζονταν για τη σύνδεσή τους.[5] Κατά συνέπεια, μπορούμε να προσπεράσουμε το Δελμούζο, αφού η λεπτομερέστερη αναφορά μας στο κείμενό του δε θα προσέθετε τίποτα το ουσιώδες εν σχέσει με τα ζητήματα που θα μας απασχολήσουν σε τούτο το κεφάλαιο της διατριβής.

Ο Στ. Ραμάς, με το άρθρο «Οι δημοτικισταί και το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», εγκαινιάζει στο *Νουμά*, την τελευταία ημέρα του Σεπτεμβρίου του 1907, την εθνικιστική - δημοτικιστική αμφισβήτηση των αναλύσεων του Σκληρού. Το κείμενο αφιερώνεται σχεδόν εξολοκλήρου στην αντίκρουση των απόψεων του μαρξιστή συγγραφέα για την ελληνική κοινωνία και πολιτική.[6] Ο Ραμάς, παρουσιάζοντας τον πυρήνα των σχετικών εκτιμήσεων και κρίσεων του αντιπάλου του, γράφει πως εκείνος ζητεί, ως προϋπόθεση για την αναμόρφωση της Ελλάδας, την ανατροπή των κοινωνικών όρων της ζωής μέσω της «κοινοβουλευτικής», «Γερμανικής μορφής» του σοσιαλισμού: δηλαδή της ταξικής πάλης «που θα γίνεται με νόμιμα μέσα»· σε αυτήν την υπόθεση, της πάλης των τάξεων με αντίθετα συμφέροντα, βλέπει ως καθοριστική τη συμβολή των διανοουμένων. Ο αρθρογράφος θα έλθει σε ολομέτωπη αντιπαράθεση με τη συλλογιστική του Σκληρού στα παραπάνω ζητήματα, παρότι αντιπαραβάλλει τη μεθοδικότητα της κοινωνικής κριτικής του αντιπάλου του και τις προτάσεις που απορρέουν από αυτή, με τις φωνασκίες των πάσης φύσεως «λοξών», οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι, όπως επισημαίνεται,[7] το λήθαργο του λαού, καταφέρνουν να παρουσιάζουν ως τάχα σπουδαίο κάθε προχειρολογήματά τους.

Αρχικά, η κριτική του Ραμά προς το Σκληρό επικεντρώνεται στους διανοούμενους, και για την ακρίβεια, στο ρόλο που ο τελευταίος ήλπιζε, ή μάλλον ήταν βέβαιος πως θα παίξουν στο ταξικό ξύπνημα του προλεταριάτου. Ο Ραμάς ειρωνεύεται την αφέλεια του μαρξιστή διανοητή, που ζητεί να βρει στην οικτρή, απελπιστική ελληνική διανοητική πραγματικότητα τους πνευματικούς ταγούς των εργατών, ενώ, όσον αφορά το μόνο υγιές τμήμα της ελληνικής διανόησης, τους δημοτικιστές, επισημαίνει πως αυτοί δεν είναι δυνατόν να κινηθούν για την ικανοποίηση υλικών, ταξικών συμφερόντων. (Αναλυτικότερα πάνω σε αυτές τις παρατηρήσεις του Ραμά, βλ. κεφ. 6, II // σημ. 13)

Αμφιβολίες όμως διατυπώνει και για το αν η καθ' οιονδήποτε τρόπο «υποκίνηση εργατικού ζητήματος στην Ελλάδα» μπορεί να φέρει θετικό αποτέλεσμα στο τόπο, πρώτιστα στην υπόθεση της γλώσσας. Πεποίθηση του αρθρογράφου είναι πως η ανακίνηση «εργατικού ζητήματος», η έναρξη της ταξικής πάλης που ευαγγελίζεται ο Σκληρός, θα ρίξει «το Κράτος» (με κεφαλαίο κάπα) σε δυσάρεστες και επικίνδυνες περιπέτειες: κατά συνέπεια, είναι απευκταία.[8] Μάλιστα, σημειώνει πως τα συμφέροντα των εργατών δε θα εξυπηρετηθούν καλύτερα με τους αγώνες των ιδίων, από την αυτόβουλη κινητοποίηση της εργατικής τάξης, αλλά με τη φροντίδα του κράτους, της κυβέρνησης (η οποία, υπονοείται, πρέπει να διαθέτει και πυγμή). Πέρνοντας αφορμή από τη Γερμανία, ο Ραμάς γράφει επάνω σ' αυτό· «[...] τολμώ να έχω μια γνώμη, την ακόλουθη: Οτι αν δεν εφρόνιζαν για την ευημερία και τα συμφέροντα της τάξεως των εργατών [...] οι Μπέμπελ και Σια, θα εφρόντιζε περισσότερο βέβαια ο Κάιζερ κ' η Κυβέρνησίς του, πράγμα που μας φαίνεται και πως έγινε κιόλας».[9]

Σε συνδυασμό με τα παραπάνω, ο Ραμάς αναπτύσσει έναν έντονο σκεπτικισμό για το παρόν και το μέλλον της ελληνικής βιομηχανίας.[10] Με το μανδύα της επιστημονικοφάνειας διαπιστώνει, σε πρώτη φάση, πως αυτό που υπάρχει στην Ελλάδα δεν αποτελεί πραγματική

βιομηχανία: πρόκειται για «ψευτοβιομηχανία» που επιβιώνει τεχνητά, «που φυτοζοεί χάρις το δασμολόγιο». Μία τέτοια καχεκτική βιομηχανία, όντας μη αληθινή, «πρέπει να λείψει καλλίτερα»· και, δεδομένου ότι η χώρα είναι φτωχή σε πρώτες ύλες, δεν μπορεί να αναπτυχτεί μεγάλη μηχανοποιημένη παραγωγή· ούτε θα υπάρξει, συνακόλουθα, δημιουργία προλεταριάτου και εμφάνιση ταξικών αγώνων, επειδή αυτό θέλουν σώνει και καλά «οι Σπουδασταί της Γερμανίας ή οι Δημοτικισταί της Αθήνας». Παραπέρα, η μη ανάπτυξη της βιομηχανίας, αποφαίνεται ο Ραμάς, δε θα αποβεί επιβλαβής για τον τόπο· το αντίθετο μάλιστα. Διότι, αυτό που έχει ανάγκη η Ελλάδα είναι όχι το πλήθεμα των εργοστασίων και ο ερχομός του λαού στις πόλεις, η προλεταριοποίηση, όπως διακηρύσσει ο Σκληρός, αλλά ακριβώς το ανάποδο: πρέπει «να κληθούν πληθυσμοί από τις πόλεις στους αγρούς» και η γεωργία και κτηνοτροφία να παραμείνουν «ο πρώτος πλουτοπαραγωγικός παράγοντας στην Ελλάδα».[11]

Να σημειώσουμε, τέλος, δύο ακόμα πράγματα από τις κριτικές παρατηρήσεις του Ραμά στο παραπάνω άρθρο.[12] Πρώτον, θεωρεί πως ο Σκληρός προτείνει άτοπα και ανεφάρμοστα μέτρα για τη θεραπεία της άσχημης κοινωνικής και πολιτικής κατάστατης της χώρας, όχι μόνο διότι μεταφέρει άκριτα τη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία, αλλά και επειδή «δεν επάτησε το πόδι του στην Ελλάδα», εννοώντας πως για αυτόν το λόγο δεν ήταν σε θέση να εξετάσει επιστημονικά τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Δεύτερον, αμφισβητεί την επιστημονικότητα του μαρξισμού, δηλαδή το να συνάγει κανείς ασφαλή, επιστημονικά συμπεράσματα από την εφαρμογή του στην κοινωνική ανάλυση· συνάμα, επισημαίνει και «το στοιχειωδέστερον» (όπως το λέει), ότι η «εξέλιξις και πρόοδος δεν είναι το ίδιο πράγμα», χρεώνοντας το Σκληρό για την υποστήριξη του αντίθετου.

Τον παραπάνω αντίλογο του Ραμά στο Σκληρό θα σχολιάσει ο Κώστας Χατζόπουλος με το άρθρο «Το κοινωνικό μας ζήτημα», που δημοσιεύεται στο *Νουμά* ένα μήνα έπειτα από εκείνο του εθνικιστή συνομιλητή του. Ο κύριος άξονας της ανασκευαστικής προσπάθειας του Χατζόπουλου θα είναι οι αντιλήψεις που εξέφρασε ο Ραμάς σε σχέση με τη βιομηχανία και την επιστροφή στους «αγρούς». Παράλληλα, θα σταθεί και στα υπόλοιπα σημεία της κριτικής του τελευταίου ενάντια στο Σκληρό. Πρώτα-πρώτα, σχολιάζει την «αμφιβολία», όπως τη λέει, του Ραμά για το αν ο Σκληρός είχε δίκιο να ταυτίζει την «εξέλιξη» με την «πρόοδο». Ξετυλίγοντας το σκεπτικό του πάνω στο «φυσικό νόμο» των κοινωνικών μεταβολών και ανατροπών και επικαλούμενος, επιπλέον, την εμπειρία του δημοτικιστικού αγώνα ενάντια στην καθαρολογία και τις αδράνειες που την πλαισιώνουν, ο Χατζόπουλος θα καταλήξει στο συμπέρασμα πως «εξέλιξη και πρόοδος καταντάν ένα και το αυτό».[13]

Αμέσως μετά ο Χατζόπουλος εστιάζει την κριτική του σε ένα άλλο ζήτημα, επίσης μεθοδολογικής υφής και με κοσμοθεωρητική χροιά, που είχε θίξει ο Ραμάς: τη μη επιστημονικότητα που υποχρεωτικά διαπερνά μία ανάλυση της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας, όπως αυτή του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, η οποία και διακρίνεται «για την έλλειψι τοπικού χαρακτήρα».[14] Όπως είδαμε πιο πάνω, ο Ραμάς είχε διατυπώσει τη γνώμη πως ο Σκληρός δεν μπορούσε ούτως ή άλλως να αναλύσει επιστημονικά τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και ήταν φυσιολογικό να περιπίπτει σε ατοπήματα, δεδομένου ότι ζούσε στο εξωτερικό και δε γνώριζε εκ του σύνεγγυς την Ελλάδα: η οπτική του εστερείτο «τοπικού χαρακτήρα». Ο Χατζόπουλος θα κρίνει αυστηρά τούτη την αντίληψη για τις προϋποθέσεις και τις δυνατότητες της επιστημονικής γνώσης των κοινωνικών φαινομένων.

Ξεκινώντας από το καταρχήν «άσχετο» της σύντοπωσης του «παρατηρητή και κριτή» μίας κοινωνίας με το υπό παρατήρηση ή κρίση αντικείμενό του, θα προεκτείνει τη συλλογιστική του περί «φυσικού νόμου» της κοινωνικής εξέλιξης. Βασικός διάδρομος της προέκτασης είναι η επιχειρηματολογία υπέρ της συνεκτικότητας του σύγχρονου κεφαλαιοκρατικού κόσμου, καθώς και των διαπλοκών και ανατροπών που αναγκαστικά επιβάλλει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής στις κοινωνίες, σε όλα τα μήκη και πλάτη της Γης.

> Ο νόμος του [κεφαλαίου, γράφει μεταξύ άλλων ο Χατζόπουλος,] βασιλεύει στον Καναδά και στο Μεξικό, και φοβερίζει να βάλη χέρι και στο οικονομικό ρέπιο της Κίνας. Σέρνει τους Πολωνούς αγρότες στη σιδηροβιομηχανία της Βεστφαλίας, τους Σλοβάκους στ' ανθρακορυχεία της Πενσυλβάνιας, τους κούλι της Κίνας στα χρυσωρυχεία της Νότιας Αφρικής, ξυπνά σε ζωή καινούρια ένα σωρό έθνη και πλήθη εργαζόμενα και υποφέροντα τα κάνει νανανοούνται, να ριχνωνται μοιραία κι ακράτητα στον αγώνα των τάξεων που συνταράζει τον πολιτισμένο κόσμο.[15]

Κατά συνέπεια, η επιστημονικότητα της ανατομίας της ελληνικής κοινωνίας από το Σκληρό, καθώς και οι προβλέψεις του τελευταίου για τη μελλοντική πορεία της, δεν είναι δυνατό να αξιολογηθούν στη βάση του «τοπικού χαρακτήρα», όπως διατεινόταν ο Ραμάς στο άρθρο «Οι δημοτικισταί και τον *Κοινωνικόν μας ζήτημα*».

Η επιχειρηματολογία του Χατζόπουλου για την ενότητα του σύγχρονου κόσμου χρησιμεύει, όπως εύκολα μπορεί κανείς να μαντέψει, και ως γέφυρα για να περάσει στον έλεγχο των (ας τις πούμε) αντιβιομηχανικών και φυσιοκρατικών απόψεων που ο εθνικιστής αντίπαλός του είχε προτάξει ως αντίλογο στον εξελικτισμό του Σκληρού. Ο συνιδεάτης του μαρξιστή φοιτητή της Ιένας, κρίνοντας το κάλεσμα του επικριτή του Σκληρού προς τους αστικούς πληθυσμούς για εγκατάλειψη των πόλεων και επιστορφή στους «αγρούς», αρπάζει την ευκαιρία για να καταδείξει ανάγλυφα[16] αυτό που ο ίδιος θεωρεί ως αναπόδραστη λειτουργία της κοινωνίας σύμφωνα με τους νόμους του κεφαλαίου -σε αντιπαραβολή με το Ραμά, ο οποίος και χρεώνεται με την ερωτοτροπία του απομονωτισμού.

Για το Χατζόπουλο, είναι άστοχο να επιθυμεί κανείς, όπως ο Ραμάς, να είναι ο γεωργικοκτηνοτροφικός τομέας η πρώτη πλουτοπαραγωγική πηγή της Ελλάδας, «σε μία χώρα κατ' εξοχήν ορεινή», που, επιπρόσθετα, την όποια ανάπτυξή της την οφείλει «κατά πρώτο λόγο στο ναυτικό [...] εμπόριο». Ωστόσο, συνεχίζει ο αρθογράφος, ακόμα και αν το ζητούμενο ήταν ακριβώς αυτό, η προτεραιότητα της γεωργίας, ακόμα και τότε, ένας τέτοιος στόχος δε θα μπορούσε να επιτευχτεί απλώς με την αύξηση των χεριών που θα απασχολούνται στην ύπαιθρο, συνεπεία ενός «ευλαβούς πόθου» πατριαρχικής, φεουδαρχικής και κοτζαμπασίστικης έμπνευσης. Με άλλα λόγια, δεν μπορεί κανείς να κάνει τους υπολογισμούς του «δίχως το κεφάλαιο».[17] Διότι, όπως εξηγεί, στη σύγχρονη, μόνο η είσοδος του κεφαλαίου στην αγροτική παραγωγή, με ό,τι συνακόλουθο αυτή συνεπάγεται (τεχνικές ανατροπές, προλεταριοποίηση, συρρίκνωση μεσαίας τάξης του χωριού κ.λπ.), μπορεί να την καταστήσει παραγωγικότερη, να συγκρατήσει τα εργατικά χέρια στην ύπαιθρο ή να προσελκύσει νέα.

Η βιομηχανία ωστόσο αποτελεί για το Χατζόπουλο, όπως και για το Σκληρό, την πρώτη προτεραιότητα στο σχεδιασμό της μελλοντικής ανάπτυξης της χώρας. Χωρίς να μπορεί να «προφητέψει», καθώς λέει, αν η Ελλάδα «έχει τα στοιχεία να γίνη *μεγάλο* [υπογρ. του σ.] βιομηχανικό κέντρο ή όχι», πιστεύει, σε αντίθεση με το Ραμά, πως η χώρα διαθέτει εκμεταλλεύσιμες πρώτες ύλες (παραθέτει και κάποια στοιχεία επ' αυτού) και επομένως η βιομηχανία, είτε μικρής είτε μεγάλης κλίμακας τελικά, θα προχωρήσει μπροστά.[18]

Η ελληνική κοινωνία, βαδίζοντας προς «τον πολιτισμό», θα αναπτύσσει τις «βιωτικές ανάγκες», και το κεφάλαιο, εξακολουθεί ο Χατζόπουλος, θα φροντίζει, για το ιδιαίτερο συμφέρον του, ώστε αυτές να πληθαίνουν ασταμάτητα. Και, παρατηρώντας αυτά, βρίσκει την ευκαιρία να λοιδορήσει την εμμονή στα παλαιά, στην παράδοση, όσων σκέπτονται όπως ο Ραμάς, «των καλλίτερων» όπως τους λέει. Οι τελευταίοι, διαπιστώνει, φρονούν πως πρέπει «να λείψη η βιομηχανία» από την Ελλάδα. «Ορίστε!», αναφωνεί και συμπληρώνει ειρωνικά: «Ας εμπόδιζαν τον Κλωναρίδη να μας μπάση τη μπίρα. Οι οινοπαραγωγοί ταράχθηκαν με το δίκιο τους. Μα ποιός τους ακούει; Οσο τους ακούν και στη Γαλλία, που επαναστάτησαν για τον ίδιο λόγο».[19]

Οι σύγχρονες ανάγκες της χώρας, εξακολουθεί ο επικριτής του Ραμά,[20] μεταφράζονται σε μία σειρά έργων υποδομής: σιδηρόδρομοι, τραμ, εξηλεκτρισμός, δρόμοι κ.λπ. Ολα αυτά όμως δε θα τα φτιάξουν οι «αγρότες ή οι κτηνοτρόφοι» του Ραμά, μα οι εργάτες, το προλεταριάτο. Και αυτή η εργατιά, μαζί με τους φτωχούς μεροκαματιάρηδες ακτήμονες, τους ναύτες και όλους γενικά τους ανθρώπους του μόχθου που βιώνουν στο πετσί τους φτώχια, αμορφωσιά και στέρηση, συναποτελούν το «έδαφος» της σοσιαλιστικής «προπαγάνδας» στην Ελλάδα: είναι το κατάλληλο «υλικό» για την επαναστατική πυροδότηση. Σε αυτό, λοιπόν, το τμήμα της κοινωνίας πρέπει να αναζητηθεί ο φορέας της αναμόρφωσης της Ελλάδας, αποφαίνεται ο Χατζόπουλος· όχι σε αυτούς που απευθύνεται ο Ραμάς, οι οποίοι βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνίας. Διότι, εξηγεί, «το συμφέρον εκείνων που μας κυβερνούν είν' ακριβώς [...] η κακοδιοίκησή μας. Ο ανισοσκέλιστος προϋπολογισμός πρώτος και κύριος πλουτοπαραγωγικός παράγοντάς των».[21] Οι φόβοι του Ραμά πως η ταξική πάλη που διασαλπίζει το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* θα αποβεί καταστροφική για την κοινωνία και το κράτος στερούνται ολωσδιόλου βάσης. Ισα-ίσα, τονίζει ο γνωστός λογοτέχνης ακολουθώντας τη συλλογιστική του Σκληρού, που όταν η πάλη αυτή

> γίνη *συνειδητή* [...], όπως και στάλλα έθνη, θα δώση τέλος στάγονο αλληλοφάγωμα του λαού για *ξένα* συμφέροντα[, δηλαδή για τα συμφέροντα των αστών κομματαρχών, και] θα οδηγήση τον αγώνα του στον αληθινό κι αντάξιο δρόμο: στον πόλεμο κατά της σπείρας των πλουτοκρατών που εκμεταλλεύεται ως τώρα το αποκάρωμά του.[22]

Με το άρθρο «Στους σοσιαλδημοκράτες», που δημοσιεύεται στο *Νουμά* στις αρχές Δεκεμβρίου του 1907, ο Ραμάς περνά σε μία γενική επίθεση εναντίον των σοσιαλιστικών απόψεων, κυρίως όπως αυτές είχαν αναπτυχτεί από το Χατζόπουλο στο κείμενό του «Το κοινωνικό μας ζήτημα». Η επίθεση έχει εξαιρετικά βίαιο χαρακτήρα και, όπως θα δούμε, κινείται μέσα στο ίδιο θεωρητικό πλέγμα με εκείνες που αργότερα εξαπέλυσε η «έξαλλη» κριτική στην *Κοινωνικήν σημασίαν* του Κορδάτου. Το κείμενο του Ραμά διακρίνει η καταστροφολογία και η προσπάθεια να ενεργοποιήσει τη συντηρητική καχυποψία εκείνης της μερίδας των αναγνωστών του περιοδικού που, παρότι δεν της ήταν πολιτικά συμπαθής ο σοσιαλισμός, πιθανόν να αποκόμιζε καλές εντυπώσεις από τις σχετικές με την ελληνική κοινωνία κριτικές εκτιμήσεις και προτάσεις του Σκληρού και του Κώστα Χατζόπουλου.

Η επιλογή του τίτλου του άρθρου, άλλωστε, υποδηλώνει εξαρχής με ευκρίνεια το στόχο του Ραμά. Ο εθνικιστής δημοτικιστής, τιτλοφορώντας «απροσδόκητα» τη δεύτερη συμμετοχή του στη συζήτηση ως «Στους σοσιαλδημοκράτες», επιχειρεί «την απομόνωση των σοσιαλιστικών απόψεων [για την κοινωνική αλλαγή στην Ελλάδα] μέσα στο δημοτικιστικό κίνημα».[23] Στις πρώτες κιόλας αράδες του κειμένου, ο Ραμάς κάνει λόγο για «Ελληνες σοσιαλδημοκράτες» και για ύπαρξη, τάχα, «νεοσύστατου κόμματος με το παράξενο και *ξενότροπο* [υπογρ. δική μας] βαφτιστικό του όνομα», άποψη που βέβαια είναι «υπερβολική και εξεζητημένη».[24] (Η μνεία του «ξενότροπου βαφτιστικού» του υποτιθέμενου κόμματος συνδυάζεται ασφαλώς με τα περί «ελλείψεως τοπικού χαρακτήρα» του ίδιου αρθρογράφου για το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*.)

Το σύνολο σχεδόν του κειμένου του Ραμά είναι καθαρά θεωρητικό -μολονότι το υπόστρωμά του είναι, εξίσου φανερά, πολιτικό- και ασχολείται με την έκθεση των γνωσιοθεωρητικών απόψεων του συντάκτη του, με κύριο άξονα το γνωστό μας θέμα της σχέσης «εξελίξεως» και «προόδου». Συνοπτικά, η πραγμάτευση του Ραμά υποστηρίζει:[25] πρώτον, η εξελικτική θεωρία δε συνιστά κανενός είδους νόμο της προόδου· δεύτερον, η πάλη των τάξεων, ως «κοινωνιολογικός συντελεστής», μπορεί να είναι όργανο της κοινωνικής εξέλιξης, αλλά όχι και της κοινωνικής προόδου. (Ο Ραμάς παρομοιάζει, έξυπνα όσον αφορά τη στήριξη της γνώμης του, την πάλη των

τάξεων με τη σύφιλη και τον αλκοολισμό. Κατά σύμπτωση, ο Καζάζης θα χαρακτηρίσει, όπως ήδη έχουμε δει, τον κομμουνισμό ως «ηθικήν σύφιλιν».)

Στη συνέχεια,[26] και επί τη βάσει των παραπάνω, δηλώνει πως πάλη των τάξεων είναι συνώνυμη της οχλοκρατίας, της σαπίλας, της καταστροφής των κρατών και των πολιτισμών, και σημαίνει εκφυλισμό. Αντίθετα, με την ολιγαρχία, τη διακυβέρνηση από τους «ολίγους γερούς» και τους «άριστους», τα κράτη ευημερούν και οι πολιτισμοί προοδεύουν. Παραπέρα, και σε συνδυασμό με την κατάρτηση μίας τυπολογίας των υπαρκτών στην Ευρώπη μορφών του σοσιαλισμού ως πολιτικού κινήματος, ο Ραμάς συσχετίζει την ανατρεπτικότητα του τελευταίου με την κρατική αδυναμία και τα συντηρητικά κοινωνικά ανακλαστικά ή, ακριβέστερα, με τη μειωνόμενη και εξασθενίζουσα «συντηρητική δύναμη των κοινωνιών» ή «του κράτους», όπως λέει.

Η κατάληξη του άρθρου του Ραμά είναι η αναφορά στα ελληνικά πράγματα, με εμφανή την πρόθεση να ενισχύσει τη «συντηρητική δύναμη» της ελληνικής κοινωνίας. Με δεδομένα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, καθώς και την επισήμανση του επικριτή των Σκληρού και Χατζόπουλου πως «ο ελληνικός σοσιαλδημοκρατισμός», δηλαδή οι προαναφερθέντες και ο Δελμούζος (μέχρι στιγμής), επιθυμεί απλώς «την αλλαγή (κάθε αλλαγή) για την αλλαγή»,[27] συμπεραίνει πως δεν είναι προς το συμφέρον της χώρας να ανάψει η πάλη των τάξεων στην Ελλάδα: το μόνο που θα επιφέρει είναι η κοινωνική αποσύνθεση. Βέβαια, προς το παρόν, εκτιμά, ούτως ή άλλως δεν τίθεται τέτοιο ζήτημα, καθόσον δεν υπάρχει στην Ελλάδα βιομηχανία και προλεταριάτο, και συνεπώς είναι «ξένες έγνιες» όσα λέγονται -από το Σκληρό και το Χατζόπουλο- για την αδικία του κεφαλαίου και τα δικαιώματα του προλεταριάτου.[28] Ομως, συνεχίζει, αν υποτεθεί πως μελλοντικά γίνει κάτι τέτοιο (ο Ραμάς φαίνεται να πιστεύει πως τούτο είναι δυνατό να συμβεί μόνο με την εισροή ξένων κεφαλαίων), τότε η λύση στο πρόβλημα της «μοιραίας» αναφυόμενης ταξικής πάλης δε θα είναι αυτή του εκφυλιστικού πολιτικού αγώνα της εργατικής τάξης, που προτείνουν οι «Ελληνες σοσιαλδημοκράτες» οπαδοί της «Γερμανικής μορφής», αλλά, όπως τονίζει σε ένα εύγλωττο ξέσπασμα ελιτισμού και αντιδημοκρατισμού, ο αγώνας

> της ασύνταχτης ακόμα τάξεως των *ολίγων φωτισμένων και θετικών ανθρώπων* [υπογρ. του σ.] κατά των οχλοκρατών, κατά των δημοκόπων, κατά των χαλασμένων κεφαλιών, των *υπέρμαχων της ισοπολιτείας*, των *ελεύθερων θεσμών*, της *σχαλίνωτης ελευθερίας των δικαιωμάτων του συνταγματικού πολίτη* [υπογρ. δικές μας].[29]

Απευθυνόμενος στους «σοσιαλιστοφάγους», θα σχολιάσει ο Χατζόπουλος τις προηγηθείσες παρατηρήσεις, αντιρρήσεις και νουθεσίες του Ραμά προς τους «Ελληνες σοσιαλδημοκράτες». Ο τίτλος του απαντητικού άρθρου του σοσιαλιστή λογοτέχνη, «Στους σοσιαλιστοφάγους», ανταποκρίνεται, βέβαια, στην ένταση της επιθετικότητας του Ραμά, με τον τρόπο που αυτή καταγράφηκε στο κείμενο «Στους σοσιαλδημοκράτες». «Στο πρώτο άρθρο του», σημειώνει ο υποστηρικτής του Σκληρού, «[ο Ραμάς προέβαλε] δισταχτικός ακόμα, αμφίβολος, επιφυλακτικός. Στο δεύτερο προόδεψε. Τα λέει άφοβα και καθαρά»· και καταλήγει, μάλλον κοροϊδευτικά: «τι λέει, άλλο ζήτημα».[30]

Η ανασκευαστική τακτική του Χατζόπουλου αναφορικά με τις αναπτύξεις του Ραμά στους «Σοσιαλδημοκράτες» εστιάζει στο ασυστηματοποίητο της σκέψης του δεύτερου και στην επιδερμικότητα της ιστορικής ανάγνωσής του. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να να υπεισέλθουμε σε μία αναλυτικότερη παρουσίαση: περιοριζόμαστε μόνο σε ορισμένα σημεία του κειμένου του Χατζόπουλου, που παρουσιάζουν ενδιαφέρουν ως προς τη θεματική ενότητα τούτου του κεφαλαίου της διατριβής. Καταρχήν,[31] ο αρθρογράφος, ξαναπιάνοντας το ζήτημα της «εξέλιξης» και της «προόδου», θα επιχειρημαλογήσει πως η κοινωνική εξέλιξη ακολουθεί την εξέλιξη της τεχνολογίας, διευκρινίζοντας, παράλληλα, πως η εκτίμηση της εξέλιξης ως «προόδου» είναι κάτι

που εμπίπτει στη σφαίρα της προσωπικής αξιολόγησης, είναι δηλαδή υποκειμενικής φύσης. Εξειδικεύοντας κάπως, ωσάν παράδειγμα, γράφει: «Ο κοτζάμπασης, λ.χ., στον τόπο μου δεν είδε μ' ευχαρίστηση το πρώτο αμάξι κι αν είταν στο χέρι του θα εμπόδιζε να γίνη και σιδερόδρομος· το ένστικτο», εξηγεί, «με το οποίο του μιλούσε μέσα του η ψυχολογία της τάξης του, μυρίστηκε κάποιαν ανατροπή [...]».

Στα παραπάνω λόγια, η προσωπική αιχμή, «κοτζάμπασης», εναντίον του Ραμά είναι έκδηλη. Αλλωστε, ο Χατζόπουλος, σε γράμμα που απέστειλε στις 24 Φεβρουαρίου, από το Βερολίνο, στο Νίκο Γιαννιό, χαρακτήριζε ευθέως το Ραμά «κοτζάμπαση» και, έμμεσα, «αριστοκράτη», αντιπαραβάλοντάς τον με τον Ιωνα Δραγούμη, στου οποίου τις απόψεις (το κειμενό του τελευταίου «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας» είχε ήδη δημοσιευτεί στο *Νουμά* τον περασμένο χρόνο), εκτιμούσε πως καθρεφτιζόταν «[η] *αστική* [υπογρ. του Χ.] ιδέα της πατρίδας».[32]

Τέλος, ο Χατζόπουλος θα καταγράψει συνοπτικά και τα αιτήματα του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Για τον υποστηρικτή του Σκληρού, η επιδίωξη οργάνωσης επαναστατικού κινήματος στη χώρα δε στερείται εδάφους, όπως αντέτεινε ο Ραμάς. Βλέπει, μάλιστα, «στην ίδια προλεταριακή επανάσταση» με αυτή της κεφαλαιοκρατικά αναπτυγμένης Ευρώπης «βαδίζει αναγκαία κ' η Ελλάδα»· αν ο Ραμάς πρόσεχε καλύτερα διάφορες πρόσφατες εκδηλώσεις της κοινωνικής πάλης, τότε «δε θα ξανατραγουδούσε το χαβά του, αν υπάρχουν προλετάριοι στην Ελλάδα ή όχι κι ότι ταδικήματα του κεφαλαίου και τα ρέστα μάς είναι ξένες έγνιες».[33] Ο Ραμάς, λέει σε ένα σημείο του κειμένου του ο Χατζόπουλος,[34] «ώρισε τι είναι κράτος: υπεροχή των λίγων επί των πολλών». Αυτό ακριβώς το δεδομένο, συνεχίζει, έχει ως στόχο να ανατρέψει, όπως άλλωστε και «παντού», ο σοσιαλισμός στην Ελλάδα: «εκσοσιαλισμός του κράτους». Τα αιτήματα, λοιπόν, του ελληνικού σοσιαλισμού συγκεφαλαιώνονται, κατά το Χατζόπουλο, στα ακόλουθα: ξύπνημα του λαού και μετατροπή της ψήφου «από όργανο εξαπάτησής του» σε «μέσο χειραφέτησής του»· κοινοβουλευτικός έλεγχος· βελτίωση της υγείας και πρόνοιας· μέριμνα για την εκπαίδευση και, τέλος, επιβολή στα σχολεία της δημοτικής γλώσσας.

Ο Ραμάς επιστρέφει, για μία ακόμα φορά, στο προσφιλές για αυτόν θέμα της μεθοδολογικής αδυναμίας των αναλύσεων των σοσιαλιστών αντιπάλων του Σκληρού και Χατζόπουλου, στο άρθρο «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια», στα τέλη Φεβρουαρίου του 1908. Καταπιάνεται εκ νέου, αλλά με την ήδη γνωστή επιχειρηματολογία του, με το, κατά τον ίδιο, βασικό πρόβλημα που παρουσιάζουν τόσο «το σπουδασμένο βιβλίο του κ. Σκληρού», όσο και το «κήρυγμα της Μανιακής Αλλαγής [τα κεφαλαία του Ρ.] του κ. Βασιλικού»: στην ακαταλληλότητα του θεωρητικού σχήματός τους, το οποίο ανταποκρίνεται στο δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο, να χρησιμεύσει στον καθορισμό μίας ρεαλιστικής θεραπείας της ελληνικής κοινωνίας, εξαιτίας του ότι η κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της Ελλάδας δε χωρεί, όπως φρονεί, στο παραπάνω υπόδειγμα.

Τα πορίσματα των αναπτύξεών τους (Σκληρού και Χατζόπουλου), δηλώνει, συνιστούν «συμπεράσματα μαλλιοτραβηγμένης επιστημονικοφανούς θεωρίας και ψευτιάς, που μπορεί ν' αδυνατίσουν, όσων δεν πολυνιώθουν το βάθος των πραγμάτων, το ευγενικό αίσθημα, που κληρονομήσανε από τους κλέφτες προγόνους.[35] (Υπενθυμίζουμε πως στο ίδιο άρθρο ο Ραμάς διατύπωσε την άποψη πως η Ελληνική Επανάσταση του 1821 ήταν η εκδήλωση του ανέκαθεν ζωντανού, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, φιλελεύθερου πνεύματος των κλεφτών· βλ. κεφ. 1.2, I // σημ. 13.) Από την άλλη μεριά, επαναδιατυπώνοντας τους γνωστούς ενδοιασμούς του έναντι των δημοκρατικών αρχών και του κοινοβουλευτισμού, ο Ραμάς προβλέπει πως ενδεχόμενη ευδοκίμηση των αντιλήψεων των Σκληρού και Χατζόπουλου και δημιουργία εργατικού κόμματος, θα ενισχύσει τους καιροσκόπους, τους δημαγωγούς: κατορθώνοντας πρώτα να υποσκελίσουν πολιτικά «τους απλοϊκούς ειλικρινείς φιλεργάτες, φιλανθρώπους, ποιητάς και ιδεολόγους», θα εκμεταλλευτούν κατόπιν την εργατική υπόθεση, «με την ίδια επιτυχία που εκμεταλλεύθηκαν ως τα τώρα τους ελεύθερους θεσμούς και τα δικαιώματα του κυρίαρχου λαού».[36]

Παρά το ενδιαφέρον που δίχως αμφιβολία παρουσιάζει η παραπάνω άποψη - πρόβλεψη του Ραμά, το πραγματικά νέο δεδομένο, από τη γωνία εξέτασης, της επανασύνταξης της συζήτησης στο *Νουμά*, που προσκομίζει ο εθνικιστής δημοτικιστής βρίσκεται αλλού. Συγκεκριμένα, αφορά την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, το στόχο της εθνικής ολοκλήρωσης που παραμένει ανεκπλήρωτος και την επίδραση που θα έχει η ανάπτυξη των ταξικών αγώνων στη χώρα -που ζητούν οι σοσιαλιστές- σε αυτές τις υποθέσεις. Ο Ραμάς δεν έχει πειστεί στο ελάχιστο από τη διαβεβαίωση, και τη συναφή συλλογιστική, του Σκληρού στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* πως η ένταση της ταξικής πάλης στην Ελλάδα όχι μόνο δεν αντίκειται στις επιταγές των εθνικών πόθων, αλλά, αντίθετα, αποτελεί μία ασφαλή οδό για την πραγματοποίησή τους. Η «σοσιαλιστική ιδέα», παρατηρεί,[37] προτρέπει τους λαούς σε συναδέλφωση και καλλιεργεί την «υλοφροσύνη»· ο οπαδός του σοσιαλισμού, βεβαιώνει στη συνέπεια, φροντίζει υπέρ του δέοντος το ατομικό συμφέρον του. (Ο τελευταίος συλλογισμός έχει, ασφαλώς, τη βάση του στην αντίληψη πως η προώθηση των συμφερόντων μίας τάξης, εν προκειμένω της εργατικής, σημαίνει υποστήριξη «εγωιστικών» συμφερόντων ενάντια στο κοινωνικό σύνολο, στο «έθνος» λ.χ.) Ωστόσο, η προτεραιότητα της Ελλάδας, εξηγεί ο Ραμάς, είναι όχι η εφαρμογή της «σοσιαλιστικής ιδέας», αλλά η πραγμάτωση της «Ιδέας» (με κεφαλαίο γιώτα) του λυτρωμού των σκλαβωμένων Ελλήνων, των υπόδουλων αδελφών· με άλλα λόγια η εθνική ιδέα.

Για την επίτευξη όμως αυτού του στόχου, η χώρα δεν έχει ανάγκη από το συναδελφικό πνεύμα των λαών που κηρύττει ο σοσιαλισμός: αντίθετα, χρειάζεται «το Μίσος [το κεφαλαίο του σ.] κατά του Τούρκου», γιατί αυτό εξυπηρετεί απόλυτα την υπόθεση του εθνικού ιδεώδους. Παραπέρα, δε της κάνει ούτε ο -υποτιθέμενος- σοσιαλιστικός ατομισμός, διότι είναι επίσης ανάγκη είναι μάθει κανείς να θέλει να εργάζεται «για τους άλλους». Τέλος, η δημιουργία ισχυρού και «στρατιωτικού» κράτους είναι απαραίτος όρος για την εκπλήρωση του εθνικού έργου και, «βέβαια», συμπληρώνει ο Ραμάς, αλλιώτικη είναι «η θέληση της σοσιαλδημοκρατίας».

Με άλλα λόγια, η σοσιαλιστική λύση του κοινωνικού προβλήματος της Ελλάδας, που προτείνεται από το Σκληρό και τους ομοϊδεάτες του, θα είναι καταστροφική όσον αφορά την υλοποίηση των εθνικών ονείρων -που κατά το Ραμά, μόνα αυτά μπορούν να βρίσκονται στην κορυφή των κοινωνικών προτεραιοτήτων-, δηλαδή της εδαφικής διεύρυνσης της Ελλάδας εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επομένως, τα σοσιαλιστικά «φάρμακα» του Σκληρού, καθώς και η διάγνωση στην οποία βασίζεται η συνταγή του, απορρίπτονται ως ασυμβίβαστα με τις εθνικές επιταγές. Παράλληλα, η διάζευξη σοσιαλιστικών επιδιώξεων και εθνικών παρακαταθηκών προσδιορίζεται με τέτοιο τρόπου που, υπόγεια μεν αλλά με σαφήνεια, στις πρώτες αποδίδεται, δε θα ήταν υπερβολή να το πούμε, το στίγμα της προδοσίας και του εγλήματος καθοσιώσεως.

Ενα και πλέον χρόνο από το Φεβρουάριο του 1908, και συγκεκριμένα το Μάιο του 1909, δημοσιεύεται το «Τέλος χωρίς συνέχεια», τελευταία συμμετοχή του Στέφανου Ραμά στη συζήτηση για το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Σε αυτό το κείμενο, ο αρθρογράφος εκθέτει μία συνόψιση των έως τότε πορείας της συζήτησης (που έτσι κι αλλιώς δε θα αργήσει να λάβει τέλος), φυσικά από τη σκοπιά των εθνικιστών και, ακριβέστερα, από την ιδιαίτερη, δική του ματιά. Μεταξύ άλλων, προσδιορίζει και τη συγκυρία, σε σχέση με τη διαδρομή του δημοτικιστικού κινήματος, εμφάνισης του βιβλίου του Σκληρού και της συζήτησης σοσιαλιστών -εθνικιστών δημοτικιστών που ξεκίνησε λίγο αργότερα στο *Νουμά*. Καθώς σημειώνει ο Ραμάς, η έκδοση της μικρής μελέτης του μαρξιστή φοιτητή της Ιένας συνέπεσε με τη στιγμή που το περιοδικό του Ταγκόπουλου και η δημοτικιστική κίνηση που αυτό εξέφραζε προσανατολίζονταν στην ενεργότερη παρέμβαση στα πολιτικά και κοινωνικά πράγματα· και, μάλιστα, καθώς τονίζεται εμφατικά, στην «ίδρυση ενός κόμματος» της πνευματικής πρωτοπορίας της χώρας, δηλαδή των δημοτικιστών, με στόχο την υπέρβαση της ελληνικής κακοδαιμονίας.[38]

Το βιβλίο του Σκληρού, συνεχίζει ο Ραμάς, προσκόμισε νέα ζητούμενα στο δημοτικιστικό χώρο: ευαγγελίστηκε την ταξική πάλη, ενώ, με την προκρούστεια λογική του, συμπίεσε την

ελληνική κοινωνική πραγματικότητα σε ξενόφερτα καλούπια. Στη συζήτηση στο *Νουμά*, οι υποστηρικτές του Σκληρού, όσο και ο ίδιος, διέγνωσαν, σε όσους αντιτάχτηκαν στις αναλύσεις και τοποθετήσεις τους, «οπισθοδρομικότητα»· πράγματι, παραδέχεται ο αρθρογράφος, υπήρξε σε αυτόν τον αντίλογο κάτι το «συντηρητικό», το οποίο «θα μπορούσε να λεχθεί οπισθοδρομικό», όπως διευκρινίζεται, αν συντηρητισμός είναι αυτό που προκύπτει από την αλήθεια και προοδευτισμός εκείνο που «ισοδυναμεί με κάθε άρνηση της πραγματικότητας και με [...] γοργοακολούθημα πάσης φαντασιοπληξίας».[39] Ο συντηρητισμός, συμπληρώνει αμέσως μετά, είναι η επιθυμία για ύπαρξη πατρίδας και, ταυτόχρονα, ισχυρής και «στρατιωτικής» ελληνικής κρατικής οντότητας. Οι σοσιαλιστές, αντίθετα, διακύρηξαν πως «Πατρίδα» και «Εθνος» (με κεφαλαία πι και έψιλον) δεν είναι παρά «προλήψεις». Τέτοιες ιδέες όμως δεν είναι καθόλου χρήσιμες στην επερχόμενη εποχή των εθνι(κι)στικών ανταγωνισμών και του πολέμου στα Βαλκάνια ή, σύμφωνα με την ορολογία που προτιμά ο συντάκτης του άρθρου, της σκλήρυνσης της «άμιλλας» μεταξύ των Ελλήνων και των γειτόνων τους.

Διότι, όπως εξηγεί ο Ραμάς για δεύτερη φορά -έπειτα από εκείνη του «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια»-, το κήρυγμα του Σκληρού και των οπαδών του για φούντωμα της ταξικής πάλης, ως μέσου που θα επιφέρει την ολόπλευρη ανάταση του ελληνικού λαού, είναι αδιάφορο «για τα συμφέροντα του Κράτους, της Πατρίδας, του Εθνους» (με κεφαλαία κάπα, πι και έψιλον) και βλεβερό για να αντεπεξέλθει κανείς στην υπόθεση της «άμιλλας», στην οποία θα επικρατήσει το δίκαιο της πυγμής και της αρτιότερης στρατιωτικής οργάνωσης.[40] Ο Ραμάς, λοιπόν, στιγματίζει και πάλι το Σκληρό και τους ομοϊδεάτες του με τη ρετσινιά του προδότη των εθνικών ιδανικών. (Υπενθυμίζουμε πως σε αυτό ακριβώς το άρθρο ήταν που ο Ραμάς δε δίστασε να απειλήσει τους σοσιαλιστές δημοτικιστές με την προσφυγή του στις υπηρεσίες της αστυνομίας· βλ. κεφ. 1.2, I // σημ. 29, και τη σημ. 29.)

Επιπλέον, ο Ραμάς θα θίξει -από την πλευρά που μας απασχολεί εδώ- συγκεκριμένα και το ζήτημα της οργάνωσης ταξικού εργατικού κόμματος.[41] Το κόμμα που θα αναμορφώσει τον τόπο και θα τον λυτρώσει από τα δεινά που τον ταλανίζουν δεν μπορεί να είναι, κατά τη γνώμη του, ένα εργατικό κόμμα, όπως το θέλει ο Σκληρός, μα ένα κόμμα «λαϊκό». Δε συντρέχει κανένας λόγος για τη δημιουργία σοσιαλιστικού κόμματος και την «αποδοχή ενός συστήματος», του σοσιαλισμού, το οποίο δεν παραδέχεται την πατρίδα και τη θρησκεία, τάζει «κοινοκτημοσύνες και ισοκτημοσύνες», υποθάλπει το μίσος στο εσωτερικό ενός έθνους και προπαρασκευάζει την επαναναστατικώ τω τρόπω κοινωνική μεταβολή, «καταργώντας κάθε τάξη, πειθαρχία και αρχή». Αυτό που έχει ανάγκη ο τόπος, αντιπροτείνει στο Σκληρό, είναι ένα κόμμα που θα εκπροσωπεί όλον τον μη κρατικοδίαιτο πληθυσμό της χώρα, «τα συμφέροντα του παραγωγού λαού που δεν τρώει από το δημόσιο ταμείο». (Από τη συγκεκριμενοποίηση των τμημάτων που συναπαρτίζουν τους οπαδούς του εν λόγω κόμματος φαίνεται -αν και δεν μπορεί κανείς να το πει με απόλυτη σιγουριά- ότι ο Ραμάς θεωρεί πως στο σχήμα χωρούν όλοι, πλην των δημοσίων υπαλλήλων.) Το πρόγραμμα ενός τέτοιου κόμματος θα εξαντλείται στο δίπτυχο (α) ισχυρό κράτος - ανατροπή του «δασκαλισμού», και (β) πόλεμος κατά της «ρουτίνας» και της «συναλλαγής».

Τα παραπάνω δε θα μείνουν αναπάντητα από την πλευρά του Κώστα Χατζόπουλου. Ο Ραμάς, στο βραχύτατο σχόλιό του «Σοσιαλισμός και γλώσσα» -δημοσιευμένο στο *Νουμά* στις 19 Απριλίου του 1909 (φ. 340, σ. 5), με το οποίο απαντούσε σε ομότιτλο άρθρο του Χατζόπουλου, δημοσιευμένο στο ίδιο περιοδικό, στο φύλλο της προηγούμενης εβδομάδας-, ερμηνεύοντας μία αποστροφή του αντιπάλου του, είχε πιθανολογήσει πως όταν ομιλεί για για ανατροπή της κυριαρχίας της αστικής τάξης, εννοεί «την αποσύνθεση του Κράτους [το κεφαλαίο του σ.]».[42] Συμπλήρωνε μάλιστα πως τον ίδιο τον ενδιέφερε μόνο το δυνάμωμα της κρατικής μηχανής και ουδόλως τα συμφέροντα μεμονομένων κοινωνικών τάξεων. Καταλήγοντας επ' αυτού, τονίζει πως δεν αναγνωρίζει «στον τόπο του» την ύπαρξη τάξεων, παρά μόνο «προσωρινές οικονομικές τάξεις ατόμων».

Ο Χατζόπουλος, παίρνοντας λαβή από αυτά, θα κάνει ορισμένες, διευκρινιστικές περισσότερο των σοσιαλιστικών θέσεων, παρατηρήσεις στα «Παλιά της σχωρεμένης». Ο σοσιαλισμός, γράφει, δεν αποσκοπεί στην «αποσύνθεση» κανενός κράτους· γυρεύει μόνο στην αναδιάρθωση των κρατικών οργανισμών, ώστε να μην είναι πλέον όργανα των κυρίαρχων τάξεων, αλλά να οικοδομούνται πάνω στη βούληση του συνόλου των τάξεων που θα τα απαρτίζουν.[43] Οσον αφορά την εκλήρωση των εθνικών δικαίων, το ρόλο του «δυνατού Κράτος» στην υπόθεση αυτή και τη στάση του σοσιαλισμού, ο αρθρογράφος εξηγεί: οι «συνεπείς» σοσιαλιστές πουθενά στη Γη δεν αντιστρατεύονται τα εθνικά συμφέροντα. Λένε όμως τα πράγματα με το όνομά τους, γνωρίζουν πως πρόκειται για «ανταγωνισμό συμφερόντων» ανάμεσα στους λαούς και όχι για «άμιλλες», όπως τα συσκοτίζουν οι αστοί. Αυτά τα συμφέροντα, λοιπόν, υποστηρίζονται από το σοσιαλισμό, εντούτοις μόνο στο βαθμό που εκφράζουν την «ανάγκη της εθνικής ανεξαρτησίας κ' ενότητας της φυλής».[44] Ακόμα, λέγοντας ότι η εμμονή του Ραμά να υπερτονίζει τα περί κρατικής «δύναμης» στοχεύει στο να γίνει ευκολκότερα αποδεκτό αυτό το «χάπι» από τους «πατριώτες», δηλαδή τους πατριδολάτρες, πλάγια αφήνει να εννοηθεί πως το πρώτιστο ενδιαφέρον του αντιπάλου του δε σχετίζεται τόσο με την υλοποίηση των εθνικών δικαίων, όσο με την εμπέδωση, εκ μέρους των καχύποπτων προς το σοσιαλισμό πολιτών, της πεποίθησής του πως επιβάλλεται η αυταρχικότερη διακυβέρνηση της χώρας.

Το ζήτημα της κινδυνολογίας του Ραμά θίγει ο Κ. Χατζόπουλος και στο άρθρο «Συνέχεια δίχως τέλος».[45] Μέσω ερωτημάτων που απευθύνει στο συνομιλητή του διαχωρίζει, σχολιάζοντας το θέμα της στρατιωτικής ετοιμότητας και του πατριωτισμού, την περίπτωση της ύπαρξης παραγματικών εθνικών συμφερόντων προς υπεράσπιση, από την προσχηματική επικλησή τους -εδώ, έμμεσα πλην σαφώς κατατάσσεται ο Ραμάς- από τους κυρίαρχους, με στόχο την καλύτερη εξυπηρέτηση των ιδιαίτερων συμφερόντων τους.

Στο ίδιο άρθρο, τέλος, που είναι και η τελευταία συμβολή του Χατζόπουλου στη συζήτηση, ακριβώς πριν αυτή τελειώσει με ένα κείμενο του Μάρκου Ζαβιτζιάνου, ο συμπαραστάτης του Σκληρού θα σχολιάσει και τα περί «λαϊκού» κόμματος του Ραμά. Αρχικά, προσάπτει στον αντίπαλό του τον ψόγο πως παρουσιάζει στρεβλά την προτάση του Σκληρού για φούντωμα της ταξικής πάλης στην Ελλάδα και δημιουργία ταξικών πολιτικών κομμάτων. Ο τελευταίος, γράφει, δε συνέστησε μόνο τη δημιουργία εργατικού κόμματος, όπως θέλει να διατείνεται ο Ραμάς. Πού, ρωτά ειρωνικά τον αντίπαλό του, «ω ευλογημένε, είπε τέτιο πράμα το *Κοινωνικό ζήτημα*;»[46] Αναφέρει βέβαια ο συγγραφέας του, συμπληρώνει, την εργατική τάξη ως τον κατάλληλο φορέα των σοσιαλιστικών ιδανικών, την πιο ζωντανή και υγιή κοινωνική τάξη της Ελλάδας, ωστόσο, ο Σκληρός βλέπει θετικά την οργάνωση όλων των τάξεων και αυτό επιδιώκει. Και αν στο βιβλίο του, καταλήγει, κοιτάζει πρώτα στη μεριά του προλεταριάτου, αναμένοντας να ξεκινήσει πρώτο αυτό την πολιτική διοργάνωση των κοινωνικών τάξεων της Ελλάδας, τούτο δε συμβαίνει -εξηγεί ο Χατζόπουλος- γιατί οι προλετάριοι είναι «μόνο» περισσότερο συμπαθείς, από τις λοιπές τάξεις, στο Σκληρό, αλλά και διότι αντικειμενικά η πολιτικοταξική συγκρότησή τους είναι ευκολότερη.

Παρατηρεί, επίσης,[47] ότι η αντιπρόταση του Ραμά για δημιουργία «λαϊκού» κόμματος, με τον τρόπο που ορίζεται η συγκρότησή του, δεν είναι παρά ένα μη συνθέσιμο συνονθύλευμα, ή, σύμφωνα με τα λόγια που χρησιμοποιεί, ένα «πολυσπόρι», ένα «παιδιάστικο ανακάτωμα» που προδίδει άγνοια των και στοιχειοδέστερων κοινωνιολογικών γνώσεων. Η πρόταση του Ραμά είναι αδιέξοδη, διότι αναμειγνύει κοινωνικές ομάδες με διαφορετικά ή αντικρουόμενα συμφέροντα, πράγμα που δεν μπορεί να οδηγήσει στην κατάρτηση και εφαρμογή ενός πολιτικού προγράμματος που θα εκφράζει όλες τις πλευρές. Για να καταδείξει, μάλιστα, το άτοπο ενός τέτοιου παράταιρου συνταιριάσματος πολιτικών στόχων και κοινωνικών δυνάμεων προσφεύγει και σε ένα πρόσφατο ελληνικό παράδειγμα, το «ναυάγιο», όπως το λέει ο Χατζόπουλος, «του κ. Γούναρη στην προσπάθεια να εξισώσει τη φορολογία με τα αντικεφαλαιοκρατικά του νομοσχέδια». Και συμβουλεύει το Ραμά, επικαλούμενος την καλή θέληση του αντιπάλου του, να αναγνωρίσει στο παραπάνω «ναυάγιο», «το ναυάγιο της δικής του ουτοπίας»: δηλαδή «αν έχομε ή όχι τάξες και στον τόπο μας, καθώς και αν

τον κυβερνούνε τούτον οι λίγοι επιτήδειοι, που φαντάζεται, ή η δύναμη του πλούτου. Λόγια περσότερα», καταλήγει ο Χατζόπουλος, «τα βρίσκω περιττά σ' αυτό το θέμα».[48]

II

Ενας άλλος εθνικιστής συνομιλητής - επικριτής του Σκληρού στη συζήτηση στο *Νουμά*, είναι ο Ιων Δραγούμης, ο πιο εμπνευσμένος μάλλον αντίπαλος των σοσιαλιστών, αλλά και του ίδιου του συγγραφέα του *Κοινωνικού μας ζητήματος* προσωπικά. Συμμετέχει με δύο άρθρα στο διάλογο και συγκρούεται με τον τελευταίο (εν παρόδω και με το Χατζόπουλο) σε πολλά ζητήματα, μεταξύ των οποίων και αυτό της διάγνωσής του για την παθολογία της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και των εξαγωμένων από αυτή δέσμη προτάσεων. Ο Δραγούμης, ολόψυχα και ενεργά δοσμένος στην υπόθεση της απελευθέρωσης των αλύτρωτων Ελλήνων, την εποχή εκείνη βρισκόταν στην οθωμανική πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, όπου και υπηρετούσε στην ελληνική πρεσβεία ως γραμματέας. Εκεί, πρωτοδιαβάζει τη μικρή μελέτη του Σκληρού, «μέσα σε ένα κλίμα πατριωτικής έξαρσης»,[49] όπως έχει επισημανθεί, πράγμα που έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποβαίνει καθοριστικό του πάθους με το οποίο θα απορρίψει τις αναλύσεις του Σκληρού. Εξάλλου, όπως παρατηρεί ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, στην όλη συγγραφική παραγωγή του Δραγούμη κατά τα έτη 1908-1910, η αντίκρουση «των σοσιαλιστικών θεωριών, τας οποίας επλάσαραν τότε εις την Ελλάδα ο Γ. Σκληρός και οι εκ Γερμανίας διανοούμενοι (Κ. Χατζόπουλος κ.λπ.)», συνδυάζεται με το στόχο της ενίσχυσης της εθνικής αυτοπεποίθησης των Ελλήνων και το κέντρισμα των ιθυνόντων του Ελληνικού κράτους για αναδιοργάνωση και προετοιμασία του ελληνισμού στην επλήρωση των εθνικών οραματισμών του.[50]

Ο ίδιος ο Δραγούμης ζωγράφισε με έντονα χρώματα τις εντυπώσεις που του προκάλεσε η πρώτη ανάγνωση του μικρού βιβλίου του Σκληρού, μέσα στην ατμόσφαιρα που προαναφέραμε. Στο αυτοβιογραφικό πολιτικό μυθιστόρημά του *Οσοι ζωντανοί* [1911] αφιερώνει μερικές σελίδες στην περιγραφή των αισθημάτων και συνειρμών που κατέκλησαν το ήρωα του βιβλίου Αλέξη, δηλαδή του ίδιου, από το διάβασμα ενός σοσιαλιστικού «φυλλαδίου», γραμμένου «από κάποιο φοιτητή που σπούδαζε στη Γερμανία»,[51] εκφράσεις πίσω από τις οποίες κρύβεται το *Κοινωνικόν μας ζητήμα* και ο Σκληρός αντίστοιχα. Στην παράθεση των εντυπώσεων και σκέψεων προβάλλουν ανάγλυφα οι λόγοι της απόρριψης της ανάλυσης του Σκληρού για την ελληνική κοινωνία, οι οποίοι, απτά δείγματα νιτσεϊκής επιρροής σε πολλά σημεία τους, γενικά συνταυτίζονται με εκείνους του Ραμά: ο Σκληρός, λέει ο Δραγούμης μέσω του αφηγητή που παρακολουθεί τις αντιδράσεις του Αλέξη, γυρεύει να καταλύσει πατρίδα, έθνος και κράτος, για να φέρει την «οχλοκρατία» και την «αναρχία»· ο σοσιαλισμός πάλι που διασαλπίζει, εκφράζει τα ταπεινά ένστικτα των μαζών, των «τάξεων των σκλάβων», δηλαδή των ανθρώπων που εργάζονται για να αποκομίσουν τα προς το ζην, για τους οποίους ο αυτοβιογραφούμενος συγγραφέας εκφράζει την πλήρη περιφρόνησή του.

Δεν παραλείπει, πάντως, να σημειώσει την ξενόφερτη προέλευση των αναλύσεων του Σκληρού, *ο οποίος επιδιώκει να μεταφυτεύσει πράγματα που ισχύουν για άλλα έθνη και κοινωνίες*: θέλει, γράφει, ο Σκληρός «να σηκώσει πόλεμο ανάμεσο στις τάξες στην Ελλάδα για καλό, τάχα, του τόπου»· ξεχνώντας πως η Ελλάδα περιτριγυρίζεται από γείτονες που «επιβουλεύονται και την ύπαρξή της ακόμα», συμβουλεύει «να κομματιαστή σε εχθρικά στρατόπεδα, που να καταγίνωνται με εμφυλίους σπαραγμούς», και μάλιστα σε μία χώρα που, όπως εκτιμά, «δεν έχει εργάτες χωρίς σπίτι και περιβόλι».[52]

Να επιστρέψουμε όμως στο *Νουμά* και στα άρθρα του Δραγούμη. Πρώτα δημοσιεύτηκε το χειμαρρώδες κείμενο «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας», στα τέλη Νοεμβρίου του 1907. Σε αυτό, από την άποψη που εδώ μας απασχολεί, θίγονται τα ακόλουθα ζητήματα: (α) των κοινωνικών τάξεων και του έθνους, (β) της «προόδου» και (γ) της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας.

Σχετικά με το πρώτο, ο Δραγούμης, καθώς έχει διαπιστωθεί, «δεν παραγνωρίζει την ύπαρξη και την πάλη των τάξεων, όπως ο Σ. Ραμάς, τη θεωρεί όμως απλή περιπέτεια των κοινωνιών».[53] Κατ' αυτόν,[54] η ύπαρξη των κοινωνικών τάξεων είναι μία πραγματικότητα: ανάλογα με την περίσταση, οι τάξεις είναι περισσότερο ή λιγότερο διαμορφωμένες και ευδιάκριτες η μία από την άλλη, ο μεταξύ τους αγώνας εκδηλώνεται στον έναν ή άλλο βαθμό. Δηλώνει μάλιστα πως τον ίδιο δεν τον ενδιαφέρει ποια τάξη κυβερνά και έχει την κυριαρχία σε ένα έθνος, υπαινισσόμενος έτσι πως η άποψη του Σκληρού, που κλίνει υπέρ της εργατικής τάξης, είναι μεροληπτική.

Ωστόσο, για τον εθνικιστή αντίπαλο του μαρξιστή διανοητή, το ουσιαστικό είναι το έθνος και η εθνική ζωή, πράγματα που υπερκαθορίζουν ο,τιδήποτε αναπτύσσεται εντός του εθνικού σώματος. Από αυτήν την άποψη, η ταξική πάλη, που ο Σκληρός πρότεινε ως γιατρικό της ελληνικής κακοδαιμονίας, απορρίπτεται. Από ορισμένες νύξεις του Δραγούμη, φαίνεται πως ξεχωρίζει την πάλη των κοινωνικών τάξεων σε δύο είδη: το ένα είδος είναι ο τύπος των ταξικών ανταγωνισμών που εξισορροπούν τις κοινωνικές αντιθέσεις και δε διαρρηγνύουν την κοινωνική αλληλεγγύη· αυτός ο τύπος δεν είναι αντιπαθής στον αρθρογράφο· ο άλλος τύπος είναι εκείνος που οδηγεί τα «αλληλοφαγώματα» και την «κοινωνική αρρωστια»· τούτος, στον οποίο έμμεσα κατατάσσεται και η μορφή της ταξικής πάλης που προτείνει το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* για την Ελλάδα, απορρίπτεται χωρίς δεύτερη κουβέντα.

Οπως προαναφέρθηκε, για το Δραγούμη, αυτό που προέχει στην αντίληψή του είναι το έθνος, και, συνεπώς, όταν η προώθηση των εθνικών συμφερόντων απαιτεί θυσίες, τότε οι κοινωνικές τάξεις του έθνους, δηλώνει, πρέπει να τις υπομείνουν με στωικότητα· μολονότι, πρέπει να επισημανθεί, θεωρεί ως κατάλληλες για τέτοιες θυσίες μόνο τις κατώτερες τάξεις, και συγκεκριμένα τους εργάτες.[55] Η υπόδειξη περί θυσιών, που συνδυάζεται με ρητορικά ερωτήματα τα οποία απευθύνονται στο Σκληρό, αποσκοπεί στην κατάδειξη του ότι η ύπαρξη αιτημάτων της εργατικής τάξης για βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής της κ.λπ., αιτήματα στα οποία προσέβλεπε ο μαρξιστής διανοητής, μπορεί να είναι επιβλαβή για τα εθνικά, κρατικά συμφέροντα.

Πράγματι, η αρνητική σύνδεση των δύο αυτών παραγόντων γίνεται στις τελευταίες παραγράφους του άρθρου του Δραγούμη, όπου σχολιάζεται το ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής (που σύμφωνα με μια διατύπωση του κειμένου, τα «εξωτερικά ζητήματα» της χώρας «είναι *εσωτερικά*» [υπογρ. του Δρ.]) και της εθνικής ολοκλήρωσης της Ελλάδας, ένα θέμα που εκτιμά πως ο Σκληρός «δε φαίνεται να το σκέφτηκε καλά».[58] Με δύο λόγια, ο Δραγούμης λέει, απευθυνόμενος στο μαρξιστή αντίπαλό του, πως ξέχασε τους αλύτρωτους Ελληνες και συνέλαβε την Ελλάδα στατικά, τη στιγμή που το πρώτιστο καθήκον είναι η διεύρυνση των συνόρων του Ελληνικού κράτους (κατάληψη της Μακεδονίας)· με τέτοιες προταιραιότητες, που κατά τον αρθρογράφο, είναι ανυποχώρητα απόλυτες, δεν μπορεί κανείς, όπως ο Σκληρός, να ασχολείται με τους Ελληνες προλετάριους. Θεωρώντας, τέλος, πως η τότε κατάσταση της Ελλάδας είναι παρόμοια με εκείνη της Ιταλίας πριν τη δεκαετία του 1870, κλείνει το άρθρο του με τη συμβουλή προς το Σκληρό να κοιτάξει να διδαχτεί από την εμπειρία της ιταλικής ενοποίησης.

Για το ζήτημα, πάλι, της «προόδου», ο Ιων Δραγούμης εκφράζει έντονο σκεπτικισμό, παράλληλα με την ευρύτερη δυσπιστία του στη ξενόφερτη «ψιλόλογη επιστήμη» του Σκληρού και τη «μολυσμένη ατμόσφαιρα» που θεωρεί ότι την περιβάλλει.[57] (Δυσπιστία, η οποία, εν παρόδω, συνοδεύεται με σαφείς ενδοιασμούς έναντι της επιστήμης γενικά, καθώς και του ορθολογισμού.) Κατ' αυτόν, η «πρόοδος», δηλαδή η είσοδος της Ελλάδας στην τροχιά του κεφαλαιοκρατισμού, στα χνάρια της αναπτυγμένης Δύσης (θέμα στο οποίο είχε πρόσφατα αναφερθεί διεξοδικά ο Χατζόπουλος -τον οποίο και σχολιάζει ο Δραγούμης- στο «Κοινωνικό μας ζήτημα»), φαίνεται να αξιολογείται αρνητικά όσον αφορά την επίδρασή της στο εθνικό φρόνημα των Ελλήνων.

Χωρίς να αναπτύσσει μία φυσιοκρατική - αντιβιομηχανική[58] λογική του τύπου του Ραμά, εντοπίζει το αρνητικό στοιχείο στη διάβρωση του ελληνικού ψυχισμού από το μιμητισμό των

αλλοδαπών, δυτικοευρωπαϊκών καταναλωτικών και άλλων κοινωνικών προτύπων. Συνάμα, εκφράζει και μία έμμεση επίκριση στην υπερβολική βεβαιότητα, στην πίστη, θα μπορούσαμε να πούμε, των σοσιαλιστών, δηλαδή του Σκληρού και του Χατζόπουλου, πως το φούντωμα της κοινωνικής πάλης εγγυάται αυτό που οι ίδιοι αποκαλούν «πρόοδο»: την αναδιαμόρφωση της Ελλάδας στην κατεύθυνση των κεφαλαιοκρατικά αναπτυγμένων χωρών.

Στο γνωστό, διδακτικής μορφής άρθρο «Στους δημοτικιστάς», συναντάμε την πρώτη, στη συζήτηση, αναφορά του Σκληρού πάνω στη θεματολογία που μας απασχολεί εδώ· αναφορά, στην οποία, εντούτοις, δεν προστίθεται τίποτα καινούργιο, καθόσον πρόκειται για απλή υπενθύμηση, στο αναγνωστικό κοινό του *Νουμά*, των απόψεων που είχε ήδη αναπτύξει στο βιβλίο του (ίσως και γνωριμία με αυτές, για όσους τις αγνοούσαν). Έτσι, ο μαρξιστής διανοητής επιγράφει μόνο τις γνωστές σχετικές τοποθετήσεις του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (κυριαρχία δίχως έλεγχο της ελληνικής αστικής τάξης κ.λπ.).[59] Τα ίδια, αλλά περισσότερο λεπτομερειακά, θα επαναλάβει εκ νέου στο επόμενο άρθρο του στο *Νουμά*, «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», δείγμα ασφαλώς της εκτίμησης του μαρξιστή συγγραφέα πως οι αναλύσεις του στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* «αναφορικώς με την Ελλάδα» δεν είχαν επαρκώς κατανοηθεί από τους εθνικιστές συνομιλητές του.[60] Ωστόσο, στο προαναφερθέν κείμενο, στο οποίο δίνονται απαντήσεις -μεταξύ άλλων- στις θέσεις του Ραμά για την «εξέλιξη» και την «πρόοδο», καθώς και στις επιστημολογικές απόψεις που ο εθνικιστής δημοτικιστής είχε εκφράσει στο διάλογο, ο Σκληρός προχωρεί και πέρα από το βιβλίο του, εξετάζοντας αναλυτικότερα το ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, και συγκεκριμένα το πρόβλημα των αλύτρωτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Λαβή για τούτο πήρε ο Σκληρός από την εναντίον του κριτική του Δραγούμη.

Ενα μεγάλο μέρος του κειμένου του Ελληνα μαρξιστή, περίπου το μισό, αφιερώνεται στο σχολιασμό του «ορμητικού», όπως το λέει, άρθρου του Ιδα - Δραγούμη «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας». Εκτιμώντας γενικά πως οι απόψεις του επικριτή του είναι ασυστηματοποίητες, επισημαίνει πως στη βάση των αναπτύξεών του ανιχνεύεται το δίπτυχο έθνος - κράτος, επί του οποίου οικοδομείται μία συλλογιστική που γυρεύει να υποτάξει τα πάντα σε αυτά. Ο Σκληρός,[61] χωρίς να αμφισβητήσει τη σπουδαιότητα που έχει για κάθε λαό η εθνική ζωή και η κρατική ύπαρξη, παρατηρεί πως η αντίληψη του Δραγούμη για τούτες τις έννοιες είναι μεσσιανική, υποκειμενιστική και αντιιστορική, δεδομένου ότι τόσο τα έθνη, όσο και τα κράτη, καθώς λέει, είναι κατηγορίες ιστορικές, με συγκεκριμένα κοινωνικά συνδηλωτικά.

Ταυτόχρονα, επισημαίνει πως η εθνική ζωή και η κρατική ύπαρξη δεν αρκούν από μόνες τους, όπως υποστηρίζει ο Δραγούμης, για να ικανοποιήσουν τις ανθρώπινες ανάγκες: ο ακριβής προσδιορισμός των παραγόντων που εξασφαλίζουν «την αξιοπρεπή ζωή του έθνους και του κράτους», είναι ζήτημα κεφαλαιώδους σημασίας. Πάνω σε αυτό το ζήτημα, ο αρθρογράφος ερμηνεύει την άποψη του επικριτή του ως εντοπισμό αυτών των παραγόντων (α) στη συνείδηση των λαϊκών συμφερόντων που οφείλει να έχει η κυρίαρχη τάξη του έθνους, και (β) στον πολιτικό, ο οποίος θα δρα με βάση αποκλειστικά τα συνολικά εθνικά και κρατικά συμφέροντα. Οι πιο πάνω θέσεις, εκτιμά ο Σκληρός είναι μεσσιανιακές και ανίκανες να δώσουν ικανοποιητικές λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα, αφού δεν μπορούν να εγγυηθούν το πώς ό,τι επιζητούν μπορεί και να υλοποιηθεί.

Με βάση την παραπάνω κριτική στο σχήμα του Δραγούμη, ο Σκληρός, εξακολουθώντας, προσθέτει ότι οι έννοιες με τις οποίες δουλεύει ο εθνικιστής συνομιλητής του -πατρίδα, έθνος, κ.λπ.- καταλήγουν να χάνουν τη συγκεκριμένη υπόστασή τους. Κατά συνέπεια, ο Δραγούμης δεν κάνει λόγο παρά για τις «αφηρημένες ψυχώσεις» του, και όταν καλεί το λαό να τις συμμεριστεί και να θυσιαστεί για αυτές, δεν είναι καθόλου βέβαιο πως όλοι οι Ελληνες θα πειστούν να το πράξουν. Δε θα τον ακολουθήσουν -τουλάχιστον μέχρι το τέλος- όσοι, των οποίων τα συμφέροντα, που ο ίδιος θέτει στο περιθώριο για χάρη του εθνικιστικού σχήματός του, δεν εξυπηρετούνται από τα κελεύσματά του: «[...] με την πρώτη ευκαιρία θα το αφίσουν στα κρύα του λουτρού, ευθύς άμα

η *αφηρημένη ιδέα* του έθνους και τις πατρίδας έρθη σε σύγκρουση με τα *συγκεκριμένα* τους συμφέροντα».[62]

Δεν αποτελεί, επομένως, έκπληξη η αξιολόγηση του Σκληρού πως το πατριωτικό κήρυγμα του Δραγούμη είναι ανούσιο και αλυσσιτελές. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας του *Κοινωνικού μας ζητήματος* θα υποστηρίξει[63] πως οι ακατάσχετες πατριωτικές φωνασκίες, τα «πατριωτικά ξελαρυγγιάσματα» όπως γράφει, δεν ωφελούν, αλλά βλάπτουν την υπόθεση των αλύτρωτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας: συσκοτίζουν την ουσία του ζητήματος, που έγκειται στην ύπαρξη ενός αναγεννημένου αστικού Ελληνικού κράτους. Από αυτήν την άποψη, η αναστολή ή ματαίωση του σοσιαλιστικού αγώνα στη χώρα θα έχει αρνητικά, και όχι θετικά όπως τονίζει ο Δραγούμης, αποτελέσματα για το ζήτημα του οθωμανικού ελληνισμού, αφού με αυτόν τον τρόπο θα ανασταλεί ή ματαιωθεί και ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας.

Το πρόβλημα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, γράφει ο Σκληρός, είναι ποιά στάση που θα κρατήσουν οι Ελλήνες υπήκοοί της έναντι της αστικής, συνταγματικής μεταρρύθμισής της, όταν εν καιρώ αυτή συμβεί. (Κατά σύμπτωση, έπειτα από μερικούς μήνες, στις 23 Ιουνίου 1908, εκδηλώθηκε η Νεοτουρκική Επανάσταση.) Το πρόβλημα αυτό, επισημαίνει, «δεν είναι *ζήτημα προσώπων*, αλλά *ζήτημα συστήματος*»[64] από τη μία μεριά ο φεουδαρχισμός, με εκφραστές το σουλτανισμό, αλλά και το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, και από την άλλη ο αστισμός. Εδώ, ο Σκληρός θα περιγράψει, όπως παρατηρεί και η Ελλη Σκοπετέα σε πρόσφατη μελέτη της, «πριν καν ξεσπάσει η [Νεοτουρκική] Επανάσταση», «το κεντρικό δίλημμα των Ελλήνων [της Οθωμανικής αυτοκρατορίας]»:[65] παροχή υποστήριξης, όπως σημειώνει σχετικά ο Σκληρός, προς το σουλτανικό καθεστώς, τον τουρκικό φεουδαρχισμό -στάση που κατά τη γνώμη του θα κρατήσει η Μεγάλη Εκκλησία, ο ελληνορθόδοξος κλήρος, για να υπερασπίσει «τα *περιώνυμα φεουδαλικά του προνόμια*»- ή σύνταξη στο πλευρό του αστικού μετασχηματισμού, όπως επιτάσσει η αστική υπόσταση του οθωμανικού ελληνισμού, για παράλληλη «απαλλαγή» από τον τουρκικό και το «ρωμέικο» φεουδαρχισμό;[66] Ο Σκληρός, φυσικά, επιλέγει την τελευταία εναλλακτική, ενώ ταυτόχρονα παρατηρεί πως, έως ότου κατορθώσει η Ελλάδα να ορθοποδήσει (με τα «φάρμακα», βέβαια, που ο ίδιος προτείνει), αντίθετα με όσα συνιστά ο Δραγούμης και όσοι εθνικιστές κραυγάζουν υστερικά, «δεν μπορούμε και δεν πρέπει *ν' αρχίσουμε καμιά δράση στην Τουρκία!*»[67]

Ο Δραγούμης, ξαναπιάνει την πένα, ή όπως ο ίδιος λέει μπαίνει «πάλι λιγάκι στα μελάνια», για να αντικρούσει το Σκληρό -εξαιτίας της δημοσίευσης του «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'»- και συντάσσει το κείμενο «Κοινωνισμός και κοινωνιολογία», που δημοσιεύεται στο *Νουμά* το Μάιο του 1908. Στο θεωρητικό - μεθοδολογικό επίπεδο, ο συνομιλητής του Σκληρού θα προβάλλει τη θέση πως ενώ η κοινωνιολογία είναι επιστήμη, ο «κοινωνισμός», δηλαδή ο σοσιαλισμός αποτελεί «πόθο». Ως εκ τούτου, η πρώτη έχει αντικειμενικό χαρακτήρα, ενώ ο δεύτερος «όλως διόλου» υποκειμενικό˙ ο σοσιαλισμός, προσθέτει, συμπίπτει «επάνω κάτω», με αυτό που ο Σκληρός ορίζει -αναφερόμενος στους αντιπάλους του και, γενικά, σε όσους δε δέχονται τη διαλεκτική μέθοδο και τον υλισμό- την «υποκειμενική κοινωνιολογία».

Ο Δραγούμης αντιστρέφει τα δεδομένα του Σκληρού όσον αφορά το ποιός χαρακτηρίζεται από «υποκειμενικότητα» ή «αντικειμενικότητα» στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων: ο «υποκειμενισμός» αποδίδεται τώρα στους οπαδούς των σοσιαλιστικών θεωριών. Επομένως, όποιος επικαλείται στις αναλύσεις του τα θεωρητικά σχήματα του σοσιαλισμό, δεν μπορεί να διεκδικεί και την επιστημονικότητα των απόψεών του επί τη βάση αυτής της επίκλησης (όπως έκανε ο Σκληρός).[68] Δεδομένου, λοιπόν, ότι ο σοσιαλισμός είναι «πόθος», «πόθο» εκφράζουν, καταλήγει ο αρθρογράφος, τόσο ι αναλύσεις του Σκληρού για την ελληνική κοινωνία, όσο και τα «φάρμακα» που αυτός προτείνει για το ξεπέρασμα της κακοδαιμονίας που τη μαστίζει. Με αυτόν τον τρόπο, ο Δραγούμης θα επιστρέψει τον ψόγο του Σκληρού, πως διακατέχεται από «αφηρημένες ψυχώσεις», στον αντίπαλό του.

Εξακολουθώντας, θα αποποιηθεί το χαρακτηρισμό «πατριώτης» για τον εαυτό του, καθώς και το ότι ανήκει σε αυτούς τους εθνικιστές - πατριώτες που ο Σκληρός κατηγόρησε πως αναλώνονται σε «πατριωτικά ξελαρυγγιάσματα»: απλά, «[...] γεννήθηκα Ελληνας», δηλώνει, «και Ελληνας θα μείνω, θέλωντας και μη, ως που να πεθάνω»· και συμπληρώνει, ευθύς αμέσως, καταδεικνύοντας το μοιραίο και αμετάκλητο αυτής της δέσμευσης: «Αναγνωρίζω τη σκλαβιά μου και δε νομίζω πως υπάρχει *ελεύτερη θέληση* [υπογρ. του σ.], γιατί αν υπήρχε θα μπορούσα να γίνω κοσμοπολίτης».[69] Διευκρινίζει, ωστόσο, πως επιθυμή τη συνειδητή εκμετάλλευση του πατριωτικού αισθήματος, του πατριωτισμού των Ελλήνων για να κατορθώσει, μέ την εθνική - πατριωτική κινητοποίηση ως καταλύτη, την οργάνωση της δράσης των λαϊκών μαζών, με στόχο την κοινωνική αναδιάρθρωση.[70] Χαρακτηριστικό είναι το εκ της αλλοδαπής παράδειγμα που αναφέρει ο Δραγούμης αναφορικά με το αγροτικό πρόβλημα της χώρας:

> Οι Βούλγαροι στα 1903 πώς έκαμαν και σήκωσαν τόσα χωριά στη Μακεδονία, και δικά τους και μη δικά τους, κατεπάνω στον Τούρκο; Είπαν στους χωριανούς πως άμα διώξουν τους Τούρκους μπέηδες, τα τσιφλίκια θα γίνουνε δικά τους (των χωριανών δηλαδή). Και μάλιστα τους τα ξεμοίρασαν από πριν στους χωρικούς, και τους έδειξαν του καθενός το κομμάτι που θα πάρει».

Ο Δραγούμης, πάντως, θα συμπέσει με το Σκληρό στην εκτίμηση για το φιλοσουλτανισμό του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Δηλώνει, λοιπόν, πως αν δεν μπορέσει να τους τραβήξει με το πρόγραμμά του, τότε δε θα διστάσει να καταφερθεί ενάντια στην Εκκλησία, τακτική, άλλωστε, που προτίθεται να πράξει και με τους «κοτζαμπασήδες». Τέλος, αναφορικά με τον «πατριωτισμό», ο αντίπαλος του Σκληρού θα διατυπώσει την έντονη αμφιβολία του για το αν ο τελευταίος, με τον κριτικό -έναντι του πατριωτισμού- λόγο που αναπτύσσει υπερέβη πράγματι τον «εθνισμό». Διότι αν στ' αλήθεια συμβαίνει αυτό, τότε, αναρωτιέται, γιατί ο Σκληρός σκύβει πάνω από τα προβλήματα της Ελλάδας, αντί να «στοχάζεται κοσμοπολιτικά;»

Η ταξική βάση της πολιτικής, είναι ένα άλλο ζήτημα στο οποίο θα σταθεί ο Δραγούμης. Γράφει επ' αυτού πως δεν είναι σε θέση ούτε να φανταστεί καν «κανένα άτομο, και προπάντων άτομο πολιτικό, ξεκάρφωτο από την κοινωνία όπου μεγάλωσε και ζη και πολιτεύεται».[71] Η διαφορά του με το Σκληρό, συμπληρώνει, είναι πως ενώ εκείνος στηρίζει την πολιτική στο προλεταριάτο, ο ίδιος στηρίζει τη δική του πολιτική στους βιομηχάνους και στους εμπόρους. Τούτο, ωστόσο, καταλήγει, δε θα πρέπει να δυσαρεστεί το σοσιαλιστή αντίπαλο του, αφού η ανάπτυξη του κεφαλαίου, στην οποία προσβλέπει ο ίδιος, θα επιφέρει το πλήθεμα των προλετάριων, στους οποίους -αντίθετα- προσβλέπει ο Σκληρός.

III

Τη δική του πρόταση για το ξεπέρασμα της ελληνικής κακοδαιμονίας θα καταθέσει στη συζήτηση και ο Πέτρος Βλαστός, επί τη βάση του γνωστού φυλετιστικού συστήματός του, το οποίο άλλωστε χρησιμοποίησε -καθώς δείξαμε αλλού- και στην ερμηνεία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Οι απόψεις του βρίσκονται καταγεγραμμένες τόσο στο άρθρο «Η φυλή», μοναδική συμμετοχή του στο κύριο σώμα της συζήτησης, καθώς και σε ένα τμήμα ενός άρθρου από τη σειρά των βιβλιοκρισιών που έφεραν το γενικό τίτλο «Κριτικές αναποδιές». Ο φυλετιστής δημοτικιστής συμφωνεί καταρχήν με τις κριτικές επισημάνσεις του Σκληρού αναφορικά με την ελληνική κοινωνία:

> Είναι δύσκολο[, γράφει,] να μην παραδεχτή κανείς πως όσα λέει ο κ. Σκληρός αναλύοντας την ελληνική κοινωνία είναι σκεδόν όλα σωστά -λέω σκεδόν, γιατί

> δεν έχουμε καθαρά χωρισμένες τάξες κι ακόμα λιγώτερο προλετάριους- και δεν έχει ρώτημα πως η απόλυτη κι απολέμητη βουλευτοκρατία [: ο όρος, κατά αμέσως επόμενη δήλωση του σ., προτιμάται έναντι της «πλουτοκρατίας» του Σκληρού] είναι η πηγή και το θεμέλιο της σημερινής κακομοιριάς [στην Ελλάδα].[72]

Ωστόσο, η παραδοχή αυτή, πολύ γενική ούτως ή άλλως, δεν τον εμποδίζει να προτείνει ένα εντελώς διαφορετικό, συγκριτικά με τα «φάρμακα» του Σκληρού, πακέτο μέτρων για την ανόρθωση της ελληνικής κοινωνίας.

Για το Βλαστό, που κατά τη γενικότερη αντίληψή του η δυναμικότητα και το επίπεδο ενός λαού εξαρτώνται αποκλειστικά από την ποιότητα του αίματός του, οι λύσεις για τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας περνούν εν πολλοίς μέσα από τη βιολογία. Τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα, αποφαίνεται ο Βλαστός, εξαρτώνται από τους ανθρώπους: είναι «αποτελέσματα» και όχι «αίτια»· επομένως, για να πάψει κακοδιοίκηση να επικρατεί σε μία χώρα, για να πάει μπροστά η οικονομία κ.λπ., πρέπει πρώτα να «σιαχτούνε» οι «αθρώποι» που ζουν σε αυτήν. Αρα, και για την ελληνική περίπτωση, η κατεύθυνση των προτάσεων για ξεπέρασμα της κακοδαιμονίας της δεν μπορεί παρά να είναι προς το ανέβασμα του «μέσου όρου» της ποιήτητας του αίματος που τρέχει στις φλέβες της «φυλής», της «Ρωμιοσύνης».[73]

Το πρόγραμμα του Βλαστού, όπως θα διαπιστώσουμε συγκεκριμένα και στη συνέχεια, εμπίπτει ουσιαστικά στο χώρο της ευγονικής. Ως γνωστόν, η ευγονική υπήρξε -από την προτελευταία δεκαετία του προηγούμενου αιώνα και ύστερα- ένα αρκετά δημοφιλές, στους κύκλους των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων της αστικής κοινωνίας, ψευδοεπιστημονικό «πολιτικό πρόγραμμα». Στη βάση του υπήρχε η παραδοχή πως οι κοινωνικές μεταβολές μπορούσαν να ρυθμιστούν βιολογικά, με γενετικούς σχεδιασμούς όσον αφορά τις διάφορες κοινωνικές ομάδες ενός πληθυσμού.[74] Πλήρως αποκαλυπτική, από αυτήν την άποψη, είναι η βιολογική αιτιολόγηση, εκ μέρους του Βλαστού, της σύγχρονης οικτρής κατάστασης του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα (στο σύστημα αυτό, εντούτοις, αντιτίθεται συνολικά), της οποίας η αιτία αποδίδεται στο «σιμητισμό» της «φυλής», τη νόθευση, δηλαδή, του αίματος της «Ρωμιοσύνης» με το αντίστοιχο ακάθαρτο σιμητικό.[75]

Οι ακραίες ευγονικές επιλογές για κράτημα σε υψηλό βαθμό καθαρότητας του «μέσου όρου» μιάς «φυλής», όπως (α) «ο σπαρτιατικός Καιάδας», δηλαδή η φυσική εξόντωση όποιου μέλους της κοινωνίας «γεννιέται σάπιο και αδύνατο» (κατά την έκφραση του Βλαστού), και (β) ο με νόμο αποκλεισμός των επιμειξιών, δηλαδή των γάμων μεταξύ ατόμων που ανήκουν σε φυλετικές ομάδες με διαφορετικό βαθμό καθαρότητας, μολονότι δεν είναι απεχθείς στον φυλετιστή δημοτικιστή, απορρίπτονται ως πρακτικά μη εφαρμόσιμες. Αντ' αυτών θα προταθεί μία δέσμη μέτρων συνολικά μετριοπαθέστερων, που αφήνουν κάποιο χώρο για κοινωνική μεταρρύθμιση, με στόχο την ορθοπόδηση της ελληνικής κοινωνίας. (Οπως θα δούμε, πρόκειται για μέτρα και τακτικές που εφήρμοσαν αργότερα οι εθνικοσοσιαλιστές στη Γερμανία, οι οποίοι, δυστυχώς, απέδειξαν πως και εκείνοι οι «τρόποι» ευγονικής επέμβασης που ο Βλαστός αξιολογούσε ως «θεωρητικούς», χωρίς δυνατότητα εφαρμογής στο σύγχρονο κόσμο, μπορούσαν εντέλει να βρουν δρόμους εμπρακτης αξιοποίησης.)

Τα «πρακτικά», λοιπόν, «μέσα» που συνιστά ο Βλαστός είναι, επιγραμματικά, τα ακόλουθα.[76] Πρώτον, ο πόλεμος, που δεν αφήνει μία «φυλή» να ψοφήσει στην αδράνεια, αλλά τη σκληραγωγεί και την κρατεί ζωντανή. Διευκρινίζεται μάλιστα πως από αυτήν την άποψη, το κήρυγμα του Σκληρού για τον ταξικό, κοινωνικό πόλεμο στο εσωτερικό της Ελλάδας τού είναι συμπαθές, καθόσον θα επιτρέψει στην ισχυρότερη τάξη να κυβερνήσει. (Ο Βλαστός αντιλαμβάνεται βέβαια την κοινωνική δύναμη των τάξεων με βιολογικούς όρους: πρόκειται, ουσιαστικά, για κοινωνικοδαρβινιστική εκτίμηση.) Ωστόσο, ο εχθρός που ο ίδιος βλέπει, και τον οποίο οφείλει να πολεμήσει η «φυλή», η «Ρωμιοσύνη», είναι ο «Σλάβος». Επιπλέον, χρειάζεται και ενίσχυσή του

εθνικού πνεύματος των Ελλήνων, με ταυτόχρονο ωστόσο -όσον αφορά την αναγκαιότητα του πολέμου- ξεπέρασμα, της τότε εθνικής πολιτικής του συρμού, μέσα από την άρνηση αποδοχής του φλύαρου και απερίσκεπτου πατριωτισμού.

Δεύτερον, αυτό που ονομάζει «αρβανίτικη πολιτική», το μπόλιασμα της «Ρωμιοσύνης» με το καθαρό και συνατό αίμα των ορεσίβιων Αλβανών. Στην κατεύθυνση υλοποίησης αυτού του «αδελφώματος», προτείνει τη λήψη αρκετών μέτρων, μεταξύ των οποίων η διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας στα Ελληνόπουλα, αντί της γαλλικής ή της λατινικής, και η δημιουργία μισθοφορικών αλβανικών μονάδων στα πλαίσια του ελληνικού στρατού. Τρίτον, προβλέπει την πολιτική δραστηριοποίηση των πολιτών επί τη βάση των αρχών που προτείνει, τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών στο πνεύμα καταπόνησης, της αγάπης για «τη θρησκεία της τιμής και της θέλησης» κ.λπ., καθώς και προετοιμασία του γυναικείου πληθυσμού της χώρας για το ρόλο της μητέρας που θα είναι επιφορτισμένη με τη διαδασκαλία των ελληνοπαίδων «τη[ς] φιλοδοξία[ς] της ζωής». Τέλος, γενική καλλιέργεια του σεβασμού και της πειθαρχίας στους «δυνατούς», οι οποίοι αφού οργανωθούν κοινωνικά και πολιτικά, θα σχηματίσουν την κυβερνητική «αριστοκρατία» που έχει ανάγκη ο τόπος.

Το πρόγραμμα του Βλαστού για την ανόρθωση της ελληνικής κοινωνίας σχολίασε, από την πλευρά των σοσιλιστών δημοτικιστών ο Μάρκος Ζαβιτζιάνος σε δύο κείμενά του. Θεώρησε πως η απέχθεια του πρώτου για «τη λευτεριά του όχλου», δηλαδή τις λαϊκές ελευθερίες, και, επομένως, οι βλέψεις του σε ένα πολιτικό σύστημα κυριαρχίας των λίγων, των άριστων, δεν μπορεί να λειτουργήσει έτσι ώστε να υλοποιηθούν υψηλά ιδανικά, ή να ξεπεραστεί η «μικροψυχία» του, όπως ζητούσε ο φυλετιστής δημοτικιστής. Και αντιπροτείνει: «Δώστου [: του λαού] λεφτεριά, του γεννάς την αξιοπρέπεια, του αφαιρείς τους φτονερούς σάπιους στοχασμούς του δεμένου.[77]

Οσον αφορά τη γενική κατεύθυνση του πολιτικού προγράμματος του αντιπάλου του, ο Ζαβιτζιάνος δείχνει εμφανώς να πιστεύει (διορατικά, ας μας επιτραπεί να πούμε) πως το πρόγραμμα αυτό προμηνύει την αναπότρεπτη κατάληξη σε μία κοινωνία ανεκδιήγητης φρίκης και βαρβαρισμού, όπου η γενοκτονία θα είναι στην ημερήσια διάταξη. «Ανάλογη κοσμοθεωρία» με αυτή του Βλαστού, επισημαίνει, «δείχνουν οι πράξες του Τσάρου [Νικόλαου Β'] και του Χαμίτη [: Αβδούλ Χαμίτ Β']»· δηλαδή, αφενός τα πογκρόμ ενάντια στους Εβραίους και το ανηλεές, ίσαμε τη φυσική εξόντωση, κτύπημα των μη αρεστών στο τσαρικό καθεστώς, και αφετέρου οι σφαγές των Αρμενίων από τους Κούρδους, υπό την έγκριση του (πρώην, πλέον) σουλτάνου. Προσθέτει δε πως η λατρεία των «σφαγών», των «εγωισμών» και της «καταστροφής», που προβάλλεται από όσους αρνούνται με πείσμα να δεχτούν τις σύγχρονες κοινωνικές εξελίξεις -όπως ότι ο κόσμος διανύει την εποχή όπου οι εργάτες δεν «επαιτούν», μα «απαιτούν»-, δεν είναι πολιτισμός, αλλά βαρβαρισμός· λογικό επακόλουθο αυτής της λατρείας είναι πως όσοι την πιστεύουν, είναι αναγκασμένοι να την αποδεχτούν και όσον αφορά τους αντιπάλους τους.[78]

Τέλος, ο Κερκυραίος σοσιαλιστής βρίσκει ενδιαφέρουσα τη λεγόμενη «αρβανίτικη πολιτική» του αντιπάλου του, πιθανόν έχοντας κατά νου πως θα μπορούσε να επιφέρει ικανοποιητικά αποτελέσματα στην ομαλή ενσωμάτωση των αλβανόφωνων κατοίκων της χώρας στο ελληνικό έθνος, ή τη στενή συνεργασία των δύο λαών σε ενδεχόμενες ανακατατάξεις στα Βαλκάνια.[79]

Ο Σκληρός, από τη μεριά του, σε επιστολή του (14 Απριλίου 1908) προς τον εκδότη του *Νουμά* Δημήτρη Ταγκόπουλο, θα ειρωνευτεί τις εξωπραγματικές προτάσεις του προγράμματος του Βλαστού, απορόντας πως είναι δυνατόν να «παρουσιασθή στον λαόν να του ζητήση την ψήφο του», έχοντας ως στόχο «τέτοιες φεουδαλικές ουτοπίες», «λαοκαταστρεπτικά ένστικτα» και «διάφορα μορμολύκεια περί αίματος». Δηκτικά έναντι του φυλετιστή δημοτικιστή θα εκφραστεί και ο Κώστας Χατζόπουλος, στο γράμμα της 24ης Φεβρουαρίου 1908 που απέστειλε στο Γιαννιό και το οποίο μνημονεύσαμε παραπάνω (βλ. I // σημ. 31). Οι «ψευτοαριστοκράτες», γράφει (αιχμή για το Βλαστό), γυρεύουν να «ξεμολέψουν» την ελληνική φυλή, είτε περνώντας από «λεπίδι», είτε «φέρνοντας αρβανητάδες να την εξευγενίσουν»· και συμπληρώνει, σε ακόμα πιο ειρωνικό ύφος,

αναφορικά με τη (αν)ικανότητα του αντιπάλου του να κρίνει τα κοινωνικά πράγματα: «[...] ως *κοινωνιολόγος* [υπογρ. του Χ.] μου κινεί άλλο τίποτες από ξεκαρδιστικά γέλια».[80]

Η σύγκρουση του Αριστοτέλη Πουλημένου με την κριτική ανάλυση, και τα συμπεράσματα - προτάσεις, Σκληρού για την ελληνική κοινωνία, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθόσον οι παρατηρήσεις του σχετικά με το θέμα που εδώ μας απασχολεί συνιστούν ένα ιδιόμορφο σώμα συλλογισμών στο χώρο του εθνικιστικού αντιλόγου, που εκφράστηκε από τις στήλες του *Νουμά*, στο Σκληρό και τους υποστηρικτές του. Το ιδιότυπο -μολονότι όχι πρωτότυπο για τα (δυτικό)ευρωπαϊκά μέτρα- συστατικό του λόγου του Πουλημένου εντοπίζεται στη συνύπαρξη της εθνικιστικής λογικής με την αποδοχή (όχι, βέβαια, σε μαρξιστικούς όρους) του σπουδαίου ρόλου που κατέχει η ταξική πάλη στην πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών στο διάβα της ιστορίας.

Κεντρική θέση στον αντίλογο του Πουλημένου κατέχει η κατηγορηματική απόρριψη της λογικής της «σαπίλας», δηλαδή, όλου του φάσματος των αντιλήψεων, σοσιαλιστικών και μη (ο ίδιος μάλιστα ομιλεί για ύπαρξη συναφούς «σχολής» στο χώρο του σύγχρονου ελληνικού προβληματισμού), που προβάλλουν τη θέση πως το βασικό γνώρισμα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας είναι *ένα σύνολο από παρακμιακά φαινόμενα, τα οποία και κυριαρχούν σε όλους τους τομείς της ζωής*. Ο Πουλημένος δε δέχεται αυτή την οπτική, ούτε την εκδοχή του Σκληρού -όπως ο ίδος τη συλλαμβάνει- πως η αστική τάξη της χώρας είναι έτοιμη να καταρρεύσει· παραδέχεται μονάχα πως υπάρχει ένα πρόβλημα ρουσφετολογικών συναλλαγών, το οποίο εντούτοις δεν αφορά την αστική τάξη, αλλά σχετίζεται με το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης των λαϊκών τάξεων.

Η Ελλάδα του σήμερα, αντιτείνει, είναι ένας νεαρός εθνικός και κοινωνικός οργανισμός, ένας οργανισμός υπό διαμόρφωση, ζωντανός και γεμάτος σφρίγος. Τη διακρίνει ασφαλώς «κάποια αταξία εις τα πράγματα της Πολιτείας και την ζωή της κοινωνίας»· τούτο όμως (θεωρείται πως) δεν είναι αξιπερίεργο, αφού πρόκειται για ένα κοινωνικό σύνολο «εν τω γίγνεσθαι». Από πολλές μάλιστα απόψεις, συμπληρώνει ο αρθρογράφος, η χώρα βρίσκεται σε ευνοϊκότερη θέση από τη γερασμένη πλέον, και εν πολλοίς παρηκμασμένη, Ευρώπη: την Ευρώπη των τεσσάρων αιώνων συνεχούς δημιουργικής εργασίας (υπονοεί την Ευρώπη από την εποχή της Αναγέννησης και έκτοτε, στη διαδρομή ανάπτυξης και επικράτησης του κεφαλαιοκρατισμού), τον «κουρασμένο» δυτικό κόσμο, ο οποίος όταν θα αρχίζει να καταποντίζεται θα αφήσει το χώρο ελεύθερο για την κυριαρχία του ελληνισμού.[81]

Ο Πουλημένος, όπως προείπαμε, αναγνωρίζει τη μεγάλη σημασία της ταξικής πάλης στην πορεία των κοινωνιών. Με δύο λόγια, θεωρεί πως το «κοινωνικό ζήτημά», όπως προτιμάται να λέγεται η πάλη των τάξεων στη φρασεολογία του αρθρογράφου, είναι σύμφυτο με την οργανωμένη και ιεραρχημένη κοινωνία, και αναφύεται ως συνέπεια της ανισότητας -πρώτιστα της οικονομικής- των κοινωνικών τάξεων.[82] Εξετάζοντας, κατόπιν, τις δυνατότητες ανάπτυξης ενός «κοινωνιστικού», δηλαδή σοσιαλιστικού, κινήματος στην Ελλάδα, ο κριτικός του Σκληρού δηλώνει πως δεν υφίσταται άμεσα τέτοιο ζήτημα: η δομή της χώρας, εξηγεί, είναι αγροτική, δεν υπάρχει προχωρημένη ταξική διαστρωμάτωση και η κοινωνία κυριαρχείται από απλοποιημένες «βιοτικές σχέσεις».[83]

Εξίσου σημαντικό όμως θεωρείται το ανοικτό ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης: «[...] της [ελληνικής] κοινωνίας [...] τη ζωτική δύναμη απορροφά η ιδέα της ενοποίησης της φυλής, χωρίς την οποία δεν είναι δυνατό να συλλάβη άλλα ιδανικά»,[84] όπως τα σοσιαλιστικά που προτείνει ο Σκληρός. Κατά τον Πουλημένο, λοιπόν, για όσο διάστημα -τουλάχιστον- παραμένει εκκρεμές το «εθνικό ζήτημα», δεν μπορεί να γίνεται λόγος για το «κοινωνικό», την ταξική πάλη. Η ενοποίηση του έθνους,[85] κατά τη γνώμη του, συνιστά τον πρώτο, «απαραίτητο» όρο «της γενικής του έθνους ευημερίας»: κατά συνέπεια, μόνο κατόπιν της ευόδωσης του παραπάνω στόχου μπορεί να ανακύψει ζήτημα κοινωνικών, ταξικών αγώνων που θα σκοπεύουν στην ευημερία των κατώτερων τάξεων του έθνους, στη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών που τους αντιστοιχούν.

Ο Πουλημένος, πάντως, δέχεται πως αν τα δεδομένα της ελληνικής οικονομικής εξέλιξης ακολουθήσουν τη φορά που υποδεικνύει ο Σκληρός, και επομένως δημιουργηθεί στο μέλλον

σοσιαλιστικό κίνημα, τότε το κίνημα που θα ξεπηδήσει προβλέπεται να έχει εγχώριο χαρακτήρα: «θα είναι κοινωνισμός ελληνικός, που [θ'] αντανακλά τις ανάγκες τις ιδικής μας κοινωνίας».[86] Η παρατήρηση τούτη συνιστά, δίχως αμφιβολία, αιχμή κατά του Σκληρού, ο οποίος, κατ' αυτόν τον τρόπο, χρεώνεται με την άκριτη μεταφορά και προσπάθεια εφαρμογής αλλοδαπών προτύπων.

Αργότερα, όταν η συζήτηση στο *Νουμά* είχε λάβει τέλος, ο Πουλημένος, στον απόηχο του κινήματος του Στρατιωτικού Συνδέσμου θα μεταβάλει γνώμη όσον αφορά την προτεραιότητα του «εθνικού» έναντι του «κοινωνικού ζητήματος». Στο δεύτερο μέρος της δημοσιευμένης στο *Νουμά* μελέτης του «Προς την κοινωνικήν Επανάσταση», αφού καλοδέχεται το κίνημα του 1909 -με μόνη επιφύλαξη πως γίνεται από το στρατό και όχι απευθείας από το λαό-, διατυπώνει μεταξύ άλλων το συμπέρασμα: η «σημερινή Ελλάς χρειάζεται ισχυρές κοινωνικές τάξεις, και μάλιστα ισχυρή εργατική τάξη»· για να καταλήξει στις ευχές (α) να αρχίσει να χύνεται γρήγορα το αίμα των εκμεταλλευτών του ελληνικού λαού, και (β) «η στρατιωτική Επανάσταση [του Αυγούστου του 1909] να είναι το προοίμιο της κοινωνικής Επανάστασης».

Αναλυτικότερος πάνω σε αυτά, και στο ίδιο πάντοτε μοτίβο, θα γίνει ο Πουλημένος έπειτα από μερικά χρόνια, στο γερμανόγλωσσο μελέτημά του *Το κοινωνικό ζήτημα στη νεώτερη Ελλάδα*. Χωρίς να πούμε ο,τιδήποτε άλλο και ξεστρατίσουμε, έτσι, από τα προδιαγεγραμμένα χρονολογικά όριά μας, ας σημειώσουμε μόνο την ενδιαφέρουσα άποψη του συγγραφέα για το ποιόν της «ολιγαρχίας» που κυριαρχεί στην Ελλάδα. Ο Πουλημένος δεν την ορίζει οικονομικά, αλλά πολιτικά, σε συνάρτηση με το κράτος και τους μηχανισμούς του· θεωρεί τα καθιερωμένα κόμματα ως όργανα μέσω των οποίων η «κρατούσα ολιγαρχία» ελέγχει την οικονομική ζωή της χώρας.[87]

Ο Φώτος Πολίτης, υποστηρικτής του Σκληρού στη συζήτηση, θα κρίνει το συσχετισμό των απόψεων του μαρξιστή διανοητή για την ελληνική κοινωνία με τη λεγόμενη, από τον Πουλημένο, «σχολή» της «σαπίλας», καθώς και την τοποθέτηση του τελευταίου περί της ζωτικότητας του ελληνικού έθνους, σε σύγκριση με τη γερασμένη Ευρώπη. Κατά τον Πολίτη, ο παραπάνω συσχετισμός, εκ μέρους του Πουλημένου, συνιστά παρερμηνεία της ανάλυσης του Σκληρού.

Καταρχήν, διακρίνει τους Ελληνες, ανάλογα με τον τρόπο που σκέπτονται, σε «αισιόδοξους» και «απαισιόδοξους». Στους τελευταίους περιλαμβάνονται όλοι όσοι στην καυστική περιγραφή ή κριτική τους για τη «σαπίλα» της ελληνικής κοινωνίας, αναλώνονται σε φωνές, ύβρεις και μεμψιμοιρίες, δίχως να προτείνουν κάτι συγκεκριμένο, ώστε να πάει εμπρός η χώρα, ξεπερνώντας τα προβλήματα που οι ίδιοι εντοπίζουν. Οι «αισιόδοξοι» αντίθετα, έχοντας ακλόνητη πίστη στις δυνάμεις και στη ζωτικότητα της «φυλής μας», παρότι αναγνωρίζουν τη «σαπίλα», φρονούν πως τα κοινωνικά πράγματα δεν εξελίσσονται άσχημα. Ωστόσο, και οι δύο «σχολές», «αισιόδοξοι» και «απαισιόδοξοι», εκτιμάται πως συγκροτούν ένα «φαύλο κύκλο», αφού εντέλει περιορίζονται μόνο σε λόγια άνευ αντικρίσματος. Αυτόν όμως τον κυρίαρχο «φαύλο κύκλο» των ανερμάτιστων λόγων ήρθε και έσπασε ο Σκληρός:

> Γιατί βασίζει μεν [...] την πραγματεία του [: το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*] στη σαπίλα, παραδεχούμενος έτσι τις ιδέες της [...] σχολής [των απαισιόδοξων], αλλά διαφέρει πολύ από τη σχολήν αυτή, που η ενέργειά της είναι πέρα και πέρα ουτοπιστική. Και διαφέρει, γιατί εξηγεί τη σαπίλα και τα συμπτώματά της, και *δείχνει σύστημα ενέργειας* [υπογρ. του σ.] για τη διόρθωση του κακού.[88]

Συνεπώς, ο Φ. Πολίτης θεωρεί εσφαλμένη την κατάταξη του Σκληρού, εκ μέρους του Πουλημένου, στους «απαισιόδοξους», στους οπαδούς της «σχολής» της «σαπίλας», και εκτιμά πως ο κριτικός του πρώτου παρασύρθηκε από την απέχθεια που τρέφει, ως ανήκων τους «αισιόδοξους», για τις ιδέες που «ακολουθούν», ή απλώς στηρίζονται (η περίπτωση του Σκληρού κατά τον Πολίτη), στο σχήμα των «απαισιόδοξων».

Κατά δεύτερο λόγο, ο Πολίτης θα ασκήσει κριτική και στην αντίληψη του Αριστοτελη Πουλημένου σχετικά με τη ζωτικότητα του ελληνικού έθνους και τον περίλαμπρο ρόλο που του επιφυλάσσει το μέλλον.[89] Σε γενικές γραμμές, θεωρεί πως αυτού του είδους οι αντιλήψεις είναι ένα ευφάνταστο και στόχαστο σχήμα με σκοπό την αυτοκολακία, του οποίου οι προσδοκίες δεν επαληθεύονται αν συγκρίνει κανείς τα ελληνικά πράγματα με τα αντίστοιχα της αναπτυγμένης Ευρώπης. Και αφού επισημάνει τον «κάπως» αυθαίρετο χαρακτήρα της πίστης του Πουλημένου στο δυναμισμό της «φυλής», καταλήγει στο ακόλουθο κοινωνικοπολιτικό credo, το οποίο και είναι μία απαράμιλλα ακριβής απόδοση του πνεύματος του Σκληρού:

> [...] επειδή παραδέχουμε κατά γράμμα του σύστημα του Σκληρού, πιστεύω πως η αιτία της στασιμότητας βρίσκεται στον ψευτοφεουδαλικό ιδεαλισμό της πλουτοκρατίας μας, και είμαι, όπως κ' εκείνος, της ιδέας, πως μόνο τότε θα κατορθώσουμε να δώσουμε μιά κίνηση στη σταματημένη μηχανή μας, άμα σπάσουμε τα είδωλα με τα οποία μας θρέφει η κυριαρχούσα τάξη, δημιουργώντας δυνατή αντιπολίτεψη από τις τάξες του λαού. Στο μεταξύ όμως πρέπει, οι λίγοι εμείς τουλάχιστο, να πετάξουμε τη σκουριά των περασμένων ιδεών, και να μην ησυχάζουμε με την πεποίθηση πως είμαστε η ζωτικότερη φυλή του κόσμου, ονειρευούμεμενοι στην ορμή της φαντασίας μας πως θα ανέλθωμεν τας ουρανοτόξους του ουρανού αψίδας, εν αις αετοί και κεραυνοί δολιχοδρομούσι, κρατώντας στο ένα χέρι τον Πλάτωνα, στο άλλο το Ευαγγέλιο... και στο άλλο το ξίφος![90]

Το σώμα των αντιλήψεων του Πουλημένου για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία θα σχολιάσει, από τη μεριά των σοσιαλιστών, και ο Κώστας Χατζόπουλος. Καταρχήν, σε ένα άρθρο του, δημοσιευμένο στο περιθώριο της συζήτησης, με θέμα το συμβολισμό, ο υποστηρικτής του Σκληρού, αναφερόμενος στον τρόμο της αστικής τάξης εμπρός στο ξύπνημα των σκλάβων - εργατών, παρατηρούσε πως η τάξη αυτή αναγκάζεται να καταφεύγει σε οπισθοδρομικές αντιλήψεις, όπως αυτές του Ραμά, να ονειρεύεται «ένα δαμαστή [...] υπεράνθρωπο», όπως στην περίπτωση του Βλαστού, ή να κλίνει προς τη διατύπωση ακατανόητων σχημάτων, να «φθέγγεται άρρητα αθέμιτα» καθώς γράφει συγκεκριμένα παραφράζοντας προφανώς τον Πλάτωνα (πρβλ. *Σοφιστή*, 238c), «σαν τον νεοφάντο σοφό κ. Πουλημένο».[91]

Ο τελευταίος, απαντώντας στο Χατζόπουλο[92] -στον οποίο και ανταποδίδει την ειρωνεία-, αρνείται πως οι θέσεις δεν εκτέθηκαν με σαφήνεια, καθώς και ότι εμφορούνταν από αριστοκρατισμό και φόβο για την κινητοποίηση των λαϊκών τάξεων. Προς απόδειξη των παραπάνω, θα επαναλάβει συνοπτικά τις απόψεις του, χαρακτηρίζοντας μάλιστα αυτήν την περίληψη «απολογία των δικαιωμάτων των οικονομικώς αδυνάτων».

Τα όσα γράφει, λοιπόν, δεν παρουσιάζουν καμμία πρωτοτυπία, καθόσον πρόκειται για συγκεφαλαίωση ήδη γνωστών τοποθετήσεων. Ωστόσο, ας συγκρατήσουμε μία αναφορά που κάνει στο σοσιαλισμό:[93] ο Πουλημένος διαχωρίζει τον «κοινωνισμό» σε «οικονομικό κίνημα» αφενός, και «ιδέα» αφετέρου. Η πρώτη μορφή μπορεί να αναπτυχτεί, ισχυρίζεται, μόνο σε βιομηχανικά εξελιγμένες κοινωνίες, και, ως εκ τούτου, δεν τίθεται ζήτημα εφαρμογής της στην καθυστερημένη Ελλάδα. Οταν κανείς, λοιπόν, ομιλεί για σοσιαλισμό στη Ελλάδα, οφείλει να αρχίσει «από τα *πρώτα* [υπογρ. του σ.]» και όχι «από τα τελευταία». «Αυτά είναι ανάποδα πράματα», γράφει απευθυνόμενος στο Χατζόπουλο, προσδιορίζοντας τη διαφορά στη δική του οπτική για την άμεση σοσιαλιστικής δράσης συγκριτικά με εκείνη του επικριτή του, και επομένως, μπορούμε να προσθέσουμε, με του Σκληρού.

Ο Κ. Χατζόπουλος, στην ανταπάντησή του προς τον Πουλημένο,[94] θα δεχτεί τη διαβεβαίωση του αντιπάλου του εθνικιστή δημοτικιστή πως στην αρθρογραφία του απ' αφορμή το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* κάνει πράγματι «απολογία» υπέρ των οικονομικά ασθενών˙ ωστόσο, δηλώνει

πως παραμένει αμετάπιστος όσον αφορά το ασυστηματοποίητο των σκέψεών του και την ανικανοτητά του να καταγράψει ξεκάθαρα τις απόψεις του. Παραπέρα, εκτιμά πως η διαφορά του -ως αντίπαλος του Σκληρού- από το Ραμά συνίσταται απλώς στο ότι ενώ ο τελευταίος αρνείται συνολικά την «εξέλιξη», ο Πουλημένος δεν την παραδέχεται και δεν την επιθυμεί για την Ελλάδα. Παρόλο που *ενδιαφέρεται για τους «αδύναμους»*, εξακολουθεί *ο συμπαραστάτης του Σκληρού, δεν προτείνει κάτι* συγκεκριμένο για το πώς είναι δυνατό να τους βοηθήσει να ξεφύγουν από τη μοίρα τους: μήπως «με την ψωραρχοντιά του τόπου», διερωτάται, ονειρεύεται ο Πουλημένος να διαπαιδαγωγήσει και να φωτίσει το λαό; Αυτό είναι το ουσιαστικό ζήτημα, αποφαίνεται ο Χατζόπουλος, για το οποίο ο επικριτής του Σκληρού οφείλει να δώσει απάντηση.

Ο Πουλημένος, από την πλευρά του, δεν έδωσε συνέχεια στο διαξιφισμό του με το Χατζόπουλο. Με γράμμα που απέστειλε στο *Νουμά*,[95] εξέφρασε μεν την επιθυμία να απαντήσει στο συνομιλητή του, εκτίμησε όμως πως δεν υπήρχε περίπτωση εξακολούθησης του μεταξύ τους διαλόγου σε ευπρεπή πλαίσια. Ο Χατζόπουλος, ισχυρίζεται ο επιστολογράφος, διαστρευλώνει πεισματικά «τα λόγια» του˙ τα «κατεβατά του», γεμάτα -όσον αφορά τον ίδιο- από «παλαβομάρες» και ποτισμένα με «χολή», του επιβάλλουν να σωπάσει.

IV

Ο σοσιαλιστής Νίκος Γιαννιός συμμετέχει και αυτός στη συζήτηση στο *Νουμά*, στέλνοντας από την Πόλη, όπου τότε βρισκόταν (το Νοέμβριο του 1908 θα αναλάβει, με την έκδοσή της, τη διεύθυνση του *Λαού*, εφημερίδας του Αδελφάτου της Δημοτικής), ένα κείμενο, το οποίο και δημοσιεύεται στο περιοδικό στις αρχές του 1908.[96] Πρόκειται για κείμενο λογοτεχνίζον, ασύμμετρα διαρρυθμισμένο, με αναπάντεχες διαδρομές από το ένα θέμα στο άλλο, μολονότι ο κέντρο βάρος του είναι το ζήτημα της γλώσσας. Όσον αφορά τη θεματική πλευρά της συζήτησης που μας απασχολεί εδώ, σημειώνουμε τα ακόλουθα: Πρώτον, τονίζει το αναπότρεπτο της ανάπτυξης του σοσιαλισμού στην Ελλάδα, καθώς και είσοδο της χώρας στη ρώτα της αναπτυγμένης Ευρώπης. Σαρκάζει μάλιστα στο πρόσωπο των Ραμά και Δραγούμη, τους θιασώτες του απομονωτισμού, της εθνικής μονομανίας και του αντιδυτικισμού, οι οποίοι προβάλλουν αντίθετοι στις παραπάνω προοπτικές φοβούμενοι «τα 'ξένα δηλητήρια'», καλώντας τους να κόψουν τους «τηλέγραφους» που συνδέουν τη χώρα με τον υπόλοιπο κόσμο, να κάνουν την Ελλάδα «νησί», ή να περικυκλώσουν τα σύνορά της με «φωτιά».

Δεύτερον, σε ό,τι αφορά την υπόθεση των αλύτρωτων Ελλήνων (ο Γιαννιός απευθύνεται στους Ελληνες που ζουν στη Βουλγαρία, μπορεί ωστόσο να επεκταθεί με ασφάλεια το σκεπτικό του στην περίπτωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου βρίσκεται άλλωστε ο κύριος όγκος των αλύτρωτων), προτείνει ως πρώτη επιλογή τους, για το ξεπέρασμα των δεινών τους, τη συμμετοχή στη σοσιαλιστική δράση του τόπου τους, έως ότου βέβαια έρθει η στιγμή της απελευθέρωσής τους. Τέλος, ο Γιαννιός εκφράζει και τη γνώμη του για το Βενιζέλο, με αφορμή τη σύγκρουση του τελευταίου με τον πρίγκηπα Γεώργιο στο κρητικό ζήτημα. Εκτίμησή του είναι πως ο Κρητικός πολιτικός εξέφρασε -τουλάχιστον στην παραπάνω υπόθεση- το λαό, στον αγώνα του ενάντια στην αριστοκρατία.

Την υποστήριξή του στις τοποθετήσεις του Σκληρού θα εκδηλώσει και ο ποιητής Σωτήρης Σκίπης, κατά τη διάρκεια μίας διέλεξης που έδωσε τον Ιούνιο του 1908 στο Παρίσι, προς τους εκεί φοιτούντες Ελληνες, για την ιστορία της νεώτερης ελληνικής «φιλολογίας». Το κείμενο της ομιλίας δημοσιεύτηκε τον επόμενο μήνα στο *Νουμά*.[97] Ο Σκίπης, έχοντας παρακολουθήσει έως τότε την εκτύλιξη της συζήτησης, λέει πως οι Ραμάς και Δραγούμης παρεξήγησαν «την αληθινή πρόθεση» του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (όπως ομολογεί ο ίδιος, ομιλεί χωρίς να έχει διαβάσει το βιβλίο˙ απλώς συμπεραίνει, με βάση το διάλογο στις στήλες του περιοδικού), και δηλώνει

πως δε βλέπει κανένα αρνητικό από την ανάπτυξη εργατικού κινήματος στη χώρα. Αντίθετα, η «εξέγερση» των εργατών, εκτιμά, θα αποτελέσει το εφαλτήριο για την πολλαπλή κοινωνική ανάταση της χώρας: «ακολουθούμενη από μια λαϊκή εξέγερση», η δυναμική κίνηση των εργατών θα φέρει τα πάνω κάτω στο παντελώς ξοφλημένο πολιτικό σύστημα της Ελλάδας. Ετσι, αλλάζοντας συνολικά τα κοινωνικά δεδομένα, θα πραγματοποιηθούν όλα τα μεγάλα σχέδια, που ίσαμε τώρα δεν είνα παρά «κούφια» και «άγονα».

Αλλος ένας δημοτικιστής που γράφει από την Πόλη, όπως ο Γιαννιός, είναι ο Γιάγκος Χατζής, τακτικός συνεργάτης του περιοδικού, μέλος του προμνημονευθέντος Αδελφάτου, ο οποίος από εθνικιστικές θέσεις θα λάβει μέρος στη συζήτηση στο *Νουμά* με ένα μάλλον βραχύ κείμενο.[98] Η βασική αντίρρησή του στο σοσιαλιστικό σάπλισμα του Σκληρού -πέρα από τη γενικότερη πεποίθησή του πως ο σοσιαλισμός, ως πολιτικό κίνημα, αποτελεί παράγοντα ευρύτερης κοινωνικής αποδιοργάνωσης- συνίσταται στο ότι εκτιμά πως η έναρξη της κοινωνικής πάλης στη χώρα θα αποβεί μοιραία για την υπόθεση της απελευθέρωσης της «σκλάβας Ρωμιοσύνης». Αντί, λοιπόν, για χωρισμούς και «αλληλοφαγώματα», ο τόπος έχει ανάγκη από τη συστοίχηση, τη συστράτευση «όλων»: πρέπει να δημιουργηθεί ένα κόμμα «λαϊκό», με πρόγραμμα το φωτισμό -με εργαλείο τη γλώσσα- του λαού, ώστε να αποδεσμευτεί από αυτούς που τον εξαπατούν. Αν αντί τούτου επιλεγεί ο σοσιαλισμός, τότε, βεβαιώνει ο Χατζής, οι δημοκόποι και οι πολιτικάντηδες θα έχουν στα χέρια τους άλλο ένα μέσο, «κοντά στις *συνταγματικές ελευθερίες* και στα πατριωτικά *προγονικά κόκκαλα* για να κρατούνε το λαό χεροπόδαρα δεμένο».[99]

Με το σοσιαλιστικό πρόγραμμα του Σκληρού θα ταχτεί, ουσιαστικά, ο τραπεζικός Αλέξανδρος Μαρπουτζόγλου (ή Μαρπουτσόγλου), συνεργάτης του βολιώτικου *Εργάτη* και από τα ενεργά στοιχεία της εργατικής κίνησης στην πόλη του Παγασητικού, μολονότι προβάλλει μία τοποθέτηση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως συνθετική των δύο πλευρών της συζήτησης, σοσιαλιστικής και εθνικιστικής. Κατά τη γνώμη του,[100] η επισήμανση του Ιωνα Δραγούμη πως η πρώτη ανάγκη του έθνους -ώστε να υλοποιήσει τους εθνικούς στόχους του- είναι το μίσος κατά των αλλόφυλων, Τούρκων και Βουλγάρων, είναι σωστή, γι' αυτό και την προσυπογράφει. Εντούτοις, δεν πιστεύει πως τα ιδανικά της «φυλής» μπορούν να εκπληρωθούν με την καθοδήγηση του λαού από τους «γαλαζοαίματους αριστοκράτες» του «κυρίου Ραμά», δηλαδή τους «πλουτοκράτες» της χώρας, οι οποίοι είναι βουτηγμένοι στην «πολιτική» και «κοινωνική σαπίλα».

Ο Ελληνας, εξηγεί ο συντάκτης του άρθρου, για να εκδηλώσει δυναμικά τον πατριωτισμό του, να γίνει «ρωμιός πολίτης», πρέπει πρώτα να διδαχτεί τον τρόπο να «είναι άνθρωπος». Σε τούτη την κατεύθυνση, πολύτιμη είναι η συμβολή του σοσιαλισμού, ενώ ο «φόβος μερικών σοσιλιστοφάγων» πως το σοσιαλισμό θα τον εκμεταλλευτούν οι δημαγωγοί και οι λαοπλάνοι είναι «μπόσικος». Ο σοσιαλιστικός φωτισμός του εργάτη, προβλέπει ο Μαρπουτζόγλου, θα διευκολύνει την πραγματοποίηση της εθνικής ενότητας των Ελλήνων: με την κοινωνική εξέλιξη που θα επιφέρει στη χώρα, ο Ελληνας εργάτης θα είναι πλέον, «ως άνθρωπος», «πολίτης» και «ως στρατιώτης», «γερός», ενώ «γερά» θα είναι και «τα παιδιά» που θα δωρίζει στο «Εθνος» (με κεφαλαίο έψιλον).

Προς τη σύνθεση του εθνικιστικού και του σοσιαλιστικού πολιτικού προγράμματος έκλινε τελικά και η γνώμη του *Νουμά*, και συγκεκριμένα του εκδότη του περιοδικού, Δημήτρη Π. Ταγκόπουλου. Καταρχήν, με αφορμή ένα σχόλιο του Δελμούζου, ο Ταγκόπουλος πρόβαλε τη θέση[101] πως όλα τα ζητήματα που ταλανίζουν τον τόπο, «πολιτικά, κοινωνικά κ' εθνικά», καθώς βέβαια και το «γλωσσικό ζήτημα», η βαθύτερη αιτία του «γενικού κακού» κατά τον ίδιο, συναποτελούν ένα πλέγμα προβλημάτων που πρέπει κανείς να το αντιμετωπίζει ενιαία στην προοπτική ανόρθωσης της χώρας. Από αυτήν τη σκοπιά, αποφαίνεται ο Ταγκόπουλος, το «εργατικό ζήτημα» αξίζει της «συμπάθειας» και της «προσοχής» του δημοτικιστικού κινήματος. Οι δημοτικιστές, στον αγώνα τους για την προκοπή του τόπου, έχουν καθήκον «ναγκαλιάσουν» εργάτες και «λαό», να ιδρύσουν «κόμμα λαϊκό» που θα προωθήσει τις επιδιώξεις τους. Από τα παραπάνω, και κατά πρώτο λόγο από τη θεμελιακή, δομική σημασία που προσδίδει ο Ταγκόπουλος στο ζήτημα της γλώσσας ως προς το

πρόβλημα της ελληνικής κακοδαιμονίας, προκύπτει το συμπέρασμα πως η συλλογιστική του, καθώς έχει επισημανθεί, «δεν ανήκει στο χώρο της κοινωνικής ανάλυσης και ακόμη λιγότερο βέβαια στο χώρο των σοσιαλιστικών ιδεών».[102]

Η μη αρνητική στάση του Δ. Ταγκόπουλου έναντι της εργατικής υπόθεσης προσλαμβάνει, με την εξέλιξη της συζήτησης στο περιοδικό του, θετικότερο χαρακτήρα, μολονότι θα φέρει το στίγμα της ιδεολογικοπολιτικής σύγχυσης. Ο εκδότης του *Νουμά* θα προσπαθήσει «να επιτύχει τη συνδιαλλαγή των υπερασπιστών του εθνικού και του κοινωνικού ζητήματος αντίστοιχα, προσδοκώντας να γεννηθεί ο 'ρωμέικος σοσιαλισμός' που θα ανταποκρίνεται στα 'όνειρά μας τα εθνικά' και υπολογίζοντας στη συναδέλφωση των δύο τάσεων του δημοτικισμού».[103] Πράγματι, σε ένα ενθουσιώδες γράμμα που απέστειλε στη βολιώτικη εφημερίδα *Ο Εργάτης*, γοητευμένος από το editorial του τέταρτου φύλλου της, το όλο σκεπτικού του Ταγκόπουλου οικοδομείται στη βάση της συναδέλφωσης σοσιαλισμού και δημοτικισμού, της συνεργασίας σοσιαλιστών και εθνικιστών, που όλοι τους πεθούν ειλικρινά και εργάζονται για την προκοπή της Ελλάδας, ώστε «σιγά σιγά» να ξεπεταχτεί στη χώρα «ένας καινούριος σοσιαλισμός που να ταιριάζει και με την ψυχή μας, και με τη ζωή μας, ακόμα και με τα όνειρά μας τα εθνικά, ένα είδος να πούμε *Ρωμέικος σοσιαλισμός*».[104]

Πάντως, στο υπόδειγμα σύζευξης σοσιαλισμού και εθνικισμού του Δημήτρη Ταγκόπουλου, το εκκρεμές της προτίμησής του κλίνει προς τον εθνικισμό. Τόσο από ορισμένα σημεία της παραπάνω επιστολής, όσο και από άλλα κείμενα του εκδότη του *Νουμά*, διακρίνεται η μεγάλη σημασία που αποδίδει (ως προτεραιότητα ιεραχείται πάνω από την ανάγκη ανάπτυξης την κοινωνικής πάλης) στην απελευθέρωση των αλύτρωτων, στη σύγκρουση με τους Τούρκους και τους Βουλγάρους. Επιπλέον, η συνεύρεση σοσιαλισμού και εθνικισμού στο σχήμα του Ταγκόπουλου, καθώς και το εν πολλοίς συγκεχυμένο της ιδέας του για τον πρώτο (δε θα διακινδυνεύαμε μία άστοχη εκτίμηση αν λέγαμε πως, σε γενικές γραμμές, αντιλαμβανόταν το σοσιαλισμό ως φιλεργατισμό), αποτυπώθηκε και στις απόψεις που εξέφρασε υπέρ της συνεργασίας των εργατών με το κεφάλαιο. Οπως παρατηρεί επ' αυτού και ο Γ.Χ. Καλογιάννης, ο Ταγκόπουλος είδε σε αυτή τη συνεργασία την προϋπόθεση της επίλυσης του κοινωνικού προβλήματος της χώρας, εκτιμώντας πως «κανένας από τους δύο παράγοντες της παραγωγικής διαδικασίας δεν είναι μόνος του αποτελεσματικός»[105] για την επίτευξη αυτού του στόχου.

Η συγκεχυμένη αντίληψη του Δημήτρη Ταγκόπουλου για το σοσιαλισμό και τις επιδιώξεις του θα επικριθεί από τον Κώστα Χατζόπουλο, ο οποίος και εκτιμά πως με το κάλεσμά του για συμφιλίωση και πολιτική συμπόρευση σοσιλιστών και εθνικιστών δημοτικιστών, ο εκδότης του *Νουμά* εξαπατά τους εργάτες. Δεν του αποδίδει ωστόσο δόλο σε αυτό: αναγνωρίζει, αντίθετα, πως ό,τι προτείνει, το προτείνει «με καλή πίστι», συγχυσμένος ο ίδιος από την «αναπόφευκτη στην αρχή» παρανόηση του σοσιαλισμού.[106] Ο Σκληρός, πάντως, εκτίμησε θετικά το ειλικρινές ενδιαφέρον του Ταγκόπουλου για το σοσιαλισμό και τους κοινωνικούς αγώνες των Ελλήνων εργατών, αναγνωρίζοντας στη στάση του ένα πνεύμα πραγματισμού και αφουγκρασμού των μηνυμάτων των καιρών:

> Το μόνο θετικό κεφάλι[, τού γράφει στις 14 Απριλίου 1908 από την Ιένα], από όλους των (εννοώ μόνον τους *γράφοντας* στον *Νουμά* όχι σοσιαλιστάδες) μου φαίνεσθε *Σεις* [το κεφαλαίο του Σ.]- [...] Είσθε ο μόνος που καταλαμβάνεται τους νόμους της εξελίξεως, το πνεύμα του αιώνος μας και την ψυχολογία του λαού μας. Οι άλλοι είναι ουτοπιστές, και αν δεν αλλάξουν ιδέες και τακτική, [τότε] θα ναυαγήσουν αφεύκτως στο πολιτικό τους στάδιο.[107]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση στο *Νουμά* (1907-1909)», *ό.π.*, σ. πγ'-πδ'.

2. Βλ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά*, ό.π., σ. 205. Συνοπτικά για την επίδραση του Φρ. Νίτσε στην ελληνική διανόηση, βλ. *στο ίδιο*, 205-215, και Κ.Θ. Δημαρά, «Ο Νίτσε στην Ελλάδα», π. *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, αρ. 8, 1986, σ. 41-53.

3. Για το ζήτημα αυτό, βλ. την εμπεριστατωμένη παρουσίαση - ανάλυση της Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 257 επ.

4. *Στο ίδιο*, σ. 268.

5. Βλ. Ντέλου [= Δελμούζος], «Στους δημοτικιστάς», *ό.π.*, σ. 4-6· πρβλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 115-116, 120-121.

6. Βλ. Ραμά [= Μ. Τσιριμώκος], «Οι δημοτικισταί και το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, *ό.π.*, σ. 20-21.

7. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 19-20.

8. Βλ. *στο ίδιο*, 23-24. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Ραμάς, σε μεταγενέστερο κείμενό του, αναφερόμενος εκ νέου στο ίδιο θέμα -μεταξύ άλλων-, θα γράψει ότι οι σοσιαλιστές δημοτικιστές ζητούσαν «μεταφυτεύματα στον τόπο μας ιδεών [και πρακτικών] αποσυνθετικών της Κρατικής [το κεφαλαίο του σ.] δυνάμεως» (Μάρκος Τσιριμώκος, «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Νέα Εστία*, [α'] 7 [15 Ιουλ. 1927], σ. 404).

9. Ραμάς, *ό.π.*, σ. 25. *... οι Μπέμπελ και Σια*: εννοεί φυσικά τους Γερμανούς σοσιαλδημοκράτες.

10. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 24.

11. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 25. Αξιοπρόσεκτο είναι πως την εποχή που ο Ραμάς προτείνει την πληθυσμιακή μετάγγιση από τις πόλεις στην ύπαιθρο, το 66,3% (τιμή του 1907) του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (ΟΕΠ) της χώρας απασχολείται ήδη στο γεωργικοκτηνοτροφικό τομέα. Βλ. Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, πρόλογος: Νίκος Γ. Σβορώνος, μετάφραση από τα γαλλικά: Ιωάννα Πετροπούλου - Κ.Τσ., (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, 6η έκδοση, Αθήνα 1992, σ. 198, Πίνακας 31. Την ίδια στιγμή, ο αστικός πληθυσμός της χώρας ανερχόταν στο 24% του συνολικού και ο ημιαστικός στο 9% (*στο ίδιο*, σ. 165, Πίνακας 13, και αναλυτικότερα, τους Πίνακες 14 και 15, σ. 167-168 και 169 αντίστοιχα).

12. Βλ. Ραμά, *ό.π.*, σ. 24 και 25-26 αντίστοιχα.

13. Βλ. Π. Βασιλικού [= Κ. Χατζόπουλος], «Το κοινωνικό μας ζήτημα» [= π. *Ο Νουμάς*, 267 (28 του Οχτώβρη 1907), σ. 1-4)], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 28-29. Αναλυτικά πάνω στην αντιδικία των Χατζόπουλου και Ραμά γύρω από το δίπτυχο εξέλιξη - πρόοδος, βλ. Γρηγόρη Καραφύλλη, «Η έννοια της εξέλιξης και της προόδου στον Κ. Χατζόπουλο και το Μ. Τσιριμώκο», π. *Ουτοπία*, 9 (Ιαν.-Φεβρ. 1994), σ. 95-105.

14. Βλ. Βασιλικού, *ό.π.*, σ. 29-30 (η φράση στα εισαγωγικά είναι από το Ραμά, *ό.π.*, σ. 25).

15. Βασιλικός, *ό.π.*, σ. 31.

16. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 36-37.

17. *Στο ίδιο.*

18. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 35-36.

19. *Στο ίδιο*, σ. 36. *... τον Κλωναρίδη να μας μπάση τη μπίρα*: αναφέρεται στο εργοστάσιο ζυθοποιΐας που πρόσφατα (1906) είχε ιδρύσει ο Μιλτιάδης Κλωναρίδης στην οδό Πατησίων (εξού και η ομώνυμη στάση).

20. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 37-38.

21. *Στο ίδιο*, σ. 38.

22. *Στο ίδιο*, σ. 34-35 (οι υπογρ. του σ.). *το* αποκάρωμά *του*: λέξη που χρησιμοποίησε ο Ραμάς στην αρχή του άρθρου του· βλ. «Οι δημοτικισταί και το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», *ό.π.*, σ. 19.

23. Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., σ. 160· βλ. και τις παρατηρήσεις της σ. στις δύο προηγούμενες σελίδες, 158-159.

24. Βλ. Στ. Ραμά, «Στους σοσιαλδημοκράτες» [= π. *Ο Νουμάς*, 273 (9 του Δεκέβρη 1907), σ. 3-5], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 62· οι χαρακτηρισμοί είναι της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση στο *Νουμά* (1907-1909)», *ό.π.*, σ. ξ'.

25. Βλ. Ραμά, *ό.π.*, σ. 63-65.

26. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 65-66 και 67-68 αντίστοιχα.

27. *Στο ίδιο*, σ. 63.

28. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 68-69.

29. *Στο ίδιο.* Πληροφοριακά, σημειώνουμε πως ο Ραμάς, ενώ στη συζήτηση στο *Νουμά* δεν παραδέχεται τη διάκριση του ελληνικού έθνους σε τάξεις, ούτε και την ύπαρξη

ταξικών πολιτικών κομμάτων, όπως υποστήριζαν ο Σκληρός και οι συνιδεάτες του, μερικά χρόνια αργότερα θα μεταβάλει γνώμη. Έτσι, το 1916, αναγνωρίζει πως στην Ελλάδα «διαφαίνονται τάσεις διαμορφώσεως οικονομικών τάξεων». Επίσης, δε βλέπει αρνητικά ούτε την οργάνωση κομμάτων «ταξικών συμφερόντων». Βλ. Μάρκου Τσιριμώκου, «Περί του εκλογικού συστήματος», π. *Μηνιαία Επιθεώρησις*, 5-6 (15 Ιουν.-1 Ιουλ. 1916), σ. 562.

30. Π. Βασιλικός, «Στους σοσιαλιστοφάγους» [= π. *Ο Νουμάς*, 281 (3 του Φλεβάρη 1908) και 282 (10 του Φλεβάρη 1908), σ. 7-8 και 6-7], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 93. *...πρώτο άρθρο*: το «Οι δημοτικισταί και το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*». *... Στο δεύτερο*: το «Στους σοσιαλδημοκράτες».

31. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 97-98.

32. Βλ. Γιαννιού (επιμ.), «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα», *ό.π.*, [β'] 725 (15 Σεπτ. 1957), σ. 1336 [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 304]. Ο χαρακτηρισμός του Χατζόπουλου δεν είχε μόνο μεταφορική σημασία (παραπομπή στο ιδεολογικό - πολιτικό σύστημα του Ραμά), αλλά και κυριολεκτική: οι Τσιριμώκοι ήσαν παραδοσιακή γαιοκτημονική οικογένεια της Λαμίας.

33. Βλ. Βασιλικού, *ό.π.*, σ. 100 και 93 αντίστοιχα.

34. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 102.

35. Βλ. Ραμά, «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια», *ό.π.*, σ. 111 και 114 αντίστοιχα.

36. *Στο ίδιο*, σ. 114.

37. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 113-114.

38. Βλ. Ραμά, «Τέλος χωρίς συνέχεια», *ό.π.*, σ. 224-226. Ο προσδιορισμός της συγκυρίας είναι γενικά ακριβής· πρβλ. Καλογιάννη, *Ο 'Νουμάς' και η εποχή του*, ό.π., σ. 74 επ.

39. Ραμάς, *ό.π.*, σ. 227.

40. Βλ. *στο ίδιο*.

41. Βλ. *Στο ίδιο*, σ. 228-229.

42. Βλ. *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 217.

43. Βλ. Βασιλικού, «Τα παλιά της σχωρεμένης», *ό.π.*, σ. 231.

44. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 231-232.

45. Βλ. Βασιλικού, «Συνέχεια δίχως τέλος», *ό.π.*, σ. 245-246.

46. *Στο ίδιο*, σ. 240.

47. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 241-242.

48. *Στο ίδιο*, σ. 242. Η περίπτωση του Δημητρίου Γούναρη που αναφέρεται αφορά την παραίτησή του από την κυβέρνηση του Γεωργίου Θεοτόκη. Το ιδεολογικοπολιτικό σύστημα του Πατρινού πολιτικού ήταν επηρεασμένο από το σοσιαλισμό, γι' αυτό και όταν ανέλαβε, στις 21 Ιουνίου του 1908 (4 Ιουλ. με το ν.ημ.), το υπουργείο των Οικονομικών, κατά τον ευρύ *ανασχηματισμό της τέταρτης κυβέρνηση Θεοτόκη, θέλησε να προωθήσει σειρά από ριζοσπαστικές* μεταρρυθμίσεις. Προσέκρουσε όμως στην άρνηση του πρωθυπουργού και των θιγόμενων οικονομικών συμφερόντων και, ως εκ τούτου, παραιτήθηκε στα μέσα του επόμενου Φεβρουαρίου. Ως αιτία της παραίτησής του προφασίστηκε τη διαφωνία του με το υπό συζήτηση νομοσχέδιο για το φωτιστικό οινόπνευμα. Ο Χατζόπουλος διάλεξε το συγκεκριμένο παράδειγμα αποτυχίας εφαρμογής ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων με αφορμή τον ισχυρισμό του Ραμά στο «Τέλος χωρίς συνέχεια», *ό.π.*, σ. 228, πως το πολυσυλλεκτικό «λαϊκό» κόμμα, στο οποίο προσέβλεπε, θα καθιερώσει φορολογία τεινουσα «στην εξίσωση».

49. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. λα'.

50. Βλ. Θ. Παπακωνσταντίνου, «Ιων Δραγούμης (1878-1920)», εισαγωγή στο πρώτο μέρος του τόμου: *Ιων Δραγούμης και πολιτική πεζογραφία*, ό.π., σ. ια'. Πάντως, αρχικά εχθρική στάση του Δραγούμη προς το σοσιαλισμό θα μεταβάλεται αργότερα, ασφαλώς υπό την επίδραση του Σκληρού και τα κεντρίσματα της συζήτησης στο *Νουμά*, σε «συγκαταβατική ανοχή», όπως επισημαίνει ο Κωστής Μοσκώφ, ενώ προς το τέλος της ζωής του στρέφεται προς ένα σχήμα συνθετικό του σοσιαλισμού, του εθνικισμού και του κοινοτισμού (βλ. Μοσκώφ, *ό.π.*, σ. 230-232).

51. Βλ. Ι. Δραγούμη, «Ιδανικά» [= 8° κεφάλαιο από το *Οσοι ζωντανοί*], στο: *Ιων Δραγούμης και πολιτική πεζογραφία*, ό.π., σ. 59-63.

52. *Στο ίδιο*, σ. 61. ... που *επιβουλεύονται*: ο Σκληρός, στην «ανάγκαίαν εξήγησίν» του στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 136-137 είχε ισχυριστεί πως η Τουρκία, μοναδική άλλωστε από ξηράς γειτονική χώρα τότε, δεν απειλούσε σοβαρά την Ελλάδα, καθόσον «η Ευρώπη ουδέποτε θα επιτρέψει [εις] την 'βάρβαρον Τουρκίαν' να αποσπάση τι από την 'πατρίδα του Περικλέους'!». (Τα τελευταία λόγια του μαρξιστή διανοητή είναι περισσότερο σαρκαστικά της άγονης αρχαιολατρείας, παρά εκτίμηση για τις προθέσεις των κυρίαρχων κύκλων της ευρωπαϊκής, διεθνούς πολιτικής.)
Οσον αφορά την άποψη των πολέμιων του σοσιαλισμού πως ήταν ξενόφερτο φρούτο, δεν πρόκειται για ελληνική επινόηση: *υπήρξε η συνηθισμένη εναντίον του κατηγορία σε ολόκληρο το Βαλκανικό χώρο* (βλ. Georges Haupt, *Aspects of International Socialism, 1871-1914*, πρόλογος: Eric Hobsbawm, μετάφραση: Peter Fawcett, [Studies in Modern Capitalism / Études sur le capitalisme moderne], Cambridge University Press & Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Καίμπριτζ 1986, σ. 52).

53. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. νζ'.

54. Βλ. Ιδα [= Ι. Δραγούμης], «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας», *ό.π.*, σ. 52, 55-57.

55. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 55.

56. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 58-61 (οι φράσεις του Δραγούμη είναι από τις σ. 58 και 60).

57. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 51, 53-54.

58. Για την άποψη του Δραγούμη περί της θετικής συνεισφοράς του κεφαλαίου στην ανάπλαση της ελληνικής κοινωνίας, βλ. ενδεικτικά το οικείο χωρίο της πρώτης του «Προκήρυξης προς τους σκλαβωμένους και τους ελευθερωμένους Ελληνες» [π. *Ο Νουμάς*, 283 (17 του Φλεβάρη 1908)], στο: *Ιων Δραγούμης και πολιτική πεζογραφία*, ό.π., σ. 22΄ πρβλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. πζ'-πη'.

59. Βλ. Γ. Σκληρού, «Στους δημοτικιστάς», *ό.π.*, σ. 373-374. Η σύντομη αυτή παρουσίαση - υπενθύμηση δίνεται στα πλαίσια της «διαλεκτικής» απάντησης στο ερώτημα «Ποιά είναι η αιτία της σημερινής ανωμάλου καταστάσεως της Ελλάδος;»΄ στην ίδια απάντηση υπάρχει και η γνώριμη επίμαχη φράση περί «ημιφεουδαλικού» καθεστώτος, την οποία σχολιάσαμε αλλού.

60. Βλ. Γ. Σκληρού, «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», *ό.π.*, σ. 390-391.

61. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 398-400.

62. *Στο ίδιο*, σ. 400 (οι υπογρ. του σ.).

63. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 402 επ.

64. *Στο ίδιο*, σ. 408 (οι υπογρ. του σ.).

65. Βλ. Ελλης Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής: εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, (Κλειώ - Ιστορία και Θεωρία, αρ. 2), Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 179.

66. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 403, 408-410 (οι υπογρ. του σ.).

67. *Στο ίδιο*, σ. 409 (η υπογρ. του σ.).

68. Βλ. Ιδα, «Κοινωνισμός και κοινωνιολογία» [= π. *Ο Νουμάς*, 295 (11 του Μάη 1908), σ. 1-4], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 164-165. Το ζήτημα της «υποκειμενικότητας» και της «αντικειμενικότητα» στην κριτική και αξιολόγηση των κοινωνικών διεργασιών και των ιστορικών γεγονότων είχε ήδη θίξει, στα 'πεταχτά' όμως, ο Σκληρός στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 85-86. Αργότερα, στο άρθρο «Στους δημοτικιστάς», καταπιάστηκε με την παράθεση «παραδειγμάτων», με βάση την παραπάνω τυπολογία των μεθόδων της κοινωνικής ανάλυσης (εκφράζονται σε όρους «διαλεκτικής» και «μεταφυσικής» προσέγγισης, που σύμφωνα με τη μεταγενέστερη λεπτομερέστερη τυπολογία του «Διαλεκτικού υλισμού», μπορούν να αντιστοιχηθούν με τις ακόλουθες ιδιαίτερες, εσωτερικές «κατευθύνσεις» τους: «διαλεκτικό υλισμό» και «μεταφυσικό ιδεαλισμό»). Παραπέρα, το ίδιο ζήτημα, αλλά πιο θεωρητικά και εντεταγμένο σε ευρύτερο θεματολογικό πλαίσιο, θίχτηκε και στη μελέτη του «Διαλεκτικός υλισμός», π. *Ο Νουμάς*, 280 (27 του Γενναρη 1908), σ. 2-8 (βλ. *Εργα*, ό.π., σ. 375 επ.), όπου και διαπιστώνεται έντονη επιρροή του Πλεχάνοφ (βλ. αναλυτικά Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*,

σ. ξδ'-ο'). Οσον αφορά, τώρα, τους «'Σοσιαλιστάδες'», απ' όπου αφορμάται ο Δραγούμης, εκεί δίνεται ο ορισμός της «αντικειμενικής κοινωνιολογίας» και, έμμεσα (ως άρνησή του) της «υποκειμενικής». Βλ. Γ. Σκληρού, «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», *ό.π.*, σ. 389-390· πρβλ. Plekhanov, *The Development of the Monist View*, ό.π., σποραδικά, ιδίως σ. 332, 647.

69. Ιδας, *ό.π*, σ. 167.

70. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 168-169 (το παράθεμα που ακολουθεί είναι από τη σ. 168).

71. *Στο ίδιο*, σ. 170.

72. Ερμονας [= Π. Βλαστός], «Κριτικές αναποδιές» [= π. *Ο Νουμάς*, 269 (269 11 του Νοέβρη 1907), σ. 2-5], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα Ι: Στο περιθώριο της συζήτησης», σ. 272.

73. Βλ. Ερμονα, «Η φυλή», *ό.π.*, σ. 89 και 85 αντίστοιχα.

74. Βλ. Hobsbawm, *The Age of Empire*, ό.π., σ. 253.

75. Βλ. Ερμονα, *ό.π.*, σ. 84-85

76. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 86-89. Επίσης, βλ. τα σχετικά σχόλια της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. ξβ'-ξδ.

77. Μάρκος Σ. Ζαβιτζιάνος, «Στους ιμπεριαλιστές» [= π. *Ο Νουμάς*, 287 (16 του Μάρτη 1908), σ. 1-3], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 121.

78. Βλ. Μ.Σ. Ζαβιτζιάνου, «Ανθρώπινες αντιλήψεις» [= π. *Ο Νουμάς*, 352 (12 του Αλωνάρη 1909), σ. 4-5], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 250-252. Σχετικά με τις σφαγές των Αρμενίων, να σημειωθεί πως ξεκίνησαν με το γύρισμα της τελευταίας δεκαετίας του προηγούμενου αιώνα, όταν ο Αβδούλ Χαμίτ ίδρυσε κουρδικό ιππικό. (Οι Κούρδοι ήσαν παραδοσιακά εχθρικοί προς τους Αρμένιους.) Οι διώξεις σημείωσαν έξαρση από το 1894 και ύστερα, με κορύφωση τη σφαγή 5 έως 6 χιλ. Αρμενίων στην Κωνσταντινούπολη, το 1896. Βλ. αναλυτικότερα Ιωάννη Πικρού, «Προς τον πόλεμο του 1897», στο συλλογικό έργο: *ΙΕΕ*, τ. ΙΔ' (1881-913), 1977, σ. 108-109.

79. Βλ. Ζαβιτζιάνου, «Στους ιμπεριαλιστές», *ό.π.*

80. Για τις εν λόγω επιστολές των Σκληρού και Χατζόπουλου, βλ. «Από το αρχείο του *Νουμά*», *ό.π.*, και Γιαννιού (επιμ.), *ό.π.*, σ. 1337 [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 308 και 306 αντίστοιχα].

81. Βλ. Α. Πουλημένου, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός - Ι», *ό.π.*, σ. 178-179 και «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός. γ) Κοινωνωνιστικά χαράματα στην Ελλάδα» [= π. *Ο Νουμάς*, 322 (14 του Δεκέβρη 1908), σ. 2-4], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 184-185. Στη βάση των προσδοκιών που τρέφει ο Πουλημένος για το μελλοντικό πρωταγωνιστικό ρόλο του ελληνικού έθνους στην Ευρώπη βρίσκεται η γενικότερη περί «έθνους» αντίληψή του, έντονα σηματοδοτημένη από τη μεταφυσική γερμανική, «οργανική» σύλληψη του «έθνους». Βλ. ενδεικτικά

Πουλημένου, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός. β) Το κοινωνικό ζήτημα» [= π. *Ο Νουμάς*, 317 (9 του Νοέβρη 1908), σ. 5-7], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 182, όπου ο αναγνώστης προτρέπεται να κοιτάξει τις περίφημες *Διαλέξεις για το γερμανικό έθνος* [1809] του Φίχτε.

82. Βλ. Πουλημένου, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός - ΙΙ», *ό.π.*, σ. 180-184.

83. Βλ. Πουλημένου, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός. δ) Κοινωνιστικές πιθανότητες στην Ελλάδα» [= π. *Ο Νουμάς*, 330 (8 του Φλεβάρη 1909, σ. 6-7], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 195.

84. *Στο ίδιο.*

85. Βλ. Πουλημένου, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός - ΙΙ», *ό.π.*, σ. 181.

86. Πουλημένος, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός - IV», *ό.π.*

87. Βλ. Αρ. Πουλημένου, «Προς την κοινωνικήν Επανάσταση», π. *Ο Νουμάς*, [β'] 381 (28 του Φλεβάρη 1910), σ. 6-8· Δ. Κ[υριαζή], «A. Poulimenos, *Die soziale Frage in [Neu-]Griechenland*, Λιψία 1914, 127 σελ., 8°», *ό.π.*, σ. 321-322.

88. Βλ. Φώτου Ν. Πολίτη, «Και πάλι το κοινωνικό ζήτημα», [= π. *Ο Νουμάς*, 326 (11 του Γενναρη 1909), σ. 3-6], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 199-200. Αργότερα, όταν πλέον ο Πολίτης έχει εγκαταλείψει το σοσιαλισμό, νεκρολογώντας τον παλιό σύντροφό του, θα γράψει πως ο Σκληρός, αναλύοντας από υποκειμενική σκοπιά την ελληνική κοινωνία, κατέληξε «να φαντάζεται ότι και εδώ [: στην Ελλάδα] χρειάζεται πάλη τάξεων, ότι και εδώ[, όπως και στην Ευρώπη,] η αιτία του κακού είναι η διαφθορά των αστών» (Φ. Πολίτης, «Ένας νεκρός», εφ. *Πολιτεία*, 9 Ιαν. 1920· αναφέρεται από τη Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. μθ').

89. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 202-208.

90. *Στο ίδιο*, σ. 208. *... ψευτοφεουδαλικό ιδεαλισμό της πλουτοκρατίας*: αναφέρεται στην επιλογή της «οδού» της φαντασίας, του παρελθόντος κ.λπ.· *'... τον Πλάτωνα ... το Ευαγγέλιο ... το ξίφος!*: υπονοεί την αρχαιολατρεία, τη θρησκοληψία και την προπαγάνδιση του πολέμου.

91. Βλ. Π. Βασιλικού, «Η ψυχολογία του συμβολισμού», π. *Ο Νουμάς*, [α'] 336 (22 του Μάρτη 1909), σ. 3· πρβλ. του ίδιου, «Σοσιαλισμός και τέχνη», π. *Ο Νουμάς*, [α'] 340 (19 του Απρίλη 1909), σ. 2, όπου, αναφερόμενος εκ νέου στους «αριστοκράτες», και συγκεκριμένα στους «ψωραρχοντικούς θυμούς» και «[σ]τα πατριωτικά κλαψολογήματα που σήκωσε το πρώτο πρώτο *θεωρητικό τσαπάλισμα της σοσιαλιστικής ιδέας* στους διανοητικούς κύκλους του τόπου», παρατηρεί και τα εξής: «Ο εργάτης, συλλογιούνται, ο φορέας της σοσιαλιστικής ιδέας σήμερα, είναι κατώτερος βαθμός της ανθρώπινης φύσης· κατασυνέπεια [sic] η νίκη του θα πη ισοπέδωμα της ανθρωπότητας με τη δική του διανοητική ικανότητα. Ωστε αντίο αρχοντιά και κυριαρχία των ανώτερων ανθρώπων, αντίο εκλεχτές ψυχές, πολιτισμός και τέχνες κ' επιστήμες. Κ' έτσι παίρνουν κατήφορο οι ιερεμιάδες των εκλεχτών και βροντορυθμούν οι θρήνοι εν Ραμά κ' οι κλαυθμοί κ' οι οδυρμοί των άριστων».

92. Βλ. Πουλημένου, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός. (Απάντηση στον κ. Π. Βασιλικό)», *ό.π.*, σ. 219-223.

93. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 221-222.

94. Βλ. Βασιλικού, «Τα παλιά της σχωρεμένης», *ό.π.*, σ. 236-238.

95. Α. Πουλημένος, «Ενα γράμμα» [= π. *Ο Νουμάς*, 351 (5 του Αλωνάρη 1909), σ. 7], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα Ι: Στο περιθώριο της συζήτησης», σ. 295.

96. Βλ. Ν. Γιαννιού, «Ο *Νουμάς* σ' ένα χρόνο» [= π. *Ο Νουμάς*, 278 (13 του Γενάρη 1908), σ. 1-3], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 70-76, ιδίως σ. 73-75.

97. Βλ. το σχετικό απόσπασμα Σωτήρη Σκίπη, «Φιλολογία και ζωή», στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα Ι: Στο περιθώριο της συζήτησης», σ. 293-294 [= π. *Ο Νουμάς*, 303 (6 του Αλωνάρη 1908), σ. 4)].

98. Βλ. Γιάγκου Χατζή, «Προσοχή!» [= π. *Ο Νουμάς* 281 (3 του Φλεβάρη 1908), σ. 1-2], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 104-109. Ο Χατζόπουλος, στη γνωστή επιστολή της 24ης Φεβρ. 1909 προς το Γιαννιό, κατέταξε το Χατζή στους «πατριδολόγους», οι οποίοι, χωρίς να λένε τίποτα αξιόλογο, μετρούν για σοβαροί «στην πνευματική κατάστασι των δημοτικιστών». Βλ. Γιαννιού (επιμ.), *ό.π.* [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 305].

99. Χατζής, *ό.π.*, σ. 109 (οι υπογρ. του σ.).

100. Βλ. Αλεξ. Μαρπουτζόγλου, «Μήτε φυλλάδες, μήτε κιτάπια» [= π. *Ο Νουμάς*, 287 (16 του Μάρτη 1908), σ. 6-7], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 290-292, ιδίως σ. 291-292. Ο Μαρπουτζόγλου, όταν εμφανίζεται το κείμενό του στο *Νουμά*, έχει ήδη δημοσιεύσει στον *Εργάτη* τη μετάφραση μίας μελέτης του Ρόμπερτ Μπλάτσφορντ, καθώς και μία έρευνα για τους εμπορούπαλλήλους· αργότερα, θα δημοσιευτεί σε συνέχειες η μετάφρασή του ενός ακόμα κειμένου του Μπλάτσφορντ. Βλ. Κολιού, *Οι ρίζες*, ό.π., σ. 91, 97, 159 και 169 (φωτ.). Απ' ό,τι φαίνεται, ο Μαρπουτζόγλου διετέλεσε και μέλος της διοίκησης του ΕΚΒ (βλ. *στο ίδιο*, σ. 201· επίσης, Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π., σ. 269-270 υποσ.).

101. Βλ. [Δ.Π. Ταγκόπουλου], «Οι δημοτικιστάδες και το άρθρο του Α. Ντέλου» [= π. *Ο Νουμάς*, 258 (26 του Τρυγητή 1907), σ. 6 (στη στήλη «Παραγραφάκια»)], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα Ι: Στο περιθώριο της συζήτησης», σ. 258-259· πρβλ. Ντέλου, *ό.π.*, σ. 10.

102. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. οβ'.

103. Π. Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Β'-α', ό.π., σ. 167.

104. Δ.Π. Ταγκόπουλος, «Στον *Εργάτη* του Βόλου», [= π. *Ο Νουμάς*, 285 (2 του Μάρτη 1908), σ. 6-7], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 288 (η υπογρ. του σ.). Η επιστολή του Ταγκόπουλου (ολόκληρη, *στο ίδιο*, σ. 287-289) πρωτοδημοσιεύτηκε στον *Εργάτη* (αρ.φ. 6, 26 Ιαν. 1908, σ. 1· βλ. Κολιού, *ό.π.*, σ. 88), περικομμένη όμως και με λάθη, όπως σημειώνει ο συντάκτης της, γι' αυτό και ακαγκάστηκε να τη βάλει και στο δικό του έντυπο. Σημειωτέον πως ο Ταγκόπουλος, εθνουσιάστηκε τόσο πολύ από τον αγώνα της εφημερίδας, που έγινε τελικά

συνδρομητής της (βλ. εφ. *Ο Εργάτης* [Βόλος], αρ.φ. 10, 22 Φεβρ. 1908, σ. 3· πρβλ. Κολιού, *ό.π.*, σ. 94).

105. Καλογιάννης, *ό.π.*, σ. 135.

106. Βλ. Γιαννιού (επιμ.), *ό.π.*, σ. 1336 [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 305].

107. «Από το αρχείο του *Νουμά*», *ό.π.* (οι υπογρ. του σ.) [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 308].

5.3. Στο «Ζήτημα της Ανατολής» (1909). Το μεσοδιάστημα έως το 1919

I

«Το ανατολικό ζήτημα κατάντησε και πάλι το φλέγον ζήτημα της ημέρας, και θα μείνη τέτοιο ισαμε τη λύση του, από την οποίαν εξατράται η τύχη, δηλ[αδή] η πρόοδο [sic] και ανάπτυξη των λαών της Ανατολής».[1] Ετσι αρχίζει το «Ζήτημα της Ανατολής» του Σκληρού: με την υπαινικτική επισήμανση πως η Νεοτουρκική Επανάσταση ή, μάλλον, η πορεία του νεοτουρκικού κινήματος, επέφερε σημαντικές αλλαγές στο μοίρασμα της βαλκανικής - ανατολικής τράπουλας· μεταβολές που επιβάλλουν σε κάθε λαό της νοτιοανατολικής άκρης της Ευρώπης, και πρώτιστα στους Ελληνες, να εξετάσει ενδελεχώς τις εξελίξεις, ώστε με περίσκεψη να καθορίσει την αρμόζουσα «ταχτική».

Στο κείμενο «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'» ο Σκληρός, στις παραμονές σχεδόν της Νεοτουρκικής έκρηξης, είχε εναποθέσει πολλές ελπίδες για έναν δημοκρατικό διακανονισμό των σχέσεων των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη μελλοντική αστική επανάσταση και τη συνταγματική πρόοδο αυτού του κράτους. Στο «Ζήτημα της Ανατολής», με γεγονός πλέον την προσδοκόμενη πολιτικοσυνταγματική μεταβολή, έρχεται να εκτιμήσει τα δεδομένα, υπό το βάρος των ιστορικών προσδιορισμών τους και υπό το φως των εν εξελίξει ανακατατάξεων. Υπενθυμίζουμε πως η δημοσίευση του παραπάνω κείμενου του Σκληρού μπορεί να ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1909, ωστόσο είχε συνταχτεί πριν από το κίνημα στο Γουδί, άρα πριν από τα μέσα Αυγούστου του ίδιου έτους. Μία ακριβέστερη χρονολόγηση της σύνταξης του «Ζητήματος της Ανατολής» είναι απαραίτητη, καθόσον έχει σημασία το αν ο Σκληρός έγραφε πριν ή μετά την ήττα της φιλελεύθερης πτέρυγας -και αντίστοιχα νίκη της εθνικιστικής πλευράς- του Νεοτουρκικού κινήματος. Με χρονολογικούς όρους το ερώτημα διατυπώνεται ως εξής: πριν ή έπειτα από τη 13η Απριλίου 1909; (Τον Απρίλιο του 1909, η φιλελεύθερη, «δυτικόφιλη» μερίδα του νεοτουρκικού κινήματος, που *υποστήριζε την ομοσπονδιοποίηση της Αυτοκρατορίας και τη συνύπαρξη των διαφορετικών λαών της*, έχασε τον αγώνα στη σύγκρουσή της με την εθνικιστική πλευρά. Η τελευταία αφενός ήταν κοινωνικά λιγότερο ριζοσπαστική, αφετέρου πρέσβευε τον εκτουρκισμό των υποτελών λαών του Οθωμανικού κράτους.)[2]

Είναι αυτονόητο ότι έχει εξαιρετική βαρύτητα το ζήτημα του το τί έχει μεσολαβήσει στην οθωμανική κοινωνία από την εκδήλωση της Νεοτουρκικής Επανάστασης έως τη στιγμή που ο Σκληρός πιάνει την πένα του (ή ίσως την αφήνει, έχοντας βάλει την τελευταία τελεία στο χειρόγραφό του) για να γράψει τις σκέψεις του γύρω από τις πρόσφατες εξελίξεις στην «Ανατολή». Διότι αφορά το εύρος της βάσης πάνω στην οποία ο μαρξιστής διανοητής οικοδομεί την ανάλυσή του και αξιολογεί τις δυνατότητες εξέλιξης των πραγμάτων. Συγκεκριμένα: όταν ο Σκληρός εκτιμά το συσχετισμό δυνάμεων στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γνωρίζει ή όχι την έκβαση του Απριλίου του 1909 υπέρ των τουρκιστών; Κατ' επέκταση: το παραπάνω αποτέλεσμα επηρεάζει τη συλλογιστική και τους προβληματισμούς του;

Το ίδιο το κείμενο του «Ζητήματος της Ανατολής» δε μας βοηθεί ιδιαίτερα στην επίλυση του προβλήματος της χρονολόγησης, αφού απουσιάζουν οι αναφορές σε συγκεκριμένα ιστορικά συμβάντα. Αυτό όμως δε συνιστά κανενός είδους ανυπέρβλητο εμπόδιο. Η ημερομηνία που αρχίζει να δημοσιεύεται το «Ζήτημα της Ανατολής» στο *Νουμά* είναι 4 Οκτωβρίου 1909. Υπό κανονικές συνθήκες, δηλαδή άμεση αποστολή του χειρογράφου από την Ιένα, όπου βρίσκεται ο Σκληρός, στον Ταγκόπουλο, και απ' αυτόν κατευθείαν στο τυπογραφείο, θα σήμαινε πως η συγγραφή της μελέτης έπρεπε να είχε ολοκληρωθεί περίπου στα μέσα Σεπτεμβρίου.

Γνωρίζουμε ωστόσο ότι το κείμενο γράφηκε τουλάχιστον ένα μήνα πριν από την παραπάνω ημερομηνία· το ερώτημα είναι: πότε ακριβώς, ή πότε περίπου; πρίν, ή έπειτα από τον

Απρίλιο του 1909; Βέβαια, σε μία καταρχήν υπόθεση που θα χρονολογούσε το κείμενο του Σκληρού πριν τον Απρίλιο, και μόνο το γεγονός του μεγάλου, αδικαιολόγητα μακρού, διαστήματος έως την ώρα που τυπώθηκε το άρθρο στο *Νουμά*, θα αρκούσε ίσως για να θεωρηθεί απίθανο ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Εντούτοις, υπάρχουν και θετικότερες ενδείξεις που δείχνουν πως το «Ζήτημα της Ανατολής» πρέπει να γράφηκε έπειτα από το επίμαχο όριο του Απριλίου· άρα ο Σκληρός, γράφοντας, είχε γνώση -άσχετο τι είδους- για την τροπή των εξελίξεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από τα τέλη του 1908 με αρχές του 1909, ο Σκληρός μάλλον αφιερώθηκε αποκλειστικά στην προετοιμασία του για τις πτυχιακές εξετάσεις στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Ιένας,[3] όπου και φοιτούσε από το 1906. Απ' ό,τι φαίνεται, το πτυχίο του το παίρνει τελικά τον Ιούλιο του 1909: η μητέρα του Γιώργου Πολίτη, μεγαλύτερου αδελφού του Φώτου, Μαρία Πολίτη, γράφοντας στις 5 Αυγούστου στο γιό της, του παραγγέλνει να συγχαρεί το φίλο του «κ. Κωνσταντινίδη», όπως ήταν το πραγματικό όνομα του Σκληρού, για την επιτυχία του.[4]

Με δεδομένα τα παραπάνω, το πιθανότερο είναι πως ο Σκληρός ξεκινά τη συγγραφή του «Ζητήματος της Ανατολής» αμέσως μόλις αποδεσμεύεται από τις πτυχιακές εξετάσεις του. Μάλλον ολοκληρώνει το χειρόγραφό του ακριβώς με την εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί (15 Αυγούστου), το οποίο (χειρόγραφο) και στέλνει -προτού μάθει κάτι για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα- στο Δ. Ταγκόπουλο για δημοσίευση. Εξαιτίας ίσως κάποιων (οικονομικών άραγε;) δυσχερειών στην έκδοση του περιοδικού, οι οποίες πιθανότατα, υπό την αιφνίδια πίεση των πολιτικών γεγονότων, συνδυάζονται και εν μέρει χρονικά με τα τελευταία, ο *Νουμάς* αναστέλλει προσωρινά την έκδοσή του. Φυσικά, ανάλογα μεταβάλλεται και ο προγραμματισμός του περιοδικού. Το διάστημα της καθυστέρησης, μετρημένο σε νούμερα του *Νουμά*, είναι τέσσερα τεύχη· ημερολογιακά, ένας μήνας. Επομένως, η μελέτη του Σκληρού, η οποία διαφορετικά θα ήταν αναμενόμενο να εμφανιστεί στις στήλες του *Νουμά* κατά το πρώτο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου, δημοσιεύεται στις αρχές του επόμενου μήνα.

Ας περάσουμε, τώρα, στο ίδιο το κείμενο του «Ζητήματος της Ανατολής» και στη σκιαγράφηση των απόψεων του Σκληρού με αφορμή τη Νεοτουρκική Επανάσταση και την πορεία της. Και να ξεκινήσουμε από το σημείο εκείνο της ιστορικής αναδρομής του συγγραφέα, όπου αναφέρεται στα δεδομένα της επαύριον του 1821.

Το ξημέρωμα της ελεύθερης Ελλάδας, γράφει ο Σκληρός, βρίσκει τον ελληνισμό σε μία κατάσταση «προσωρινής ανακωχής», όσον αφορά τα μεγαλοϊδεατικά όνειρα του, και διατηρώντας την «επαναστατική θέση» του στο Βαλκανικό, κυρίως, σκηνικό· «θέση» πού, υπενθυμίζουμε, ο συντάκτης του άρθρου θεωρούσε πως οι Ελληνες κατείχαν στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασης του 1821. Ωστόσο, όπως τονίζεται στη συνέχεια, με εμφανή απογοήτευση, τα δεδομένα μεταλλάσσονται άρδην: ο ελληνισμός ανακρούει πρύμναν, επιλέγοντας αυτό που στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* προσδιορίστηκε ως «οδός των μεγάλων ιστορικών παραδόσεων» κ.λπ.[5] Οι Ελληνες αναδιπλώνονται, κινούμενοι πλέον, όσον αφορά τις εθνικές επιδιώξεις τους, όχι με τρόπο επαναστατικό, αλλά κοιτάζοντας προς τα πίσω. Ο ελληνισμός, γράφει ο Σκληρός, συντηρεί τώρα τα ονείρα που συνοδεύουν τη Μεγάλη Ιδέα με την υπόγεια προσδοκία για διατήρηση του τουρκικού φεουδαρχισμού· παράλληλα, στρέφεται εναντίον του εθνικού αισθήματος των λοιπών βαλκανικών λαών, αρνούμενος να τους αναγνωρίσει ό,τι παραδέχεται ως «ιερό και όσιο» για τον εαυτό του (εννοείται το δικαίωμα στην εθνική αυτοδιάθεση.)

Ο Σκληρός θα τονίσει πως αυτή η στάση των Ελλήνων τους αφαιρεί κάθε δυνατότητα ρεαλιστικής εκτίμησης των καταστάσεων και των εξελίξεων της γεωγραφικής γειτονιάς τους· ο ελληνισμός βρίσκεται εγκλωβισμένος σε ένα ουτοπικό - ονειρικό σύμπλεγμα, δεχόμενος τις γροθιές από μία αμείλικτη πραγματικότητα, την οποία περιφρονεί. Εύγλωττες είναι οι πικρές διαπιστώσεις που ακολουθούν:

> Τραγική η μοίρα των κοινωνιών και εθνών, που η ιστορία τα αναγκάζει, χωρίς

> να το θέλουν και να το συναισθάνουνται, να παίρνουν συντηρητική, πισωδρομική θέση. Μπορεί νάχουν όλα τα προτερήματα, νάναι έξυπνες, ν' αποχτήσουν εξωτερική μόρφωση μεγάλη, και όμως χωρίς να το συναισθάνουνται να είναι συντηρητικές από φόβο μήπως αντίθετη φιλελεύθερη πολιτική τα αναγκάσει να αναγνωρίσουν δικαιώματα και στους άλλους, που θα ισοδυναμούν με τελειωτικό χάσιμο της ίδιας φανταστικής [εδαφικής] ιδιοχτησίας. [...] Η πραγματικότης μάς εκδικείται τρομερά. Ούτε ένας φίλος! Ολοι εχτροί! Γιατί σε όλους άρνιότανε ο Ελληνισμός το δικαίωμα της ύπαρξης.[6]

Τα γεγονότα, λοιπόν, έτρεχαν, επισημαίνει ο Σκληρός, οι εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στο βαλκανικό στερέωμα πρώτιστα, ακολουθούσαν την πορεία τους, αλλά οι Ελληνες συνέχιζαν να ζουν στο δικό τους, ιδιαίτερο κόσμο. Την επαναστατική σκυτάλη που αποποιήθηκε ο ελληνισμός, την παίρνουν τώρα άλλα έθνη, «νέα», «[έως] τα χθές ακόμα εντελώς βάρβαρα»: εκμεταλλεύονται την ελληνική αναδίπλωση και, καθώς γράφεται, χωρίς δυσκολία «παίζουν το ρόλο φιλελεύτερων, ριζοσπαστικών κοινωνιών» και υποσκελίζουν το κύρος της Ελλάδας στην Ευρώπη.[7]

Οι Ρουμάνοι, συνεχίζει ο Σκληρός, «το 1848 έκαναν την αστική τους επανάσταση, ή μάλλον την αστική τους μεταπολίτεψη»· οι Βούλγαροι, πάλι, «κάμανε το πρώτο βήμα της αστικής εθνικής τους παλιγγενεσίας», ενώ απελευθερωτικά κινήθηκαν και οι Αρμένιοι. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, οι Ελληνες απέτυχαν να κατανοήσουν την ουσία τους και να τις εκτιμήσουν στις πραγματικές διαστάσεις τους. Στο ζήτημα των Ρουμάνων, διαπιστώνεται, το μόνο που κατόρθωσαν ήταν να ψελίσουν «πως όλοι οι Ρουμάνοι είτανε 'εκρουμανισθέντες Ελληνες'!» Στη βουλγαρική περίπτωση, τα έμπλεξαν με τα εκκλησιαστικά, προσέφυγαν σε «επιπόλαιες εξηγήσεις» και προσχηματικές αιτιάσεις:

> Και δόσ' του τσακώματα για εκκλησιές, για παρακκλήσια και για πέντε δέκα πατριαρχικούς, και δόσ' του φόνους και κακό στη Μακεδονία. Μεγαλύτερη μυωπία αδύνατο να φαντασθή κανείς, μυωπία, που [...] ωφέλησε, εννοείται, μόνο τους Τούρκους.

Οσον αφορά, τέλος, τους Αρμένιους, παρότι οι στόχοι τους δεν είχαν, όπως τονίζεται, σημεία επικάλυψης με τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό -και άρα δεν υπήρχαν λόγοι για τριβές και αντιπαλότητες-, και εδώ, οι Ελληνες απέτυχαν να κατανοήσουν «ορθά» τη «βαθύτερη σημασία των αρμενικών σφαγών».[8]

Με άλλα λόγια, ο ελληνικός εθνικισμός, σύμφωνα πάντοτε με το Σκληρό, πιασμένος στο δόκανο της φαντασιοπληξίας, δεν κατάφερε να καταρτίσει ένα ρεαλιστικό εθνικό πρόγραμμα. Κατά συνέπεια, η Ελλάδα, από το λυκαυγές σχεδόν της ύπαρξής της, δεν ήταν σε θέση να πολιτευτεί αποτελεσματικά στον περιβάλλοντα χώρο της, στην «Ανατολή», στην οθωμανική - βαλκανική γειτονιά της. Για αυτό, άλλωστε, όπως εκτιμάται στο κείμενο, ο ελληνικός κόσμος αφενός βρέθηκε αμήχανος εμπρός στην εκδήλωση της νεοτουρκικής κίνησης, αφετέρου δεν κατόρθωσε να βγάλει από το παράδειγμά της τα κατάλληλα διδάγματα. Το αρχικό, παρατηρεί ο Σκληρός, «ξάφνιασμα» δε μετουσιώθηκε σε «μάθημα». Η αμηχανία παρέμεινε πίσω από τις όποιες ρηχές ενθουσιώδεις ζητωκραυγές για το ότι επιτέλους η Τουρκία καθίσταται συνταγματική πολιτεία. Ωπως παρέμεινε και το δίλημμα του ελληνισμού. Τι να διαλέξει; Το σουλτανισμό, και τις φεουδαρχικού τύπου εγγυήσεις *του προνομιακού καθεστώτος*, ή το αβέβαιο «*μέλλον του νέου καθεστώτος*» και την παρεπόμενη αγωνία για την επικείμενη φαλκίδευση των προνομίων;[9]

Προτού προχωρήσουμε, μία διευκρίνηση είναι απαραίτητη. Από τον τρόπο που ο Σκληρός προσεγγίζει το ζήτημα της ρεαλιστικότητας των εθνικών επιδιώξεων και της εξωτερικής πολιτικής των Ελλήνων, φαίνεται, από μία πρώτη ματιά, να παραγκωνίζει ένα ουσιώδες

χαρακτηριστικό του εθνικισμού του μέσου και ύστερου 19ου αιώνα: την ανταγωνιστικότητα, την εκδήλωσή του μέσω αντίπαλων, εθχρικών εθνικών κινημάτων, ακόμα και εκεί όπου αυτό το στοιχείο, της αντιπαλότητας, δείχνει παράδοξο, ανώφελο, ή άχρηστο.

Μία προσεκτικότερη ανάγνωση του «Ζητήματος της Ανατολής» διαψεύδει την αρχική, φευγαλαία εντύπωση. Μολονότι το ανταγωνιστικό στοιχείο των βαλκανικών εθνικισμών δε βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσής του, ο Σκληρός έχει πάντα υπόψη του αυτό το δεδομένο, όπως άλλωστε μαρτυρεί, ανάμεσα στ' άλλα, και η επισήμανσή του για το ασύμπτωτο στις εθνικές διεκδικήσεις Ελλήνων και Αρμενίων, δηλαδή την ανυπαρξία αμοιβαία αποκλειόμενων σκοπεύσεων. Ο συγγραφέας της μελέτης απλώς έχει θέσει ως στόχο την έκθεση και διευρεύνηση της ελληνικής ανεπάρκειας στα «ανατολικά» πράγματα, την οποία και εξετάζει στην αλληλουχία της με τη συνολικότερη κακοδαιμονία που, κατά την κρίση του, μαστίζει την ελληνική κοινωνία από την επαύριον σχεδόν της απόσπασής της από τον οθωμανικό κορμό.

Να επιστρέψουμε όμως στο κείμενο του Σκληρού και συγκεκριμένα στην πραγμάτευσή του για το παρόν και το μέλλον του θέματος που τον απασχολεί: τη «σημερινή θέση» και την «προσεχή εξέλιξη» του Ανατολικού ζητήματος, όπως ο ίδιος γράφει. Η θεμελιώδης μεθοδολογική πρόταση του συγγραφέα συνοψίζεται στην παραδοχή πως (επιλέγουμε μία από τις πολλές, εντός του κειμένου, συναφείς εκφράσεις αυτής της παραδοχής) «όλα τα ζητήματα στον κόσμο είναι ζητήματα δυναμικά»:[10] «όχι φύσης», αλλά συσχετισμού δυνάμεων και κεκτημένων θέσεων. Σύμφωνα με τη συμπληρωματική διευκρίνηση του Σκληρού, η «δύναμη» στην οποία αναφέρεται δεν πρέπει να νοείται μόνο αριθμητικά, με το μέγεθος που έχουν τα πλήθη ή οι εκτάσεις, αλλά και οικονομικά -κοινωνικά - πολιτιστικά:

> Οταν λέμε « *δύναμη*», δεν εννοούμε, βέβαια, μόνο τον αριθμό των εκατομμυρίων, αλλά και το επίπεδο της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης των διαφόρων φυλών [: εθνών], το επίπεδο της μόρφωσης της κυριαρχούσας φυλής, και πρώτα απ' όλα το επίπεδο της πολιτικής μόρφωσης και πείρας ολονών, το οποίο θα ρυθμίση την ταχτική και πολιτική δράση καθενός.[11]

Η παρουσίαση της «δυναμικής» συλλογιστικής του Σκληρού θα εξυπηρετηθεί παραστατικά, μέσα από παραδείγματα της ευρωπαϊκής ιστορίας, κατάλληλα επιλεγμένα, δηλαδή με συγγενική ως προς το Ανατολικό ζήτημα υφή, ούτως ώστε το πλαίσιο του συγγραφέα να εμπεδωθεί ευκολότερα από το αναγνωστικό κοινό του *Νουμά*.

Τα παραδείγματα αυτά[12] είναι της Πρωσίας, Αυστρουγγαρίας και της Ρωσίας· ακριβέστερα, των δια-εθνικών σχέσεων μέσα στις παραπάνω χώρες. Η πρώτη συνιστά το υπόδειγμα κρατικής συγκρότησης, όπου μία κυρίαρχη εθνότητα, η γερμανική, καταδυναστεύει μίαν άλλη, την πολωνική. Η αγριότητα της πρώτης εθνότητας, δηλώνεται, δεν έχει καμμία μεταφυσική βάση, αλλά απλώς προκύπτει από την κατά κράτος υπεροχή της, πληθυσμιακή και πολιτισμική, έναντι της δεύτερης. Η περίπτωση της Αυστρουγγαρίας θεωρείται πως είναι εκείνη της ισόρροπης συνύπαρξης πολλών εθνοτήτων, όπου καμμία τους δεν είναι αρκούντος ισχυρή, ώστε να επιτύχει την απρόσκοπτη καταδυνάστευση των υπολοίπων. Για όσο διάστημα οι διάφοροι λαοί της Αυστρίας ζούσαν στο φεουδαρχικό κόσμο τους, οι σχετικά ευάριθμοι γερμανοί κυριαρχούσαν λόγω της πολιτισμικής ανωτερότητάς τους. Οταν όμως οι λαοί αυτοί «ξύπνησαν» αστικά, η κατάσταση οδηγήθηκε, όπως επισημαίνεται, στην μεταξύ τους ισορροπία.

Η Ρωσία, τέλος, αναφέρει ο Σκληρός, πίεζε βάναυσα όλους τους μη ρωσικούς πληθυσμούς της, ακόμη και τους προηγμένους Γερμανούς, στηριζόμενη στον όγκο της· «ένοιωθε τον εαυτό της απολύτως ισχυρόν», είναι η συγκεκριμένη έκφραση που χρησιμοποιείται. Ωστόσο, έπειτα από την εμπλοκή στο ρωσοϊαπωνικό πόλεμο (1904-05) και το ξέσπασμα της «ρωσσικής επανάστασης» (1905-07), όταν η «ρωσσική κυβέρνηση», δηλαδή η κεντρική εξουσία, περιέπεσε σε «καταφανή

αδυναμία», το καθεστώς αναγκάστηκε να υποχωρήσει μπροστά στο ογκούμενο ρεύμα των διεκδικήσεων των διφαφόρων λαών της Αυτοκρατορίας. Ομως, μετά το ξεπέρασμα των παραπάνω σκοπέλων, υπαναχώρησε και επέστρεψε στην παλαιά πολιτική των πιέσεων και της φοβέρας.

Τα παραπάνω ιστορικά παραδείγματα «ταχτικής» (όπως αναφέρονται σε ένα σημείο) κωδικοποιούν, κατά το Σκληρό, τους δύο δυνατούς δρόμους που έχει να επιλέξει η Τουρκία. Ο ένας είναι αυτός της βίας ενάντια στις μη κυρίαρχες εθνότητες, η περίπτωση της Ρωσίας και της Πρωσίας· ο άλλος, αυτός της Αυστρίας, «του σεβασμού των εθνικών διακαιωμάτων των υποτελών λαών».[13] Το πρόβλημα με τα επακόλουθα της τουρκικής μεταπολίτευσης συνίσταται στο ότι «το αστικό Σύνταγμα», ως τέτοιο, οδηγεί «αναπόφευκτα» τόσο στη γενική αναζωογόνηση της Τουρκίας, όσο και στο «άνθισμα του αστικού σωβινιστικού πατριωτισμού των Τούρκων». Κατά συνέπεια, τονίζεται, εμφανίζεται πλέον ένας καινούργιος εχθρός για τις υπόλοιπες εθνότητες της «Ανατολής»: ο τουρκικός πατριωτισμός - εθνικισμός. Αυτό το δεδομένο, αποφαίνεται ο Σκληρός, πρέπει να κάνει τους παλαιούς εχθρούς (υπονοεί κυρίως τους Ελληνες και τους Βουλγάρους) να δώσουν τα χέρια, να συνασπιστούν σε κοινό μέτωπο ενάντια στον «επικίνδυνο» αντίπαλο που μόλις φάνηκε στον ορίζοντα και ο οποίος είναι αδήριτη ανάγκη να τιθασευτεί.[14]

Ο Σκληρός, λοιπόν, θα προτείνει, αναλύοντας τις εξελίξεις στη βάση του «ισοζυγίου», όπως το λέει «των διαμαχωμένων δυνάμεων της Ανατολής»,[15] τη σύμπηξη αντιτουρκικού μετώπου όλων των βαλκανικών λαών, το οποίο επίσης θα χρησιμεύσει και στη αποτροπή της επέμβασης εξωβαλκανικών δυνάμεων. Η κατακλείδα του μελετήματός του μπορεί να παρατεθεί εδώ χωρίς κανένα περαιτέρω σχόλιο:

> Επομένως μόνο *μιά γενική ένωση όλων των μη τουρκικών στοιχείων* (Ελλήνων, Βουλγάρων, Σέρβων, Αλβανών, Βλάχων κ.τ.λ.) σε ένα[ν] πολιτικό συνασπισμό, και μιά ανάλογη *πανβαλκανική συμμαχία και επιμαχία των κρατών του Αίμου* θα μπορέση να ισοφαρίσει τις δυνάμεις του μουσουλμανικού τουρκικού όγκου, και να βάλη από τη μιά τις σωβινιστικές υπερβολές των Νεοτούρκων σε ομαλά όρια, κι από την άλλη να υποδείξει σε μερικές μεγάλες Δυνάμεις που θα έχουν ίσως όρεξη για φασαρίες, πως το ζήτημα της Ανατολής είναι ζήτημα μονάχα των λαών τη, που έχουν πια αρκετά χειραφετηθεί, ώστε να βρουν μόνοι τους τα κατάλληλα μέσα για την περιφρούρηση των εθνικών τους δικαιωμάτων, δηλαδή αυτού του πολιτισμού ολάκερης της Ανατολής.[16]

Κατά μία εκδοχή,[17] το παραπάνω σχήμα εθνικής πολιτικής, που στοχεύει στην «εκλογίκευση της 'εθνικής ιδεολογίας'», αποκλίνει στην υπερταξικότητα· χαρακτηρίζεται ωστόσο από αξιοσημείωτη αίσθηση των διεργασιών στο υπόστρωμα του Ανατολικού ζητήματος και, επιπλέον, «οι θέσεις και οι αντιλήψεις που αναπτύσσει [ο Σκληρός] διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνες που κυριαρχούν και καθορίζουν τη νεοελληνική σκέψη της εποχής του». Βέβαια, υπήρξαν και πριν από το Σκληρό διαφορετικές, αιρετικές φωνές, κριτικές του μεγαλοϊδεατισμού, πάνω στο ανατολικό ζήτημα: για παράδειγμα, εκείνη του Κεφαλλονίτη διεθνιστή και επιγόνου του επτανησιακού ριζοσπαστισμού Παναγιώτη Πανά (1832-1896), ο οποίος είχε ταχτεί πνεύμα και έργω υπέρ της δημιουργίας μίας βαλκανικής ομοσπονδίας σε δημοκρατική βάση.[18] Τέτοιες φωνές, φυσικά, ήσκησαν περιθωριακή επίδραση στο κυρίαρχο ιδεολογικό σύστημα της εποχής τους.

Με αφορμή την παρατήρηση περί της τότε «νεοελληνικής σκέψης», να σημειώσουμε τα εξής. Περιγραφικά, η αντιτουρκική βαλκανική συμμαχία στην οποία προσβλέπει ο Σκληρός φέρνει στο νου εκείνο το υποσύστημα της Μεγάλης Ιδέας, σύμφωνα με το οποίο η πραγμάτωση των πεπρωμένων του ελληνισμού συμβάδιζε με την εκδίωξη των Τούρκων από την Ευρώπη και τη δημιουργία ενός μεγάλου βαλκανικού κράτους με αυτοκρατορικές προδιαγραφές.[19] Η ομοιότητα των δύο σχημάτων είναι επιδερμική, καθόσον ο Σκληρός είναι κριτικός στη Μεγάλη Ιδέα: η παμβαλκανική

όψη της πρότασής του δεν αποτελεί πρόσχημα για τη συγκάλυψη του πόθου για ελληνική κυριαρχία στον Αίμο.

Στην πραγματικότητα, το εν λόγω προγραμματικό σχήμα του Σκληρού στο «Ζήτημα της Ανατολής» είναι σύμφωνο με εκείνο που τότε επικρατούσε στη διεθνή σοσιαλδημοκρατία. Το 1907, ο Καρλ Κάουτσκυ, στη μικρή αλλά φημισμένη μελέτη του «Τα εθνικά καθήκοντα των σοσιαλιστών ανάμεσα στους Σλάβους των Βαλκανίων», πρότεινε ως σοσιαλιστική λύση των βαλκανικών εθνικών συγκρούσεων την ομοσπονδιοποίηση σε δημοκρατική βάση (στη Ομοσπονδία προβλεπόταν και η τουρκική συμμετοχή). Για τον Κάουτσκυ, ο αγώνας των εθνών για αυτοδιάθεση, σε εδαφικούς πρώτ' απ' όλα όρους, συνιστούσε σημαντική προϋπόθεση για την πλήρη ανάπτυξη της πάλης των τάξεων, του σοσιαλιστικού αγώνα. Την ίδια εποχή, ωστόσο, οι αυστριακοί σοσιαλδημοκράτες ηγέτες Οττο Μπάουερ και Καρλ Ρέννερ είχαν υποστηρίξει άλλη θέση, που πρότεινε την πολιτισμική αυτονομία των εθνών και όχι την αυτοδιάθεση σε εδαφική βάση.

Την αυστρομαρξιστική θεώρηση, οι σοσιαλιστές των Βαλκανίων, με εξαίρεση τους Γιουγκοσλάβους και τη Φεντερασιόν της (οθωμανικής τότε) Θεσσαλονίκης, την υποδέχτηκαν καχύποπτα, διαβλέποντας πίσω της την επιδίωξη να εξυπηρετήσει εθνικιστικούς στόχους προς όφελος της Βιέννης. Αντίθετα, το πρόγραμμα του Κάουτσκυ έγινε αποδεκτό, όπως καταρχήν φάνηκε με τις αποφάσεις τις Α' Βαλκανικής Σοσιαλιστικής Συνδιάσκεψης που συνήλθε στο Βελιγράδι (25-27 Δεκεμβρίου 1909 / 7-9 Ιανουαρίου 1910). Βέβαια, ανάλογα με την εθνικότητα του κάθε Βαλκάνιου σοσιαλιστή, το γενικό προγραμματικό πλαίσιο παρήλλασε, ενώ ένα μάλλον επίμαχο ζήτημα ήταν και η θέση των Τούρκων στα νέα, αναδιατεταγμένα Βαλκάνια.[20]

Το ανατολικό, λοιπόν, πρόγραμμα του Σκληρού βρίσκεται σε αντιστοιχία με το γενικότερο σοσιαλδημοκρατικό σχεδιασμό για τα Βαλκάνια. Φυσικά, τούτο δε σημαίνει πως η ανάλυση του Σκληρού μορφοποιήθηκε με την επευθείας επίδραση αυτού του σχεδιασμού και, εν προκειμένω, από τη συνάντηση με την τοποθέτηση του Κάουτσκυ. Η μελέτη του σοσιαλδημοκράτη ηγέτη που μνημονεύτηκε παραπάνω πρωτοδημοσιεύτηκε ως πρόλογος στη βουλγαρική μετάφραση ενός βιβλίου του· είναι, λοιπόν, απίθανο να τη γνώριζε ο Σκληρός. Το γερμανικό πρωτότυπο εκδόθηκε αργότερα, στις αρχές του 1909, στο περιοδικό της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας *Der Kampf*. Η πιθανότητα να είχε πέσει στα χέρια του Σκληρού κάποιο αντίτυπο από το τεύχος με το άρθρο του Κάουτσκυ είναι δύσκολο να υπολογιστεί. Ισως όμως δε θα ήταν παρακινδυνευμένο να τη θεωρήσουμε μηδαμινή. Εντούτοις, ακόμα και στην περίπτωση που ο Σκληρός αυτοσχεδίαζε στην κατάρτιση του ανατολικού προγράμματός του, αγνοώντας τη συγκεκριμένη επεξεργασία του Κάουτσκυ που καθόρισε τη σοσιαλδημοκρατική θέση στα βαλκανικά πράγματα, βρίσκεται οπωσδήποτε υπό την επιρροή του γενικότερου συστήματος ή, καλύτερα, κλίματος της λεγόμενης μαρξιστικής «ορθοδοξίας» του καιρού του. Ούτως ή άλλως, το «Ζήτημα της Ανατολής» γράφηκε στη σοσιαλδημοκρατική μητρόπολη, τη Γερμανία.

II

Στα μέσα της δεκαετίας του '10, περίπου μία επταετία απ' όταν το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* προέβλεπε την εν καιρώ (μάλλον σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα) ανάπτυξη του σοσιαλισμού στην Ελλάδα, καθώς και το γενικότερο βάδισμα της χώρας στα χνάρια της αναπτυγμένης Ευρώπης, ο Αιγυπτιώτης πια Σκληρός δείχνει ιδιαίτερα προβληματισμένος -και σε ανάλογη έκταση απογοητευμένος- από την ακινησία της ελληνικής κοινωνίας στο επίπεδο της πολιτικής, της ιδεολογίας και της νοοτροπίας. Στην απάντησή του προς τον Παύλο Πετρίδη -ακριβέστερα, στο τέλος του κειμένου- για το ζήτημα της ελληνικής «μανταλιτέ», η σύγχρονη ελληνική ιδεολογική, ψυχολογική και εν γένει πολιτισμική πραγματικότητα θα ζωγραφιστεί με τα μελανώτερα χρώματα. (Το ζήτημα της «μανταλιτέ» συζητήθηκε με αφορμή ένα κριτικό σχόλιο του Π. Πετρίδη στην

αλεξανδρινή *Νέα Ζωή* πάνω στο αρθράκι - επιστολή «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας» του Σκληρού, κείμενο που δημοσιεύτηκε στα, επίσης αλεξανδρινά, *Γράμματα* και έδωσε αφορμή για τη διεξαγωγή της ομώνυμης συζήτησης.)

Ο Σκληρός διαπιστώνει[21] με πικρία πως η Ελλάδα εξακολουθεί να κωφεύει στα μηνύματα των καιρών, παραμένοντας οικονομικά πατριαρχική και ιδεολογικά - ψυχοσυστατικά πιο κοντά στο πνεύμα του φεουδαρχισμού, παρά στον αστικό πολιτισμό. Διαδηλώνει ωστόσο την πίστη του στην ακαταμάχητη δύναμη της «παγκοσμίου οικονομικής εξελίξεως», βεβαιώνοντας πως «μιά μέρα» θα δημιουργηθούν οι πολυπόθητοι όροι για την αναδιαμόρφωση της νοοτροπίας των Ελλήνων. Θεμελιώδης συνθήκη της αναδιαμόρφωσης του ελληνικού ψυχισμού θεωρείται η ολική αστικοποίηση της κοινωνίας, δηλαδή η διεύρυνση της βιομηχανικής και μεγαλεμπορικής βάσης της. Επίσης, ρητά δηλώνεται πως η εξαφάνιση των «φεουδαρχικών μικρογεωργικών στοιχείων», δηλαδή των μικρομεσαίων αγροτικών νοικοκυριών, είναι απαραίτητος όρος για να συντελεστεί η επιδιωκόμενη πρόοδος της ελληνικής ψυχοπνευματικής ιδιοσυστασίας. Είναι η πρώτη φορά που ο Σκληρός υποστηρίζει με τόση κατηγορηματικότητα πως η συγκεντροποίηση της γεωργικής ιδιοκτησίας -άρα και της παραγωγής- είναι ένα επιτακτικό ζητούμενο του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας. Βέβαια, και στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* είχε αναφερθεί, όπως ήδη έχουμε δει στο οικείο κεφάλαιο, στο ίδιο θέμα. Τότε, ωστόσο, το είχε τοποθετήσει μέσα στη -θεωρούμενη από τον ίδιο- φυσική φορά της εξέλιξης· τώρα, μοιάζει να αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο ακόμα και μίας βίαιης πολιτικής επέμβασης.

Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί πού διακρίνεται η απογοήτευση στα παραπάνω λόγια του Σκληρού; Δεδομένου μάλιστα που ο μαρξιστής συγγραφέας διατυμπανίζει την πίστη του στην, ευεργετική για την Ελλάδα, δύναμη της εξέλιξης. Είναι αλήθεια πως αυτή η απογοήτευση περιφέρεται στο υπόστρωμα των λεγομένων του Σκληρού και, πάν' απ' όλα, η υπόγεια παρουσία της γίνεται αντιληπτή από την απουσία εκτιμήσεων σχετικά με ρόλο που θα είχε να παίξει το εγχώριο σοσιαλιστικό - εργατικό κίνημα στην ψυχοπνευματική ανάταση της ελληνικής κοινωνίας (η μόνη αναφορά, όπως θα δούμε παρακάτω, εστιάζει στις αντιστάσεις που επέδειξε η ελληνικής κοινωνία στις σοσιαλιστικές ιδέες). Πάντως, η απογοήτευση του Σκληρού θα πιστοποιηθεί μέσω του εθνουσιασμού του για το πρόσωπο του Ελ. Βενιζέλου και των ελπίδων για ανόρθωση της Ελλάδας που θα εναποθέσει σε αυτόν.

Μία παρέκβαση. Η ίδια η ένταση με την οποία δηλώνεται η βεβαιότητα του Σκληρού στη σαρωτική, και ευεργετική ταυτόχρονα, ισχύ της «παγκοσμίου οικονομικής εξελίξεως», αποτελεί καθαυτή έναν δείκτη της γενικής απογοήτευσης του συγγραφέα. Το συναίσθημα αυτό του Σκληρού είναι εμφανέστατο τόσο στη συζήτηση για το «σκεπτικισμό και τη φυλή μας», όσο και σε εκείνη για τη «μανταλιτέ».[22] Είναι γεγονός, όμως, πως απαισιοδοξία και ελπίδα συνυπάρχουν αξιοπερίεργα έκτοτε στις επεξεργασίες του Σκληρού, απόδειξη ίσως κάποιας αμηχανίας, ή πιθανόν της προσωπικής αδυναμίας του να παρέμβει ενεργά στα ελληνικά πράγματα. Τέλος, με τη γενική απογοήτευση του Αιγυπτιώτη μαρξιστή -παρά την εντωμεταξύ διέξοδό της ως αισιοδοξία, αποκρυσταλλωμένη στο πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου-, καθώς και με την υποχώρηση των άμεσων προσδοκιών που έτρεφε για τη δυναμική του ελληνικού εργατικού - σοσιαλιστικού κινήματος, συνδέεται και η εκ μέρους του θεωρητική δικαιολόγηση του Μεγάλου Πολέμου στην ολιγοσέλιδη εργασία *Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης*. Κλίνοντας προς το βιολογισμό, όπως έχει επισημανθεί επανειλημμένα,[23] δικαιολόγησε τον πόλεμο εν γένει, προβάλλοντας αυτό που ο ίδιος αντιλαμβανόταν ως παγκόσμια εκπολιτιστική και εξισορροπητική, ή μάλλον εξομαλυντική της ανισόμετρης ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατισμού, διάστασή του.

Στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» ο Βενιζέλος θα αναγορευτεί στη «μεγαλειτέρα δόξα της νεωτέρας Ελλάδος» και θα χαρακτηριστεί ως «ο πολυσυνθετώτερος, πολυσχιδέστερος, ευρύτερος και φιλοσοφικώτερος των πολιτικών ανδρών της συγχρόνου ευρώπης, το γνήσιον τέκνον και συνάμα το καύχημα του δημοτικισμού».[24] Ο Σκληρός, λοιπόν, βλέπει στον

Κρητικό πολιτικό και στο χώρο που αυτός εκπροσωπεί την ελπίδα για την πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Ο εμφανής μάλιστα ενθουσιασμός που εκφράζει στο Βενιζέλο προσωπικά αποτελεί, όπως είπαμε, από δείγμα της απογοήτευσης στην οποία είχε περιπέσει ο Σκληρός, αναλογιζόμενος τη στασιμότητα της ελληνικής κοινωνίας· απογοήτευση, στην οποία αποτυπωνόταν και σε προσωπικούς όρους η ιδεολογική ακαμψία του ελληνικού χώρου.

Ο Αιγυπτιώτης Σκληρός για δύο χρόνια ολόκληρα -χώρια το διάστημα που μεσολάβησε από την αναχώρησή από τη Γερμανία έως την εγκατάστασή του στην βορειοαφρικανική χώρα- ζούσε στην αφάνεια, ξεχασμένος από τον ελληνικό πνευματικό κόσμο, ισαμε τη στιγμή που, όπως γράφει ο Π. Πετρίδης, «η τύχη μόνη της φρόνισε να φέρει δυό Αλεξαντρινούς, τους φίλους κυρίους *Πασχαλίδη* και *Πάργα* σε επικοινωνία με τον *ερημίτη* του Ζεϊτούν [: το Σκληρό]».[25] Στη δοκιμασία της απομόνωσής του ο Σκληρός ασφαλώς βίωσε σε ατομικό επίπεδο αυτό που με λύπη διέγνωσε συνολικά στην ελληνική κοινωνία: την πεισμονα αντίστασή της να εγκοπλωθεί τις σοσιλιστικές ιδέες. Και μ' αυτήν ακριβώς τη διάσταση, πέρα από τη γενική πολιτική εκτίμηση, μάλλον εξηγείται ένα μέρος του υπέρμετρου ενθουσιασμού που ο Σκληρός εξέφρασε δημόσια για το πρόσωπο του Βενιζέλου. Το καλοκαίρι του 1912, ο εθνικιστής δημοτικιστής, φίλος και συνεργάτης του Ι. Δραγούμη, Χρήστος Χρηστουλάκης μνημόνευε σε ένα κείμενό του στο *Νουμά* τη «βαθειά εντύπωση» που είχε προξενήσει στον Ελ. Βενιζέλο, «το βιβλιαράκι του κ. Σκληρού *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*».[26] Οπως βάσιμα έχει πιθανολογηθεί, η παραπάνω μνεία

> δεν θα ξέφυγε από το Σκληρό -ο *Νουμάς* έφτανε τακτικά στην Αίγυπτο- κι είναι απόλυτα λογικό να κολάκεψε τα αισθήματά του, ιδίως εκείνη την περίοδο που το έργο του δεν αναφερόταν από κανέναν κι έμοιαζε ξεχασμένο· ίσως μάλιστα να ενίσχυσε την ευνοϊκή του διάθεση απέναντι στο Βενιζέλο.[27]

Αυτή η αρχική ευνοϊκή προδιάθεση -αν υπήρξε- του Σκληρού απέναντι στο προσώπο του Βενιζέλου μετατρέπεται σε ανεπιφύλακτο ενθουσιασμό έπειτα από την επίσκεψη του τελευταίου στην Αίγυπτο, τον Απρίλιο του 1914, και τη σχεδόν βέβαιη συνάντηση των δύο ανδρών.[28]

Το γεγονός πως η «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη», στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, γράφεται λίγο πριν την άφιξη του Ελληνα πολιτικού άνδρα στην Αίγυπτο, άρα και προτού έλθουν σε επαφή οι Σκληρός και Βενιζέλος, ίσως δεν είναι άσχετο με την απουσία του ονόματος του δεύτερου στο σημείο όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Πάντως, εκτός από αυτήν την, ας την πούμε, διαφορά, τα δύο κείμενα δε φαίνεται να συμπίπτουν και ως προς τις εκτιμήσεις τους για την οικονομική βάση της ελληνικής κοινωνίας. Στο πρώτο, ο Σκληρός την είχε έμμεσα περιγράψει με ζοφερούς τόνους, αφήνοντας να εννοηθεί πως παρέμεινε ανεξέλικτη (σε σύγκριση με την εποχή του *Κοινωνικού μας ζητήματος* και της συζήτησης του *Νουμά*), όπως και ο ελληνικός ψυχισμός. Στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», απεναντίας, θα παρατηρήσει πως κατά την τελευταία δεκαετία, και ιδιαίτερα έπειτα από τους Βαλκανικούς Πολέμους, η ελληνική κοινωνία άρχισε να προοδεύει με ταχείς ρυθμούς τόσο στο οικονομικό επίπεδο, όσο και στους υπόλοιπους τομείς της κοινωνικής ζωής.[29]

Οσον αφορά το εργατικό κίνημα και τη σοσιαλιστική κίνηση, είναι φανερό πως η αποτίμηση του ρόλο που ελπίζεται να παίξουν οι Φιλελευθέροι, και ο Βενιζέλος προσωπικά, στην ανόρθωση της Ελλάδας και ο αντίστοιχος προορισμός του σοσιαλισμού στη χώρα, είναι μεγέθη αντιστρόφως ανάλογα, σε ό,τι αφορά φυσικά τις άμεσες πολιτικές προτεραιότητες. Στην «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη» για το ζήτημα της «μανταλιτέ», ο Σκληρός διαπιστώνει πως η ελληνική «ψυχή», μεταξύ άλλων, αποδείχτηκε «νεκρή και απαθής σε μεγάλες κολλεκτιβιστικές κοινωνικές ιδέες»[30] δηλαδή, έμεινε ανέγγιχτη από τις σοσιαλιστικές ιδέες. Στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* είχε προβλεφτεί πως η εργατική και σοσιαλιστική αφύπνιση θα ήταν αυτή που θα άναβε το φυτίλι της ταξικής πάλης, που θα εξωθούσε και τις υπόλοιπες τάξεις της ελληνικής κοινωνίας

σε πολιτική - κομματική διοργάνωση με ταξικά κριτήρια. Τώρα, ο Σκληρός δε φαίνεται να πιστεύει πλέον σε κάτι τέτοιο.

Ηδη από τόσο νωρίς όσο από τις αρχές του 1909, ο Σκληρός δείχνει προετοιμασμένος να αποδεχτεί την οποιαδήποτε, όχι και τόσο συνεπή στο σοσιαλισμό, εργατική ή φιλεργατική κίνηση, προκειμένου κάτι να αρχίσει να κινείται στο κοινωνικό τοπίο της Ελλάδας· θέση, που τον φέρνει αντιμέτωπο με την αδιάλλακτη τότε στάση του Κ. Χατζόπουλου πάνω στο ίδιο ζήτημα[31] (ο τελευταίος, ως γνωστόν, θα στηρίξει αργότερα το βενιζελισμό, διατελώντας μάλιστα και διεθυντής της Λογοκρισίας του καθεστώτος). Στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» το κόμμα το οποίο καλεί τους δημοτικιστές να συμπήξουν προβάλλεται απλώς ως «ένα μεγάλο κοινωνικόν κόμμα», το οποίο θα δρα «ανιδιοτελώς» και με αυταπάρνηση υπέρ «ενός κοινού ιδεώδους», αυτό της «ηθικής και ψυχικής μας αναγεννήσεως».[32] Βλέπει δηλαδή ως αναγκαίο ένα είδος φιλελεύθερου, φιλεργατικού πιναθώς, προσταδίου της αυτόνομης σοσιαλιστικής δράσης, η οποία, μολονότι εξακολουθεί πάντα να βρίσκεται στο κέντρο του ενδιαφέροντός του, δε *συμπεριλαμβάνεται στην ημερήσια διάταξη των πολιτικών καθηκόντων του ελληνικού σοσιαλισμού*. Την ίδια περίοδο, πάλι, που δημοσιεύεται το «Απόσπασμα», σε γράμμα του προς το Γιαννιό, ο Σκληρός θα περιγράψει την εικόνα του εαυτού του ως σοσιαλιστή, καθώς και το χαρακτήρα του σοσιαλισμού στον οποίο αποσκοπεί:

> Εγώ είμαι *συντηρητικός επαναστάτης* και μόνον θετική, ειρηνική προπαγανδιστική και διοργανωτική εργασία παραδέχομαι. Η πολυετής μου σπουδή του εργατικού ζητήματος στην Ευρώπη με έπεισε ότι παράκαιροι ενθουσιασμοί, φανατισμοί και δράση με επαναστατικά, αδιάλλακτα *λόγια μόνο*, χωρίς θετική, διοργανωτική, μορφωτική και ειρηνική ανάλογη εργασία, μόνο βλάβη και καταστροφή φέρνει και στους εργάτες τους ίδιους και στους αρχηγούς των και στο κίνημά τους.[33]

(Τούτα τα λόγια, παραφρασμένα από το Γιαννιό, υπήρξαν και η μόνη συμβολή του Σκληρού σε έντυπο του πρώτου: συγκεκριμένα, στις τελευταίες παραγράφους ενός κειμένου του Ελληνα σοσιαλιστή, που δημοσιεύτηκε το φθινόπωρο του 1916 στα *Σοσιαλιστικά Φύλλα*.)[34]

Ο Σκληρός δεν αναμείχτηκε στη σοσιαλιστική κίνηση στην Ελλάδα, πράγμα δύσκολο ούτως ή άλλως αφού ζούσε στην Αίγυπτο. Είχε όμως επαφή με τη σοσιαλιστική κίνηση, κυρίως μέσω του Γιαννιού, και ενημερωνόταν όσο του ήταν δυνατόν από διάφορα σοσιαλιστικά έντυπα. Ουσιαστικά από το 1915 και δώθε υπήρξε, σύμφωνα με μία εύστοχη παρατήρηση,[35] ένα είδος αντεπιστέλλοντος μέλους του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών (ΣΚΑ), της οργάνωσης που ο Νίκος Γιαννιός είχε ιδρύσει κατά το πρώτο μισό του 1911, έπειτα από την αποχώρησή του από τη σοσιαλιστική οργάνωση του Πλάτωνα Δρακούλη, το Σύνδεσμο των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδος (ΣΕΤΕ ή ΣΤΕΤ). Ο ίδιος ο Γιαννιός, παρεπιπτόντως, τόνιζε κατ' επανάληψη πως οι θεωρητικές καταβολές του ΣΚΑ δεν βρίσκονταν στην αντίληψη του Δρακούλη για το σοσιαλισμό, αλλά σε εκείνη του Σκληρού: «[Το ΣΚΑ] από θεωρητικής απόψεως δεν προερχόταν από τον δρακουλικό σοσιαλισμό, αλλ' αντικαθρέφτιζε όλες εκείνες τις συζητήσεις πάνω στο κοινωνικό πρόβλημα που είχαν γίνει στα 1907, στο περιοδικό *[Ο] Νουμάς*, με την ευκαιρία της εκδόσεως του *Κοινωνικού [μας] ζητήματος* του Γ. Σκληρού».[36]

Ο Νίκος Γιαννιός είχε επιδιώξει τη συνεργασία του Αιγυπτιώτη Σκληρού με το ΣΚΑ, απευθύνοντάς του μάλιστα και πρόσκληση,[37] στο πρώτο μισό του 1914, να μιλήσει στους κύκλους διαλέξεων που το Κέντρο διοργάνωνε για την επιμόρφωση των Ελλήνων εργατών. Φαίνεται (από την επιστολή που μνημονεύτηκε στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο) πως ο Ελληνας σοσιαλιστής είχε επανειλημμένα κάνει κρούσεις προς την πλευρά του Σκληρού για συνδρομή των προσπαθειών του (θα του είχε ζητήσει ασφαλώς να στείλει συνεργασία και στο βραχύβιο πρώτο του *Σοσιαλισμό* [1915]). Οι κρούσεις αυτές δεν πρέπει να ξεκίνησαν πριν από τα τέλη του 1913 με αρχές του 1914: απ'

όταν δηλαδή ο Σκληρός, ανασυρόμενος από το περιθώριο της αιγυπτιώτικης ζωής, επανακάμπτει στα πνευματικά πράγματα, προκαλώντας μάλιστα και τη συζήτηση στα *Γράμματα* γύρω από το θέμα «ο σκεπτικισμός και η φυλή μας» (Δεκέμβριος 1913 και έπειτα).

Ο ηγέτης του ΣΚΑ ένοιωθε μεγάλο θαυμασμό για το συγγραφέα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, στο πλευρό άλλωστε του οποίου είχε ταχτεί και κατά τη συζήτηση στο *Νουμά*. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι με το που επανεμφανίζεται ο Σκληρός στην ελληνική πνευματική κίνηση, σπεύδει πρώτος αυτός να ανταποκριθεί στην πρόσκληση των *Γραμμάτων* να σχολιαστεί το αρθράκι / επιστολή του Σκληρού για το «σκεπτικισμό». Στο σχετικό σχόλιό του ο Γιαννιός αποκαλεί εξαρχής το Σκληρό «συνιδεάτη», ενώ επιλέγει να κλείσει το κείμενο του με την, άκρως κολακευτική για τον πρώην «ερημίτη του Ζεϊτούν», διαπίστωση πως «οι νεοφώτιστοι των σοσιαλιστικών μας κέντρων έχουν ανάγκη από τέτοια φωτεινά πνεύματα σαν το σοσιαλιστή Σκληρό».[38]

Ο Σκληρός όμως απαντά για πρώτη φορά στις κλήσεις του Γιαννιού στις αρχές του καλοκαιριού του 1915, *ασαφαλώς έπειτα από κάποιο γράμμα του δεύτερου με το οποίο θα του* εζητούντο συνεργασίες για τα υπό έκδοση *Σοσιαλιστικά Φύλλα* (το περιοδικό πρωτοκυκλοφορεί τον Ιούλιο του 1915). Ο Σκληρός εξηγεί, στην πρώτη αυτή επιστολή του προς το Γιαννιό, πως υπήρχαν «πολλοί σοβαροί λόγοι» που του επέβαλλαν συνολική «αποχή από κάθε δημοσιογραφική και κοινωνική δράση», καθώς και ολοσχερή διακοπή της επικοινωνίας του με τους «παληούς» του «φίλους».[39] (Εννοεί, ίσως, προβλήματα οικονομικά ή/και με την υγεία του και, ασφαλώς, τον ατυχή γάμο του με την Ευτέρπη Πηλειδου.)[40] Πάντως τώρα, τον Ιούνιο του 1915, δηλώνει έτοιμος να ανταποκριθεί στο καλέσμα του Γιαννιού και, συγκεκριμμένα, να αρθρογραφήσει στα *Σοσιαλιστικά Φύλλα* (υπόσχεται την αποστολή ενός κειμένου με θέμα «Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του λαού μας»). Ωστόσο, θέτει ορισμένους όρους στη σύμπραξή του: αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που αυτοπροσωπογραφείται, όπως είδαμε, ως «συντηρητικός επαναστάτης» και διαμηνύει στον παραλήπτη της επιστολής του πως μόνο «συνεργασία μετριοπαθή» πρέπει να αναμένει από αυτόν.

Σύμφωνα με τη εξήγηση του Π. Νούτσου, «ο αρχικός δισταγμός του Σκληρού να συνεργαστεί στα υπό έκδοση *Σοσιαλιστικά Φύλλα*» αποδίδεται στη στάση «που κρατούσε ως τότε ο Γιαννιός στα θέματα της τακτικής, αφήνοντας για παράδειγμα αρκετά αδιασαφήνιστες τις απόψεις του για την Entente και τη ρήξη του Βενιζέλου με τον Κωνσταντίνο».[41] Ο Σκληρός έχει ήδη ταχτεί, όπως είναι γνωστό, απροκάλυπτα υπέρ του Ελευθέριου Βενιζέλου και, ασφαλώς, δε θα επιθυμούσε να συνεργαστεί με σοσιαλιστές εχθρικά διακείμενους προς τη γραμμή του Κρητικού πολιτικού. Είναι επιπλέον εμφανές πως τον Ιούνιου του 1915, όταν ο Σκληρός απαντά για πρώτη φορά στις συνεχείς -απ' ό,τι φαίνεται- κρούσεις του Νίκου Γιαννιού για συνεργασία, ο Αιγυπτιώτης μαρξιστής δε γνωρίζει πολύ καλά τον ιδρυτή του ΣΚΑ. Γι' αυτό τον προσφωνεί «φίλο κ[ύριο] Γιαννιό» και του απευθύνει το λόγο στον πληθυντικό. Από το επόμενο όμως αλληλογραφικό τεκμήριο της σχέσης τους (15 Νοεμβρίου 1916) και έπειτα, ο Σκληρός τον αποκαλεί πια «αγαπητό» ή «φίλο Γιαννιό» και, βέβαια, δεν του γράφει πλέον στον πληθυντικό.[42]

Το μακρύ χρονικό διάστημα ανάμεσα στα δύο προαναφερθέντα γράμματα του Σκληρού προς το Γιαννιό (2ας Ιουνίου 1915 και 15ης Νοεμβρίου 1916) οφείλεται στο ότι γρήγορα χάνεται η μεταξύ τους απακατασταθείσα επικοινωνία: το Σεπτέμβριο το 1915 ο Γιαννιός επιστρατεύεται· η έκδοση των *Σοσιαλιστικών Φύλλων* διακόπτεται, για να επαναληφθεί τον Αύγουστο του 1916. Ο Σκληρός για πολύ καιρό αγνοεί τι συμβαίνει με το Γιαννιό. Το περιοδικό είχε αρχίσει να το λαμβάνει, μαζί με άλλους Αιγυπτιώτες, και να το εκτιμά: οι αρχικές επιφυλάξεις του πρέπει να διαλύθηκαν γρήγορα. Απορεί όμως με τη διακοπή της αποστολής του εντύπου, ο λόγος της οποίας του διαφεύγει. «Επήραμε μόνο τα πρώτα 3 ή 4 φυλλάδια. Κατόπιν τίποτις. Την αιτία δεν την ξέρω»,[43] θα γράψει ο Σκληρός στην επιστολή της 15ης Νοεμβρίου.

Η διακοπή στην έκδοση των *Σοσιαλιστικών Φύλλων* γίνεται αιτία για να χαθεί η ευκαιρία συνεργασίας του Σκληρού με ένα σοσιαλιστικό έντυπο της Ελλάδας, αλλά και να απωλεστεί και η

προσωπική επαφή του με το Γιαννιό. Τα προβλήματα στην επικοινωνία των δύο ανδρών, καθώς και στην πραγμάτωση της βούλησης του Σκληρού για συνεργασία θα συνεχίσουν και ύστερα από την επανασύνδεση του 1916. Πρόκειται για προβλήματα αντικειμενικής φύσης. Από τη μία πλευρά είναι το κίνημα της Εθνικής Αμυνας στη Θεσσαλονίκη, τα «Νοεμβριανά», η «άνοδος» του Γιαννιού στη Μακεδονική πρωτεύουσα και η, για ένα μήνα, ανάληψη καθηκόντων στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας της κυβέρνησης του Βενιζέλου, η έξοδος της Ελλάδας στον πόλεμο. Από την άλλη, το μόνιμο πρόβλημα υγείας που ταλάνιζε το Σκληρό, ο οποίος εξαιτίας του αναζητεί εναγώνια να ολοκληρώσει τη συγγραφή της αναθεωρημένης μορφής του *Κοινωνικού μας ζητήματος* και να γράψει τα *Σύγχρονα προβλήματα*. Ο Σκληρός γνωρίζει πως η φυματίωση δεν του αφήνει πολλά χρονικά περιθώρια: τόσο περιθώρια σχετικά, καθώς τις υφέσεις της ασθένειάς του διαδέχονται εξάρσεις που δεν του επιτρέπουν για κάποιο διάστημα να αντεπεξέρχεται στις απαιτήσεις της συγγραφής εργασίας· όσο και απόλυτα, αφού η νόσος από την οποία έπασχε ήταν τότε ανίατη και οδηγούσε με βεβαιότητα στον τάφο.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η πύκνωση των επαφών, δια της ταχυδρομικής οδού, Σκληρού και Γιαννιού εξακολουθεί να παραμένει άπιαστο ζητούμενο: «Θέλω στο εξής να αλληλογραφούμε τακτικώτερα και να συνδεθούμε καλύτερα. Εχομε τόσα κοινά σημεία που μας ενώνουν», θα γράψει με πίκρα ο Σκληρός στο φίλο του, τον Απρίλιο του 1918. Συνάμα του υπόσχεται: «Για συνεργασία θα μιλήσουμε αργότερα. Κάτι ετοιμάζω τώρα».[44] Ο Σκληρός, που πάντα έπρεπε να ετοιμάζει «κάτι», ώστε να μην τον προλάβει ο θάνατος χωρίς να το έχει τελειώσει, ήταν φυσικό να μη δίνει προτεραιότητα σε συνεργασίες για το *Σοσιαλισμό* και κατόπιν για την *Κοινωνία*, εβδομαδιαίο και ημερήσιο κατ' αντιστοιχία φύλλο που εξέδωσε διαδοχικά ο Γιαννιός έπειτα από τα *Σοσιαλιστικά Φύλλα* (Νοέμβριος 1917 - Φεβρουάριος 1919 και Μάρτιος - Ιούλιος 1919 όσον αφορά το *Σοσιαλισμό* και την πρώτη περίοδο της *Κοινωνίας* αντίστοιχα). Φυσικά, ούτε λόγος να γίνεται για μετάβαση του Αιγυπτιώτη μαρξιστή στην Ελλάδα για διαλέξεις σε σοσιαλιστικές εκδηλώσεις.

Η μία και μόνη ευκαιρία, με ανάμειξη του Γιαννιού καθώς φαίνεται, ενεργούς παρέμβασης του Σκληρού στα πολιτικά και σοσιαλιστικά πράγματα της Ελλάδας ήταν στα 1917: να αντιπροσωπεύσει -με παρέμβαση της Κυβέρνησης Βενιζέλου- τον ελληνικό σοσιαλισμό στις προπαρασκευαστικές διασκέψεις της προγραμματιζόμενης (τελικά ματαιώθηκε) διεθνούς σοσιαλιστικής διάσκεψης της Στοκχόλμης. Η ευκαιρία ωστόσο χάθηκε, εξαιτίας της κακής υγείας του Σκληρού.[45]

Ο Σκληρός, λοιπόν, έχει πλέον στραφεί προς το φιλελεύθερο πολιτικό χώρο και προσωπικά στον Ελ. Βενιζέλο, προσδοκώντας να ξεκινήσει από εκεί η αστική ολοκλήρωση της Ελλάδας και, επομένως, να τεθούν οι βάσεις της εργατικής - σοσιαλιστικής δράσης. Αυτή η στροφή δε συνιστά ασφαλώς έκπληξη όσον αφορά έναν άνθρωπο με τόσο σταθερή προσήλωση στον εξελικτισμό και στη σταδιοκρατική σύλληψη της κοινωνικής κίνησης. Οπως επισήμαινε και ο Νίκος Γιαννιός, με τόνο κάθε άλλο παρά επιτιμητικό, «ο Σκληρός είτανε ένας πραγματικός σοσιαλδημοκράτης μαρξιστής (μενσεβίκος)». Και δικαιολογώντας πλήρως τη φιλοβενιζελική επιλογή του φίλου, στα μέσα της δεκαετίας του '10, τονίζει ότι ο Σκληρός:

> είξερε πως η ανάδειξη της εργατιάς γίνεται βαθμιαία, πως χρειάζεται αναμονή και προετοιμασία, πως θέλει έκτακτη φρόνηση κτλ. [...,] και γι' αυτό ο Σκληρός ήθελε το σοσιαλ[ιστικό] κίνημα της Ελλάδας να εξελιχθεί φυσιολογικά, χωρίς *άλματα* [υπογρ. δική μας] και τρέλλες.[46]

Πρέπει όμως να επισημανθεί πως, παρότι ο Σκληρός μέχρι το τέλος της ζωής του παρέμεινε από άποψη τακτικής υποστηρικτής του Βενιζέλου και της πολιτικής του, την ίδια στιγμή φαίνεται ότι είχε και επιφυλάξεις για τα κατά πόσο μία αστική κυβέρνηση, η οποιαδήποτε αστική κυβέρνηση,

μπορούσε να φέρει σε πέρας το έργο του αστικού εκσυγχρονισμού ενός καθυστερημένου κράτους. Υπάρχει εδώ η μαρτυρία του Γιάννη Σταμνόπουλου που, υπενθυμίζουμε, είχε μερικές συναντήσεις με το Σκληρό λίγο πριν πεθάνει και μόλις είχε ολοκληρωθεί η εκτύπωση των *Συγχρόνων προβλημάτων*. Καθώς γράφει ο Σταμνόπουλος, αφού συζήτησαν για διάφορα θέματα, μεταξύ άλλων και «για την αυταρχικότητα του Βενιζέλου», ο λόγος ήλθε στην «αστική ψυχολογία»:

> Ετόνισε ο Σκληρός την αβουλία και τη νωθρότητα που δέρνει τις αστικές κυβερνήσεις. Ανάφερε ως κλασικό παράδειγμα της αβουλίας αυτής τη Ρουσσία του Κερένσκυ. Και ύστερ' απ' όλη αυτή την κουβέντα και τη γενικώτερη και την ειδική για τα ελληνικά πράγματα και πρόσωπα και την πορεία τούτων κ' εκείνων, το συμπέρασμα είταν πως «τελείωσε, δεν είναι προκοπή και πρέπει όλοι μας να γίνουμε σοσιαλιστές».[47]

Αν ο συνομιλητής του Σκληρού είναι ακριβής στη μεταφορά των απόψεων του μαρξιστή διανοητή, τότε καταλαβαίνουμε για ποιό λόγο η πρόθεσή του να αφιερώσει τη δεύτερη έκδοση του *Κοινωνικού μας ζητήματος* «στον Ελληνα εργάτη» (βλ. σημ. 28 αυτού του κεφ.) και όχι στο Βενιζέλο, όπως αρχικά σκεπτόταν, έχει κάποια σημασία (χωρίς τούτο φυσικά να αναιρεί το γεγονός της συνεχιζόμενης βενιζελοφιλίας του Σκληρού).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Σκληρός, «Το ζήτημα της Ανατολής», *ό.π.*, σ. 412.
Τη Νεοτουρκική Επανάσταση και τον αντίκτυπό της ανέλυσε και ο Δημήτρης Γληνός, φίλος του Σκληρού στην Ιένα και «μαθητής» του στη γνωριμία με το σοσιαλισμό και την -κατά την έκφραση του ίδιου- «υλιστική φιλοσοφία», με το μελέτημα «Η τουρκική μεταπολίτευσις και αι συνέπειαι αυτής». Το κείμενο του Γληνού γράφηκε παράλληλα με το «Ζήτημα της Ανατολής»· επίσης, δημοσιεύτηκε σχεδόν ταυτόχρονα με αυτό: συγκεκριμένα στον *Ελληνισμό* του Νεοκλή Καζάζη το Σεπτέμβριο και *Οκτώβριο του* 1909, *με υπογραφή* «Λ[εων] Καλλέργης» (βλ. *αναδημοσίευση στα Απαντα* Δημήτρη Γληνού, εισαγωγή - επιμέλεια: Φίλιππος Ηλιού, τ. Α', Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 171-188).
Τα δύο άρθρα, του Γληνού και του Σκληρού, παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα. «Οι βασικές ιδέες που αναπτύσσονται στις δύο μελέτες», σημειώνει σχετικά ο Φ. Ηλιού, «είναι ίδιες, όπως ταυτόσημα είναι και τα συμπεράσματά τους. Οι διαφορές βρίσκονται στη μορφή: ο λόγος του Σκληρού είναι πιο γενικός, και η ανάπτυξη των συλλογισμών του θέλει να έχει την αυστηρότητα που απαιτεί η επιστημονική ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων. Αντίθετα, το κείμενο του Γληνού είναι πιο αναλυτικό, πιο θερμό επίσης, με περισσότερα στοιχεία από τις σύγχρονες εξελίξεις του προβλήματος και εντονώτερα διατυπωμένες τις ανησυχίες για την τύχη των ελλήνων στο τουρκικό κράτος [...]. Πέρα όμως από αυτές τις διαφορές οι διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα είναι κοινά στα δύο κείμενα: [...]» (*Απαντα*, ό.π., «Σημειώσεις [του επιμελητή]», σ. 553.
Ο Δημήτρης Γληνός, αυτοβιογραφούμενος (βλ. *στο ίδιο*, σ. 552, 560), θεωρούσε -σωστά- πως το εν λόγω μελέτημά του υπήρξε η πρώτη εκ μέρους του εφαρμογή της ιστορικοϋλιστικής μεθόδου. Είναι, συνεπώς, αναπότρεπτο να μην μπορεί κανείς να συγκρατήσει ένα μειδίαμα, αναλογιζόμενος την ειρωνεία ή το παιγνίδι της τύχης να δημοσιευτεί η «Τουρκική μεταπολίτευσις» στο περιοδικό του υπερπατριώτη εθνικιστή καθηγητή της Νομικής Σχολής Ν. Καζάζη. Ο τελευταίος πρωτοστάτησε -όπως είδαμε αλλού- στις «έξαλλες» αντιδράσεις εναντίον της *Κοινωνικής σημασίας* του Κορδάτου, αλλά και της λεγόμενης «τριανδρίας» της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και, πρώτιστα, εναντίον του Γληνού προσωπικά.

2. Για τη διαδρομή της Νεοτουρκικής Επανάστασης, τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδά της, από την έκρηξη του κινήματος έως τον Απρίλιο του 1909, σε σύνδεση και με το πως αυτή η πορεία προσελήφθη από τους δυτικούς παρατηρητές της εποχής, βλ. Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής*, ό.π., σ. 155 επ. Για το ίδιο ζήτημα, με έμφαση στη διακύμανση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, βλ. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας*, ό.π., σ. 265-270.
Οι σοσιαλιστές των Βαλκανίων χαιρέτησαν αρχικά το νεοτουρκικό κίνημα, προσδοκώντας πως θα συνέβαλλε στον εκδημοκρατισμό της οθωμανικής κοινωνίας και, κατά συνέπεια, στην κατ' ευχήν επίλυση των σχέσεων ανάμεσα στις εθνότητες της Αυτοκρατορίας. Γρήγορα όμως μετέβαλαν γνώμη, καθόσον οι ελπίδες τους διαψεύστηκαν από την εξέλιξη των πραγμάτων· βλ. Georges Haupt, «Le début du mouvement socialiste en Turquie: documents», π. *Le Mouvement social* (Παρίσι), 45 (Οκτ.- Δεκ. 1963), σ. 127-128.

3. Βλ. τις επιστολές των Κ. Χατζόπουλου προς το Γιαννιό (23 Νοεμβρ. 1908, 2 Ιαν. 1909) και Φ. Πολίτη προς τον πρώτο (3 Φεβρ., 29 Απρ. 1909), στα (α) Γιαννιού (επιμ.), «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα», ό.π., σ. 1337: «[ο Σκληρός] πάει να ξεμπερδέψει

τις εξετάσεις του στη Jena. [...] Οσο να τελειώση δεν έχει καιρό κι όρεξη να ξανανακατευτή»· σ. 1338: «Ο Σκληρός έπειτα από 1-2 μήνες, που θα ελευθερωθεί απ' τις εξετάσεις του, θα καταταχτεί στους συνεργάτες σας* [...]»· (β) [Λ. Πολίτη (επιμ.)], «Ανέκδοτη αλληλογραφία Φώτου Πολίτη - Κ. Χατζόπουλου», *ό.π.*, σ. 1305: «Ο Σκληρός απηρνήθη τας πλάνας του κόσμου κι ερρίχτηκε μιά μέρα στα βιβλία του»· σ. 1306: «Ο φίλος μας Σκληρός είναι αποκλεισμένος με τις μελέτες του [...]».

4. Βλ. Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη», π. *Μνήμων*, 7 (1978), σ. 23.

5. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 419-420.

6. *Στο ίδιο*, σ. 420-421.

7. Βλ. *στο ίδιο*, 421.

8. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 422-423, απ' όπου και τα παραθέματα. Για τις σφαγές των Αρμενίων επί Αβδούλ Χαμίτ Β', που τις είχε επικαλεστεί, για διαφορετικό λόγο όπως είδαμε, και ο Μάρκος Ζαβιτζιάνος, βλ. κεφ. 5.2, σημ. 78. Σχετικά με το 1848 και τους Ρουμάνους, σημειώνουμε μονάχα πως η ρουμανική επανάσταση του '48 εντάσσεται μέσα στο γενικότερο αστικό -δημοκρατικό επαναστατικό κύμα και το κύμα εθνικής αφύπνισης που σάρωνε, εκείνη την εποχή, απ' άκρη σ' άκρη τη γηραιά ήπειρο, με την εμφάνιση ενός πλήθους από ανταγωνιστικούς εθνικισμούς (βλ. Hobsbawm, *The Age of Capital*, ό.π., σ. 103-104).

9. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 423-424. Υπενθυμίζουμε πως πραγμάτευση του ίδιου ζητήματος, με υποθετικό βέβαια το δεύτερο σκέλος, είχε γίνει και στο άρθρο «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'»· βλ. κεφ. 5.2, II // σημ. 64-67.

10. *Στο ίδιο*, σ. 427.

11. *Στο ίδιο*, σ. 428 (η υπογρ. του σ.).

12. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 425-427. Οι εν είδει παραδείγματος επισημάνσεις του Σκληρού είναι, από την απόσταση βέβαια που κοιτάζει τα πράγματα, ακριβείς. Πρβλ. Stone, *Europe Transformed*, ό.π., σ. 171-173, 198-230 σποραδικά, 303-305 για Πρωσία, Ρωσία και Αυστρουγγαρία αντίστοιχα. Να σημειώσουμε μόνο πως ο Σκληρός αναφέρει την Πρωσία ως «κράτος», πράγμα όμως που δεν πρέπει να παρεξηγηθεί· να γίνει δηλαδή αντιληπτό με την έννοια πως η Πρωσία έχει ανεξάρτητη κρατική οντότητα. Ο Σκληρός κάνει βέβαια λόγο για τη σύγχρονη Πρωσία·

* Εννοεί το *Λαό*, το εβδομαδιαίο φύλλο που εξεδίδε στην Πόλη το Αδελφάτο της Δημοτικής. Διευθυντής του ήταν, όπως έχουμε ήδη πει, ο Νίκος Γιαννιός. Η προσδοκία του Σκληρού να συνεργαστεί με την εφημερίδα δεν εκπληρώθηκε. Η αποπεράτωση των σπουδών του, μάλλον τον Ιούλιο του 1909 (όπως θα δούμε), πέφτει περίπου πάνω στη διακοπή της έκδοσης του *Λαού* -τελευταίο φύλλο: 23 Μαΐου του ίδιου έτους. Ο Αλέξανδρος Πάλλης, βασικός οικονομικός στηλοβάτης της εφημερίδας, θορυβημένος από τη σοσιαλιστική τροπή που της είχε προσδώσει η διεύθυνση Γιαννιού, έκοψε την επιχορήγησή του, με αποτέλεσμα το φύλλο να κλείσει. Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση στο *Νουμά*», *ό.π.*, σ. κη'' της ίδιας, «Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη» (βλ. σημ. 4), σ. 20 υποσ. 2.

επομένως ομιλεί για την Πρωσία ως τμήμα, ακριβέστερα ραχοκοκαλιά, του Γερμανικού Ράιχ, με στοιχεία ωστόσο ιδιαίτερης συγκρότησης εντός του ενιαίου πλαισίου. Εντούτοις, υπονοείται και το παρελθόν της ανάδυσης της Πρωσίας ως κράτους. Κατά συνέπεια, η αναφορά σε αυτήν ως «κράτος», δεν πρέπει να εκληφθεί ως (εξαιρετικά) προβληματική.

13. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 427. Πεποίθηση του Σκληρού είναι πως η Ρωσία και η Πρωσία τελικά θα εξαναγκαστούν, από την κοινωνική εξέλιξη, να «μιμηθούν» το αυστριακό παράδειγμα. Το ενδιαφέρον σε αυτήν τη γνώμη εντοπίζεται στην εξήγηση που δίνεται. Ο Σκληρός, *ό.π.*, βεβαιώνει ότι «σε βοήθεια των πιεζομένων εθνικοτήτων έρχεται νέος επίκουρος σύμμαχος, η πολυπληθής τάξη των εργατών, το πολιτικό πρόγραμμα των οποίων, όχι μόνο δεν πιέζει, αλλά σέβεται τα εθνικά και φυλετικά ιδεώδη όλων των εθνικοτήτων, *όσο αυτά δε χρησιμεύουν για την καταπίεση άλλων*» (η υπογρ. δική μας).

14. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 424-425.

15. *Στο ίδιο*, σ. 428.

16. *Στο ίδιο*, σ. 430 (οι υπογρ. του σ.). Να επισημανθεί πως η χρήση του όρου «μουσουλμανικός» πρέπει απαραίτητα να εκληφθεί στη συνύπαρξή του με τον όμορο προσδιορισμό «τουρκικός». Δηλαδή δεν πρόκειται για θρησκευτικό κριτήριο, αφού την ίδια στιγμή στην «πανβαλκανική συμμαχία» του Σκληρού περιλαμβάνονται και οι Αλβανοί, δίχως να κατονομάζονται ειδικά οι χριστιανοί Αλβανοί -των μουσουλμάνων εξαιρουμένων. Αλλωστε, σε ένα σημείο της μελέτης (βλ. *στο ίδιο*, σ. 423) απορρίπτεται η άποψη που απέδιδε τη «σαπίλα» του φεουδαρχικού, *χαμιτικού καθεστώτος στη φύση των Τούρκων ή του μωαμεθανισμού*. Επιπλέον, ο Σκληρός, *ό.π.*, σ. 415 και 429, τονίζει πως στη σύγχρονη εποχή δεν είναι η θρησκεία το στοιχείο που χωρίζει ή ενώνει τους λαούς και τα έθνη, αλλά η γλώσσα και η συνείδηση. Εν μέρει αντίθετη άποψη για τη χρήση του «μουσουλμανικός» από το Σκληρό εκφράζει ο *Αξελός*, σ. 49-50.

17. Βλ. *Αξελού*, σ. 48. Πρβλ. κεφ. 1.2, II // σημ. 47-48, και κεφ. 5.1 // σημ. 22.

18. Βλ. Π. Νούτσου (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Α' (1875-907)', (Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αρ. 34), 1990, σ. 36-37, 47-49, 139· Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π., σ. 30-38. Υπέρ της δημοκρατικής ομοσπονδιοποίησης της Βαλκανικής συνηγορούσε και ο εν Παρισίοις διατρίβων σοσιαλιστής Π. Αργυριάδης / Argyriadès (1849-1901)· βλ. Π. Νούτσου, *ό.π.*, σ. 36-37, 309-311, και Δημητρίου, *ό.π.*, σ. 44-45.

19. Για αυτήν την εκδοχή του μεγαλοϊδεατισμού, βλ. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 273 επ. Μία άλλη έκφανση της Μεγάλης Ιδέας, σε αντισλαβική - φιλοτουρκική κατεύθυνση τούτη τη φορά, υπήρξε εκείνη του λεγόμενου «Ελληνοθωμανισμού» ή «Ελληνοτουρκισμού» (βλ. *στο ίδιο*, σ. 309-323).

20. Βλ. Haupt, *Aspects of International Socialism*, ό.π. σ. 73-75· επίσης, Αντώνη, Λιάκου, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία: τα καταστατικά τους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 22-27. Ειδικότερα για (α) τις απόψεις του Κ. Κάουτσκυ στο μνημονευθέν κείμενο, βλ. την ελληνική μετάφρασή του, π. *Ο Πολίτης*, 121 (Ιαν.-Μάρτ. 1993), σ. 29-31· (β) τη θεώρηση των αυστρομαρξιστών πάνω στο εθνικό ζήτημα, βλ. Loewy, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα», *ό.π.*,

σ. 46-49˙ (γ) την Α' Βαλκανική Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη, βλ. Λεονταρίτη, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π., σ. 33-34.

21. Βλ. Γ. Σκληρού, «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη», *ό.π.*, σ. 442-443.

22. Βλ. Καραφύλλη, *Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία*, ό.π., σ. 123.

23. Για παράδειγμα, βλ. Ιω[άννη] Κορ[δάτου], «Σκληρός (Γεώργιος)», λήμμα στο *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. 11, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1931, σ. 547˙ Φιλόλαου Ελευθέρου [= Αβρ. Ελευθεροπουλος], «Σημειώσεις τινές εις την ανωτέρω μελέτην του Γ. Σκληρού», π. *Αρχείον Κοινωνιολογίας και Ηθικής*, 1 (Ιαν.-Μάρτ. 1944), σ. 49, καθώς και τη γνώμη του Βάσου Βαρίκα, από κριτικό σημείωμα του 1970 στην εφ. *Το Βήμα*, όπως παρατίθεται από τον *Αξελό*, σ. 55. (Η «ανωτέρω μελέτη» είναι βέβαια η εν λόγω εργασία του Σκληρού, την οποία και αναδημοσιεύει το περιοδικό.)
Η *Φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης* πρωτοκυκλοφόρησε, με τοποχρονολογική ένδειξη «Κάιρο, Οκτώβρης του 1915» στο τέλος του κειμένου, στην Αλεξάνδρεια το 1917˙ ήταν έκδοση των *Γραμμάτων* (σειρά: Τα Βιβλία της Ζωής, αρ. 9). Μία δεύτερη έκδοση, από το ίδιο περιοδικό, βγήκε το 1923. Το θέμα της μελέτης είχε παρουσιαστεί αρχικά υπό μορφή διάλεξης, η οποία δόθηκε από το Σκληρό στο Εντευκτήριο Καΐρου, αμέσως έπειτα από την ίδρυση του τελευταίου, τον Απρίλιο του 1915 (βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., «Παράρτημα», σ. 261).

24. Γ. Σκληρός, «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», *ό.π.*, σ. 482.

25. [Π. Πετρίδης], *Γεώργιος Σκληρός*, ό.π., πρώτη σ. του κειμένου (οι υπογρ. του σ.). *... τους κυρίους* Πασχαλίδη *και* Πάργα: οι Βύρων Πασχαλίδης και Στέφανος Πάργας (ψευδώνυμο του Νίκου Ζελίτα) ήσαν γνωστοί Αιγυπτιώτες λόγιοι, συνεργάτης ο πρώτος και εκδότης ο δεύτερος του περιοδικού της Αλεξάνδρειας *Γράμματα*.
Στην ίδια σελίδα, πάλι, ο Πετρίδης γράφει: «Σαν γύρισα στην Αλεξάντρεια στα [19]13, έμαθα πως ο περιζήτητος συγγραφέας του *Κοινωνικού μας ζητήματος* εξασκεί το επάγγελμά του, άσημος γιατράκος στο Ζεϊτούν, κοντά στο Κάιρο». Αναλυτικά για την ανακάλυψη του λησμονημένου Σκληρού από τους «Γραμματιστές», βλ. Τίμου Μαλάνου, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1971, σ. 121 επ.

26. Βλ. Χρ. Χρηστουλάκη, «Ο Βενιζέλος και η δημοτικιστική ιδεολογία», π. *Ο Νουμάς*, [β'] 486 (4 του Τρυγητή 1912), σ. 404 υποσ. *.

27. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 71. Στην αρρώστια που κατέτρωγε το Σκληρό, στη συνακόλουθη απομόνωσή του στην Αίγυπτο και στην απογοήτευσή του απέδιδε εν μέρει ο Κορδάτος την κυριαρχία του «μικροαστισμού», δηλαδή τη βενιζελοφιλία, καθώς και το «διανοητικό εκτροχιασμό» του, δηλαδή το σχήμα των «τριών παραγόντων της ζωής» στα *Σύγχρονα προβλήματα*. Βλ. Π. Χαλκού [= Γιάννης Κορδάτος], «Αθηναϊκά γράμματα», π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 1 (Ιούλ.-Αύγ. 1920), σ. 25˙ Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., «Εισαγωγή», *σ. ιδ' υποσ. 1˙ του ίδιου*, «Ο Γ. Σκληρός και το έργο του», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 1929, 1 (Ιαν.), σ. 22.

28. Αναλυτικότερα για το ταξίδι του Ελευθέριου Βενιζέλου στην Αίγυπτο και τις επαφές του με τους εκεί δημοτικιστές, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 61-73.

Πρώτη καταγραφή του ενθουσιασμού του Σκληρού για το Βενιζέλου, αμέσως μετα τον Απρίλιο του 1914, υπάρχει στο προλογικό σημείωμα της *Νέας Ζωής* στην «Εισαγωγή εις το *Κοινωνικό μας ζήτημα*», *ό.π.*, σ. 444, όπου γράφεται πως η «παρουσία του κ. Βενιζέλου» στην Αλεξάνδρεια «έδωσε και την τελευταία ώθηση στον κ. Σκληρό να προβεί σε νέα έκδοση του βιβλίου του *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, αφιερώνοντας αυτό στον κ. Βενιζέλο, για τον οποίο τρέφει απεριόριστο θαυμασμό και εχτίμηση» (πρβλ. π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 1 [Ιούλ. 1915], σ. 24). Αργότερα, πάντως, και πιο συγκεκριμένα στις αρχές του 1919, γράφοντας στο Γιαννιό (βλ. Ν. Γ[ιαννιού], «Β' έκδοση», *ό.π.*, σ. 6 και Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, «Επίμετρο», σ. 222), ο Σκληρός εξέφρασε την επιθυμία να αφιερωθεί η έκδοση «στον Ελληνα εργάτη»· την επιθυμία του επανέλαβε και σε μεταγενέστερη επιστολή του προς τον Ελληνα σοσιαλιστή, συντεταγμένη δύο μήνες πριν τον βρεί ο θάνατος (βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, «Επίμετρο», σ. 225· επίσης, Πλεχανόφκη [= Ν. Γιαννιός], «Ανασκευή των ανακριβειών του Κορδάτου», *ό.π.*, σ. 446 -από παραδρομή, το οικείο χωρίο της επιστολής τίθεται κάτω από την ημερομηνία 2 Δεκ. 1919, ενώ θα έπρεπε να είναι από πάνω, δηλαδή μαζί με την περικοπή από το γράμμα της 2ας Νοεμβρ. που παραθέτει ο Ν. Γιαννιός· πρβλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., «Πρόλογος», σ. 159). Το 1922 ο Γιαννιός, από σεβασμό προς στο χαμένο φίλο του, επανεκδίδοντας την πρώτη μορφή του *Κοινωνικού μας ζητήματος* (βλ. κεφ. 5.1, σημ. 5), έβαλε την αφιέρωση του Σκληρού. Η μεταστροφή του Σκληρού στο ζήτημα της αφιέρωσης δεν είναι, όπως θα δούμε, χωρίς σημασία.

29. Βλ. Γ. Σκληρού, «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», *ό.π.*, σ. 492-493.

30. Γ. Σκληρός, «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη», *ό.π.*, σ. 442.

31. Βλ. στην επιστολή της 16ης Φεβρ. 1909 του Φ. Πολίτη προς τον Κ. Χατζόπουλο, στο: [Λ. Πολίτη (επιμ.)], *ό.π.*· πρβλ. *Βιογραφικαί αναμνήσεις του αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρύσανθου*, ό.π., σ. 56.

32. Βλ. Γ. Σκληρού, «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», *ό.π.*, σ. 493-494.

33. Επιστολή της 2ας Ιουν. 1915 του Σκληρού προς το Γιαννιό, στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, «Επίμετρο», σ. 216. Η άποψη του Σκληρού φέρνει στο νου τη θέση του Κ. Κάουτσκυ πως «η Σοσιαλδημοκρατία [: το SPD] είναι επαναστατική, όχι όμως ένα κόμμα που κάνει επαναστάσεις»· είναι υπό αυτήν ακριβώς τη γωνία που προσεγγίζει το ζήτημα της επαναστατικότητας ο Αιγυπτιώτης Σκληρός -για παράδειγμα όταν στα *Σύγχρονα προβλήματα* θα αναφερθεί στο ΣΕΚΕ ως επαναστατικό κόμμα.

34. «Θάταν τρέλλα, ύστερα από την πείρα της ιστορίας και τη σπουδή των άλλων ευρωπαϊκών σοσιαλισμών, ο έλληνας να μην ακολουθήσει [...]. [...] Δεν έχει μελετήσει καλά τον τόπο μας όποιος δεν είναι βέβαιος πως, για την ώρα, μόνο θετική ειρηνική προπαγανδιστική και διοργανωτική εργασία μπορεί να σταθή. Οι παράκαιροι ενθουσιασμοί, οι φανατισμοί, ή τα επαναστατικά και αδιάλλακτα φερσίματα, μόνο βλάβη και καταστροφή μπορούν να φέρουν και στους σοσιαλιστές τους ίδιους και στο κίνημά τους» ([Νίκος] Γ[ιαννιός], «Αστυκή δημοκρατία και σοσιαλιστική πολιτεία», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 6-7 [Σεπτ. 1916], σ. 16· πρβλ. Παναγιώτη Νούτσου, «Εκπαιδευτικός δημοτικισμός και κοινωνική μεταρρύθμιση: από τον Σκληρό στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ», π. *Τα Ιστορικά*, 10 [Ιούν. 1989], σ. 197 όπου επισημαίνεται η αντιγραφή και παρατίθενται οι δύο τελευταίες φράσεις από την παραπάνω περικοπή του Γιαννιού).

35. Βλ. Π. Νούτσου, «Εισαγωγή» στην ανθολογία *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Β'-α', ό.π., σ. 104. Μία πτυχή της σχέσης του Σκληρού με το ΣΚΑ αποτυπώνεται και στην τελική επιλογή του πρώτου να είναι η οργάνωση του Γιαννιού αυτή που θα εκδώσει τη σχεδιαζόμενη δεύτερη έκδοση του πρώτου βιβλίου του. Ο Σκληρός ενώ αρχικά λογάριαζε να την τυπώσει στην Αίγυπτο (βλ. στην επιστολή του, χρονολογημένη 15 Νοεμβρίου 1916, προς το Γιαννιό, στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, «Επίμετρο», σ. 218), κατόπιν την υπόσχεται στο Γιαννιό: «Αν και την έκδοση αυτή μου τη ζητάνε πολλοί, φρονώ ότι δικαιωματικώς ανήκει σε σένα γιατί θα αφιερωθεί στον Ελληνα εργάτη, για τον οποίο[ν] συ εργάστηκες όσο κανένας άλλος» (γράμμα του Σκληρού στο Γιαννιό, με ημερομηνία 26 Ιανουαρίου 1919, *στο ίδιο*, «Επίμετρο», σ. 222). Το Γιαννιό και το Σοσιαλιστικό Κόμμα της Ελλάδος (ΣΚΕ), όπως ενίοτε αυτοαποκαλείτο το ΣΚΑ κυρίως έπειτα από το 1917, θα επιλέξει ο Στέφανος Πάργας, ο εκδότης των *Συγχρόνων προβλημάτων*, για την ανάληψη της διακίνησης του, επιθανάτιου σχεδόν, βιβλίου του Σκληρού στην ελληνική αγορά. Βλ. το τηλεγράφημα (κείμενο και φωτογρ.) του Πάργα προς το Γιαννιό, το πρωτόκολλο του ΣΚΕ (φωτογρ.) για την παραλαβή των αντιτύπων του βιβλίου του Σκληρού και ένα εκκαθαριστικό σημείωμα (φωτογρ.) των Ελευθερουδάκη & Μπαρτ προς το Γιαννιό (χρονολογείται 3 Απρ. 1920), όλα *στο ίδιο*, «Επίμετρο», σ. 253-255.

36. Ν. Γιαννιός, «Ιστορία του σοσιαλισμού στην Ελλάδα», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 23-24 (Οκτ. 1930), σ. 170-171· πρβλ. του ίδιου, «Ιστορία του συνδικαλισμού στην Ελλάδα», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, [β'] 27 (Ιαν. 1931), σ. 226.

37. Βλ. στο φυλλάδιο του Κέντρου *Η εργασία μιάς εξαμηνίας*, Αθήνα 1914, σ. 2.

38. «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας. Απάντηση Ν. Γιαννιού», π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), τ. 2 (1913-14), φυλλάδιο 21-24, σ. 504.

39. Βλ. στην επιστολή της σημ. 33.

40. Για τον αρραβώνα του Σκληρού με την Πηλείδου και το γάμο τους, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 154-155. Η περιπέτεια του γάμου κόστισε στο Σκληρό αρκετές μετακινήσεις, συνολικά μάλλον άβολες γι' αυτόν: από το Ζεϊτούν μετακομίζει στο Κάιρο, όπου εγκαθίσταται με τη σύζυγό του· έπειτα, αφού ο γάμος ναυαγεί, πηγαίνει σε ένα προάστειο της πόλης, το Χελουάν.

41. Π. Νούτσος, «Εκπαιδευτικός δημοτικισμός και κοινωνική μεταρρύθμιση», *ό.π.*, σ. 197.

42. Βλ. τις επιστολές στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, «Επίμετρο», σ. 217 επ.

43. *Στο ίδιο*, «Επίμετρο», σ. 217· επίσης, Πλεχανόφσκη, *ό.π.*, σ. 445 (η λέξη «πρώτα» έχει παραλειφθεί). *... 3 ή 4 φυλλάδια*: Για την ακρίβεια, τα τεύχη που πρόλαβαν και βγήκαν πριν από την αναστολή έκδοσης του περιοδικού ήσαν τρία. Το τέταρτο τεύχος (με διπλή αρίθμηση) κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1916.

44. Βλ. στην επιστολή της 2ας Απριλίου 1918 του Σκληρού προς το Γιαννιό, στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, «Επίμετρο», σ. 219-220. Στο ίδιο γράμμα, ο Σκληρός υπόσχεται στο Γιαννιό να του στείλει κάποια άρθρα του που είχαν δημοσιευτεί στα αλεξανδρινά *Νέα* και τα οποία είχε ζητήσει ο τελευταίος, ίσως για αναδημοσίευση στο *Σοσιαλισμό*, ή ακόμα

και στο *Ριζοσπάστη*, του οποίου τότε ήταν αρχισυντάκτης. (Τα κείμενα αυτά προς το παρόν λανθάνουν.)

45. Βλ. [Π. Πετρίδη], *ό.π.*, στην τρίτη σ. του κειμένου. Διεξοδικότερα πάνω στο ζήτημα της συμμετοχής του Σκληρού στη σχεδιαζόμενη διάσκεψη της Στοκχόλμης, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 73 επ.· γενικότερα για τη διάσκεψη, βλ. Λεονταρίτη, *ό.π.*, σ. 91 επ.

46. Πλεχανόφσκης, *ό.π.*, σ. 444 (η προηγούμενη περικοπή είναι από τη σ. 445).

47. Σταμνόπουλος, «Ο Σκληρός στα τελευταία του», *ό.π.*, σ. 30.

5.4. Στα *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* (1919)

I

Ο Καποδίστριας και ο Οθων, ή ακριβέστερα οι φάσεις της καποδιστριακής και οθωνικής διακυβέρνησης της Ελλάδας, συναπαρτίζουν στο τελευταίο μείζον έργο του Σκληρού τη «δεσποτική περίοδο» στην ιστορία της χώρας. Ο μαρξιστής συγγραφέας τοποθετείται εξίσου αρνητικά απέναντι στους δύο πρώτους ηγέτες του ελεύθερου Ελληνικού κράτους (ίσως κάπως περισσότερο στην περίπτωση του δεύτερου) και στα καθεστώτα που ενσαρκώθηκαν στο πρόσωπο του καθενός από αυτούς. Και ο ένας και ο άλλος εκπροσωπούν δύο διαφορετικές απόπειρες διάρρηξης της δημοκρατικής πολιτικής παράδοσης της Επανάστασης, οι οποίες προσωρινά μόνο πέτυχαν το στόχο τους, μην μπορώντας στο τέλος να επιβάλουν τα συστήματά τους στην εσώτερη δυναμική (όπως φυσικά αυτή προσδιορίζεται από το Σκληρό) του κοινωνικού οργανισμού.

Το πορτραίτο του πρώτου Κυβερνήτη της ελεύθερης Ελλάδας χρωματίζεται από το Σκληρό με εναλλασσόμενους τόνους, στους οποίους όμως κυριαρχούν οι αποχρώσεις του γρίζου. Ο συγγραφέας των *Συγχρόνων προβλημάτων* θεωρεί τον Ιωάννη Καποδίστρια εξαιρετική προικισμένη προσωπικότητα, με πολλά χαρίσματα και ικανότητες, όπως η μόρφωση, η δεξιότητα στο χειρισμό διπλωματικών ζητημάτων, το «διοργανωτικό και διοικητικό πνεύμα», η απλότητα και η ανιδιοτέλεια των ενεργειών του. «Με μιά λέξη», όπως γράφεται, «ανώτερος άνθρωπος». Τα προτερήματα όμως αυτά δε στάθηκαν ικανό αντιστάθμισμα στα σοβαρά «ελαττώματα» του πολιτικού ανδρός, όπως ο συντηρητισμός και ο γραφειοκρατισμός του, μειονεκτήματα που απέρρεαν από τη χρόνια τριβή του με «τη συντηρητική και ανήθικη ατμόσφαιρα των διπλωματικών γραφείων της εποχής εκείνης της Ιερής Συμμαχίας και της αριστοκρατικής τρομοκρατίας».[1] Γι' αυτό, εντέλει, θεωρείται πως ο Καποδίστριας απέτυχε να συλλάβει την πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας και, επομένως, να ανταποκριθεί στα ζητούμενα και στις προσδοκίες της.

Κατά το Σκληρό, το μείζον σφάλμα του Κυβερνήτη ήταν ότι επέλεξε τη σύγκρουση με «το φιλελεύθερο πνεύμα και τις δημοκρατικές παραδόσεις της επαναστάσεως»[2] και περιφρόνησε την ιδιοσυστασία της ελληνικής πραγματικότητας. Εναντιώθηκε σε όλα τα ηγετικά στρώματα της κοινωνίας, προεστούς, αρχηγούς του Αγώνα, πολιτικούς κ.λπ., έχοντας την εντύπωση πως με αυτόν τον τρόπο ήταν δυνατό να ικανοποιήσει ευκολότερα τις ανάγκες των κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων του λαού, στα οποία και στήριζε το «σύστημά» του. Επρόκειτο όμως, καθώς εκτιμάται, για λανθασμένο υπολογισμό. Διότι, εξηγεί ο Σκληρός, ένα απαίδευτο και ασύντακτο σώμα, όπως η μεγάλη μάζα του ελληνικού λαού στο νεαρό ελεύθερο κράτος, δεν ήταν δυνατό να το κυβερνήσει κανείς απρόσκοπτα, στηριζόμενος αποκλειστικά στη «γνώμη» που το ίδιο το σύνολο εξέφραζε. Κατά συνέπεια, ήταν άστοχο να επιλεγεί η μετωπική αντιπαράθεση του Κυβερνήτη με την κυρίαρχη τάξη αυτού του ασύντακτου κοινωνικού σώματος, με την τάξη που χαρακτηριζόταν συνολικά από την οικονομική δύναμη που κατείχε, με το κύρος της, με την ικανότητα στην άσκηση της πολιτικής και του πολέμου, το ανώτερο μορφωτικό και πολιτισμικό της επίπεδο. Ο Καποδίστριας, λοιπόν, σημειώνει ο Σκληρός, συγκρουόμενος με την κυρίαρχη τάξη της χώρας, ουσιαστικά συγκρούστηκε με την ίδια την πραγματικότητα.[3]

Επιπλέον, ο αυταρχισμός του καθεστώτος που εγκαθίδρυσε έφραξε τις εξισορροπητικές διόδους, τις οποίες, διαφορετικά, θα εξασφάλιζε στην κοινωνία ένα δημοκρατικό, συνταγματικό πολίτευμα -επιταγή των καιρών, κατά το Σκληρό. Διότι, από τη στιγμή που «δίνεται σε όλους το δικαίωμα να εκφράζονται και να λαμβάνονται οι αποφάσεις με πλειονοψηφία», όποτε «γίνονται [λάθη] τα δέχεται ευκολώτερα η κοινωνία γιατί δεν έχει ποιό[ν] να κατηγορήση και τα αποδίδει στη δική της την ατέλεια».[4] Ο Καποδίστριας, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, παρερμήνευσε ορισμένες μοναρχικού προσανατολισμού εκδηλώσεις των χωρικών (έχουμε ήδη αναφερθεί

αλλού στη άποψη του Σκληρού για αυτά τα φρονήματα των αγροτών), με αποτέλεσμα να στραφεί ακάθεκτος προς το δεσποτισμό και το γραφειοκρατισμό. Το σύστημα, πάντως, του Καποδίστρια, επισημαίνεται, ήταν οὕτως ἡ ἄλλως εκτός τόπου και χρόνου. Μόνη περίπτωση που μία ηγέτιδα κοινωνική τάξη θα δεχόταν να παραχωρήσει «ευχαρίστως [...] την επίσημη εξουσία στα χέρια ενός μόνον ανθρώπου», θα ήταν αν η τάξη αυτή ήταν αριστοκρατική· στη μετεπαναστατική Ελλάδα όμως δεν υπήρχε τέτοια τάξη.[5]

Δεν ήταν όμως, για το Σκληρό, μόνο το γενικό πολιτικό πλαίσιο του Κυβερνήτη πέρα από τις ανάγκες και τις επιταγές της ελληνικής κοινωνίας του καιρού του. Κατά το συγγραφέα των *Συγχρόνων προβλημάτων*, ο Καποδίστριας απέτυχε συνολικά, με όλη τη σημασία της λέξης, αφού εκτιμά πως σχεδόν κανένα απ' όλα τα μέτρα που εφήρμοσε ή προνόησε δεν απέδωσε. Από την άλλη, προσθέτει, παρέλειψε κιόλας να ασχοληθεί με την επίλυση προβλημάτων ζωτικής σημασίας, κατατριβόμενος με ανούσιες λεπτολογίες και θέματα ήσσονος σπουδαιότητας. «Οι περισσότερες μεταρρυθμίσεις» του Καποδίστια, παρατηρείται,

> προτού ακόμα δολοφονηθή, δεν έδωκαν κανένα πραχτικό αποτέλεσμα και ναυαγήσανε, γιατί ήσαν βιαστικά και αψυχολόγητα. Ενώ [ο Κυβερνήτης] έχανε πολύτιμο καιρό σε μικρά συνήθως ζητήματα και σπασμωδικές κινήσεις, παρέλειπε εξ άλλου σπουδαιότερα σημεία, που αποτελούσαν την πιο ζωτική ανάγκη της στιγμής, όπως λ.χ. τη λύση του ζητήματος *των εθνικών γαιών*, απ' την οποία [: ζωτική ανάγκη] εξηρτάτο πολύ η ομαλή διαρρύθμιση της εσωτερικής ζωής της χώρας.

Και εξακολουθεί ο Σκληρός·

> Και ωσάν να μην έφθαναν αυτά, ετόλμησε να βάλη χέρι στο καλύτερο και ευεργετικώτερο πράγμα που είχε ο τόπος, στη μόνη εστία κάποιας αυτονόμου ζωής και δράσεως που έμενε στην Ελλάδα: στο φιλελεύθερο σύστημα *της τοπικής αυτοδιοικήσεως των δήμων* με δημογέροντες και αντιπροσώπους του λαού![6]

Αντιδημοκρατισμός, γραφειοκρατισμός και υπαλληλική αυθαιρεσία, σύγκρουση με την κυρίαρχη τάξη κ.λπ., όλα αυτά, δεν μπορούσαν παρά να οδηγήσουν στην πτώση του Κυβερνήτη. Η εναντίον του αντιπολίτευση άρχισε να οργανώνεται και να ισχυροποεί τις θέσεις της. Οι κορυφαίοι της χώρας, «τα μεγαλείτερα ονόματα του τόπου» όπως γράφει συγκεκριμένα ο Σκληρός, έλαβαν μέρος στον αντιπολιτευτικό αγώνα. (Στο θέμα της κοινωνικής απήχησης του αντιπολιτευτικού πνεύματος ο Σκληρός σιωπά. Αναφέρει μόνο πως η «κοινή γνώμη» είχε αγανακτήσει με την κυβερνητική πολιτική.) Ο Καποδίστριας εξαρχής προβάλλει αδιάλλακτος και ανελαστικός· γίνεται «πολύ νευρικός», με αποτέλεσμα, όπως σημειώνεται, τα πράγματα να εξωθηθούν στην ένοπλη σύγκρουση (επαναστατικά κινήματα σε Μάνη και Υδρα [1831]).[7]

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, είναι φανερό πως η συνολική αποτίμηση της καποδιστριακής περιόδου από το Σκληρό δεν μπορεί παρά να είναι ολότελα αρνητική. Πράγματι, ο συγγραφέας των *Συγχρόνων προβλημάτων* ισχυρίζεται πως η καποδιστριακή περιπέτεια στοίχισε πολύ ακριβά στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, την υποχρέωσε να απωλέσει πολύτιμο για αυτήν καιρό, καταδικάζοντας την να διανύσει κατόπιν μία μεγάλη απόσταση στο χρόνο, ώστε να επιστρέψει από εκεί όπου είχε ξεκινήσει: «[...] *η Ελλάς αντί να πάη πολιτικώς εμπρός, πήγε πίσω* και έχασε δεκάδες χρόνια για να ξαναγυρίσει στο ίδιο πολιτικό σημείο που βρισκόταν την επαύριο της Εθνοσυνελεύσεως της Τροιζήνος του 1827![8] Στα χνάρια του Καποδίστρια, για τον οποίο εμφατικά τονίζεται ότι ήταν «[ο] *πρώτος*» που αποπειράθηκε «να στρεβλώσει τη φυσική αστική εξέλιξη της νεώτερης ιστορίας [της Ελλάδας]»,[9] θα βαδίσει, κατά το Σκληρό, και ο διάδοχός του, ο Οθωνας. Σύμφωνα με το συγγραφέα των *Συγχρόνων προβλημάτων*, ο Βαυαρός βασιλιάς διακατεχόταν από

ψυχώσεις ανάλογα αντιρεαλιστικές με αυτές του προκατόχου του, ταυτόχρονα, όμως, ήταν μία προσωπικότητα κατά πολύ υποδεέστερη εκείνου.

Με τη διακυβέρνηση της χώρα από τον Οθωνα συντελείται, όπως εκτιμά ο Σκληρός, μία δεύτερη προσπάθεια επιβολής αριστοκρατικού συστήματος, έπειτα από εκείνη του Καποδίστρια. Προσπάθεια που, όπως και η προγενέστερή της, επέτυχε, αφού προσέκρουσε τελικά στην «αστική ψυχολογία του Ελληνα» και στην αδυσώπητη πραγματικότητα που επέμενε να μη τη λαμβάνει υπόψη. Ο Οθωνας, παρασυρμένος από τον ουτοπιστικό φιλελληνισμό του, πίστευε πως με τα μεγάλα λόγια και τις φαντασιοπληξίες του ήταν δυνατό να κυβερνήσει τους Ελληνες:

> Ο βασιλεύς Οθων, φύσει δύσπιστος, βραδύνους και επίμονος στις γνώμες του, όπως όλοι οι στενοκέφαλοι άνθρωποι, ενόμιζε ότι αρκεί η θεωρητική του αγάπη προς την Ελλάδα και οι πατριωτικοί φρασεολογικοί του φανφαρονισμοί, για να είναι οι Ελληνες κατενθουσιασμένοι μαζί του. Δεν εκαταλάμβανε την πραγματικότητα της ζωής, πως όλα αυτά είναι καλά, αλλά οι άνθρωποι τότε μόνον μένουν ευχαριστημένοι, όταν τους λαμβάνης κι' εκείνους υπ' όψη και τους αφήνεις και τη γνώμη τους να πουν και τα πράγματα του τόπου τους να διοικήσουν μόνοι τους.[10]

Η ελκτική γοητεία των αερολογιών του Οθωνα σιγά-σιγά ξεφτίζει και «οι πρώτοι ενθουσιαμοί» των Ελλήνων για το βασιλιά τους περνούν. Η πολιτεία του καθεστώτος, λέει ο Σκληρός, κάνει το λαό να συνειδητοποιήσει «ότι ξεγελάστηκε στις ελπίδες του», ότι βρίσκεται παραγκωνισμένος, ότι έχει καταστεί αντικείμενο εκμετάλλευσης από ξένους, τους Βαυαρούς, οι οποίοι τίποτα δεν είχαν κάνει για την ελευθερία της Ελλάδας. Με τους πολιτικούς αρχικά, τους ανθρώπους του αγώνα έπειτα, στο τέλος η διαμαρτυρία ενάντια στην πολιτική του Οθωνα συσπειρώνει όλο το λαό, με μόνη εξαίρεση το αυλικό περιβάλλον. Τελική κατάληξη της «αντιπολίτευσης» υπήρξε η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Οπως και στο πρώτο βιβλίο του, έτσι και στα *Σύγχρονα προβλήματα*, ο Σκληρός θεωρεί την 3η Σεπτεμβρίου σημαντικό σταθμό στην πορεία της ελληνικής κοινωνίας, απτό δείγμα της εκδίκησης που η αστική πραγματικότητα της τότε Ελλάδας επιφύλαξε στα αριστοκρατικά σχέδια του Οθωνα. Με δύο λόγια, υπήρξε «από άποψη κοινωνιολογική βαρυσήμαντη».[11]

Χρειάστηκε όμως, συνεχίζει ο Σκληρός, και ένα δεύτερο, συμπληρωματικό βήμα του 1843. Ο Οθων προσπάθησε εξαρχής να καταστρατηγήσει το Σύνταγμα που είχε αναγκαστεί να παραχωρήσει εξαιτίας της επανάστασης του 1843. Σε αυτό το σημείο, δηλώνεται, φέρθηκε όπως όλοι οι εστεμμένοι συνάδελφοί του. Ετσι, κατέστη αναγκαία μία δεύτερη κίνηση, προκειμένου να εξασφαλιστεί αυτό που καταρχήν είχε κερδιθεί με την 3η Σεπτεμβρίου. Η επανάσταση του 1862, που οδήγησε στην έξωση του Οθωνα, θεωρείται από το Σκληρό, «από άποψη πάντοτε κοινωνιολογική», ως το δεύτερο κτύπημα της αστικής ελληνικής πραγματικότητας ενάντια στον οθωνικό αριστικρατικό ουτοπισμό. «Με την επανάσταση», συμπεραίνεται, αυτή εξασφάλισε πια η κοινωνία μας τελειωτικά το συνταγματικό, κοινοβουλευτικό, αστικό πολίτευμα»· το ρήγμα μεταξύ αστικής πραγματικότητας και αριστοκρατικού - μοναρχικού πολιτικού καθεστώτος έκλεισε: συντελέστηκε, δηλαδή, ο «πολιτικός συγχρονισμός» της Ελλάδας.[12]

Η αποπομπή του Οθωνα, καταλήγει ο Σκληρός, άνοιξε διάπλατα το δρόμο στην ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα, και αυτό ακριβώς υπόσχεται να δείξει παρακάτω, πραγματευόμενος την εποχή της βασιλείας του Γεωργίου Α'. Δράττεται μάλιστα της ευκαιρίας να επιτεθεί (πρόκειται για μία μόνο από τις πολλές παρόμοιες επιθέσεις που υπάρχουν στο βιβλίο) στους «συντηρητικούς» και «ρουτινιέρηδες κριτικούς» που, προκειμένου να μην παραδεχτούν τη δημοκρατική - κοινοβουλευτική πρόοδο στην Ελλάδα, φωνασκούν πως τίποτα θετικό δεν έφερε η κατάλυση της μοναρχίας του Οθωνα. «Μη βιάζεστε κύριοι κριτικοί!», λέει αυστηρά και ειρωνικά ταυτόχρονα ο Σκληρός.

> Τώρα θα εξετάσουμε και θα ξεδιαλύνουμε όλα αυτά και θα δήτε πάλιν πώς η αμείλικτη ιστορική πραγματικότης στρέφεται εναντίον σας.
> Ολα αυτά που λέτε είναι ουτοπιστικές σαπουνόφουσκες, που μόνο γι' αυτό το λόγο έχουν πέραση και φαίνονται λογικές, γιατί -αλλοίμονον- τις πιστεύει όλος ο κόσμος. Είναι σαν τα κάλπικα νομίσματα, που κυκλοφορούν παντού, γιατί τα παίρνει όλος ο κόσμος![13]

Ολες αυτές οι «επιπόλαιες εξηγήσεις», συνεχίζει, οφείλονται στην επιδερμική εξέταση των κοινωνικών γεγονότων και στην πεποίθηση πως υπάρχουν ιδανικά πολιτεύματα, ή στην πρακτική του να κρίνονται τα αποτελέσματα των κοινωνικών διεργασιών με αποκλειστικό μέτρο τις προσδοκίες των πρωταγωνιστών τους. Γι' αυτό, εξηγεί ο Σκληρός υπερασπιζόμενος το δρόμο που άνοιξε η έξωση του Οθωνα, το αν ό,τι επακολούθησε την επανάσταση του 1862 πιθανόν να μην ανταποκρινόταν στα «θαύματα» που είχαν κατά νου όσοι συμμετείχαν σε αυτήν, δε συνιστά επαρκές τεκμήριο ώστε να επωμιστεί το φταίξιμο το κοινοβουλευτικό πολίτευμα.

II

«Η βασιλεία [του] Γεωργίου του Α', που βάσταξε σχεδόν 50 χρόνια, μπορεί να ονομαστή: *περίοδος του καθαρού κοινοβουλευτισμού*. Γιατί αν εξαιρέσωμε μιά μικρή απόπειρα καταπατήσεως του Συντάγματος στας αρχάς (Στηλιτικά, δίκη Βούλγαρη, 1876), όλο το άλλο διάστημα εφαρμόστηκε αρκετά καλά το κοινοβουλευτικό πολίτευμα».[14] Στην παραπάνω περιγραφή περικλείεται συμπυκνωμένη η εκτίμηση του Σκληρού για την «κοινοβουλευτική περίοδο» της πολιτικής και κοινωνικής ζωής του Ελληνικού κράτους, δηλαδή για το χρονικό διάστημα που ξεκινά με την άνοδο του Γεωργίου Α' στον ελληνικό θρόνο και του οποίου το τέλος προσδιορίζεται, κάπως απρόσμενα, στα 1909, με το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί. (Φυσικά και η περίοδος 1909-15 θεωρείται «κοινοβουλευτική» από το Σκληρό. Ωστόσο ο χαρακτηρισμός αυτός αποδίδεται ως τίτλος μόνο στο μέχρι το 1909 διάστημα, διότι στόχος του συγγραφέα των *Συγχρόνων προβλημάτων* είναι να ξεχωρίσει την ιδιαιτερότητα της περιόδου 1909-15, στην οποία και προσδίδεται ο χαρακτηρισμός της «ανορθωτικής».)

Σύμφωνα με το Σκληρό, κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας βασιλείας του Γεωργίου έγινε κατορθωτό να εκφραστούν ελεύθερα οι δυναμικές της ελληνικής κοινωνίας. Το κοινοβουλευτικό πολίτευμα λειτούργησε κανονικά, επιπρέποντας την εξισορρόπηση των κοινωνικών δυνάμεων, πράγμα άλλωστε, όπως σημειώνεται, αναμενόμενο όσον αφορά το ρόλο που είχε να επιτελέσει.[15] Ο Σκληρός αναγνωρίζει πως κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Γεωργίου η εύρυθμη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού δεν επέφερε αλλαγή στα ουσιαστικά δεδομένα της φυσιογνωμίας της ελληνικής κοινωνίας. Η νοοτροπία των Ελλήνων, ο ψυχισμός τους, οι κοινωνικές δομές παρέμειναν ως είχαν πριν· οι «φυλετικές», «ιστορικές» και «κοινωνιολογικές» προδιαγραφές του ελληνικού έθνους, όπως είχαν περιγραφεί στην αρχή του βιβλίου του (βλ. κεφ. 1.3, I // σημ. 2-6), εξακολούθησαν να ισχύουν αμετάβλητες. Για παράδειγμα, η λεγόμενη ανεξέλεγκτη κυριαρχία (βλ. κεφ. 5.1 // σημ. 9-12), με όλα τα παρεπόμενά της, της άρχουσας τάξης στην Ελλάδα δεν κλονίστηκε. Ετσι, οι δυάδες «Κουμουνδούρου και Δεληγιώργη, Τρικούπη και Δεληγιάννη, Θεοτόκη και Ράλλη», εκτιμάται πως δε συνιστούσαν παρά τις αναγκαστικά διαφορετικές εκφράσεις του γνωστού «ψευτοπολέμου» στο εσωτερικό της άρχουσας τάξης: «όλοι τους ήσαν παιδιά μιάς και της αυτής κοινωνικής τάξεως, μιάς και της αυτής πολιτικής κλίκας».[16]

Ωστόσο, το διαπιστούμενο γεγονός πως η Ελλάδα δεν προόδευσε κατά τα χρόνια της «κοινοβουλευτικής περιόδου», δε συνηγορεί, κατά την άποψη του συγγραφέα, υπέρ των διάφορων «κριτικών» που, έχοντας μεταφυσικές αντιλήψεις για τα πολιτεύματα, ψέγουν τον κοινοβουλευτισμό

για τούτη την αποτυχία και ζητούν εφαρμογή αυταρχικότερου, μοναρχικού πολιτεύματος. Διότι, όπως εξηγείται για πολλοστή φορά στο βιβλίου, οι ρίζες κάθε κοινωνικής δυσπραγίας πρέπει να αναζητούνται βαθειά μέσα στην ίδια την κοινωνία και όχι σε ιστορικές και κοινωνικές κατασκευές, όπως τα πολιτεύματα. Πάντως, ο Σκληρός επισημαίνει ότι το εξαιρετικής σπουδαιότητας θετικό που αποκόμισε η ελληνική κοινωνία από την εφαρμογή του κοινοβουλευτισμού επί Γεωργίου Α' είναι το ότι τέθηκε το πλαίσιο για την υπέρβαση της κακοδαιμονίας που μάστιζε τη χώρα. Το «φιλελεύθερο συνταγματικό πολίτευμα» επέτρεψε, με τις ελευθερίες που προσέφερε, να διαπαιδαγωγηθεί ο λαός, να οξυνθεί η κρίση του από την κατατριβή με τα κοινά, να έλθει αντιμέτωπος με τις ριζωμένες μέσα του βλαβερές συνήθειες του παρελθόντος. Ήταν μία υπόγεια διαδικασία που επιτελέστηκε κατά τη διάρκεια της «κοινοβουλευτικής περιόδου», μία «λανθάνουσα εκπολιτιστική εργασία» (η υπογρ. του σ. έχει απαλειφθεί). Η τεράστια, κατά το Σκληρό, σημασία αυτής της αφανούς, όσο εκτυλισσόταν, διεργασίας αποτυπώνεται το 1909 με την επανάσταση στο Γουδί.[17]

Η έξωση του Οθωνα και το Σύνταγμα του 1864 λογίστηκαν από το Σκληρό, όπως γνωρίζουμε, ως η ολοκλήρωση του «πολιτικού συγχρονισμού» της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή ως η συστοίχηση της αστικής πραγματικότητας της Ελλάδας με το ανάλογο πολιτικό σύστημα, με το κατάλληλο πολιτικό εποικοδόμημα, θα μπορούσαμε να πούμε. Καθώς λέχτηκε πιο πάνω, σύμφωμα με την άποψη του συγγραφέα των *Συγχρόνων προβλημάτων*, κατά τα έτη της βασιλείας του Γεωργίου Α', μολονότι εμπεδώθηκε στη χώρα το συνταγματικό, κοινοβουλευτικό πολίτευμα, το οποίο και λειτούργησε ικανοποιητικά, η νοοτροπία και ο ψυχισμός των Ελλήνων, κυρίως αυτά ανάμεσα σε πολλά άλλα, δεν μεταβλήθηκαν. Κατά συνέπεια, ο «συγχρονισμός» της ελληνικής κοινωνίας («συγχρονισμός» με βάση το δυτικοευρωπαϊκό αστικό πρότυπο) ήταν ακόμη ημιτελής: έμενε, λοιπόν, ο ήδη συντελεσμένος «πολιτικός συγχρονισμός» να συμπληρωθεί με το «ψυχικό» αντίστοιχό του.

Ο,τι υπήρξε, στο σχήμα του Σκληρού, το 1862-64 για το πολιτικό σκέλος του «συγχρονισμού», το ανάλογο αποτιμήθηκε πως ήταν η επανάσταση στο Γουδί για το ψυχολογικό - συνειδησιακό σκέλος του, με αρχική ωστόσο ιδιότητα του κινήματος το ενστικτώδες του χαρακτήρα του. «Το κίνημα του Γουδή [sic]», αποφαίνεται ο Σκληρός,

> ήταν [...] ένα ασυνείδητο *ξέσπασμα του ελληνικού λαού εναντίον του εαυτού του*, μιά επιθυμία να ξεφορτωθή από κατιτί βαρύ και ανώμαλο πού τον έπνιγε, που το αισθάνετο, αλλά δεν μπορούσε να το καταλάβη καλά και να το διατυπώσει ορθά.

Και διευκρινίζεται:

> Δεν ήταν καμιά *πολιτική επανάσταση* εναντίον μιάς δεσποτείας, που δεν υπήρχε, ή του συντάγματος που ήταν καλά στη θέση του και οπωσδήποτε συγχρονισμένο. Το κίνημα ήταν καθαρά *ψυχικό και πνευματικό*! Ηταν η ασυνείδητη τάση της κοινωνίας μας να κάνη τον ψυχικό και πνευματικό συγχρονισμό της. Να αποτινάξη δηλαδή από πάνω της μερικές κακές συνήθειες και κάθε φεουδαρχικό, βυζαντινό, σχολαστικό στοιχείο.[18]

Η «ψυχική και πνευματική επανάσταση» του 1909, αποτέλεσμα της ανάγκης της ελληνικής κοινωνίας για ανάληψη ευρέως μεταρρυθμιστικού έργου -ανάγκη που, όπως γράφεται, έγινε επιτακτική έπειτα από το νεοτουρκικό ταρακούνημα-, δηλαδή έργου «ανορθωτικού».

Το αρχικά «ασυνείδητο» στοιχείο του κινήματος στο Γουδί εκφράστηκε στην αμηχανία του Στρατιωτικού Συνδέσμου όσον αφορά τον προγραμματισμό του ανορθωτικού έργου -εκτός από τα

στρατιωτικά ζητήματα. Τα πολιτικά, διοικητικά και άλλα αιτήματα των κινηματιών ήσαν, όπως παρατηρεί ο Σκληρός, «αόριστα λεγμένα», «γενικές φράσεις».[19] Υπήρχε, ως εκ τούτου, ένα προγραμματικό κενό στο κίνημα του 1909, στο οποίο αν δε δινόταν λύση, τότε τα πράγματα θα όδευαν προς αδιέξοδο. Εδώ ακριβώς εμφανίζεται ο Ελευθέριος Βενιζέλος, στον οποίο απευθύνεται ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, άνδρας με φήμη δυναμικού και καινοτόμου πολιτικού, όπως σημειώνεται, για να δώσει την επιζητούμενη διέξοδο στο πρόβλημα: να καλύψει δηλαδή το προγραμματικό κενό του κινήματος.

Τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας, παρατηρεί ο Αιγυπτιώτης μαρξιστής, που χρόνιζαν και επιζητούσαν αποτελεσματική αντιμετώπιση ήταν πολλά: το αγροτικό, το εργατικό, το γλωσσικό, το ζήτημα της ανάπτυξης των συγκοινωνιών, η στήριξη της βιομηχανίας, το θέμα της εθνικής ολοκλήρωσης κ.λπ. Σε όλα αυτά τα ζητήματα μπορούσε κανείς να ακολουθήσει την ατελέσφορη πεπατημένη: άσκηση πολιτικής από τη σκοπιά της «οδού» της φαντασιοπληξίας, επιλογή που, σύμφωνα με το συγγραφέα, όπως είναι γνωστό, κατατυρρανούσε την ζωή του Ελληνικού κράτους από τη στιγμή σχεδόν της δημιουργίας του. Ο Βενιζέλος, επισημαίνεται, όταν καλείται να κυβερνήσει την Ελλάδα, έχει μόνο μία δυνατή επιλογή για να πετύχει στο ανορθωτικό έργο του: να πράξει τα ακριβώς αντίθετα από εκείνα που συνήθιζαν να κάνουν οι προκάτοχοί του. Συγκεκριμένα, να αφήσει πίσω τη μοιρολατρική αγκίστρωση στα μεγάλα λόγια και στις φαντασιοπληξίες, να μιλήσει στο λαό με τη γλώσσα της αλήθειας, να δείξει πως μόνο με εσωτερική οργάνωση και προκοπή του κράτους και της κοινωνίας είναι δυνατό να εκπληρωθούν οι εθνικοί πόθοι. Κατά συνέπεια, πρέπει να αντιμετωπίσει με τόλμη όλα τα «φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα» που αναφέρθηκαν παραπάνω (αγροτικό, γλωσσικό κ.λπ.).[20]

Η αποτίμηση του Σκληρού για την ανορθωτική εργασία του Κρητικού πολιτικού είναι θετική, θετικότατη. Ο Βενιζέλος, γράφει, έπραξε ό,τι «ήταν ανθρωπίνως δυνατό» μέσα στο πλαίσιο της συγκυρίας κατά την οποία πήρε το πηδάλιο της χώρας στα χέρια του· το έργο του, προστίθεται με έμφαση, θα μείνει στην ιστορία της νεώτερης Ελλάδας ως ο σπουδαιότερος «σταθμός» έπειτα από την Επανάσταση του 1821.[21] Ο Σκληρός μάλιστα, πλέκοντας το εγκώμιο του Βενιζέλου και της συνεισφοράς του στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Ελλάδας, θα θίξει και το ζήτημα της ειλικρίνειας του Κρητικού πολιτικού όσον αφορά τις επιλογές του στο δημιουργικό έργο που επιτέλεσε. Αφορμή για το σχετικό σχόλιο του συγγραφέα των *Συγχρόνων προβλημάτων* ίσως αποτέλεσαν οι διατυπωνόμενες εκτιμήσεις των αντιβενιζελικών σοσιαλιστών και αργότερα του κύκλου του ΣΕΚΕ για την αρνητική - αποπροσανατολιστική επίδραση του βενιζελισμού στην αυτοσυνείδηση της εργατικής τάξης της χώρας.

Οπως φαίνεται και από το τελευταίο γράμμα του Σκληρού προς το Γιαννιό,[22] κάποια φύλλα του *Ριζοσπάστη* μάλλον συνέχιζαν να πέφτουν στα χέρια του πρώτου και έπειτα από την αποχώρηση του τελευταίου από την αρχισυνταξία της εφημερίδας (Σεπτέμβριος 1918), έτσι που να είχε μία ορισμένη εικόνα των προαναφερθέντων εκτιμήσεων. Ο Βενιζέλος, από την εποχή του κινήματος της Εθνικής Αμύνης, είχε προσπαθήσει να προσεταιριστεί, ή ακόμα και να αλώσει ιδεολογικοπολιτικά, το σοσιαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης, δηλαδή τη Φεντερασιόν (την ισχυρότερη και αρτιότερα οργανωμένη εργατική - σοσιαλιστική δύναμη που δρούσε στην ελληνική επικράτεια), διαισθανόμενος το σημαντικό ρόλο που ο ευρωπαϊκός σοσιαλισμός θα έπαιζε την επαύριον του Μεγάλου Πολέμου στον καθορισμό των όρων της ειρήνης.[23] Επιπλέον, υπήρχε και το ζήτημα της εργατικής νομοθεσίας, στο οποίο ως πρωθυπουργός είχε πρωτοπορήσει, που δημιουργούσε ευνοϊκούς όρους για την κηδεμόνευση του εργατικού κινήματος της χώρας από το Κόμμα των Φιλελευθέρων (ΚΦ).

Ολα αυτά σήμαιναν ανησυχητικά στους κύκλους του ΣΕΚΕ (ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1918), που θεωρούσαν ανειλικρινή και καιροσκοπική τη στάση του Βενιζέλου έναντι του εργατικού κινήματος και του σοσιαλισμού. Για παράδειγμα, ο ιδιοκτήτης του *Ριζοσπάστη* Γιάννης Πετσόπουλος, σε κύριο άρθρο του, που δημοσιεύεται ανήμερα της έναρξης του ιδρυτικού Συνεδρίου

της ΓΣΕΕ, διατυπώνει τη γνώμη πως η συμφιλιωτική στάση που επέδειξε το κεφάλαιο και ο Βενιζέλος στους Ελληνες εργάτες, ουσιαστικά ανέστειλε τη διεξαγωγή της ταξικής πάλης στη χώρα.[24] Ακόμα πιο χαρακτηριστικό είναι ένα κείμενο του Παναγή Δημητράτου, συνδικαλιστή του διδασκαλικού χώρου και ιδρυτικού μέλους του ΣΕΚΕ, το οποίο θίγει ακριβώς το ζήτημα της ειλικρίνειας ή όχι στη στάση του Βενιζέλου απέναντι στην εργατική τάξη της Ελλάδας: «ημείς», σημειώνει, δηλαδή το ΣΕΚΕ,

> ποτέ δεν είχομεν την αξίωσιν από ένα κόμμα αστικόν, ως είνε το κόμμα των φιλελευθέρων, να εξέλθη του κύκλου των συμπαθειών του και της αστικής του ψυχολογίας και να ενδιαφερθή *ειλικρινώς* [υπογρ. δική μας] δια την εργατικήν τάξιν. [...] [Α]ν το κόμμα τούτο διεκδικεί την δόξαν της *συγγραφής* [υπογρ. του σ.] της εργατικής νομοθεσίας [...] δεν δύναται να εγείρη αξιώσεις επί της *ευγνωμοσύνης* [υπογρ. δική μας] των εργατών.[25]

Ισως, λοιπόν, ο Σκληρός είχε υπόψη του εκτιμήσεις παρόμοιες με τις παραπάνω όταν αποφάσιζε να θίξει το ζήτημα της ειλικρίνειας του Βενιζέλου. Ισως, πάλι, να αναφερόταν γενικότερα, καθόσον ο κατεστημένος πολιτικός κόσμος αντιμετώπισε το έργο του Κρητικού πολιτικού ως το προϊόν ενός δημαγωγού και λαοπλάνου. Οπως και να έχει το θέμα, γεγονός είναι πως ο συγγραφέας των *Συγχρόνων προβλημάτων*, σχολιάζοντας το κατά πόσο ο Βενιζέλος υπήρξε ή όχι ειλικρινής στις προθέσεις του, τονίζει πως τούτο είναι ένα ζήτημα εξαιρετικά δυσχερές στην ανίχνευσή του, αλλά και χωρίς πρακτική σημασία. Διότι, εξηγεί, τον «κοινωνιολόγο» δεν τον ενδιαφέρουν τα βαθύτερα, ιδιαίτερα ελατήρια της δράσης των ανθρώπων, αλλά η αξιολόγηση των πράξεών τους «από καθαρώς κοινωνιολογική άποψη»· δηλαδή, η συγκριτική εκτίμησή τους με άλλες πράξεις, ούτως ώστε να αξιολογηθεί η προοδευτικότητα ή η οπισθοδρομικότητά τους, η νεωτερικότητα ή η αναχρονιστικότητά τους κ.λπ.[26]

Με την παραπάνω τοποθέτηση του ζητήματος -σημειωτέον ότι ο Σκληρός ταυτόχρονα εκφράζει με σαφήνεια την προσωπική γνώμη του για την «αδιάπτωτη καλή θέληση» που επέδειξε ο Βενιζέλος- ο συγγραφέας του βιβλίου απευθύνεται προς όλους τους αναγνώστες του, με καταφανή στόχο να επιτύχει τον εκμηδενισμό, ή έστω μετριασμό, των όποιων αρνητικών προδιαθέσεών τους έναντι του Βενιζέλου και της πολιτικής του. Ωστόσο, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο πως οι προνομιακοί παραλήπτες του φιλοβενιζελικού κηρύγματός του είναι όσοι από τους Ελληνες σοσιαλιστές δε συμμερίζονταν, αναφορικά με το Βενιζέλο, ανάλογες απόψεις με τις δικές του. Τούτο άλλωστε φαίνεται, όπως θα δούμε, και από τις νουθεσίες που ο ίδιος απευθύνει, σε άλλη ενότητα της εργασίας του, προς το νεαρό ΣΕΚΕ σε σχέση με τη ανάγκη υποστήριξης της βενιζελικής πολιτικής.

III

Η σχεδόν μία πεντηκονταετία απρόσκοπτης και εύρυθμης λειτουργίας του συνταγματικού, κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στην Ελλάδα θα διακόπει, όπως επισημαίνει ο Σκληρός, από μία -κατά τη γνώμη του- απρόσμενη, «στα καλά καθούμενα» επέμβαση του βασιλιά Κωνσταντίνου στην πολιτική ζωή της χώρας: «Εξαφνα ο νέος βασιλεύς Κωνσταντίνος εθεώρησε καλό να δημιουργήσει μεγάλη πολιτική κρίση». Ο Αιγυπτιώτης συγγραφέας αναφέρεται βέβαια, μολονότι όχι ρητά, στην απόλυση του Βενιζέλου από τη θέση του πρωθυπουργού, το φθινόπωρο του 1915. Είναι γνωστό πως η ενέργεια του Κωνσταντίνου, ενώ είχε πρόσφατα επιβεβαιωθεί η λαϊκή εμπιστοσύνη προς το ΚΦ (εκλογές 31ης Μαΐου / 13ης Ιουνίου 1915), έπειτα από τον εξαναγκασμό του Βενιζέλου σε παραίτηση από την πρωθυπουργία (21 Φεβρουαρίου / 6 Μαρτίου του ίδιου έτους), ήταν η κίνηση που

άναψε το φυτίλι του λεγόμενου «Εθνικού διχασμού».[27] Ακριβώς αυτήν την περίοδο της πιο πρόσφατης Ελληνικής ιστορίας, που σφραγίζεται από τη σύγκρουση του Βενιζέλου με το Παλάτι, θα εξετάσει ο Σκληρός στην ενότητα του βιβλίου του που επιγράφεται «Τα τελευταία γεγονότα: νέα δεσποτική και επαναστατική περίοδος (1915-1920)». Οπως προλέγει και ο τίτλος, η κίνηση του πολιτικού χώρου που συμπήσσεται γύρω από το βασιλιά Κωνσταντίνο φαίνεται στα μάτια του Αιγυπτιώτη μαρξιστή ως επιχείρηση για την επιβολή ενός τύπου αυταρχικής, μοναρχικής, παρόμοιας με εκείνην που ο Σκληρός είχε συνδέσει με τα ονόματα του Καποδίστρια και του Οθωνα. Ανάλογα, στην άλλη πλευρά της σύγκρουσης του «διχασμού», στη μεριά του βενιζελικού πολιτικού κόσμου, βλέπει να εκπροσωπείται δυναμικά η συνέχιση του δημοκρατικού, συνταγματικού, κοινοβουλευτικού πνεύματος, του οποίου οι βάσεις είχαν τεθεί κατά τη βασιλεία του Γεωργίου Α'.

Η παρέμβαση του Κωνσταντίνου στην πολιτική ζωή της χώρας, όπως εξηγεί ο Σκληρός, στηρίχτηκε σε μία στεψόδικη ερμηνεία του άρθρου 31 του ισχύοντος τότε Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο (άρθρο) ο βασιλιάς έχει το δικαίωμα να διορίζει και να παύει τους υπουργούς. Η διάταξη αυτή, συνεχίζει ο Σκληρός, δεν μπορεί να εκληφθεί στην κυριολεξία της, αποκομμένη από άλλες, όπως το άρθρο 30 που ορίζει πως οι βασιλικές πράξεις, για να είναι νόμιμες, οφείλουν να είναι προσυπογεγραμμένες από τον αρμόδιο υπουργό. Ούτε, πολύ περισσότερο, μπορεί να ερμηνευτεί το γράμμα του επίμαχου άρθρου πέρα από το πνεύμα που διέπει όλο το κείμενο του συνταγματικού χάρτη, δηλαδή από «το θεμελιώδες 21ο άρθρο [...], που καθαρά ορίζει ότι: 'άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του Εθνους'». Κάθε ενέργεια, λοιπόν, που αντιστρατεύεται το συνταγματικό πνεύμα -και ο Σκληρός θεωρεί πως εδώ εμπίπτει η περίπτωση του Κωνσταντίνου- δε συνιστά παρά «αυθαίρετη εφαρμογή του συντάγματος» και, ως εκ τούτου, «μοιραίως [οδηγεί] σε μοναρχική δεσποτεία και σε δουλικά υπουργεία».[28]

Ως πάτημα για την αυθαίρετη επέμβαση του Κωνσταντίνου, ο Σκληρός αναφέρει πως χρησίμευσε η κακότεχνη διατύπωση ορισμένων άρθρων του συνταγματικού κειμένου, κυρίως στις ενότητες «Περί συντάξεως της Πολιτείας» και «Περί του Βασιλέως» (στις οποίες περιλαμβάνονται τα άρθρα 21 και 30, 31 αντίστοιχα). Επικουρικά, στην ίδια κατεύθυνση συνετέλεσε και το γεγονός πως σε πολλά σημεία του το τότε Σύνταγμα είχε μείνει πίσω από τις απαιτήσεις της εποχής, το «πνεύμα» και τις «ανάγκες» της.[29]

Ωστόσο, λέει ο Σκληρός, αυτά τα δύο πράγματα, κακή διατύπωση και απαρχαίωση διατάξεων, είναι αναπόφευκτα, καθόσον η αναθεώρηση των Συνταγμάτων δεν είναι εύκολη υπόθεση, στα συνταγματικά κείμενα πολλών χωρών της Ευρώπης απαντά κανείς πεπαλαιωμένες διατάξεις, διφορούμενους ορισμούς κ.λπ. Γι' αυτό, τα προβλήματα και τα κενά που δημιουργούνται ξεπερνιούνται από τις «κοινοβουλευτικές παραδόσεις» κάθε χώρας. Οπως παρατηρεί ο Σκληρός, οι «παραδόσεις» αυτές, «που δημιουργούνται δίπλα στα γραπτά κείμενα», αποτελούν τον πρακτικό τρόπο με τον οποίο μία κοινωνία αντιλαμβάνεται τις επιταγές του Συντάγματός της, λειτουργεί σύμφωνα με το συνταγματικό πνεύμα, υπερβαίνοντας το γράμμα των κειμένων και τις διάφορες ατέλειές τους.[30] Οι «κοινοβουλευτικές παραδόσεις», λοιπόν, επιτρέπουν την ομαλή διεξαγωγή του πολιτικού βίου ενός κράτους. Τέτοιου είδους παραδόσεις, εξακολουθεί ο Σκληρός, δημιουργήθηκαν στα πενήντα σχεδόν χρόνια που βασίλευσε στην Ελλάδα ο Γεώργιος. Και τη στιγμή ακριβώς που όλα έδειχναν πως οι ελληνικές «κοινοβουλευτικές παραδόσεις» είχαν πλέον εμπεδωθεί, «παραδόξως βρέθηκαν μονομιάς αρκετοί άνθρωποι που ανεκάλυψαν έξαφνα πως σύμφωνα με το τάδε άρθρο του Συντάγματος ο βασιλιάς μπορεί να κάνει ό,τι θέλει και να παύη επ' άπειρον τα υπουργεία του!».[31] Με άλλα λόγια, η αποπομπή του Βενιζέλου το φθινόπωρο του 1915 θεωρείται από το Σκληρό ως μία πραξικοπηματική ενέργεια, με την οποία ο Κωνσταντίνος θέλησε να ξεκινήσει την αποικοδόμηση των «κοινοβουλευτικών παραδόσεων» της Ελλάδας, των παραδόσεων που είχαν ανδρωθεί όταν στη χώρα βασίλευε ο πατέρας του.

Ο Σκληρός, όπως ίσως μπορεί κανείς να υποπτευτεί από όσα γράψαμε έως τώρα σε σχέση με την πολιτική παρέμβαση του Κωνσταντίνου, δε θα απασχοληθεί με τα αίτια της πράξης

αυτής· αφήνει τη διερεύνησή της στους μελλοντικούς ιστορικούς, οι οποίοι θα έχουν το προνόμιο να την εξετάσουν όταν πια κατακαθίσει ο κουρνιαχτός των πρόσφατων γεγονότων. Ο συγγραφέας των *Συγχρόνων προβλημάτων* θα εστιάσει την από «κοινωνιολογική άποψη» ανάλυσή του αποκλειστικά στις συνέπειες που έχει για την ελληνική κοινωνία το -όπως το αποτιμά- βασιλικό πραξικόπημα του 1915.

Κατά την άποψή του, η ενέργεια του Κωνσταντίνου, στόχευε στο να φαλκιδεύσει τη δηλωμένη θέληση της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος της χώρα και να επιβάλει «με το στανιό» τη θέση της μειοψηφίας. Η κίνηση του φθινοπώρου του 1915, κατά το Σκληρό πάντοτε, έριξε τη χώρα σε μία ανώμαλη πολιτική κατάσταση και είχε δύο κυρία αρνητικά παρεπόμενα. Πρώτον,[32] δίχασε την ελληνική κοινωνία σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, αλληλομισούμενα σε υψηλότατο βαθμό, όπως άλλωστε συνηθίζεται σε κάθε εμφύλια διαμάχη. Επιπλέον, εξώθησε τις πολιτικές δυνάμεις της Ελλάδας να αναζητήσουν ερείσματα στο εξωτερικό και, κατ' αυτόν τον τρόπο, να ευθυγραμμίσουν την πορεία τους με εκείνη των εμπολέμων της παγκόσμιας σύρραξης. (Όπως παρατηρείται, η προσφυγή στην έξωθεν βοήθεια αποτελεί τυπικό φαινόμενο στις εμφύλιες συγκρούσεις, απόρροια του εξαιρετικού μίσους που εκδηλώνεται στο εσωτερικό της σπαρασσόμενης από την εμφύλια διαμάχη κοινωνίας.)

Δεύτερον,[33] ήταν αναπόφευκτο, η αντίδραση του βενιζελικού κόσμου στην αυθαίρετη, πραξικοπηματική ενέργεια του βασιλιά Κωνσταντίνου να έχει και αυτή ανάλογο χαρακτήρα. Δεν πρέπει, λοιπόν, να εκπλήσσει το γεγονός πως η Προσωρινή Κυβέρνηση του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, ως καθεστώς, βασίστηκε σε δικτατορική αυθαιρεσία, όπως άλλωστε και η εξουσία του βασιλιά έπειτα από την παύση του Βενιζέλου από την πρωθυπουργία. Ωστόσο, διευκρινίζεται πάραυτα, τα δύο καθεστώτα, το κωνσταντινικό της Αθήνας και το βενιζελικό της μακεδονικής πρωτεύουσας, ήσαν ετερογενή.[34] Το πρώτο είχε, από αντικειμενική σκοπιά, χαρακτήρα «συντηρητικό», «οπισθρομικό», «μοναρχικό» και «δεσποτικό»· μέσω αυτού, ο «παλαιός κόσμος» της χώρας, δηλαδή ο κόσμος της «πατριαρχικής» στενοκεφαλιάς, αναζητούσε να ανατρέψει το καινούργιο που γοργά επιβαλλόνταν στην Ελλάδα, επιδίωκε να καθιερώσει «μία νέα ατμόσφαιρα μοναρχικών έξεων», παρόμοιων με εκείνες της καποδιστριακή και οθωνική εποχής. Αντίθετα, το καθεστώς της Θεσσαλονίκης, ως «απάντηση» και «αντίδραση» στο πρώτο, έφερε τα ακριβώς αντίθετα γνωρίσματα· ήταν, με μία λέξη, «επαναστατικό».

Κατά το Σκληρό, μόνο αυτή η αντικειμενική, ψυχρή θα μπορούσε να ειπωθεί, ματιά στα δύο καθεστώτα, η απογυμνωμένη από τις επιφανειακές εντυπώσεις και ροπές, είναι σε θέση να τα παρουσιάσει και αξιολογήσει στην πραγματική διάστασή τους. Υπό αυτό το πρίσμα θα θιχτεί και το ζήτημα της ποιότητας στην άσκηση της εξουσίας στο πλαίσιο καθενός από τα δύο καθεστώτα. Στην πραγματικότητα, όπως εύκολα μαντεύει κανείς, ο Σκληρός με αυτόν τον τρόπο απευθύνεται σε δύο ομάδες Ελλήνων πολιτών. Πρώτον, σε αυτούς που συντάχτηκαν με το βασιλιά, αντιδρώντας στη επιλογή του Βενιζέλου να στραφεί ενάντια στο επίσημο Ελληνικό κράτος. Δεύτερον, και κυριώτερο, σε όσους εναντιώθηκαν στο βενιζελικό καθεστώς, όταν πλέον αυτό είχε επικρατήσει ολοκληρωτικά, εξαιτίας της περιστολής των ελευθεριών που το διέκριναν (ο Σκληρός εννοεί ασφαλώς το βενιζελικό στρατιωτικό νόμο με την Επιτροπή Λογοκρισίας, της Δημοσίας Ασφαλείας κ.λπ.), δεδομένο που, όπως ομολογείται, δεν υπήρχε στη «δικτατορία του Κωνσταντίνου», η οποία εντούτοις χαρακτηριζόταν από τις «περισσότερες και πιο άγριες *χειροδικίες*» (πρόκειται μάλλον περί υπαινιγμού για τα γεγονότα που έμειναν γνωστά ως «Νοεμβριανά»)[35]

Ο Σκληρός θα δικαιολογήσει πλήρως την αυταρχικότητα του βενιζελισμού, προσφεύγοντας στην επαναστατική φύση του καθεστώτος που επέβαλε ο Κρητικός πολιτικός έπειτα από τη νίκη του επί του Κωνσταντίνου. Κάθε επαναστατικό καθεστώς, θα εξηγήσει, καταφεύγει παροδικά στη βία, και μάλιστα σε βία πιο εκτεταμένη από εκείνη των δεσποτισμών και των μοναρχισμών τους οποίους ανατρέπουν. Πρόκειται για αναγκαστική προσφυγή, αφού τα καθήκοντα των επαναστατικών κινημάτων έχουν να αντιπαλέψουν καθεστώτα «νόμιμα» και «κατασταλαγμένα» (γίνεται μνεία και

στους Γιακωβίνους). Αυτό είναι το ουσιαστικό στοιχείο που, κατά την άποψη του Σκληρού, πρέπει να το παίρνει κανείς πάντοτε υπόψη του όποτε συγκρίνει το ποιόν κωνσταντινισμού με το αντίστοιχο του βενιζελισμού. Διαφορετικά, ο «αμελέτητος αναγνώστης» δε θα είναι σε θέση να κρίνει ακριβοδίκαια το Βενιζέλο στη σύγκρουσή του με τον Κωνσταντίνο.[38]

IV

Στην επόμενη ενότητα του βιβλίου του, ο Σκληρός θα ασχοληθεί με την κριτική παρουσίαση του πολιτικοκοινωνικού τοπίου στην Ελλάδα στο γύρισμα προς την τρίτη δεκαετία του αιώνα. Ο συγγραφέας των *Συγχρόνων προβλημάτων* εκτιμά πως από την πληθώρα «γνωμών και ρευμάτων» που εμφανίζονται στην Ελληνική κοινωνία, υπάρχουν «για την ώρα» μόνο τέσσερα βασικά «ρεύματα ή κόμματα», δηλαδή πολιτικοκοινωνικές παρατάξεις, για τα οποία «αξίζει» να γίνει λόγος. Οι παρατάξεις αυτές, διαδράμοντας, όπως ο Σκληρός, το πολιτικό και κοινωνικό φάσμα από τα δεξιά προς τα αριστερά είναι: η βασιλική, η φιλελεύθερη, η δημοκρατική και, τέλος, η σοσιαλιστική -εργατική. Οπως διευκρινίζεται ευθύς αμέσως, με τη «μικρή εξαίρεση» που «προσπαθεί να κάνη το κόμμα το σοσιαλιστικό», δηλαδή το ΣΕΚΕ (η «προσπάθεια» έγκειται στο ότι πρόκειται για αρτισύστατο σχηματισμό, που βρίσκεται ακόμα σε πορεία «διοργανώσεως»), όλα τα υπόποιπα «κόμματα» είναι απειθάρχητα, ανοργάνωτα, προσωποπαγή κ.λπ. μορφώματα: με δύο λόγια, πρόκειται για σχήματα που δεν παρουσιάζουν την εικόνα των κομμάτων στα αναπτυγμένα κράτη της Ευρώπης. Επισημαίνεται ακόμα πως, πάλι με «κάποια εξαίρεση» της σοσιαλιστικής πλευράς, όλα τα «κόμματα» ουσιαστικά ετεροπροσδιορίζονται από τη δυναμική του βενιζελικού χώρου. Με τις παραπάνω επισημάνσεις αναφορικά με το «σοσιαλιστικό - εργατικό κόμμα», είναι φανερό πως ο Σκληρός διακρίνει δύο ουσιώδη ασύμπτωτα μεταξύ αυτού και των υπόλοιπων «κομμάτων», δηλαδή των «κομμάτων» των ανώτερων από την εργατική τάξη κοινωνικών στρωμάτων.[37]

Μία παρέκβαση. Οταν ο Σκληρός ομιλεί: (α) για «κόμμα των βασιλοφρόνων» ή «βασιλικό κόμμα», εννοεί κατά κύριο -αλλά όχι αποκλειστικά- λόγο τους Ελευθερόφρονες του Γούναρη, το μετέπειτα Λαϊκόν Κόμμα· (β) για «κόμμα των φιλελευθέρων», αναφέρεται στους Φιλελεύθερους του Βελιζέλου, αλλά και γενικώτερα στο βενιζελικό χώρο· (γ) για «κόμμα δημοκρατικό», έχει κατά νου τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, τον κύκλο των παλαιών Κοινωνιολόγων, καθώς και του Λαϊκού Κόμματος -καμμία σχέση με το προαναφερθέν ομώνυμο σχήμα του Γούναρη- που αυτοί είχαν συμπήξει (1910). Οσον αφορά το «σοσιαλιστικό» ή «σοσιαλιστικό - εργατικό κόμμα», ο Σκληρός εννοεί φυσικά το ΣΕΚΕ, άλλα όχι πάντοτε, ή μονάχα, το συγκεκριμένο τούτο κόμμα. Στο σκεπτικό του υπάρχει ενσωματωμένη η γενική εικόνα του μοναδικού επαναστατικού πολιτικού εκφραστή των συμφερόντων της εργατικής, τόσο αυτού των ημερών του, του ΣΕΚΕ όπως υπήρχε τότε, όσο και εκείνου του μέλλοντος, δηλαδή ενός επαναστατικού σοσιαλιστικού κόμματος το οποίο θα αγκαλιάζει όλο το φάσμα, όλες τις αποχρώσεις του ελληνικού σοσιαλισμού, και πρώτιστα την τάση του Γιαννιού (που είχε αποχωρήσει από το ιδρυτικό Συνέδριο του κόμματος). Ενδεικτικό είναι πως στην αλληλογραφία που είχε, τον τελευταίο χρόνο της ζωής του, με τον Κορδάτο, έγραφε πάνω σε αυτό το ζήτημα: «Πρέπει να συντελέσεις ώστε ο Γιαννιός και οι οπαδοί του να ενωθούν με το Σ.Ε.Κ.[Ε.] Αν τα καταφέρεις να γίνεις ο συμφιλιωτικός κρίκος των δύο ομάδων [...], θα προσφέρεις πραγματική υπηρεσία στην εργατική τάξη της Ελλάδος».[39]

Ο χώρος του κωνσταντινισμού, των «βασιλοφρόνων», κατά την άποψη του Σκληρού,[36] είναι μία ετερόκλητη συνεύρεση διάφορων στοιχείων, στη βάση βέβαια του συντηρητισμού, του αναχρονισμού και της οπισθοδρομικότητας. Το κοινωνιολογικό στίγμα του είναι ο πατριαρχισμός, ο παλαιοκομματισμός, η προσήλωση στα παλαιά πρότυπα, η ηθικόλογη καταδίκη της βιομηχανίας και του κεφαλαιοκρατισμού ως προξένων, τάχα, του κοινωνικού «εκφυλισμού». Η βασιλική παράταξη, κατά το Σκληρό, λειτουργεί ως μία δεξαμενή συλλογής των δυσαρεστημένων και

απροσάρμοστων στοιχείων της ελληνικής κοινωνίας. Οι δυνάμεις που προσελκύει στις τάξεις του ο κωνσταντινισμός, επισημαίνεται, είχαν πολυποίκιλες αφετηρίες και προελεύσεις.

Καταρχήν, υπήρχε ο «πυρήνας του βασιλικού κόμματος», που τον συνέθετε ο ανακτορικός κύκλος του Κωνσταντίνου· πρόκειται για αυτούς που ήσαν πιστοί προσωπικά στον ίδιο τον (πρώην, πλέον) βασιλιά και, κατά συνέπεια, τα κίνητρά τους είχαν ολότελα «υποκειμενικό», «[συν]αισθηματικό» και «προσωπικό» υπόβαθρο. Πλάι σε αυτούς, συνεχίζει ο Σκληρός, και γύρω από το πρόσωπο του Κωνσταντίνου, συσπειρώθηκαν διάφορες κατηγορίες υποστηρικτών του μοναρχισμού, για ισάριθμα διαφορετικές αιτίες. Οι παλαιοκομματικοί που, μολονότι δεν ενδιαφέρονταν προσωπικά για τον Κωνσταντίνο, συστοιχήθηκαν μαζί του, διότι ανακάλυψαν σε αυτόν «ένα αποκούμπι» έπειτα από την είσοδο του Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική ζωή, η οποία (είσοδος) τους στέρησε την παραδοσιακή «κυριαρχία τους». Επειτα, ήταν όσοι κακοπάθαν από τη βενιζελική επιστράτευση, ή εκείνοι που δεν ήθελαν τον πόλεμο. Παραπέρα, στον κωνσταντινισμό προσχώρησαν όσοι, χωρίς να κατανοήσουν τις βαθύτερες κοινωνικές επιταγές, δεν μπορούσαν να δεχτούν το κίνημα της Θεσσαλονίκης, ενώ άλλοι από αντίδραση στα κατασταλτικά μέτρα του βενιζελικού καθεστώτος. Υπήρχαν, πάλι, και εκείνοι που, πειραγμένοι από την ανάμιξη των αγγλογάλλων στις ελληνικές υποθέσεις, στράφηκαν εναντίον «του φίλου τους Βενιζέλου!», δίχως να αντιλαμβάνονται πως οι επεμβάσεις των «ξένων» ήταν επιβεβλημένες από τα πράγματα. Τέλος, λέει ο Σκληρός, υπήρξαν και όλοι όσοι, βυθισμένοι καθώς ήσαν στην πατριαρχική νοοτροπία, θορυβήθηκαν από τις «απότομες» αλλαγές που εισήγαγε στη ζωή των Ελλήνων η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατισμού, αυτοί που ενοχλήθηκαν από τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, ή τα σοσιαλιστικά και εργατικά αιτήματα.

Ολες αυτές οι ομάδες ανθρώπων, για ιδιαίτερους λόγους η κάθε μία, συναντήθηκαν στο «βασιλικό κόμμα». Οπως φάνηκε και από την παραπάνω παράγραφο, ο Σκληρός φρονεί πως το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της σύμπηξης του κωνσταντινικού χώρου υπήρξε η αντίδραση (για κάποιο λόγο) προς το Βενιζέλο. Γι' αυτό, υποστηρίζει, θα ήταν πιο σωστό το «κόμμα» του κωνσταντινισμού «να ονομαστή *αντιβενιζελικό* [υπογρ. του σ.], παρά βασιλικό», πράγμα που είναι απόλυτα αληθινό για ένα τμήμα των κοινωνικών ερεισμάτων του. Ως τέτοιο, δηλαδή αντιβενιζελικό, το «βασιλικό κόμμα» στερείται από τη φύση του θετικού προγραμματικού προσδιορισμού: η παράταξη αυτή, σημειώνει ο Σκληρός, είναι η τυχοδιωκτική, στείρα άρνηση του «κόμματος των φιλελευθέρων» τόσο στα θέματα της εσωτερικής, όσο και της εξωτερικής πολιτικής.

Προχωρώντας, με κατεύθυνση προς τα αριστερά, στον επόμενο σταθμό του ελληνικού πολιτικού και κοινωνικού τοπίου, ο Σκληρός -και μαζί με αυτόν και εμείς- θα αναφερθεί στη βενιζελική παράταξη, στο «κόμμα των φιλελευθέρων». Το σχήμα αυτό, γράφει, «είναι το κατ' εξοχήν κόμμα *της μεγάλης και μεσαίας ιδίως αστικής τάξεως* [...]».[40] Η εκλογική στήριξη του «κόμματος» κατά πρώτο λόγο προέρχεται, πέρα από τη μεγάλη και μεσαία αστική τάξη, από τους μικροαστούς των ελληνικών και τη διανόηση. Επιπλέον, υπάρχει ένα τμήμα των αγροτών, και συγκεκριμένα αυτοί οι αγρότες που είτε διαβιούν και παράγουν κοντά στα εμποροβιομηχανικά κέντρα της χώρας, είτε αποκόμισαν ωφελήματα από τις «αγροτικές και λοιπές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις»[41] του βενιζελικού καθεστώτος. Τέλος, τους Φιλελεύθερους ακολουθεί και εκείνη η μία μερίδα της εργατικής τάξης που, μην έχοντας κατορθώσει ακόμα να διαμορφώσει ιδιαίτερη ταξική συνείδηση, κινείται στη σφαίρα επιρροής της αστικής ιδεολογίας.

Οσον αφορά την ποιότητα της βενιζελικής παράταξης, σε αντίθεση με το «βασιλικό κόμμα», «το κόμμα των φιλελευθέρων», επισημαίνει ο Σκληρός, παρουσιάζει συγκροτημένη φυσιογνωμία και πρόγραμμα: προώθηση του κεφαλαιοκρατισμού και γενική οικονομική ανάπτυξη, χτύπημα των ψευτικών ιδανικών και των πεπαλαιωμένων σχημάτων, εθνική ολοκλήρωση· με μία λέξη, εξευρωπαϊσμός της ελληνικής κοινωνίας και του κράτους. Στόχοι του «κόμματος των φιελελευθέρων» είναι η αναμόρφωση και η ανανέωση. Στη φιλελεύθερη παράταξη, ομολογεί ο Σκληρός, υπάρχουν βέβαια και φαινόμενα όχι ευχάριστα, φαινόμενα που μαρτυρούν επιβιώσεις από

«παλιές έξεις» και τα οποία οφείλονται στο γεγονός πως στις τάξεις των βενιζελικών κινείται πλήθος κόσμου που εμφορείται από τα παλαιά σχήματα. Τούτο, εξηγεί δεν είναι περίεργο, καθόσον τα χρόνια που σφραγίζει η δράση του Βενιζέλου συνιστούν μία περίοδο με χαρακτήρα «μεταβατικό». Ούτε, πάλι, υπάρχει κίνδυνος να ανασχέσουν την κοινωνική μεταρρύθμιση: «Αρκεί η *γενική διεύθυνση του κόμματος [των φιλελευθέρων]*, οι αρχηγοί και οι αριστείς του να έχουν ιδέες και την καλή θέληση να τις μπάσουν στη ζωή με τα υπάρχοντα μέσα».[42]

Ο Σκληρός θα εξετάσει και τις προοπτικές του «κόμματος των φιλελευθέρων», προβαίνοντας σε ορισμένες συστάσεις, αναφορικά με τη μελλοντική πολιτική του, προς το βενιζελικό στρατόπεδο, ώστε να επιτελέσει αρτιότερα το ιστορικό, αναμορφωτικό έργο που έχει αναλάβει. Η οπτική υπό την οποία ο Αιγυπτιώτης μαρξιστής θα καταθέσει της σχετικές προτάσεις του βασίζεται στην εκτίμηση πως ο «επαναστατικός κύκλος» και η «επαναστατική αποστολή» των Φιλελευθέρων δεν είχουν ακόμα κλείσει και τελειώσει αντίστοιχα· τούτο θα συμβεί μόνο μετά το πέρας των εξωτερικών υποθέσεων της Ελλάδας, δηλαδή έπειτα από την οριστική επίλυση του ζητήματος της εθνικής ολοκλήρωσής της.[43]

Για όσο χρονικό διάστημα το ζήτημα αυτό παραμένει εκκρεμές, το «κόμμα των φιλελευθέρων», υποστηρίζει ο Σκληρός, έχει κάθε δικαίωμα να εμμένει στην εσωτερική δικτατορική διακυβέρνηση της χώρας. Μόλις όμως εκλείψει, οφείλει να αποκαταστήσει πάραυτα τις πολιτικές ελευθερίες που έχουν περισταλεί και να αναστηλώσει τη δημοκρατική, κοινοβουλευτική ομαλότητα, τη λαϊκή κυριαρχία. Τούτο, επισημαίνεται, πρέπει να γίνει ακόμα και αν οι Φιλελεύθεροι διακρίνουν τον κίνδυνο ο λαός, μέσα από ελεύθερες εκλογές, να στραφεί προς το μοναρχικό - κωνσταντινικό στρατόπεδο. Διότι, δε θα ωφελήσει σε τίποτε η συνέχιση μίας «από πάνω» επανάστασης· ο λαός πρέπει να καταστεί κυρίαρχος, έστω και αν επιλέξει τη συμπόρευση με την παράταξη που εκπροσωπεί το παρελθόν. Αυτό θα σημαίνει, εξηγεί ο συγγραφέας, πως δεν είναι ακόμα έτοιμος, μολονότι «αστός στην υπόσταση», να κινηθεί σύμφωνα με τις επιταγές του αστικού ψυχισμού, ότι χρειάζεται «να περάση ακόμα ένα διάστημα από το καζάνι της παλαιάς φαυλοκρατίας και [να] δοκιμάση ακόμα λίγο τα καλά του μοναρχικού πολιτεύματος».[44] Έπειτα, αφού γευτεί τους καρπούς των επιλογών του, συνεχίζει ο Σκληρός, θα αντιδράσει, και με «αιματηρό», επαναστατικό τρόπο, «από κάτω πια», θα ξεμπερδέψει τελειωτικά από τα παρελθοντικά στοιχεία.

Στην περίπτωση, τώρα, που κερδίσει τη λαϊκή υποστήριξη, το «κόμμα των φιλελευθέρων», με το κύρος της νομιμότητας πια, οφείλει να προχωρήσει και να αποπερατώσει τις μεταρρυθμίσεις που ξεκίνησε, αλλά να φροντίσει και για το δικό του, εσωτερικό κομματικό εκσυγχρονισμό: να αποβάλει τον προσωποπαγή χαρακτήρα του, να αποκτήσει ορισμένο, γραπτό πρόγραμμα και αρχές, να θεσμοποιήσει την οργανωτική δομή του.[45] Από τα καθήκοντά του έναντι της κοινωνίας, ο Σκληρός θα τονίσει τα ακόλουθα.[46] Πρώτον, να γίνει ευρεία και βαθειά συνταγματική μεταρρύθμιση επί το δημοκρατικότερον. Δεν προτείνεται κατάργηση της βασιλείας, αλλά σαφής και μη επιδεχόμενος παρερμηνειών περιορισμό των βασιλικών αρμοδιοτήτων. Αυτό δε σημαίνει πως ο Σκληρός αποποείται την αβασίλευτη δημοκρατία, αλλά μόνο ότι γνωρίζει πως το σχετικό αίτημα δεν αγγίζει το ΚΦ. Δεύτερον, να δοθούν πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες, έστω και στις μορφωμένες για πρώτη δόση, καθώς και πλήρη αστικά δικαιώματα. Τρίτον, να θεσπιστεί αναλογικό σύστημα για την εκπροσώπηση των πολιτικών δυνάμεων, ακόμα και των ισχνότερων, στο κοινοβούλιο. Τέταρτον, και τελευταίο (πρόκειται περισσότερο για ευχή, παρά για ρεαλιστική πρόταση με πολιτικό βάρος), να μην επιχειρηθεί η χειραγώγηση του εργατικού κινήματος ή η καταστολή του, αλλά να δοθεί «πλήρη[ς] ελευθερία δράσεως» στο ΣΕΚΕ. Εδώ, ίσως ο Σκληρός αφορμάται από τις διασπαστικές ενέργειες της Κυβέρνησης Βενιζέλου στο χώρο της νεαρής ΓΣΕΕ και από τις συναφείς διώξεις των σοσιαλιστών συνδικαλιστών, προκειμένου να καταθέσει έμμεσα ένα αποδοκιμαστικό σχόλιο. Οπωσδήποτε, όμως, η παραπάνω σύστασή του προς το «κόμμα των φιλελευθέρων» πρέπει να ειδωθεί σε συνάρτηση με τη συμπληρωματική, αντισταθμιστική συμβουλή

που θα δώσει στο ΣΕΚΕ (βλ. παρακάτω) σχετικά με τη στάση που οφείλει να τηρεί το τελευταίο έναντι του βενιζελικού καθεστώτος.

Το «τρίτο προς τα αριστερά κόμμα ή μάλλον ρεύμα»[47] της ελληνικής πολιτικής σκηνής είναι, όπως γράφει ο Σκληρός, το (επονομαζόμενο από τον ίδιο) «δημοκρατικό κόμμα», δηλαδή, όπως προείπαμε, ο κύκλος των Κοινωνιολόγων. Καθώς διευκρινίζεται, πρόκειται για ένα ακαταστάλλακτο, νεφελώδες πολιτικό σχήμα, το οποίο ως κομματικός οργανισμός «δεν υφίσταται, ούτε υπάρχει ως μία επίσημη διοργανωμένη ομάδα».[48] Στην ταξική ρευστότητα της ελληνικής κοινωνίας ιχνηλατείται η θεμελιακή αιτία που δεν επέτρεψε την άνδρωση ενός αυτοδύναμου πολιτικού πόλου της μοκραστικής τάξης, δηλαδή του «δημοκρατικού κόμματος», σταθερά προσανατολισμένου στην αβασίλευτη δημοκρατία. Επικουρικά, ανευρίσκεται πως λειτούργησαν εξίσου ανασταλτικά και άλλοι παράγοντες της νεοελληνικής ζωής: καταρχήν, η νωθρότητα που κατέλαβε την ελληνική κοινωνία, με την εκ μέρους της απόλαυση, για πρώτη φορά στην ιστορία της, μισού αιώνα απρόσκοπτου συνταγματικού, κοινοβουλευτικού βίου· έπειτα, «οι πάντοτε ζωντανές» μεγαλοϊδεατικές ονειροφαντασίες περί «μαρμαρωμένου βασιλιά» κ.λπ., που κατέστησαν στους Ελληνες προσφιλή την βασιλική ιδέα και «ξένη σχεδόν» εκείνη της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Η σύγκρουση Κωνσταντίνου - Βενιζέλου, σημειώνει ο Σκληρός, απελευθέρωσε τη δημοκρατική δυναμική, ωστόσο μόνο παροδικά: η αποπομπή του πρώτου, έπειτα από την επικράτηση του δεύτερου, θεωρείται πως ύψωσε ξανά εμπόδια στην «δημοκρατική κίνηση», καθόσον το βενιζελικό καθεστώς προβάλλει έκτοτε ως ο ικανός παράγοντας «που προφυλάττει την κοινωνία από [την] πραγματική μοναρχική ενίσχυση της δυναστείας».[49] Το μέλλον της «δημοκρατικής» παράταξης στην Ελλάδα, κατά τον Αιγυπτιώτη μαρξιστή, βρίσκεται σε συνάρτηση με τις επιλογές και την πορεία του «κόμματος των φιλελευθέρων» έπειτα από το πέρας της επαναστατικής διαδρομής του. Συγκεκριμένα, προβλέπει τα εξής:[50] Αν το ΚΦ, αντί να απακαταστήσει τις περισταλείσες πολιτικές ελευθερίες, συνεχίσει να κυβερνά αυταρχικά ενώ δε θα συντρέχουν πλέον οι έκτακτοι λόγοι για κάτι τέτοιο, τότε θα δημιουργηθούν οι όροι για τη σύμπηξη ισχυρού «ριζοσπαστικού ή δημοκρατικού» πόλου, στελεχομένου από τα πιο προωθημένα στοιχεία του βενιζελισμού. Με άλλα λόγια, προβλέπεται να δημιουργηθεί μία πιο ριζοσπαστική κομματική εκδοχή των Φιλελευθέρων.

Στην περίπτωση, τώρα, που η χώρα επανακάμψει στο μοναρχισμό -υπονοείται αφότου το «κόμμα των φιλελευθέρων» αποκαταστήσει την ομαλότητα στην πολιτική ζωή της χώρας και χάσει τις εκλογές προς όφελος των κωνσταντινικών-, εκτιμάται πως «αυτομάτως σχεδόν» θα οργανωθεί ένα «δημοκρατικό κόμμα». Το «κόμμα» που θα προκύψει σε τούτη την περίπτωση χαρακτηρίζεται από το Σκληρό ως «γνήσιο δημοκρατικό», προφανώς σε διάκριση από εκείνο της προηγούμενης εναλλακτικής. Το «κόμμα» αυτό, το «γνήσιο», δεν αποκλείεται, όπως παρατηρείται, να καταστεί η μετεξελιγμένη μορφή ολόκληρου του ΚΦ. Με αυτήν την προοπτική συμπίπτει και η ιδιαίτερη προσδοκία του ίδιου του Σκληρού, στη συλλογιστική του οποίου ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν είναι παρά το πιο φυσιολογικό τέλος στο έργο που ξεκίνησε να παίζεται με την είσοδο του Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.

Το «τελευταίο προς τα αριστερά κόμμα» στο πολιτικό - κοινωνικό τοπίο της χώρας είναι, όπως γράφεται στα *Σύγχρονα προβλήματα*, «το σοσιαλιστικό - εργατικό, *το κόμμα του μέλλοντος*».[51] Η φράση «κόμμα του μέλλοντος» φέρει για το Σκληρό διπλή σήμανση. Από τη μία μεριά, εννοείται η γενική, «μοιραία» κίνηση της ιστορίας προς το σοσιαλισμό: κατάργηση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας και του ατομισμού, εγκαθίδρυση της «κολλεκτιβιστικού» τρόπου παραγωγής και ζωής, πρωτεύων ρόλος της εργατικής τάξης στα κοινωνικά δρώμενα. Από την άλλη πλευρά, η εν λόγω έκφραση αφορά ειδικά τη σοσιαλιστική δράση στην τότε Ελλάδα, η οποία κατά το Σκληρό διατρέχει τις απαρχές της προπαρασκευαστικής περιόδου της. Σε συνθήκες που μόλις έχει αρχίσει να αναπτύσσεται η βιομηχανία και το εργατικό δυναμικό της χώρας, η σοσιαλιστική δράση πρέπει, σύμφωνα πάντοτε με το Σκληρό, (α) να αντιπολιτεύεται και να ελέγχει τις διάφορες κυβερνήσεις και τα αντίπαλα κόμματα, με τρόπο όμως όχι δογματικό, αλλά

ευέλικτο, «φρόνιμο», προσαρμοζόμενο στις απαιτήσεις κάθε συγκυρίας, (β) να οραγνώνει και να διαφωτίζει, επαγγελματικά και πολιτικά, την εργατική τάξη.

Υπό τη λογική της προσαρμογής στις ανάγκες της στιγμής, το ΣΕΚΕ, «ως κόμμα του μέλλοντος», δεν έχει περιθώρια δράσης κατά του κεφαλαιοκρατισμού στην Ελλάδα.[52] Ο Σκληρός είναι της άποψης πως για όσο διάστημα υπάρχει και η παραμικρή πιθανότητα αναβίωσης του μοναρχισμού και του παλαιοκομματισμού, ο ελληνικός σοσιαλισμός και το εργατικό κίνημα δεν επιτρέπεται να κινηθούν αντικεφαλαιοκρατικά και αντιπλουτοκρατικά. Εμμεσα μάλιστα, πλην σαφώς, το εργατικό κίνημα θεωρείται ως η εμπροσθοφυλακή του αστικού φιλελευθερισμού, δηλαδή του βενιζελισμού, στην πάλη του τελευταίου με το παρελθόν. «Για την ώρα», αποφαίνεται ενδεικτικά ο Σκληρός, έχοντας μάλλον κατά νου ότι το ΣΕΚΕ καταφερόταν κυρίως ενάντια στους βενιζελικούς, «[το εργατικό - σοσιαλιστικό κόμμα] πέντε πρέπει να χτυπά το κόμμα των βασιλοφρόνων και ένα μόνο το κόμμα των φιλελευθέρων».[53]

Η παρένεση του Σκληρού προς το ΣΕΚΕ, και τον ελληνικό σοσιαλισμό εν γένει, για τακτική υποστήριξη του Βενιζέλου συνοδεύεται και από μία θεωρητική θεμελίωση (επισημάνθηκε ήδη εν τάχει), η οποία συμπληρώνεται και με την επίκληση της αυθεντίας του Μαρξ. Οι σοσιαλιστές, σημειώνεται, δεν πρέπει να προσεγγίζουν τυπολατρικά διάφορες θέσεις του Μαρξ (υπονοούνται θέσεις που ομιλούν για αδιάλλακτη πάλη των εργατών και των σοσιαλιστών κατά του αστικού καθεστώτος), αλλά να τις κατανοούν, συνδυάζοντας τις απαιτήσεις κάθε συγκυρίας με το γενικό πλαίσιο του «μαρξιστικού συστήματος». Και καταλήγει ο Σκληρός, προσφεύγοντας στα λόγια του Μαρξ·

> Ας έχη [το ΣΕΚΕ] ως σκουλαρίκια στ' αυτιά του τα σοφά λόγια του μεγάλου αρχηγού του Καρόλου Μαρξ, ο οποίος επανειλημμένως ετόνισε πως: «Οι εργάτες πρέπει να ξέρουν ότι το δικό τους το εργατικό επαναστατικό κίνημα μόνον κερδίζει και επιταχύνεται από το επαναστατικό κίνημα της αστικής τάξεως εναντίον οιωνδήποτε φεουδαρχικών, πατριαρχικών και μοναρχικών καθεστώτων».[54]

Το βενιζελικό καθεστώς εκλαμβάνεται από το Σκληρό ακριβώς ως «επαναστατικό κίνημα της αστικής τάξεως», το οποίο βρίσκεται σε συμφωνία με την παραπάνω περιγραφή του Μαρξ. Κατά συνέπεια, η υποστήριξή του από τη μεριά του ΣΕΚΕ συνιστά υποστήριξη, προώθηση της υπόθεσης του σοσιαλισμού.

V

Δύο λόγια, τώρα, για το ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής, καθώς και για την άποψη του Σκληρού πάνω στο θέμα της επίλυσης του αγροτικού ζητήματος. Σχετικά με το πρώτο, όπως ίσως φάνηκε και από προηγούμενες αναφορές μας, ο συγγραφέας των *Συγχρόνων προβλημάτων* καταφάσκει με την εδαφική διεύρυνση της ελληνικής επικράτειας. Στο τέλος του βιβλίου θίγεται συγκεκριμένα αυτό το ζήτημα, των εξωτερικών υποθέσεων, ωστόσο ο αποφεύγεται ο προσδιορισμός του εύρος του χώρου που κατά τη γνώμη του συγγραφέα πρέπει να ενσωματωθεί στο Ελληνικό κράτος, προκειμένου να αποπερατωθεί η διαδικασία «απολύτρωσης» των «στοιχείων» της «φυλής μας».[55] Επισημαίνεται μόνο πως η Ελλάδα δεν πρέπει να φερθεί καταπιεστικά, ως ιμπεριαλιστική δύναμη, στους ξένους λαούς που κατοικούν σε αυτά τα εδάφη, κάτι βέβαια που δε βοηθεί πολύ στον ακριβή προσδιορισμό του χώρου που έχει υπόψη του ο Σκληρός.

Οσον αφορά το αγροτικό ζήτημα, ο Σκληρός δεν καταπιάνεται με αυτό στα *Σύγχρονα προβλήματα*. Βέβαια, όπως έχουμε δει, η αναφορά του στην αγροτική πελατεία του «κόμματος των φιλελευθέρων» και, ταυτόχρονα, στο αγροτικό μεταρρυθμιστικό έργο που είχε

εξαγγήλει ο Βενιζέλος, μπορούν να εκληφθούν ως έμμεση συνηγορία υπέρ της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών και των μοναστηριακών κτημάτων, προκειμένου να διανεμηθούν στους αγρότες. Τούτο, άλλωστε, θα ήταν και η αναμενόμενη αντιμετώπιση του ζητήματος από ένα σοσιαλιστή.

Ο Κορδάτος, πάντως, μας πληροφορεί, πιο συγκεκριμένα, για το πως έβλεπε το γενικό πλαίσιο της απαλλοτρίωσης ο Σκληρός προς το τέλος της ζωής τους. Καθώς γράφει σε άρθρο του για το Σκληρό, που δημοσιεύτηκε τον Ιανουάριο του 1929 στη *Νέα Επιθεώρηση*, και επαναλαμβάνει αργότερα στο οικείο κεφάλαιο του δεύτερου τόμου της εργασίας του για το ελληνικό εργατικό κίνημα, ο Αιγυπτιώτης μαρξιστής είχε διαβάσει κάποια από δικά του άρθρα στο *Ριζοσπάστη* του 1919 πάνω στο αγροτικό και τα μέσα επίλυσής του.[56] Ο Σκληρός, μας λέει ο Κορδάτος, σε

> γράμμα [του], λίγες [sic] μήνες πριν πεθάνει, απ' αφορμή της αρθρογραφίας μου στο *Ριζοσπάστη* για το *αγροτικό ζήτημα* [υπογρ. του σ.], ενώ μου σφίγγει το χέρι για τα άρθρα μου εκείνα, έχει σοβαρές επιφυλάξεις για το σύνθημα που έρριξα τότες: *Απαλλοτρίωση των τσιφλικίων χωρίς αποζημίωση* [υπογρ. του σ.]. «Αυτό το σύνθημα, μου έγραφε, είναι στο βάθος αναρχικό. [...] Οσο ευχαριστούμε για την νευρώδη αρθρογραφίαν σου άλλο τόσο λυπούμε για την αναρχική βάση που θέτεις στη λύση του Αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα».

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Σκληρός, στο τέλος τουλάχιστον της ζωής του, δεν τασσόταν υπέρ της *χωρίς αποζημίωση διανομής των τσιφλικιών στους αγρότες*. Οι λόγοι αυτής της στάσης είναι άγνωστοι. Ο Κορδάτος δε μας φωτίζει πάνω σε αυτό· ίσως ούτε ο ίδιος τους γνώριζε, πράγμα που σημαίνει πως ο Σκληρός δεν είχε φροντίσει να τους παρουσιάσει στην επιστολή του. Ενδέχεται, πάντως, η θέση του Σκληρού να υιοθετήθηκε πιστεύοντας πως αν γινόταν απαλλοτρίωση και διανομή των τσιφλικιών χωρίς να αποζημιωθούν οι ιδιοκτήτες, τότε η εξουσία των Φιλελεύθερων -που θα διενεργούσαν την όλη επιχείρηση- ίσως εξασθενούσε επικίνδυνα, χάνοντας πολύτιμα στηρίγματα στο χώρο της άρχουσας τάξης, προς όφελος του μοναρχισμού.

VI

Η ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας, από τη σκοπιά που παρουσιάστηκε σε αυτό το κεφάλαιο της διατριβής μας (πολιτική και κοινωνική διάσταση), δεν μπορούσε να περάσει ασχολίαστη από τους Ελληνες σοσιαλιστές. Πόλος έλξης των σχολίων, όπως ήταν ευνόητο, υπήρξε η βενιζελοφιλία του Σκληρού, καθόσον το ζήτημα της στάσης των σοσιαλιστών έναντι του ΚΦ και της πολιτικής του ήταν ένα σημαντικό κεφάλαιο στην υπόθεση της τακτικής που είχε να χαράξει ή χάραζε το ελληνικό *σοσιαλιστικό κίνημα*.

Ο Αριστοτέλης Σίδερις, στη βιβλιοκρισία του για τα *Σύγχρονα προβλήματα* που αναφέραμε και αλλού, αποφεύγει να κρίνει λεπτομερώς τις απόψεις του Σκληρού για την έπειτα από το 1909 περίοδο της ελληνικής ιστορίας, διότι, όπως δηλώνει, μάλλον δε θα κατορθώσει να σταθεί αμερόληπτος κριτής. (Εχει προηγηθεί η από μέρους του σκιαγραφία της πορείας του Ελληνικού κράτους έως το 1909, με την οποία δηλώνεται και η συμφωνία του με την προσέγγιση στο βιβλίο του Σκληρού. Μία μικρή διαφορά είναι πως ο Σίδερις εξαίρει το ρόλο του Χ. Τρικούπη στην εμπέδωση του «αληθινού κοινοβουλευτισμού» στην Ελλάδα, ένα ρόλο που ο Σκληρός είχε πλήρως αγνοήσει.) Ωστόσο, θα γράψει επιγραμματικά, και ευγενικά μαζί, πως ο Σκληρός «δείχνει κάποιαν υπερβολή στην κρίση του για το Βενιζελικό έργο και αν και μαρξιστής έχει λίγη πίστι στο σοσιαλιστικό κόμμα [: το ΣΕΚΕ]».[57]

Στη βενιζελοφιλία του Σκληρού στα *Σύγχρονα προβλήματα* θα σταθεί και ο Νίκος Γιαννιός, στο δικό του σημείωμα για το βιβλίο, που δημοσιεύτηκε στο *Νουμά*. Από τους σοσιαλιστές που στήριξαν ή συνεργάστηκαν με το Βενιζέλο ο ίδιος, μολονότι περισσότερο κριτικός και επιφυλακτικός από το Σκληρό, ο Γιαννιός θα απολογηθεί για λογαριασμό του νεκρού φίλου του σημειώνοντας πως είναι βέβαιος ότι στο βιβλίο του, ο τελευταίος «θέλησε να επαινέσει το Βενιζέλο, μόνο σ' όσα σημεία επιτρέπεται να τον επαινέσει ένας σοσιαλιστής».[58] Με άλλα λόγια, ο Σκληρός, κατά το Γιαννιό, δεν απομακρύνθηκε από τις σοσιαλιστικές αρχές. Γι' αυτόν το λόγο, συμπληρώνει, δεν είναι σωστό να κριθεί αυτή η τόσο σημαντική εργασία στη βάση «της τοπικής κομματικής συμπάθειας και αντιπάθειας». Εδώ, είναι σαφής ο υπαινιγμός για το ΣΕΚΕ, ίσως και για το *Νουμά*, αφού οι σχέσεις του περιοδικού με το Γιαννιό ήσαν τότε κάθε άλλο παρά ειδυλλιακές.[59]

Σε άλλο σημείο της βιβλιοπαρουσίασης του Γιαννιού, σχολιάζεται η άποψη που ο Σκληρός εξέφρασε, με αφορμή το θέμα της ειλικρίνειας του Βενιζέλου, πάνω στο αδιάφορο, από την κοινωνιολογική σκοπιά, των ελατηρίων των ανθρώπινων πράξεων. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η στάση αυτή του Σκληρού θα μπορούσε να αποτιμηθεί ως «απολογία της ανηθικότητας». Συμπληρώνεται όμως ότι η όλη αντιμετώπιση του ζητήματος της ελληνικής κακοδαιμονίας από το συγγραφέα των *Συγχρόνων προβλημάτων* δεν επιτρέπει την εξαγωγή ενός παρόμοιου συμπεράσματος. Ο Γιαννιός, παρόλο που δέχεται, συμφωνώντας με το Σκληρό, τη θέση πως τα έργα ενός «ανήθικου πολιτικού» είναι δυνατό να αποβούν ωφέλημα για την κοινωνία, αναρωτιέται ποιά εγγύηση υπάρχει, σε αυτήν την περίπτωση, για το ότι ένας τέτοιος άνθρωπος δε θα σπρώξει στο μέλλον προς τα πίσω ό,τι τώρα προωθεί προς τα εμπρός. Το ρητορικό ερώτημα του Γιαννιού ίσως υποκρύπτει μία κριτική νότα στον ανεπιφύλακτο βενιζελισμό του Σκληρού. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, θα πρέπει να αναγνωστεί με ανάλογο τρόπο -και αυτό είναι όντως δυνατό- και η επισήμανση του Γιαννιού πως ο Σκληρός «θέλησε να επαινέσει [...]» κ.λπ. Σε αυτήν την περίπτωση, η κριτική νότα ανιχνεύεται στη λέξη «θέλησε», σε συνάρτηση με τη ρητή δήλωση του αρθρογράφου για την βεβαιότητά του αναφορικά με την ερμηνευόμενη θέληση του Αιγυπτιώτη μαρξιστή.

Τέλος, ο Μ. Περιδης, κρίνοντας και αυτός το βιβλίο του Σκληρού στα αλεξανδρινά *Γράμματα* (που τώρα, στη νέα περίοδό τους [1920-21], με διευθυντή τον Περιδη, συμπλέουν πολιτικά με το το ΣΕΚΕ), θα επικρίνει το συγγραφέα του για την κλίση του προς τους Φιλελεύθερους. Ο Περιδης θεωρεί πως η ανάλυση των πρόσφατων πολιτικών καταστάσεων της Ελλάδας στα *Σύγχρονα προβλήματα* προδίδουν υπερβολικά κοντόφθαλμη αντιμετώπιση: ο Σκληρός αποποιείται, βάζει κατά μέρος τη θεωρητική σκευή του. «Αντί του Μαρξ, άλλο διδάσκαλο ακολουθεί -τον Ελευθέριο Βενιζέλο».[60] Ο Περιδης είναι της γνώμης -και αυτή η γνώμη μετρά αρκετά, καθόσον είχε γνωριστεί προσωπικά με το Σκληρό προς το τέλος της ζωής του- πως «ο επαναστάτης Σκληρός», όπως τον κατονομάζει, είχε ουσιαστικά αιχμαλωτιστεί από τη δυναμική πολιτική του Βενιζέλου, έτσι που σε αυτήν εύρισκε την απαραίτητη για την ιδιοσυγκρασία του «αυτάρκεια». Απόρροια αυτού του γεγονότος ήταν, όπως εκτιμάται, να απαρνηθεί ο Σκληρός την πάλη των τάξεων, καθώς και να μην εκπληρώσει -αναλύοντας την ελληνική πραγματικότητα- την υποχρέωση που είχε «ως μαρξιστής» να θέσει «προκαταβολικά» το ακριβές περίγραμμα της ταξικής δράσης: το πού βρίσκεται η αφετηρία και που το τέρμα της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 253 (η υπογρ. του σ. έχει απαλειφθεί). Ας σημειωθεί, επ' ευκαιρία πως ο Παύλος Πετρίδης μαρτυρεί ότι το κομμάτι των *Συγχρόνων προβλημάτων* που ασχολείτο με τον Καποδίστρια ήταν «ένα από τα πιο αγαπημένα κεφάλαια του συγγραφέα» (*Γεώργιος Σκληρός [Γεώργιος Η. Κωνσταντινίδης]*, ό.π., τέταρτη σ. του κειμένου).

2. Γ. Σκληρός, *ό.π.*.

3. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 255-256. Στη σ. 255 ο Σκληρός γράφει, μεταξύ άλλων, πως οι «συντηρητικοί ιστορικοί μας [υποστηρίζουν] ότι ο λαός [της Επανάστασης] ζητούσε διαρκώς 'αυθέντη' ('Πότε θάλθη ο αφέντης μας;') και [έτσι] προσκολλήθηκε στον Καποδίστρια». Η αναφορά είναι, προφανώς, στον Σπ. Τρικούπη (βλ. στην *Ιστορία* του, τ. Β', ό.π., σ. 140).

4. **Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 263-264· πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 2**62.

5. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 263.

6. *Στο ίδιο*, σ. 257-258 (οι υπογρ. του σ.).

7. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 260-261.

8. *Στο ίδιο*, σ. 261 (η υπογρ. του σ.).

9. *Στο ίδιο*, σ. 265 (η υπογρ. του σ.).

10. *Στο ίδιο*, σ. 267. Οι βαρείς χαρακτηρισμοί για το πρόσωπο του Οθωνα αφθονούν στο κείμενου του Σκληρού. Συμπληρωματικά καταγράφουμε τους ακόλουθους: «αδιόρθωτος και απερίσκεπτος», «πεισματάρης», «αναποφάσιστος», «νευρασθενής και ψυχοπαθής άνθρωπος»· έμμεσα αναφέρεται και ως εγωιστής μέχρι τυφλώσεως, μωρός και ανόητος. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 269, 271.

11. *Στο ίδιο*, σ. 270. Για την ανάλογη εκτίμηση στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, βλ. κεφ. 5.1 // σημ. 9.

12. Βλ. *στο ίδιο*. Γενικά περί «πολιτικού συγχρονισμού», βλ. *στο ίδιο*, σ. 197-198, αλλά και ολόκληρο το οικείο κεφάλαιο, σ. 185 επ. Το κεφάλαιο αυτό, με τίτλο «Το ζήτημα του πολιτεύματος», φαίνεται πως υπήρξε ο πυρήνας γύρω από τον οποίον μορφοποιήθηκε τελικά το βιβλίο του Σκληρού· βλ. το υστερόγραφο στο γράμμα του Σκληρού, με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1919, προς το Δελμούζο, σε συνδυασμό με την αναφορά σε ένα κείμενό του για το «Πολίτευμα» σε επιστολή του, γραμμένη αργότερα τον ίδιο μήνα, προς τον Πάργα (η πρώτη επιστολή, στο: Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 και οι

αντίστοιχοι προσανατολισμοί του Γ. Σκληρού», στο συλλογικό τόμο: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα 1984, σ. 444, και η δεύτερη στα *Εργα*, ό.π., σ. 568˙ πρβλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 423 και *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., σ. 185).
Η επεξεργασία του «ζητήματος του πολιτεύματος» στο βιβλίο του Σκληρού στοχεύει στην αντίκρουση των μεταφυσικών προσεγγίσεων του θέματος. Των απόψεων, δηλαδή, σύμφωνα με τις οποίες τα πολιτεύματα δεν εξετάζονται σε σύνδεση με τους κοινωνικούς και ιστορικούς προσδιορισμούς τους, αλλά, όπως το θέτει ο Σκληρός, *ό.π.*, σ. 186, λαμβάνονται ως «εκ των προτέρων» δεδομένα και αναγορεύονται «[σ]τον κυριώτερο ρυθμιστή όλων των άλλων εκφάνσεων της κοινωνίας» (οι υπογρ. του σ. έχουν απαλειφθεί).

13. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 272.

14. *Στο ίδιο*, σ. 275 (η υπογρ. του σ.). *Ως πρόσωπο*, ο βασιλιάς Γεώργιος εισπράττει εξαιρετικά κολακευτικούς χαρακτηρισμούς από το Σκληρό, πράγμα που ασφαλώς οφείλεται στη συντριπτική υπέρ αυτού σύγκρισή του -στο μυαλό του συγγραφέα- με τον προκάτοχό του Οθωνα και το διάδοχό του Κωνσταντίνο Α'. Συγκεκριμένα, καταγράφεται, *στο ίδιο*, ως «ο πιο έξυπνος, ο πιο φρόνιμος, και ο πιο φίνος βασιλεύς της Ελλάδος». Σημειωτέον πως, από την πλευρά του ελληνικού σοσιαλισμού, πριν από το Σκληρό και ο Πλάτων Δρακούλης είχε εκφράσει το θαυμασμό του για το πρόσωπο του βασιλιά Γεωργίου˙ βλ. το ανυπόγραφο άρθρο του, «Ο βασιλεύς των Ελλήνων δεν φονεύει», π. *Ερευνα* (Οξφόρδη), Β':Θ' (Ιαν. 1906), σ. 132, 142-143 (στο Γεώργιο αποδίδονται τα χαρίσματα του «ανθρωπιστή», «δημοκράτη» και «φιλοσόφου», ενώ συνολικά αποτιμάται ως ένας «ανεκτίμητος εθνικός θυσαυρός»).

15. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 275-276.

16. *Στο ίδιο*, σ. 284.

17. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 288-289.

18. *Στο ίδιο*, σ. 297˙ πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 288-289, 303.

19. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 295-296.

20. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 299-300.

21. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 300-301 και 305 αντίστοιχα. Ο Καλιτσουνάκις, λίγο έπειτα από την έκδοση των *Συγχρόνων προβλημάτων*, έγραψε πως ο Σκληρός είχε κρίνει την προσφορά του Βενιζέλου «αντικειμενικώς κοινωνιολογικώς, όσον είναι ανθρωπίνως δυνατόν και εις βαθμόν μη ευρισκόμενον συνήθως πανταχού» (*Herkner - Καλιτσουνάκις*, σ. 357 υποσ. 2).

22. Βλ. στην επιστολή της 2ας Δεκ. 1919, στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., «Επίμετρο», σ. 227 (σχετικά με την αναφορά του Σκληρού στον «Πετρίδη», δηλαδή το Γιώργο Πετρίδη, αδελφό του Παύλου, πρβλ. Π. Νούτσου, «Εκπαιδευτικός δημοτικισμός και κοινωνική μεταρρύθμιση», *ό.π.*, σ. 187-190). Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από το ότι ο Σκληρός γνώριζε την αρθρογραφία του Κορδάτου (ως Π. Χαλκός) για αγροτικά θέματα στο *Ριζοσπάστη* του 1919, όπως μαρτυρεί ο τελευταίος (βλ. παρακάτω, σημ. 56).

23. Βλ. ΚΜΕ (Θεσ/νίκης), *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν»*, ό.π., σ. 228-233.

24. Βλ. [Γιάννη] Π[ετσόπουλου], «Το εργατικόν συνέδριον», εφ. *Ριζοσπάστης*, 21 Οκτ. 1918, σ. 1. Σημειωτέον πως ο Γιάννης Πετσόπουλος πρωτοεξέδωσε την εφημερίδα του (δισεβδομαδιαία τότε) στη Θεσσαλονίκη (12 Ιουνίου 1916), παίρνοντας τον τίτλο από το Γ. Φιλάρετο, ως συμβολή στην προσπάθεια «να θεωρητικοποιηθεί η βενιζελική πολιτική» στον εργατικό χώρο (βλ. ΚΜΕ [Θεσ/νίκης], *ό.π.*, σ. 228-229· στο «Φωτογραφικό ένθετο» του τόμου υπάρχει φωτ. του πρώτου φύλλου του *Ριζοσπάστη* της Θεσσαλονίκης). Στην Αθήνα, ως καθημερινή πια εφημερίδα, ο *Ριζοσπάστης* πρωτοκυκλοφορεί στις 23 Ιουλίου 1917 (βλ. Θ[εοφύλακτου] Π[απακωνσταντίνου], « *Ριζοσπάστης*», λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδειαν* Πυρσού, τ. ΚΑ', Αθήνα 1933, σ. 149), λίγο έπειτα από την κάθοδο του Βενιζέλου στην πόλη και την ολοκληρωτική επικράτηση του κινήματος της Εθνικής Αμύνης. Στη φάση αυτή, το έντυπο του Πετσόπουλου, καθώς και ο ίδιος, απομακρύνονται ταχύτατα από το χώρο του βενιζελισμού.

25. Π. Δημητράτος, «Η φιλεργατική πολιτική εν τη πράξει», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Φεβρ. 1919, σ. 1.

26. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 300-301.

27. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 315, 320. Για τις δύο συγκρούσεις του βασιλιά με το Βενιζέλο το 1915, βλ. Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 120-121· αναλυτικότερα, Γεωργίου [Β.] Λεονταρίτη, «Η Ελλάς και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», στο συλλογικό έργο: *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ', σ. 20-22, 26-29.

28. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 317-318· πρβλ. *Τα ελληνικά Συντάγματα*, ό.π., σ. 150-151.

29. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 316-317.

30. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 314-315.

31. *Στο ίδιο*, σ. 316.

32. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 319-320.

33. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 321.

34. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 321-324 σποραδικά.

35. *Στο ίδιο*, σ. 322 (η υπογρ. του σ.). Για τα «Νοεμβριανά», βλ. Λεονταρίτη, *ό.π.*, σ. 41-42.

36. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 322-323.

37. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 325, 326-327.

38. Αναφέρεται από τον Κορδάτο, «Ο Γ. Σκληρός και το έργο του», *ό.π.*, σ. 23. Ο Κορδάτος πριν από την ίδρυση του ΣΕΚΕ υπήρξε οπαδός του Γιαννιού (βλ. στην απά-

ντηση - σχόλιο του Γιαννιού σε επιστολή κάπου «Σ.Π.» από τα Χανιά, όπου περιέχεται και απόσπασμα από επιστολή του Κορδάτου, με τοποχρονολόγηση Ζαγορά [Πηλίου] 16 Ιουλίου 1917, προς το σοσιαλιστή ηγέτη, π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 17 [Φεβρ. 1930], σ. 76 [στη στήλη «Αλληλογραφία»]). Δεν είναι απαραίτητο, πάντως, ο Σκληρός να γνώριζε την παλαιότερη κλίση του Κορδάτου προς το Γιαννιό. Με την έκκλησή του για μεσολάβηση ίσως αποτείνεται απλώς σε ένα γνωστό διανοούμενο του ΣΕΚΕ, αρθρογράφο του *Ριζοσπάστη*.

39. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 326-332 σποραδικά.

40. *Στο ίδιο*, σ. 332 (η υπογρ. του σ.).

41. Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης είχε εξαγγείλει αγροτική μεταρρύθμιση, δηλαδή απαλλοτρίωση τσιφλικιών και μοναστηριακών κτημάτων. Ωστόσο, έως τη στιγμή που ο Σκληρός έγραφε τα *Σύγχρονα προβλήματα*, η υπολοποίησή της δεν είχε προχωρήσει. Οι πρώτες απαλλοτριώσεις και διανομές γαιών λαμβάνουν χώρα μόλις το 1920· όμως, λίγο αργότερα ο Βενιζέλος θα χάσει τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 (βλ. Δημοσθένη Σ. Στεφανίδη, *Αγροτική πολιτική και οικονομική πολιτική επί των συλλεκτικών έργων*, τ. Α', Υπουργείον Γεωργίας - Γεν. Διεύθυνσις Γεωργίας, Αθήνα 1948, σ. 323 επ.). Κατά συνέπεια, τα ωφελήματα στα οποία αναφέρεται ο Σκληρός έχουν θεωρητική μόνο ισχύ: πρόκειται για εικασία που δεν είναι δυνατό να επαληθευτεί, ούτε όμως και να διαψευστεί.

42. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 334 (οι υπογρ. του σ.).

43. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 323-324, 336.

44. *Στο ίδιο*, σ. 337.

45. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 339-340.

46. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 337-339.

47. *Στο ίδιο*, σ. 340.

48. Βλ. *στο ίδιο*. Πράγματι, οι Κοινωνιολόγοι, που είχαν μία ευάριθμη αυτόνομη κοινοβουλευτική εκπροσώπηση από το 1910 και ύστερα, στα χρόνια του λεγόμενου «Εθνικού διχασμού» συγχωνεύτηκαν με τους Φιλελεύθερους. Ο Αλεξάνδρος Παπαναστασίου μάλιστα, η προεξάρχουσα και συνεκτική μορφή της ομάδας, χρημάτισε Υπουργός της Συγκοινωνίας από την επικράτηση του κινήματος της Εθνικής Αμύνης (μέσα 1917) έως την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920.

49. *Στο ίδιο*, σ. 341.

50. Βλ. *Στο ίδιο*.

51. *Στο ίδιο*, σ. 342 (η υπογρ. του σ.).

52. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 345-346.

53. *Στο ίδιο*, σ. 346.

54. *Στο ίδιο*, σ. 345· πρβλ. K. Marx, «Moralising critisism and critical morality», μετάφραση από τα γερμανικά: Christopher Upward, ***MECW***, τ. 6, σ. 332, όπου και διαβάζουμε: «[Οι εργάτες] γνωρίζουν ότι το επαναστατικό κίνημα της αστικής τάξης ενάντια στις φεουδαρχικές τάξεις και στην απόλυτη μοναρχία να επιταχύνει μόνο μπορεί το δικό τους επαναστατικό κίνημα». Σχετικά με το από πού ο Σκληρός τσιτάρει το Μαρξ, διότι ασφαλώς δεν αποδίδει από το πρωτότυπο, δεν είμαστε σε θέση να δώσουμε κάποια απάντηση.

55. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 358.

56. Βλ. Κορδάτου, «Ο Γ. Σκληρός και το έργο του», *ό.π.* (απ' όπου και το παράθεμα που ακολουθεί). Επίσης, Γιάνη Κ. Κορδάτου, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, τ. Β' (1908-18), (Βιβλιοθήκη Κοινωνικών και Οικονομικών Ερευνών, αρ. 3), Αλέξ. Ν. Κολολός, Αθήνα 1932, σ. 21 υποσ. 1· πρβλ. σ. 122 υποσ. 1 της έκδοσης του 1956 (βλ. κεφ. 1.2, σημ. 51) και των ανατυπώσεών της.*
Ο Κορδάτος, ως Π. Χαλκός, δημοσίευσε μεταξύ Σεπτεμβρίου και Δεκεμβρίου του 1919 στο *Ριζοσπάστη* εννέα κύρια άρθρα (το ένα σε δύο συνέχειες) για το αγροτικό ζήτημα.** Οπως πληροφορούμαστε (βλ. «Ο Γ. Σκληρός και το έργο του», *ό.π.*), το γράμμα του Σκληρού προς τον Κορδάτο, στο οποίο σχολιάζονταν οι απόψεις του τελευταίου για την επίλυση του αγροτικού, στάλθηκε «λίγες [sic] μήνες» πριν από το θάνατο του Αιγυπτιώτη μαρξιστή. Αν αυτό είναι ακριβές, τότε ο Σκληρός θα μπορούσε να είχε διαβάσει το πολύ τα πέντε πρώτα από τα εννεά προαναφερθέντα κείμενα του Κορδάτου, και συγκεκριμένα τα: «Η αληθής θέσις του γεωργικού ζητήματος», «Η πανθεσσαλική αγροτική οργάνωσις», «Οι προλετάριοι του θεσσαλικού κάμπου», «Το γεωργικό ζήτημα και ο φιλαγροτισμός της κυβερνήσεως» και «Κολληγάδες και τσιφλικολούχοι», εφ. *Ριζοσπάστης*, 4 Σεπτ., 20, 23, 31 Οκτ. και 4 Νοεμβρ. 1919 αντίστοιχα (όλα πρωτοσέλιδα).

57. Σίδερις, «Γ. Σκληρού: *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», ό.π., σ. 134.

58. Γιαννιός, «[Γ. Σκληρού:] *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», *ό.π.*

59. Ο βενιζελισμός του Γιαννιού και η (αρχικά καλυμμένη) θέση του υπέρ της εξόδου της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο, υπήρξαν οι αιτίες για τη ρήξη του περιοδικού μαζί του. Αργότερα, η αποχώρηση του Γιαννιού από το ιδρυτικό Συνέδριο του ΣΕΚΕ και η συνακόλουθη συνεχής κονταρομαχία του με αυτό, διηύρυνε κι άλλο το μεταξύ τους χάσμα. Το γεγονός, πάντως, ότι το περιοδικό επέτρεψε τη δημοσίευση της βιβλιοπαρουσίασης του Γιαννιού στις στήλες του, όπως καταγράφεται και στη «ΣΗΜ[ΕΙΩΣΗ] του ***ΝΟΥΜΑ***» που συνοδεύει το κείμενο, δε μεταβάλλει τα δεδομένα της μεταξύ τους σύγκρουσης και ασυμφωνίας, οι οποίες και παραμένουν. (Στο εν λόγω σημείωμα διευκρινίζεται πως η δημοσίευση της βιβλιοπαρουσίασης έγινε κατόπιν σχετικού αιτήματος από τη μεριά του Γιαννιού.)

60. Περίδης, «Γ. Σκληρού: *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», *ό.π.*, σ. 49.

* Στο εξής, η *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* θα ανεφέρεται βραχυγραφικά ως *ΙΕΕΚ*.

** Ολα, εκτός από το «Κολληγάδες και τσιφλικούχοι», συμπεριελήφθησαν στη μεταθανάτια έκδοση *Σελίδες από την ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα* (πρόλογος: Γιάννης Ιμβριώτης, εισαγωγή - επιμέλεια: Μ.Μ. Παπαϊωάννου, έκδ. Ιστορικού Φιλολογικού Ινστιτούτου «Γιάνης Κορδάτος», Αθήνα 1964). Ο τόμος αργότερα ανατυπώθηκε κατ' επανάληψη ως *Ιστορία ...*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Ο Γ. ΣΚΛΗΡΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ: Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, Η ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Τις αναλύσεις του Σκληρού για την ελληνική κοινωνία, από τη σκοπιά που θα μας απασχολήσει σε τούτο το κεφάλαιο, τις συναντάμε στα ακόλουθα κείμενα ή σημεία των κειμένων του μαρξιστή διανοητή. Καταρχήν, στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, και κυρίως στο δεύτερο μισό του κεφαλαίου που επιγράφεται «Συμπέρασμα». Επειτα, στη συζήτηση στο *Νουμά*, ο Σκληρός θα αφιερώσει ένα σχετικά εκτενές κομμάτι του άρθρου «Στους δημοτικιστάς» για το σχολιασμό της νεοελληνικής πνευματικής παραγωγής, καθώς και στο γλωσσικό ζήτημα, ενώ στο κείμενο «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'» θα αναφερθεί, μάλλον σύντομα, εκ νέου στο γλωσσικό, απαντώντας στον εθνικιστή επικριτή του Στέφανο Ραμά.[1]

Από τη μεταγενέστερη συγγραφική παραγωγή του, Αιγυπτιώτη πλέον, Σκληρού έχουμε το «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», αφιερωμένο εξολοκλήρου στη θεματική που θα μας απασχολήσει εδώ. Ας προστεθεί, επ' ευκαιρία, πως το Δεκέμβριο του 1915 ή Ιανουάριο του 1916 και το Φεβρουάριο του 1916 ο Σκληρός δίνει δύο διαλέξεις πάνω στο δημοτικισμό. Από τις σχετικές συνοπτικές περιγραφές που υπάρχουν στα περιοδικά *Νέα Ζωή* και *Φοίνικας* φαίνεται πως στις ομιλίες αυτές ανέπτυξε τη θεματική του «Αποσπάσματος».[2] Στα *Σύγχρονα προβλήματα*, πάλι, τα ζητήματα της γλώσσας, της εκπαίδευσης κ.λπ. δε θα απασχολήσουν ιδιαίτερα το Σκληρό. Δε θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί μόλις και μετά βίας αναφέρεται με πρωτότυπό τρόπο σε αυτά. Συγκεκριμένα, πέρα από μία γενική αναφορά στο φούντωμα του δημοτικιστικού κινήματος και στη συζήτηση στο *Νουμά*, τους αφιερώνει την τελευταία παράγραφο του «Προλόγου» του βιβλίου και μόλις μερικές αράδες στο τέλος, στο «Συμπέρασμα».[3] Η «παράλειψη» αυτή, όσο και αν ξενίζει εκ πρώτης όψεως, δεν είναι παράδοξη. Οπως γράφεται και προς την αρχή του «Προλόγου» των *Συγχρόνων προβλημάτων*, στη θεματολογία του βιβλίου επιλέθχηκε να συζητηθούν τα πιο επιτακτικά για την τότε Ελλάδα ζητήματα, δηλαδή εκείνα της πολιτικής (εσωτερικής και εξωτερικής). Με τα υπόλοιπα, μεταξύ των οποίων και το γλωσσικό, ο Σκληρός, που συναισθανόταν το τέλος του, υποσχόταν να ασχοληθεί στη σχεδιαζόμενη δεύτερη, αναθεωρημένη και συμπληρωμένη έκδοση του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, εφόσον βέβαια κάτι τέτοιο του το επέτρεπε η πορεία της υγείας του. Αλλωστε, ας μην ξεχνάμε πως και στο «Απόσπασμα» του 1915 είχε καταπιαστεί με ακριβώς αυτά τα θέματα της νεοελληνικής ζωής που τώρα, το 1919, είχε εξαναγκαστεί να αποκλείσει από το βιβλίο του.

Τέλος, να σημειωθεί πως τόσο στη συζήτηση για το «σκεπτικισμό και τη φυλή μας» στα *Γράμματα* (1913-15), όσο και στις ανταλλαγές γνωμών στη *Νέα Ζωή*, για τη «μανταλιτέ» αφενός και τον «εσωτερικό και εξωτερικό πολιτισμό» αφετέρου (1914-16), ο Σκληρός έθιξε ζητήματα που σχετίζονται με τη θεματική του παρόντος κεφαλαίου. Εντούτοις, τα παραπάνω ζητήματα, επειδή περισσότερο εφάπτονται της θεματικής μας, παρά εμπίπτουν σε αυτήν -καθόσον

κινούνται σε γενικότερο, θεωρητικό επίπεδο-, δεν είναι σκόπιμο να καταγραφούν σε τούτο το σημείο· άλλωστε, δεν πρόκειται να ασχοληθούμε καθόλου με αυτά.

I

Ο Σκληρός, όπως έχει αναφερθεί επανειλημμένα, στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, αλλά και σε πάμπολλα μεταγενέστερα γραπτά του, τόνιζε ότι ο ψυχισμός και τα πνευματικά - ιδεολογικά γνωρίσματα των νεώτερων Ελλήνων βρίσκονταν σε ασυμφωνία με την καθαρά αστική υπόσταση της μετεπαναστατικής Ελλάδας. Θεωρούσε πως το ψεύδος και τα «ασιατικά» ιδανικά, δηλαδή τα ιδανικά της σαπίλας και της ακινησίας, καθώς και τα παρελθοντικά ιδεώδη (αρχαιολατρεία και, εναλλακτικά, βυζαντινισμός), κυριαρχούσαν στο συνειδησιακό - πολιτισμικό στερέωμα του ελεύθερου Ελληνικού κράτους. Ως αιτία, θυμίζουμε, για την την απελπιστική αυτή κατάσταση ο Σκληρός θεωρούσε τον εγκλωβισμό του έθνους στο παρελθόν του, είτε αυτό εντοπιζόταν, από ορισμένους, στην κλασική εποχή του Περικλή, είτε, από άλλους, στην αυτοκρατορική δόξα του Βυζαντίου.

Το πλέον τρανταχτό παράδειγμα της ψευδούς, ονειροπώλου συνείδησης του μετεπαναστατικού ελληνισμού αποτυπώνεται, κατά τη γνώμη του συγγραφέα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, στη Μεγάλη Ιδέα. Ωστόσο και οι υπόλοιπες σφαίρες παραγωγής και εγγραφής της συλλογικής συνείδησης, της «ψυχολογίας» των Ελλήνων θεωρείται ότι χαρακτηρίζονται από ανάλογη φαντασιοπληξία, αντιρεαλιστικότητα, καχεξία κ.λπ. Οι τέχνες, λ.χ., σημειώνεται στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, έμμειναν ανεξέλικτες, βαλτωμένες. Στο μετεπαναστατικό άνυδρο, λόγω της ανυπαρξίας «νέων κοινωνικών ιδεωδών» -εννοείται διάδοχων εκείνων του Εικοσιένα- πολιτισμικό τοπίο της Ελλάδας, η λογοτεχνική και θεατρική παραγωγή παρουσιάστηκαν ανίκανες να οικοδομήσουν ένα έργο διαρκείας, κριτικό και ζωντανό, στηριγμένο στα πραγκατικά δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας. Μόνο μία κάποια ποιητική δημιουργία λυρικής υφής μπόρεσε να ξεπεταχτεί, «αρκετά ισχή» όμως, καθώς παρατηρείται, η οποία, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει, δε θεωρείται από το Σκληρό αξιόλογη. Ανάλογα ήσαν τα αποτελέσματα και στο χώρο της «λεγομένης ελληνικής επιστήμης», η οποία, όπως εκτιμάται, υπήρξε περισσότερο πρόληψη παρά επιστήμη, ένα κατασκεύασμα ψευτοσοφών καθηγητών, καθόλου πρωτότυπη, «ελεεινόν παράσιτον» της επιστήμης της αναπτυγμένης Ευρώπης.[4]

Το αντίδοτο στον εθνικό πολιτισμικό και διανοητικό λήθαργο που περιγράψαμε μόλις πριν, ο Σκληρός το βλέπει στο δημοτικισμό: συγκεκριμένα στη σύνδεση του δημοτικισμού με την υπόθεση του σοσιαλισμού.[5] Πρέπει να σημειωθεί πως ο Σκληρός δεν είναι ο πρώτος που αποδίδει πολιτική διάσταση στο ζήτημα της γλώσσας. Πριν από αυτόν ο Ψυχάρης (για να μην προχωρήσουμε ακόμη πιο πίσω, στο Σπ. Ζαμπέλιο κ.ά.), ο πατριάρχης του δημοτικισμού, είχε αναγνωρίσει ή, καλύτερα, θέσει στο περίφημο *Ταξίδι του* [1888] ακριβώς την πολιτική διάσταση του ζητήματος της γλώσσας στην Ελλάδα: «Το γλώσσικο ζήτημα», αποφαινόταν, είναι ζήτημα πολιτικό».[6] Η πολιτική, και συνεπώς κοινωνική, διάσταση του γλωσσικού συσχετίζεται εδώ με το ζήτημα στης εθνικής ολοκλήρωσης. Η διασύνδεση αυτή ψηλαφείται αποκαλυπτικά και πάλι από τον Ψυχάρη: το ελληνικό έθνος, όπως και κάθε λαός, για να προοδεύσει και να μεγαλουργήσει χρειάζεται ελευθερία, αναξαρτησία. Και η ανεξαρτησία έχει δύο πλεύρες: την «υλική», που είναι το έδαφος, ο χώρος που καταλαμβάνει το εθνικό κράτος -στην ψυχαρική διάλεκτο το «χώμα», και την «πνεματική», δηλαδή τη γλώσσα του λαού, τη δημοτική.[7]

Από τα παραπάνω προκύπτει πως ο Σκληρός, ζητώντας τη σύνδεση δημοτικισμού και σοσιαλισμού, δεν εισάγει την πολιτική ούτε την κοινωνική διάσταση στο κίνημα του δημοτικισμού. Ζητεί, όμως, τη ριζική, καθολική μετατόπιση του προσανατολισμού του: από τον εθνικοκοινωνικό ορίζοντα στον κοινωνικοταξικό· από την απλή ολοκλήρωση του ήδη υπάρχοντος, στην ανατροπή του μέσω της ολοκλήρωσης.

Ο Σκληρός προσβλέπει στους δημοτικιστές -τα «καλύτερα», πιο γνωστικά και γενναία, «τα μάλλον ενθουσιώδη παιδιά» της ελληνικής αστικής τάξης, όπως τα κατονομάζει- διότι, καθώς εξηγεί, είναι το μόνο τμήμα των Ελλήνων που έχει κατορθώσει να ξεφύγει από το διανοητικό βούρκο της ελληνικής κοινωνίας, το μόνο ζωντανό και ελπιδοφόρο κομμάτι της. Γι' αυτό και τους καλεί να ασπαστούν τους στόχους του σοσιαλισμού, να πλησιάσουν τις «κατώτερες τάξεις» τις κοινωνίας, να τις φωτίσουν και να στηριχτούν στη δύναμή τους, προκειμένου να αποπερατώσουν τα αναμορφωτικά σχέδιά τους.

Οι δημοτικιστές πρέπει να κατανοήσουν, γράφει ο Σκληρός, πως τα ζητήματα της γλώσσας και της εκπαίδευσης συνδέονται οργανικά με τα γενικότερα προβλήματα της κοινωνίας, δηλαδή με τα προβλήματα που αναφύονται εξαιτίας της ύπαρξης ενός συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος. Οσο δεν το αντιλαμβάνονται αυτό, παρά εμμένουν σε ακαδημαϊκές ουτοπίες και ευελπιστούν να μεταβάλουν τα πράγματα με άνωθεν παρεμβάσεις στην κρατική μηχανή, τίποτα δεν πρόκειται να επιτύχουν. Γι' αυτό οι δημοτικιστές, συστείνει, οφείλουν να διερύνουν την προβληματική τους, να φθάσουν στην πραγματική ρίζα του κακού, οπότε και θα διαπιστώσουν τη σύνδεση του γλωσσικού ζητήματος με τα θεμελιακά προβλήματα της κοινωνίας. Στην κοινωνικά προσανατολισμένη δημοτικιστική υπόθεση σπουδαία βοήθεια θα προσφέρει, κατά το συγγραφέα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, η ελληνική νεολαία, και πρώτιστα οι φοιτητές. Ωστόσο, πρόκειται για μία συνδρομή όχι του παρόντος, αλλά του μέλλοντος, καθόσον γίνεται παραδεκτό πως οι νέοι της χώρας είναι ακόμα δέσμιοι της καθαρολογίας και της οπισθοδρομικότητας (υπαινιγμός, βέβαια, στα γνωστά «Ευαγγελικά» και «Ορεστειακά».)

Ο Σκληρός θεωρεί πως ο χώρος του δημοτικισμού μπορεί να χρησιμεύσει ως η αστική πρωτοποριακή μειοψηφία που, αποσκιρτώντας από το ταξικό στρατόπεδό της και αγκαλιάζοντας την υπόθεση του προλεταριάτου, του σοσιαλισμού, θα εισαγάγει στην εργατική τάξη της Ελλάδας, στις «κατώτερες τάξεις» εν γένει που δεν έχουν κανένα αντικειμενικό συμφέρον για την κυριαρχία της καθαρεύουσας, την επαναστατική, σοσιαλιστική συνείδηση, δηλαδή την ταξική αυτοσυνείδησή της (ή αυτοσυνείδησή τους, προκειμένου για τις «κατώτερες τάξεις»). Το σχήμα για την εν λόγω λειτουργικότητα των δημοτικιστών φαίνεται πως αντιγράφεται από το *Κομμουνιστικό μανιφέστο*. Συγκεκριμένα, ο Σκληρός αναφέρει πως όταν η φεουδαρχία κατέρρεε, ένα ευάριθμο τμήμα της αριστοκρατίας «συναισθανόμενον» την παρωχημένη ιδιοσυστασία του καθεστώτος που εκπροσωπούσε, απαρνήθηκε την ταξική θέση του και «προσεχώρησεν» στην υπόθεση της ανερχόμενης αστικής τάξης. Το ανάλογο συνέβη, εξακολουθεί ο Σκληρός, και όταν το αστικό καθεστώς έδειξε τα πρώτα σημεία κάμψης του: ένα κομμάτι της αστικής τάξης, «τα ευγενέστερα παιδιά της μπουρζοαζίας», «αφιέρωσαν τας δυνάμεις των προς αφύπνισιν και διοργάνωσιν των κατωτέρων εργατικών τάξεων, προς το συμφέρον όλης της κοινωνίας!»[8]

Στη συγκεκριμένη περίπτωση της Ελλάδας τα «ευγενέστερα παιδιά», όπως είδαμε, θεωρείται πως είναι οι δημοτικιστές. Εδώ, είναι εμφανές, πως ο Σκληρός κάνει χρήση του σχήματος της λεγόμενης «από τα έξω» εισδοχής ή εγχάραξης της σοσιαλιστικής συνείδησης στην εργατική τάξη. Και, όπως προείπαμε, το σχήμα φαίνεται πως αντιγράφεται από το *Μανιφέστο* των Μαρξ και Ενγκελς. Πράγματι, προς το τέλος του κεφαλαίου «Αστοί και προλετάριοι» του *Κομμουνιστικού μανιφέστου* (κεφάλαιο το οποίο, άλλωστε, αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο του *Κοινωνικού μας ζητήματος* και ιδίως της ενότητας «Τα τρία στάδια της κοινωνικής αναπτύξεως και οι τρεις ανάλογοι κοινωνικαί τάξεις», όπου διακρίνονται και σημεία αυτούσιας μεταφοράς), οι συγγραφείς του αναφέρονται ακριβώς, και με συνδυαστικό μάλιστα τρόπο, στο ζήτημα της αποποίησης, εκ μέρους ενός τμήματος των αριστοκρατών παλαιότερα και των αστών τότε (στα '840), της ταξικής ένταξης τους και της προσχώρησής τους στις γραμμές τις αστικής και της εργατικής τάξης αντίστοιχα.[9]

Το γεγονός ότι ο Σκληρός φαίνεται να εμπνέεται από το *Μανιφέστο* δεν αποκλείει να είναι γενικά και σε γνώση των επεξεργασιών του Καρλ Κάουτσκυ πάνω στο σχήμα της «από τα

έξω» εισαγωγής της σοσιαλιστικής συνείδησης στην εργατική τάξη. Αλλωστε, ο Κάουτσκυ ασχολήθηκε συστηματικά με το εν λόγω σχήμα, καθώς και με το γενικότερο ζήτημα της σχέσης των διανοουμένων με το επαναστατικό κίνημα, και οι θέσεις του είχαν επιβληθεί στο κομματικό υπόδειγμα της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Ασφαλώς, η διαμονή του Σκληρού στη Γερμανία σημαίνει πως γνωρίζει γενικά τις θέσεις αυτές, ότι υπάρχει κάποια τριβή με αυτές. Ωστόσο, για το κατά πόσο είχε διαβάσει συγκεκριμένα τα οικεία κείμενα του Κάουτσκυ στο θεωρητικό όργανο των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών, το περιοδικό *Die neue Zeit*, πρέπει να υπάρχουν αρκετές επιφυλάξεις εκ μέρους μας.

Πρέπει, πάντως, να επισημανθεί πως, στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, το αίτημα για διασύνδεση του δημοτικισμού με το σοσιαλισμό διατυπώνεται, μολονότι σαφώς, σε μεγάλο βαθμό υπαινικτικά και μέσα στο συνολικότερο περίγραμμα - ζητούμενο της στροφής των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα προς το σοσιαλισμό. Από αυτήν την άποψη, ο Σκληρός επιζητεί να μεταφέρει στην Ελλάδα την ευρωπαϊκή προβληματική των αρχών του αιώνα σε σχέση με τις κοινωνικές επιστήμες. Προβληματική, σύμφωνα με την οποία οι επιστήμες αυτές ορίζονταν, είτε καταφατικά είτε αρνητικά, σε συνάρτηση με το σοσιαλισμό· και όπου οι υποστηρικτές της πρώτης εναλλακτικής, όπως ο ίδιος ο Σκληρός, προσέβλεπαν στη σύνδεση των επιστημών με «μία πολιτική ιδεολογία» που χρησίμευε στην «υπογράμμιση της ορθολογικότητας» και του «πνεύματος της [κοινωνικής] δικαιοσύνης».[10]

II

Τα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα δεν ήταν, φυσικά, δυνατό να μην ελκύσουν το ενδιαφέρον των συζητήσεων στο *Νουμά* με αφορμή το βιβλίο του Σκληρού. Ο Δελμούζος, εξοικειώνοντας το αναγνωστικό κοινό του περιοδικού με το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της παρουσίασής του σε αυτά ακριβώς τα ζητήματα. Και, όπως ήδη έχει αναφερθεί, δεν περιορίστηκε μόνο στην παρουσίαση των θέσεων του συγγραφέα, παρά ανέπτυξε και τους δικούς του συλλογισμούς, προεκτείνοντας το σκεπτικό του Σκληρού.

Εχοντας ως αφετηρία την ανάλυση του Σκληρού για τη γλώσσα και το δημοτικισμό στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, ο Δελμούζος θα προβεί, στο γνωστό άρθρο «Στους δημοτικιστάς», σε μία αυστηρή, και σαρκαστική μαζί, κριτική της ελληνικής διανόησης, καθώς και του εκπαιδευτικού συστήματος.[11] Το ελληνικό σχολείο, γράφει ο Δελμούζος, καταπνίγει από όλες τις πλευρές τους μαθητές, τη στιγμή που θα έπρεπε -και εδώ δηλώνεται το όραμα του αρθρογράφου για ένα νέου τύπου σχολείο- να αφήνει να εκδηλωθούν και να καλλιεργεί τις κλίσεις και τις ικανότητες των παιδιών. Η ανώτατη εκπαίδευση, από τη μεριά της -που ο Δελμούζος κατονομάζει ως «κατωτάτη», ακολουθώντας την ειρωνικά αντεστραμμένη κλίμακα του Φ. Φωτιάδη-,* βρίσκεται σε οικτρή κατάσταση, ιδίως ο χώρος πέρα από τις θετικές επιστήμας, όπου οι νέες επιστημονικές ιδέες και σχήματα θεωρείται, ούτε λίγο ούτε πολύ, πως προκαλούν αλλεργία στο καθηγητικό κατεστημένο.

Μόνο όσοι αντέχουν οικονομικά τις σπουδές στο εξωτερικό, συνεχίζει ο υποστηρικτής του Σκληρού, έχουν τη δυνατότητα να ξεφύγουν από το καταθλιπτικό τοπίο της ελληνικής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Ωστόσο, ούτε αυτοί απαλλάσσονται από την ελληνική κακοδαιμονία, την οποία κουβαλούν όπου και αν πάνε. Ο Δελμούζος, αντλώντας ασφαλώς και από τη δική του σπουδαστική πείρα (την εποχή που γράφει στο *Νουμά* δεν έχει ακόμα περατώσει τις σπουδές του),

* Με αυτήν την αντιστροφή εννοούσε πως όσο ανέβαινε κανείς τα σκαλοπάτια της εκπαίδευσης, τόσο περισσότερο αποτυφλώνόταν, αντί να μορφώνεται.

αναφέρει πως σχεδόν σε κάθε ευρωπαϊκή μεγαλούπολη συναντά κανείς ελληνικές φοιτητικές κοινότητες, που δεν είναι παρά μικρογραφημένες Ελλάδας: παραλλαγές σε γερμανικούς, γαλλικούς κ.λπ. τόνους, του «Ζαχαράτου», δηλαδή της καφενόβιας αερολογίας και ανευθυνότητας. Κατά τον αρθρογράφο, η εκκολαπτόμενη διανόηση της Ελλάδας, σπουδάζοντας στα πανεπιστήμια της αστικής Ευρώπης δεν έρχεται παρά μόνο σε επιδερμική επαφή με την επιστήμη: η κοινωνική ζωή, όπως και στα ελληνικά πράγματα, εξακολουθεί γι' αυτήν να είναι αδιάφορη, ξένη προς τις γνώσεις που αποκόμισε.

Κατά συνέπεια, ούτε από όσους σπουδάζουν στο εξωτερικό, χωρίς να ξεφεύγουν από τις ελληνινικές συνήθειές τους, μπορεί να κανείς να ελπίζει κάτι καλό για τη χώρα. Η μόνη λύση, αποφαίνεται ο Δελμούζος, είναι αυτή που έδειξε ο Σκληρός: οι δημοτικιστές, ως τα πιο προωθημένα στοιχεία της κοινωνίας, να συμβάλουν στο «ξύπνημα των σκλάβων» και να υποβοηθήσουν το ξεδίπλωμα της ταξικής πάλης (ταγμένοι βέβαια στο πλευρό των «σκλάβων»). Για να γίνει όμως αυτό, ο δημοτικισμός οφείλει να βγει από το καβούκι του, να πάψει, όπως δείχνει το παράδειγμα του *Νουμά*, να κινείται στον ερμητικά κλειστό και μεσσιανικό κόσμο της «Τέχνης» (με καφαλαίο ταύ), μέσα σε «μία ατμόσφαιρα γιομάτη από στίχους», και να αναζητήσει την «πολιτική δύναμη» που του είναι απαραίτητη προκειμένου σταθεί στο ύψος των περιστάσεων. Διότι, όπως εξηγείται σε ένα σημείο του κειμένου, ο δημοτικισμός, που ξεπερνά το πλαίσιο του ακαδημαϊσμού, ουσιαστικά βρίσκεται «[έ]να σκαλοπάτι μονάχα» πιο πέρα από τα ψευτοϊδανικά των καθαρολόγων.

Οι παραπάνω απόψεις, που περιείχαν και αιχμές ενάντια στο *Νουμά*, ο οποίος και φιλοξενούσε στις στήλες του το κείμενο του Δελμούζου, δεν έμειναν χωρίς απάντηση από το περιοδικό. Ο Ταγκόπουλος αρνήθηκε πως ο δημοτικιστικός έως τότε κινείτο σε στενούς ορίζοντες και, όπως έχουμε δει αλλού, ασπάσπηκε την πρόταση των Δελμούζου και Σκληρού για το άνοιγμα του δημοτικιστικού κινήματος προς το σοσιαλισμός, σε ταυτόχρονη συμπόρευση όμως και με τον εθνικισμό.

Ο Δελμούζος, από τη μεριά του, θα επανέλθει λίγο αργότερα, στα μέσα Σεπτεμβρίου 1907, με ένα μικρό κείμενο. Σε αυτό, σχολιάζεται εκ νέου η θέση «Ολα για την Τέχνη και δια της Τέχνης» που, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, αποτελεί το credo, το σύστημα της δημοτικιστικής κίνησης και του *Νουμά*, καθώς και ο δογματισμός του ψυχαρικού δημοτικισμού -δηλαδή του δημοτικισμού που εκφράζει το περιοδικό. Αυτό το τελευταίο, θεωρείται ως ένας σοβαρός ανασταλτικός παράγοντας στην ένταξη στο δημοτικιστικό αγώνα μετριοπαθών, γλωσσικά, στοιχείων με κοινωνικό όραμα και σύστημα. Με άλλα λόγια, ο Δελμούζος τάσσεται από άποψη τόσο επιστημονική (την οποία εντούτοις αφήνει κατά μέρος), όσο και από τακτική (σε σχέση τον αγώνα του δημοτικισμού και του σοσιαλισμού), υπέρ της λεγόμενης «μικτής» γλώσσας, ενάντια στην ψυχαρονουμαδική ακρότητα. Η θέση αυτή, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν έγινε δεκτή από την πλευρά του *Νουμά*, ο οποίος δήλωσε ανυποχώρητος· «ζητάμε αλάκερα πράματα κι όχι μισά», ήταν η σχετική αποφθευγματική ρήση του.[12]

Στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης εθνικιστών και δημοτικιστών μέσα από τις στήλες του *Νουμά*, οι πρώτοι, και συγκεκριμένα ο Στέφανος Ραμάς, ο Γιάγκος Χατζής και (γράφοντας παράλληλα με την εξέλιξη της συζήτησης) ο Ιων Δραγούμης, στο ζήτημα της γλώσσας ακολούθησαν, προσδίδοντάς του όμως μία αντιδυτικιστική υφή, το ψυχαρικό περίγραμμα που προαναφέρθηκε: η γλώσσα, όχημα του εθνικής ολοκλήρωσης και της εθνικής αυτοσυνείδησης.

Ο Ραμάς καταρχήν, στα άρθρα «Οι δημοτικισταί και το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», πρώτιστα, και «Στους σοσιαλδημοκράτες»,[13] δευτερευόντος, διατύπωσε τη θέση πως το δημοτικιστικό κίνημα πρέπει να έχει όχι ταξικό στίγμα, δηλαδή να υπερασπίζεται «υλικά» συμφέροντα, όπως θέλει ο Σκληρός, αλλά μία ιδέα, αυτήν του έθνους. Η δημοτικιστική κίνηση, πάντα κατά το Ραμά, πρέπει να έχει ως επίκεντρο το σχολείο, το εκπαιδευτικό σύστημα γενικότερα, καθόσον από τη στηριγμένη στη δημοτική γλώσσα εκπαίδευση αναμένεται να απελευθερωθεί η νεολαία και ο φοιτητικός κόσμος από τον καθαρευουσιάνικο οπισθοδρομισμό.

Ο Ραμάς δεν αρνείται βέβαια την ανάγκη να υπάρχει ένας δίαυλος επικοινωνίας της δημοτικιστικής μειοψηφίας - πρωτοπορίας με τις λαϊκές τάξεις, αφού όπως ο Σκληρός, και αυτός βλέπει την πρωτοπορία αυτή ως το φωτοδότη του λαού. Ωστόσο, σε διάκριση από το μαρξιστή διανοητή, αφενός βλέπει τη δημοτικιστική μειοψηφία ως μία αριστοκρατική κάστα από ανώτερους ανθρώπους, αφετέρου θέλει η σχέση δημοτικιστών και λαού να περιστρέφεται γύρω από το τετράπτυχο «Σύνολο» - «Κράτος» - «Εθνος» - «Γένος» (τα κεφαλαία του Ραμά), παρά να έχει ως σημείο αναφοράς την ταξική, κοινωνική πάλη.

Ο επικριτής του Σκληρού, ακολουθώντας το κλασικό, θα λέγαμε, δημοτικιστικό σχήμα αποδίδει στη γλώσσα μεταφυσικές ιδιότητες, το μονοϊδεαστικό σχήμα της δημοτικής, για να θυμηθούμε τον Κ.Θ. Δημαρά. Θεωρεί, λοιπόν, πως η επικράτηση της δημοτικής θα επιτρέψει αυτόματα στην ελληνική κοινωνία να ξεπεράσει την κακοδαιμονία της· θα απελευθερώσει τις καταπιεσμένες από την καθαρεύουσα αστείρευτες λαϊκές δυνάμεις, έτσι που το ελληνικό έθνος, έχοντας πλέον βγει από το σκοτάδι και ανακτήσει της δημιουργικές δυνάμεις του, θα μεγαλουργήσει: το κράτος θα πάψει να είναι χάρβαλο, οι Τούρκοι θα κατατροποθούν κ.λπ. Βλέποντας τα πράγματα από αυτήν την οπτική, ο Ραμάς εκτιμά πως ο σοσιαλισμός, όντας ξένος στην ουσία της ελληνικής λαϊκότητας, δεν είναι παρά ένα μασκάρεμα, μία παραλλαγή του «Δασκαλισμού» (με καφαλαίο δέλτα) και του «σχολαστικισμού»· δηλαδή ένα σύστημα ψεύτικο και «καταστρεφτικό» όπως η εκείνο της καθαρολογίας, το οποίο ο δημοτικισμός αντιμάχεται.

Στο περίγραμμα του Ραμά θα κινηθεί και ο Γιάγκος Χατζής, απορρίπτοντας το ζητούμενο του Σκληρού για σύνδεση του δημοτικιστικού κινήματος με το σοσιαλισμό. Ο Χατζής θα τονίσει τη θεμελιακή σημασία της μόρφωσης -στη δημοτική φυσικά- στην υπόθεση της απελευθέρωσης των αλύτρωτων Ελλήνων, σύμφωνα με το σχήμα που θεωρεί την «αλήθεια» της γλώσσας -εν προκειμένω έχουμε να κάνουμε με την αλήθεια της δημοτικής, σε διάκριση με το ψεύδος της καυθαρεύουσας- ως την ακατανίκητη «αλήθεια» της ίδιας της ζωής. Για τον επικριτή του Σκληρού, η συσχέτιση του δημοτικιστικού με το σοσιαλιστικό, δηλαδή κοινωνικό, αγώνα είναι αδιανόητη, καθόσον θεωρείται ως διάρρηξη του συνεκτικού ιστού του ελληνικού εθνικού σώματος. Εχοντας ως σημείο αναφοράς την έννοια του εθνικού συνόλου, και όχι της κοινωνικής τάξης, ο Χατζής πιστεύει πως ο προσηλομένος στα εθνικά ιδεώδη δημοτικισμός είναι το υλικό πάνω στο οποίο θα οικοδομηθεί η ενότητα του ελληνικού έθνους.[14]

Διαφοροποιημένη από τις απόψεις των Ραμά και Χατζή, αλλά πάντα σε εθνικιστική βάση, θα προβάλει στο *Νουμά* η θέση του Δραγούμη πάνω στο ζήτημα της γλώσσας. Με το θέμα αυτό, της γλώσσας, ο Δραγούμης δε θα καταπιαστεί στην αρθρογραφία του στο πλαίσιο της συζήτησης για το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, αλλά σε ένα κείμενο που δημοσιεύεται στο περιοδικό παράλληλα με αυτήν. Το κείμενο φέρει τίτλο «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα» και εμφανίζεται στο *Νουμά* στα τέλη του 1907, τρεις εβδομάδες έπειτα από τη δημοσίευση του άρθρου «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας». Μολονότι στο εν λόγω δημοσίευμα του Δραγούμη για τη γλώσσα δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά στο Σκληρό, είναι ολοφάνερο πως τα ιδεολογικά, γλωσσικά και άλλα θέματα που συζητούνται εκεί, θίγονται ακριβώς με αφορμή τη συναφή προβληματική του *Κοινωνικού μας ζητήματος*.

Ο Δραγούμης, σε αντίθεση με τους Ραμά και Χατζή, και συνεπώς συμπλέοντας καταρχήν με το Σκληρό, παραδέχεται «πως το γλωσσικό ζήτημα δεν είναι ξερά γλωσσικό ζήτημα, παρά είναι κοινωνικό ζήτημα».[15] Η έννοια βέβαια που έχει εδώ ο όρος «κοινωνικό ζήτημα» δεν είναι ταυτόσημη με εκείνη του Σκληρού: ο Δραγούμης δεν πιστεύει πως υπάρχει ταξική διάσταση στο ζήτημα της γλώσσας, αποδέχεται όμως ότι αυτό συνδέεται με τους όρους συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας. Για το Δραγούμη, όπως και για όλους τους δημοτικιστές, η δημοτική γλώσσα συμβολίζει τη ζωή, το ζωντανό, σε αντίθεση με την καθαρεύουσα που εκφράζει τη νέκρα, το ψόφιο. Το ψεύδος της καθαρεύουσας, κατά τη γνώμη του αρθρογράφου, συνδέεται με την απατηλή δυτική φιλλεληνική εικόνα του σύγχρονου Ελληνα και της σύχρονης Ελλάδας ως ομοιώματος των αρχαίων

Ελλήνων και της αρχαίας Ελλάδας. «Μας μασκάρεψαν», γράφει, «με κράνη και περικεφαλαίες, με δόρατα, σάνταλα, χιτώνες, θώρακες -όλα χάρτινα και ξύλινα, χρυσωμένα με χρυσόχαρτα κολλημένα».[16] Σε αυτή τη σύλληψη αντιστοιχεί η ιδέα της μικρής Ελλάδας, του Ελληνικού κράτους κατά το δυτικοευρωπαϊκό υπόδειγμα και, φυσικά, η καθαρεύουσα. Από την άλλη μεριά, κατασκευάστηκε η εξίσου απατηλή εικόνα του φαναριωτισμού: η εικόνα της σύγχρονης Ελλάδας με μέτρο το πολυεθνικό Βυζάντιο και έκφραση την, θεωρούμενη ως αδύνατο να εκπληρωθεί, Μεγάλη Ιδέα.

Απέναντι σε αυτό το διπλό ψεύδος, της καθαρεύουσας και της ανασύστασης του Βυζαντίου, ο Δραγούμης αντιτάσσει τη δημοτική γλώσσα και τον κοινοτισμό αντίστοιχα. Ο κοινοτισμός λογίζεται ως η κοινωνική βάση πάνω στην οποία θα οικοδομηθεί η Ελλάδα που θα εκτείνεται έως εκεί που φτάνει η «Ελληνική φυλή». Μολονότι υπάρχει ασάφεια τόσο ως προς τα όρια του χώρου που κατά τη γνώμη του Δραγούμη καταλαμβάνει η «φυλή», καθώς και ως προς την κρατική υπόσταση της Ελλάδας που επιθυμεί, φαίνεται πως ο εθνικιστής δημοτικιστής είχε κατά νου *ένα δίκτυο ελληνικών κοινοτήτων, απλωμένων στο νοτιανατολικό άκρο της Ευρώπης και στη* Μικρά Ασία. Εδώ ακριβώς βρίσκεται και το κοινωνικό υπόβαθρο του γλωσσικού ζητήματος κατά τον Δραγούμη. Διότι, όπως είναι εμφανές, η γλώσσα, δηλαδή η δημοτική, εκτιμάται πως θα χρησιμεύσει για να κρατήσει ζωντανό, ενωμένο το οραματιζόμενο κοινοτιστικό πλέγμα του ελληνισμού: (α) ως δια-κοινοτικό επικοινωνιακό μέσο και (β) ως ανάχωμα στη φθοροποιό επίδραση του δυτικού πολιτισμού.

Οπως ίσως διαφάνηκε από τα παραπάνω, στο Δραγούμη, το γλωσσικό ζήτημα δε συνδέεται ούτε με με την εκπαίδευση, ούτε με το φωτισμό του λαού. Σε αντίθεση με το κλασικό δημοτικιστικό πρόγραμμα που επιδιώκει την αναδιοργάνωση του σχολείου και του πανεπιστημίου με βασικό μοχλό την επιβολή της δημοτικής γλώσσας, ο Δραγούμης προτείνει ακριβώς το ανάποδο: περιορισμό της εκπαίδευσης και κλείσιμο σχολείων. Κατ' αυτόν, ο σκοταδισμός και ο συντηρητισμός βρίσκονται στις γνώσεις και τις ιδέες που έρχονται από την Εσπερία. Συνεπώς, αυτό που ο ελληνικός λαός χρειάζεται δεν είναι να ριχτεί στην περιπέτεια της γνώσης, που θεωρείται ως το όχημα της δυτικής αλλοτρίωσης, αλλά σε εκείνην του κινδύνου. Ο Δραγούμης, κάνοντας ένα βήμα πέρα από την παραδοσιακή δημοτικιστική θέση, δε θεωρεί εχθρό μόνο το «δάσκαλο», τον καθαρολόγο, αλλά και τον διανοούμενο. Ο αντιδιανοουμενισμός αυτός, συνδυαζόμενος με τον αντιδυτικισμό του, δημιουργεί ένα εκρηκτικό μείγμα νιτσεϊκής έμπνευσης. Ετσι, στο ζήτημα της γλώσσας και της εκπαίδευσης ο Δραγούμης παρουσιάζεται με αισθητά διαφοροποιημένες θέσεις από εκείνες των ομοφρόνων του εθνικιστών δημοτικιστών, όπως οι Ραμάς και Χατζής.[17]

Ο Κ. Χατζόπουλος, με τη σειρά του, στα άρθρα «Το κοινωνικό μας ζήτημα» και «Στους σοσιαλιστοφάγους»[18] θα σχολιάσει τις θέσεις του Ραμά γύρω από το ζήτημα της γλώσσας, όπως αυτές εκφράστηκαν στα δύο κείμενα του εθνικιστή επικριτή του Σκληρού που προαναφέρθηκαν. Ο Χατζόπουλος, που ασπάζεται ολόψυχα την άποψη του Σκληρού πως η ελληνική εργατική τάξη έχει αντικειμενικό συμφέρον από την επικράτηση της δημοτικής, συναρτά απόλυτα το θέμα της επαναστατικότητας στο ζήτημα της γλώσσας με τη συνολικά επαναστατική στάση απέναντι σε όλες τις κοινωνικές υποθέσεις. Υπό αυτήν την οπτική, θα αρνηθεί ουσιαστικά την ιδιότητα του «επαναστάτη» σε όσους αυτοπροσδιορίζονται μεν έτσι, αλλά ταυτόχρονα δηλώνουν εχθρικοί στο εξελικτικό σχήμα του Σκληρού. Υποστηρίζει, λοιπόν, πως συνιστά εντέλει συντηρητισμό το να επιθυμεί κάποιος, όπως ο Ραμάς, να είναι ανατρεπτικός μόνο σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα, εν προκειμένω στο γλωσσικό, ενώ στο γενικότερο ζήτημα της κοινωνικής εξέλιξης να εμφανίζεται οπαδός της στασιμότητας.

Ο Χατζόπουλος θα σχολιάσει και άλλες πτυχές της εθνικιστικής δημοτικιστικής πρότασης για τα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα, θίγοντας, μεταξύ άλλων, και το αδύνατο της από τα πάνω, σύμφωνα και με το πρόγραμμά του, επιβολής των στόχων του εθνικιστικού δημοτικισμού.

Ιδιαίτερα έντονα θα καυτηριάσει και τον αντιδυτικιστικό - απομονωτιστικό χαρακτήρα του πολιτισμού που οραματίζεται να δημιουργήσει στην Ελλάδα ο δημοτικισμός στην κατά Ραμά εκδοχή του. Η εκδοχή αυτή κρίνεται από το Χατζόπουλο ως σωβινιστική, σκοταδιστική και επικίνδυνη για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας, σε αντίθεση με το σοσιαλιστικό πολιτιστικό όραμα, που επιδιώκει το καλό «αλάκερης της [ελληνικής] κοινωνίας», τόσο μέσω της οικειοποίησης των δυτικών πολιτισμικών αγαθών, όσο και μέσω της δημιουργικής επαφής με την παράδοση. Η απάντηση που Ραμάς έδωσε, στο κείμενο «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια», στην παραπάνω τοποθέτηση του Χατζόπουλου, επιβεβαίωσε απλώς τον αντιδυτικό - απομονωτιστικό προσανατολισμό του πολιτισμικού προγράμματός του.[19]

Στα μέσα Απριλίου 1907, και ενώ η συζήτηση στο *Νουμά* με αφορμή το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* έβαινε προς το τέλος της, ο Κώστας Χατζόπουλος δημοσιεύει στο περιοδικό ένα άρθρο αφιερωμένο αποκλειστικά στη διερεύνηση του γλωσσικού ζητήματος από τη σκοπιά του σοσιαλισμού, του σοσιαλιστικού αγώνα. Πρόκειται για το κείμενο «Σοσιαλισμός και γλώσσα», του οποίου κεντρικός στόχος είναι να καταδειχτεί πως η δημοτική γλώσσα συνιστά θεμελιακό όπλο της ταξικής πάλης στην Ελλάδα, απόλυτα απαραίτητο στην υπόθεση της εργατικής τάξης.

Ο αρθρογράφος ξεκινά με μία μάλλον αναλυτική περιγραφή της θέσης του Σκληρού για το ζήτημα της γλώσσας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην άποψη πως ο αγώνας για την επικράτηση της δημοτικής, όντας αντικειμενικά συνδεδεμένος με το σοσιαλιστικό, τον «κοινωνικό αγώνα», μπορεί να ευοδωθεί μόνο πέρα από το υπάρχον αστικό καθεστώς της χώρας. Από εδώ πηγάζει και η πρωτεύουσα θέση του δημοτικισμού για τη σοσιαλιστική υπόθεση. Η εξέταση της σχέσης γλώσσας και σοσιαλισμού εκ μέρους του Χατζόπουλου γίνεται από την ανάποδη, σε σύγκριση με το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, κατεύθυνση: όχι ως αίτημα για να αγκαλιάσουν οι δημοτικιστές τις σοσιαλιστικές σκοπεύσεις, αλλά ακριβώς το αντίθετο. Με άλλα λόγια, επιδιώκεται να δειχτεί ότι οι Ελληνες σοσιαλιστές, στο ζήτημα της γλώσσας, οφείλουν να μείνουν ανυποχώρητοι: η δημοτική πρέπει ανεπιφύλακτα να καταστεί ως η γλώσσα στην οποία θα εκφέρεται ο σοσιαλιστικός λόγος. Σε αυτό το θέμα, καμμία αναδίπλωση τακτικού τύπου δεν μπορεί, κατά την άποψη του γνωστού λογοτέχνη, να είναι δικαιολογήσιμη και αποδεκτή.

Σοσιαλισμός και δημοτικισμός, γράφει ο Χατζόπουλος, είναι δύο πράγματα διακριτά: κάποτε συνυπάρχουν· άλλοτε όχι. Οταν ο δημοτικισμός δε συμπίπτει με το σοσιαλισμό, τότε πρόκειται για έναν «ανεδαφικό», ουτοπικό δημοτικισμό, που επιζητεί την πραγμάτωση των στόχων του στη συνδρομή μίας κοινωνικής τάξης, της ελληνικής αστικής τάξης, με «αντίθετο» προς το δημοτικισμό «συμφέρον».[20] (Το σχήμα του Χατζόπουλου, όπως είναι πασιφανές, στηρίζεται στη μαρξιστική αντίληψη για το λεγόμενο «ουτοπικό» ή «ουτοπιστικό σοσιαλισμό», η οποία και μεταγράφεται «ελληνοδημοτικιστικά» [αν μπορεί να ειπωθεί έτσι]. Στην ίδια αντίληψη είχε προηγουμένως, μάλλον όχι καταφανώς, στηριχτεί ο Σκληρός στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, προκειμένου να αναλύσει από σοσιαλιστική σκοπιά το ζήτημα της γλώσσας. Ρητά, αυτό το σχήμα εκφράστηκε στο άρθρο «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'» [βλ. παρακάτω, III]. Ακριβώς το οικείο χωρίο του παραπάνω κειμένου του Σκληρού, άλλωστε, ανέπτυσσε και παρουσίαζε συνεκτικότερα και πιο σφαιρικά ο φίλος του Κώστας Χατζόπουλος στο άρθρο «Σοσιαλισμός και γλώσσα» -τούτο πιστοποιείται τόσο από γλωσσικά δάνεια, λ.χ. η λέξη «ανεδαφικός», όσο και από την παράλληλη αναφορά στον *Εργάτη* του Βόλου.)

Εξίσου «ανεδαφικός» με το δημοτικισμό που δρα σε διάζευξη με το σοσιαλισμό θεωρείται και ο σοσιαλισμός που επιλέγει να εκφράζεται στην καθαρεύουσα και όχι στη δημοτική: δηλαδή, ο σοσιαλισμός που διαλέγει να πολεμήσει την αστική τάξη «με ένα απ' τα όπλα της κυριαρχίας της».[21] Κατά το σοσιαλιστή λογοτέχνη, μία τέτοια επιλογή αξιολογείται ως καταστροφική για το σοσιαλιστικό αγώνα, αφού έτσι ο απελευθερωτικός λόγος του σοσιαλισμού δεν μπορεί να μιλήσει στον ψυχισμό του εργάτη, ενώ, από την άλλη μεριά, διευκολύνεται η διαιώνιση της κυριάρχης γλωσσικής «πρόληψης» κατά της δημοτικής στα λαϊκά στρώματα -άρα, διαιωνίζεται

και ένας θεμελιακός όρος της εκμετάλλευσής τους από την αστική τάξη. Επομένως, το επιχείρημα -υπέρ της ανάγκης για τακτικές υποχωρήσεις του σοσιαλισμού έναντι της καθαρεύουσας- πως οι «κατώτερες τάξεις» είναι ποτισμένες από τη γλωσσική «πρόληψη», και συνεπώς η καθαρεύουσα διευκολύνει το σοσιαλιστικό λόγο να φθάσει σε αυτές, δε γίνεται αποδεκτό από το Χατζόπουλο, ο οποίος και αντιτείνει: η όλη σοσιαλιστική ιδεολογία εμποδίζεται να πλησιάσει τον εργάτη, εξαιτίας της αλλοιωμένης, από τους αστούς, συνείδησης που αυτός έχει, κομμάτι της οποίας συνιστά και η «πρόληψη» στο γλωσσικό. Είναι όμως αυτή η «νοθευμένη» συνείδηση των εκμεταλλευόμενων στρωμάτων που ο σοσιαλισμός αγωνίζεται να καταστρέψει· κατά συνέπεια, ο αγώνας του πρέπει να είναι ασυμβίβαστος ενάντι όλων των εκφάνσεων της αλλοιωμένης αυτής συνείδησης, άρα και ενάντι της «πρόληψης» στο ζήτημα της γλώσσας.

Κρίνοντας από τούτη τη γωνία τα πράγματα, ο Χατζόπουλος θα εκφραστεί εγκωμιαστικά για τον *Εργάτη* του Βόλου που επέλεξε να εκδίδεται στη δημοτική γλώσσα και θα επαινέσει, για τον ίδιο λόγο, το σμυρνιό συνωνόματό του (πρόκειται για το «νέο φύλλο [το] σοσιαλιστικό [που] στη Σμύρνη βγήκε»). Αντίθετα, θα είναι εξαιρετικά επικριτικός απέναντι στο *Μέλλον* του Διονύσιου Κόκκικου και στους Κοινωνιολόγους που το χρησιμοποιούσαν ως έντυπο βήμα τους, διότι υιοθέτησαν την προβολή του σοσιαλισμού μέσω της καθαρεύουσας: «αγκάλιασαν», όπως συγκεκριμένα γράφεται, «την ψόφια γλώσσα για ένα ζωντανό κίνημα», απευθυνόμενοι μάλλον «στις κυρίαρχες τάξεις», παρά «στο λαό».[22]

Ο γλωσσικός προσανατολισμός του *Μέλλοντος* πρέπει να υπήρξε για το Χατζόπουλο το ερέθισμα για να γράψει το άρθρο «Σοσιαλισμός και γλώσσα». Βέβαια, με το *Μέλλον* του Κόκκινου, καθώς και με τους Κοινωνιολόγους, ο Χατζόπουλος δε διαφωνούσε μόνο από στενά γλωσσική, αλλά και από ευρύτερη πολιτική άποψη: θεωρούσε τη ρεφορμιστική - ρεβιζιονιστική γραμμή τους επιβλαβή για την εργατική υπόθεση. Με την κριτική του, λοιπόν, υπερασπίζεται: (α) στο πολιτικό - ιδεολογικό επίπεδο, τον ορθόδοξο, δευτεροδιεθνιστικό μαρξισμό, (β) στο γλωσσικό ζήτημα, τον ανυποχώρητο δημοτικισμό (που, όπως δείξαμε, είναι άρρηκτα δεμένος, ως στάση, με το γενικότερο σύστημα του Χατζόπουλου, ως «ελληνοδημοτικιστική» εκδοχή της μαρξιστικής αντίληψης για τον «ουτοπι[στι]κό σοσιαλισμό»). Γι' αυτό, άλλωστε, και κάποιες κινήσεις που φαίνεται πως υπήρξαν ώστε να αναλάβει ο γνωστός σοσιαλιστής λογοτέχνης τη διεύθυνση του *Μέλλοντος* δεν καρποφώρησαν.[23] Πάντως, ανάλογη με την περίπτωση του εντύπου του Κόκκινου διαφωνία είχε ο Χατζόπουλος και για τις πολιτικές επιλογές του *Εργάτη* του Βόλου και του Διευθυντή του Κ. Ζάχου. Επιπλέον, οι παλινωδίες που ο τέλευταίος είχε εξαρχής επιδείξει στο γλωσσικό, κλίνοντας υπέρ της λεγόμενης «μικτής», είχε από καιρό πριν, από την άνοιξη του 1908, διαγνωστεί από το Χατζόπουλο και τον είχε στενοχωρήσει.[24]

Από τα παραπάνω είναι εμφανές πως οι Δελμούζος και Χατζόπουλος στο ζήτημα της γλωσσικής μορφής διατύπωσαν, εξ ονόματος του σοσιαλισμού, διαφορετικές θέσεις: υπέρ της «μικτής» ο πρώτος, κατά των συμβιβασμών ο δεύτερος. Πιστοποιείται, άραγε, κάποια γενικότερη διάσταση απόψεων, πάνω σε αυτό το ζήτημα, στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο του *Νουμά*; Βέβαια, όταν ο Χατζόπουλος δημοσιεύει το «Σοσιαλισμός και γλώσσα», ο Δελμούζος έχει πλέον ουσιαστικά τερματίσει τις ερωτοτροπίες του με το σοσιαλισμό ή, τουλάχιστον, έχει πια δρομολογηθεί η αμετάκλητη ρήξη του με τις αντιλήψεις του Σκληρού. Ο Χατζόπουλος συνέδεσε αυτήν την πορεία με την επιλογή της λεγόμενης «μικτής», πράγμα αναμενόμενο, αφού οι λογαριασμοί του γίνονταν με μέτρο το σχήμα της «ελληνοδημοτικιστικής» εκδοχής του «ουτοπι(στι)κού σοσιαλισμού». Το ζήτημα εντούτοις δε βρίσκεται εδώ, ούτε σε μία στατιστική μεταξύ των σοσιαλιστών που πήραν το λόγο στη συζήτηση για το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*· ούτως ή άλλως, κανείς από αυτούς -πέρα από το Δελμούζο- δεν έθιξε συγκεκριμένα το θέμα της γλωσσικής μορφής, και μόνο έμμεσα, από τη γλώσσα των ίδιων των γραπτών τους, μπορεί κανείς να εικάσει ποιά θέση θα έπερναν επ' αυτού. Η απάντηση στο ερώτημα που τέθηκε πιο πάνω ουσιαστικά σημαίνει την αποκρυπτογράφηση της θέσης του ίδιου του Σκληρού. Ας αφήσουμε προσωρινά την απάντηση σε τούτο το ερώτημα να εκκρεμεί,

έως ότου έλθει η κατάλληλη στιγμή: δηλαδή μόλις ολοκληρώσουμε την παρουσίαση της συζήτησης στο *Νουμά* από τη σκοπιά των γλωσσοεκπευδευτικών κ.ά. ζητημάτων.

Γυρίζοντας στο *Νουμά*, βρισκόμαστε και πάλι στον Απρίλιου του 1907, και ακριβέστερα στο επόμενο από εκείνο το φύλλο του περιοδικού όπου φιλοξενήθηκε το «Σοσιαλισμός και γλώσσα» του Κώστα Χατζόπουλου. Ο *Νουμάς* δημοσιεύει την απάντηση του Στέφανου Ραμά στο κείμενο του Χατζόπουλου, ένα επιστολιμαίο άρθρο με τον ίδιο τίτλο (έχουμε ήδη, με άλλη ευκαιρία, αναφερθεί σε αυτό). Ο εθνικιστής δημοτικιστής απορρίπτει[25] όσα είχε προσάψει ο αντίπαλός του στο δημοτικισμό που δεν εμαφανίζεται δεκτικός στο σοσιαλισμό (ότι εμφορείται, δηλαδή, από πνεύμα ουτοπισμού, δεν μπορεί να υπερβεί τα όρια της εξουσίας της αστικής τάξης και λειτουργεί εντέλει συντηρητικά). Ο Ραμάς δηλώνει, ανάμεσα σε άλλα, πως η μόνη έγνοια του δημοτικισμού στον οποίον ο ίδιος πρεσβεύει δεν έχει σχέση με τάξεις και ομαδικά οικονομικά συμφέροντα (άλλωστε, ο εθνισκιστής Ραμάς δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη τάξεων στη βάση οικονομικών όρων μέσα στο ελληνικό έθνος), παρά αφορά μόνο το πώς θα δυναμώσει η ισχύς της κρατικής μηχανής.

Η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκαπαίδευση θα αναπλάσει το εκπαιδευτικό σύστημα και θα οδηγήσει, κατ' αυτόν τον τρόπο, στην άνοδο του όλου μορφωτικού επιπέδου της κοινωνίας παρμένης στο σύνολό της. Η δημοτικιστική αναμόρφωση -περιορισμένη αυστηρά σε εκπαιδευτικό πλαίσιο- θα επιφέρει τη μορφωτική άνοδο (η μόρφωση θεωρείται θεμελιακό κριτήριο της κοινωνικής ιεραρχίας και ομαδοποίησης) σε όλες τις ομάδες, που σχηματίζονται με βάση το υπάρχον μορφωτικό επίπεδο, του ελληνικού πληθυσμού. Κατά συνέπεια, θα διευρυνθούν τα τμήματα του πληθυσμού με καλύτερη μόρφωση, πράγμα που θα έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της κρατικής δύναμης (ο απώτερος στόχος του Ραμά). Ο Χατζόπουλος θα εκτιμήσει πως η όλη προσπάθεια του αντιπάλου του στο κείμενο - επιστολή «Σοσιαλισμός κια γλώσσα» είχε παραπλανητικό στόχο: να συγκαλυφθεί η ταξική ουσία του δημοτικισμού που επιθυμεί ο Ραμάς.[26]

Από *τους υποστηρικτές του Σκληρού στη συζήτηση, τη γνώμη τους για το γλωσσικό θα κα*ταθέσουν και οι Γιαννιός και Ζαβιτζιάνος. Ο πρώτος, θα διατυπώσει τη θέση πως το δημοτικιστικό κίνημα, στην κλασική μορφή του (κλεισμένο στο χώρο της τέχνης, όπως διαπίστωσε ο Δελμούζος, και χωρίς να αναγνωρίζει τη σύνδεση του γλωσσικού με το κοινωνικό ζήτημα, όπως επισήμανε ο Σκληρός -«Ο Ντέλος τάψαλε της Μούσας κι ο Σκληρός της Γλώσσας μας» [τα κεφαλαία του Γιαννιού]), φαίνεται να έχει αγγίξει πλέον τα οριά του. «Εφέτος», γράφει ο Γιαννιός,

> είχαμε και το διαγώνισμα γι' Αναγνωστικά [με κεφαλαίο άλφα] τ'ου σοφού μας Φωτιάδη, τον επίσημο λόγο του κ. Παπανικολάου, επιθεωρητή στην Κέρκυρα, και την κουβέντα στη Βουλή για τη Γλώσσα [με κεφαλαίο γάμμα]. Ολα αφτά [sic] είναι κατορθώματα και δείχνουν σε ποιό μέρος είναι ανεβασμένο το ζήτημα. Στα 1908 η δημοτική μιλιέται πια κι από το βήμα,[27] όχι από δασκάλους ούτε γυμνασιάρχηδες, παρά από επιθεωρητές σκολειών!

Ακριβώς αυτές οι επιτυχίες του παραδοσιακού δημοτικισμού, κατά το Γιαννιό, πιστοποιούν το άγγιγμα των ορίων του. Στο εξής, είναι ο σοσιαλισμός που θα αποπερατώσει ό,τι μένει να ολοκληρωθεί, καθόσον το ζητούμενο πλέον είναι το ξάνοιγμα του δημοτικισμού στην κοινωνία και η σύνδεσή του με την υπόθεση της εργατικής τάξης. Οι αρχηγέτες του δημοτικιστικού κινήματος, «οι μεγάλοι» όπως κατονομάζονται, ο Ψυχάρης, ο Πάλλης, ο Εφταλιώτης, δε δείχνουν ικανοί, αποφαίνεται ο Γιαννιός, να ηγηθούν του δημοτικισμού στις νέες συνθήκες: να του προσδώσουν, δηλαδή, *κοινωνικό περιεχόμενο και να τον αποδεσμεύσουν από τον καλλιτεχνικό ελιτισμό*. Ο Γιαννιός υποστηρίζει πως το δημοτικιστικό κίνημα, μαζί και ο *Νουμάς*, πρέπει να κλείσουν τους λογαριασμούς τους με τους παλιούς αρχηγούς, που δεν έχουν τίποτα πια να προσφέρουν στον αγώνα, διαφορετικά υπάρχει ο κίνδυνος να τους θεοποίησουν και να τους λιβανίζουν, μένοντας μακριά από τα κοινωνικά ζητήματα. Δε θα διαστάσει μάλιστα, ίσως με λιγότερο φιλοπαίγμονα

διάθεση -και ως εκ τούτου πιο σοβαρά- απ' όσο φαίνεται με πρώτη ματιά, να προτείνει την ανάληψη της ηγεσίας του δημοτικιστικού αγώνα από το Σκληρό, σε αντικατάσταση του Ψυχάρη. (Υποσημειώνουμε πως ο Γιαννιός είχε διετελέσει, από το 1903 έως το 1905, γραμματέας του δημοτικιστή ηγέτη στο Παρίσι.)

Ο υποστηρικτής του Σκληρού, τέλος, θα επισημάνει πως ο γλωσσικός αγώνας είναι ένα κομμάτι («παρτσάς», γράφει) του σοσιαλιστικού και αυτό δεν είναι μόνο εικασία, αλλά διαπίστωση βγαλμένη από την πραγματικότητα. Ανάμεσα στο δημοτικισμό και στο σοσιαλισμό υπάρχει ένας δίαυλος επικοινωνίας από τη μεριά του δεύτερου: με τον ίδιο τρόπο που όποιος αποτινάζει από πάνω του κάποιες από τις προλήψεις της ελληνικής κοινωνίας γίνεται «αναγκαστικά» δημοτικιστής, έτσι και κάθε σοσιαλιστής «της ξενιτειάς» που ασχολείται με τα ελληνικά πράγματα, κερδίζεται με το μέρος του δημοτικισμού. «Έχω παράδειγμα τον εαφτό [sic] μου που έγινα μαλλιαρός γιατί ποθούσα τόνειρο το σοσιαλιστικό».[28] (Η αναφορά στους σοσιαλιστές «της ξενιτειάς» κατέχει θέση αναγνώρισης του γεγονότος πως οι σοσιαλιστικές ιδέες στη Ελλάδα έρχονται κατά κύριο λόγο από Έλληνες που διαμένουν ή σπουδάζουν έξω από τα όρια της ελληνικής επικράτειας.)

Ο Μάρκος Ζαβιτζιάνος, πάλι, θα γράψει δύο λόγια για το γλωσσικό, απευθυνόμενος στο Ραμά, στο άρθρο του «Στους ιμπεριαλιστές». Ως κεντρικό επιχείρημα για την ανεπάρκεια του δημοτικισμού στον οποίο προσέβλεπε ο επικριτής του Σκληρού προβάλλεται η εμμονή του στον ακαδημαϊσμό και η αριστοκρατική αντίληψή του για το φωτισμό των μαζών. Για να επιτύχει ο δημοτικισμός, λέει ο Ζαβιτζιάνος, χρειάζεται να έχει από «πίσω» μία «αλάκερη τάξη σε συνειδητή ομάδα». Τούτη η αναγκαία στήριξη προϋποθέτει κινητοποίηση των μαζών, η οποία όμως δεν μπορεί να επιτευχτεί στη βάση εκπαιδευτικών - μορφωτικών αιτημάτων, παρά -όπως υπονοείται- μόνο βασισμένη σε κοινωνικά συμφέροντα.[29]

Στην ανάγκη σύνδεσης του δημοτικισμού με την εργατική και σοσιαλιστική κίνηση θα αναφερθεί, εκτός συζήτησης, αλλά φυσικά από τις στήλες του *Νουμά*, και ο Ρήγας Γκόλφης (ψευδώνυμο του Δ. Δημητριάδη), το Μάιο του 1909, με αφορμή το σχεδιαζόμενο, για εκείνο το καλοκαίρι, από τους Κοινωνιολόγους εργατικό συνέδριο στο Βόλο. (Το συνέδριο δεν πραγματοποιήθηκε, προφανώς εξαιτίας του μεσολαβήσαντος κινήματος στο Γουδί.) Το ζήτημα της σύνδεσης δημοτικισμού σοσιαλισμού ο Γκόλφης θα το θίξει και από τις δύο πλευρές: του δημοτικισμού αφενός, του σοσιαλισμού αφετέρου. Στο κείμενο τονίζεται πως η δημοτικιστική ιδέα δεν μπορεί να ακουστεί από τη μεγαλοαστική τάξη, που είναι βουτηγμένη στο παρελθόν και στο σχολαστικισμό. «Για τούτο», παρατηρείται,

> εκείνοι οι δημοτικιστές που έχουνε μπει πιο πολύ στο αληθινό πνέμα του Αγώνα [με καφαλαίο άλφα], και κατάλαβαν βαθειά τη σημασία που έχουνε τα λόγια του κ. Σκληρού, [...], αρχίσανε να νοιώθουν πως ο λαός και μάλιστα ο πιεζόμενος πιο πολύ λαός από τη γλωσσική σκλαβιά, ο εργατικός, είναι εκείνος που πρέπει να πάρη απάνω του το μεγάλο ζήτημα, για να του χαρίση την τελειωτική νίκη.[30]

Με άλλα λόγια, η επικράτηση (ή η πλήρης επικράτηση) των δημοτικιστικών στόχων είναι αδύνατη χωρίς τη συνδρομή της εργατικής τάξης. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι δεν είναι ευκρινές αν με αυτό ο Γκόλφης εννοεί τη νίκη του σοσιαλισμού επί του αστικού καθεστώτος στην Ελλάδα, όπως έκανε ο συνάδελφός του Χατζόπουλος, ή απλώς περιορίζει το ζήτημα στη δυναμική διεκδίκηση, από το εργατικό - σοσιαλιστικό κίνημα, των δημοτικιστικών στόχων μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Απευθυνόμενος, έπειτα, στους διοργανωτές του επικείμενου συνεδρίου, τους Κοινωνιολόγους, θα τους καλέσει να μη λησμονήσουν να συζητήσουν εκεί το γλωσσικό ζήτημα και να διαμορφώσουν τις κατάλληλες μεταρρυθμιστικές προτάσεις που θα συντείνουν ώστε να

απελευθερωθεί ο λαός από το σκοταδισμό και το ραγιαδισμό. Η προώθηση της δημοτικής από το σοσιαλιστικό και εργατικό κίνημα, διαβεβαιώνει καταλήγοντας ο Γκόλφης, θα υποβοηθήσει το ξεπέταγμα της ηρωϊκής λαϊκής ψυχής του εργαζόμενου λαού.[31]

III

Ο Σκληρός, όπως προειπώθηκε, στη συζήτηση στο *Νουμά* γύρω από το βιβλίο του θίγει ζητήματα που εδώ μας απασχολούν σε δύο κείμενά του, τα «Στους δημοτικιστάς» πρώτα και κυρίως και «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'» έπειτα και επικουρικά. Στο πρώτο από τα κείμενα διατυπώνονται τρεις ερωτήσεις, σχετικές με τη θεματική τούτου του κεφαλαίου: (α) «Ποιά είναι η αιτία που δεν έχουμε αξιόλογη νεοελληνική φιλολογία;»· (β) «Πώς βγήκε στη μέση το ζήτημα της δημοτικής και εν γένει της γλωσσικής μεταρρυθμίσεως;»· και (γ) «Ποιά είναι η αιτία που υπερίσχυσε η καθαρεύουσα [της δημοτικής];». Υπενθυμίζουμε πως σύμφωνα η τακτική του Σκληρού στο κείμενό του συνίσταται στο να δίδονται σε κάθε ερώτημα δύο απαντήσεις: μία σύντομη, «μεταφυσική», που κωδικοποιεί διάφορες απόψεις του συρμού, και μία εκτενής, «διαλεκτική», που εκφράζει την προσοπική του προσωπική του προσέγγιση. (Στην περίπτωση του ερωτήματος [β], οι «μεταφυσικές» απαντήσεις αποκρυσταλλώνουν μία ιδεοληψία της κυριάρχης ιδεολογίας· σε εκείνες των ερωτημάτων [α] και [γ], έχουμε να κάνουμε με ιδεοληψίες του δημοτικισμού. Η «μεταφυσική» μάλιστα απάντηση στο τελευταίο ερώτημα, σχετίζεται με τον αντικοραϊσμό του δημοτικιστικού κινήματος, ένα ζήτημα πολλαπλώς σημαντικό όσον αφορά τον τρόπο πρόσληψης του ιστορικού παρελθόντος στις κλασικές δημοτικιστικές αναλύσεις και σχήματα.[32])

Στο πρώτο από τα τρία ερωτήματα, η «μεταφυσική» απάντηση είναι η παραδοσιακή δημοτικιστική θέση: «Η ψώφια καθαρεύουσα!»[33] Αντικρούοντας, στη «διαλεκτική» απάντησή του, την παραπάνω «μεταφυσική» εξήγηση, ο Σκληρός εκμεταλλεύεται την ευκαιρία που του δίνεται για να ανατάμει τη νεοελληνική λογοτεχνική και ποιητική ζωή στη βάση του σχήματος του *Κοινωνικού μας ζητήματος*. Ουσιαστικά θα προχωρήσει σε μία πιο συγκεκριμένη, από εκείνη του βιβλίου, αναφορά - σχόλιο στη «νεοελληνική φιλολογία». Κατά το Σκληρό, υπάρχουν τρεις κατηγορίες «φιλολογικών προϊόντων»: αυτά που αντιστοιχούν στην εποχή τους και εκφράζουν με ζωντάνια τα δεδομένα και τα συμφραζόμενά της· εκείνα που έχουν αξία οικουμενική και διαχρονική, μεγαλόπνοα έργα εξαιρετικών δημιουργών· τέλος, όσα δεν είναι παρά απομιμήσεις άλλων «φιλολογικών προϊόντων», δηλαδή έργα φτωχά, στερούμενα έμπνευσης, τέκνα εποχών και κοινωνικών συνθηκών που αδυνατούν να κυοφορήσουν αυθεντικά δημιουργήματα.

Στην τελευταία κατηγορία εντάσσεται, κατά τη γνώμη του Σκληρού, και η ελληνική λογοτεχνική και ποιητική παραγωγή. Αν εξαιρέσει κανείς, γράφει, έργα που βγήκαν όσο «το κανόνι του Μεσολογγιού βροντούσε»[34] (υπονοεί το Σολωμό, ίσως και το Βηλαρά), έργα ζωντανά, βγαλμένα σε συμφωνία με τις επιταγές της εποχή τους, η μεταγενέστερη «φιλολογική» εσοδεία ήταν άλλου τύπου. Παλινδρόμησε μεταξύ «'ψευτοκλασσικισμού'» -αναφέρονται ενδεικτικά οι Βερναρδάκης και Ραγκαβής-, και «'ψευτοβυζαντινισμό'», ή διανήθηκαν εσωτερικές, υποκειμενικές διαδρομές στο χώρο του λυρισμού. Σε κάθε περίπτωση, επρόκειτο για δημιουργίες ψεύτικες, αφύσικες, προορισμένες να μην επιβιώσουν για τις μελλοντικές γενιές. Μία κάποια φυσικότητα αναγνωρίζεται στη «'ρωμαίικη σάτυρα' του Σουρή», η οποία ωστόσο αξιολογείται ως μη επαρκής για να χαρίσει στο έργο του δημιουργού της την αθανασία του εξαιρετικού. Πάντως, διαπιστώνεται πως τα τελευταία χρόνια έγιναν «τα πρώτα δειλά βήματα κοινωνικής κωμωδίας άξιας του ονόματός της»,[35] και αναφέρονται ενδεικτικά τα ονόματα των Καρκαβίτσα και Καμπύση (εννοεί ασφαλώς το *Ζητιάνο* [1896], ίσως και τον *Αρχαιολόγο* [1904], του πρώτου, και, όσον αφορά το δεύτερο, τα μονόπρακτα *Το μυστικό του γάμου* και *Η φάρσα της ζωής* -εκδόθηκαν μαζί για πρώτη φορά το 1895).

Στη «διαλεκτική» απάντηση στο ερώτημα «Ποιά είναι η αιτία που δεν έχουμε αξιόλογη νεοελληνική φιλολογία;», διαφένεται ξεκάθαρα η μεθοδολογική καινοτομία του Σκληρού σε σχέση με την έως τότε θεωρία του δημοτικισμού: εισάγεται η ιστορική θεώρηση του γλωσσικού ζητήματος· με άλλα λόγια, εισάγεται, μέσα από μία διαδικασία συνθετική, στην υπάρχουσα γενική θεωρία του δημοτικιστικού κινήματος μία ιστορική θεωρία, πράγμα που έλλειπε. (Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης ιστορικής ανάλυσης του γλωσσικού ζητήματος από το Σκληρό είναι, φυσικά, ένα άλλο θέμα, διαφορετικής υφής.) Διότι ο δημοτικισμός, στην κλασική μορφή του, την ψυχαρική, δε χρησιμοποιούσε καμμία ιστορική θεωρία: το μόνο στο οποίο προσέβλεπε ήταν «επιχειρήματα και διδάγματα χρήσιμα για τις σύγχρονες προσπάθειες»· δεν αναζητούσε «εργαλεία» ώστε να γίνουν κατανοητές «οι ιστορικές πραγματικότητες» -τούτο τέθηκε ως σκόπευση από το Σκληρό-, «αλλά όπλα για να δικαιωθεί ένας αγώνας».[36]

Προτού προχωρήσουμε παρακάτω με τις υπόποιλες δύο ερωτήσεις στο κείμενο του Σκληρού, να κάνουμε μία παρέκβαση και να μεταφερθούμε, παραμένοντας όμως πάντα στις στήλες του *Νουμά*, στην άνοιξη του 1909, οπότε και ο Κώστας Χατζόπουλος δημοσιεύει τα άρθρα «Η ψυχολογία του συμβολισμού» και «Σοσιαλισμός και τέχνη» (έχουν ήδη μνημονευτεί -βλ. κεφ. 5.2, III // σημ. 91, και σημ. 91- για άλλο λόγο). Σε ορισμένα σημεία των δύο κειμένων, ο Χατζόπουλος παρουσιάζει κριτικά την εικόνα της ελληνικής λογοτεχνικής και ποιητικής παραγωγής και, ως ένα βαθμό, της πνευματικής ζωής γενικότερα, επεξεργαζόμενος ακριβώς όσα ανάλογα ο Σκληρός είχε γράψει ενάμισι χρόνο πριν στο άρθρο «Στους δημοτικιστάς» (με άμεση, ρητή αναφορά στο συναφές γενικό εξηγητικό σχήμα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*).

Ο Χατζόπουλος υποστηρίζει πως η αστική τάξη της Ευρώπης, αφού διήνησε την επαναστατική φάση της, αναδιπλώθηκε πολλαπλώς εμπρός στο φόβο της κοινωνικής εξέλιξης και της ανόδου της εργατικής τάξης. Μία πτυχή της αναδίπλωσης, αυτή που εκδηλώθηκε στον καλλιτεχνικό χώρο, υπήρξε η «τεχνοτροπία του συμβολισμού και του μυστικισμού -του νεορωμαντισμού όπως λέγεται».[37] Στην Ελλάδα, διαπιστώνει ο σοσιαλιστής λογοτέχνης, στα τέλη του προηγούμενου αιώνα, έπειτα από την ήττα του '97, οι συνθήκες ήσαν υπερώριμες για τη μεταφύτευση της προαναφερθείσας «τεχνοτροπίας» από την Εσπερία. Συμπερασματικά:

> Η εξαρχής ανώμαλη, καθώς τη λέει ο κ. Σκληρός, ψυχολογία της ρωμαίικης κοινωνίας φτάνοντας στο κατακόρυφο από περιστατικά, που δε μπορεί να τους συλλάβη [sic] την ένοια [sic], στη σφαίρα της τέχνης ρίχνεται για πάρηγοριά στονείριασμα κι αραδιάζει μιά καταφυγή που της προσφέρεται έτοιμη έξωθε. Μα την καταφυγή αυτή την άδραξαν τα πιο αδύνατα πνεύματα, θα μου πη κανένας; Τι φυσικότερο απ' αυτό![38]

Πέρα από εξαιρετικές περιπτώσεις, όπου εμφανίζεται κοινωνικό πάτημα, η ελληνική λογοτεχνική και ποιητική παραγωγή, διαπιστώνει ο Χατζόπουλος, είναι ολότελα ξένη προς τις κοινωνικές πραγματικότητες της χώρας. Ό,τι πάλι δημιουργικό έχει αναφυηθεί, η ελληνική κοινωνία το θάβει στη λησμονιά ή το διαστρέφει.[39] Η ελληνική κοινωνία, τόσο εξαιτίας των ιδιαίτερων όρων συγκρότησής της, όσο και λόγω του ότι υπακούει στη συνολική «ανομία» του κεφαλαιοκρατισμού, στραγγαλίζει κάθε ελπιδοφόρα προσπάθεια στο χώρο της τέχνης γενικά, καθώς και της διανόησης γενικότερα: «βάζει», γράφει ανάμεσα στ' άλλα ο Χατζόπουλος, «σχεδόν εκτός μάχης μιά δύναμη κοινωνική σαν του Σκληρού».[40]

Επιστροφή όμως και πάλι στο Σκληρό και στο δεύτερο από τα τρία ερωτήματα που αναφέρθηκαν πιο πάνω: «Πώς βγήκε στη μέση το ζήτημα της δημοτικής και εν γένει της γλωσσικής μεταρρυθμίσεως;» Η «μεταφυσική» απάντηση αποδίδει στα πρόσωπα την ευθύνη για να ανακίνηση του γλωσσικού ζητήματος: πρόκειται για απόρροια των εμμονών του Ψυχάρη και των ομοϊδεατών του. Ο Σκληρός θα παρατηρήσει πως οι ρίζες του γλωσσικού ζητήματος δεν οφείλονται στις συλλήψεις

κάποιων ατόμων, αλλά «σε σοβαρούς κοινωνικούς λόγους», και ακριβέστερα στην ιστορική διάσταση μεταξύ «επίσημης και λαϊκής γλώσσας».[41] Η «επίσημη γλώσσα», δηλαδή τα αρχαιότροπα γλωσσικά μορφώματα, θεωρείται πως ταιριάζουν στο φεουδαρχισμό και στον πατριαρχισμό. Η δημοτική, πάλι, *προσιδιάζει στον αστισμό.*

Παρότι, γράφει ο Σκληρός, υπήρξαν κάποιοι που συντάχτηκαν εξαρχής με τη δημοτική (κατονομάζονται οι Σολωμός και Βηλαράς), η γενική τάση έπειτα από την Επανάσταση, πέρα και από τον αστικό χαρακτήρα του ελληνικού έθνους, επέβαλε την καθαρολογία εξαιτίας του πολιτικού βάρους που είχαν οι ιστορικές παραδόσεις στη νεοελληνική ζωή. Το χάσμα όμως παρέμενε· η νοοτροπία του ελληνικού λαού γινόταν ολοένα και πιο αστική. Έτσι, καταλήγει ο Σκληρός, κάποια στιγμή ωρίμασαν οι συνθήκες για να τεθεί ζήτημα γλωσσικό, δηλαδή ζήτημα οριστικής απαγκίστρωσης από «τον ουτοπισμό των φεουδαλικών βυζαντινών παραδόσεων».[42] (Έτσι όπως τίθεται εδώ το ζήτημα, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η επιβολή της δημοτικής μπορεί πράγματι να επιτευχτεί χωρίς το άνοιγμα του δημοτικιστικού κινήματος προς την εργατική τάξη. Πράγματι, τούτο θα ήταν ένα συμπέρασμα συμβατό με τα όσα γράφει εδώ Σκληρός. Ωστόσο, μάλλον έχουμε να κάνουμε με ένα πρώτο, έμμεσο ίχνος της διαλλακτικότητας του μαρξιστή διανοητή στο ζήτημα της γλωσσικής μορφής· διαλλακτικότητα που θα συνδυαστεί, στο γενικότερο επίπεδο, με τη στροφή του στο ρεφορμισμό -βλ. και παρακάτω, IV.) Στη διαδικασία εθνικής αυτοσυνείδησης, τα πρόσωπα, ο Ψυχάρης, ο Πάλλης, ο Εφταλιώτης και οι λοιποί πρωτεργάτες του δημοτικισμού, ήσαν απλώς οι φωνές που διερμήνευαν αυτό το οποίο είχε πλέον κοινωνικά εμπεδωθεί (έως ένα σημείο).

Το τρίτο ερώτημα, «Ποιά είναι η αιτία που υπερίσχυσε η καθαρεύουσα;», αποτελεί ουσιαστικά μία υποσημείωση στο προηγούμενο. Και πάλι ο λόγος γίνεται για το ρόλο που έπαιξαν, ή υποτίθεται πως έπαιξαν, τα πρόσωπα· όχι τα πρόσωπα που αναφέρθηκαν πριν, οι ηγέτες του *δημοτικισμού, αλλά τα πρόσωπα της αντίπερα όχθης:* «Ο Κοραής *και οι λοιποί διδάσκαλοι του γένους*».[43] Όπως και στην προηγούμενη ερώτηση, ο Σκληρός θα αποσυνδέσει τις προσωπικές στάσεις τόσο του Κοραή, όσο και των «διδασκάλων», από την αιτία (έχει ήδη προσδιοριστεί) για την επικράτηση της καθαρεύουσας έναντι της δημοτικής γλώσσας.

Στο άρθρο «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», όπως προειπώθηκε, ο Σκληρός θα θίξει την ουτοπιστική διάσταση των γλωσσοεκπαιδευτικών σχεδίων του παραδοσιακού δημοτικισμού, στην κατά Ραμά έκφρασή του, ενώ θα καλωσορίσει την υιοθέτηση της δημοτικής γλώσσας από τον *Εργάτη* του Βόλου.

Ο Σκληρός θα προσαρμόσει την αντίληψη περί «ουτοπι(στι)κού σοσιαλισμού» στα πράγματα του δημοτικιστικού κινήματος, προκειμένου να καταδείξει την «ανεδαφικότητα» των προσδοκιών που έτρεφε ο έως τότε δημοτικισμός για την από τα πάνω επιβολή των στόχων του. «Φαντάζεται», γράφει ο μαρξιστής διανοητής για τον εθνικιστή Ραμά και, κατ' επέκταση, για το δημοτικισμό που αυτός αντιπροσωπεύει,

> ότι οι πάτριοι θα θελήσουν μόνοι τους ν' ανοίξουν τα μάτια του λαού! Η ουτοπία αυτή του κ. Ραμά μού θυμίζει την 'αφελή πίστη' του ουτοπιστή Fourier που περίμενε να του φέρουν οι εκατομμυριούχοι τα πλούτη τους για να τα μοιράση στους φτωχούς προλετάριους![44]

Για το Σκληρό, οι εθνικιστές δημοτικιστές, των οποίων η «λογική» συμπυκνώνεται στην πίστη πως *η μεταβολή στο πεδίο της γλώσσας -και μόνο αυτή- αρκεί για να διορθωθούν τα πάντα στην* ελληνική κοινωνία, φοβούνται την κινητοποίηση των λαϊκών μαζών. Γι' αυτό και απευθύνονται στους ιθύνοντες κύκλους της ελληνικής κοινωνίας, οι οποίοι ωστόσο, όπως γράφεται, αν δεν πιεστούν (εννοείται από κάποια υπαρκτή κοινωνική δύναμη) δεν πρόκειται να εγκαταλείψουν την αγκίστρωσή τους από την «ψόφια» γλώσσα, την καθαρεύουσα.

Ο Σκληρός, τέλος, ως πρώτο δείγμα της ευνοϊκής υποδοχής των θέσων του *Κοινωνικού μας ζητήματος* από την ελληνική κοινωνία θα θεωρήσει την υιοθέτηση της δημοτικής γλώσσας από τον *Εργάτη* του Βόλου (η εφημερίδα δεν κατονομάζεται, είναι εντούτοις πασιφανές πως γι' αυτήν γίνεται λόγος). Το γεγονός εκλαμβάνεται και ως επιβεβαίωση των προσδοκιών του Σκληρού, των οποίων η ρεαλιστικότητα είχε αμφισβητηθεί έντονα από το Ραμά, για την εμφάνιση «προοδευτικών και ριζοσπαστικών στοιχείων» στη χώρα, στοιχείων στων οποίων τη δράση θα αποτυπωθεί η σύζευξη του δημοτικισμού με την κοινωνική πάλη, το σοσιαλισμό. Ο Σκληρός, μάλιστα, ενθουσιασμένος, θα βιαστεί να προβλέψει πως τα παραδείγματα σύνδεσης του σοσιαλιστικού και εργατικού αγώνα με το δημοτικισμό θα εφημερίδας πολλαπλασιαστούν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, βεβαιώνεται, θα ασκηθεί πραγματική πίεση στον αστικό χώρο, δηλαδή στον αστικό τύπο, με αποτέλεσμα να γίνει μία γενικότερη στροφή προς τη δημοτική, προκειμένου οι «αστικές εφημερίδες» να μη «χάσουν τους συνδρομητές τους!».[45] Παράλληλα, εκτιμάται πως θα δοθεί ώθηση και στις διαδικασίες για την ταξική και πολιτική συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης, η οποία, με τη σειρά της -σύμφωνα και με το σχήμα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, όπως έχουμε δει-, θα πυροδοτήσει την έκρηξη των κοινωνικών, ταξικών αγώνων στην Ελλάδα.

IV

Παραπάνω, είχαμε διατυπώσει ένα ερώτημα σχετικά με την επιλογή του Σκληρού πάνω στο θέμα της γλωσσικής μορφής· ερώτημα που αφέθηκε αναπάντητο. Τώρα, είναι η κατάλληλη στιγμή για να επιχειρήσουμε μία απάντηση.

Στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, όπως και στις συμβολές του Σκληρού στη συζήτηση του *Νουμά*, όλες οι αναφορές στη δημοτική γλώσσα, τη γλώσσα του λαού κ.λπ., δε συνοδεύονται από μορφολογικούς προσδιορισμούς. Επομένως, δεν υπάρχει, για τη χρονική περίοδο 1907-1909 δημοσιοποιημένη ρητή δήλωση του Σκληρού πάνω στο ζήτημα της γλωσσικής μορφής. Ωστόσο, η άποψή του -διότι φυσικά είχε άποψη- μπορεί να προσδιοριστεί. Καταρχήν, υπάρχει το ίδιο το βιβλίο του Σκληρού: γραμμένο σε (απλή) καθαρεύουσα, είναι ένα πρώτο τεκμήριο για την εκ μέρους του διάθεση, τουλάχιστον, να προβεί σε υποχωρήσεις έναντι του αντιπάλου. Κατά δεύτερο λόγο, όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. κεφ. 5.3, II // σημ. 31), μεταξύ Σκληρού και Χατζόπουλου είχε εκδηλωθεί, το 1908, διάσταση απόψεων επάνω στο ζήτημα της σοσιαλιστίκής πολιτικής: ο πρώτος έδειχνε συγκαταβατικός, λόγω των γενικότερων δυσμενών συνθηκών της ελληνικής κοινωνίας, σε εργατικές -σοσιαλιστικές κινήσεις όπως του Ζάχου και του Κόκκινου· ο δεύτερος ήταν εχθρικός.

Θα μπορούσε, λοιπόν, η συγκαταβατικότητα του Σκληρού στο γενικό, πολιτικό επίπεδο να εκληφθεί ως ένδειξη για ανάλογη διαλλακτικότητα στο στενά γλωσσικό θέμα, στο μορφολογικό ζήτημα της δημοτικής; Είμαστε σε θέση να απαντήσουμε καταφατικά στο ερώτημα, καθόσον, πέραν των παραπάνω, διαθέτουμε και τη μαρτυρία του ίδιου του Χατζόπουλου προς τον Ταγκόπουλο,[46] ο οποίος βεβαιώνει, και καυτηριάζει ταυτόχρονα, την υποχωρητικότητα του Σκληρού τόσο στο πολιτικό, όσο και στο γλωσσικό επίπεδο. Παράλληλα, υπάρχουν και αλληγραφικά τεκμήρια του Μανόλη Τριανταφυλλίδη που πιστοποιούν τη συμβιβαστικότητα του Σκληρού στο ζήτημα της γλωσσικής μορφής.[47] Ωστόσο, όλες οι παραπάνω μαρτυρίες αφορούν την μετέπειτα (αρχίζοντας από σχεδόν την επαύριον) του κινήματος στο Γουδί χρονική περίοδο· μπορεί, λοιπόν, να θεωρηθεί πως και προτύτερα, και αν ναι από πόσο πριν, ο Σκληρός ήταν έτοιμος για ένα γλωσσικό συμβιβασμό, προκειμένου να προωθηθούν κάποιοι από τους δημοτικιστικούς στόχους;

Η βεβαιωμένη γλωσσική διαλλακτικότητα του Σκληρού έπειτα από το κίνημα στο Γουδί, καθώς και η, επίσης διαπιστωμένη, διαλλακτικότητά του στο γενικότερο, πολιτικό επίπεδο, συνέχεται με τις ελπίδες που δίνει η κίνηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου -και αργότερα η ανάληψη της εξουσίας από το Βενιζέλο- πως επιτέλους κάτι μπορεί να ταράξει, σιγά-σιγά, τα

λιμνάζοντα νερά της ελληνικής κοινωνίας. «Οι συνθήκες που δημιουργούνται από το Γουδί και πέρα», σημειώνει η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου,

> η έλευση του Βενιζέλου, οι κινήσεις που γίνονται από την Α' Αναθεωρητική μέχρι την Β' Αναθεωρητική Βουλή, καλλιεργούν νόμιμα την εντύπωση στους δημοτικιστές ότι πολιτικά, τουλάχιστον, εμφανίζονται κάποιες δυνατότητες για ν' αρχίσει η πραγματοποίηση των στόχων τους.[48]

Για το Σκληρό, που καθώς έχουμε δει, από το 1908 είχε δειχτεί ανεκτικός σε κινήσεις όπως εκείνη του *Μέλλοντος*, προκειμένου να υπάρξει οποιαδήποτε σοσιαλιστική - εργατική δραστηριοποίηση στο άνυδρο ελληνικό τοπίο, το 1909 σηματοδοτεί όχι μόνο μία ευκαιρία για την υπόθεση της γλώσσας, μα και μία ευκαιρία για τον αγώνα του σοσιαλισμού στην Ελλάδα -με τις απαραίτητες, φυσικά, υποχωρήσεις.

Στο βαθμό που η γενική πολιτική διαλλακτικότητα ενός σοσιαλιστή και δημοτικιστή, όπως ο Σκληρός, είναι φυσικό να οδηγεί τη σκέψη μας συνειρμικά στη συμπλοκή της με το ζήτημα της γλώσσας, είναι και νόμιμο να υποθέτουμε ότι ο πολιτικός ρεφορμισμός του μαρξιστή διανοητή συμβάδιζε με το γλωσσικό. Από αυτή την άποψη, μπορεί να υποστηριχτεί βάσιμα πως από το 1908 ο Σκληρός παρεκκλίνει στο θέματα της γλωσσικής μορφής από τη δημοτικιστική ορθοδοξία, στην οποία όμως είχε εμμείνει -όχι βέβαια από την ψυχαρικά, αλλά από τη σοσιαλιστική σκοπιά- ο Κ. Χατζόπουλος. Η προδιάθεση για τούτη την περέκκλιση ίσως βρίσκεται ακόμη και στο ίδιο το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*· δηλαδή στη επιλογή του συγγραφέα του να το εκδόσει στην καθαρεύουσα.

Η πρώτη δημόσια, ρητή, εκ μέρους του Σκληρού, παραδοχή της υποχωρητικότητας στο ζήτημα της γλωσσικής μορφής, σε συνδυασμό με τον πολιτικό ρεφορμισμό, καταγράφεται στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*». Δεν είναι τυχαίο που ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, οπαδός της λεγόμενης «μικτής» και του αστικού μεταρρυθμισμού, που πίστευε ότι το γλωσσικό ήταν κοινωνικό ζήτημα, δίχως όμως να σχετίζεται με το σοσιαλισμό, δε θα διστάσει να καταγράψει τη συμφωνία του με πολλά σημεία της ανάλυσης του Σκληρού για το γλωσσικό «στην τελευταία αξιόλογη μελέτη του»,[49] το προαναφερθέν δηλαδή «Απόσπασμα».

Το «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» οφείλουμε να το τοποθετήσουμε, ακολουθώντας τον Τριανταφυλλίδη, δίπλα σε παραπλήσια κειμένα, των χρόνων 1914-16, του δημοτικιστικού χώρου· κείμενα δημοσιευμένα σε ποικίλα έντυπα -από την *Πολιτικήν Επιθεώρησιν* των Ι. Δραγούμη, Γ.Α. Μπούσιου και Αθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, έως την *Μηνιαίαν Επιθεώρησιν* του Καφαντάρη και τα *Σοσιαλιστικά Φύλλα* του Γιαννιού-, που, χωρίς να συγκροτούν το πρόγραμμα κάποιου διαλόγου, συναπαρτίζουν ένα σώμα σκέψεων της δημοτικιστικής διανόησης (ένα τμήμα της οποίας είναι και πολιτικά άμεσα ενεργό) πάνω στο γλωσσικό ζήτημα, και το νεοελληνικό πολιτισμό συνολικότερα.[50] Ουσιαστικά, πρόκειται για ανατομίες και διερευνήσεις της ελληνικής πνευματικής ζωής που γίνονται την επαύριον των Βαλκανικών Πολέμων και ενώ μένεται ο Μεγάλος Πόλεμος -τη στιγμή, δηλαδή, που ο διαλογισμός πάνω στα (ας τα πούμε) εθνικά πεπρωμένα επιβάλλεται από τα πράγματα.

Το κείμενο του Αιγυπτιώτη μαρξιστή, το «Απόσπασμα» δηλαδή, συνιστά μία κριτική αποτίμηση του δημοτικιστικού κινήματος, «μιά συμπληρωματική σελίδα στη Μελέτη [με κεφαλαίο μι] του *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* για τους δημοτικιστές», όπως εύστοχα θα γράψει κάπου ο Πάνος Ταγκόπουλος, μερικά χρόνια αργότερα.[51] Καθώς αναφέρεται και στο προλογικό σημείωμα της *Νέας Ζωής* που συνοδεύει τη δημοσίευση του μελετήματος του Σκληρού, «[το 'Απόσπασμα'] πραγματεύεται τη δράση *του δημοτικισμού μας*, δείχνοντας τις μεγάλες του θετικές εκδουλεύσεις, αλλά χτυπώντας και τα τρωτά, για τα οποία προτείνει θεραπευτικά μέσα»[52] Πράγματι, το «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις

ενότητες. Πρώτα, σε αυτήν όπου ο συγγραφέας παρουσιάζει την, όπως γράφεται, «θετικήν δράσιν και τας εκδουλεύσεις του δημοτικισμού»· δηλαδή, σε ό,τι νέο, ζωντανό, δημιουργικό και ανατρεπτικό έφερε ο δημοτικιστικός άνεμος στην ελληνική πνευματική ζωή και τον πολιτισμό. Επειτα, σε εκείνην την ενότητα όπου εντοπίζονται και κρίνονται τα «τρωτά σημεία» του δημοτικιστικού κινήματος -ή άλλως, οι «ελλείψεις» και τα «ελαττώματά του». Τέλος, προβλέπεται χώρος για την έκθεση ενός προγραμματικού σχεδίου, με τις κατάλληλες συνοδευτικές προτάσεις - συστάσεις, πάνω στη μελλοντική δράση των δημοτικιστών.

Η παρουσίαση της «θετικής» συνεισφοράς του δημοτικισμού στην ελληνική κοινωνία ανιχνεύεται από το Σκληρό σε τέσσερεις χώρους: στο στενά γλωσσικό, στον παιδαγωγικό, στο χώρο της λογοτεχνίας, της ποίησης και εν γένει της «φιλολογίας» και, τέλος, σε αυτόν της κοινωνικής κριτικής -ή της φιλοσοφίας «επί της κοινωνίας μας», όπως γράφεται. Στους παραπάνω χώρους πιστοποιείται -από την παρουσίαση του Σκληρού- και η κυριαρχία του δημοτικιστικού στοιχείου: από τον καταιγισμό των ονομάτων που παρατίθενται αποδεικνύεται πως οι καλύτεροι σε κάθε χώρο είναι τέκνα του δημοτικισμού. Επισημαίνεται, αντίθετα, πως το πανεπιστήμιο και ο ημερήσιος τύπος (σε αντιδιαστολή με το σύνολο σχεδόν του εβδομαδιαίου και του μηνιαίου) εξακολουθούν να παραμένουν φρούρια της καθαρολογίας.

Περιγράφοντας εδώ με την πλέον δυνατή συντομία την παρουσίαση των «θετικών» στοιχείων του δημοτικισμού από το Σκληρό στο «Απόσπασμα»,[52] να σημειώσουμε τα ακόλουθα. Πρώτον, αναφορικά με το γλωσσικό ζήτημα. Εξαίρεται η εργασία πολλών επιφανών ανδρών που ήλεγξαν τη γλωσσική αρχαιομανία ή υπήρξαν πρωτοπόροι και καθοδηγητές του δημοτικιστικού αγώνα. Συνολικά, ο αγώνας αυτός εκτιμάται ως τεράστιας σημασίας, με ανατρεπτική ουσία, ως προπομπός της αναγέννησης και στα υπόλοιπα πεδία της πνευματικής παραγωγής (κυρίως στη λογοτεχνία). Στο πρόσωπο του Ψυχάρη ο γλωσσικός αγώνας θεωρείται ότι βρήκε τον ενδεδειγμένο ηγέτη του, καθόσον πέρα από τα ιδιαίτερα, ατομικά χαρίσματά του, ο Ψυχάρης ήταν και γλωσσολόγος, δηλαδή επιστήμονας, πράγμα απόλυτα απαραίτητο (μαζί με τις ατομικές ικανότητές του), όπως τονίζεται, για τον αρχηγέτη ενός «επαναστατικού κινήματος» (ως τέτοιο το λογαριάζει ο Σκληρός). Ας σημειωθεί, εν παρόδω, πως η έμφαση που δίνεται στην ειδική επιστημονική κατάρτιση του Ψυχάρη συνιστά μάλλον απήχηση της παραδοσιακής εκτίμησης που είχε η διεθνής Σοσιαλδημοκρατία για το σπουδαίο ρόλο της μόρφωσης, της επιστήμης, στους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες. Πρόκειται για ένα δεδομένο το οποίο συνέχεται με το μαρξιστικό υπόδειγμα για τις σχέσεις μεταξύ προλεταριάτου και διανόησης, σχήμα στο οποίο αναφερθήκαμε εν τάχει και παραπάνω.

Δεύτερον, σχετικά με την παιδαγωγική. Στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», μνημονεύεται η ώθηση που έδωσαν στο αντικείμενο οι Φωτιάδης, Γληνός, Τριανταφυλλίδης κ.ά. Ιδιαίτερη, και εκτεταμένη, αναφορά γίνεται στο πείραμα των Δελμούζου και Σαράτση, δηλαδή στο Ανώτερον Παρθεναγωγείον Βόλου, καθώς και στα λεγόμενα Αθεϊκά που προκάλεσε η αντίδραση στην πρωτοποριακή δράση του σχολείου -με αποτέλεσμα τη γνωστή μας «Δίκη του Ναυπλίου». Γίνεται, ακόμα, και μία σύντομη αναφορά στον Εκπαιδευτικό Ομιλο (ΕΟ) -«[...] του νέου φιλεκπαιδευτικού ομίλου [...]-, όπου διατυπώνεται και η πρόβλεψη πως η δράση πολιτευτών μέσα στο πλαίσιο του Ομίλου σύντομα θα συμβάλει και στη στήριξη από του βήματος της Βουλής των νέων παιδαγωγικών - εκπαιδευτικών αντιλήψεων που έφερε στην Ελλάδα το δημοτικιστικό κίνημα.[54]

Τρίτον, για τη λογοτεχνία την ποίηση και, γενικά, τη «φιλολογική» παραγωγή («κλασσική μετάφρασις και λογοτεχνική κριτική»). Οπως έχουμε δει, στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, ο Σκληρός με πικρία επισήμαινε ότι η τέχνη του λόγου στη μετεπαναστατική Ελλάδα του προηγούμενου αιώνα χαρακτηριζόταν για την έλλειψη κοινωνικών αναφορών, ενώ μορφολογικά κυριαρχείτο από ψεύτικα στολίδια. Στο άρθρο «Στους δημοτικιστάς», πάλι, επαναλάμβανε την παραπάνω τοποθέτηση, υποσημειώνοντας ωστόσο μία ορισμένη ελπιδοφόρα κίνηση των τελευταίων χρόνων. Τώρα, στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», διαπιστώνει πως, από την προτελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και ύστερα, ο δημοτικισμός προσφέρει ό,τι πιο αξιόλογο

και αξιομνημόνευτο υπάρχει το χώρο του τέχνης του λόγου: κυριαρχεί, δηλαδή, πια στην ελληνική λογοτεχνία, στην ποίηση κ.λπ., έχοντας ανατρέψει τα μορφολογικά και θεματικά πρότυπα του λογιωτατισμού.

Μία πληθώρα ονομάτων, από κάθε είδος του έντεχνου λόγου, προσκομίζεται ως αποδεικτικό τεκμήριο του ισχυρισμού του Σκληρού: Αλ. Πάλλης, Λ. Μαβίλης, Αγγ. Σικελιανός, Αριστος Καμπάνης και Κ. Καβάφης (τον οποίο ο Σκληρός είχε συνταντήσει -τουλάχιστον δημόσια- για πρώτη φορά το Δεκέμβριο του 1913),[55] είναι ορισμένοι από τους ποιητές που αναφέρονται. Ο Κ. Χατζόπουλος και οι Γρ. Ξενόπουλος, Δ. Βουτηράς, Ν. Καζαντζάκης και Κ. Παρορίτης, μερικοί από τους διηγηματογράφους και συγγραφείς μυθιστορημάτων. Ο Ξενόπουλος (πάλι) ο Δ. Ταγκόπουλος και ο Π. Χορν σταχυολογούνται ανάμεσα στους θεατρικούς συγγραφείς. Στο χώρο, τέλος, της λογοτεχνικής μετάφρασης, καθώς και της κριτικής, τα ονόματα των Πάλλη, Μαβίλη, Κ. Χατζόπουλου και Κ. Θεοτόκη και, αντίστοιχα, των Κ. Παλαμά, Ξενόπουλου, Κ. Χατζόπουλου (για άλλη μία φορά), του Π. Νιρβάνα και του Δ. Ζαχαριάδη, είναι ανάμεσα σε αυτά που παρατίθενται.

Τέταρτον, αναφορικά με το στοχασμό «επί της [ελληνικής] κοινωνίας». Ο Σκληρός επισημαίνει πως ο δημοτικιστικός χώρος εξέθρεψε τους πρώτους «κοινωνιολογούντες», δηλαδή τους πρώτους διανοουμένους που επιχείρησαν να μελετήσουν συστηματικά την ελληνική κοινωνία και να προτείνουν λύσεις για τη θεραπεία των κακοδαιμονιών που τη μαστίζουν. Παρατίθενται, ενδεικτικά, ονόματα από όλο το ιδεολογικό - πολιτικό φάσμα: από τον ακραίο θεωρητικό του «ελληνισμού» και του αντιδυτικισμού, τον αυτόχειρα Περικλή Γιαννόπουλο, έως το Γιαννιό. Μερικά από τα υπόλοιπα ονόματα που περιλαμβάνονται στους «κοινωνιολογούντας» είναι των εθνικιστών Ραμά και Δραγούμη (αναφέρεται ως Ιδας), των οπαδών του εξελικτικού σοσιαλισμού Αλ. Παπαναστασίου και (του τότε) Γ. Παπανδρέου, του ορθόδοξου μαρξιστή Κ. Χατζόπουλου (αναφέρεται ως Π. Βασιλικός). Ο Σκληρός μνημονεύει, επίσης, τον πρώην υποστηρικτή του Αλ. Δελμούζο, ενώ καταγράφεται και η προσφορά του Βλάση Γαβριηλίδη, του χαλκέντερου εκδότη της *Ακροπόλεως*, ως «εν μέρει» κοινωνιολογούντος. (Να σημειώσουμε πως η διακρίση των ονομάτων του καταλόγου που παραθέτει ο Σκληρός σε κατηγορίες είναι δική μας και όχι του συγγραφέα -ο οποίος ασφαλώς, όμως, γνωρίζει τις πεποιθήσεις, το σύστημα, θα μπορούσαμε να πούμε, του καθενός από αυτούς.)

Ιδιαίτερη, πρόσθετη μνεία γίνεται και για τους δεσμούς του δημοτικισμού με την ελληνική σοσιαλιστική σκέψη και την εργατική δράση. Συγκεκριμένα παρατίθενται τα ονόματα των Γιαννιού, Κ. Ζάχου (θυμίζουμε, πρόκειται για τον εκδότη του *Εργάτη* του Βόλου), Κ. Χατζόπουλου και Π. Ταγκόπουλου, ενώ θεωρείται πως στο δημοτικισμό είχαν τις ρίζες τους και οι Κοινωνιολόγοι. (Στενά νοούμενη, η παρατήρηση του Σκληρού για τους Κοινωνιολόγους είναι άστοχη. Εντούτοις, είναι ακριβής αναφορικά με «τη γενικότερη παραγωγικότητα του δημοτικισμού ως πεδίου γένεσης και ανάπτυξης πολλών, ποικίλων, και τελικά αυτόνομων πολιτικών και πολιτισμικών κινημάτων».[56] Το πνεύμα της παρατήρησης φαίνεται να υπακούει στη δεύτερη σημασιοδότηση.)

Επ' ευκαιρία, ας σημειωθεί, συμπληρωματικά, πως υπήρξε αμφισβήτηση για ορισμένα από τα πρόσωπα που ο Σκληρός συμπεριέλαβε στη δημοτικιστική προσφορά στο σοσιαλιστικό και εργατικό αγώνα. Το φθινόπωρο του 1916, ο Νίκος Γιαννιός δημοσιεύει στα *Σοσιαλιστικά Φύλλα* ένα σχετικά σύντομο απόσπασμα από μία μακροσκελή επιστολή που του στάλθηκε από κάποιον «Λ.Ε.» (Οπως γράφει ο Γιαννιός, πρόκειται για το μόνο σημείο της επιστολής που κρίνει πως ο επιστολογράφος «πιθανό νάχη κάποιο δίκιο».[57]) Ο «Λ.Ε.» παρατηρεί πως «από τα ζωντανά παραδείγματα [...] του κ. Σκληρού», δηλαδή από τα ονόματα που καταγράφονται στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» για να στηριχτεί η θέση πως ο δημοτικισμός έδωσε αποφασιστική ώθηση στον ελληνικό σοσιαλισμό,

> βγαίνει το αντίθετο συμπέρασμα: Πολλοί απ' τους [...] κοινωνιολογούντες [που μνημονεύει ο κ. Σκληρός] έδειξαν τέτοιαν αστάθεια στις δημοτικιστικές και κοι-

> νωνιστικές τους αρχές που σήμερα, με την ύπαρξή τους, ζημιώνουν αντίς να ωφελούν τον αγώνα. Ενα δυό απ' αυτούς που είχαν έρθει στα σοσιαλιστικά κέντρα για να μορφώσουν τους εργάτες, τους παράτησαν και φύγανε κι' όχι μόνο αυτό, αλλά γενήκανε κ' οι χειρότεροι οχτροί της ιδεολογίας που είτανε άλλοτες θεωρητικοί υποστηριχτές της.[58]

(Η αιχμή για τους «ένα δυό» που «παράτησαν» τους εργάτες αφορά ασφαλώς το Δελμούζο -έχουμε αναφερθεί ειδικά στην εκ μέρους του αποκηρύξη του Σκληρού- και, επιπλέον, μάλλον τον Κ. Ζάχο.)

Ο Γιαννιός, σχολιάζοντας τη γνώμη του επιστολογράφου, πιθανολογεί μεν σχετική έλλειψη πληροφόρησης του Σκληρού, αναγνωρίζει όμως ταυτόχρονα πως ο «Λ.Ε.» θέτει «ένα σημαντικό ζήτημα που δεν έχει εύκολη λύση»: αυτό των διανοουμένων που καμώνονται το σοσιαλιστή, των αρριβιστών που εκμεταλλεύονται για προσωπικό όφελος την υπόθεση του σοσιαλισμού και των εργατών στην Ελλάδα. Πρόκειται για ένα πρόβλημα που ο Γιαννιός θα το διασυνδέσει με τη γενική δυσλειτουργία της ελληνικής διανόησης· συγκεκριμένα, με «την ευκολία με την οποία οι ελληνες διανοούμενοι αλλάζουν αρχές και αισθήματα».[59] Σχετικά με την επίκληση του Γιαννιού για την πιθανή πλημμελή ενημέρωση του Σκληρού πάνω στη δράση ορισμένων σοσιαλιστών που είχαν ανανήψει -η πιθανολογία αυτή στοχεύει προφανώς στο να μην εκθέσει το Σκληρό-, πρέπει να παρατηρηθεί πως ο Αιγυπτιώτης μαρξιστής ήταν μάλλον απίθανο να μη γνώριζε τις λεπτομέρειες, λ.χ., της «Δίκης του Ναυπλίου», άρα και την αποκήρυξή του από το Δελμούζου. Το πιο πιθανό είναι πως παραβλέπει περιστατικά όπως αυτό -περιστατικά που δείχνουν ότι ορισμένοι δημοτικιστές, άλλοτε υποστηρικτές του σοσιαλισμού, τώρα στρέφονται εναντίον του- διότι και ο ίδιος πλέον κάνει εκείνη την εποχή ένα πολύ μεγάλο πολιτικό άνοιγμα προς το βενιζελισμό και τον αστικό μεταρρυθμισμό.

Τα «τρωτά», τώρα, του δημοτικιστικού κινήματος που κατακαρτυρούνται στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*»,[60] εν πολλοίς συμπίπτουν με τις ανάλογες επισημάνσεις του Σκληρού για τα «ελαττώματα» του δημοτικισμού σε προγενέστερα γραπτά του. Επαναλαμβάνει, δηλαδή, πως το κίνημα υπέφερε από την ουτοπιστικότητα και τον ελιτισμό που το διακατείχε, την περιχαράκωσή του στο χώρο της λογοτεχνίας και της ποίησης, από την έλλειψη οργανωτικότητας, κοινωνικών αναφορών και ερεισμάτων. Σε σχέση με το παρελθόν, τώρα, στο «Απόσπασμα» προστίθεται μόνο μία «έλλειψη» που για πρώτη φορά διαπιστώνεται από το Σκληρό: της επιστημονικής υποπαραγωγικότητας του δημοτικισμού, της ανυπαρξίας, δηλαδή, ικανού αριθμού γλωσσολογικών, λαογραφικών κ.λπ. μελετών για την υποβοήθηση των επιδιώξεων του κινήματος. Στην επισήμανση τούτης της «έλλειψης», όπου τονίζεται ιδιαίτερα τόσο καθαυτή, όσο και ως πλευρά της ανοργανωσιάς του ελλαδικού δημοτικισμού -σε αντιπαραβολή με τα συνολικά επιτεύγματα του αιγυπτιώτικου δημοτικισμού-, αναγνωρίζεται η εμπέδωση της εμπειρίας του Σκληρού από το σχήμα των διανοουμένων-δημοτικιστών των Αιγυπτιωτών, ένα σχήμα ολότελα διαφορετικό από εκείνο της Γερμανίας των φοιτητικών χρόνων του.[61] (Οι διαφορές στα δύο σχήματα είναι πιο ευδιάκριτες στις προγραμματικές προτάσεις του Σκληρού.)

Από τα παραπάνω, εύκολα μπορεί κανείς να μαντέψει τις προτάσεις του Σκληρού ώστε ο δημοτικισμός να ξεπεράσει τα διαπιστωμένα «ελαττώματά του».[62] Ανάπτυξη του επιστημονικού έργου των δημοτικιστών· εκπόνηση γλωσσολογικών μελετών, συστηματική διερεύνηση, από τη σκοπιά της λαογραφίας, «της υποστάσεως της φυλής μας», συγγραφή λεξικού και γραμματικής της δημοτικής κ.λπ. Παραπέρα, οργάνωση του δημοτικιστικού τύπου. Συγκεκριμένα, προτείνεται η έκδοση τριών περιοδικών: ενός λογοτεχνικού, το οποίο θα είναι εβδομαδιαίο· ενός επιστημονικού, που θα βγαίνει σε μηνιαία βάση, και, τέλος, ενός «ειδικού περιοδικού» που θα απευθύνεται στους μαθητές (για αυτό δεν προτείνεται περιοδικότητα κυκλοφορίας). Επιπλέον, συνιστάται η οργάνωση έκδοσης μιάς σειράς βιβλίων «ωφελίμων γνώσεων», δηλαδή εκλαϊκευτικών επιστημονικών γνώσεων, η οποία θα απευθύνεται στους «ολιγώτερων εγγράμματους», που πά' να πει

στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και στην εργατική τάξη, με σκοπό το διαφωτισμό τους. Οπως είναι φυσικό, η διεπεραίωση της σύνθετης εργασίας που ο Σκληρός προτείνει ως πρόγραμμα του δημοτικισμού απαιτεί συντονισμό. Πράγματι, ανεφέρεται ότι την όλη εποπτεία της δημοτικιστικής *δράσης πρέπει να έχει μία «ειδική επιτροπή» συντονισμού*, η οποία με βάση συγκεκριμένες «αρχές», τόσο γλωσσικές, επιστημονικές, όσο και φιλοσοφικές - κοινωνιολογικές (όπως σημειώνεται), θα συντονίζει τη δημοτικιστική εργασία σε κάθε τομέα. (Ο Σκληρός, είναι φανερό, έχει κατά νου το υπόδειγμα του ΕΟ.)

Ο Σκληρός, λοιπόν, προσβλέπει σε μία πολιτικοεπιστημονική οργάνωση και δράση του δημοτικισμού, με πολύπλευρη δράση: επιστημονική εργασία, διαφωτισμός του λαού κ.λπ. Η ανάγκη για κοινωνικές αναφορές (σε ιδεολογικό, αλλά και πολιτικό, επίπεδο) και ερείσματα δεν παραλείπεται να αναφερθεί. Ωστόσο, είναι πολύ πιο χλιαρή απ' ότι στα παλαιότερα κείμενα του Σκηρού: μία σύγκριση των ανάλογων προτάσεων μεταξύ του *Κοινωνικού μας ζητήματος* και του «Αποσπάσματος» μιλεί από μόνη της. Ο δημοτικισμός διατηρεί και τώρα για το Σκληρό την επαναστατικότητά του ως κίνημα· εντούτοις, πρόκειται περισσότερο για αστικό ριζοσπαστικό, παρά για την επαναστατικότητα όπως αυτή είχε προσδιοριστεί στο βιβλίο του, στα 1907. Η εντύπωση που αποκομίζει ο αναγνώστης του «Αποσπάσματος» από την πραγμάτευση του ζητήματος της σύζευξης του δημοτικισμού με το σοσιαλισμό (ο όρος αποφεύγεται) θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής. Ο σοσιαλισμός προβάλλεται ως το έπαθλο του δημοτικισμού που θα αποδειχτεί έμπρακτα συνεπής με τον εαυτό του, ίσως και ως παρενέργειά του· ή, ακόμα, και ως η βουβή παρουσία μίας σχέσης, που στο παρελθόν είχε προπαγανδιστεί από το συγγραφέα με μεγαλύτερο σθένος.

Καθώς επισημαίνει η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, στο κείμενο του 1915 «δεν γίνεται καμιά μνεία του κοινωνικού συστήματος και ακόμη περισσότερο της ανάγκης να κλονισθεί το κοινωνικό αυτό σύστημα για να λυθεί το γλωσσικό [ζήτημα]». Και, όπως πάλι η ίδια μελετήτρια εξακολουθεί: «*Είναι φανερό πως στα 1907 [: στο Κοινωνικόν μας ζήτημα] ο Σκληρός διατύπωνε* μιά γενική θεωρία, ενώ στα 1915 [: με το «Απόσπασμα»] προτείνει μιά ειδική πολιτική».[63] Μία πολιτική που φυσικά, τούτο είναι πασιφανές, δεν αποσκοπεί στο απώτερο μέλλον, αλλά στο παρόν -η στο άμεσο μέσο, τουλάχιστον. Με άλλα λόγια, μία πολιτική που θα μπορούσε να γίνει κυβερνητική. Ας δώσουμε και πάλι το λόγο στη Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, η οποία παρατηρεί πάνω σε αυτό το ζήτημα: «Η τελική συνισταμένη» των προγραμματικών θέσεων του Σκληρού στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*»

> δεν μπορούσε παρά να είναι η ενσωμάτωση των δημοτικιστικών προτάσεων σε μιά κυβερνητική εκπαιδευτική πολιτική. Αυτό, δηλαδή, που συνέβαινε, ως ένα βαθμό, εκείνη την περίοδο με την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του Βενιζέλου.[64]

Οπως είναι αναμενόμενο, μία τέτοια προοπτική δεν προϋποθέτει μόνο τον πολιτικό ρεφορμισμό: απαραίτητος είναι και ο γλωσσικός ρεφορμισμός (ας μας επιτραπεί να τον ονομάσουμε έτσι), η υποχώρηση στο ζήτημα της μορφής της γλώσσας, ως ελάχιστη συνθήκη (για εκείνη την εποχή) προκειμένου να είναι δυνατό να εφαρμοστεί μία κρατική πολιτική υπέρ της δημοτικής.

Ο Σκληρός είναι σαφής σε αυτό το θέμα: συνιστά στους δημοτικιστές (τους οποίους φαντάζεται ως κοινωνικά ευαισθητοποιημένους ή ως ρεφορμιστές σοσιαλιστές) να αποφεύγουν, πέρα από «ωρισμένας [...] φιλοσοφικάς και κοινωνιολογικάς υπερβολάς» (δηλαδή τις ακρότητες, τους υπερεπαναστατισμούς στην ιδεολογία και στην πολιτική), τις υπερβολές στη γλώσσα. Με άλλα λόγια, τους προτρέπει να υιοθετήσουν τη λεγόμενη «μικτή», υιοθετόντας ουσιαστικά το σκεπτικό που, καθώς έχει ειπωθεί, ο Δελμούζος είχε αναπτύξει στο *Νουμά* οκτώ χρόνια πριν. Οι προτιμήσεις, άλλωστε, του Σκληρού στο πλαίσιο του αιγυπτιώτικου δημοτικισμού εκδηλώθηκαν σε ακριβώς αυτήν την κατεύθυνση: για παράδειγμα, όπως μαρτυρεί ο Π. Πετρίδης,[65] ο Σκληρός πήρε αρνητική θέση απέναντι στη Δημοτικιστική Ομάδα του Καΐρου (έτος ίδρυσης 1916), καθόσον αυτό το

δημοτικιστικό σωματείο πρέσβευε τη γλωσσική ορθοδοξία. Αντίθετα, με δική του πρωτοβουλία θα ιδρυθεί το 1918 ο Εκπαιδευτικός Ομιλος Αιγύπτου, οι στόχοι του οποίοι συνέπλεαν με το πρόγραμμα και

> την ιδεολογία της Εκπαδευτικής Μεταρρύθμισης, έτσι όπως την εξέφραζε ο Εκπαιδευτικός Ομιλος της Αθήνας και όπως την εφάρμοζαν ήδη οι πρωτεργάτες του Γληνός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης στο επίπεδο της κυβερνητικής πολιτικής, από το 1917 κι έπειτα.[66]

V

Αν στο «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*» ο Σκληρός έδωσε το προγραμματικό πλαίσιο για την προώθηση της λεγόμενης «μικτής», στα *Σύγχρονα προβλήματα*, μολότι θα αποσχοληθεί περιθωριακά, από την άποψη της έκτασης, με το γλωσσικό, θα καταλήξει «και σε μιά θεωρητική θεμελίωση»[67] της παραπάνω γλωσσικής μορφής. Πράγματι, στο τελευταίο βιβλίο του, ο Σκληρός επενδύει με το μανδύα της θεωρία -δηλαδή από άποψη αρχής- τη θέση του υπέρ της «μικτής», θέση που είχε πρωτοδιατυπωθεί αναλυτικά και δημόσια στο «Απόσπασμα», τέσσερα χρόνια πριν. Το θεωρητικό παρακολούθημα της τοποθέτησης του Αιγυπτιώτη μαρξιστή υπέρ της «μικτής» δεν είναι άλλο από τη γνωστή «σταδιοκρατική» αντίληψή του, εκφρασμένη στα γλωσσικά δεδομένα.

Ο Σκληρός ομολογεί πως η «αμιγής δημοτική» είναι η ιδανική γλωσσική μορφή στην οποία προσβλέπει. Εντούτοις, διευκρινίζει, είναι αδύνατη η μεμιάς καθιέρωση ή επιβολή της, δεδομένου ότι είναι ακόμα αδόκιμη για τον επιστημονικό λόγο (εξαιτίας του εγκλεισμού της στο κέλυφος της «λογοτεχνικής περιοχής»). Η δημιουργία, ως εκ τούτου, ενός γλωσσικού «υποδείγματος» της «αμιγούς δημοτικής», το οποίο θα καταστεί η κοινή γλώσσα των Ελλήνων, θεωρείται ως μία εργασία που πρέπει να επιτελεστεί από τους «ειδικούς γλωσσολόγους και καλλιτέχνας». Η προσέγγιση του «υποδείγματος» από όλους τους Ελληνες, με δεδομένη την υπάρχουσα γλωσσική πολυμορφία, δεν μπορεί, λέει ο Σκληρός, παρά να γίνει βαθμιαία, μέσα από διαδοχικά «στάδια» εξέλιξης της καθομιλουμένης γλώσσας. Τα «στάδια» αυτά είναι φυσικό να έχουν μεταβατικό χαρακτήρα· θα είναι «μικτά στάδια», δηλαδή περίοδοι όπου θα επικρατούν «μικτές» γλωσσικές μορφές, ολοένα όμως και πιο καθαρές από τη σκουριά του λογιωτατισμού καθώς θα περνά ο καιρός, ώσπου στο τέλος θα επιτευχτεί η σύμπτωση της καθολιμουμένης με το «υπόδειγμα» των «ειδικών γλωσσολόγων και καλλιτεχνών».[68]

Το όλο σκεπτικό του Σκληρού βασίζεται, όπως ομολογεί, σε αυτό που ο ίδιος κατανοεί πως «υποδεικνύει [...] η απλή λογική της βαθμιαίας εξελίξεως των πραγμάτων και της καθημερινής ζωής».[69] Υπακούοντας σε αυτήν την «απλή λογική», ο Σκληρός συνθέτει το θεωρητικό υπόστρωμα που δικαιολογεί την επιλογή της «μικτής». Με αυτόν τον τρόπο, η εκ μέρους του εγκατάλειψη της γλωσσικής ορθοδοξίας δε συμβαδίζει πια μόνο τακτικά με τη σοσιαλιστική μετριοπάθειά του στη σφαίρα της πολιτικής, αλλά συνδέεται και ουσιαστικά με αυτήν: ο γλωσσικός και ο πολιτικός ρεφορμισμός καθίστανται πλέον με σαφήνεια δύο ειδικές πτυχές της κοσμοθεωρητικής αντίληψης του Σκληρού.

Το θεωρητικό σχήμα του Σκληρού για τη «μικτή» στα *Σύγχρονα προβλήματα* δεν απέφυγε τα βέλη της κριτικής. Λίγο έπειτα από την κυκλοφορία του βιβλίου -ο Σκληρός όμως είχε στο μεταξύ φύγει από τη ζωή-, για την ακρίβεια το Φεβρουάριο του 1920, ο Κώστας Παρορίτης, από τις στήλες του *Νουμά*, θα κρίνει, από τη σκοπιά του ψυχαριστή και του σοσιαλιστή / κομμουνιστή ταυτόχρονα, το σχήμα για τη γλώσσα που διατυπώθηκε στο κύκνειο άσμα του Αιγυπτιώτη μαρξιστή.[70] Υποσημειώνουμε πως το κείμενο του Παρορίτη: Πρώτον, χρησιμοποιεί την κριτική του Σκληρού ως αιχμή του δόρατος εναντίον του ΕΟ και των Γληνού, Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη, της γνωστής

«τριανδρίας», δηλαδή εναντίον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης -στα 1917, ωστόσο, ο Παρορίτης είχε εκδηλωθεί δημόσια, μολονότι κριτικά, υπέρ της μεταρρύθμισης και της γραμμής που ακολουθούσε ο Ομιλος πάνω σε τούτο το θέμα. Δεύτερον, η δημοσίευση του κειμένου συμπίπτει όχι μόνο με την έκδοση του βιβλίου του Σκληρού (τα πρώτα αντίτυπα φθάνουν στην Ελλάδα, από την Αίγυπτο, στις 14/27 Ιανουαρίου 1920), αλλά και με την αλλαγή της στάσης του Δ. Ταγκόπουλου στο ζήτημα της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ο διευθυντής του *Νουμά*, έπειτα από μία συνάντησή του με το Γληνό, αποφασίζει να στηρίξει -όχι χωρίς επιφυλάξεις- την κυβερνητική πολιτική στο γλωσσικό και στην εκπαίδευση (επιλογή που, όπως ήταν επόμενο, θέτει σε δοκιμασία τις σχέσεις του περιοδικού με τον Ψυχάρη, αφού ο ΕΟ προωθούσε μέσω του κράτους τη «μικτή»).[71]

Στην κριτική του προς το σχήμα του Σκληρού για τη γλώσσα, ο Παρορίτης θα υποστηρίξει ότι, όπως κάθε σύστημα μικτής, έτσι και η αντιλήψη του μαρξιστή διανοητή χαρακτηρίζεται από υποκειμενικότητα, ουτοπισμό και ανεδαφικότητα (του καταμαρτυρεί εδώ ιδιότητες που ο ίδιος ο Σκληρός συνήθιζε να απευθύνει ως ψόγο στους αντιπάλους του). Ο σοσιαλιστής λογοτέχνης, αντλώντας -ως φαίνεται- από την επιχειρηματολογία του Ψυχάρη, γράφει πως στο ζήτημα της «μιχτής» (με χι) κυριαρχεί μία εγγενής αναρχία και αυθαιρεσία, αφού καθένας που υποστηρίζει αυτή τη γλωσσική μορφή εννοεί και άλλο πράγμα: «Υπάρχουνε τόσες μιχτές, όσοι και μιχτοί», βεβαιώνει· γι' αυτό και η «μιχτή» του Σκληρού «διαφέρει τόσο από τη μιχτή του Εκπαιδευτικού Ομίλου».[72] Παράλληλα, θα τονίσει, εμμένοντας στην κοινωνική - επαναστατική φύση του γλωσσικού (εδώ ακολουθεί το σχήμα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, αλλά και τις υποδείξεις του Κ. Χατζόπουλου στο *Νουμά*), πως η «μιχτή» είναι μία γλώσσα άμεσα συνδεδεμένη με τα συμφέροντα του αστισμού, τα οποία όμως είναι ασυμβίβαστα με την «αγνή δημοτική»:

> Το φωνάξαμε πολλές φορές. Το γλωσσοεκπαιδευτικό ζήτημά μας είναι κοινωνικό. Η αστική κοινωνία μας δεν μπορεί νανεχτεί την αγνή δημοτική. Η μιχτή της ταιριάζει, αυτή ικανοποιεί πλέρια τα τσαπατσούλικα, τα χαλασμένα γούστα των αστών που ούτε την καθαρεύουσα είναι ικανοί να μάθουνε, ούτε στην πειθαρχία της δημοτικής δέχονται να υποκύψουν.[73]

Θα μπορούσε, άραγε, κανείς να υποθέσει από τα παραπάνω λόγια ότι ο Παρορίτης κατηγορεί το Σκληρό πως συμπεριφέρθηκε -προσφέροντας το θεωρητικό περίγραμμα για την υιοθέτηση της «μιχτής»- ως «τσαπατούλης» αστός με «χαλασμένα γούστα», είτε απείθαρχος στο σύστημα της «αγνής δημοτικής»; Ασφαλώς ναι, αν δεν είχε προηγηθεί μία διευκρίνιση, από την οποία εξάγεται το συμπέρασμα πως τα λόγια του Παρορίτη στόχευαν τον ΕΟ και την «τριανδρία», και όχι το Σκληρό. Από την αρχή σχεδόν του άρθρου του, ο σοσιαλιστής λογοτέχνης είχε σπεύσει να ξεκαθαρίσει, στοχεύοντας στην ακριβοδίκαιη στάθμιση της γλωσσικής θεωρητικής πρότασης του Αιγυπτιώτη συγγραφέα, πως μεταξύ των «μιχτών», δηλαδή του ΕΟ κ.λπ., «[υ]πάρχει μιά θεμελιώδης διαφορά»:

> Αυτοί κηρύχνουνε τη μιχτή για οριστική γλώσσα του Εθνους, αυτή μπάζουνε στα σκολειά κι αυτή θέλουνε να επικρατήσει στο μέλλο [sic]. Ο Σκλ[ηρός] θέλει τη μιχτή σαν απλό σταθμό, που για ιστορικούς λόγους πρέπει να σταματήσουμε προσωρινά, καλλιεργώντας όμως για το μέλλο την αγνή δημοτική.[74]

Το ατόπημα του Σκληρού, κατά τον Παρορίτη, περιορίζεται σε λανθασμένους υπολογισμούς όσον αφορά την ανάλυσή του για το γλωσσικό ζήτημα (εξού και οι χαρακτηρισμοί περί υποκειμενικότητας κ.λπ.). Η μεταφορά του «σταδιοκρατικού» σχήματος του Σκληρού από την κοινωνία συνολικά στο πεδίο της γλώσσας, θα εξηγηθεί από το Παρορίτη με σαφή διάθεση να διακαιογηθεί το άστοχο της ενέργειας του αιγυπτιώτη μαρξιστή. Ο σοσιαλιστής λογοτέχνης βεβαιώνει πως, στα *Σύγχρονα*

προβλήματα, ήταν η απασχόληση του Σκληρού με το «Κοινωνιολογικό [με κεφαλαίο κάπα] πρόβλημα που του απορροφούσε ολάκερη τη σκέψη, [έτσι που] δεν πρόφτασε να βαθύνει περσότερο στο ζήτημα της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.»[75] Διαφορετικά, συμπληρώνει, «ο Σκλ[ηρός] δεν μπορούσε *παρά* να καταλάβει *πού* βαραίνει η ζυγαριά».

Για λογαριασμό του εκλιπόντος Σκληρού, ανέλαβε να απαντήσει στον Κώστα Παρορίτη κάποιος Αιγυπτιώτης καθώς φαίνεται, «Α.Χ.» με ένα επιστολιμαίο αρθράκι στο *Νουμά*.[76] Ο συντάκτης, σύμφωνα με όσα ο ίδιος λέει, είχε επισκεφτεί το μαρξιστή διανοητή στην Αλεξάνδρεια, δύο μήνες προτού πεθάνει, όταν τα *Σύγχρονα προβλήματα* βρίσκονταν στο τυπογραφείο. Από τη συνάντηση αυτή, συμπληρώνει, μεταφέρει όσα από μνήμης συγκράτησε και όσα φρόντισε να καταγράψει στο «σημειωματαριό» του από τη συζήτηση που έκαναν γύρω από το γλωσσικό.

Ο «Α.Χ.» θα αντιταχτεί στη γνώμη του Παρορίτη πως «ο Σκλ[ηρός στα *Σύγχρονα προβλήματα*] παραδέχτηκε τη μιχτή κινημένος από ουτοπιστική, υποκειμενική κρίση κ' έλλειψη συγχρονισμού». Κατά τη γνώμη του, έκανε ακριβώς «το αντίθετο!»: διαβλέποντας τη «μεταβατική κατάσταση» της ελληνικής κοινωνίας, κατάλαβε πως σε ανάλογη «κατάσταση» θα βρίσκεται και η γλώσσα, έως ότου η κοινωνία κατασταλλάξει κάπου. (Υπονοεί, μάλλον, πως αν κατασταλλάξει στον αστισμό, τότε θα επισκρατήσει η καθαρεύουσα· αν στο σοσιαλισμό, τότε θα επιβληθεί η δημοτική). Ο Σκληρός, συνεχίζει ο «Α.Χ.», μπορεί στο γλωσσικό να έθεσε κατά μέρος τις προσωπικές προτιμήσεις του, να υποχώρησε ως «άτομο», ως «επιστήμονας» εντούτοις δεν έκανε πίσω: το σχήμα του για τα γλωσσικά στάδια είναι -πάντοτε κατά τον «Α.Χ.»- αποτέλεσμα αντικειμενικής, βαθειάς εξέτασης των δεδομένων της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. «Ο επιστήμονας Σκλ[ηρός]», διαπιστώνει με μία εύγλωττη παρομοίωση ο άγνωστος υποστηρικτής του,

> είδε πως στην εξέλιξη της γλώσσας μας χρειαζότανε ένας σταθμός για ξεκούρασμα. Ποτές όμως δε φρονούσε πως ο ίσκιος της βρύσης που μας ξεδίψασε θα μπορούσε να μας προσελκύσει και να μας μαγέψει.

Σε τούτο το σημείο, βέβαια, ο «Α.Χ.» συμπίπτει με τον Παρορίτη· με μόνη διαφορά πως αυτός δέχεται να ξαποστάσει στο «σταθμό» του Σκληρού, ενώ εκείνος όχι.

Μία άλλη, καθυστερημένη χρονικά, κριτική αποτίμηση του θεωρητικού σχήματος για τη γλώσσα που ο Σκληρός παρέθεσε στα *Σύγχρονα προβλήματα*, ήλθε από την πλευρά του Δ. Γληνού, σε ένα σημείο της πασίγνωστης μελέτης του «Η κρίση του δημοτικισμού. Προγραμματικοί στοχασμοί 1922» (γράφηκε το καλοκαίρι του 1922). Ο Γληνός φρονεί πως το γλωσσικό σχήμα στο βιβλίου του Σκληρού συνιστά την πιο καθαρή έκφραση της «θεωρία[ς] του [συνειδητού] αναρχικού δημοτικισμού», και της ανύψωσης «σε σκοπιμότητα» της γλωσσικής «αδυναμίας» και της «μορφικής ανυποταξίας».[77] (Ο «αναρχικός δημοτικισμός» ορίζεται ως το «είδος» του δημοτικισμού που χαρακτηρίζει όσους είναι απρόθυμοι να υπαγάγουν τη γλώσσα τους σε ένα αυστηρό δημοτικιστικό γλωσσικό σύστημα -πρόκειται για τους απειθάρχητους του Παρορίτη, ο οποίος, σημειωτέον, είχε και αυτός διαπιστώσει την «αναρχική»[78] ιδιοσυστασία της γλώσσας του Σκληρού. Ένα άλλο «είδος» δημοτικισμού, πάλι κατά την κατηγοριοποίηση του γνωστού παιδαγωγού και φιλοσόφου, είναι ο «πλατωνικός»· χαρακτηριστικό του, η «ολιγοπιστία» στο δημοτικιστικό «ιδανικό».)

Η επικαλούμενη από το Σκληρό αδοκιμότητα της δημοτικής στον επιστημονικό λόγο, δε γίνεται αποδεκτή, από τη μεριά του Γληνού, ως αιτίαση που συνηγορεί στη θεωρία των απαραίτητων ενδιάμεσων «μικτών σταδίων», έως ότου *ωριμάσουν οι συνθήκες* για την κυριαρχία της «αμιγούς δημοτικής» γλώσσας. Παράλληλα, επισημαίνει πως είναι «μεσσιανικό θάμα [...] που δε θα γίνη ποτέ»[79] το να αναμένει ο Σκληρός να κατασκευαστεί το γλωσσικό «υπόδειγμά» του από τους λογοτέχνες και τους γλωσσολόγους. Οι πρώτοι, ό,τι είχαν να κάνουν το έχουν ήδη κάνει στο χώρο τους· είναι αδύνατο να το επαναλάβουν και για λογαριασμό των διαφόρων επιστημών. (Εδώ,

πρέπει μάλλον να αναζητηθεί και μία έμμεση αιχμή για ασυνέπεια του Σκληρού με τον εαυτό του -δεδομένου ότι ο τελευταίος, στα γραπτά του, είχε κατ' επανάληψη στιλητέψει τη λογοτεχνική αγκύλωση του δημοτικιστικού κινήματος.) Ούτε όμως και οι δεύτεροι μπορούν να επιτελέσουν το έργο που ο Σκληρός προσδοκά να φέρουν σε πέρας· αυτό, μόνο ο επιστήμονας, ο καθένας στο πεδίο του, του οποίου τις ουσιαστικές ανάγκες και γνωρίζει, μπορεί να το κατορθώσει. Συμπερασματικά, ο Γληνός θεωρεί πως, πάνω στο ζήτημα της γλώσσας, «ο φωτεινός νους του Σκληρού πλανήθηκε [στα *Σύγχρονα προβλήματα*]. Ηταν λιγώτερο οδηγητής και λιγώτερο υποταγμένος στη βαθύτερη κοινωνική σκοπιμότητα παρά παντού αλλού».[80]

Από τα παραπάνω, διαφαίνεται πως τόσο η κριτική του Παρορίτη, όσο και εκείνη του Γληνού, είχαν κοινό παρονομαστή: καταλόγησαν στο Σκληρό αποτύχια στην αντικειμενική προσέγγιση του γλωσσικού ζητήματος στο πλαίσιο της κριτικής ανάλυσής του για την ελληνική κοινωνία. Η σύμπτωση αυτή, με δεδομένο ότι ο Παρορίτης χρησιμοποίησε την κριτικού του και για να κτυπήσει τον ΕΟ και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, της οποίος ηγείτο -μαζί τους Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη- ο Γληνός, ασφαλώς προκαλεί κάποια απορία για τις επικρίσεις του τελευταίου εναντίον της γλωσσικής θεωρίας του Σκληρού. Η απάντηση στα όποια ερωτηματικά ουσιαστικά δίνεται από τη χρονική στιγμή που ο Γληνός προέβη στον έλεγχο της θεωρητικοποίησης της χρήσης της «μικτής» από τον Αιγυπτιώτη μαρξιστή -πέρα από το ότι η αντίληψη για τη δημοτικιστική «αναρχικότητα» μπορεί να βρει εφαρμογές, με τις κατάλληλες προσαρμογές, εκατέρωθεν.

Οταν ο Γληνός συντάσσει την «Κρίση του δημοτικισμού», η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση έχει ήδη ακυρωθεί: η ανάληψη της εξουσίας από τους αντιβενιζελικούς, έπειτα από την ήττα του ΚΦ στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, είχε οδηγήσει τα γλωσσοεκπαιδευτικά πράγματα στην πριν από τη μεταρρύθμιση κατάσταση. (Βέβαια, έπειτα από την καταστροφή του '22 και την επάνοδο των βενιζελικών στην εξουσία θα δοθεί στα μεταρρυθμιστικά σχέδια της «τριανδρίας» η ευκαιρία μίας τελευταίας αναλαμπής.) Ο Γληνός, λοιπόν, μέσα από τη θλιβερή γι' αυτόν εμπειρία της ανάσχεσης της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, αναδράμει στην ιστορία του δημοτικισμού, την κρίνει και αναλύει την «κρίση» του -που, άλλωστε, ορίζεται με άξονα τη μετά το 1920 κατάσταση. Υπό αυτήν την οπτική, και όντας έξω από κυβερνητικούς / κρατικούς μηχανισμούς εκείνη τη στιγμή, ο Γληνός εξέφρασε -εκ των υστέρων- τις αντιρρήσεις του στο σχήμα του Σκληρού για τη γλώσσα, όπως αυτό είχε αποτυπωθεί στα *Σύγχρονα προβλήματα*· ενός σχήματος που αποσκοπούσε στη μέσω του κράτους προώθηση των δημοτικιστικών στόχων για τη γλώσσα και την εκπαίδευση.

Στα κριτικά σημειώματα, τέλος, για τα *Σύγχρονα προβλήματα* που ακολούθησαν την έκδοση του βιβλίου, η θεωρία του Σκληρού για τη γλώσσα δεν απασχόλησε τους συγγραφείς τους. Οι σοσιαλιστές Γιαννιός, Σίδερις και Περίδης προσπέρασαν ολότελα το ζήτημα. (Μόνο ο ψευδώνυμος «Αμίλκας», στο κείμενο με το οποίο προανήγγελε την κυκλοφορία του βιβλίου, αποτίμησε θετικά την -όπως την ονομάζει- «καινοτομία» του Σκληρού να παραβλέψει «την άκρα δημοτική», δίνοντας δείγματα γραφής «σε απλή και ζωντανή μιχτή γλώσσα» πάνω επιστημονική θεματολογία[81] όμως, τη θεωρία του συγγραφέα για τα «μικτά [γλωσσικά] στάδια» δεν την άγγιξε.) Η ερμηνεία αυτής της σιωπής / παράλειψης πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στο ότι το βιβλίο έθετε άλλα, σπουδαιότερα για εκείνη τη στιγμή, ζητήματα προς σχολιασμό, όπως το θέμα της μεθόδου (θεωρία των «τριών παραγόντων»), καθώς και εκείνο, το πολιτικό, για τη στάση των σοσιαλιστών απέναντι στο Βενιζέλο και το ΚΦ. (Βέβαια, παραπέρα, υπάρχουν και ορισμένοι άλλοι λόγοι, ιδιαίτεροι για κάθε περίπτωση ενός εκάστου από τους Γιαννιό, Σίδερι και Περίδη, που θα μπορούσαν επικουρικά να επικαλεστούν, ώστε να συμπληρωθεί η παραπάνω ερμηνεία, προκειμένου για καθέναν ξεχωριστά από τους τρεις σχολιαστές των *Συγχρόνων προβλημάτων*. Ωστόσο, τους λόγους αυτούς οφείλουμε να τους προσπεράσουμε, διαφορετικά θα ξεστρατίζαμε κατά πολύ από το στόχο μας.)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 119-120, 127-132· «Στους δημοτικιστάς», *ό.π.*, σ. 369-373, και «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», *ό.π.*, σ. 405-408.

2. Για την πρώτη ομιλία, βλ. το σχόλιο του Γ. Πετρίδη στη *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρεια), Χ:3-4 (Ιούλ.-Δεκ. 1915), σ. 237· για τη δεύτερη, βλ. τα σχόλια (α) του Γ. Πετρίδη, *ό.π.*, και (β) του π. *Φοίνικας* (Κάιρο), 3 (Φεβρ. 1916), σ. 23. Και τα τρία σχόλια - περιγραφές των διαλέξεων παρατίθενται στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., «Παράρτημα», σ. 262.

3. Βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 163-164, 357. Στις σ. 291-295, η εν λόγω γενική αναφορά· δημοσιεύτηκε και στο *Νουμά* (τχ. 664 [28 Δεκ. 1919], σ. 855-856) με τίτλο «Ο δημοτικιστικός αγώνας».

4. Βλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, ό.π., σ. 119-120.

5. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 127-132.

6. Γιάννης Ψυχάρης, *Το ταξίδι μου* [²1905], (Η Πεζογραφική μας Παράδοση, αρ. 5), Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ. 287. Βλ. και Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 133-134.

7. Βλ. Ψυχάρη, *ό.π.*, σ. 286.

8. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 127.

9. Βλ. Marx και Engels, *Manifesto of the Communist Party*, ό.π., σ. 493-494, όπου μεταξύ άλλων διαβάζουμε: «Οπως ακριβώς, [...], σε μία προγενέστερη περίοδο, ένα τμήμα των ευγενών πέρασε με το μέρος της αστικής τάξης, έτσι και τώρα μία μερίδα της αστικής τάξης περνά με το μέρος του προλεταριάτου, και συγκεκριμένα μία μερίδα αστών ιδεολόγων, οι οποίοι υψώθηκαν μέχρι το επίπεδο του να κατανοήσουν θεωρητικά την ιστορική κίνηση στο σύνολό της» (σ. 494).
Να σημειωθεί, εν παρόδω, πως ο Κορδάτος ήταν ο πρώτος -απ' όσο γνωρίζουμε- που κατέγραψε τη συνάφεια του *Κοινωνικού μας ζητήματος* και του *Κομμουνιστικού μανιφέστου*· εντούτοις, εντελώς παράδοξα, υποστήριξε ότι ήταν το μικρό κεφάλαιο «Η πάλη των τάξεων ως απαραίτητος παράγων της κοινωνικής προόδου», και όχι το «Τα τρία στάδια», όπου ο Σκληρός είχε βασιστεί στο βιβλιαράκι των Μαρξ και Ενγκελς (βλ. «Ο Γ. Σκληρός και το έργο του», *ό.π.*, σ. 22). Η προαναφερθείσα συνάφεια είναι τόσο έντονη που προδίδει, συνοπολογιζομένων και των φτωχών τεκμηρίων που προσκομίζει ο συγγραφέας του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, σχηματικότητα και αναγωγισμό. Ωστόσο, δε θα πρέπει αυτή η διαπίστωση να μας οδηγήσει σε απολυτοποιήσεις ή υπερβολές εις βάρος της προσπάθειας του Σκληρού. Διότι, πέρα από τους περιορισμούς που έθεταν στο συγγραφέα

τα δεδομένα της ελληνικής διανοητικότητας του καιρού του, ας μη λησμονούμε και τούτο: το *Μανιφέστο* των Μαρξ και Ενγκελς, όπως επισήμανε πρόσφατα ένας γνωστός μελετητής της αγγλοσαξονικής μαρξιστικής ιστοριογραφίας, εκτός από «το *ιστορικό* ενδιαφέρον» που παρουσιάζει αυτό το ίδιο, παραμένει πάντοτε «ιδιαίτερα κατάλληλο ως σημείο εκκίνησης για [κάθε] *ιστορική* αξιολόγηση της εξέλιξης του κεφαλαιοκρατισμού ως ενός επαναστατικού τρόπου παραγωγής» (Harvey J. Kaye, *The Education of Desire: Marxists and the Writing of History*, πρόλογος: Christopher Hill, έκδ. Routledge, Νέα Υόρκη 1992, σ. 171 [οι υπογρ. του σ.]).

10. Βλ. Christophe Prochasson, «Histoire intellectuelle / histoire des intellectuels: le socialisme français au début du XXe siècle», π. *Revue d'Histoire moderne et contemporaine* (Παρίσι), 39 (1992), Ιούλ.-Σεπτ., σ. 432. Σημειωτέον ότι οι συντεταγμένες της προβληματικής του Σκληρού συμφωνούσαν και με το ιδιαίτερο, βαλκανικό πλαίσιο διάδοσης της σοσιαλιστικής συνείδησης που, όπως συνοψίζει ο Ζωρζ Χάουπτ, περιστρέφονταν γύρω από το πολύπτυχο: «επιστημονισμός» - θεωρίες Μπύχνερ, Χαίκελ, Δαρβίνου και Σπένσερ - «αγώνας για μία στρατευμένη λογοτεχνία» (βλ. Haupt, *Aspects of International Socialism*, ό.π., σ. 51).

11. Βλ. Ντέλου [= Αλ. Δελμούζος], «Στους δημοτικιστάς», *ό.π.*, σ. 6-14.

12. Βλ. με τη σειρά: [Δ. Ταγκόπουλου], «Οι δημοτικιστάδες και το άρθρο του Α. Ντέλου», *ό.π.*, σ. 258-259· Α. Ντέλου, «Για το ζήτημα» [= π. *Ο Νουμάς*, 261 (16 του Σεπτέβρη 1907), σ. 5-6], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 15-18· [Δ. Ταγκόπουλου], «Η μικτή κι ο *Νουμάς*» [= π. *Ο Νουμάς*, ό.π., σ. 7 (στη στήλη «Παραγραφάκια»)], *στο ίδιο*, «Παράρτημα Ι: Στο περιθώριο της συζήτησης», σ. 266.

13. Βλ. Ραμά [= Μ. Τσιριμώκος], «Οι δημοτικισταί και το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», *ό.π.*, σ. 21-24, 26-27· «Στους σοσιαλδημοκράτες», *ό.π.*, σ. 68-69.

14. Βλ. Χατζή, «Προσοχή!», *ό.π.*, σ. 104-105.

15. Ιδας [= Ι. Δραγούμης], «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα», π. *Ο Νουμάς*, 274 (16 του Δεκέβρη 1907), σ. 2.

16. *Στο ίδιο*, σ. 1.

17. Βλ. ενδεικτικά Ιδα, «Ο ευγενικώτερα πολιτισμένος λαός», π. *Ο Νουμάς*, 275 (23 του Δεκέβρη 1907), σ. 1-2. Το κείμενο δε σχετίζεται με τη συζήτηση πάνω στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, ούτε πρέπει να θεωρηθεί (αντίθετα απ' ότι στην περίπτωση του «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα») πως γράφηκε μέσα στη γενικότερη δέσμη ερεθισμάτων που έδωσε το βιβλίο του Σκληρού.

18. Βλ. Βασιλικού [= Κ. Χατζόπουλος], «Το κοινωνικό μας ζήτημα», *ό.π.*, σ. 29, 33, 37-38· «Στους σοσιαλιστοφάγους», *ό.π.*, σ. 93, 103.

19. Βλ. Βασιλικού, «Στους σοσιαλιστοφάγους», *ό.π.*, σ. 103· Ραμά, «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια», *ό.π.*, σ. 113.

20. Βλ. Πέτρου Βασιλικού, «Σοσιαλισμός και γλώσσα» [= π. *Ο Νουμάς*, 339 (12 του Απρίλη 1907), σ. 1-3], στο: *Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 212.

21. *Στο ίδιο*, σ. 213.

22. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 210, 213-214. Υποσημειώνουμε πως λίγο αργότερα από τη δημοσίευση του άρθρου του Χατζόπουλου, συγκεκριμένα το Σεπτέμβριο του 1909, ο *Εργάτης* του Βόλου στράφηκε προς την καθαρεύουσα, πράγμα που απογοήτευσε πολύ το σοσιαλιστή λογοτέχνη (βλ. στην επιστολή της 21ης Σεπτ. 1909 του Χατζόπουλου προς το Δ. Ταγκόπουλο, «Ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου στον ιδρυτή του *Νουμά*», *ό.π.*, σ. 6 [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 315]· πρβλ. Κολιού, *Οι ρίζες*, ό.π., σ. 153-154).

23. Βλ. Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», στον τόμο: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών [ΠΠΚΠΕ], *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*, Αθήνα 1990, σ. 48-49, 55.

24. Βλ. στην επιστολή του της 24ης Μαΐου 1908 προς το Γιαννιό, στο: Γιαννιού (επιμ.), «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα», *ό.π.*, [α'] 274 (1 Σεπτ. 1957), σ. 1270 [= *Δημοτικισμός*, ό.π., «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 310].

25. Βλ. Ραμά, «Σοσιαλισμός και γλώσσα», *ό.π.*, σ. 217-218.

26. Βλ. Βασιλικού, «Τα παλιά της σχωρεμένης», *ό.π.*, σ. 232.

27. Γιαννιός, «Ο *Νουμάς* σε ένα χρόνο», *ό.π.*, σ. 71. Για τη συζήτηση του 1907 στη Βουλή πάνω στο γλωσσικό, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση στο *Νουμά* (1907-1909)», *ό.π.*, σ. ιγ'-ις'· αναλυτικότερα, της ίδιας, «Ο δημοτικισμός του Γεωργίου Καφαντάρη: η πρώτη κοινοβουλευτική παρέμβαση», στον τόμο: ΠΠΚΠΕ, *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του, 1873-1946*, Αθήνα 1991, σ. 79-90. Για το διαγωνισμό του Φωτιάδη, βλ. Καλογιάννη, *Ο 'Νουμάς' και η εποχή του*, ό.π., σ. 120.

28. Γιαννιός, *ό.π.*, σ. 75.

29. Βλ. Ζαβιτζιάνου, «Στους ιμπεριαλιστές», *ό.π.*, σ. 117.

30. Επιθεωρητής [= Ρήγας Γκόλφης], «Το γλωσσικό φως στο Πανεργατικό συνέδριο του Βόλου», π. *Ο Νουμάς*, 345 (24 του Μάη 1909), σ. 3. Σημειωτέον ότι ως «κορώνα» στο άρθρο του ο Γκόλφης έχει βάλει την ακόλουθη φράση από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*: «Οι δημοτικισταί εκλήθησαν υπό της ιστορίας να παίξουν σπουδαίον ρόλο εις την αναγέννησιν της κοινωνίας μας».

31. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 3-4.

32. Αναλυτικά επ' αυτού, βλ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού*, ό.π., σ. 28-49.

33. Γ. Σκληρός, «Στους δημοτικιστάς», *ό.π.*, σ. 369.

34. *Στο ίδιο*, σ. 370.

35. *Στο ίδιο*, σ. 371.

36. Βλ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 36-37.

37. Βασιλικός, «Η ψυχολογία του συμβολισμού» [α'], *ό.π.*, σ. 3.

38. *Στο ίδιο*, σ. 4.

39. Βλ. *στο ίδιο*, [β'] 337 (29 του Μάρτη 1909), σ. 3-4.

40. Βασιλικός, «Σοσιαλισμός και τέχνη», *ό.π.*, [β'] 341 (26 του Απρίλη 1909), σ. 3.

41. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*

42. *Στο ίδιο*, σ. 372.

43. *Στο ίδιο*, σ. 373 (η υπογρ. του σ. έχει απαλειφθεί). Βλ. και το σχόλιο του Φίλ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 51, πάνω στη «διαλεκτική» απάντηση του Σκληρού σχετικά με «την αιτία που υπερίσχυσε η καθαρεύουσα»: εκτιμάται πως συνιστά «μιά τυπική περίπτωση του μηχανιστικού τρόπου με τον οποίο εμφανίζονταν, για μιά μεγάλη περίοδο, οι μαρξιστικοί προβληματισμοί για τη νεώτερη ελληνική ιστορία». Η ισχύς της εκτίμησης μπορεί να επεκταθεί και (κυρίως εκεί) στη «διαλεκτική» απάντηση που αντιστοιχεί στο ερώτημα για τη «νεοελληνική φιλολογία».

44. Γ. Σκληρός, «Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», *ό.π.*, σ. 406.

45. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 407.

46. Βλ. στην επιστολή που μνημονεύεται στη σημ. 22, σ. 8.

47. Βλ. αναλυτικά, Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., σ. 25-60 σποραδικά· της ίδιας, «Γ. Σκληρός και Μ. Τριανταφυλλίδης: σύγκλιση και απόκλιση δυό δρόμων», στον τόμο: Αριστοτέλιο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) [ΑΠΘ - ΙΝΣ (ΙΜΤ)], *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκαντοτάχρονα από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 111-128 σποραδικά. Επίσης, βλ. Μανόλη Τριανταφυλλίδη, «Απολογία της δημοτικής» [= π. *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 4 (1914), σ. 46-196, με υπογραφή: Κ.Π.], *Απαντα*, ΑΠΘ - ΙΝΣ (ΙΜΤ), τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1963, σ. 206, όπου και, ανάμεσα στα άλλα, διαβάζουμε: «[...] ο γλωσσικός αγώνας[, κατά το Σκληρό στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*,] θα πετύχει [...] μόνο άμα στηριχτή 'επί ολοκλήρου κοινωνικής τάξεως'· και τέτοια νόμιζε ο συγγραφέας -τουλάχιστο *την εποχή εκείνη*- 'τον κατώτερο λαό'' [...]» (η υπογρ. δική μας).

48. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Πνευματικά ρεύματα και βενιζελισμός - δημοτικισμός», στον τόμο: *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο: πρακτικά*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου & Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 325.

49. Μ. Τριανταφυλλίδης, «Η γλώσσα μας στα χρόνια 1914-1916» [= π. *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 6 (1916) και 8 (1920), σ. 33-112 και 49-99], *Απαντα*, ό.π., σ. 378.

50. Για μία περιγραφή της σχετικής αρθρογραφίας, βλ. *στο ίδιο*, σ. 416 επ.

51. Πάνος Δ. Ταγκόπουλος, «Σοσιαλισμός και διανοούμενοι» (επιστολιμαίο κύριο άρθρο), π. *Ο Νουμάς*, 635 (8 Ιουν. 1919), σ. 383.

52. Από το προλογικό σημείωμα της *Νέας Ζωής* στο: Γ. Σκληρού, «Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», *ό.π.*, σ. 473 (η υπογρ. στο πρωτότ.).

53. Βλ. αναλυτικά Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 477-479, 482-484, 479-481, 481-482 περί γλωσσικού, παιδαγωγικών, λογοτεχνίας κ.λπ. και κοινωνικής κριτικής αντίστοιχα.

54. Αυτό που προβλέπει ο Σκληρός για το μέλλον έχει ήδη, από το 1913, ανεπιτυχώς συμβεί· άλλωστε, υπάρχει και μία πλάγια σχετική αναφορά (βλ. *στο ίδιο*, σ. 482). Ουσιαστικά, η πρόβλεψη του συγγραφέα υπονοεί την επιτυχή στήριξη των δημοτικιστικών θέσων στη Βουλή. Σχετικά με το προηγούμενο του 1913, να σημειώσουμε τα εξής: Ο Ιωάννης Τσιριμώκος, αδελφός του Στέφανου Ραμά (ο οποίος ήταν από τα ιδρυτικά μέλη του ΕΟ), Υπουργός της Παιδείας στην τότε κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, είχε φέρει για ψήφηση στη Βουλή ένα πακέτο γλωσσοεκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων. Τα σχετικά νομοσχέδια, στη σύνταξη των οποίων συμμετείχαν οι Δελμούζος και Γληνός (από τα ιδρυτικά, και αυτοί, μέλη του ΕΟ), κινούνταν προς την κατεύθυνση υλοποίησης βασικών στόχων του δημοτικιστικού προγράμματος. Τα νομοσχέδια του Τσιριμώκου, μολονότι στην αρχή έγιναν πανυγηρικά αποδεκτά από την αρμόδια επιτροπή του κοινοβουλίου, κατόπιν «πετάχτηκαν στο χρονοτύλαπο», όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Ραμάς, «προτού συζητηθούν»· βλ. Μ. Τσιριμώκου, «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *ό.π.*, [β'] 8 (1 Αυγ. 1927), σ. 468 επ. (η περικοπή που παρατίθεται εδώ, με αντίστροφη σειρά, είναι από τη σ. 472).
Να προσθέσουμε, συμπληρωματικά, πως και πριν από το 1913, στη Β' Αναθεωρητική Βουλή του 1911, είχε εκδηλωθεί, με αμυντικό τρόπο, η υπεράσπιση της δημοτικής από βουλευτές οι οποίοι βρίσκονταν σε συνεννόηση με τον ΕΟ. Συγκεκριμένα, οι Κοινωνιολόγοι βουλευτές (Λαϊκόν Κόμμα) -πέντε από τα μέλη της Κοινωνιολογικής Εταιρείας υπήρξαν και ιδρυτικά μέλη του Ομίλου- αντιτάχτηκαν στην σθεναρά στην προσπάθεια για συνταγματική επιβολή της καθαρευούσας (βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», *ό.π.*, σ. 59-60).

55. Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., σ. 151, 156-157. Αναλυτικά για τη σχέση του Αιγυπτιώτη μαρξιστή με τον Αλεξανδρινό ποιητή, βλ. *στο ίδιο*, σ. 151-166.

56. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», *ό.π.*, σ. 43.

57. [Νίκος Γιαννιός], «Χαρακτήρες Ελλήνων διανοουμένων», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 6-7 (Σεπτ. 1916), σ. 19. (Το κείμενο δημοσιεύεται στη στήλη «Γράμματα που λάβαμε».)

58. Περικοπή από την επιστολή του «Λ.Ε.», όπως δημοσιεύεται στο: [Γιαννιός], *ό.π.*

59. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 19-20.

60. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 485-492.

61. Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., σ. 144-146 για τη σχετική σύγκριση. Στη διαφορά των όρων λειτουργίας των δύο σχημάτων ίσως πρέπει να αποδοθεί και το γεγονός ότι, ενώ στην περίπτωση της Γερμανίας είχαμε αξιοσημείωτη φυλλοροή από το σοσιαλισμό (χαρακτηριστικές παραδείγματα οι Δελμούζος και Φ. Πολίτης), στο αιγυπτιώτικο σχήμα παρατηρήθηκε το αντίθετο φαινόμενο, και μάλιστα στον υπερθετικό βαθμό: υπήρξε μία «πορεία κομ[μ]ουνιστικοποίησης», όπως σημειώνεται από τον Π. Νούτσο, των δημοτικιστών σοσιαλιστών, ορισμένοι από του οποίους είχαν σημαντική ανάμιξη στα πράγματα του ελλαδικού σοσιαλισμού / κομμουνισμού. Βλ. Παναγιώτη Νούτσου, «Ο Καβάφης, ο Σκληρός και η κίνηση των σοσιαλιστικών ιδεών στον Αιγυπτιακό ελληνισμό της εποχής τους», π. *Ουτοπία*, 1 (Μάιος-Ιούν. 1992), σ. 102-109 σποραδικά.

62. Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 492-495.

63. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 57.

64. *Στο ίδιο*, σ. 27.

65. Βλ. [Πετρίδη], *Γεώργιος Σκληρός*, ό.π., στην τρίτη σ. του κειμένου· πρβλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 90.

66. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 87.

67. *Στο ίδιο*, σ. 91.

68. Βλ. Γ. Σκληρού, *Τα σύγχρονα προβλήματα*, ό.π., σ. 164.

69. *Στο ίδιο*.

70. Βλ. Κώστα Παρορίτη, «Ο Σκληρός και η γλώσσα», π. *Ο Νουμάς*, 672 (22 Φεβρ. 1920) και 673 (29 Φεβρ. 1920), σ. 116-117 και 133-134.

71. Βλ. Καλογιάννη, *ό.π.*, σ. 227 επ.

72. Βλ. Παρορίτη, *ό.π.*, σ. 133· πρβλ. Ψυχάρη, *ό.π.*, σ. 210 επ.

73. Παρορίτης, *ό.π.*.

74. *Στο ίδιο*, σ. 116.

75. *Στο ίδιο*, σ. 134.

76. Βλ. Α.Χ. [;], «Η γλώσσα του Σκληρού», π. *Ο Νουμάς*, 678 (11 Απρ. 1920), σ. 237 (στη στήλη «Από βδομάδα σε βδομάδα»).

77. Βλ. Δ.Α. Γληνού, *Η κρίση του δημοτικισμού*, Ανατύπωση από το 'Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (τόμ. 11, 1923, σελ. 1-45),* Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1923, σ. 25.

* Το σωστό θα ήταν *τόμ. 11, 1922-23, σελ. 3-45*.

78. Η αντίληψη της «αναρχικότητας» στηρίζεται στην άποψη του Ψυχάρη για το αυθαίρετο κάθε είδους «συμβιβασμού» στο ζήτημα της γλώσσας· βλ. Ψυχάρη, *ό.π.*, σ. 193-219.

79. Γληνός, *ό.π.*, σ. 26-27.

80. *Στο ίδιο*, σ. 27.

81. Βλ. Αμίλκα [;], «[Γ. Σκληρού:] *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», *ό.π.*, σ. 160 (οι υπογρ. του σ. έχουν απαλειφθεί).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ «ΔΙΑΒΑΖΟΥΝ» ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥΣ, 1907-1919/20

Χίλια εννιακόσια επτά: ο Γ. Σκληρός τυπώνει με δικά του έξοδα το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, εγκαινιάζοντας στη χώρα τις μαρξιστικές σπουδές πάνω σε σημαντικά προβλήματα της νεοελληνικής κοινωνίας. Χίλια εννιακόσια δέκα εννέα: ο Σκληρός αφήνει στις 23 Δεκεμβρίου (4 Ιανουαρίου με το ν.ημ.) την τελευταία πνοή του στην Αίγυπτο, σχεδόν έχοντας μόλις προλάβει την ολοκλήρωση του χειρογράφου των *Συγχρόνων προβλημάτων* και την αποστολή του στο τυπογραφείο των *Γραμμάτων*, στην Αλεξάνδρεια. Χίλια εννιακόσια είκοσι: στις 14 / 27 Ιανουαρίου ο Νίκος Γιαννιός, μαζί με συνεργάτες του τού ΣΚΕ, παραλαμβάνει τα πρώτα αντίτυπα των *Συγχρόνων προβλημάτων* που φθάνουν στην Ελλάδα από την Αίγυπτο.

Μιλώντας για τη χρονική περίοδο 1907-1919/20 του ελληνικού σοσιαλισμού, μπορεί κανείς, από πολλές απόψεις -όχι όμως και από εκείνη της οργανωτικής ωρίμανσης-, να κάνει λόγο για το σοσιαλισμό στα «χρόνια του Σκληρού»· ακόμη, ίσως και για το σοσιαλισμό στην «εποχή του Σκληρού». Στα 1907-09, με τη συζήτηση στο *Νουμά* γύρω από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, είχε φανεί πως ο ελληνικός σοσιαλισμός -μαρξιστικός και μη- επιτέλους θα καταπιανόταν στο εξής σοβαρά με τη μελέτη της νεοελληνικής ζωής -οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής, πολιτισμικής- τόσο του παρελθόντος, όσο και της σύγχρονης. Ωστόσο, η εξέλιξη των πραγμάτων σε αυτόν τον τομέα κατά την πολυκύμαντη -όχι μόνο για την Ελλάδα- δεύτερη δεκαετία του αιώνα δεν εκπλήρωσε τις όποιες αρχικές προσδοκίες.

Παραφράζοντας μία διαπίστωση του Γ.Β. Λεονταρίτη -που εμπεριέχει ενσωματωμένη και μία ρήση του Τζ. Λίχτχαϊμ-, μπορούμε να πούμε ότι, συνολικά, η σοσιαλιστική ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας στα «χρόνια του Σκληρού», υπήρξε στην καλύτερη περίπτωση απλώς μία προσέγγιση, εκτός ίσως απ' ό,τι αφορούσε τη γλωσσοεκπαιδευτική και πολιτισμική θεματολογία. Η ανυπαρξία ενός σχετικά μαζικού και καλοοργανωμένου πολιτικού σοσιαλιστικού φορέα, έως την ίδρυση του ΣΕΚΕ, φαίνεται πως ήταν η σπουδαιότερη γενική αιτία, σε συνάρτηση και με τη συνολική πνευματική κεχαξία της νεοελληνικής κοινωνίας, που δεν άνθισαν ή δεν προχώρησαν όσο θα ανέμενε κανείς, στηριζόμενος στο ελπιδοφόρο μήνυμα του 1907-1909, οι σοσιαλιστικές μελέτες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Παράλληλα, η πολιτική ένταση στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού δυσχέρανε αυτήν την άνθιση, με εξαίρεση το χώρο της πολιτικής ανάλυσης και της δημοσιολογίας.

I

Το αίτημα του Σκληρού για σύζευξη του σοσιαλιστικού αγώνα στην Ελλάδα με το κίνημα του δημοτικισμού πιθανότατα θα προκαλούσε αμηχανία και έκπληξη στους παλαιότερους σοσιαλιστές της

χώρας. Ο ελληνικός σοσιαλισμός των τελών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού δεν έδωσε σημασία στην κίνηση γύρω από τη δημοτική γλώσσα που άρχισε να διαμορφώνεται δυναμικά, με όρους κινήματος στο λογοτεχνικό - φιλολογικό χώρο εκείνα τα χρόνια -κυκλοφορία του *Ταξιδιού* το 1888, έκδοση των βραχύβιων περιοδικών *Τέχνη* το 1898 και *Διόνυσος* το 1900, από τον Κώστα Χατζόπουλο το πρώτο και τους Δημήτρη Χατζόπουλο, μικρότερο αδελφό του Κώστα, και Γιάννη Καμπύση το δεύτερο. Σύμφωνα με την εξήγηση του Νίκου Γιανιού, οι κάθε λογής σοσιαλιστές εκείνων των χρόνων δεν πρόσεξαν τη δημοτικιστική κίνηση και, επιπλέον, «έγραφαν [σε] καθαρεύουσα ελληνοπρεπή, είτε επειδή δεν υπέθεταν πως η λαϊκή γλώσσα είχε σημασία για την αφύπνιση του λαού, είτε επειδή ο γλωσσικός αγώνας, στον καιρό τους, δεν είχε απλωθή ακόμη τόσο, ώστε να τους δώση αφορμή να μελετήσουν το ζήτημα».[1]

Ο Πλάτων Δρακούλης, μάλιστα, αδιαμφισβήτητα ο πατριάρχης του ελληνικού σοσιαλισμού για αρκετές δεκαετίες, υπήρξε απολογητής της καθαρεύουσας, με επιχειρηματολογία παραπλήσια του γλωσσαμυντορισμού. Ακόμα και το 1911, τέσσερα χρόνια έπειτα από την κυκλοφορία του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, με σχετικά πρόσφατη τη σχετική συζήτηση στις στήλες του *Νουμά*, ο Δρακούλης επέμενε στην υπεράσπιση της καθαρεύουσας, θεωρώντας το δημοτικισμό «διανοητικήν παράκρουσιν ολίγων εγκεφάλων», τους υποστηρικτές του «χυδαϊστάς», οι οποίοι παρεκλίνουν τον αγώνα για την «αναγέννησιν» της χώρας από τους πραγματικούς στόχους του, την επίλυση των σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων, και πρώτιστα του «εργατικού» ζητήματος. Για τον παλαίμαχο σοσιαλιαστή, η μόρφωση του «εργάτη» -εκ των ων ουκ άνευ για την προώθηση των σοσιαλιστικών σκοπών-, σε αντίθεση με ό,τι είχε υποστηρίξει ο Σκληρός και οι συνιδεάτες του, περνούσε μέσα από την καθαρεύουσα και όχι ενάντιά της. Διότι, όπως πίστευε, τι πιο ωφέλημο για τον «εργάτην» που επιθυμεί να μορφωθεί, από το να γνωρίζει τη «γλώσσα[ν] του Ευαγγελίου» και να είναι σε θέση «να ομιλή την γλώσσαν του Πλάτωνος».[2]

Φυσικά, οι παραπάνω απόψεις του Δρακούλη για τη γλώσσα ηχούν παράφωνα, εκπορευόμενες από τα χείλη ενός σοσιαλιστή στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα. Ίσως όμως δίνουν το περίγραμμα των αντιλήψεων που οι παλαιότεροι σοσιαλιστές είχαν για το γλωσσικό. Εμμένουμε στο ίσως, διότι, ενώ για το Δρακούλη προσωπικά μπορούμε χωρίς αμφιβολία να θεωρήσουμε πως τα όσα έγραφε για τη γλώσσα το 1911 απηχούσαν πεποιθήσεις που, λίγο-πολύ, ανέκαθεν είχε, θα ήταν αρκετά επισφαλές τούτο να γενικευτεί και στο σύνολο του αρχαιότερου ελληνικού σοσιαλισμού. Ενδέχεται, λοιπόν, η παρωχημένη (με τα σύγχρονά της σοσιαλιστικά μέτρα και σταθμά) άποψη του Πλάτωνα Δρακούλη στην *Ερευνα* για τη δημοτική γλώσσα και το γλωσσικό ζήτημα, να συνεισφέρει, αναδρομικά και έως ενός σημείου, στη σύλληψη της καινοτομίας του Σκληρού να προτείνει, ή μάλλον να απαιτήσει, στα 1907 τη σύζευξη του δημοτικιστικού κινήματος με το σοσιαλιστικό αγώνα.

Ωστόσο, λιγότερο επισφαλής, όσον αφορά τον προσδιορισμό του εύρους της καινοτομίας του Σκληρού, είναι η σύγκριση των απόψεων που εξέφρασε ο Δρακούλης στα τέλη του 19ου αιώνα για τη νεοελληνική λογοτεχνία με τις προσεγγίσεις του πρώτου (και φυσικά και με εκείνες του Κ. Χατζόπουλου) στη συζήτηση στο *Νουμά*. Αξίζει, λοιπόν, να κάνουμε μία μικρή παρέκβαση, δεδομένου μάλιστα πως η αξιολόγηση της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής, τόσο στην περίπτωση του Δρακούλη, όσο και σε αυτήν του Σκληρού και των ομοϊδεατών του, ήταν σε στενότατη συνάφεια με τις γλωσσικές πεποιθήσεις τους αφενός, και με τις γενικότερες προτεραιότητες (είτε παγιωμένες, είτε υπό διαμόρφωση) του σοσιαλισμού του καιρού τους.

Στα 1897 ο Δρακούλης τύπωσε σε τόμο τρεις διαλέξεις που είχε δώσει στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (όπου δίδασκε τότε ελληνικά) τον Ιούνιο του ίδιου έτους, με θέμα την πορεία της ελληνικής λογοτεχνίας από την εποχή του Βυζαντίου και δώθε. Ο τόμος κυκλοφόρησε στην αγγλική γλώσσα με τίτλο *Neohellenic Language and Literature*, και σε ελληνική απόδοση ως *Νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία* (επίσης το 1897). Πρόκειται για τη μοναδική σοσιαλιστική μελέτη του 19ου αιώνα πάνω στη νεοελληνική λογοτεχνία, μοναδικό επίσης καρπό της

σοσιαλιστικής ενασχόλησης με το θέμα πριν από τις ανάλογες προσεγγίσεις του Σκληρού και του Χατζόπουλου στο *Νουμά* (για τις τελευταίες, βλ. κεφ. 6, III).

Το ενδιαφέρον στο βιβλίου του Δρακούλη εντοπίζεται στην ενότητα που καταπιάνεται με την ύστερη περίοδο, δηλαδή την από τα τέλη του 18ου αιώνα και πέρα, καθόσον μόνο ως προς αυτήν μπορεί να γίνει σύγκριση με τις απόψεις που διατύπωσε ο Σκληρός (και ο Χατζόπουλος, ακολουθώντας το περίγραμμα του προηγούμενου). Η ανάλυση της πρόσφατης ελληνικής λογοτεχνίας από το Δρακούλη[3] συνολικά εμφανίζει την ακριβώς αντεστραμμένη εικόνα εκείνης που θα δώσουν αργότερα οι Σκληρός και Χατζόπουλος αρθρογραφώντας στο *Νουμά*. Χωρίς να μακρυγορούμε, *ενδεικτικά αναφέρουμε πως στην κορυφή της αξιολογικής κλίμακας του Δρακούλη βρίσκονταν* οι Σούτσοι και ο Ραγκαβής, οι οποίοι θα καταλάβουν τα τελευταία -αν τα καταλαμβάνουν και αυτά- σκαλοπάτια της αντίστοιχης κλίμακας του Σκληρού, που θεωρούσε πως το έργο τους ενσάρκωνε με τον πιο εύγλωττο τρόπο τον εκπεσμό της νεοελληνικής νοοτροπίας και ιδεολογίας στην άβυσσο των ψεύτικων αισθημάτων. Το ανάποδο συνέβαινε με το Σολωμό, το οποίον ο Δρακούλης ουσιαστικά προσπερνούσε.

Η περιγραφή του Δρακούλη, εκτός από ορισμένα στοιχεία που ήσαν ολότελα εκτός του πνεύματος εκείνης της εποχής, ευθυγραμμιζόταν με το γενικό πλαίσιο των εθνικών οραματισμών της εποχής του, οι οποίοι (οραματισμοί) άλλωστε τότε ήσαν εγγεγραμμένοι στη σοσιαλιστική προβληματική. Συγκεκριμένα, οι Ελληνες σοσιαλιστές του 19ου αιώνα θεωρούσαν, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, *άμεσα είτε έμμεσα, την εθνική ολοκλήρωση ως προαπαιτούμενο για την οικονομική* εξέλιξη της χώρας και την επίλυση του λεγόμενου κοινωνικού ζητήματος.[4] Μέσα σε αυτήν την συνάφεια, το πιθανότερο είναι πως η οπτική του Δρακούλη στο *Neohellenic Language and Literature* δε συνιστούσε μία αυστηρά ατομική, μεμονομένη περίπτωση εντός του ελληνικού σοσιαλιστικού κόσμου. Με δεδομένη τη σε γενικό επίπεδο τότε ομολογία των πεποιθήσεων στο γλωσσικό και της αντίληψης για την αυτοσυνείδηση των Ελλήνων, μερική έκφραση της οποίας εκδηλώνεται στο χώρο της «φιλολογίας», το βιβλίο του Πλάτωνα Δρακούλη βοηθεί στο να καταδειχτεί ευκρινέστερα το εύρος της καινοτομίας του σοσιαλιστή Σκληρού στο ζήτημα της γλώσσας, στην κριτική εκτίμηση της προγενέστερης λογοτεχνικής και ποιητικής παραγωγής και, εντέλει, της νεοελληνικής ιδεολογίας.

Επειτα από την έκδοση του Κοινωνικού μας ζητήματος και της συναφούς συζήτησης στις στήλες του *Νουμά*, η μεν κοινωνικοπολιτική προβληματική εδραιώνεται στο δημοτικιστικό χώρο, ενώ, έως ένα βαθμό, ο ελληνικός σοσιαλισμός εγγράφει στο πρόγραμμά του το γλωσσικό ζήτημα, όχι βέβαια αναγκαστικά όπως είχε αρχικά τεθεί το θέμα από το Σκληρό. Το εύρος της απήχησης που είχε η άποψη του τελευταίου για το δημοτικιστικό κίνημα μέσα στους Ελληνες σοσιαλιστές είναι, ομολογουμένως, δύσκολο να προσδιοριστεί. Ο κύριος όγκος, πάντως, του ελληνικού σοσιαλιστικού λόγου στις αρχές, τουλάχιστον, της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα συνεχίζει να εκφέρεται στην καθαρεύουσα (συνήθως σε απλή), πιθανότατα υπό τη λογική που ο Κ. Χατζόπουλος είχε έντονα καυτηριάσει, απευθυνόμενος στον κύκλο του *Μέλλοντος* και στους Κοινωνιολόγους (βλ. κεφ. 6, II // σημ. 20-24). Από την άλλη μεριά, δεν λείπουν και οι *εχθρικές στάσεις απέναντι στο αίτημα για σύζευξη δημοτικισμού και σοσιαλισμού: ο πρώτος* αποτιμάται ως κίνημα μικροαστικής υφής και, συνεπώς, η διαπλοκή του με το σοσιαλιστικό αγώνα εκλαμβάνεται ως νόθευση του τελευταίου.[5]

Οι μετριοπαθέστεροι σοσιαλιστικοί ή σοσιαλίζοντες κύκλοι ήσαν, εύλογα, ευνοϊκότερα προδιαθετημένοι, σε σύγκριση με μαρξιστές σοσιαλιστές όπως ο Κ. Χατζόπουλος και ο Γιαννιός, για τακτικές υποχωρήσεις έναντι της καθαρεύουσας. Η οπτική, πάντως, που θα επικρατήσει στη δεκαετία του '10 αναφορικά με το κοινωνικό υπόστρωμα του γλωσσικού ζητήματος θα είναι η φιλελεύθερη και, συνεπικουρικά, οι συγγενικές της μη μαρξιστικές σοσιαλιστικές.[6] Χαρακτηριστικότερη -καθόσον είχε και πολιτική έκφραση- περίπτωση από τις τελευταίες υπήρξε δίχως αμφιβολία αυτή των Κοινωνιολόγων. Στις τάξεις τους είχε δραστηριοποιηθεί ο

άλλοτε οπαδός του Σκληρού Αλέξανδρος Δελμούζος, ο οποίος ήταν και υπεύθυνος για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της ομάδας. Η άποψη των Κοινωνιολόγων γύρω από το γλωσσικό ζήτημα συνοψίζεται στη θέση πως η δημοτική (δηλαδή η «μικτή») θα έπρεπε να καταστεί ο κεντρικός μοχλός για την αναδιοργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας και την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του λαού. Η δημοτική θεωρείτο ως το μέσο που αυτόχρημα θα επέτρεπε την άνετη διοχέτευση των επιτευγμάτων της ανθρώπινης γνώσης στα λαϊκά στώματα, γνώσεων με σημασία πρακτική για αυτά (δηλαδή χρήσιμων στη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασής τους), παραγκωνίζοντας ταυτόχρονα ό,τι ανώφελο και απαρχαιωμένο διδασκόταν έως τότε στα σχολεία.[7]

Στο παραπάνω σχήμα εύκολα διαπιστώνονται τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης από τις αντιλήψεις που είχε εκφράσει ο Σκληρός στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* και στο *Νου-μά*. Τα δύο σχήματα συγκλίνουν στο θεμελιώδη ρόλο που η βασισμένη στη δημοτική παιδεία προβλέπεται να παίξει όσον αφορά την αφύπνηση και κινητοποίηση των κατώτερων λαϊκών στωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Αποκλίνουν, παραταύτα, στη γενική σύλληψη της σύζευξης του σοσιαλισμού με το δημοτικισμό. Για το μαρξιστή Σκληρό το κίνημα για τη γλώσσα είχε, ανάμεσα στα άλλα, μία ειδική ταξική σημασία, συνδεόμενο πρώτιστα με το αγώνα της εργατικής τάξης και την μετατροπή της από (για να το πούμε έτσι) «τάξη καθαυτή» σε «τάξη για τον εαυτό της» (με τη έννοια που έχει αυτή η μετατροπή στον ορθόδοξο μαρξισμό). Για τους Κοινωνιολόγους, που κινούνταν στο χώρο του εξελεκτικού σοσιαλισμού, δεν υπήρχε καμμία τέτοιου είδους σημασία, παρά μία γενικότερη, κοινωνική και πολιτική· σε αυτό ακριβώς το σημείο, που εντοπίζεται η απόκλιση από το Σκληρό, το σχήμα των Κοινωνιολόγων προσεγγίζει τη φιλελεύθερη άποψη για την κοινωνική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος.

Η κυριαρχία της φιλελεύθερης άποψης, που από κάποια χρονική στιγμή και πέρα θα απορροφήσει εκείνη του εξελικτικού σοσιαλισμού και θα αναγκάσει -αφότου αρχίσουν να διαφαίνονται κάποιες δυνατότητες προώθησης των δημοτικιστικών στόχων μέσω του κράτους- σε τακτικές υποχωρήσεις πολλούς από τους μαρξιστές σοσιαλιστές -ανάμεσά τους και ο Σκληρός, όπως είδαμε-, είχε ως αποτέλεσμα να αποκλειστεί «σιωπηλά», έπειτα από το 1910, από τον ΕΟ η άποψη των μαρξιστών σοσιαλιστών «για [την] ταξική παιδεία και για [τη] γλώσσα ως αντικείμενο συγκρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων». (Υπενθυμίζουμε πως πέντε από τα ιδρυτικά μέλη του ΕΟ ήσαν Κοινωνιολόγοι.) Ο «αποκλεισμός» είχε ως αποτέλεσμα το σχετικό παραγκωνισμό, από μεριάς των προαναφερθέντων σοσιαλιστών, του στόχου για εκπαιδευτική αναμόρφωση.[8] Ωστόσο, όταν θα αναφανούν οι προωθητικές δυνατότητες για τις οποίες έγινε λόγος πιο πάνω, τα πράγματα θα μεταβληθούν.

Οι στάσεις που οι Ελληνες σοσιαλιστές θα υιοθετήσουν απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου, στάσεις με ποικιλία διακυμάνσεων, ανάλογα με την περίπτωση, βοηθεί στο να διαφανεί ακριβέστερα το πλαίσιο μέσα στο οποίο κυοφορούνταν οι εκάστοτε θέσεις και αναλύσεις τους για το γλωσσικό και, εν γένει, τα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα της εποχής εκείνης. Αρχικά, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η συνολική πολιτική σκοπιμότητα έναντι της βενιζελικής προσπάθειας για συνολικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας λειτουργούσε ως το καθοριστικό δεδομένο για τη διαμόρφωση των στάσεων των διάφορων πτυχών του ελληνικού σοσιαλισμού στο γλωσσικό. Στην πραγματικότητα, τόσο οι πρώτες, όσο και οι δεύτερες, εκδηλώνονταν ως παράλληλες κατασταλλάξεις πάνω στην κοινή βάση ευρύτερων προσδιορισμών· και συγκεκριμένα, αφενός της γενικής αντίληψης που κάθε σοσιαλιστής είχε για την κοινωνική εξέλιξη και, αφετέρου, των εκτιμήσεών του για τη δυναμική, τις δυνατότητες της ελληνικής κοινωνίας σε δεδομένες στιγμές. Οι περιπτώσεις του Γιαννιού, του Παρορίτη και του αρτισύστατου ΣΕΚΕ, καθεμιά από τη δική της πλευρά, είναι ενδεικτικές από αυτήν τη σκοπιά.

Ο Γιαννιός, ο πιστότερος «μαθητής» (αν μπορεί να ειπωθεί έτσι) του Σκληρού σε ό,τι αφορά το γλωσσικό ζήτημα, καθώς είναι γνωστό υποστήριξε κριτικά το Βενιζέλο στη

διαμάχη του με το βασιλιά Κωνσταντίνο. Στις αρχές του 1920, λίγο έπειτα από το θάνατο του Σκληρού, ο σοσιαλιστής ηγέτης, έχοντας θετική εκτίμηση για τη βενιζελική εκσυγχρονιστική δυναμική, δεν ήταν ολότελα αρνητικός απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ωστόσο, εκτιμώντας ως ισχυρές τις αντιστάσεις της ελληνικής κοινωνίας και, συνάμα, συνδυάζοντας την πίστη «πως ο δημοτικισμός θα 'σώσει' την Ελλάδα» με την πεποίθηση ότι «[ο] δημοτικισμός είναι σοσιαλισμός», θεωρούσε το έργο της τριανδρίας «χάρτινο», δηλαδή ετοιμόρροπο στο πρώτο συντονισμένο κτύπημα της συντήρησης, μία αναγκαία, συμπαθητική προσπάθεια που μελλοντικά μόνο θα φανόταν χρήσιμη στο σοσιαλιστικό αγώνα.[9]

Η συλλογιστική του Γιαννιού παρουσιάζει έντονη ομοιότητα με την αντίστοιχη του Σκληρού στα *Σύγχρονα προβλήματα* (βλ. κεφ. 6, V) και ασφαλώς τις έχει λάβει υπόψη του. Ομως προβάλλει περισσότερο ριζοσπαστική, πιο «επαναστατική» από εκείνη, διαφυλάττοντας το περίγραμμα που ο μακαρίτης πλέον Σκληρός (και ο Κ. Χατζόπουλος βέβαια) είχε διατυπώσει στα 1907-1908. (Ας σημειωθεί πως ο Γιαννιός είχε δημοσιεύσει σχεδόν ταυτόσημες απόψεις για τα γλωσσοεκπαιδευτικά πράγματα και το Μάρτιο του 1918, στο *Ριζοσπάστη*·[10] κατά συνέπεια, η συνάφειά τους δεν μπορεί να μεταφραστεί στην υποψία πως ο Γιαννιός είχε αντιγράψει, έστω και κριτικά, τη συλλογιστική του Σκληρού. Απεναντίας, δεν αποκλείεται να συνέβη το ακριβώς αντίθετο.)

Ο Παρορίτης, από τη μεριά του, όπως έχουμε δει, στα 1920 ήταν ήδη κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ενώ αποδεχόταν τη σύνδεση του δημοτικιστικού αγώνα με το σοσιαλισμό με έναν τρόπο εξαιρετικά απόλυτο. Ωστόσο, σε αυτή την άποψη κατέληξε αφού διέγραψε μία πορεία. Από αυτόν ήταν που, το 1917, πρωτοεκδηλώθηκε η στήριξη της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης από τη μεριά των σοσιαλιστών. Για το σοσιαλιστή λογοτέχνη, ο δημοτικισμός ήταν κίνημα «φιλελεύθερο», εναρμονισμένο με το «φιλελεύθερο» κίνημα της Εθνικής Αμυνας και μέσα στο πλαίσιο του τελευταίου. Ως εκ τούτου, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση έπρεπε να στηριχτεί, προκειμένου να νικήσει ο δημοτικισμός στο πολιτικό επίπεδο, προϋπόθεση απαραίτητη για την επικράτησή του στην κοινωνία.

Γρήγορα όμως θα του γεννηθούν αμφιβολίες για το κατά πόσο ήταν δυνατό να προωθηθούν πλέρια οι αναμορφωτικοί στόχοι του δημοτικισμού μέσα από τις συγκεκριμένες επιλογές της κρατικής πολιτικής. Τον Απρίλιο του 1918, ο Παρορίτης θα έχει πλέον αλλάξει γνώμη ολοκληρωτικά. Η ενδυνάμωση των κρουσμάτων αντίδρασης στη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα τον οδηγήσει σε επανεκτίμηση των κοινωνικοπολιτικών δεδομένων της χώρας, της δυναμικής του εγχώριου αστισμού και στη διατύπωση της θέσης πως μόνο η εργατική τάξη θα μπορέσει, με τη νίκη της στην κοινωνία, να φέρει σε πέρας την υπόθεση του δημοτικισμού. Ο σοσιαλιστής λογοτέχνης θα δει τώρα τον αστικό δημοτικισμό ως υστερόβουλη κίνηση του ελληνικού αστικού κόσμου, προκειμένου να εκμεταλλευτεί τη δύναμη του λαού στην πάλη του με το φεουδαρχισμό. Γι' αυτό και στα χέρια των αστών ο δημοτικισμός θεωρείται πως έχει περιορισμένο ορίζοντα εφαρμογής, που μπορεί να ξανοιχτεί μόνο αν την υπόθεση πάρει στις πλάτες του το προλεταριάτο.[11] (Υποσημειώνουμε πως όταν ο Παρορίτης κάνει λόγο για δημοτική, εννοεί τη γλώσσα του Ψυχάρη· το ίδιο, παρεπιπτόντως, ισχύει και για το Γιαννιό).

Το ΣΕΚΕ, τέλος, στα πρώτα βήματά του θα υποστηρίξει κριτικά τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση και θα συμπεριλάβει στα προγραμματικά αιτήματά του την κατάργηση της συνταγματικής κατοχύρωσης της καθαρεύουσας και την εισαγωγή της δημοτικής στην εκπαίδευση.[12] Το νεοσύστατο κόμμα, όμως, δε θα θέσει το γλωσσικό (και το εκπαιδευτικό) ζήτημα στο επίκεντρο των πολιτικών ενδιαφερόντων του, όπως είχε απαιτηθεί από ορισμένους, και πρώτιστα από το Γιαννιό (υποκούοντας στην κληρονομιά του Σκληρού), στο ιδρυτικό Συνέδριό του. Εκεί, είχαν διατυπωθεί αντιρρήσεις, κυρίως από τον Αρ. Σίδερι, για το κατά πόσο θα έπρεπε το κόμμα να αποδεχτεί την προτινόμενη σύνδεση του σοσιαλισμού με το δημοτικισμό, δηλαδή του σοσιαλιστικού αγώνα με το γλωσσικό. Βάση για το σκεπτικό του αντιλόγου ήταν η θέση πως η εν λόγω σύζευξη απέβη βλαβερή

για το σοσιαλιστικό κίνημα της χώρας, επιφέροντας σύγχυση γύρω από το τι είναι ο σοσιαλισμός. Τελικά το ΣΕΚΕ θα υιοθετήσει τη στάση που προαναφέρθηκε, πράγμα που σημαίνει ότι το πνεύμα των ενστάσεων έγινε αποδεκτό. Παραφράζοντας το Γιαννιό, μπορούμε να πούμε, αποφθεγματικά, πως το ΣΕΚΕ είδε το δημοτικισμό ως ένα απλό μέσο του σοσιαλιστικού αγώνα· όχι ως ιδεολογία και σκοπό σοσιαλιστικό.

Ο πρώτος μαζικός πολιτικός οργανισμός του ελληνικού σοσιαλισμού, λοιπόν, δέκα με δώδεκα χρόνια έπειτα από την κυκλοφορία του *Κοινωνικού μας ζητήματος* και από τη συναφή συζήτηση στο *Νουμά*, θα απορρίψει τη συλλογιστική του Σκληρού γύρω από τη σχέση σοσιαλισμού - δημοτικισμού. Στην εκπνοή της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα και στην αρχή της επόμενης, φαίνεται πως ο Νίκος Γιαννιός και ο Κώστας Παρορίτης ήταν από τους λίγους που εξακολουθούν, στο σοσιαλδημοκρατικό χώρο ο πρώτος και στον κομμουνιστικό ο δεύτερος, να πρεσβεύουν την άποψη περί ταξικού χαρακτήρα του δημοτικισμού, ότι ο δημοτικισμός είναι ενδεδυμένος από τη φύση με το σοσιαλισμό.[13]

Αργότερα, και κυρίως έπειτα από τις εκλογές του 1920, το ΣΕΚΕ θα μεταβάλει θέση: τα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα θα έρθουν στο επίκεντρο της πολιτικής του, δίχως ωστόσο να ολισθήσει και προς την αποδοχή του σχετικού με το δημοτικισμό αιτήματος που ο Γιαννιός είχε ένθερμα υποστηρίξει στο ιδρυτικό Συνέδριο. Βαθμιαία θα συντελεστεί και μία μεταστροφή όσον αφορά την αντίληψή του για το δομικό χαρακτήρα της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του βενιζελισμού, μεταστροφή που θα κινείται προς την κατεύθυνση της αρνητικής αποτίμησης. Στη μεταβολή αυτή ώθησε η ένταση της αντίδρασης ενάντια στη μεταρρύθμιση που, μεταξύ άλλων, καλλιεργούσε σκόπιμα τη σύγχυση στο θέμα των σχέσεων σοσιαλισμού / κομμουνισμού και δημοτικισμού, καθώς και η επανεκτίμηση, από την πλευρά του ΣΕΚΕ, της δυναμικής που είχε ο ελληνικός αστισμός τόσο γενικότερα, όσο και στο επίμαχο πεδίο. Η αλλαγή στάσης σημαδεύτηκε, επίσης, και από τη στο μεταξύ σαφή στροφή του κόμματος προς τον τριτοδιεθνισμό.[14]

II

Η αγροτική θεματολογία και πρώτ' απ' όλα το αγροτικό ζήτημα, δηλαδή το ζήτημα που ουσιαστικά επικεντρωνόταν στην τύχη των λεγόμενων «τσιφλικίων» του θεσσαλικού κάμπου, μολονότι ακανθώδες, δεν απασχόλησε σοβαρά τον ελληνικό σοσιαλισμό πριν από 'τη δημιουργία του ΣΕΚΕ. Οι Ελληνες σοσιαλιστές ζούσαν βέβαια σε μία κοινωνία συντριπτικά γεωργοκτηνοτροφική, πραγματικότητα που αναγνώριζαν, ωστόσο το ενδιαφέρον τους ήταν στραμμένο όχι στην ύπαιθρο, όπου εργάζονταν και διαβιούσαν πάνω από τα δύο τρίτα του πληθυσμού της χώρας, αλλά στο άστυ.

Η προτίμηση είναι λογική και διπλά εξηγήσιμη. Από τη μία μεριά, τουλάχιστον όσον αφορά οπαδούς του προλεταριακού σοσιαλισμού (ο ορθόδοξος μαρξιστής Γιαννιός και ο εκλεκτικός Δρακούλης λ.χ.), το γενικό υπόδειγμα σοσιαλιστικής δράσης, οργάνωσης και προπαγάνδας, όπως αυτό είχε μορφοποιηθεί στους κόλπους της Β' Διεθνούς, ήταν δομημένο πάνω στον αστικό χώρο, τον προνομιακό χώρο συγκέντρωσης των εργατών και της υψηλής πληθυσμιακής πυκνότητας εν γένει.[15]

Από την άλλη, υπήρχε η «εγχώρια» διάσταση: ένα σοσιαλιστικό κίνημα στα πρώτα του βήματα, που μόλις είχε απελευθερωθεί από τα σπάργανα, το οποίο προσπαθούσε να διαδώσει τις σοσιαλιστικές ιδέες και να οργανώσει την ολιγάριθμη ελληνική εργατιά. Το ευάριθμον της τότε εργατικής τάξης δεν ήταν ικανό δεδομένο -πρώτιστα για όσους πρέσβευαν διάφορες εκδοχές του προλεταριακού σοσιαλισμού- να στρέψει τους σοσιαλιστές της Ελλάδας προς την ύπαιθρο. Αν όχι για κανέναν άλλο λόγο, μόνο και μόνο διότι το μικρό μέγεθος της ελληνικής εργατικής τάξης δε μεταφραζόταν σε ταχύτητα, ούτε σε ευκολία, στην εξάπλωση της λεγόμενης «σοσιαλιστικής

μόρφωσης» των εργατών και, πολύ περισσότερο, της οργάνωσής τους σύμφωνα με τις σοσιαλιστικές επιταγές.

Ο κανόνας για τα ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, όσον αφορά τις αγροτικές υποθέσεις, ήταν μάλλον να στρέφουν την προσοχή τους προς την ύπαιθρο και τα προβλήματά της -με σύνταξη αγροτικών προγραμμάτων, ειδικών μελετών και αναλύσεων, άνοιγμα συζητήσεων κ.λπ.- όταν η εκλογική υποστήριξη των αγροτών αποκτούσε για αυτά κρίσιμη σημασία στην πολιτική πάλη. Τη χρονική στιγμή κατά την οποία η αγροτική ψήφος άρχιζε να βαραίνει για ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, το κόμμα αυτό ασφαλώς θα έπρεπε να έχει ήδη επιτύχει την υλοποίηση κάποιων στόχων στον εργατικό χώρο, δηλαδή στις πόλεις -η εν λόγω χρονική στιγμή συνδέεται, εντούτοις, και γενικότερα με την ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού και της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης. Το ζήτημα της διεύρυνσης της εκλογικής επιρροής των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων δεν περιοριζόταν, φυσικά, μόνον στην τάξη των αγροτών· αφορούσε γενικά τα μεσαία στρώματα, ομάδες όπως οι διανοούμενοι κ.λπ. Επιπλέον, η ανάγκη για ανοίγματα καθίσταται επιτακτικότερη από την τελευταία δεκαετία του προηγούμενου αιώνα και πέρα, όταν σε αρκετές χώρες της κεφαλαιοκρατικά αναπτυγμένης Ευρώπης η αναλογία του προλεταριάτου στον πληθυσμό, αφού αγγίξει ένα μέγιστο, αρχίζει να κατέρχεται.[16]

Στην Ελλάδα της εποχής που εδώ μας απασχολεί δεν ετίθεντο βέβαια τέτοια ζητήματα, αφού ουσιαστικά πριν ιδρυθεί το ΣΕΚΕ δεν υπήρχαν καν σοσιαλιστικοί - εργατικοί πολιτικοί οργανισμοί. Σχήματα όπως ο ΣΤΕΤ / Ελληνικόν Σοσιαλιστικόν Κόμμα του Δρακούλη ή το ΣΚΑ / ΣΚΕ του Γιαννιού μονάχα κατ' ευφημισμόν μπορούν να ονομαστούν κόμματα (ιδιώς το πρώτο). Ταυτόχρονα, το ευάριθμον της ελληνικής εργατικής τάξης, μεταφραζόμενο στην προοπτική της συνεχούς ανάπτυξης του προλεταριάτου της χώρας, έκανε να φαίνεται, τουλάχιστον στα μάτια των οπαδών του προλεταριακού σοσιαλισμού, κάπως απόμακρο το σημείο της αναγκαστικής στροφής του ελληνικού σοσιαλισμού προς την εκλογική δεξαμενή που ονομαζόταν αγροτιά. Με άλλα λόγια, η προοπτική της ανάπτυξης του εργατικού πληθυσμού βάραινε περισσότερο από την πολυπληθή αγροτιά και τους κολλήγους.

Στο χώρο του ελληνικού προλεταριακού σοσιαλισμού, τουλάχιστον του πλέον δραστήριου, μόνο γενικές αναφορές καταγράφησαν γύρω από το αγροτικό. Ο Γιαννιός, στο πρόγραμμα του ΣΚΑ (μέσα του 1911), και συγκεκριμένα στο τμήμα που αφορούσε τις μεταρρυθμίσεις, πρότεινε την αγορά, από το κράτος, των μεγάλων εκτάσεων γης της Θεσσαλίας, καθώς και των μοναστηριακών κτημάτων, και τη διάθεσή τους έναντι ενοικίου στην αγροτιά. Ο Δρακούλης, λίγο πριν, στο πρόγραμμα του ΣΤΕΤ, μεταφέροντας τη γενική σοσιαλιστική αρχή για κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων της παραγωγής, είχε κάνει λόγο για εθνικοποίηση όλων των καλλιεργούμενων εκτάσεων της της ελληνικής γης.[17]

Ο Δρακούλης μάλλον υπονοούσε πως οι εθνικοποιημένες γαίες θα καλλιεργούνταν από αγροτικούς εργάτες - κρατικούς υπαλλήλους, κάτι σαν τα μεταγενέστερα σοβχόζ της Σοβιετικής Ρωσίας, και όχι ότι θα ενοικιάζονταν σε ατομικούς καλλιεργητές (πρόταση Γιαννιού). Πάντως, όσον αφορά τις μεγάλες γαιοκτησίες, δεν απέκλειε, σε περίπτωση που η προτεινόμενη εθνικοποίηση δεν προχωρούσε, τη λύση της απαλλοτρίωσης και διανομής τους στους αγρότες. Υποσημείωνε, παραταύτα, πως καθόσον η διανομή των απαλλοτριωμένων κτημάτων σε πολλούς κλήρους θα οδηγούσε και πάλι στη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας στα χέρια ολίγων, προτιμότερη θα ήταν η δημιουργία ενός συστήματος δημοτικής κατοχής και νομής της γης από τους πρώην κολλήγους.[18]

Αν η θέση του Δρακούλη συνιστούσε απλή «μετάφραση» της σοσιαλιστικής αρχής περί συλλογικής ιδιοκτησίας των παραγωγικών μέσων, εν μέρει τούτο ίσχυε και στην περίπτωση του Γιαννιού. Στην πρότασή του για εθνικοποίηση της καλλιεργούμενης γης και, ακολούθως, της ενοικίασής της σε ξεχωριστά νοικοκυριά, εκφράζεται ασφαλώς ο συγκερασμός της γενικής αρχής με το αίτημα των κολλήγων της χώρας για απόκτηση ιδιοκτησίας. Διότι ο Γιαννιός, πάντα καλά ενημερωμένος στις υποθέσεις του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού, θα γνώριζε βέβαια πως το αίτημα της Α'

Διεθνούς (Συνέδριο Βασιλείας, 1869) για εθνικοποίηση της γης με σκοπό την απονομή της σε συναιτερισμούς αγροτών, και όχι σε ατομικούς καλλιεργητές, είχε πλέον εγκαταληφθεί από τη διεθνή σοσιαλδημοκρατία, με εξαίρεση τους Ρώσους Μπολσεβίκους, οι οποίοι έπειτα από την εμπειρία του 1905 το συνέδεαν με την ανατροπή του τσαρικού αυταρχισμού.[19] Η θέση του, λοιπόν, στο πρόγραμμα του ΣΚΑ αναφορικά με το αγροτικό ζήτημα, και ιδιαίτερα η πτυχή της ενοικίασης σε ατομικό επίπεδο, δεν μπορεί παρά να αποτελούσε προσαρμογή μίας σοσιαλιστικής αρχής στην ελληνική πραγματικότητα.

Για τη δυναμική του αγροτικού ζητήματος μέσα στην ελληνική κοινωνία, τη σχέση του με το επονομαζόνεμο «κοινωνικόν ζήτημα», οι Δρακούλης και Γιαννιός αναγνώριζαν τη σπουδαιότητά του, η οποία εντούτοις συναρτάτο από την ένταξή του στο συνολικό σχεδιασμό της εργατικής - σοσιαλιστικής κίνησης ή από την κηδεμόνευση της αγροτικής κινητοποίησης από το τελευταίο. Ως «[σ]υναφές με το εργατικόν ζήτημα» θεωρούσε το «αγροτικόν» ο Δρακούλης, προσθέτοντας πως και τα δύο αποτελούν εκφάνσεις του ίδιου, βαθύτερου προβλήματος, εννοώντας το «προβλήμα» της ταξικής συγκρότησης της κοινωνίας και της εκμετάλλευσης· αυτή είναι η ουσία της δήλωσή του «Το αγροτικόν ζήτημα είναι κατ' ουσίαν εργατικόν ζήτημα».[20] Το δε μέγεθος του αγροτικού «προβλήματος» στη Θεσσαλία ωθεί το Δρακούλη στην εκτίμηση πως θα μπορούσε η διαδικασία της επίλυσής του να δώσει το έναυσμα για την επίλυση του εργατικού ζητήματος στη χώρα· με άλλα λόγια, να ανοίξει το δρόμο για την επικράτηση του σοσιαλισμού στην Ελλάδα.

Ο Γιαννιός, από τη μεριά του,[21] είχε τη γνώμη πως το αγροτικό ήταν ένα εν δυνάμει εκρηκτικό ζήτημα, η επίλυση του οποίου ξεπερνούσε τις αντοχές του ελληνικού αστισμού, βενιζελικού και κωνσταντινικού. Ως εκ τούτου, πρότεινε τη συμμαχία εργατών - αγροτών «σε μίαν πανελλαδική σοσιαλιστική οργάνωση», πρόταση που υπονοούσε την υπαγωγή του αγροτικού κινήματος στην καθοδήγηση ενός εργατικού - σοσιαλιστικού πολιτικού φορέα.

Οπως προαναφέρθηκε, ο ελληνικός σοσιαλισμός κατά τη δεκαετία του '10 ουσιαστικά δεν είχε παρουσία στον πολιτικό στίβο, πράγμα που έως ένα βαθμό εξηγεί και τη σχετική αδιαφορία του για τα αγροτικά θέματα. Από αυτή την άποψη δεν είναι παράδοξο που στην περίπτωση του δυναμικού βολιώτικου εργατικού κινήματος, το οποίο αναμίγνυόταν ολοένα και πιο έντονα στους πολιτικούς αγώνες, εμφανίστηκε μία τάση για στενότερη επαφή της εργατικής - σοσιαλιστικής δράσης με τα προβλήματα της αγροτιάς. Παράλληλα, το εργατικό κίνημα του Βόλου θα προσελκύσει το ενδιαφέρον πολιτευόμενων σοσιαλιστών, όπως το Λαϊκόν Κόμμα των Κοινωνιολόγων, οι οποίοι φιλοδοξούσαν να δημιουργήσουν τον πολιτικό εκφραστή των εργατών, των αγροτών και των μικροπαραγωγών. Ο Αλ. Παπαναστασίου, ο ηγέτης των Κοινωνιολόγων, στων οποίων τη σύνθεση περιλαμβανόταν ο μετέπειτα γνωστός αγροτιστής Αλέξανδρος Μυλωνάς, θα επιδείξει σταθερό ενδιαφέρον για τις αγροτικές υποθέσεις, επιλογή που καθορίστηκε τόσο από τη σταθερή εμπλοκή των Κοινωνιολόγων στους πολιτικούς αγώνες, όσο και από ιδιαίτερους λόγους, όπως θα δούμε παρακάτω.

Το ΕΚΒ, από τη στιγμή που επέλεξε την πολιτικοποίηση, δεν μπορούσε να παρακάμψει το αγροτικό ζήτημα: ο Βόλος ήταν μεν ένα βιομηχανικό κέντρο, παράλληλα όμως ήταν και πόλη της Θεσσαλίας, βρισκόταν συνεπώς εκεί όπου εμφανιζόταν οξύτατο το αγροτικό ζήτημα. Εξάλλου, ο αγροτικός περιβάλλων χώρος της πόλης του Βόλου σήμαινε έντονους δεσμούς της βολιώτικης εργατιάς με την αγροτιά της Θεσσαλίας, αφού ο κάμπος ή, εν γένει, το χωριό ήταν ο τόπος προέλευσης της πρώτης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το εργατικό κίνημα του Βόλου θα ενδιαφερθεί για τα προβλήματα των αγροτών, βλέποντας τους αγώνες τους για αποκατάσταση έναν πιθανό σύμμαχο της εργατικής υπόθεσης. Ο Κ. Ζάχος, λ.χ., ο εκδότης του *Εργάτη*, θα προσδώσει στην πάλη των Θεσσαλών αγροτών ενάντια στους μεγαλοκτηματίες ταξικό περιεχόμενο ανάλογο με εκείνον του αγώνα των εργατών εναντίον του κεφαλαίου. Η διάθεση για στενή διασύνδεση του εργατικού κινήματος με την αγροτιά θα κατασταλάξει στην ίδρυση του θνησιγενούς Εργατογεωργικού Κόμματος, ενόψει των εκλογών της 8ης Αυγούστου 1910. Αργότερα, η εφημερίδα *Εργά-*

της, έπειτα από διακοπή ενός χρόνου, θα επανακυκλοφορήσει με την εύγλωττη μετανομασία σε *Εργάτης - Γεωργός*.[22]

Στην περίπτωση των Κοινωνιολόγων, και ειδικότερα του Παπαναστασίου, θα είναι η πρώτη φορά που επιχειρήθηκε συστηματικότερη μελέτη του αγροτικού ζητήματος από σοσιαλιστικής σκοπιάς, πέρα από τον τύπο των «ακαδημαϊκών», γενικόλογων προσεγγίσεων, όπως του Δρακούλη, του Γιαννιού ή των κύκλων του ΕΚΒ. Ολο το φάσμα της αγροτικής θεματολογίας υπήρξε πόλος έλξης για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου από τα φοιτητικά κιόλας χρόνια του.[23]

Το εύρος και η ποικιλία των αγροτικών ενδιαφερόντων του Παπαναστασίου ασφαλώς ενείχαν το στοιχείο του καθαρά προσωπικού πάθους για τις αγροτικές υποθέσεις. Ωστόσο, ενυπήρχε σε αυτά, και ιδίως στα θέματα περί συνεταιρισμών και συνεταιριστικού κινήματος, η ιδιαίτερη υφή του σοσιαλισμού του, ενός σοσιαλισμού εξελικτικού, σε ανταπόκριση με τις επιταγές που η συντριπτικά αγροτική πραγματικότητα της Ελλάδας έθετε σε έναν κοινωνικό μεταρρυθμιστή / αναμορφωτή, όπως ο ίδιος, προκειμένου να επεξεργαστεί τις προτάσεις του για την κίνηση της κοινωνίας προς τον ιδανικό στόχο του. Με τη διερεύνηση του αγροτικού ζητήματος ο Παπαναστασίου υλοποιούσε και έναν από τους κύριους καταστατικούς «σκοπούς» της Κοινωνιολογικής Εταιρείας: «[ν]α υποβοηθήσει τας φιλοσοφικάς, κοινωνιολογικάς και οικονομικάς μελέτας και να τας ελκαϊκεύσει»,[24] προκειμένου να φωτιστεί ο «εργαζόμενος λαός» και να διευκολυνθεί η πολιτική οργάνωσή του, ώστε να κινητοποιηθεί αποτελεσματικά για τη υπεράσπιση των συμφερόντων και τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του.

Η σταθερή ενασχόληση του Παπαναστασίου για το αγροτικό ζήτημα, και τα αγροτικά προβλήματα εν γένει, αποτυπώθηκε σε μελέτες, διαφόρων ειδών δημοσιεύματα, καθώς και σε αγορεύσεις από το βήμα του κοινοβουλίου. Οι πλέον σημαντικές από τις συναφείς δημοσιεύσεις του υπήρξαν (α) το μελέτημα «Η γη εις τους καλλιεργητάς της», που δημοσιεύτηκε στην εβδομαδιαία σοσιαλιστική εφημερίδα *Ο Κοινωνισμός* σε έντεκα συνέχειες, από τον Απρίλιο έως τον Ιούλιο του 1910 (αρ.φ. 4 έως 8, 10 έως 12 και 14 έως 16), (β) η εκτενής μελέτη για το «Θεσσαλικόν», που φιλοξενήθηκε στην καθημερινή *Νέαν Ημέραν* από τις 13 Αυγούστου έως την 1η Σεπτεμβρίου του 1912.[25] Η συμβολή των αναλύσεων του Παπαναστασίου συνοψίζεται σε τρία σημεία:[26] πρώτον, στην πρόταξη του αγροτικού ως του πιο σημαντικού κοινωνικού και πολιτικού ζητήματος της χώρας· δεύτερον, στον οπλισμό των κολλήγων με ικανή αντεπιχειρηματολογία στους ισχυρισμούς των μεγαλοκτηματιών και, τρίτον, στην επεξεργασία μέτρων για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας και τον εναρμονισμό της με τα ευρωπαϊκά δικαιακά ειοθώτα.

Χωρίς να παραγνωρίζεται εντελώς η ιστορική διάσταση του αγροτικού ζητήματος, οι αναλύσεις του Παπαναστασίου για το αγροτικό ζήτημα επικέντρωναν στη νομική - διακαιακή πτυχή του. Από θεωρητικής - οικονομικής απόψης, βασίζονταν στην παραδοχή πως η μικρή ιδιοκτησία αποτελεί κεντρικό μοχλό στη βαθμιαία πορεία προς τη σοσιαλιστική κοινωνία. Το μοίρασμα των τσιφλικιών στους αγρότες, δηλαδή η δημιουργία πολυπληθούς μικροϊδιοκτησίας στην ελληνική ύπαιθρο, μαζί με μία σειρά συνοδευτικά εκσυγχρονιστικά μέτρα, εκλαμβανόταν ως απελευθέρωση των δυνάμεων της κοινωνικής «προόδου» προς την κατεύθυνση του ποθητού σοσιαλισμού: μίας κοινωνίας σε συνεργατική - συνεταιριστική βάση, με ρυθμιστή ένα ουδέτερο κράτος.[27] Αντίθετα, λοιπόν, με τους Δρακούλη και Γιαννιό, για τον ηγέτη των Κοινωνιολόγων, ο οποίος κινείτο έξω από το χώρο του προλεταριακού σοσιαλισμού, το μοίρασμα των τσιφλικιών σε ατομικούς καλλιεργητές - ιδιοκτήτες συνιστούσε μία επιθυμητή εξέλιξη, εξαιρετικά ευνοϊκή για την υπόθεση του σοσιαλισμού που πρέσβευε· επιπλέον, ανταπροκρινόταν στην κλίματα των προταιρεοτήτων του, όπου ο αγρότης κατείχε υψηλότερη βαθμίδα από τον εργάτη.

Το ερώτημα δημιουργία ή όχι μικροϊδιοκτησίας στην ύπαιθρο, ως επακόλουθο της επίλυσης του αγροτικού, θα απασχολήσει σοβαρά το ΣΕΚΕ στα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του. Το αγροτικό συζητήθηκε στο ιδρυτικό Συνέδριό του, και συγκεκριμένα στην αρχή της τέταρτης ημέρας των εργασιών. Δε θα ήταν υπερβολικό να ειπωθεί πως η ενασχόληση του σώματος με το ζή-

τημα αυτό υπήρξε περιθωριακή, δοδομένου ότι διήρκεσε λίγο και δεν υπεισήλθε σε ουσιαστική διερεύνησή του. Ο Γιαννιός υπέβαλε για έγκριση τη γνωστή πρότασή του, ενώ φαίνεται να υπήρξε και μία αντιπρόταση για διανομή των τσιφλικών στους αγρότες, άποψη που προωθήθηκε από τον Αβραάμ Μπεναρόγια, δίχως όμως να βρει αναταπόκριση. Τελικά το συνέδριο, έπειτα από διορθωτική παρέμβαση των Αλβέρτο Αρδίττι και Σίδερι στην πρόταση του Γιαννιού, υπό το σκεπτικό πως πρέπει να αποφευχτεί η δημιουργία μικροϊδιοκτησίας, ψήφισε υπέρ της εθνικοποίησης των μεγάλων γαιοκτησιών και των μοναστηριακών κτημάτων, προκειμένου να διανεμηθούν σε καλλιεργητικές κοινότητες αγροτών,[28] δηλαδή σε γεωργικούς συναιτερισμούς.

Η χαλαρή ενασχόληση του ΣΕΚΕ με το αγροτικό ζήτημα και, συνολικότερα, με τα αγροτικά προβλήματα της χώρας χαρακτήρισε το κόμμα αυτό στα πρώτα βήματά του, με εξαίρεση είτε μεμονομένων εκδηλώσεων ατομικού ενδιαφέροντος (λ.χ. Κορδάτος), που περιστρέφονταν κυρίως γύρω από τις πολιτικές πτυχές του ζητήματος, είτε της περίπτωσης των Αρ. Σίδερι και Αλμπέρ Κουριέλ που καταπιάνονταν με ποικίλα αγροτικά θέματα, στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής παρουσίας τους. Και οι δύο μορφές ενασχολήσεως με αγροτικά θέματα ουσιαστικά λειτουργούσαν ως υποκατάστατα της συλλογικής αδράνειας του ΣΕΚΕ.

Στο Α' Εθνικό Συμβούλιο του κόμματος, που συνήλθε το Μάιο του 1919, το αγροτικό απουσίαζε· μία λακωνική πρόταση στην απόφασή του για την «εσωτερική πολιτική του Κόμματος» απλώς υπενθύμιζε τη θέση που είχε λάβει το ιδρυτικό Συνέδριο. Οι πολιτικές εξελίξεις όμως θα πιέσουν το ΣΕΚΕ να επιταχύνει το πλησίασμά του στον αγροτικό κόσμο. Στο δεύτερο μισό του 1919, και ενώ κυοφορείται ο νόμος του Καφαντάρη, τότε Υπουργού της Γεωργίας του Βενιζέλου, για τις απαλλοτριώσεις,[29] θα εκδηλωθεί η «αγροτική αρθρογραφία» του Κορδάτου στο *Ριζοσπάστη*. Αναμέσα στα άλλα, ο Κορδάτος υποστήριζε πως το κτύπημα των τσιφλικούχων συνιστούσε κτύπημα ενάντια στο φεουδαρχισμό, ενώ εξέφραζε και τη βεβαιότητα πως η εφαρμογή της θέσης του ΣΕΚΕ για την εθνικοποίηση θα απελευθέρωνε το λανθάνοντα επαναστατισμό του Θεσσαλού κολλήγου, πράγμα χρήσιμο στο σοσιαλιστικό αγώνα της εργατικής τάξης (περισσότερα επ' αυτού σε επόμενο κεφάλαιο). Το ΣΕΚΕ, λοιπόν, όντας και κόμμα με κοινοβουλευτική εκπροσώπηση εξαναγκάστηκε να εγκύψει εσπευσμένα στην ανάλυση του αγροτικού ζητήματος.

Στις αρχές του 1920 το ΣΕΚΕ θα εκδώσει, υπό την ανάγκη να αρθρωθεί μία απάντηση στις ρυθμίσεις του νόμου του Καφαντάρη, καθώς και να αναπτυχτεί η κομματική θέση για εθνικοποίηση των τσιφλικιών και διανομή τους σε καλλιεργητικές κοινότητες, τη μπροσούρα του δασκάλου Α. Αλεξίου *Η γη στους καλλιεργητάς της*, προλογισμένη από τον Κορδάτο. Βασική θέση του συγγραφέα, απευθείας παράγωγη της κομμουνιστικής δυσπιστίας έναντι της (τότε) αστικής πολιτικής, συνιστά η προεξόφληση της αποτυχίας της βενιζελικής αγροτικής μεταρρύθμισης. Οπως εικάζεται, η μεταρρύθμιση «πουθενά δε θα εφαρμοσθή», αλλά και αν πάλι τούτο επισυμβεί «έπειτα από 3-4 χρόνια, πάλι δε θα λύση το αγροτικό ζήτημα της Ελλάδος γιατί το αγροτικό ζήτημα είνε ζήτημα *κοινωνικό* και μονάχα οι σοσιαλιστές θα το λύσουν όπως έγειτε [sic] κι' αλλού [: εννοεί τους Μπολσεβίκους]».[30]

Το σοσιαλιστικό - συνεταιριστικό ιδεώδες που προτάσσει ο Αλεξίου είναι αυτό του λεγόμενου Πολεμικού Κομμουνισμού, που ίσχυε τότε στη Σοβιετική Ρωσία, και χαρακτηριζόταν από την οργάνωση της παραγωγής και της κατανάλωσης, τόσο στην πόλη, όσο και στο χωριό, στη βάση εργατικών ή αγροτικών συνεταιρισμών, καθώς και από την υποκατάσταση των εμπορευματοχρηματικών σχέσεων ανάμεσα σε βιομηχανία και γεωργία από εμπράγματες ανταλλαγές. Αυτό το συνεταιριστικό σύστημα, εννοείτο, θα εφήρμοζε το ΣΕΚΕ όταν θα καταλάμβανε την εξουσία, προκειμένου να επιλύσει, μεταξύ άλλων, το αγροτικό ζήτημα.

Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί που το ΣΕΚΕ καλεί να δημιουργηθούν άμεσα και σε συνδυσμό με την εθνικοποίηση, δεν είναι, όπως διευκρινίζει ο Αλεξίου, οι συνεταιρισμοί που επιβάλλει ο νόμος του Καφαντάρη ή οποιαδήποτε άλλη σχετική αστική ρύθμιση, αλλά συνεταιρισμοί «επάνω σε σοσιαλιστικές βάσεις και με σοσιαλιστικές αρχές».[31] Αυτό, κατά τη εξήγηση του

συγγραφέα, σημαίνει δημιουργία γεωργικών συνεταιρισμών και «Γενικής Συνομοσπονδίας των Συνεταιρισμών» κατ' αντιστοιχίαν των εργατικών σωματείων και της ΓΣΕΕ. Ως στόχοι της αγροτικής συνεταιριστικής οργάνωσης του ΣΕΚΕ προβάλλονται η απεξάρτηση των γεωργών από τον τσιφλικά, τον τοκογλύφο και τον ενοικιαστή, καθώς και ο απεγκλωβισμός του από την επιζήμια επιρροή των διάφορων πολιτικάντηδων. Βασικές λειτουργίες των γεωργικών συνεταιρισμών που ζητεί το ΣΕΚΕ είναι, όπως αναφέρεται, η καλλιέργεια του ομαδικού πνεύματος στην εργασία καθώς και στην οργάνωση της οικονομικής ζωής των αγροτών, η προώθηση της αλληλεγγύης των μελών τους, ο εκπολιτισμός της υπαίθρου. Ας σημειωθεί, τέλος, πως στην ανάλυση του Αλεξίου γίνεται, εξαρχής μάλιστα, προσπάθεια και για μία ιστορική θεώρηση του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία. Παρότι το αποτέλεσμα είναι εξαιρετικά αδύναμο, η απόπειρα του συγγραφέα πρέπει να καταγραφεί, δεδομένου ότι είναι η πρώτη φορά που κάτι τέτοιο επιχειρείται στην Ελλάδα από σοσιαλιστικής -και εν προκειμένω και κομμουνιστικής, ειδικότερα- πλευράς.

Το αγροτικό θα εγγραφεί στην ημερήσια διάταξη του Β' Συνεδρίου του κόμματος, που πραγματοποιείται τον Απρίλιο του 1920, και για πρώτη φορά θα ληφθεί ειδική σχετική απόφαση. Ωστόσο, ο αγροτικός χώρος εξακολουθεί να παραμένει ξένος για το Σοσιαλεργατικό Κόμμα, το οποίο περιορίζεται σε γενικές προσεγγίσεις ορισμένων επίκαιρων -λόγω του νόμου του Καφαντάρη- πλευρών του αγροτικού ζητήματος. Τούτο αναγνωρίστηκε και από την ίδια την απόφαση του Β' Συνεδρίου πάνω στο αγροτικό, καθόσον καταγράφηκε το καθήκον της ταχείας αποστολής μελών του κόμματος στην ύπαιθρο ώστε να μελετήσουν από κοντά τα αγροτικά πράγματα κάθε περιοχής, προκειμένου να καταρτιστεί ένα αγροτικό πρόγραμμα. Το πρόγραμμα αυτό -όπου υιοθετείται η άποψη για διανομή των τσιφλικών όχι σε κοινότητες, αλλά σε ατομικά νοικοκυριά- έγινε πραγματικότητα με το Εκτακτο Εκλογικό Συνέδριο του κόμματος που συνήλθε το Σεπτέμβριο του 1920, ενόψει των εκλογών του Νοεμβρίου. Η σύμπτωση της προκήρυξης των εκλογών και της κατάρτησης του αγροτικού προγράμματος την επαύριον του Συνεδρίου δεν ήταν, βέβαια, απρόβλεπτη εξέλιξη: το Σοσιαλεργατικό Κόμμα επιχείρησε το πρώτο βήμα για την προσέλκυση των αγροτικών μαζών. Τηρουμένων των αναλογιών, θα μπορούσε να πει κανείς πως έβαζε σε κίνηση τη δική του Landagitation.[32]

III

Το κίνημα του 1909 και οι αλληλουχία των γεγονότων και των ανακατατάξεων στην ελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή που το συνόδευσαν, υπήρξε μία θεματική ενότητα που απασχόλησε από την πρώτη στιγμή τους σοσιαλιστές της Ελλάδας. Οι περιγραφές, οι αναλύσεις και τα σχόλιά τους αποτυπώθηκαν σε μία ποικιλία προσεγγίσεων, συχνά με διαφορετικό κέντρο βάρους. Οι σοσιαλιστικές αναλύσεις εκείνου του καιρού έδωσαν, μέσα στην πολλαπλότητά τους, μία σειρά από στοιχειακές κρίσεις και εκτιμήσεις για το κίνημα που προδιέγραψαν το πλαίσιο ανάλυσής του στις μεταγενέστερες κυρίαρχες ερμηνείες, από μαρξιστικές έως φιλελεύθερες.

Μολονότι τα σημεία απόκλισης ήσαν πολλά, οι σοσιαλιστικές αναλύσεις του 1909 και των συμπαρομαρτυρούντων του συνέκλιναν στην παραδοχή πως το κίνημα που εκδηλώθηκε στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909 εξέφρασε με υπολανθάνοντα τρόπο, πρώτα, και σηματοδότησε φανερά και πιο συγκροτημένα, κατόπιν, μείζονες δομικές μεταβολές ή δυναμικές μεταβολών της ελληνικής κοινωνίας των αρχών του αιώνα. Αρχικά καθαρά στρατιωτικό, έλαβε (ή έτεινε να λάβει) στην πορεία λαϊκό - κοινωνικό χαρακτήρα, ανασύροντας (ή τείνοντας να ανασύρει) στην επιφάνεια ό,τι έως τότε ασφυκτιούσε κάτω από αυτήν.

Η ιδεολογικοπολιτική ταυτότητα καθενός σοσιαλιστή που καταπιάστηκε με την ερμηνεία και την αποτίμηση της «επανάστασης» του 1909 αποτυπώθηκε, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, στις τελικές κρίσεις του. Σε γενικές γραμμές, η εγγύτητα στο μαρξισμό συμβάδιζε με μία τάση ελαχιστοποίησης του μεγέθους της αλλαγής που είχε επιφέρει ή σηματοδοτήσει το κίνημα στο

Γουδί· το ανάστροφο συνέβαινε στην αντίθετη περίπτωση. Στην τελευταία, τό 1909 εκλαμβανόταν ως καταλύτης της κοινωνικής δυναμικής που επιτάχυνε και ασφάλιζε την κίνηση της ελληνικής κοινωνίας προς τα εμπρός -προς τον εκ-κεφαλαιοκρατισμό και τον εκσυγχρονισμό της· στην πρώτη περίπτωση, εκτιμάτο πως η κοινωνικές και πολιτικές αδράνειες εντέλει καθίσχυσαν είτε σε σημαντικό βαθμό, οπότε επιβράδυναν την εκσυγχρονιστική πορεία, είτε ολοσχερώς, οπότε και την εκδημένισαν. Στις κρίσεις των σοσιαλιστών, τέλος, βάρυναν και ορισμένες επιλογές ή ιδιότητες που τους χαρακτήριζαν· λ.χ. ο δημοτικισμός του Κ. Χατζόπουλου συνετέλεσε αποφασιστικά στην ολότελα αρνητική αποτίμησή του για το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και το Βενιζέλο προσωπικά, έπειτα από τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας (1911).

Εξαρχής ιδιαίτερα επιφυλακτικός υπήρξε ο Δρακούλης έναντι του κινήματος στο Γουδί. Οι επιφυλάξεις του πήγαζαν από ορισμένες βασικές αντιπλουτοκρατικές και αντικρατικές παραδοχές του σοσιαλισμού, ιδίως του προλεταριακού, οι οποίες ήσαν ενσωματωμένες στον αλλοπρόσαλλο «δρακουλικό σοσιαλισμό» (έκφραση που χρησιμοποιούσαν περιπεκτικά οι αντίπαλοί του, και κυρίως ο Γιαννιός). Τον Οκτώβριο του 1909, συνεργάτης της «δρακουλικής» *Ερευνας*, υποστήριξε ότι το κίνημα, πέρα από τον εμφανώς στρατιωτικό χαρακτήρα του, είχε και χαρακτήρα λαϊκό, εκφράζοντας βαθύτερα και πλατύτερα πολιτικοκοινωνικά αιτούμενα.[33] Ο Δρακούλης, σχολιάζοντας την παραπάνω θέση, αμφισβήτησε τη λαϊκότητα του κινήματος του Στρατιωτικού Συνδέσμου, βασιζόμενος κυρίως στο διαδεδομένο επιχείρημα των σοσιαλιστών πως ο στρατός αποτελεί το φυσικό θεμέλιο της «πλουτοκρατίας» (δηλαδή της κεφαλαιοκρατίας) και, συνεπώς, όσο δε μετασχηματίζεται σε εθνοφυλακή δεν μπορεί να διερνημεύσει τη θέληση του λαού.

Στην πρώτη επέτειο του κινήματος ο Δρακούλης, κάνοντας τον απολογισμό όσων είχαν μεσολαβήσει από την εκδήλωσή του έως τότε, έγραφε πως το 1909 συνετέλεσε στην προώθηση της αυτοσυνείδησης των Ελλήνων, χωρίς όμως να επιτύχει τίποτε περισσότερο. Λίγο αργότερα, δικαιολογώντας την ψήφο εμπιστοσύνης που ως βουλευτής έδωσε, αυτός, ένας σοσιαλιστής, στο φιλελεύθερο αστό Βενιζέλο, ο οποίος στο μεταξύ είχε γίνει πρωθυπουργός, ο Δρακούλης προέβη σε μία πρόχειρη, συνοπτική ανάλυση του κινήματος του 1909. Τούτο, υποστήριξε, εξέφρασε το υποφώσκον αντιπλουτοκρατικό πνεύμα του ελληνικού λαού, που έβαινε διογκούμενο, διότι αυτό (το πνεύμα) δεν μπόρεσε να βρει πολιτικό αντίκρισμα ούτε στις αστικές - ριζοσπαστικές τάσεις της εποχής (όπως οι επιλεγόμενοι «Ιάπωνες»), ούτε στις αδύναμες σοσιαλιστικές οργανώσεις. Ετσι, ο λαός κατέληξε να αγκαλιάσει και να αποδεχτεί το αρχικά στρατιωτικό κίνημα του 1909. Οσον αφορά το πρόσωπο του Βενιζέλου, ο ηγέτης του ΣΤΕΤ δήλωνε την πίστη του που επρόκειτο να επιτελέσει έργο αντιπλουτοκρατικό, ανταποκρινόμενος στους λαϊκούς πόθους.[34]

Οταν ο Δρακούλης έγραφε για αντιπλουτοκρατικό πνεύμα του λαού που έστερξε την «επανάσταση» του 1909, ίσως είχε κατά νου, ανάμεσα στ' άλλα, και κινήσεις όπως εκείνη του Λαϊκού Κόμματος των Κοινωνιολόγων, οι οποίοι προσπάθησαν να εμφυσήσουν αυθεντικά φιλολαϊκά και φιλεργατικά χαρακτηριστικά στο κίνημα των στρατιωτικών. Η συνολική οπτική των Κοινωνιολόγων έναντι του 1909 και των επακόλουθών του καθορίστηκε μέσα στο πλέγμα Γουδί - πόλεμος - αντιδυναστικός αγώνας, ενώ σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι κινήσεις και οι ελιγμοί του ίδιου του Βενιζέλου, τον οποίο θαύμαζαν ως πρόσωπο αλλά κατέκριναν για την αυταρχικότητά του, όπως και για την απροθυμία του να έλθει σε ρήξη με τους συντηρητικούς της παράταξής του.

Προς την εκπνοή της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα, ο Θαλής Κουτούπης, από τα ιδρυτικά μέλη της Κοινωνιολογικής Εταιρείας και στενός συνεργάτης του Αλ. Παπαναστασίου, συνόψισε ως εξής τον απολογισμό για την εποχή που είχε ανοίξει το κίνημα του 1909: Το 1909/10 και το 1916/17, έγραφε, ήσαν ένα σύμπλεγμα δύο επαναστάσεων. Η πρώτη από αυτές, διέγραψε σε αδρές γραμμές το αναμορφωμένο πλαίσιο για την αντιμετώπιση των ζητημάτων της εσωτερικής κυρίως πολιτικής· είχε όμως και σημαντικό εξωτερικό αντίκρισμα στους πολέμους του '12-'13. Η δεύτερη, επέφερε σπουδαία αποτελέσματα στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, με την εκπλήρωση

των εθνικών ονείρων, συνάμα όμως, στο εσωτερικό, απελευθέρωσε τη δυναμική της «λαϊκής κυριαρχίας». Ο Βενιζέλος αξιολογείτο από τον Κουτσόπη ως εξαιρετικός πολιτικός άνδρας, ενώ μάλλον αρνητικά, διαπιστονόταν πως η έντονη προσωπικότητά του «απερρόφησε σχεδόν το έργον των δύο επαναστάσεων».[35]

Από το χώρο των Κοινωνιολόγων, και ειδικότερα από την αποκληθείσα «νεώτερη γενιά» (ο όρος του Π. Νούτσου) τους (Αλ. Σβώλος, Σπύρος Κορώνης, Δ. Καλιτσουνάκις, Νίκος Κιτσίκης) προέκυψε, στα 1920, και μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανάλυση του 1909, μοναδική λόγω της αξιόλογης τεκμηρίωσής της. Ο Δημήτριος Καλιτσουνάκις, συγκεκριμένα, υφηγητής τότε του Πανεπιστημίου Αθηνών, ερμήνευσε το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και τα παρεπόμενά του στο πλαίσιο μίας συνθετικής επισκόπησης, από τη γωνία του οικονομολόγου - οπαδού του εξελικτικού σοσιαλισμού, της πορείας της ελληνικής κοινωνίας από την εποχή του Καποδίστρια έως τις μέρες του.[36] Η προσέγγιση του 1909 από τον Καλιτσουνάκι βασίστηκε εμφανώς σε σημαντικό βαθμό στο αντίστοιχο περίγραμμα των *Συγχρόνων προβλημάτων* του Σκληρού και, πρώτ' απ' όλα, στη θέση πως το εν λόγω κίνημα δεν είχε ουσιαστικά πολιτικό χαρακτήρα (πρβλ. άποψη Σκληρού, κεφ. 5.4, II), όπως παλαιότερες επαναστατικές κινήσεις στον ελληνικό χώρο -λ.χ. 1843 και έξωση Οθωνα. Επιπλέον, ευδιάκριτη είναι και η επιρροή του Δρακούλη, την αρθρογραφία του οποίου παρακολουθούσε ο νεαρός ηφηγητής του Πανεπιστημίου, στο θεμελιακό εκείνο σημείο του ερμηνείας του που συνδέει το ξέσπασμα του κινήματος με τη δυναμική του λαϊκού και εργατικού αναβρασμού.

Ισαμε τις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική κοινωνία, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Καλιτσουνάκι, χαρακτηριζόταν από αργή εξέλιξη, έλλειψη σαφών και βαθειών ταξικών διαχωρισμών και συγκρούσεων, καθώς και αντιθέσεων ανάμεσα στο βιομηχανικό και αγροτικό τομέα. Ολη η κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας, σε κάθε επίπεδο, από την κυβέρνηση έως τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, περιστρεφόταν γύρω από τον αλυτρωτισμό. Κατά τις αρχές όμως του αιώνα, συνέχιζε ο συγγραφέας, με την επιτάχυνση της οικονομικής εξέλιξης, ξεκίνησε μία κίνηση εργατικών, συντεχνιακών - επαγγελματικών και λαϊκών διεκδικήσεων, επακόλουθο των οποίων υπήρξε το 1909. Το κίνημα στο Γουδί, κατά τον Καλιτσουνάκι, αρχικά εκδηλώθηκε αυτόνομα, γρήγορα όμως -συγκεκριμένα από τις 14 Σεπτεμβρίου και έπειτα-[37] αγκαλιάστηκε από το λαό· ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, όμως, μέχρι την έλευση του Βενιζέλου στα πράγματα, αποδείχτηκε ανεπαρκής στην ανάληψη του ανορθωτικού έργου που απαιτούσαν οι καιροί και επιζητούσαν οι λαϊκές μάζες. Διότι μόνον αυτός, ο Κρητικός πολιτικός, αφότου ανέλαβε το πηδάλιο της διακυβέρνησης, έθεσε τα θεμέλια της προστασίας και μέριμνας για τους εργάτες, της διευθέτησης του αγροτικού ζητήματος και της φορολογικής αναμόρφωσης σε κατεύθυνση κοινωνικότερη.

Το 1909, όπως συμπερασματικά καταλήγει στην ανάλυσή του ο Καλιτσουνάκις, θεωρείται πως άνοιξε το δρόμο «προς τον συγχρονισμόν της κοινωνικής καταστάσεως» της Ελλάδας «προς την των δυτικοευρωπαϊκών κρατών».[38] Δηλαδή, το δρόμο της κεφαλαιοκρατικοποιήσης των κλάδων της οικονομίας, της εμβάθυνσης των ταξικών διαφοροποιήσεων και της εμφάνισης και ανάπτυξης των ιδεολογικών - πολιτικών ταυτοτήτων, του εκδημοκρατισμού· όλα, ποιοτικά στοιχεία - προϋποθέσεις, στην εξελικτική αντίληψη του συγγραφέα, για τη θεμελίωση της μελλοντικής εκσοσιαλισμένης κοινωνίας, της «μελλοντική[ς] κοινωνία[ς] των ανθρωπίνων κοινοτήτων»[39] που θα κείται πέραν τόσον της στρατοκρατίας [: Σοβιετική Ρωσία;], όσον και του κεφαλαιοκρατισμού.

Με έντονα κριτική διάθεση που γρήγορα μεταβλήθηκε σε ολοσχερή άρνηση αντιμετώπισε ο Κώστας Χατζόπουλος το κίνημα στο Γουδί και τη συνακόλουθη πρωθυπουργοποίηση του Ελευθερίου Βενιζέλου. Σε ένα εκτενές γράμμα, το Φεβρουάριο του 1910, προς το φίλο του, Γερμανό νεοελληνιστή, Καρλ Ντήτριχ,[40] ο Χατζόπουλος θα δώσει μία γλαφυρή κριτική περιγραφή των όσων είχαν επισυμβεί στην ελληνική πολιτική σκηνή από τον Αύγουστο του 1909 και δώθε. Κατά το σοσιαλιστή λογοτέχνη, το κίνημα του 1909, «μίμηση» έως ένα βαθμό της νεοτουρκικής επανάστασης, αρχικά είχε καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα. Γρήγορα, όμως, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος αντιλήφθηκε

πως έπρεπε να πάρει με το μέρος του το λαό, γι' αυτό και άρχισε να πιέζει την κυβέρνηση προς την κατεύθυνση της φορολογίας του πλούτου κ.λπ., προκειμένου να ικανοποιήσει βασικά λαϊκά αιτούμενα. Ωστόσο, ανέφερε ο Χατζόπουλος στο Ντήτριχ, το κυβερνητικό σχήμα που είχε προκύψει από το κίνημα (η κυβέρνηση του Κυρ. Μαυρομιχάλη), κάθε άλλο επιθυμούσε παρά το να πορευτεί στην παραπάνω κατεύθυνση. Ο Σύνδεσμος, ως εντεταλμένος πλέον της λαϊκής θέλησης, όφειλε να εμμείνει σε αυτό το σημείο· εξαιτίας, όμως, της απειρείας των μελών του στα ζητήματα της πολιτικής και της οικονομίας, κατέληγε ο Χατζόπουλος, περιέπεσε σε σύγχυση· αποτέλεσμα: αναδιπλώθηκε στην προώθηση των ιδιαίτερων, στρατιωτικών συμφερόντων του, υπερασπίζοντας τα λαϊκά *συμφέροντα μόνο στα λόγια.*

Το συμπέρασμα, που εν είδει διδάγματος, καταγράφεται στην επιστολή του Χατζόπουλου, συνοψίζεται στη θέση πως τίποτε, καμμία κοινωνία, δεν είναι δυνατό να πάει εμπρός όσο λείπουν από αυτήν οι κοινωνικές συγκρούσεις και το ταξικό σημείο αναφοράς· και η ελληνική κοινωνία, κατά το σοσιλιστή λογοτέχνη, χαρακτηριζόταν από αυτήν ακριβώς την έλλειψη -πρβλ. με την πανομοιότυπη, γνωστή, τοποθέση του Σκληρού στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα.* «[Α]ναγεννήσεις δε γίνονται με νομοθετικά έργα», επισημαίνεται προς το τέλος του γράμματος,

> όπως φαντάζονται όλοι οι ρωμιοί, μα με τη συναίστηση του ίδιου του λαού πως έχει η ανάγκη να μορφωθεί πολιτικά. Η επανάσταση σκοντάβει γιατί οι αρχηγοί της δεν έχουν την ιστορική και πολιτική μόρφωση και γιατί *δε μπορεί να στηριχθεί σε πάγια συμφέροντα κοινωνικών τάξεων.* Ακκουμπά πότε στη μιά και πότε στην άλλη.[41]

Η αδυναμία του κινήματος του Στρατιωτικού Συνδέσμου να ξεφύγει, τελικά, από την επαγγελματική περιχαράκωσή του, ούτως ώστε να εξελιχτεί σε μία ανορθωτική αστική επανάσταση, εντοπίζεται από τον ομοϊδεάτη του Σκληρού ακριβώς στο αβαθές του ταξικού ανάγλυφου της ελληνικής κοινωνίας του καιρού του. Από τη μία μεριά, η ανυπαρξία αριστοκρατικής τάξης δεν επιτρέπει, όπως υπονοείται, εκσυγχρονιστικές λύσεις κατά το πρωσσικό πρώτυπο· από την άλλη, η οικονομικά όχι και τόσο ισχυρή ελληνική αστική τάξη, που κυριαρχεί στην κοινωνία «εκμεταλλευόμενη την *πολιτική ανικανότητα του λαού*», «*δε μπορεί να βάλει σ' εφαρμογή τα φανταστικά ιμπεριαλιστικά* όνειρα που έχει στην Ανατολή».[42] Αποτέλεσμα, ο στρατός, ελλείψει μίας πραγματικά ισχυρής κυριάρχης τάξης, είναι κοινωνικοταξικά ανυπότακτος, αυτονομημένος και δρα, όπως θεωρείται ότι αποδείκνυε η εξέλιξη των πραγμάτων μισό χρόνο έπειτα από τον Αύγουστο του 1909, προς όφελος του εαυτού του και όχι ως όργανο κάποιας τάξης.

Περίπου ένα χρόνο αργότερα, τον Απρίλιο του 1911, ο Χατζόπουλος έκρινε από τις στήλες του *Νουμά* το έως τότε έργο του Βενιζέλου, που στο μεταξύ είχε αναλάβει την πρωθυπουργία.[43] Η αποτίμηση ήταν ολότελα αρνητική και στην κρίση του φανατικού δημοτικιστή Χατζόπουλου σε σημαντικό, αν όχι αποκλειστικό, βαθμό βάρυνε η συνταγματική καθιέρωση της καθαρεύουσας από τον Κρητικό πολιτικό. Τυφλωμένος από την οργή της δημοτικιστικής αφοσίωσής του, δε βρήκε τίποτε θετικό στο Σύνταγμα που επεξεργαζόταν τότε η αναθεωρητική βουλή, το οποίο, σύμφωνα με τα λόγια του Αλ. Σβώλου, επεδείκνυε μία τάση «προς οργάνωσιν και εμπέδωσιν του 'κράτους Δικαίου' και γενικώς του στοιχείου του φιλελευθερισμού εις το δημοκρατικόν πολίτευμα».[44]

Ο Χατζόπουλος θα επαναλάβει, δημόσια τούτη τη φορά, τη γνώμη που είχε γράψει απευθυνόμενος προς το Ντήτριχ: ότι δεν υπήρχαν τα εχέγγυα για μία προοδευτική πορεία έπειτα από το κίνημα του 1909, αφού, με δεδομένη την κοινωνική συγκρότηση της Ελλάδας, τα συμφέροντα της αστικής τάξης δεν ήταν δυνατό να χρησιμεύσουν ως θεμέλιο σε μία εκσυγχρονιστική κίνηση. Έτσι, τα προοδευτικά στοιχεία που πλαισίωναν το βενιζελισμό, οι Κοινωνιολόγοι κ.άλ., παραγκωνίστηκαν, με αποτέλεσμα να επικρατήσει ο συντηρητισμός και ο δήθεν φιλελευθερισμός του Βενιζέλου. Πάντως, όπως είναι γνωστό, ο Χατζόπουλος λίγα χρόνια αργότερα θα συνταχτεί με τους

Κοινωνιολόγους, τους οποίους στη συζήτηση στο *Νουμα* γύρω από το βιβλίο του Σκληρού είχε επικρίνει με σφοδρότητα, και το βενιζελισμό, τον οποίο και θα υπηρετήσει -όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση της Λογοκρισίας. Επρόκειτο για μία σημαντική στροφή στη δράση του Χατζόπουλου που, είτε έγινε διότι απογοητευμένος ων από τον ελληνικό σοσιαλισμό και το εργατικό κίνημα αναζήτησε κάτι πιο χειροπιαστό (όπως ισχυρίστηκε ο Γιαννιός), είτε διότι υπέκυψε στο δίλλημα του Εθνικού Διχασμού (όπως είκαζε ο Γληνός),[45] ασφαλώς πρέπει να επέδρασε και στην οπτική του έναντι του 1909 και των επακόλουθών του. Με ποιόν τρόπο ακριβώς, όμως, δεν είμαστε, λόγω έλλειψης συναφούς υλικού, σε θέση να το περιγράψουμε.

Για «ψευτοεπανάσταση του Γουδί» έκανε λόγο ο Νίκος Γιαννιός στην πρώτη επέτειο του κινήματος (Αύγουστος 1910)˙ κρίνοντας, ωστόσο, πως η δυναμική είσοδος του Βενιζέλου (για τον οποίο, όπως έχουμε δει, δυόμισι χρόνια πριν, στη συζήτηση στο *Νουμά*, είχε εκφραστεί πολύ θετικά) στην πολιτική κονίστρα της Ελλάδας αναπτέρωνε τις ελπίδες να αφήσει η χώρα πίσω της την εποχή των προσωποπαγών κομμάτων και να εξελιχτεί.[46] Κρίσιμα σημεία στην ανορθωτική πορεία θεωρούνται η εσωτερική αναμόρφωση και η αποφυγή των περιπετειών στο εξωτερικό. Ο Γιαννιός έδειχνε να πιστεύει πως ο Βενιζέλος ήταν σε θέση να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις των καιρών, πιστεύοντας πως ο Κρητικός πολιτικός ήταν «κατά βάθος ο δημοκράτης» που ο ίδιος διαισθανόταν˙ συνεπώς, θα προχωρούσε σε τολμηρά, ανατρεπτικά βήματα, όπως η κατάργηση της βασιλείας. Κατά την πρόβλεψη του δημοτικιστή σοσιαλιστή, η κατάργηση του βασιλικού θεσμού επρόκειτο να διευκολύνει την εξέλιξη των «κομμάτων αρχών» και ο αέρας φιλελευθερισμού, που ως εκ τούτου, θα έπνεε στη χώρα θα βοηθούσε γενικά στο ξεκαθάρισμα των πολιτικών συγχύσεων, πράγμα επωφελές και για την προώθηση της εργατικής / σοσιαλιστικής συνείδησης.

Μία πενταετία αργότερα, η εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων είχε ήδη διαψεύσει τις προσδοκίες του Γιαννιού. Ο σοσιαλιστής ηγέτης, που στο μεταξύ είχε ιδρύσει το ΣΚΑ, είχε σε μεγάλη έκταση απογοητευτεί από τις ελπίδες που αρχικά στήριξε στο Βενιζέλο και έτεινε να παραδεχτεί πως η έριδά του με το βασιλιά Κωνσταντίνο ήταν προσωπικής υφής. Παραταύτα, εξακολουθούσε να πιστεύει πως ο Βενιζέλος παρέμενε πάντοτε ο οιωνεί αρχηγός των οπαδών της δημοκρατίας, διαθέτοντας μεγάλη πίστωση πολιτικού θάρρους και δόξας. Κατά την άποψη του Γιαννιού -στα μέσα του 1916 πάντα- η ισχυρή προσωπικότητα του Κρητικού πολιτικού και η ικανότητά του να εκφράζει το λαϊκό αίσθημα μπορούσαν να επιδράσουν καταλυτικά ώστε να απαλλαγεί επιτέλους η Ελλάδα από τη βασιλεία και απ' ό,τι η τελευταία συμβόλιζε. Στο συντηρητικό, παρελκυστικό επιχείρημα του Βενιζέλου πως ο ελληνικός λαός δεν ήταν ακόμα ώριμος για τη δημοκρατία, ο Γιαννιός αντέτεινε ότι είναι καλύτερα να εγκαθιδρυθεί ένα δημοκρατικό πολίτευμα επιφανειακό, ή έστω να οργανωθεί η πάλη για αυτό,

> παρά [να εξακολουθεί να υφίσταται] μια πραγματική Απολυταρχία [με κεφαλαίο Α] με επακολούθημα εθνικές καταστροφές. Τουλάχιστο, κι' αν ακόμη ο δημοκρατικός αγώνας έμενε χωρίς τελική επιτυχία, η δημιουργία ενός κόμματος δημοκρατικών αρχών θα βοηθούσε στη γληγορώτερη [sic] πολιτική αγωγή του έθνους, κ' έτσι στον εκπολιτισμό του.[47]

(Εκδηλη είναι η συνάφεια της συλλογιστικής του Γιαννιού με τη θέση του Σκληρού για την οποία έγινε μνεία παραπάνω, αναφορικά με ανάλογη γνώμη του Χατζόπουλου). Ας σημειωθεί ότι, πέραν του Βενιζέλου, ο ιδρυτής του ΣΚΑ δεν έβλεπε εκείνη την εποχή άλλο ηγέτη ικανό στη διεκπεραίωση του δημοκρατικού στόχου. Οι Κοινωνιολόγοι, έγραφε, δεν έδειχναν το απαραίτητο ανάστημα, εγκλωβισμένοι όντες στο βενιζελισμό χάριν πολιτικών οφφικίων. Ο ίδιος, μάλλον συνέτεινε στην αποδοχή μίας πανδημοκρατικής συστράτευσης, στην υπήρχε θέση και για τους Ελληνες σοσιαλιστές. «Το έδαφος παρουσιάζεται τόσο ευνοϊκό για όλους μας ώστε τίποτε να μη δικαιολογή τις μικροδιαφορές μας».[48]

Στο Νίκο Γιαννιό πιστώνεται και η μοναδική, στο πλαίσιο της νεοελληνικής θεματογραφίας, μαρξιστική μελέτη που κυκλοφόρησε στο μεσοδιάστημα από την εμφάνιση του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, όπου και τέθηκε το ζητούμενο της εκπόνησης μαρξιστικών / σοσιαλιστικών αναλύσεων της ελληνικής κοινωνίας, έως την έκδοση των *Συγχρόνων προβλημάτων*. Ο λόγος, φυσικά, για το *Σοσιαλισμό του Κράτους* [1914]· σε τούτο το πόνημα ο Γιαννιός, μεταξύ άλλων, έκρινε την εργατική νομοθεσία του Βενιζέλου, διατυπώνοντας ταυτόχρονα και ορισμένους ενδιαφέροντες συλλογισμούς γύρω από δομικά γνωρίσματα της τότε ελληνικής κοινωνίας και του αστισμού της εποχής του.

Κατά τον ηγέτη του ΣΚΕ, η μέριμνα του αστικού κράτους για τους εργάτες συνιστούσε ένα πρόγραμμα εντός των ορίων της αστικής κοινωνίας -δέσμες μέτρων που ζητούνταν από τους σοσιαλιστές και τα οποία λαμβάνονταν (α) είτε ως υποχωρήσεις εμπρός στη δυναμική διεκδίκηση από την πλευρά ενός σοσιαλιστικού κινήματος, (β) είτε, όταν το τελευταίο βρισκόταν υπό διαμόρφωση, για να ανακόψουν την εξέλιξή του· απώτερος, πάντοτε, στόχος του κράτους ήταν το κτύπημα του σοσιαλισμού. Και στις δύο περιπτώσεις η λήψη των μέτρων, η ασφάλιση των οποίων ήταν συνυφασμένη με το ισοζύγιο δυνάμης του σοσιαλισμού με τον αστισμό, θεωρείτο πως καταδείκνυε απόκριση στη δυναμική της ταξικής πάλης στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ως κριτήρια αξιολόγησης συγκεκριμένων μέτρων κρατικού σοσιαλισμού προτάσσονταν (α) το κατά πόσο αυτά προσέφεραν ή όχι στους εργάτες απτά και υπολογίσιμα ωφελήματα, και (β) το αν ενέτειναν ή χαλάρωναν τον κρατικό ή/και εργοδοτικό έλεγχο επί των εργατών.[49]

Αναφορικά με την Ελλάδα, ο Γιαννιός υποστήριζε πως δεν υπήρχε ζήτημα πραγματικών κρατικοσοσιαλιστικών ρυθμίσεων: επρόκειτο για αποκλειστικό έργο του Βενιζέλου προσωπικά, έργο δημοκοπικό, που πόνταρε στην «αστική φιλανθρωπία» και δε συνιστούσε συνολικότερη κρατική σύλληψη, επιλογή και κατεύθυνση -άρα, επρόκειτο να αποδειχτεί παροδικό και θνησιγενές εγχείρημα, καθόσον ήταν πέρα από τις αντοχές του αστισμού της εποχής. Η συνολική αποτίμηση του συγγραφέα, στη βάση των προαναφερθέντων δύο κριτηρίων, για το βενιζελικό «φιλεργατισμό» ήταν αρνητική, και η αρνητικότητα επιτεινόταν με το συνυπολογισμό της καθολικής αντίθεσης της κρατικής γραφειοκρατείας / υπαλληλίας στην «ιδεολογία του σοσιαλισμού του Κράτους», στάση της οποίας η προέλευση αποδιδόταν «[σ]την ισαμε χθες έλλειψη συνειδήσεως του χωρισμού των τάξεων στην Ελλάδα».[50]

Ο Γεώργιος Γεωργιάδης, τέλος, υπήρξε ο συγγραφέας ενός εξαιρετικά ενδιαφέροντος άρθρου για το «επαναστατικό» δίπτυχο 1909 - 1916 και τη θέση μέσα στην πορεία ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας από το '21 και πέρα, ενός κειμένου που δημοσιεύτηκε στο *Ριζοσπάστη* του Πετσόπουλου περί τα τέλη του 1917,[51] όταν η σοσιαλιστική ταυτότητα του μετέπειτα ηγετικού στελέχους του ΣΕΚΕ βρισκόταν υπό διαμόρφωση. Το πλέον αξιοσημείωτο στην ανάλυση του Γεωργιάδη συνίσταται στο ότι, χρησιμοποιώντας τη βασική θέση του Σκληρού στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* σε σχέση με τα αποτελέσματα της Ελληνικής Επανάστασης, κατέληξε σε μία συνολική εκτίμηση του 1909 εν πολλοίς συγγενική με την εκείνη των *Συγχρόνων προβλημάτων*, περίπου δύο χρόνια και κάτι πριν από την έκδοση του βιβλίου του Σκληρού. Συγκεκριμένα, στηριζόμενος στη γνωστή θέση του τελευταίου περί επικράτησης παρελθοντικών ιδεωδών την επαύριον του επαναστατικού αγώνα, ερμήνευσε το κίνημα στο Γουδί, στη συνάφειά του με εκείνο της Εθνικής Αμύνης που επακολούθησε, ως αντίδραση ενάντια στο κυρίαρχο ψεύδος -ως τον «ψυχικό και πνευματικό συγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας, όπως θα έλεγε και ο συγγραφέας των *Συγχρόνων προβλημάτων*.

Η διαφορά στις δύο ερμηνείες ενοπίζεται στο ότι ο Γεωργιάδης, σε αντίθεση με το Σκληρό, συνέδεσε προνομιακά το 1909 - 1916 με θεμελιώδεις οικονομικές μεταλλαγές στη βάση της ελληνικής κοινωνίας. Από αυτή την άποψη, η ερμηνεία του δείχνει σημεία σύγκλισης με εκείνη του Δρακούλη, καθώς και τη μεταγενέστερη του Καλιτσουνάκι. Ομως, οι τελευταίοι, συσχετίζοντας, καθώς είδαμε, το κίνημα του 1909 με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας από τα

τέλη του 19ου και ύστερα, επικέντρωσαν όχι στην αστική τάξη, όπως ο Γεωργιάδης, αλλά στην εργατική: στη διαδικασία της προλεταριοποίησης και του σχηματισμού εργατικής συνείδησης.

Σύμφωνα με το Γεωργιάδη, στην μετεπαναστική Ελλάδα κυριαρχούσαν τρία κοινωνικά σύνολα / τάξεις: αφενός, η «ιστορική ολιγαρχία» -τουτέστιν τα λεγόμενα «τζάκια»- και η «πολιτική φαυλοκρατία», παρασιτικές ομάδες με κοινό χαρακτηριστικό ό,τι ζούσαν απομυζώντας τον εθνικό πλούτο· αφετέρου, η «αστική αριστοκρατία», όρος με το οποίο μάλλον εννοούνται οι πλούσιοι ομογενείς έμποροι που δραστηριοποιήθηκαν στην απελευθερωμένη Ελλάδα, καθώς και οι γνωστές, από την περίοδο του αγώνα, εφοπλιστικές οικογένειες. Οι τάξεις αυτές άρχισαν να παρακμάζουν περί τα τέλη του 19ου αιώνα, εξαιτίας της οικονομικής προόδου η οποία συνετέλεσε στη δημιουργία ενός «νέου στοιχείου», της «πλουτοκρατίας», δηλαδή ενός νεοπαγούς κεφαλαιοκρατικού στρώματος.

Το κίνημα του 1909 τοποθετήθηκε από το Γεωργιάδη ακριβώς στο κομβικό σημείο της ανωτέρω σύνθετης διαδικασίας· με το κίνημα στο Γουδί, που εξελίχτηκε στην «εξ αυτής *της ανάγκης των πραγμάτων» κοινωνική επανάσταση της Θεσσαλονίκης*, *ο Γεωργιάδης συμπέραινε πως* ανατρέπονταν οι έως τότε όροι λειτουργίας της νεοελληνικής κοινωνικής ζωής, οι όροι που η κατάληξη του Εικοσίενα είχε επιβάλει. «Δύναμαι [...] να ορίσω», συνόψιζε ο μετέπειτα διευθυντής της *Κομμουνιστικής Επιθεωρήσεως*,

> την κοινωνικήν αξίαν της Επαναστάσεως του 1909, ήτις καταλήγει εις το κίνημα της Θεσσαλονίκης, ως την αντίδρασιν των νέων στοιχείων, των αντιπροσωπευόντων την ζωτικότητα του Εθνους, κατά της ψευδούς αντιλήψεως της ιστορικής παραδόσεως, και αν δεν εθεωρούμην λίαν τολμηρός, θα πρόσθετον ότι η αντίδρασις αύτη είνε μία σωστή εξέγερσις κατά της Επαναστάσεως του 1821, ιδία δια τα εσωτερικά και πολιτικά αποτελέσματα.

Με το Βενιζέλο και την πολιτική του ΚΦ, όπως θα γράψει σε μεταγενέστερο κείμενό του, του 1918, εκτιμάται πως ηττήθηκε η ψευτική «αντίληψις του εθνισμού» που επικρατούσε ίσαμε τότε, η οποία και αντικαταστάθηκε από ένα νέο σχήμα, που βασικό χαρακτηριστικό είχε τον επικριβή καθορισμό των «[υποχρεώσεων] του Ελληνος προς την πατρίδα και της πατρίδος προς τον πολίτην».[52]

Οπως φαίνεται από το άρθρο του 1917 στο *Ριζοσπάστη* , ο Γεωργιάδης μάλλον κατέτασσε το κίνημα στο Γουδί στην κατηγορία των αστικών επαναστάσεων -και ήταν ο μόνος που τότε έκανε κάτι τέτοιο. Την ίδια θέση, ότι δηλαδή η «επανάστασις του 1909» υπήρξε έργο μίας νέας αστικής τάξης, με κύριο σημείο αναφοράς τη βιομηχανία -σε αντίθεση με την παλαιότερη, εμπορική ελληνική αστική τάξη-, θα επαναλάβει και αργότερα, όταν πλέον έχει γίνει επιφανές διανοούμενο στέλεχος του Σοσιαλεργατικού Κόμματος.[53] Το ερμηνευτικό τούτο σχήμα πρέπει να διακρίνεται από μεταγενέστερες συνθέσεις, οι οποίες επίσης θεώρησαν το 1909 αστική επανάσταση, καθόσον αυτό συνήθως συναρτάτο με τη δημιουργία *της* ελληνικής αστικής και όχι μίας *νέας* αστικής τάξης, ή ενός στρώματός της. Στην πρώτη περίπτωση, το Γουδί κατα*γ*ράφεται ως *η* ελληνική αστική επανάσταση και, κατά συνέπεια, ο ίδιος χαρακτηρισμός δεν μπορεί να δοθεί στο Εικοσιένα· στη συλλογιστική του Γεωργιάδη, '21 και 1909 μπορούν να συνυπάρξουν ως αστικές επαναστάσεις η μία πλάι στην άλλη, συμπληρωματικά / διορθωτικά.[54]

IV

«Απέναντι στα εξωτερικά ζητήματα», παρατηρεί ο Γ.Β. Λεονταρίτης σε ένα σημείο της γνωστής μελέτης του για τον ελληνικό σοσιαλισμό στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου,

> [και] κυρίως [απέναντι σε] εκείνα που είχαν σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα, οι Ελληνες σοσιαλιστές εκδήλωναν την ίδια αβεβαιότητα και αμφιταλάντευση που χαρακτήριζε τη στάση τους στα περισσότερα άλλα θέματα. Ωστόσο, υπήρχε μεταξύ τους ομοφωνία πάνω σε ορισμένες γενικές αρχές όπως η αποδοχή της διεθνούς μεσολάβησης, η αντίθεση στον πόλεμο, οι σχέσεις ιμπεριαλισμού - μιλιταρισμού και η προσκόλληση στην αρχή της μελλοντικής ομοσπονδιοποίησης των Βαλκανίων ως του μόνου τρόπου για ένα[ν] ειρηνικό διακανονισμό του εκρηκτικού βαλκανικού ζητήματος. Ομως μιά τέτοια επίδειξη διεθνισμού αποδείχτηκε κενή ρητορική όταν ήρθε η ώρα [...] να πάρουν θέση πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα όπως το πρόβλημα των εθνοτήτων στα Βαλκάνια, η διεθνής τοποθέτηση της Ελλάδας και η διευθέτηση των βαλκανικών εδαφών στην περίπτωση διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[55]

Το θέμα του πολέμου, στη διαπλοκή του όχι μόνο με το Ανατολικό ζήτημα και το ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης, αλλά και με τη σύγκρουση του Βενιζέλου με το Παλάτι, κατέστη δοκιμή για το κατά πόσο ο ελληνικός (εν προκειμένω) σοσιαλισμός είχε ή όχι προσβληθεί από το μικρόβιο του εθνικοπατριωτισμού.

Πέρα από τους Κοινωνιολόγους, που στο ζήτημα του πολέμου (και όχι μόνο σε αυτό) είχαν συνταχτεί με τις επιλογές του Βενιζέλου, θεωρώντας πως η εκπλήρωση των εθνικών ονείρων είχε απόλυτη προτεραιότητα έναντι της προώθησης κοινωνικών και ταξικών στόχων, η πλέον δεξιά στάση στο χώρο του «παλαιοελλαδικού» σοσιαλισμού αρθρώθηκε από τον Πλάτωνα Δρακούλη· στάση καθαρά μεγαλοϊδεατική, με επίχρισμα φεντεραλισμού για να κρατούνται τα προσχήματα. Ο Δρακούλης ενστερνιζόταν το πλατιά διαδεδομένο σχήμα, σύμφωνα με το οποίο στην ευρωπαϊκή σύγκρουση η Γερμανία εκπροσωπούσε τη στρατοκρατία, ενώ οι Αγγλογάλλοι τη δημοκρατία· συνεπώς, ο πόλεμος των Κεντρικών Αυτοκρατοριών εναντίων των δυνάμεων της Ανταντ ήταν πόλεμος του βαρβαρισμού ενάντια στη δημοκρατία. Πρόκειται για το επίσημο σχήμα της ανταντικής προπαγάνδας υπέρ του πολέμου, το οποίο, από ειρωνεία της τύχης, μόλις λίγα χρόνια πριν από την έκρηξη του πολέμου ήταν η κλασική οπτική της ίδιας της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας όσον αφορούσε τη διάταξη των δυνάμεων στο ευρωπαϊκό διακρατικό σύστημα.[56] Κατά την άποψη, λοιπόν, του Δρακούλη, νίκη της Αντάντ σήμαινε νίκη της δημοκρατίας, που με τη σειρά της θα σηματοδοτούσε την πρόοδο και την ευνοϊκή εξέλιξη των πραγμάτων για το σοσιαλισμό σε πανευρωπαϊκή κλίμακα. Επιπρόσθετα, θεωρούσε, ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας, πως ο πόλεμος έδινε τη δυνατότα να πραγματωθούν τα πεπρωμένα της «ελληνικής φυλής», μέσω της «εθνικής πάλης»· στην τελευταία, αποδιδόταν, στη συγκυρία της εποχής, απόλυτη προτεραιότητα έναντι της «ταξικής».[57]

Το σχήμα που προαναφέρθηκε υπήρχε στη βάση και των αναλύσεων του Νίκου Γιαννιού για τον πόλεμο. Σε αντίθεση όμως με το Δρακούλη, ο ηγέτης του ΣΚΕ δεν εμφανιζόταν ως υπέρμαχος της πολεμικής εμπλοκής, ούτε έκρινε με κύριο γνώμονα τα εθνικάν ιδανικά. Η στάση του, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ευνοϊκή ουδετεροφιλία υπέρ της Αντάντ, συνοψίζεται στην πρόταση: οι Ελληνες σοσιαλιστές δεν προπαγανδίζουν τον πόλεμο, ούτε όμως εναντιώνονται σε όσους επιθυμούν τη συστράτευση με τους Αγγλογάλλους.[58] Ο Γιαννιός δεν υπέτασσε τα ταξικά συμφέροντα στα εθνικά -φραστικά τουλάχιστον, διότι κατά βάθος προς τα εκεί έκλινε- και οι κρίσεις του για τον πόλεμο και την εξέλιξη των εθνικών ζητημάτων σταθμίζονταν πάντα από τον εσωτερικό παράγοντα που το απασχολούσε σε μεγάλο βαθμό: δηλαδή, από την προώθηση της υπόθεσης της (αβασίλευτης) δημοκρατίας. Επειτα από την ανατροπή του τσαρισμού, ήλπιζε πως η ήττα της στρατοκρατικής Γερμανίας, σε συνδυασμό με τη δυναμική της Ρωσικής Επανάστασης (του Φεβρουαρίου), θα βοηθούσαν στην καθολική νίκη του δημοκρατικού πνεύματος στην ευρωπαϊκή ήπειρο και, σε αυτήν την συγκυρία, στην κατάργηση του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα.[59]

Τη συσχέτιση της υπόθεσης της (αβασίλευτης) δημοκρατίας με τη νίκη ενάντια της Γερμανίας έκανε κατά το πρώτο μισό του 1918 και ο Γεωργιάδης, ομιλώντας μάλιστα και στο όνομα του μαρξιστικού σοσιαλισμού.[60] Καλούσε την ελληνική εργατιά, υπεφαλαγγίζοντας το Γιαννιό από τα δεξιά, να υποστηρίξει με θέρμη τη φιλοπόλεμη πολιτική του Βενιζέλου στο πλευρό της Αντάντ, για δύο εξαιρετικά σπουδαίους λόγους, έναν γενικότερο και έναν ειδικότερο, εσωτερικού ελληνικού ενδιαφέροντος. Πρώτον, για την εξασφάλιση της ίδιας της ύπαρξης του εργατικού κινήματος σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, καθόσον ο γερμανικός στρατοκρατισμός, ως «απόρροια του κεφαλαιοκρατισμού», αναγορευόταν από το Γεωργιάδη στο φοβερότερο «εχθρό της εργατικής τάξεως». Και δεύτερον, διότι η συμπαράσταση των εργατών στο βενιζελικό καθεστώς, άρα και στις επιλογές του τελευταίου, λογιζόταν ως πάλη ενάντια στους εσωτερικούς εχθρούς τους, δηλαδή το μοναρχισμό και τις αντιδημοκρατικές δυνάμεις της χώρας. Ως εκ τούτου, συντασσόμενο με το φιλοπόλεμο, ανταντόφιλο βενιζελισμό, το ελληνικό εργατικό κίνημα πάλευε «δια να άρη τα εμπόδια της εσωτερικής του σταδιοδρομίας», δηλαδή να διευκολύνει την οργάνωσή του. Και *σε αυτό το σημείο, όπως και στην προγενέστερη ανάλυση του για τις «επαναστάσεις»* του 1909 και 1916, η συλλογιστική του Γεωργιάδης κινήθηκε σε κατεύθυνση συγγενική μεεκείνη των μεταγενέστερων *Συγχρόνων προβλημάτων* του Σκληρού.

Αναφορικά με τη διευθέτηση των μεταπολεμικών εδαφικών εκκρεμοτήτων, τόσο ο Γιαννιός, όσο και αρκετοί από τους σοσιαλιστές της Παλαιάς Ελλάδας που, έχοντας αντιταχτεί σε οποιαδήποτε πολεμική εμπλοκή της χώρας, βρίσκονταν αριστερότερα από αυτόν, έτειναν στην υιοθέτηση μίας φόρμουλας για ειρήνη στη βάση του συμβιβασμού του διεθνισμού με τις ανάγκες για εθνική ολοκλήρωση και εντεταγμένης στο πνεύμα της λεγόμενης αρχής των εθνικοτήτων. Τούτο σήμαινε πως η Ελλάδα ήταν θεμιτό να προσαρτήσει εκείνα τα εδάφη των οποίων οι πληθυσμοί, έπειτα από δημοψήφισμα, θα εκδήλωναν την επιθυμία τους για κάτι τέτοιο. Η θέση αυτή δεν κρινόταν ικανοποιητική με τα μεγαλοϊδεατικά μέτρα, αποκλείοντας προκαταβολικά την προσάρτηση αρκετών από τις περιοχές που διεκδικούσε ο ελληνικός εθνικισμός, δεδομένου ότι σε αυτές το ελληνικό στοιχείο ήταν αδύναμο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Γιαννιός, *Σοσιαλισμός και δημοτικισμός*, Τυπογρ. «Κοινωνίας», Αθήνα 1927, σ. 13.

2. Βλ. εφ. *Ερευνα*, αρ.φ. 8, [6 Μαρτ. ;] 1911, σ. 1˙ αναφέρεται από το Γιαννιό, *ό.π.*, σ. 14.

3. Για το εν λόγω βιβλίο του Δρακούλη, βλ. την εκτενή κριτική παρουσίασή του από τη Βενετία Αποστολίδου (απ' όπου αντλούμε και τα σχετικά στοιχεία) στο βιβλίο της *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 73-80, ιδίως σ. 77-80˙ συνοπτικότερα, βλ. της ίδιας, «Αντιστάσεις και μεταμορφώσεις του λογοτεχνικού κανόνα: οι Ελληνες μαρξιστές και η ιστορία της λογοτεχνίας», π. *Τα Ιστορικά*, 12-13 (Ιαν.-Δεκ. 1990), σ. 182. Να σημειωθεί, επ' ευκαιρία, πως η ελληνική έκδοση του βιβλίου του Δρακούλη πραγματοποιήθηκε στο τυπογραφικό κατάστημα του Αν. Κωνσταντινίδη˙ εκεί, θυμίζουμε, θα τυπωθεί στα 1907 το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* του Σκληρού.

4. Βλ. Π. Νούτσου, «Εισαγωγή», στην ανθολογία: *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Α', ό.π., σ. 35-36. Η διασύνδεση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος διαμορφωνόταν συνήθως ως ένα «πακέτο», όπου η επίλυση του δεύτερου σκέλους, του κοινωνικού, θεωρείτο (προκαταβολικά - ευχετικά) πως θα απορροφούσε, μέσω της συναδέλφωσης των λαών (εν προκειμένω των βαλκανικών) τους κραδασμούς των εθνικών συγκρούσεων˙ βλ. του ίδιου, «Εθνικό και κοινωνικό ζήτημα στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα», στον τόμο: ΠΠΚΠΕ, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, επιμέλεια: Στέφανος Παπαγεωργίου, Αθήνα 1992, σ. 49-62.

5. Βλ. Κορδάτου, *ΙΕΕΚ* (1956), ό.π., σ. 161-162.

6. Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Πνευματικά ρεύματα και βενιζελισμός - δημοτικισμός», *ό.π.*, σ. 324-326˙ επίσης, της ίδιας, «Ψυχαρισμός και εκπαιδευτικός δημοτικισμός: όψεις του φιλελευθερισμού στο Μεσοπόλεμο», στον τόμο: ΠΠΚΠΕ, *ό.π.*, σ. 209-210.

7. Βλ. το οικείο χωρίο από το κείμενο του υπομνήματος της Κοινωνιολογικής Εταιρείας προς το Στρατιωτικό Σύνδεσμο (τευχίδιο με τίτλο *Τι πρέπει να γίνη*, 29 Αυγούστου 1909), στη συλλογή: Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Μελέτες - λόγοι - άρθρα*, πρόλογος: Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, επιμέλεια: Ξενοφών Λευκοπαρίδης, Τυπογρ. Αγγ. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα 1957, σ. 49˙ πρβλ. Η Κοινωνιολογική Εταιρεία, «Το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος», π. *Ο Νουμάς*, [α'] 412 (14 του Νοέβρη 1910), σ. 223.

8. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», *ό.π.*, σ. 62.

9. Βλ. Ν. Γιαννιού, «Οι δίγλωσσοι δημοτικιστές», π. *Ο Νουμάς*, 671 (15 Φεβρ. 1920), σ. 102.

10. Βλ. Χ. Νούτσου, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*, ό.π., σ. 123-124.

11. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 114-115, 126-128.

12. Βλ. *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ: πρακτικά*, Εκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1982, σ. 61-62, 86-87 και 141· ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τ. Α', ό.π., σ. 9· επίσης, Χ. Νούτσου, *ό.π.*, σ. 128-142.

13. Σε σχέση με την εμμονή του Γιαννιού γύρω από τη σύνδεση δημοτικισμού - σοσιαλισμού στο ιδρυτικό Συνέδριο του ΣΕΚΕ, ο Ολε Σμιτ έχει υποστηρίξει πως «αναμφίβολα» υπήρξε «αντήχηση της βενιζελικής μεταρρύθμισης του '17» (Ole L. Smith, «The First Congress of the Socialist Workers Party of Greece: old and new problems», π. *Scandinavian Studies in Modern Greek* [Γκαίτεμποργκ - Κοπεγχάγη], 7-8 [1983-84], σ. 132 υποσ. 72). Στην πραγματικότητα, η επιμονή του Γιαννιού δεν ήταν απομεινάρι φιλοβενιζελισμού, αλλά απότοκη της εκ μέρους του ολόψυχης αποδοχής της συναφούς προβληματικής που ο Σκληρός είχε εισαγάγει το 1907. Αλλωστε, και στα κατοπινά χρόνια συνέχιζε να εκφράζει την προσκόλλησή του στο αρχικό σχήμα του Σκληρού για το γλωσσικό (λ.χ. στη μελέτη *Δημοτικισμός και σοσιαλισμός*).

14. Βλ. Χ. Νούτσου, *ό.π.*, σ. 148 επ.

15. Βλ. Athar Hussain και Keith Tribe, *Marxism and the Agrarian Question*, 2η έκδοση, Macmillan, Λονδίνο 1983, σ. 4-8, όπου η αναφορά στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας (SPD), το κόμμα - πρότυπο της Β' Διεθνούς. Για μία ευσύνοπτη παρουσίαση των κοινωνικών χαρακτηριστικών που είχε το κομματικό δυναμικό της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας στα τέλη του 19ου με αρχές του 20ού αιώνα, βλ. Dick Geary, *European Labour Protest, 1848-1939*, επανέκδοση, (University Paperbacks, αρ. 850), Methuen, Λονδίνο 1984, σ. 94-97.

16. Βλ. Gary P. Steenson, *After Marx, before Lenin: Marxism and Socialist Working-Class Parties in Europe, 1884-1914*, University of Pittsburgh Press, Πίττσμπουργκ 1991, σ. 97-100, 140· επίσης, Adam Przeworski, «Social democracy as a historical phenomenon», π. *New Left Review* (Λονδίνο), 122 (Ιούλ.-Αύγ. 1980), σ. 38-41.

17. Βλ. Χρήστου Βραχνιάρη, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα: περίοδος 1900-1920*, Gutenberg, Αθήνα 1988, σ. 102-104.

18. Βλ. Πλ. Δρακούλη, «Φλέγον ζήτημα», εφ. *Ο Κοινωνισμός*, αρ.φ. 29, 1 Οκτ. 1910, σ. 4.

19. Βλ. Hussain και Tribe, *ό.π.*, σ. 10, 16-17.

20. Δρακούλης, *ό.π.* Ο απλοϊκός αναγωγισμός του Δρακούλη στην προσέγγιση του αγροτικού ζητήματος αποτυπώθηκε εύγλωττα στην ακόλουθη αποστροφή ενός σχολίου του για τη στάση του *Νουμά* έναντι του σοσιαλισμού: «Η κατάργησις της μισθοδουλείας είνε το εργατικόν πρόγραμμα, συμπλήρωμα του οποίου είνε το αγροτικόν πρόγραμμα αποβλέπον εις την

καταργησιν του θεσμού της ιδιωτικής γαιοκτημοσύνης» («Αρκεί να υπηρετήται η Ιδέα», π. *Ερευνα* [Αθήνα], Ζ':Δ'-F' [Απρ.-Ιούν. 1914], σ. 64 [στη στήλη «Εντυπώσεις του μηνός»]).

21. Βλ. Κοσμ. Πολίτη [= Ν. Γιαννιός], «Γιατί δεν ξέσπασε το αγροτικό ζήτημα στην Ηπειροθεσσαλία», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 10 (Νοέμβρ. 1916), σ. 9-11.

22. Βλ. Βραχνιάρη, *ό.π.*, σ. 82-83, 91-96· Κολιού, *Οι ρίζες*, ό.π., σ. 199-200.

23. Βλ. Μιχάλη Ψαλιδόπουλου, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», στον τόμο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 337 υποσ. 34.

24. Κοινωνιολογική Εταιρεία, *Καταστατικόν της Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, Τύποις Κ. Καργιωτάκη και Β. Αντωνίου, Αθήνα 1908, σ. 1.

25. Και τα δύο κείμενα περιλαμβάνονται στη συλλογή *Μελέτες - λόγοι - άρθρα*, ό.π., σ. 58-72 και 157-194 αντίστοιχα.

26. Βλ. Νικόλαου Πανταζόπουλου, «Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία: η περίπτωση της Θεσσαλίας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η αγροτική μεταρρύθμιση», στον τόμο: [Γιώργος Αναστασιάδης, Γιώργος Κοντογιώργης και Παύλος Πετρίδης (επιμ.)], *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σ. 229.

27. Βλ. Θόδωρου Σακελλαρόπουλου, «Ο Α. Παπαναστασίου και το αγροτικό ζήτημα», στον τόμο: ΠΠΚΠΕ, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, ό.π., σ. 212-213.

28. Βλ. *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ*, ό.π., σ. 89-91 και 141· πρβλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 314. Βλ. και ΚΚΕ, *ό.π.*· επίσης, Βραχνιάρη, *ό.π.*, σ. 105 επ. Χρησιμοποιούμε την έκφραση *φαίνεται να υπήρξε*, που υποδηλώνει αβεβαιότητα, διότι από το διαθέσιμο υλικό των πρακτικών της συζήτησης του Συνεδρίου γύρω από το αγροτικό δεν μπορεί να συναχτεί επακριβώς το περιεχόμενο της πρότασης του Αβρ. Μπεναρόγια· βλ. τις σχετικές κριτικές παρατηρήσεις του Smith, *ό.π.*, σ. 132-133.

29. Πρόκειται για το νόμο 2052 που ψηφίζεται τελικά στις 27 Φεβρουαρίου 1920· βλ. Στεφανίδη, *Αγροτική πολιτική*, ό.π., σ. 328-331· Καίτης Αρώνη - Τσίχλη, «Θέσεις και συμβολή του Γ. Καφαντάρη στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος», στον τόμο: ΠΠΚΠΕ, *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του*, ό.π., σ. 212-223.

30. Αλέξ. Αλεξίου, *Η γη στους καλλιεργητάς της*, πρόλογος: Ι. Κορδάτος, Σοσιαλιστικόν Εργατικόν Κόμμα της Ελλάδος - Εκδόσεις 'Εργατικού Αγώνος', Αθήνα 1920, σ. 7 (η υπογρ. του σ.).
Αξίζει να σημειωθεί πως ο πρόλογος του Κορδάτου, με χρονολόγηση *Δεκέμβριος 1919*, είναι το πρώτο κείμενό του που υπογράφεται με το πραγματικό όνομά του και όχι με το ψευδώνυμο *Χαλκός* (με εξαίρεση, βέβαια, τις πολύ παλαιότερες «Μεσαιωνικές μέρες» του *Νουμά* [1912]· βλ. σημ. 29 του κεφ. 4.1). Το Δεκέμβριο του 1919 ο Κορδάτος υπηρετούσε ακόμη στο στρατό· το προλόγισμα μίας έκδοσης του ΣΕΚΕ δεν υπέκρυπτε, εντούτοις, κινδύνους για συνέπειες, δεδομένου ότι επέκειτο η αποστράτευσή του -αρχές Ιανουαρίου 1920 (βλ. σημ. 4 του κεφ. 2). Εως τότε, η

μπρουσούρα του Αλεξίου δε θα είχε προλάβει να κυκλοφορήσει, οπότε ο Κορδάτος δε θα εκτίθετο στους ανωτέρους του.

31. *Στο ίδιο*, σ. 29.

32. Τη στιγμή που το SPD προωθεί τη Landagitation (1890), το κόμμα είχε αποσπάσει το ένα πέμπτο των ψήφων για το Ράιχσταχ σε μία χώρα όπου το ένα τρίτο του πληθυσμού διαβιούσε στην ύπαιθρο. Η δυνητική εκλογική απήχηση του ΣΕΚΕ στις εκλογές του 1920, δηλαδή η στόχευσή του για την επικείμενη εκλογική απήχηση, θα μπορούσε να περιστρεφόταν γύρω από το 5%., με διπλάσιο, σε σύγκριση με τη Γερμανία, αγροτικό πληθυσμό. Η τιμή 5%, βέβαια, ορίζεται αυθαίρετα, εντούτοις προκύπτει βάσιμα και, επιπλέον, μπορεί να θεωρηθεί ως το ποσοστό που λίγο-πολύ αντιστοιχεί στην εκλογική απήχηση των Ελλήνων κομμουνιστών στην περίοδο του Μεσοπολέμου συνολικά. Τα εκλογικά αποτελέσματα του ΣΕΚΕ / ΚΚΕ στις αναμετρίσεις των ετών 1920-36 παρουσιάζουν έντονες διακυμάνσεις, κυρίως εξαιτίας ορισμένων εκλογικών συστημάτων σε συνδυασμό και με τις συναφείς συγκυριακές διχαστικές πιέσεις πάνω στους εκλογείς. Παράλληλα, για μερικές αναμετρήσεις, όπως αυτή της 1ης Νοεμβρίου 1920, ίσχυε η επονομαζόμενη «εκλεκτική εγγραφή», δηλαδή η δυνατότητα του ψηφοφόρου να εκδηλώσει την προτίμισή του ταυτόχρονα σε υποψηφίους διαφορετικών εκλογικών συνδυασμών, πράγμα που δυσχεραίνει τον ακριβή υπολογισμό της απήχησης των κομμουνιστών στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Παραταύτα, τα διαθέσιμα στοιχεία συγκλίνουν στο να μπορεί να εκληφθεί ως βάσιμη η προαναφερθείσα τιμή *5%*, τουλάχιστον για το στόχο μας· ενδέχεται, μάλιστα, ειδικά για τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών του 1920 να αποτελεί και υποεκτίμηση. Αναλυτικά για την εκλογική δυναμική του μεσοπολεμικού ΚΚΕ, βλ. Χ.Ν. Γεωργαντίδη και Ηλία Νικολακόπουλου, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», π. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36-37 (Μάιος-Δεκ. 1979), σ. 448-468.

33. Βλ. Ω. [;], «Η εν Αθήναις εξέγερσις», π. *Ερευνα* (Αθήνα), Δ':Ι' (Οκτ. 1909), σ. 145-146. Το ανυπόγραφο σχόλιο στο τέλος του άρθου ανήκει στο Δρακούλη.

34. Βλ. τα κείμενα του Δρακούλη στην *Ερευνα* (Αθήνα), Ε' (1910): «Η Επανάστασις της 15ης Αυγούστου ωφέλησεν ή εζημίωσεν;» (υπό τύπον συνέντευξης), Η' (Αύγ.), σ. 117-118· εκτενές σχόλιο στη στήλη «Εντυπώσεις του μηνός», Ι' (Οκτ.), σ. 145-147.

35. Θ. Κουτούπης, «Κόμμα Φιλελευθέρων και αντιπολίτευσις», εφ. *Νέα Ελλάς*, 19 Σεπτ. 1919, σ. 1.

36. Βλ. *Herkner - Καλιτσουνάκι*, σ. 345-363, ιδίως σ. 353 επ.

37. Η ημερομηνία που προτάσσεται από τον Καλιτσουνάκι αναφέρεται στο μεγάλο συλλαλητήριο συμπαράστασης προς το Στρατιωτικό Σύνδεσμο των συλλόγων και των συντεχνιών της Αθήνας (βλ. Αθ. Βερέμη, «Το στρατιωτικό κίνημα του 1909», στο συλλογικό έργο: *ΙΕΕ*, τ. ΙΔ', σ. 261-262).

38. *Herkner - Καλιτσουνάκις*, σ. 362.

39. *Στο ίδιο*, σ. 363. Για μία σύντομη περιγραφή των εξελικτικών αντιλήψεων του νεαρού Καλιτσουνάκι, βλ. Ψαλιδόπουλου, *Η κρίση του 1929 και οι Ελληνες οικονομολόγοι*, ό.π., σ. 265-269.

40. Βλ. επιστολή 21ης Φεβρουαρίου 1910, σταλμένη από το Μόναχο, «Τα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου». π. *Ο Νουμάς*, [ιδ'] 759 (15 του Απρίλη 1922), σ. 118-123.

41. *Στο ίδιο*, σ. 122 (η υπογρ. δική μας).

42. *Στο ίδιο*.

43. Βλ. Κωσταντίνου [sic] Χατζόπουλου, «Υστερ' από την καταστροφή», π. *Ο Νουμάς*, 430 (3 του Απρίλη 1911), σ. 209-213.

44. *Τα ελληνικά συντάγματα*, σ. 47. Η σφοδρή επίθεση του Χατζόπουλου εναντίον του Βενιζέλου αναζήτησε στήριγμα στις συνταγματικές διατάξεις που είχαν ψηφιστεί από την αναθεωρητική βουλή και αφορούσαν: (α) τον περιορισμό της ελευθεροτυπίας και την *προστασία της δημόσιας ηθικής*· (β) *τη δυνατότα διάλυσης εργατικών σωματείων και οργανώσεων με* δικαστική απόφαση· (γ) την ίδρυση Συμβουλίου της Επικρατείας και (ε) φυσικά την καθιέρωση της καθαρευούσας ως επίσημης γλώσσας (πρβλ. *στο ίδιο*, σ. 148, 147, 160-161 και 166, άρθρα 14, 11, 82-86 και 107 αντίστοιχα).
Σχετικά με το ΣτΕ, ας σημειωθεί πως οι Ελληνες μαρξιστές εκείνης της εποχής φαίνεται να εναντιώνονταν στην ίδρυσή του, θεωρώντας πως επρόκειτο για έναν θεσμό ο οποίος θα ενέτεινε τον έλεγχο του κράτους επί της κοινωνίας. Στο πρόγραμμα του ΣΚΕ (μέσα 1911), και ειδικότερα στα άμμεσα πολιτικά αιτούμενα, συμπεριλαμβανόταν και η κατάργηση του εν λόγω θεσμού (βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 156). Αυτή η θέση ήταν απόρροια της γενικότερης στάσης των ορθόδοξων μαρξιστών σοσιαλδημοκρατών απέναντι σε ανάλογα ζητήματα διεύρυνσης των κρατικών μηχανισμών: με δεδομένη την παραδοχή πως το κράτος ήταν εξορισμού εχθρικό προς την εργατική τάξη, η εκάστοτε κρίση τους διαμορφωνόταν στη βάση των εκτιμήσεων για το κατά πόσο παρόμοιες θεσμοθετήσεις ήσαν ή όχι απροσπέλαστες από τους εργάτες, είτε το «λαό» εν γένει, και τους σοσιαλιστές. Οσον αφορά, τους περιορισμούς της ελευθεροτυπίας στους οποίους αναφερόταν ο Χατζόπουλος (άρθρο 14 του Συντάγματος του 1911), υπενθυμίζουμε πως, περίπου μία δεκαπενταετία αργότερα, σε αυτήν ακριβώς τη συνταγματική πρόνοια προσπάθησαν οι «έξαλλοι» κριτικοί του Κορδάτου να θεμελιώσουν νομικά το αίτημά τους για ποινική δίωξη του συγγραφέα της *Κοινωνικής σημασίας* (βλ. κεφ. 4.1, II // σημ. 45).

45. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η ένταξη σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του βενιζελισμού», στον τόμο: Μαυρογορδάτος και Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., σ. 315.

46. Βλ. Ν. Ξενάκη [= Ν. Γιαννιός], «Η Ελλάδα», εφ. *Ο Εργάτης* (Κων/πολη), αρ.φ. 5, 22 Αυγ. 1910, σ. 1.

47. Ν. Γιαννιός, «Προς μιάν Ελληνική Δημοκρατία», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 4-5 (Αύγ. 1916), σ. 2.

48. *Στο ίδιο*, σ. 3.

49. Βλ. Ν. Γιαννιού, *Ο σοσιαλισμός του Κράτους: η ελληνική εργατική νομοθεσία - το Εργατικόν Κέντρον Αθηνών*, (Σύγχρονη Εργατική Κίνηση της Ελλάδος, [αρ. 1]), Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου [Αθηνών], αρ. 3, Αθήνα 1914, σποραδικά.
Το περίγραμμα των γενικών θέσων του σ. για το τι ήταν ο κρατικός σοσιαλισμός, καθώς και μία

σειρά από κρίσεις ή απόψεις τόσο γύρω από συνολικότερα, όσο και από ειδικότερα -εν προκειμένω ελληνικά- σχετικά ζητήματα, δείχνουν πως ο Γιαννιός ήταν ικανοποιητικά καταρτισμένος στο θέμα. Τούτο ισχύει και όσον αφορά τη θεωρητική / ιδεολογική πλευρά του, και όσον εκείνη της αφομοίωσης της ευρωπαϊκής (γερμανικής κατά κύριο λόγο) εμπειρίας από την εφαρμογή κρατικοσοσιαλιστικών ρυθμίσεων. Πρβλ. George Steinmetz, «Workers and the welfare state in Imperial Germany», π. *International Labor and Working-Class History* (Νέα Υόρκη), 40 (Φθινόπωρο 1991), σ. 18-46 σποραδικά· για μία περιγραφή της κλασικής σοσιαλδημοκρατικής κριτικής έναντι του κρατικού σοσιαλισμού (αλλά και της ρεφορμιστικής στάσης απέναντι σε αυτόν), σχήμα το οποίο εφήρμοσε ο Γιαννιός στην ελληνική περίπτωση, βλ. Massimo Salvatori, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution, 1880-1938*, μετάφραση από τα ιταλικά: Jon Rothchild, ανατύπωση, (Verso Modern Classics), Verso, Λονδίνο 1990, σ. 41-47. Ο Γιαννιός, επίσης, δείχνει να έχει αρκετά σαφή αντίληψη για την περίπλοκη και αντιφατική δυναμική που διασυνδέει την ταξική πάλη και τις εργατικές διεκδικήσεις με τη δυναμική του κεφαλαιοκρατισμού και του αστικού κράτους (για το ζήτημα αυτό, βλ. πρόχειρα Block, «The ruling class does not rule», *ό.π.*, σ. 38-40).

50. Γιαννιός, *ό.π.*, σ. 17.

51. Βλ. Γ.Αθ. Γεωργιάδη, «Η αθάνατη πλεμπάγια», εφ. *Ριζοσπάστης*, 11 Νοεμβρ. 1917, σ. 1.

52. Γ.Α. Γεωργιάδης, «Το κοινωνικόν ζήτημα εν Ελλαδι» [= π. *Νεοελληνική Επιθεώρησις*, 36 έως 40 (7, 21 Απρ., 12 Μαΐου, 9 και 30 Ιουν. 1918), σ. 921-923, 942-945, 967-971, 981-984 και 1009-1010], στου ίδιου, *Η επίδρασις του πολέμου επί των σοσιαλιστικών θεωριών*, έκδ. 'Νεοελληνικής Επιθεωρήσεως', Πρακτορείον Τύπου «Ανατολή», Αθήνα 1919, σ. 46.

53. Βλ. Γ.Α. Γεωργιάδη, *Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 31. Ας σημειωθεί πως ο Καλιτσουνάκις, κρίνοντας το βιβλίο του Γεωργιάδη, εκτιμούσε πως οι αναλύσεις του τελευταίου για τον εξαρχής αστικό χαρακτήρα του 1909, την επιθετικότητα της ελληνικής αστικής τάξης -όπως αυτή εκδηλώθηκε, κατά το συγγραφέα του βιβλίου,* στους Βαλκανικούς πολέμους και στο Μεγάλο Πόλεμο- κ.λπ., συνιστούσαν αναγωγιστικές υπερβολές. Η αποστροφή που ακολουθεί είναι εύγλωττη: «Πάντα ταύτα», έγραφε ο Καλιτσουνάκις, «μου φαίνονται υπερβολικαί επιτάσεις δια την χώραν μας, αψυχολόγητοι απομιμήσεις ξένων γεγονότων και δια της βίας προσαρμογή οικονομικών θεωριών επί εντελώς καθυστερημένων και απροσαρμόστων γεγονότων» (π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 2:Γ' [Ιούλ.-Σεπτ. 1922], σ. 372).

54. Για μία πρόχειρη κριτική ταξινόμηση, υπό το πρίσμα της προβληματικής του τι είδους φαινόμενο είναι και πώς προσδιορίζεται μία «αστική επανάσταση», ορισμένων προσεγγίσεων του 1821 και του 1909, βλ. Θεόδωρου Σακελλαρόπουλου, «Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα: μια ιστορική τυπολογία», στου ίδιου (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σ. 212-214.

57. Βλ. Λεονταρίτη, *ό.π.*, σ. 63-69, 96. Σημειωτέον πως ο Δρακούλης έφθασε να υποστηρίζει πως η Κωνσταντινούπολη έπρεπε να καταστεί έδρα της κυβέρνησης της Ελλάδας (*στο ίδιο*, σ. 214).

58. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 72, 259· επίσης, ΚΜΕ (Θεσ/νίκης), *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν»*, ό.π., σ. 180-181. Η διακριτική ανταντοφιλία του Γιαννιού, που εν πολλοίς ήταν μόνο γαλλοφιλία, δεν ανέστειλε την έντονη κριτική του προς το Βενιζέλο.

* Βλ. σχετικά παρακάτω, κεφ. 8.2, Ι.

59. Βλ. Λεονταρίτη, *ό.π.*, σ. 100.

60. Βλ. Γ.Α. Γεωργιάδη, «Το κοινωνικόν ζήτημα εν Ελλάδι», *ό.π.*, σ. 49.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΟΡΔΑΤΟΥ, 1919 - ΜΕΣΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ '30. ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΩΝ ΑΝΑΛΥΣΕΩΝ ΤΟΥ - ΑΛΛΕΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

8.1. Εισαγωγικά.

Ο Π. Νούτσος, αναφερόμενος στο «στίγμα των αναλύσεων» του Γιάννη Κορδάτου ως πολυγραφότατου μελετητή, γράφει κάπου: *τούτο (το στίγμα), «σχεδόν πάντα θα προκύπτει από μιά επίμοχθη διεργασία εμβάθυνσης και ταυτόχρονα κριτικής ένταξης στα πολιτικά δρώμενα του τόπου».*[1] Ο μόχθος του μαρξιστή διανοούμενου υπήρξε άμεσα συνδεδεμένος με το εύρος της θεματολογίας των νεοελληνικών ζητημάτων που καταπιάστηκε, τόσο στο επίπεδο του επικαιρικού και σύντομου δημοσιολογικού / δημοσιογραφικού σχολιασμού, όσο και σε εκείνο της εκτενούς, προσεγμένης και καλοζυγισμένης ανάλυσης ή μελέτης. Οι οικονομικές και κοινωνικές δομές και η γενική εξέλιξή τους, πολλές πτυχές της πολιτικής ζωής, καθώς και τα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα, σημεία στα οποία θα εστιαστεί η παρουσίασή μας, ήσαν ορισμένες από τις ενότητες της νεοελληνικής *θεματολογίας όπου δραστηριοποιήθηκε ο ιστορικός και κριτικός αναλυτής Κορδάτος στο χρονικό* διάστημα που εδώ μας ενδιαφέρει.

Η *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, που τυπώθηκε το 1930 και, σύμφωνα με την ομολογία του συγγραφέα της, ήταν κατά κάποιον τρόπο μελέτη εισαγωγική στη δίτομη *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* [1931-32], υπήρξε η μοναδική από τις «τυπωμένες χωριστά» (που θα έλεγε και ο ίδιος) εργασίες του Κορδάτου με αντικείμενο την περιγραφή και την κριτική εκτίμηση της οικονομικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας. Βέβαια, περιοχές τούτης της θεματικής ενότητας αποτέλεσαν το επίκεντρο και άλλων επεξεργασιών, *αυτοτελών ή μη, του μαρξιστή συγγραφέα. Πρώτα-πρώτα, στα δύο αδελφά βιβλία* για την Επανάσταση του 1821, την *Κοινωνικήν σημασίαν* και τη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, αποτιμάται συνοπτικά η ταυτότητα των οικονομικών και κοινωνικών δομών του αρτισύστατου Ελληνικού κράτου και κρίνεται, πολλοίς σε συνάρτηση με την πολιτική διάσταση, η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια· στο πρώτο βιβλίο, επιπρόσθετα, παρατίθεται και ένα αδρογράφημα της ανάπτυξης του ελληνικού αστισμού, που καλύπτει τα χρόνια από την εποχή του Οθωνα έως το 1922.[2]

Παραπέρα, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν, από την εισήγηση του Κορδάτου στο Γ' Εκτακτο Συνέδριο του Σοσιαλεργατικού Κόμματος για την κατάρτιση πολιτικού προγράμματος του κόμματος, τα τμήματα εκείνα που αφορούν (α) την ανάλυση της «οικονομικής καταστάσεως» της Ελλάδας στα τέλη του 1924 και (β) τα φορολογικά και την «ακρίβειαν της ζωής». Μία επι-

σκόπηση, για χάρη του ανεξοικείωτου με τα ελληνικά πράγματα αλλοδαπού αναγνώστη, της πορείας που διέγραψε η ελληνική οικονομία από την προτελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και δώθε, θα προσφέρει ο Κορδάτος στο πρώτο τμήμα του επιστολιμαίου άρθρου του που δημοσιεύτηκε, στα γαλλικά, στην επιθεώρηση *La Révolution prolétarienne*, κατακαλόκαιρο του 1926. Στα παραπάνω, μπορεί κανείς να προσθέσει και το μάλλον βραχύ κείμενο του 1924 «Τα δημόσια οικονομικά και αι συνέπειαί των», όπου κρίνονται αντίπαλες πολιτικές και επιστημονικές προτάσεις για την αναμόρφωση των δημοσιονομικών μεγεθών και τη βελτίωση της εικόνας των οικονομικών του δημόσιου τομέα και του κράτους εν γένει.[3]

Τα αγροτικά θέματα, και ιδιαίτερα το αγροτικό ζήτημα, υπήρξαν μία ενότητα του οικονομικού - κοινωνικού πεδίου ανάλυσης που εξαρχής απορρόφησε σημαντικό ποσό από τη συγγραφική και πνευματική παραγωγή του μεσοπολεμικού Κορδάτου. Η μεριμνά του για την αγροτική θεματολογία ήταν απότοκο της σπουδαιότητας που απέδιδε στο αγροτικό ζήτημα ως δομικού προβλήματος της ελληνικής κοινωνίας, στο οποίο, επιπρόσθετα, θεωρούσε πως αποτυπωνόταν μία σημαντική πτυχή της ταξικής πάλης στη χώρα. «Πόσοι από τους νεοέλληνες», αναρωτιόταν ο Κορδάτος, «ξέρουν πως στα χρόνια του *Εικοσιένα* υπήρχε ένα μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα[,] το *αγροτικό*;» [οι υπογρ. του σ.] Και απαντούσε, σαρκάζοντας τη στουθοκαμήλειο λογική των ευυπόληπτων πολιτών απέναντι στα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας:

> Λίγοι. Οταν μιλάμε για αγροτικό ζήτημα[,] μερικοί ξαφνιάζονται. Αγροτικό ζήτημα; Μα τι θέλουν πάλε [sic] αυτοί οι χωριάτες; Τη μοιρασιά, τη μοιρασιά! [...] Ακούς εκεί να «δημιουργούν εις το Κράτος ζητήματα;» Επάνω κάτω έτσι αντικρύζονται στον τόπο μας τα μεγάλα ζητήματα, τα κοινωνικά. Με δογματισμούς αρνητικούς και μ' έναν υποκειμενισμόν αρλουμπιστικόν. «Να δημιουργούν εις το Κράτος ζητήματα .....» Κανένας, φιλαράκο μου, δε δημιουργεί ζητήματα. Εάν εσύ από το τραπέζι του καφενέ νομίζεις πως λύνεις τα ζητήματα που υπάρχουν στην υφήλιο, ωστόσο, τα προβλήματα αυτά δεν είναι της αρμοδιότητάς σου, της αρμοδιότητας του κεφενέ. Τα ζητήματα τα δημιουργούν οι ταξικές διαφορές, οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί. Πάρτο απόφαση.[4]

Οπως προαναφέρθηκε, ο Κορδάτος, στο πλαίσιο του καταμερισμού εργασίας του διανοούμενου στελεχικού δυναμικού του ΣΕΚΕ, ήταν ο «αγροτολόγος».[5] Στο Β' Συνέδριο του κόμματος υπήρξε εισηγητής «επί του αγροτικού», όπως άλλωστε και στο Γ' Εκτακτο Συνέδριο. Στην πρώτη περίπτωση, η εισήγησή του επικέντρωνε στις πολιτικές πτυχές του θέματος, χωρίς τούτο να σημαίνει πως οι κοινωνικοοικονομικές καταλάμβαναν ήσσονα θέση· η ιστορική, όμως, διάσταση ή προσσέγγιση απουσίαζε, πράγμα που δε συνέβαινε στη δεύτερη περίπτωση.

Δύο πολύπλευρες εργασίες του Κορδάτου για το αγροτικό με τίτλο «Εισαγωγή στη μελέτη του αγροτικού», η πρώτη και «Σκέψεις γεωργικής πολιτικής», η δεύτερη, δημοσιεύτηκαν στο θεωρητικό όργανο του Σοσιαλεργατικού Κόμματος, στα 1923 και 1924 αντίστοιχα. Από τα υπόλοιπα κείμενα του μαρξιστή συγγραφέα γύρω από αγροτικά θέματα ξεχωρίζει το λήμμα «Αγροτικόν ζήτημα» στο σοσιαλιστικό λεξικό του Ακαδημαϊκού, το οποίο, με ορισμένες τροποιήσεις θα περιληφθεί αργότερα και στο ανάλογο λεξικό του *Ανεξαρτήτου*. Σε μία από τις ενότητες του λήμματος επιχειρείται συνοπτική θεώρηση της εξέλιξης του αγροτικού ζητήματος μέσα στη νεοελληνική κοινωνία, ενώ σε μία άλλη γίνεται αποτίμηση της «καταστάσεως της ελληνικής γεωργίας».[6] Να σημειωθεί, τέλος, πως στη μπροσούρα *Η κατήχηση των χωρικών*, πρώτη αυτοτελή εμφάνιση του Κορδάτου στα εκδοτικά πράγματα, ένα σημαντικό τμήμα της ύλης αναλώνεται στην περιγραφή -μέσω ενός εκλαϊκευτικού συστήματος ερωτοαπαντήσεων- των προβλμάτων που, κατά τη γνώμη των κομμουνιστών, μάστιζαν την ελληνική γεωργία, διερευνάται και αναλύεται η φύση του αγροτικού

ζητήματος, κρίνεται και επικρίνεται η προσέγγιση του προβλήματος εκ μέρους των αστών πολιτικών, ενώ περιγράφονται, επίσης, οι προτάσεις των Ελλήνων κομμουνιστών για την επίλυσή του με τρόπο ευνοϊκό για την αγροτιά.[7]

Οι πολιτικές ζυμώσεις και γενικά ο ελληνικός πολιτικός βίος από την προτελευταία -χονδρικά- δεκαετία του προηγούμενου αιώνα και ύστερα αποτέλεσαν έναν επιπλέον θεματικό κύκλο των ιστορικών και κριτικών αναλύσεων του μεσοπολεμικού Κορδάτου. Μάλιστα, το χρονικό διάστημα από το 1920, οπότε ο Κορδάτος απολύεται από το στρατό και αναπτύσσει έντονη πολιτική και κομματική δράση, ίσαμε τα τέλη του 1924, όταν παροπλίζεται κομματικά και αποσύρεται σταδιακά από την ενεργό πολιτική, υπήρξε εξαιρετικά πλούσιο για το μαρξιστή διανοητή από πλευράς συγγραφής άρθρων και μελετών γύρω από τα πολιτικά πράγματα τόσο της εποχής του, όσο και εκείνων του πρόσφατου παρελθόντος.

Επειτα από το επονομαζόμενο συνέδριο «της μπολσεβικοποίησης» του Σοσιαλεργατικού Κόμματος, η πολιτική αρθρογραφία του Κορδάτου περιορίστηκε σημαντικά. Βέβαια, δεν πρέπει κανείς να λησμονεί πως στα 1931-32 εκδόθηκαν οι δύο τόμοι της μελέτης του για την εμφάνιση και ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και του σοσιαλισμού στην Ελλάδα, εργασία η οποία εν μέρει εντάσσεται στην ιστορία της νεοελληνικής πολιτικής ζωής. Επιπλέον, ζητήματα της κομμουνιστικής πολιτικής στη χώρα συνέχιζαν να απασχολούν τον εκτός ΚΚΕ Κορδάτο καθ' όλη την υπό διερεύνηση περίοδο· γι' αυτό, άλλωστε, εξέταζε πολλά από αυτά σε διάφορα κείμενά του και με ποικίλες αφορμές, ενίοτε ακροθιγώς και αλλού με μεγαλύτερη σπουδή. Γεγονός, πάντως, παραμένει ότι έλλειψε η συνθετική, ισοζυγισμένη αφήγηση των πολιτικών εξελίξεων στη χώρα κατά τον 19ο αιώνα, αφού οι δύο υπολειπόμενοι τόμοι της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, μολονότι -ως φαίνεται- ήσαν στα τέλη της δεκαετίας του '20 έτοιμοι στα συρτάρια του συγγραφέα τους, δε στάθηκε δυνατό να βουν το δρόμο για το τυπογραφείο (βλ. σχετικά, κεφ. 3.1).

Στα χρόνια 1920-1924, όπως προείπαμε, ο Κορδάτος παρακολουθούσε ανελλιπώς τα σύγχρονα πολιτικά δρώμενα, τα σχολίαζε, ενώ δεν παρέλλειψε την ανάλυση των διεργασιών και των διαδραματισθέντων του άμεσου παρελθόντος. Από τα σημαντικότερα συναφή δημοσιεύματά του εκείνης της περιόδου υπήρξαν τέσσερα κείμενα, γύρω από την τρέχουσα πολιτική κατάσταση στη χώρα, που εμφανίστηκαν στα αλεξανδρινά *Γράμματα*, από το καλοκαίρι του 1920 έως τις αρχές του του επόμενου χρόνου. Στο ίδιο περιοδικό ο Κορδάτος δημοσίευσε, την άνοιξη του 1921, και ένα μικρό μελέτημα όπου επισκοπούσε τη διαμορφούμενη πολιτική κατάσταση στα Βαλκάνια και διερευνούσε, εν συντομία, τις κοινωνικοπολιτικές προοπτικές στις χώρες της χερσονήσου.

Την ίδια εποχή, δηλαδή την άνοιξη του 1921, εμφανίστηκε στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν* μία μικρή αλλά μεστή μελέτη του για τα ελληνικά κόμματα από το 1909 και δώθε. Στο ίδιο περιοδικό, στα τέλη του 1924, δημοσιεύτηκε και η συνθετική εργασία με τίτλο «Ο πολιτικός ανταγωνισμός μεταξύ των τάξεων στην Ελλάδα», ένα από τα τελευταία κείμενα του Κορδάτου που φιλοξένησε το θεωρητικό όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στο πόνημα αυτό, που συνιστούσε την τρίτη ενότητα της εισήγησης του μαρξιστή διανοητή για το πολιτικό πρόγραμμα του ΚΚ στο Γ' Εκτακτο Συνέδριο, επιχειρείτο η ανατομία των σύγχρονων πολιτικών αγώνων μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών εξελίξεων που είχαν δρομολογηθεί από τη λεγόμενη ανορθωτική περίοδο του Τρικούπη και έπειτα και, κυρίως, ύστερα από το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909. Να μνημονευτεί, επιπλέον, και η ειδική ανάλυση - έκθεση του ζητήματος της μικρασιατικής εκστρατείας που ο Κορδάτος αναγκάστηκε, στις αρχές του 1925, να κάνει μέσα από τις στήλες του βενιζελικού φύλλου *Ελεύθερος Τύπος*, απαντώντας σε ορισμένες επικρίσεις που είχαν προηγηθεί.[8] Από τις μεταγενέστερες αναλύσεις του Κορδάτου, να μη λησμονήσουμε να αναφέρουμε εδώ τη συνέντευξη που παρεχώρησε περί τα τέλη του 1926 στην παραπάνω εφημερίδα, καθώς και την τρίτη ενότητα του κειμένου που φιλοξένησε η γαλλική *Προλεταριακή Επανάσταση*.[9]

Το ζήτημα της γλώσσας και, συνολικότερα, τα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα ήταν αναμενόμενο να απασχολήσουν τον Κορδάτο από την πρώτη, σχεδόν, στιγμή που προέβαλε ως διανοούμενο

στέλεχος του ΣΕΚΕ. Και τούτο, όχι μόνον επειδή το επονομαζόμενο γλωσσικό υπήρξε μία υπολογίσιμη παράμετρος στη διαδικασία διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής συνείδησης, αλλά και διότι το ΣΕΚΕ πραγματοποίησε τα πρώτα βήματά του σε μία εποχή όπου, στην ελληνική κοινωνία, βρισκόταν σε έξαρση η ιδεολογική και πολιτική σύγκρουση γύρω από τα γλωσσοεκπαιδευτικά και, ως γνωστόν, κρινόταν η τύχη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ο Κορδάτος, αρθρογραφώντας στο *Ριζοσπάστη*, επιστράτευσε τις συγγραφικές δυνάμεις του στην προσπάθεια που έκανε το κόμμα του να χαράξει μία κομμουνιστική πολιτική στα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα. Στο πλαίσιο αυτού του εγχειρήματος προσέγγισε και το θέμα των σχέσεων του σοσιαλισμού με το δημοτικισμό. Στις αρχές του 1921 τα αλεξανδρινά *Γράμματα* φιλοξένησαν τη μικρή μελέτη του «Σοσιαλισμός και δημοτικισμός», με την οποία ο Κορδάτος θέλησε να ξεκαθαρίσει μια για πάντα αυτό που ο ίδιος, αλλά και το κόμμα του όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, εκλάμβανε ως σύγχυση των δύο κινημάτων· σύγχυση, η οποία χρεωνόταν στα αρνητικά της κληρονομιάς που ο μακαρίτης Σκληρός είχε αφήσει στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα.[10]

Το 1927 ο Κορδάτος εξέδωσε το βιβλίο *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, συνθετική μελέτη της εξέλιξης του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα από ιστορική και κοινωνιολογική σκοπιά. Από κει και πέρα, τα δημοσιεύματα του μαρξιστή συγγραφέα γύρω από το γλωσσικό υπήρξαν σπάνια· μάλλον θεωρούσε πως το θέμα ήταν εξαντλημένο, τουλάχιστον για την ώρα. Αλλωστε, όπως διαφαίνεται και από την κάπως πυκνή συναφή αρθρογραφία με χαρακτήρα προδημοσιεύσεων, ένα σημαντικό ποσό του ερευνητικού μόχθου του Κορδάτου εκείνα τα χρόνια σχετιζόταν με την προετοιμασία της δίτομης ιστορίας του για το ελληνικό εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα.

Τέλος, δύο λόγια για σύγχρονές τους κριτικές που δέχτηκαν οι επεξεργασίες του Κορδάτου για τις οποίες (επεξεργασίες) έγινε λόγος παραπάνω. Στην περίπτωση αυτή, σε αντίθεση με την ανάλυσή του για την Επανάσταση του 1821, δεν εξαπολύθηκαν «έξαλλες» κριτικές εναντίον του μαρξιστή συγγραφέα. Τις αιτίες γι' αυτό, είναι εύκολο να τις μαντέψουμε.

Καταρχήν, η ίδια η Ελληνική Επανάσταση, ως αντικείμενο ιστορικής περιγραφής και κοινωνιολογικής θεώρησης, για ευνόητους λόγους προσεφερόταν, την εποχή που εκδόθηκε η *Κοινωνική σημασία*, ως το καταλληλότερο θέμα, του οποίου κάποια «τολμηρή» ερμηνευτική πρόταση θα μπορούσε να ξεσηκώσει την μήνιν ενός συμφερτού από «θιγμένους», αυτόκλητους υπερασπιστές των «ιερών και οσίων» της «φυλής» και του «έθνους». Κατά δεύτερο λόγο, καθοριστικά είχε λειτουργήσει και η χρονική συγκυρία: η στιγμή που εμφανίστηκε το βιβλίο του Κορδάτο ήταν, αφενός, η επόμενη μέρα ύστερα από την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας και, αφετέρου, περίοδος κατά την οποία η διαμάχη περί τα γλωσσοεκπαιδευτικά μενόταν ακόμη. Στα προαναφερθέντα, ας προστεθεί και το, κάθε άλλο παρά ήσσονος σημασίας, γεγονός πως ο συγγραφέας των θεωρούμενων αιρετικών και αντεθνικών απόψεων για το Εικοσιένα είχε από πίσω του έναν ολόκληρο (αυτός που ήταν, τελοσπάντων) κομματικό μηχανισμό, εκείνον του κομμουνιστικού κόμματος, ενός πολιτικού οργανισμού ο οποίος είχε αναπτύξει κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας έντονη αντιεθνικιστική και αντιπατριωτική δράση.

Από τα παραπάνω, νομίζουμε πως εξηγείται ικανοποιητικά γιατί οι πέραν της Ελληνικής Επανάστασης επεξεργασίες του Κορδάτου δεν προσήλκυσαν το ενδιαφέρον της «έξαλλης» κριτικής. Η απομάκρυνσή του από την ενεργό πολιτική, ασφαλώς τον προφύλαξε από το να καταστεί εκ νέου στόχος των υπερπατριωτών, αν και όσον αφορά τους τελευταίους, ούτως ή άλλως, δεν ήταν αναμενόμενο να ερεθιστούν από τις αναλύσεις του για το κοινωνικό υπόβαθρο του παλαιοκομματισμού, το χαρακτήρα του κινήματος του Στρατιωτικού Συνδέσμου ή, πολύ περισσότερο, για τα προβλήματα στη διαδρομή ανάπτυξης του ελληνικού κεφαλαιοκρατισμού. Ζητήτήματα όπως αυτά, απεναντίας, ενέπιπταν στο πεδίο των άμεσων ενδιαφερόντων της μαρξιστικής (και μαρξίζουσας) διανόησης· γι' αυτό και το μερίδιο της τελευταίας στις συναφείς «σύγχρονες κριτικές», που αναφέρονται και στον τίτλο τούτου του κεφαλαίου, υπήρξε σημαντικό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Εισαγωγή», στην ανθολογία: *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Β'-β', ό.π., σ. 102-103.

2. Βλ. *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σ. 105-136, 164-168· *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 374-394, 406-423.

3. Βλ. με τη σειρά: *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ): πρακτικά*, Εκδοση του Ιστορικού Τμήματος της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1991, σ. 54-60, 79-80· Alkidamas [= Κορδάτος], «Lettre de Grèce», π. *La Révolution prolétarienne* (Παρίσι), 20 (Αύγ. 1926), σ. 21-22 (στη στήλη «Dans l'Internationale»)· Γιάννη Κορδάτου, «Τα δημόσια οικονομικά και αι συνέπειαί των», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':2 (Φεβρ. 1924), σ. 49-53.
Το κείμενο στο γαλλικό περιοδικό, το οποίο εξέδιδε ο Μπορίς Σουβάριν, άλλοτε μέλος (δις) της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΚΔ και μετέπειτα τροτσκιστής, συνετέλεσε στη λήψη της απόφασης για τη διαγραφή τού από καιρό κομματικά αδρανοποιηθέντος Κορδάτου από το Γ' (τακτικό) Συνέδριο του ΚΚΕ, το Μάρτιο του 1927 (βλ. ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τ. Β', ό.π., σ. 250).
Σχετικά με το ψευδώνυμο που ο Κορδάτος επέλεξε για να υπογράψει το κείμενο που έστειλε στο περιοδικό του Σουβάριν, να σημειώσουμε τα εξής: Οπως φάνηκε λίγο αργότερα, το 1928, ο μαρξιστής διανοητής είχε τη γνώμη πως ο μαθητής του Γοργία, πολέμιος του θεσμού της δουλείας, υπήρξε ένας «[εκ] των μεγάλων *επαναστατών διανοουμένων* [υπογρ. του σ.] της ελλην[ικής] αρχαιότητος» (Γιάννης Κορδάτος, «Αλκιδάμας», λήμμα στο *Σοσιαλιστικόν Λεξικόν* Ακαδημαϊκού, σ. 82· το κείμενο του λήμματος, σχεδόν αυτούσιο και έπειτα από πολλά χρόνια περιελήφθη -ανυπόγραφο- στη *Νέαν Παγκόσμιον Εγκυκλοπαίδειαν* της Μορφωτικής Εταιρίας, τ. 4, Αθήνα [1953 ή '54], σ. 143-144). Αιτία για την εκλογή του εν λόγω ονόματος υπήρξε πιθανόν η ακόλουθη: Η προσήλωση του Κορδάτου στον επαναστατικό σοσιαλισμό αμφισβητείτο τότε από το ΚΚΕ, εξαιτίας της εναντίωσής του στον τρόπο που το κόμμα επιχειρούσε την «μπολσεβικοποίησή» του, καθώς και λόγω της άρνησής του να αποδεχτεί την πολιτική του κόμματος στο λεγόμενο «εθνικό ζήτημα». Υπογράφοντας ως «Αλκιδάμας» ένα κείμενο όπου, ανάμεσα στα άλλα, ασκείτο σκληρή κριτική στην πολιτική του ΚΚ, ο Κορδάτος μάλλον ήθελε να υποδηλώσει πως πρέσβευε πράγματι επαναστατικές πολιτικές θέσεις, αλλά και να υπαινιχτεί ότι, συνεπής στις θέσεις του, πήγαινε κόντρα στο κυρίαρχο ρεύμα του ελληνικού κομμουνισμού -όπως ο Αλκιδάμας κατά την αρχαιότητα αντιστρατευόταν τις δουλοκρατικές αντιλήψεις.

4. Ι.Κ. Κορδάτος, «Πολιτικά μνημόσυνα», π. *Ερμής* (Αλεξάνδρεια), 2 (Ιαν. 1927), σ. 36.
Το αγροτικό ζήτημα σε κάθε χώρα, για να παραφράσουμε τον καθηγητή Τακαχάσι, στη διασύνδεσή του με τις διεργασίες ανάπτυξης του βιομηχανικού κεφαλαίου, ήταν ένας από τους παράγοντες που προσδιόριζαν την υπόσταση των κεφαλαιοκρατικών δομών τους (βλ. Hussain και Tribe, *Marxism and the Agrarian Question*, ό.π., ιδίως σ. 20-72, 156-170). Τούτο, είχε γίνει επαρκώς αντιληπτό από τον Κορδάτο.

5. Η «κλίση» του νεαρού Κορδάτου στα αγροτικά είχε εκδηλωθεί από την πρώτη στιγμή της αρθρογραφίας του στο *Ριζοσπάστη*· και δεν εννοούμε τα κύρια άρθρα του κατά το δεύτερο μισό του 1919, όπου διερευνούσε τις πολιτικές πτυχές του αγροτικού ζητήματος και έκρινε το

νομοσχέδιο του τότε αρμόδιου υπουργού Γ. Καφαντάρη (βλ. και παραπάνω, σημ. 56 του κεφ. 5.4). Ο Κορδάτος, εκμεταλλευόμενος την παρουσία του -ήταν στρατευμένος- στη βόρεια Ελλάδα, έστειλε στις αρχές του 1919 μερικές «ανταποκρίσεις» στο *Ριζοσπάστη* από τη Δράμα, όπου περιέγραφε με δύναμη την κατάσταση που επικρατούσε στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Σε αυτά τα κείμενα -απ' όσο γνωρίζουμε υπήρξαν τα πρώτα προϊόντα της πένας του που εμφανίστηκαν στην εφημερίδα του Πετσόπουλου- ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στα προβλήματα των αγροτών στις παραπάνω περιοχές. Βλ. Π. Χαλκού [= Γιάννης Κορδάτος], «Εκμεταλλευταί και θύματα»· «Η δράσις της Γεν. Διοικήσεως»· «Ο Νομάρχης, ο Δεσπότης και ο κύριος Θεόφιλος» και «Οι καταπιεσταί επί βουλγαροκρατίας», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9, 14, 15 και 21 Φεβρ. 1919 αντίστοιχα, σ. 1.

6. Περίληψη της εισήγησης του Κορδάτου στο Β' Συνέδριο του ΣΕΚΕ δημοσιεύτηκε στο *Ριζοσπάστη*, φ. 8ης Απρ. 1920, σ. 2· η περίληψη αναδημοσιεύεται στη συλλογή: *Το Κ.Κ.Ε. από το 1918 έως το 1931*, τ. Α' (1918-26), έκδ. της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1947, σ. 47-49. Η εισήγηση στο άλλο συνέδριο, η οποία για χρόνια λάνθανε, δημοσιεύτηκε -πλήρης- πρόσφατα στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, νέα περ., 18:5-6 (Μάιος-Ιούν. 1992), σ. 89-95 (στη σειρά «Σελίδες από την ιστορία του ΚΚΕ», με επιμέλεια του Χρήστου Τσιντζιλώνη). Τα κείμενα «Εισαγωγή στη μελέτη του αγροτικού» και «Σκέψεις γεωργικής πολιτικής» δημοσιεύονται στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν*, Γ':7 (Ιούλ. 1923), σ. 209-221 και Δ':1 (Ιαν. 1924), σ. 8-18 αντίστοιχα. Για τα δύο λήμματα, βλ. Γιάννη Κ. Κορδάτου, «Αγροτικόν ζήτημα», *Σοσιαλιστικόν Λεξικόν* Ακαδημαϊκού, σ. 42-56, ιδίως σ. 48 επ.· [Γ. Κορδάτου], «Αγροτικόν ζήτημα», *Κοινωνιολογικόν και Πολιτικόν Λεξικόν*, έκδ. 'Ανεξαρτήτου', τ. 1ος, Αθήνα 1933, σ. 89-103, ιδίως σ. 96 επ.

7. Βλ. Πέτρου Χαλκού, *Η κατήχηση των χωρικών*, Εκδοση [του] Ελληνικού Κομμουνιστικού Ομίλου Αλεξανδρείας, Αλεξάνδρεια 1923, σ. 3-11, 28-43.

8. Βλ. «Αθηναϊκά γράμματα», π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 1 (Ιούλ.-Αύγ. 1920), σ. 24-26 (ως Χαλκός· βλ. και σημ. 27 του κεφ. 5.3)· «Αθηναϊκά γράμματα: πολιτικές απόψεις και ζητήματα», *στο ίδιο*, 2 (Σεπτ.-Οκτ. 1920), σ. 72-76 (ως Χαλκός)· «Αθηναϊκά γράμματα: οι βουλευτικές εκλογές», *στο ίδιο*, 3 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1920), σ. 104-107 (ως Χαλκός)· «Οι λαοί των Βαλκανίων», *στο ίδιο*, 4-5 (Ιαν.-Απρ. 1921), σ. 150-152 (ως Κορδάτος)· «Η μετεκλογική κατάσταση», *στο ίδιο*, 6 (Μάιος-Ιούν. 1921), σ. 237-239 (ως Χαλκός). Επιπλέον, βλ. Ι.Κ. Κορδάτου, «Τα κόμματα στην τελευταία δωδεκαετία (1909-1921)», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Α':4 (Απρ. 1921), σ. 127-129· Γ. Κορδάτου, «Ο πολιτικός ανταγωνισμός μεταξύ των τάξεων στην Ελλάδα», *στο ίδιο*, Δ':11 (Νοέμβρ. 1924), σ. 353-362 (πρβλ. *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ[Κ]*, ό.π., σ. 60-72). Βλ. επίσης Ι. Κορδάτου, «Ο κομμουνισμός και η αλήθεια» (επιστολή και απαντητικό άρθρο), εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 6 Ιαν. 1925, σ. 1-2· Ι.Κ. Κορδάτου, «Κομμουνισμός και σωβινισμός», *στο ίδιο*, 15 Ιαν. 1925, σ. 1-2 (βλ. και σημ. 22 του κεφ. 3.2).

9. Βλ. «Κοινωνικόν το πεδίον της κρίσεως», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 1 και 2 Νοεμβρ. 1926 (βλ. και σημ. 38 του κεφ. 33)· Alkidamas, *ό.π.*, σ. 23-24.
Η συνέντευξη του Κορδάτου στον *Ελεύθερο Τύπο* παραχωρήθηκε στο πλαίσιο της μεγάλης έρευνας του Κωστή Μπαστιά γύρω από τα προβλήματα που ταλάνιζαν την τότε Ελλάδα. Από τις στήλες της εφημερίδας παρήλασε πλήθος πνευματικών ανθρώπων και πολιτικών, απ' όλο σχεδόν το ιδεολογικό και πολιτικό φάσμα, συνθέτοντας έτσι ένα πανόραμα της ελληνικής διανόησης. Το αλεξανδρινό περιοδικό *Ερμής*, που εκδιδόταν από το Θανάση Μαρσέλο, φίλο του μακαρίτη Σκληρού, και με το οποίο συνεργαζόταν ο Κορδάτος, σχολιάζοντας τις συνεντεύξεις που είχε πάρει ο Μπαστιάς,

εκτιμούσε πως αυτή του Κορδάτου, μαζί με εκείνες των Γληνού, Φ. Πολίτη και Ιωάννη Σοφιανόπουλου, ήταν οι πλέον «αξιόλογες και σοβαρές». Ως χειρότερες κατέγραφε τις γνώμες δύο επιφανών εκπροσώπων της κατεστημένης σκέψης, των Π. Καρολίδη και Γ. Χατζηδάκι, οι οποίες, όπως αναφερόταν, προξενούσαν μόνο «οίκτο και ταλανισμό για τη σοφία και την επιστήμη τη νεοελληνική» («Οι έρευνες», ανυπόγραφο σχόλιο, π. *Ερμής* [Αλεξάνδρεια], 2 [Ιαν. 1927], σ. 66 [στη στήλη «Χρονικά»]).

10. Βλ. Π. Χαλκού, «Σοσιαλισμός και δημοτικισμός», π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 4-5 (Ιαν.-Απρ. 1921), σ. 143-145.

8.2. Η ανάλυση, οι σύγχρονές της κριτικές - άλλες μαρξιστικές απόψεις

I

Στην *Κοινωνικήν σημασίαν* ο Κορδάτος, ως γνωστόν, τόνισε, ακολουθώντας σε αυτό το σημείο προγενέστερες μαρξιστικές αναλύσεις του Εικοσιένα (Γεωργιάδης, «Γάιος»), πως η ελληνική αστική τάξη *εξήλθε σημαντικά πληγωμένη από την περιπέτεια του Αγώνα*, με τους κοτζαμπάσηδες και τα «φεουδαρχικά» εν γένει «στοιχεία» να κυριαρχούν στη ζωή του αρτισύστατου Ελληνικού κράτους. Στο ίδιο βιβλίο, σκιαγραφώντας τη συνολική πορεία της ελληνικής κοινωνίας έπειτα από την κατάκτηση της ανεξαρτησίας,[1] σημειώνει πως η περίοδος της απρόσκοπτης κυριαρχίας του κοτζαμπασηδισμού θα διαρκέσει έως τα 1842-44, οπότε οι αστοί καταλαμβάνουν την πολιτική εξουσία, με, εντούτοις, ένα σημαντικό ποσό ισχύος, «οικονομικής μάλλον φύσεως» όπως πιθανολογείται, να παραμένει στα χέρια των αντιπάλων τους κοτζαμπάσηδων.

Η έναρξη της βασιλείας του Γεωργίου Α' εκλαμβάνεται, στο πλαίσιο του ίδιου αδρογραφήματος πάντοτε, ως το χρονικό σημείο - τομή στο οποίο ανιχνεύεται η οπισθοχώρηση της οικονομικής και κοινωνικής υπεροχής των κοτζαμπάσηδων, που έκτοτε θα συμπορευτούν πολιτικά με *τα πλέον καθυστερημένα στοιχεία του αστισμού, συμπήζοντας, καθώς υπονοείται, το λεγόμενο παλαιοκομματικό χώρο, τη φαυλοκρατία*. Από το 1880 και πέρα, η έως τότε συντριπτικά εμποροεφοπλιστική αστική τάξη της Ελλάδας εκτιμάται πως εισέρχεται βαθμηδόν σε νέο στάδιο ανάπτυξης, αυτό του κεφαλαιοκρατισμού, μετασχηματιζόμενη σε βιομηχανική αστική τάξη, διεργασία που ωριμάζει κυρίως από τις αρχές του αιώνα και έπειτα.

Για τον Κορδάτο, η παραπάνω μεταλλαγή σημαίνει δύο πράγματα. Καταρχήν, ανάπτυξη καινούργιων μορφών οικονομικής εκμετάλλευσης, καθώς και της αντίθεσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Τα δεδομένα αυτά επιφέρουν τη μετατόπιση της ταξικής πάλης στη χώρα από την έως τότε κυρίαρχη μορφή του αγώνα ανάμεσα σε αστούς και κοτζαμπάσηδες (φεουδαρχία) προς την κατεύθυνση της σύγκρουσης «κεφαλαιούχων και εργατών». Κατά δεύτερο, αλλά όχι ήσσονα, λόγο, το *πέρασμα στον κεφαλαιοκρατισμό σημαδεύεται από τη συστηματικότερη επεξεργασία του μεγαλοϊδεατισμού*. Ο τελευταίος καθίσταται πλέον το κυρίαρχο ιδίωμα της μετασχηματισμένης αστικής τάξης της Ελλάδας. Τούτο, κατά την άποψη του μαρξιστή συγγραφέα, εκφράζει την ανάπτυξη της επιθετικότητας και της αντιδραστικότητας, στο εξωτερικό και στο εσωτερικό, του ελληνικού αστισμού. Εξέλιξη, η οποία ακολουθεί αναπόφευκτα την τροπή των πραγμάτων: η ελληνική αστική τάξη, ως μία πλέον κεφαλαιοκρατική τάξη, είναι επόμενο να επιδιώκει, στο ένα μέτωπο, την εδαφική επέκταση για το κράτος της και, στο άλλο, το κτύπημα «του εργαζομένου λαού των πόλεων και των χωρίων». Η εμπλοκή της αστικής τάξης στα παιγνίδια του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού από το 1912 έως το 1922 ήταν, στα μάτια του Κορδάτου, μία αναμενόμενη επιλογή.

Η ανάλυση του Κορδάτου αναφορικά με τη μετάπλαση της αστικής τάξης από την προτελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και δώθε φέρει πασιφανώς επιρροές από τη συναφή ανάλυση του Γ.Α. Γεωργιάδη που είχε προηγηθεί. Ο τελευταίος, όπως είδαμε αλλού εν συντομία, είχε κάνει λόγο για «νέα» αστική τάξη, αναφερόμενος ακριβώς στη ανάδυση, από το 1880 και ύστερα, αστικών στρωμάτων σχετιζόμενων με τη βιομηχανία που μόλις τότε γεννιόταν, και τα οποία διακρίνονταν από την υπάρχουσα αστική τάξη της χώρας, της οποίας (τάξης) η ιδιοσυστασία ήταν πρώτιστα, αν όχι κατεξοχήν, εμπορομεσιτική.

Γράφοντας το 1921, στην κλασική μελέτη του για την ταξική πάλη στην Ελλάδα,[2] σε μία χρονική στιγμή όπου δεν είχε εξανεμιστεί ακόμα ο επαναστατικός ενθουσιασμός του,[3] ο Γεωργιάδης περιέγραφε τη σύγχρονη Ελλάδα, δηλαδή την Ελλάδα στο μεταίχμιο προς την τρίτη δεκαετία του αιώνα μας, ως χώρα γεωργική και εμπορομεσιτική, με το βιομηχανικό, δηλαδή τον κατεξοχήν

κεφαλαιοκρατικό τομέα της παραγωγής να είναι ακόμα αδύναμος. Ωστόσο, κατά τη γνώμη του, αν η γεωργία υπερτερούσε σε απόλυτους όρους στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας, η βιομηχανία, ο πυρήνας του κεφαλαιοκρατισμού, είχε αυξημένο ειδικό βάρος.

Τα νέα, τώρα, στρώματα της ελληνικής αστικής τάξης που συγκροτούν το βιομηχανικό κεφάλαιο της χώρας, ο Γεωργιάδης τα συνδέει με την επιθετικότητα του ελληνικού αστισμού. Η αστική τάξη της χώρας, διαπιστώνεται, «απέβη μία επιθετική ιμπεριαλιστική τάξις» «αντελήφθη», επιπλέον, πως έπρεπε να είναι ευθυγραμμισμένη με την κεφαλαιοκρατία της Ευρώπης, της οποίας τις επιδιώξεις όφειλε, εξαιτίας αντικειμενικών συνθηκών, να «εξυπηρετή», «παραλλήλως» με τα δικά της, ιδιαίτερα συμφέροντα. Ο θεωρητικός νους του ΣΕΚΕ εκείνη την εποχή πίστωνε τη μεγαλοαστική τάξη -τουτέστιν το βιομηχανικό, εφοπλιστικό και τραπεζικό κεφάλαιο- με περιθώρια για επαναστατική, προωθητική δράση, ενάντια στις επιβιώσεις του φεουδαρχισμού και τον παλαιοκομματισμό (υπολείμματα του κοτζαμπασηδισμού και οπισθοδρομικά τμήματα του αστισμού), ο οποίος στις πρόσφατες εκλογές είχε νικήσει το Βενιζέλο, ένα δεδομένο που εκλαβάνεται ως παρένθεση στην κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη της χώρας. Αυτό το περιθώριο, ωστόσο, όπως και η σχετική αδυναμία της ελληνικής βιομηχανίας, δε σήμαιναν και ανάσχεση της επαναστατικής δράσης του ελληνικού προλεταριάτου.

Για το Γεωργιάδη -στα 1921, επαναλαμβάνουμε- η εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού στην Ελλάδα όχι μόνο δεν ήταν ανεδαφικός στόχος για το σχετικά κοντινό μέλλον, αλλά αποτελούσε το άμεσο αντικείμενο του αγώνα των κομμουνιστών. Αφενός η διαπλοκή της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό κεφαλαιοκρατικό σύστημα, το οποίο διήρχετο κρίση, και, αφετέρου, οι ιδιαίτερες εθνολογικές πραγματικότητες της Βαλκανικής με τις ποικιλώνυμες μειονότητες εδώ κι εκεί, έδιναν στο ελληνικό προλεταριάτο, μολονότι μειοψηφία στον πληθυσμό, τη δυνατότητα να κατακτήσει την εξουσία, ηγούμενο ενός συνασπισμού όλων των καταπιεζόμενων στρωμάτων ή ομάδων της χώρας. Ως προνομιακό πεδίο της πάλης θεωρείτο το σύνολο των Βαλκανίων, δίχως τούτο να αποκλείει την ανομοιόμορφη έκβαση του επαναστατικού αγώνα της βαλκανικής εργατικής τάξης. Η παραπάνω συλλογιστική του Γεωργιάδη, που σε λεπτομέρειές της πάντως είχε αδιασαφήνιστα σημεία και χάσματα, συνιστούσε επεξεργασία πάνω στη βάση των, έντονα βολονταριστικών, πολιτικών παραδοχών που είχε κάνει και των συναφών κατευθύνσεων που είχε χαράξει η ΚΔ στο Β' Συνέδριό της στην Πετρούπολη, τον Ιούλιο του 1920.[4]

Επιστροφή όμως και πάλι στον Κορδάτο, και ειδικότερα στο πορτραίτο που φιλοτέχνησε για τον πρώτον επικεφαλής του Ελληνικού κράτους, καθώς και στην ανάλυση της περιόδου διακυβέρνησης του τελευταίου από αυτόν. Η προσέγγιση του συγγραφέα στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, περισσότερο, και στην *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, λιγότερο, εμφανίζει ισχυρή συνάφεια με την οικεία διαπραγμάτευση του Γ. Σκληρού στα *Σύγχρονα προβλήματα* (βλ. κεφ. 5.4, I // σημ. 1-9): κυρίως σε ό,τι σχετίζεται με τις προσωπικές αρετές, δεξιότητες (και αδεξιότητες) και τα όρια του Κυβερνήτη. Για τον Κορδάτο, όπως παλαιότερα και για το Σκληρό, η συνήθης ταξινόμηση του Καποδίστρια στο εθνικό πάνθεον ως ενός άμεμπτου και άδολου πολιτικού άνδρα, ο οποίος συγκρούστηκε με όλους και με τα πάντα προκειμένου να βγάλει τη νεογέννητη Ελλάδα από την αναρχία και να την καταστήσει σύγχρονο κράτος, ήταν ένας μύθος που έπρεπε να ανασκευαστεί. Ο κύριος λόγος γι' αυτό ήταν πως με βάση την παραπάνω συλλογιστική, συγχωρείτο στον Καποδίστρια η τυραννική φύση της εξουσίας του και, πάνω απ' όλα, παραβλεπόταν η συμβολή του σε αυτό που οι Σκληρός και Κορδάτος θεωρούσαν ως καταστροφή των δημοκρατικών επιτευγμάτων του Αγώνα. Όταν συμμεριζόταν κανείς αυτήν την ευνοϊκή οπτική έναντι του Καποδίστρια και της πολιτικής του, τότε εύκολα θα αποδεχόταν και την άσκηση αυταρχικής πολιτικής υπό οποιοδήποτε βολικό πρόσχημα. Κάτι τέτοιο, όπως το αντιλαμβανόταν ο Κορδάτος, συνιστούσε κίνδυνο για το προλεταριάτο.[5]

Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στην *Κοινωνικήν σημασίαν*,[6] ο Καποδίστριας αποδείχτηκε ανίκανος να αφουγκραστεί τα ζητούμενα της ελληνικής κοινωνίας στη μετεπαναστατική περίοδο· κατά συνέπεια, δεν αντεπεξήλθε με επιτυχία στις απαιτήσεις του καιρού του. Ο Κυβερνήτης,

επιμένει ο Κορδάτος, δεν κινήθηκε ευέλικτα έναντι των δύο ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, των αστών και των κοτζαμπάσηδων. Καθοδηγούμενος από τις αυταρχικές εμμονές του (α) δε θέλησε να προσεταιριστεί τα φιλελεύθερα, αστικά νησιά, φροντίζοντας να επιδείξει ενδιαφέρον για τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν εξαιτίας των καταστροφών που είχαν επισυμβεί στη διάρκεια του Αγώνα, (β) ούτε, από την άλλη μεριά, επιχείρησε με ευφευρετικότητα να ενσωματώσει τους απείθαρχους, τοπικιστές κοτζαμπάσηδες στο πλαίσιο του αναδυόμενου συγκεντρωτικού κρατικού μηχανισμού. Και στη μία περίπτωση και στην άλλη, νόμιζε πως ο «βούρδουλας» συνιστούσε επαρκές μέσο προκειμένου να ξεπεραστεί η οικτρή, πρώτ' απ' όλα από οικονομική σκοπιά, θέση της ελεύθερης Ελλάδας.

Ο Κορδάτος πάντως, ακολουθώντας το Σκληρό, δεν καταγράφει μόνο αρνητικά: στην παλέτα του προβλέπονταν και λίγα χαρωπά χρώματα, τα οποία βρήκαν τη θέση τους στην προσωπογραφία του Κυβερνήτη. Ο Κορδάτος, λοιπόν, θα αναγνωρίσει και χαρίσματα στην ιδιοσυστασία του Καποδίστρια. Ηταν, παραδέχεται, ικανός διπλωμάτης· διακρινόταν, επίσης, για την εργατικότητα και το «διοργανωτικό» του «πνεύμα». Μολαταύτα, η προσήλωσή του στα αυταρχικά - συντηρητικά πολιτικά πρότυπα και η, εξ αυτών πηγάζουσα, ισχυρογνωμοσύνη του, αντιστάθμιζαν με το παραπάνω τις θετικές αξίες της προσωπικότητάς του. Ετσι, συμπεραίνει ο Κορδάτος, η προσπάθεια του Καποδίστρια για οικοδόμηση ενός σύγχρονου συγκεντρωτικού κράτους μοιραία δεν καρποφόρησε. Οι μέθοδοι που είχαν επιλεγεί ήσαν ατελέσφοροι, προκειμένου περί ενός στόχου όπως αυτός, στις συνθήκες της μετεπαναστατικής Ελλάδας. Εν ολίγοις, ο Καποδίστριας υπήρξε ουτοπιστής, κινούμενος στη σφαίρα της επιβολής «με το *έτσι θέλω*» (υπογρ. του Κορδάτου), ενώ εκείνο που χρειαζόταν η ελληνική κοινωνία ήταν ένας ρεαλιστής κυβερνήτης.[7] Οσον αφορά την άνοδο του Οθωνα στην εξουσία, ο συγγραφέας της *Κοινωνικής σημασίας* εκτιμά πως δήλωνε «την ήτταν της αστικής τάξεως και την επικράτησιν των φεουδαρχικών (μοναρχικών) στοιχείων».[8]

Το μοτίβο της ανάλυσης δε μεταλάσσει στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*· μόνο που εδώ γίνεται πιο διεισδυτική και περισσότερο εκτενής από περιγραφική άποψη. Ετσι, ο Κορδάτος θίγει διάφορες πτυχές της πολιτικής του Καποδίστρια στο εσωτερικό -γεωργία, δημοσιονομικά, εκπαίδευση-, ενώ αφιερώνει αρκετές σελίδες στην εξιστόρηση των εμφύλιων συγκρούσεων στο μεσοδιάστημα από τη δολοφονία του Κυβερνήτη έως την εκλογή του Οθωνα. Επίσης, διαγράφει την παράθεση των θετικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του Καποδίστρια. (Τούτο το τελευταίο αποτελεί ένα από τα δείγμα της γενικότερης αποδέσμευσης που επιχειρεί ο Κορδάτος στο βιβλίο του από στοιχεία της ανάλυσης του μακαρίτη Σκληρού -στα *Σύγχρονα προβλήματα*- για το 1821. Τα εν λόγω στοιχεία ήταν σχεδόν πανταχού παρόντα στην *Κοινωνικήν σημασίαν*. Στο δεδομένο της «αποδέσμευσης» αποτυπώνεται μία βασική, δομική διαφορά ανάμεσα στις δύο «αδελφές» μελέτες του μαρξιστή συγγραφέα γύρω από την Ελληνική Επανάσταση.)

Ειδικά για τις τύχες του γεωργικού - αγροτικού ζητήματος κατά την καποδιστριακή περίοδο, στη *Νοελληνική πολιτική ιστορία* ο πρώτος επικεφαλής του Ελληνικού κράτους στιγματίζεται για την ατολμία του: δεν έλυσε το φλέγον ζήτημα της διανομής των εθνικών γαιών, ούτε κατήρτησε κτηματολόγιο. Από πολιτική υστεροβουλία, καθώς υποστηρίζεται, υποσχόταν πολλά στους φτωχούς χωρικούς, προκειμένου να μην υποπέσουν στην επιρροή των εχθρών του «συνταγματικών». Κατά βάθος απεργαζόταν, κωλυσιεργώντας, λύσεις υπέρ των «πλουσιοχωρικών», καθώς και προς το συμφέρον ομογενών κεφαλαιούχων από τη Ρωσία, στους οποίους και σχεδιάζε να πωλήσει τις εθνικές γαίες.[9]

Οι επικρίσεις του Κορδάτου για την αγροτική πολιτική τού Κυβερνήτη σχολιάστηκαν από το Δημ. Ζωγράφο, στο γνωστό μας από προγενέστερη μνεία σημειωμά του τού 1926 περί Καποδίστρια και ιστορικού υλισμού. Ο συγγραφέας της τρίτομης *Ιστορίας της ελληνικής γεωργίας* θεώρησε πως ο μαρξιστής συνάδελφός του της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας*, «[μ]ε την κεκτημένην ταχύτητα της αλογίστου και φανατικής επικρίσεως των πάντων» που τον διέκρινε, εκμηδένιζε τη φιλαγροτική πολιτική του Καποδίστρια και τη μέριμνα που αυτός, από τη θέση του,

είχε επιδείξει για τα αγροτικά ζητήματα. Κατά τη γνώμη του, στόχος του Κυβερνήτη υπήρξε η φροντίδα για το μικρό αγρότη. Η διανομή των εθνικών γαιών περιλαμβανόταν στις επιδιώξεις του. Ωστόσο, σύμφωνα με τον ισχυρισμό του κριτικού του Κορδάτου, δεν μπόρεσε να φέρει σε πέρας τα σχέδιά του, όχι διότι σκόπευε αλλού, αλλά εξαιτίας της αντικειμενικά δύσκολης τότε οικονομικής κατάστασης, αφενός, μα και ελλείψεων σε ικανούς συνεργάτες - συμπαραστάτες, αφετέρου.[10]

II

Οπως ειπώθηκε πολλές φορές, ο Κορδάτος το 1919 προέβαλε, ως Πέτρος Χαλκός, ως ο ειδήμων του Σοσιαλεργατικού Κόμματος στα αγροτικά θέματα. Αρθρογραφώντας μάλλον πυκνά στο *Ριζοσπάστη*, διέδωσε και επέμεινε στο σύνθημα για απαλλοτρίωση των λεγόμενων τσιφλικιών και διανομή τους στους αγρότες, χωρίς να απαιτηθεί καμμία απολύτως αποζημίωση από τους τελευταίους προς τους ιδιοκτήτες των μεγάλων γαιοκτησιών. Η διανομή, εξηγούσε, δεν προτείνεται επειδή οι κομμουνιστές, όπως θα μπορούσε κανείς να φανταστεί, είναι εκ πεποιθήσεως υπέρ της μικρής ιδιοκτησίας στα μέσα της παραγωγής, αλλά επειδή ιστορικοί λόγοι συνηγορούν προς τούτη την κατεύθυνση: «[...] η γέννησις των τσιφλικίων δεν οφείλεται εις ελευθέρας οικονομικάς συνθήκας [...] ώστε να δικαιολογώνται επιφυλάξεις τινές ως προς την ριζικήν μεταβολήν του σημερινού αγροτικού καθεστώτος».[11] Τα τσιφλίκια, με άλλα λόγια, δε συνιστούσαν περίπτωση όμοια με εκείνη της συγκέντρωσης πλούτου και κεφαλαίου στη βιομηχανία, που προκύπτει ως αποτέλεσμα, συνισταμένη της εμπλοκής τυπικά ίσων (και υπ' αυτήν την έννοια ελεύθερων) μερών στην παραγωγική και ανταλλακτική διαδικασία. Ο Κορδάτος θα τονίσει πως η κομμουνιστική θέση στο πρόβλημα των απαλλοτριώσεων δεν προτρέπει ούτε σε «κλοπή» ούτε σε «αρπαγή», αφού αυτά έχουν ήδη διαπραχτεί από την άλλη πλευρά. Η απόρριψη της λογικής των αποζημιώσεων βρίσκει την ηθική δικαίωσή της στην ιστορία, αφού οι ιθύνοντες και οι ισχυροί εξαπάτησαν δις τους άκληρους αγρότες με υποσχέσεις για διανομή καλλιεργήσιμων εδαφών: πρώτα, έπειτα από το πέρας της Επανάστασης και, κατόπιν, ύστερα από την προσάρτηση της Θεσσαλίας, όταν τους «έσπρωξαν να πάρουν τα όπλα κατά της Τουρκίας, να χύσουν το αίμα τους».[12]

Το σκεπτικό της πρότασης για διανομή των μεγάλων γαιοκτησιών χωρίς καταβολή αποζημιώσεων από τους δικαιούχους αγρότες, συμπληρώνεται και από την ανίχνευση μίας συγκρουσιακής δυναμικής στην εν λόγω κομμουνιστική θέση. Οι αστοί, κατά τον Κορδάτο, δεν μπορούν να αποδεχτούν την απαλλοτρίωση άνευ αποζημιώσεων: ακόμα και αν η σκέψη τους διαπνεόταν από έντονο φιλομεταρρυθμιστικό πνεύμα, σε κάθε περίπτωση δε θα ήταν δυνατό να αναγνωρίσουν «τον εξαφανισμό του δικαιώματος της αστικής ιδιοκτησίας» που συμβολικά θα αποτυπωνόταν στην πράξη της μη καταβολής αποζημίωσης όσον αφορά τις απαλλοτριωνόμενες γαίες. Βέβαια, αργότερα θα μεταβάλει εν μέρει γνώμη, παραδεχόμενος πως «υπό ωρισμένες συνθήκες» (δεν αποσαφηνίζεται ποιες ακριβώς) δύναται μία αστική κυβέρνηση -η ελληνική εν προκειμένω- να υιοθετήσει τη διανομή άνευ αποζημιώσεων.[13] Η παραπάνω γνώμη του Κορδάτου, ακόμα και αν προσμετρηθεί η μεταγενέστερη τροποποίησή της, είναι ένα από τα δεδομένα που δείχνουν πως, παρότι θεωρούσε τα τσιφλίκια -και τη μεγάλη γαιοκτησία εν γένει- στην Ελλάδα ως φεουδαρχική μορφή, δεν αντιμετώπιζε το ζήτημα με τον τρόπο που αργότερα θα το πράξει το ζαχαριαδικό ΚΚΕ, μιλώντας για «αστικοτσιφλικάδικο μπλοκ», προδοτική και ανίκανη ελληνική αστική τάξη και τα συναφή. Για τον Κορδάτο, το κύριο εμπόδιο στη διανομή των μεγάλων κτημάτων εντοπιζόταν στην πλευρά του αστικού κράτους, της ιδεολογίας που το συνείχε και της πολιτικής του ως τέτοιων.[14]

Σύμφωνα με την εκτίμηση του Κορδάτου, ο τρόπος που το κόμμα του, το Σοσιαλεργατικό, καταπιάστηκε στα πρώτα βήματά του με τα αγροτικά προβλήματα ήταν ανεπαρκής και αναποτελεσματικός. Στο Β' Συνέδριο του κόμματος, εισηγούμενος επί του αγροτικού, θα εκφράσει την ανησυχία του για το ότι το ΣΕΚΕ, πιεζόμενο από τις άμεσες εκλογικές ανάγκες, βλέπει επιπόλαια

το αγροτικό ζήτημα, δεν εξετάζει με σπουδή τις κοινωνικές παραμέτρους του, ούτε φαίνεται να προβαίνει στις απαραίτητες διακρίσεις στον τρόπο που το πρόβλημα αυτό, εξαιτίας διαφορετικών ιστορικών όρων, δεν εκδηλώνεται ομοιότροπα από περιοχή σε περιοχή. Θα καλέσει, λοιπόν, σε ενδελεχή μελέτη των πτυχών του από την πλευρά των κομμουνιστών. Οσον αφορά το πακέτο των συγκεκριμένων προτάσεων που καταθέτει, τούτες συνοψίζονται στα εξής: για τα τσιφλίκια, διανομή χωρίς αποζημιώσεις· σχετικά με τους μικροϊδιοκτήτες, ξελάφρωμα των οικονομικών βαρών τους, απεναγκαλισμός τους από τους δανειστές και το αστικό κράτος.

Το συνεδριακό σώμα, όμως, δε θα ψηφίσει τις προτάσεις του Κορδάτου, αλλά τη λιτή αντιπρόταση που από κοινού κατέθεσαν οι Παναγής Δημητράτος και Γιάννης Πετσόπουλος. Η πρότασή τους έκανε απλώς λόγο για εθνικοποίηση, υπό το σκεπτικό πως αυτή (η εθνικοποίηση) συμφωνεί με τη θεμελιώδη αρχή του σοσιαλισμού περί κοινωνικής ιδιοκτησίας και, έτσι, η προπαγάνδισή της θα συντείνει στη διαπαιδαγώγηση των αγροτών ενάντια στο αστικό κράτος.[15] Επρόκειτο για μία καταφανώς αναγωγιστική συλλογιστική, πράγμα που αναγνωρίστηκε κατόπιν από το Δημητράτο, ο οποίος παραδέχτηκε δημόσια ότι η πρόταση εκείνη ήταν αδιέξοδη, διαπνεόταν από δογματική προσήλωση στο γράμμα των σοσιαλιστικών αρχών και αντιστατευόταν τα δεδομένα της πραγματικότητας. «Η αγροτική πολιτική του κομμουνιστικού κόμματος της Ελλάδας [: Σοσιαλεργατικό Κόμμα (Κομμουνιστικό)] δεν ημπορεί [...] να είνε μονοκόμματη και η απόφαση εκείνη του [Β'] συνεδρίου μας [για το αγροτικό] βεβαίως ήτο μονοκόμματος»,[16] ομολογούσε ο Δημητράτος το Μάιο του 1921.

Η ανταπόκριση του Κορδάτου στο κάλεσμα που ο ίδιος έκανε για συστηματικότερη, προσεκτική και πολύπλευρη μελέτη του αγροτικού ζητήματος εκ μέρους του Σοσιαλεργατικού Κόμματος αποτυπώθηκε στη συνεισφορά των δύο μελετών του που δημοσιεύτηκαν στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν*. Το πρώτο από αυτά, η «Εισαγωγή στη μελέτη του αγροτικού», κατά βάση συνιστούσε μία απεικόνιση της κατάστασης που τότε παρουσίαζε η αγροτική οικονομία της Ελλάδας. Κατά κύριο λόγο, χαρτογραφούνταν από γεωργαφική και οικονομική άποψη οι μορφές καλλιέργειας, το ιδιοκτησιακό καθεστώς στην ύπαιθρο, οι όροι της παραγωγής και οι κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους άμεσους παραγωγούς και στους ιδιοκτήτες της γης. Παρουσιαζόταν, επίσης, η γενική δομή της γεωργικής παραγωγής, αλλά και μία συνοπτική περιγραφή της κατάστασης κατά προϊόν (καπνός, σταφίδα κ.λπ.).

Επισκοπώντας -στο ίδιο άρθρο πάντοτε- την «ιστορία του κολλιγικού συστήματος»,[17] ο Κορδάτος υποστήριξε πως ο θεσμός ήταν μεσαιωνικής καταγωγής, και συγκεκριμένα Βυζαντινής· κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας υπέστη μεταλλαγές (διατυπώνεται εν παρόδω η θέση για το «ελαφρότερον», σε σύγκριση με τα δυτικοευρωπαϊκά αντίστοιχα, του τουρκικού φεουδαρχισμού -υπενθυμίζουμε πως η εκτίμηση αυτή τονίστηκε και στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, ενώ διεξοδικότερη αναφορά έγινε στη *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*), για να καταλήξει τελικά στη σύγχρονη μορφή του, μέσω ιδιοποιήσεων γης στο μακρότερο ή εγγύτερο παρελθόν εκ μέρους διαφόρων πλευρών. Να σημειωθεί, επιπλέον, πως ο Κορδάτος στο τέλος της μελέτης του εκφράζει μία ανησυχία, προσωπική αλλά και για λογαριασμό του κόμματός του, εξαιτίας της τότε πρόσφατης δημιουργίας αγροτικού κόμματος στη χώρα. Καταγράφει σπασμωδικά την «εμφάνηση [sic] από τις στήλες των εφημερίδων *Αγροτικού Κόμματος* [υπογρ. του σ.]», σχήμα το οποίο ταξινομείται, ως ένα βαθμό κινδυνολογικά, ως «δημοσιογραφικό κατασκεύασμα του [Επαμεινώνδα] Χαριλάου, των Βενιζελικών και των μεταξικών»[18] με στόχο να προλάβουν την κομμουνιστική διείσδυση στον αγροτικό χώρο.

Οι «Σκέψεις γεωργικής πολιτικής» ήταν η δεύτερη από τις προαναφερθείσες συνεισφορές του Κορδάτου στη μελέτη του αγροτικού, στο θεωρητικό περιοδικό του ΚΚ (βλ. στη σημ. 6 του κεφ. 8.1 για τις παραπεμπτικές ενδείξεις του κειμένου). Οπως αναφέρει ο συγγγραφέας τους, οι «Σκέψεις» συνθέτουν μία σειρά από στοχασμούς προγραμματικής υφής γύρω από το αγροτικό πρόβλημα, στοχασμοί οι οποίοι οικοδομούνται πάνω στο έδαφος των πληροφοριών για τη γεωργική οικονομία της Ελλαδας που είχαν δοθεί στην «Εισαγωγή στη μελέτη του αγροτικού». Στις «Σκέψεις», όπου παρεμβάλλεται και μία μάλλον μακροσκελής περιήγηση / αποτίμηση στις ατραπούς της εσωτε-

ρικής και διεθνούς πολιτικής κατάστασης, υποδεικνύονται τρόποι ώστε ο ελληνικός κομμουνισμός να αξιοποιήσει πολιτικά τις αντιθέσεις μέσα στο χωριό, καθώς και εκείνες ανάμεσα στα διαφοροποιημένα στρώματα της αγροτιάς και μεταξύ αυτών και του κράτους. Ο στόχος, φυσικά, εντοπίζεται στη σύμπηξη ενός σταθερού πόλου εργατο-αγροτικής συμμαχίας ενάντια στο αστικό καθεστώς της χώρας.

Βαδίζοντας στα βήματα των προγενέστερων αναλύσεών του, ο Κορδάτος, στο Γ' Εκτακτο Συνέδριο του κόμματός του, εισηγούμενος για άλλη μία φορά «επί του αγροτικού» ενώπιον του ανώτατου κομματικού σώματος, θα (α) διερευνήσει τις τρέχουσες «σχέσεις των αγροτών με το κεφάλαιο», (β) εκθέσει όσα αφορούν την «πολιτική θέση και οργάνωση των αγροτών» και (γ) εξετάσει τα σχετικά με τη μελλοντική «κυβέρνηση [των] εργατών και [των] αγροτών» και την «οικονομική συνεργασία τους για την οργάνωση της σοσιαλιστικής κοινωνίας».[19]

Στην εισήγηση, επίσης, γίνεται και μία περιοδολόγηση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα· συγκεκριμένα, διακρίνονται τρεις περίοδοι: η πρώτη εκτείνεται από το τέλος της Επανάστασης έως το 1880, πριν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας· η δεύτερη, από την προσάρτησή της, έως το τέλος του πολέμου· από κει και πέρα, αρχίζει η τρίτη περίοδος.[20] Ως χαρακτηριστικό της πρώτης περιόδου αναφέρεται η -πέραν ορισμένων εξαιρέσεων, μέσω της διανομής των εθνικών γαιών- επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας. Κατά τη δεύτερη περίοδο εμφανίζεται, λόγω της προσάρτησης, μεγάλη ιδιοκτησία και διάφορες σχέσεις φεουδαρχικής μορφής· δε διενεργείται διανομή γαιών. Τέλος, η τρίτη περίοδος χαρακτηρίζεται από την ενεργοποίηση της διανομής εξαιτίας αγροτικών κινητοποιήσεων και των αναγκών για αποκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρασία. Η διανεμητική διαδικασία, ωστόσο, κρίνεται ανεπαρκής από άποψη ποσοτική, ενώ ταυτόχρονα υποδουλώνει, καθώς υποστηρίζεται, τους αγρότες σε «σε διάφορους καπιταλιστικούς οργανισμούς».

Η διάκριση του αγροτικού ζητήματος σε τρεις περιόδους επαναλαμβάνεται και στα συναφή λήμματα[21] που ο Κορδάτος συνέταξε για τα σοσιαλιστικά εγκυκλοπαιδικά λεξικά του Δ. Πουρνάρα: το ημιτελές του «Ακαδημαϊκού Βιβλιοπωλείου» και, κατόπιν, εκείνο του *Ανεξαρτήτου* (το δεύτερο, απ' ό,τι φαίνεται, βγήκε ακριβώς διότι το πρώτο δεν είχε ολοκληρωθεί). Η διαφορά εδώ σχετίζεται με τον προσδιορισμό των ορίων κάθε περιόδου. Η πρώτη περίοδος, τώρα, θεωρείται πως αρχίζει όχι με το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά με την έναρξή της. Η μεταβολή αυτή στο πίσω όριο της πρώτης περιόδου στοχεύει -είναι εμφανές- να δώσει απλώς έμφαση στο ίδιο το αγροτικό ζήτημα ως πρόβλημα μεγάλης σπουδαιότητας για την ελληνική κοινωνία· δεν έχει, λοιπόν, ιδιαίτερη σημασία. Αντίθετα, η μετατόπιση του άνω ορίου της· επόμενης περιόδου από τη λήξη του Μεγάλου Πολέμου, όπου αρχικά είχε προσδιοριστεί, στο 1911, συνιστά μία αξιοπρόσεκτη βελτίωση του σχήματος περιοδολόγησης. Διότι, πλέον, λαμβάνεται υπόψη η εδαφική διεύρυνση της Ελλάδας κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, η οποία μεταφραζόταν στην εμφάνιση πρόσθετων, ιδιαίτερων δεδομένων στο «ιστορικό» του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα -ή στο «φάκελο» των υποθέσεών του που εξακολουθούσαν να εκκρεμούν.

Από τα κείμενα του Κορδάτου γύρω από το αγροτικό πρόβλημα συνάγεται πως εκλάμβανε την κολληγική σχέση ως μία υπολειμματική φεουδαρχική σχέση. Οχι, όμως, ως απλή επιβίωση αλλοτινών καιρών, αλλά ως μορφή που στο διάβα του χρόνου μεταλλάχτηκε. Την εν λόγω σχέση, στην τελική κατάληξή της στη Θεσσαλία και αλλού, ο Κορδάτος την έβλεπε στη διαπλοκή της με μία σειρά λειτουργιών (φορολογικών, πιστωτικών κ.λπ.) του αστικού κράτους. Ο Κορδάτος, προσεγγίζοντας την κολληγιά ως υπολειμματική φεουδαρχική μορφή, έριχνε το βάρος περισσότερο στην πολιτισμική πτυχή της, είτε στην εμφατική περιγραφή ενός σκληρού, εξαιρετικά άδικου και παρωχημένου συστήματος εργασίας, παρά στην αυστηρά οικονομική. Ενδιαφερόταν να μελετήσει τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις που εμφανίζονταν στην ελληνική ύπαιθρο, να εντοπίσει ρήγματα μέσα στο χωριό, προκειμένου να εκτιμήσει τη δυναμική της αγροτικής κινητοποίησης ενάντια στις ιδιοκτήτριες τάξεις και (προοπτικά) στο αστικό κράτος. Οπως και αν ονοματιζόταν από αυστηρά οικονομική άποψη η κολληγική σχέση, τούτο δε θα είχε καμμία σημασία αναφορικά με την επιθυμία

των κολλήγων να αποκτήσουν γη και τις εκτιμήσεις των κομμουνιστών για τη δυναμική του αγροτικού κινήματος.

Το ζαχαριαδικό ΚΚΕ, απεναντίας, θα προσεγγίσει το ζήτημα των λεγόμενων φεουδαρχικών ή μισοφεουδαρχικών υπολειμμάτων από διαφορετικό πρίσμα, στη λογική ενός εξαιρετικά ανελαστικού εξελικτικού σχήματος -χωρίς, βέβαια, να παραγνωρίζει και την άμεσα πολιτική διάσταση του θέματος. Στη κατευθυντήρια γραμμή των αποφάσεων της 6ης Ολομέλειας του 1934, τα μισοφεουδαρχικά υπολείμματα στην ελληνική ύπαιθρο -που υπολογίστηκε ότι αφορούσαν πάνω από εκατό χιλιάδες αγροτικές οικογένειες- θα εξελιχτούν στο στηλοβάτη της γνωστής θέσης για το ξεκίνημα της επανάστασης στην Ελλάδα ως «αστικοδημοκρατικής» κ.λπ.[22] Ο Κορδάτος, από τη μεριά του, δεν υιοθέτησε ποτέ τόσο άκαμπτα εξελικτικά σχήματα.[23]

III

Παρουσιάστηκε πιο πάνω η αδρή ανάλυση του Κορδάτου για το σχηματισμό, με τη δύση του 19ου αιώνα, μίας ελληνικής αστικής τάξης καθαρά κεφαλαιοκρατικής, με γνωρίσματα διάφορα από τον έως τότε σχεδόν αποκλειστικά εμπορομεσιτικό ελληνικό αστισμό. Διαπιστώθηκε, επίσης, η συνάφειά της με την προγενέστερη, οικεία ανάλυση του Γ.Α. Γεωργιάδη, σύμφωνα με την οποία -υπενθυμίζουμε- η λεγόμενη Επανάσταση του 1909 εκλήφθη ως κίνηση που κατά κύριο λόγο αποτύπωνε στο πολιτικό επίπεδο τη δυναμική των νεοπαγών κεφαλαιοκρατικών στρωμάτων της αστικής τάξης της χώρας. Δε θα ήταν, λοιπόν, παράδοξο αν και ο Κορδάτος, στη δική του ερμηνεία της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, αναγνώριζε το ίδιο περιεχόμενο στο κίνημα του 1909 και, επομένως, θεωρούσε το βενιζελισμό και το ΚΦ ως την κατεξοχήν πολιτική έκφραση του ελληνικού *κεφαλαιοκρατισμού, του βιομηχανικού κεφαλαίου* κ.λπ. *Τούτο, όπως θα δούμε, πράγματι χαρακτήριζε* τις συναφείς επεξεργασίες του Ελληνα μαρξιστή εν έτει 1924, χρονιά κατά την οποία εκδόθηκε η *Κοινωνική σημασία*, όπου και υπήρχε η ανάλυση στην οποία αναφερθήκαμε (βλ. και παραπάνω, I).

Ωστόσο, στα προγενέστερα κείμενα του Κορδάτου η προσέγγιση του 1909 και του βενιζελισμού υπήρξε διαφορετική. Οσον αφορά το κίνημα του 1909, συγκεκριμένα, κινείτο σχεδόν πάνω στα χνάρια της οικείας ερμηνείας του Σκληρού στα *Σύγχρονα προβλήματα*· δεν ακολουθούσε, παραταύτα, τη συλλογιστική του μακαρίτη Αιγυπτιώτη μαρξιστή στο σημείο που αφορούσε τη συγκριτική αξιολόγηση βενιζελισμού και παλαιοκομματισμού, αφού ο Κορδάτος κάθε άλλο παρά διαθετημένος προέβαλλε να αποδεχτεί, έστω και με επιφυλάξεις, τις πολιτικές επιλογές του Κρητικού ηγέτη, στο όνομα του αστικού εκσυγχρονισμού και του κτυπήματος της φαυλοκρατίας και των παλαιών κομμάτων. Αν πρέπει να προσδιοριστεί με κάποια ακρίβεια ο χρόνος μεταστροφής της ανάλυσης του Κορδάτου για το 1909, αυτός, όπως και με τόσα άλλα ζητήματα της νεοελληνικής ζωής, χονδρικά εντοπίζεται στο δεύτερο μισό του 1922 με αρχές του '23, στην επόμενη μέρα έπειτα από τη Μικρασιατική Καταστροφή -τη συγκεκριμένη διασύνδεσή τους θα ανιχνεύσουμε πιο κάτω.

Αρχικά, λοιπόν, ο Κορδάτος ερμήνευσε το 1909 ως ένα κίνημα το οποίο προέκυψε από την εξάντληση των περιθωρίων της μετεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας, στη βάση μίας γενικής, λαϊκής και μικροαστικής δυσχέρειας και, της συνακόλουθής της, ανησυχίας, με καταλύτη τη Νεοτουρκική Επανάσταση. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δεν είχε -πάντοτε κατά τον Κορδάτο- συγκεκριμένο «πολιτικό πρόγραμμα», ούτε συνεκτική ιδεολογική γραμμή. Στην αμήχανη κατάσταση που εκ των πραγμάτων διαμορφώθηκε, κλήθηκε ο Βενιζέλος, ο οποίος είχε αποκτήσει φήμη τολμηρού πολιτικού «από το κίνημα του Θερίσσου». Το ΚΦ φάνηκε, αρχικά, πως θα μπορούσε να προωθήσει την κοινωνική αναδιάρθρωση· όμως, κατά τη γνώμη του Κορδάτου, οι ελπίδα αυτή δεν εκπληρώθηκε, πράγμα για το οποίο σημαντικό μερίδιο της ευθύνης ανήκει στον ίδιον το Βενιζέλο και την αυταρχική προσωπικότητά του, καθώς και στην ατολμία που επέδειξε για πραγματικά φιλελεύθερα και

προοδευτικά βήματα. Συνεπώς, το βενιζελικό κόμμα δεν απέκτησε εκείνη την προγραμματική και ιδεολογική συνοχή η οποία θα του επέτρεπε να λειτουργήσει ως εκπρόσωπος και διερμηνευτής των συμφερόντων «μίας ωρισμένης κοινωνικής τάξεως»[24] -εν προκειμένω, της βιομηχανικής, φιλελεύθερης αστικής τάξης.

Εκείνη την εποχή (περίπου 1920 με 1922), ο Κορδάτος υποστήριζε την άποψη πως η πολιτική αντιπαράθεση στην Ελλάδα δεν είχε ακόμα εξελιχτεί σε σημείο ώστε να εκφράζει πλέον με τρόπο ξεκάθαρο συγκεκριμένες οικονομικο-κοινωνικές αντιθέσεις. Εκτιμούσε, μάλιστα, ότι μόλις έπειτα από την ίδρυση του ΣΕΚΕ έκλεινε ο κύκλος της περιόδου «του Γουδίου» και άνοιγε η εποχή «του φανερού πολέμου ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις», όπου «[τ]α οικονομικά συμφέροντα αρχίζουν να προκαλούν αντιθέσεις πολιτικές και κοινωνικές, ανάλογες πάντα με το σχηματισμό 'πολιτικής συνειδήσεως' μέσα στις συγκρουόμενες τάξεις».[25] Τούτη η πεποίθηση συνδέεται, ασφαλώς, με την τότε προσέγγιση του 1909 από τον Κορδάτο και αποτελεί μία παράμετρο -άλλη: η αυτοδύναμη επίδραση της ερμηνείας του Σκληρού- του όλου πλαισίου της ερμηνευτικής του. Εξηγεί, επίσης, σε σημαντικό βαθμό και τις τροποποιήσεις που θα επέλθουν την επόμενη μέρα της Μικρασιατική Καταστροφής, αφού το μείζον αυτό γεγονός σηματοδότησε την ένταση των κοινωνικών συγκρούσεων στην Ελλάδα. Η αναδρομική εφαρμογή, στην ανάλυση που αφορά το 1909, της εκτίμησης πως (το διατυπώνουμε, για λόγους παραστατικότητας, σχηματικά) ο κοινωνικο-ταξικός πόλεμος στην Ελλάδα επιτέλους φουντώνει -χωρίς τούτο να μεταφράζεται σε προσδοκία για άμεση έκρηξη της κοινωνικής επανάστασης-, συνέτεινε στο να επαναξιολογήσει ο Κορδάτος το Γουδί ως κίνηση της περίφημης «νέας» αστικής τάξης της χώρας, η οποία είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στα τέλη του προηγούμενου αιώνα.

Ο Κορδάτος, βέβαια, εξαρχής αναγνώριζε τις διαφορές που χώριζαν το βενιζελικό αστισμό από τον παλαιοκομματικό αστικό κόσμο: ο βενιζελισμός έκλινε προς τη νεωτερικότητα, είχε στενούς δεσμούς με το βιομηχανικό κεφάλαιο, διαπνεόταν από κάποιο εκσυγχρονιστικό πνεύμα· ο παλαιοκομματισμός, αντίθετα, ήταν οπισθοδρομικός, πολύ παραδοσιακός και συντηρητικός, εξέφραζε έναν έντονο μικροαστισμό. Εντούτοις, ήταν τα κοινά σημεία των δύο χώρων που ο Κορδάτος στα χρόνια στα οποία αναφερόμαστε, ιεράρχησε ως σημαντικότερα, καθώς και οι εσωτερικές αντιθέσεις του ΚΦ, που δεν επέτρεπαν στο σχήμα αυτό -όπως εκτιμάτο- να αποκτήσει σταθερό φιλελεύθερο αστικό προσανατολισμό.

Ο Κορδάτος, χωρίς να παραγνωρίζει πως ο βενιζελισμός, παρότι εσωτερικά ανομοιογενής, αρχικά είχε μία ανατρεπτική για τα ελληνικά μέτρα προοπτική,[26] έτεινε, παράλληλα, να πιστεύει ότι κατά βάθος ο χώρος αυτός κυριαρχείτο από αντιπροοδευτικές, αυταρχικές λογικές, από αντιπροοδευτικές και αυταρχικές κοινωνικές δυνάμεις. Με αφορμή τα γνωστά «Ιουλιανά» (απόπειρα κατά της ζωής του Βενιζέλου, εκδικητική δολοφονία Ιωνα Δραγούμη κ.λπ.), ο Κορδάτος θα υποστηρίξει πως τα πλέον επικίνδυνα -κυριολεκτικά είτε μεταφορικά- στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας ήταν οι «νεόπλουτοι του Βενιζελισμού», αυτοί «που έκαναν στο διάστημα του πολέμου εκατομμύρια και [εκείνοι που] πήραν γαλόγια «ελέω βενιζελισμού».[27] Τα εν λόγω στοιχεία θεωρούνται ως μη έχοντα την παραμικρή συγγένεια με τον αστικό φιλελευθερισμό, τον αστικό δημοκρατισμό, και, συνεπώς, αξιολογούνται ως κατ' ουσίαν παλαιοκομματικά και εξίσου φαύλα στη συμπεριφορά· δε συνιστούν αξιόπιστο υλικό -κάθε άλλο μάλιστα- στην πάλη ενάντια σε όλα όσα είχε φθάσει να θεωρηθεί πως αντιπροσώπευαν τα παλαιά κόμματα και ο κωνσταντινισμός. Με άλλα λόγια, τα έκτακτα μέτρα -στρατιωτικός νόμος, λογοκρισία κ.λπ.- που έλαβε το βενιζελικό καθεστώς έπειτα από την καθολική επικράτηση του κινήματος της Θεσσαλονίκης, θεωρούνται ως ουσιαστικά, όχι παροδικά ή επιφαινόμενα στοιχεία του βενιζελικού χώρου και της νοοτροπίας του. (Εδώ εντοπίζεται μία σημαντική απόκλιση της θεώρησης του Κορδάτου από εκείνη των *Συγχρόνων προβλημάτων* πάνω στο ίδιο ζήτημα).

Για τον Κορδάτο, ο Βενιζέλος, με τις παλινωδίες και την αυταρχικότητά του, ήταν υπεύθυνος τόσο για την επάνοδο του παλαιοκομματισμού στην εξουσία, με τις εκλογές του 1920,

όσο και για τη γενικότερη εξιδανίκευση και ηρωοποίηση, από ένα τμήμα του λαού, του Κωνσταντίνου.[28] Ωστόσο, μολονότι τόνιζε εξαιρετικά ό,τι ο ίδιος αντιλαμβανόταν ως κοινή μήτρα της συνολικής φυσιογνωμίας του βασικά κατ' όνομα φιλελεύθερου βενιζελικού χώρου και του αναχρονιστικού παλαιοκομματισμού, δεν ταύτιζε τους δύο κοινωνικο-πολιτικούς κόσμους (αν και τούτο από την πρακτική πολιτική άποψη μάλλον στερείτο σημασίας). Εύγλωττα, από αυτή τη σκοπιά, είναι όσα θα γράψει στον *Εργατικόν Αγώνα* για τους αντιβενιζελικούς, έπειτα από τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920. Μεταξύ άλλων, θα κάνει λόγο για τους «νεκραναστηθέντες βρυκόλακες του παλαιοκομματισμού», το «συφερτό» που «[ε]φόρεσε μοναχά τη μάσκα της ελευθερίας [από τη βενιζελική τυραννία] κα[τά] τον προεκλογικό καρνάβαλο».[29]

Συμπληρωματικά προς τα παραπάνω, αναφέρουμε πως το Σοσιαλεργατικό Κόμμα στα πρώτα βήματά του ακολουθούσε αυστηρά πολιτική ίσων αποστάσεων από τους -θεωρούμενους από το ίδιο- δύο αστικούς κόσμους, το βενιζελικό και τον παλαιοκομματικό. Τούτη η στάση, που σε ορισμένες περιπτώσεις οδηγούσε σε προφανή ατοπήματα, μέχρι ενός σημείου επιβαλλόταν από τα πράγματα.

Καταρχήν, η περίοδος που ακολουθεί την Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία χαρακτηρίζεται όσον αφορά το ευρωπαϊκό -και κατ' επέκτασιν το παγκόσμιο- εργατικό / επαναστατικό κίνημα από εξαιρετική ευφορία και κινητικότητα.[30] Το κλίμα αυτό αντανακλά και στην Ελλάδα, πέρα -φυσικά- από την ίδια την ίδρυση του ΣΕΚΕ. Ενδειξη της κάμψης της κομμουνιστικής επαναστατικότητας υπήρξαν, ως γνωστόν, οι αποφάσεις του Γ' Συνεδρίου της ΚΔ (καλοκαίρι του 1921). Κατά δεύτερο λόγο, το ΣΕΚΕ, ως νεαρός κομματικός οργανισμός σε μία χώρα δίχως σοβαρή επαναστατική σοσιαλιστική παράδοση κάθε είδους, αντιμετωπίζει από την πρώτη στιγμή ένα δύσκολο έργο: την καταξίωση της ιδιαιτερότητάς του ως πολιτικό σχήμα απέναντι στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα που έως τότε συνιστούσαν βορά των κατεστημένων πολιτικών εκφράσεων του ελληνικού αστισμού. Το έργο του αρτισύστατου ΣΕΚΕ δυσχαίρενε, όπως εύκολα μπορεί κανείς να μαντέψει, η δίχαστική διάκριση σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς.

Στο πλέγμα των παραπάνω συναφειών, λοιπόν, δεν ήταν παράδοξο που το ΣΕΚΕ αρχικά δε διέκρινε ή, ακριβέστερα, αρνείτο να διακρίνει ανάμεσα στο βενιζελικό αστισμό και στον αστισμό των παλαιών κομμάτων.[31] Ακρως δηλωτική αυτού του πνεύματος υπήρξε η στάση που το κόμμα υιοθέτησε στο ζήτημα της επανόδου του Κωνσταντίνου, το οποίο οι παλαιοκομματικοί έθεσαν αμέσως μόλις αναρρηχήθηκαν στην κυβέρνηση, έπειτα από τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920. Το ΣΕΚΕ, αν και έβλεπε αρνητικά την επαναφορά του Κωνσταντίνου στο θρόνο, αποφάσισε να καλέσει τους οπαδούς του να απόσχουν από το σχετικό δημοψήφισμα, φρονώντας πώς τόσο το ποιός βασιλεύει, όσο και η μορφή του πολιτεύματος (βασιλεία ή αβασίλευτη δημοκρατία εν προκειμένω), ήταν θέματα αδιάφορα για την «αγωνιζομένη και ωργανωμένη επί της πάλης των τάξεων» εργατιά που, «ουδεμίαν [έχουσα] προτίμησιν δια τα διευθύνοντα πρόσωπα του αστικού καθεστώτος ή τας αρχάς αυτών, αποβλέπει [μόνον] εις την κατάρρευσιν ολοκλήρου του αστικού καθεστώτος».[32]

Η μεταβολή των δεδομένων που συμπλέκονταν στη συνάφεια η οποία επισημάνθηκε παραπάνω και, κυρίως, αυτών που αφορούσαν τα ελληνικά πράγματα, άλλαξαν από ένα σημείο και πέρα τις συνθήκες του κλίματος εκείνου εντός του οποίου το νεοπαγές ΣΕΚΕ είχε προτάξει την «αδιάκριτη» στάση που προαναφέραμε. Με απελευθερωμένες μία σειρά από εγχώριες κοινωνικο-πολιτικές δυναμικές έπειτα από τη Μικρασιατική Καταστροφή, το Σοσιαλεργατικό Κόμμα από την ίδια τη φορά των πραγμάτων δεν μπορούσε πλέον να εξακολουθήσει να «πολιτεύεται» εξίσου δογματικά όπως και πριν, προσηλωμένο στον πρότερο αυστηρό αρνητισμό του. Για παράδειγμα, με το «δημοκρατικό πυρετό» της ελληνικής κοινωνίας που ακολούθησε το αποτυχημένο κίνημα των Λεοναρδόπουλου και Γαργαλίδη (Οκτώβριος 1923), το οποίο είχε για εγκέφαλο τον απροκάλυπτα αντικοινοβουλευτικό Ιωάννη Μεταξά, τέθηκε με εξαιρετική ένταση το ζήτημα βασιλεία (μοναρχία) ή (αβασίλευτη) δημοκρατία;

Το κόμμα των Ελλήνων κομμουνιστών, όχι χωρίς συγχύσεις, θα ταχτεί υπέρ της δημοκρατίας στο σχετικό δημοψήφισμα, δίχως βέβαια να απεμπολεί τους αντικειμενικούς στόχους του

κόμματος, οι οποίοι δεν εκπληρώνονταν με τη νίκη της αστικής δημοκρατίας επί του «απαισίο[υ] μεσαιωνικο[ύ] συγκροτήμα[τος] του μοναρχισμού».[33] Η παλαιότερη «αδιάκριτη» στάση του κόμματος θα βρει φανατική υπεράσπιση από την Κομμουνιστικήν Ενωσιν της Ελλάδος (ΚΕΕ) του Ευαγγέλου Παπαναστασίου, του άλλοτε ηγέτη της επονομαζόμενης «υπεραριστεράς» του ΣΕΚΕ, ο οποίος διαγράφεται από το κόμμα στο Εθνικό Συμβούλιο του 1924 (3-8 Φεβρουαρίου). Οι διαγραφέντες ή αποχωρήσαντες της λεγόμενης «σοσιαλδημοκρατικής» πτέρυγας του ΣΕΚΕ -Αβραάμ Μπεναρόγια, Γ.Α. Γεωργιάδης και λοιποί-, από τη μεριά τους, έλαβαν πάνω στη ίδιο ζήτημα μία θέση πλησίον εκείνης του κόμματος, που όμως δεν ήταν ταυτόσημη. Συγκεκριμένα εκτίμησαν, πιο σταθερά από το πρώην κόμμα τους αλλά και με μετριοπαθέστερο πνεύμα, θετικότερα τις δυνατότητες να μετασχηματιστεί, εξαιτίας της σοσιαλιστικής δράσης, η αστική δημοκρατία στην Ελλάδα από καθεστώς κυριαρχίας της αστικής τάξης σε δημοκρατία των εργατών.[34]

Ενα ξεχωριστό, κατά κάποιον τρόπο, κεφάλαιο στην προσπάθεια του νεαρού ΣΕΚΕ να καταξιωθεί στην αρένα των πολιτικο-κοινωνικών δυνάμεων της χώρας, περιλαμβάνει τη στάση των *Ελλήνων κομμουνιστών απέναντι στους Κοινωνιολόγους, και στον αρχηγό τους* Αλ. *Παπαναστασίου* προσωπικά, καθώς και τις εκτιμήσεις τους για το τι ακριβώς οι τελευταίοι αντιπροσώπευαν μέσα στη νεοελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή. Η πολυκύμαντη δράση των Κοινωνιολόγων δεν ήταν δυνατό να μείνει ασχολίαστη από τους κομμουνιστές της τότε Ελλάδας, δεδομένου ότι ο πολιτικός και, κυρίως, ο κοινωνικός χώρος που αυτοί (οι Κοινωνιολόγοι) κάλυπταν τους καθιστούσε βασικούς ανταγωνιστές του ΣΕΚΕ. Σε αυτό το πλαίσιο, το άρτι ιδρυθέν Σοσιαλεργατικό Κόμμα βρέθηκε στην ανάγκη να πάρει μία «απόσταση ασφαλείας»[35] από πολιτικούς παράγοντες όπως ο Αλ. Παπαναστασίου και οι συνεργάτες τους, που έως τότε είχαν μάλλον προνομιακή πρόσβαση στον εργατικό κόσμο της Ελλάδας.

Ο Κορδάτος, στηριζόμενος έως ένα βαθμό στην οικεία ανάλυση των *Συγχρόνων προβλημάτων* και χωρίς να παρεκλίνει από ανάλογες απόψεις άλλων συναδέλφων του στην ηγεσία του νεαρού ΣΕΚΕ, θα ερμηνεύσει την παρουσία και τη δράση των Κοινωνιολόγων μέσα από τα δύο σκέλη του σχήματος: τα πιο φιλοπρόοδα, ελπιδοφόρα «παιδιά» του ελληνικού αστισμού, όταν πρωτοεμφανίστηκαν / χρεωκοπημένοι, συμβιβασμένοι μεταρρυθμιστές, από τη στιγμή που μπλέχτηκαν για τα καλά με την πολιτική (ως ουρά του βενιζελισμού).[36] Στις κοινωνικές και πολιτικές δυναμικές που απελευθέρωσε η Μικρασιατική Καταστροφή, ο Παπαναστασίου και οι περί αυτόν δε συνιστούν -πάντοτε κατά τον Κορδάτο- αξιόπιστη, για τα εργατικά και λαϊκά συμφέροντα, πολιτική δύναμη. Ατολμοι και δυστακτικοί, σέρνονται πίσω από το βενιζελισμό, με μοναδικό θετικό στοιχείο στο ενεργητικό τους την ειλικρινή υποστήριξη, μαζί με τους κομμουνιστές, της αλλαγής του εκλογικού νόμου «υπέρ της Αναλογικής Αντιπροσωπείας».[37]

Στο επίκεντρο των όσων καταμαρτυρεί ο Κορδάτος στον Παπαναστασίου και τους συνεργάτες του βρίσκεται η επικαλούμενη αδυναμία ή ανικανότητά τους -της ΔΕ δηλαδή- να αγωνιστούν με συνέπεια υπέρ των συμφερόντων των λαϊκών στρωμάτων, στην εξυπηρέτηση των οποίων, κατά τις δηλώσεις τους, αποσκοπούσε η πολιτική δράση τους. Κατά συνέπεια, η πολιτική του Παπαναστασίου και της ΔΕ θεωρείται κοινωνικά ανερμάτιστη. Τρανταχτή απόδειξη τούτου υπήρξε, κατά το μαρξιστή διανοητή, ο τρόπος που ο ηγέτης των (άλλοτε) Κοινωνιολόγων και οι υποστηρικτές του αντιμετώπισαν το θέμα της κατάργησης του βασιλικού θεσμού. Χωρίς να προσδώσουν στη δημοκρατία κοινωνικό περιεχόμενο, συναναστερφόμενοι με πνεύμα δονκιχωτικό και αντιλαϊκό στρατιωτικούς κύκλους (Πάγκαλος και λοιποί), συνέβαλαν στη δημιουργία της εντύπωσης πως οι κινήσεις για την επιβολή του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα συνιστούσαν μία προσωπική υπόθεση της βενιζελικής «κλίκας γαλονάδων». Ετσι, υπέσκαψαν εξαρχής τη δημοκρατία και κατέστησαν «ύποπτον [εις τον λαόν] την ιδέαν της Πολιτειακής μεταβολής».[38]

Στο πλαίσιο της παραπάνω συλλογιστικής -ο Αλ. Παπαναστασίου ανίκανος να διερμηνεύσει τα λαϊκά συμφέροντα και να τα προωθήσει αξιόπιστα, πολιτευόμενος κατάλληλα- ο Κορδάτος υπήρξε φραστικά εξαιρετικά σκληρός απέναντι στον ίδιο τον Παπαναστασίου και, κατ' επέκταση,

απέναντι σε εκείνους που τον ακολουθούσαν. Στα μέσα του 1923, λ.χ., έγραφε σαρκαστικά πως ο ηγέτης της ΔΕ ουσιαστικά δε είναι παρά ένας λογάς, ένας μεγαλόστομος που

> στερείται και κοινοβουλευτικών προσόντων και πολιτικής διορατικότητος. Μάλλον είναι καλός να διδάσκει εις ομαλάς περιστάσεις κοινωνιολογίαν εις κανένα Λύκειον. Πολύ ακατάλληλος όμως δια πολιτικός αρχηγός εις μίαν μάλιστα πολιτάραχον πολιτικήν περίοδον.[39]

Η βεβαιότητα του Κορδάτου για τις προσωπικές ανεπάρκειες, ακόμα και για τη μικρότητα του Αλ. Παπαναστασίου θα ενισχυθεί έπειτα από την ολιγόμηνη άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας από την πλευρά του τελευταίου, στη διάρκεια του πρώτου μισού του 1924. Έχοντας προφανώς υπόψη το ολίσθημα, για να δανειστούμε μία φράση από τον Αλκη Ρήγο, του αρχηγού της ΔΕ «μέρχι την εισήγηση και ψήφιση του 'Κατοχυρωτικού' στα 1924, του προδρόμου αυτού του Ιδιώνυμου», που έδωσε «κοινοβουλευτικό μανδύα στη δικτατορία του Πάγκαλου»,[40] ο Κορδάτος θα γράψει:

> Ο Αρχηγός της [Δημοκρατικής Ενώσεως] απεδείχθη ένας ανίκανος τσαρλατάνος. Αν και πραξικοπηματικά κατέλαβε την εξουσίαν δεν κατώρθωσε ούτε τις λαϊκές μάζες να ευχαριστήση, ούτε την μεγαλοαστική τάξη, αν και εγένετο τυφλό όργανό της. Τώρα κάμνει ελιγμούς προς τα *αριστερά*. Προσπαθεί με ένα σωρό δημοκοπίες να ξεγελάση τα μικροαστικά και εργατοαγροτικά στοιχεία σηκώνοντας τη σημαία των ριζικών μεταρρυθμίσεων!! Για την ώρα δεν υπάρχει κανένας κίνδυνος ο τσαρλατανισμός του Παπαναστασίου να πιάση.[41]

Θα μπορούσε κανείς να υποπτευτεί πως εκτιμήσεις για το πρόσωπο του Αλέξ. Παπαναστασίου και την πολιτική του δραστηριότητα όπως οι παραπάνω ήταν τόσο επιθετικές εξαιτίας της έντονης πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαλότητας μεταξύ ΣΕΚΕ και ΔΕ. Κατά συνέπεια, προερχόμενες από τη γραφίδα του Κορδάτου θα μπορούσε βάσιμα να υποτεθεί πως χαρακτήριζαν το ύφος των συναφών αναλύσεών του για όσο διάστημα ο μαρξιστής διανοητής κινείτο στο χώρο της μάχιμης πολιτικής, δηλαδή πριν από τα τέλη του 1924 με τα μέσα του '25. Πράγματι, οι μεταγενέστερες αναφορές του στον Παναναστασίου, τη ΔΕ αλλά και, συνολικότερα, στην Κοινωνιολογικήν Εταιρείαν και στους Κοινωνιολόγους, δείχνουν κάπως ηπιότερες από άποψη ύφους· όσον αφορά την ουσία, παραταύτα, δεν απέκλιναν από το πνεύμα των παλαιότερων προσεγγίσεων και αναλύσεών του.

Το 1926, για παράδειγμα, ο κομματικά παροπλισμένος Κορδάτος έγραφε στην παρισινή *Révolution prolétarienne* για την «παροιμιώδη στενομυαλιά» του «Παπαναστάση» (sic) που -όπως εκτιμάτο- «είχε καταστήσει ολοκληρωτικά νεκρό το κόμμα της Δημοκρατικής Ενωσης».[42] Η δράση των Κοινωνιολόγων, πάλι, και του «πολιτικο[ύ] Κόμμα[τος τους] που το βάφτισαν *Λαϊκό* [υπογρ. του σ.]», στο δεύτερο τόμο της *Ιστορίας του ελληνικού εργατικού κινήματος*, ερμηνεύτηκε από τον Κορδάτο στη βάση της γνωστής θέσης του για τον αρριβισμό, τη θεσιθηρία, τις μικροφιλοδοξίες και τη συμβιβαστικότητα που διέκριναν το χαρακτήρα (όπως ξεδιπλώθηκε στην πορεία) των μελών της Κοινωνιολογικής Εταιρείας.[43]

IV

Ισως την πληρέστερη, από την πλευρά του Κορδάτου, διατύπωση της θέσης πως (α) ο βενιζελισμός υπήρξε η κατεξοχήν πολιτική έκφραση των νέων, αμιγώς κεφαλαιοκρατικών στρωμάτων του ελληνικού αστισμού που άρχισαν να μορφοποιούνται στον ύστερο 19ο αιώνα, (β) στο υπόστρωμα του κινήματος του 1909 βρίσκονταν οι οικονομικές και άλλες μεταβολές που συνδέονταν με την ανάδυση των νέων

αστικών στρωμάτων στην Ελλάδα, συνθέτουν οι αναπτύξεις στην οικεία εισήγησή του στο Γ' Εκτακτο Συνέδριο του Σοσιαλεργατικού Κόμματος.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Κορδάτου, οι νέες συνθήκες του ελληνικού ύστερου 19ου αιώνα, δηλαδή η εξάπλωση της βιομηχανίας και των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στην παραγωγή, επέβαλαν την ανάγκη για αλλαγές στους ίσαμε τότε καθιερωμένους τρόπους της πολιτικής συμπεριφοράς και δράσης στην Ελλάδα και για ριζικό εκσυγχρονισμό των δομών της κοινωνίας της. Ο παλαιοκομματισμός, τόσο στη θεοτοκική όσο και στη ραλλική μορφή του, «συνεκέντρωνε το πολιτικόν γεροντοκομείον της τότε εποχής, με αρχάς και αντιλήψεις καθυστερημένας και ακόμη δεν ήτο ικανός ν' αντιληφθή την σημασίαν και την έκτασιν των διασταυρουμένων επιρροών επί της Βαλκανικής».[44] Το κενό που δημιουργείται στο πολιτικό πεδίο από τη -φυσική κατά τον Κορδάτο- αδυναμία του παλαιού πολιτικού κόσμου της χώρας να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και τα κελεύσματα των καιρών, θα καλυφθεί από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος, στη νεωτερική δυναμική που απελευθερώνει το 1909, αναλαμβάνει να εκφράσει πολιτικά τον ελληνικό κεφαλαιοκρατισμό και, επομένως, να εργαστεί για την εκπλήρωση των ταξικών συμφερόντων και των προσδοκιών του.

Το βενιζελικό πρόγραμμα, όπως επισημαίνεται στην εισήγηση του Κορδάτου προς το Συνέδριο, αρθρώθηκε πάνω σε μία δέσμη από ανορθωτικά μέτρα και: προληπτική εξασφάλιση του βιομηχανικού κεφαλαίου έναντι της μελλοντικής ανάπτυξης του εργατικού κινήματος με την εργατική νομοθεσία των ετών 1911 κ.εξ.,[45] υποσχέσεις σε αγρότες για διανομή των τσιφλικιών, αναμόρφωση της δικαιοσύνης, νοικοκύρεμα των οικονομικών του κράτους.

Στη συνάφεια των ανακατατάξεων στο οικονομικό, κοινωνικό και στο πολιτικό επίπεδο, με αρωγό τη βενιζελική δημαγωγία και τα λαϊκά ερείσματα που αυτή κέρδιζε, θα αναπτυχτεί γρήγορα, έπειτα από το 1909, στους Βαλκανικούς Πολέμους αρχικά και στο Μεγάλο Πόλεμο αργότερα, η επιθετικότητα, ο ιμπεριαλισμός της νεαρής και δυναμικής ελληνικής κεφαλαιοκρατίας και των τμημάτων του ντόπιου αστισμού που ήταν συνδεδεμένα με το αγγλικό κυρίως κεφάλαιο. «[Η] ελληνική κεφαλαιοκτατία», όπως το θέτει επιγραμματικά ο Κορδάτος στην εισήγησή του, αναφερόμενος στη συμμετοχή της Ελλάδας στον παγκόσμιο πόλεμο και στην επιλογής στρατοπέδου, «έσπευσε δια του πράκτορός της Βενιζέλου να ταχθή παρά το πλευρόν της Ανταντ, άνευ [όμως] ανταλλαγμάτων ή επιφυλάξεων».[46] Τούτο το τελευταίο μάλιστα, εξακολουθεί ο μαρξιστής διανοητής, δηλαδή ο ανεπιφύλακτος / δουλικός και χωρίς επαρκείς εγγυήσεις φιλοανταντισμός του Βενιζέλου, έδωσε τροφή στον παλαιοκομματισμό, ο οποίος εκμεταλλεύτηκε ποικίλες τις λαϊκές δυσαρέσκειες. Μέσα στη σύγκρουση βενιζελισμού - αντιβενιζελισμού,' φιλοαντατισμού - ουδετεροφιλίας / γερμανοφιλίας, ο Κορδάτος καταλήγει στην ερμηνεία του κινήματος της Θεσσαλονίκης ως αποκάθαρσης του βενιζελισμού από τα μη αμιγώς κεφαλαιοκρατικά στοιχεία του.[47] Ακολούθως, η φυσιογνωμία του παλαικομματισμού μέσα στο διχαστικό κλίμα θα παγιοποιηθεί ως εξής:

> «[Π]ολιτικόν κόμμα της αστικής τάξεως της πλέον οπισθοδρομημένης, [που] αντιτίθεται προς την ελληνικήν κεφαλαιοκρατίαν δια τον χρόνον της εξόδου εκ της ουδετερότητος και δεν έτρεφε -εφόσον οικονομικώς δεν είχε μαζί της σύνδεσμον- συμπαθείας με την Ανταντ. Αντιθέτως ήύχετο, ήλπιζε και ηυνόει την νίκην της άλλης ιμπεριαλιστικής ομάδος (Γερμανοαυστριακής), την οποίαν έβλεπεν ως πλέον ισχυράν στρατιωτικώς και ιδεολογικώς περισσότερον συντηρητικήν και μετά της οποίας συνεδέετο η Δυναστεία και τα συμφέροντά της».[48]

Η ελληνική κεφαλαιοκρατία, έπειτα από τη Μικρασιατική Καταστροφή -θα εκτιμήσει ο Κορδάτος-, υπολογίζοντας τους κινδύνους που απειλούσαν το καθεστώς της, πρόβαλλε πρόθυμη να μετέλθει όλα τα μέσα προκειμένου να εξασφαλίσει την κυριαρχία της: στρατιωτικό πραξικόπημα και δικτατορία Πλαστήρα˙ παράδοση της εξουσίας σε εκλεγμένη κυβέρνηση (με τις εκλογές της 16ης

Δεκεμβρίου 1924) και τυπική κατάργηση του προηγούμενου δικτατορικού καθεστώτος· δυναμικό κτύπημα στο μοναρχο-παλαιοκομματισμό μετά το κατασταλέν φιλομοναρχικό κίνημα των Λεοναρδόπουλου και Γαργαλίδη. Τέλος, παίξιμο και του χαρτιού της αριστεράς του βενιζελισμού: «Φέρ[ν]ει εις την εξουσίαν την άκραν αριστεράν του Βενιζελισμού, την 'Δημοκρατικήν Ενωσιν', με την προϋπόθεσιν ότι ο σοσιαλίζων Παπαναστασίου θα έφερε 'την αρμονίαν των τάξεων' και θα παρέσυρε τους εργάτας εις συμβιβαστικήν λύσιν των διαφορών μετά του κεφαλαίου».[49] Η αποτυχία όμως και αυτού του τερτίπιού -όπως θεωρείται- στρέφει την ελληνική κεφαλαιοκρατία στην ερωτοτροπία με το φασισμό, δηλαδή προς τις κινήσεις των απόστρατων βενιζελικών εφέδρων του πολέμου με τη φασίζουσα, λαϊκιστική και έντονα αντικομμουνιστική φρασεολογία, οι οποίες καθοδηγούνταν από τον Γεώργιο Κονδύλη.[50]

Σε κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας την επαύριον του Μεγάλου Πολέμου και, ιδιαίτερα, έπειτα από τη συντριβή του μεγαλοϊδεατισμού στα παράλια της Μικρασίας, αναβιβάζεται από τον Κορδάτο η κρίση της εγχώριας οικονομίας. Κρίση με διαπλοκές διεθνείς, που είναι υπαρκτή και καταφανής, σε πείσμα των διαβεβαιώσεων «της διαλυθείσης σοσιαλδημοκρατικής μερίδος [του Σοσιαλεργατικού Κόμματος] ([Γ.Α.] Γεωργιάδης, [Αριστοτέλης] Σίδερης, [Νικος] Δημητράτος) ότι η αστική τάξις και διεθνώς και τοπικώς [την] υπερηφήδησε».[51] Ο Κορδάτος, πάντως, αναγνώριζε πως η ελληνική αστική τάξη είχε επιδείξει, ακόμα και έπειτα από τα τραντάγματα της Μικρασιατικής Καταστροφής, «αντοχή» που, εντούτοις, δεν είχε γερές βάσεις, όπως νόμιζε η άλλοτε «σοσιαλδημοκρατική [κομματική] μερίς», αλλά συνιστούσε εξαργύρωση των υπερκερδών της από τη συμμετοχή της Ελλάδας στον παγκόσμιο πόλεμο και, κατά συνέπεια, ήταν πρόσκαιρη.

Οσον αφορά τη σύγκρουση του αστικού δημοκρατισμού με τον, επίσης αστικό, βασιλομοναρχισμό, ο Κορδάτος δεν προβλέπει συνέχεια· δηλαδή δε βλέπει, έπειτα από τη δημοκρατική νίκη στο σχετικό δημοψήφισμα του Απριλίου, να εξακολουθήσει να τίθεται από τους αντιπάλους της αβασίλευτης δημοκρατίας ζήτημα πολιτειακό, μολονότι αναγνωρίζει πως η κυρίαρχη τάξη πάντα θα κλίνει στον εκάστοτε προσφορότερο τρόπο, προκειμένου να εξασφαλίσει την εξουσία και τα συμφέροντά της. Διατυπώνει, επιπλέον, τη γνώμη πως από τον τρόπο που θα πολιτευτεί στο εξής το ΚΚ στο δημοκρατικό καθεστώς, από την επάρκεια ή την ανεπάρκεια της δράσης και των επιλογών του, θα εξαρτηθεί το αν η σύγκρουση μοναρχισμού - δημοκρατισμού αναβιώσει, δηλαδή το αν η νεαρή αστική αβασίλευτη δημοκρατία στην Ελλάδα υποτροπιάσει στο μοναρχοβασιλισμό. Εν κατακλείδι, ο Κορδάτος δεν εκτιμά την κρίση του Ελληνικού αστισμού ως επαναστατική. Επικαλούμενος τον πασίγνωστο ορισμό του Λένιν στον *Αριστερισμό* για την επαναστατική κατάσταση, συμπεραίνει: προκειμένου να «πραγματοποιηθή ο απαραίτητος» για την εκδήλωσή της (της επαναστατικής κατάστασης) υποκειμενικός λεγόμενος «όρος» -ετοιμότητα των κομμουνιστών, για να εκμεταλλευτούν με κάθε θυσία την κρίση των κυβερνόντων-, «πρέπει [...], το ΚΚ να γίνη Κόμμα μαζών»· για να καταλήξει παραδεχόμενος, με την πρέπουσα «ειλικρίνειαν» και το οφειλόμενο «θάρρος»: «ακόμη δεν είμεθα Κόμμα μαζών».[52]

Στο πλαίσιο της παραπάνω ανάλυσης, ο Κορδάτος θα εισηγηθεί στο Γ' Εκτακτο Συνέδριο την πολιτική που το ΚΚ οφείλει να χαράξει, θα προτείνει το διάγραμμα της δράσης και των διεκδικήσεων του κόμματος, των καθηκόντων του ως προς την οργάνωση των μαζών με στόχο, βέβαια, την προετοιμασία για την κατάληψη της εξουσίας την κατάλληλη στιγμή. Αισθανόμενος, προφανώς, ότι η ανάλυση και οι θέσεις του θα μπορούσαν να επισύρουν εναντίον του την κατηγορία της σοσιαλδημοκρατικής παρέκκλισης, θα διαχωρίσει επιμελώς το σώμα των προτάσεών του από την «αντιμαρξιστική» και «ντεφαιτιστική» -όπως την αποκαλεί- γραμμή της «μακράς νομίμου υπάρξεως», την οποία -ως γνωστόν- το Σοσιαλεργατικό Κόμμα είχε ψηφίσει στη Συνδιάσκεψη του Φεβρουαρίου του 1922 και εγκαταλείψει στο Εθνικό Συμβούλιο του επόμενου έτους (21-24 Μαΐου).[53]

Ο Κορδάτος, ο οποίος διαφωνούσε σε πολλά σημεία με τον προωθούμενο τρόπο υλοποίησης της «μπολσεβικοποίησης» του ΚΚ, έπρεπε να εξασφαλιστεί από παρόμοιες κατηγορίες όσον το δυνατόν πιο πειστικά, αφού υπήρξε και ο γραμματέας που είχε εκλέξει η εν λόγω Συνδιάσκεψη.

Επιπλέον, στο προαναφερθέν Εκτακτο Συνέδριο είχε ανεπιτυχώς υποστηρίξει, από κοινού με τον -θεωρούμενο, και από τον ίδιο, αρχιερέα του ρεφορμισμού μέσα στο κόμμα- Αριστοτέλη Σίδερι, την πρόταση για μη εγκατάλειψη της γραμμής του Φεβρουαρίου· διαβάζουμε σχετικά στα συνεδριακά πρακτικά που δημοσιεύτηκαν:

> Επίσης ο σ. Σίδερις εκ μέρους και του σ. Κορδάτου υποβάλλει την ακόλουθον πρότασιν: «Το έκτακτον Συνέδριον του Κόμματος δέχεται ότι τας αποφάσεις της Γ' Διεθνούς ην ακολουθεί, θα ερμηνεύει και θα εφαρμόζη υπό το πρίσμα της ιστορικής περιόδου ην διατρέχει νυν η χώρα μας και ήτις απαιτεί νόμιμον δράσιν και οργάνωσιν και μόρφωσιν του Κόμματος». [Υπογράφοντες:] Α. Σίδερις, και Ι. Κορδάτος.[54]

Βέβαια, η συλλογιστική του Κορδάτου, που παρέμενε ανυποχώρητος στον τριτοδιεθνισμό του, δεν ταυτιζόταν με την οπτική της τότε ρεφορμιστικής πτέρυγας του Σοσιαλεργατικού Κόμματος, την οποίαν άλλωστε πολεμούσε. Η δική του στάση συναρτάτο με τους πάντοτε «μετρημένους», προσεκτικούς υπολογισμούς του για το ισοζύγιο των επαναστατικών με τις αντίπαλές τους δυνάμεις στην Ελλάδα. Δεν ήταν, ως εκ τούτου, απότοκη μίας στάσης όπως του Γ.Α. Γεωργιάδη, ο οποίος οδηγήθηκε σε μετριοπαθέστερες -σε σύγκριση με τις παλαιότερες θέσεις του- επιλογές αναφορικά με την πρέπουσα τακτική του σοσιαλιστικού - εργατικού κινήματος στη χώρα· ούτε όπως εκείνης του Αρ. Σίδερι, που επέλεξε τη ριζικώτερη αναθεώρηση του μαρξισμού -και, εντέλει, πολιτικά συντάχτηκε με τον Αλ. Παπαναστασίου.

Οπως μπορεί κανείς να μαντέψει, ο Κορδάτος αντιμετώπισε αυτό ακριβώς που προσπαθούσε να αποφύγει: τις επικρίσεις των συντρόφων του συνέδρων. Στη συζήτηση που ακολούθησε την πολιτική και οικονομική ανάλυσή του και τις προτάσεις του για την κομμουνιστική τακτική, οι τελευταίες μονοπώλησαν σχεδόν, όπως ήταν αναμενόμενο, το ενδιαφέρον του σώματος.[55] Ο εισηγητής κατηγορήθηκε, μέσα από κάπως βυζαντινίζουσες λεπτολογίες περί του τι είναι αυθεντικά κομμουνιστικό και σε τι συνίσταται το σοσιαλδημοκρατικό ή κρυπτο-σοσιαλδημοκρατικό, για έλλειψη «ταξεωτικής» (δηλαδή ταξικής) βάσης στην ανάλυσή του, για «υπολανθάνοντα σοσιαλδημοκρατισμό» και τα παρόμοια.

Η ανάλυση του Κορδάτου για το βενιζελισμό, τον παλαιοκομματισμό και τη συναφή θεματολογία λίγο μόνο σχολιάστηκε από τους συμμετέχοντες στο Γ' Εκτακτο Συνέδριο· ασφαλώς διότι πολλά σημεία της πρέπει να ήταν αποδεκτά.[56] Ο Ανδρόνικος Χαϊτάς, πάντως, ο μελλοντικός γραμματέας του κόμματος (1927-31), έκρινε ως ανεπαρκή τη θέση του Κορδάτου για το παρόν και το μέλλον της σύγκρουσης του αστικού δημοκρατισμού με τον, επίσης αστικό, βασιλομοναρχισμό, παρατηρώντας ότι το ζήτημα έπρεπε «να εξετασθή βαθύτερα».

Ο Παντελής Πουλιόπουλος, τέλος, αφού αναφέρθηκε -ενδεχομένως με μία δόση ειρωνείας- στην κατατριβή του Κορδάτου με τα θέματα της ιστορίας (επί λέξει είπε: «ο σ. Κορδάτος ασφαλώς έχει καταγίνει πάρα πολύ στην ιστορία»), κατέληξε στη διαπίστωση: η ιστορικο-πολιτική ανάλυση που είχε παρουσιάσει ο τελευταίος ενώπιον του Συνεδρίου παραήταν αφηγηματική· της είχε διαφύγει η ανατομία της «συνθέσ[εως] των αστικών κομμάτων» της χώρας.[57] Επίσης, θεωρώντας ανεπαρκή και ανειλικρινή το δημοκρατισμό της μερίδας εκείνης του αστισμού που είχε επιλέξει τη σύγκρουση με το μοναρχοβασιλισμό, θα χρεώσει στην ανάλυση του Κορδάτου -μνημονεύοντας επιπλέον και τη δράση του φασιστοειδούς κονδυλισμού-, χλιαρότητα στην επεξεργασία του θέματος. Με δεδομένο ότι ο Κορδάτος στα γραπτά του τόνιζε επανειλημμένα τον «τσαρλατανισμό» του Παπαναστασίου ή την αντιδραστική υφή του βενιζελογενούς λαϊκισμού, η επίθεση του Πουλιόπουλου σε τούτο το σημείο είναι κάπως παράδοξη. Φαίνεται πως ο τελευταίος έκλινε προς την ταύτιση του αστικού δημοκρατισμού στην Ελλάδα με το φασισμό, πράγμα στο οποίο βέβαια, όπως κι αν διάβαζε κανείς τα οικεία κείμενα του Κορδάτου, ήταν αδύνατο να καταλήξει.

Οπως προαναφέρθηκε (βλ. σημ. 52), ο Κορδάτος, μολονότι δε συμφωνούσε με τον τρόπο που η ηγετική, πλειοψηφική ομάδα του ΚΚ προωθούσε την «μπολσεβικοποίση» του κόμματος και, κυρίως, πρόβαλλε το σύνθημα για «ενιαία και ανεξάρτητη» Μακεδονία και Θράκη, δε δημοσιοποίησε εξαρχής τις διαφωνίες του. Επέδειξε κομματικότητα, ελπίζοντας ίσως στην ανάκληση της απόφασης του Συνεδρίου πάνω στο αποκαλούμενο «εθνικό ζήτημα», δηλαδή στο Μακεδονικό[58] επιπλέον, υπερασπίστηκε, όπως θα δούμε, από επίθεση του αστικού τύπου τις θέσεις της πλειοψηφίας στο επίμαχο ζήτημα. Ο Κορδάτος θα δημοσιοποιήσει για πρώτη φορά τις αντιρρήσεις του, παίρνοντας και τις ανάλογες αποστάσεις, στα μέσα του επόμενου -από το Γ' Εκτακτο Συνέδριο- χρόνου.[59]

Στις αρχές του 1925 και από το βήμα του βενιζελικού φύλλου *Ελεύθερος Τύπος*, ο Σ. Πρωτονοτάριος, με αφορμή την πρωτοχρονιάτικη πολιτική ανασκόπηση του Κορδάτου στο *Ριζοσπάστη* και τη θέση του ΚΚ, έπειτα από το τελευταίο συνέδριό του, στο «εθνικό», διατύπωσε μία σειρά από ερωτήματα (βλ. παρακάτω) γύρω από τη στάση των κομμουνιστών στα μειονοτικά - εθνικά ζητήματα, καθώς και για εκείνην έναντι της μικρασιατικής επιχείρησης.[60] Ο Κορδάτος απήντησε στον *Πρωτονοτάριο, υπερασπίστηκε τη γραμμή του κόμματός του για «ενιαία και ανεξάρτητη» Μακεδονία* και Θράκη, καθώς και την αντιεθνικιστική - αντιπατριωτική στάση των κομμουνιστών στο ζήτημα της εκστρατείας στη Μικρασία.

Οσον αφορά το τελευταίο θέμα, όπως αναφέρθηκε και αλλού (στο κεφ. 2), οι Ελληνές κομμουνιστές είχαν υιοθετήσει στάση αντίστασης, εναντίωσης στην κυρίαρχη τότε εθνικιστική και πατριωτική έξαρση. Ο Κορδάτος δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα -άλλωστε, ο μεσοπολεμικός Κορδάτος εμφανίζεται μόνιμα και σταθερά προσανατολισμένος σε αυτήν την κατεύθυνση. Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν και οι πιέσεις που υφίσταντο οι Ελληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την κρατική εξουσία κ.λπ. δεν είχαν αμφισβητηθεί από τον Κορδάτο στις αναλύσεις του για το Μικρασιατικό. Προσέγγιζε, όμως, το θέμα από ταξική σκοπιά και όχι από εκείνη που υπαγόρευε η λογική περί «αλυτρώτων» ή «υποδούλων αδελφών». Η όποια «δουλεία» ή «σκλαβιά» -συνεπώς και η «απολύτρωση» από αυτές- ορίζονταν πρωταρχικά με κοινωνικο-ταξικούς όρους -όχι με εθνο-φυλετικούς.

Για τον Κορδάτο, λοιπόν, τα προβλήματα που οι Ελληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας -σύνολο πολυταξικό-, αντιμετώπιζαν ήταν απόλυτα συγκρίσιμα με αυτά των καταπιεζόμενων τάξεων ή ομάδων στην υποτιθέμενη «μητέρα Ελλάδα», στο εσωτερικό του θεωρούμενου «εθνικού κέντρου». Συνεπώς, το ποιόν εκείνου που ισχυριζόταν ότι απελευθέρωνε συνιστούσε, στην ανάλυση του μαρξιστή διανοητή, σημαντική παράμετρο του ζητήματος της Μικρασιατικής εμπλοκής. Στη βάση της παραπάνω συλλογιστικής, η σύγκριση ανάμεσα στις ελευθερίες που απολάμβαναν, αλλά και στις πιέσεις που δέχονταν οι Ελληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με τη συμπεριφορά του Ελληνικού κράτους απέναντι σε πολιτικο-ιδεολογικές μειονότητες όπως οι κομμουνιστές ή κοινωνικές τάξεις όπως η εργατική, δεν ήταν μόνον απόλυτα θεμιτή, αλλά και αναγκαία.[61]

Αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, βέβαια, εφήρμοζε στην προσέγγιση κάθε επεκτατικής και διεκδικητικής πολιτικής. Ετσι ο Κορδάτος, όσον αφορά το όλο πλέγμα των τότε πρόσφατων πολεμικών εμπλοκών της Ελλάδας -οι δύο Βαλκανικοί και ο Παγκόσμιος Πόλεμος-, θα καταλήξει στην εκτίμηση:

> Εκάναμε [: οι Ελληνες, το Ελληνικό κράτος] τρεις πολέμους για να ελευθερώσουμε δήθεν τη Μακεδονία. Μα η πραγματική Μακεδονία δηλαδή οι αγρότες και οι εργάτες δεν είδαν καμμιάν ελευθερία. Αλλαξε μόνο ο αφέντης τους. Τον Τούρκο χωροφύλακα τον αντικατέστησεν ο υποκόπανος της ελληνικής χωροφυλακής.[62]

Τη μικρασιατική εκστρατεία, ειδικότερα, ο Κορδάτος δεν την καταδίκαζε μόνον επειδή φρονούσε πως ο φερόμενος ως απελευθερωτής «υποδούλων αδελφών» ήταν ένα κράτος που στο εσωτερικό του κατα-

πίεζε σκληρά τους αντιφρονούντες, τους εργάτες κ.λπ. Αλλά και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι θεωρούσε αυτήν την επιχείρηση ως επιθετική, ιμπεριαλιστική πράξη του ελληνικού κεφαλαίου, έκφραση της δίψας του για κυριαρχία στον Ανατολικο-μεσογειακό χώρο, η οποία εκδηλωνόταν στο πλαίσιο του διεθνούς, και πρωταρχικά του βρετανικού, ιμπεριαλιστικού σχεδιασμού.

Σε αυτόν ακριβώς το σχεδιασμό, που έδινε στη νεαρή ελληνική κεφαλαιοκρατία την ευκαιρία να αναπτύξει ιμπεριαλιστικές ορέξεις και να κινηθεί ώστε να τις ικανοποιήσει, ο Κορδάτος διείδε και τον κίνδυνο όχι μόνο να τσακιστεί ο ελληνικός ιμπεριαλισμός, μα και να πληγεί η ελληνική κοινωνία συνολικά, αλλά και οι ελληνόφονοι πληθυσμοί που η μικρασιατική εκστρατεία υποτίθεται ότι απελευθέρωνε. Οπως πρατηρούσε σχετικά, λίγο έπειτα από την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (Αύγουστος 1920), η «κατά παρεγγελίαν» του διεθνούς, δηλαδή του βρετανικού κατά μείζονα λόγο, ιμπεριαλισμού επιχείρηση των Ελλήνων στη Μικρασία εγκυμονούσε πολλούς κινδύνους. Ο σπουδαιότερος, όπως διορατικά σημειωνόταν, προερχόταν από το γεγονός πως η ελληνική παρουσία στη ζώνη της Σμύρνης θα υποδαύλιζε τον τουρκικό εθνικισμό. Πιθανολογείτο, ως εκ τούτου, πως η Ελλάδα επρόκειτο να βρεθεί άσχημα μπλεγμένη, επειδή οι Γάλλοι και οι Ιταλοί ιμπεριαλιστές δε θα συγκατανεύσουν τελικά στην ήττα των Τούρκων εθνικιστών, προς όφελος των ανταγωνιστών τους Αγγλων ιμπεριαλιστών και των Ελλήνων εντολοδόχων τους.[63]

Εχοντας αυτήν την προσέγγιση του Μικρασιατικού ζητήματος και επιδεικνύοντας κομματικότητα όσον αφορά το Μακεδονικό, ο Κορδάτος θα απαντήσει στις οικείες απορίες του Σ. Πρωτονοτάριου. Ο τελευταίος, εγκαλούσε τον ελληνικό κομμουνισμό και τους κομμουνισμές συνολικά για τη στάση που είχαν λάβει απέναντι στην προσπάθεια της Ελλάδας να ολοκληρωθεί εθνικά, καθώς και για εκείνην που αφορούσε το επίμαχο ζήτημα της «ανεξαρτησίας» της Μακεδονίας και της Θράκης. Οι απορίες του αρθρογράφου του *Ελευθέρου Τύπου* συνοψίζονται στα ακόλουθα ερωτήματα: Γιατί οι Ελληνες κομμουνιστές θεωρούν τους εαυτούς τους προστάτες των προσφύγων; -τι έκαναν για να μην φτάσουν έως εκεί τα πράγματα; -μήπως η σοβιετική Ρωσία δεν έχει ευθύνες για τη Μικρασιατική Καταστορφή, καθόσον βοήθησε την κεμαλική Τουρκία; -μήπως δεν ήταν η συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ που παρολίγον θα επέτρεπε τη νίκη του γερμανικού ιμπεριαλισμού στον τελευταίο πόλεμο; Για ποιό λόγο οι Ελληνες κομμουνιστές θέτουν ζήτημα ανεξαρτησίας για τη Μακεδονία και για τη Θράκη; -επιδιώκουν άραγε νέες συμφορές προκειμένου να καταλάβουν την εξουσία; -και γιατί η ΚΔ, που τόσο κόπτεται για τις μειονότητες της Μακεδονίας και της Θράκης, δεν αρθρώνει λέξη για τη Βόρειο Ηπειρο, τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο;[64]

Στην απάντησή του[65] ο Κορδάτος θα επαναλάβει με συντομία το πλαίσιο της εναντίωσης των Ελλήνων κομμουνιστών στη Μικρασιατική επιχείρηση. Θα τονίσει, μάλιστα, πως ακριβώς αυτή η εναντίωση, που είχε εκδηλωθεί στο μέσον της βενιζελικής -αρχικά- και της γουναρικής -αργότερα- τρομοκρατίας, τους δίνει με το παραπάνω το δικαίωμα να μεριμνούν για τον προσφυγικό πληθυσμό, αφού ήταν η επεκτατική πολιτική των ιθυνόντων του Ελληνικού κράτος που προκάλεσε την καταστροφή στη Μικρασία και την προσφυγοποίηση των ελληνικών πληθυσμών της.

Πέρα από τούτο, όμως, το Σοσιαλεργατικό Κόμμα, σύμφωνα με μία αποκάλυψη του Κορδάτου από το πολιτικό και διπλωματικό παρασκήνιο, είχε έγκαιρα έρθει σε «επαφήν» με τους «μετανοεμβριανούς Κυβερνήτας» της χώρας, μεταφέροντας τη διάθεση των Σοβιετικών να μεσολαβήσουν στην Μικρασιατική διένεξη, προκειμένου να εξεβρεθεί μία ικανοποιητική λύση του προβλήματος. Πρόθεση της Σοβιετικής πλευράς, σύμφωνα πάντοτε με τον Κορδάτο, ήταν να συμβάλει στην επίλυση του ζητήματος, με γνώμονα το «δόγμα της αυτοδιαθέσεως των λαών». Η Σοβιετική Ρωσία δεν έκλινε ούτε υπέρ της Ελλάδας, ούτε υπέρ της Τουρκίας: λάμβανε μόνο υπόψη πως ο τουρκικός εθνικισμός στρεφόταν αντικειμενικά κατά του «δυτικού ιμπεριαλισμού»· διότι κατά τα λοιπά, «[ο] Κεμαλισμός [...], ως καθεστώς» ήταν «μισητός από τους κομμουνιστάς και εξ ίσου απέναντι της κομμουνιστικής ιδεολογίας τυραννικός και εχθρικός». Οι ιθύνοντες της ελληνικής πλευράς, καταλήγει η αποκαλυπτική διήγηση του Κορδάτου, αγνόησαν περιφρονητικά τη Σοβιετική εκδήλωση ενδιάφεροντος, εγκλωβισμένοι αφενός μέσα στη μεγαλοϊδεατική τύφλωσή τους και,

αφετέρου, στον έντονο αντικομμουνισμό τους, ο οποίος τους έκανε να πιστεύουν πως η Σοβιετική Ρωσία ήταν ένα κράτος υπό κατάρρευση και, επομένως, μεσολαβητής χωρίς έρμα. «Εάν εγίνετο δεκτή η πρότασίς μας», ερωτάται ευγενικά ο Πρωτονοτάριος, «θα επροσφυγοποιείτο ένα εκατομμύριο πληθυσμός;»

Οσον αφορά το Μακεδονικό, ο μαρξιστής διανοητής, όπως προείπαμε, θα υποστηρίξει την κομματική γραμμή του ακόμα πρόσφατου Γ' Εκτάκτου Συνεδρίου, αναμασσώντας την επιχειρηματολογία με την οποία είχε «περάσει» στο σώμα το σύνθημα για το «εθνικό ζήτημα». Ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει μάλιστα επί λέξει: «Η Μακεδονία ολόκληρος (σερβοκρατουμένη, βουλγαροκρατουμένη και ελληνοκρατουμένη) είνε απλούστατα Μακεδονία. Μία εθνότης δηλαδή με ίδιαν εθνικήν συνείδησιν». Τέλος, για το ζήτημα της Κύπρου, των Δωδεκανήσων και της Β. Ηπείρου που είχε θιχτεί από τον Πρωτονοτάριο, ο Κορδάτος θα παρατηρήσει πως στις μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού οι εκεί κομμουνιστές διώκονται διότι φωνάζουν υπέρ της ανεξαρτησίας των αποικιακών εδαφών. Πάντως, ειδικά για την περίπτωση της Κύπρου, θα εκφράσει την άποψη ότι η ανεξαρτησία της δε θα επιτευχτεί με τα συνθήματα που εκστομούν οι Ελληνες κομμουνιστές, μα με την πτώση της κεφαλαιοκρατίας. Η θέση αυτή, παράδοξη από πρώτη όψη όσον αφορά το δεύτερο σκέλος της, θα μπορούσε να μεταφραστεί ως εξής: το ζήτημα της Κυπριακής ανεξαρτησίας δε συνίσταται στη δημιουργία ανεξάρτητου Κυπριακού κράτους ή σε ένωση με την «ελεύθερη» Ελλάδα· αφορά την κοινωνική και οικονομική απελευθέρωση του εργατικού, αγροτικού και λοιπού καταπιεζόμενου πληθυσμού του νησιού.[66]

Ο *Ελεύθερος Τύπος*, την επομένη της απάντησης του Κορδάτου στα ερωτήματα που είχε απευθύνει στους κομμουνιστές ο Σ. Πρωτονοτάριος, δηλαδή στις 7 Ιανουαρίου 1925, θα σχολιάσει με συντομία την άποψη που ο πρώτος, ακολουθώντας την κομματική γραμμή, είχε εκφράσει για το Μακεδονικό. «[Θ]έλομεν να πιστεύομεν», έγραφε η εφημερίδα, «ότι ο κ. Κορδάτος δεν θα διαστάση να ομολογήση ότι αυτονόμησις της Μακεδονίας σημαίνει παράδοσίς της της -έστω και μετά έτη- εις την Βουλγαρίαν».[67] Φαίνεται πως ο αστικός κόσμος της χώρας ή, ακριβέστερα, ένα κομμάτι του, αντιμετώπισε καταρχήν την κομμουνιστική συνθηματολογία για «ενιαία και ανεξάρτητη» *Μακεδονία και Θράκη περισσότερο μειδειών παρά εξοργιζόμενος*, κάνοντας, ωστόσο, σαφές πως ταυτόχρονα άρχιζε αργά-αργά να διαμορφώνει την εικόνα του Ελληνα κομμουνιστή - πράκτορα των Βουλγάρων, του βουλγαρικού εθνικισμού και επεκτατισμού.

Τούτο διαφαίνεται και στην ανταπάντηση του ίδιου του Πρωτονοτάριου στον Κορδάτο, δύο μέρες αργότερα.[68] Ο αντίδικος, πάντως, του μαρξιστή διανοητή, θα επικεντρώσει στο Μικρασιατικό ζήτημα. Το νέο στοιχείο που προσθέτει στη συζήτηση είναι η αιτιολόγηση των ελληνικών βλέψεων επί του εφάδους της Μικρασίας. Οπως τονίζεται, η «Ιωνία» είχε εκατομμύρια Ελλήνων· επομένως, δεν μπορεί να γίνεται λόγος περί ιμπεριαλιστικής ελληνικής επέκτασης, πράγμα που θα ήταν θεμιτό αν τα μικρασιατικά εδάφη κατοικούνταν αποκλειστικά από Τούρκους. Ο Κορδάτος, στην δική του ανταπάντηση, κατά πρώτο λόγο επιχείρησε να ανασκευάσει αυτό ακριβώς το επιχείρημα του συνομιλητή του. Διευκρίνησε πως οι Ελληνες κομμουνιστές ουδέποτε παρέβλεψαν «την ελληνικότητα της Μικρασίας», δηλαδή ότι τα μικρασιατικά παράλια είχαν έως πρόσφατα, από τη σκοπιά της πληθυσμιακής σύνθεσης, χαρακτήρα κατά βάση ελληνικό. Η πραγματικότητα τούτη, ωστόσο, δεν έδινε στο Ελληνικό κράτος κανένα κατακτητικό δικαίωμα. Κινούμενος στο αναλυτικό πλαίσιο που παρουσιάμε παραπάνω, ο Κορδάτος δεν αποδέχεται την επιδιωχθείσα επέκταση των ελληνικών συνόρων προς Ανατολάς ως απελευθερωτική, ακόμα και αν στηριζόταν σε «'ιστορικά' δικαιώματα», τα οποία άλλωστε, όπως υπενθυμίζει στον Πρωτονοτάριο, «και από την αστικήν ακόμη διπλωματία χαρακτηρίζονται ως αστειότητες». Θα δεχτεί μόνο πως υπήρχε ζήτημα «ωρισμένης φύσεως πολιτικών δικαιωμάτων» (υπονοείται κάποια μορφή αυτονομίας στο πλαίσιο του Τουρκικού κράτους) τόσο για τον ελληνικό πληθυσμό, όσο και για τους άλλους μη τουρκικούς λαούς που κατοικούσαν στα παράλια της Μικρασίας.[69]

V

Με την *Εισαγωγήν εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, που ως γνωστόν εκδίδεται το 1930, ο Κορδάτος επιχειρεί μία συνοπτική, λιτή -ας μας επιτραπεί να την χαρακτηρίσουμε- εξέταση της πορείας του νεοελληνικού κεφαλαιοκρατισμού. Στη βάση ή, καλύτερα, στο κέντρο της ανάλυσης του συγγραφέα υπάρχει ο προβληματισμός γύρω από την ανάπτυξη και τη συντριβή ή την παρακμή του «ελληνικού ιμπεριαλισμού». Ο προβληματισμός αυτός, όπως έχουμε ήδη δει, εφαρμόστηκε -στην ίδια την *Εισαγωγήν* και, πληρέστερα, στο πόνημα για το Ρήγα και την εποχή του- αναδρομικά και στην ερμηνεία της Επανάστασης του 1821, με αποτέλεσμα την επαναδιατύπωση ορισμένων στοιχείων του αρχικού εξηγητικού σχήματος, όπως αυτό είχε παρουσιαστεί στην *Κοινωνικήν σημασίαν*.

Η προσέγγιση του ιμπεριαλισμού από τον Κορδάτο του Μεσοπολέμου κινείται, όπως καταφαίνεται από διάφορα κείμενα, στο περίγραμμα των κλασικών μαρξιστικών θεωρήσεων (οι οποίες, βέβαια, είχαν και αποκλίνουσες πτυχές) του ιμπεριαλιστικού φαινομένου (Ρ. Χίλφερντινγκ, Κ. Κάουτσκυ, Ρ. Λούξεμπουργκ, Ι.Β. Λένιν, Ν. Μπουχάριν) ως κρατικής εκδήλωσης της επιθετικότητας του χρηματιστικού κεφαλαίου, σε μία εποχή όπου ο κεφαλαιοκρατισμός έχει ξεπεράσει την εποχή του ελεύθερου ανταγωνισμού. Ο Κορδάτος, πάντως, σε συμφωνία και με το έντονο αντιπατριωτικό πνεύμα που τον διακατείχε τότε, έδινε μεγάλη σημασία σε αυτό που ο ίδιος αντιλαμβανόταν ως σύνδεση του ιμπεριαλισμού με τον εθνικισμό, με τον τελευταίο να αποβάλλει το προγενέστερο προοδευτικό - δημοκρατικό - απελευθερωτικό περιεχόμενό του. Σε τούτο το σημείο, η θεώρηση Ελληνα μαρξιστή για τον ιμπεριαλισμού βρίσκεται πλησιέστερα σε εκείνη του Ρούντολφ Χίλφερντινγκ, παρά στου Λένιν.[70] Ετσι, τείνει να βλέπει κάθε επεκτατικό, εθνικιστικό όραμα και σχέδιο ως ιμπεριαλιστικό.[71]

Η ανάλυση του Κορδάτου στην *Εισαγωγήν* έχει αρκετές εμφανείς ανεπάρκειες και κενά όσον αφορά τις πλέον πρόσφατες εξελίξεις,[72] ενώ παρατηρείται, περισσότερο από κάθε άλλο βιβλίο του εκείνης της εποχής, αδιάκριτη εναλλαγή όρων όπως «ελληνική μπουρζουαζία», «ελληνικός καπιταλισμός» κ.λπ., όπου άλλοτε εννοείται ο αστισμός γενικά και, άλλοτε, σε στενότερο πλαίσιο, ο κεφαλαιοκρατισμός. Επιπλέον, το επίθετο «ελληνικός», ορισμένες φορές προσδιορίζει αυτό που σχετίζεται με την ελλαδική πραγματικότητα, και άλλες συμπεριλαμβάνει τον παροικιακό ελληνισμό, είτε αναφέρεται κυρίως σε αυτόν. Συνεπώς, κατά την ανάγνωση της εν λόγω μελέτης του Κορδάτου χρειάζεται προσοχή, να δίνεται έμφαση στη συνολική εικόνα της πορείας του ελληνικού κεφαλαιοκρατισμού που ο συγγραφέας σκιτσάρει, και όχι αποσπασματική προσέγγιση ορισμένων θέσεών του.

Στην *Εισαγωγήν* ο Κορδάτος κλίνει προς την υποτίμηση, σε σύγκριση με τις προγενέστερες αναλύσεις του, των καταστροφών του Αγώνα ως αιτιολογικού παράγοντα της υποχώρησης της ελληνικής αστικής τάξης έναντι των κοτσαμπάσηδων στο μετεπαναστατικό τοπίο της ελεύθερης Ελλάδας. Προβάλλει, απεναντίας, τον εμπορομεσιτικό χαρακτήρα της τάξης αυτής, τονίζοντας πως, από τη φύση του, το εμπορικό κεφάλαιο, σε αντίθεση με το βιομηχανικό, είναι συμβιβαστικό και συμφιλιωτικό με την παλαιά τάξη πραγμάτων που κάθε φορά συναντά, τόσο στην οικονομική όσο και στην πολιτική ζωή.[73] Η βιομηχανική ανάπτυξη και η διεύρυνση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στην παραγωγή και στις μεταφορές πραγματοποιήθηκε με αργούς ρυθμούς στο Ελληνικό κράτος. Το ελλαδικό κεφάλαιο, λοιπόν, στη δύση του 19ου αιώνα εξακολουθεί νά' ναι, καθώς διαπιστώνεται, πρώτιστα εμπορικό και ναυτιλιακό, ενώ παρόμοιο χαρακτήρα έχει και το κεφάλαιο της διασποράς που δρα έξω από τα όρια του Ελληνικού κράτους, όπου, σύμφωνα με την επισήμανση του Κορδάτου, ο Ελληνας είναι γνωστός «όχι σα βιομήχανος, μα σαν *έμπορας*, *ναυτικός* και *σαράφης* (χρηματιστής - τραπεζίτης)».[74]

Κατά το συγγραφέα της *Εισαγωγής* ο κεφαλαιοκρατισμός αναπτύσσεται σχετικά γοργά έπειτα από το γύρισμα του αιώνα μας, σύντομα όμως φθάνει σε ένα πρόωρο σταμάτημα. Καθώς εξηγεί,

η έλλειψη, πάν' απ' όλα, εγχώριων πρώτων υλών -πρώτιστα καύσιμων υλών για την ενεργειακή στήριξη της ντόπιας βιομηχανίας-, η απώλεια των δυνατοτήτων δράσης του ελληνικού κεφαλαίου στο χώρο της άλλοτε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και διαπλοκή της χώρας στο διεθνές ιμπεριαλιστό σύστημα, δείχνουν πως η ελληνική κοινωνία δεν μπορεί να υπερβεί, τελικά, τον εμπορομεσιτικό χαρακτήρα της· κατά συνέπεια, ο ελληνικός κεφαλαιοκρατισμός δε θα κατορθώσει να καταστεί τίποτα περισσότερο από ένα εξάρτημα του διεθνούς, εν πολλοίς του βρετανικού, ιμπεριαλισμού. Εξετάζοντας τα σχετικά νούμερα, ο Κορδάτος ισχυρίζεται πως η δυναμική του ελληνικού κεφαλαιοκρατισμού εξαντλείται οριστικά εκεί, περί τα μέσα της δεκαετίας του '20 και, ακριβέστερα, γύρω στο 1926/27.

Αναφερόμενος στις «μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις» της χώρας που, όπως εξηγεί, «αυτές έχουν άμεσο σχέση με το προλεταριακό κίνημα και είνε ο δείκτης της εξέλιξης του βιομηχανικού κεφαλαίου», θα διαπιστώσει: «Ο βιομηχανικός [...] οργασμός [...] σταμάτησε. Από τα 1927 άρχισε να καλμάρη. Από το 1927 και δώθε έχουμε περιορισμό του βιομηχανικού κεφαλαίου κι' ακόμα μιά οικονομική κρίση που ολοένα ξαπλώνεται».[75] Η ανακοπή της ανοδικής πορείας δεν εκτιμάται ως προσωρινή· ίσα-ίσα που «εφήμεροι» θεωρούνται οι όροι που είχαν εκθρέψει τον προηγούμενο βιομηχανικό «οργασμό», όροι που σχεδόν αποκλειστικά αποδίδονται στον ερχομό των προσφύγων (φτηνό εργατικό δυναμικό, κυρίως) και των οποίων (όρων) η τονοτική επίδραση στη ντόπια βιομηχανία έχει πλέον εξαντληθεί. Κοντολογής, το βιομηχανικό μέλλον της Ελλάδας προβλέπεται από τον Κορδάτο ζοφερό -ζοφερότατο.[76]

Η παραπάνω απαισιόδοξη εικονογράφηση της ελληνικής βιομηχανίας, του ελληνικού κεφαλαιοκρατισμού, οι συναφείς αιτιάσεις (έλλειψη πρώτων υλών κ.λπ.), καθώς και μία σειρά από άλλες εκτιμήσεις και συμπεράσματα που παρατίθενται στο βιβλίο, δε διατυπώνονται από τον Κορδάτο για πρώτη φορά στην *Εισαγωγήν*, το 1930 -μολονότι τότε γίνονται πλατειά γνωστές στο αναγνωστικό κοινό της Ελλάδας. Προηγείται μία πρώτη επεξεργασία των ζητημάτων αυτών η οποία είχε περιληφθεί στο κείμενο της *Révolution prolétarienne*, το 1926. Ουσιαστικά, το οικείο τμήμα του επιστολιμαίου άρθρου του Ελληνα μαρξιστή που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό του Σουβαρίν[77] αποτέλεσε τη μήτρα που παρήγαγε την ανάλυση η οποία παρουσιάστηκε με την *Εισαγωγήν*. Η χρονική στιγμή κατά την οποία πρωτοδιατυπώνεται η απαισιόδοση ανάλυση του Κορδάτου για τον ελληνικό κεφαλαιοκρατισμό δεν πρέπει να είναι συμπτωματική: το 1926/7 παρατηρήθηκαν οι πρώτες «αρνητικές διακυμάνσεις»[78] στην εγχώρια βιομηχανία του Μεσοπολέμου.

Ο μαρξιστής συγγραφέας της *Εισαγωγής* παρουσιάζεται και σε ό,τί αφορά τις δυνατότητες ανάπτυξης του γεωργικού τομέα της χώρας εξίσου απαισιόδοξος με την περίπτωση του μέλλοντος της βιομηχανίας στην Ελλάδα. Με δεδομένη τη συνολική καχεξία της κοινωνίας (ανεπαρκείς έως ανύπαρκες συγκοινωνίες, χαμηλότατο μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού κ.λπ.), την κυριαρχία της μικρής ιδιοκτησίας στις καλλιεργούμενες γαίες, τις τεχνητά υψηλές τιμές αρκετών γεωργικών προϊόντων και ορισμένα φυσικά στοιχεία που εκλαμβάνονται ως ανυπέρβλητα σχεδόν όρια για την ελληνική γεωργία, ο Κορδάτος θα εκτιμήσει πως το μέλλον της τελευταίας δε διαγράφεται αναπτυξιακό και συγχρονισμένο με τις επιταγές της αναπτυσσόμενης τεχνολογίας, ούτε βέβαια επωφελές για τους ίδιους τους αγρότες.[79]

Τα πολιτικά, τώρα, συμπεράσματα του Κορδάτου δεν εκπλήσσουν. Γενικά, δεν πιστεύει, μέσα και στη γενικότερη, όχι άμεσα επαναστατική -με τη συνδρομή και της σοσιαλδημοκρατίας- φάση που κατά τη γνώμη του διερχόταν το διεθνές σύστημα της κεφαλαιοκρατίας πως το αστικό καθεστώς της Ελλάδας αντιμετωπίζει στο κοντινό μέλλον κίνδυνο ανατροπής. Ο πρωταρχικός λόγος για τούτο εντοπίζεται στην ανεπάρκεια του υποκειμενικού παράγοντα, ένα δεδομένο το οποίο βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την καθυστέρηση της χώρας, τον εμπορομεσιτικό χαρακτήρα της. Ενδεικτική είναι η αρνητική προσήμανση με την οποία ο Κορδάτος επένδυσε την προβληματική παρουσία της εργατικής τάξης της χώρας, που εν πολλοίς στερείται ενός

ξεκάθαρου ταξικού στίγματος. Εύγλωττη είναι η σχετική επισήμανση από την *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* που ακολουθεί:

> [...] οι *προλετάριοι* στην Ελλάδα λίγο [έως] πολύ [...] είναι και *μικροαστοί*. Δεν ζούσαν, ούτε και ζουν, μόνο από τα δυό τους χέρια, από το πούλημα της εργατικής τους δύναμης. Έχουν κάποια μικρή ιδιοκτησία. Και μαζύ με τον πατέρα ή τον αδερφό *εργάζονται τα παιδιά*, (μοδιστρούλες, εργάτριες κλπ.) κ' έτσι ο εργατικός μιστός αυξάνει. Κι' αυτοί οι βιομηχαν[ικ]οί εργάτες [(]τραμβαγέρηδες, μηχανουργοί, θερμαστές κλπ.) *κάτι* (αμπέλι, σπιτάκι, περιβόλι κλπ.) έχουν στο χωριό τους. Μεγάλη και βαρειά βιομηχανία -το τόνισα κι' αλλού- δεν υπάρχει στην Ελλάδα κι' ούτε πρόκειται να δημιουργηθή.[80]

Βέβαια, οι ειδικοί όροι της καχεξίας του κεφαλαιοκρατισμού στην Ελλάδα προβλέπεται να δρομολογήσουν, όχι όμως στο εγγύς μέλλον, τον κλυδωνισμό του. Χωρίς «περιθώριο για μιά απεδώ και εμπρός οργανική ανάπτυξη», υποταγμένος «στο ξένο κεφάλαιο»,[81] ο ελληνικός κεφαλαιοκρατισμός μοιραία θα αναζητήσει την τροφή του στην εντατικότερη και ολοένα πιο τρομοκρατική απομύζηση των εργατικών στρωμάτων -κυρίως μέσω των φορολογικών μηχανισμών και της συμπίεσης των μισθών-, πράγμα που θα πυροδοτήσει σε εύθετο χρόνο το φούντωμα της εργατικής αντίδρασης και θα κλονίσει, επομένως, το οικοδόμημα της ελληνικής «μπουρζουαζίας».

Πιθανή απόκριση της άρχουσας τάξης στην επερχόμενη αναταραχή είναι, σύμφωνα με τον Κορδάτο πάντοτε, η ανοικτή δικτατορία· η «απροκάλυφτη διχτατορία κάποιου άλλου: του 'παράγοντα'», όπως σημειώνει, διαστέλλοντάς τη με την τότε «βενιζελική κοινοβουλευτική δικτατορία».[82] Αυτό το δικτατορικό καθεστώς θα επιβληθεί με πρώτο στόχο τον περιορισμό των ανατρεπτικών τάσεων της κοινωνίας και την εγγύηση του ξεζουμίσματος του εργατικού πλυθησμού· παράλληλα, θα λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της προετοιμασίας του εδάφους για νέες κατακτητικές περιπέτειες.

Η απαισιόδοξη οπτική του Κορδάτου που παρουσιάστηκε παραπάνω συνιστά, απ' όσο γνωρίζουμε, μοναδική -κυριολεκτικά- περίπτωση σε όλο το φάσμα του ελληνικού μαρξισμού του Μεσοπολέμου. Επέμενε, μάλιστα, σε αυτήν και την υπεράσπιζε με αξιοπρόσεκτο πείσμα: ενδεικτική είναι, από τούτη την άποψη, η θερμή αλλά και διαυγής απάντησή του, το 1934, σε έναν υπαινιγμό του Στρατή Σωμερίτη, Γενικού Γραμματέα τότε του Σοσιαλιστικού Κόμματος, για το ό,τι είχε οδηγηθεί (ο Κορδάτος) σε μία τόσο απαισιόδοξη ματιά, πέφτοντας θύμα ορισμένων υστερόβουλων καταστροφολόγων συντακτών εκθέσεων για την ελληνική βιομηχανία.[83] Μία μικρή γεύση της απομόνωσης του Κορδάτου όσον αφορά τις θέσεις του για το μέλλον της ελληνικής βιομηχανίας -όπου συγκεφαλαιώνεται, βέβαια, η ανάλυση για την παρελθούσα πορεία της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης στη χώρα- μπορούμε να πάρουμε με μία σύντομη σύγκριση των αιχείων γενικών συμπερασμάτων του μαρξιστή διανοητή με τα ανάλογα της ανάλυσης του ΚΚΕ, αφενός, και του Σεραφείμ Μάξιμου, αφετέρου.

Η προσέγγιση του Κορδάτου συνέκλινε με εκείνη του Κομμουνιστικού Κόμματος στα τέλη της δεκαετίας του '20 στην πεποίθηση πως ο ελληνικός κεφαλαιοκρατισμός δεν είχε τη δυνατότητα για «'οργανική' ανάπτυξη» (θέση σοσιαλδημοκρατική που, αναγκαστικά, απορριπτόταν από τους κομμουνιστές), δίχως τούτο να «σημαίνει πως σταματά η εξέλιξη της οικονομίας της χώρας», σύμφωνα με μία διαπίστωση του Δ' Συνεδρίου του κόμματος (10-15 Δεκεμβρίου 1928). Οι αιτιάσεις, ωστόσο, της αδυναμίας για «οργανικού» τύπου ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατισμού στην Ελλάδα διέφεραν. Το πρώην κόμμα του μαρξιστή συγγραφέα την απέδιδε στην υποτελή σχέση του ελληνικού κεφαλαίου με το διεθνή ιμπεριαλισμό, το «αγγλογαλλογερμανικό χρηματιστικό κεφάλαιο», όπως επίσης αναφερόταν στη σχετική απόφαση του Δ' Συνεδρίου. Ο Κορδάτος, από τη μεριά του, είχε αναγάγει -όπως προαναφέρθηκε- σε μείζον ζήτημα, πάνω και από την ιμπεριαλιστική

διαπλοκή, την έλλειψη της χώρας σε πρώτες ύλες. Επιπλέον, Κορδάτος και ΚΚΕ δε συνέπιπταν στις εκτιμήσεις που αφορούσαν την αντοχή του αστικού καθεστώτος στην Ελλάδα και, εξ αντιδιαστολής, των άμεσων δυνατοτήτων του υποκειμενικού παράγοντα της σοσιαλιστικής επανάστασης.[84]

Περιορισμένες αναπτυξιακές δυνατότητες διέγνωνε για τον ελληνικό κεφαλαιοκρατισμό, του οποίου τη μεγάλη εξάρτηση «από το ξένο κεφάλαιο» τόνιζε, και ο Σ. Μάξιμος, γράφοντας στις αρχές του 1928, λίγο μετά από το ουσιαστικό αποτράβηγμά του από το ΚΚ, γύρω από «την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα» στο περιοδικό όργανο της «Αντιπολίτευσης του Κ.Κ.Ε.» *Σπάρτακος*. Ενα σημείο στο οποίο παρατηρείται μερική σύγκλιση με τις απόψεις του Κορδάτου είναι αυτό που αφορά την έλλειψη πρώτων υλών. Ο Μάξιμος θεωρεί το ζήτημα μεγάλης σπουδαιότητας· επειδή όμως δεν πιστεύει πως η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα έχει εξαντλήσει τα περιθώριά της, δε συνδέει τα δύο θέματα με τον τρόπο του Κορδάτου, αλλά περιορίζεται στην πρόβλεψη πως

> η ανάπτυξη της βιομηχανίας συνολικά θα περάσει στην συγκεκριμένη περίπτωση ανάπτυξης εκείνων από τις βιομηχανίες για τις οποίες υπάρχουνε πάγιες προϋποθέσεις ανάπτυξης (πρώτες ύλες). Αυτές θα αναπτυχθούνε. Σ' αυτές θα στηριχθεί η βιομηχανία.[85]

Με εκ διαμέτρου αντίθετη γνώμη από εκείνη του Κορδάτου εμφανίζεται ο Μάξιμος στο θέμα που αφορά την ανάπτυξη του προλεταριάτου στην Ελλάδα και στο ταξικό στίγμα του. (Η γνωστή θέση του πρώτου είχε δημοσιευτεί ήδη, πριν από το μελέτημα του Μάξιμου, στο περιοδικό του Σουβάριν και, πιθανότατα, είχε υποπέσει στην αντίληψη του τελευταίου.) Κατά τον αρθρογράφο του *Σπάρτακου*, η προηγηθείσα βιομηχανική ανάπτυξη είχε ήδη επιφέρει τη δημιουργία μίας πολυαριθμης στρατιάς ανθρώπων οι οποίοι εξαρτώνταν αποκλειστικά από το μισθό τους. Το τότε υπάρχον ελληνικό προλεταριάτο θεωρείται αρκετά ισχυρό και συμπαγές ώστε «να καταλάβει την εξουσία και να στηρίξει μιά εργατική δικτατορική κυβέρνηση χωρίς εξωτερική βοήθεια».[86]

Μία εργασία όπως η *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* του Κορδάτου δεν ήταν δυνατό να μην απασχολήσει την κριτική της εποχής που δημοσιεύτηκε. Από τη μία μεριά, τα προβλήματα και τα θέματα που πραγματευόταν ήσαν εξαιρετικά επίκαιρα, όπως άλλωστε φανέρωνε και το γεγονός της συνεχώς διογκούμενης σχετικής φιλολογίας εκείνα τα χρόνια.[87] Από την άλλη, όταν κυκλοφορεί το εν λόγω βιβλίο του, ο Κορδάτος είναι ήδη καταξιωμένος ευρεία ως ο κορυφαίος Ελληνας μαρξιστής μελετητής της ελληνικής κοινωνίας.

Ενα ενδιαφέρον κριτικό σημείωμα για την *Εισαγωγήν* του Κορδάτου δημοσιεύεται το καλοκαίρι του 1930 στο περιοδικό *Εργασία*, φέροντας την υπογραφή του Σπύρου Ι. Κωστόπουλου, της γνωστής οικογένειας Μεσσηνίων τραπεζικών και πολιτικών παραγόντων, γιού του τραπεζίτη (άλλοτε υπαλλήλου εμπορικού και, κατόπιν, υφασματεμπόρου) Ιωάννη Φ. Κωστόπουλου.[88] Αυτή η ιδιότητα του κριτικογράφου, καθώς και εκείνη του μέλους της διεύθυνσης του περιοδικού, το οποίο τότε ήταν το ημιεπίσημο έντυπο όργανο του κυβερνητικού βενιζελισμού, προσδίδουν αυτονόητα στο σημείωμα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Θα μπορούσε να εκληφθεί -ίσως όχι ολότελα αβασάνιστα- ως τυπική κριτική μίας μαρξιστικής ανάλυσης της πορείας ελληνικής οικονομίας από τη σκοπιά του φιλελεύθερου, «φιλοπρόοδου» ντόπιου αστισμού, ο οποίος επαγγελόταν με θέρμη την οικονομική ανάπτυξη, προέβαλλε τα αγαθά του βιομηχανικού πολιτισμού, εκθείαζε τα επιτεύγματα της επιστήμης και είχε το νου και το βλέμμα στραμμένο προς την Εσπερία.

Τρεις βασικές αντιρρήσεις για την ανάλυση του Κορδάτου θα εγείρει ο Κωστόπουλος στην κριτική του. Πρώτον, αμφισβητείται η θέση του πρώτου -χαρακτηριστική για το σύνολο του μεσοπολεμικού έργου του- πως στις ρίζες του εθνικιστικού φαινομένου βρισκόταν ο αστισμός· ότι, δηλαδή, ο εθνικισμός ήταν περεπόμενο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, των νεώτερων χρόνων. Στη βάση της αντίρρησης αυτής και, κάνοντας αφαίρεση από το συνολικό

ερμηνευτικό πλαίσιο του μαρξιστή διανοητή για το '21, τις προϋποθέσεις και τα επακολουθήσαντα της ανεξαρτησίας, ο κριτικός της *Εισαγωγής* καταγράφει τη διαφωνία για το ότι το κίνημα του 1909 είχε εθνικιστικούς στόχους. Ειδικότερα, διαφωνεί διότι το Γουδί προβαλλόταν από τον Κορδάτο (με τις γνωστές θέσεις του για νέα αστικά στρώματα κ.λπ.) «ως ένα έργον της ανδρωθείσης αστικής τάξεως». Προς επίρρωσιν της ορθότητας της θέσης του, θα επικαλεστεί το παράδειγμα της οθωνικής περιόδου, οπότε, καθώς αναφέρει, η ελλαδική κοινωνία διακατεχόταν από «εθνικιστικόν πυρετόν», χωρίς βέβαια να μπορεί κανείς να κάνει λόγο για ύπαρξη ελληνικής βιομηχανικής αστικής τάξης. Από τα παραπάνω συνάγεται πως στην εν λόγω αντίρρηση του Σπύρου Κωστόπουλου αποτυπώνεται η ιδεολογική επιλογή του φιλελεύθερου αστισμού να αποκαθαρθεί (είτε να λάβει σαφή απόσταση) από ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί -από την αριστερή κριτική, βέβαια- ως εθνικιστική σκουριά, από ό,τι θα μπορούσε να εκληφθεί ως η πλέον επιθετική, αντιδραστική αλλά και ιδιοτελής πτυχή ή παρενέργεια του εθνικού αισθήματος.

Δεύτερον, ο Κωστόπουλος δε συμμερίζεται, όπως ήταν αναμενόμενο, τη διάχυτη απαισιοδοξία του υπό κρίσιν μελετήματος για το βιομηχανικό μέλλον της Ελλάδας. Πιστός στο πνεύμα του αστικού «προοδευτισμού» τονίζει, αντίθετα, υπερασπίζοντας και την κυβερνητική πολιτική, τις σημαντικές -κατά τη γνώμη του- παρακαταθήκες του κυβερνητικού έργου για το μέλλον της βιομηχανίας και της γεωργίας της χώρας. Οσον αφορά την τελευταία, μάλιστα, μνημόνευε τα έργα υποδομής που είχαν γίνει, ενώ πίστωνε στα θετικά βήματα και την «ενίσχυσιν της αγροτικής πίστεως» από το κράτος -τούτο το τελευταίο, ο Κορδάτος το αξιολογούσε αρνητικά ως θανατηφόρο σφιχταγκάλιασμα των αγροτών. Τέλος, ο κριτικός του Κορδάτου αρνείται, έμμεσα πλην σαφώς, πως η χώρα βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης από ξένα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα, προφανώς εκφράζοντας το αίσθημα εθνικής περηφάνειας και αυτοσεβασμού της μερίδας εκείνης της ελληνικής αστικής τάξης που «εργάζεται» και «δημιουργεί».

Γενικά, το πόρισμα της κριτικής του Σπύρου Κωστόπουλου για το βιβλίο του Κορδάτου είναι αρνητικό. Ο πρώτος χρεώνει στο δεύτερο πως παρασύρθηκε «από την προκατάλυψιν του μαρξιστού», χάνοντας «την ψυχραιμίαν του ιστορικού». Ετσι, αντιπαραθέτει αυτό το έργο στα προγενέστερα ιστορικά πονήματά του, τα οποία φαίνεται ότι έβλεπε με θετικότερο μάτι, ως αυστηρότερα επιστημονικά, πιο συγκροτημένα, αναζωογονητικά της ελληνικής ιστοριογραφίας, η οποία ήταν μαθημένη να ερμηνεύει τα πάντα «αποκλειστικώς σχεδόν επί τη βάσει μόνο των στοιχείων της εθνικής παραδόσεως» -χωρίς τούτο, φυσικά, να αναιρεί την εκ μέρους του απόρριψη του ιστορικού υλισμού, ο οποίος και κατατάσσεται στις «άκαμπτες» μεθόδους της ιστορικής ανάλυσης.

Πάντως η «προκατάλυψις» για την οποία κάνει λόγο ο Κωστόπουλος δεν εμφανίζεται, όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα του ίδιου, ως εγγενές στοιχείο του γεγονότος ότι ο Κορδάτος είναι μαρξιστής. Απεναντίας, αυτή η ιδιότητα φέρεται να συνυπάρχει μάλλον συμπτωματικά με την «προκατάληψιν». Διότι, όπως γράφεται, η *Εισαγωγή* κάνει σοβαρές υποχωρήσεις, σε βάρος της επιστημονικότητας, σε αντιλήψεις του συρμού περί τα οικονομικά, οι οποίες συνιστούν τον κοινό τόπο της «ελαφράς φιλολογίας όχι μόνον του κομμουνιστικού αλλά και του αστικού τύπου». Με άλλα λόγια, και προεκτείνοντας το συλλογισμό του συντάκτη της βιβλιοκρισίας, αν ο Κορδάτος βρισκόταν στην αντίπερα όχθη, η «προκατάλυψις» του, συνεπεία των ανεπαρκειών του στην ανάλυση, θα είχε πάρει τη μορφή «αστικής προκαταλήψεως» με αντικυβερνητική χροιά, λ.χ. με πνεύμα αντιδυτικό, αντιβιομηχανικό, ίσως αντικοινοβουλευτικό κ.λπ.

Περίπου όπως ο Σπύρος Κωστόπουλος, έτσι και ο νομικός (εισηγητής τότε στο ΣτΕ) και λογοτέχνης Μιχαήλ Στασινόπολος, γράφοντας στη *Νέα Εστία* το φθινόπωρο του 1930, είχε τη γνώμη ότι η *Εισαγωγή* του Κορδάτου παλινδρομούσε ανάμεσα στη συστηματικότητα, την πειστικότητα και την καλή τεκμηρίωση, από τη μία μεριά, και στην αυθαιρεσία και την προχειρότητα της «οικονομολογική[ς] δημοσιογραφία[ς]», από την άλλη, που, καθώς υποστηρίζεται, χαρακτηρίζουν την ανάλυση του συγγραφέα για τις πλέον πρόσφατες εξελίξεις της ελληνικής οικονομίας.[89] Ο

Στασινόπουλος, που είναι φανερό πως δε συμφωνεί με ακριβώς αυτή την ανάλυση, δε προβαίνει στη συγκεκριμενοποίηση των αντιρρήσεών του. Οπως εύκολα γίνεται αντιληπτό από το ίδιο το κείμενο, το ερέθισμα για τη σύνταξή του έδωσε η γλώσσα της μελέτης του μαρξιστή συγγραφέα, για την οποία γίνονται ορισμένες εξαιρετικά ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις (στις οποίες θα αναφερθούμε παρακάτω).

Ο Στασινόπουλος γενικά θεωρεί ατυχή τον «βαρύν και δυσβάστακτον τίτλον *Ιστορία*» για το κρινόμενο βιβλίο, καταθέτοντας ως προσφορότερο αυτόν της «*Κριτικής*» ή κάποιον «άλλο συνώνυμο».[90] Τούτη ακριβώς η γνώμη θα δώσει λαβή στον Κορδάτο για ένα σύντομο επιστολιμαίο σχόλιο πάνω στο σημείωμα του κριτικού του στη *Νέα Εστία*.[91] Εκεί θα τονίσει εκλαβάνοντας έμμεσα τούτο και ως μία καταρχήν αντίκρουση στα περί προχειρότητας που του είχαν καταμαρτυρηθεί, πως ο ίδιος τιτλοφόρησε το βιβλίο του *Εισαγωγή στην ιστορία* και όχι απλώς *Ιστορία*. Δε θα παραλείψει, επίσης, να επισημάνει πως ο Μ. Στασινόπουλος απέφυγε να εισέλθει στο συγκεκριμένο έλεγχο ή στην αναίρεση των βασικότερων έστω θέσεών του που δεν τον εύρισκαν σύμφωνο.

Μία άλλη βιβλιοκρισία της *Εισαγωγής*, γραμμένη από το γνωστό αγροτοσοσιαλιστή και μελετητή Χρυσό Ευελπίδη, έναν διανοούμενο κάθε άλλο παρά εχθρικό στο μαρξισμό και στη «μέθοδον του ιστορικού υλισμού», θα δημοσιευτεί στις αρχές του 1931 στο *Αρχείον* του Δ. Καλιτσουνάκι.[92] Το ενδιαφέρον στο σημείωμα του Ευελπίδη συνίσταται στην κριτική του όλου σχήματος του Κορδάτου περί «ιμπεριαλισμού του ελληνικού καπιταλισμού», σύμφωνα με την αναδρομική εφαρμογή του οποίου η ελληνική αστική τάξη εμφάνισε πρώιμα δείγματά του από την εποχή, κιόλας, της προπαρασκευής του 1821. Ο κριτικογράφος, επικαλούμενος και την ανάλυση του ιμπεριαλισμού από το Λένιν στην πασίγνωστη μπροσούρα του, ελέγχει ως θεμελιακά λαθεμένη την οικεία συλλογιστική του μαρξιστή συγγραφέα. Ουσιαστικά επικρίνεται η τάση του τελευταίου να θεωρεί σχεδόν κάθε νεώτερη εθνικιστική εκδήλωση ως εκδήλωση ιμπεριαλιστική. Στο διάγραμμα τούτης της κριτικής ο Ευελπίδης θα αντιτάξει στον Κορδάτο, επηρεασμένος πιθανότατα από την ανάλυση του Σκληρού πάνω σε τούτο το σημείο, πως «η μεγάλη ιδέα είνε μάλλον λείψανον της βυζαντινής παραδόσεως, το οποίον ανέζησεν κατά τας αρχάς του 19ου αι., υπό την επήρειαν ιδία των ρωμαντικών και εθνικιστικών ιδεών της γαλλικής επαναστάσεως».[93]

Οι θέσεις και οι απόψεις για την ελληνική κεφαλαιοκρατία που ο Κορδάτος εξέθετε στην *Εισαγωγήν* κρίθηκαν, όπως ήταν επόμενο, και από το ΚΚΕ. Οχι, βέβαια, μόνον επειδή από κάποια στιγμή και έπειτα η ζαχαριαδική -δηλαδή η διορισμένη από την ΚΔ- ηγεσία του κόμματος εξαπέλυσε τη γνωστή γενική επίθεση εναντίον του, στην οποία «διακρίθηκε» ο Γιάννης Ζεύγος· αλλά και διότι, ούτως ή άλλως, το βιβλίο του Κορδάτου έθιγε ζητήματα που άπτονταν του σχεδιασμού της κομμουνιστικής τακτικής στην Ελλάδα, όπως, λ.χ., το πρόβλημα του χαρακτήρα της εργατικής τάξης. Τούτο το τελευταίο, μάλιστα, παρέσχε και την αφορμή για τον πρώτο σχετικό σχολιασμό.

Οπως είδαμε λίγο πιο πάνω, η θέση του Κορδάτου πάνω στο ζήτημα υπήρχε διατυπωμένη και στη μελέτη του για το εργατικό κίνημα. Ο συνάδελφος και συμπατριώτης του συγγραφέα της *Εισαγωγής* και στέλεχος του ΚΚΕ Μιλτιάδης Προφυρογένης, κρίνοντας την *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, σχολίασε το συμπέρασμά του πως λίγο-πολύ οι Ελληνες προλετάριοι εκείνης της εποχής ήταν «και μικροαστοί» επειδή -όπως υποστήριζε- δεν εξαρτώνταν αποκλειστικά από την πώληση της εργατικής δύναμής τους, ως εξής: «Για μας [: τους κομμουνιστές, το ΚΚΕ] αυτή η συγκεκριμένη αντίληψη είναι πραγματικά αυθαίρετη και επικίνδυνη, γιατί οδηγεί στο χάσιμο της εμπιστοσύνης στον ιστορικό ρόλο του Ελληνικού προλεταριάτου (ανεξάρτητα από την αντίφαση που έχει μέσα της».[94]

Το λογικό, κυρίως, και το ιστορικό σφάλμα που κατά τον Πορφυρογένη συνδυάζονταν στην σχολιασθείσα «αντίληψη» του Κορδάτου για το χαρακτήρα της ελληνικής εργατικής τάξης εκείνων των χρόνων, θα αποτελέσει και τον πυρήνα της μεταγενέστερης επίθεσης του Ζεύγου στις

θέσεις και στα συμπεράσματα της *Εισαγωγής*, όταν ο συγγραφέας της θα κατηγορηθεί ανοικτά ως μίσθαρνο όργανο του ταξικού εχθρού, που επιχειρεί να σπείρει σύγχυση και απογοήτευση στο βασικό υποκείμενο της επαναστατικής διαδικασίας στη χώρα -το ελληνικό προλεταριάτο. Βέβαια, τότε οι τόνοι θα έχουν ανεβεί πάρα πολύ και δε θα θυμίζουν πλέον σε τίποτα το νηφάλιο σχόλιο του Πορφυρογένη στο, κατά τα άλλα, ευμενές για τον Κορδάτο σημείωμά του.

Οταν δημοσιευόταν το τελευταίο (Μάρτιος του 1932), οι σχέσεις του Κορδάτου με το ΚΚΕ δεν ήσαν τεταμένες -η ρήξη, δεν είχε επέλθει ακόμα. Βέβαια, η ζαχαριαδική ηγεσία είχε ήδη εγκατασταθεί στο πιλοτήριο του κόμματος και πολλά πράγματα άρχιζαν βαθμηδόν να αλλάζουν. Ωστόσο, ο Κορδάτος είχε «προαχθεί» (αν μπορεί να ειπωθεί έτσι) από συνεργάτης των *Πρωτοπόρων* σε μέλος της συντακτικής επιτροπής των *Νέων Πρωτοπόρων*, που τους διαδέχτηκαν έπειτα από την αποπομπή του Πέτρου Πικρού, ελπίζοντας, μάταια όπως έμελε να δείξει η τροπή των πραγμάτων,[95] πως η νέα ηγεσία του ΚΚΕ δε θα στραγγάλιζε με επεμβάσεις το νέο ξεκίνημα του περιοδικού και της φερώνυμης κίνησης αριστερών λογοτεχνών και διανοουμένων.

Η ρήξη του Κορδάτου, ο οποίος φυσικά αποχωρεί από τους *Νέους Πρωτοπόρους*, με το Κομμουνιστικό Κόμμα πραγματοποιείται γύρω στο Μάιο του 1932, ένα δίμηνο έπειτα από τη δημοσίευση του σημειώματος του Πορφυρογένη. Λίγο αργότερα, το βιβλίο του Κορδάτου που ο τελευταίος είχε κρίνει ευνοϊκά θα δεχτεί, μέσα από τις σελίδες του επίσημου κομματικού οργάνου, ανηλεή επίθεση από τον Ορφέα Πετρανό (ψευδώνυμο του Ο. Οικονομίδη), ο οποίος εξέφραζε τις διαθέσεις της κομματικής ηγεσίας έναντι του μαρξιστή διανοητή. Ο αρθρογράφος θα εγκαλέσει στην τάξη και τον ίδιο τον Πορφυρογένη για το «φιλελευθερισμό» του, όπως γράφει, δηλαδή το ό,τι είχε χαριστεί στον Κορδάτο, του οποίου οι αναλύσεις για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία δε σήμαιναν τίποτα άλλο παρά «Αντίο Επανάσταση».[96]

Το κείμενο του Πετρανού συνιστούσε πρόγευση της επίθεσης του Ζεύγου, η οποία θα εκδηλωθεί ύστερα από ένα χρόνο, με την επιστροφή του από το Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο της Μόσχας. Η επίθεσή αυτή στο πρόσωπο και στο έργο του Κορδάτου είναι το κτύπημα του ΚΚΕ ενάντια στην πλέον αντιπροσωπευτική, πιο δραστήρια και παραγωγική -και ως εκ τούτου πιο επικίνδυνη, όπως λογάριαζε τα πράγματα τότε το κόμμα αυτό- φυσιογνωμία του ελληνικού μαρξισμού εκείνου του καιρού, στο πλαίσιο ενός συνολικού ξεκαθαρίσματος λογαριασμών με τους εκτός κόμματος, διαφωνούντες μαρξιστές και κομμουνιστές -αλλά και με την ίδια την ιστορία του, το παρελθόν του. Οι προδιαγραφές αυτής της στάσης θα διατυπωθούν από το Ζεύγο, στα δέκατα πέμπτα γενέθλια του ΚΚΕ (Νοέμβριος 1933). Οι προαναφερθέντες, θα θεωρηθούν συλλήβδην ως συνεχιστές του μακαρίτη Σκληρού τόσο στο πολιτικό, όσο και στο ιδεολογικό επίπεδο. Οπως αναφέρεται σχετικά,

> [ο] «Μαρξισμός» του Γ. Σκληρού είναι η πιο χοντροκομμένη διαστρέβλωση του μαρξισμού προς το συμφέρον της μπουρζουαζίας, μα οι διάφοροι οπορτουνιστές και οι διάφορες οππορτουνιστικές ομάδες [: Κορδάτος, Θ. Παπακωνσταντίνου, Πουλιόπουλος, οι Αρχειομαρξιστές κ.λπ.], που ενάντιά τους παλεύει το Κ.Κ.Ε., δεν εκφράζουν τίποτ' άλλο με τη μιά ή την άλλη φόρμα παρά τον οππορτουνιστικά διαστρεβλωμένο «Μαρξισμό» του Σκληρού και δεν παίζουν παρά το ρόλο του πράχτορα του ταξικού εχτρού μέσα στο προλεταριακό στρατόπεδο.[97]

Λίγο πριν, ο ίδιος είχε δημοσιεύσει το προγραμματικό κείμενο της επίθεσής του στον Κορδάτο, με τίτλο «Ο 'Μαρξιστής' Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουαζίας», όπου έθιγε ζητήματα μεθόδου και θεωρίας στις εργασίες του αντιπάλου του (βλ. σημ. 53 του κεφ. 4.3). Στη συνέχεια, προχώρησε στη σφυροκόπηση του Κορδάτου στα επιμέρους πεδία. Πρώτα, όπως είδαμε αναλυτικά αλλού, ως μελετητή της Ελληνικής Επανάστασης, δηλαδή ως συγγραφέα της *Κοινωνικής σημασίας* και της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* κατά κύριο λόγο. Κατόπιν, ως ιστορικό του εργατικού

κινήματος της χώρας, τουτέστιν ως εκπονήσαντα τη δίτομη *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*. Σειρά είχε, έπειτα, ο συγγραφέας της *Εισαγωγής εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*.

Το πώς θα κινηθεί ο Ζεύγος ως επικριτής της *Εισαγωγής* προαλείφεται στην προαναγγελία που παρατίθεται στο τέλος του δριμύτατου κριτικού σημειώματός του για την εργασία του Κορδάτου γύρω από το εργατικό κίνημα η οποία στόχευε, δήθεν, στην κατασκευή «ιστορικών τίτλων» για λογαριασμό της «μπουρζουαζίας», προκειμένου να προωθηθεί πειστικά η θέση πως η εργατική τάξη της χώρας χρωστούσε ευγνωμοσύνη στο βενιζελισμό. Στην αναγγελία, λοιπόν, της επόμενης μάχης του πολέμου ενάντια στον Κορδάτο, δίνεται η υπόσχεση πως ο τελευταίος, κρινόμενος ως αρχηγέτης της «αντεπανάστασης» θα ξεσκεπαστεί:

> 1) Σαν απολογητής του παρασιτισμού της ελληνικής μπουρζουαζίας.
> 2) Σαν ιδεολόγος του ελληνικού ιμπεριαλισμού και της αντισοβιετικής επέμβασης.
> 3) Σαν ιδεολόγος του αγροτοφασισμού.
> 4) Σαν εχτρός της Κομμουνιστικής Διεθνούς.
> 5) Σαν πλαστογράφος της διδασκαλίας του Λένιν και της ιστορίας του Μπολσεβίκικου κόμματος.
> 6) Σαν υμνητής του αντεπαναστατικού τροτσκισμού.[98]

Στο ενδιαφέρον μας εμπίπτουν, εδώ, τα σημεία 1, 2 και 3, τρία ορίσματα του Ζεύγου για την ανάλυση του Κορδάτου στην *Εισαγωγήν* τα οποία, βέβαια, δεν μπορούν να συναχτούν κατά κανένα τρόπο από το κείμενό του. Φαίνεται πως τα άμεσα πολιτικά παρεπόμενα της θεματικής του παραπάνω βιβλίου υπαγόρευσαν στον πολέμιο του Κορδάτου μία στάση πιο άκαμπτη και ένα ύφος πορισσότερο δασκαλίστικο σε σύγκριση με την περίπτωση της αξιολόγησής του ως μελετητή της Ελληνικής Επανάστασης.

Τα προαναφερθέντα σημεία - ορίσματα του Ζεύγου θα στηριχτούν στην ακόλουθη επιχειρηματολογία, η οποία και αναπτύσσεται στο κριτικό σημείωμά του για την *Εισαγωγήν*.[99] Η τακτική του επικριτή του Κορδάτου θα μπορούσε να αποκληθεί εν ολίγοις μετωνυμική. Διότι ο Ζεύγος επιλέγει, εντέλει, να προβάλλει πολλές από τις απόψεις του συγγραφέα της *Εισαγωγής* πάνω στα ζητήματα που συζητούνταν εκεί ως έκφραση της προσωπικής επιθυμίας του Κορδάτου, όπως λ.χ. στο θέμα των πιθανών κινήσεων της κυριάρχης τάξης της Ελλάδας, προκειμένου αυτή να εξέλθει από την οικονομική υπολειτουργικότητα που περιγραφόταν στη μελέτη. Με άλλα λόγια, η ανάλυση του Κορδάτου λογίζεται για προσχηματική εκμαίευση ενός άλλοθι, το οποίο ο τελευταίος προσφέρει τάχα οικειοθελώς, εν είδει εκδούλευσης, στη ντόπια «μπουρζουαζία».

Αρχικά, ο Κορδάτος αποδεικνύεται -κατά τους συλλογισμούς του συντάκτη- απολογητής της παρασιτικής ελληνικής αστικής τάξης, διότι αποδίδει την αδυναμία ανάπτυξης της εγχώριας βιομηχανίας στην έλλειψη πρώτων υλών. Η θέση αυτή, όχι ολότελα άδικα, θεωρείται αντιδιαλεκτική, μεταφυσική. Βέβαια, ο Κορδάτος είχε συνδέσει το ζήτημα με το όλο πλέγμα της εξάρτησης του ελληνικού κεφαλαίου από το ξένο, πράγμα που ο Ζεύγος -σκόπιμα, προφανώς- όχι μόνον αποσιωπά, μα το αντιστρέφει κιόλας. Εκμεταλλεύεται, με άλλα λόγια, την εμμονή του αντιπάλου του στο επίδικο θέμα, η οποία άλλωστε είχε οδηγήσει στο να προτάσσεται με τέτοιο άκομψο (τουλάχιστον) τρόπου, ώστε να αυτονομείται τελικά από τις διασυνδέσεις του.[100] Ο Ζεύγος, από τη μεριά του, συγκρίνοντας πρόχειρα την εν λόγω αιτίαση του Κορδάτου με θέσεις αστών αναλυτών πάνω στο ίδιο ζήτημα, κατέληγε στο συμπέρασμα πως ο πρώτος βρισκόταν -ιδεολογικοπολιτικά- δεξιότερα και από τους δεύτερους. Οπως θα γράψει επ' αυτού κάπου αλλού, «[ο] τροτσκιστής ιδεολόγος της μπουρζουαζίας είναι απολογητής του ξένου ιμπεριαλισμού, είναι πιο μπουρζουάς απ' τους επίσημους μπουρζουάδες [Ζολώτα, Στεφανίδη και λοιπούς]».[101] Κατά

το στέλεχος του ΚΚΕ, ο Κορδάτος είχε συνειδητά επιλέξει να απαλλάξει την ντόπια αστική τάξη από τις ευθύνες της για την υπανάπτυξη της χώρας και την εξάρτησή της από τους ξένους ιμπεριαλιστές, δίνοντας παράλληλα συγχωροχάρτι και στους τελευταίους.

Παραπέρα, και στη βάση του ίδιου σκεπτικού, ο συγγραφέας της *Εισαγωγής*, επειδή προέβλεπε ότι η άρχουσα τάξης της Ελλάδας θα αναζητούσε διέξοδο και μέσω επεκτατικών σχεδίων, αναγορεύεται ιδεολόγος του ιμπεριαλισμού. Κατά προέκταση, καθόσον τέτοιες επιλογές προκρίνονταν εκείνη την εποχή από διανοουμένους και πολιτικούς όπως ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος, ο οποίος κατατασσόταν από το Κομμουνιστικό Κόμμα κατηγορία των «αγροτοφασιστών», ο Κορδάτος λαμβάνει από τον αντίπαλό του Ζεύγο και τον τίτλο του ιδεολογικού κήρυκα του αγροτοφασισμού.

Η οπτική από την οποία ο Ζεύγος έκρινε τον Κορδάτο ως συγγραφέα της *Εισαγωγής* ήταν εκείνη ακριβώς που θα αποτυπονώταν και στο σκεπτικό με το οποίο η 6η Ολομέλεια του ΚΚΕ ανέλυσε τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και, συνακόλουθα, καθόρισε τα επαναστατικά καθήκοντα των Ελλήνων κομμουνιστών: ανάδειξη του προβλήματος της «εξάρτησης» του ελληνικού από το ξένο κεφάλαιο σε κεντρικό ζήτημα. Σε τούτο το σημείο, όπως και σε ορισμένα άλλα τα οποία σχετίζονταν με τα περί ελληνικού ιμπεριαλισμού, ο Ζεύγος και ο Κορδάτος βρίσκονταν κοντύτερα απ' όσο επέτρεπε να διαφανεί η οξύτητα της σύγκρουσής τους. Με μία θεμελιακή διαφορά, όμως: ο πρώτος ανέλυε από σκοπιά εθνοκεντρική· ο δεύτερος όχι.

Στον αντίποδα της οπτικής του Ζεύγου και της 6ης Ολομέλειας στάθηκε Π. Πουλιόπουλος με την ανάλυσή του για την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατισμού στην Ελλάδα, κυρίως όπως αυτή αρθρώθηκε στο κλασικό, πλέον, βιβλίο του *Σοσιαλιστική ή δημοκρατική επανάσταση στην Ελλάδα;* [1934]. Ο άλλοτε γραμματέας του ΚΚΕ υποστήριξε[102] πως, ανεξάρτητα από το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης της βιομηχανίας στη χώρα, η Ελλάδα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε εμπορομεσιτική (θέση Κορδάτου), ούτε αγροτική ή αστικοτσιφλικάδικη (θέση ΚΚΕ) κοινωνία, εξαιτίας του εύρους των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και της κυριαρχίας της αστικής τάξης σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής. Ασκώντας σκληρή κριτική στην ανάλυση της 6ης Ολομέλειας, ο Πουλιόπουλος κατέληγε στην απορρίψη της προγραμματικής θέσης του ΚΚΕ περί αστικοδημοκρατικής φάσης ως απαραίτητου προθαλάμου στην πορεία προς την επιβολή της δικτατορίας του προλεταριάτου στην Ελλάδα.

VI

Όπως είδαμε αλλού (κεφ. 7, Ι), το ΣΕΚΕ εξαρχής διαχώρησε τη θέση του στο γλωσσικό ζήτημα από την αντίληψη (πατρότητας Σκληρού) πως η πάλη για τη νίκη της δημοτικής επί της καθαρεύουσας ήταν κατ' ουσίαν ή εν δυνάμει πάλη με περιεχόμενο σοσιαλιστικό. Όπως, επίσης, γράψαμε, παραφράζοντας ένα λόγο του Νίκου Γιαννιού, το νεαρό Σοσιαλεργατικό Κόμμα εξέλαβε τον αγώνα για τη δημοτική γλώσσα ως ένα από τα μέσα που διέθετε το οπλοστάσιο του ελληνικού σοσιαλισμού και όχι ως ιδεολογία και σκοπό σοσιαλιστικό.

Ο Κορδάτος συμμεριζόταν τούτη τη θέση.[103] Λ.χ., σε κείμενο του 1921, όπου διερευνούσε τη σχέση μεταξύ σοσιαλισμού και δημοτικισμού, υποστήριζε την ανάγκη να απαγκιστρωθεί ο ελληνικός σοσιαλισμός από μία σύγχυση που χρόνιζε και είχε την αιτία της σε ένα «δόλωμα» του «μακαρίτη» Σκληρού και στην παρεπόμενη παρεξήγηση των επιγόνων του: ότι «ο Δημοτικισμός είναι και σοσιαλισμός». Την ίδια στιγμή, ωστόσο, είχε την πεποίθηση πως ήταν τέτοιες οι παρούσες κοινωνικές συνθήκες στην Ελλάδα που, τόσο η αστική τάξη συνολικά, όσο και οι πολιτικοί εκφραστές της, ήσαν ενάντια στη δημοτική γλώσσα. Επομένως, δίχως ο δημοτικισμός να εξισώνεται με το σοσιαλισμός, μόνο η νίκη του τελευταίου -εν προκειμένω του Σοσιαλεργατικού (Κομμουνιστικού) Κόμματος-, αποφαινόταν ο Κορδάτος, συνιστά εγγύηση για την πλέρια επικράτηση της δημοτικής γλώσσας.[104]

Η παραπάνω οπτική όσον αφορά το γλωσσικό και, εν γένει, τα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα, εξέφραζε και την άποψη που επικρατούσε τότε στο κόμμα του Κορδάτου. Σύμφωνα με αυτήν, το γλωσσικό δε νοείτο, όπως άλλοτε, ως κατεξοχήν δομικό στοιχείο του αγώνα για την κοινωνική απελευθέρωση στην Ελλάδα· απεναντίας, προσεγγιζόταν στη συνάφειά του με το λεγόμενο «λαϊκό σχολείο» που θα επρόκειτο να πραγματοποιηθεί στο σοσιαλισμό. Υπ' αυτήν την έννοια, μία πιθανή γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση -ευρεία είτε περιορισμένη- προωθημένη από το αστικό κράτος, υπολογιζόταν πως θα λειτουργούσε για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης.[105] Η εν λόγω οπτική κυριάρχησε για αρκετό διάστημα στο Κομμουνιστικό Κόμμα.[106] Αργότερα, στο πλέγμα των διαμορφούμενων επεξεργασιών του μαρξιστογενούς λαϊκισμού του ίδιου κόμματος, «το περίφημο γλωσσικό ζήτημα», σύμφωνα με μία διατύπωση του Ζεύγου, θα θεωρηθεί πως «συμπυκνώνει και εκφράζει όλο το νεοελληνικό κοινωνικό πρόβλημα»[107] σαν να ακούει κανείς μία μπολσεβικική εκδοχή της άποψης του σοσιαλιστή Γιαννιού, και κατ' επέκταση του Σκληρού, πάνω στο ίδιο θέμα.

Το 1927, περί τα μέσα Μαΐου, θα κυκλοφορήσει η μελέτη του Κορδάτου *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*[108] ένα χρόνο και κάτι πριν, το Φεβρουάριο του 1926, μαρξιστής συγγραφέας, σε συνέντευξή του -εκ παραλλήλου με τους Ηλία Βουτιερίδη, Δημήτρη Σαράτση και Ρήγα Γκόλφη- στην εφημερίδα *Δημοκρατία*, είχε εκθέσει συνοπτικά τις απόψεις που επρόκειτο να αναπτύξει διεξοδικά στην επερχόμενη εργασία του. Πρόκειται για ένα από τα πιο σφιχτοδεμένα και καλογραμμένα μείζονα έργα του μεσοπολεμικού Κορδάτου, παρότι προς το τέλος γίνεται αρκετά φλύαρο όταν, με αφορμή τα Μαρασλειακά, περιγράφονται και σχολιάζονται εκτενώς, με τρόπο ομολογουμένως απολαυστικό -όπου λεπτή και βίαιη ειρωνεία εναλλάσσονται εξακολουθητικά-, το πρόσφατο τότε φούντωμα του γλωσσαμυντορισμού. Οι δομικές και μορφολογικές αρετές του βιβλίου, άλλωστε, αναγνωρίστηκαν και από τον εθνικιστή δημοτικιστή Στέφανο Ραμά,[109] ο οποίος το έκρινε, διαφωνώντας φυσικά με τις ουσιαστικές πλευρές της ανάλυσης του Κορδάτου.

Η χρονική στιγμή της έκδοσης του βιβλίου δεν ήταν τυχαία, αφού συνέπεσε με την αριστερή στροφή και τη συνακόλουθη διάσπαση του ΕΟ, την αποχώρηση δηλαδή του Αλ. Δελμούζου και των ομοϊδεατών του έπειτα από την ολοένα και πιο οξυνόμενη κατά το προγενέστερο διάστημα σύγκρουσή του με το Γληνό και τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές του σωματείου. Για το γλωσσοεκπαιδευτικό μεταρρυθμιστικό αγώνα, το έτος 1927 αποτυπώνει χρονολογικά ένα «όριο»: το «όριο» που «σημαδεύει», με την προαναφερθείσα διάσπαση, το πέρας της «τυπικής συνύπαρξης» του εθνοκεντρικού, φιλελεύθερου γλωσσοεκπαιδευτικού μεταρρυθμισμού, όπως αυτός εκφραζόταν στο πρόσωπο και στη δράση του Δελμούζου, «με σοσιαλιστές και κομμουνιστές κάτω από την ίδια στέγη». Παράλληλα, και μέσω άλλων διαδρομών, το «όριο» του 1927 «σημασιοδοτεί μια νέα στροφή στην πορεία του ΚΚΕ, με την όξυνση της ενδοκομματικής σύγκρουσης και τη συγκρότηση της 'Ενωμένης Αντιπολίτευσης'»,[110] υπό την ηγεσία των Πουλιόπουλου και Μάξιμου.

Εκ των πραγμάτων, και σε σχέση με τις διεργασίες που οδήγησαν στη διάσπαση του ΕΟ το 1927, η έκδοση του *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός* συνδέεται με τα Μαρασλειακά· ακριβέστερα, με τον απόηχό τους και με ένα πλέγμα παρεπόμενων αναζητήσεων. Ταυτόχρονα, η εν λόγω μελέτη του Κορδάτου συνιστά και, εν ευρεία εννοία, απάντηση σε εκείνους που, φωνασκώντας και επικαλούμενοι το υβριδικό φάσμα του «μαλλιαροκομμουνισμού», είχαν επιτεθεί βίαια στο συγγραφέα της *Κοινωνικής σημασίας* και είχαν ανακινήσει την υπόθεση περί επιχείρησης διάδοσης του ιστορικού υλισμού, του κομμουνισμού κ.λπ. στο μάθημα της ιστορίας στο Μαράσλειο.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει (βλ. κεφ. 3.2, IV), ο Κορδάτος θεωρούσε πως στα άμεσα προεπαναστατικά χρόνια οι συγκρούσεις γύρω από το γλωσσικό ήσαν ένας αγώνας ο οποίος αντιστοιχούσε επακριβώς στην πνευματική και κοινωνική πάλη του ελληνικού αστισμού με τον ελληνικό φεουδαρχισμό. Από τη μία πλευρά βρίσκονταν οι πνευματικές δυνάμεις του πρώτου, διαποτισμένες από τις νεωτερικές ιδέες, οι δυνάμεις που είχαν ενστερνιστεί τις διδαχές του Διαφωτισμού και πίστευαν στο φως που εξέπεμπαν οι φυσικές επιστήμες. Από την άλλη, στέκονταν -πάντοτε κατά

τον Κορδάτο- οι πνευματικές δυνάμεις του φεουδαρχισμού, φρουροί και υπερασπιστές της στασιμότητας σε όλα τα πεδία: οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, ιδέες, επιστήμες, γλώσσα. Ακρογωνιαίος λίθος, στηλοβάτης των πνευματικών δυνάμεων του ελληνικού φεουδαρχισμού ήταν η Εκκλησία, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, «το προπύργιο της φεουδαρχικής ιδεολογίας» όπως σημειώνεται κάπου στο *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*,[111] και οι διανοητικοί θεράποντές του. Εδώ, έχουμε να κάνουμε με μία θέση που, όπως έχει παρατηρηθεί, κτίζεται πάνω σε μία προγενέστερη εκτίμηση - αντίληψη «που είχε μορφοποιηθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού». Ο Κορδάτος συνθέτει τη θέση του έτσι που, «[σ]το σχήμα που διαμορφώνει [...,] η αναγωγή στις ιδεολογικές αναμετρήσεις πραγματοποιείται με τη διαμεσολάβηση του γλωσσικού ζητήματος, και με τον τρόπο αυτόν εξαφανίζεται, φυσικά, κάθε δυνατότητα να παρακολουθηθούν και οι ιδεολογικές αναμετρήσεις και η λειτουργία των ιδεολογικών μηχανισμών».[112]

Μέσα στο πλέγμα συναρτήσεων και αντιθέσεων που περιγράφηκε παραπάνω, η εμμονή στις αρχαϊκές γλωσσικές μορφές λάβαινε, σύμφωνα με την ανάλυση του Κορδάτου, την έννοια της αντίθεσης στις νεωτερικές ιδέες και στη διάχυση των τελευταίων στα λαϊκά στρώματα. Επειτα από την Επανάσταση, στο ελεύθερο Ελληνικό κράτος κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, αναδύεται ισχυρός ο λογιοτατισμός και η καθαρολογία, εξαιτίας της υποχώρησης του ελληνικού αστισμού έναντι φεουδαρχισμού.[113] Τούτη η υποχώρηση, ωστόσο, συνιστά κατά τον Κορδάτο μόνο μία καταρχήν αιτία του φαινομένου. Διοτί θεωρεί πως συνέτρεξαν αποφασιστικά και άλλοι παράγοντες όπως: η ευρωπαϊκή ρομαντική αρχαιολατρεία εκείνων των χρόνων· τα κενά της «λαϊκής γλώσσας» στην επιστημονική ορολογία, καθώς και η φτωχή προϊστορία της γραπτή γλώσσα· επίσης, και ίσως παν' απ' όλα, οι ίδιες οι επιταγές του εθνικού αισθήματος, το οποίο πάσχιζε να επιβεβαιώσει τη συγγένεια των Νεοελλήνων με τους Αρχαίους, ύστερα μάλιστα από σχετικές αμφισβητήσεις που αναφύονταν στη Δύση. Εξαιτίας όλων αυτών των παραγόντων εκτιμάται πως η *αρχαιομανία και η καθαρολογία έγιναν ένα δυνατό ποτάμι που παρέσυρε στο πέρασμά του το σύνολο* σχεδόν της πνευματικής ζωής του αρτισύστατου κράτους, καταδικάζοντάς την σε εγγενή ακαμψία και τυπολατρεία.

Ο Κορδάτος, προσεγγίζοντας την ιστορία του γλωσσικού στα μετεπαναστατικά χρόνια, μετατοπίζει το αρχικό ταξικό κέντρο βάρους -που θεωρούσε ότι υπήρχε στο υπόστρωμα όλων των γλωσσικών διενέξεων στον ελλαδικό χώρο- του ερμηνευτικού σχήματός του, αφού θα δεχτεί πως στο στρατόπεδο της καθαρολογίας εκφραζόταν και ένα τμήμα της αστικής διανόησης, και όχι μόνον οι διανοητικοί εκπρόσωποι της (φεουδαρχικής) Εκκλησίας. Η μετατόπιση γίνεται ευκρινής στην εξέταση της μορφοποίησης του δημοτικιστικού κινήματος κατά τον ύστερο 19ο αιώνα. Η πολλαπλή ανάκαμψη της ελληνικής αστικής τάξης, που ως γνωστόν ο Κορδάτος -και όχι μοναχά αυτός, όπως είδαμε- την τοποθετούσε από εκείνη την περίοδο και έπειτα, θα συνδεθεί από το συγγραφέα του *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός* με το ξεπέταγμα του δημοτικισμού. Ταυτόχρονα, θα παραδεχτεί πως η γλωσσική πάλη δεν εκφράζει πλέον, πως είχε τη γνώμη ότι εξέφραζε παλαιότερα, με την ίδια διαύγεια μία αντίθεση μεταξύ αστισμού και φεουδαρχισμού. Στο νέο σκηνικό, όπου εκτιμάται πως εκτρέφονται τα επεκτατικά όνειρα του ελληνικού ιμπεριαλισμού, τόσο ο δημοτικισμός όσο και ο αντίποδάς του προσδιορίζονται από τον Κορδάτο ως εξίσου αυθεντικοί εκφραστές, από ξεχωριστή μεριά βέβαια ο καθένας, της σύγχρονης φάσης του ελληνικού εθνικισμού. Οπως χαρακτηριστικά σημείωνε επ' αυτού στη *Δημοκρατίαν*, ο δημοτικισμός με τους Ψυχάρη, Εφταλιώτη, Πάλλη, Ροΐδη και λοιπούς πρόβαλλε ως η γλώσσα ενός νέου εθνικού πνεύματος, ως η γλώσσα της «εθνικής επεκτάσεως», ενώ ο λογιοτατισμός του Μιστριώτη, του Κόντου και των υποστηρικτών τους καθίσταται η κατεξοχήν γλώσσα της «εθνικής ενότητος».[114]

Με άλλα λόγια, η σύγκρουση δημοτικισμού και λογιοτατισμού από κάποια στιγμή και έπειτα γίνεται ένας «καυγάς [...] για το πάπλωμα»[115] εντός του ελληνικού αστισμού, όπου ο πρώτος πόλος, με αρχηγέτες Ελληνες που ζούσαν και δημιουργούσαν στο εξωτερικό, εμφανίζεται πιο προσγειωμένος από τον άλλον, ως μία εξορθολογιστική, εκσυγχρονιστική εθνική κίνηση. Στο

δημοτικιστικό κίνημα, επιπλέον, ο Κορδάτος διακρίνει και μία συνολική, αναμορφωτική αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας: αρτιότερη λειτουργία των μηχανισμών του κράτους, βελτίωση των όρων της κοινωνικής ζωής, της πολιτικής κ.λπ. μέσω της επικράτησης της γλώσσας που όλος ο πληθυσμός κατανοούσε και στην οποία επικοινωνούσε. Στη συλλογιστική του συγγραφέα του *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός* τόσο το δημοτικιστικό κίνημα, όσο και η νεώτερη έκφραση της καθαρολογίας,[116] μορφοποιήθηκαν πλήρως στη βάση του «εξελληνισμο[ύ] της Μακεδονίας στα χρόνια εκείνα», δηλαδή κατά την ανατολή του αιώνα μας. Ο Κορδάτος, λοιπόν, συνθέτει ένα ερμηνευτικό σχήμα της σύγχρονης φάσης της σύγκρουσης δημοτικισμού - καθαρολογισμού, όπου ο πρώτος φέρεται να συνέχεται από μία αντίληψη για την κοινωνική ενότητα του εθνικού σώματος πιο προωθημένη από εκείνη του δεύτερου που, -από τη μεριά του- διέγραφε ουσιαστικά από το ιδεώδες γι' αυτόν εθνικό σύνολο τα χυδαία -εξαιτίας της γλώσσας τους- λαϊκά στρώματα, τα οποία και περιφρονούσε.

Τα πολιτικο-κοινωνικά συμφραζόμενα του δημοτικιστικού κινήματος θα αποβούν, σύμφωνα με την ανάλυση του Κορδάτου, η αιτία που τα ζητούμενα της γλωσσικής και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θα αντιμετωπιστούν, από κάποια στιγμή και έπειτα, με ένα συγκεκριμένο τρόπο από την «πλειοψηφία» της αστικής τάξης.[117] Στην κατάσταση που διαμορφώθηκε, εξηγεί ο Κορδάτος, έπειτα από τη λήξη του πολέμου, η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση εκλαμβάνεται από τους κρατούντες ως εν δυνάμει ανατρεπτική του κοινωνικού καθεστώτος της χώρας. Επομένως, η αστική τάξη νοιώθει, όπως αναφέρει ο Κορδάτος στη *Δημοκρατίαν*, υποχρεωμένη να «αντιδρά[σει] ενάντια στους καλυτέρους και [πλέον] ικανούς διανοητικούς αντιπροσώπους» που διαθέτει, ακριβώς «[γ]ια τον ίδιο λόγο που αντιδρά και κατά του κ. Αλ. Παπαναστασίου και δεν τον θέλει για πολιτικό αρχηγό της». Έτσι, η φυσιογνωμία του ελληνικού αστισμού στα μέσα της δεκαετίας του '20, σύμφωνα με το πολιτικο-κοινωνικό ψυχογράφημά του που συνθέτει ο Κορδάτος, ορίζεται ως εξής:

> Στις [απόπειρες για] εκπαιδευτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, [η πλειοψηφία της αστικής μας τάξεως] διαβλέπει κάποιον δάκτυλον ανατρεπτικόν. Τόσον έχει χάσει κατά την μεταπολεμική περίοδο το συναίσθημα της σταθεροποιήσεώς της ώστε διαβλέπει εις κάθε νέαν φιλελευθέραν κίνησιν (και όταν ακόμη έρχεται να σταθεροποιήση το κλονιζόμενον καθεστώς της) τον κίνδυνον της ανατροπής γι' αυτό ανάζητά παντοχού τους δικτάτορας και εκδηλώνεται με έναν άκρατο συντηρητισμό και με μίαν άκαμπτη αντιδραστικότητα, συγκεντρώνουσα περί αυτήν και όλα τα διανοητικά και ηθικά σαράβαλα καθώς και τα φεουδαρχικομοναρχικά στοιχεία (Κουλουμβάκηδες, Λογοθέτηδες κ.λπ.).[118]

Η ανάλυση του Κορδάτου για το παρελθόν και το παρόν του ζητήματος της γλώσσας στην Ελλάδα κινείτο μέσα στο περίγραμμα των ανάλογων προσεγγίσεων του αριστερού ή, ακριβέστερα, του κομμουνιστικού και φιλοκομμουνιστικού χώρου. Ηταν επόμενο, λοιπόν, η έκδοση της «κοινωνιολογικής μελέτης» του τού «γλωσσικού ζητήματος», όπως είναι ο υπότιτλος του *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, να τύχει θερμής υποδοχής στον εν λόγω χώρο. Πράγματι, στο μαχητικό, σατιρικό και λογοτεχνικό περιοδικό *Φραγκέλιο* του Ν. Βέλμου, στη *Νέα Αγωγή* της κομμουνιστικής πτέρυγας του ΕΟ και στον Αλεξανδρινό *Ερμή* του Θ. Μαρσέλου, του οποίου ο Κορδάτος ήταν τακτικός συνεργάτης, δημοσιεύτηκαν θετικά, θερμά -τουλάχιστον στα δύο πρώτα- σημειώματα για το βιβλίο του τελευταίου.[119]

Στην αντίπερα όχθη, του αστικού χώρου, το πράγμα θά 'χε ασφαλώς αλλιώς, όπως δείχνει και η βιβλιοκρισία του Στέφανου Ραμά,[120] του άλλοτε αντιπάλου του Σκληρού στη σύγκρουση, μέσα από τις στήλες του *Νουμά*, των σοσιαλιστών δημοτικιστών με τους εθνικιστές συναδέλφους

τους γύρω από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Ο Ραμάς διαφωνούσε πλήρως με το ταξικό περιεχόμενο που ο Κορδάτος είχε προσδώσει στη γλωσσική διαμάχη. Εψεξε ιδιαίτερα το μαρξιστή συγγραφέα για τη θέση πως η υποχώρηση του ελληνικού αστισμού την επαύριον της Επανάστασης είχε συντελέσει στην επικράτηση της καθαρολογίας. Κατά τη γνώμη του, επρόκειτο για προκρούστειο ευφεύρημά του, προκειμένου να αιτιολογήσει, μέσα από τον ταξικό μανιχαϊσμό που διακατείχε την προσέγγιση που ανέπτυσσε στο βιβλίο, το θέριεμα της καθαρεύουσας.

Στο σημείο αυτό ο Ραμάς, του οποίου η ερμηνευτική αντιπρόταση κινείτο σε απόλυτα υποκειμενιστικό πλαίσιο, αδικούσε τον Κορδάτο. Διότι τα περί υποχώρησης του αστισμού την επαύριον του Αγώνα δεν είχαν, βέβαια, επινοηθεί από τον Κορδάτο στο βιβλίο του *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*: όπως έχουμε ήδη δει, επρόκειτο για άποψη από καιρό διάχυτη σε ποικίλες μαρξιστικές αναλύσεις της Ελληνικής Επανάστασης, άρα, άσχετη με προσεγγίσεις του γλωσσικού ζητήματος. Η αδικία, πάντως, αυτή του Ραμά μάλλον δεν είχε γίνει σκόπιμα, μα από άγνοια.

Τέλος, ένα δικό μας επίθετο σχόλιο για την ίδια τη γλώσσα, δηλαδή το γλωσσικό ύφος, που χαρακτήριζε τα περισσότερα γραπτά -ανεξάρτητα, έως ένα βαθμό, από το θέμα που πραγματεύονταν και, επίσης έως έναν άλλον βαθμό, την ιδιαίτερη σκοπιμότητα κάθε πραγμάτευσης- του Κορδάτου κατά την περίοδο που εξετάσαμε. Ο Κορδάτος, μολονότι είχε επανειλημμένα εκφραστεί αρνητικά ως προς τις ακραίες μορφολογικές εκδοχές της δημοτικής, επέλεξε να γράφει σε μία γλώσσα γενικά αρκετά τομλιηρή, ενίοτε ακραία, του καφενέ, της αγοράς, συχνά και του δρόμου, η οποία φάνταζε ακόμα πιο προκλητική όταν επρόκειτο για τη γλώσσα των μείζονων επιστημονικών εργασιών του.

Τόσο στο γλωσσικό ύφος, όσο και στον εσωτερικό παλμό των κειμένων του, κειμένων που συνήθως ξεχείλιζαν από ένταση, αποτυπωνόταν η μία και μόνη παθιασμένη στράτευση του Κορδάτου: να αντιτάξει στην κυρίαρχη αστική, ιδεαλιστική και χαυνωτική επιστήμη, και πρώτιστα στην ιστορία, μίαν άλλη, από τη σκοπιά του προλεταριάτου, που θά 'ταν όπλο ανατρεπτικό στο νου των λαϊκών μαζών. Από τη γλώσσα των τελευταίων συνήθιζε να χρησιμοποιεί πάμπολλες ιδιωματικές φράσεις, όχι με στόχο -διακηρυγμένο από τον ίδιο- μοναχά την εκλαϊκευση, να εκφράζεται σε γλώσσα οικεία, προσπελάσιμη από τις λαϊκές μάζες, αλλά σαν να ήθελε και τούτο: να καταπιάνεται με διάφορα θέματα δείχνοντας πως η ιστορία γράφεται από τις ίδιες της λαϊκές μάζες, γράφοντας ο ίδιος στη γλώσσα των τελευταίων.

Για τον Κορδάτο, που, πέρα από μελετητής της νεοελληνικής κοινωνίας και πολλά άλλα πράγματα, ήταν και ένας polemicist, ένας λογομάχος θα λέγαμε, ένας άνθρωπος ταγμένος στην αναίρεση των τότε ασφυκτικά κυρίαρχων στην Ελλάδα αστικών μυθολογιών για το έθνος, την πολιτική εξουσία, τις κοινωνικές τάξεις κ.λπ., το ζήτημα της γλώσσας στην οποία έγραφε είχε βαρύνουσα σημασία. Διότι εξέφραζε κάτι ολότελα διαφορετικό, σχεδόν αιρετικό (ορισμένοι, είδαμε, το εξέλαβαν ως τέτοιο στην κυριολεξία) απέναντι σε ένα επιστημονικό και ιδεολογικό κατεστημένο που δεν άφηνε πολλά περιθώρια στο αλλιώτικο. Σε τέτοιες περιστάσεις, στο λόγο, στην εκφορά του διαφορετικού, όπως έλεγε και ο Ε.Π. Τόμπσον, «το ύφος είναι εξίσου σπουδαίο με το περιεχόμενο», αφού αυτό που πρέπει να δηλωθεί δεν περιορίζεται «μόνο [στο] ότι τούτες οι ιδέες είναι *αληθινές*, μα [εκτείνεται] και [στο] ότι *έχουν σημασία*».[121] Και η γλώσσα του Κορδάτου, το ύφος του, δεν τον πρόδωσαν. Να τι έγραφε ο Μιχ. Στασινόπουλος (από τη δική του σκοπιά φυσικά) για τη γλώσσα που ήταν γραμμένη η *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* και που το δίχως άλλο δεν αφορά μόνον αυτό το κείμενο του μαρξιστή συγγραφέα:

> Βεβαίως δε μπορεί κανείς να αμφισβητήσει ότι ο κ. Κορδάτος έχει το χάρισμα της σαφήνειας σε μεγάλο βαθμό και της ζωηρότητος στη διατύπωσή του. Μάλιστα η παραστατικότης της φρασεολογίας του φθάνει σε σημείο απίστευτο

> (αν σκεφθεί κανείς και το θέμα που εξετάζει), και αποδεικνύει ζωντανά ότι η δημοτική γλώσσα (γιατί το βιβλίο είναι γραμμένο σε άκρα δημοτική) όταν βρεθεί σε καλά χέρια, είναι ικανή ν' ανταποκριθεί, έως έναν ικανοποιητικό βαθμό στις απαιτήσεις μιας επιστημονικής εργασίας.[122]

Μέσω αυτής της δημοτικής γλώσσας «ζούσαν» στα κείμενα του Κορδάτου οι λαϊκές, οι καταπιεσμένες, μάζες, στο όνομα των οποίων έγραφε, μολονότι στα περισσότερα γραπτά του οι εν λόγω μάζες προέβαλλαν βουβές. Αλλά στην ίδια γλώσσα αποτυπώνεται και το γεγονός πως ο μεσοπολεμικός Κορδάτος ήταν ένας ερευνητής και διανοητής που, σύμφωνα με ένα λησμονημένο σήμερα αλλά εξαιρετικά εύστοχο εγκώμιο του Μ.Β. Σακελλαρίου, «καταλαβαίνει, ζη την 'ιστορία', αντιλαμβάνεται το ιστορικό γεγονός, παρακολουθεί την ιστορική διαμάχη»[123] -θα προσθέταμε αβίαστα: όχι μόνο την ιστορία, αλλά και την πολιτική και τις ιδέες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., ιδίως σ. 164-168.

2. Βλ. Γ.Α. Γεωργιάδη, *Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 31-34, 80-85.

3. Για μία σκιαγραφία της σκέψης του Γεωργιάδη και των μεταπτώσεών της από το 1917/18 έως το 1923/24 και από τα μέσα της δεκαετίας του '20 έως την επαύριον του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, βλ. αντίστοιχα Π. Νούτσου, «Εισαγωγή» στην ανθολογία *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Β'-β', ό.π., σ. 37-42, 117-118· του ίδιου, «Εισαγωγή», *στο ίδιο*, τ. Γ', σ. 137-139. Αναλυτικότερα για την ιδεολογικοπολιτική πορεία του Γεωργιάδη από το 1920 έως τις αρχές της δεκαετίας του '30, βλ. Constantin Mavreas, *Les socialistes en Grèce entre les deux guerres*, ανέκδοτη διδ. διατρ., Université de Paris I - Panthéon - Sorbonne, Παρίσι 1992, σ. [στον τ. Α'] 110-326 σποραδικά, 405-417 σποραδικά και [στον τ. Β'] σ. 810-830 σποραδικά (οι τόμοι ακολουθούν ενιαία σελιδαρίθμηση).

4. Ο Γεωργιάδης στην *Πάλη των τάξεων* κατέτασσε την Ελλάδα στις «ημιαποικίες». Το Β' Συνέδριο της ΚΔ, στις επεξεργασίες του για τους στρατηγικούς στόχους και την τακτική των κομμουνιστών στις διάφορες χώρες, δεν προέβλεπε αυτήν την ταξινομική κατηγορία: έκανε λόγο, εναλλακτικά, για «αποικίες», «υπόδουλα έθνη», «πιο καθυστερημένα κράτη». Ο Γεωργιάδης, χαρακτηρίζοντας την Ελλάδα «ημιαποικία», θεμελίωνε τη δυνατότητα του δρόμου της προλεταριακής επανάστασης -αντί της απελευθερωτικής πάλης που ίσχυε για τις «αποικίες»- για μία χώρα που σαφώς δεν ανήκε στις οικονομικά και κοινωνικά αναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές χώρες. Το σκεπτικό του δεν απέκλινε από εκείνο του Β' Συνεδρίου· απεναντίας, η ΚΔ το καλοκαίρι του 1920 εκτιμούσε έμμεσα, όσον αφορά την Ευρώπη συνολικά ως ένα σύστημα δια-κεφαλαιοκρατικών και άλλων συναφών σχέσων, πως κάθε κράτος της ηπείρου βρισκόταν στα πρόθυρα σοσιαλιστικής επανάστασης. Για τις αναλύσεις και τις αποφάσεις του Β' Συνεδρίου της ΚΔ, βλ. 3ης [sic] Διεθνούς, *Αποφάσεις του 2ου Συνεδρίου*, Μαρξιστική Ερευνα, Αθήνα 1976 (επανέκδοση).

5. Με δεδομένα αυτά ίσως φαίνεται αντιφατικό ότι ο Κορδάτος (ακολουθώντας και εδώ τα βήματα του Σκληρού) διετύπωνε την ίδια στιγμή μία θετική, στο βάθος, άποψη για τον Αλή πασά. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει σε αυτό το σημείο τίποτα το παράδοξο ή το αντιφατικό σε σύγκριση με τη μεταχείριση που ο ίδιος επιφύλαξε στον Καποδίστρια. Πρώτον, ο Τεπενελής δεν κατείχε περίοπτη θέση στο ελληνικό εθνικό πάνθεον· κάθε άλλο, μάλιστα. Κατά δεύτερο λόγο, και πιο σπουδαίο, η δράση του Τουρκαλβανού πασά στο οικονομικό και οργανωτικό επίπεδο εκλαμβάνεται ως δημιουργία ή βάση για μεταγενέστερη δημιουργία και όχι, όπως στην περίπτωση του Καποδίστρια, ως καταστροφή προγενέστερων επιτευγμάτων που είχαν κατακτηθεί με κόπο. Φυσικά, αναγνωριζόταν από τον Κορδάτο η τυραννική ή και κτηνώδης υφή της εξουσίας του Αλή.

6. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 112-118.

7. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 126-127.

8. *Στο ίδιο*, σ. 135.

9. Βλ. Κορδάτου, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., σ. 379-381.

10. Βλ. Ζωγράφου, «Ο ιστορικός υλισμός και ο Καποδίστριας», *ό.π.*, σ. 12-13.

11. Χαλκός [= Γιάννης Κορδάτος], «Το γεωργικό ζήτημα και ο φιλαγροτισμός της κυβερνήσεως», *ό.π.*

12. Χαλκός, *Η κατήχηση των χωρικών*, ό.π., σ. 37.

13. Βλ. αντίστοιχα Κορδάτου, «Νέαι αναγκαίαι εξηγήσεις» (επιστολή), εφ. *Ριζοσπάστης*, 1 Μαΐου 1921, σ. 1· «Εισαγωγή στη μελέτη του αγροτικού», *ό.π.*, σ. 210.

14. Στις διανομές των αρχοντικών κτημάτων που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη, προκειμένου να υπολογιστούν οι αποζημιώσεις προς τους γαιοκτήμονες, κατά κανόνα εφαρμόστηκε μία διάκριση ανάμεσα σε υποχρεώσεις των χωρικών προς τους αφέντες του οι οποίες εξέφραζαν βάρη φεουδαρχικής φύσης και σε εκείνες που θεωρήθηκε πως ενέπιπταν στις υποχρεώσεις οι οποίες εμφανίζονται σε κάθε «ελεύθερη» σύμβαση ανάμεσα σε δύο συμβαλλόμενα μέρη -έτσι, λ.χ., η αρχοντική επικυριαρχία πάνω στη ιδιοκτησία δεν αμφισβητείτο από τους αστούς μεταρρυθμιστές ως ιδιοκτησία. Οι αποζημιώσεις που επιβάλλονταν δικαιολογούνταν ως τιμήματα για τη μεταβίβαση στους δικαιούχους αγρότες τμημάτων της αρχοντικής (ακίνητης είτε κινητής) ιδιοκτησίας και όχι για την αποδέσμευσή τους απ' ό,τι θεωρείτο ως καθαρά φεουδαρχική υποχρέωση -και ως εκ τούτου ήταν ασύμφωνη με την αστική νομιμότητα (βλ. σχετικά Hussain και Tribe, *Marxism and the Agrarian Question*, ό.π., σ. 45-47). Εχοντας αυτά υπόψη, η προαναφερθείσα συλλογιστική του Κορδάτου γίνεται πληρέστερα κατανοητή, έστω και αν θεωρηθεί πως η ιδιοσυστασία του ελληνικού αγροτικού ζητήματος δεν επιτρέπει την αβασάνιστη ταξινόμησή του ως παρόμοιου με εκείνα της Δυτικής ή/και της Κεντρικής Ευρώπης.

15. Βλ. *Το Κ.Κ.Ε. από το 1918 έως το 1931*, τ. Α', ό.π., σ. 48-49, 55-56· ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τ. Α', ό.π., σ. 59· την τέταρτη ενότητα «Η αγροτική πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδος (Κ.Κ.Ε.)» του λήμματος του Κορδάτου «Αγροτικόν ζήτημα» στο *Σοσιαλιστικόν Λεξικόν* Ακαδημαϊκού, σ. 53-54 (η ενότητα έχει απαλειφθεί στην αναθεωρημένη μορφή του κειμένου στο όμορο λεξικό του *Ανεξαρτήτου*)· «Εισαγωγή στη μελέτη του αγροτικού», *ό.π.*, σ. 209-210.
Ο Κορδάτος φαίνεται πως εξοργίστηκε από την απόφαση του Συνεδρίου. Σύντομα, όμως, αποζημιώθηκε από την απόφαση του Β' Συνεδρίου της ΚΔ για το αγροτικό (βλ. 3ης Διεθνούς, *ό.π.*, σ. 99 επ.), την οποία εξέλαβε -ορθά- ως δικαίωση της θέσης του και, μάλλον χαιρέκακα και υπεροπτικά, υπενθύμιζε με κάθε ευκαιρία στον Πετσόπουλο, στο πλαίσιο της εσωκομματικής σύγκρουσής τους.

16. Π. Δημητράτος, «Σχετικά με το ζήτημα» (επιστολή), εφ. *Ριζοσπάστης*, 2 Μαΐου 1921, σ. 3. Διαφορετική υπήρξε η στάση του Πετσόπουλου· βλ. την επιστολή του «Αναγκαίαι παρατηρήσεις», εφ. *Ριζοσπάστης*, 28 Απρ. 1921, σ. 1.

17. Βλ. Κορδάτου, «Εισαγωγή στη μελέτη του αγροτικού», *ό.π.*, σ. 216-217.

18. *Στο ίδιο*, σ. 221. Για το κόμμα που αναφέρει ο Κορδάτος, εξαρχής διαιρεμένο και πολλαπλά ανομοιογενές, το οποίο διασπάται το 1926, βλ. Κωνσταντίνου Μαυρέα, «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο: Σακελλαρόπουλου (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σ. 122 επ., ιδίως σ. 122-125.

19. Βλ. «Σχέδιο αγροτικού προγράμματος του ΚΚΕ», *ό.π.*, σ. 91-95· οι φράσεις στα εισαγωγικά αποτελούν τίτλους στις οικείες ενότητες του χειρογράφου της εισήγησης. Η παρουσίαση του Κορδάτου συνάντησε σε γενικές γραμμές τη συμφωνία των συνέδρων· διατυπώθηκαν ορισμένες παρατηρήσεις, οι οποίες αφορούσαν κυρίως ελλείψεις στην κάλυψη ορισμένων επιμέρους θεμάτων (βλ. *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ[Κ]*, ό.π., σ. 182-186).

20. Βλ. «Σχέδιο αγροτικού προγράμματος του ΚΚΕ», *ό.π.*, σ. 90-91. Στο κείμενο αναγράφεται ως πέρας της πρώτης περιόδου το έτος *1870* και αρχή της επόμενης το *1880*. Δίχως αμφιβολία πρόκειται για λάθος: η σωστή χρονολογία για το τέλος της πρώτης περιόδου είναι αυτή που αναφέρουμε. Το σφάλμα ενδέχεται να είναι τυπογραφικό· δεν αποκλείεται όμως να αναπαράγεται στο τύπωμα από το χειρόγραφο κείμενο του Κορδάτου.

21. Βλ. «Αγροτικόν ζήτημα», λήμμα στο *Σοσιαλιστικόν Λεξικόν* Ακαδημαϊκού, σ. 48 επ., και το ομότιτλο λήμμα στο *Κοινωνιολογικόν και Πολιτικόν Λεξικόν*, ό.π., σ. 96 επ.

22. Για παράδειγμα, βλ. Βάσ[ου] Αλμυρού [= Γεωργίου], «Η διάρθρωση της αγροτιάς και ο χαρακτήρας της επανάστασης», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Γ':8 (15 Απρ. 1934), σ. 4-11, ιδίως σ. 8 επ. Για μία παρουσίαση του εξελικτισμού που πρέσβευε το ΚΚΕ κατά τη δεκαετία του '30 και στα χρόνια της Κατοχής, των θεωρητικών προϋποθέσεών του και των αδιεξόδων στα οποία οδηγήθηκε, βλ. Μαρίας Αντωνοπούλου, «Η εκδοχή του 'εξελικτικού μαρξισμού' στην Ελλάδα και η αμφισβήτησή της (1930-1945)», π. *Τα Ιστορικά*, 10 (Ιούν. 1989), σ. 127-142.

23. Λ.χ., σε μία βιβλιοκρισία του στα 1926, αναφέρει: «Χρονολογικώς η διαίρεσις της παγκοσμίου ιστορίας εις τρεις σταθμούς (αρχαιότητα, μεσαίωνα[ς], νεώτεροι χρόνοι) είναι κάπως αυθαίρετος. Προϋποθέτει δε την εξέλιξιν σταθερώς προοδευτικήν, ενώ η εξέλιξις είνε διαλεκτική δηλαδή με ανόδους, καθόδους, προόδους και καταστροφάς'. [...] Συνεπώς η διαίρεσις αύτη είναι μάλλον σχηματική, και δεν αποτελεί πνευματικήν και ιστορικήν ενότητα, διότι αι τύχαι των διαφόρων λαών δεν συμβαδίζουν, επειδή δεν υπάρχει μία *ενιαία* [υπογρ. του σ.] ανθρωπότης» (Ι.Κ. Κορδάτος, «Ν.Β. Βλάχου: *Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα εν τη ιστορία*, Αθήνα 1925», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 6:Α' [Ιαν.-Μάρτ. 1926], σ. 9*). Βέβαια, δεν πρέπει να λησμονούμε πως ο Κορδάτος συχνά καταστρατηγούσε έμπρακτα (δηλ. στην ιστοριογραφική, δημοσιολογική κ.λπ. πράξη) ό,τι παραδεχόνταν στο αφηρημένο επίπεδο· ενίοτε εμφανιζόταν και θεωρητικά αντιφατικός.

24. Βλ. Κορδάτου, «Τα κόμματα στην τελευταία δωδεκαετία», *ό.π.*, σ. 127-128.

25. *Στο ίδιο*, σ. 128.

26. Βλ. Χαλκού, «Αθηναϊκά γράμματα: οι βουλευτικές εκλογές», *ό.π.*, σ. 105.

27. Χαλκός, «Αθηναϊκά γράμματα: πολιτικές απόψεις και ζητήματα», *ό.π.*, σ. 73.

28. Βλ. Χαλκού, «Αθηναϊκά γράμματα: οι βουλευτικές εκλογές», *ό.π.*, σ. 106-107. Ο Κορδάτος αναφερόταν στη φιλοτέχνηση της ψευδούς εικόνας του (διαδόχου τότε) Κωνσταντίνου ως ένδοξου στρατηλάτη κατά την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων. Προτύτερα, ως γνωστόν, ο Κωνσταντίνος υπήρξε (για να δανειστούμε μία φράση της Αννας Φραγκουδάκη) «το κατεξοχήν σύμβολο» μίας υπερφιαλης και δημαγωγικής πολιτικής μοναρχικών τάσεων, «ο εκπρόσωπος του 'εθνικού ραπίσματος' του 1897 ή, όπως τον ονόμαζε [...] ο τύπος της εποχής, ο 'αρχιστράτηγος της ήττας'» («Από τον 19ο στον 20ό αιώνα: το εθνικό ζήτημα, η μοναρχία και η δύναμη των ιδεών -μιά υπόθεση εργασίας», π. *Τα Ιστορικά*, 2 [Δεκ. 1984], σ. 399).

29. Ι.Κ. Κορδάτος, «Οι νέοι τύραννοι», εφ. *Εργατικός Αγών*, αρ.φ. 170, 31 Ιαν. 1921, σ. 1.

30. Για τον επαναστατικό αναβρασμό στην Ευρώπη, που εκδηλώθηκε στη συνάφεια του ρωσικού Οκτώβρη και της κρίσης που επήλθε με το τέλος του παγκοσμίου πολέμου, βλ. Χέλμουτ Γκρούμπερ (επιμ.), *Επανάσταση στην Ευρώπη (1917-1923)*, μετάφραση: Γιάννης Τεγόπουλος, (Ιστορική Μνήμη, αρ. 2), Κομμούνα, Αθήνα 1985· διεξοδικότερα, Chris Wrigley (επιμ.), *Challenges of Labour: Central and Western Europe, 1917-1920*, Routledge, Λονδίνο 1993.

31. Βλ. ενδεικτικά την ανακοίνωση της ΚΕ του κόμματος γύρω από το θέμα της στάσης του «απέναντι της αστικής κυβερνήσεως και της αστικής αντιπολιτεύσεως», δηλαδή των βενιζελικών και των παλαιοκομματικών αντίστοιχα, στο: ΚΚΕ, *ό.π.*, σ. 78-80· χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη αποστροφή: «Εις τη δράσιν του ταύτην [υπέρ του ταξικού και του επαναστατικού εργατικού αγώνος] το Σοσιαλιστικόν εργατικόν κόμμα ούτε έκαμε ούτε δύναται να κάμη διάκρισιν μεταξύ των διαφόρων αστικών κομμάτων και των εκάστοτε κυβερνήσεων αι οποίαι εκπροσωπούν αυτά» (σ. 79-80).

32. Από την ανακοίνωση της ΚΕ του Σοσιαλεργατικού Κόμματος πάνω στο «δημοψήφισμα δια την επαναφοράν του Βασιλέως Κωνσταντίνου» (εφ. *Εργατικός Αγών*, αρ.φ. 160, 20 Νοεμβρ. 1920), στο: ΚΚΕ, *ό.π.*, σ. 165· πρβλ. «Το δημοψήφισμα και οι εργάται: μία υπόμνησις του Κόμματος» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 21 Νοεμβρ. 1920], *στο ίδιο*, σ. 167-168.
Σημειώνουμε πως στο δημοψήφισμα που διεξήχθη για την επάνοδο του Κωνσταντίνου (22 Νοεμβρίου 1920), σύμφωνα με τα καταφανώς χαλκευμένα επίσημα αποτελέσματα, σε περίπου 1,01 εκατ. ψηφίσαντες, το 99% ψήφισε υπέρ του πρώην βασιλιά! Τούτο, όπως έχει επισημανθεί, σήμαινε πως «είτε όλοι οι Φιλελεύθεροι θα έπρεπε να ψήφισαν υπέρ του Κωνσταντίνου, είτε η δύναμη του Βενιζελισμού μέσα σε τρεις εβδομάδες [: από τις βουλευτικές εκλογές της 1ης του ίδιου μήνα] θα έπρεπε να είχε περιοριστεί από το 50% περίπου στο 1%» (Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο συλλογικό έργο: *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ', ό.π., σ. 150). Οπως είναι γνωστό, στο δημοψήφισμα που επικύρωσε την έκπτωση της «Δυναστείας των Γλυξβούργων» και την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας (14 Απριλίου 1924), υπέρ της βασιλείας εκδηλώθηκε το 30% από το σύνολο των περίπου 1,1 εκατ. πολιτών που ψήφισαν (βλ. Βερέμη, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις», *ό.π.*, σ. 281).

33. «Προκήρυξις της Κεντρικής Επιτροπής. Προς τον εργαζόμενον λαόν, προς τους εργάτας, αγρότας, πρόσφυγας και παλαιούς πολεμιστάς» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 Απρ. 1924], στο: ΚΚΕ, *ό.π.*, σ. 432. Για τη στάση του κόμματος έναντι του εν λόγω δημοψηφίσματος, βλ. Δημήτρη Λιβιεράτου, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27): επαναστατικές εξαγγελίες*, (Ιστορική Μνήμη, αρ. 3), Κομμούνα, Αθήνα 1985, 61 επ. Ο ίδιος ο Κορδάτος έγραφε σχετικά στο κύριο άρθρο του *Ριζοσπάστη*, λίγες μέρες πριν τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος: «Θα ψηφίσωμεν *ναι* [υπογρ.

στο πρωτότ.] και δεν θα απόσχωμεν. Διότι δεν είμεθα 'σύλλογος αιρετικών' [: σέκτα], αλλά πολιτική οργάνωσις. [...] [Ε]πειδή δεν είμεθα 'αιρετικοί' του γραφείου αλλά πολιτικοί, θα πολεμήσωμεν» («Η ψήφος μας», 8 Απρ. 1924, σ. 1).
Αντίθετα με το Σοσιαλεργατικό (Κομμουνιστικό) Κόμμα, ο Γιαννιός, από τη θέση του μη τριτοδιεθνιστή μαρξιστή σοσιαλιστή, ταύτισε σχεδόν το ζήτημα της δημοκρατίας στην Ελλάδα με τη σοσιαλιστική υπόθεση. Φρονούσε, έτσι, πως οι σοσιαλιστές έπρεπε να στηρίξουν το τμήμα του ελληνικού αστισμού που είχε ταχτεί στο πλευρό της δημοκρατίας, ενάντια στη βασιλεία· ο ίδιος, επέλεξε τη συνεργασία με τον Αλέξ. Παπαναστασίου και συμμετείχε στην ίδρυση της Δημοκρατικής Ενώσεως (ΔΕ). Βλ. Mavreas, *ό.π.*, σ. 204 επ.

34. Σε ανυπόγραφο κύριο άρθρο του εβδομαδιαίου οργάνου της ΚΕΕ η διαφορά ανάμεσα στη βασιλική και στη δημοκρατική παράταξη στην Ελλάδα θα προσδιοριστεί ως καθαρά τεχνική ή επιφαινόμενη: οι βασιλόφρονες καταφέρονταν ενάντια στους εργάτες «παράνομα, με τους μπράβους και δολοφόνους αρχηγούς των και υπηρέτας των», ενώ «οι Δημοκρατικοί θα χτυπήσουν 'νόμιμα': με τον στρατιωτικόν νόμον και την δικτατορίαν των» («Η δημοκρατία και η εργατική τάξις», εφ. *Κομμουνιστικό Βήμα*, αρ.φ. 1, 20 Απρ. 1924, σ. 1). Για τη φυσιογνωμία και τη (σύντομη) δράση της ΚΕΕ, βλ., μεταξύ άλλων, Γιάννη Κακουλίδη, «Μαρξισμός και πρώτες κομμουνιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα: η περίπτωση της Κομμουνιστικής Ενωσης Ελλάδας», π. *Τα Ιστορικά*, 11 (Δεκ. 1989), σ. 381-394 και, αναλυτικότερα, Ioanis Kakulidis, *La crise du Parti socialiste ouvrier de Grèce (1918-1924): le cas de l'Union communiste de Grèce*, ανέκδοτο mémoire en DEA, Université de Paris I - Panthéon - Sorbonne, Παρίσι 1987, ιδίως σ. 32-52, 63-107, 123 επ. Για τις απόψεις των Μπεναρόγια κ.άλ. γύρω από το πολιτειακό, βλ. Mavreas, *ό.π.*, σ. 277-279, 301-303.

35. Βλ. Παναγιώτη Νούτσου, «Οι 'Κοινωνιολόγοι' - προβλήματα ερμηνείας», στον τόμο: ΠΠΚΠΕ, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, ό.π., σ. 27-41 σποραδικά.

36. Από τα κείμενα των ετών 1920-24 του Κορδάτου, βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, «Αθηναϊκά γράμματα», *ό.π.*, σ. 24-25. Σημειωτέον πως ο Κορδάτος συμπέραινε -έχοντας προφανώς κατά νου τις περιπτώσεις των Κοινωνιολόγων, του Κ. Χατζόπουλου, ίσως του Δ. Κόκκινου και του Σπ. Θεοδωρόπουλου, πιθανότατα του Γ. Σκληρού κ.άλ.- ότι «[ω]ς τα σήμερα [: έως την ίδρυση του ΣΕΚΕ] οι λίγοι γραμματισμένοι που καταπιάστηκαν την εργατικήν ιδεολογία την επρόδωσαν» (Χαλκός, «Η μετεκλογική κατάσταση», *ό.π.*, σ. 238). Βλ. και στο κύριο άρθρο στο *Ριζοσπάστη* της 27ης Μαΐου 1924 (σ. 1: «Επί των πρωθυπουργικών δηλώσεων») όπου ο Κορδάτος, αναφερόμενος στον Αλ. Παπαναστασίου και στον Π. Αραβαντινό, επισημαίνει πως στα 1910, ως στελέχη της Κοινωνιολογικής Εταιρείας και του Λαϊκού Κόμματός της, «ήσαν αναφανδόν υπέρ της ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ [κεφαλαία στο πρωτότ.] [...]. Κατά το 1924 όμως είνε εχθροί των εργατών [...], συνεπώς κατά της πάλης των τάξεων και κατά της εργατικής αλληλεγγύης». (Ο Αραβαντινός ήταν τότε Υπουργός των Εσωτερικών στην κυβέρνηση του Παπαναστασίου.)

37. Βλ. Γιάννη Κορδάτου, «Μηνιαίον πολιτικόν δελτίον: εσωτερική επιθεώρησις», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Γ':8 (Αύγ. 1923), σ. 227-228.

38. Ι.Κ. Κορδάτος, «Πολιτικόν δελτίον: η κριτική του 1923», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Γ':12 (Δεκ. 1923), σ. 355. Βλ. και Πέτρου Χαλκού, « *Δημοκρατία και εκλογικόν σύστημα*, υπό Αλεξ. Παπαναστασίου, Ιούλιος 1923», *στο ίδιο*, Δ':1 (Ιαν. 1924), σ. 31-32.

39. Κορδάτος, «Μηνιαίον πολιτικόν δελτίον: εσωτερική επιθεώρησις», *ό.π.*, σ. 228.

40. Αλκης Ρήγος, «Ο μεσσιανικός και διχαστικός χαρακτήρας της πολιτικής σκηνής και ο Α. Παπαναστασίου», στον τόμο: ΠΠΚΠΕ, *ό.π.*, σ. 114. Το λεγόμενο «κατοχυρωτικό», δηλαδή το νομοθετικό διάταγμα «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος» της 23ης Απριλίου 1924, όπως έχει επισημανθεί, «συνέβαλε αποφασιστικά στη θεσμοθέτηση του *εγκλήματος γνώμης* στην Ελλάδα» (Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, πρόλογος: Αριστόβουλος Μάνεσης, πρόλογος γαλλ. έκδοσης: Georges Vedel, μετάφραση από τα γαλλικά: Βενετία Σταυροπούλου, [Ιστορική Βιβλιοθήκη], Θεμέλιο, Αθήνα ²1986, σ. 71 [η υπογρ. του σ.]).

41. Γιάννης Κορδάτος, «Μιά ματια στο 1924» π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Ε':1 (Ιαν. 1925), σ. 1-2 (η υπογρ. του σ.). ... *πραξικοπηματικά*: Ο Κορδάτος αναφέρεται βέβαια στο σχηματισμό της Κυβέρνησης Παπαναστασίου (Μάρτιος 1924) που απολάμβανε μεν της εμπιστοσύνης της Βουλής, είχε εντούτοις προκύψει έπειτα από την εκπαραθύρωση, ουσιαστικά, του Γ. Καφαντάρη από το πρωθυπουργικό αξίωμα, από τους απείθαρχους και αυθάδεις στρατιωτικούς του βενιζελισμού, των οποίων ως αρχηγοί φέρονταν οι σκληροπυρηνικοί -άμα και φασίζοντες- Πάγκαλος, Κονδύλης και Χατζηκυριάκος (βλ. Βερέμη, *ό.π.*, σ. 278-281).

42. Alkidamas [= Κορδάτος], «Lettre de Grèce», *ό.π.*, σ. 23.

43. Βλ. Κορδάτου, *ΙΕΕΚ* (1931-32), τ. Β', ό.π., σ. 13-17 (η αποστροφή από τη σ. 15· πρβλ. τους, για ευνόητους λόγους, συγκρατημένους χαρακτηρισμούς του Κορδάτου για τους Κοινωνιολόγους, την Εταιρείαν και το Λαϊκόν Κόμμα τους στο πρώτο τμήμα του λήμματος «Κοινωνική επαναστατική κίνησις: α') προκομμουνιστική περίοδος», *Εγκυκλοπαίδεια* Πυρσού, τ. Ι' (Ελλάς), ό.π., σ. 864.

44. *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 61 [= Κορδάτος, «Ο πολιτικός ανταγωνισμός των τάξεων στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 354· αντί για *πολιτικόν γεροντοκομείον* γράφεται *πολιτικόν γηροκομείον*].

45. Ειδικά για την κριτική του μεσοπολεμικού Κορδάτου στη βενιζελική εργατική νομοθεσία, βλ. *ΙΕΕΚ*, ό.π., 82-87. Πρόκειται για την πιο αναλυτική πραγμάτευσή του για αυτό το ζήτημα, η οπτική γωνία και τα πορίσματα της οποίας δε διαφέρουν από άλλες, σκόρπιες και λιγότερο συστηματικές αναφορές του στο ίδιο θέμα. Σημειώνουμε πως η εν λόγω πραγμάτευση βασίζεται ουσιαστικά στο *Σοσιαλισμό του κράτους* του Γιαννιού (βλ. κεφ. 7, III // σημ. 49-50), στον οποίο ο Κορδάτος προτρέπει το αναγνώστη της *ΙΕΕΚ* «κυρίως» να ανατρέξει (*στο ίδιο*, σ. 85 υποσ. 1)· η προσέγγιση του τελευταίου, πάντως, πέρα από πιο σύντομη, είναι καταφανώς πιο ρηχή, πιο επιδερμική από την πρότυπή της.

46. *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 63 [= Κορδάτος, «Ο πολιτικός ανταγωνισμός των τάξεων στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 355].

47. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 64 [= Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 255-356]· πρβλ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 143.

48. *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 65 (απαλείψαμε ένα κόμμα [,] που υπάρχει αμέσως μετά το *ιδεολογικώς*, αφού πρόκειται προφανέστατα για τυπογραφικό λάθος) [= Κορδάτου, «Ο πολιτικός ανταγωνισμός των τάξεων στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 357· το τέλος της φράσης *και μετά* ..., από αβλεψία έχει καταστεί ασύντακτο].

49. *Στο ίδιο*, σ. 68 [= Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 359].

50. Βλ. και τα κύρια άρθρα του Κορδάτου στο *Ριζοσπάστη* (όλα πρωτοσέλιδα) του 1924: «Κίνδυνος - Θάνατος» (5 Μαΐου)· «Κάτω ο Κονδυλισμός» (12 Ιουν., όπου προσδιορίζεται και η διαφορά ανάμεσα στο «μεταξισμό» και στον «κανδυλισμό»: «ο *Μεταξισμός* αποτελεί την πολιτικήν εκδήλωσιν της χειροτέρας αντιδράσεως [ενώ] ο *κονδυλισμός* αποτελεί την ειδεχθεστέραν στρατοκρατίαν» [οι υπογρ. στο πρωτότ.])· «Εργάτες γρηγορείτε!» (15 Ιουλ.)· «Ο Φασισμός ante portas» (8 Σεπτ., με υπογραφή «Γ.Κ.»)· βλ., επίσης, και το «Δεν πτοούμεθα» (11 Ιουν.), όπου ο Γ. Κονδύλης γίνεται αντικείμενο σαρκασμού επειδή, καθώς γράφεται, «[π]ροσβληθείς από μουσσολινίτιδα φαντάζεται ότι 'θα' παίξει τον ρόλον του μεγάλου Ανδρός».

51. *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 57. Η αποκαλούμενη σοσιαλδημοκρατική πτέρυγα του Σοσιαλεργατικού Κόμματος αποχωρεί / διαγράφεται από το κόμμα λίγο *πριν από την αντίστοιχη «υπεραριστερή» του* Ευ. Παπαναστασίου και συσπειρώνεται σε δύο αδελφά βραχύβια οργανωτικά σχήματα: στη Συγκεντρωτικήν Ομάδα του ΣΕΚΕ, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, επικεφαλής τον Αβρ. Μπεναρόγια και όργανο τη δεκαπενθήμερη εφημερίδα *Νέα Εποχή*· στην αθηναϊκή Εργατικήν Σοσιαλιστικήν Ενωσιν της Ελλάδος των Γ.Α. Γεωργιάδη - Α.Δ. Σίδερι, η οποία ως έντυπο όργανο είχε το βδομαδιάτικο φύλλο *Φωνή του Λαού* (βλ. Π. Νούτσου [επιμ.], *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Β'-β', ό.π., σ. 115-118, 425-426, 430-432· Λιβιεράτου, *ό.π.*, σ. 75-77· αναλυτικά Mavreas, *ό.π.*, σ. 272 επ.). Οι Γεωργιάδης, Σίδερις και λοιποί υποστήριζαν πως η αστική τάξη στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς, έπειτα από τον παροδικό κλονισμό του κεφαλαιοκρατικού συστήματος εξαιτίας της Οκτωβριανής Επανάστασης και των επιπτώσεων του παγκοσμίου πολέμου, είχε σταθεροποιήσει τη θέση της, ήταν «ισχυρά» όπως έγραφαν (βλ. ενδεικτικά Γ.Α. Γεωργιάδη, «Απέναντι της καταστάσεως», *ό.π.*). Η ηγεσία του Σοσιαλεργατικού Κόμματος απέρριψε, φυσικά, τα συμπεράσματα και τις αιτιάσεις τους (βλ., μεταξύ άλλων, Γάιου [= Σεραφείμ Μάξιμος;], «Ενώπιον της καταστάσεως», *ό.π.*, σ. 128-136· Κορδάτου, «Ποίοι είνε και τι επιδιώκουν», εφ. *Ριζοσπάστης*, 30, 31 Ιαν. και 1 Φεβρ. 1924, σ. 1, ιδίως το 2ο μέρος).

52. *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 72 [= Κορδάτος, «Ο πολιτικός ανταγωνισμός των τάξεων στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 362]. Σημειώνουμε πως στον «Πολιτικό ανταγωνισμό» το κείμενο τελειώνει με μία επιπλέον φράση, που έχει ως εξής: «Εκάναμε όμως πολλά θετικά βήματα προς τα εκεί ώστε να είμεθα αισιόδοξοι δια το προσεχές μέλλον». Αν η παραπάνω πρόταση δεν έχει, από λάθος, παραλειφθεί από τα *Πρακτικά*, τότε είναι εμφανές πως προστέθηκε από τον Κορδάτο με στόχο να αποφύγει δημόσιες συντροφικές κατηγορίες για απαισιοδοξία ή ηττοπάθεια. Ο Κορδάτος, που συγκρούστηκε σε πολλά ζητήματα με την κυρίαρχη τάση του Συνεδρίου (Πουλιόπουλος, Μάξιμος, Χαϊτάς) και, κυρίως στο Μακεδονικό (βλ. παρακάτω), δε δημοσιοποίησε αμέσως τις διαφωνίες του· το αντίθετο, μάλιστα: τις υποστήριξε. Ετσι, λ.χ., επισκοπώντας στις αρχές του 1925 τα πολιτικά γεγονότα της προηγούμενης χρονιάς, έγραψε για την πορεία του ΚΚ: «Αι εσωτερικές κρίσεις του υπερνικήθηκαν οριστικά και από το Εθνικόν Συμβούλιον του Φεβ)ρίου [του] π[αρελθόντος] έ[τους] αρχίζει μιά σοβαρή εργασία για την μπολσεβικοποίησή του και τη μετατροπή του από Σύλλογο διαφόρων αιρετικών μικροδιανοουμένων και αρριβιστών σε Κόμμα μαζών. Το [Γ'] Εκτακτο Συνέδριό του επεσφράγισε την εργασίαν αυτή και την *προώθησε* [υπογρ. του σ.] προς τα εμπρός» («Μιά ματιά στο 1924», *ό.π.*, σ. 2). Σχετικά με την προσφυγή του Κορδάτου στον *Αριστερισμό: παιδική αρρώστια του κομμουνισμού* του Λένιν και την περικοπή που αντιγράφει από εκεί (πρβλ. ελλ. μτφρ. Θεμελίου, [Μαρξιστική Σκέψη, αρ. 8], ανατύπ., Αθήνα 1983, σ. 112-113), να επισημάνουμε πως χρησιμοποιεί προφανώς, αφού αναφέρει την εργασία του τελευταίου ως *Εξτρεμισμό*, την ελληνική απόδοση του *Κομμουνσμού*· σε αυτό το περιοδικό είχε μεταφραστεί (βλ. Π. Νούτσου [επιμ.], *ό.π.*, σ. 404), στα 1920-21 και σε πολ-

λές συνέχειες ο *Αριστερισμός* του Β.Ι. Λένιν με τίτλο *Ο εξτρεμισμός: η ασθένεια της παιδικής ηλικίας του κομμουνισμού*.

53. Βλ. τα μέρη της εισήγησης του Κορδάτου που αφορούν την «πολιτική τακτική» του ΚΚ και «τα άμεσα καθήκοντα» των κομμουνιστών, *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 72-78. Για τη γραμμή της «μακράς νομίμου υπάρξεως», βλ. τη σχετική απόφαση της Συνδιάσκεψης του Φεβρουαρίου -για την «πολιτικήν δράσιν», την «επαγγελματικήν τακτικήν» και την «οργάνωσιν του Κόμματος» (εφ. *Ριζοσπάστης*, 20 Φεβρ. 1922)-, στο: ΚΚΕ, *ό.π.*, σ. 211-225, ιδίως το τμήμα για την «πολιτικήν δράσιν»· όσον αφορά την αναίρεση και εγκατάλειψή της, βλ. τη σχετική απόφαση (εφ. *Ριζοσπάστης*, 27 Μαΐου 1923) του Εθνικού Συμβουλίου του 1923, *στο ίδιο*, σ. 297.
Σημειώνουμε πως η γραμμή για «μακράν νόμιμον ύπαρξιν» δεν προσεγγιζόταν ενιαία. Μία ερμηνεία της, λ.χ, ήταν καθαρά λεγκαλιστική. Οπως πληροφορούμαστε από τον Ελευθέριο Σταυρίδη -σε κείμενο που στρεφόταν ενάντια στον Γ.Α. Γεωργιάδη-, στο εισηγητικό σχέδιο απόφασης που παρουσιάστηκε στη Συνδιάσκεψη του 1922 προβλεπόταν -επί λέξει- η παρακάτω, ερμηνευτική συμπλήρωση -που απερρίφθη από το σώμα- της θέσης περί «ανάγκης» του κόμματος για «μακράν νόμιμον ύπαρξιν»: «και δεν δύναται [: το Σοσιαλεργατικό Κόμμα] να υπερβή τα όρια της νομίμου δράσεως ειμή επί τω κινδύνω να προκαλέση προώρως έκτακτα μέτρα εναντίον της ιδίας [αυτού] υποστάσεως, γεγονός το οποίον θα ανέκοπτε την όλην εξέλιξιν του κινήματος» («Η κρίση του κόμματός μας», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, [α'] Γ':5 [Μάιος 1923], σ. 151-152). Αντ' αυτής «πέρασε» η λιγότερο ρεφορμιστική διατύπωση: «Η οξύτης της επιθετικότητος του Κόμματος δεν δύναται να υπερβή τα όρια της πολιτικής αντοχής της εργατικής [τάξεως] και της όλης ικανότητος του κινήματος εις την περίοδον αυτήν» (ΚΚΕ, *ό.π.*, σ. 213).

54. «Αι αποφάσεις του Εκτάκτου Συνεδρίου του Κόμματος», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Β':11-12 [Νοέμβρ.-Δεκ. 1922], σ. 442-443· ας προσεχτεί πως στην «πρότασιν» δε γίνεται λόγος για ανάγκη *μακράς* νομιμότητας.
Σύμφωνα με το Σταυρίδη, στο εν λόγω Εκτακτο Συνέδριο οι Σίδερις και Κορδάτος υποστήριξαν από κοινού και πρόσταση για «συνεργασία με τα αριστερώτερα αστικά κόμματα» («Το ενιαίο μέτωπο», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Γ':4 [Απρ. 1923], σ. 97). Από τα δημοσιευμένα πρακτικά του Συνεδρίου (βλ. «Αι αποφάσεις», *ό.π.*, σ. 443) προκύπτει πως μόνον ο Σίδερις υποστήριξε συνεργασία (τακτικού χαρακτήρα) του κόμματος με αστικά πολιτικά σχήματα· τα πρακτικά, όμως, είναι συνοπτικά και, άρα, ενδέχεται ο Σταυρίδης να είχε δίκιο -ίσως, πάλι, ο τελευταίος μπέρδεψε το ζήτημα της συνεργασίας με εκείνο της κοινής πρότασης των Σίδερι και Κορδάτου για τη «νόμιμον ύπαρξιν». Εν πάσει περιπτώσει, αν η αλήθεια βρίσκεται στην αναφορά του Σταυρίδη, προκύπτει το εύλογο ερώτημα: πως ο Κορδάτος προτείνει συνεργασία με τη ΔΕ (καθόσον αυτή συνιστά, προφανέστατα, την αριστερά του αστικού πολιτικού χώρου στην Ελλάδα), με δεδομένες τις επιθέσεις του ενάντια στον αρριβισμό του αρχηγού της, του Αλ. Παπαναστασίου; Μία εξήγηση είναι η ακόλουθη: ο Κορδάτος, μέσα στη ρευστότητα της εποχής, τάσσεται υπέρ της προσπάθειας των κομμουνιστών να «τραβήξουν», υποσκελίζοντας και απογυμνώνοντας τον πολιτικάντη και άτολμο Παπαναστασίου, τη ΔΕ προς τα αριστερά, σε συνεπέστερη, ριζοσπαστικότερη δημοκρατική πλεύση. Ας σημειωθεί, τέλος, πως ο Αβρ. Μπεναρόγια δίνει, με σημείο αναφοράς τη φεβρουαριανή Συνδιάσκεψη, συγκεχυμένες, αν όχι αντιφατικές, πληροφορίες για τη στάση του Κορδάτου έναντι του ζητήματος της συνεργασίας των κομμουνιστών με αστικά κόμματα, καθώς και εκείνου της «μακράς νομίμου υπάρξεως» (βλ. *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, επιμέλεια: Αγγελος Ελεφάντης, εισαγωγή: Georges Haupt, «Εισαγωγή στην ιστορία της Φεντερασιόν» [μτφρ. Ρένας Χατζηδάκη], 2η έκδοση, [Ιστορική Μνήμη, αρ. 4], Κομμούνα, Αθήνα 1986 [1η δημοσίευση στον 'Ταχυδρόμο' της Θεσ/νίκης, 1931], σ. 149-150, 155-156). Προσπαθώντας, πάντως, κανείς να

εξιχνιάσει το θέμα -κάτι που ασφαλώς ξεπερνά το στόχο μας- πρέπει να έχει υπόψη τουλάχιστον τρία πράγματα: πρώτον, την ιδεολογικο-πολιτική ρευστότητα στο Σοσιαλεργατικό Κόμμα εκείνης της εποχής· δεύτερον, την ελαττωματική διατύπωση (δανειζόμαστε μία φράση του Μπεναρόγια) που διέκρινε αρκετές φορές τις θέσεις είτε του κόμματος συνολικά είτε των στελεχών του· τρίτον, τις φατριαστικές κινήσεις και ελιγμούς των τελευταίων.

55. Βλ. *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 81-91.

56. Σημειώνουμε την αξιοπρόσεκτη σύμπτωση της ιστορικο-πολιτικής ανάλυσης του βενιζελισμού που ο Κορδάτος έκανε στο Συνέδριο με εκείνη του ψευδώνυμου «Γαΐου» στο «Ενώπιον της καταστάσεως», *ό.π.*

57. *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)*, ό.π., σ. 81, 85-86 αντίστοιχα.

58. Ωστόσο, παρόμοια αναμονή υπήρχε και από την αντίπερα κομματική όχθη. Ο Πουλιόπουλος, λ.χ., αξιολογώντας την κατάσταση στο ΚΚ υπό το πρίσμα των δεδομένων του Γ' Εκτάκτου Συνεδρίου, έγραφε σχετικά στις αρχές του '25: «Οι δυσταγμοί δυό-τριων συντρόφων [: Κορδάτος και Θωμάς Αποστολίδης, ο τέως γραμματέας του κόμματος], οι οποίοι παραδεχόμενοι *κατ' αρχήν* τα συνθήματα της ΚΔ και [της] Β[αλκανικής] Κ[ομμουνιστικής] Ο[μοσπονδίας για το Μακεδονικό] υποστηρίζουν την άποψη της 'προπαρασκευής' αποδείχτηκε ότι δεν μπορούσαν να αντισταθούν σοβαρά στην κομμουνιστική κριτική. Οι σύντροφοι αυτοί ήδη *μέσα στην πράξη*, είμαστε βέβαιοι, ότι θ' αρχίσουν να καταλαβαίνουν εκείνο που ιδιαιτέρως υπογράμμισε το [Γ' Εκτακτο] Συνέδριο: [...]» (Π. Σαρκάτος [= Πουλιόπουλος], «Νέος σταθμός: το έργο του τελευταίου Συνεδρίου του Κόμματος», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Ε':1 [Ιαν. 1925], σ. 14 [οι υπογρ. του σ.]). Για την αποδοχή του συνθήματος υπέρ της «ανεξαρτησίας» της Μακεδονίας και της Θράκης από το ΚΚΕ, καθώς και για τις διεθνείς πτυχές του ζητήματος, βλ. Λιβιεράτου, *ό.π.*, σ. 106-121· διεξοδικότερα, Αλέκου Παπαπαναγιώτου, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα, 1918-1939*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, ιδίως σ. 27-97.

59. Με το άρθρο «Η αλήθεια», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19 Ιουνίου 1925, σ. 1-2.

60. Βλ. Σ. Πρωτονοτάριου, «Ελληνικός και ρωσσικός κομμουνισμός: μία προειδοποίησις», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 5 Ιαν. 1925, σ. 1· το μνημονευθέν άρθρο του Κορδάτου ήταν το «1924-1925», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1 Ιαν. 1925, σ. 1. Σημειώνουμε πως οι αποφάσεις του Γ' Εκτάκτου Συνεδρίου δεν είχαν ακόμα δημοσιευτεί, όταν ο αρθρογράφος του *Ελευθέρου Τύπου* διατύπωνε τα ερωτήματα και τις απορίες του προς τους Ελληνες κομμουνιστές. Παραταύτα, η στάση του ΚΚ στο «εθνικό» έπειτα από το «συνέδριο της μπολσεβικοποίησης» γινόταν εύκολα αντιληπτή από τα σχετικά κύρια άρθρα του *Ριζοσπάστη*.

61. Βλ., ενδεικτικά, την επιστολή του Κορδάτου, «Αλλού κ' εδώ», π. *Ο Νουμάς*, 759 (15 του Απρίλη 1922), σ. 128. Λαβή για το γράμμα είχε δώσει ένα σχόλιο του περιοδικού όπου, με αφορμή το ανέβασμα, στην Κωνσταντινούπολη, των θεατρικών έργων του Δ. Ταγκόπουλου *Λυτρωμός* και *Στην οξώπορτα* από την εφημερίδα της Πανεργατικής Ενώσεως *Νέος Ανθρωπος*, διατυπωνόταν η απορία για την αδιαφορία των κομμουνιστών της Ελλάδας να προωθήσουν την προοδευτική θεατρική, και λογοτεχνική εν γένει, παραγωγή (βλ. το σχετικό άτιτλο σχόλιο στη στήλη «Φαινόμενα και πράγματα», π. *Ο Νουμάς*, 758 [1 του Απρίλη 1922], σ. 105· σημειώνουμε, επ' ευκαιρία, πως από τις γραμμές τις κωνσταντινουπολίτικης Πανεργατικής πέρασαν πολλές από τις μεταγενέστερες ηγετικές φυσιογνωμίες ή από τους ικανότερους διανοουμένους του ελληνικού

κομμουνισμού και μαρξισμού, όπως οι Σ. Μάξιμος, Κ. Σκλάβος, Π. Πικρός, Πέτρος Ρούσος και ο Ν. Ζαχαριάδης (βλ. Λιβιεράτου, *ό.π.*, σ. 62-63, υποσ.).

62. Ι.Κ. Κορδάτος, «Το νέο μακελειό», εφ. *Εργατικός Αγών*, αρ.φ. 176, 14 Μαρτ. 1921, σ. 1.

63. Βλ. Χαλκού, «Αθηναϊκά γράμματα: πολιτικές απόψεις και ζητήματα», *ό.π.*, σ. 74.

64. Βλ. Πρωτονοτάριου, *ό.π.*

65. Βλ. Κορδάτου, «Ο κομμουνισμός και η αλήθεια», *ό.π.*

66. Πρβλ. την κατοπινή ενδιαφέρουσα ιστορική και γαιο-πολιτική ανάλυση του ζητήματος της Κύπρου από τον Κορδάτο στο άρθρο «Η Κύπρο και ο αγγλικός ιμπεριαλισμός», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 10 (Νοέμβρ. 1931), σ. 407-408. Το κείμενο έχει γραφεί στον απόηχο της κυπριακής εξέγερσης του προηγουμένου Οκτωβρίου. Ο Κορδάτος προβάλλει εξαιρετικά επιφυλακτικός έναντι της συγκεκριμένης εθνικής εξέγερσης, υποπτευόμενος -καταπώς συνήθιζε σε ανάλογες περιπτώσεις- πως δεν επρόκειτο για ένα κίνημα με πραγματικά εθνικο-απελευθερωτικό πρόταγμα, αλλά για ένα από τα συνήθη αστικο-εθνικιστικά και ενδοϊμπεριαλιστικά παιγνίδια που παίζονταν στις πλάτες των υπόδουλων λαών και των καταπιεζόμενων τάξεων. Στην πραγματικότητα η εξέγερση είχε και αιτίες που σχετίζονταν με οικονομικά προβλήματα τα οποία, με τη σειρά τους, ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τον αγγλικό ζυγό στο νησί (βλ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «Κύπρος, 1913-1941», στο συλλογικό έργο: *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ', ό.π., σ. 478-481).

67. Από το σχετικό σχόλιο στη στήλη «Πρόσωπα και πράγματα», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 7 Ιαν. 1925.

68. Βλ. Σ. Πρωτονοτάριου, «Ο κομμουνισμός και τα ελληνικά δίκαια (ο κ. Πρωτονοτάριος απαντά εις τον κ. Κορδάτον)», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 9 Ιαν. 1925, σ. 1.

69. Βλ. Κορδάτου, «Κομμουνισμός και σωβινισμός», *ό.π.*, σ. 1.

70. Βλ. Tom Bottomore, «Introduction», στο: Tom Bottomore και Patrick Goode (επιμ.), *Austro-Marxism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1978, σ. 33-34· αναλυτικά για τις κλασικές μαρξιστικές θεωρήσεις του ιμπεριαλισμού, βλ. Norman Etherington, *Theories of Imperialism: War, Conquest, and Capital*, Barnes and Noble, Τοτόβα 1984, σ. 104-142.

71. Βλ. ενδεικτικά Γιάννη Κορδάτου, «Μεσουράνημα και δύση του ελληνικού ιμπεριαλισμού», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 7 (Αύγ. 1931), σ. 281-282.

72. Μία πρόχειρη αποτίμησή τους μπορεί να γίνει με μέτρο τις περιγραφές και τις διαπιστώσεις που υπάρχουν στο βιβλίο του Θεόδ. Σακελλαρόπουλου, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Πληροφόρηση, Αθήνα 1991, σ. 13-92, ιδίως σ. 27-60.

73. Βλ. Κορδάτου, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 9-11.

74. *Στο ίδιο*, σ. 19 (οι υπογρ. του σ.).

75. *Στο ίδιο*, σ. 41 και 43 αντίστοιχα.

76. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 45 επ.

77. Βλ. Alkidamas, *ό.π.*, σ. 21-22, το τμήμα με ιδιότιτλο «La situation économique et financière».

78. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 49.

79. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 79 επ.

80. Κορδάτος, *ΙΕΕΚ*, ό.π., σ. 163 (οι υπογρ. του σ.)· πρβλ. Alkidamas, *ό.π.*, σ. 22.

81. Κορδάτος, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 94.

82. *Στο ίδιο*, σ. 95.

83. Βλ. Π. Χαλκού, «Σ. Σωμερίτη: *Η μισθωτή εργασία και η κοινωνική ασφάλισή της*, Αθήνα 1934», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 10 (Μάρτ.-Απρ. 1934), σ. 323-324.

84. Για τις οικείες θέσεις που διατυπώνονται στην απόφαση του Δ' Συνεδρίου του ΚΚΕ «επί της οικονομικής και πολιτικής καταστάσεως» [= π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 2η περ., Α':1 (Ιαν.-Μάρτ. 1929), σ. 9-14], στο: ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τ. Β', ό.π., ιδίως σ. 573-574.

85. Μάξιμος, «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», *ό.π.* [β'] 2 (Φεβρ. 1928), σ. 90.

86. *Στο ίδιο*.

87. Η άνθηση της οικονομικής φιλολογίας στη μεσοπολεμική Ελλάδα περιοριζόταν ουσιαστικά στο χώρο της οικονομικής επιστήμης και των συναφών εξειδικευμένων μελετών (θεωρητικών και μη)· η οικονομική ιστορία, απεναντίας, στο πεδίο της οποίας κινείτο η *Εισαγωγή* του Κορδάτου, φυτοζωούσε, «θεραπευόταν[ν] από μεμονομένα άτομα», καθόσον δεν είχε «κοινωνική ζήτηση» μεγάλη και θεωρείτο από τους κρατούντες ως οιωνεί κοινωνικά επικίνδυνη (Γ.Β. Δερτιλής, «Η ιστοριογραφία του νεοτέρου ελληνισμού, σήμερα», π. *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, αρ. 11, 1988, σ. 74· ένα πανόραμα των συναφών αναζητήσεων της εποχής προσφέρεται μέσα από την εκτενή, άλλα βέβαια όχι πλήρη, βιβλιογραφική καταγραφή του καθηγητή Γ. Χαριτάκη, «Γενική οικονομική βιβλιογραφία», λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδειαν* Πυρσού, τ. Ι' [Ελλάς], σ. 216-222).

88. Βλ. Σ[πύρου] Ι. Κ[ωστόπουλου], «Γιάννη Κ. Κορδάτου: *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήναι 1930», π. *Εργασία*, 29 (26 Ιουλ. 1930), σ. 25.

89. Βλ. Μ[ιχαήλ] Δ. Σ[τασινόπουλου], «Γιάνη Κ. Κροδάτου: *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήναι 1930», π. *Νέα Εστία*, 90 (15 Σεπτ. 1930), σ. 1004-1005.

90. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 1005.

91. Βλ. Γιάννη Κορδάτου, «*Εισαγωγή* και όχι *Ιστορία*», π. *Νέα Εστία*, 91 (1 Οκτ. 1930), σ. 1053.

92. Βλ. Χρ. Ευελπίδη, «Κορδάτου, Γιάννη: *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήναι 1930», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 11:Α' (Ιαν.-Μάρτ. 1931), σ. 8*-9*.

93. *Στο ίδιο*, σ. 9*.

94. Μιλτ. Πορφυρογένης, «Γιάννη Κορδάτου: *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* (τόμ. Α' και Β'), π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, 4 (Μάρτ. 1932), σ. 155.

95. Βλ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 96 επ.

96. Βλ. Ορφ. Πετρανού, «Περισσότερη προσοχή στο ιδεολογικό μας μέτωπο», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., 11 (Σεπτ. 1932), σ. 553-559. Ο Πορφυροφένης, απαντώντας στον Πετρανό («Πάνω σε μιά κριτική», *στο ίδιο*, 13 [Νοέμβρ. 1933], σ. 762-763], μολονότι θα αποδεχτεί ορισμένες πλευρές των παρατηρήσεών του, ασκεί τεκμηριωμένη κριτική στο πομπώδες και αφοριστικό ύφος του αρθρογράφου (βλ. και την ανταπάντηση του τελευταίου, καθώς και την υπέρ αυτού παρέμβαση της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού, *στο ίδιο*, σ. 763-766).

97. Ζ. Γ...ς [= Γιάννης Ζεύγος], «Δεκαπέντε χρόνια πάλης ενάντια στον οππορτουνισμό», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Β':22 (15 Νοεμβρ. 1933), σ. 9.

98. Γ. Ζεύγος, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός του εργατικού μας κινήματος», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Β':22 (15 Νοεμβρ. 1933), σ. 24.

99. Βλ. Γ. Ζεύγου, «Ο Γ. Κορδάτος σαν οικονομολόγος στις πρώτες γραμμές της αντεπανάστασης», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Β:23 (1 Δεκ. 1933), σ. 7-14.

100. Σημειώνουμε, πάντως, πως τον Ιανουάριο του 1934 η 6η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος, στην περίφημη απόφασή της «για την κατάσταση της Ελλάδας και τα καθήκοντα του Κόμματος, δέχεται πως στη χώρα «[η] υπάρχουσα ενεργητική [sic] βάση της βιομηχανίας είνε στενή» (ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, τ. Δ', ό.π., σ. 22).

101. Γ. Ζ[εύγος], «Το ξένο κεφάλαιο και οι οικονομικοπολιτικές συνέπειες της διείσδυσής του στη χώρα μας», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., [γ'] Γ':7 (1 Απρ. 1934), σ. 16.

102. Βλ. Πουλιόπουλου, *Σοσιαλιστική*, ό.π., ιδίως σ. 23-89· απάντηση στην εργασία του Πουλιόπουλου δόθηκε, ως γνωστόν, από το Ζεύγο με τη μπροσούρα *Γιατί η επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική;* (βλ. σημ. 55 του κεφ. 4.3 για παραπεμπτικές ενδείξεις).

103. Μνημονεύουμε, εν παρόδω, πως ο Κορδάτος είχε γράψει, αναφερόμενος επιτιμιτικά στο στο γλωσσικό ύφος του Παρορίτη: «φαίνεται να πιστεύει ότι η γλώσσα δεν είνε μέσον αλλά σκοπός» (Πέτρος Χαλκός, «Κώστα Παρορίτη: *Ο κόκκινος τράγος*, Ρωμάντζο, Αθήνα 1924 [σελίδες 180, τιμή 12.50]», π. *Νέοι Βωμοί*, 2 [Φεβρ. 1924], σ. 61).

104. Βλ. Χαλκού, «Σοσιαλισμός και δημοτικισμός», *ό.π.*, σ. 143, 145.

105. Βλ. Χ. Νούτσου, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*, ό.π., σ. 157-158, υποσ., και σ. 166 επ. αντίστοιχα.

106. Για παράδειγμα, βλ. Δ. Γληνού, «Το γλωσσικό ζήτημα» [= π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, 1934, 5 (Μάιος), σ. 186-188], στου ίδιου, *Εκλεκτές σελίδες*, επιμέλεια: Λουκάς Αξελός, τ. Δ', Στοχαστής, Αθήνα ²1975, σ. 116.

107. *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας* [1944], τ. Α', Αθήνα ²1945, σ. 44· αναφέρεται από τον Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού*, ό.π., σ. 40.

108. Βλ. «[Ι. Κορδάτου:] *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*», προαναγγελία έκδοσης, π. *Ερμής* (Αλεξάνδρεια), 6 (Μάιος 1927), σ. 220 (στη στήλη «Τα βιβλία»), όπου διαβάζουμε: «Μ' αυτό τον τίτλο κυκλοφορεί τις μέρες αυτές ένα νέο του έργο ο ακούραστος και μοναδικός σε σοβαρή δημιουργική εργασία ταχτικός συνεργάτης μας κ. Ι[ωάννης] Κορδάτος. Τα έργα του Κορδάτου, άρτια, τολμηρά [και] πρωτότυπα έχουν επιβληθεί στη[ν] εχτίμηση κι εκείνων ακόμη που ιδεολογικά είναι αντιθετοί του». Επίσης, βλ. «Ι. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, σχ. 4°, σελ. 355, έκδ. Ράλλη, Αθήνα 1927», *στο ίδιο*, 7 (Ιούν. 1927), σ. 260 (στη στήλη «Βιβλία - περιοδικά»), όπου ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται: «Είναι το νέο βιβλίο του χαλκέντερου συνεργάτη μας που προαναγγείλαμε και που κυκλοφόρησε πριν δέκα μέρες».

109. Βλ. [Στέφανου] Ρ[αμά] [= Μάρκος Τσιριμώκος], «Ι.Ι.* Κορδάτου: *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*», π. *Νέα Εστία*, 6 (1 Ιουλ. 1927), σ. 378. Πρβλ. την αντίθετη γνώμη που, αρκετά χρόνια αργότερα, καταγράφηκε -εν παρόδω- από τη μεριά του Γιαννιού στο κείμενο του Π. Παλαιολόγου, «Το γλωσσικό ζήτημα είνε ταξικό», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 49-51 (Νοέμβρ. 1932 - Ιαν. 1933), σ. 542. Το σχετικό σημείο του κειμένου, που ίσως προστέθηκε καθ' υπόδειξιν του ίδιου του Γιαννιού, απηχεί εμφανώς τη δυσφορία του εκδότη της *Σοσιαλιστικής Ζωής* για το γεγονός ότι ο κομμουνιστής Κορδάτος είχε ουσιαστικά αγνοήσει και είχε περιφρονήσει στο δικό του βιβλίο τη μπροσούρα του *Σοσιαλισμός και δημοτικισμός*, η οποία εκδόθηκε επίσης το 1927 (βλ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, ό.π., σ. 256 υποσ. 59, όπου -σε γενικές γραμμές, ορθά- οι απόψεις που ανέπτυσε ο Γιαννιός στη μπροσούρα του αξιολογούνταν ως αναμάσημα των παλαιών «θεωριών» του Σκληρού).

110. Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σ. 110.

111. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 38.

112. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 54 και 56 αντίστοιχα.

113. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.*, σ. 71 επ.

114. Βλ. «Οι συκοφάνται της λαϊκής γλώσσης», *ό.π.*, σ. 1.

* sic (αντί για *Ι.Κ.*)

115. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 90.

116. *Στο ίδιο*, σ. 122.

117. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 176.

118. «Οι συκοφάνται της λαϊκής γλώσσης», *ό.π.*, σ. 2. ... *Λογοθέτηδες:* Ο λόγος, προφανός, για τον υπερσυντηρητικό Κωνσταντίνο Λογοθέτη, καθηγητή της Ιστορίας της Φιλοσοφίας, από το 1925, στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Κορδάτος και παλαιότερα είχε μνημονεύσει το ίδιο πρόσωπο, με αφορμή την πανεπιστημιακή εκλογή του. Συγκεκριμένα, είχε θεωρήσει το γεγονός, επικαλούμενος τις δημοσιοποιημένες απόψεις του καθηγητή της Ιστορίας Σωκράτη Κουγέα περί λογοκλοπής του Λογοθέτη (φερόταν να έχει αντιγράψει τον Εντουαρντ Τσέλλερ) και παρασκηνιακών εκ μέρους του μεθόδων προκειμένου να επιτύχει την εκλογή, ενδεικτικό των επιλογών της επίσημης επιστήμης στην Ελλάδα (βλ. *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, ό.π., «Πρόλογος», σ. XII-XIII). Προσθέτουμε, επ' ευκαιρία, πως ο Κ.Θ. Δημαράς, κρίνοντας το καλοκαίρι του 1927 την τυπωμένη εισήγηση του Λογοθέτη στο Σεβαστοπούλειο Διαγωνισμό εκείνης της χρονιάς, όπου ο τελευταίος καταφερόταν ενάντια στους «μαλλιαροκομμουνιστάς» κ.τ.λ., διατύπωσε τη γνώμη πως ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής ήταν το alter ego των Ελλήνων κομμουνιστών και του Γληνού. Οσον αφορά τη μεθοδό του, τον κατέτασσε στους «οπαδο[ύ]ς του κ. Ι[ωάννη] Κορδάτου», δηλαδή στους προχειρολόγους και στους επιχειρηματολογούντες στη βάση φτωχών ή και ανύπαρκτων τεκμηρίων. Βλ. Φιλόνου [= Κ.Θ. Δημαράς], «Κορδατισμός: Κ. Λογοθέτη, *Αι βάσεις της ηθικής κοινωνίας και ο μέγας εθνικός κίνδυνος*», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 2 (1 Ιουλ. 1927), σ. 89-90.

119. Βλ. [Νίκου Βέλμου], «Ι. Κορδάτου: *Δημοτικισμός και λογιοτατισμός**», π. *Φραγκέλιο*, 24 (28 Μαΐου 1927), σ. 4· [ανυπόγραφο], «Ι.Κ. Κορδάτου: *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός* (έκδ. Ράλλη)», π. *Η Νέα Αγωγή*, Α':6 (Ιούν. 1927), σ. 16. Επίσης, βλ. τη βιβλιοκρισία του Βάσου Αθανασόπουλου στο π. *Ερμής* (Αλεξάνδρεια), 8 (Ιούλ. 1927), σ. 293-298, σύμφωνα με τη σχετική καταχώριση της *Σπανάκου*, σ. 499. Το τελευταίο σημείωμα δε το γνωρίζουμε από αυτοψία, αφού το τεύχος του Ιουλίου του 1927 έλλειπε από τον τόμο του *Ερμή* που φυλλομετρήσαμε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Δεν υπάρχει αμφιβολία, ωστόσο, πως ήταν θετικό. Πρώτον, στο προηγούμενο τεύχος του περιοδικού (βλ. παραπάνω, σημ. 108), όπου προαναγγελόταν η δημοσίευση της κριτικής, γράφονταν και τα ακόλουθα, ως ένα πρώτο σχόλιο για το βιβλίο του Κορδάτου: «Μελέτη άρτια, αναλυτική κι εξαντλητική του ζητήματος που το ξετάζει απ' όλες τις μεριές, η πιο σοβαρή και πιο πειστική απ' όλες που έχουν γίνει ως τόρα [sic] για το γλωσσικό ζήτημα». Δεύτερον, ο ίδιος ο Κορδάτος, με αφορμή ένα τυπογραφικό λάθος στο βιβλίο του, θα μνημονεύσει αργότερα σε κείμενό του (βλ. «Ο δημοτικισμός στα Εφτάνησα», π. *Πρωτοπόροι*, 1 [Φεβρ. 1930], σ. 14 υποσ. 2) τη βιβλιοκρισία του Αθανασόπουλου, χωρίς να διατυπώσει κάποιο αρνητικό σχόλιο -κίνηση στην οποία θα είχε ασφαλώς προβεί, επ' ευκαιρία της μνείας, αν ο τελευταίος δεν είχε κρίνει θετικά το *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*.

120. Βλ. Ρ[αμά], *ό.π.*, σ. 378-380.

* sic (με όμικρον).

121. E.P. Thompson, *Writing by Candlelight*, 5η εκτύπωση, Merlin Press, Λονδίνο 1983, σ. 5-6 (οι υπογρ. του σ.).

122. Μ.Δ. [Στασινόπουλος], *ό.π.*, σ. 1004.

123. Σακελλαρίου, «Νεοελληνική πολιτική ιστορία» [ια'], *ό.π.*, σ. 809.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ:
ΨΗΦΙΔΕΣ ΣΕ ΜΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ

Ο Harvey Kaye, με αφορμή την περίπτωση των Βρετανών μαρξιστών ιστορικών, προσδιόρισε ένα από τα σταθερά προαπαιτούμενα κάθε προσπάθειας για τη σοσιαλιστική αναμόρφωση της κοινωνίας με τα λόγια που ακολουθούν: «the historical education of desire».[1] Η μελέτη του εκάστοτε κοινωνικού παρόντος, καθώς και η σπουδή του παρελθόντος διάφορων κοινωνικών σχηματισμών αναγνωρίζονταν πάντοτε από τους μαρξιστές διανοητές και προπαγανδιστές ως δραστηριότητες αξεδιάλυτα συνυφασμένες με την επιθυμία και τη δράση τους ώστε να αλλάξουν την κοινωνία στην οποία ζούσαν. Ο Γεώργιος Σκληρός και ο Γιάννης Κορδάτος υπήρξαν, στα χρόνια του ο καθένας, οι πλέον εξέχουσες φυσιογνωμίες που κινήθηκαν προς την κατεύθυνση αυτού του *σταθερού προαπαιτούμενου στο χώρο του ελληνικού σοσιαλισμού και του ελληνικού μαρξισμού* ειδικότερα. Και ο ένας και ο άλλος, στα ποικίλα γραπτά τους για την Ελληνική Επανάσταση και την ελληνική κοινωνία, προσπάθησαν να συναρθρώσουν αρμονικά και ισορροπημένα τη μελέτη και την ανάλυση με την ιδεολογία και την πολιτική σε ένα σύνολο συγγραφικής παραγωγής που θα χρησίμευε, φυσικά, στο σοσιαλιστικό αγώνα στην Ελλάδα.

Ο Σκληρός, όπως είδαμε, ως μελετητής του Εικοσιένα και της ελληνικής κοινωνίας, κινήθηκε στο επίπεδο της κοινωνιολογικής ανάλυσης και του πολιτικο-ιδεολογικού σχολιασμού, δίχως να καταλείψει έργο που θα μπορούσε να ταξινομηθεί ως «ιστορία». Προνομιακά θεματικά πεδία τούτης της ενασχόλησής του υπήρξαν η Επανάσταση του 1821, τα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα -που έμελλε να ταλανίσουν επί μακρόν τη διανόηση και τους πολιτικούς της Ελλάδας-, η ταξική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και το κίνημα στο Γουδί με τα συμπαρομαρτυρούντα του. Την εποχή του θανάτου του, στα τέλη του 1919 (αρχές του 1920 με το νέο ημερολόγιο), οι απόψεις και οι αναλύσεις του Σκληρού γνώριζαν ήδη σημαντική απήχηση -χωρίς να συνιστούν αμάσητη τροφή- στους σοσιαλιστικούς και μαρξιστικούς κύκλους των νεώτερων στην ηλικία Ελλήνων διανοουμένων της εποχής εκείνης. Οι επεξεργασίες του είχαν συμβάλει, πρώτιστα σε ό,τι σχετιζόταν με τις αναγνώσεις και τις προσεγγίσεις της Ελληνικής Επανάστασης και της συναφούς με αυτήν θεματολογίας και προβληματικής, στη δημιουργία μίας γόνιμης γης για την περαιτέρω καλλιέργεια και την ανάπτυξη της μελέτης του ελληνικού παρελθόντος, αλλά και του παρόντος, από μαρξιστική σκοπιά.

Θα μπορούσε να ειπωθεί πως το έργο του Σκληρού είχε συντελέσει, ευρύτερα, στη μορφοποίηση *διαύλων επικοινωνίας των διάσπαρτων έως τότε πνευματικών δυνάμεων του ελληνικού μαρξισμού* και, στενότερα, στη θεμελίωση των προϋποθέσεων για την ανάπτυξη και τη διακίνηση των μαρξιστικών ιστορικών, πολιτικών, κοινωνιολογικών κ.άλ. αναλύσεων και επεξεργασιών στην Ελλάδα. Αυτό ακριβώς το κλίμα, άλλωστε, θα εκκολάψει εν πολλοίς και τον Κορδάτο ο οποίος, ήδη γνωστός στους σοσιαλιστικούς κύκλους ως αρθρογράφος και ηγετικό στέλεχος του Κομμουνιστικού

Κόμματος θα προκαλέσει την προσοχή όλης της ελληνική κοινωνίας το καλοκαίρι του 1924 με την έκδοση της «πολύκροτης» *Κοινωνικής σημασίας της Ελληνικής Επανάστάσεως του 1821.* Το βιβλίο αυτό, γραμμένο στη βάση της κοινωνιολογικής κληρονομιάς του Σκληρού ως μελετητή του Εικοσιένα, συνιστούσε την πλέον περίτρανη απόδειξη για την καρποφορία των σπόρων που είχε ρίξει ο, μακαρίτης πια τότε, «εισηγητής» του μαρξισμού στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, όμως, όπως συχνά συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις, αποτελούσε και το πιο απτό τεκμήριο πως οι αναλύσεις του Σκληρού είχαν καταστεί πλέον ξεπερασμένες τόσο στη μορφή, όσο και στο περιεχόμενο.

Ο Κορδάτος του Μεσοπολέμου, ως μελετητής της Ελληνικής Επανάστασης και της ελληνικής κοινωνίας, κινήθηκε πέρα από το Σκληρό. Καταρχήν, εκτός από κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, «ο *Κασούτσκη* της Ελλάδας» έδωσε και πλήθος από γραπτά που ανήκουν στην κατηγορία των καθαρά ιστορικών εργασιών. (Από πολλές απόψεις, μάλιστα, οι τελευταίες ήσαν τολμηρές αν κρίνονταν με τις επικρατούσες στη μεσοπολεμική Ελλάδα αντιλήψεις για το «τι είναι ιστορία».) Επιπλέον, ασχολήθηκε και με τον τρέχοντα πολιτικό σχολιασμό και τις συναφείς αναλύσεις, με τρόπο βέβαια που ενσωμάτωνε την ιστορική ή την κοινωνιολογική προσέγγιση είτε τις παρήγε. Από την άλλη μεριά, το ενδιαφέρον του Κορδάτου δεν περιορίστηκε στις θεματικές ενότητες που είχαν αποτελέσει τις προνομιακές περιοχές για τις αναλύσεις του Σκληρού, αφού εισήλθε και στην αγροτική θεματολογία, επεκτάθηκε -πραγματικά πρωτοπόρος εδώ- στη μελέτη της ιστορίας του ελληνικού εργατικού κινήματος και του ελληνικού σοσιαλισμού, καθώς και στο χώρο της οικονομικής ιστορίας. (Τα αγροτικά και η οικονομική ιστορία βρίσκονταν ολότελα έξω από τα προσωπικά ενδιαφέροντα του Σκληρού. Το εργατικό - σοσιαλιστικό κίνημα, απεναντίας, τον ενδιέφερε -δεν πρόφτασε, ωστόσο, να ασχοληθεί με αυτό, καθόσον τον πρόλαβε ο θάνατος.)

Μία μελέτη, όπως η παρούσα διατριβή, για όσα έγραψαν οι Σκληρός και Κορδάτος μελετώντας την Επανάσταση του 1821 και την πορεία της ελληνικής κοινωνίας από τα πρώτα βήματα της ανεξαρτησίας της και έπειτα, προσφέρει δίχως αμφιβολία μερικές ψηφίδες για μία μελλοντική ιστορική σύνθεση γύρω από τη ζωή του ελληνικού μαρξισμού -ειδικότερα, του μεσοπολεμικού και, ακόμα πιο συγκεκριμένα, της μαρξιστικής ιστορικής και κοινωνιολογικής ανάλυσης. Σε μία τέτοια σύνθεση, ο Σκληρός και το έργο του αντιπροσωπεύουν αναμφίβολα, μαζί με το Νικόλαο Γιαννιό και τις επεξεργασίες του εκείνης της περιόδου, το εισαγωγικό κεφάλαιο. Στο κυρίως σώμα της έχουν θέση διανοητές, συγγραφείς και ακτιβιστές όπως οι Γιάννης Ζεύγος, Σεραφείμ Μάξιμος και Παντελής Πουλιόπουλος, για να περιοριστούμε μόνο στους επιφανέστερους του κομμουνιστικού φάσματος του μαρξισμού της μεσοπολεμικής Ελλάδας.

Σκληρός, Κορδάτος, Ζεύγος, Μάξιμος, Πουλιόπουλος ... . Μελέτησαν, ο καθένας με όσα εφόδια διέθετε και από την ιδιαίτερη σκοπιά του, το ελληνικό παρελθόν και το ελληνικό παρόν. Μελέτησαν και ερμήνευσαν την ελληνική κοινωνία μέσα στην ιστορική πορεία της, παρακινημένοι από την επιθυμία να γνωρίσουν καλύτερα αυτό που ήθελαν να αλλάξουν, προκειμένου να κατανοήσουν καλύτερα πώς θα πετύχαιναν την αλλαγή του. Οι προσπάθειές τους, ενός εκάστου ξεχωρά και όλων μαζί, ήταν βαθειά πολιτικές -και τούτο, όχι μόνο επειδή, πέρα από την επιστημονικότητα, διακήρυτταν ανοικτά και άφοβα την πολιτική στόχευσή τους. Διότι, όπως παρατηρεί ο Ερικ Τζ. Χόμπσμπαουμ, εκ των πραγμάτων όλοι οι μελετητές της ιστορίας, «οποιοιδήποτε και αν είναι οι στόχοι τους, [...] συμβάλλουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, στη δημιουργία, στη διάλυση και στην ανασυγκρότηση των αναπαραστάσεων του παρελθόντος, οι οποίες δεν ανήκουν μόνο στον κόσμο της εξειδικευμένης έρευνας αλλά και στη δημόσια σφαίρα του ανθρώπου ως πολιτικής οντότητας».[2]

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

* Καταχωρίζονται μόνον οι τίτλοι που αναφέρονται στο κείμενο.

Α. ΠΗΓΕΣ

Ι. Κείμενα Γ. Σκληρού

Το κοινωνικόν μας ζήτημα, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1907.

Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης (Κάιρο, Οκτώβρης του 1915), (Τα Βιβλία της Ζωής, αρ. 9), έκδοση των 'Γραμμάτων', Αλεξάνδρεια 1917 (²1923). Αναδημοσίευση: π. *Αρχείον Κοινωνιολογίας και Ηθικής*, 1 (Ιαν.-Μάρτ. 1944), σ. 40-49.

Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, Εκδοση του συγγραφέως με την επιμέλεια των 'Γραμμάτων', Αλεξάνδρεια 1919.

Εργα, επιμέλεια: Λουκάς Αξελός, Επικαιρότητα, Αθήνα 1976. Στη συλλογή συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, οι αυτοτελώς εκδοθείσες εργασίες του Σκληρού (που καταχωρίζονται παραπάνω). Επίσης, τα πρωτότυπα κείμενά του στο *Νουμά* και στα αλεξανδρινά περιοδικά *Νέα Ζωή* και *Γράμματα* που καταχωρίζονται αμέσως παρακάτω.

«Στους δημοτικιστάς» (Γένα της Γερμανίας), π. *Ο Νουμάς*, 268 (4 του Νοέβρη 1907), σ. 1-4.

«Διαλεκτικός υλισμός (οικονομικός, ιστορικός υλισμός)» (Βερολίνο), π. *Νουμάς*, 280 (27 του Γενάρη 1908), σ. 2-8.

«Το κοινωνικό μας ζήτημα: οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'» (Βερολίνο), π. *Ο Νουμάς*, 291, 292 και 293 (13, 20 και 27 του Απρίλη 1908), σ. 1-3, 1-3 και 2-4.

«Το ζήτημα της Ανατολής», π. *Ο Νουμάς*, 360, 362, 363 και 364 (4, 18, 26 του Οχτώβρη και 1 του Νοέβρη 1909), σ. 1-3, 1-2, 6-7 και 2-3.

«Ανατολική-ασιατική ή δυτική-ευρωπαϊκή μανταλιτέ; Απάντηση Γ. Σκληρού» (Κάιρο, 28 III 1914), π. *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρεια), IX:1 (Ιαν.-Μάρτ. 1914), σ. 77-82.

«Εισαγωγή εις το *Κοινωνικό μας ζήτημα*» (Κάιρο, 8 VI 1915), π. *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρεια), IX:3-4 (Ιούλ.-Δεκ. 1914), σ. 343-358. Συνοδεύεται από σημείωση του περιοδικού.

«Απόσπασμα από το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», π. *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρεια), X:1-2 (Ιαν.-Ιούν. 1915), σ. 31-46. Συνοδεύεται από σημείωση του περιοδικού.

«Μεθοδολογία: υποκειμενική και αντικειμενική κοινωνιολογία» (Helouan, 1919), π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), 41 (Οκτ.-Δεκ. 1919), σ. 198-204.

«Ο δημοτικιστικός αγώνας», π. *Ο Νουμάς* 664 (28 Δεκ. 1919), σ. 855-856. Απόσπασμα από το σχετικό με την «Ανορθωτική περίοδο» (υπο)κεφάλαιο των *Συγχρόνων προβλημάτων*.

Επιστολή (Ιένα, 14 Απρ. 1908) προς το Δ. Ταγκόπουλο: «Από το αρχείο του *Νουμά*», π. *Ο Νουμάς*, 783 (Ιούλ.-Αύγ. 1924), σ. 250-251. Απόσπασμα και στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός*, «Παράρτημα ΙΙ: Αλληλογραφικές μαρτυρίες», σ. 306-308.

Επιστολή (Κάιρο, 2 VI 1915) προς το Ν. Γιαννιό: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, «Επίμετρο», σ. 215-216.

Επιστολή (Κάιρο, 15 XI 1916) προς το Ν. Γιαννιό: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 217-219. Επίσης στο: Πλεχανόφσκης [= Ν. Γιαννιός], «Ανασκευή των ανακριβειών του Κορδάτου», σ. 445-446.

Επιστολή (Κάιρο, 2 Απριλίου 1918) προς το Ν. Γιαννιό: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 219-220.

Επιστολή (Χελουάν, 26 Ιανουαρίου 1919) προς το Ν. Γιαννιό: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 220-222. Απόσπασμα της επιστολής στο: Ν. Γ[ιαννιός], «Β' έκδοση», σ. 5-6.

Επιστολή (Χελουάν, 3 Μαρτίου 1919) προς τον Αλ. Δελμούζο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», σ. 445-446.
Επιστολή (Χελουάν, 22 ΙΙΙ 1919) προς το Στ. Πάργα / Ν. Ζελίτα: *Εργα* Γ. Σκληρού, σ. 568.
Επιστολή (Αλεξάνδρα, 7 Νοεμβρίου 1919) προς το Ν. Γιαννιό: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, «Επίμετρο», σ. 223-226. Απόσπασμα της επιστολής στο: Πλεχανόφσκης, *ό.π.*, σ. 446.
Επιστολή (Αλεξάνδρα, 2 Δεκεμβρίου 1919) προς το Ν. Γιαννιό: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 226-229. Απόσπασμα της επιστολής στο: Πλεχανόφσκης, *ό.π.*

ΙΙ. Κείμενα Γ. Κορδάτου

Η κατήχηση των χωρικών, Εκδοση [του] Ελληνικού Κομμουνιστικού Ομίλου Αλεξανδρείας, Αλεξάνδρεια 1923 [ως Πέτρος Χαλκός].
Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821, (Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 20), Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1924.
Νεοελληνική πολιτική ιστορία, τ. Α', Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1925.
Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821, Εκδοσις Βα διωρθωμένη (6η χιλιάδα), με επίλογο του Ανατόλ Φρανς, (Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 20), Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1927.
Αρχαίες θρησκείες και χριστιανισμός, (Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 35), Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1927.
Δημοτικισμός και λογιωτατισμός: κοινωνιολογική μελέτη του γλωσσικού ζητήματος, Εκδοτική Εταιρεία «Αθηνά» - Α.Ι. Ράλλης και Σια, Αθήνα 1927. (2η έκδοση: Μπουκουμάνης Αθήνα 1974.)
Η κομμούνα της Θεσσαλονίκης, (1342-1349), Κοραής, Αθήνα 1928.
Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας στο 1821, Πίνδαρος Α. Παπαγεωργιάδης, Αθήνα 1930.
Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας, (Βιβλιοθήκη Κοινωνικών και Οικονομικών Ερευνών, αρ. 1), Αλέξ. Ν. Κολολός, Αθήνα 1930.
Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του, Τύποις «Κωνσταντινουπόλεως», Αθήνα 1931. Ανατύπωση της ομότιτλης μελέτης, π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 11:Β' (Απρ.-Ιούν. 1931), σ. 205-288.
Τα τελευταία χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1975. (1η έκδοση: Α.Ι. Ράλλης, Αθήνα 1931.)
Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, Εικονογραφημένη, επί τη βάσει αγνώστων πηγών και ανεκδότων αρχείων, τ. Β' (1908-18), (Βιβλιοθήκη Κοινωνικών και Οικονομικών Ερευνών, αρ. 3), Αλέξ. Ν. Κολολός, Αθήνα 1932.
Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821, 4η έκδοση ξανακοιταγμένη και συμπληρωμένη, Π. Καραβάκος, Αθήνα 1946.

ΜΑΡΞ Καρλ και Φρίν. ΕΓΓΕΛΣ [sic], *Το κομμουνιστικό μανιφέστο*, εισαγωγή - μετάφραση - επιμέλεια: Γιάννης Κ. Κορδάτος, (Πολιτική και Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, αρ. 6), Ακαδημαϊκόν, Αθήνα 1927.

«Μεσαιωνικές μέρες» (Ζαγορά [Πηλίου]), π. *Ο Νουμάς*, 471 (17 Μαρτ. 1912), σ. 168-170.
«Εκμεταλλεύεται και θύματα» (ανταπόκριση από Δράμα), εφ. *Ριζοσπάστης*, 9 Φεβρ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Η δράσις της Γεν. Διοικήσεως» (ανταπόκριση από Δράμα), εφ. *Ριζοσπάστης*, 14 Φεβρ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Ο Νομάρχης, ο Δεσπότης και ο κύριος Θεόφιλος» (ανταπόκριση από Δράμα), εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 Φεβρ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Οι καταπιεσταί επί βουλγαροκρατίας» (ανταπόκριση από Δράμα), εφ. *Ριζοσπάστης*, 21 Φεβρ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Η αληθής θέσις του γεωργικού ζητήματος», εφ. *Ριζοσπάστης*, 4 Σεπτ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Η πανθεσσαλική αγροτική οργάνωσις», εφ. *Ριζοσπάστης*, 20 Οκτ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Οι προλετάριοι του θεσσαλικού κάμπου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 23 Οκτ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Το γεωργικό ζήτημα και ο φιλαγροτισμός της κυβερνήσεως», εφ. *Ριζοσπάστης*, 31 Οκτ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Κολληγάδες και τσιφλικοῦχοι», εφ. *Ριζοσπάστης*, 4 Νοεμβρ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Μη εμπαίζετε τους αγρότας», εφ. *Ριζοσπάστης*, 28 Νοεμβρ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Πρόλογος» (Δεκέμβριος 1919), στο: Α. Αλεξίου, *Η γη στους καλλιεργητάς της*, σ. γ'-ε'.

«Οι αγρόται ζητούν άμεσον απαλλοτρίωσιν», εφ. *Ριζοσπάστης*, 13 και 14 Δεκ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Οι αγρόται δεν εμπαίζονται πλέον», εφ. *Ριζοσπάστης*, 16 Δεκ. 1919, σ. 1 [ως Χαλκός].

«Οχι διαρπαγήν αλλά οριστικήν απολύτρωσιν», εφ. *Ριζοσπάστη*, 18 Δεκ. 1919, σ. 1 [υπογρ. Π.Χ. (= Π. Χαλκός)].

«Γ. Σκληρός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19 Ιαν. 1920, σ. 2 [ως Χαλκός].

Περίληψη της εισήγησης για «το αγροτικόν» στο Β' Συνέδριο του ΣΕΚΕ, εφ. *Ριζοσπάστης*, 8 Απρ. 1920, σ. 2. Αναδημοσίευση: συλλογή *Το Κ.Κ.Ε. από το 1918 έως το 1931*, τ. Α', σ. 47-49.

«Αθηναϊκά γράμματα» (Αθήνα, Ιούνιος 1920), π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 1 (Ιούλ.-Αύγ. 1920), σ. 24-26 [ως Χαλκός].

«Αθηναϊκά γράμματα: πολιτικές απόψεις και ζητήματα» (Αθήνα, Αύγουστος 1920), π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ. 2 (Σεπτ.-Οκτ. 1920), σ. 72-76 [ως Χαλκός].

«Αθηναϊκά γράμματα: οι βουλευτικές εκλογές», (Αθήνα, Νοέμβρ. 1920), π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 3 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1920), σ. 104-107 [ως Χαλκός].

«Οι νέοι τύραννοι», εφ. *Εργατικός Αγών*, αρ.φ. 170, 31 Ιαν. 1921, σ. 1.

«Σοσιαλισμός και δημοτικισμός» (Αθήνα, Μάρτιος 921), π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 4-5 (Ιαν.-Απρ. 1921), σ. 143-145 [ως Χαλκός].

«Οι λαοί των Βαλκανίων» (Αθήνα, Ιανουάριος 1921), π. *Γραμμάτα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 4-5 (Ιαν.-Απρ. 1921), σ. 150-152.

«Το νέο μακελειό», εφ. *Εργατικός Αγών*, αρ.φ. 176, 14 Μαρτ. 1921, σ. 1.

«Τα κόμματα στην τελευταία δωδεκαετία (1909-1921)», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Α':4 (Απρ. 1921), σ. 127-129.

«Νέαι αναγκαίαι εξηγήσεις» (επιστολή), εφ. *Ριζοσπάστης*, 1 Μαΐου 1921, σ. 1.

«Η μετεκλογική κατάσταση» (Αθήνα, Μάιος 1921), π. *Γραμμάτα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 6 (Μάιος-Ιούν. 1921), σ. 237-239 [ως Χαλκός].

«Αλλού κ' εδώ» (επιστολή), π. *Ο Νουμάς*, 759 (15 του Απρίλη 1922), σ. 128.

Πρόταση στο Εκτακτο Συνέδριο του 1922 του ΣΕΚΕ(Κ), από κοινού με τον Α.Δ. Σίδερι, για την ανάγκη «νομίμου δράσεως» κ.λπ., στο: «Αι αποφάσεις του Εκτάκτου Συνεδρίου του Κόμματος», σ. 442.

«Ο χριστιανισμός και ο κομμουνισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Δεκ. 1922, σ. 1 [ανυπόγραφο].

«Εισαγωγή στη μελέτη του αγροτικού» (Αθήνα, 5 Ιουνίου 1923), π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Γ':7 (Ιούλ. 1923), σ. 209-221.

«Μηνιαίον πολιτικόν δελτίον: εσωτερική επιθεώρησις» (Αθήναι 30 Ιουλίου 1923), π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Γ':8 (Αύγ. 1923), σ. 225-228.

«Πολιτικόν δελτίον: η κριτική του 1923», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Γ':12 (Δεκ. 1923), σ. 353-357.
«Σκέψεις γεωργικής πολιτικής», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':1 (Ιαν. 1924), σ. 8-18.
«'[Η] κοινωνι[στι]κή αντίληψις της ιστορίας', υπό Ν. Καζάζη. Μελέτη δημοσιευμένη στο τεύχος Β'-Γ' (τόμος 3) του *Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* του κ. Δ. Καλιτσουνάκι», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':1 (Ιαν. 1924), σ. 30-31 [ως Χαλκός].
« *Δημοκρατία και εκλογικόν σύστημα*, υπό Αλεξ. Παπαναστασίου, Ιούλιος 1923», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':1 (Ιαν. 1924), σ. 31-32 [ως Χαλκός].
«Ποίοι είνε και τι επιδιώκουν», εφ. *Ριζοσπάστης*, 30, 31 Ιαν. και 1 Φεβρ. 1924, σ. 1.
«Κώστα Παρορίτη: *Ο κόκκινος τράγος*, Ρωμάντζο, Αθήμα 1924 (σελίδες 180, τιμή 12.50)», π. *Νέοι Βωμοί*, 2 (Φεβρ. 1924), σ. 58-61 [ως Χαλκός].
«Τα δημόσια οικονομικά και αι συνέπειαί των» (Αθήνα, 25.1.23 [= 24]), π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':2 (Φεβρ. 1924), σ. 49-53.
«1821-1924», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Μαρτ. 1924, σ. 1 [ανυπόγραφο].
«Η ψήφος μας», εφ. *Ριζοσπάστης*, 8 Απρ. 1924, σ. 1.
«Κίνδυνος - Θάνατος», εφ. *Ριζοσπάστης*, 5 Μαΐου 1924, σ. 1.
«Επί των πρωθυπουργικών δηλώσεων», εφ. *Ριζοσπάστης*, 27 Μαΐου 1924, σ. 1.
«Δεν πτοούμεθα», εφ. *Ριζοσπάστης*, 11 Ιουν. 1924, σ. 1.
«Audiatur et altera pars» (επιστολή), εφ. *Εμπρός*, 12 Ιουν. 1924, σ. 2.
«Κάτω ο Κονδυλισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 12 Ιουν. 1924, σ. 1.
«Το νέον πανεπιστήμιον», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10 Ιουλ. 1924, σ. 1 [υπογρ. Ι.Κ. (= Ιωάννης Κορδάτος)].
«Εργάτες γρηγορείτε!», εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 Ιουλ. 1924, σ. 1.
«Ο Φασισμός ante portas», εφ. *Ριζοσπάστης*, 8 Σεπτ. 1924, σ. 1 [υπογρ. Γ.Κ. (= Γιάννης Κορδάτος)].
«Ο πολιτικός ανταγωνισμός μεταξύ των τάξεων στην Ελλάδα» (Αθήνα, 25 8/βρίου 1924), π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':11 (Νοέμβρ. 1924), σ. 353-362.
«Η γένεση του χριστιανισμού», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Δεκ. 1924, σ. 1 [ανυπόγραφο].
«1924-1925», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1 Ιαν. 1925, σ. 1.
«Μιά ματιά στο 1924», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Ε':1 (Ιαν. 1925), σ. 1-2.
«Ο κομμουνισμός και η αλήθεια» (επιστολή: Εν Αθήναις τη 5 Ιανουαρίου 1925 και απαντητικό άρθρο), εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 6 Ιαν. 1925, σ. 1-2.
«Κομμουνισμός και σωβινισμός: απάντησις εις τον *Ελεύθερον Τύπον*», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 15 Ιαν. 1925, σ. 1-2.
« *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, υπό Δ.Λ. Ζωγράφου (Αθήναι, 1921-24, τόμοι 1-3)», π. *Διανόηση*, [1] (Φεβρ. 1925), σ. 14-15.
«Η αλήθεια», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19 Ιουνίου 1925, σ. 1-2.
«Ν.Β. Βλάχου: *Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα εν τη ιστορία*, Αθήνα 1925», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 6:Α' (Ιαν.-Μάρτ. 1926), σ. 1*-9*.
«Οι συκοφάνται της λαϊκής γλώσσης. Η δημοτική είνε η αλήθεια και η ζωή. Ομιλούν οι κ.κ. Ηλ. Βουτιερίδης, Δ. Σαράτσης, ο ποιητής Ρήγας Γκόλφης και ο Ιω. Κορδάτος», εφ. *Δημοκρατία*, 8 Φεβρ. 1926, σ. 1-2.
«En Grèce», π. *La Révolution prolétarienne* (Παρίσι), 20 (Αύγ. 1926), σ. 21-24 [ως Alkidamas].
«Κοινωνικόν το πεδίον της κρίσεως. Αγώνες μεταξύ δεξιάς και αριστεράς. Αξιωματικοί δημοκρατικοί και ιδεολόγοι» (συνέντευξη στον Κ. Μπαστιά), εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 1, 2 Νοεμβρ. 1926.
«Οι επικριτές του μαρξισμού», π. *Αναγέννηση*, Α':5 (Ιαν. 1927), σ. 259-264.
«Πολιτικά μνημόσυνα» (Αθήνα, 30 Ν/βρη 1926), π. *Ερμής* (Αλεξάνδρεια), 2 (Ιαν. 1927), σ. 35-40.

«Και άλλη απάντηση», π. *Αναγέννηση*, Α':7 (Μάρτ. 1927), σ. 437-438.
«Γύρω από τη 'μετάφραση' του *Κομμουνιστικού μανιφέστου*» (επιστολή), εφ. *Ριζοσπάστης*, 3 Ιουλ. 1927, σ. 3.
«Αγροτικόν ζήτημα», λήμμα στο *Σοσιαλιστικόν εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν της φιλοσοφίας της κοινωνιολογίας και της πολιτικής*, τ. Α', Ακαδημαϊκόν Βιβλιοπωλείον, Αθήνα [1928], σ. 42-56.
«Αθεϊκά Βόλου», λήμμα στο *Σοσιαλιστικόν Λεξικόν* Ακαδημαϊκού, σ. 66-69.
«Αλκιδάμας», λήμμα στο *Σοσιαλιστικόν Λεξικόν* Ακαδημαϊκού, σ. 82.
«Ενας νέος 'κριτικός' του ιστορικού υλισμού», π. *Αναγέννηση*, Β':11-12 (Ιούλ.-Αύγ. 1928), σ. 525-530.
«Ο 'Θρήνος' της Αγια - Σοφιάς και η 'εθνική συνείδηση' των Ελλήνων», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 1928, 9 (Σεπτ.), σ. 268-269.
«Ο 'Θρήνος της Πόλης' και η γένεσή του. (Απάντηση σε αντικριτική)», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 1928, 11 (Νοέμβρ.), σ. 344-347.
«Ο Γ. Σκληρός και το έργο του», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 1929, 1 (Ιαν.), σ. 20-23.
«Η πολιτική της φιλοσοφίας», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 10:Α' (Ιαν.-Μάρτ. 1930), σ. 66-68.
«Το αρματωλίκι του Πηλίου», π. *Θεσσαλικά Χρονικά*, Α' (1830-1930) [sic], σ. 87-93.
«Ο δημοτικισμός στα Εφτάνησα», π. *Πρωτοπόροι*, 1 (Φεβρ. 1930), σ. 14-16.
« *Εισαγωγή* και όχι *Ιστορία*» (επιστολή), π. *Νέα Εστία*, 91 (1 Οκτ. 1930), σ. 1053.
«Σκληρός (Γεώργιος)», λήμμα στο *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. 11, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1931, σ. 547-548 [υπογρ. Ιω. Κορ. (= Ιωάννης Κορδάτος)].
«Το Εικοσιένα», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 1 (Φεβρ. 1931), σ. 13-15.
«Αντικριτική σε μιά κριτική», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 6 (Ιούλ. 1931), σ. 231-233.
«Μεσουράνημα και δύση του ελληνικού ιμπεριαλισμού», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 7 (Αύγ. 1931), σ. 281-282.
«Το Εικοσιένα στις Κυκλάδες», π. *Κυκλάδες* (Σύρος), 14 (Νοέμβρ. 1931), σ. 161-162. Αναδημοσιεύεται στον τόμο: Κωνσταντίνος Γ. Γερασιμίδης (εκδ.), *Το πανόραμα της Σύρου*, επιμέλεια: Ευάγγελος Μονογυιός, Τυπογραφείον εφημ. 'Κήρυξ των Κυκλάδων', Σύρος 1933, σ. 12-14 (στην ανατύπωση του Εμμ. Κ. Γερασιμίδη, Αθήνα 1987, σ. 16-18).
«Η Κύπρο και ο αγγλικός ιμπεριαλισμός», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 10 (Νοέμβρ. 1931), σ. 407-408.
«Αγροτικόν ζήτημα», λήμμα στο *Κοινωνιολογικόν και Πολιτικόν Λεξικόν*, εκδ. 'Ανεξαρτήτου', τ. 1ος, Αθήνα 1933, σ. 89-103 [ανυπόγραφο].
«Ο πραγματικός Κοραής (1748-1833)», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 1 (Ιούν. 1933), σ. 1-3.
«Η ιδέα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 6 (Νοέμβρ. 1933), σ. 145-150 [ως Χαλκός].
«Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του μαρξισμού», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 7 (Δεκ. 1933), σ. 179-187.
Α' τμήμα του λήμματος «Κοινωνική επαναστατική κίνησις: α') προκομμουνιστική περίοδος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, τ. Ι' (Ελλάς), Αθήνα 1934, σ. 864-865.
«Πάλι οι παραχαράχτες!» (επιστολή), π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 8 (Ιαν. 1934), σ. 250-251.
«Σ. Σωμερίτη: *Η μισθωτή εργασία και η κοινωνική ασφάλισή της*, Αθήνα 1934», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 2η περ., 10 (Μάρτ.-Απρ. 1934), σ. 323-324 [ως Χαλκός].
«Αλκιδάμας», λήμμα στη *Νέαν Παγκόσμιον Εγκυκλοπαίδειαν*, Μορφωτική Εταιρία, τ. 4, Αθήνα [1953 ή '54], σ. 143-144 [ανυπόγραφο].

«Εισαγωγικό σημείωμα», στο συλλογικό έργο: Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ - Ινστιτούτο Φιλοσοφίας, *Η θεωρία του ιστορικού υλισμού*, μετάφραση από τα ρωσικά: Γιάννης Δεστούνης, επιμέλεια: Τάσος Βουρνάς, Τυποεκδοτική, Αθήνα 1956. Ανατύπωση: Γνώσεις, Αθήνα χ.χ.

Αυτοβιογραφικό κείμενο. Μέξης, *Ο ιστορικός*, σ. 163-168. Νίκος Κουχ. [;], «Επιλεγόμενα» (Αθήνα, Μάρτης 1962), στη μεταθανάτια *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (από το 1453 ως το 1966)* του Κορδάτου, πρόλογος: Κώστας Βάρναλης, τ. Β', Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1962, σ. 811-819.

Εισήγηση για το αγροτικό στο Γ' Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ) (16 Νοεμβρ.-3 Δεκ. 1924), στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, νέα περ., 18:5-6 (Μάιος-Ιούν. 1992), σ. 89-95, στη σειρά «Σελίδες από την ιστορία του ΚΚΕ» (επιμέλεια: Χρήστος Τσιντζιλώνης).

III. Αλλες πηγές

«Ι.Κ. Κορδάτου: *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός* (έκδ. Ράλλη)», π. *Η Νέα Αγωγή*, Α':6 (Ιούν. 1927), σ. 16.

«Μία τολμηρά ιστορική συγγραφή», εφ. *Αθηναϊκή*, 1 Δεκ. 1925, σ. 5.

«[Ι.Κ. Κορδάτου:] *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*», εφ. *Αθηναϊκή*, 1 Δεκ. 1925, σ. 5.

«Επίθεσις κατά κομμουνιστού», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 14 Αυγ. 1924, σ. 3.

«Η δημοκρατία και η εργατική τάξις», εφ. *Κομμουνιστικό Βήμα*, αρ.φ. 1, 20 Απρ. 1924, σ. 1-2.

«Δολοφονική επίθεσις κατά του Διευθυντού του *Ριζοσπάστη*», εφ. *Η Βραδυνή*, 13 Αυγ. 1924, σ. 6.

Αιτιλο σχόλιο για τη διαφορά Κορδάτου - Δημητρίου σχετικά με το «Θρήνο της Αγια - Σοφιάς», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 34 (1 Νοεμβρ. 1928), σ. 475, στήλη «Περιοδικά και εφημερίδες». Ισως του Κ. Μπαστιά.

«Δολοφονική απόπειρα κατά του Διευθυντού του *Ριζοσπάστου*», εφ. *Δημοκρατία*, 14 Αυγ. 1924, σ. 6.

«Δολοφονική επίθεσις κατά του Διευθυντού του *Ριζοσπάστου*», εφ. *Εθνος*, 13 Αυγ. 1924, σ. 3.

Αιτιλο σχόλιο για το «Εθνικόν Συνέδριον», π. *Εκκλησία*, Γ':17 (25 Απρ. 1925), σ. 135, στήλη «Χρονικά».

«Π.Ν. Τρεμπέλα, *Ο ιστορικός υλισμός εξ απόψεως φιλοσοφικής*, Μελέτη απολογητική, εντολή της Ιεράς Συνόδου συνταχθείσα, Αθήναι 1925», π. *Εκκλησία*, Γ':21 (23 Μαΐου 1925), σ. 168.

Αιτιλο σχόλιο για τη μελέτη του Τρεμπέλα, π. *Εκκλησία*, Γ':21 (23 Μαΐου 1925), σ. 168, στήλη «Νέα Βιβλία».

«Γιάννη Κορδάτου: *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':6 (Ιούν. 1924), στην εσωτερική πλευρά του οπισθόφυλλου.

«Μία ενδιαφέρουσα συζήτησις περί του πολιτεύματος εν Ελλάδι», π. *Νεοελληνική Επιθεώρησις*, 56 (15 Μαρτ. 1919), σ. 124-128. Ισως του Κ. Καραμούζη.

«Οι έρευνες», π. *Ερμής* (Αλεξάνδρεια), 2 (Ιαν. 1927), σ. 66.
«[Ι. Κορδάτου:] *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*», π. *Ερμής* (Αλεξάνδρεια), 6 (Μάιος 1927), σ. 220.
«Ι. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, σχ. 4°, σελ. 355, έκδ. Ράλλη, Αθήνα 1927», π. *Ερμής* (Αλεξάνδρεια), 7 (Ιούν. 1927), σ. 260.

Ατιτλο τηλεγράφημα που αναγγέλει την απόπειρα κατά του Κορδάτου, εφ. *Η Θεσσαλία* (Βόλος), 13 Αυγ. 1924, σ. 2, στήλη «Εσωτερικαί ειδήσεις».

Τρίτο σχόλιο, άτιτλο, στη στήλη «Φαινόμενα και πράγματα», π. *Ο Νουμάς*, 638 (29 Ιουν. 1919), σ. 437-438. Ισως συντάκτης είναι ο Πάνος Ταγκόπουλος.
Ατιτλο σχόλιο με αναφορά στο Ν. Καζάζη, στήλη «Φαινόμενα και πράγματα», π. *Ο Νουμάς*, 729 (27 Μαρτ. 1921), σ. 201. Ισως συντάκτης είναι ο Δημ. Ταγκόπουλος.
Ατιτλο σχόλιο που απευθύνεται στον Κορδάτο (με την τότε ιδιότητά του ως γραμματέα του ΣΕΚΕ), στήλη «Φαινόμενα και πράγματα», π. *Ο Νουμάς*, 758 (1 του Απρίλη 1922), σ. 105. Πιθανότατα το σχόλιο είναι του Δημ. Ταγκόπουλου.
Ατιτλο σχόλιο με αναφορά στο Γ.Α. Γεωργιάδη, στήλη «Φιλολογική και κοινωνική ζωή», τμήμα «Περιοδικά», π. *Ο Νουμάς*, 764 (15 Ιουλ. 1922), σ. 20.

«Το 1821 και οι τωρινοί αγώνες», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, Δ':3[-5] (Μάρτ.[-Μάιος] 1935), σ. 81-82.

«Απόλυσις του κ. Κορδάτου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 5 Ιαν. 1920, σ. 1.
«Γιάννη Κορδάτου: *Η κοινωνική σημασία της Ελλ[ηνικής] Επαναστάσεως του [18]21*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 3 Ιουν. 1924, σ. 1.
«Δασκαλικό ντελήριο», εφ. *Ριζοσπάτης*, 8 Ιουλ. 1924, σ. 1. Ισως του Κορδάτου.
«Μπράβοι απεπειράθησαν χθες να δολοφονήσουν τον διευθυντήν μας», εφ. *Ριζοσπάστης*, 14 Αυγ. 1924, σ. 1.
«Οι 'άγνωστοι'», εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 Αυγ. 1924, σ. 1.
«Γελοίαι κατηγορίαι γελοίων υποκειμένων», εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 Αυγ. 1924, σ. 1.
«Οι μαύροι χρόνοι της 'Ιεράς Εξετάσεως' αναζούν», εφ. *Ριζοσπάστης*, 28 Οκτ. 1924, σ. 1-2.
«Μεσαιωνικά αίσχη», εφ. *Ριζοσπάστης*, 28 Οκτ. 1924, σ. 1.
«Ξεπερνά κάθε όριο», εφ. *Ριζοσπάστης*, 18 Νοεμβρ. 1924, σ. 1. Μάλλον του Κορδάτου.

«Δολοφονική απόπειρα κατά του Διευθυντού του *Ριζοσπάστου*», εφ. *Σκριπ*, 14 Αυγ. 1924, σ. 1.
«Το αθεϊστικόν ζήτημα προ της Ιεραχίας της Ελλάδος: εν κακοήθες αντιθρησκευτικόν βιβλίον», εφ. *Σκριπ*, 27 Οκτ. 1924, σ. 2.

Σχόλιο για το Μακεδονικό με αναφορά και στον Κορδάτο, στήλη «Πρόσωπα και πράγματα», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 7 Ιαν. 1925.

Ατιτλο σχόλιο για μία διάλεξη του Σκληρού, π. *Φοίνικας* (Κάιρο), 3 (Φεβρ. 1916), σ. 23. Αναδημοσιεύεται από τη Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, «Παράρτημα», σ. 263.

ΑΓ., Χρ. [;], «Βιβλιογραφική επιθεώρησις του 1924», εφ. *Σκριπ*, 1 Ιαν. 1925, σ. 3.

ΑΘΑΝΑΤΟΣ Κώστας. *Βλ.* Κ. Καραμούζης.

ΑΛΕΞΙΟΥ Αλέξ., *Η γη στους καλλιεργητάς της*, πρόλογος: Ι. Κορδάτος, Σοσιαλιστικόν Εργατικόν Κόμμα της Ελλάδος - Εκδόσεις 'Εργατικού Αγώνος', Αθήνα 1920.

ΑΜΙΛΚΑΣ [;], «[Γ. Σκληρού:] *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*» (Σεπτ. 919), π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), 40 (Ιούλ.-Σεπτ. 1919), σ. 159-160.

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α.Μ., «Η οικονομική διοίκησις της Ελλάδος επί Τουρκοκρατίας», Διάλεξις γενομένη εν τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, μετάφραση: Ν.Π. [;], 2ο μέρος, π. *Παναθήναια*, τ. ΙΗ' [Απρ.-Σεπτ. 1909], τχ. 31ης Μαΐου, σ. 132-142.

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Νίκος, «Γιάννη Κ. Κορδάτου: *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*», π. *Νέα Εστία*, 108 (15 Ιουν. 1931), σ. 666-667 [υπογρ. Ν.Α.]

ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗΣ Γεώργιος, *Τα Μαρασλειακά*, Εκθεσις Γεωργίου Αντωνακάκη, Αεροπαγίτου, Αθήνα 1926.

Β., Ν. [;], «Η Επανάστασις του 1821 και η κομμουνιστική βεβήλωσις» (επιστολή), εφ. *Εμπρός*, 11 Ιουν. 1924, σ. 1.

ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ Πέτρος. *Βλ.* Κ. Χατζόπουλος.

ΒΕΛΜΟΣ Νίκος, Αναφορά στον Ευστρ. Κουλουμβάκη στη στήλη «Κλειδωνας», π. *Φραγκέλιο*, 1 (25 Δεκ. 1926), σ. 3 [ανυπόγραφο].
--, «Ηρωες του 1921: Τάκης Φίτσος», π. *Φραγκέλιο*, [15] (25 Μαρτ. 1927), σ. 3 [ανυπόγραφο].
--, «Ι. Κορδάτου: *Δημοτικισμός και λογιοτατισμός*», π. *Φραγκέλιο*, 24 (28 Μαΐου 1927), σ. 4 [ανυπόγραφο].

ΒΕΝΤΗΡΗΣ Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, 2η έκδοση, τ. Α', Ικαρος,'Αθήνα 1970. 1η έκδοση: Πυρσός, Αθήνα 1931.

ΒΛΑΣΤΟΣ Πέτρος, «Κριτικές αναποδιές» (Μισούρι, [Ιμαλάγια]), π. *Ο Νουμάς*, 269 (11 του Νοέβρη 1907), σ. 2-5 [ως Ερμονας].
--, «Η φυλή» (Karachi, 25.12.07), π. *Ο Νουμάς*, 279 (20 του Γενναρη 1908), σ. 1-6 [ως Ερμονας].

ΓΑΪΟΣ [;], «Ενώπιον της καταστάσεως», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ':4 (Απρ. 1924), σ. 128-136. Ισως πρόκειται για κείμενο του Σ. Μάξιμου.

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Γεώργιος Α., *Η επίδρασις του πολέμου επί των σοσιαλιστικών θεωριών*, έκδ. 'Νεοελληνικής Επιθεωρήσεως', Πρακτορείον Τύπου «Ανατολή», Αθήνα 1919. Αναδημοσίευση από τη *Νεοελληνικήν Επιθεώρησιν*, τ. 1917-18. Στο τομίδιο ανδημοσιεύεται και το «Κοινωνικόν ζήτημα εν Ελλάδι».
--, *Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι*, (Κομμουνιστικαί Μελέται), Εκδοτικό Τμήμα [του] Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος της Ελλάδος (Κομμουνιστικού), Αθήνα 1921.
--, «Η αθάνατη πλεμπάγια», εφ. *Ριζοσπάστης*, 11 Νοεμβρ. 1917, σ. 1.

--, «Το κοινωνικόν ζήτημα εν Ελλάδι», π. *Νεοελληνική Επιθεώρησις*, 36 έως 40 (7, 21 Απρ., 12 Μαΐου, 9 και 30 Ιουν. 1918), σ. 921-923, 942-945, 967-971, 981-984 και 1009-1010.
--, «Η εθνική Επανάστασις του 1821 και ο σοσιαλιστικός αγών», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Α':3 (Μάρτ. 1921), σ. 80-82.
--, «Απέναντι της καταστάσεως», εφ. *Νέα Εποχή* (Θεσσαλονίκη), αρ.φ. 1, 1 Ιαν. 1924, σ. 6-7.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Βάσος, «Η διάρθρωση της αγροτιάς και ο χαρακτήρας της επανάστασης», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Γ':8 (15 Απρ. 1934), σ. 4-11 [ως Βάσ. Αλμυρός].

ΓΙΑΝΝΙΟΣ Νίκος, *Ο σοσιαλισμός του Κράτους: η ελληνική εργατική νομοθεσία - το Εργατικόν Κέντρον Αθηνών*, (Σύγχρονη Εργατική Κίνηση της Ελλάδος, [αρ. 1]), Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου [Αθηνών], αρ. 3, Αθήνα 1914.
--, *Σοσιαλισμός και δημοτικισμός*, Τυπογρ. «Κοινωνίας», Αθήνα 1927.
--, «Ο *Νουμάς* σ' ένα χρόνο», π. *Ο Νουμάς*, 278 (13 του Γενάρη 1908), σ. 1-3.
--, «Η Ελλάδα», εφ. *Ο Εργάτης* (Κων/πολη), αρ.φ. 5, 22 Αυγ. 1910, σ. 1 [ως Ν. Ξενάκης].
--, «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας. Απάντηση Ν. Γιαννιού» (Αθήνα, 10-1-914), π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), τ. 2 (1913-14), φυλλάδιο 21-24, σ. 505-506.
--, Ατιτλη είδηση - σχόλιο για την επίσκεψη του Βενιζέλου στην Αλεξάνδρεια και την αφιέρωση του Σκληρού προς αυτόν, π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 1 (Ιούλ. 1915), σ. 24, στήλη «Τα ζητήματά μας» [ανυπόγραφο].
--, «Προς μιάν Ελληνική Δημοκρατία», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 4-5 (Αύγ. 1916), σ. 1-4.
--, «Αστυκή δημοκρατία και σοσιαλιστική πολιτεία», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 6-7 (Σεπτ. 1916), σ. 15-16 [υπογρ. Γ.]
--, «Χαρακτήρες Ελλήνων διανοουμένων», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 6-7 (Σεπτ. 1916), σ. 19 [ανυπόγραφο].
--, «Γιατί δεν ξέσπασε το αγροτικό ζήτημα στην Ηπειροθεσσαλία», π. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 10 (Νοέμβρ. 1916), σ. 9-11 [ως Κοσμ. Πολίτης].
--, «[Γ. Σκληρού:] *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», π. *Ο Νουμάς*, 664 (28 Δεκ. 1919), σ. 858. Συνοδεύεται από «Σημ[είωση] του *Νουμά*».
--, «Οι δίγλωσσοι δημοτικιστές», π. *Ο Νουμάς*, 671 (15 Φεβρ. 1920), σ. 102.
--, «Β' έκδοση» [υπογρ. Ν.Γ.], προλογικό σημείωμα στο: Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, 2η έκδοση, Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου [Αθηνών], Αθήνα 1922, σ. 5-7.
--, «Βαντερβέλντε», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 17 Σεπτ. 1924, σ. 1.
--, Ατιτλη απάντηση - σχόλιο του Γιαννιού στην επιστολή του «Σ.Π.» από τα Χανιά, όπου περιέχεται και απόσπασμα από επιστολή του Κορδάτου (Ζαγορά [Πηλίου] 16 Ιουλίου 1917), π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 17 (Φεβρ. 1930), σ. 76, στήλη «Αλληλογραφία» [ανυπόγραφο].
--, «Ιστορία του σοσιαλισμού στην Ελλάδα», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 23-24 (Οκτ. 1930), σ. 169-173.
--, «Ιστορία του συνδικαλισμού στην Ελλάδα», 2ο μέρος, π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 27 (Ιαν. 1931), σ. 225-226.
--, «Γιάννη Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 36 (Οκτ. 1931), σ. 364-365 [υπογρ. Σ.Ζ. (= 'Σοσιαλιστική Ζωή')].
--, «Ανασκευή των ανακριβειών του Κορδάτου», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 42 (Απρ. 1932), 43 (Μάιος 1932), 48 (Οκτ. 1932) και 49-51 (Νοέμβρ. 1932-Ιαν. 1933), σ. 444-446, 458-459, 519-522 και 538-540 [ως Πλεχανόφσκης]. Οι δύο τελευταίες συνέχειες, με άλλο τίτλο. Η σειρά αυτή των κειμένων του Γιαννιού παρέμεινε ημιτελής.
--, επιμ., «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου προς το σοσιαλιστή Νίκο Γιαννιό και τη γυναίκα του Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού», 1ο και 2ο μέρος, π. *Νέα Εστία*, 724 (1 Σεπτ. 1957), 725 (15 Σεπτ. 1957), σ. 1266-1272, 1336-1339.

ΓΚΟΛΦΗΣ Ρήγας, «Το γλωσσικό φως στο Πανεργατικό συνέδριο του Βόλου», π. *Ο Νουμάς*, 345 (24 του Μάη 1909), σ. 3-4 [ως Επιθεωρητής].

ΓΛΗΝΟΣ Δημήτρης, *Η κρίση του δημοτικισμού*, Ανατύπωση από το 'Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (τόμ. 11, 1923, σελ. 1-45), Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1923.

--, «Η τουρκική μεταπολίτευσις και αι συνέπειαι αυτής», π. *Ελληνισμός*, 141 (Σεπτ. 1909) και 142 (Οκτ. 1909), σ. 556-566 και 577-585 [ως Λ. Καλλέργης]. Αναδημοσίευση: *Απαντα* Δημήτρη Γληνού, εισαγωγή - επιμέλεια: Φίλιππος Ηλιού, τ. Α', Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 171-188.

--, «Το γλωσσικό ζήτημα», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, 1934, 5 (Μάιος), σ. 186-188. Αναδημοσιεύεται στο Δ' τόμο των *Εκλεκτών σελίδων* του Δ. Γληνού, επιμέλεια: Λουκάς Αξελός, Στοχαστής, Αθήνα ²1975, σ. 109-116.

CANELLOPOULOS Panajiotis, «J.K. Kordatos, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, I Bd., Athen, G.J. Basiliou, 1925, XXII + 432 S., 8°», π. *Byzantinisch- Neugriechische Jahrbuecher* (Αθήνα), 5 (1926), σ. 246-254.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Απόστολος, *Τα αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Αγών, Παρίσι 1927.

ΔΕΔΟΥΣΗΣ Βασ., «Απάντηση στον κ. Κορδάτο», π. *Αναγέννηση*, Α':8 (Απρ. 1927), σ. 483-484.

ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ Αλέξανδρος, *Απολογία ενώπιον των εφετών Ναυπλίου*, Απόσπασμα εκ των στενογραφημένων πρακτικών της εν Ναυπλίω δίκης (16-27 Απριλίου), Συνεργατική Τυπογραφική Ενωσις, Αθήνα 1915.

--, *Μαράσλειο και ζωή*, Απάντηση σε μια κατηγορία - Αναδημοσίευση από τη 'Δημοκρατία' (6-9 Ιουνίου 1925), Εκδοτική Εταιρεία «Αθηνά» - Α.Ι. Ράλλης και Σια, Αθήνα 1925.

--, *Μελέτες και πάρεργα*, τ. Β', Αθήνα 1958.

--, «Στους δημοτικιστάς» (Starnberg 1/8/907), π. *Ο Νουμάς*, 257 (19 του Τρυγητή 1907), σ. 1-4 [ως Α. Ντέλος].

--, «Για το ζήτημα» (Schloss - Bieberstein, 10/9/07), π. *Ο Νουμάς*, 261 (16 του Σεπτέβρη 1907), σ. 5-6 [ως Ντέλος].

--, «Τα του Μαρασλείου και Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Το καθήκον και η στάσις της Διοικήσεως. Συνέντευξις με τον κ. Δελμούζον και κ. Γληνόν. Τα άρθρα του στη *Δημοκρατία*. Απάντησις εις τα καταγγελόμενα κ.λπ.», π. *Διδασκαλικόν Βήμα*, 32 (14 Ιουν. 1925), σ. 1-8.

ΔΗΜΑΡΑΣ Κ.Θ., «Κορδατισμός: Κ. Λογοθέτη, *Αι βάσεις της ηθικής κοινωνίας και ο μέγας εθνικός κίνδυνος*», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 2 (1 Ιουλ. 1927), σ. 89-90 [ως Φιλόνους].

ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ Ιωάννης, «Σύγχρονος επιστήμη και κριτική», εφ. *Δημοκρατία*, 17 Ιαν. 1926, σ. 3.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Κ. ΚΑΡΜΑΣ και Ι. ΓΕΝΝΗΜΑΤΑΣ, *Ο κομμουνισμός εις το Μαράσλειον: «Εις απάντησιν του κ. Α. Δελμούζου»*, Αναδημοσίευσις εκ του 'Εμπρός' (6-7 Ιουνίου 1925), Τυπογραφικά Καταστήματα 'Ακροπόλεως', Αθήνα 1925.

ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΣ Παναγής, «Η φιλεργατική πολιτική εν τη πράξει», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Φεβρ. 1919, σ. 1.

--, «Σχετικά με το ζήτημα» (επιστολή), εφ. *Ριζοσπάστης*, 2 Μαΐου 1921, σ. 3.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ε., «Ο 'Θρήνος της Πόλης'», π. *Νέα Επιθεώρηση*, 1928, 10 (Οκτ.), σ. 306-310.

ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ Ιων, «Ιδανικά»: 8ο κεφ. του *Οσοι ζωντανοί* (Αθήνα 1911, ²1926). Περιλαμβάνεται στην ανθολογία *Ιων Δραγούμης και πολιτική πεζογραφία* (επιμ. Θεοφ. Παπακωνσταντίνου), σ. 54-63.
--, «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας» (9 του Νοέβρη 1907), π. *Ο Νουμάς*, 271 (25 του Νοέβρη 1907), σ. 3-6 [ως Ιδας].
--, «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα», π. *Ο Νουμάς*, 274 (16 του Δεκέβρη 1907), σ. 1-2 [ως Ιδας].
--, «Ο ευγενικώτερα πολιτισμένος λαός», π. *Ο Νουμάς*, 275 (23 του Δεκέβρη 1907), σ. 1-2 [ως Ιδας].
--, «Κοινωνισμός και κοινωνιολογία» (26 του Απρίλη), π. *Ο Νουμάς*, 295 (11 του Μάη 1908), σ. 1-4 [ως Ιδας].
--, «Στρατός και άλλα», π. *Ο Νουμάς*, 361 (11 του Οχτώβρη 1909), σ. 5-11.

ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ Πλάτων, «Ο βασιλεύς των Ελλήνων δεν φονεύει», π. *Ερευνα* (Οξφόρδη), Β':Θ' (Ιαν. 1906), σ. 132, 142-143 [ανυπόγραφο].
--, Ανυπόγραφο σχόλιο στο τέλος του άρθρου του Ω. [;], «Η εν Αθήναις εξέγερσις», π. *Ερευνα* (Αθήνα), Δ':Ι' (Οκτ. 1909), σ. 145-146.
--, «Η Επανάστασις της 15ης Αυγούστου ωφέλησεν ή εζημίωσεν;» (υπό τύπον συνέντευξης), π. *Ερευνα* (Αθήνα) Ε':Η' (Αύγ. 1910), σ. 117-118.
--, Ανυπόγραφο σχόλιο στη στήλη «Εντυπώσεις του μηνός», π. *Ερευνα* (Αθήνα), Ε':Ι' (Οκτ. 1910), σ. 145-147.
--, «Φλέγον ζήτημα», εφ. *Ο Κοινωνισμός*, αρ.φ. 29, 1 Οκτ. 1910, σ. 4.
--, «Αρκεί να υπηρετήται η Ιδέα», π. *Ερευνα* (Αθήνα), Ζ':Δ'-F' (Απρ.-Ιούν. 1914), σ. 64 [ανυπόγραφο].

ΔΡΙΒΑΣ Αναστάσιος, «Η ουσία ενός βιβλίου προλεταριακής φύσεως» (25-3-27), π. *Φραγκέλιο*, 18 (16 Απρ. 1927), 3-4 [υπογρ. Α.Δ.]

ΕΚΚΛΗΣΙΑ της Ελλάδος, Ιερά Σύνοδος, «Εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου προς τους Ελληνας εργάτας», π. *Εκκλησία*, Γ':15-16 (16 Απρ. 1925), σ. 113-116.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Αβροτέλης, *Κοινωνικαί τάξεις και κοινωνικά κόμματα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Θ.Α. [;], Διεθνής Επικαιρότητα, Αθήνα 1972. Ανάμεσα στα άλλα, περιλαμβάνει: «Τρόπος και νόμος της εξελίξεως των εθνών», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 5:Α' (Ιαν.-Μάρτ. 1925), σ. 1-18.
--, «Η υλιστική θεωρία της ιστορίας κατά Κάρολον Μαρξ», π. *Επιθεώρησις Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, Α' (1908), αρ. 2, σ. 153-162.

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ, Εταιρεία, *Πρακτικά γενικών συνελεύσεων - ψηφίσματα* του Α' «Εθνικού Συνεδρίου», Τύποις Στυλ. Γαληνάκη, Αθήνα 1925.

ΕΝΓΚΕΛΣ Φρ. *Βλ.* Κ. Μαρξ και Φρ. Ενγκελς *και* Κ. Μαρξ - Φρ. Ενγκελς. *Επίσης* Α - Η, Μαρξ και Εγγελς [sic].

ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ Χρυσός, «Κορδάτου, Γιάννη: *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήναι 1930», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 11:Α' (Ιαν.-Μάρτ. 1931), σ. 8*-9*.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΟΣ [;], «Κομμουνισμός και επιστήμη: ένα βιβλίον υπό αφορισμόν», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 6 Νοεμβρ. 1924, σ. 3.

ENGELS Fr. *Βλ.* K. Marx και Fr. Engels *και* K. Marx - Fr. Engels.

ΖΑΒΙΤΖΙΑΝΟΣ Μάρκος, «Στους ιμπεριαλιστές» (Μόναχο), π. *Ο Νουμάς*, 287 (16 του Μάρτη 1908), σ. 1-3.

--, «Ανθρώπινες αντιλήψες», π. *Ο Νουμάς*, 352 (12 του Αλωνάρη 1909), σ. 4-5.

ΖΕΥΓΟΣ Γιάννης, *Γιατί η επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική;*, (Η Βιβλιοθήκη του Εργάτη, αρ. 2), Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1934.

--, «Ο 'Μαρξιστής' Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουζίας», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Β':20 (15 Οκτ. 1933), σ. 19-25.

--, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Β':21 (1 Νοεμβρ. 1933), σ. 26-34.

--, «Δεκαπέντε χρόνια πάλης ενάντια στον οππορτουνισμό», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Β':22 (15 Νοεμβρ. 1933), σ. 8-13 [υπογρ. Ζ. Γ...ς].

--, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός του εργατικού μας κινήματος», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Β':22 (15 Νοεμβρ. 1933), 13-24.

--, «Ο Γ. Κορδάτος σαν οικονομολόγος στις πρώτες γραμμές της αντεπανάστασης», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Β:23 (1 Δεκ. 1933), σ. 7-14.

--, «Ο Γ. Κορδάτος αντιπροσωπευτικός τύπος αναθεωρητή του Μαρξισμού - Λενινισμού», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Γ':1 (1 Ιαν. 1934), σ. 6-11.

--, «Πρωτοχρονιάτικος μπουναμάς: κι ο Φρ. Εγκελς αμύνεται», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, 1934, 1 (Ιαν.), σ. 35-36.

--, «Η απάντηση του 'μαρξιστή' της μπουρζουαζίας», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Γ':2 (15 Ιαν. 1934), σ. 8-14

--, « *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία* (Δημοσθένη Δανιηλίδη, Αθήναι 1934)», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Γ':17 (1 Σεπτ. 1934), σ. 43-45 [υπογρ. Γ.Ζ.]

--, «Το ξένο κεφάλαιο και οι οικονομικοπολιτικές συνέπειες της διείσδυσής του στη χώρα μας», 3ο μέρος, π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., Γ':7 (1 Απρ. 1934), σ. 14-21 [υπογρ. Γ.Ζ.]

--, «Η επανάσταση του 1821: ο χαρακτήρας, οι κινητήριες δυνάμεις και τα προβλήματά της», π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, Δ':3[-5] (Μάρτ.[-Μάιος] 1935), σ. 83-85.

--, «Η 'συμετοχή' του κλήρου, των αστών και των τσιφλικάδων στην εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση». π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, Δ':3[-5] (Μάρτ.[-Μάιος] 1935), σ. 86.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ Δημήτριος, «Ο ιστορικός υλισμός και ο Καποδίστριας», π. *Ελληνική Επιθεώρησις*, 219 (Ιαν. 1926), σ. 7-14.

ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Ιωάννης, «Φιλοσοφία της παιδείας», π. *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Β':1 ([Ιαν.-Μάρτ.] 1930), σ. 15-42.

HERKNER Ερρίκος [sic], *Το εργατικόν ζήτημα*, Κατά την έκτην γερμανικήν έκδοσιν, αυξηθείσαν μεν υπό του συγγραφέως, διασκευασθείσαν δε και εν τισί συμπληρωθείσαν υπό Δημητρίου Καλιτσουνάκι, τ. Β', Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκη και Μπαρτ, Αθήνα 1920.

ΙΜΒΡΙΩΤΗ Ρόζα, «Η ιστορική επιστήμη στο σχολείο», 1ο μέρος, π. *Αναγέννηση*, Α':4 (Δεκ. 1926), σ. 205-210.

ΙΟΡΔΑΝΙΔΗΣ Ι., «Ο Γ. Σκληρός απέθανε» (Αλεξάνδρεια, 23 Δεκεμ. 1919), π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), 41 (Οκτ.-Δεκ. 1919), σ. 281-282.

ΚΑΖΑΖΗΣ Νεοκλής, *Ο μαρξισμός: εθνικός κίνδυνος*, εκδ. Εταιρείας Ο Ελληνισμός, Αθήνα 1928.
--, «Ο κοινωνισμός εν Γερμανία», 2ο μέρος, π. *Παρνασσός*, Β':ΙΑ' (Νοέμβρ. 1878), σ. 840-869.
--, «Η κοινωνιστική αντίληψις της ιστορίας», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 3:Β'-Γ' (Απρ.-Σεπτ. 1923), σ. 161-201.
--, Σειρά άρθρων για την «κρίσιν του κοινοβουλευτισμού», εφ. *Εμπρός*, 5 έως 11 Φεβρ. 1924, σ. 1, 1-2, 1-2, 1-2, 1-2, 1, 1.
--, «Ο Μπολσεβικισμός εν Ελλάδι», εφ. *Εμπρός*, 6 και 7 Ιουλ. 1924, σ. 1.
--, «Η τραγωδία της ιδιοκτησίας», εφ. *Εμπρός*, 15 Ιουλ. 1924, σ. 1.

ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ Κώστας, «Γιάννη Κορδάτου: *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας στο 1821*, Αθήναι 1930», π. *Νέα Εστία*, 83 (1 Ιουλ. 1930), σ. 613-614 [υπογρ. Κ.Κ.]

ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ Δημήτριος (*βλ. και* E. Herkner), «Γεωργιάδη, Γ: *Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι*, 1921, Εκδοσις Σοσιαλιστικού (Κομμουνιστικού) Κόμματος της Ελλάδος», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 2:Γ' (Ιούλ.-Σεπτ. 1922), σ. 371-373.
--, «Παπαναστασίου, Ευαγγέλου: *Τα Βαλκάνια εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα*, Αθήναι 1922», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 2:Δ' (Οκτ.-Δεκ. 1922), σ. 500-501.
--, «Κορδάτου Ιωάν.: *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Εκδοτικός Οίκος Γ. Βασιλείου, Αθήναι 1924», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 4:Γ' (Ιούλ.-Σεπτ. 1924), σ. 378-383.

ΚΑΜΠΑΝΗΣ Αριστος, «Το Εικοσιένα», π. *Εργασία*, 85 (15 Αυγ. 1931), σ. 857.
--, «Ιστοριογραφία», π. *Εργασία*, 86 (22 Αυγ. 1931), σ. 885-886.

ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ Τάκης, *Η Φιλική Εταιρία, 1814-1821*, Τύποις Ν.Δ. Φραντζεσκάκη & Σια, Αθήνα 1926.

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Παναγιώτης (*βλ. και* Canellopoulos), *Κριτική του ιστορικού υλισμού*, Απρίλιος 1928, τχ. Α':Θ' των 'Επιφυλλίδων' του «Ελευθερουδάκη».
--, *Κάρολος Μαρξ*, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, Αθήνα 1931.
--, «Η σύγχρονος ελληνική κοινωνία», λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδειαν* Πυρσού, τ. Ι' (Ελλάς), 1934, σ. 859-864.

ΚΑΟΥΤΣΚΥ Καρλ, «Τα εθνικά καθήκοντα των σοσιαλιστών ανάμεσα στους Σλάβους των Βαλκανίων», μετάφραση: Ανδρέας Πανταζόπουλος, π. *Ο Πολίτης*, 121 (Ιαν.-Μάρτ. 1993), σ. 29-31.

ΚΑΡΑΒΙΔΑΣ Κ.Δ., «Ρήγας ο Φερραίος και η πολιτική οργάνωσις της Ανατολής», π. *Πολιτική Επιθεώρησις*, 3η περ., 41 (20 Μαρτ. 1921), σ. 657-661.

ΚΑΡΑΜΟΥΖΗΣ Κώστας, «Ι.Κ. Κορδάτος: *Η κοινωνική σημασία [της Ελληνικής Επαναστάσεως] του [18]21* - μελέτη», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 10 Ιουν. 1924, σ. 2 [υπογρ. Κ.Αθ. (= Κώστας Αθάνατος)].

ΚΑΡΟΛΙΔΗΣ Παύλος, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών Λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τ. Α', εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Βιτσικουνάκη, Αθήνα 1922.

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ / ΤΡΙΤΗ Διεθνής, *Αποφάσεις του 2ου Συνεδρίου*, Μαρξιστική Ερευνα, Αθήνα 1976 (επανέκδοση).

ΚΚΕ, *Το Κ.Κ.Ε. από το 1918 έως το 1931*, τ. Α' (1918-26), έκδ. της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1947.

--, *Επίσημα κείμενα*, 2η έκδοση, τ. Α' (1918-24), Β' (1925-28), Δ' (1934-40), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974-1975. Ανάμεσα στα άλλα, περιέχονται:
«Αι αρχαί και το πρόγραμμα του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος» [= *Αι αρχαί και το πρόγραμμα*, έκδ. του ΣΕΚΕ, Αθήνα 1919] (Α'). Απόφαση του Β' Συνεδρίου «δια το αγροτικόν» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 9 και 12 Απρ. 1920] (Α'). «Ανακοίνωσις της Κεντρικής Επιτροπής: το Σοσιαλιστικόν Εργατικόν Κόμμα απέναντι της αστικής κυβερνήσεως και της αστικής αντοπολιτεύσεως» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 5 Μαΐου 1920] (Α'). Ανακοίνωση της ΚΕ πάνω στο «δημοψήφισμα δια την επαναφοράν του Βασιλέως Κωνσταντίνου» [εφ. *Εργατικός Αγών*, αρ.φ. 160, 20 Νοεμβρ. 1920] (Α'). «Το δημοψήφισμα και οι εργάται: μία υπόμνησις του Κόμματος» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 21 Νοεμβρ. 1920] (Α'). «Το μορφωτικόν έργον του Κόμματός μας: ο κανονισμός του Εκπαιδευτικού Τμήματος» [εφ. *Εργατικός Αγών*, αρ.φ. 161, 29 Νοεμβρ. 1920] (Α'). Απόφαση της Συνδιάσκεψης του Φεβρουαρίου για την «πολιτικήν δράσιν», την «επαγγελματικήν τακτικήν» και την «οργάνωσιν του Κόμματος» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 20 Φεβρ. 1922] (Α'). Απόφαση του Εθνικού Συμβουλίου του Μαΐου του 1923 για τη γραμμή της Συνδιάσκεψης του 1922 περί «μακράς νομίμου υπάρξεως» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 27 Μαΐου 1923] (Α'). «Προκήρυξις της Κεντρικής Επιτροπής. Προς τον εργαζόμενον λαόν, προς τους εργάτας, αγρότας, πρόσφυγας και παλαιούς πολεμιστάς» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 Απρ. 1924] (Α'). Απόφαση του Γ' (τακτικού) Συνεδρίου «Για το σ. Κορδάτο» [εφ. *Ριζοσπάστης*, 18 Απρ. 1927] (Β'). Απόφαση του Δ' Συνεδρίου «Επί της οικονομικής και πολιτικής καταστάσεως» [= π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 2η περ., Α':1 (Ιαν.-Μάρτ. 1929), σ. 9-14] (Β'). Απόφαση της 6ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής (Ιανουάριος 1934) «Για την κατάσταση της Ελλάδας και τα καθήκοντα του Κόμματος» [εφ. *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 21 Ιαν. 1934] (Δ').

--, *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ: πρακτικά*, Εκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1982.

--, *Το Τρίτο Εκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ): πρακτικά*, Εκδοση του Ιστορικού Τμήματος της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1991.

--, «Αι αποφάσεις του Εκτάκτου Συνεδρίου του Κόμματος», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Β':11-12 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1922), σ. 439-446.

--, Πολιτικό Γραφείο, «Έκθεση της δράσεως και εισήγηση του Πολ. Γραφείου επί της εσωτερικής καταστάσεως του Κόμματος στην Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής (20-25 Ιουλίου 1927)», 2ο μέρος, εφ. *Ριζοσπάστης*, 28 Ιουλ. 1927, σ. 3-5.

--, Κεντρική Επιτροπή, «Επί της δολοφονικής αποπείρας. Ανακοίνωσις της Κ. Επιτροπής προς τα μέλη του Κόμματος και τον Εργαζόμενον Λαόν», εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 Αυγ. 1924, σ. 1. Η ανακοίνωση δεν περιλαμβάνεται στα *Επίσημα κειμένα*.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ Εταιρεία, *Καταστατικόν της Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, Τύποις Κ. Καργιωτάκη και Β. Αντωνίου, Αθήνα 1908.

--, «Το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος», π. *Ο Νουμάς*, 412 (14 του Νοέβρη 1910) και 413 (21 του Νοέβρη 1910), σ. 222-224 και 236-237.

ΚΟΥΛΟΥΜΒΑΚΗΣ Ευστράτιος, «Το ζήτημα του μαλλιαρισμού. Προς ένωσιν και του Τύπου», εφ. *Εμπρός*, 19 Ιαν. 1926, σ. 1.
--, «Οι δύο πολιτικοί αρχηγοί απέναντι του μαλλιαρισμού», εφ. *Εμπρός*, 1 Φεβρ. 1926, σ. 1.

ΚΟΥΤΟΥΠΗΣ Θαλής, «Κόμμα Φιλελευθέρων και αντιπολίτευσις», εφ. *Νέα Ελλάς*, 19 Σεπτ. 1919, σ. 1.

ΚΟΥΤΡΕΛΗΣ Παναγιώτης, *Το Υπόμνημα της Χριστιανικής Ενώσεως Σωματείων περί του (ανατρεπτικού της Θρησκείας, της Πατρίδος, του Κράτους, της Οικογενείας και της Ηθικής) βιβλίου του αρχικομμουνιστού Κορδάτου και των αθεϊστών των σχολείων και η απόφασις της Ιεραρχίας περί αμφοτέρων*, Εκδόσεις 'Νέου Εθνοφύλακος', [αρ. 1;], Αθήνα 1924.
--, *Λόγος (εν τω Εθνικώ Συνεδρίω) επί της καταπτώσεως του θρησκευτικού αισθήματος*, Εκδόσεις 'Νέου Εθνοφύλακος', αρ. 3, Αθήνα 1925.
--, *Πού φαίνεται και πού είνε ο Κομμουνισμός*, Τυπογραφείον Π. Παπαδάκη, Αθήνα 1929.
--, *Οι άθεοι μαλλιαροί και οι συνήγοροι αυτών (Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Συνοδικοί Επίσκοποι και Αεροπαγίτης Αντωνακάκης) αποκαλυπτόμενοι και θεατρινιζόμενοι*, Τυπογραφείον Π. Παπαδάκη, Αθήνα 1929.

ΚΥΡΙΑΖΗΣ Δαμιανός, «A. Poulimenos, *Die soziale Frage in [Neu-]Griechenland*, Λιψία 1914, 127 σελ., 8°», π. *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 5 (1915), αρ. 3-4, σ. 318-322 [υπογρ. Δ.Κ.]

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Σπύρος, «Γιάννη Κ. Κορδάτου: *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήναι 1930», π. *Εργασία*, 29 (26 Ιουλ. 1930), σ. 25 [υπογρ. Σ.Ι.Κ.]

ΛΑΜΨΑΣ Δημήτριος, «Ολόκληρος η έκθεσις του κ. Λάμψα δια το θορυβώδες ζήτημα του Μαρασλείου», π. *Διδασκαλικόν Βήμα*, 34 (28 Ιουν. 1925), σ. 2-5.

ΛΕΝΙΝ Β.Ι, *Για το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών*, Εκδόσεις Προγκρές, Μόσχα 1984.
--, *Σοσιαλισμός και πόλεμος*, Εκδόσεις Προγκρές, Μόσχα 1984.
--, *Κράτος και επανάσταση: η διδασκαλία του μαρξισμού για το κράτος και τα καθήκοντα του προλεταριάτου στην επανάσταση*, εισαγωγή: Βαλεντίνο Τζερρατάνα (μτφρ. Φ. Φωτίου), μετάφραση: Αντόνιο Σολάρο, (Μαρξιστική Σκέψη, αρ. 12), Θεμέλιο, Αθήνα 1975.
--, *Αριστερισμός: παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*, πρόλογος: Παλμ. Τολιάττι, μετάφραση: Γ.Ν. Νικαλαΐδης, (Μαρξιστική Σκέψη, αρ. 8), Θεμέλιο, ανατύπωση, Αθήνα 1983.

ΜΑΙΝΑΛΙΩΤΗΣ Ιω[άννης ;], «Η πλάνη του κομμουνισμού: δια την πάλην των τάξεων», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 24 Ιουλ. 1924, σ. 1.

ΜΑΚΚΑΣ Λέων, «Η φιλοσοφία της ιστορίας του Αγώνος», 1ο μέρος, π. *Εργασία*, 17 (3 Μαΐου 1930), σ. 17-18.
--, «Ιστορικός υλισμός και ελευθερία τέχνης», π. *Εργασία*, 30 (2 Ιουλ. 1930), σ. 23-24.

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ, Στρατηγός, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή: Γιάννης Βλαχογιάννης, (Βιβλιοθήκη Ελλήνων και Ξένων Συγγραφέων, αρ. 87-90), Γαλαξίας, 3η έκδοση, Αθήνα 1971.

ΜΑΞΙΜΟΣ Σεραφείμ, « *Το κομμουνιστικό μανιφέστο*, μετάφρ. Ι. Κορδάτου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 2 Ιουλ. 1927, σ. 3.

--, «Και πάλι το *Μανιφέστο*», εφ. *Ο Ριζοσπάστης*, 4 Ιουλ. 1927, σ. 3.
--, «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», π. *Σπάρτακος*, 1 (Ιαν. 1928) και 2 (Φεβρ. 1928), σ. 10-12 και 89-91.
--, «Τα αίτια του Εικοσιένα», π. *Πειθαρχία*, 1:36 (22 Ιουν. 1930), σ. 24-26.

ΜΑΡΞ Καρλ, *Το Κεφάλαιο*, μετάφραση από τα γερμανικά: Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, τ. Α', Αθήνα 1978.

ΜΑΡΞ Καρλ και Φρ. ΕΝΓΚΕΛΣ, *Το κομμουνιστικό μανιφέστο*, πρόλογος: Αριστοτέλης Σίδερης, [μετάφραση: Αντώνης Δούμας], Σοσιαλιστικόν Εργατικόν Κόμμα της Ελλάδος - Εκδοτικό Τμήμα των Νεολαιών, αρ. 10, Αθήνα 1919.

ΜΑΡΞ Καρλ - Φρ. ΕΝΓΚΕΛΣ, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό ζήτημα*, εισαγωγή - μετάφραση - επιμέλεια: Παναγιώτης Κονδύλης, (Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αρ. 9), Γνώση, Αθήνα 1985. Ανάμεσα στα άλλα, περιλαμβάνονται:
Ενγκελς, «[Τουρκικός 'φεουδαλισμός']» (απόσπασμα από το *Αντι-Ντύρινγκ*). Του ίδιου, «[Ιστορικά προηγούμενα του τουρκικού ημιφεουδαλισμού]» (απόσπασμα από επιστολή [22 Δεκ. 1882] προς το Μαρξ). Του ίδιου, «Η εξωτερική πολιτική του ρωσσικού τσαρισμού» (απόσπασμα).

ΜΑΡΠΟΥΤΖΟΓΛΟΥ Αλέξανδρος, «Μήτε φυλλάδες, μήτε κιτάπια», π. *Ο Νουμάς*, 287 (16 του Μάρτη 1908), σ. 6-7.

ΜΠΑΣΤΙΑΣ Κωστής, «'Ο ιστορικός υλισμός'», εφ. *Δημοκρατία*, 14 Αυγ. 1924, σ. 2.

ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑ Αβραάμ, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, επιμέλεια: Αγγελος Ελεφάντης, εισαγωγή: Georges Haupt, «Εισαγωγή στην ιστορία της Φεντερασιόν» (μτφρ. Ρένας Χατζηδάκη), 2η έκδοση, (Ιστορική Μνήμη, αρ. 4), Κομμούνα, Αθήνα 1986. (1η δημοσίευση: *Ταχυδρόμος* [Θεσσαλονίκη], 1931.)

[ΜΠΡΟΪΝΤΟ Γκ.Ι.], *Το εθνικό ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού*, πρόλογος - μετάφραση: Ανδρόνικος Χαϊτάς, επιμέλεια: Α.Χ. και Π. Σαρκάτος [= Πουλιόπουλος], Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1925.

MARX Karl και Fr. ENGELS, *Manifest der kommunistischen Partei*, Dietz Verlag, Βερολίνο 1987.

MARX Karl - Fr. ENGELS, *Selected Correspondence*, μετάφραση: I. Lasker, επιμέλεια: S.W. Ryazanskaya, 3η αναθεωρημένη έκδοση / 4η εκτύπωση, Progress Publishers, Μόσχα 1982. Ανάμεσα στα άλλα, περιλαμβάνονται:
Επιστολή (απόσπασμα) του Engels (Λονδίνο, 21[-22] Σεπτ. 1890) προς το Joseph Bloch.
Επιστολή (απόσπασμα) του Engels (Λονδίνο 25 Ιαν. 1894), προς το W. Borgius.
--, *Collected Works*, έκδοση με κοινή φροντίδα των Οίκων: Lawrence and Wishart Λονδίνου, International Publishers Νέας Υόρκης και Progress Publishers Μόσχας, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μαρξισμού - Λενινισμού της Μόσχας, τ. 6, 11, 24, 26 και 27, Progress Publishers, Μόσχα ²1984, 1979, 1989, 1990 και 1990. Ανάμεσα στα άλλα, περιλαμβάνονται:
Marx και Engels, *Manifesto of the Communist Party* (6). Marx, «Moralising critisism and critical morality» (6). Του ίδιου, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*

(11). Engels, *Socialism: Utopian and Scientific* (24). Του ιδιου, «For Poland» (24). Του ιδιου, *The Origin of the family, Private Property and the State* (26). Του ιδιου, «[Preface to the 1883 German edition of the *Manifesto of the Communist Party*]» (26). Του ιδιου, «Το the Italian reader» (27). Του ιδιου, «Introduction [to Karl Marx's *The Civil War in France*]» (27). Του ιδιου, «The foreign policy of Russian tsardom» (27).

--, *Werke*, Ινστιτούτο Μαρξισμού - Λενινισμού της ΚΕ του ΕΣΚΓ, Dietz Verlag, τ. 23 [= Marx, *Das Kapital*, τ. Α'], Βερολίνο 1986.

ΝΙΚΟΛΗΣ Γιώργης, «Η *Κοινωνική σημασία της [Ελληνικής] Επαναστάσεως του 1821* και η σημασία των παραπομπών του Γιάννη Κορδάτου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10 Ιουλ. 1927, σ. 3.

--, «Τι πράγματι είπε για τη 'μεγαλοφυΐα' ο Φριντριχ Ενγκελς -εκείνος όμως δεν απήντησε», εφ. *Ριζοσπάστης*, 12 Ιουλ. 1927, σ. 3.

ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ Π., «Το γλωσσικό ζήτημα είνε ταξικό», π. *Σοσιαλιστική Ζωή*, 49-51 (Νοέμβρ. 1932 - Ιαν. 1933), σ. 542.

ΠΑΝΟΥ Βασίλειος, «[Γιάννη Κ. Κορδάτου:] *Ο Ρήγας Φερραίος και η εποχή του*», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 5 (Ιούν. 1931), σ. 206-207.

--, «Ο ρόλος της υποκειμενικότητος», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 8, 9 και 10 (Σεπτ., Οκτ. και Νοέμβρ. 1931), σ. 336-337, 384 και 387, και 429-431.

ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Βίκτωρ, «Γιάννη Κ. Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή [του]*, Αθήνα 1931», π. *Κυκλάδες* (Σύρος), 13 (Οκτ. 1931), σ. 160 [υπογρ. Π.]

ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Γρηγόριος, «Η Ορθόδοξος Εκκλησία και το εργατικόν ζήτημα», π. *Εκκλησία*, Β':8 (19 Ιουλ. 1924), σ. 57-58 [υπογρ. Γ.Π.]

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Αλέξανδρος, *Μελέτες - λόγοι - άρθρα*, πρόλογος: Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, επιμέλεια: Ξενοφών Λευκοπαρίδης, Τυπογρ. Αγγ. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα 1957. Ανάμεσα στα άλλα, περιλαμβάνονται:
«Η γη εις τους καλλιεργητάς της», εφ. *Ο Κοινωνισμός*, αρ.φ. 4 έως 8, 10 έως 12, 14 έως 16: 9 16, 23, 30 Απρ., 7, 21, 28 Μαΐου, 4, 18, 25 Ιουν., 2 Ιουλ. 1910. «Το Θεσσαλικόν», εφ. *Νέα Ημέρα*, 13 Αυγ.-1 Σεπτ. 1912.

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Ευάγγελος, «Τα Βαλκάνια από του 15. αιώνος εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα», π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 1:Β'-Δ' (Οκτ.-Δεκ. 1921), σ. 175-196.

ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Κωνσταντίνος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Ζ', Εκδόσεις Χαρ. Μπούρα, Αθήνα χ.χ.

ΠΑΠΑΣ Πάνος, «Το ιστορικό της διαβαλκανικής ιδέας», π. *Πολιτικά Φύλλα*, Α' (Δεκ. 1930), σ. 22.

--, «'Ο ισκιος της ιστορίας'. Πάνω στο βιβλίο του Γιάνη Κορδάτου, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήναι, Τύποις Κωνσταντινουπόλεως, 1931 (8°, σελ. 88)», π. *Πολιτικά Φύλλα*, Ε' (Μάιος 1931), σ. 18, 22.

ΠΑΡΟΡΙΤΗΣ Κώστας, «Ο Σκληρός και η γλώσσα», π. *Ο Νουμάς*, 672 (22 Φεβρ. 1920) και 673 (29 Φεβρ. 1920), σ. 116-117 και 133-134.
--, «Αδ. Αδαμαντίου: *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 1919», π. *Ο Νουμάς*, 677 (20 Μαρτ. 1920), σ. 195-196.
--, «Γ. Χαριτάκη: *Η εκατονταετηρίς της Ελληνικής Επαναστάσεως*», π. *Ο Νουμάς*, 757 (15 του Μάρτη 1922), σ. 81-84.
--, «Ι.Κ. Κορδάτου: *Η κοινωνική σημασία της Ελλην[ικής] Επαναστάσεως του 1821* (Εκδότης Γ.Ι. Βασιλείου) Αθήναι», π. *Ο Νουμάς*, 782 (Μάιος-Αύγ. 1924), σ. 214-217.

ΠΕΡΙΔΗΣ Μιχάλης, «Γ. Σκληρού: *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», π. *Γράμματα* (Αλεξάνδρεια), νέα περ., 1 (Ιούλ.-Αύγ. 1920), σ. 41-49.

ΠΕΤΡΑΝΟΣ Ορφέας, «Περισσότερη προσοχή στο ιδεολογικό μας μέτωπο», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., 11 (Σεπτ. 1932), σ. 553-559.
--, Ανταπάντηση στο Μ. Πορφυρογένη και παρέμβαση της Συντ. Επιτροπής της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης*, π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., 13 (Νοέμβρ. 1933), σ. 763-766.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ Γιώργος, δύο άτιτλα σχόλια για ισάριθμες διαλέξεις του Σκληρού, π. *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρεια), Χ:3-4 (Ιούλ.-Δεκ. 1915), σ. 237. Αναδημοσιεύονται από τη Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, «Παράρτημα», σ. 263.

[ΠΕΤΡΙΔΗΣ Παύλος], *Γεώργιος Σκληρός (Γεώργιος Η. Κωνσταντινίδης), (1879-1919)*, Τυπογραφείον του Εμπορίου, Αλεξάνδρεια 1930. Ανάτυπο από την εφ. της Αλεξάνδρειας *Τα Νέα*, φ. 22ας Δεκ. 1920 / 5 Ιαν. 1921. Πρόκειται για την ομιλία του σ. στο ετήσιο φιλολογικό μνημόσυνο του Σκληρού στην Αίγυπτο.

ΠΕΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Γιάννης, «Το εργατικόν συνέδριον», εφ. *Ριζοσπάστης*, 21 Οκτ. 1918, σ. 1. [υπογρ. Π.]
--, «Αναγκαίαι παρατηρήσεις» (επιστολή), εφ. *Ριζοσπάστης*, 28 Απρ. 1921, σ. 1.

ΠΙΚΡΟΣ Πέτρος, « *Η κοινωνική σημασία της Ελλ[ηνικής] Επανάστασης του 1821*, [του] Γιάννη Κορδάτου (έκδοση Βασιλείου)», εφ. *Ριζοσπάστης*, 7 και 8 Δεκ. 1924, σ. 5 και 3.

ΠΙΠΙΝΕΛΗΣ Τάκης, *Πολιτική ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αγών, Παρίσι 1927.

[ΠΟΛΙΤΗΣ Λίνος (επιμ.)], «Ανέκδοτη αλληλογραφία Φώτου Πολίτη - Κ. Χατζόπουλου», π. *Νέα Εστία*, 332 (15 Οκτ. 1940), σ. 1304-1306.

ΠΟΛΙΤΗΣ Φώτος, «Και πάλι το κοινωνικό ζήτημα», π. *Ο Νουμάς*, 326 (11 του Γενάρη 1909), σ. 3-6.

ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΗΣ Μιλτιάδης, «Γιάννη Κορδάτου: *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* (τόμ. Α' και Β'), π. *Νέοι Πρωτοπόροι*, 4 (Μάρτ. 1932), σ. 155.
--, «Πάνω σε μιά κριτική», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 3η περ., 13 (Νοέμβρ. 1933), σ. 762-763.

ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ Αριστοτέλης, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός. α) Ιστορική εισαγωγή» (Λειψία), π. *Ο Νουμάς*, 311 (28 του Σεπτέβρη 1908), σ. 5-7. β': «Το κοινωνικό ζήτημα», *στο ίδιο*, 317 (9 του Νοέβρη 1908), σ. 5-7. γ': «Κοινωνωνιστικά χαράματα στην Ελλάδα», *στο*

ίδιο, 322 (14 του Δεκέβρη 1908), σ. 2-4. δ': «Τι είναι κοινωνισμός» (Κέρκυρα), π. *Ο Νουμάς*, 328 (25 του Γεννάρη 1909), σ. 2-4. ε': «Κοινωνιστικές πιθανότητες στην Ελλάδα», *στο ίδιο*, 330 (8 του Φλεβάρη 1909), σ. 6-7.
--, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός. (Απάντηση στον κ. Π. Βασιλικό)» (Κέρκυρα), π. *Ο Νουμάς*, 342 (3 του Μάη 1909), σ. 6-7.
--, «Ενα γράμμα», π. *Ο Νουμάς*, 351 (5 του Αλωνάρη 1909), σ. 7.
--, «Προς την κοινωνικήν Επανάσταση», 2ο μέρος, π. *Ο Νουμάς*, 381 (28 του Φλεβάρη 1910), σ. 6-8.

ΠΟΥΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Παντελής, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;*, εισαγωγή: Χ[ρίστος] Α[ναστασιάδης], Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1980. (1η έκδοση: Γκοβόστης, Αθήνα 1934.)
--, «Νέος σταθμός: το έργο του τελευταίου Συνεδρίου του Κόμματος», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Ε':1 (Ιαν. 1925), σ. 10-14 [ως Π. Σαρκάτος].

ΠΟΥΡΝΑΡΑΣ Δημήτρης, «Το μέγα δίλημμα του Ελληνικού λαού μετά τας καταστροφάς της Πανελληνίου Ιδέας», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Β':11-12 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1922), σ. 423-425.

ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ Σ., «Ελληνικός και ρωσσικός κομμουνισμός: μία προειδοποίησις», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 5 Ιαν. 1925, σ. 1.
--, «Ο κομμουνισμός και τα ελληνικά δίκαια (ο κ. Πρωτονοτάριος απαντά εις τον κ. Κορδάτον)», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 9 Ιαν. 1925, σ. 1.

'ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΙ', Συντ. Επιτροπή, «Η θέση μας», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 7 (Αύγ. 1931), σ. 297.

PLEKHANOV Georgi[i] Valentinovich, *Selected Philosophical Works*, Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ - Ινστιτούτο Φιλοσοφίας, Progress Publishers, Μόσχα. Τόμ. Α', εισαγωγή: V. Fomina, 3η έκδοση, 1977. Τόμ. Γ', εισαγωγή: A. Maslin, 1976. Ανάμεσα στα άλλα, περιλαμβάνονται: *The Development of the Monist View of History* (Α'). *Fundamental Problems of Marxism* (Γ').

POU[R]NARAS Démétre, «La Gênese, l'Evolution et la fin du Panhellénisme», π. *Clarté* (Παρίσι), 2η περ., 24 (1 Νοεμβρ. 1922), σ. 567.

ΡΑΜΑΣ Στέφανος. *Βλ.* Μ. Τσιριμώκος.

ΡΟΔΑΣ Μιχαήλ, « *Η επανάστασις του Πηλίου - 1821* (του κ. Κορδάτου)», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 6 Απρ. 1930, σ. 2.

ΣΕΚΕ / ΣΕΚΕ(Κ). *Βλ.* ΚΚΕ.

ΣΙΓΑΛΑΣ Αντώνιος, «Το 'Εικοσιένα' στις Κυκλάδες», π. *Κυκλάδες* (Σύρος), 17-18 (Φεβρ.-Μάρτ. 1932), σ. 208-212.

ΣΙΔΕΡΙΣ Αριστοτέλης, «Γ. Σκληρού: *Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού*», π. *Μαύρος Γάτος*, Α':9-10 (Φεβρ.-Μάρτ. 1920), σ. 132-134. Δημοσιεύεται και στο *Ριζοσπάστη*, 23 Φεβρ. 1920, σ. 2.
--, «Εκατό χρόνια τώρα», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Μαρτ. 1921, σ. 1.

ΣΚΙΠΗΣ Σωτήρης, «Φιλολογία και ζωή», π. *Ο Νουμάς*, 303 (6 του Αλωνάρη 1908), σ. 4.

ΣΚΛΑΒΟΣ Κώστας, «Θρησκεία και πολιτική», 2ο μέρος, π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Ε':4 (Απρ. 1925), σ. 105-111.

ΣΤΑΜΝΟΠΟΥΛΟΣ Ιωάννης, «Ο Σκληρός στα τελευταία του», π. *Ο Νουμάς*, 666 (11 Ιαν. 1920), σ. 29-31. Βλ. και «Διόρθωση», *στο ίδιο*, 667 (18 Ιαν. 1920), σ. 48.

ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Μιχαήλ, «Γιάνη Κ. Κροδάτου: *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήναι 1930», π. *Νέα Εστία*, 90 (15 Σεπτ. 1930), σ. 1004-1005 [υπογρ. Μ.Δ.Σ.]

ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ Ελευθέριος, «Το ενιαίο μέτωπο», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Γ':4 (Απρ. 1923), σ. 97-104.

--, «Η κρίση του κόμματός μας», 1ο μέρος, π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Γ':5 (Μάιος 1923), σ. 146-154.

[SIDERIS A.D., A. COURIEL και P. DIMITRATOS], *The Eastern Question: The Socialist Solution*, πρόλογος: Arthur Henderson, εκδ. G.S. Vellonis, Λονδίνο 1918.

ΤΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτρης, «Οι δημοτικιστάδες και το άρθρο του Α. Ντέλου», π. *Ο Νουμάς*, 258 (26 του Τρυγητή 1907), σ. 6 [ανυπόγραφο].

--, «Η μικτή κι ο *Νουμάς*», π. *Ο Νουμάς*, 261 (16 του Σεπτέβρη 1907), σ. 7 [ανυπόγραφο].

--, «Στον *Εργάτη* του Βόλου» (Αθήνα 17.1.08), π. *Ο Νουμάς*, 285 (2 του Μάρτη 1908), σ. 6-7.

ΤΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ Πάνος, «Σοσιαλισμός και διανοούμενοι» (Εξάρχεια, 3 Ιουνίου 1919), π. *Ο Νουμάς*, 635 (8 Ιουν. 1919), σ. 383.

ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Παναγιώτης, *Ο ιστορικός υλισμός εξ απόψεως φιλοσοφικής*, Μελέτη απολογητική, εντολή της Ιεράς Συνόδου συνταχθείσα, Αθήνα 1925.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Μανόλης, *Απαντα*, τ. Δ', Αριστοτέλιο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1963. Ανάμεσα στα άλλα, περιλαμβάνονται:
«Η γλώσσα μας στα χρόνια 1914-1916», π. *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 6 (1916) και 8 (1920), σ. 33-112 και 49-99. «Απολογία της δημοτικής», π. *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 4 (1914), σ. 46-196 [υπογρ. Κ.Π.]

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Εκδοσις δευτέρα, επιθεωρηθείσα και διορθωθείσα, Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος τυπογραφίας Ταϋλόρου και Φραγκίσκου, 4 τ., Λονδίνο 1860-62.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ Χαρίλαος, «Τίς πταίει;», εφ. *Καιροί*, 29 Ιουν. 1874. Αναδημοσιεύεται στην ανθολογία *Ιων Δραγούμης και πολιτική πεζογραφία* (επιμ. Θεοφ. Παπακωνσταντίνου), σ. 173-174.

ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΣ Μάρκος, «Οι δημοτικισταί και το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*», π. *Ο Νουμάς*, 263 (30 του Σεπτέβρη 1907), σ. 3-5 [ως Στέφανος Ραμάς].

--, «Στους σοσιαλδημοκράτες» (Νοέμβρης - Αθήνα), π. *Ο Νουμάς*, 273 (9 του Δεκέβρη 1907),

σ. 3-5 [ως Ραμάς].
--, «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια» (Φλεβάρης 1908), π. *Ο Νουμάς*, 284 (24 του Φλεβάρη 1908), σ. 5-6 [ως Ραμάς].
--, «Σοσιαλισμός και γλώσσα» (Αθήνα, 10 Απρίλη 1909), π. *Ο Νουμάς*, 340 (19 του Απρίλη 1909), σ. 5 [ως Ραμάς].
--, «Τέλος χωρίς συνέχεια», π. *Ο Νουμάς*, 343 (10 του Μάη 1909), σ. 1-3 [ως Ραμάς].
--, «Περί του εκλογικού συστήματος», π. *Μηνιαία Επιθεώρησις*, 5-6 (15 Ιουν.-1 Ιουλ. 1916), σ. 552-563.
--, «Ι.Κ. Κορδάτου: *Αρχαίες θρησκείες και Χριστιανισμός*», π. *Νέα Εστία*, 3 (15 Μαΐου 1927), σ. 186-187 [υπογρ. Ρ. (= Ραμάς)].
--, «Ι.Ι. Κορδάτου: *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*», π. *Νέα Εστία*, 6 (1 Ιουλ. 1927), σ. 378-380 [υπογρ. Ρ. (= Ραμάς)].
--, «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Νέα Εστία*, 7 (15 Ιουλ. 1927) και 8 (1 Αυγ. 1927), σ. 401-410 και 468-478.

THIERSCH Fr., *De l'état actuel de la Grèce et de moyens d'arriver à sa restauration*, τ. Α', έκδ. F.A. Brockhaus, Λειψία 1823.

WEBER Max, *Η επιστήμη ως επάγγελμα - Κριτική της θεωρίας του Stammler - Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*, εισαγωγή - μετάφραση - επιμέλεια: Μιχάλης Γ. Κυπραίος, Παπαζήσης, Αθήνα 1989.

ΦΑΡΜΑΚΗΣ Λουκής, «Απ' αφορμή μιάς 'αντικριτικής'», π. *Πρωτοπόροι*, 2η περ., 7 (Αύγ. 1931), σ. 296-297.

Φ[ΡΑΓΚΟΥΔΗΣ Γ.Σ. ;], «Ο *Ριζοσπάστης* και η Ελληνική Επανάστασις», εφ. *Νέα Ελλάς*, αρ.φ. 2360, 4 Απρ. 1921, σ. 4.

ΦΡΑΓΚΟΥΔΗΣ Γ.Σ., Πολιτικοϊστορικό μελέτημα με γενικό τίτλο «1821-1921», εφ. *Νέα Ελλάς*, αρ.φ. 2358 έως 2360: 21, 28 Μαρτ. και 4 Απρ. 1921, σ. 1, 2 και 1-2.

ΦΩΤΕΙΝΟΣ Σταύρος, «Ελληνική και Γαλλική Επανάσταση» (Βόλος, 18/7/19), π. *Ο Νουμάς*, 643 (3 Αυγ. 1919), σ. 523-524.

Χ., Α. [;], «Η γλώσσα του Σκληρού», π. *Ο Νουμάς*, 678 (11 Απρ. 1920), σ. 237.

ΧΑΤΖΗΣ Γιάγκος, «Προσοχή!», π. *Ο Νουμάς* 281 (3 του Φλεβάρη 1908), σ. 1-2.

ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Κώστας (*βλ. και* Ν. Γιαννιός), «Το κοινωνικό μας ζήτημα», π. *Ο Νουμάς*, 267 (28 του Οχτώβρη 1907), σ. 1-4 [ως Πέτρος Βασιλικός].
--, «Στους σοσιαλιστοφάγους», π. *Ο Νουμάς*, 281 (3 του Φλεβάρη 1908) και 282 (10 του Φλεβάρη 1908), σ. 7-8 και 6-7 [ως Βασιλικός].
--, «Στην ουσία!», π. *Ο Νουμάς*, 289 (30 του Μάρτη 1908), σ. 2-4 [ως Βασιλικός].
--, «Η ψυχολογία του συμβολισμού», π. *Ο Νουμάς*, 336 (22 του Μάρτη 1909) και 337 (29 του Μάρτη 1909), σ. 1-4 και 2-4 [ως Βασιλικός].
--, «Σοσιαλισμός και γλώσσα», π. *Ο Νουμάς*, 339 (12 του Απρίλη 1907), σ. 1-3 [ως Βασιλικός].
--, «Σοσιαλισμός και τέχνη», π. *Ο Νουμάς*, 340 (19 του Απρίλη 1909) και 341 (26 του

Απρίλη 1909), σ. 2-5 [ως Βασιλικός].
--, «Τα παλιά της σχωρεμένης», π. *Ο Νουμάς*, 349 (21 του Θεριστή 1909), σ. 2-4 [ως Βασιλικός].
--, «Συνέχεια δίχως τέλος», π. *Ο Νουμάς*, 350 (28 του Θεριστή 1909) και 351 (5 του Αλωνάρη 1909), σ. 1-2 και 3-4 [ως Βασιλικός].
--, «Υστερ' από την καταστροφή», π. *Ο Νουμάς*, 430 (3 του Απρίλη 1911), σ. 209-213.
--, «Τα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου», 14ο μέρος, π. *Ο Νουμάς*, 759 (15 του Απρίλη 1922), σ. 118-123.
--, «Ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου στον ιδρυτή του *Νουμά*», 1ο μέρος, π. *Ο Νουμάς*, 786 (Οκτ. 1929), σ. 4-8.

ΧΡΗΣΤΟΥΛΑΚΗΣ Χρήστος, «Ο Βενιζέλος και η δημοτικιστική ιδεολογία», 2ο μέρος, π. *Ο Νουμάς*, 486 (4 του Τρυγητή 1912), σ. 401-404.

ΨΥΧΑΡΗΣ Γιάννης, *Το ταξίδι μου* [²1905], (Η Πεζογραφική μας Παράδοση, αρ. 5), Νεφέλη, Αθήνα 1988.
--, «Ο Σολωμός», 1ο μέρος, π. *Ο Νουμάς*, 242 (8 του Απρίλη 1907), σ. 1-3.

Β. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ - ΜΕΛΕΤΕΣ

«Η αλήθεια για τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε'», εφ. *Ενοριακή* (Πειραιάς), αρ.φ. 119, 25 Μαρτ. 1993, σ. 1-2.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, πρόλογος: Αριστόβουλος Μάνεσης, πρόλογος γαλλικής έκδοσης: Georges Vedel, μετάφραση από τα γαλλικά: Βενετία Σταυροπούλου, (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, Αθήνα ²1986.

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Μαρία, «Η εκδοχή του 'εξελικτικού μαρξισμού' στην Ελλάδα και η αμφισβήτησή της (1930-1945)», π. *Τα Ιστορικά*, 10 (Ιούν. 1989), σ. 127-142.

ΑΞΕΛΟΣ Λουκάς, «Γ. Σκληρός (1878-1919): η ζωή, το έργο και η εποχή του», εισαγωγή στα *Έργα* Γ. Σκληρού.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ Βενετία, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
--, «Αντιστάσεις και μεταμορφώσεις του λογοτεχνικού κανόνα: οι Ελληνες μαρξιστές και η ιστορία της λογοτεχνίας», π. *Τα Ιστορικά*, 12-13 (Ιαν.-Δεκ. 1990), σ. 179-194.

ΑΡΓΥΡΙΟΥ Αλέξης, «Ο Σκληρός και τα πρώτα βήματα των σοσιαλιστικών θεωριών στην Ελλάδα», στα *Νέα Κείμενα*, τ. Α', Κέδρος, Φεβρ. 1971, σ. 200-223.

ΑΡΩΝΗ - ΤΣΙΧΛΗ Καίτη, «Θέσεις και συμβολή του Γ. Καφαντάρη στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος», στον τόμο: Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του*, σ. 209-223.

ANDERSON Perry, *English Questions*, Verso, Λονδίνο 1992.
--, Νεκρολογία για τον Ε.Π. Τόμπσον, π. *London Review of Books* (Λονδίνο), 15:20 (21 Οκτ. 1993), στήλη «Diary», σ. 24-25.

ΒΑΚΑ Τζουζέπε, *Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός*, μετάφραση από τα ιταλικά: Μυρσίνη Ζορμπά, Οδυσσέας, Αθήνα ²1985.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κώστας, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη: η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Εξάντας, [Αθήνα] 1978.

ΒΕΡΕΜΗΣ Αθανάσιος, «Το στρατιωτικό κίνημα του 1909», στο συλλ. έργο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΔ', σ. 258-266.
--, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την Αντεπανάσταση του 1923 ως την ανατροπή του Πάγκαλου», στο συλλ. έργο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ', σ. 271-296.

ΒΡΑΧΝΙΑΡΗΣ Χρήστος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα: περίοδος 1900-1920*, Gutenberg, Αθήνα 1988.

BEREND Iván T., «The cultural identity of Central and Eastern Europe», π. *The New Hungarian Quarterly* (Βουδαπέστη), 107 (Φθινόπωρο 1987), σ. 26-36.

BERGOUNIOUX Alain και Bernard MANIN, *La social-démocratie, ou, Le compromis*, πρόλογος: Jacques Droz, έκδ. Presse universitaires de France, Παρίσι 1979.

BLINKHORN Martin και Thanos VEREMIS (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Sage - ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 1990.

BLOCK Fred, «The ruling class does not rule: notes on the Marxist theory of the state», στο: 'Socialist Review' Collectives (επιμ.), *Unfinished Business: Twenty Years of 'Socialist Review'*, (Haymarket), Verso, Νέα Υόρκη 1991, σ. 29-51.

BOTTOMORE Tom και Patrick GOODE (επιμ.), *Austro-Marxism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1978.

ΓΕΩΡΓΑΝΤΙΔΗΣ Χ.Ν. και Ηλίας ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», π. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36-37 (Μάιος-Δεκ. 1979), σ. 448-468.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ιωάννης, «Η Επανάσταση κατά το 1823», στο συλλ. έργο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΒ', σ. 289-313.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Ιωάννης, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο συλλ. έργο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ', σ. 146-154.

ΓΚΡΟΥΜΠΕΡ Χέλμουτ (επιμ.), *Επανάσταση στην Ευρώπη (1917-1923)*, μετάφραση: Γιάννης Τεγόπουλος, (Ιστορική Μνήμη, αρ. 2), Κομμούνα, Αθήνα 1985.

ΔΕΡΤΙΛΗΣ Γ.Β., «Η ιστοριογραφία του νεοτέρου ελληνισμού, σήμερα», π. *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, αρ. 11, 1988, σ. 66-79.

ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Αλέξανδρος, *Μελέτες πολιτικής ιστορίας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1989.

--, «Παράγοντες, διάρκεια, φάσεις και ιδιομορφία της Ελληνικής Επαναστάσεως», στο συλλ. έργο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΒ', σ. 2-70.

ΔΗΜΑΡΑΣ Κ.Θ., «Ο Νίτσε στην Ελλάδα», π. *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, αρ. 8, 1986, σ. 41-53.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Μιχάλης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τ. Α', Γαβριηλίδης, Αθήνα 1985.

DAKIN Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μετάφραση από τα αγγλικά: Α. Ξανθόπουλος, Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ²1984.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Αβροτέλης, «Σημειώσεις τινές εις την ανωτέρω μελέτην του Γ. Σκληρού», π. *Αρχείον Κοινωνιολογίας και Ηθικής*, 1 (Ιαν.-Μάρτ. 1944), σ. 49-52 [ως Φιλόλαος Ελεύθερος].

ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ Αγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, 2η έκδοση, (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, Αθήνα 1979.

Τα ελληνικά Συντάγματα, επιμέλεια: Λουκάς Αξελός, εισαγωγή: Αλ. Σβώλου, «Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος», Στοχαστής, Αθήνα ²1972.

EHRENBERG John, *The Dictatorship of the Proletariat: Marxism's Theory of Socialist Democracy*, Routledge, Νέα Υόρκη 1992.

ELEY Geoff, «Liberalism, Europe, and the bourgeoisie, 1860-1919», στο: David Blackburn και Richard Evans (επιμ.), *The German Bourgeoisie: Essays on the Social History of the German Middle Class from the Late Eighteenth to Early Twenteeth Century*, Routledge, Λονδίνο 1991, σ. 293-317.

ETHERINGTON Norman, *Theories of Imperialism: War, Conquest, and Capital*, Barnes and Noble, Τοτόβα 1984.

GEARY Dick, *European Labour Protest, 1848-1939*, επανέκδοση, (University Paperbacks, αρ. 850), Methuen, Λονδίνο 1984.

GOTTLIEB Roger, *Marxism, 1844-1990: Origins, Betrayal, Rebirth*, (Revolutionary Thought / Radical Movements), Routledge, Νέα Υόρκη 1992.

ΗΛΙΟΥ Φίλιππος, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1989.
--, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας: σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου και Ζεύγου», π. *Αντί*, 2η περ., 46 (29 Μαΐου 1976), σ. 31-34.
--, «Σημειώσεις [του επιμελητή]», στα *Απαντα* Δημήτρη Γληνού, τ. Α', σ. 551-556 και 557-562. Αναφέρονται στα κείμενα του Γληνού «Η τουρκική μεταπολίτευσις και αι συνέπειαι αυτής»

και «Προκαταρκτικαί βάσεις του καταστατικού της Προοδευτικής Εταιρείας».
--, «Γιάννης Κορδάτος: η ιστοριογραφική πρόκληση». Διάλεξη στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 6 Μαρτίου 1986.

HAUPT Georges, *Aspects of International Socialism, 1871-1914*, πρόλογος: Eric Hobsbawm, μετάφραση: Peter Fawcett, (Studies in Modern Capitalism / Études sur le capitalisme moderne), Cambridge University Press & Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Καίμπριτζ 1986.
--, «Le début du mouvement socialiste en Turquie: documents», π. *Le Mouvement social* (Παρίσι), 45 (Οκτ.-Δεκ. 1963), σ. 121-138.

HOBSBAWM Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, μετάφραση από τα αγγλικά: Μαριέτα Οικονομοπούλου, Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990.
--, *The Age of Capital, 1848-1875*, επανέκδοση, Cardinal, Λονδίνο 1989.
--, *The Age of Empire, 1875-1914*, επανέκδοση, Cardinal, Λονδίνο 1989.
--, επιμ., (μαζί με τον Terence RANGER), *The Invention of Tradition*, (Past and Present Publications), Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1992 (Canto edition).

HUSSAIN Athar και Keith TRIBE, *Marxism and the Agrarian Question*, 2η έκδοση, Macmillan, Λονδίνο 1983.

Ιστορία του ελληνικού έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ' (1821-32), ΙΔ' (1881-913) και ΙΕ' (1913-41), Αθήνα 1975, 1977 και 1978.

ΚΑΚΟΥΛΙΔΗΣ Γιάννης, «Μαρξισμός και πρώτες κομμουνιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα: η περίπτωση της Κομμουνιστικής Ενωσης Ελλάδας», π. *Τα Ιστορικά*, 11 (Δεκ. 1989), σ. 381-394.

ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ Γ.Χ., *Ο 'Νουμάς' και η εποχή του (1903-1931): γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984.

ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ Γρηγόρης, *Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία: όψεις των ευρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική σκέψη, τέλη 19ου - αρχές 20ού αι.*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990.
--, «Η έννοια της εξέλιξης και της προόδου στον Κ. Χατζόπουλο και τον Μ. Τσιριμώκο», π. *Ουτοπία*, 9 (Ιαν.-Φεβρ. 1994), σ. 95-105.

ΚΕΝΤΡΟ Μαρξιστικών Ερευνών (Θεσσαλονίκης), *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης, 1909-1918*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989.

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Πασχάλης, «Κύπρος, 1913-1941», στο συλλ. έργο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ', σ. 473-481.

ΚΟΚΚΙΝΟΣ Γιώργος, «Νεοκλής Καζάζης (1849-1936): εθνική ιδεολογία, πολιτική φιλοσοφία, φιλοσοφία της ιστορίας», π. *Θεωρία και Κοινωνία*, 6 (Ιαν. 1992), σ. 185-212.

ΚΟΛΙΟΥ Νίτσα, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο 'Εργάτης' του Βόλου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 2η έκδοση ξαναδουλεμένη και συμπληρωμένη, Π.Δ. Καραβάκος, Αθήνα 1956.

ΚΟΥΧ., Νίκος [;]. *Βλ.* Α - Ιl, Αυτοβιογραφικό κείμενο.

KAKULIDIS Ioanis, *La crise du Parti socialiste ouvrier de Grèce (1918-1924): le cas de l'Union communiste de Grèce*, ανέκδοτο mémoire en DEA, Université de Paris I - Panthéon - Sorbonne, Παρίσι 1987.

KAYE Harvey, *The Education of Desire: Marxists and the Writing of History*, πρόλογος: Christopher Hill, έκδ. Routledge, Νέα Υόρκη 1992.

KORSCH Karl, *L'Anti-Kautsky, ou, La conception matérialiste de l'histoire*, μετάφραση από τα γερμανικά: Alphé Marchadier, έκδ. Champ Libre, Παρίσι 1973.

ΛΕΚΚΑΣ Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, αρ. 13), Ε.Μ.Ν.Ε. - π. 'Μνήμων', Αθήνα 1992.

ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ Γεώργιος Β., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφραση από τα αγγλικά: Σαράντης Αντιοχος, Εξάντας, Αθήνα 1978.
--, «Η Ελλάς και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», στο συλλ. έργο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ', σ. 15 επ.

ΛΙΑΚΟΣ Αντώνης, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία: τα καταστατικά τους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.
--, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», π. *Ο Πολίτης*, 67-68 (Οκτ.-Δεκ. 1984), σ. 4-9.

ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27): επαναστατικές εξαγγελίες*, (Ιστορική Μνήμη, αρ. 3), Κομμούνα, Αθήνα 1985.

ΛΟΥΚΟΣ Χρήστος, «Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στη μαρξιστική ιστοριογραφία», εφ. *Η Εποχή*, αρ.φ. 252, 27 Μαρτ. 1994, σ. 10.

LOEWY Michael, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα», μετάφραση από τα αγγλικά: Δήμος Βεργής, π. *Τετράδια*, 8 (Άνοιξη 1984), σ. 37-55.

LYMAN Peter, «The politics of anger: on silence, ressentiment, and political speech», π. *Socialist Review* (San Francisco Bay Area), 57 (Μάιος-Ιούν. 1981), σ. 55-74.

ΜΑΛΑΝΟΣ Τίμος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1971.

ΜΑΥΡΕΑΣ Κωνσταντίνος, «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο: Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία*, σ. 119-147.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γιώργος και Χρήστος ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

ΜΕΞΗΣ Δήμος, *Ο ιστορικός Γιάνης Κορδάτος και το έργο του*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1975.

ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Γεώργιος, *Τουρκοκρατία: οι Ελληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, (Αίπος, αρ. 3), Ακρίτας, Νέα Σμύρνη ²1989.

ΜΟΣΚΩΦ Κωστής, *Εισαγωγικά στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Καστανιώτης, Αθήνα ²1985.

ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ανδρέας, «Κοινωνική συνθετότητα και νεοελληνική κοινωνία: ερμηνευτικές προσεγγίσεις», στο: Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία*, σ. 247-295.

MAKRIDES Vasilios, «Science and the Orthodox Church in 18th and early 19th century Greece: sociological considerations», π. *Balkan Studies* (Θεσσαλονίκη), 29 (1988), αρ. 2, σ. 265-282.

MAVREAS Constantin, *Les socialistes en Grèce entre les deux guerres*, 2 τ., ανέκδοτη διδ. διατρ., Université de Paris I - Panthéon - Sorbonne, Παρίσι 1992.

MOSKOFF KOSTIS, «An interview with Kostis Moskoff» (taken by Alexandros Kittroeff and Vasias Tsokopoulos in September 1985, in Thessaloniki), π. *Journal of the Hellenic Diaspora* (ΗΠΑ), XIV:3-4 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1987), σ. 77-89.

ΝΟΤΑΡΗΣ Γιάννης, *Το Μακεδονικό ζήτημα όπως το είδε ο «Γιάνης» Κορδάτος*, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννενα 1985.

ΝΟΥΤΣΟΣ Παναγιώτης, επιμ., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Α' (1875-907), Β' (1907-25): μέρος α' και Β': μέρος β', Γ' (1926-55), (Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αρ. 34-37), Γνώση, Αθήνα 1990-93.

--, «Γιάννης Κορδάτος: μιά 'γρηγορούσα' συνείδηση της Αριστεράς», εφ. *Η Αυγή*, 8 Ιουν. 1986, σ. 20.

--, «Εκπαιδευτικός δημοτικισμός και κοινωνική μεταρρύθμιση: από τον Σκληρό στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ», π. *Τα Ιστορικά*, 10 (Ιούν. 1989), σ. 186-198.

--, «Οι 'Κοινωνιολόγοι' - προβλήματα ερμηνείας», στον τόμο: Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, σ. 27-41.

--, «Εθνικό και κοινωνικό ζήτημα στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα», στον τόμο: Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, σ. 47-62.

--, «Ο Καβάφης, ο Σκληρός και η κίνηση των σοσιαλιστικών ιδεών στον Αιγυπτιακό ελληνισμό της εποχής τους», π. *Ουτοπία*, 1 (Μάιος-Ιούν. 1992), σ. 102-109.

ΝΟΥΤΣΟΣ Χαράλαμπος, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία: όψεις του Μεσοπολέμου*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1990.

ΝΤΟΥΝΙΑ Χριστίνα, *Λογοτεχνία και πολιτική στον Μεσοπόλεμο: τα λογοτεχνικά περιοδικά της Αριστεράς, 1924-1936*, 2 τ., ανέκδοτη διδ. διατρ., [Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 1988.

NOUTSOS Panagiotis, *The Origins of Greek Marxism: An Introduction*, παράρτημα αρ. 34 του π. 'Δωδώνη' (μέρος τρίτο), Ιωάννινα 1987.

--, *Le marxisme européen: une theorie en construction*, παράρτημα αρ. 43 του π. 'Δωδώνη' (μέρος τρίτο), Ιωάννινα 1989.

ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ Ασημάκης, *Τότε που ζούσαμε*, επιμέλεια: Γιώργος Βακιρτζής, Κέδρος, 22η έκδοση, Αθήνα 1992.

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Νικόλαος, «Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία: η περίπτωση της Θεσσαλίας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η αγροτική μεταρρύθμιση», στον τόμο: [Γιώργος Αναστασιάδης, Γιώργος Κοντογιώργης και Παύλος Πετρίδης (επιμ.)], *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σ. 193-254.

ΠΑΝΤΕΙΟ Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*, Αθήνα 1990.
--, *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του, 1873-1946*, Αθήνα 1991.
--, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, επιμέλεια: Στέφανος Παπαγεωργίου, Αθήνα 1992.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Θανάσης, Εισαγωγή στις επανεκδόσεις της *Εισαγωγής εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* του Κορδάτου από τις Εκδόσεις Επικαιρότητα (αρχικά: Διεθνής Επικαιρότητα), Αθήνα 1972- .
--, Εισαγωγή στις επανεκδόσεις της *Κοινωνικής σημασίας της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* (μορφή του 1946) του Κορδάτου από τις Εκδόσεις Επικαιρότητα (αρχικά: Διεθνής Επικαιρότητα), Αθήνα 1972- .

ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Μ.Μ., «Ο Γιάννης Κορδάτος και η ιστορία του αγροτικού κινήματος», εισαγωγή στου Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, πρόλογος: Γιάννης Ιμβριώτης, επιμέλεια: Μ.Μ.Π., 4η έκδοση, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973, σ. 13-30.

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θεοφύλακτος, « *Ριζοσπάστης*», λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδειαν* Πυρσού, τ. ΚΑ', 1933, σ. 149 [υπογρ. Θ.Π.]
--, «Ιων Δραγούμης (1878-1920)», εισαγωγή στο πρώτο μέρος της ανθολογίας *Ιων Δραγούμης και πολιτική πεζογραφία*, επιμέλεια: Θ.Π., (Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», αρ. 39), Εκδοτικός Οίκος Ι.Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1957.

ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ Ε.Π., «Εισαγωγή», στο: *Νεοελληνική φιλοσοφία*, επιμέλεια: Ε.Π.Π., τ. Β', (Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», αρ. 36), Εκδοτικός Οίκος Ι.Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1956, σ. 9-39.

ΠΑΠΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Αλέκος, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα, 1918-1939*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992.

ΠΙΚΡΟΣ Ιωάννης, «Προς τον πόλεμο του 1897», στο συλλ. έργο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΔ', σ. 88-125.

ΠΟΛΙΤΗΣ Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, αρ. 10), Ε.Μ.Ν.Ε. - π. 'Μνήμων', Αθήνα 1993.
--, «Της Αγίας Σοφιάς το τραγούδι», εφ. *Η Εποχή*, αρ.φ. 252, 27 Μαρτ 1994, σ. 12-13.

PROCHASSON Christophe, «Histoire intellectuelle / histoire des intellectuels: le socialisme français au début du XXe siècle», π. *Revue d'Histoire moderne et contemporaine* (Παρίσι), 39 (1992), Ιούλ.-Σεπτ., σ. 423-448.

PRZEWORSKI Adam, «Social democracy as a historical phenomenon», π. *New Left Review* (Λονδίνο), 122 (Ιούλ.-Αύγ. 1980), σ. 27-58.

Ρήγας, εισαγωγή - επιμέλεια: Λεάνδρος Βρανούσης, (Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10), Αετός, Αθήνα 1953.

ΡΗΓΟΣ Αλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935: κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, πρόλογος: Νίκος Σβορώνος, (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

--, «Ιδιοτυπίες του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και δυνατότητες πρόσληψης των μαρξιστικών ιδεών», π. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* (Ρέθυμνο), 1 (Νοέμβρ. 1989), σ. 83-96.

--, «Ο μεσσιανικός και διχαστικός χαρακτήρας της πολιτικής σκηνής και ο Α. Παπαναστασίου», στον τόμο: Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, 105-118.

ΡΟΝΤΕΝΣΟΝ Μαξίμ, «Ο μαρξισμός και το έθνος», μετάφραση από τα γαλλικά: Ανδρέας Πανταζόπουλος, 1ο μέρος, π. *Ο Πολίτης*, 116 (Δεκ. 1991), σ. 24-34.

ROMANELLI Raffaele, «Political debate, social history and the Italian *borghesia*», π. *Journal of Modern History* (Σικάγο), 63:4 (Δεκ. 1991), σ. 717-739.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μιχαήλ, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές: ιστορικό και κριτικό σχεδίασμα», 4ο, 7ο, 10ο και 11ο μέρος, π. *Νέα Εστία*, 377 (15 Φεβρ. 1943), σ. 233-236, 380 (1 Απρ. 1943), σ. 435-440, 383 (15 Μαΐου 1943), σ. 625-628, 385 (15 Ιουν. 1943), σ. 804-813.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θεόδωρος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Πληροφόρηση, Αθήνα 1991.

--, επιμ., *Νεοελληνική κοινωνία: ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, (π. 'Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας', Ειδική έκδοση αρ. 2), Κριτική, Αθήνα 1993. Ανάμεσα'στα άλλα, περιλαμβάνει και το μελέτημα του ίδιου, «Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα: μια ιστορική τυπολογία», σ. 189-246.

--, «Ο Α. Παπαναστασίου και το αγροτικό ζήτημα», στον τόμο: Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, σ. 203-226.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Νίκος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μετάφραση από τα γαλλικά: Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, 8η έκδοση, Αθήνα 1984.

ΣΚΟΠΕΤΕΑ Ελλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

--, *Η Δύση της Ανατολής: εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, (Κλειώ - Ιστορία και Θεωρία, αρ. 2), Γνώση, Αθήνα 1992.

ΣΠΑΝΑΚΟΥ Ζωή, *Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας στο μεσοπολεμικό έργο του Γιάνη Κορδάτου*, ανέκδοτη διδ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1991.

ΣΤΑΜΑΤΗΣ Κώστας, *Ο νομικός Γιάνης Κορδάτος: απόψεις φιλοσοφίας δικαίου και κράτους στο έργο του*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989.

ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ Ρένα, επιμ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, (Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη: Στοχαστική Πεζογραφία, αρ. 33), Ερμής, Αθήνα 1976. Στον τόμο, μεταξύ άλλων, αναδημοσιεύονται (αναφερόμαστε σε κείμενα από το *Νουμά*, καταχωρισμένα παραπάνω, στις «Αλλες πηγές»):
Τα κείμενα των Π. Βλαστού (Ερμονα), Αλ. Δελμούζου (Ντέλου), Μ. Ζαβιτζιάνου, Αλ. Μαρπουτζόγλου, Φ. Πολίτη, Σ. Σκίπη, Δ. Ταγκόπουλου και Μ. Τσιριμώκου (Ραμά). Επίσης, το «Ο *Νουμάς* σ' ένα χρόνο» του Ν. Γιαννιού. Τα άρθρα «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας», «Κοινωνισμός και κοινωνιολογία» του Ι. Δραγούμη (Ιδα). Ολα τα κείμενα του Αρ. Πουλημένου, εκτός από το «Προς την κοινωνικήν Επανάσταση». Τα άρθρα του Κ. Χατζόπουλου που υπογράφονται με το ψευδώνυμο Π. Βασιλικός, εκτός από τα «Η ψυχολογία του συμβολισμού» και «Σοσιαλισμός και τέχνη».

--, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο: σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

--, «Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη», π. *Μνήμων*, 7 (1978), σ. 18-45.

--, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 και οι αντίστοιχοι προσανατολισμοί του Γ. Σκληρού», στον τόμο: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα 1984, σ. 420-445.

--, «Γ. Σκληρός και Μ. Τριανταφυλλίδης: σύγκλιση και απόκλιση δυό δρόμων», στον τόμο: Αριστοτέλιο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκαντοτάχρονα από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 111-128

--, «Πνευματικά ρεύματα και βενιζελισμός - δημοτικισμός», στον τόμο: *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο: πρακτικά*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου & Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 323-329.

--, «Η ένταξη σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του βενιζελισμού», στον τόμο: Μαυρογορδάτος και Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, σ. 315-327.

--, «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», στον τόμο: Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, σ. 43-62.

--, «Ο δημοτικισμός του Γεωργίου Καφαντάρη: η πρώτη κοινοβουλευτική παρέμβαση», στον τόμο: Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του*, σ. 79-90.

--, «Ψυχαρισμός και εκπαιδευτικός δημοτικισμός: όψεις του φιλελευθερισμού στο Μεσοπόλεμο», στον τόμο: Πάντειο Πανεπιστήμιο, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, σ. 209-216.

ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Δημοσθένης, *Αγροτική πολιτική και οικονομική πολιτική επί των συλλεκτικών έργων*, τ. Α', Υπουργείον Γεωργίας - Γεν. Διεύθυνσις Γεωργίας, Αθήνα 1948.

ΣΤΡΑΓΚΑΣ Θεόκλητος, *Εκκλησίας Ελλάδος ιστορία εκ πηγών αψευδών, 1817-1967*, τ. Β', Αθήνα 1970.

SALVATORI Massimo, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution, 1880-1938*, μετάφραση από τα ιταλικά: Jon Rothchild, ανατύπωση, (Verso Modern Classics), Verso, Λονδίνο 1990.

SMITH Ole, «The First Congress of the Socialist Workers Party of Greece: old and new problems», π. *Scandinavian Studies in Modern Greek* (Γκαιτεμποργκ - Κοπεγχάγη), 7-8 (1983-84), σ. 107-134.

STEENSON Gary, *After Marx, before Lenin: Marxism and Socialist Working-Class Parties in Europe, 1884-1914*, University of Pittsburgh Press, Πίττσμπουργκ 1991.

STEINMETZ George, «Workers and the welfare state in Imperial Germany», π. *International Labor and Working-Class History* (Νέα Υόρκη), 40 (Φθινόπωρο 1991), σ. 18-46.

STONE Norman, *Europe Transformed, 1878-1919*, 4η έκδοση, (The Fontana History of Europe), Fontana Press, Λονδίνο 1988.

ΤΕΖΑΣ Χρίστος, «Το πρόβλημα 'βάση' - 'εποικοδόμημα' στη σκέψη του Γ. Σκληρού (*Το κοινωνικόν μας ζήτημα*)», π. *Δωδώνη* (Ιωάννινα), μέρος τρίτο, Κ' (1991), σ. 47-64.

ΤΖΕΡΜΙΑΣ Παύλος, *Μαρξισμός και ιστοριογραφία στην Ελλάδα: μία κριτική θεώρηση*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1987.

ΤΖΙΟΒΑΣ Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989.

ΤΣΑΚΩΝΑΣ Δημήτριος, «Γεώργιος Σκληρός (Κωνσταντινίδης)», π. *Αρχείον Κοινωνιολογίας και Ηθικής*, 1 (Ιαν.-Μάρτ. 1944), σ. 37-39.

ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ Κώστας, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1915-1936): καταγραφή*, (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, αρ. 5), Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Βάσιας, «Επιλογή σπουδών και παραγωγικές δυνάμεις: μία περιοδολόγηση (1830-1930)», στον τόμο *Πανεπιστήμιο: ιδεολογία και παιδεία*, τ. Β', Αθήνα 1989, σ. 461-496.

--, «Ενα κόμμα γράφει την ιστορία του: σκέψεις πάνω στην ιστορία του ΚΚΕ», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, νέα περ., 16:3 (Μάρτ. 1990), σ. 74-83.

--, «Αναγνώσεις του '21», εφ, *Ριζοσπάστης*, 24 Μαρτ. 1991, σ. 15.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, πρόλογος: Νίκος Γ. Σβορώνος, μετάφραση από τα γαλλικά: Ιωάννα Πετροπούλου - Κ.Τσ., (Ιστορική Βιβλιοθήκη), Θεμέλιο, 6η έκδοση Αθήνα 1992.

THOMPSON E.P., *Writing by Candlelight*, 5η εκτύπωση, Merlin Press, Λονδίνο 1983.

WRIGLEY Chris (επιμ.), *Challenges of Labour: Central and Western Europe, 1917-1920*, Routledge, Λονδίνο 1993.

ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Αννα, «Από τον 19ο στον 20ό αιώνα: το εθνικό ζήτημα, η μοναρχία και η δύναμη των ιδεών -μιά υπόθεση εργασίας», π. *Τα Ιστορικά*, 2 (Δεκ. 1984), σ. 396-401.

ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ Γ., «Γενική οικονομική βιβλιογραφία», λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδειαν* Πυρσού, τ. Ι' (Ελλάς), 1934, σ. 216-222 [υπογρ. Γ.Χ.]

ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ Λάζαρος, «Η εξέλιξις της οικονομικής επιστήμης εν Ελλάδι», π. *Σπουδαί* (Πειραιάς), ΚΔ':4 (Οκτ.-Δεκ. 1974), σ. 919-934.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, Αρχιεπισκόπος Αθηνών, *Βιογραφικαί σημειώσεις του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρύσανθου του από Τραπεζούντος, 1881-1949*, επιμέλεια: Γεώργιος Ν. Τασούδης, Αθήνα 1970.

ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ Μιχάλης, *Η κρίση του 1929 και οι Ελληνες οικονομολόγοι*, (Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, [αρ. 12]), Ιδρυμα Ερευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989.

--, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», στον τόμο: Μαυρογορδάτος και Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, σ. 329-344.